
3 1761 05115989 5

BONNIERS KONVERSATIONS LEXIKON

X: 1

BONNIERS KONVERSATIONS LEXIKON

NATIONALUPPLAGA

X:1

Saha—Skogstaxator

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Förklaring till uttalsbeteckningen (se del I: 1)
Förkortningar (se del I: 1)

STOCKHOLM
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1937

S.

Sa'ha, Megh Nad, f. 1894, indisk fysiker, prof. i Calcutta 1921, i Allahabad 1923, har framställt en teori för ionisering genom hög temperatur, som bl. a. förklarar olika absorptionslinjers förekomst i stjärnspektra under olika omständigheter.

Sahali'n, Sachalin, jap. *Karafuto,* ö mellan Ohotska och Japanska haven, skild från fastlandet av ett i sin smalaste del blott 10 km. brett sund. S. är långsträckt (mellan 45° och 54° n. br.) och utgör en utlöpare av de nordjapanska bergen. Kalla vintrar och svala somrar. De ursprungliga invånarna äro ainus, giljaker och tunguser, men huvuddelen av befolkningen utgöres av japaner, ryssar och koreaner. Huvudnäring är fiske; dessutom jakt och något jordbruk. På n. S. finnas även järn- och kolgruvor samt naftafyndigheter. ön tillhör s. om 50° n. br. Japan (36,090 kvkm. 200,000 inv.). N. delen (37,000 kvkm. 15,000 inv.) ingår i Fjärran österns republik, Ryssland. — *Historia.* S. stod under kinesiskt beroende, intill dess ön på 1850-t. började exploateras av Ryssland och Japan. Japan avstod 1875 sina anspråk på öns s. del men återfick denna i Portsmouthfreden 1905. Under världskriget besatte japanerna även den ryska delen, som ryssarna återfingo 1925 mot att Japan erhöll viktiga ekonomiska koncessioner.

Sa'hara (arab. *as-Sahra,* "öken"), jordens största ökenområde, sträckande sig genom Afrika från Atlasbergen och Medelhavskusten till 14° à 15° n. br. C:a 8 mill. kvkm. 2—3 mill. inv. — *Naturbeskaffenhet.* Största delen av S. är högland, dels lägre platåer (200—500 m. ö. h.), dels högre platåer och berg. S., vars geologi ännu blott ofullständigt är känd, torde huvudsakl. vara uppbyggt av urberg (kristalliniska skiffrar och eruptiv) och sediment från paleozoiska (silur, devon och karbon), krit-, tertiär- och kvartärperioderna. Av ytan anses c:a $^2/_5$ upptagas av stenöken (hamada, se d. o.) och blott $^1/_5$ av sandöken; f. ö. utgöres S. av berg-, kisel- och leröken (jfr öken). Inom S. märkas fem huvudområden. V. ökenplatåerna omfatta bl. a. betydande sandöknar längs den låga och sandiga Atlantkusten. I dalarna möjliggöres odling utan konstbevattning tack vare obetydliga men regelbundna vinterregn. V. låglandet, sträckande sig från Senegals nedersta lopp till Lilla Syrten, upptages av ett nästan sammanhängande bälte sandöknar. Här finnas flera fruktbara oaser och många sjotts. Centralplatåerna, som omfatta det väldiga området mellan Medelhavskusten och Sudans platåer, innesluta S:s högsta delar, ss. massiven Tibesti (3,400 m.), Hoggar (3,000 m.) och Air (1,700 m.). ö. låglandet omfattar Libyska öknen (jfr Egypten), som i n. övergår i den med undantag för Barka låga och sandiga Medelhavskusten. Mellan Nildalen och Röda havet utbreder sig ö. höglandet. Det uppfylles av Arabiska och Nubiska öknarna (se Egypten sp. 743

Sandöken i Sahara.

och Nubien). — *Klimatet* kännetecknas av den ytterst obetydliga nederbörden, betingad av de förhärskande vindarnas, spec. nordöstpassadens, ringa fuktighet, och den betydande temperaturväxlingen mellan natt och dag, som kan uppgå till över 30°. Enstaka sparsamma vinterregn falla i n. och sommarregn i s.; centrala S. är i allm. fullständigt regnlöst. Plötsliga skyfall kunna dock för en stund fylla de uttorkade wadis (se d. o.). Grundvattnet möjliggör oasernas växt- och djurvärld (se O a s). Våldsamma

Sahara. Oasen Ideiès i Hoggar.

sandstormar, bl. a. samum, äro vanliga. Jfr Ö k e n. — Ang. *växtvärld* se A f r i k a sp. 134. — *Djurvärld.* Av större rovdjur finnas i det inre av S. endast hyenor och sjakaler. ökenräv, manfår, antiloper, giraffer, springråttor m. fl. anträffas i vissa delar av S. Även strutsar, rovfåglar, korpar, duvor, kräldjur, skorpioner, gräshoppor m. fl. finnas. I oasernas vattensamlingar leva groddjur och fiskar. — *Befolkning.* I S:s befolkning ingå huvudsakl. tre element: araber, tuareger och tibbuer, alla nomadiserande. Araberna bebo ö. och v. S. samt n. kusttrakterna. Tuaregerna, S:s huvudfolk, finnas särskilt i v. S., och tibbuerna äro koncentrerade kring S:s centrala delar. I oaserna bo dessutom judar, berber, negrer och negroida blandfolk. — *Näringar.* Jordbruket framträder som oasodling med produktion av dadlar, vete, sydfrukter och vin. Boskapsskötseln är av stor betydelse (dromedarer, hästar, får och getter). Handeln har ännu form av ett slags transito- och byteshandel, som utefter de fem stora karavanvägarna Mogador—Timbuktu, In-Salah—Timbuktu, Tripolis—Kano, Tripolis—Kuka

och Benghazi—Wadai huvudsakl. förmedlas av araber och berber. — *Politiskt* är S. delat mellan Frankrike, som äger huvudparten av området, samt Storbritannien, Egypten, Italien, Spanien och Marocko. — S:s *utforskande* har eg. först under de senaste 100 åren påbörjats, främst av fransmännen. 1827—28 lyckades R. Caillié färdas tvärs över S. från Sierra Leone till Marocko, och 1859—61 bereste H. Duveyrier öknens n. delar. Under senare år ha viktiga bidrag till kännedomen om S. lämnats av bl. a. de Foucauld (se d. o.) och general Laperrine. Den senare företog 1916 automobilfärder till det inre av S. Hans uppslag utnyttjades av G. Haardt och L. Audouin-Dubreuil. Dessa ledde 1922—23 en expedition, bestående av en rad Citroënautomobiler, från Tugurt söderut till Timbuktu. Den 3,500 km. långa vägen tillryggalades på 20 dagar (motsvarande 6 à 7 mån:s karavanfärd). Åtskilliga flygplans- och luftskeppsexpeditioner ha under och efter världskriget även vidgat kunskapen om S. Av största vikt är ett planerat stort franskt järnvägsbygge, som åsyftar framdragande av en linje från Oran tvärs genom S. över Niger till det s. om Timbuktu belägna Wagadugu, där den lätt kan förbindas med järnvägsnätet i Senegal. Möjligheter finnas även för att linjen förlänges till Tsadsjön och Kongo. Genom denna ”transsahariska” järnväg vinnes direkt landförbindelse mellan Frankrikes afrikanska besittningar vid Medelhavet och Guineabukten.

Sa'hara-Atlas, se Atlasbergen.

Sa'hib (arab., herre), indisk hederstitel; i Indien och Persien tilltalsord till européer.

Sahlgren, Niklas, f. 1701, d. 1776, köpman i Göteborg, direktör för Ostindiska kompaniet 1733—68, åtnjöt stort anseende för sitt nit för näringslivets höjande och sina betydande donationer och andra allmännyttiga insatser. På grundval av testamentarisk donation av S. upprättades Sahlgrenska sjukhuset (se Sjukvård).

Sahlin. 1. Carl Yngve S., f. 1824, d. 1917, filosof, prof. i Uppsala 1864—94, universitetets rektor 1876—89. S. var lärjunge av Kr. J. Boström (se d. o.) och utvecklade dennes personlighetsfilosofi med skarpsinne och självständighet i en mångfald undersökningar över olika filosofiska problem. — 2. Axel S., f. 1855, den föreg:s brorson, metallurg, från 1881 anställd vid järnverk i För. Stat., från 1898 i England, expert i fråga om koksmasugnar och tackjärnsframställning. — 3. Mauritz S., f. 1860, son till S. 1, ämbetsman, generaldirektör i Telegrafstyrelsen 1902, i Järnvägsstyrelsen 1904—07, under vilken tid bl. a. zontariffen infördes, t. f. landshövding i Sthlms l. 1908—19, erhöll landshövdings namn sistnämnda år. S. har varit led. av ett flertal kommittéer för trafikfrågor. — 4. Carl S., f. 1861, industriman, 1888—1900 anställd i Stora Kopparbergs bergslags a. b. som gruvingenjör och chef för järnverken, 1900—17 disponent och verkst. dir. för Laxå bruks a. b., e. o. fullmäktig i Jernkontoret sedan 1914, samlare och forskare inom bergshanteringens historia.

Sahlstedt. 1. Abraham S., f. 1716, d. 1776, estetiker, språkman, nationalekonom. I sina litteratur-

kritiska skrifter (*Om tankar i vitterhetsarbeten*, 3 bd, 1756—58, m. fl.) var S. en typisk företrädare för den fransk-klassiska smaken. Grundläggande betydelse för kännedomen om 1700-t:s svenska äga S:s språkvetenskapliga arbeten (*Svensk grammatika*, 1769, *Svensk ordbok med latinsk uttolkning*, 1773, m. fl.). I frihetstidens nationalekonomiska diskussioner deltog S. med broschyrer i merkantilistisk anda. — 2. V i l h e l m S., f. 1879, veterinär, 1916 prof. vid Veterinärhögskolan, 1925 dess rektor. Har bl. a. utgivit arbeten i fysiologisk kemi.

Saida [sa'j-], se S i d o n.

Saidschütz [ŝa'jt-], by i Böhmen, Tjecko-Slovakiet, s.ö. om Brüx, med bitterkällor.

Saiga [sa'j-], se A n t i l o p e r sp. 502.

Saï'gon, huvudstad i Kochin-Kina, Franska Indo-Kina, vid floden S a ï g o n, c:a 50 km. från Sydkinesiska sjön, med för vita osunt klimat. S. är Indo-Kinas främsta hamnstad med stor risexport. 110,000 inv.

Saima, S a i m e n [sa'j-], fi. *Saimaa*, sjösystem i s.ö. Finland, omfattande ett otal fjärdar, sund och öar ung. från Villmanstrand till Joensuu. Dess huvuddel, E g e n t l i g a l. S ö d r a S., som genom Puumala sund förenas med övriga S., är Finlands näst största insjö (1,300 kvkm.) och utgör samlingsbäcken för s.ö. Finlands floder och sjöar med avlopp till Ladoga genom Vuoksen. Se även F i n l a n d sp. 1569. — S:s betydelse som trafikled har starkt ökats genom anläggningen av den 59 km. långa S a i m a k a n a l (1845—56), som från S:s sydligaste fjärd, Lappvesi, leder till Viborg vid Finska viken.

Saima [sa'j-], tidskrift i Helsingfors 1844—46. Se S n e l l m a n.

Saimi'r, *Saimi'ri sciu'reus*, en art apor av gruppen P l a t t n ä s o r. Svansen är lång men användes icke som gripsvans. Ansiktet är ljust köttfärgat, händerna rostgula, pälsen vanl. gråbrun, på ryggsidan orangegul. Kroppens längd 30, svansens 50 cm. Brasilien, Guyana, flockvis vid skogklädda flodstränder. Födan utgöres av fågelungar, insekter, frukter m. m.

Saine'te, s a y n e t e [saj-] (sp., av *sain*, fett), eg. en bit fett, en läckerbit, ett i det spanska dramat ännu förekommande, framför allt under 1600- och 1700-t. vanligt versifierat stycke i en akt av starkt realistisk och burlesk karaktär, ofta uppfört mellan akterna i den vanliga komedin. Som en av S:s främsta representanter räknas R. de la Cruz Cano y Olmedilla (se d. o.).

Saint [sejnt; i namn sən(t)], eng., S. [säŋ-], fem. S a i n t e [säŋt], fr., helig. Förk. S., S t., S : t, resp. S : t e.

Saint-Acheul [säŋt asjö'l], förstad till Amiens, dep. Somme, n. Frankrike. I S. ha gjorts viktiga fynd av paleolitiska flintredskap, varför en period av stenåldern kallas a c h e u l é e n t i d e n.

Saint Albans [sənt å'lbənŝ], stad i Hertfordshire, s.ö. England, 25 km. n.v. om London. Sedan 1877 säte för anglikansk biskop. 26,000 inv. — S. domineras av katedralen, uppförd på 1000-t. som kyrka till ett 793 grundat benediktinkloster (jfr A l b a n) men senare starkt förändrad, ej minst vid en restaurering på 1800-t. Av den norman-

diska byggnaden återstår föga mer än tornet. Proportionerna äro enorma, långhuset är det längsta gotiska i världen. Av S:s romerska föregångare, det närbelägna *Verula'mium,* återstå stora lämningar, trots att det antika teglet under medeltiden i stor utsträckning användes som byggnadsmaterial, bl. a. för katedralen, som därigenom blivit ett av de äldsta exemplen på medeltida tegelarkitektur.

Saint Aldwyn [sənt å'ldoin], Michael Edward Hicks-Beach, earl of S., f. 1837, d. 1916, engelsk politiker, konservativ led. av underhuset 1864—1905 och från 1906 av överhuset. Från 1874 flera gånger led. av Beaconsfields och Salisburys ministärer.

Saint Andrews [sənt æ'nndroŝ], stad i grevsk. Fife, Skottland, vid Nordsjön. 6,000 inv. — S., en av Skottlands äldsta städer och länge dess kyrkliga centrum, har imponerande ruiner av en på 1100-t. grundad katedral och biskoparnas starkt befästa borg samt är säte för Skottlands äldsta universitet, grundat 1411. Staden är mest känd som golfsportens högkvarter; den 1754 grundade Royal and Ancient Golf Club dikterar spelets regler och håller Skottlands förnämsta golfbanor, vilka i förening med utmärkta strandbad ha gjort S. till en framstående turistort.

de Saint-Arnaud [də säŋt arnå'], Armand Leroy, f. 1798, d. 1854, marskalk av Frankrike 1852. S. blev 1851 krigsminister och var den militäre organisatören av statskuppen s. å. 1854 var S. överbefälhavare för den franska armén i Krimkriget och vann bl. a. slaget vid Alma.

de Saint-Aubin [də säŋt åbä'ŋ]. 1. Gabriel de S., f. 1724, d. 1780, fransk tecknare och akvarellist, som i raskt noterade små utkast avbildat samtidens Parisliv. Randteckningarna i hans utställningskataloger ha intresse för konstforskningen. Kungl. Bibl. äger en skissbok av honom. — 2. Augustin de S., f. 1736, d. 1807, den föreg:s broder, fransk tecknare och gravör, känd för sina läckra bokillustrationer och de efter hans kompositioner av A. J. Duclos graverade pendangerna *Balen* (se ill. till Dans sp. 75—76) och *Konserten,* som höra till 1700-t:s yppersta sedeskildringar.

de Saint-Aulaire, se de Beaupoil de Saint-Aulaire.

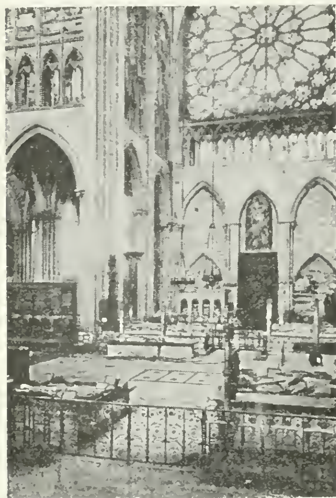
Saint Barthélemy [säŋ], se Barthélemy.

Saint Christopher [sənt kri'sstəfə], Saint Kitts, en av Leewardöarna i Västindien. S. är en fruktbar vulkanö. 176 kvkm. C:a 25,000 inv. — S. tillhör sedan 1713 Storbritannien.

Saint Clair [sənt klä'ə]. 1. Insjö i Nord-Amerika, på gränsen mellan Michigan, För. Stat., och Ontario, Kanada, samt mellan Huronsjön i n. och Eriesjön i ö., till vilken S. avflyter genom Detroit River. 1,191 kvkm. — 2. Flod i Nord-Amerika, Huronsjöns avlopp till S. 1. Segelbar genom kanalisering (S. River Flats Canal, viktig transportled, 1924 68 mill. ton varor). 65 km.

Saint-Cloud [säŋ klo], förstad till Paris i dep. Seine-et-Oise, Frankrike, vid Seine. I S. låg ett under kriget 1870 nedbrunnet slott, grundat på 1500-t. men ombyggt för Ludvig XIV. Den vidsträckta slottsparken med vattenkonster och bassänger är S:s främsta sevärdhet. 11,000 inv.

Saint Croix [sənt kroa' 1.

Saint-Denis. Klosterkyrkans tvärskepp.

kråjs], engelsk form för Sainte-Croix (se Antillerna).

Saint-Cyr [säŋ sir], Laurent Gouvion-S., f. 1764, d. 1830, markis av S., marskalk av Frankrike 1812. S. kämpade framgångsrikt på skilda krigsskådeplatser under Napoleon I och vann särskilt erkännande för sina insatser i ryska fälttåget 1812 som armékårschef. Han anslöt sig sedermera till bourbonerna samt var krigsminister 1815 och 1817—19.

Saint-Cyr-l'École [säŋ sir lekå'll], stad i dep. Seine-et-Oise, Frankrike, invid Versailles. I S. finnes förutom Parisuniversitetets aërotekniska institut en bekant krigsskola, flyttad 1808 från Fontainebleau till den byggnad i S., där madame de Maintenons skola för adliga flickor varit inhyst. 4,000 inv.

Saint-Denis [säŋ dəni']. 1. Förstad till Paris i dep. Seine, Frankrike, vid Seine. 75,000 inv. — Den berömda klosterkyrkan, vars västfasad och rika korparti uppfördes 1137—44 av abbé Suger, är den franska gotikens genombrottsverk och förebilden för de stora unggotiska franska katedralerna. Kyrkan skadades svårt under franska revolutionen. Efter en illa ledd restaurering 1813—46 återställdes den av Viollet-le-Duc i förmodat ursprungligt skick. Som de franska konungarnas gravkyrka äger den en större rikedom gravmonument än någon annan fransk kyrka, däribland flera mästerverk, ss. Henrik II:s och Katarinas av Medici grav av Pilon, Frans I:s grav av Philibert de L'Orme, ett av den franska renässansens huvudverk, samt Ludvig XII:s grav, utförd 1516—32 av italienarna Antonio och Giovanni Gusti. — Järnvägsknut och utgångspunkt för Saint-Deniskanalen (se Paris sp. 1657). Maskin- och glasindustri. — S. är uppkallat efter Frankrikes skyddshelgon Saint-Denis, som enl. legenden var Galliens förste biskop och som led martyrdöden i slutet av 200-t. — 2. Huvudstad på Réunion. Biskopssäte. 22,000 inv.

Saint-Dié [säŋ dje], stad i dep. Vosges, n.ö. Frankrike, vid Meurthe. Biskopssäte. 20,000 inv.

Sainte-Assise [säŋt asi'ś], trådlös telegrafstation (sändarstation) i dep. Seine-et-Marne, Frankrike, invid Melun. S. har 2 rörsändare om vardera 5 kw. och 5 högfrekvensmaskinsändare (2 à 500, 2 à 250 och 1 à 25 kw.). Högsta masthöjd 253 m. Telegram till S. mottagas i Villecresnes, Essonnes och Valenton, resp. 22, 30 och 18 km. s.s.ö. om Paris.

Sainte-Beuve [säŋt bö'v], Charles Augustin, f. 1804,

d. 1869, fransk författare och kritiker, bibliotekarie vid Mazarinbiblioteket 1840, led. av Fr. akad. 1844, prof. i latinsk poesi vid Collège de France 1855, vid l'École normale supérieure 1857. S. började som en av V. Hugos och romantikens vapendragare, tillhörde cenaklet (se d. o.) samt utgav det delvis självbiografiska arbetet *Vie, poésies et pensées de Joseph Delorme* (1829). Småningom bröt S. med romantiken, samtidigt som han alltmera ägnade sig åt litteraturhistoria och kritik och bl. a. utgav den mästerliga skildringen av jansenismens högkvarter Port Royal, *Port-Royal* (5 bd, 1840—59), ett rikt galleri av människor från Ludvig XIV:s tid, skänkande en kulturhistorisk helbild, samt *Chateaubriand et son groupe littéraire* (2 bd, 1860). I S:s oerhört rika kritiska produktion märkas de studier, han från 1849 varje måndag (därav namnet *Causeries du lundi*, "måndagskåserier", 11 bd, 1851—62; *Nouveaux lundis*, 13 bd, 1863—72; en del kritiker samlade i flera saml. *Portraits*) offentliggjorde i le Constitutionnel l. le Moniteur, slutligen i le Temps. I dessa essayer framträdde S. som en sällsynt fin och smidig kritiker, som bröt med klassicismens kritik och dess bedömande av all konst efter ett redan färdigt ideal. Genom sina strävanden att uppvisa, hur dikten är framgången ur en viss omgivning, växlande med land och tid, blev S. en föregångare till det rent historiska betraktelsesätt, som sedan upptogs av Taine, samtidigt som han genom sina skarpsinniga analyser blev en av de främsta företrädarna för den psykologiska litteraturkritiska metoden.

Charles Augustin Sainte-Beuve. Samtida litografi.

Sainte-Claire Deville [säŋt klär dəvi'll]. 1. Charles S., f. 1814, d. 1876, fransk geolog och meteorolog, 1872 generalinspektör för de meteorologiska stationerna i Frankrike, gjorde viktiga vulkanologiska undersökningar och upptäckte amorft svavel. — 2. Henri Étienne S., f. 1818, d. 1881, den föreg:s broder, fransk kemist, prof. i Besançon 1845, i Paris 1851, känd genom sina betydelsefulla undersökningar över dissociation och sin metod att tekniskt framställa aluminium (se d. o. sp. 340).

Sainte-Croix [säŋt kroa']. 1. By i kantonen Vaud, Schweiz, i Jura. Centrum för tillverkningen av speldosor. 5,000 inv. — 2. Se Antillerna.

Sainte-Marguerite [säŋt margəri'tt], fransk ö i Medelhavet, 2 km. utanför Cannes. I ett fort å S. ha "Järnmasken" och Bazaine varit statsfångar. 2 kvkm.

Saintes [säŋt], stad i dep. Charente-Inférieure, v. Frankrike, vid v. stranden av Charente. S. har

Saint-Germain-en-Laye. Slottet.

märkliga, rikt skulptursmyckade 1100-talskyrkor. Från romersk tid kvarstå en amfiteater och en triumfbåge. 15,000 inv.

Saint-Étienne [säŋt et-jä'nn], huvudstad i dep. Loire, Frankrike, vid en biflod till Loire. S., som är centrum i ett stort koldistrikt, har betydande metall-, maskin-, automobil- och textilindustri. 190,000 inv.

Saint-Évremont [säŋt evrəmå'ŋ], Charles de Marguetel de Saint-Denys de S., f. 1610, d. 1703, greve, fransk skriftställare, skrev dramer och filosofiska arbeten, som förebåda upplysningstidens åskådning.

Saint Fra'ncis [sənt]. 1. Högerbiflod till Mississippi, i Missouri och Arkansas, För. Stat. 610 km. — 2. Högerbiflod till S:t Lawrencefloden, i prov. Quebec, Kanada. Vattenfall. 300 km.

Saint-Gall [säŋ], se Sankt Gallen.

Saint-Germain [säŋ ʃärmä'ŋ], f. omkr. 1700, d. på 1780-t., äventyrare av okänd, möjligen portugisisk börd, vann främst genom sina alkemistiska konststycken stort inflytande vid flera av Europas hov, särskilt det franska, från vilket han dock 1760 förvisades på grund av stämplingar mot E. F. de Choiseul. S. skall ha varit Cagliostros lärare.

Saint-Germain-en-Laye [säŋ ʃärmä'ŋ aŋ lä], förstad till Paris i dep. Seine-et-Oise, Frankrike, vid Seine. 18,000 inv. — Slottet är ett av de förnämsta i Paris omgivningar och beboddes ofta av de franska konungarna fram till Ludvig XIV. Det är delvis medeltida men erhöll sin nuv. ståtliga renässansgestalt av Frans I. Framför slottet anlade Le Nôtre 1672 en enorm terrass, ett av den franska trädgårdskonstens mest berömda verk. Slottet inrymmer numera *Musée des antiquités nationales,* Frankrikes arkeologiska centralmuseum, med mycket omfattande gallisk-romerska och frankiska samlingar. I S. har slutits tre freder: 1570 (se Hugenotter sp. 974), 1679 mellan Sverige och Brandenburg (se Fredrik sp. 629) och 1919 mellan de allierade och Österrike (se Världskriget).

Saint-Germains-des-Prés [säŋ ʃärmä'ŋ dä pre], se Paris sp. 1647.

Saint-Gervais-les-Bains [säŋ ʃärvä' le bäŋ], badort i dep. Haute-Savoie, Frankrike, invid Mont Blanc. Varma saltkällor.

Saint-Gilles [säŋ ʃill], stad i dep. Gard, s. Frankrike. 6,000 inv. — Kyrkan, påbörjad 1116, nu delvis förfallen, är en av Frankrikes märkligaste medeltidsbyggnader. Den berömda västfasaden från 1100-t:s mitt har tre portaler, förenade med klassiska kolonnställningar; även i den rika skulpturutsmyckningen framträda antikiserande stildrag.

Saint-Gobainskogen [säŋ gåbä'ŋ-], skogbevuxen högplatå i Frankrike mellan Oise och Ailette. Uti S. voro de tyska lång-

skjutande kanoner (se d. o. sp. 510) uppställda, varmed Paris bombarderades 1918.

Saint Helena [sənt hili'nə (l. he'llənə)], brittisk ö i Atlanten, 1,900 km. v. om Afrika på c:a 16° s. br. och 6° v. l. 122 kvkm. 3,700 inv. (mest negrer). — Ön är av vulkaniskt ursprung och har tropiskt klimat med ringa nederbörd. Boskapsskötsel, linodling och fiske. S:s enda hamn, Jamestown i n.v., är kolstation. — S. togs på 1650-t. i besittning av engelska ostindiska kompaniet. Där hölls Napoleon I i fångenskap från 1815 till sin död 1821.

Saint Helens [sənt he'llənŝ], stad, bildande eget grevskap, i Lancashire, n.v. England, 16 km. ö. om Liverpool. Stor industri (glas-, metall- och lervaror samt kemikalier). 110,000 inv.

Saint Helier [sənt he'llјə], huvudort på Jersey, Kanalöarna. Befäst hamn. Badort. 26,000 inv.

Saint-Hilaire, se Geoffroy Saint-Hilaire.

Saint-Jean-d'Acre [säŋ ĵaŋ dakkr], se Acka.

Saint John [sən djånn]. 1. Lake S., insjö i prov. Quebec, Kanada, avflyter genom Saguenay. 907 kvkm. — 2. Flod i För. Stat. och Kanada, flyter från Maine genom New Brunswick till Fundy Bay. Segelbar för större fartyg 136 km. 718 km. — 3. Stad i prov. New Brunswick, Kanada, vid mynningen av S. 2. Juridisk fakultet. Livlig industri och handel med export av jordbruksprodukter; fiskericentrum. 47,000 inv. — 4. S., da. *Sankt Jan*, se Antillerna.

Saint John [sən djånn], se Bolingbroke.

Saint John's [sən djånnŝ]. 1. S. River, flod i Florida, s.ö. För.

Saint-Gilles. Parti av kyrkans västfasad.

Stat., mynnar i Atlanten. 650 km. — 2. Huvudstad på Newfoundland, på s.ö. kusten. S. har ypperlig hamn och är centrum för fisket vid ön. 39,000 inv.

Saint Joseph [sən djå͜o'ŝif], stad i Missouri, För. Stat., vid Missourifloden. Slakterier, köttpackerier o. a. industri; livlig handel. Järnvägsknut. 80,000 inv.

de Saint-Just [də säŋ ĵy'sst], Antoine, f. 1767, d. 1794, fransk revolutionsman. S. blev 1792 medlem av nationalkonventet, där han anslöt sig till Robespierre. I välfärdsutskottet blev han en av dennes främsta medhjälpare, och ss. kommissarie vid arméerna vid nord- och östgränsen utförde han ett betydelsefullt organisationsarbete. S., som tappert försvarade Robespierre vid thermidorkrisen 1794, drogs med i hans fall och avrättades.

Saint Kitts [sənt kitts], se Saint Christopher.

de Saint Lambert [də säŋ laŋ-

bä'r], J e a n F r a n ç o i s, f. 1716, d. 1803, fransk skald, led. av Fr. akad. 1770, skrev den beskrivande landskapsdikten *Les saisons* (1769), vilken bl. a. påverkat J. G. Oxenstiernas Skördarna.

Saint Lawrencebukten [sənt lå'rrəns-], stor vik av Atlanten i ö. Kanada, mellan Quebec, New Brunswick, Nova Scotia och Newfoundland. I S. mynnar S:t Lawrencefloden och ligga Prince Edward Island, Anticosti m. fl. öar. S. är av stor vikt för sjöfarten, som dock försvåras av dimmor och strömmar.

Saint Lawrencefloden [sənt lå'rrəns-], S a n k t L o r e'n z o f l o d e n, flod i Nord-Amerika. Kanadiska sjöarnas avlopp till S:t Lawrencebukten. Vid utloppet ur Ontariosjön är S. bred och sjöliknande med ett otal öar (Thousand Islands) och utgör till 45° n. br. gräns mellan För. Stat. och Kanada, varefter den helt tillhör sistnämnda land. Ovanför Montreal bildas en 25 km. lång sträcka forsar, som passeras genom kanaler. Därefter flyter S. med lugnt lopp i en bred fåra, som nedanför Quebec vidgas till ett väldigt estuarium. Bland bifloderna märkas från v. Ottawa, Saguenay, Outarde och Manikuagan samt från h. Richelieu. S., som ovanför Quebec är isbelagd c:a 5 mån. av året men nedanför ej tillfryser, är Kanadas förnämsta vattenväg, av stor vikt även för För. Stat. Från Ontariosjön 1,140 km. (egentliga S.); hela vattensystemet (med övre sjöns huvudtillflöde, den 260 km. långa S:t Louis River) 3,058 km. 1,250,000 kvkm:s flodområde.

Saint Lawrenceön [sənt lå'rrəns-], ö i Berings hav, hörande till Alaska, För. Stat.

Saint Louis [sənt lo'is]. 1. Största staden i Missouri, mell. För. Stat., belägen på Mississippis h. strand nedanför Missouris inflöde. 0,8 mill. inv. — S. erbjuder en typisk amerikansk stadsbild med skyskrapor i de centrala affärskvarteren. Staden är berömd för sina parker, främst den vidsträckta Forest Park och Missouri Botanical Garden, en av de främsta i För. Stat. Två universitet och stort bibliotek. S., som är beläget i korsningen av ett trettiotal järnvägslinjer, hör till För. Stat:s förnämsta industristäder med framför allt stor livsmedelsindustri (bryggerier, slakterier, konserv- och tobaksfabriker) och har stor vikt ss. spannmåls-, kreaturs-, pälsverks-, stenkols- och bomullsmarknad. — S., som anlades av fransmän 1764 och blev stad 1823, utvecklades till storstad under slutet av 1800-t. 1904 firades 100-årsminnet av För. Stat:s förvärv av Louisiana med en världsutställning och olympiska spel i S. — 2. E a s t S., stad i Illinois, mell. För. Stat., vid Mississippi mittemot S. 1. Mulmarknader; järnvägsknut. 65,000 inv.

Saint-Louis [säŋ loi'], huvudstad i Senegal, Franska Väst-Afrika, vid Senegals mynning. Garnisonsstad. Järnväg till Dakar. 18,000 inv. — Anlagt 1626, är S. den äldsta franska orten på Afrikas fastland.

Saint Lucia [sənt lo's(j)iə], sp. *Santa Lucía*, ö bland Små Antillerna, tillhörande britt. Windwardöarna (se d. o.). 614 kvkm. 55,000 inv.

Saint-Malo [säŋ malå'], stad i dep. Ille-et-Vilaine, n. Frankrike, vid S a i n t - M a l o b u k t e n (mellan Cotentin och Bretagne). 7,000 inv. — S. har ett ytterst pittoreskt läge på en hög klippa

Saint-Malo.

och omges av murar från 1300—1500-t. De flesta husen äro från 1600- och 1700-t., det fästningslika slottet från medeltiden. Utvidgat genom utanför murarna byggda kvarter, som förbinda S. med städerna Paramé och Saint-Servan, är S. en av Frankrikes mest besökta badorter.

de Saint-Martin [də säŋ martä'ŋ], Louis Claude, f. 1743, d. 1803, fransk teosof. Påverkad av Kabbalas mystik samt Swedenborgs och Böhmes spekulationer, utvecklade S. i ett dunkelt språk, bl. a. under pseud. ”le philosophe inconnu” (den okände filosofen), en egenartad teosofisk åskådning med många bisarra inslag. Bland S:s arbeten märkes *Des erreurs et de la vérité* (1775).

Saint Mary [sənt mä'əri], se Gambia 2.

Saint Mary's River [sənt mä'əriŝ ri'vvə], se Sault Sainte Mariekanalen.

Saint-Maur-des-Fossés [säŋ mår dä fåse'], förstad till Paris i dep. Seine, Frankrike, vid Marne. Livlig industri. 50,000 inv.

Saint-Maurice [säŋ mård'ss], stad i kantonen Valais, Schweiz, vid Rhône. Berömt augustinkloster, grundat 515. 2,600 inv.

Saint-Mihiel [säŋ mijä'll], stad i dep. Meuse, n.ö. Frankrike, vid Meuse. 10,000 inv. — S. hölls besatt av tyskarna 1914—18.

Saint-Nazaire [säŋ naŝä'r], stad i dep. Loire-Inférieure, v. Frankrike, vid Loires mynning. S., som är Nantes' uthamn, är en av Frankrikes förnämsta hamnstäder. Det är utgångspunkt för transatlantiska ångbåtslinjer och viktig ändpunkt på Orléansbanenätet. 42,000 inv.

Saint-Ouen-sur-Seine [säŋt oa'ŋ syr sän], förstad till Paris, i dep. Seine, Frankrike. Kautsjuk- och maskinindustri. 50,000 inv.

Saint Paul [sənt pål], huvudstad i Minnesota, n. För. Stat., omedelbart intill Minneapolis vid Mississippi, som blir segelbar från S. S. är en betydande handelsstad och järnvägsknut; stor flodtrafik. Livlig industri. 240,000 inv., därav 10,000 svenskfödda.

Saint Peter Port [sənt pi'tə påt], fr. *Saint-Pierre-le-Port*, huvudort på Guernsey, Kanalöarna. God hamn. 16,000 inv.

Saint-Pierre [säŋ pjär]. 1. ö s. om Newfoundland (26 kvkm., 3,000 inv.), bildar jämte Miquelon och flera småöar franska kolonin S. et Miquelon (241 kvkm. 4,000 inv.). — 2. Se Martinique.

Saint-Pierre [säŋ pjär]. 1. Charles Irénée Castel,

Saint-Quentin. Rådhuset.

"abbé de S.", f. 1658, d. 1743, fransk politisk skriftställare, bekant för sina angrepp på det franska enväldet. I *Projet de paix perpétuelle* (1713) framlade han i samband med freden i Utrecht ett förslag till fredsförbund och obligatorisk skiljedom mellan de europeiska staterna. — 2. Se Bernardin de Saint-Pierre.

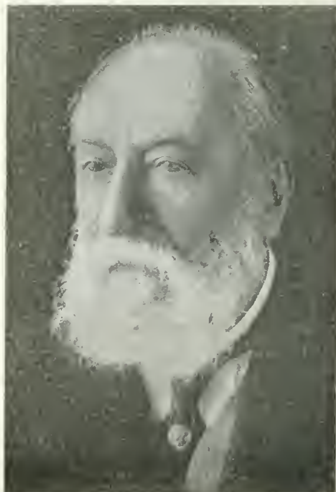
Saint-Pierre-le-Port [säŋ pjär lə pår], se Saint Peter Port.

Saint-Privat [säŋ priva'], by i dep. Moselle, Frankrike. Se Gravelotte.

Saint-Quentin [säŋ kaŋtä'ŋ], stad i dep. Aisne, Frankrike, vid Sommes h. strand. 37,000 inv. — Stor gotisk katedral, starkt skadad under världskriget, och vackert sengotiskt rådhus. Musée Lécuyer innehåller en berömd samling pasteller av de La Tour. Betydande bomulls- och ylleindustri. Vid S. ledo fransmännen nederlag mot spanjorerna 1557 och mot tyskarna 1871 (se Faidherbe). Om slaget vid S. under världskriget se Guise. I stadens närhet stodo under hela kriget livliga strider, och den led mycket stora skador.

Saint-Saëns [säŋ saŋs], Camille, f. 1835, d. 1921, fransk tonsättare. S., vilken även framträdde ss. pianist och verkade som organist i Paris 1852—77, skrev i anslutning till klassiska former men samtidigt under påverkan av nyare musik (Liszt, Berlioz m. fl.) tre symfonier, flera orkesterdikter, *La jeunesse d'Hercule* (Hercules' ungdom), *Phaéton, Danse macabre* m. m., kammarmusik m. m., vid. operor, bl. a. *Samson et Dalila* (Simson och Delila, Sthlm 1903), oratoriet *Le déluge* (Syndafloden) m. m.

Saint-Simon [säŋ simå'ŋ]. 1. Louis de Rouvroy, hertig de S., f. 1675, d. 1755, fransk memoarförfattare. S., vilken till sin natur var utomordentligt fåfäng och ivrigt kämpade för återställandet av högadelns politiska inflytande, kom tidigt på spänd fot

Camille Saint-Saëns.

med Ludvig XIV. I sina memoarer (utg. i 3 bd 1788, suppl. 4 bd 1789; första fullständiga uppl. 1829—30, 21 bd) ger S. en intressant och åskådlig, ehuru bitter och starkt partifärgad skildring av den senare perioden av Ludvig XIV:s regering; mästerliga äro hans porträtt ur hovlivet. — 2. Claude Henri de Rouvroy, greve de S., f. 1760, d. 1825, fransk socialist och socialreformatorisk skriftställare. Deltog i Nordamerikanska frihetskriget, varunder han uppgjorde en plan att genombryta Panamanäset med en kanal. Först på gamla dagar ägnade han sig åt det socialreformatoriska författarskap (främst *Du système industriel*, 1821), som förskaffade honom en krets svärmiskt hängivna lärjungar, vilka betraktade honom som apostel för en ny religion och utvecklade hans lära, ofta utöver hans egna intentioner (saint-simoni'smen, som en tid utövade ett oerhört inflytande). — S:s samhällsideal

Louis de Rouvroy de Saint-Simon. Samtida målning.

Claude Henri de Rouvroy de Saint-Simon. Samtida kopparstick.

byggde på människornas naturliga olikhet som basis för samhällsorganisationen; all klasskillnad borde däremot avskaffas. Individens frihet borde underordnas den sociala nyttan, de materiella produktionsmedlen förenas i en social fond, förvaltad av en hierarki, och var och en tilldelas uppgifter efter sin förmåga och förmögenhet efter sitt arbete.

Saint Thomas [sən tå'mməs], se Antillerna.

Saint Ubes [sənt jobš], se Setubal.

Saint Vincent [sənt vi'nnsənt]. 1. Ö bland Små Antillerna, hörande till britt. Windwardöarna (se d. o.). Vulkanisk. 389 kvkm. 48,000 inv. S. koloniserades av engelsmän på 1600-t. — 2. S. Gulf, vik på Syd-Australiens kust ö. om Spencerviken.

Saintyves [säŋti'v], Pierre, se Nourry.

Sa'ïs, fornegyptisk stad i Nildeltat, vilken under årh. före den persiska erövringen spelade en betydande roll och under den s. k.

saïtiska dynastin var rikets huvudstad (se Egypten sp. 753). I S. fanns ett berömt tempel, helgat åt Neit.

Saison [säßå'ŋ], fr., se Säsong.

Saja'nska bergen, bergskedja i Central-Asien, som i en stor båge utbreder sig på gränsen mellan Mongoliet och Sibirien från Jenisej till Selenga. Högsta punkt 3,490 m. ö. h.

Sak (urspr. av urgerm. *sakan*, strida, tvista), i juridisk terminologi benämning på 1) process om ett materiellt rättsförhållande, 2) själva det materiella rättsförhållandet, varom en process föres, 3) konkreta föremål, vanl. betecknade med orden gods l. egendom, ss. föremål för rättigheter av förmögenhetsvärde, sakrättigheter (jfr Sakrätt).

Sakai, stad på Honshu, Japan, strax s. om Osaka. Textil- och porslinsindustri. 105,000 inv.

Sakala'ver, negroid folkstam på v. Madagaskar, dit den invandrat från Afrikas ö. kust och till vars äldre folkelement den hör; de äro därstädes äldre än malajerna (jfr d. o. och Människoraser sp. 523). De tala dock numera det malajiska hovaspråket. C:a 140,000.

Sakari'as (jfr Sakarja). 1. En i Matt. 23:35 (Luk. 11:51) omtalad judisk martyr. Sannol. åsyftas den i 2 Krön. 24:20 ff. omtalade Sakarja. Tillägget "Barakias' son" hos Matt. (ej hos Luk.) torde bero på en förväxling med profeten Sakarja (se d. o. 2). — 2. Enl. Luk. 1 namn på Johannes döparens fader.

Saka'rja (i Septuaginta Sakari'as). 1. Son till Jerobeam II, den siste konungen i Israels rike av Jehus ätt, störtades efter blott 6 månaders regering, sannol. 744 f. Kr., av troninkräktaren Sallum (2 Kon. 15). — 2. Gammaltestamentlig profet, från 520 f. Kr. verksam i Jerusalem bland de återkomna judarna. S:s förkunnelse är bevarad i kap. 1—8 av den bok, som bär hans namn, och utgöres till större delen av en rad av egenartade tröstesyner, vilka liksom den samtide Haggais tal vilja uppmuntra profetens klenmodiga landsmän. Återstoden av S:s bok (kap. 9—14) är av betydligt senare ursprung (möjl. omkr. 300 f. Kr.). Dess huvudinnehåll är apokalyptiska skildringar av de yttersta tiderna.

Saké, risvin l. -öl, berett genom försockring och jäsning av kokt ris. Japansk nationaldryck; förtäres i allm. varmt.

Sa'ker, ett av klassiska, indiska och kinesiska källor omtalat iranskt folk, varav ättlingar möjligen ännu kvarleva i vissa Pamirstammar. Deras språk har man trott sig finna i en av de iranska dialekter (sa'kiska), som fynden i Öst-Turkestan bragt i dagen (se Iranska språk).

Saker (jfr Sak) till något, skyldig till en (vanl. brottslig) handling.

Sakförare (jfr Sak), person, som för annans talan inför rätta; i allm. benämning på icke rättsbildad advokat.

Sa'kkalaforsarna, se Vittangi älv.

Sakka'ra, egyptisk by nära Memfis, bekant för det i närheten befintliga gravfältet från "gamla rikets" tid. De därstädes funna gravarna, vilkas utgrävning påbörjats av Mariette och alltjämt fortgår, ha lämnat en utomordentlig inblick i den äldsta egyptiska kulturen. Till gravfältet höra även några pyramider, bland

dem den terassformigt uppbyggda, som uppförts för konung Zoser.

Sakkunniga, en i mera spec. bet. brukad, ofta officiell benämning på personer, som ensamma l. i kommittéer av offentlig myndighet tillkallas för att verkställa utredning och avge förslag i visst förelagt ämne. Särskilt användes benämningen om de vetenskapsmän, som författningsenligt tillkallas för att avge utlåtanden om kompetensen hos de sökande till en professur.

Saklatvala, S h a p u r j i, f. 1874, engelsk politiker av indisk börd. S., som kom till England 1905, inträdde 1910 i Independent Labour Party och öppnade efter den ryska bolsjevikrevolutionen ivrig agitation för partiets anslutning till 3:e internationalen. Själv anslöt han sig till kommunistpartiet, som han ensam representerar i underhuset (vald första gången 1922).

Saklega, se L e g a.

Saklös (jfr S a k), fri från (spec. rättsligt) ansvar.

Sakocker, till skillnad från kreditocker, ocker (se d. o.) vid andra avtal än sådana, som innebära beviljande av kredit. Någon förmår t. ex. en nödställd person att till oskäligt lågt pris till sig sälja ett dyrbart konstverk, vars rätta värde säljaren icke förstår. S. är icke straffbelagt, men avtalet blir rättsligt ogiltigt.

Sakra'l (av lat. *sa'cer*, helig), som avser religionen l. gudstjänsten, gudstjänst-, religions-.

Sakra'l (av lat. *sa'crum*, korsbenet), som avser korsbenet.

Sakrame'nt (lat. *sacrame'ntum*, helig handling, helgat ting, av *sa'cer*, helig), i Västerlandet sedan gammalt beteckning för vissa särskilt högtidliga l. betydelsefulla **kyrkliga handlingar**,

Sakkara. Zosers pyramid.

vilka i regel tänkas på ett spec. sätt till människan förmedla den gudomliga nåden (i grekisk-ortodoxa kyrkan är motsvarande beteckning ”mysterier”). De handlingar, som tidigast uppfattades ss. S., voro dopet och nattvarden (se dessa ord), men till dem fogades redan under gamla tiden ett flertal andra (bl. a. smörjelsen efter dopet samt på sjukbädden). Det i grekiska och romerska kyrkorna gängse mysterie- l. sakramentsbegreppet, enl. vilket S. på ett mystiskt-realistiskt sätt äro bärare av den gudomliga nåden, är tydligen i ej ringa grad utformat under inverkan av den hellenistiska tidens mysterietro, och delvisa paralleller till de sålunda fattade S. finnas även eljest i åtskilliga religioner (jfr M y s t e r i e r 1). I den romerska kyrkan segrade under medeltiden alltmer en handgripligt realistisk tolkning, spec. i fråga om nattvarden (jfr O p u s o p e r a t u m). Från 1100-t. begränsades inom denna kyrka det förut mycket obestämda antalet S. till 7: dopet, konfirmationen, nattvarden, boten, äktenskapet, sista smörjelsen och prästvigningen (jfr S a k r a m e n t a l i e r). Denna indelning övertogs sedermera formellt även av grekisk-ortodoxa kyrkan (se d. o. sp. 1512). Reformationen medförde en omvärdering och inskränkning

Sakramentshus. Sakramentsskåp från Väte kyrka, Gotland.

av S. Luther betonade, att blott de av Kristus enl. evangeliet instiftade handlingarna (dop och nattvard) hade att gälla ss. S. (till en tid räknade han dit även boten). Vid tolkningen av S. sökte han vidare tillämpa reformatoriska synpunkter och utesluta den gängse folkligt magiska uppfattningen (så t. ex. då han i lilla katekesen betonar, att själva ätandet och drickandet icke är det verksamma vid nattvarden, att gåvan är syndernas förlåtelse och att denna mottages genom tron). Men helt kunde han icke frigöra sig från den katolska tankegången, och motsättningen till de spiritualistiska "svärmarna" (ss. Franck och Schwenckfeld), vilka förkastade bruket av S., samt Zwingli o. a., som tolkade dem rent symboliskt, stärkte hans böjelse för mer realistisk tolkning. Calvin (se d. o. sp. 984) intog en mellan Luther och Zwingli förmedlande ståndpunkt. I senare protestantism representeras spiritualismen bl. a. av kväkarna, medan "högkyrkliga" riktningar flerstädes förnyat ett helt och hållet katolskt sakramentsbegrepp och den kyrkotrogna riktningen av den moderna teologin sökt genomföra en konsekvent evangelisk tolkning (jfr N å d e m e d e l). — I katolskt språkbruk betecknar "sakramentet" särskilt nattvarden och alldeles spec. hostian. — S a k r a m e n t a' l, som kännetecknar l. har avseende på sakrament.

Sakramenta'lier (lat. *sacramenta'lia*, sakramentsliknande) kallas i den katolska dogmatiken alltifrån 1100-t. den efter utskiljandet av de 7 sakramenten återstående massan av kyrkliga besvärjelse-, välsignelse- och invigningshandlingar (t. ex. invigning av vigvatten och vaxljus; kyrkotagning; jordfästning). Medan sakramenten gälla ss. instiftade av Kristus själv, framställas S. i regel ss. instiftade av kyrkan.

Sakramentshus, i katolska kyrkor förvaringsrummet för monstransen med hostian. S. erhöll i gotisk tid ofta ett rikt utförande i sten och betydande storlek, ss. Adam Kraffts berömda S. i S:t Lorenzkirche i Nürnberg (se ill. till d. o. sp. 1152). I svenska kyrkor ha bevarats enklare, stundom i väggen infällda skåp av trä, s a k r a m e n t s s k å p.

Sa'kristia (av lat. *sa'cer*, helig), det rum, i vilket kyrkans skrudar m. m. förvaras och där prästerna uppehålla sig före tjänstgöring i kyrkan. I den typiska svenska landskyrkan är S. inrymd i en särskild utbyggnad på kyrkans n. sida invid koret (jfr ill. till K y r k a sp. 1580). — S a k r i s t a' n, tillsyningsman vid katolsk sakristia.

Sakrosa'nkt (lat. *sacrosa'nctus*), helig, okränkbar.

Sakrätt, den del av förmögenhetsrätten (se d. o.), som behandlar sakrättigheterna (se S a k). Dessa äro: äganderätt, panträtt, retentionsrätt, nyttjanderätt, servitut, avkomsträtt (se dessa ord) samt rätt till elektrisk kraft från annan tillhörig fastighet.

Sa'ksköbing, S a k s k j ö b i n g [-köbing], stad i Maribo amt, Danmark, vid Lollands n. kust. 1,800 inv. Känt sedan 1200-t.

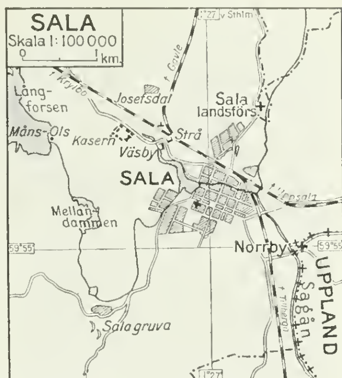
Sakägare (jfr S a k), part i rättegång.

Saköre (jfr S a k), äldre benämning på böter. — S a k ö r e s l ä n g d, se B ö t e r.

Sal (av *Si* och *Al*, se dessa ord), se J o r d e n sp. 184.

Sal, socken i Skarab. l., jämte Flo och Ås pastorat i Skara stift. 420 inv.

Sala. 1. Stad i Västmanl. l., vid Sagån. 8,070 inv. — S. har rätvinkligt gatunät och täml. enformig bebyggelse. Kyrkan är från 1600-t. med torn från 1700-t., rådhuset från 1700-t:s slut. Länslasarett, epidemisjukhus, lantmannaskola, statens samskola. Förläggningsort för Västmanlands trängkår. Sedan Sala silvergruva (se d. o.) förlorat nästan all betydelse, äro huvudnäringarna industri och jordbruk (i den vidsträckta, ej stadsbebyggda delen av S.). Industrin sysselsatte 1924 på 25 arbetsställen 425 arbetare. Bland företagen märkas a. b. Strå kalkbruk, grundat 1906, Sala tegelbruks a. b., grundat 1883, och Sala maskinfabriks a. b., grundat 1889. S. beröres av Norra stambanan, S.—Gysinge—Gävle och Stockholm — Västerås — Bergslagens järnvägar. S. består av stadsförs. (7,840 inv.) och Västmanlands trängkårs förs. (230

inv.), som bilda pastorat i Västerås stift. — *Historia.* Det i samband med gruvdriften på 1500-t. uppvuxna samhället S. fick stadsprivilegier 1624. Staden levde i början huvudsakl. av jordbruk, men gruvdriften främjade även handeln och hantverket. Till 1910 hölls i S. den fordom betydande kyndelsmässomarknaden med början 14 febr. — 2. Kontrakt i Västerås stift, omfattande pastoraten S. 1; S. 3; Möklinta; Kila; Kumla; Björksta; Tortuna och Sevalla. — 3. Landskommun i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 1,415 inv.

Sa'lad, se S a l l a t.

Sala'd (fr. *salade,* av lat. *caela're,* gravera, ciselera), se H j ä l m sp. 792.

Saladi'n (eg. S a l a h a d - d i n), d. 1193, sultan i Egypten 1171, erövrade Syrien på 1180-t., se E g y p t e n sp. 760 och K o r s t å g sp. 1240 f.

Saladjä'r (fr. *saladier*), sallatskål l. ställ med flera sådana.

Sala—Gysinge—Gävle järnväg (S.G.G.J.), en 99 km. lång, normalspårig järnvägslinje mellan Sala och Hagaström, 6 km. v. om

Salamanca. Gamla och nya katedralerna.

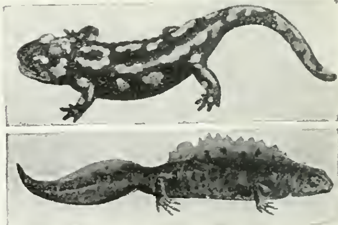
Gävle. Bansträckan Hagaström—Gävle tillhör Gävle—Dala järnväg. S. öppnades för trafik 1900, utom sträckan Kerstinbo—Gysinge, som öppnades 1901. Äg. Sala—Gysinge—Gävle nya järnvägs a. b.

Sala'm ale'kum (klassisk arab. *salam alaikum*), "frid vare eder", arabisk hälsningsformel.

Salama'nca. 1. Provins i León, n.v. Spanien. Jordbruk och boskapsskötsel. 330,000 inv. — 2. Huvudstad i S. 1, vid Dueros biflod Tormes. 34,000 inv. — S. omges av murar och erbjuder med sina krokiga, trånga gator en medeltida stadsbild med undantag för Plaza Mayor, ett vackert regelbundet 1700-talstorg i stadens centrum. De märkligaste byggnaderna äro Gamla katedralen, som grundades på 1100-t., och den omedelbart angränsande, i olika stilarter från 1509 byggda Nya katedralen. — S., vars ursprung förlorar sig i forntiden, har ett fordom berömt universitet från 1243 (tidigare domskola, hörande till det vida äldre biskopssätet), nu inrymt i en 1415—33 uppförd byggnad. Under medeltiden var dess juridiska fakultet särskilt ansedd, under 1500- och 1600-t. den teologiska. Universitetsbiblioteket är rikt på rariteter.

Salama'nder, se Salamandridae. Jfr Jättesalamandrar.

Salamandridae, salama'nderdjur, en fam. ödlelika Stjärtgroddjur. De fullvuxna sakna gälar, stundom även lungor. Larverna utvecklas i vatten. — Eldsalamandern, *Salama'ndra maculo'sa*, är svart med stora, oregelbundna, gula fläckar. Stjärten är trind. Europa, v. Asien, n.v. Afrika, i fuktiga skogstrakter. För smärre djur är eldsalamanderns hudsekret giftigt. Detta sekret ansågs förr bl. a. kunna släcka eld, varför eldsalamandrar vid eldsvådor kastades i elden. — Vattenödlorna, *Mo'lge* (l. *Tri'ton*), ha plattad, av en fenkant omgiven stjärt. Under fortplantningen, som sker i vatten, äro hanarna prydda med en tandad fenkant längs ryggen och stjärten. De fullvuxna tillbringa sensommaren och vintern på land under stenar, stubbar o. d. Leva av insekter och maskar. Europa, v. Asien. Större

Eldsalamander (överst). Längd 18—29 cm. Vattenödla.

vattenödlan, *Molge palu'stris*, är ovan svartbrun, vitprickig, under gul, svartfläckig. Längd 12—14,5 cm. Mindre vattenödlan, *Molge vulga'ris*, är ovan brunaktig, under gul, svartfläckig. Längd 6—9 cm. Spec. den senare är allmän i Sverige. — Se även Amblystoma.

Sa'lamis. 1. Forntida namn på *Kulasi*, grekisk ö i Saroniska viken. Om slaget vid S. se Grekland sp. 1531. ön erövrades på 500-t. f. Kr. av Aten. En tronstrid på S. är ämnet för Runebergs dikt ”Kungarne på Salamis”. — 2. Forntida grekisk stad på ö. Cypern.

Sala'mnius, Matthias, d. 1691, finländsk präst och skald. Jfr Finländsk litteratur sp. 11.

Salamvri'as, se Peneios.

Sala'ndra, Antonio, f. 1853, italiensk politiker, prof. i juridik i Rom 1879—1914. Invald i parlamentet 1886, beklädde S. från 1899 olika ministerposter och efterträdde mars 1914 Giolitti ss. chef för en moderat ministär. Han ledde under världskriget den italienska politikens övergång från trippelalliansen till deltagande i kriget på ententesidan. Inrikespolitiska svårigheter tvungo honom 1916 att avgå. Efter fascisternas seger sökte han till en början samarbeta med Mussolini. Han var italiensk representant i N. F. 1923, då han förde Mussolinis talan i Korfukonflikten (se Korfu sp. 1216), och 1924. Matteottiskandalen drev honom dock över i oppositionsställning.

Salanga'n, se Tornsvalor.

Salarie'ra (av lat. *sala'rium*, eg. pengar till salt; lön, sold, av *sal*, salt), avlöna, besolda.

Sala silvergruva, 2,5 km. s.v. om Sala stad, är upptagen på

Antonio Salandra.

fyndigheter av silverhaltig blyglans och zinkblände (i S. kallat rödslag) i dolomit. Blyglansen håller 7 à 7,5 kg. silver per ton bly. S. är även fyndort för gediget silver, amalgam och kvicksilver. Malmen var rikast kring en i gruvans längdriktning gående sköl. S. har fyra rymliga schakt (Torg-, Knekt-, Drottning Kristinas samt Karl XI:s schakt); största djupet under dagen är 319 m. — S. upptäcktes i början av 1500-t. Från Gustav I:s tid fick kronan huvudandelarna i S., som utarrenderades mot att kronan fick inlösa silvret. S., som gynnades av vidsträckta privilegier, avkastade under sin glansperiod på 1500-t. c:a 3,200 kg. silver om året. Efter 1571 inträffade stora ras sjönk produktionen till en obetydlighet, och Karl IX inkallade tyska bergsmän för att sätta S. i stånd. Gustav II Adolf anlade 1624 Sala stad och bergslag till stöd för gruvdriften. 1682 överlät kronan gruvan och silververket till bergslaget, som efter 1741 erlade tionde av allt tillverkat silver. 1880

anlades vid S. ett anrikningsverk för tillvaratagande av silvret i gammalt avfall ("aftern"). På grund av kronans ringa inkomst av S. beslöt riksdagen 1887, att gruvan och silververket skulle vara bergslagets egendom, varemot de uppdämda områdena n. och n.ö. om staden skulle torrläggas. Härigenom vunnos c:a 1,000 tunnland åkerjord. Bergslaget sålde 1890 S. till ett nybildat bolag, och efter att flera gånger ha bytt ägare tillhör S. sedan 1919 a. b. Svenska metallverken. Driften vid S. är sedan 1921 nedlagd. S. har sammanlagt avkastat c:a 400 ton silver, därav 208 ton på 1500-t., 63 på 1600-t., 37 på 1700-t. och 87 på 1800-t.

Sa'lat, se S a l l a t.

Sa'la y Gómez [i gå'meth], se S p o r a d e r n a 2.

Sa'lband, de gränsytor, en gång (se d. o.) har mot omgivande bergart.

Salbohed, mötesplats för Västmanlands regemente (till 1906), Västerfärnebo skn, Västmanl. l.

Sa'ldo (ital., av *saldare*, betala), se B o k f ö r i n g sp. 206. — S a l d e' r a, avsluta ett konto, betala.

Saleby, socken i Skarab. l., jämte Trässberg och Härjevad pastorat i Skara stift. 1,330 inv.

Sa'lem, poetiskt namn på Jerusalem i 1 Mos. 14 och Ps. 76.

Salem, socken i Sthlms l., jämte Botkyrka pastorat i Strängnäs stift. Inom S. ligger Rönninge municipalsamhälle. 2,190 inv. — Från kyrkan finnes i Stat. hist. mus. ett synnerligen vackert senmedeltida altarskåp. Flyglarnas målningar, framställande Erik den helige och den heliga Birgitta, äro sannolikt utförda av Hermann Rode (se ill. till d. o.).

Salem [se'jləm]. 1. Stad i Massachusetts, n.ö. För. Stat., vid Atlanten. I S. ligger Essex Institute med bibliotek (Athaeneum) samt det efter sin grundare uppkallade Peabody Museum. Läderindustri. 43,000 inv. Anlagt 1628, är S. rikt på historiska minnen. — 2. Huvudstad i Oregon, För. Stat., vid Willamette River. 18,000 inv. — 3. Stad i presidentskapet Madras, Britt. Indien. Textilindustri. 50,000 inv.

Sa'lep, s a l e p r o t, förvällda och torkade knölrötter av *O'rchis*-arter o. a. orkidéer, innehålla stärkelse och växtslem och användas i medicinen som mucilago.

Sale'rno, huvudstad i en provins med samma namn, Kampanien, s. Italien, vid den natursköna S a l e r n o v i k e n. Ärkebiskopssäte. 42,000 inv. — En del av staden har bevarat sitt medeltida utseende med byggnader från de langobardiska och normandiska härskarnas tid, t. ex. katedralen, byggd omkr. 1080. — S. hette under forntiden *Sale'rnum*. Den hade en under medeltiden berömd medicinsk skola, som räknas som den medicinska universitetsundervisningens ursprung.

de Sales [də sa'll], se F r a n ç o i s d e S a l e s.

Salfe'misk, se S a l i s k.

Salford [så'(l)fəd], stad, bildande eget grevskap, i Lancashire, n.v. England, vid Irwell. S., som är förstad till Manchester, har betydande bomulls-, maskin- och kemisk industri. Katolsk biskop. 240,000 inv.

Salici'n, se G l y k o s i d e r.

Salicy'laldehyd, o x i b e' n s a l d e h y d, $C_6H_4{<}^{CHO}_{OH}$, förekommer i naturen i vissa eteriska oljor. Bildas genom oxidation av motsvarande alkohol, saligenin, och kan i sin tur oxi-

deras till salicylsyra. S. är en vid 196° kokande olja med behaglig lukt.

Salicy'lsyra, orto-oxibe'nsoësyra, $C_6H_4<{OH \atop COOH}$, först framställd (ur pilbark) av Piria (1839); syntetiserad av H. Kolbe (1873) genom inverkan av koldioxid på fenolnatrium, ett förfarande, som förbättrades av R. Schmitt och som ligger till grund för den fabriksmässiga tillverkningen. S. är en färglös, kristallinisk, medelstark syra, svårlöslig i kallt vatten, lättlöslig i sprit och eter. Smaken är sötsur, rivande. Smältpunkt 156°,s. S. är flyktig med vattenånga, sublimerar vid försiktig upphettning och sönderdelas vid högre temperatur i koldioxid och fenol. Som antiseptiskt medel är S. ungefär likvärdigt med fenol (ang. användning som preserveringsmedel se d. o.). På huden verkar den epitelupplösande (jfr Liktorn) och sekretionshämmande, på slemhinnor etsande. Salterna (salicyla't) äro svaga antiseptica och etsa ej. S. och dess salter sänka feber genom ökning i värmeavgivandet (svettning), ha smärtlindrande verkan och tyckas verka specifikt mot ledgångsreumatism. Till intagning användes ej S. på grund av dess etsande verkan utan vanl. estrar och andra föreningar av S., vilka ej ge retning av magslemhinnan. Sådana äro acety'lsalicylsyra (se d. o.) l. aspiri'n, salo'l (fenylester av S.), salofe'n (acetylförening av antifebrin), salipyri'n, salicylat av antipyrin, alla med invärtes verkan liknande den av S. Vanl. gives av salicylat l. salicylsyreföreningar en dos av 0,5—1 gr. tre ggr om dagen men vid ledgångsreumatism ofta 3—5—10 gr. om dagen. Vid stora doser uppträda magbesvär, susning för öronen och retning av njurarna. Mera hotande förgiftningssymtom äro kräkning, svindel, synrubbning, delirier och andnöd. 10 gr. på en gång kunna orsaka död i hjärtförlamning. Jfr Mesotan.

Sa'lier (lat. *sa'lii,* av *sali're,* dansa), se Mars.

Sa'lier, detsamma som saliska franker.

Salie'ri, Antonio, f. 1750, d. 1825, italiensk tonsättare, skrev delvis i Glucks stil ett fyrtiotal operor, ss. *Armida* (1771), *Les Danaïdes* (1784) och *Semiramide* (s. å.), samt tonsatte kyrkliga verk och stycken för orkester och skilda instrument.

Salifikatio'n (av lat. *sal,* salt, och *fa'cere,* göra), saltbildning.

Saligeni'n, oxibensy'lalkohol, $C_6H_4<{CH_2OH \atop OH}$, bildas vid spjälkning av salicin (se Glykosider).

Sali'n (fr. *saline,* av lat. *sal,* salt), saltverk.

Salin, Bernhard, f. 1861, arkeolog, intendent vid Nord. mus. 1903 och dess styresman 1905—13, riksantikvarie 1913—23. S. nedlade ett energiskt och framgångsrikt arbete på nyordnandet och uppställandet av Nord. mus:s samlingar. Hans viktigaste arbete är *Die altgermanische Tierornamentik* (1904), en grundläggande undersökning av folkvandringstidens stilfrågor och kulturströmningar.

Sali'nisk (av lat. *sal,* salt), salthaltig. — Saliniskt vatten, saltkällors (se d. o.) vatten.

Salinome'ter (av lat. *sal,* salt, och grek. *metrei'n,* mäta), detsamma som saltprovare.

Salipyri'n, se Salicylsyra.

Salisbury. Katedralen.

Salisbury [så'lŝbəri]. 1. Huvudstad i Wiltshire, s. England, vid floden Lower Avon. Biskopssäte. Katedralen, uppförd 1220—60, är ett av den engelska unggotikens stilrenaste verk. Stort bibliotek. Betydande läderindustri. 23,000 inv. — 2. Se Rhodesia sp. 1081.

Salisbury [så'lŝbəri], Robert Talbot Gascoyne-Cecil, 3:e markis av S., f. 1830, d. 1903, engelsk politiker. Led. av underhuset 1853, övergick S. 1868 till överhuset. Han var minister för Indien 1866—67 i lord Derbys ministär, innehade åter denna post 1874—78 i lord Beaconsfields andra ministär, i vilken han sedan 1878—80 beklädde utrikesministerposten. Ss. sådan spelade han en betydande roll vid Berlinkongressen 1878. Efter Beaconsfields död 1881 blev S. de konservativas ledare i överhuset. Han var premiärminister 1885—86, 1886—92 och 1895—1902 och samtidigt utrikesminister 1885—86, 1887—92 samt 1895—1900. S. gick i spetsen för motståndet mot de irländska kraven på home rule, men han sökte tillika genom en reformpolitik förbättra befolkningens ekonomiska och sociala förhållanden. Hans utrikespolitiska verksamhet kännetecknas bl. a. av uppgörelserna med Tyskland 1890 och Portugal 1891 ang. gränserna mellan resp. staters sydafrikanska besittningar (jfr Helgoland) och med Frankrike i Fashodaaffären (se d. o.). Boerkriget 1899—1902 lyckades det honom att föra till en lycklig avslutning. S. vann med tiden genom sin moderata men fasta såväl yttre som inre politik en sällsynt stor auktoritet. Han var berömd för sin sarkastiska parlamentariska talarkonst.

Sa'lisk [av *S*(*i*) och *Al*] kallas ett mineral l. en bergart, som är rik på kvarts och fältspat, under det amfiboler och pyroxener jämte amfibol- och pyroxenrika bergarter kallas fe'miska [av *Fe* och *M*(*g*) l. *M*(*n*)]. Övergångsformer kallas salfe'miska.

Sa'liska franker (trol. av lat. *sal*, salt, saltvatten; eg. de vid saltvattnet boende), se Franker.

Lord Salisbury.

Saliska kejsare, se Frankiska kejsare.

Saliska lagen (lat. *lex sa'lica*), de saliska frankernas lag, upptecknad trol. på Klodvigs initiativ omkr. 500 e. Kr. En rent privaträttslig bestämmelse i S. om kvinnors uteslutande från arvsrätt till jord kom sedermera att tillämpas så, att den ansågs utesluta franska kronans ärftlighet på kvinnolinjen (se Frankrike sp. 505).

Sali't, se Pyroxen.

Sali'v (lat. *sali'va*), spott.

Sa'lix, växtsläkte (fam. *Salica'ceae*, jfr Amentaceae), träd, buskar l. låga ris med vanl. lysande gula ståndarknappar samt fröhus med hårbärande frön, vilka spridas med vinden. Tvåbyggare med honungsavsöndrande insektblommor. De blomma på våren, de flesta på bar kvist (innan bladen slå ut). I Sverige växa talrika arter och hybrider vilda. En del utländska arter odlas, liksom några svenska, som prydnadsbuskar, i häckar o. d., bäst på fuktig mark; former med långa, hängande kvistar kallas häng-, sorg- l. tårpilar. *S. penta'ndra*, jo'lster, jolsterpil, hög buske l. lågt träd med äggrunt lansettlika, glänsande blad, är allmän på fuktig skogsmark. *S. fra'gilis*, pil, knäckepil, sköрpil, stort träd med kvistar, som

Salix viminalis (t. v.) och fragilis.

Salix herbacea. Honexemplar (t. v.) och hanexemplar.

lätt knäckas vid fästet, samt långa, smala, spetsiga blad, växer vid stränder i s. och mell. Sverige och planteras allmänt. *S. a'lba*, vitpil, träd med smala, under silkeshåriga blad, *S. vimina'lis*, korgvide, buske med vidjelika kvistar och smala, under vitludna blad, m. fl. arter odlas ofta och förvildas. *S. ca'prea*, sälg, träd med knotiga kvistar och breda, under gråludna blad, är allmän på ängar o. d. över hela Sverige. I Sveriges fjälltrakter utbreder sig ovan björkskogen ett bälte med låga videbuskar, ss. *S. lana'ta*, ullvide, *S. lappo'num*, lappvide, *S. glau'ca*, ripvide, m. fl. I högfjällen växa några mycket små, mattformiga ris, ss. *S. herba'cea*, dvärgvide, med små, rundade blad. — Kvistar av korgvide m. fl. begagnas till flätverk och tunnband, barken av flera arter kan användas som garvarbark. Pil- och videarter förökas lätt med sticklingar. De kunna även lätt tuktas (t. ex. *S. alba* i de skånska pilalléerna).

Sa'llad, se Sallat.

Sa'llat, salat, sallad, salad, vissa växter, vilkas blad ätas som grönsaker, spec. *Lactu'ca sati'va* (fam. *Compo'sitae*), trol. vild i Sibirien. Denna är en ört med tjocka, glatta blad. Den odlas i 3 huvudformer: huvudsallat, med bladen sammanslutna till ett huvud, bladsallat, med fria blad, och bindsallat l. romersk S., högvuxna sorter, vilkas blad hopbindas, varigenom solljuset utestänges och bladen sålunda blekas. Arten är en urgammal kulturväxt, odlad i stor utsträckning spec. i Syd-Europa och För. Stat. Den ätes vanl. med olja. [*Lactuca scari'ola*, taggsallat, taggig ört från s. Europa, påträffas i Sverige på jordvallar o. d. (jfr Kompassväxter), *Lactuca mura'lis*, skogssallat, med parflikiga blad, är en allmän skogsväxt; bägge ha små, gula blomkorgar.] Av övriga S. märkas endi'via, *Cicho'rium endi'via* (jfr Cikoria), från Medelhavsländerna, i Sverige föga använd, vid. krasse (*Lepi'dium sati'vum*), maskros, portlak m. fl.

Sallerons destillator [sallrå'ŋs], en liten destillationsapparat för bestämning av alkoholhalten i sockerhaltiga drycker (vin, likörer).

Sallerup, se Södra Sallerup, Västra Sallerup och östra Sallerup.

Sa'llinen, Tyko, f. 1879, finländsk målare. S. har trots motstånd från publik och kritik tillkämpat sig ett erkänt namn och intar ledarplatsen bland de yngre konstnärerna, på vilka han utövat ett utomordentligt stort inflytande. Hans landskap (*Terkilä gård*, 1917, Nat. mus.) och figurkompositioner (*Dansen*, 1918; *Hihuliter*, 1918, se ill. till Finländsk konst sp. 7—8) karaktäriseras av en expressiv färgkonst och en nästan visionär tolkning av motivet.

Sa'llum, en av troninkräktarna i Israel vid jehuska dynastins fall (omkr. 744 f. Kr.), störtades av Menahem (2 Kon. 15).

Sallu'stius, Gajus S. Crispus, f. 86, d. 34 f. Kr., romersk författare, skrev historiska arbeten om kriget mot Jugurtha och, med för Caesar partisk tendens, om Catilinas sammansvärjning.

Salmana'ssar, fyra assyriska konungar, av vilka S. I regerade omkr. 1300 f. Kr., S. II 859—823 (se Assyrien sp. 772 f.), S. III 781—771 och S. IV 727—722.

Sa'lmiak, se Ammonium.

Salmiakelement, detsamma som Leclanchés element (se Galvaniskt element sp. 1033).

Salmiaksprit, lösning av ammoniak i vatten.

Sa'lmis. 1. Haparandas uthamn, 10 km. s.v. om staden, Neder-Torneå skn, Norrb. l. — 2. Härad i Viborgs l., Finland; även namnet på ett där beläget grevskap, som innehades av K. G. Wrangel.

Salmo'nibrev, utpressningsbrev (efter en bokbindare *Salmoni* i Linköping, som på 1860-t. gjorde sig beryktad för sådana).

Sa'lmonsen, Isaac, f. 1846, d. 1910, dansk bokhandlare, främst bekant som utgivare av *Salmonsens Konversationsleksikon* (18 bd, 1891—1907, supplement 1 bd, 2:a uppl. under utgivning, 21 bd 1915—26). Jfr Blangstrup.

Salmson, Hugo, f. 1843, d. 1894, målare, studerade 1862—68 vid Konstakademin i Sthlm och reste på dess stipendium till Paris, där han sedan företrädesvis bodde. Han anslöt sig där till

Vitbetrensare i Picardie. Målning av Hugo Salmson. (Göteborgs mus.).

det nya friluftsmåleriet i den form det utbildats i Bastien-Lepages och Lhermittes bondeskildringar (*Vitbetrensare i Picardie*, 1878, Göteborgs mus.), samtidigt som han slog igenom hos publiken med eleganta salongstavlor av novellistiskt innehåll (*Bébés porträtt*, 1882, Nat. mus.).

Salnecke, gods i Gryta skn, Uppsala l., fideikommiss inom ätten Gyllenadler. Slottet tillhör de bäst bevarade Upplandsslotten från 1600-t:s förra hälft.

Salning (trol. etym. besläktat med *sälja* i dess äldre bet.: giva, överlämna), sammanskjutande av penningar för gemensamt inköp av en sak.

Sa'lning (holl. *zaling*), vid foten av bramstången, stundom även av överbramstången (jfr M a s t) fastsatt trä- l. järnkonstruktion, bestående av långskepps liggande rundhult, l å n g s a l n i n g a r, vilande på klotsar, k i n d b a c k a r, fastbultade vid masten, samt tvärskepps gående t v ä r s a l n i n g a r. S. tjäna till stöd för stängerna samt till spridning av vanten.

Salofe'n, se S a l i c y l s y r a.

Salo'l, se S a l i c y l s y r a.

Sa'loman. 1. S i e g f r i e d S., f. 1816, d. 1899, dansk tonsättare, från 1879 bosatt i Sthlm, skrev operor, bl. a. *Diamantkorset* (1847; uppf. i Sthlm 1886) och *Karpaternas ros* (1867; uppf. i Sthlm 1881), sånger m. m. — 2. G e s k e l S., f. 1821, d. 1902, den föreg:s broder, målare, från 1850 huvudsakl. bosatt i Sverige, v.

Salnecke slott.

prof. vid Konstakademin 1874. S., som i sin ungdom studerade hos Eckersberg i Köpenhamn och på 1850-t. i Paris hos Couture, målade dels genretavlor och historiemålningar (*Utvandrare på väg till Göteborg*, 1868, replik 1872 i Göteborgs mus., *Segrarnas hemkomst*, 1880, Stockholms slott), dels porträtt.

Salo'me. 1. Enl. Mark. 15:40 en av de kvinnor, som bevittnade Jesu död. Matt. 27:56 sätter i hennes ställe ”Sebedeus' söners moder”, vilken således möjligen hetat S. Genom ytterligare kombination med Joh. 19: 25 har man menat sig kunna fastställa, att S. varit syster till Maria, Jesu moder. Denna slutsats är dock osäker. — 2. Prinsessor av den herodianska dynastin, bl. a. en sondotter till Herodes den store. Ovisst är, om denna är identisk med den dotter till Herodias (se d. o.), som enl. Mark. 6 dansade vid ett gästabud hos Herodes Antipas.

Sa'lomo, konung i Israel omkr. 973—933 f. Kr. S. tog efter sin fader David i arv ett stort och betydande rike men ägde själv föga sinne för politik. S:s förnämsta intressen voro i stället praktfulla byggnadsföretag och en glänsande hovhållning. I Jerusalem uppfördes ett nytt konungapalats, med en mångfald byggnader, samt ett storartat tempel. S. befryndade sig bl. a. med det egyptiska kungahuset, höll f. ö. ett stort harem och lät från utlandet, delvis på egna skepp, som utgingo från en hamn vid Röda havet, importera allsköns lyxvaror. Den dyrbara hovhållningen utarmade emellertid landet, och användandet av fria israeliter vid byggnadsföretagen framkallade ett dovt missnöje, som efter S:s död kom till öppet utbrott (jfr J e r o b e a m 1 och R e h a b e a m). I källorna berömmes S. för sin utomordentliga vishet, uttryckt i ordspråk och sånger, samt för sin klokhet ss. domare. Av S:s ordspråk och sånger finnes dock intet bevarat, ty de skrifter, som tillskrivits honom, äro tydligen av mycket senare ursprung. Detta gäller redan om de kanoniska (se H ö g a v i s a n, O r d s p r å k s b o k e n och P r e d i k a r e n) och än mer om de efterkanoniska (se S a l o m o s o d e n, S a l o m o s p s a l m e r och V i s h e t e n s b o k). Traditionen om S:s vishet utvecklades f. ö. i judendomen ytterligare i folklig riktning (S. ss. den store trollkarlen) och övergick till islam och den medeltida kulturen.

Salomon, O t t o A r o n, f. 1849, d. 1907, pedagog, ledare av Nääs slöjdlärareseminarium (se d. o.). S. utövade omfattande pedagogisk författarverksamhet, spec. avseende skolslöjden.

Salomo'nisk dom, vist domslut, som på ett fintligt sätt oemotsägligt avgör en svårlöst tvist (efter konung *Salomo*; jfr 1 Kon. 3:16—28).

Sa'lomonöarna, eng. *Solomon Islands*, ögrupp i Melanesien, mellan 5° och 11° s. br. S. bestå av en nordlig grupp (störst Bougainville, se d. o.), förr tysk koloni, nu ingående i det av Australien förvaltade Nya Guineaterritoriet, och två sydliga grupper (störst Guadalcanar, Choiseul och Isabel), som jämte en del småöar, bl. a. de s.ö. om S. belägna Santa Cruzöarna, utgöra brittiskt protektorat. Öarna äro dels vulkaniska med svårtillgängliga kuster, dels atoller. Klimatet är ohälsosamt med långvarig regnperiod (nov.—mars). S. äro mycket fruktbara; särskilt koprapro-

duktionen är av betydelse. Den infödda befolkningen är melanesisk och har bibehållit sin kultur bättre än annorstädes i ö. Melanesien. F. ö. märkas papuas och polynesiska invandrare. C:a 40,000 kvkm. 200,000 inv., därav 500 européer. — S. äro till stor del ännu outforskade; de koloniserades först i slutet av 1800-t. av engelsmän och tyskar, mellan vilka en uppdelning gjordes 1899. Den tyska delen besattes av australier 1914.

Salomos oden (jfr O d e), en urspr. sannol. på grekiska avfattad, numera blott i syrisk och koptisk översättning bevarad samling av 42 gammalkristna hymner, vilka trol. författats i Egypten l. Syrien under 100-t:s senare del. S. röja flerstädes frändskap med gnosticismen. Namnet S. har möjl. använts redan av den ursprungliga förf.

Salomos psalmer, en sannol. urspr. på hebreiska avfattad, sedan gammalt blott i grekisk översättning bevarad samling av 18 judiska psalmer. Dessa härröra tydligen från 60—40-t. f. Kr. (ett huvudtema är Guds genom Pompejus utförda dom över folkets ogudaktiga ledare). Namnet S. är säkerligen tillfogat först av avskrivarna, trol. ss. en parallell till beteckningen av Psaltaren ss. "Davids psalmer".

Salomos sigill, se C o n v a l l a r i a.

Salo'na, se S p a l a t o.

Salo'ng (fr. *salon*, av ital. *salone*, stor sal), större, elegant sällskapsrum; även sällskapet i en sådan S., spec. umgängeskrets för gemensam litterär, konstnärlig l. vetenskaplig underhållning ("hålla S."); åskådar-, resp. åhörarrum å teater, konserthus etc. l. publiken där; allmän konstutställning (vanl. med jury), till vilken konstnärer utan särskild inbjudan kunna insända sina arbeten (jfr S a l o n g e n); i ett flertal sms. (*konstsalong, modesalong, frisérsalong* etc.) lokal för utställning och försäljning av konst, modeartiklar o. d., för utövning av frisör- l. manicuristyrke etc. — S a l o n g s l i b e r a l, person, som utan djupare politisk övertygelse i viss grad hyser l. ger sig sken av att hysa liberala åsikter.

Salongen (fr. *le Salon*), den årliga officiella konstutställningen i Paris, uppkallad av att den 1699—1848 ägde rum i Salon carré i Louvre. 1855 överflyttades S. till Palais de l'Industrie i Champs-Élysées och har från 1900 ägt rum i Grand Palais därstädes. Urspr. var S. reserverad för nya medlemmar av konstakademin men öppnades under revolutionen för alla konstnärer. De insända konstverken granskas av en jury, som även fördelar utmärkelser. S. anordnades urspr. av staten men från 1881 av en särskild konstnärssammanslutning, *Société des artistes français*. 1889 uppstod en schism mellan utställarna, av vilka en grupp separerade och sammanslöto sig till *Société nationale des beaux-arts*. Denna anordnar årligen en egen S. Senare ha uppstått *Salon d'Automne* (Höstsalongen) och *Salon des Indépendants* (se I n d e p e n d e n t e r) m. fl. Under 1800-t. det största evenemanget i det internationella konstlivet, har S. numera råkat i misskredit.

Salongsgevär, lätt, finkalibrigt kulgevär, använt vid övningsskjutning på relativt kort håll och jakt på mindre djur.

Saloni'ki. 1. Nomarki i Make-

Gata i Saloniki.

donien, Grekland. 500,000 inv. — 2. Huvudstad i S. 1, med vackert läge vid Salonikibukten. 260,000 inv., mest judar och greker. Ortodox ärkebiskop och katolsk biskop. Universitet, öppnat 1927. S. är Greklands näst största handelsstad med stor export (tobak, spannmål, bomull och trävaror); sedan 1924 frihamn för Jugoslavien. Livlig industri (bomulls- och sidenvaror). S. är knutpunkt för flera viktiga järnvägar. — S. är forntidens *Tessaloni'ka*, som under senantiken var en betydande stad. 1430 kom det under turkarna. I första Balkankriget 1912 erövrades det av grekerna, som under andra Balkankriget hävdade denna besittning gentemot bulgariska anspråk. Under världskriget spelade S. stor roll i dragkampen mellan konung Konstantin och Venizelos, i det den senare tillät allierade trupper landstiga i S. 1915 och f. å. där upprättade en egen regering (se Grekland sp. 1546). Ang. de följande striderna på Salonikifronten se Världskriget. S. har på senare tid ofta varit en oroshärd, icke minst ss. centrum för Greklands bulgariska minoritet.

Saloni'kibukten, se Balkanhalvön sp. 1024.

Saloon [səlo'n], eng., nordamerikansk benämning på enklare krog.

Salop [sæ'lləp], se Shropshire.

Salo'pp (av fr. *salope,* snuskig), kort kappa av siden l. annat tunt tyg, vanl. utan ärmar. Jfr Klädedräkt sp. 939.

Salpausselkä [sa'lpao͜-], se Finland sp. 1568 f.

Sa'lpeter, kaliumnitrat, kalisalpeter, KNO_3, salpetersyrans kaliumsalt, förekommer i små mängder i jorden (i större mängd i Egypten och ö. Asien), där den bildas av kvävehaltiga organiska föreningar, ss. exkrementer av fåglar, kalisalter och luft under inverkan av salpeterbildande bakterier (se Kvävebakterier). Numera framställes S. genom omsättning mellan chilesalpeter (natriumnitrat) och kaliumklorid. S. bildar stora rombiska kristaller. Vid upphettning sönderdelas S. under bildning av kaliumnitrit och syre. Vid starkare upphettning går sönderdelningen längre, ofta explosionsartat, till syre, kväve och kaliumoxid. S. användes i krut och knallpulver. — I form av nitrat uppta växterna huvudsakl. sin kvävenäring. Nitrat höra också till de viktigaste konstgödselmedlen (se Chilesalpeter och Kalksalpeter).

Salpeterbakterier, se Kvävebakterier.

Salpeterhjälpen, se Salpetersjuderier.

Salpeterjäsning, se Kvävebakterier.

Salpeterpapper, filtrerpapper, indränkt med varm lösning av kaliumnitrat och torkat. Mot astma brukas inandning av de gaser (koloxid, koldioxid, kväve, cyan, ammoniak, vatten), som vid S:s antändning utvecklas.

Salpetersjuderier, anläggningar för utvinning av salpeter (jfr d. o.) ur kvävehaltig jord, främst jord under ladugårdar o. a. uthus, samt ur komposter, upplagda i för ändamålet byggda salpeterlador. Enär tillgången av inhemsk salpeter var av stor betydelse för krigsberedskapen, omhuldades S. av statsmakterna. I Sverige var allmogen från 1538 skyldig att biträda salpetersjudarna med materialier och arbetskraft, från vilken skyldighet den 1634 friköpte sig genom en efter hemmantal utgående årlig skatt, salpeterhjälpen, som efterskänktes först 1830. Salpeterjorden ansågs som kronans regale ända till 1801, då de skattskyldiga i stället ålades att till staten årligen hembjuda ett visst kvantum salpeter. Staten upphörde 1865 att inlösa salpeter från andra län än Norrbottens och Västerbottens, och vid 1895 års utgång var salpetersjuderistaten avskaffad.

Salpetersyra, HNO_3, förr även kallad skedvatten, emedan man med dess hjälp kan skilja guld och silver från varandra, motsvarar kvävets högsta oxid, kvävepentoxiden, N_2O_5. Den framställes i stor skala i retorter av gjutjärn, som ej angripas av stark S., genom att behandla Chilesalpeter med stark svavelsyra enl. reaktionen: $NaNO_3 + H_2SO_4 = NaHSO_4 + HNO_3$. Man erhåller alltså ej full omsättning, utan det bildas surt natriumsulfat. För att av en molekyl svavelsyra erhålla två molekyler S., erfordras högre temperatur, varvid den bildade S. delvis sönderdelas under avgivande av syre. S. är följaktligen ett starkt oxidationsmedel, och papper o. a. organiska föreningar antändas t. o. m., då de komma i beröring med koncentrerad S. Numera fastställes S. även direkt ur luften (se Kalksalpeter). S. löser alla metaller under bildning av nitra'ter, med undantag för guld och platina, som ej angripas, och tenn och antimon, vilka överföras till oxider. Ren S. är en färglös, i luften rykande vätska, som verkar ytterst frätande och färgar huden starkt gul. Innehåller S. lägre oxider, är den gulröd och kallas röd l. rykande syra.

Salpetersyrlighet, se Kväve. sp. 1557.

Salpeterväxter, se Nitrofila växter.

Salpêtrière [-pätriä'r], La S., sjukhus för gamla kvinnor i Paris, byggt av Le Vau, var på 1600-t. salpetersjuderi, blev sedan en för dystra interiörer sorgligt ryktbar upptagningsanstalt för prostituerade, sinnessjuka och nödlidande kvinnor samt för barn. Omkr. 1800 förbättrades S., bl. a. under läkarna Pinel och Esquirol. Det blev efter 1823 sjukhus för åldriga och sinnessjuka kvinnor, där J. M. Charcot och hans lärjungar ("Salpêtrièreskolan") höllo sin berömda nervklinik. 1926 vistades där 3,725 gamla samt 534 sinnessjuka kvinnor.

Salpingi't, inflammation i äggledarna (*tu'bae ova'rii* l. *salpi'nges*; jfr Könsorgan).

Sa'lpor, *Thalia'cea,* en klass pelagiska, huvudsakl. i varmare hav levande Manteldjur med tunnformig, genomskinlig kropp,

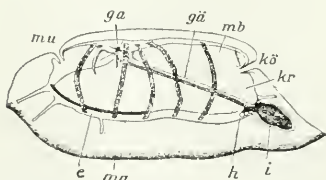

Salsta slott.

omgiven av en geléartad mantel samt muskelband. Vid dessas sammandragning utpressas vatten genom kloaköppningen, så att kroppen föres framåt i vattnet. Gältarmen, som har två rader gälspringor l. ett par mycket stora dylika, upptar större delen av kroppen. S. ha metagenetisk fortplantning. Enkla könlösa S. bilda genom knoppning kedjor av hermafrodita S. Embryonerna lösgöras först efter avslutad utveckling från moderdjuret. S. kunna fosforescera. *Sa'lpa ma'xima* blir över 10 cm. lång. Andra S. äro betydligt mindre.

Salsofi', salsifi', namn på *Tragopo'gon porrifo'lius* (se Haverrot).

Salsta, gods i Lena skn, Uppsala l. Slottet, ett av sin tids ståtligaste och mest representativa herresäten, uppfördes på 1670-t. av N. Tessin d. ä. S. tillhör ätten v. Essen och har tidigare gått i arv inom ätterna Oxenstierna, Bielke m. fl.

Salpor. e endostyl, ga ganglion, gä gäl, h hjärta, i inälvssäck, kr kloakrum, kö kloaköppning, ma mantel, mb muskelband, mu mun. Jfr Manteldjur.

Salsåker, sågverk i Nordingrå skn, Västernorrl. l. Äg. Salsåkers ångsågs a. b., grundat 1892.

Salt, se Salter. I dagligt tal betecknar S. koksalt.

Sa'lta. 1. Provins i n.v. Argentina. 125,097 kvkm. 150,000 inv. Jordbruk och boskapsskötsel. — 2. Huvudstad i S. 1. Handel med Bolivia och Chile. 35,000 inv.

Saltantagonism, se Kalkning sp. 437.

Saltare'llo (ital., av *saltare*, dansa), italiensk dans i 3/8 l. 6/8 takt med snabba, hoppande rörelser (jfr Dans sp. 74).

Saltbildare, se Halogener.

Sa'lten, n. delen av Nordland fylke, Norge. S. är ett storslaget fjällområde med många fjordar, bl. a. Saltenfjord (Saltfjord), Foldenfjord och Ofotfjord.

Salter, förr beteckning för föreningar, som voro lösliga i vatten

och ej kunde förbrännas. Numera betecknas som S. föreningar, bildade av en syra genom att väteionen i denna ersatts med metall l. ammonium. Man kan även säga, att ett salt är en förening, som innehåller en bas' positiva ion och en syras negativa ion. S. kunna bildas genom direkt förening av en metall och en halogen (se d. o.), genom att lösa en metall l. dennas oxid l. hydroxid i en syra, genom att neutralisera en bas och en syra med varandra, genom att behandla ett annat salt med en syra l. genom omsättning mellan olika S. Om i flerbasiska syror ej alla väteatomerna ersatts med metall, erhållas s. k. sura salter. Innehåller saltet en hydroxylgrupp, kallas det basiskt. S., som äro bildade av en stark syra och en stark bas äro i utspädda lösningar så gott som fullständigt dissocierade (se Dissociation), de däremot, som innehålla en ion från en svag bas l. syra mindre dissocierade. I senare fallet inträder hydrolys (se d. o.). Salternas löslighet varierar inom vida gränser. Av de vanligare S. äro alkalimetallernas S., nitrater, klorider med undantag av bly-, silver- och merkuroklorid, sulfater med undantag av bly-, barium- och strontiumsulfat lösliga. S. ha i allm. salt l. bitter smak. Jfr Dubbelsalt.

Sa'ltfjord [-fjor], se Salten.

Saltförbund, se Förbund sp. 902.

Saltglasering, se Glasyr.

Sa'ltholm, låg ö i Öresund, ingår i Köpenhamns amt, Danmark. Betesmarker. 16 kvkm. 25 inv.

Saltholmskalk, detsamma som kokkolitkalk (se Danien och Kokkolit 1.), en inom Skånes och Danmarks yngsta krita vida utbredd bergartstyp, uppkallad efter ön Saltholm i Öresund.

Salt Lake City. Mormontemplet.

Saltkälla, källa, vars vatten innehåller lösta salter (soda, koksalt, bittersalt etc.) i sådana mängder, att de ge sig till känna genom smaken. S. förekomma mest i arida trakter och f. ö., där berggrunden l. jordlagren innehålla lättlösliga salter; av sistnämnda ursprung är salthalten i de få S., som finnas i Sverige.

Saltlager, se Saltsjöar.

Salt Lake [sålt lejk], se Stora Saltsjön.

Salt Lake City [sålt lejk si'tti] (eng., "Saltsjöstaden"), huvudstad i Utah, v. För. Stat., c:a 20 km. s.ö. om Stora Saltsjön vid dess tillflöde Jordan River. 130,000 inv. — S. anlades 1847 av mormoner (se d. o. sp. 255 f.) och är dessas heliga stad. I centrum upptas ett kvarter, Temple Block, av mormonernas samlingsbyggnader, främst Tabernaklet, en säregen, oval jättebyggnad, och templet, påminnande om en gotisk katedral. Universitet. Betydande handel och industri. Viktigaste järnvägsknut mellan Klippiga bergen och Sierra Nevada.

Saltlera, lera, genomdränkt med koksalt, förekommer tills. med stensaltlager.

Saltmätare, fordom stadstjänare, som handhade den obligatoriska mätningen av salt, som i staden köptes l. in- l. utfördes.

Saltning, av livsmedel, verkställes för att hindra dessas förskämning. Koksalt verkar vid en koncentration av 10—15 % hämmande på bakteriers och mögelsvampars förökning och livsverksamhet. Jämte koksalt användes vid S. av köttvaror ofta något salpeter för att bibehålla den röda köttfärgen och socker för att mildra saltsmakens skärpa. S. sker dels genom nedläggning i saltlake, dels genom ingnidning med torrt salt (”torrsaltning”). Jfr Preserveringsmedel.

Sa'lto, port., vattenfall.

Salt och bröd ha ss. inbegrepp av de mänskliga näringsmedlen haft symbolisk innebörd. I forntiden offrades S. åt gudarna och erbjödos ss. tecken på gästvänskap — en på sina håll ännu bevarad sed. Under medeltiden betraktades S. bl. a. ss. ett skyddsmedel mot djävulen och förekommer i den katolska dopritualen.

Saltomorta'l (ital. *salto mortale*), eg. dödligt språng, halsbrytande språng, kullerbytta (även bildligt).

Salton Lake [så'ltən lejk], saltsjö i s. Kalifornien, v. För. Stat., 80 m. u. h. S. erhöll sin nuv. utsträckning, då Coloradofloden under ett kanalbygge vid 1900-t:s början genombröt fördämningarna. 777 kvkm.

Sa'ltpeter, oriktig benämning på salpeter.

Saltprovare, areometer, graderad för bestämning av en saltlösnings koncentration.

Salträdet, se Shorea.

Saltsjuderi, förr anläggning för utvinnande av koksalt ur havsvatten genom inkokning l. för rening av råsalt genom kokningar och omkristalliseringar.

Saltsjöar, insjöar med salt vatten. S. förekomma i öknar, där avdunstningen, som ersätter avlopp, åstadkommer en ökning av vattnets salthalt. En del S. ha mycket hög salthalt, t. ex. Döda havet 25 %, Wan (Armenien) 33 %, d. v. s. 10 gånger havets salthalt. I S. med mättade saltlösningar, som de båda nämnda, utkristallisera en del av salterna, främst kalciumkarbonat, gips och stensalt, medan magnesium- och kaliumsalter stanna kvar i lösningen men utfällas vid fullständig uttorkning av S. Sådana fällningar bilda saltlager, som på grund av sin lättlöslighet endast kunna bestå i torrt klimat l. under ett täcke av leror, ss. i Stassfurt.

Saltsjöbaden, köping i Sthlms

Saltsjöbaden. Utsikt från Karlsbaderberget. T. v. Grand Hôtel. — T. h. Restaurangholmen med Grand Restaurant och friluftsbadet.

l., jämte Tyresö pastorat i Strängnäs stift. 3,165 inv. — S., som är beläget vid Baggensfjärden i Stockholms skärgård, är ett typiskt villasamhälle med övervägande förmögen befolkning. Det har på de senare åren utvecklats till den förnämsta badorten och vintersportplatsen i Sthlms närhet och besökes, särskilt sommartid, mycket av utlänningar. Utmed stranden ligga tre stora hotell, därav ett kurhotell. S:s originella och verkningsfulla kyrka, Uppenbarelsekyrkan, uppfördes på bekostnad av K. A. Wallenberg 1913 efter ritningar av F. Boberg och är rikt smyckad med konstverk, bl. a. fresker av O. Hjortzberg och skulpterade bronsportar av Carl Milles. Samskola med dimissionsrätt. S. är slutpunkt för Stockholm—Saltsjöns järnväg och står genom ångbåtslinjer i förbindelse med Sthlm och olika delar av s. skärgården. — S., som grundades av K. A. Wallenberg 1891, blev köping 1909.

Saltsjö-Duvnäs, se D u v n ä s.

Saltsjö-Järla, annat namn på Järla (se d. o.). I S. ligga a. b. De Lavals ångturbins verkstäder.

Saltsjökvarn, en av Sveriges största kvarnanläggningar vid Hammarbyledens mynning, Nacka skn, Sthlms l. Tillverkar mjöl, kli och mannagryn. Anlagd 1889; äg. a. b. S., grundat 1902.

Saltsjön. 1. Benämning på den del av östersjön, vari Stockholms skärgård är belägen. — 2. Se S t o r a S a l t s j ö n.

Saltsjöstaden, se S a l t L a k e C i t y.

Saltsjöbaden. Uppenbarelsekyrkan.

Saltskatt, en indirekt skatt på saltkonsumtion, vanl. uttagen genom införseltull, monopol l. produktionsavgift, var särskilt i äldre tider av stor betydelse men förekommer även i nyare tid utom i några få länder, däribland Sverige. Den har stora sociala olägenheter därigenom att den, ss. skatt på en oundgänglig förbruksartikel, blir mera kännbar för de mindre bemedlade, varför den även ofta varit ansedd som ett uttryck för statligt förtryck (så den bekanta franska gabellen, se d. o.).

Saltsleke, sleke, salthaltig massa, som användes spec. i får- och getskötseln, varvid djuren genom att slicka S. tillfredsställa sitt behov av salt. Ett lämpligt S. kan beredas av 1,5 l. koksalt, 100 gr. järnvitriol, 250 gr. pulveriserad malört, 250 gr. pulveriserade enbär, 1,5 cl. tjära, allt utrört med varmt vatten och havremjöl till en fast deg.

Saltströmmen, havsström i Saltenfjord. S. är Norges största och starkaste malström.

Saltsyra, se Klor sp. 905.

Saltverk, anläggning för framställning av koksalt (se d. o.).

Saltväxter, se Halofyter.

Saltyko'v, Mihail Jevgrafovitj, f. 1826, d. 1889, rysk satirisk författare, ämbetsman. S. skrev under sign. Sjtjedrin skisser, i vilka han (ofta i en burleskt karikerande form, för att undgå censuren) satiriserade ryskt småstadsliv (*Gubernskije otjerki,* 1856; Småstadslif, 1890). I *Gospoda Golovljovy* (1880) påvisade han, vilket demoraliserande inflytande livegenskapen hade på godsägarna själva.

v. Sa'ltza, Hugo Herman, f. 1726, d. 1785, greve, militär. S. var en av Gustav III:s främsta medhjälpare vid statskuppen 1772 och uppgjorde skriftligen den plan, som konungen följde. Vice landshövding i Hall. l. 1774—76, lantmarskalk på 1778—79 års riksdag.

Salubri'n (av lat. *salu'bris,* hälsosam), tekniskt preparat, innehållande etylacetat, alkohol, ättiksyra och vatten. S. användes som toalettmedel men torde ej vara lämpligt som medicinskt medel.

Saluen, se Salween.

Sa'lus, i rom. myt. hälsans gudinna (jfr Hygieia).

Salu't (fr. *salut,* av lat. *saluta're,* hälsa), hälsning med sabel, avgiven av befälhavare med dylikt vapen; hälsning med fana; hedersbevisning genom avlossande av skott. S. med kanonskott avges från fästning l. fartyg för vissa högre personer l. vid andra särskilda tillfällen (t. ex. å salutdagar), i regel enl. gällande salutreglemente.

Salutatio'n (lat. *saluta'tio,* hälsning), liturgens hälsning till församlingen (vanl. ”Herren vare med eder!”, i Sverige från 1811 besvarat med ”Med dig vare ock Herren!”; det urspr. svaret är ”Så ock med din ande!”). Bruket av en dylik S. går tillbaka till kyrkans äldsta tider.

Salutdagar, se Parad.

Salute'ra, hälsa med salut.

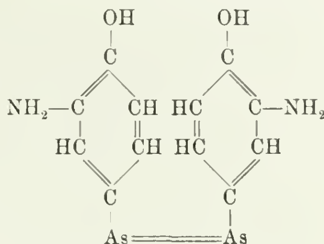
Salva (fr. *salve,* av lat. *sa'lve,* var hälsad; urspr. blott om skott, avfyrade ss. hälsning), samtidigt avfyrande av samtliga gevär inom en infanteriavdelning l. pjäser inom ett batteri.

Salva, se Salvor.

Salvador [-dhå'r], El Salvador, República del Salvador, den minsta men tätast befolkade republiken i Central-

Amerika (jfr d. o.). 34,126 kvkm. 1,6 mill. inv., mest mestizer; dessutom indianer och vita. Religionen är romersk-katolsk. — S. gränsar till Guatemala i v., Honduras i n. och ö., Fonsecabukten i s.ö. och Stilla havet i s. Det utgöres av en c:a 600 m. hög platå med ännu verksamma vulkaner och en 15—30 km. bred, låglänt kustremsa, rik på laguner. Landet är synnerligen fruktbart och väl uppodlat. Jordbrukets huvudprodukt är kaffe (årligen c:a 60,000 ton); därjämte socker, majs, bönor m. m. S. är rikt på nyttiga mineral (guld, silver, koppar, järn och kvicksilver), och bergsbruket utvecklas raskt. Kaffe, hampa (agave), socker och perubalsam äro förnämsta exportvaror; utrikeshandeln drives huvudsakl. av invandrare från Europa och För. Stat. Förnämsta städer äro San Salvador (huvudstad), Santa Ana, San Miguel samt hamnarna La Unión, Ajacutla och La Libertad. Enl. författning av 1864 (med senare ändringar) styres S. av en på 4 år vald president, biträdd av vicepresident och 4 ministrar; representationen består av en kongress med 42 led. — *Historia.* S. erövrades 1524—26 av spanjorerna. Det frigjorde sig 1821 från det spanska väldet och tillhörde till 1839 den centralamerikanska federationen. Ss. självständig republik har det långa tider skakats av inre och yttre strider, tills det genom För. Stat:s ingripande 1907 förpliktade sig att avgöra alla tvister genom skiljedom. S. var under världskriget neutralt och ingick 1920 i N. F.

Salvarsa'n (av lat. *salva're*, rädda, och *arse'nicum*, arsenik), den av P. Ehrlich 1910 tills. med japanen Hata framställda organiska arsenikföreningen diklorhydrat av dioxidiaminoarsenobensol.

S. är ett gult pulver, lösligt i vatten (lösningen reagerar surt) och var det 606:e preparat, som Ehrlich prövade för att erhålla ett medel, som dödade smittämnen i organismen i så små koncentrationer, att kroppens celler ej samtidigt ledo alltför stor skada. S. har visat sig speciellt verksamt vid återfallsfeber, där det effektivt dödar smittämnet, men har även givit mycket goda resultat vid syfilis och över huvud vid sjukdomar, orsakade av protozoer. Numera användes i st. f. S. det av Ehrlich framställda neosalvarsanet (natriumsalter av S:s formaldehydsulfoxylsyror), som är lättlösligt i vatten (lösningen reagerar neutralt) och därför med större fördel kan användas till intravenös injektion.

Salvation Army, se Frälsningsarmén. — Salvationi'st, frälsningssoldat.

Salva'tor, lat., frälsare.

Sa'lve, lat., hell!, var hälsad!

Salween, Saluen [sa'loin], flod i Bortre Indien, upprinner på Danglabergen i Tibet och flyter genom prov. Yünnan, Kina, och prov. Burma, Britt. Indien, där den med en trattformad mynningsvik utfaller i Martabanviken. Stritt lopp; ej segelbar. 2,500 km. 300,000 kvkm:s flodområde.

Sa'lvelse (av ty. *Salbung,*

Salvia officinalis.

smörjelse; jfr 1 Joh. 2:20), konstlad djup rörelse l. bevekande, känslosam mildhet.

Sa'lvi, Niccolò, f. 1699, d. 1751, italiensk arkitekt och bildhuggare, utförde Fontana Trevi (se ill. till Barock) i Rom efter utkast av Bernini.

Sa'lvia, växtsläkte (fam. *Labia'tae*) med över 500 arter, särskilt i Medelhavsländerna och Mexiko, örter l. buskar med läppformiga blommor och blott två ståndare. Av *S. officina'lis* ("salevia") från Medelhavsländerna, med blåa blommor, voro bladen förr officinella. *S. sple'ndens* med röda och *S. pa'tens* med blåa blommor odlas i trädgårdar som prydnadsväxter; de övervintras inomhus. Andra arter äro ettåriga blomsterväxter. Om luktsalvia se Tanacetum.

Salvi'ni, Tommaso, f. 1829, d. 1916, italiensk skådespelare, ryktbar för sina av hänsynslös kraft och intensitet präglade framställningar av stora tragiska roller. Av Zola firades S. som den typiske naturalisten inom sin samtids scenkonst.

Sa'lvius. 1. Se Adler Salvius. — 2. **Lars S.**, f. 1706, d. 1773, boktryckare, utgav bl. a. 1745—73 den litterära tidskriften *Lärda tidningar*. S. planerade även en stort anlagd *Beskrifning öfver Sveriget*, av vilken dock endast beskrivningen över Uppland utkom (1741).

Sa'lvo hono'ris ti'tulo, se S. H. T.

Salvor (av mlty. *salve*, med grundbet. olja, fett), till utvärtes bruk avsedda beredningar, vanl. halvfasta vid rumstemperatur och flytande vid uppvärmning. Grundmassan l. salvbasen (i vilken olika läkemedel kunna blandas) består ofta av ullfett och vaselin, flytande paraffin l. av djur- och växtfett. S. beredes genom beståndsdelarnas sammanblandning, om så erfordras genom smältning.

Saly [-li'], Jacques François, f. 1717, d. 1776, fransk bildhuggare, kallades 1753 till Köpenhamn för att utföra statyn av Fredrik V (se ill. till d. o.) å Amalienborg, den förnämsta ryttarstatyn i Norden, avtäckt

Barnbyst i terrakotta av Jacques François Saly. (Ny Carlsberg Glyptotek.)

Salzburg med borgen Hohensalzburg.

1770. Han var även en livfull porträttskulptör. S. blev direktör för den 1754 inrättade danska konstakademin.

v. Salza [ßa'lltsa], Hermann, d. 1239, Tyska ordens högmästare 1210, deltog i två korståg och ledde erövringen av Preussen på 1230-t. S. var kejsar Fredrik II:s högt betrodde rådgivare.

Salzach [ßa'lltsach], högerbiflod till Inn i Salzburg, Österrike. Bildar i nedre loppet gräns mellan Österrike och Bayern. Till större delen segelbar. 221 km.

Salzburg [ßa'lltsborʒ]. 1. Delstat i mell. Österrike. 7,153 kvkm. 220,000 inv. S. uppfylles längst i n. av högslätt och f. ö. av Alperna, bl. a. Hohe Tauern och Salzburg-Alperna, som innesluta en stor nationalpark. Flera varma källor, bl. a. vid Gastein (se d. o.). Huvudnäringar skogsbruk, boskapsskötsel och bergsbruk (salt, järn, koppar m. m.). Befolkningen är nästan oblandat tysk och romersk-katolsk. — S. var fordom ett mäktigt riksomedelbart ärkestift, vars furstar gjorde sig bekanta för sin intolerans (1498 utdrevos judarna, på 1600-t. protestanterna). 1802 sekulariserat, kom det efter Napoleonstidens växlingar definitivt till Österrike 1814 och organiserades som kronland 1849. — 2. Huvudstad i S. 1, vid Salzach, 430 m. ö. h. Ärkebiskopssäte. 38,000 inv. — S., som omges av alper, är en av Europas vackrast belägna städer. Den äldsta delen av staden ligger på v. flodstranden och har ss. en typisk borgstad uppvuxit nedanför den på det brant stigande Mönchsberg belägna biskopsborgen Hohensalzburg (nu garnison och museum), anlagd 1077, i nuv. skick från omkr. 1500. H. stranden behärskas av Kapuzinerberg. De talrika kupolkyrkorna, främst den 1614—28 uppförda domkyrkan, och andra byggnader i italiensk barockstil ge staden en sydländskt festlig prägel. Bryggeri- och trävaruindustri. Stort bibliotek. — I S. hållas årligen stora nationella festspel, varvid främst teaterföreställningar förekomma. Dessa ha under senare år letts av Max Reinhardt.

Salzkammergut [ŝa'lltskammergot], naturskönt alp- och sjölandskap i Österrike, till största delen beläget i Övre Österrike. Mycket besökt av turister. Stora saltverk. Huvudorter Gmunden, Ischl och Hallstatt.

Salzmann [ŝa'llts-], Christian Gotthilf, f. 1744, d. 1811, tysk pedagog, en av de förnämsta representanterna för filantropinismen (se d. o.), upprättade 1784 en läroanstalt i Schnepfenthal nära Gotha, vilken ännu äger bestånd, fastän under annan form. S. ivrade bl. a. för fysisk fostran och för handarbetets användning vid undervisningen. Bland hans arbeten märkas *Krebsbüchlein* (1780; Kräftgången, 1886) och *Ameisenbüchlein* (1806; Lilla myran, 1897).

Samain [-mä'ŋ], Albert, f. 1858, d. 1900, fransk skald. S:s formfulländade och melodiska, av Baudelaire påverkade diktning, som ofta söker klassiska motiv, har en på en gång starkt sensuell och elegisk prägel.

Samani'derna, iransk dynasti. S. regerade 892—999 ss. oavhängiga härskare över Turkestan och Chorassan. De befrämjade vetenskap, konst och litteratur, och under dem kom den nypersiska litteraturen först till utveckling. De störtades av ghasnaviderna (se d. o.).

Sama'r, se Filippinerna.

Sama'ra. 1. Guvernement i Mell. Volgaområdet, Ryssland. Jordbruk. 104,017 kvkm. 2,8 mill. inv. — 2. Huvudstad i S. 1 och Mell. Volgaområdet, vid Volga. Universitet. Stora ångkvarnar; betydande handel. Järnvägsknut (bl. a. linje till Tasjkent). 150,000 inv. Jfr Röda korset sp. 1631.

Sama'rang, se Semarang.

Sama'ria, forntida stad i mell. Palestina, c:a 10 km. n.v. om Nablus (Sikem), liksom Jerusalem beläget på en bergskulle, som på tre sidor omges av branta dalar. S. anlades av Omri och gjordes av honom till Israels huvudstad i st. f. Sikem. Sedermera flera gånger erövrat (bl. a. 722 f. Kr. av assyrierna), ombyggdes och utvidgades S. betydligt av Herodes den store och fick då till Augustus' (grek. *Sebasto's*) ära namnet *Seba'ste*. Nu en by *Seba'stije*.

Sama'rien. 1. Efter huvudstaden Samaria namn på Israels l. Efraims rike (Hos. 7:1 m. fl.). — 2. Efter S. 1:s undergång (722 f. Kr.) så småningom beteckning för den mell. delen av Väst-Jordanlandet, från c:a 15—25 km. n. om Jerusalem till Jisreelsslätten i n. Den centrala delen av detta landskap är ej av så sluten och karg karaktär som motsvarande parti av Judéen. Bergen omväxla här med en mängd slätter och dalgångar. Vattentillgången är också vida större. At v. är övergången till kustslätten jämnare. S:s mest kända berg äro Ebal och Gerissim. Bland städerna märkas Sikem och Samaria. Efter assyriernas erövring (722 f. Kr.) koloniserades S. av åtskilliga främmande folkslag (jfr Samariter). Mot slutet av 100-t. f. Kr. genom mackabéerna införlivat med Judéen, lades S. 63 f. Kr. av Pompejus under prov. Syrien. 30 f. Kr. gav dock Augustus Samaria med underlydande område åt Herodes den store, och därefter delade S. på nytt Judéens öden. Under 1:a och 2:a årh. e. Kr. var S. ett hemvist för åtskilliga gnostiska lärare och religionsstiftare.

Sama'rin, Jurij Fjodorovitj, f. 1819, d. 1876, rysk publicist, slavofil. Ivrig anhängare av

Alexander II:s reformer; även känd som antijesuitisk författare.

Samari'ter. 1. Befolkningen i landskapet Samarien (se d. o. 2). Denna uppkom genom en sammansmältning mellan de kvarlämnade av landets gamla israelitiska invånare och de kolonister av främmande folkslag, som assyrierna från 722 f. Kr. i upprepade repriser sände dit (2 Kon. 17 m. fl.). S:s religion var också till en början starkt uppblandad med hedendom, men denna övervanns med tiden, delvis väl genom Josias reformation, som även sträckte sig hit (2 Kon. 23). Mellan S. och de från Babel återkomna judarna uppstod dock redan från början stark spänning, i det S. nekades delta i tempelbygget under Serubbabel (520-t. f. Kr.) och därefter under flera år förhindrade detta bygge (Esra 4:1 ff.). Trots denna motsättning övertogo S., sannolikt på 300-t. f. Kr. genom en avfällig judisk präst, Moseböckerna ss. helig skrift men grundade då tillika ett eget tempel på Gerissim, vilket dock 200 år senare (omkr. 128 f. Kr.) förstördes av Johannes Hyrkanos. Gerissim fortfor emellertid att vara S:s heliga plats (jfr Moria). Av de stränga judarna betraktades de alltjämt med stark misstro (jfr Syr. 50:26; Joh. 4:9). Under de första kristna århundradena funnos S. på åtskilliga håll i Medelhavsländerna. I hemlandet kuvades de efter diverse uppror fullständigt 529 genom Justinianus, varefter flertalet övergingo till kristendomen l. flydde till Persien. En liten rest finns dock än i dag kvar i Nablus. De fira alltjämt sina årliga fester på Gerissim. — 2. I överförd bet. (återgående på Jesu liknelse om den barmhärtige samariten Luk. 10) beteckning för barmhärtiga hjälpare i sjukdom och nöd.

Samariterhemmet i Uppsala, diakonissanstalt med tillhörande sjukhus, framgången ur ett 1882 av fröken Ebba Boström startat räddningsarbete, som med tiden utökades med sjukvård. 1893 upptogs även diakonissutbildning på programmet. 1899 överlämnade fröken Boström sin egendom till den då konstituerade Stiftelsen S., i vars styrelse ärkebiskopen är självskriven ordf. Från 1905 utbildas även s. k. församlingssystrar, närmast för landsbygden. Kåren utgjorde 1926 110 diakonissor och provsystrar samt 118 församlingssystrar.

Samaritföreningar, sammanslutningar för undervisning om första hjälpen vid olycksfall, bildades redan under medeltiden i England (av Johannitorden) och Holland (förordning om S. 1417) och blevo på 1800-t. allmänna i Europa bl. a. tack vare den tyske kirurgen v. Esmarchs initiativ. Sjukvårdsundervisning meddelas genom "samaritböcker", och för praktiska övningar hållas "samaritkurser". I Sverige anordnas dylika sedan 1883 av Röda korset, som 1915—25 givit omkr. 1,200 upplysningskurser med över 24,000 deltagare.

Sama'rium, se Sällsynta jordmetaller.

Samarka'nd, stad i rep. Usbekistan, Ryssland. S. har talrika praktfulla moskéer och medreser från 1300- och 1400-t., bl. a. Gur-Emirmoskén med Timur Lenks grav. Textil- och metallindustri. 70,000 inv. — S. ligger på platsen för det av Alexander den store förstörda Maracanda. Det var under äldre medeltiden ett stort asiatiskt kulturcentrum men förstördes 1221 av Djingis khan. Från

Sambucus. Fläder.

1369 upplevde S. en ny glansperiod som residens för Timur Lenk.

Sama'rra, by vid Tigris ung. 100 km. n. om Bagdad, med ruiner efter staden S. (arab. *Surra man raa*, den, som ser den, fröjdas). Denna grundades 836 av en abbasidisk kalif och var under c:a 50 år kalifernas residens samt smyckades av dem med praktfulla byggnader. Sedermera fick staden förfalla. Nutida utgrävningar ha bragt rikligt material i dagen för bedömande av muhammedansk arkitektur och dekorativ konst. — S. är även en bekant sjiitisk vallfartsort, då två av denna sekts imamer (se Islam sp. 1529) där ha sina gravar.

Samarskit [-ki't], radioaktivt mineral, känt från Ural och Nord-Amerika.

Samarva, samarvingar, personer, som efter gällande arvsordning skola samtidigt ärva avliden.

Sa'maveda, se Indisk litteratur sp. 1336.

Sambe'si, Zambezi, s. Afrikas största flod, upprinner i Port. Väst-Afrika och genomflyter Rhodesia och Port. Öst-Afrika, där den mynnar i Indiska oceanen med ett stort, osunt delta. S. är i övre loppet rik på forsar och fall, bl. a. de väldiga Victoriafallen i Rhodesia (höjd 119 m.; se ill. till Afrika sp. 141), och är segelbar från Tete i Portugisiska Öst-Afrika, 640 km. från mynningen. Bland bifloderna märkas från h. Kuando, från v. Loangwa och Shire. 2,700 km. 1,3 mill. kvkm:s flodområde. S:s mynning upptäcktes av Vasco da Gama; övre loppet har utforskats av bl. a. Livingstone.

Sambladig, se Blomma sp. 116.

Sa'mbo (sp. *zambo*, eg. krokbent), se Halvblod.

Sambre [saŋbr], vänsterbiflod till Meuse, upprinner i dep. Aisne, Frankrike, genomflyter i nedre loppet belgiska stenkols- och industriområdet och utmynnar vid Namur. 190 km., därav 148 segelbara. — Sambrekanalen (67 km.) förenar S. med Oise.

Sambruk, se Hytta.

Sambu'cus, växtsläkte (fam. *Caprifolia'ceae*). *S. ni'gra*, fläder, hyll, är en buske l. ett lågt träd med motsatta, parbladiga blad, vita blommor i platta blomställningar och svarta, ätliga stenfrukter ("bär"). Blommorna sprida en egendomlig lukt. Flädերte är en infusion på torkade fläderblommor (c:a 20 gr. på 2—3 koppar vatten); det har exciterande och möjligen svettdrivande verkan. Stammens märg (flädermärg) användes i elektriska apparater och botanisk teknik. *S. racemo'sa*, druvhyll, liknar föreg. men har äggformig blomställning, gulgröna blommor och röda frukter. Bägge odlas och förekomma förvildade (den förra möjligen även urspr. vild). Fläder blommar på högsommaren, druv-

hyll på våren. *S. e'bulus*, sommarhyll, är en giftig ört.

Sambyggare, se Sexualsystemet.

Sa'mer, se Lappar sp. 242. — Sa'meland, försv. av lapparnas namn på Lappland.

Samfundet De nio, en på grundval av L. v. Kræmers (se d. o.) testamente 1913 stiftad förening med uppgift huvudsakl. att med penningbelopp prisbelöna svenska skönlitterära författare. 1916—26 ha utdelats omkr. 110,000 kr., och på grund av fondökning kunna under de närmaste åren utgå omkr. 20,000 kr. om året. Av S:s nio medlemmar skola fyra vara män och fyra kvinnor och den nionde, ordföranden, alternerande man l. kvinna. S. utger den litterära kalendern *Vår tid* (årlig 1916—25).

Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Kungliga S., stiftat 1817, har högst 100 svenska led., av vilka flertalet äro bemärkta målsmän för olika historiska vetenskaper, och verkar huvudsakl. genom ett redaktionsutskott. S. har bl. a. utgivit källskriftsserierna *Handlingar rörande Skandinaviens historia* och *Historiska handlingar*.

Samfundet Sankt Erik i Sthlm har till syfte att sprida kännedom om Sthlms historia och verka för bevarandet av ur historisk, topografisk, estetisk l. kulturell synpunkt värdefulla minnesmärken l. egendomligheter samt för beaktande av historiska och estetiska krav vid stadens utveckling. S. utger sedan 1903 *Samfundet S:t Eriks årsbok*.

Samgermansk, -nordisk, -slavisk, beteckning för sådana språkliga l. i allm. kulturella företeelser, vilka infalla före de germanska, resp. nordiska och slaviska, folkens klyvning i grupper med mera specifika egendomligheter.

Samhälle, mer l. mindre organiskt utbildad l. organiserad enhet l. gemenskap av individer, grundad på dessas inbördes gemensamhet i vissa hänseenden. Beteckningen äger, alltefter sitt föremål, tillämpning inom skilda områden och vetenskapsgrenar, såväl kultur- som naturvetenskapliga. Främst är S. det grundläggande begreppet inom vetenskapen sociologi (se d. o.), där det har avseende på de mänskliga sammanslutningarna i familjer, stater o. s. v. Ex. på djursamhällen äro myr- och termitsamhällen (jfr Koloni. *Biol.*). Om växtsamhällen se Växtgeografi. — I inskränkt bet. användes S. ofta som beteckning för mindre ort, vanl. med stadsliknande bebyggelse, utan stads- l. köpingsrättigheter ("mindre S.", municipalsamhälle, villasamhälle etc.).

Samhällsfördrag, ett statsrättsligt begrepp i äldre tiders spekulation, innebärande ett tänkt fördrag mellan människor i ett samhällslöst urtillstånd, genom vilket fördrag staten skulle ha uppkommit. Teorin framfördes på 1400-t. av Enea Silvio, sedermera påven Pius II, men var en konsekvens av en redan på 1000-t. framkommen lära om härskarfördraget, genom vilket statsmyndigheten i ett samhälle tänktes konstituerad på uppdrag av folket. Inom naturrätten (se d. o.) spelade dessa teorier stor roll och utvecklades i skilda riktningar bl. a. av Hobbes och Locke samt Rousseau (i dennes Contrat social). Kant och Fichte uppfatta fördraget närmast som en fiktion, med vars hjälp rättens

allmänna principer kunna demonstreras. Se f. ö. S t a t s t e o r i.

Samhällshjälp, se F ö r e n i n g e n S a m h ä l l s h j ä l p.

Samhällslära, se S o c i o l o g i.

Samhällsteori, se S t a t s t e o r i.

Sa'miel, se S a m m a e l.

Sa'mier, invånare på Samos.

Samkönad, se H e r m a f r o d i t i s m.

Samland [ßa'mlannt], halvö mellan Kurisches och Frisches Haff i preussiska prov. Ost-Preussen. S. tillhörde under medeltiden Tyska orden.

Samlaren, namn på ett flertal tidskrifter, bl. a. en av K. K. Gjörwell 1773—78 utgiven tidskrift, innehållande historiska uppsatser, dikter m. m., och en sedan 1880 av Svenska litteratursällskapet i Uppsala årligen utgiven litteraturhistorisk tidskrift.

Samlingspartiet. 1. Se L i b e r a l a s a m l i n g s p a r t i e t. — 2. Norskt parti 1903—08, se S v e n s k - n o r s k a u n i o n e n. — 3. Se F i n l a n d sp. 1576.

Samlingsskenor, se E l e k t r i s k k r a f t s t a t i o n sp. 916.

Sa'mmael, urspr. sannol. namn på en arameisk gudom, är i den judiska apokalyptiken stundom beteckning för djävulen. Namnet torde ligga till grund för den i tysk sagodiktning förekommande S a' m i e l (känd bl. a. från Webers opera Friskytten).

Sammanbindningsbanan genom Stockholm, benämning på järnvägsförbindelsen mellan Stockholms södra station och Centralstationen jämte bispår till Stadsgården och därifrån till Skeppsbron. S. ansluter sig vid Tanto till Västra stambanan, går i en 427 m. lång tunnel under Södermalm och å viadukter av sammanlagt 601 m:s längd över Riddarfjärden, Mälartorget, Riddarholmskanalen och Norrström. S. påbörjades 1864 och uppläts för trafik 1871.

Sammanbragta barn, barn från vardera av två äkta makars tidigare äktenskap, vilka genom deras omgifte kommit att tillhöra samma familj.

Sammandragande medel, se A d s t r i n g e r a n d e m e d e l.

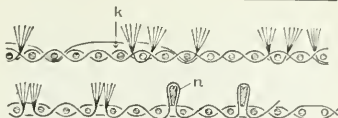
Sammansättning. *Fys.* S. av krafter, se R e s u l t a n t, av hastigheter, se V e k t o r, av svängningar m. m., se S u p e r p o s i t i o n. — *Språkv.* S., k o m p o s i t i o' n, den språkliga akt, varigenom två (l. flera) ord förenas till ett; även aktens resultat kallas S. (l. k o m p o' s i t u m). En S. är vanl. "tvåledad", även då fler än två ord ingå däri (*högtidsdräkt* t. ex. är sammansatt av *dräkt* och det i sin tur sammansatta *högtid*). Den uttrycker alltid en särskilt fast förknippning mellan de båda ordföreställningarna (jfr *månens sken* och *månsken*), ofta också uppkomsten av en ny l. åtminstone modifierad föreställning (jfr *hav* + *band* med *havsband*). — Man skiljer på "äkta" (fast, oskiljbar) och "oäkta" (lös, skiljbar) S.; den senare upplöses i vissa former i två ord: *bortrest*, men (vanl.) *resa bort*; däremot är t. ex. *genomskåda* oupplösligt. — Alla ordklasser kunna ingå S. Förleden är vanl. antingen ordstam (*bordduk*) l. kasusform (*bordsgäst*). Det inre förhållandet mellan lederna kan vara av de mest skilda slag (jfr *benbit, benbrott, benhård, benkläder* o. s. v.). — Från början ha de indoeuropeiska språken haft utvecklad förmåga att bilda S. Av de moderna kulturspråken

ha dock t. ex. franskan och engelskan i hög grad ersatt S. med ordfogning (se d. o.), varemot de övriga germanska språken, särskilt tyskan, drivit förmågan av S. synnerligen långt.

Sammantryckbarhet, detsamma som kompressibilitet.

Sammelsu'rium (lty. *sammelsûr,* eg. sur rätt av matrester), oredig blandning, röra.

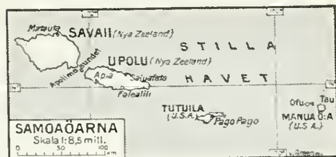
Sammet (ty. *Samt,* av mlat. *sa'mitum,* av lat. *sex,* sex, och grek. *mi'tos,* tråd; fr. *velours,* eng. *velvet*), vävnad, vars yta är täckt med tättsittande, jämnhöga, korta, uppstående trådändar, s. k. flor (fr. *poil,* hår), bildat antingen av inslagstrådar (väftsammet) l. en särskild varp (varpsammet). — Av v ä f t s a m m e t märkes särskilt *manchestersammet,* vars grundvävnad oftast är tvåskaftad. Mellan varje botteninslag äro 1, 2 l. stundom 3 andra inslag, s. k. polskott, invävda; de avbindas olika, dock så att de ligga lösa över flera trådar på vissa ställen å rätsidan. De tätt hopslagna polskotten bilda små längsgående håligheter, i vilka efter vävningen en kniv kan införas för hand l. med maskin och avskära trådarna. Därefter uppborstas dessa. Materialet är bomull. Jfr K i n g s c o r d. — Ss. ett slags väftsammet kan även räknas *floconné,* en till överrockstyg o. d. använd tjock, dubbel l. förstärkt yllevävnad med på rätsidan liggande inslag av lössnott, mjukt ullgarn, som sedan ruggas av och bildar en sammetsartad yta. — V a r p s a m m e t består av två varpar, en botten- l. grundvarp och en s. k. polvarp. Sammetsytan erhålles här genom att man efter vartannat l. vart tredje bottenskott inlägger en platt metallnål, över vilken pol-

Väftsammet. Skärning längs inslagen. k = snittstället (överst). — Varpsammet. Skärning längs varpen. n = nål.

trådarna binda för att sedan avskäras. I den egentliga, kortfloriga S. (till kragar, klänningar, band m. m.) är polvarpen av silke l. kamgarn, grundväven vanl. av bomullsgarn. Högre kvaliteter härav (silkessammet) vävas alltjämt ofta för hand; eljest sker tillverkningen huvudsakl. på speciella maskinvävstolar, där nålarna automatiskt införas och utdragas. Vid maskinvävning av vanlig S. samt *plysch* och *schagg* (se d. o.) är nålen i ändan formad till en knivklinga, som vid utdragningen avskär öglorna. Genom att använda nålar utan knivklinga uppstår oskuren S., där ytan alltså är täckt av tättsittande öglor. På så sätt framställas *Bryssel-, krimmer-* m. fl. vävnader. Vissa plyschvävnader framställas på s. k. dubbelplyschstol. Se även M a t t o r sp. 1365. — Sammetsartade vävnader, som trol. leda sitt ursprung från Orienten, framställdes i Romerska riket redan vid vår tideräknings början. Under 1100—1300-t. hade sammetsvävningen erhållit hög utveckling i Konstantinopel samt en del italienska städer, medan vid slutet av medeltiden de flandriska städerna blevo huvudorter för tillverkningen. Numera tillverkas väftsammet företrädesvis i Manchester och Chemnitz, varpsammet i Lyon och Krefeld med närliggande provinser.

Sammetsblomster, arter av *Tage'tes* (fam. *Compo'sitae*), örter med granna, gula l. brungula

blomkorgar, odlas som ettåriga blomsterväxter i infattningar och grupper. Höstblommor.

Samnad hand, i äldre lagspråk beteckning för egendomsgemenskap i visst föremål, utan att varje delägare har någon bestämd del därav ss. vid s a m ä g a n d e r ä t t (se d. o.).

Sa'mnium, i forntiden landskap i Italien, sträckande sig från mell. delen av östkusten till inre Syd-Italien. S. har namn efter de där bosatta s a m n i' t e r n a (jfr I t a l i s k a s p r å k). — S a m n i t k r i g e n, se R o m e r s k a r i k e t sp. 1290.

Samnordisk, se S a m g e r m a n s k.

Sa'moaduva, se T a n d d u v a.

Samoa'ner, invånare på Samoaöarna.

Sa'moaöarna (av de Bougainville kallade S k e p p a r ö a r n a på grund av invånarnas duglighet som sjömän och båtbyggare), ögrupp i Polynesien, på c:a 14° s. br. S. äro högläntа vulkanöar, omgivna av korallrev (högsta punkt 1,650 m., på Savaii). Kusterna äro otillgängliga; enda goda hamnar Apia och Pago Pago (örlogshamn), med radiotelegrafstationer. Mycket fuktigt men ej ohälsosamt klimat. Infödingarna äro polynesier, kulturellt närstående Tongaöarnas befolkning. Plantageodlingen producerar kopra, bananer, kakao och ananas. — S. började på 1700-t. besökas av européer, vilkas inblandning i de olika infödingsstammarnas inbördes fejder vållade stor oordning. För att få bukt med denna ingingo England, För. Stat. och Tyskland, som utövade protektoratet över ögruppen, 1889 en överenskommelse betr. förvaltningen och en infödd konungs återinsättande i sina funktioner. Samtidigt tillsattes en internationell domare för avgörande av vissa tvister (jfr C e d e r c r a n t z). Genom ett fördrag i Berlin 1899 delades S. mellan För. Stat. och Tyskland. De tyska S. besattes 1914 av brittiska trupper och tilldelades 1920 som mandat Nya Zeeland. Mandatet omfattar c:a 3,000 kvkm. med 38,000 inv., därav 2,200 vita och 750 kineser, den amerikanska delen 200 kvkm. med 8,000 inv.

Samogi'tien, lit. *Žmudž,* landskap i v. Litauen. S., som urspr. tillhörde det gamla litauiska riket, kom 1380 under Tyska orden och 1411 under Polen. Efter världskriget införlivades det med republiken Litauen.

Samoje'der, ett bland jordens nordligaste polarfolk (jfr d. o. och M ä n n i s k o r a s e r sp. 521), huvudsakl. rennomader. Se vid. S a m o j e d i s k a s p r å k.

Samojedhalvön, J a l m a l, halvö på Asiens nordkust, mellan Kariska havet i v. samt Ob- och Tasvikarna i ö. Kusterna äro låga, och landets inre är uppfyllt av tundror. Invånarna äro nomadiserande samojeder.

Samojediska språk, en språkgrupp, som jämte de finsk-ugriska språken bildar den uralska språkstammen. De hithörande språken, vilka huvudsakl. talas på det vidsträckta, glesbefolkade området mellan Petjora och Hatangabukten (ö. om Tajmyrhalvön) av ung. 18,000 personer (jfr S a m o j e d e r), äro: 1) *jura'kiskan* (i n.

mellan Petjora och Jenisejs mynningsvik), 2) *tavgy'iskan* (mellan Jenisejs mynningsvik och Hatangabukten), 3) *jenisejsamojediskan* (vid Jenisejs mellersta och nedre lopp), 4) *ostjaksamojediskan* (vid Obs övre lopp) och 5) *kamassi'niskan* (omkring floderna Kan och Mana vid Jenisejs övre lopp, nära gränsen till Mongoliet). Av några numera utdöda språk finnas därjämte obetydliga prov bevarade.

Samordning, se Koordination.

Samorganisation, se Fackföreningar sp. 1352 och 1356.

Sa'mos, grekisk ö i Egeiska havet, skild från Mykale av ett smalt sund. S. är bergigt men med bördiga kustslätter och dalar. Vin- och olivodling. Huvudstad Vathy. 470 kvkm. 65,000 inv. — S. var under forntiden säte för betydande handel. Den där liggande staden Samos upplevde sin högsta blomstring på 500-t. f. Kr. under Polykrates (se d. o.), varom tempelruiner och en akvedukt vittna. Berömt var framför allt det kolossala Heratemplet, ett av de tidigaste joniska byggnadsverken.

Samo'sata, forntida stad vid nuv. orten Samsa't, Turkiet, vid Eufrats övre lopp. S. var huvudstad i landskapet Kommagene.

Samotra'ke, grekisk ö i n. Egeiska havet. S. hade i forntiden en huvudstad Samotrake. Från ön härstammar en berömd Nikestaty (se ill. till Nike).

Samova'r (ry., självkokare), benämning på det ryska teköket. S. är av metall med ett rör i mitten för brinnande kol.

Sampa'n, liten kinesisk båt, spec. benämning på små, vrickårade båtar, använda för persontrafik i kinesiska städer.

Sa'mpo, en i den finska folkpoesin förekommande lyckobringande tingest, om vilken strid stod mellan Kalevala (se d. o.) och Pohjola.

Samsa'ra (sanskr., kretslopp), i indiskt tänkande beteckning dels för kretsloppet av världsförstörelser och världsförnyelser, dels för själarnas kretslopp genom död och återfödelser, själavandringen.

Samskola, skola med gemensam undervisning för gossar och flickor. S. äro de flesta folkskolor, särskilt å landsbygden, högre folkskolor, kommunala och enskilda mellanskolor samt några folkhögskolor. En särskild grupp bilda statssamskolorna, vilka äro realskolor och finnas i läroverksstäder, som sakna statsunderstödd högre flickskola. S. användes också ss. benämning på varje för både gossar och flickor avsedd skola, vilken meddelar högre skolbildning. Sådana skolor voro förr ganska talrika och voro vanl. antingen 5- l. 6-klassiga. Då de delvis voro parallella med folkskolan och hotade att å mindre orter medföra en icke önskvärd social dualism inom skolväsendet, nekade riksdagen giva bidrag till dylika skolor. Dessa S. ha numera i regel ersatts av kommunala mellanskolor. Vissa S. ha tillkommit ss. ett uttryck för grundarens bestämda övertygelse om samundervisningens företräden, ss. Palmgrenska samskolan i Sthlm och Göteborgs samskola. Se vid. Samundervisning och Rikets allmänna läroverk.

Samslavisk, se Samgermansk.

Samsu'n Dagh, se Mykale.

Sa'msö, ö i s.v. Kattegatt, hörande till Holbæk amt, Danmark. S. är låglänt och bördigt samt

saknar sjöar och vattendrag. Huvudnäringar jordbruk och fiske. 113 kvkm. 7,000 inv. — S. är platsen för en i nordisk saga ryktbar holmgång (se Orvar Odd). Det har varit grevskap för en ättelinje Danneskjold.

Samtiden. 1. En av K. F. Bergstedt 1871—74 utgiven veckoskrift för politik och litteratur. — 2. En sedan 1890 utkommande norsk tidskrift för politiska och litterära spörsmål. Redaktör var till 1925 G. Gran.

Samtinget, under medeltiden benämning på landstinget för Södermanland, som hölls i Strängnäs i febr. S. kallades även den marknad, som uppstod i samband med tinget och som fortbestod till 1872.

Samtrafik, se Järnvägstaxa sp. 350.

Sa'muel var enl. den gamla traditionen (1 Sam. 9) en ansedd siare i Rama, vilken vid tiden för filistéernas anfall på Israel omkr. 1030 f. Kr. skaffade folket dess förste konung, Saul. En yngre och mindre tillförlitlig källa (1 Sam. 8) tecknar S. ss. domare och låter honom endast med motvilja tillmötesgå folkets begäran att få en konung (konungadömet betecknas här ss. avfall från Jahve). Av senare datum är också, åtminstone i sitt nuv. skick, berättelsen om brytningen mellan S. och Saul efter segern över Amalek (1 Sam. 15). En sådan brytning synes dock ha ägt rum och återspeglas ännu i berättelsen om Saul i En-Dor (1 Sam. 28). Av yngre datum äro slutligen även S:s barndomshistoria (1 Sam. 1—3), försöket att redan genom S. legitimera David (1 Sam. 16) samt berättelsen om Davids flykt till S. (1 Sam. 19).

Samuel [sæ'mmjoəl]. 1. Marcus S., viscount Bearsted, f. 1853, d. 1927, brittisk finansman av judisk börd, handlade urspr. med snäckskal och kolonialvaror, slog sig senare på transport av bergolja och var en av grundarna av Shell transport and trading company (1897). Se vid. Bergolja sp. 1331. Det var till stor del S:s förtjänst, att Storbritannien under världskriget kunde trygga sitt behov av bergolja och toluol. — 2. Sir Herbert S., f. 1870, brittisk liberal politiker av judisk börd, 1902—18 led. av underhuset, beklädde 1909—16 olika poster i Asquiths ministär och hade därefter flera viktiga uppgifter företrädesvis på det ekonomiska området. 1920—25 styresman (high commissioner) över Palestina, gjorde S. viktiga insatser för dess organisation och materiella förkovran. Efter sin hemkomst blev S. ordf. i den stora kolkommitté, som 1926 avgav ett vidlyftigt förslag till kol- och densamma närstående industriers framtida organisation.

Samuelsböckerna, tvenne böcker i G. T., i den hebreiska kanon räknade ss. en men av Septuaginta uppdelade på två, berätta på grundvalen av äldre källor Samuels och hans samtids samt Sauls och Davids historia. Namnet härleder sig från den hos senare judiska skriftlärde gängse men helt ohållbara meningen, att Samuel skulle vara författaren. I verkligheten torde S. ss. ett helt ha tillkommit ungefär på 600—500-t. f. Kr. Vissa av källorna äro emellertid betydligt äldre. Enl. somliga forskare skulle de viktigaste av dem sammanhänga med Moseböckernas Jahvist och Elohist. Av särskilt stort värde är den utomordentliga, tydligen på en samtida iakttagares berättel-

ser vilande skildringen av Davids historia (2 Sam. 9—20).

Samu'm (arab., av *samm*, gift), en torr och brännhet ökenvind i n. Afrikas och s.v. Asiens ökenartade trakter. S. medför massor av fin flygsand och blir därigenom ytterligt farlig för karavantrafiken. S. blåser företrädesvis under sommarmånaderna. I Egypten kallas motsvarande fenomen chamsi'n (kamsin) och uppträder där företrädesvis under försommaren. Jfr Harmattan.

Samundervisning, eg. beteckning på gemensam undervisning för lärjungar av olika slag, ss. lärjungar från olika årsklasser, manliga och kvinnliga lärjungar. Numera avser S. vanl. för båda könen gemensam undervisning. Om fördelarna l. olägenheterna av S. i denna betydelse äro åsikterna mycket delade. Förkämpar för S. framhålla, att den bäst överensstämmer med uppfostran i hemmet och att män och kvinnor, som numera arbeta sida vid sida i samhället, därför också helst böra erhålla gemensam skolundervisning. Man anser också, att de olika könen, då de undervisas tillsammans, inverka i gynnsam riktning på varandras karaktärsutveckling och att genom S. en hälsosam tävlan frammanas samt att farhågorna för vådor i moraliskt hänseende äro ogrundade. S:s motståndare betona, att gossar och flickor på grund av olikhet i läggning och beträffande målet för uppfostran, med större fördel undervisas åtskilda, i särskolor. Särskilt framträda svårigheterna att vid S. tillgodose flickornas speciella utbildning för hemmens uppgifter. Vidare framhålles, att gossar och flickor icke utvecklas i samma tempo, varför de icke på samma åldersstadium ha samma förutsättningar att tillgodogöra sig undervisningen. Framför allt gäller detta övergångsåldern, som inträder betydligt tidigare hos flickorna (jfr Pubertet). Man menar därför, att S. är synnerligen olämplig på realskolstadiet men mera motiverad på gymnasialstadiet. Även S:s motståndare erkänna dock, att S. måste finnas, då ekonomiska l. andra trängande skäl tala därför. — I Sverige är S. ganska allmän (se Samskola). Fr. o. m. 1923 kunna flickor under vissa villkor intagas även i statens gymnasier.

Samurai, se Japan sp. 68.

Samvete, människans moraliska reaktion mot föreställningen om egna (utförda l. tillämnade) handlingar. Av åtskilliga moralfilosofer har S. förklarats som ett medvetande om en gudomlig viljas bud, exempelvis av den medeltida skolastiken. Andra tänkare ha hänfört det till ett särskilt moraliskt sinne (skotska moralfilosofer ss. Hutcheson) l. till det praktiska förnuftet (Kant). Moderna forskare ha sökt förklara S. på sociologisk väg. Individens moraliska självvärdering är enl. denna uppfattning att fatta som en följd av den sociala traditionens bestämmande inflytande. De erfarenheter om handlingarnas sociala nytta och skada, som släktet förvärvat sig under utvecklingens gång utformas i det individuella medvetandet till den lag, efter vilken människans beteende prövas (så bl. a. H. Spencer).

Samvetsfrihet, vanl. liktydigt med religionsfrihet (se d. o.), i vidare mening även därmed jämförlig frihet att leva efter av samvetet föreskrivna etiska bevekelsegrunder.

Samvetsäktenskap, benämning på de understundom — särskilt så länge kyrklig vigsel var obligatorisk form för äktenskaps ingående — förekommande förbindelser av äktenskaplig karaktär, som kontrahenterna av principiella skäl icke velat ikläda laga former.

Samvetsöm värnpliktig, gängse benämning på värnpliktig, vilken på grund av religiös övertygelse l. av annan jämförlig orsak hyser så allvarliga samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring i den ordning värnpliktslagen föreskriver, att han vägrar antingen att fullgöra varje tjänstgöring vid krigsmakten l. åtminstone att tjänstgöra med vapen. Enl. lag 12 juni 1925 får S., efter tillstånd av vederbörande inskrivningsrevision, i förra fallet ss. s. k. civilarbetare utföra civilt arbete för statens räkning, i senare fallet fullgöra sin tjänstgöring vid krigsmakten utan att övas i vapnens bruk l. bära vapen l. ammunition. Tjänstgöringstiden överstiger, i förra fallet med 120 och i senare fallet med 90 dagar, de till linjetjänst vid infanteriet uttagnas utbildningstid.

Samäganderätt, det förhållande att två l. flera personer tillsammans äga en sak, lös l. fast. S. är i Sverige reglerad genom lag 30 sept. 1904. Enl. denna lag tillkommer envar delägare lott i godset till lika stor del om annat ej är bestämt. Samtliga delägares samtycke erfordras för förfogande över godset i dess helhet l. för åtgärd i godsets förvaltning. Kunna de ej komma överens, äger rätten på ansökan av delägare förordna en god man till ensam förvaltare av godset under bestämd tid. Rätten kan också efter ansökan låta utbjuda godset för delägarnas gemensamma räkning till försäljning å offentlig auktion, varefter köpeskillingen delas.

San, sa'nto, fem. sa'nta, ital. och sp., helig.

San, högerbiflod till Weichsel i Galizien, Polen. 470 km.

Sana', huvudstad i imamatet Jemen, s.v. Arabien. Livlig handel. C:a 20,000 inv.

San A'ngelo, Caste'llo S. [-djelå], se Rom sp. 1253.

San Antonio [sænn æntåo'niåo], största staden i Texas, För. Stat. Livlig handel. Viktig järnvägsknut och garnisonsplats. Vinterkurort. 180,000 inv.

Sanatoge'n (av lat. *sana're*, bota, och grek. *ge'nein*, bliva), preparat av kasein (95 %) och glycerinfosforsyrans natriumsalt (5 %), vars påstådda specifika verkan på nervsystemet torde vara synnerligen tvivelaktig.

Sanato'rium (av lat. *sana're*, bota), beteckning för kurorter, vilohem för konvalescenter, vårdanstalter för skrofulösa barn och specialsjukhus för lungsotspatienter (se Lungsotssanatorier).

Sánchez [-tjeth], Thomas, f. 1550, d. 1610, spansk jesuit, beryktad kasuistisk morallärare, spec. på det sexuella området (*De sa'ncto matrimo'nii sacrame'nto*, 3 bd, 1602—03).

Sa'ncho Panza [-tjå pa'nntha], se de Cervantes Saavedra.

Sanct, Sa'ncta, se Sankt.

Sa'ncta se'des, lat., heliga stolen, d. v. s. påvestolen.

Sa'ncta simpli'citas (eg. O,S.), lat., "(o) heliga enfald!", enl. legenden J. Hus' utrop, då han såg en gammal kvinna bära fram ved till det bål, där han led döden.

Gustav Vasas intåg i Stockholm. Freskomålning av Johan Gustav Sandberg i Uppsala domkyrka.

Sa'ncti Spi'ritus, stad på mell. Kuba. Medelpunkt i ett sockerrörsdistrikt. 90,000 inv.

Sanctua'rium, lat., eg. helgedom; relikskrin.

Sa'nctum offi'cium, se Inkvisitionen sp. 1397.

Sa'nctus, se Mässa sp. 532 f.

Sand, vattengenomsläppande jordart, bestående av 2—0,2 mm. stora mineralkorn l. fragment (jfr Mo), bergartsfragment. Partiklarna ha transporterats och avlagrats i vatten (flod-, sjö- l. havssand) l. med vinden (flygsand). Om mineralpartiklarna frigjorts genom kemisk förvittring av den ursprungliga bergarten, består S. av de mest motståndskraftiga mineralen, t. ex. kvarts. Lättvittrade mineral, ss. fältspat, ingå i större mängd endast i sådan S., som uppkommit genom mekanisk sönderdelning av moderbergarten. Under istiden ägde sådan rum i stor skala i n. Europa och har förorsakat fältspatrikedomen i kvartära jordarter. Genom naturlig slamning (vaskning) i rinnande vatten blir S. ofta rikare på tunga mineral (grana'tsand, magneti't- l. järnsand, guldsand). — Vulka'nisk S., se Vulkaner. — Finsand, detsamma som mo.

Sand, George [ĵårĵ saŋ], se Dudevant.

Sand [sann], Knud, f. 1887, prof. i rättsmedicin i Köpenhamn 1925, har bl. a. gjort experimentella studier över könskaraktärerna hos däggdjur (jfr Könskörtlar).

Sanda, socken i Gotl. l., jämte Västergarn och Mästerby pastorat i Visby stift. 880 inv. — Kyrkan från slutet av 1200-t. har en i fasaden inmurad ornamentfris från en nu försvunnen 1000-talskyrka samt medeltida väggmålningar.

Sanda'l (grek. *sa'ndalon*), se Skodon.

Sa'ndarak, se Callitris.

Sandarne, se Söderhamn.

Sandberg. 1. Johan Gustav S., f. 1782, d. 1854, målare. S. utbildades i Konstakademin men anslöt sig snart till det mot denna fientliga Götiska förbundet; han försonades dock med akademin, blev 1828 prof. där och var 1845—53 dess direktör. I sina

genre- och historiemålningar odlade han företrädesvis nationella motiv (*Allmoge samlad vid Gustav I:s staty*, Stockholms högskola). Synnerligen aktningsvärda äro även hans fresker med motiv ur Gustav Vasas historia i Gustavianska gravkoret i Uppsala domkyrka (1831—38). Som porträttör gav han sitt bästa i sina bilder av samtida diktare, t. ex. Atterbom (se ill. till d. o.; omkr. 1815, Gripsholm) och Geijer (se ill. till d. o.; 1828, Värmlands nation, Uppsala). — 2. Algot S., f. 1865, d. 1922, författare, skrev huvudsakl. förströelseromaner samt med stor framgång uppförda folkpjäser, ofta med Stockholmsmotiv (bl. a. *Skeppargatan 40*, uppf. 1909; utg. ss. roman 1913; *33,333*, uppf. 1911). — 3. Oskar S., f. 1870, d. 1926, musiker, 1903 kantor och kördirigent i Oskars förs. i Sthlm. S., vilken även verkade ss. musikkritiker, ledde från 1909 årligen populära motettaftnar samt utgav jämte H. Palm, H. Fryklöf och A. Hellerström hymnsamlingen *Mu'sica sa'cra* (1915). — 4. Gustaf S., f. 1876, bildhuggare, har jämte sin broder Aron S., f. 1873, i en främst av svensk medeltidsskulptur påverkad stil utfört dekorativa skulpturer i Stockholms rådhus och stadshus.

v. Sandberger [sa'nntbärger], Fridolin, f. 1826, d. 1898, tysk naturforskare, prof. i Karlsruhe 1855, i Würzburg 1863—96, utgav mer än 300 arbeten i geologi, mineralogi och paleontologi.

Sandbin, *Andre'na*, ett artrikt släkte Solitä'ra bin, som bygga bon i marken, vanl. på sandiga ställen. Hos ett av de vanligare S., *Andrena a'lbicans*, äro huvudet och mellankroppen vithåriga. Längd 8—12 mm. Hos S. snylta getingbin, larver av majbaggar m. fl.

Sandbläster, anordning, medelst vilken fin sand med tillhjälp av tryckluft l. ånga med stor hastighet blåses mot föremål. S., som uppfanns av nordamerikanen Tilghman 1870, användes vid grovpolering av sten, gjutgods m. m., även vid framställning av mattslipade dekorationer o. d. å glas med tillhjälp av schabloner, samt vid slipning av eggverktyg.

Sandby. 1. Socken i Kalmar l. (Öland), jämte Gårdby och N. Möckleby pastorat i Växjö stift. 390 inv. — 2. Se Norra Sandby och Södra Sandby.

Sandbäck, station i Gammalstorps skn, Blekinge l., vid Blekinge kustbanor.

Sandbäckshult, järnvägsstation i Ålems skn, Kalmar l., vid Kalmar—Berga och Mönsterås järnvägar.

Sandeau [saŋdå'], Jules, f. 1811, d. 1883, fransk författare, skrev romaner och noveller samt tills. med Augier den med stor framgång uppförda sociala komedin *Le gendre de Monsieur Poirier* (1854; Klädeshandlaren och hans måg, uppf. i Sthlm 1855).

Sandefjord [sa'nnefjor], stad i Vestfold fylke, s. Norge, vid en fjord av Skagerak. Havsbad och svavelkällor. Många valfångstbolag. 6,000 inv.

Sa'ndelolja, se Sandelträd.

Sandels. 1. Johan August S., f. 1764, d. 1831, greve, fältmarskalk (1824). S., som deltagit i kriget 1788—90, utnämndes vid utbrottet av Finska kriget 1808—09 (se d. o.) till brigadchef. Han ledde försvaret av Savolaks och Karelen samt företog en djärv offensiv mot ryska gränsen men måste efter Sveaborgs fall retirera. Vid Virta bro vann han

en ärofull seger över ryssarna. S. deltog i fälttåget mot Napoleon 1813 och mot Norge 1814. På 1817—18 års riksdag var han lantmarskalk och 1818—27 ståthållare i Norge. — 2. G ö s t a S., f. 1887, d. 1919, målare. S. är en av de främsta representanterna för det expressionistiska genombrottet i svensk konst och räknades vanl. till den s. k. Göteborgsgruppen. Hans konst är trots inflytande från Delacroix, van Gogh och Munch utpräglat originell och ger ofta våldsamt personliga uttryck för ett romantiskt betonat temperament.

Sa'ndelträd, namn på flera tropiska träd, spec. *Sa'ntalum a'lbum* (fam. *Santala'ceae,* ordn. *Santala'les*), hemmahörande i tropiska Asien och odlat i Ostindien, samt *Pteroca'rpus santali'nus* i tropiska Asien (fam. *Legumino'sae*). Det förra ger v i t t l. g u l t, det senare r ö t t s a n d e l t r ä (r ö t t k a l i a t u' r t r ä), bägge använda till finare snickeriarbeten o. d. Det röda begagnas dessutom som färgträ och ger röd färg, använd spec. till färgning av textilvaror och läkemedel (sprithaltiga vätskor, pulver m. m.). Vitt san-

Johan August Sandels. Litografi av Johan Cardon.

Självporträtt. Målning av Gösta Sandels.

delträ ger vid destillation en eterisk olja med behaglig doft, s a n d e l t r ä o l j a, s a n d e l o l j a, vilken användes i medicinen (mot gonorré och blåskatarr). Vitt sandelträ begagnas i Asien mångenstädes till rökelse.

Sandemar, fideikommiss inom ätten Braunerhielm i Österhaninge skn, Sthlms l. Slottet (se ill. till B o s t a d sp. 387), uppfört på 1690-t., är ett av de mest typiska från denna tid. I det inre vägg- och takmålningar i grisaille. Trädgården är en orörd fransk barockanläggning (se ill. till T r ä d g å r d s k o n s t).

Sander, F r e d r i k, f. 1828, d. 1900, skriftställare, anställd vid Nat. mus. 1866—74, kansliråd i ecklesiastikdepartementet 1882—93, led. av Sv. akad. 1889. S. utgav bl. a. en historik över Nationalmuseums tavelgalleri (4 dlr, 1872—76) samt en övers. av Sämunds edda (1893).

Sandformning, se G j u t n i n g sp. 1275 och 1278.

Sandhammaren, Skånes sydöstligaste udde, Löderups skn,

Sandhamn. Utsikt över hamnen.

Kristianst. l. S. är ett flygsandsfält, bundet genom skogsplantering, och omges av sandbankar. Fyrtorn och livräddningsstation.

Sandhamn, lots- och tullstation på Sandön vid ö. inloppet till Stockholms skärgård, Djurö skn, Sthlms l. S. är livligt besökt av sommargäster. Kungl. Sv. Segelsällskapet äger där ett klubbhus och anordnar årligen den s. k. Sandhamnsregattan. C:a 250 inv.

Sandhavre, se S a n d r ö r och S t r a n d r å g.

Sandhem, socken i Skarab. l., jämte Härja, Utvängstorp och Nykyrka pastorat i Skara stift. 1,765 inv.

Sa'ndhi (sanskr., sammanbindning) kallas den språkliga företeelsen, att i sammanhängande tal ett ord (l. ordelement) i uttalet bindes samman med det närmast följande; spec. avser S. de förändringar, som därvid kunna inträda i de sammanträffande ljudens artikulation. Ex.: *går‿du* (med supradentalt *d*, utan hörbart *r*), *mim‿pappa* (min pappa), *pangkaka* (pannkaka).

Sandhult, socken i Älvsb. l., jämte Bredared, Tämta och Vänga pastorat i Skara stift. 2,210 inv. — I S. ligger Hedareds kapell, Sveriges enda helt bevarade stavkyrka, uppförd under senare medeltid. Det är en oansenlig byggnad, bestående av långhus och lägre, rakt avslutat kor. Se ill. till S t a v k y r k a.

San Diego [sænn die'jgåo], stad i Kalifornien, v. För. Stat., vid en ypperlig naturhamn nära mexikanska gränsen. S., som står i förbindelse med pacificbanenätet, har stor handel och industri och är viktig militärstation med örlogshamn. Livligt besökta strandbad. 110,000 inv.

Sandja'k (turk., fana), före 1921 administrativt område i Turkiet, utgörande vilajetets närmaste underavdelning.

Sandjord, se J o r d sp. 170 f.

Sandjägare, *Cicinde'la,* ett släkte S k a l b a g g a r med trådlika antenner, stora, utstående ögon, smal halssköld och långa ben. Larverna gräva gångar i jorden och sträcka ut käkarna ur mynningen för att fånga insekter. Även de fullbildade S. äro rovdjur.

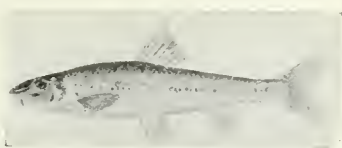
Sandkrypare, *Go'bio gobio,* en art K a r p a r med en skäggtöm vid vardera munvinkeln. Kroppen är långsträckt, ryggen gråbrun, mörkfläckig, sidorna silvergråa, glest svartprickiga, buken vit.

S. Sverige, i strömmande vatten vid sand- l. stenbotten. Ätlig.

Sandler, Rickard, f. 1884, socialdemokratisk politiker, fil. lic. S. ägnade sig tidigt åt folkbildningsarbetet och var 1909—17 lärare vid Brunnsviks folkhögskola samt dess rektor 1924—26. 1912 tog han initiativet till Arbetarnas bildningsförbund, vars studieledare han var 1912—18. Knuten till socialdemokratiska ungdomsförbundet 1907—12, tillhör S. sedan 1911 partistyrelsen, var 1912—17 led. av A. K. och är sedan urtima riksdagen 1919 led. av F. K. Efter att en kort tid 1917 ha varit redaktör för Ny tid i Göteborg, var han 1918—20 statssekreterare i finansdepartementet, konsultativt statsråd och därefter finansminister i Brantings första ministär 1920, konsultativt statsråd i den andra 1921—23 och handelsminister i den tredje 1924—25. Vid Brantings tillbakaträdande blev S. jan. 1925 statsminister. S. å. lyckades regeringen genomdriva ett förslag till ny försvarsorganisation men led vid 1926 års riksdag svåra nederlag, då den icke kunde vinna riksdagen för sina propositioner på socialpolitikens område. Stripafrågan (se d. o.) vållade dess fall. S., som 1920—25 varit socialiseringsnämndens ordf., blev 1926 överdirektör och chef för Statistiska centralbyrån. Han var 1912—14 redaktör för tidskriften Tiden och har bl. a. utgivit *Samhället sådant det är* (1911) och *Tidens skattehandbok* (1920).

Rickard Sandler.

Sandkrypare. Längd 13—15 cm.

Sandlilja, se Anthericum.

Sandmask, se Polychaeta.

Sandmussla, *My'a arena'ria,* en art Musslor med tjocka, ovala skal, som baktill lämna en vid öppning för de långa, sammanvuxna sifonerna. Nordeuropeiska havskuster, även Sveriges väst- och östkust (jfr Myahavet); vanl. nedborrad i sand, så att endast sifonernas spets är synlig. S. användes som agn. — En annan art, *Mya trunca'ta,* finnes bl. a. vid svenska västkusten (jfr Myabankar).

Sandnarv, se Arenaria.

Sandnes [sa'nn-], lastageplats i Rogaland fylke, Norge, s. om Stavanger. Industri. 2,800 inv.

Sandomierz [-då'mjärĵ], stad i dep. Kielce, s. Polen, vid Weichsel. Biskopssäte. 7,000 inv. — S. var under medeltiden en av Polens mest betydande städer och ett av dess kungaresidens. Under Karl X Gustavs polska krig besattes det 1655 av svenskarna, som vid sitt avtåg f. å. sprängde dess gamla slott i luften.

San Domingo [-mi'nggå], detsamma som Santo Domingo.

Sandorm, *E'ryx ja'culus,* en

art av *Boi'dae* (se d. o.). Gulaktig med svartbruna fläckar på rygg och sidor. Längd 60—80 cm. Grekland, Turkiet, v. Asien, n. Afrika. S. lever nedgrävd i sanden på flygsandsfält. Livnär sig trol. av ödlor.

Sandpapper, med lim samt fin kvartssand, glaspulver e. d. på ena sidan överdraget papper, använt till polering och putsning.

Sandpump, se Djupborrning.

v. Sa'ndrart. 1. Joachim v. S., f. 1606, d. 1688, tysk målare och kopparstickare. S. utbildades hos van Honthorst och nådde tidigt anseende som porträttmålare i Amsterdam; senare verkade han i Nürnberg och Wien. Sin mesta berömmelse vann han genom sin stora konstteoretiska och konstnärshistoriska kompilation, *Teutsche Academie* (2 bd, 1675). — 2. Jacob v. S., f. 1630, d. 1708, den föreg:s släkting, gravör, utförde talrika porträttgravyrer, bl. a. Karl X Gustavs och Karl XI:s ryttarporträtt efter Ehrenstrahl. Se ill. till Johan sp. 145 och Pufendorf.

Sandrör, sandhavre, marhalm, *Psa'mma* (l. *Calamagro'stis*, jfr d. o.) *arena'ria*, meterhögt, grovt gräs, växer på havsstränder i s. Sverige. S. planteras ofta för att binda flygsand (jfr Danmark sp. 35 f.).

Sandseryd, socken i Jönköp. l., pastorat i Växjö stift. 1,470 inv.

Sandsjö, se Norra Sandsjö och Södra Sandsjö.

Sandskädda, se Flundror sp. 172.

Sandslipade stenar, se Vindnötta stenar.

Sandsten, bergart, uppkommen ur sand genom att sandkornen hopkittats av något bindemedel, t. ex. kvarts, kalkspat l. lera (kvarts-, kalk- och lersandsten). I de flesta S. utgöras kornen av kvarts. Fältspat o. a. mineral ingå även i arko's, ett på stället omlagrat vittringsgrus av granitiska bergarter, och sparagmi't, ett genom mekanisk förvittring, transport och avlagring uppkommet grus, som hårdnat till S. Huvudsakl. på grund av bindemedlets beskaffenhet är S. hård l. lös. S. är tydligt lagrad i tjocka l. tunna bankar samt färgad på olika sätt. S. finnes i alla geologiska formationer och har stor utbredning i Sverige, Norge och Finland. Prekambriska äro Dala-, Visingsö- och Mälarsandstenarna. Kambrisk S. finnes i de flesta silurområden i Sverige. Silurisk S. finnes i Skåne (Övedssandsten), Dalarna (Orsasandsten) och på Gotland, rät-liassandsten (Höörsandsten) och kritsandstenar i Skåne. S. användes främst till byggnadssten; åtskilliga S. begagnas till slip- och kvarnstenar.

Sandstensgångar, gångar (jfr Gång) av sandsten, utfyllande sprickor i fasta berggrunden.

Sandström. 1. Se Sandströmer. — 2. Teodor S., f. 1809, d. 1854, den föreg:s broder, publicist. S., som en tid var medarbetare i Aftonbladet, senare i Freja, utgav 1838—39 Stockholmsbladet samt 1845—46 Dagen. Utpräglat radikal, gjorde sig S. främst bekant som en av Crusenstolpes ivrigaste försvarare samt genom sina angrepp på Oskar I. — 3. Ivar S., f. 1852, d. 1889, anatom, upptäckaren av bisköldkörtlarna (1880). Jfr Inre sekretion sp. 1408 f. och Sköldkörtel. — 4. Anna S., f. 1854, pedagog, skolföreståndarinna, grundade i Sthlm 1883 Anna Sandströms skola,

en högre flickskola, och 1900 Anna Sandströms högre lärarinneseminarium (se Högre lärarinneseminarier). S:s uppslagsrika verksamhet har varit banbrytande främst för flickskolans utveckling men även för svenskt skolväsen i det hela. Bland hennes skrifter märkes *Realism i undervisningen* (1882). Hon utger sedan 1883 tidskriften *Verdandi*. — 5. Gustaf S., f. 1865, jurist, advokat i Gävle 1894—1911 och i Sthlm sedan 1914. Led. av A. K. 1909—11, tillhörde han liberala samlingspartiet och var justitieminister i Staaffs andra ministär 1911—14. — 6. Johan Wilhelm S., f. 1874, meteorolog och oceanograf, urspr. sågverksarbetare, sedan 1918 byrådirektör och chef för meteorologiska byrån i Statens meteorologisk-hydrografiska anstalt, har delvis tills. med O. Pettersson och V. Bjerknes utfört synnerligen viktiga undersökningar över vågrörelserna och strömmarna i havet samt utfört epokgörande arbeten rörande luftströmmarna i de högre luftlagren från Atlanten in över Europa samt förbättrat metoderna för väderleksförutsägelserna i Sverige och stormvarningsväsendet.

Sandströmer, Anders Peter Sandström, f. 1804, d. 1857, adlad S. 1847, broder till T. Sandström (se d. o. 2), ämbetsman, landshövding i Jämtl. l. 1844. 1846 ordf. i en skatteförenklingskommitté, blev han målsman för ett förslag till grundskatternas omräkning i penningar. Finansminister 1848, fick han stort inflytande och åstadkom betydande förvaltningsreformer. Men hans härsklystnad försvårade samarbetet med konung och kolleger, och han vann ej stöd för sina idéer i grundskattefrågan. Vid sin avgång 1851 blev han landshövding i Skarab. l.

Sandstubb, se Smörbultar.

Sandwich [sæ'nndoidĵ], eng., plur. sandwiches [sæ'nndoidĵiš], delikatessmörgås, bestående av tunna smörbestrukna brödskivor lagda på varandra och med olika mellanlägg, därefter pressade och skurna tvärsöver.

Sandwichman [sæ'nndoidĵ-], person, som bär reklamskylt, vanl. en dubbelskylt, täckande bärarens kropp. Namnet har uppkommit genom en jämförelse med en sandwich.

Sandwichöarna [sæ'nndoidĵ-]. 1. Se Hawaiiöarna. — 2. Brittisk ögrupp i Atlanten, mellan 56° och 59° s. br. S. ha snötäckta, delvis ännu verksamma vulkaner. Obebodda. Lyda under Falklandsöarna.

Sandvig [sa'nn-], stad på Bornholm, Danmark, vid en vik ö. om Hammer Odde. Livligt besökt badort med flera badhotell. S. och staden Allinge bilda en kommun med 1,900 inv.

Sandvig [sa'nnvik], Anders, f. 1862, norsk museiman, tandläkare i Lillehammer. Genom A. Hazelius' insamlingar även av norska kulturminnen fästes S:s uppmärksamhet på dessa. Han grundade i Lillehammer 1887 de "Sandvigske Samlinger", vilka vuxit ut till ett av Nordens förnämsta kulturhistoriska friluftsmuseer genom anläggningarna på Maihaugen utanför staden.

Sandvik. 1. Socken i Jönköp. l., jämte Burseryd pastorat i Växjö stift. 150 inv. — 2. Sågverk i Holmsunds skn, Västerb. l. Äg. Sandviks ångsågs a. b., grundat 1876. — 3. Hamn i Persnäs skn, Kalmar l., på Ölands v. kust. —

4. Glasbruk i Hovmantorps skn, Kronob. l. Äg. Orrefors bruks a. b.

Sandviken, köping i Gävleb. l., vid Storsjön och Gävle—Dala järnväg. S. blev köping 1 jan. 1927 och bildar jämte den återstående delen av Högbo skn (1,010 inv.), som likaså avskilts till egen kommun, församling och pastorat i Uppsala stift. Kommunal mellanskola. 11,185 inv. — S. har uppvuxit kring Sandvikens järnverk, anlagt 1862 av G. F. Göransson (se d. o.), omfattande hyttavdelning med 4 masugnar, stålverk med 2 bessemerkonvertrar, 6 martinugnar och en elektrostålugn, smedja med 13 ånghammare, smidespressverk, 11 varmvalsverk, kallvalsverk, tråddrageri, sågblads- och fjäderfabriker samt mek. verkstad. Järnverket, som är Sveriges största tillverkare av kvalitetsjärn, tillverkar främst varmvalsat, smitt och draget järn och stål, rör och rördelar, legerat stål, kallvalsat bandstål, sågblad, drivfjädrar, stålbandstransportörer m. m. 3,000 arbetare.

Sandviks kapell (Hosjö), kapellförs. till Vika (se d. o.).

Sandvita, se Alyssum.

Sandzén, Birger, f. 1871, svensk-amerikansk målare, prof. vid Bethany College, har särskilt målat färgkraftiga, dekorativa ödemarkslandskap från Arizona.

Sandås, se Rullstensåsar.

Sandö sågverks a. b., Nyadal, Västernorrl. l., grundat 1889, äger Dals sågverk (se Dal 4).

Sane'ra (lat. *sana're*), läka; åstadkomma sunda förhållanden.

San Ferna'ndo, stad i prov. Cádiz & Ceuta, Spanien, på en ö s.ö. om Cádiz. Starkt befäst örlogshamn. Astronomiskt observatorium. 27,000 inv.

San Francisco [sænn frənsi'sskåo], förk. Frisco, stad i Kalifornien, v. För. Stat. 560,000 inv. — S. har ett naturskönt läge på n. sidan av den starkt kuperade halvö, som avskiljer San Franciscobuktens s. del från Stilla havet. Då bergen hindra stadens utbredning åt s., har en del av bukten utfyllts, och där finnas nu stora affärskvarter. Till stor del nyuppfört efter jordbävningen och eldsvådan 1906, är S. en typisk modern amerikansk handels- och industristad med rätlinigt gatunät och skyskrapor. Kontraster till affärskvarteren utgöra särskilt hamn- och främlingskvarteren, ss. Kinesstaden (*Chinatown*). Staden är känd för sina praktfulla, av klimatet gynnade parker, ss. Golden Gate Park. — I S. finnas avdelningar av University of California samt Memorial Museum, grundat 1895 och innehållande stora samlingar av skilda slag, bl. a. arkeologiska, etnografiska och naturvetenskapliga samt konstgalleri. Utrustat med ypperliga hamnanläggningar, är S. vid sidan av Los Angeles den förnämsta handelsstaden på Amerikas Stilla

havskust. 1924 utgjorde importens värde 146 mill. och exportens 173 mill. dollar samt sammanlagda nettotonnaget av ankomna och avgångna fartyg i utrikesfart 3,7 mill. ton. Staden är utgångspunkt för ångbåtslinjer till alla Stilla havsländer och ändpunkt för flera pacificjärnvägar (se d. o.). Även industrin är betydande (livsmedels-, maskin- och skeppsbyggnadsindustri). Ss. en av För. Stat:s krigshamnar vid Stilla havet har S. stora befästningar, varv och arsenaler vid Golden Gate. — S., som bär namn efter en 1776 anlagd mexikansk missionsstation, uppblomstrade först i samband med den kaliforniska "guldfebern" 1848. 1915 hölls en världsutställning i S.

San Franciscobukten [sænn frənsi'sskåo-], vik i Kalifornien, v. För. Stat. S., som är en förkastningsbildning, står genom det smala och djupa Golden Gate i förbindelse med Stilla havet och övergår mot n. i San Pablobukten. Den utgör en av nord-

San Francisco. Huvudgatan Market Street.

Kyrkan San Biagio i Montepulciano. Av Antonio da Sangallo d. ä.

amerikanska Stilla havskustens få goda och en av världens bästa naturhamnar.

Sangajol [-gajå'l], ett ur Borneobensin framställt ersättningsämne för terpentinolja, använt bl. a. inom lackindustrin som lösnings- och förtunningsmedel.

da Sangallo [-ga'llå], italienska arkitekter. — 1. Giuliano da S., f. 1445, d. 1516, till en början verksam i Florens, där han i ungrenässansstil byggde bl. a. sakristian till San Spirito och Palazzo Gondi. Huruvida S. l. Benedetto da Majano byggt Palazzo Strozzi, är omstritt. I Prato uppförde han den lilla vackra centralkyrkan Madonna delle Carceri. Mot slutet av sitt liv verkade han i Rom, där han en tid ledde bygget av Peterskyrkan och under inflytande av Michelangelo övergick till en stil, som förebådar barocken. — 2. Antonio da S. d. ä., f. 1455 (l. 1461), d. 1534, den föreg:s broder, uppförde bl. a. kyrkan Madonna di San Biagio i Montepulciano, en centralbyggnad i en fullt utvecklad högrenässans-

San Gimignano.

stil. — 3. Antonio da S. d. y., f. 1483, d. 1546, blev efter Rafael ledare för arbetena å Peterskyrkan. Om hans utomordentliga förmåga som arkitekt i högrenässansens anda vittnar det av Michelangelo fullbordade Palazzo Farnese i Rom (se ill. till Byggnadskonst sp. 852).

Sangay [-ga'j], vulkan i Ecuadors Ander, på 2° s. br. S. är sedan 1728 i oavbruten verksamhet med täta utbrott. 5,323 m. ö. h.

San Gimignano [djiminja'-], stad i Toscana, mell. Italien. C:a 4.000 inv. — S., som är synnerligen pittoreskt beläget på en höjd, är en så gott som fullständigt bevarad medeltidsstad, omgiven av murar. Karaktäristiska för S. äro de många höga tornen. Den forna katedralen, en av Giuliano da Majano utvidgad medeltidsbyggnad, har fresker av Ghirlandajo och Benozzo Gozzoli, vilken senare även utfört en freskserie i kyrkan Sant' Agostino.

Sangisån, vattendrag i Norrb. l., upprinner på gränsen mellan Över-Kalix och Över-Torneå socknar och utfaller i Bottenhavet. 110 km. 1,250 kvkm:s flodområde.

di San Giulia'no [djo-], Antonio, f. 1852, d. 1914, markis, italiensk politiker och diplomat, borgmästare i Catania 1879, led. av deputeradekammaren 1882, av senaten 1905. Ambassadör i London 1906 och i Paris 1910, blev S. 1910 utrikesminister. S. planlade Tripoliskriget och var verksam för förnyandet av trippelalliansen 1912. Vid världskrigets utbrott proklamerade S. Italiens neutralitet.

Sangvi'nisk (av lat. *sa'nguis*, blod), livlig, lättlynt, sorglös, lätt invaggad i förhoppningar.

Sanhedri'n, se Synedrium.

Sanhe'rib, se Assyrien sp. 773.

Sanidi'n, glasig fältspat, fältspat av ortoklasens sammansättning. Förekommer i vissa yngre eruptivbergarter.

Sanite't (lat. *sa'nitas*), sundhet. — Sanitetshund, se Hund sp. 1000 f. — Sanitä'r, sundhets-, som hör till hälsovård.

San Joaquin [sp. utt. chåaki'nn, eng. utt. sænn oaki'n], se Sacramento 1.

San José [chåse'], huvudstad i Costa Rica, på en platå av Cordillererna, 1,160 m. ö. h. Ärkebiskopssäte. Universitet. 42,000 inv. — S. har ofta hemsökts av jordbävningar (senast 1924).

San Juan [sænn djo'ən], bergskedja bland Klippiga bergen i Colorado, För. Stat. Stora silvermalmsfyndigheter. 4,350 m. ö. h.

San Juan [choa'nn]. 1. Provins i mell. Argentina, på gränsen till Chile. Jordbruk. Rika malmtillgångar. 98,070 kvkm. 140,000 inv. — 2. Huvudstad i S. 1. 20,000

inv. — 3. Huvudstad på Porto Rico, på en ö vid n. kusten. S. är beläget vid en utmärkt naturhamn, skyddad av det gamla fästet Morro, och har betydande handel och industri. 70,000 inv. — 4. S. Bautista, förr Villa Hermosa, huvudstad i staten Tabasco, s.ö. Mexiko. 12,000 inv.

Sankey [sæ'ngki], Ira David, f. 1840, d. 1908, nordamerikansk andlig sångare, vilken åtföljde Moody på dennes predikoresor. S:s sånger ha nått en mycket stor spridning även utanför den angelsachsiska världen (sv. övers. 1875).

Sa'nkhja l. Sankhya (sanskr., beräkning, reflexion), indiskt filosofiskt system. Se Indisk litteratur sp. 1341.

Sankt(e), Sanct, fem. även Sa'nkta, Sancta, förk. S. l. S:t, resp. S:ta (av lat. *sa'nctus*), helig.

Sankta Eugenias kyrka, katolsk kyrka å Norrmalm i Sthlm, invigd 1837, utvidgad 1866.

Sankt Anna, socken i Östergötl. l., jämte Börrum pastorat i Linköpings stift. 1,810 inv.

Sankt Bernhard, Stora och Lilla S., se Bernhard.

Sankt Bernhardin, se Bernhardin.

Sankt Bernhardshund, se Hund sp. 1001.

Sankt Croix [kroa' l. kråjs], annan form för Sainte-Croix (se Antillerna).

Sankt Elisabetsföreningen, se Elisabet sp. 945.

Sankt Elmseld, se Elmseld.

Sankte Per, se Petrus sp. 203.

Sankt Erik. 1. Erik den helige (se Erik sp. 1150 f.). — 2. Se Samfundet Sankt Erik.

Sankt Eriks kyrka, romersk-katolsk kyrka å Södermalm i Sthlm, invigd 1892.

Sankt Florian [flå'-], by i övre Österrike med ett av Österrikes äldsta Augustin-korherrestift, nu inrymt i ett ståtligt, huvudsakl. av J. Prandauer vid 1700-t:s början uppfört barockkomplex. Stort bibliotek. 1,800 inv.

Sankt Ga'llen, fr. *Saint-Gall.* 1. Kanton i n.ö. Schweiz. 2,014 kvkm. 300,000 inv. (97 % tysktalande; 59 % katoliker och 40 % protestanter). Betydande jordbruk, boskapsskötsel och industri. — 2. Huvudstad i S. 1, vid järnvägen Winterthur—Rorschach. Katolsk biskop. Handelshögskola. Betydande industri och handel. 70,000 inv. — Staden har uppvuxit kring ett 614 av en irländsk eremit Gallus anlagt kloster, som 720 antog benediktinregel och länge var Syd-Tysklands andliga centrum och säte för en berömd miniatyrmålningsskola. Den nuv. kyrkan och klosterbyggnaderna äro av jämförelsevis sent datum. Stora bibliotek (främst stiftsbiblioteket med berömda illuminerade handskrifter), arkiv och museer. — Staden S. lydde till 1415 under klostret, vars abboter från 1200-t:s början voro riksfurstar, och inträdde 1454 i Edsförbundet. Vid Helvetiska republikens bildande 1798 upphävdes abbotstiftet, och genom en mediationsakt 1803 bildades av dess och staden S:s besittningar kantonen S.

Sankt Georgs kanal, Sankt Georgskanalen, det c:a 170 km. långa och 80—150 km. breda farvattnet mellan Wales och Irland, förenande Irländska sjön i s. med Atlanten.

Sankt Gertrud, se Tyska församlingen.

Sankt Moritz Dorf.

Sankt Gotthard, se Gotthard.

Sankt Göran. 1. Se Georg, den helige. — 2. Församling i Sthlm. 25,785 inv. S. bildades 1925 genom avskiljande av v. delen av Kungsholms församling, där redan tidigare S:t Görans kyrka byggts (invigd 1910). — 3. Sjukhus i Sthlm (se Sjukvård. Tabell.)

Sankt Hans, se Midsommar sp. 32.

Sankt He'lena, svensk form för Saint Helena.

Sankt Ibb, socken i Malmöh. l., pastorat i Lunds stift. 1,000 inv. — S. omfattar ön Ven.

Sankt Ilian, församling i Västerås (se d. o.).

Sanktion (lat. *sa'nctio*), stadfästelse. *Statsr.* Stadfästelse, vanl. tillkommande regeringsmakten, av ett av folkrepresentationen antaget lagförslag, som därigenom blir gällande lag. Enl. svensk statsrätt anses ett av riksdagen antaget lagförslag av K. M:t sanktionerat därigenom, att det publiceras i vederbörlig ordning. Vad beträffar grundlagsfrågor skall dock K. M:ts sanktion ha formen av ett meddelande till riksdagen på rikssalen. — *Folkr.* Efter världskriget och enl. i Versaillesfreden använd terminologi användes S. för att beteckna en påföljd, som inträder för den stat, som bryter mot bestämmelserna i fredsfördraget. I förbundsakten till N. F. föreskrives om vissa sanktioner, som skola inträda mot den stat, som med åsidosättande av sina förbundsplikter griper till krig. Se Nationernas Förbund sp. 642 f. — Sanktio'nera, stadfästa.

Sankt Jan, dansk form för Saint John (se Antillerna).

Sankt Johannes. 1. Församling i Malmö (se d. o. sp. 1142). — 2. Församling i Norrköping (se d. o. sp. 1039).

Sankt Lars, församling i Linköping (se d. o. sp. 570).

Sankt Lore'nzofloden, se Saint Lawrencefloden.

Sankt Michel [mi'kkel], fi. *Mikkeli.* 1. Län i mell. Finland, omfattande mell. Savolaks och en del av ö. Tavastland. 23,314 kvkm. 210,000 inv. Jordbruket producerar råg, havre, korn och rotfrukter. Boskapsskötseln är av betydelse; flera sågar. — 2. Huvudstad i S. 1, belägen i centrum av länet vid en vik av Saima. 5,000 inv. — S. blev stad 1838 och länsresidens 1843.

Sankt Moritz [må'-], tvenne kurorter i kantonen Graubünden, Schweiz, vid den lilla, av Inn genomflutna Sankt Moritzsjön i övre Engadindalen. — S. Bad, sommarmånaderna livligt besökt badort med kolsyrehaltiga järnkällor och kallvattenskuranstalt. 1,760 m. ö. h. — S. Dorf, 1,5 km. n. om S. Bad, Schweiz' mest mondäna vinter-

sportplats med flera magnifika hotell; även under sommaren utnyttjad som klimatisk kurort. 1,856 m. ö. h.

Sankt Nikolai, Nyköpings landsförsamling, socken i Södermanl. l., jämte Nyköpings v. stadsförsamling pastorat i Strängnäs stift. I S. ligger Oxelösunds municipalsamhälle. 5,190 inv.

Sankt Olai, församling i Norrköping (se d. o. sp. 1039).

Sankt Olav, se Olof sp. 1288.

Sankt Olof. 1. Socken i Kristianst. l., jämte Stiby pastorat i Lunds stift. 1,680 inv. — Kyrkan, helgad åt Olof den helige och fordom en mycket besökt vallfartsort, har en förr som undergörande betraktad S:t Olofsbild och ett altarskåp från 1400-t. — 2. Se Sankt Olof och Sankt Per.

Sankt Olof och Sankt Per, socken i Sthlms l., bestående av församlingarna Sankt Olof (460 inv.) och Sankt Per (235 inv.), vilka jämte Sigtuna, Vassunda och Haga bilda pastorat i Uppsala stift. 695 inv. — Om S:s ruiner se Sigtuna.

Sankt Pauli, församling i Malmö (se d. o. sp. 1142).

Sankt Paulskyrkan, metodistkyrka å Södermalm i Sthlm, invigd 1876.

Sankt Peder, se Sankt Peter.

Sankt Peders kloster, se Sankt Peters kloster.

Sankt Per. 1. Socken i Östergötl. l., jämte Vadstena stadsförs. och Strå (och framdeles Örberga och Nässja) pastorat i Linköpings stift. 600 inv. — 2. Se Sankt Olof och Sankt Per.

Sankt Peter, Sankt Peder, socken i Älvsb. l., jämte Skepplanda och Tunge pastorat i Göteborgs stift. 995 inv. — S:s namn var i äldre tid även Gamla Lödöse (jfr Lödöse).

Sankt Petersburg, se Leningrad.

Sankt Peters kloster, Sankt Peders kloster, församling i Lund, jämte N. Nöbbelöv pastorat i Lunds stift. 1,120 inv. — Om kyrkan se Lund sp. 854.

Sankt Peterskyrkan, metodistkyrka å Norrmalm i Sthlm, invigd 1901.

Sankt Petri, församling i Malmö (se d. o. sp. 1142).

Sankt Sigfrid, socken i Kalmar l., jämte Ljungby och Hossmo pastorat i Växjö stift. 680 inv.

Sankt Thomas, se Antillerna.

Sankt Veits dans [fajts], se Danssjuka.

Sankt Wo'lfgang, badort i Salzkammergut, övre Österrike, vid en sjö med samma namn och foten av Schafberg (1,780 m. ö. h.), dit kuggstångsbana leder. I kyrkan märkligt altare av Pacher (se ill. till d. o.). 1,800 inv.

Sankt Örjan, se Georg, den helige.

Sanku'ru, högerbiflod till Kongos biflod Kassai, jämte vilken S. bildar en över 1,000 km. lång samfärdsled.

San Lazzaro [la'ttsa-], se Mechitarister.

San Luis [loi's]. 1. Provins i mell. Argentina. Boskapsskötsel. Rika malmtillgångar. 75,200 kvkm. 140,000 inv. — 2. Huvudstad i S. l. 15,000 inv.

San Luis Potosí [loi's]. 1. Stat i det inre av Mexiko. Jordbruk, boskapsskötsel och bergsbruk. 62,168 kvkm. 450,000 inv. — 2. Huvudstad i S. l. Centrum i stort silvergruvdistrikt. Järnvägsknut. Biskopssäte. 60,000 inv. — S. anlades 1586.

San Mari'no, republik på Apenninernas n.ö. sluttning, om-

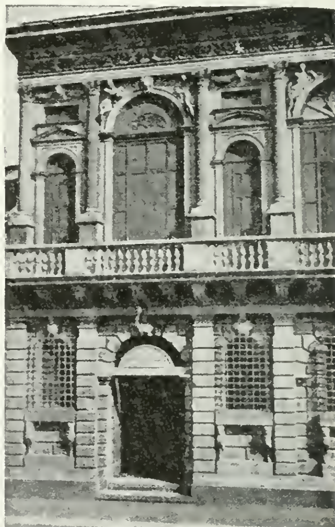

San Marino. T. v. regeringspalatset, t. h. ett av kastellen.

sluten av italienska prov. Forlì och Pesaro e Urbino. 61 kvkm. 13,000 inv. Landet är bergigt och genomdras av flera småfloder. Huvudnäringar äro jordbruk (vete och majs) och vinodling. Lagstiftande makten utövas av Stora rådet, som består av 60 led., valda för nio år genom allmänna val, den verkställande av två medlemmar av rådet, *capitani reggenti*, som utses för ett halvt år i sänder. Värnplikt för alla vapenföra män mellan 16 och 55 år. S. har egna frimärken samt guld-, silver- och bronsmynt. Huvudstaden med samma namn (2,500 inv.) är pittoreskt belägen på en hög klippa (743 m. ö. h.) och omges av gamla ringmurar. — S. är en av Europas äldsta stater. Huvudstaden skall enl. sägen ha grundats av den helige Marinus på 300-t. Med säkerhet känd är den sedan 800-t:s slut. På 1200-t. ställde sig S. under grevarnas av Urbino och Montefeltro beskydd, och dess fri- och rättigheter ha sedan dess varit orubbade. Genom en traktat 1862, som vid flera tillfällen bekräftats, har S. ställt sig under Italiens beskydd.

de San Martín [-ti'nn], **José**, f. 1778, d. 1850, sydamerikansk frihetshjälte. S. deltog i det spanska frihetskriget mot Napoleon I och anslöt sig 1812 till den sydamerikanska frihetsrörelsen, för vilken han blev en av de främsta ledarna. Genom ett fälttåg 1817—18 tryggade han Chiles självständighet och befriade därefter även Peru, vars styresman han var 1820—22.

Sanmicheli [-ke'li], **Michele**, f. 1484, d. 1559, italiensk arkitekt. Född i Verona, kom han tidigt till Rom, där han anslöt sig till Bramante. I dennes stil utförde han senare en mängd betydande byggnader i Verona och Venedig. Märkligast bland de förra äro Palazzo Bevilacqua och några av stadens ståtliga portar. Bland hans venetianska palats är

Palazzo Bevilacqua i Verona. Av Sanmicheli.

det mest betydande Palazzo Grimani.

Sannahed i Kumla skn, Örebro l., nära Hallsberg, till 1912 övningsplats för Livregementets grenadjärer.

Sannazaro [-natsa'rå], Jacopo, f. 1450, d. 1530, italiensk skald, bekant ss. författare till herderomanen *Arcadia* (förf. omkr. 1489, tr. 1504). Jfr Herdedikt sp. 670.

Sanndrömmar, drömmar, som tyckas föregripa framtida händelser och som av äldre och nyare mystik tillerkänts profetisk karaktär. S. ha gjorts till föremål för noggranna psykologiska undersökningar, vilka utvisa, att de ofta kunna återföras till tidigare upplevelser. I många fall är uppgifternas exakthet tvivelaktig och omöjlig att kontrollera. En upplevelse i drömmen kan erbjuda en viss likhet med en senare inträffande situation i det verkliga livet; fantasin har då en tendens att överdriva likheten och se ett gåtfullt sammanhang, där i själva verket endast ett sammanträffande av tillfälligheter föreligger.

Sanne, socken i Göteb. l., jämte Krokstad och Hede pastorat i Göteborgs stift. 645 inv.

Sannegårdens järnväg, en 3,8 km. lång, normalspårig bansträcka mellan Göteborg-Tingstad vid statsbanelinjen Göteborg—Strömstad och Sannegården. öppnades för trafik 1914. Äg. Göteborgs stad. Trafikeras av Statens järnvägar.

Sannes söners a. b., Uddevalla, grundat 1919, äger sågverk och träsliperi i Töcksfors, Töcksmarks skn, Värml. l., samt pappersbruk i Hånsfors (se d. o.).

Sanning, i formellt logisk mening överensstämmelse med tankelagarna (se d. o.), i materiell mening tänkandets överensstämmelse med verkligheten. På den naiva realismens ståndpunkt uppfattas S. som en riktig avbildning av en utanför medvetandet given realitet. Vid närmare prövning visar sig denna uppfattning ohållbar, då ju en jämförelse mellan det uppfattade och dess transcendenta motsvarighet är omöjlig. Den kritiska filosofin har därför sökt ersätta avbildningsläran med en teori, enl. vilken S. av ett omdöme betyder dess samstämmighet med omdömenas totalitet. — Inom modern filosofi har pragmatismen gjort gällande, att kriteriet på ett omdömes S. är dess förmåga att "arbeta väl", att verka i livsbefrämjande riktning. I motsats härtill står en filosofisk riktning, som hävdar S:s karaktär av absolut värde och förkastar varje utilistisk tolkning av densamma. — Leibniz och andra filosofer ha gjort en distinktion mellan två slag av S., förnuftiga och empiriska l. faktiska. De förra grunda sig på tänkandet ensamt (logiska och matematiska satser), medan de senare vila på erfarenhetsiakttagelser och ha en mer l. mindre approximativ karaktär.

Sannja'sin (sanskr., försakande), indisk beteckning för en helig man (tiggare och asket), som ägnar sitt liv åt betraktelser. Väsentligen samma betydelse har sadhu (se d. o.).

Sannolikhetsräkning, sannolikhetskalkyl, metoden att beräkna sannolikheten för en händelses inträffande. Enl. den matematiska definitionen är sannolikheten för en händelse, som inträffar i m fall av n lika möjliga, $\frac{m}{n}$. Detta är dock i viss mån en cirkeldefinition, då sanno-

likhetsbegreppet ingår i begreppet ”lika möjliga”. Detta kan ofta vålla svårigheter vid tillämpningen av S. Ex: sannolikheten för att med ett kast med en tärning slå en etta är $^1/_6$, såvida tärningen är exakt kubisk med tyngdpunkten i mitten. Sannolikheten för att överhuvudtaget ett, vilket som helst, av flera alternativ skall inträffa är lika med summan av sannolikheterna för alternativen var för sig. Vet man, att ett av alternativen måste äga rum, blir summan av sannolikheterna alltså 1. Sannolikheten för att först en viss, sedan en annan, av den första oberoende händelse skall inträffa är lika med produkten av de olika sannolikheterna. I de fall, då möjligheternas antal är oändligt (l. mycket stort), användes infinitesimalkalkyl. — S. har stor användning inom fysiken, dels inom teorin för sannolikt fel (se d. o.), dels inom kinetiska gasteorin, kvantteori m. fl. teorier, där man har att göra med ett stort antal likadana kroppar. S. tillämpas även inom statistiken samt livförsäkringsteorin. Här är ett viktigt begrepp förväntningen, produkten av en summas storlek och sannolikheten för att den utbetalas.

Sannolik livslängd, Sannolik återstående livslängd, se Livslängdstabeller.

Sannolikt fel. Om n mätningar, alla med samma omsorg, göras av en storhet, är S. ett tal, så beskaffat, att felet (se d. o.) vid en godtycklig mätning lika sannolikt är större som mindre än talet. Under förutsättning att inga ensidiga fel förekomma, beräknas medelfelet för en godtycklig mätning till $\sqrt{\frac{S}{n-1}}$, där S är summan av kvadraterna på de enskilda resultatens avvikelser från deras medelvärde. S. blir ung. lika med ⅔ av medelfelet. S. för medelvärdet är lika med $\frac{1}{\sqrt{n}}$ gånger S. för en enda mätning. De oregelbundna felen kunna alltså pressas ned genom ett stort antal mätningar, de ensidiga däremot ej. Felgräns är ett tal, så bestämt, att det finns mycket liten sannolikhet för att felet vid en godtycklig mätning blir större än talet; väljer man t. ex. felgränsen till 3 ggr medelfelet, blir nämnda sannolikhet ung. 3 ‰. — Om man vid lika noggranna mätningar till slutresultat tar medelvärdet av de olika mätningarna, blir slutresultatets S. minst; detta är den enklaste följden av minstakvadra'tmetoden, vilken går ut på att finna ett sådant värde på den sökta storheten, som gör summan av felens kvadrater till ett minimum. Denna metod är användbar, även då man ej direkt mäter den sökta storheten utan observerar serier av samhörande värden på storheter, som sammanhänga enl. en matematiskt formulerad lag, och söker värdet på i formeln ingående konstanter.

Sann tid, se Tid.

Sannäs, municipalsamhälle i Tanums skn, Göteb. l. 265 inv.

Sanocrysi'n, komplext guldsalt av natriumtiosulfat, $NaAuS_2O_3 \cdot Na_2S_2O_3 + 2H_2O$, lanserat av dansken H. Möllgaard som botemedel mot lungsot. Användandet av S. har mött mycket skarp kritik.

San Pa'blobukten, se San Franciscobukten.

San Sebastián.

San Re'mo, stad i Ligurien, n.v. Italien, vid Rivieran nära gränsen till Frankrike. Livligt besökt vinterkurort. 21,000 inv. — I S. hölls april 1920 en konferens av ententemakterna, då e.. förberedande diskussion ägnades skadeståndsproblemet och beslut fattades, att Palestina skulle ställas under brittisk och Syrien under fransk mandatförvaltning. Dessutom ingicks en oljekonvention (se Bergolja sp. 1332).

San Salvador [-dhå'r]. 1. Benämning på rep. Salvador. — 2. Huvudstad i rep. Salvador, vackert belägen vid foten av en vulkan med samma namn. Ärkebiskopssäte. Universitet. Textil- och tobaksindustri. 85,000 inv. S. har flera gånger ödelagts av jordbävningar. — 3. Se Kongo sp. 1088. — 4. Christofer Columbus' benämning på den ö, han först nådde efter sin Atlantfärd 1492. Enl. senaste forskningar anses fastslaget, att S. är nuv. Watlingön (infödingarnas Guanahaní) bland Bahamaöarna.

Sansa'ra, annan form för Samsara.

Sans atout [saŋs ato'], fr., "utan trumf" (i kortspel). Ofta blott sans [sv. utt. sang].

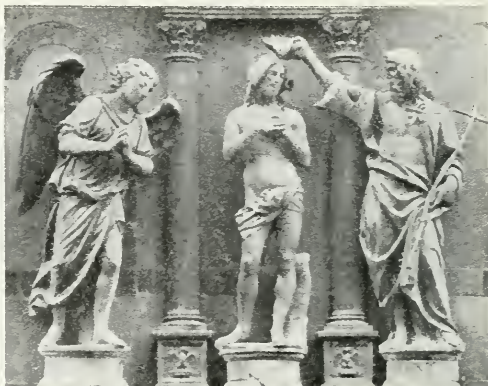
Sans-culo'tter [saŋ ky-] (fr. *sans-culottes,* eg. utan knäbyxor), försv. sanskulotter, under Franska revolutionen öknamn på revolutionsmännen av folket, vilka använde långbyxor och ej ss. aristokraterna knäbyxor (jfr Klädedräkt sp. 947); numera radikala revolutionsmän i allm. — Sansculottides [saŋkylåti'dd], se Revolutionskalendern.

San Sebastián, huvudstad i prov. Guipúzcoa, Spanien, vid Biscayabukten nära gränsen till Frankrike. 70,000 inv. — S. har ett vackert, väl skyddat läge på en smal, i en hög sandstensklippa slutande landtunga mellan floden Urumea i v. och i ö. den hästskoformiga bukten La Concha, som har ypperliga sandstränder. S. blev 1886 spanska konungafamiljens sommarresidens och har därefter utvecklats till Spaniens och en av kontinentens förnämsta badorter med stora hotell och nöjesetablissemang. Betydande handel och sjöfart. — S. var i äldre tider en ofta omstridd gränsfästning, som förstördes vid en stormning under kampen mot fransmännen 1813.

Sans gêne, se Genera och Lefebvre.

Sansiba'r, eng. *Zanzibar,* Un-

T. v. Bacchus. Marmorstaty av Jacopo Sansovino. (Florens.) — T. h. Kristi dop. Statygrupp av Andrea Sansovino.

guja. 1. ö vid Afrikas östkust, på c:a 6° s. br., skild från fastlandet av ett 40 km. brett sund. 1,658 kvkm. 130,000 inv. Jämte ön Pemba n.ö. därom utgör S. sultanatet S. under brittiskt protektorat (2,640 kvkm. 205,000 inv., mest negrer; därjämte c:a 300 européer, 15,000 indier och 20,000 araber). S. är liksom Pemba en korallö med låga kuster, som ha flera goda hamnar. Utpräglat tropiskt, för vita ogynnsamt klimat. Förnämsta exportartiklar kryddnejlikor (c:a 90 % av världsbehovet) och kopra; plantagerna ägas huvudsakl. av araberna, medan indierna bedriva handeln. Betydande fiske. — 2. Huvudstad i sultanatet S., på S. 1:s v. kust. Tropiska Öst-Afrikas förnämsta handelsstad med ångbåtslinjer till huvudhamnarna i Europa, Afrika och Indien. 39,000 inv. — Ön S. kom på 1500-t. under portugiserna men råkade småningom i beroende av sultanatet Oman, vid vars delning 1856 sultanatet S. bildades. Sedan dess fastlandsbesittningar erövrats av engelsmän och tyskar, erkändes det som engelskt protektorat 1890, varvid Tyskland i gengäld erhöll Helgoland. Före slaveriets upphävande i S. 1897 var staden en medelpunkt för slavhandeln.

Sa'nskrit, se Indiska språk sp. 1333 f. Jfr även Språkvetenskap.

Sanskulotter, se Sans-culotter.

Sanslöshet, detsamma som koma.

Sansovi'no, italienska bildhuggare och arkitekter. — 1. Andrea S., eg. Contucci, f. 1460, d. 1529. Som arkitekt arbetade han i sin lärare Giuliano da Sangallos stil och verkade bl. a. 1491—99 i Portugal. Sin egentliga berömmelse vann han som bildhuggare och var i Florens efter 1500 Michelangelos störste medtävlare. Till hans främsta verk där hör statygruppen *Kristi dop* över ö. porten till baptisteriet. I Rom utförde han senare två utomordentliga vägg-gravar i kyrkan Santa Maria del Popolo. — 2. Jacopo S., eg. Tatti, f. 1486, d. 1570, uppkallades efter

den föreg., vars lärjunge han var. Hans märkligaste ungdomsverk är en marmorstaty av Bacchus, präglad av antik formkänsla. I Venedig, där han verkade från 1527, blev han inom arkitekturen och bildhuggarkonsten högrenässansens konstnärliga centralgestalt. Hans största verk här är Markusbiblioteket (se ill. till Byggnadskonst sp. 854). Vidare byggde han det ståtliga Palazzo Corner vid Canal grande, Myntet samt den med statyer och reliefer smyckade Loggettan vid foten av kampanilen.

Sans peur et sans reproche [saŋ pör e saŋ rəprå'sj], se Riddare.

Sans phrase [saŋ fraß], fr., utan prat, utan omsvep.

Sanssouci [saŋsosi'] (fr., utan bekymmer), se Potsdam.

San Ste'fano, by i Turkiet, vid Marmarasjön s.v. om Konstantinopel. Om freden i S. se Rysk-turkiska kriget 1877—78.

Sa'nta, se Santo.

Sa'nta A'na, stad i rep. Salvador, centrum i dess största socker- och kaffedistrikt. 75,000 inv.

Santa Cathari'na [saö'ŋta], kuststat i s. Brasilien, mellan staterna Paraná och Rio Grande do Sul. Huvudsakl. högland med sunt klimat. Jordbruk, boskapsskötsel, insamling av mate, bergsbruk (stenkol). 74,156 kvkm. 760,000 inv., därav över 100,000 tyskar. Huvudstad Florianopolis.

Sa'nta Cla'ra, stad på mell. Kuba. Tobaksmarknad. I närheten koppar- och järngruvor. 70,000 inv.

Sa'nta Cruz [kroth]. 1. Rio S., flod i sydligaste Argentina, mynnar i Atlanten. — 2. Territorium i s. Argentina, omfattande Patagoniens sydligaste del. 282,666 kvkm. 13,000 inv. Huvudstad med samma namn. — 3. S. de la Sierra, stad i mell. Bolivia, centrum i ett socker- och kaffedistrikt. C:a 20,000 inv. — 4. S. de Tenerife, huvudstad på Kanarieöarna, på Teneriffas ö. kust. Viktig handelsstad och kolhamn. 65,000 inv.

Santa Cruzöarna [sæ'nntə kroß-], se Salomonöarna.

Sa'nta Eula'lia [ev-], stad i staten Chihuahua (se d. o. 2), n. Mexiko. 2,000 inv.

Sa'nta Fe [eng. utt. sæ'nntə fej], ofta skrivet Santa Fé. 1. Provins i ö. Argentina, v. om Paraná. Jordbruk och boskapsskötsel. 130,046 kvkm. 1,125,000 inv. — 2. Huvudstad i S. 1, vid Rio Salado, nära dess inflöde i Paraná. Universitet. 110,000 inv. S. grundades 1573. — 3. Huvudstad i New Mexico, s.v. För. Stat. 7,000 inv. S. anlades av spanjorerna 1605. — 4. Se Bogotá.

Sa'nta Isabe'l, se Guinea 4.

Santala'les, växtordning, tillhörande dikotyledonerna. Flertalet äro parasiter. Hit höra bl. a. fam. *Balanophora'ceae*, *Lorantha'ceae* (se Mistel) och *Santala'ceae* (se Sandelträd).

Santa'ler, den talrikaste gruppen (2,1 mill.) bland kolarierna (jfr d. o.). S. bo jämte andra stammar av samma språkgrupp i Chota Nagpurhöglandet, Främre Indien. De ha starkt påverkats av hinduerna och äro duktiga jordbrukare. Bland S. påbörjades 1867 en framgångsrik kristen mission genom danskar och norrmän (jfr Skrefsrud), vilken till en tid även understöddes från Sverige.

Sa'nta Lucía [lothi'-], se Saint Lucia.

Sa'nta Maura [mao'-], se Leukas.

Santande'r. 1. Provins i Gamla Kastilien, n. Spanien, vid Biscaya-

bukten. Betydande bergsbruk, jordbruk och fiske. 340,000 inv. — 2. Huvudstad i S. 1, vid Biscayabukten. Biskopssäte. 80,000 inv. — S. är en av Spaniens vackraste städer med kuperat läge på nordsidan av en ria. Staden, som har god hamn, bedriver stor handel med utlandet, särskilt Västindien och Syd-Amerika.

Sant dygnsmedium av temperaturen på en meteorologisk station erhålles ur de därstädes gjorda termometeravläsningarna (kl. 8 f. m., 2 e. m. och 9 e. m.) genom särskilda formler. Större delen av det svenska temperaturmaterialet har sålunda beräknats enligt den av E. Edlund uppställda formeln:

$$T = \frac{VIII + XIV + 5.\ XXI}{7}$$

där de romerska siffrorna beteckna de kl. 8 f. m., kl. 2 e. m. (= kl. 14) och kl. 9 e. m. (= kl. 21) gjorda temperaturavläsningarna. Numera användas i regel av N. Ekholm uppställda, mera invecklade formler. S. kallas ibland med orätt s a n t d a g s m e d i u m.

Santesson. 1. B e r n t H a r d e r S., f. 1776, d. 1862, affärsman, politiker, led. av borgarståndet 1809—35. S. var från 1809 års riksdag en ivrig förkämpe för B. B. v. Platens kanalprojekt och en av de ledande krafterna i Göta kanalbolag. — 2. K a r l G u s t a v S., f. 1819, d. 1886, prof. i kirurgi vid Karol. inst. 1849 och överkirurg vid Serafimerlasarettet 1850, har som praktisk kirurg och lärare haft stor betydelse för kirurgins utveckling i Skandinavien. — 3. C a r l G u s t a f S., f. 1862, den föreg:s son, prof. i farmakologi vid Karol. inst. 1895, har vid flera tillfällen tagit till orda i sociala frågor och blev 1922 ordf. i Landsföreningen för folknykterhet utan förbud. — 4. N i n n a n S., f. 1891, bildhuggarinna, gift med målaren E. Bertel-Nordström, har huvudsakl. i trä skapat arbeten, utmärkta av fast form och innerligt uttryck, bl. a. krucifix och altarskåp i Masthuggskyrkan i Göteborg.

Sa'nti, se R a f a e l.

Santia'go. 1. S. d e C h i l e, huvudstad i Chile, med ett naturskönt läge c:a 550 m. ö. h. vid foten av Anderna. Ärkebiskopssäte. Två universitet. S. ligger vid chilenska längdbanan, som 70 km. n. om S. skäres av järnvägen Valparaiso—Buenos Aires. Det är viktigt handelscentrum. 520,000 inv. — S. grundades 1541. Det har ofta härjats av jordbävningar. — 2. S. d e C o m p o s t e l a, stad i prov. La Coruña, n.v. Spanien. Ärkebiskopssäte. Universitet. 26,000 inv. — Katedralen, under vilken enl. traditionen Spaniens nationalhelgon Jakob d. ä. (Sant Iago) är begraven, uppfördes i huvudsak 1078—1125 men har till det yttre starkt förändrats i nyare tid. Kyrkans märkligaste del är förhallen, vars inre portal har en utomordentligt rik skulpturutsmyckning (se ill. till S p a n s k k o n s t) röjande franskt inflytande. S. har från tidig medeltid varit vallfartsort. — 3. S. d e C u b a, stad på Kuba, vid en vik på öns s. kust. S. har ypperlig hamn och är ö. Kubas förnämsta handelsstad. Ärkebiskopssäte. 75,000 inv. — 4. S. d e l E s t e r o, provins i n. Argentina. Boskapsskötsel. 143,441 kvkm. 320,000 inv. Huvudstaden med samma namn (23,000 inv.) är biskopssäte.

Santi'm, lettiskt mynt = $^1/_{100}$ lats.

Sa'nto, fem. s a' n t a, ital., sp., port. [port. utt. saö'ŋ-], helig.

Sa'nto Domi'ngo [-gå]. 1. Se H a i t i 2. — 2. Huvudstad i Dominikanska republiken, på Haitis s. kust. Ärkebiskopssäte. Universitet. 31,000 inv. — S. grundades 1496 av Bartolommeo Columbus.

Santoni'n, anhydriden till en naftalin närstående oxisyra, som vinnes genom extraktion av maskfrö. Vita, i vatten svårlösliga kristaller, av bitter smak; de gulfärgas av ljus. S. användes som maskmedel (se d. o.).

Santori'n, antikens T e' r a, största ön i en liten ögrupp med samma namn (91 kvkm. 16,000 inv.) bland s. Kykladerna, Grekland. S. utgör liksom den närbelägna ön Terasia en spillra av en väldig vulkankrater. Inuti denna kraterkedja ha vid olika tillfällen småöar uppkommit (senast 1866). — S. var under antiken bebott av dorer. Dess förnämsta blomstringsperioder inföllo att döma av fornfynden omkr. 800—600 f. Kr. samt under den hellenistiska tiden, då ön var en stödjepunkt för ptolemaiernas sjöherravälde.

Santos [saö'ŋtosj], stad i São Paulo, s. Brasilien, på den smala kustslätten vid Atlanten. Jämte Rio de Janeiro Brasiliens främsta hamnstad, världens främsta exportplats för kaffe (året 1920/21 534,000 ton, d. v. s. 75 % av Brasiliens kaffeexport). 110,000 inv. — S. anlades på 1540-t.

Santos Dumont [saö'ŋtosj dymå'ŋ], A l b e r t o, f. 1873, brasiliansk flygare. Se F l y g n i n g sp. 188, L u f t s k e p p sp. 825.

Sanzio [sa'nntsiå], se R a f a e l.

São [saöoŋ], port., helig.

Santiago de Compostela. Katedralen.

São Antão [saöoŋ aöŋtaöo'ŋ], en av Kap Verdeöarna.

São Francisco [saöoŋ fraöŋsi'sjko], flod i ö. Brasilien, flyter till större delen genom Minas Geraes och Bahia samt mynnar i Atlanten på 10° 30' s. br. Endast delvis segelbar. 3,000 km. 650,000 kvkm:s flodområde.

São Luiz [saöoŋ loi'sj], annat namn på staden Maranhão.

São Miguel [saöoŋ migä'll], den största ön bland Azorerna. 770 kvkm. 125,000 inv.

Saône [sån]. 1. Rhônes största biflod, upprinner i dep. Vosges, ö. Frankrike, och utfaller i Rhône vid Lyon (från h.). S., som genom kanaler står i förbindelse med Loire, Seine, Meuse, Mosel och Rhen, är av stor betydelse för samfärdseln. Viktigaste biflod Doubs (från v.). 455 km., därav 355 segelbara. 30,000 kvkm:s flodområde. — 2. Se H a u t e - S a ô n e.

Saône-et-Loire [sån e loa'r], departement i ö. Frankrike. Åkerbruk (50 % av arealen odlad),

vinodling, bergsbruk, metallindustri (Le Creusot). 555,000 inv. Huvudstad Mâcon.

São Nicolão [saõoŋ nikolaõo'ŋ], en av Kap Verdeöarna.

São Paulo [saõoŋ pao'-]. 1. Kuststat i s. Brasilien, mellan Paranáfloden och Atlanten. S. är till större delen ett bördigt höglandsområde med hälsosamt klimat; kusten är låg, sumpig och osund. Betydande jordbruk med bl. a. väldiga kaffeplantager, där c:a 80 % av Brasiliens kaffeskörd utvinnas. Kolgruvor. S. är Brasiliens ekonomiskt och politiskt ledande stat. 290,876 kvkm. 5,2 mill. inv. — 2. Huvudstad i S. 1, 740 m. ö. h., 60 km. n.v. om sin hamnstad Santos. Ärkebiskopssäte. S. är en stad av modern typ. Staden, som är centrum för ett väldigt kaffedistrikt och järnvägsnät, driver betydande handel och industri. 0,7 mill. inv., därav många italienare och tyskar. — S. anlades av jesuiter på 1550-t.

São Salvador [saõoŋ salvadho'r], se B a h i a 2.

Sao'sjjant (pers., hjälparen), i den mazdaistiska eskatologin Zarathustras tredje efterföljare, med vilkens ankomst världsfulländningen inbryter.

São Thia'go [saõoŋ], den största av Kap Verdeöarna, med huvudstaden Praya. 1,026 kvkm. 65,000 inv.

São Thomé [saõoŋ], se P o r t u g i s i s k a G u i n e a ö a r n a.

São Vicente [saõoŋ visä'ŋtə]. 1. C a b o S., berg i prov. Algarve, Portugal, vid Atlanten. S. är Europas sydvästligaste udde. — 2. En av Kap Verdeöarna.

Sa'pfisk kärlek, se T r i b a d.

Sa'pfisk strof, en efter den grekiska skaldinnan Sapfo uppkallad strofform, bestående av tre sapfiska verser (om fyra trokéer och en daktyl: — ⏑ — ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ — ⏑) och en adonisk vers. S. har flitigt använts av bl. a. Horatius.

Sa'pfo, grekisk skaldinna från Lesbos, levde omkr. 600 f. Kr. S. skrev på aiolisk dialekt lyriska dikter, delvis av starkt erotiskt innehåll, av vilka endast obetydligt bevarats; de präglas av varm och äkta känsla och ha ofta efterbildats, bl. a. av Catullus. Uppgifterna, att S. fört ett utsvävande liv (jfr T r i b a d) och på grund av obesvarad kärlek tagit sitt liv, synas vara uppdiktade.

Sapie'ha, polsk-litauisk magnatätt. Den litauiska marskalken L e w S., f. 1557, d. 1633, och hans son S t a n i s ł a w S., f. 1585, d. 1635, förde befäl mot Gustav II Adolf i preussiska kriget 1626—29. — P a w e ł S., d. 1667, förde en litauisk här mot Karl X Gustav och besegrades av denne vid floden San 1656. — K a z i e m i e r z S., d. 1720, litauisk storfältherre, och hans broder B e n e d y k t S., d. 1707, storskattmästare, sökte Karl XII:s skydd mot sin konung, August II, vilket togs till anledning för svenskarnas inbrott i Polen 1702.

Sapie'nti sat, lat., "nog för den vise", citat från Plautus.

Sapinda'ceae, växtfamilj (ordn. *Sapinda'les*), vanl. träd, buskar l. lianer. C:a 1,100 arter, flertalet i tropikerna. Hit höra litchiplommon och *Paulli'nia.*

Sapinda'les, växtordning, tillhörande *Dicotyledo'neae.* Hit höra bl. a. familjerna *Acera'ceae* (se A c e r), *Anacardia'ceae, Aquifolia'ceae* (se I l e x), *Balsamina'ceae* (se I m p a t i e n s), *Buxa'ceae* (se B u x b o m), *Celastra'ceae* (hit hör bl. a. benved; se d. o.), *Hippocastana'ceae* (se A e s c u l u s) och *Sapinda'ceae.*

Sa'po, lat., tvål.

Saponifikatio'n (av lat. *sa'po*, tvål, och *fa'cere*, göra), se Förtvålning.

Saponi'ner, till sin konstitution föga kända glykosider (jfr d. o.), med få undantag kvävefria, vilka finnas i en del växter (t. ex. såpnejlika, såpträd) och med vatten bilda starkt skummande lösningar (tvättmedel; jfr Kvillajabark). S. äro mer l. mindre giftiga (de giftigaste kallas sapotoxi'ner) och orsaka vid subkutan injektion häftig lokal retning och vid intravenös injektion hemolys (S. förena sig med kolesterin i blodkropparna), enterit och förlamning av centrala nervsystemet. Införda i matsmältningskanalen, äro de oftast icke-giftiga.

Saponi't, såpsten, ett mycket mjukt, grått l. brunt serpentinmineral; hårdnar i luften.

Saporo'g, huvudstad i en krets med samma namn, Ukraina, vid Dnjepr. God hamn. 45,000 inv. — Saporo'giska kosacker, se Kosacker sp. 1252 f.

Sapota'ceae, växtfamilj (ordn. *Ebena'les*), med c:a 600 arter, flertalet i tropikerna. Många äro viktiga kulturväxter. Till S. hörande växter ha mjölksaft; ur dylik av flera arter erhålles balata och guttaperka (se dessa ord). Många lämna ätliga frukter, ss. *A'chras sapo'ta* (sapoti'llträd) och *Vitella'ria mammo'sa* (sapo'te, mame'y colora'do), bägge i tropiska Amerika, samt *Chrysophy'llum* (se Damaskenerplommon). Hit höra även *Butyrospe'rmum, Illi'pe, Sidero'xylon.*

Sapo'te, se Sapotaceae.

Sapotoxi'n, se Saponiner.

Sapp (fr. *sape*, eg. hacka), se Löpgravar. — Sappö'r, äldre benämning å ingenjörsoldat, företrädesvis utbildad i lättare befästnings- samt belägringsarbeten.

Sa'ppan, se Caesalpinia.

Sapporo, huvudstad på Hokkaido, Japan, 35 km. s.ö. om sin hamnstad Otaru. Universitet. Betydande handels- och industricentrum. 150,000 inv.

Sappö'r, se Sapp.

Saprofy'ter (av grek. *sapro's*, rutten, och *fyto'n*, växt), växter, som leva på döda organiska ämnen (i naturen på multnande l. ruttnande växt- l. djurdelar). De äro än obliga'ta S., d. v. s. kunna då icke undvara saprofytiskt levnadssätt, än fakultati'va, d. v. s. leva då blott under vissa omständigheter saprofytiskt; vissa S. äro fakultativa parasiter. S., som innehålla klorofyll, kunna även assimilera oorganiska ämnen, S. utan klorofyll äro vanl. helt hänvisade till utifrån upptagen organisk näring. Som S. leva ett mycket stort antal svampar och bakterier, särskilt sådana, som leva av markens humusämnen (humus- l. mullväxter). Av S. bland svenska fanerogamer märkas spec. tallört samt flera orkidéer (korallrot, nästrot m. fl.); dessa äro även mullväxter. Tack vare mykorrhiza (jfr d. o.) leva för övrigt talrika högre växter till viss grad som S. — Jfr Parasit.

Saprolegnia'ceae, svampfamilj, tillhörande gruppen *Phycomyce'tes*. Hithörande äro sötvattenssvampar, som leva parasitiskt på fisk l. saprofytiskt (*A'chlya, Saprole'gnia* m. fl.).

Saprope'l (av grek. *sapro's*, rutten, och *pelo's*, slam), ungefär detsamma som gyttja. — Sapropeli't (jfr Pelit), finkornigt, bituminöst sediment, t. ex. alunskiffer.

Sa'ra l. Sa'rai (av osäker betydelse och härledning), enl. patriarkberättelserna i 1 Mos. namnet på Abrahams hustru.

S. A. R. A., förk. för Stockholms Allmänna Restaurang a. b.

Sarabande [-ba'ŋd] (fr., av sp. *zarabanda*), långsamt utförd spansk dans i tretakt, som musikalisk sats från 1600-t. använd i sviter, där den förekommer mellan courante och gigue.

Sarace'ner, sarasener (fr. *Sarrasins*), under medeltiden namn först på araberna, sedan på muhammedaner i allm.

Sarafa'n, gammal rysk nationell kvinnodräkt av brokad, sammet, siden l. enklare tyg, utan ärmar och lämnande halsen bar.

Sarago'ssa, se Zaragoza.

Saraje'vo, huvudstad i Bosnien, Jugoslavien, vid en biflod till Bosna. Säte för katolsk ärkebiskop, ortodox metropolit och överhuvudet för muhammedanerna i Bosnien och Hercegovina. S. har många kyrkor och moskéer. Livlig handel och industri. 60,000 inv. (hälften muhammedaner). — S., som bär namn efter ett på 1510-t. uppfört turkiskt palats (turk. *seraj*), var sedan 1850 bosniska förvaltningens centrum under turkiskt och österrikiskt välde. I S. skedde 1914 mordet på ärkehertig Franz Ferdinand (se d. o.).

Sara'pis l. Sera'pis, en omkr. 300 f. Kr. i Alexandria införd döds- och hälsogud, i konsten oftast framställd efter grekisk förebild, erinrande om Zeus l. Pluton. Hans tempel i Alexandria, *Sarapei'on* l. *Serape'um*, förstördes 391 e. Kr. av en av munkar ledd fanatisk folkhop. Även annorstädes i Egypten hade S. tempel. S:s dyrkan spridde sig främst i ö. Medelhavsvärlden. I Rom infördes den officiellt 43 f. Kr.

de Sarasa'te, Pablo, f. 1844, d. 1908, spansk violinist, väckte vid upprepade vidsträckta konsertresor i Europa och Amerika (Sthlm 1878 och senare) uppseende genom en till sin högsta höjd driven spelteknik.

Sarase'ner, se Saracener.

Saratoga Springs [særətåo'gə], stad i New York, n.ö. För. Stat., nära Hudson, 50 km. n. om Albany. Stor badort med c:a 40 mineralkällor. 13,000 inv. — Vid S. kapitulerade (1777) en engelsk här under Nordamerikanska frihetskriget.

Sara'tov (tatariska *Sara-tau*, "det gula berget"). 1. Guvernement i Nedre Volgaområdet, Ryssland. Jordbruk, boskapsskötsel, fiske. 91,213 kvkm. 2,9 mill. inv. — 2. Huvudstad i Nedre Volgaområdet och i S. 1, vid Volga. Universitet. Livlig handel. 185,000 inv.

Sara'wak, stat under brittiskt protektorat på Borneos n.v. kust. S. är ett bergland men med låga kuster. Huvudnäringar äro ris- och sockerrörsodling samt produktion av kautsjuk och petroleum. 110,000 kvkm. C:a 600,000 inv. Jfr Borneo.

Sard, sarder, detsamma som röd karneol.

Sardanapa'los, se Assyrien sp. 773.

Sarde'll (ital. *sardella*, av lat. *sa'rdus*, från Sardinien), se Ansjovis.

Sa'rder. 1. Det antika namnet på Sardiniens befolkning. — 2. Se Sard.

Sa'rdes (nuv. byn *Sart*), under forntiden huvudstad i Lydien, v. Mindre Asien. S. intogs 546 f. Kr. av perserna och var persiskt satrapresidens. Amerikanska

arkeologer under ledning av H. Butler ha grävt ut S. och bl. a. anträffat ett stort antal på lydiskt språk avfattade inskrifter.

Sardi'n (ital. *sardina*, efter *Sardinien*), se Sillfiskar.

Sardi'nien, ital. *Sardegna*, ö i v. Medelhavet, skild från Korsika av det 12 km. breda Bonifaciosundet. S. utgör prov. Cagliari och Sassari i Italien. 24,090 kvkm. 0,9 mill. inv. S., som ända in i kvartär tid sammanhängt med Korsika, är övervägande bergigt med starkt växlande geologisk struktur (högst Gennargentumassivet i ö., 1,834 m.). Kusten är i v. sumpig, i ö. brant och otillgänglig. Klimatet är osunt (malaria). Näringslivet står lågt. Jordbruket, som främst bedrives på de fruktbara lågslätterna i n.v. och s.v., producerar spannmål, vin, sydfrukter m. m. Av vikt äro även boskapsskötsel, bergsbruk (zink, silver och bly), utvinning av havssalt samt fiske. C:a 1,000 km. järnväg. Förnämsta stad Cagliari. Folkspråket på S. kallas sardiska (se d. o.). I staden Alghero (med omnejd) på n.v. kusten av S. talas katalanska. — *Historia.* Talrika rester av stenbostäder (*nuraghi*) och gravar från bronsåldern visa en tidig bosättning av ovisst ursprung på S. Ön lydde från omkr. 500 f. Kr. under Kartago och besattes 238 f. Kr. av romarna. Från omkr. 550 e. Kr. tillhörde S. nominellt östromerska riket men var omstritt mellan saracenerna, Pisa, Genua och de hohenstaufiska kejsarna samt inhemska stormansätter ("domare"), tills det omkr. 1296 av påven förlänades åt huset Aragonien. Med Aragonien uppgick S. i det spanska väldet. 1713 avträddes S. till Österrike och 1720 ingick det i det nybildade konungariket S. (se S. 2). — 2. Konungarike 1720—1861, bildat av de savojiska besittningarna i Nord-Italien samt ön S. under Viktor Amadeus II av Savojen (se d. o.). Dennes efterträdare lyckades genom antiösterrikisk allianspolitik under 1700-t. göra smärre landförvärv på Milanos bekostnad. De franska revolutionsarméerna inträngde 1792, och Karl Emanuel IV (f. 1751, d. 1819) förmåddes 1796 att överlämna fastlandsbesittningarna till Frankrike. Efter hans abdikation 1802 återvann brodern Viktor Emanuel I (f. 1759, d. 1824) 1815 det förlorade samt därtill Genua. Han abdikerade 1821 efter nationalliberala oroligheter i Turin och följdes av den reaktionäre brodern Karl Felix (f. 1765, d. 1831). Dennes efterträdare, Karl Albert (se Karl sp. 596 f.) inledde en följd av mot Österrike riktade reformer samt proklamerade 1848 efter den italienska revolutionsrörelsens utbrott en konstitutionell författning. Frihetsrörelsen

Landskap på s.v. Sardinien.

Sarekfjällen. Parti av Sarekmassivet med Mikkaglaciären.

kuvades emellertid av Österrike, varefter han f. å. nedlade kronan. Under hans son Viktor Emanuel II (se denne) gick S. i spetsen för den italienska enhetsrörelsen (se vid. Cavour och Italien sp. 1604 f.). — S. hade på 1850-t. drygt 5 mill. inv.

Sa'rdiska, benämning på de romanska folkmålen på Sardinien, vilka stå ännu närmare latinet än den kontinentala italienskan.

Sardo'nisk (grek. *sardo'nios*), krampaktig, skärande, hånfull, bitter (S. leende, löje, skratt). Jfr Tetanus.

Sardo'nyx, ett slags onyx, i vilken bruna band omväxla med vita och svarta.

Sardou [-do'], Victorien, f. 1831, d. 1908, fransk dramatiker,

led. av Fr. akad. 1877. S. åtnjöt utomordentlig popularitet för sina tekniskt skickliga skådespel (bl. a. *La famille Benoiton*, 1865; Familjen Benoiton, uppf. i Sthlm 1866; *Divorçons*, 1880; Låt oss skiljas, uppf. i Sthlm 1881 och den tills. med É. Moreau skrivna *Madame Sans-Gêne*, 1893; uppf. i Sthlm 1895).

Sa'rekfjällen, Sveriges största fjällområde, beläget i Lule lappmark, Norrb. l. Topparnas högsta delar bestå av grönstenar, de lägre och mellanliggande partierna främst av graniter, syeniter samt siluriska och kristalliniska skiffrar. S., som ha ett femtiotal toppar på över 1,800 m. och ett hundratal glaciärer, genomskäras av djupa dalar; den största, Rapadalen (med Rapaälven, en källarm till Lilla Lule älv), delar S. i två huvudområden. I det n.ö. ligga Ruopsoktjåkko (1,945 m.), Äpartjåkko (1,925 m.) och det till c:a 70 kvkm. glaciärtäckta Sarekmassivet med fyra toppar över 2,000 m. (bl. a. Sveriges näst högsta topp, Sarektjåkko, 2,090 m., på 67° 26′ n. br. och 0° 20′ v. l. från Sthlm). I s.v. märkas Akatjåkko (1,983 m.), Pelloreppe (1,978 m.) och Pårtefjällen med Palkattjåkko (2,021 m.) och Pårtetjåkko (2,001 m.), på vars sydsida 1914—18 fanns en av A. Hamberg anordnad meteorologisk station (1,830 m. ö. h., den i Sve-

rige högst belägna). S:s huvuddel utgör Sareks nationalpark; det nordligaste området med Akka (2,013 m.) tillhör Stora Sjöfallets nationalpark (se Nationalpark). — S. upptäcktes vid 1800-t:s början och ha sedan 1800-t:s mitt utforskats, främst av A. Hamberg.

Sare'pta. 1. Det grekiska namnet på G. T:s *Sa'refat*, en fenicisk stad c:a 15 km. s.v. om Sidon; nu en by *Sa'rfand.* — 2. Se Krasnoarmejsk.

Sare'ptasenap, se Senapsväxter.

Sarg (ty. *Zarge*, ram, infattning). 1. Skyddskant kring sittrum i småbåtar, fäst vid l. på gångbord och back i öppna båtar, i ruffade båtar gående fram till ruffen. S. avser att hindra sjön att slå in i sittrummet. — 2. Sidostycken, förenande botten och lock i stråkinstrument, gitarrer och vissa mandoliner, även beteckning å sidostycken å möbler för åstadkommande av stabilitet hos dessa.

Sarga'ssohavet, Gräshavet, del av Atlanten mellan 20° och 40° n. br. samt 30° och 60° v. l. S. utmärkes av hög salthalt, djupblå färg samt riklig förekomst av drivande havstång, mest arter av släktet *Sarga'ssum* (tillhör *Phaeophy'ceae*). Tången flyter ofta omkring i långa, smala band men utgör aldrig något hinder för sjöfarten, ss. stundom uppgivits. Det är omtvistat, huruvida algerna lösslitits från näraliggande kuster l. om de ständigt leva kringflytande inom S.

Sargent [sa'djənt], John, f. 1856, d. 1925, nordamerikansk målare, mestadels bosatt i Paris och London. S. slog igenom med figurstudier, påverkade av Goya och Manet men röjande en frisk iakttagelse och en bländande elegant, om Zorn påminnande teknik (*Carmencita,* Luxembourgmuseet). Han blev senare en firad porträttmålare.

Carmencita. Målning av John Sargent.

Sa'rgon, se Assyrien sp. 773 och Babylonien sp. 950 f.

Sarika'misj, stad i Armenien, 50 km. s.v. om Kars. Den turkiska offensiven dec. 1914—jan. 1915 mot Kars (se Armenien sp. 667) misslyckades på grund av de turkiska huvudkrafternas nederlag vid S.

Sarine [-ri'nn], ty. *Saane,* vänsterbiflod till Aar, Schweiz. 126 km.

Sa'rjekfjällen, oriktig form för Sarekfjällen.

Sarka'sm (grek. *sarkasmo's,* av *sarka'zein,* sönderslita), bitande skämt, stickord, hån. — Adj.: sarka'stisk.

Sarkin [-ki'n], se Hypoxantin.

"Alexandersarkofagen". (Osmanska museet, Konstantinopel.)

Sarkofa'g (grek. *sarkofa'gos*, köttätande), urspr. benämning på en bergart, som enl. Plinius hastigt förstörde kroppens mjukdelar och därför användes till likkistor, senare på en konstnärligt utsmyckad likkista i allm. I Egypten hade S. tidigast formen av en kista, smyckad med bilder, symboler och inskrifter, som avsågo att befrämja den dödes välfärd. På locket målade l. skulpterade man ofta en bild av den döde, och från nya rikets tid erhöll kistan ofta formen av den däri nedlagda mumien (*antropoi'da S.*). Grekerna, hos vilka S. kommo i bruk på 600-t. f. Kr., återgingo till den arkitektoniskt formade kistan. En särställning inta de i Klazomenai utförda S. av terrakotta, som sakna lock och bära en rik ornering på väggarnas övre rand. De konstnärligt mest betydande S., som bevarats, äro de av grekiska konstnärer under 400- och 300-t. f. Kr. utförda S. för konungarna av Sidon, bland vilka främst märkes den s. k. Alexandersarkofagen. I Etrurien var terrakotta det vanliga materialet för S. På locket avbildades ofta den döde och hans gemål i liggande ställning, och S. erhöll formen av en soffa (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1519). Den romerska kejsartidens S. sammansmälte de etruskiska och grekiska traditionerna. Framsidorna pryddes med reliefer, vanl. med motiv ur mytologin l. den avlidnes liv (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1521). De fornkristna S. (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1522 och Kristusbilder sp. 1379) behöllo den romerska typen, men reliefernas motiv hämtades ur den kristna föreställningsvärlden. Jfr Gravskick och Gravvård.

Sarkole'mma (av grek. *sarx*, kött, och *le'mma*, skal), se Muskelvävnad.

Sarko'm (av grek. *sarx*, kött), se Svulst.

Sarkopla'sma (av grek. *sarx*, kött), se Muskelvävnad.

Sarma'ter, sauroma'ter, ryttarfolk på s. Rysslands stäpper, trol. av turansk stam, känt från årh. närmast f. och e. Kr. De erövrade bl. a. skyternas land på 100-t. f. Kr. och oroade senare vid flera tillfällen de romerska utposterna i ö. Till S. ha även hänförts flera folk av annan stam, med vilka de kommo i beröring, och Sarma'tien blev benämning på stora delar av s.ö. Europa.

Sarment [-ma'ŋ], Jean, f. 1897, fransk författare, skådespelare. S., som hör till de mera bemärkta yngre franska dramatikerna, är framför allt bekant för sina psykologiska kärleksdramer (bl. a. *Le Pêcheur d'ombres*, 1921, Skuggorna, uppf. i Sthlm 1922, *Les plus beaux yeux du monde*, 1925).

Sa'ron, se Palestina sp. 1533.

Saro'niska viken, Egi'naviken, vik i Egeiska havet mellan Attika och Argolis.

Saro'nno, stad i Lombardiet, n. Italien, n.v. om Milano. Berömd vallfärdskyrka med fresker av Bernardino Luini. 9,000 inv.

Sa'roscykeln, se Cykel.

Sa'rosviken, se Xerosviken.

Sa'rpen, se Sarpsfossen.

Sa'rpi, Paolo, f. 1552, d. 1623, italiensk kyrkoman, servitordens generalprokurator i Rom. S. bekämpade påvens världsliga makt och krävde en genomgripande reformation inom den katolska kyrkan. Han utgav ett bekant arbete om Tridentinska mötet (1619).

Sa'rpsborg [-bårg], stad i Östfold fylke, Norge, på Glommens h. strand nära Sarpsfossen. Betydande cellulosa-, pappers- och elektrokemisk industri; stor export. 11,000 inv. — S., som urspr. hette Borg och uppväxte kring ett 1016 anlagt kungasäte, var tingsplats för Borgartinget. Det brändes 1567 av svenskarna. Det moderna S. anlades 1839.

Sa'rpsfossen, Sarpen, ett av Norges största vattenfall, i Glommen 16 km. från mynningen. 21 m:s fallhöjd. Effekten vid lågvattenstånd är 44,000 HK; vid Borregaards och Hafslunds kraftverk äro tills. 55,000 HK utbyggda.

Sarrace'nia, se Insektätande växter.

Sarrail [-ra'j], Maurice, f. 1856, fransk general. Vid världskrigets utbrott chef för 6:e armékåren, blev S. i sept. 1914 chef för tredje armén men entledigades juli 1915 på grund av slitningar med Joffre. För att lugna vänsterpartierna, med vilka S. hade nära förbindelser, gav regeringen honom hösten s. å. ledningen av franska Orientarmén på Salonikifronten. Aug. 1916 blev han chef för de allierades där samverkande arméer men avlägsnades av Clemenceau dec. 1917. Av ministären Herriot återinsatt i aktiv tjänst, var han 1924—25 fransk överkommissarie i Syrien, där han ökade oron genom sin hårdhet emot druserna och en ödesdiger beskjutning av den drusiska delen av Damaskus okt. 1925.

Sarraut [-rå']. 1. Maurice S., f. 1869, fransk politiker, chef för tidningen Dépêche de Toulouse, senator, ordf. i radikal-socialistiska partiet okt. 1926. — 2. Albert S., f. 1872, fransk politiker, led. av deputeradekammaren 1902—24, senator 1926. S., som 1911—14 var generalguvernör i

Porträtt av en skulptör. Målning av Andrea del Sarto. (London.)

Franska Indo-Kina, var undervisningsminister 1914—15 och kolonialminister 1920—24. 1925 fransk ambassadör i Angora, blev S. juli 1926 inrikesminister i Poincarés samlingsministär.

la Sarre [sar], se S a a r.

Sa'rre, F r i e d r i c h, f. 1865, tysk konsthistoriker och arkeolog, prof. och föreståndare för de orientaliska samlingarna i Kaiser-Friedrich-Museum, har företagit forskningsresor och grävningar i Orienten, framför allt i Samarra, samt bl. a. utgivit *Denkmäler persischer Baukunst* (1901—08), *Erzeugnisse islamischer Kunst* (2 dlr, 1906—09).

Sars (ty. *Sarsche,* av lat. *se'ricus,* av siden), lätta, glatta vävnader i siden, halvsiden l. bomull, huvudsakl. använda till foder.

Sars. 1. M i c h a e l S., f. 1805, d. 1869, norsk zoolog, kyrkoherde 1830—53, e. o. prof. i Kristiania 1854, undersökte spec. lägre marina djur och publicerade viktiga arbeten om den marina faunan. — 2. E r n s t S., f. 1835, d. 1917, den föreg:s son, norsk historiker, prof. i Kristiania 1874. I bl. a. *Udsigt over den norske historie* (4 bd, 1873—91) och dess fortsättning *Norges politiske historie 1815—1885* (1899—1904) drev han utpräglat nationella synpunkter, vilka blevo av grundläggande betydelse även för den politiska radikalismen under svensk-norska unionens slutskede. — 3. G e o r g O s s i a n S., f. 1837, d. 1927, den föreg:s broder, norsk zoolog, prof. i Kristiania 1874—1918, har utgivit arbeten spec. om kräftdjur. — Jfr O c e a n o g r a f i sp. 1218.

Sarsapari'll, s a r s a p a r i l l r o t, den torkade roten av *Smi'lax*-arter (fam. *Lilia'ceae*), klättrande buskar i Mexiko, Central- och Syd-Amerika. Förr använd mot hudsjukdomar och syfilis.

Sarsenet [sa'sənit] (eng., trol. diminutiv av *sarzin,* saracen; eg. saracenskt tyg), ett slags sars.

Sa'rter, ett blandfolk av den äldre persiska befolkningen och de senare invandrade turkfolken i Ferghana, Buchara och Khiva. S. äro mest framträdande i städerna som köpmän och hantverkare, men en del av dem är jordbrukare. De tala ett turkiskt språk, starkt blandat med nypersiska.

Sarthe [sarrt]. 1. Flod i n.v. Frankrike (se M a i n e). — 2. Departement i n.v. Frankrike, omkring S. 1 och Loire. Åkerbruk (⅔ av arealen odlad), vin- och fruktodling samt boskapsskötsel. Huvudstad Le Mans. 390,000 inv.

Sa'rti, G i u s e p p e, f. 1729, d. 1802, italiensk tonsättare, från 1784 verksam i Ryssland, skrev operor samt kyrkomusik.

del Sa'rto, A n d r e a, f. 1486, d. 1531, italiensk målare, blev genom sin säkra formkänsla, sitt utsökta färgsinne och sin stämnings-

Sasanidisk klipprelief i Naksj-i Rustam.

mättade stil en av det florentinska högrenässansmåleriets allra främsta mästare. Bland hans stora freskoserier i Florens märkas utsmyckningen av Annunziatakyrkans förhall och hans målningar med motiv ur Johannes döparens liv i Scalzierklostret. Han målade även helgonbilder och porträtt i halvfigur.

Sarv, se Mörtsläktet.

Sasani'der, persisk dynasti (226—651), grundad av Ardasjir, sonson till Sasan, efter vilken ätten uppkallats (se Persien sp. 151).

Sasani'disk konst, den vedertagna benämningen på den nypersiska konst, som blomstrade under sasaniddynastin (226—651 e. Kr.). S., som först under senare tid blivit närmare utforskad, bildar en viktig föreningslänk mellan den fornmesopotamiska konsten och medeltidens muhammedanska och kristna konst. Den visar spår av hellenistiskt inflytande men återknyter i det väsentliga till den fornpersiska konsten. — Dess viktigaste byggnadsverk äro ett antal nu i ruiner befintliga palats nära Persepolis, i Firuzabad, Sarvistan och Ktesifon, märkliga för sina högt utvecklade valv- och kupolformer och sina arkadprydda fasader. Väldiga klippreliefer, förhärligande konungar och gudar, finnas bl. a. i Naksj-i Rustam och Tak-i Bostam. Mycket betydande och för stilens spridning viktiga alster åstadkom S. inom konsthantverket, spec. guldsmedskonsten och

Sasanidiskt silverfat. (Eremitaget, Leningrad.)

Sergej Dmitrijevitj Sasonov.

sidenväveriet, där den för S. utmärkande, ur fornorientaliska former utvecklade ornamentiken kommer till synes. De i olika samlingar befintliga silverskålarna och -kannorna — den största samlingen av dessa i Leningrad — samt vävnaderna av sasanidiskt ursprung prydas av jaktscener och djurbilder av starkt stiliserad och ofta fantastisk hållning, vanl. infattade i cirklar, samt en likaså starkt stiliserad rank- och palmettornamentik (se ill. till Guldsmedskonst sp. 108 och Konstvävnad sp. 1145). Även i svensk medeltidskonst spåras inflytande av denna ornamentik.

Sasebo, Saseho, stad på v. kusten av Kyushu, Japan. Stor örlogshamn. 90,000 inv.

Sasje'n, ryskt längdmått = 2,134 m.

Saskatchewan [səskæ'ttjəoən]. 1. S. River, flod i Kanada, uppstår av källfloderna North S. och South S. från Klippiga bergen och utmynnar i Winnipegsjön (jfr Nelson sp. 733). C:a 500 km. (med South S. 1,939 km.). — 2. Provins i Kanada, mellan För. Stat., Alberta, Nordvästterritorierna och Manitoba. 651,900 kvkm. 0,8 mill. inv. S. är rikt på floder och sjöar och är i n. barrskogsbevuxet, i s. uppfyllt av prärier. Huvudnäringar äro jordbruk (vete och havre), boskapsskötsel, bergsbruk (kol) och industri. Den engelska befolkningen är i majoritet; c:a 10,000 indianer. Huvudstad Regina. — S. var före 1905, då det blev provins, del av Nordvästterritorierna.

Saskatoon [sæ'sskəton], stad i prov. Saskatchewan, Kanada. Universitet. Handels- och järnvägscentrum. 26,000 inv.

Saso'l, såplösning med kamfer, tymol, eugenol, terpineol och etylacetat.

Saso'nov, Sergej Dmitrijevitj, f. 1861, rysk diplomat, utrikesminister 1909—16. S. fullföljde sin företrädare Isvolskijs försök att återställa Rysslands efter kriget med Japan förminskade inflytande på europeisk politik. Han stödde Balkanstaternas politik mot Turkiet 1912—13 men undvek att bringa den därunder på nytt tillspetsade motsättningen mot Österrike-Ungern till öppen konflikt. Under krisen efter Sarajevomordet 1914 ställde han sig emellertid beslutsamt på Serbiens sida gentemot Österrikes långt gående krav på upprättelse. Han hade dessförinnan medverkat till stärkande av alliansen med Frankrike och ententen med England och utverkade under världskriget av båda dessa makter löften om Konstantinopels ställande under rysk spira genom en gemensamt tillkämpad segerrik fred. S. verkade 1918—19 i Paris i de motrevolutionära ryska strävandenas tjänst.

Sassani'der, annan form för sasanider.

Sa'ssari, huvudstad i en provins med samma namn, Italien, på Sardiniens n.v. kust. Livlig handel och industri. Universitet. Ärkebiskopssäte. 46,000 inv.

Sasse'no, liten ö utanför Valonabukten på Albaniens kust, tillhörande Italien.

Sa'ssnitz, badort i prov. Pommern, Preussen, på Rügens n.ö. kust. Viktig hamn med ångfärjeroute (sedan 1909) till Trälleborg; anknytning till Berlin- och Hamburgbanorna. 4,000 inv.

Sassoli'n, finfjälligt mineral, bestående av vattenhaltig borsyra, förekommer i Italien och användes för framställning av borsyra och borsyreföreningar.

Sasu'litj, Vera Ivanovna, f. 1851, d. 1918, rysk revolutionär. Efter att vid ett attentat 1878 ha sårat Petersburgs ståthållare Trepov men frikänts av jury emigrerade S. till utlandet, där hon deltog i organisationen av ryska socialdemokratiska partiet.

Sa'takunta [-konta], landskap i s.v. Finland, gränsar i n. till Österbotten, i ö. till Tavastland, i v. till Bottniska viken och i s. till Egentliga Finland. S. tillhör i s. och v. Åbo och Björneborgs l., i n. Vasa l. och i ö. Tavastehus l.

Sa'tan, se Djävul sp. 401 f.

Satani'sm, eg. satansdyrkan. Inom konsten och litteraturen har S. framför allt kommit att beteckna vissa romantiska och dekadenta riktningar under 1800-t., som stundom med öppen sympati skildrade Satan l. uppehöllo sig vid demoniska och makabra motiv. Bland litterära representanter för S. märkas Byron, Baudelaire och Barbey d'Aurevilly.

Satelli't (av lat. *sate'lles,* livvakt), biplane't, draba'nt, måne, himlakropp, åtföljande en planet och kretsande kring denna. Vårt solsystem rymmer 27 S.; jorden har 1, Mars 2, Jupiter 9, Saturnus 10, Uranus 4 och Neptunus 1. Dessa S. lyda liksom sina planeter Keplers lagar. Jfr resp. planeter.

Satellithjul, se Differentialväxel sp. 317.

Sa'temspråk, se Indoeuropeiska språk sp. 1348.

Satin [sv. utt. -tä'ng] (fr., av lat. *se'ta,* borst), se Atlas. — Satine'ring, glättning. S. av papper, tyg m. m., varigenom de få glatthet och atlasartad glans, sker vanl. genom att varan pressas mellan särskilda kalandervalsar. — Satintryck, avtryck från etsad l. graverad plåt på satin. Dylika konsttryck förekommo rätt ofta under 1800-t:s förra del men ha senare utträngts av pergamenttrycken.

Satinvalnöt [satä'ng-], virke, erhållet av *Liquida'mbar styraci'fluum* (jfr Storax), från Central-Amerika och ö. Nord-Amerika. Värdefullt möbelvirke.

Sati'r (fr. *satire,* av lat. *sa'tira,* eg. blandning), tidigast en hos romarna förekommande diktart av blandat innehåll, utan strängare komposition. Urspr. beteckning för vissa folkliga festspel, kom S. främst genom C. Lucilius att betyda en lyrisk, didaktisk dikt på jamb l. hexameter, som genom skämtsamma angrepp sökte bekämpa laster och svagheter. Senare har S. kommit att beteckna ett bitande, vanl. i något avseende tendentiöst hån i allm. och har uppträtt i så gott som samtliga poesins huvudformer. En art av S. är parodi (se d. o.). S:s främsta utövare i antiken voro Horatius och Juvenalis;

bland senare mera betydande representanter för S. märkas Cervantes, Voltaire, Swift, Heine, Holberg samt i Sverige Dalin, Kellgren och Strindberg. — S a t i' r i k e r, satirförfattare; person med anlag för satir. — S a t i r i s e' r a, förlöjliga. — Adj.: s a t i' r i s k.

Satisfaktio'n (lat. *satisfa'ctio*, av *sa'tis*, nog, och *fa'cere*, göra), gottgörelse, upprättelse. — *Teol.* Till botsakramentet hörande övning, som den katolske prästen vid bikten ålägger den biktande. Urspr. gingo S. före avlösningen och skulle vara ett bevis på uppriktigheten i ångern men följa nu sedan gammalt efter avlösningen. S. äro de av kyrkan ådömda straffen och anses i sin mån bidra till att utplåna synden (se B o t - g ö r i n g sp. 418). Jfr A v l a t. — S a t i s f i e' r a, gottgöra; tillfredsställa; ett tal säges satisfiera en ekvation, om det, insatt i st. f. en obekant storhet i ekvationen, gör dess båda led lika.

Sa'tledj, se S u t l e j.

Satmar, se S z a t m a r - N é m e t i.

Satra'p (fornpers. *chsjatrapa'van*), ståthållare i det akemenidiska rikets provinser (se P e r s i e n sp. 150).

Satrapo'l, se M e t o l.

Sats (ty. *Satz*, av *setzen*, sätta), i allm. en i viss mån självständig del, vilken avdelats, avsatts från ett större helt; härav sedan de mest olika bibetydelser och sammanställningar, t. ex. l ä r o s a t s (mindre, självständigt parti av en viss lära), t ä n d s a t s (del av visst brännbart ämne l. blandning av flera sådana), b o k t r y c k a r s a t s (viss, större del av "uppsatt" text). — *Mus.* Fristående huvuddel inom ett cykliskt verk (symfoni, sonat l. svit). — *Språkv.* S. är ett inom grammatiken ytterst omdiskuterat begrepp. Vid dess fixerande har man anlagt än blott yttre språklig, än logisk, än allmänt psykologisk synpunkt. Men uppfattningarna skifta även bland dem, som i fråga om huvudsynpunkten äro ense. Av ålder, och vanl. ännu inom *skol*grammatiken, söker man i definitionen förena formella och logiska bestämningar. Man kräver då, att en S. skall vara ej blott logiskt utan även språkligt "tvåledad" och just ange förknippningen mellan de två lederna, S:s huvuddelar, subjekt och predikat (subjektsdel och predikatsdel), av vilka det senare bör utgöras av ett finit verb (jfr S u b j e k t och P r e d i k a t): *Solen skiner*; i annat fall kan det på sin höjd bli tal om ofullständig S. e. d. Utan tvivel är denna logiskt-formella satstyp, varigenom det s. k. omdömet uttryckes, den vanligaste, den normala. Men den vetenskapliga grammatiken har ej kunnat stanna härvid. Den har pekat på fall som utropen *Eld*! l. *Din skurk*! — där kanske blott en konstlad analys efteråt kunnat pressa fram en tvåfald —, och på svarsorden *ja* och *nej*. Man undkommer ej dessas satskaraktär (från betydelsens synpunkt) genom att, ss. skett, kalla dem satsekvivalenter, ej heller kunna de gärna kallas ellipser (jfr d. o.). De äro alla därutinnan lika den vanliga satstypen, att de utsäga något, som avser att vara och av den hörande uppfattas ss. ett relativt självständigt och avslutat helt. Och just detta torde få anses som det för begreppet S. väsentliga. Av samma orsak måste s. k. subjektslösa S. (se S u b - j e k t) betraktas som verkliga

S. Uttryck sådana som *aj* och *usch* torde däremot kunna frånkännas satskaraktär i samma mån, som de icke avse att meddela något åt en åhörare. F. ö. bör ej, ss. skett från psykologiserande håll, vid begreppets definition tagas hänsyn till allt det psykiska innehåll som är så att säga bakgrunden för det sagda, utan blott till det som direkt uppkallas för medvetandet genom det språkligt uttryckta. Men det är svårigheten att finna en säker metod för att analysera detta i alla utslagsgivande fall, som gör det så vanskligt att avgöra, vad som ytterligare kan vara konstitutivt för en S. Det står knappast ens fast, att den måste vara logiskt tvåledad. Något rent formellt kännetecken synes ej möjligt att ge. — Med m e n i n g åsyftas vanl. en S. l. en förening av S., som avgränsas från det omgivande genom större skiljetecken. Har meningen konstnärligt avvägd frasering, kallas den p e r i o′ d. — Det som enl. hävdvunnet språkbruk kallas b i s a t s l. underordnad (osjälvständig) S., i motsats till h u v u d s a t s, är eg. ingen S. (jfr ovan). Ur viss synpunkt kan den däremot betecknas som en f. d. S., ty ursprunget till ett uttryck ss. *När jag kom fram, var han redan död,* kan nämligen sägas vara två S.: *Jag kom fram*; *han var redan död.* D. v. s.: bakom s. k. underordning (hypotax) ligger sidoordning (paratax). Men om detta ock är riktigt beträffande själva ordfogningstypens uppkomst, kan det icke tillämpas på de enskilda fallen i kulturspråken. Där har man, språkligt sett, att hålla sig till den färdiga förbindelsen, helheten, och denna är blott en enda, om ock rikt utvecklad S., i vilken "bisatsen" är (bestämning till) ett av leden. En dylik förbindelse av "huvudsats" och "bisats" har kallats s a t s f o g n i n g, medan en förening av två självständiga S. kallas s a t s b i n d n i n g. — Skolgrammatiken indelar av ålder ytterligare vardera av de två berörda slagen av S. Bland huvudsatserna har man sålunda, efter innehållets art, utskilt påståendesats, frågesats, uppmaningssats, önskesats och utropssats. Bisatserna har man benämnt efter det satsdelsförhållande, vari de stå till huvudsatsen, och får då subjekts-, objekts-, adverbial- och attributsbisatser; men dessutom indelas de efter arten av sitt innehåll: temporala, kausala, konsekutiva, finala, relativa, konditionala, koncessiva S. (se resp. ord), indirekt frågesats o. s. v. Oavsett den ovan refererade kritiken mot själva indelningen i huvudsats och bisats har vetenskapen antastat termen påståendesats ss. olämpligt generaliserande ett enskilt fall; den hävdar, att de med termen åsyftade S. ha en flerfaldig uppgift, nämligen även att meddela, berätta o. s. v. — Som s a t s d e l a r betecknar skolgrammatiken utom subjekt och predikat vissa s. k. bestämningar, särskilt objekt, adverbial och attribut. — Som s a t s f ö r k o r t n i n g har en form av sammandragen S. betecknats, med samma uppgift som en bisats; vanl. åstadkommes sådan medelst participet (*allt inberäknat*) l. infinitiven (*jag såg skeppet sjunka*).

Satsanalys, se S a t s l ö s n i n g.

Sat sapie′nti, se S a p i e n t i s a t.

Satshjul, se V ä x e l l å d a.

Satslära, se S y n t a x.

Satslösning, satsanalys, benämning på grammatiska övningar (spec. i skolornas lägre klasser) i att analysera satser, d. v. s. sönderdela dem i deras olika satsdelar.

Satsobjektiv, objektivsats, fotografiska linser l. linskombinationer, som kunna kombineras till objektiv av olika brännvidder.

Satsuma, distrikt (förr provins) på Kyushu, Japan, med högt utvecklad fajansindustri. — S. utgjorde tidigare ett av de mäktigaste japanska furstendömena. Det spelade en betydande roll vid shogunatets avskaffande 1867 och den kejserliga restaurationen 1868 men var tilllika 1877 centrum för ett uppror med anledning av den moderna reformpolitiken (se Japan sp. 72 f.).

Saturatio'n, saturering (av lat. *sa'tur*, mätt) benämnes den process, där en gas inledes i en vätska, varvid det ena ämnet genom kemisk inverkan av det andra renas l. undandrages värdefulla biprodukter. Jfr Sockertillverkning. — Satura'tor, apparat, varmed saturation företages (se Koks sp. 997).

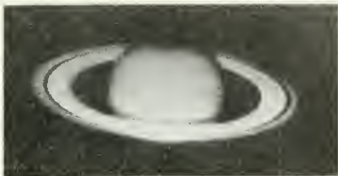
Sature'ja, se Harmynta och Kyndel.

Saturna'lier (lat. *saturna'lia*), en till Saturnus' (se d. o.) ära vid midvintertiden i antikens Rom firad populär högtid. Vid S. förekommo uppsluppna fester, vid vilka slavarna under en dag fingo intaga sina herrars platser.

Satu'rnus, en urromersk sånings- och skördegud, senare på otillräckligt kända grunder identifierad med den grekiska guden Kronos. S. fick hos romarna ge namn åt lördagen (Satu'rni di'es, eng. *Saturday*). I S:s tempel på Forum förvarades den romerska statskassan, *aera'rium Satu'rni*. Jfr Saturnalier.

Satu'rnus (astronomiskt tecken ♄), den sjätte (från solen räknat), till storleken den andra av planeterna i vårt solsystem, inom vilket S. med sina ringar och sina 10 drabanter är ett av de märkligaste och ståtligaste objekten. S:s huvudkropp, till formen en avplattad rotationsellipsoid, har en ekvatorialdiameter av c:a 120,000 km. och en polardiameter av c:a 108,000 km. Dess volym är 732 ggr så stor som jordens och massan $^1/_{3500}$ av solens; tätheten är 0,72. Medelavståndet från solen är 1,430 mill. km. Omloppstiden är ung. 29,5 år. — Alltefter ringplanets olika lägen i förhållande till solen och jorden växlar S:s från jorden iakttagna ljusstyrka (i gynnsammaste fall 0, i ogynnsammaste 1,5). S:s albedo är 0,63. Planetens fysiska beskaffenhet torde närmast likna Jupiters, vilket även bestyrkes av spektralanalytiska undersökningar. Under gynnsamma förhållanden och vid tillräckligt stark förstoring synes planetskivan genomdragen av lätta, molnartade strimmor, vilka dock i allm. äro otydliga och sakna skarpa konturer. För rotationstiden har man senast funnit värdet 10 tim. 38 min. — De S. omgivande ringarna äro en i vårt solsystem enastående företeelse, vilken för de första iakttagarna med deras klena teleskopiska hjälpmedel vållade stor förvirring och många meningsskiljaktigheter. Galilei trodde sig först se 3 klot, ett större och två mindre (ett på var sida om det större), men fann senare, att de två mindre försvunnit och att S. liksom övriga planeter tedde sig som ett enda klot. Huygens fann

(1656) gåtans lösning och uttryckte den sålunda: S. omgives av en tunn, plan, ingenstädes vidhängande, mot ekliptikan lutande ring. På grund av sin ringa tjocklek (något 100-tal km.) och plana form äro ringarna hart när osynliga, då solen befinner sig i deras plan, vilket inträffar två ggr under S:s omloppstid. Detsamma är fallet, då jorden befinner sig i ringplanet l. detta går mellan solen och jorden, så att solen belyser den ena ringsidan, medan den andra, mörka, är vänd mot jorden. 1675 fann Cassini, att den av Huygens upptäckta ringen är delad i två, och under 1800-t. upptäcktes innanför de förra en tredje, relativt mörk ring, som dock icke synes vara skarpt skild från den närmaste yttre ringen. Den yttersta ringens bredd har beräknats vara 17,600 km., avståndet till nästa ring 3,600 km., dennas bredd 28,900 km., den innersta ringens bredd 17,600 km. och dess avstånd till S. 9,500 km. Rörande ringarnas fysiska beskaffenhet framställde Maxwell (1856) den teorin, att ringarna bestå av ett moln av mycket små kroppar, vilka äro för små att var och en för sig kunna urskiljas med den starkaste tub och vilka befinna sig så nära varandra, att mellanrummen icke kunna urskiljas. Genom bl. a. v. Seeligers fotometriska undersökningar och Keelers spektroskopiska iakttagelser har denna teori bekräftats. Den inre, mörka ringen innehåller ett relativt litet antal kroppar, vilket gör, att man kan se genom densamma och att den ter sig så mörk. Ringsystemets massa har uppskattats till c:a $^1/_{100000}$ av S:s massa. — Utanför ringarna röra sig i elliptiska banor 10 satelliter, av vilka den ljusstarkaste (ljus-

Saturnus.

styrka 8,6), den sjätte från S. räknat, T i t a' n, upptäcktes av Huygens 1655. Cassini upptäckte (1671—84) 4, Herschel (1789) 2, W. C. Bond (1848) 1 samt W. H. Pickering (1898, 1905) 2. Den yttersta, P h o e b e, har retrograd rörelse.

Saty'rer (grek. *sa'tyroi*), grekiska naturgudomligheter, skogsandar. S. tänktes som vilda och djuriska varelser med luden kropp, bocköron och bockfötter samt svans. De voro begivna på sinnliga njutningar och älskade vin och kvinnor. — Av konsten blevo S. så småningom förskönade och förmänskligade (se ill. till B i l d - h u g g a r k o n s t sp. 1515), ss. i den bekanta, Praxiteles tillskrivna, "vilande satyren". — En särskild art av det attiska skådespelet var det s. k. s a t y r s p e l e t, ett komiskt-parodiskt skådespel, vars kör var förklädd till S. Satyrdramat spelades som avslutning på den varje skådespelsdag uppförda tragiska trilogin. Euripides' Kyklops är ett i fragmentariskt skick bevarat satyrdrama.

Saty'rhöns, *Tra'gopan sa'tyra,* en art F a s a n f å g l a r med praktfull, huvudsakl. rödaktig fjäderdräkt. Längd c:a 75 cm. S. Himalaya.

Satyri'asis (jfr S a t y r e r), erotomani hos män.

Saty'ridae, g r ä s f j ä r i l a r, en fam. D a g f j ä r i l a r. Följande äro allmänna i Sverige. Bredd mellan vingspetsarna omkr. 40

Satyridae. Svingelgräsfjäril.

mm. Skogsgräsfjärilen, *Ere'bia li'gea,* har svartbruna vingar med en rad gulröda fläckar i yttre kanten, sandgräsfjärilen, *Sa'tyrus se'mele,* en bred, gul fläckrad i kanten på de gråbruna vingarna, slåttergräsfjärilen, *Epine'phele jurti'na,* gråbruna vingar med en "ögonfläck" på framvingarna och innanför denna hos honan en stor rödgul fläck, svingelgräsfjärilen, *Para'rge megae'ra,* rödgula vingar med svarta teckningar och 3—4 ögonfläckar på bakvingarna.

Satyrspel, se Satyrer.

Satä'ng, försv. form för satin.

ibn Saud, härskare över vahhabiterna (se Nedjd) och erövrare av Hidjaz, som vars konung han 1926 proklamerat sig.

Saudavasdraget [sao'-], älv i Rogaland fylke, s.v. Norge, utmynnar i en arm av Buknfjord. Av tillgängliga 114,000 HK voro 1918 25,000 utbyggda (för karbidfabriken Saudafaldene).

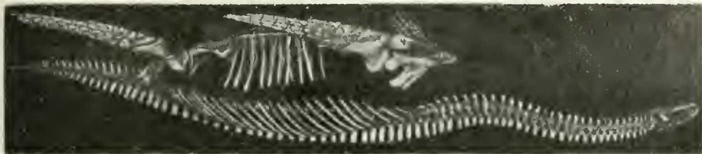
Sauerland [ṡao'erlannt], bergsområde i Westfalen och Rhenprovinsen, Preussen, mellan Sieg och Ruhr, utgörande en del av Rhenska skifferbergen.

Saugor [så'gə], se Sagar.

Sa'ul. 1. Konung över Israel omkr. 1030—1013 f. Kr. S., som var en förnäm man av Benjamins stam, korades enl. den äldsta traditionen av Samuel i hemlighet till konung, undsatte därpå i spetsen för folket det av ammoniterna belägrade Jabes (i Gilead) och valdes slutligen i Gilgal med acklamation till konung (1 Sam. 9:1—10:16; 11; kap. 8 m. fl. innehåller en yngre, helt annorlunda orienterad framställning; jfr Samuel). Sitt hov höll S. på fädernegården i Gibea. S:s regering upptogs först av framgångsrika strider mot filistéer och amalekiter. På höjdpunkten av sin bana hemföll S. emellertid åt svårmod och grubbel. Traditionen härleder detta från en brytning mellan honom och Samuel (1 Sam. 15). För att lindra S:s svårmod tillkallades den unge harpolekaren David, vilken till en början stod högt i S:s gunst men senare väckte hans avund och förföljelselusta. Sitt liv slutade S. jämte tre av sina söner i en för Israel olycklig strid mot filistéerna på Gilboa berg (1 Sam. 31). — 2. Aposteln Paulus' hebreiska namn (latiniserat Saulus).

Sault Sainte Marie [so sənt mä'əri], två städer i Nord-Amerika, belägna mitt emot varandra vid forsarna med samma namn i S:t Mary's River, den ena i prov. Ontario, Kanada (21,000 inv.), den andra i Michigan, För. Stat. (12,000 inv.). Städerna äro viktiga järnvägsknutar och driva tack vare Sault S:te Mariekanalerna livlig flodtrafik.

Sault Sainte Mariekanalen [so sənt mä'əri-], Sookanalen, namn på kanaler i Nord-Amerika, byggda förbi de c:a 2 km. långa forsarna Sault Sainte Marie i den 65 km. långa Saint Mary's River, som förenar Övre sjön med Huronsjön. En S., i

Skelett av en art Sauropterygia. Längd 3,35 m.

Michigan, För. Stat., öppnad 1855, har ersatts av fyra moderna, byggda 1881—1919. En annan S., i prov. Ontario, Kanada, öppnades 1895. Ehuru kanalerna äro isbelagda 100—120 dagar av året, utgöra de jordens mest trafikerade kanalsystem. Genom samtliga transporterades 1923 85 mill. ton varor (huvudsakl. järnmalm och kol), därav genom För. Stat:s 83 mill. ton.

Saumarez [så'məriš], James, baron de S., f. 1757, d. 1836, engelsk amiral. S., som deltog i Nordamerikanska frihetskriget samt franska revolutions- och Napoleonskrigen, var befälhavare över de brittiska expeditionerna till Nord- och östersjön 1808—13, då han till en början understödde Sverige i kampen mot Ryssland. Sedan Sverige av Napoleon I tvungits att formellt bryta med England 1810, verkade han i samförstånd med svenskarna för upprätthållande av förbindelserna.

Saumur [såmy'r], stad i dep. Maine-et-Loire, v. Frankrike, vid Loire. Medeltidsslott och vackra kyrkor, främst Notre-Dame-de-Nantilly från 1100-t. Berömd ridskola, upprättad 1768. 14,000 inv.

Sauroptery'gia, svanödlor, en grupp Kräldjur, som levde i haven nära kusterna under mesozoiska eran. Vissa S. voro blott c:a 2—3 dm. långa, andra, ss. *Plesiosau'rus,* 3—5 m., *Elasmosau'rus,* vars hals var nästan 3 ggr så lång som bålen, c:a 13 m. Genom sin korta, klumpiga bål, sina breda, fenlika extremiteter samt korta stjärt, som aldrig begagnades som rörelseorgan, påminna S. något om havssköldpaddor, ehuru deras anpassningstyp eljest torde böra jämföras med delfinernas. De äldsta S. visa tydliga spår efter sin härstamning från landdjur; de från mesozoiska erans slut (påträffade bl. a. i Skånes kritformation) äro mera extrema havsformer.

de Saussure [də såsy'r]. 1. Horace Bénédict de S., f. 1740, d. 1799, schweizisk naturvetenskapsman, prof. i Genève 1762, studerade glaciärer och uppfann bl. a. hårhygrometern. — 2. Théodore de S., f. 1767, d. 1845, den föreg:s son, schweizisk växtfysiolog, prof. i Genève, införde i fysiologin kvantitativt kemiska arbetsmetoder, undersökte bl. a. mängdförhållandet mellan vid kolsyreassimilation och andning avgivna och upptagna gaser (koldioxid och syre) och fann, att en väsentlig del av högre växters näring hämtas ur luften (se vid. Fotokemi). — 3. Ferdinand de S., f. 1857, d. 1913, den föreg:s brorsons son, schweizisk språkforskare, prof. i Genève 1892. S:s främsta verk är det för kännedomen om de indoeuropeiska språkens vokalförhållanden grundläggande arbetet *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans*

les langues indo-européennes (1879).

Sauté [såte'] (fr., av *sauter*, hoppa), i tunna skivor skuret kött, brynt i smör och tillsatt med vin l. sky, som får koka in.

Sauternes [såtä'rrn], by i dep. Gironde, s.v. Frankrike, nära Garonne. Vinodling. C:a 1,000 inv.

Sauvera [såve'-], se S å v e r a.

Sauveur [såvö'r], J o s e p h, f. 1653, d. 1716, fransk fysiker, prof. vid Collège de France 1686, utförde trots sin dövhet grundläggande försök inom akustiken, mätte toners svängningstal med hjälp av svävningar och förklarade övertonernas uppkomst.

Sav, se S a v s t i g n i n g.

Sa'va, ty. *Save* l. *Sau*, högerbiflod till Donau i Jugoslavien. S. uppstår i Krain, bildar gräns mellan Slavonien i n., Bosnien och Serbien i s. och utmynnar vid Belgrad. Största bifloder Bosna och Drina. Segelbar. 712 km.

Sa'vaii, se S a m o a ö a r n a.

Sava'nn (sp. *sábana*), stäppartat växtsamhälle med manshögt, tuvigt gräs samt ofta med spridda träd l. gles skog (s a v a n n s k o g). S. äro utmärkande för många tropiska länder, spec. platåländer (ss. Öst-Afrika, Brasilien, Australien), vilka ha utpräglad torrtid. Under denna torkar gräset och fälla träden löven.

Savannah [səvæ'nna]. 1. S. R i v e r, flod i s.ö. För. Stat., bildande gräns mellan Syd-Carolina och Georgia. 720 km. — 2. Stad i Georgia, För. Stat., på h. stranden av S. 1, 29 km. från Atlanten. Utmärkt hamn, tillgänglig för oceanångare. S. är viktig handelsstad och en av För. Stat:s förnämsta exportorter för bomull. 85,000 inv., därav hälften negrer. — S. anlades 1733.

Savarin [-rä'ŋ] (efter *Brillat-Savarin*, se d. o.), fin, porös kaka, indränkt med likör l. saft.

Savart [-va'r], F é l i x, f. 1791, d. 1841, fransk fysiker, uppställde tillsammans med Biot den efter dem uppkallade Biot-Savarts lag. Vid. konstruerade han ett polariskop och det s. k. S a v a r t s t a n d h j u l, ett antal kugghjul med olika antal kuggar på en gemensam axel. Om hjulen rotera och en pappbit hålles mot kuggarna på ett av dem, hörs en ton, vars svängningstal är lika med produkten av antalet kuggar och hjulets varvtal.

Savary [-ri'], R e n é, f. 1774, d. 1833, hertig av R o v i g o 1808, fransk general och diplomat, en av Napoleon I:s gunstlingar. Som sändebud i Spanien 1808 medverkade S. till spanska konungahusets avsättning. 1810 efterträdde han Fouché som polisminister och förde ett formligt skräckregemente. S. blev 1831 överbefälhavare i Algeriet.

Sa've, se S a v a.

Saverne [-vä'rrn], se Z a b e r n.

Savery [-vəri'], R o e l a n t, f. 1576, d. 1639, flamländsk målare, utförde i anknytning till G. van Coninxloo romantiska berglandskap med yppig vegetation och ofta rikt, exotiskt djurstaffage.

Savery [se'jvəri], T h o m a s, f. omkr. 1650, d. 1716, engelsk mekaniker, fick 1698 patent på en pulsometer och samarbetade senare med Newcomen.

v. Savigny [-vinji'], F r i e d r i c h K a r l, f. 1779, d. 1861, tysk rättsvetenskapsman, prof. i Berlin 1810, led. av preussiska statsrådet 1817, chef för ett preussiskt ministerium för lagstiftning 1842—48. En av senare tiders främsta forskare inom den romerska rätten, utgav S. bl. a. *Ge-*

schichte des römischen Rechts im Mittelalter (6 bd, 1815—31, bd 7 1851), *System des heutigen römischen Rechts* (8 bd, 1840—49). S. är en av de främsta representanterna för den s. k. historiska skolan inom rättsvetenskapen. I sin berömda skrift *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (1814) vänder han sig mot naturrätten och mot införandet av Code Napoléon och hävdar uppfattningen om rättens organiska utveckling ur och intima samband med folkets egenart och kultur. Jfr Internationell rätt. — Savignystiftelsen, ett till minne av S. i Berlin 1863 inrättat institut för rättsvetenskap, vilket utger publikationen *Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte.*

Savile [sæ'vvil], se Halifax.

Sa'vinkov, Boris Viktorovitj, f. 1879, d. 1925, rysk socialist och revolutionär. S. var under tsartiden livligt verksam i den revolutionära terroristkampanjen och undgick avrättning endast genom att gå i landsflykt. Han återvände hem 1917, bekämpade senare i Denikins och Koltjaks tjänst bolsjevikerna; 1924 begav sig S. frivilligt till Sovjet-Ryssland, arresterades och hölls trots avbön i fängelse, tills han dog. S. är även känd som författare under pseud. Ropsjin.

Sa'vitar, i Rigveda namn på den livgivande solguden.

Sa'vitri, en i den indiska sagan omtalad prinsessa, som följer sin avlidne make, Satjavant, till dödsriket och genom sin rörande kärlek lyckas beveka dödsguden Jama att återbörda maken till livet. Savitriepisoden utgör ett av de vackraste partierna i den stora episka dikten Mahabharata.

Savoie [-voa']. 1. Departement i s.ö. Frankrike, i Väst-Alperna på gränsen till Italien. Jordbruk i dalarna, boskapsskötsel; mineralkällor (bl. a. vid Aix-les-Bains). 225,000 inv. Huvudstad Chambéry. Jfr Savojen. — 2. Se Haute-Savoie.

Savoir faire [sv. utt. sa'voar fär], fr., eg. förmåga att handla, skicklighet.

Savoir vivre [sv. utt. sa'voar vi'vvr], fr., levnadsvett, belevenhet.

Savo'jen (fr. *Savoie,* ital. *Savoja*), landskap i Väst-Alperna mellan Mont Cenis och övre Rhône, ung. motsvarande nuv. franska departementen Savoie och Haute-Savoie. — *Historia.* S., som tidigast varit bebott av kelter, sedan av romerska kolonister samt germanska burgunder och franker, indelades av Karl den store i grevskap, vilka på 1000-t. med Arelat (se d. o. och Burgund) kommo till Tysk-romerska riket men ss. län (med gemensamt namn S.) under förra hälften av 1000-t. innehades av Umberto Biancamano, grundaren av *furstehuset* S., vilket nu innehar Italiens tron. Under följande årh. vidgades genom giften och erövringar dynastins besittningar på italienska sidan av Alperna (bl. a. med Piemonte och Nizza). Amadeus VIII (f. 1383, d. 1451; 1439 påve under namnet Felix V) upphöjdes 1416 av kejsar Sigmund till hertig. S., som på 1500-t. börjat närma sig Habsburg, ingick under Viktor Amadeus II (f. 1666, d. 1732) 1690 och 1704 i koalitionerna mot Ludvig XIV av Frankrike. Härigenom vann Amadeus i Utrechtfreden 1713 konungatiteln samt Sicilien. Efter Spaniens krig mot kvadruppelalliansen utbyttes Si-

Girolamo Savonarola. Målning av Fra Bartolommeo.

cilien 1720 mot Sardinien, som blev namnet även på konungariket (se vid. Sardinien 2). — Det egentliga S. avträddes 1860 till Frankrike (se Italien sp. 1605).

Savo'jkål, se Brassica sp. 512.

Sa'volaks, fi. *Savo,* landskap i mell. Finland, gränsar i n. till Österbotten, i v. till Tavastland, i ö. och s.ö. till Karelen, i s.v. till Nyland. Av S. tillhör n. delen Kuopio l., mell. delen S:t Michels l. och s. delen Viborgs l.

Savona [-vå'na], stad i Ligurien, n.v. Italien, vid Rivieran. God hamn. Biskopssäte. 55,000 inv. — Under renässansen berömt för sin majolikatillverkning.

Savonarola [-rå'la], Girolamo, f. 1452, d. 1498, italiensk dominikanmunk, folkledare och reformator. 1489 kallad till Florens av Lorenzo de' Medici, uppträdde S. under stort tillopp av åhörare ss. väldig straffpredikant över medicéernas yppiga och njutningsrika stad, reformerade San Marcoklostret och grundade en ny toskansk kongregation. 1494 hälsade han Karl VIII av Frankrike vid dennes tåg till Italien ss. Herrens smorde och kyrkans räddare. Karls ankomst medförde, att florentinarna fördrevo Piero de' Medici, varpå S. gjordes till diktator. Under allmän hänförelse genomfördes nu en sträng sedereform (lyxartiklar, tärningar o. d. brändes under övervakande av en barnpolis o. s. v.). Florens skulle bli en verklig teokrati med Kristus ss. konung. Men snart reste sig aristokraterna, och påven förmåddes att utfärda predikoförbud för S. samt 1497 bannlysa honom. När S. det oaktat fortfor att läsa mässan och även återupptog sina predikningar, fordrade påven (1498) under hot om interdikt hans utlämnande l. fängslande. Då nu folkstämningen i Florens börjat vackla, fängslades S., dömdes till döden ss. kättare, schismatiker och föraktare av påvestolen samt hängdes och brändes.

Sa'vonlinna, se Nyslott.

Savonnerie [-nəri'], fransk fabrikation av mattor i knuten flossa (se d. o.). Denna hade från 1600-t:s början sitt säte i Hospice de Savonnerie i närheten av Paris men införlivades 1826 med La Manufacture des Gobelins (se Gobeläng). Praktfulla savonneriemattor finnas å Stockholms slott.

Savoyen, annan form för Savojen.

Savstigning, saftstigning, ledning av vatten med däri lösta ämnen från rötterna till växtens olika delar. Vatten uppsuges jämte salter av rothåren och transporteras i ledningsvävnaden. Den transporterade vätskan (hos träden kallad sav) innehåller dessutom, spec. på vå-

ren, organiska ämnen, ss. sockerarter, vilka föreg. år upplagrats som reservnäring, särskilt i underjordiska delar. Större delen av vattnet avgår åter vid bladens transpiration. Om de krafter, som betinga S. och kunna lyfta vatten upp i kronorna av de högsta träd, har ingen enhetlig uppfattning ernåtts. Ss. verkande krafter ha framhållits sugning (av osmotisk natur), orsakad av bladens transpiration, kohesionen i vätskepelarna i kärlen m. m. Därjämte utövas från rotsystemet ett tryck, r o t t r y c k, som pressar vätskan uppåt. Detta kan hos många växter mätas, om stammen avskäres vid basen och förbindes med en manometer. Rottrycket är vanl. starkast på våren, då den genom S. transporterade vätskemängden är som störst. Avskäres t. ex. en gren, uppstår då blödning (jfr d. o.).

Sax. 1. Verktyg för klippning av papper, tyg, plåt o. a. metallföremål m. m. De vanligaste S. äro handverktyg med två med en bult l. skruv rörligt förenade, fjädrande skär, som slipas något buktiga, så att de under klippningen anligga mot varandra i endast en punkt; härigenom undvikes onödig friktion. — Kapning av metallföremål medelst S. går hastigt och utan metallförlust men lämnar ej så vackra snitt som kapning i såg. Alltefter saxskärets rörelse indelas S. i l e d s a x a r (alligatorsaxar), p a r a l l e′l l s a x a r (giljotinsaxar) och r o t e′r a n d e S. (rundsaxar). Ledsaxen lämpar sig endast för klippning av klenare dimensioner, parallellsaxen med mekanisk l. hydraulisk drivkraft till grövre plåt och plattjärn m. m., till kapning av metallgöt och grova ämnen i varmt till-

Saxifraga aizoides (t. v.) och caespitosa.

stånd (g ö t s a x, ä m n e s s a x). Roterande S. användas inom bleckslageriet (se d. o.). Jfr P l å t s a x. — 2. Se J a k t sp. 33 f. Jfr D j u r s k y d d.

Sax, E m i l, f. 1845, österrikisk nationalekonom, tillhör den österrikiska skolan och har spec. framträtt som finansteoretiker. Huvudarbeten: *Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirthschaft* (2 bd, 1878—79) samt *Grundlegung der theoretischen Staatswirthschaft* (1887).

Saxarfjärden, fjärd i Sthlms skärgård, begränsad av Trälhavet i v., av fastlandet i n., Ljusterön i ö. och Värmdön i s.

Saxa segel, vid fördevindssegling skota snedseglen åt olika sidor, så att de ej taga vinden från varandra.

Saxberget, bly-, zink- och koppargruvor jämte anrikningsverk (R ä v å l a) i Grangärde skn, Kopparb. l. Äg. a. b. Zinkgruvor.

Sa′xen, annan form för Sachsen.

Saxi′fraga, växtsläkte (fam. *Saxifraga′ceae*) med c:a 250 arter, flertalet i n. halvklotets högfjäll och polarländer. De äro örter. En allmän vårväxt över näs-

tan hela Sveriges lågland är *S. granula'ta,* knöl- l. stenbräcka, mandelblomma, med nedre bladen njurlika och naggade, röda groddknoppar vid stjälkens bas och vita, välluktande blommor. Allmänna fjällväxter äro *S. stella'ris, S. caespito'sa* m. fl. med vita blommor, *S. oppositifo'lia* med (vanl.) röda och *S. aizoi'des* med gula l. bruna blommor. *S. cotyle'don,* fjällbrud, storväxt med tjocka, finsågade blad och mycket stora, vita blomställningar, förekommer sällsynt på klippväggar i fjällen i Lappland och Jämtland (fridlyst i Jämtl. l.). Många arter odlas som perenna blomsterväxter. Som krukväxt, spec. som ampelväxt, odlas *S. sarmento'sa,* aronsskägg, med rundade, under rödbruna blad och vitaktiga blommor.

Saxifraga'ceae, växtfamilj (ordn. *Rosa'les*) med c:a 650 arter. Hit höra bl. a. *Deu'tzia, Ri'bes, Saxi'fraga,* gullpudra, hortensia och schersmin.

Saxland, fornnordisk benämning på sachsarnas land i n. Tyskland.

Sa'xo Gramma'ticus ("grammatikern", så kallad på grund av sina stora kunskaper i latin), Sa'kse, levde omkr. 1150—1220, dansk hävdatecknare. S., som tillhörde en hirdmannasläkt, kom i ärkebiskop Absalons tjänst, blev dennes sekreterare och kanik vid Lunds domkyrka. På Absalons uppmaning författade S. ett arbete i 16 böcker rör. Danmarks historia, *Ge'sta dano'rum* ("danernas bedrifter", utg. första gången 1514; övers. till danska av J. Olrik, 4 dlr 1908—12). Hans latin präglas av starkt retorisk förkonstling. Böckerna, som behandla sagohistorien, ha stor betydelse för dansk och nordisk litteraturhistoria. I omtolkad l. omskriven form har S. bevarat talrika sagor, dikter och folktraditioner från forntiden. Stort historiskt värde ha verkets senare böcker, särskilt de, som behandla Valdemar den stores och Absalons tid samt den då pågående kampen mot venderna. S:s författarskap genomandas av en stark patriotism och är ett utslag av den nationella kraftutveckling, som utmärker "Valdemarernas storhetstid".

Saxofo'n (av grek. *fone',* ljud), ett av A. Sax 1844 konstruerat blåsinstrument av mässing med klarinettmunstycke. S. användes särskilt i engelska och franska militärkapell samt dansorkestrar.

Saxon, Johan, eg. Lindström, f. 1859, tidningsman, sedan 1905 redaktör för veckotidningen Såningsmannen. S. har gjort sig känd för nykteristiska och vegetariska strävanden.

Saxpinne, saxsprint, se Skruv.

Saxtorp, socken i Malmöh. l., jämte V. Karleby pastorat i Lunds stift. 1,035 inv.

Saxälven, källflod till Fjällsjöälven (se d. o.).

Say [sä]. 1. Jean Baptiste S., f. 1767, d. 1832, fransk nationalekonom. S. gjordes av Napoleon I till medlem av tribunalet 1799 men föll i onåd på grund av de liberala åsikter, han framlade i sitt första arbete, *Traité d'économie politique* (2 dlr, 1803). Efter växlande sysselsättningar blev han 1830 lärare vid Collège de France. — S. räknas jämte Adam Smith och Ricardo som den klassiska nationalekonomins skapare. Genom honom spriddes i Frankrike kunskapen om Smiths läror, vilka han syste-

matiserade och populariserade. S. införde uppdelningen av nationalekonomin med hänsyn till produktion, fördelning och konsumtion samt präglade begreppet företagare, vars funktion i hushållningen han utredde. — 2. Léon S., f. 1826, d. 1896, den föreg:s sonson, fransk nationalekonom och politiker. S. var från 1872 flera gånger finansminister och genomförde med erkänd skicklighet betalningen av krigsskadeståndet efter Fransk-tyska kriget. Han bekämpade ivrigt protektionismen och socialismen.

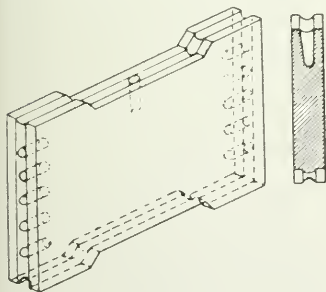
Sayce [sejs], Archibald Henry, f. 1845, engelsk orientalist, prof. i Oxford i jämförande språkforskning 1876, i assyriologi 1891—1919. S. har utgivit ett stort antal arbeten i allmän språkvetenskap, kilskriftsforskning och Orientens äldre historia.

Sb, kemiskt tecken för en atom antimon.

s. br., förk. för sydlig bredd (se Bredd).

Sc, kemiskt tecken för en atom skandium.

Scabio'sa, växtsläkte (fam. *Dipsaca'ceae*). *S. succi'sa* (*Succisa praemo'rsa*), knapp- l. ängsvädd, vanl. med helbräddade blad och blåa blommor i halvklotformiga huvud, samt *S.*

Scagliolplatta.

Scaligergravarna i Verona. Can Grande della Scalas ryttarstaty.

(l. *Knau'tia*) *arve'nsis*, åkervädd, vanl. med parflikiga blad och blekgredelina blommor i platta huvud, äro allmänna örter, den förra på gräsmark, den senare på åkrar o. d.

Scae'vola, se Mucius Scaevola.

Scafell Pike [skå'fel pajk], se Cumbriska bergen.

Scagliol [skaljå'l] (ital. *scagliola*), till ornament, plattor o. d. använd massa, bestående av bränd gips och pulveriserad gipssten, utrörda med limvatten. Plattorna, som vanl. utföras enl. fig., användas särskilt till innerväggar och sammangjutas medelst i vatten utrört scagliolmjöl. Scagliolväggar äro eldsäkra och lätta samt relativt billiga i utförande.

de'lla Scala [ska'-] (lat. *Sca'liger*), italiensk ätt, som 1260—1387 härskade i Verona. S. intog en framskjuten ställning inom det ghibellinska partiet. — I konsthistorien är namnet S. knutet till släktens storartade gravmonument, Scaligergravarna, vid kyrkan Santa Maria antica i Verona. Mest berömda äro monumenten över Can Grande della S. (d. 1329) och Mastino della

S. d. y. (d. 1351), krönta av ryttarstatyer, den förras en av de stilfullaste, som någonsin skapats.

Scalateatern [ska'-], ital. *Teatro alla Scala*, i Milano, öppnad 1778 och sedan 1872 i stadens ägo, är Italiens största operabyggnad, rymmande 3,600 åskådare. Verksamheten, som från slutet av 1800-t. har uppvisat ett flertal urpremiärer av märkliga scenverk, bl. a. av Verdi (Otello, 1887), Boito (Nero, 1924) och Puccini (Turandot, 1926), har särskilt efter 1921, då Toscanini tillträdde ledningen, ägt en mycket hög konstnärlig karaktär. S. är numera den ledande lyriska scenen i Italien.

Sca'liger. 1. Julius Caesar S., f. 1484, d. 1558, italiensk läkare, humanist och nylatinsk skald, under senare delen av sitt liv verksam i Frankrike. S:s poetik (*Poe'tices si've de a'rte poe'tica li'bri VII*, 1561), i vilken han lägger huvudvikten vid formen och framträder som en ivrig beundrare främst av den latinska diktningen, och hans grammatik (*De cau'sis li'nguae lati'nae*, 1540) voro normgivande för 1500- och 1600-t:s humanister. — 2. Josef Justus S., f. 1540, d. 1609, från 1593 prof. i Leiden, en av alla tiders främsta filologer, utgav berömda editioner av klassiska författare och grundlade kronologin som historisk hjälpvetenskap.

Sca'ligergravarna, se della Scala.

Sca'ndia, se Skandinavien.

a. b. Sca'nia Va'bis, Södertälje, bildades urspr. 1911 genom sammanslagning av Maskinfabriks a. b. Scania, Malmö, och Vagnfabriks a. b. i Södertälje (Vabis) för tillverkning av automobiler, båt- och flygmotorer, kugghjul, smiden m. m. Sedan S. 1921 under det ändrade namnet a. b. Värdsholmen likviderat, återbildades S. s. å. Tillverkar numera spec. lastautomobiler och omnibusar.

Scapa Flow [ske'jpə flåo], vik på Pomona, Orkneyöarna, mot s. begränsad av Hoy m. fl. öar. S. är c:a 20 km. lång och 12 km. bred. S. var under världskriget viktig bas för engelska flottan. Jfr v. Reuter, Ludwig.

Scapin [skapä'ŋ] (fr., av ital. *Scappino*), en urspr. i den italienska commedia dell' arte förekommande slug tjänartyp, vanl. Pantalones (se d. o.) betjänt. S. överfördes på 1600-t. till den franska komedin och förekommer bl. a. hos Molière.

Scapula'rium (av lat. *sca'pula*, skulderblad), ett till de flesta munkordnars dräkt hörande brett tygband (i olika ordnar av olika färg), som lägges över axlarna samt över bröst och rygg räcker ända ned till fötterna.

Scaramouche [skaramo'sj] (fr., av ital. *Scaramuccia*), en urspr. i den italienska commedia dell' arte förekommande figur, framställd som en feg och skrytsam betjänt l. äventyrare.

Scarborough [ska'bərå], stad i Yorkshire (North Riding), England, vid en vik av Nordsjön. Betydande fiske. En av Englands förnämsta badorter. 38,000 inv.

Scarlati'na, se Scharlakansfeber.

Scarla'tti [skar-]. 1. Alessandro S., f. 1659, d. 1725, italiensk tonsättare. S., som bl. a. verkade som kapellmästare i Rom hos drottning Kristina, är den ryktbaraste företrädaren för den tidigare neapolitanska operan. Av hans produktion märkas för-

utom 114 operor (varav 64 bevarats till eftervärlden), 200 mässor, över 600 solokantater, oratorier, pianoetyder m. m. — 2. Domenico S., f. 1685, d. 1757, den föreg:s son, italiensk pianist och tonsättare, skrev bl. a. ännu uppskattade kompositioner för piano (ensatsiga sonater m. m.).

Scarpa [ska'r-], Antonio, f. 1747, d. 1832, italiensk anatom, prof. i Modena 1772, Pavia 1784, förste livmedikus hos Napoleon I 1804, gjorde flera viktiga upptäckter, bl. a. av hinnlabyrinten (jfr Hörselorgan sp. 1217), och utförde banbrytande arbeten ang. åderförkalkning, bråck och ögonsjukdomar. Även känd för utomordentliga anatomiska teckningar, spec. av hjärtats nerver.

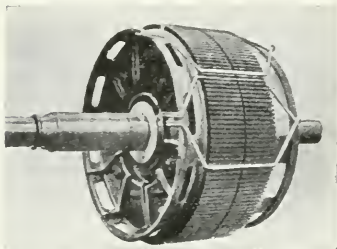
Scarpe [skarp], vänsterbiflod till Schelde, upprinner i dep. Pas-de-Calais, Frankrike, utmynnar nära belgiska gränsen. 112 km.

Scarron [skarå'ŋ], Paul, f. 1610, d. 1660, fransk författare. S., som var krympling, spelade med sitt uppsluppna humör och sin sarkastiska kvickhet en framträdande roll i sin tids hov- och sällskapsliv; från 1652 var han gift med Françoise d'Aubigné (se de Maintenon). S. skrev burleska dikter och parodier på samtidens högtravande drama men är mest bekant för *Le roman comique* (2 dlr, 1651—57; sv. övers. 2 dlr, 1787), en realistisk skildring av en skådespelartrupps äventyr i franska landsorten.

Scave'nius. 1. Jakob S., f. 1838, d. 1915, dansk konservativ politiker, led. av folketinget 1866—95 och 1898—1901. S. stödde kraftigt sin kusin Estrups politik och var 1880—91 kyrko- och undervisningsminister i dennes regering men skadade denna genom sin hänsynslösa iver för hårdhänta metoder i författningskampen. Sedermera var han en i riksdagen inflytelserik men omstridd personlighet. — 2. Harald S., f. 1873, den föreg:s son, dansk diplomat, minister i Petersburg 1912—18, utrikesminister i Neergaards ministär 1920—22, minister i Rom sedan 1924. — 3. Otto S., f. 1875, den föreg:s syssling, dansk diplomat, minister i Petersburg 1909, i Stockholm 1912—19, utrikesminister i Friis' ministär april—maj 1920, en av direktörerna för Store Nordiske Telegrafselskab 1924. — 4. Erik S., f. 1877, kusin till S. 2, dansk diplomat, utrikesminister i Zahles ministärer 1909—10 och 1913—20, minister i Wien och Rom 1912—13 och i Sthlm sedan 1924. S. blev den bestämmande för danska regeringens politik i den nordslesvigska frågan, ehuru förhandlingarna med Tyskland om gränsområdets överflyttande till Danmark slutfördes av S. 2.

Sceaux [så], stad i dep. Seine, Frankrike, 6 km. s. om Paris. Det berömda, för Colbert uppförda slottet förstördes 1793. 6,000 inv.

Scen [sen] (fr. *scène*, av lat. *sce'na*, av grek. *skene'*, eg. tält), skådeplats, den del av teatern (se d. o.), där skådespelet framföres; ort, dit handlingen i ett skådespel är förlagd; underavdelning av en akt i ett skådespel; teater (nationalscenen, gå in vid S.); platsen för en händelse i allm.; skådespel, anblick, tavla; häftigt uppträde, ordväxling. — Sätta i S., leda inövningen av (ett skådespel), förbereda till uppförande; leda förberedelserna till. — Scena'rio, scena'rium [se-], av teaterregissören uppgjord förteckning över allt, som är att iakttaga vid en föreställning rör. dekorationer, möblering,

Schablonlindning. De undre spolsidorna upplyftade ur spåren.

belysnings- och scenförändringar etc.; inom filmdramat det med detaljerade anvisningar rör. spel o. d. försedda manuskriptet. — S c e n e r i' [se-], den genom dekorationer, andra yttre tillbehör, belysning etc. skapade omgivning, vari skådespelarna uppträda på scenen; landskap(sbild), tavla. — S c e n i s k [se'-], som avser scenen l. skådespelarkonsten.

Scepter [sä'pp-] (lat. *sce'ptrum*, av grek. *ske'ptron*), eg. stav, härskarstav; spira.

Schablo'n, c h a b l o n (ty. *Schablone*, av mlty. *schampelûn*), formbleck, formstycke av trä, papp, metall e. d., använt vid massframställning av olika, standardiserade industrialster till enhetlig konturgivning genom uppritsning utmed en S:s kanter, markering av plats för borrhål o. d., vid målning av bokstäver, siffror m. m. (i denna bet. även s c h a m p l u'n); något banalt, slentrianmässigt, utan originalitet (s c h a b l o n m ä s s i g t). — S c h a b l o n e'r a, s c h a m p l u n e'r a, efterbilda medelst schablon.

Schablonformning, vid gjutning använd metod, vid vilken gjutformen utsvarvas ur leran l. sanden med hjälp av schabloner, vridbara kring en axel. S. lämpar sig vid gjutning av rotationskroppar, och formen blir noggrannare än vid formning efter trämodell.

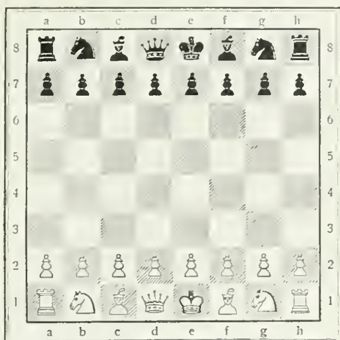
Schablonlindning, f o r m l i n d n i n g, en inom elektrotekniken använd metod att utföra ankarspolarna, varvid dessa i förväg lindas å lindningsformar och bandageras samt inläggas i ankarspåren, varefter sammankoppling och övriga förbindningar utföras. S. är ej användbar å ringankare och svårutförbar vid 2-poliga maskiner, där h a n d l i n d n i n g vanl. förekommer. Även mindre maskiner (ned till 2 HK) utföras därför av ekonomiska skäl (normalt) minst 4-poliga med S. Högst 2 lager spolsidor läggas över varandra i spåren.

Schabra'k (fr. *chabraque*, av turk. *tsjaprak*), vanl. praktfullt utstyrt sadeltäcke. S. ingick till 1890-t. i de svenska husarregementenas utrustning. I överförd, skämtsam bet. brukas S. om grant utstyrt täcke, överkast o. d.

Schacht, H j a l m a r, f. 1877, tysk finansman och nationalekonom, 1923 chef för tyska riksbanken. S., som under världskriget bl. a tjänstgjorde i den tyska finansförvaltningen i Belgien, har efter kriget spelat en framträdande roll vid markens stabilisering. Ehuru motståndare till planerna på en Rentenbank (se M a r k sp. 1251), genomförde han skickligt organisationen härav men arbetade på Rentenmarks snara avlösande av en verklig guldvaluta.

Schack (härl. se nedan), sällskapsspel, utfört av tvenne personer på ett i 64 svarta och vita rutor indelat bräde. Om pjäsernas antal, namn och uppställning se ill. K u n g e n får i varje drag flyttas ett steg åt vilket håll som helst, t o r n e t ett l. flera

steg i rät, **löparen** ett l. flera i diagonal riktning. **Drottningen** förenar tornets och löparens gång. **Hästen** l. **springaren** tar ett steg rätt och ett diagonalt, varvid mellanstående pjäser få överhoppas. **Bönderna** flyttas från sin ursprungliga plats ett l. två steg, därefter endast ett steg rakt framåt. *Rocka'd* (verb. *rocke'ra*) är en sammansatt rörelse i ett drag av kung och torn, utförd så, att tornet flyttas intill kungen, varpå denna ställes på tornets andra sida. Rockad är tillåten, blott då mellanliggande rutor äro fria samt kungen ej är angripen l. måste passera angripen ruta. Ingendera pjäsen får förut ha flyttats. — Endast en pjäs får placeras på varje ruta. Varje pjäs kan *slå* en av motspelarens pjäser, som intager en med ett drag uppnåelig ruta (är angripen). Bönderna slå dock endast ett steg *snett* framåt åt endera sidan. Om en bonde vid sin första förflyttning tar två steg framåt och därigenom kommer i bredd med en fientlig bonde, kan denne i *nästföljande* drag slå honom, som om han blott tagit *ett* steg (*en passant*). En bonde, som lyckas uppnå brädets motsatta sida, förvandlas till en pjäs vilken som helst, förlorad l. ej (dock ej till kung). Kungen kan ej slås. Angripes han ("schack"), måste han genast skyddas. Kan detta ej ske, är han *matt* (av pers. *mat*, död), och partiet förlorat. Oavgjort l. *remis* blir partiet: 1) om den ene spelaren blir *patt*, d. v. s. icke kan flytta någon pjäs utan att kungen träder i schack; 2) om ingendera spelaren har pjäser nog kvar för att göra matt; 3) om 50 drag gjorts utan slag l. bondeförvandling; 4) om ett drag l. en dragserie upprepats

Schack. Pjäsernas uppställning vid partiets början. **a 1** (**a 8**) torn, **b 1** (**b 8**) häst, **c 1** (**c 8**) löpare, **d 1** (**d 8**) drottning l. dam, **e 1** (**e 8**) kung, **a 2—h 2** (**a 7—h 7**) bönder.

3 gånger i följd. — Spelet kan indelas i 3 stadier: *spelöppningen* (5—10 drag), varunder vit ofta genom bondeoffer (*gambit*) söker vinna angrepp; *mittspelet*, oftast den avgörande kraftmätningen, samt *slutspelet*, vanl. med bönderna, sedan de flesta huvudpjäserna slagits. Vid tävlingar fastställes numera alltid en tidsbegränsning, vanl. 15—20 drag per timme. Tiden mätes med särskilt konstruerade schackur. — Särskilda former av S. äro *simulta'nschack* (en spelar samtidigt ett flertal partier mot olika motståndare); *blindschack* (spelas ur minnet utan bräde och pjäser av endera parten); *förgåvespel* (den starkare spelaren avstår en l. flera av sina pjäser). — S. var sedan tidigaste medeltiden känt i Persien under namnet *sjatranj* (av sanskr. *tjatur-anga*, "de fyra vapenslagen", trol. ett i Indien omkr. 500 f. Kr. idkat krigsspel; folketym. härlett av pers. *sjah*, konung, och översatt med "kungaspelet"). S. var urspr. kombinerat med tärningsspel och utfördes ofta av

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

Fredrik II:s ryttarstaty i Stettin. Av Gottfried Schadow. (Detalj.)

fyra partier samtidigt. Med araberna fördes det till Spanien och spriddes därifrån samt över Bysans i hela Europa (även till Sverige), nu ss. rent tankespel. På 1400- och 1500-t. skedde de sista förändringarna i S:s regler, bl. a. den nuv. drottningens förvandling från den svagaste till den starkaste pjäsen, samt införandet av rockaden 1561 genom Ruy Lopez de Segura, den första betydande schackteoretikern. Den förste "världsmästaren" i S. var den franske musikern Philidor (se d. o.). På 1800-t. övergick schackhegemonien till England genom Staunton, som 1851 besegrades av tysken prof. A. Anderssen. Denne var jämte Morphy den främste representanten för den "gamla" angrepps- och kombinationsstilen. Med Steinitz och hans efterträdare ss. världsmästare, E. Lasker, infördes omkr. 1890 det moderna positionsspelet, som inriktar sig på långsamt utnyttjande av en vunnen ställningsfördel. Nuv. världsmästare är Capablanca y Granpera (se d. o.). — 1866 stiftades *Stockholms Schacksällskap*, numera ingående i *Stockholms Schackförbund*, vilket ingår i det 1898 bildade *Nordiska Schackförbundet*. — Schackproblem, tankeuppgift, utgående från en fritt komponerad spelställning, i vilken vit med ett visst antal drag kan gentemot varje motspel frambringa matt (stundom endast pjäsövervikt; någon gång mattställning av *egen* kung). Huvudvikten ligger numera ej på svårlösligheten, utan på elegant och systematisk genomföring av de olika angrepps- och försvarsvarianterna.

v. Schack, Adolf Friedrich, f. 1815, d. 1894, greve, tysk litteraturhistoriker, skald och konstsamlare. S., som ägnade sina litteraturhistoriska forskningar framför allt åt den spanska litteraturen, utgav bl. a. *Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Spanien* (3 bd, 1845—46). Det av honom hopbragta Schackgalerie i München testamenterades till tyske kejsaren, som därav upprättade ett museum. Det omfattar huvudsakl. verk av tyska 1800-t:s målare.

Scha'ckel (eng. *shackle*, eg. boja), klam, i U-form böjt rundjärn, i vars ändar en bult är inträdd l. inskruvad. Tjänstgör som förbindelsedetalj mellan block, tågverk, kättingar m. m.

Schackra (ty. *schachern*), driva handel i smått; sälja dåligt och dyrt.

Schack v. Staffeldt, se v. Staffeldt.

Scha'dow. 1. Gottfried S., f. 1764, d. 1850, tysk bildhuggare, direktör för Berlinakademin 1816. S. är vid sidan av Rauch den

förnämste representanten för tysk bildhuggarkonst under 1800-t:s förra hälft. Utbildad i Rom, utgick han från den antikiserande figurstilen. Hans läggning var emellertid närmast realistisk, och hans bästa arbeten, t. ex. Fredrik II:s ryttarstaty i Stettin (1794), dubbelstatyn av prinsessorna Lovisa och Fredrika (1797) och statyn av en liggande flicka (1826; se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1539—40), bägge i Nationalgalerie, Berlin, vittna om ett friskt och intimt naturstudium. — 2. Wilhelm v. S., f. 1789, d. 1862, tysk målare, den föreg:s brorson. Han slöt sig i Rom till nasarenerna (se d. o.) och grundade senare skolan i Düsseldorf, där han från 1826 verkade som direktör vid akademin.

Schaeffer [sjä'ffer], Albrecht, f. 1885, tysk författare, har skrivit lyriska dikter och romaner men framför allt vunnit berömmelse för sina stora episka dikter behandlande antika motiv (*Die Meerfahrt*, 1912, utvidgad till *Der göttliche Dulder*, 1920).

Schaffhausen [-hao'sen], fr. *Schaffhouse* [sjafo's]. 1. Kanton i n. Schweiz, n. om Rhen på gränsen mot Baden. 298 kvkm. 50,000 inv. (mest tysktalande protestanter). Vin- och fruktodling samt järn- och stålindustri, gynnad av riklig tillgång på vattenkraft. — 2. Huvudstad i S. 1, vid Rhen, 1,5 km. ovanför Rhenfallet. S. har ss. omlastningsplats haft betydelse för flodtrafiken sedan äldre medeltiden. Det har bevarat mycket av sin medeltida prägel och är en av Schweiz' mest pittoreska städer. Vävnads- och maskinindustri. 20,000 inv.

Schagg (eng. *shag*, etym. besläktat med *skägg*), ett plyschartat möbeltyg med relativt lång, gles lugg.

Schagrä'ng, försv. form för chagrin.

Schakt (ty. *Schacht*, eg. trästång, använd ss. mått på en gruvas djup; etym. identiskt med *skaft*), se Gruvbrytning sp. 33, Hiss och Ugn.

Schaktning (jfr Schakt) vid nivelleringsarbeten o. d., undanskaffande av sand, jord o. a. lösa jordlager genom grävning.

Schakå', tschakå (ty. *Tschako*, av ung. *csákó*), rund, upptill vanl. något vidare militär huvudbonad av läder l. filt, i svenska armén använd 1814—45; stundom även den låga, upptill avsmalnande huvudbonad, som vanl. kallas käppi (se d. o.).

Schalcken [s-cha'll-], Godfried, f. 1643, d. 1706, holländsk målare. S. är särskilt i sin porträttkonst en typisk representant för den sydländska barockströmningen i holländskt måleri. Hans produktion omfattar även interiörer i skickligt behandlad eldsbelysning.

Schall v. Bell, Johann Adam, f. 1591 i Köln, d. 1666, tysk missionär i Kina, där han var direktör för ett astronomiskt observatorium, skrev en mängd vetenskapliga skrifter, hade stora missionsframgångar men led slutligen bittra förföljelser.

Schamplu'n, Schamplune'ra, se Schablon.

Schampone'ra, annan form för champonera.

Schanche [ska'nnke], Ingolf, f. 1877, norsk skådespelare, sedan 1905 anställd vid Nationalteatret i Oslo men därjämte ofta verksam som gäst vid olika nordiska scener (i Sthlm 1922 och 1926). S. förenar teknisk fulländning med sällsynt gestaltningsför-

Ingolf Schanche som Hamlet.

måga. Särskilt berömd är hans framställning av Hamlet.

Scha'ndorph [-dårf], Sophus, f. 1836, d. 1901, dansk författare. S. skrev till en början lyriska dikter i romantisk efterklangsstil men kom vid 1870-t:s mitt under inflytande av G. Brandes och ägnade sig sedan åt realistiska nutidsberättelser med radikal tendens (bl. a. den senare dramatiserade *Uden Midtpunkt*, 1879; *Smaafolk*, 1880; *Ti Fortællinger*, 1891). Som skildrare utmärkes dock S. av större bredd än djup.

Schangha'ja (eng. *shanghai*, efter *Shanghai*), med våld skaffa sjömän till handelsfartyg.

Scha'nker, chancre (lat. *u'lcus mo'lle*), mjuk S. (om hård S. se Syfilis), av en bacill orsakad, smittsam könssjukdom, bestående i sårbildning, vanl. på de yttre könsdelarna. Såren, som uppstå några dagar efter smittan, äro variga i botten och ha skarpa, underminerade kanter. Genom avsöndring av smittsamt var kan ny sårbildning ske i omgivningen av det första såret. S. ger ofta inflammation, ev. med buboner. S. sprides nästan uteslutande genom könsumgänge. Den är numera ej så vanlig i Sverige men mycket spridd i större hamnstäder, ej minst i tropiska trakter. *Behandling*: antiseptiska medel, lokal värme l. serum (jfr Reenstierna 2). S. är i regel tämligen lätt att bota.

v. Schanz [sjannts], Georg, f. 1853, tysk nationalekonom. S:s skrifter omfatta ekonomisk historia (bl. a. äldre tiders handelspolitik), socialpolitik (särskilt socialförsäkringsfrågor) och finanslära (bl. a. *Die Steuern der Schweiz*, 5 bd, 1890). S. grundade 1884 och utger ännu tidskriften Finanzarchiv.

Schanzer [ska'nntser], Carlo, f. 1865, italiensk politiker, invald i deputeradekammaren 1902, senare senator. 1906—09 post- och telegrafminister, var S. 1919—20 omväxlande ekonomi- och finansminister i Nittis ministärer och 1922 utrikesminister i Factas. S. deltog i Washington- och Genuakonferenserna och har tillhört Italiens N. F.-delegationer 1920, 1921 och 1924.

Scha'per, Johann, tysk glaskonstnär, verksam i Nürnberg ung. 1640—70, utförde efter honom uppkallade glas med miniatyrartade målningar (landskap, genrebilder, bibliska framställningar), utförda med vanl. svart l. brun emaljfärg, samt på liknande sätt dekorerade fajansföremål.

Scha'ppe, ty., se Silke.

Scha'rlakan (mlty. *scharlaken*, urspr. av pers. *sakirlat*, karminfärgat ylletyg), karminartad, bjärt röd färg, urspr. framställd ur konschonell (se d. o.) genom behandling med tennklorur; numera ersatt med azofärgämnen.

Scharlakansfeber, skarlakansfeber (lat. *scarlati'na*), endemisk, akut infektionssjukdom, med ej närmare känt smittämne. Smittan överföres från person till person och kan förmedlas av friska. S. kan smitta lång tid efter tillfrisknandet men ej under inkubationstiden. S. angriper betydligt oftare barn (dock ej gärna före 1 års ålder) än vuxna. Dödlighetsprocenten torde vara c:a 1 à 2 men kunde förr, då större epidemier förekommo, uppgå till nära 40. Inkubationstiden är 24 tim. till 8 dygn, varpå hög feber, halsfluss och ofta kräkningar uppträda. Senast 1 dygn härefter visa sig röda fläckar på huden (c:a 1 mm. i diameter), som sitta så tätt, att de verka som en sammanhängande rodnad. Utslaget, som snart utbreder sig över hela kroppen (dock ej på mun och haka), beror på hyperemi och försvinner därför vid lätt tryck och återkommer, när trycket upphör. Sällan antar utslaget andra former. Pulsen är i regel hastig, tungan belagd och besatt med röda knoppar (svullna papiller; smultrontunga), tonsillerna belagda, lymfkörtlarna bakom underkäken svällda. Sedan utslaget kommit, faller temperaturen långsamt till det normala (7:e—11:e dygnet), och övriga symtom gå samtidigt tillbaka. Härefter börjar hudens ytligaste lager att avfalla i flagor (fjällning). Efter 6 veckor är denna slut och sjukdomen överstånden. S. kan förlöpa betydligt lindrigare (utan feber l. utan utslag l. utan halsfluss) l. ock från början visa elakartat förlopp med mycket hög feber, medvetslöshet och hjärtsvaghet l. (vid samtidig infektion med streptokocker) med brandig halsfluss och infektion av mellanörat. Stundom tillstöta på 3:e—4:e dygnet blödningar i hud och slemhinnor. Dessa fall sluta alltid med döden; vid övriga elakartade fall kan stundom tillfrisknande ske. S. medför ofta komplikationer: inflammationer (vanl. variga) i mellanörat, varig lymfkörtelsvullnad på halsen, polyartrit, endo- och pericardit (jfr Hjärtsjukdomar), gulsot, glomerulo-nefrit (vanl. först under tillfrisknandet; jfr Urinorganens sjukdomar) m. m. S. kan uppträda hos en patient samtidigt med mässling, difteri och röda hund. *Behandling* palliativ, ev. serumterapi. Komplikationerna behandlas som särskilda sjukdomar. Isolering är nödvändig, tills fjällningen upphört.

Scha'rling. 1. Henrik S., f. 1836, d. 1920, dansk teolog och författare, prof. i Köpenhamn 1870—1916. S:s teologiska huvudverk är *Menneskehed og Christendom* (2 dlr, 1872—75); han skrev även talrika smärre polemiska skrifter, i vilka han i strängt luthersk anda angrep bl. a. grundtvigianismen. S. verkade också ss. skönlitterär författare och nådde stor popularitet med den under pseud. Nicolai offentliggjorda småborgerliga berättelsen *Ved Nytaarstid i Nöddebo Præstegaard* (1862). — 2. Hans William S., f. 1837, d. 1911, den föreg:s broder, dansk nationalekonom, prof. i Köpenhamn 1869, finansminister 1900—01. S. utgav en mängd småskrifter och handböcker, ss. *Bankpolitik* (1900), *Handels- og Toldpolitik* (1905) och *Sozialökonomiens Theori* (2 bd, 1907—10).

v. Scha'rnhorst, Gerhard David, f. 1755, d. 1813, preussisk general. S. deltog i 1806—07

Henrik Schartau. Litografi av Johan Cardon.

års fälttåg mot Napoleon I, var 1807—10 krigsminister och därefter generalstabschef. Han organiserade en på allmän värnplikt grundad folkhär, vars styrka genom krümpersystemet (se d. o.) betydligt höjdes över den i Tilsitfreden bestämda. S. deltog i 1813 års fälttåg som Blüchers stabschef och sårades dödligt i slaget vid Grossgörschen.

Schartau. 1. Henrik S., f. 1757, d. 1825, präst, komminister i Lund från 1785, kontraktsprost 1813. Påverkad av pietismen och till en tid även av herrnhutismen, fann S. (från 1787) sin säregna ståndpunkt i en kyrklig pietism av originellt kynne. S. höll starkt på den givna kyrkliga ordningen och den rena läran. Men främst riktade sig hans intresse på en klar uppfattning och analys av det kristna livets normala utveckling genom de olika stadierna i "nådens ordning" (se d. o.). Genom detta ville han hjälpa sina åhörare till ett riktigt självbedömande samt till en fortskridande frälsningsvisshet. Förutom ss. predikant verkade S. i stor utsträckning ss. själasörjare, dels personligen, dels genom omfattande korrespondens. Genom i Lund utbildade präster spriddes S:s idéer i synnerhet till Göteborgs stift, där de först möttes med misstro men från 1840-t. i stor omfattning satte sin prägel på det kyrkliga livet och där "schartauanerna" ännu bilda ett manstarkt parti, vilket ställt sig starkt misstroget mot de flesta andra religiösa och teologiska riktningar, särskilt mot frikyrklighet och modern teologi. — 2. Frans S., f. 1797, d. 1870, den föreg:s brorson, köpman i Sthlm och liberal politiker, led. av borgarståndet 1840—50 och av F. K. 1867—69. S. gjorde sig högt aktad för sina allmännyttiga ingripanden vid flera tillfällen, bl. a. vid handelskrisen 1857, vars verkningar han lyckades avsevärt mildra genom att organisera en kredit- och en garantiförening. F. å. hedrades S. med en genom Stockholms börs insamlad fond, vilken användes till upprättandet av Frans Schartaus praktiska handelsinstitut (se Handelsundervisning sp. 424).

Scharwe'nka, Xaver, f. 1850, d. 1924, tysk pianist och tonsättare av polsk släkt, grundade 1881 i Berlin ett konservatorium samt företog vidsträckta resor som konsertpianist. Av hans tonsättningar märkas stycken för piano (konserter, sonater m. m.), kammarmusik, en symfoni för orkester, en opera samt studieverk för piano.

Schatte'ra (ty. *schattieren*, av *Schatten*, skugga), ange skuggor l. nyanser (i teckning, målning, musik, sömnad etc.). — Schatte'ring, skuggning, förtoning, nyans. Jfr Färg sp. 853.

Schatte'rsöm (jfr Schattera), ytfyllande prydnadssöm, vanl. utförd med mångfärgat garn.

Schatu'll (ty. *Schatulle*), litet skrin, liten ask.

Schau [sjao] (ty., eg. beskådande), se Flagga sp. 104.

Schaudi'nn [sjao-], Fritz, f. 1871, d. 1906, tysk biolog, föreståndare för ett protozolaboratorium i Hamburg. S. lyckades följa flera urdjurs komplicerade livscykel och upptäckte bl. a. den spirochaet, som orsakar syfilis.

Schauenburg [sjao'enborj], se Schaumburg-Lippe.

Schauman [sjao'-]. 1. Frans Ludvig S., f. 1810, d. 1877, finländsk teolog, prof. i praktisk teologi i Helsingfors 1847, biskop i Borgå 1865. S. var en av de främsta förkämparna för det konstitutionella statsskickets återupprättande och gjorde på det kyrkliga området en betydande insats genom sitt förarbete till Finlands nya kyrkolag av 1869. — 2. Georg S., f. 1870, den föreg:s brorson, finländsk biblioteksman, forskare och politiker, överbibliotekarie vid Helsingfors universitetsbibliotek 1914. S:s produktion omfattar bl. a. ekonomisk historia (*Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur*, 1910) och aktuella inlägg (*Kampen om statsskicket i Finland 1918*, 1920). S. deltog i de sista ståndslantdagarna och har ss. riksdagsman från 1919 tillhört svenska borgerliga vänstern. — 3. Eugen S., f. 1875, d. 1904, den föreg:s sysslings son, finländsk tjänsteman, anställd i skolöverstyrelsen 1902. Av opposition mot Bobrikovs förryskningspolitik drevs S. att 1904 mörda denne, varefter han sköt sig själv. I Finland betraktas S. som nationalhjälte.

Schavott på Riddarhustorget i Stockholm vid J. J. Anckarströms spöslitning 1792. (Samtida akvarell i Stockholms rådhus.)

Schaumburg-Li'ppe [sjao'mborj], fristat i n.v. Tyskland, omgiven av preussiska prov. Westfalen och Hannover. S. är till större delen ett fruktbart slättland. Huvudnäring jordbruk. Huvudstad Bückeburg. 340 kvkm. 48,000 inv. (protestanter). — S. bildades ss. furstendöme genom att en delfurste av Lippe 1643 ärvde huvuddelen av Schauenburg l. Schaumburg, vars furstesläkt (varav en gren regerade i Holstein 1110—1459) utdött 1640. S. blev republik 1918.

Scha'wli, lit. *Šiauliai*, stad i n. Litauen. Järnvägsknut. 21,000 inv. — S. härjades svårt under de rysk-tyska striderna 1915.

Schavo'tt (lty. *schavot*, etym. identiskt med *katafalk*), plattform, vanl. av trä, byggd omkring en "skampåle" (jfr Kåk), vid vilken fordom avrättningar verkställdes (dock ej i Sverige) och brottslingar utställdes att till skam och begabbelse schavotte'ra (vanl. 1—2 tim.). Å

Karl Vilhelm Scheele. Staty i brons av Carl Milles. (Köping.)

en tavla vid pålen anslogs missdådarens namn och gärningens art. Vanligt var, att brottslingen fick bära någon sak, som erinrade om brottet, t. ex. en strut (vid förgiftningsförsök), en bit näver (vid mordbrand). — Schavotte'ra användes ofta i överförd bet.: vara utsatt för allas blickar.

Schebo, järnbruk med martinverk, valsverk, gjuteri och mek. verkstad i Ununge skn, Sthlms l. Anlagt 1622. Nuv. äg. Nya a. b. Schebo Bruk.

Scheel [sjel]. 1. Karl S., f. 1866, tysk fysiker, prof. vid Physikalisch-technische Reichsanstalt, har huvudsakl. arbetat inom metrologi och termometri. Vid. har han redigerat bl. a. Physikalische Berichte och Zeitschrift für Physik (sedan 1920). — 2. Otto S., f. 1876, tysk evangelisk teolog, prof. i kyrkohistoria i Tübingen 1906 och i historia i Kiel 1924. S. har ägnat sig åt forskningar rör. urkristendomen och Augustinus samt utgivit den banbrytande monografin *Martin Luther* (2 bd, 1916—17). Under senare år har S. arbetat för värnande av den tyska befolkningens intressen i den till Danmark avträdda delen av Slesvig.

Scheele [sje'le], Karl (Carl) Vilhelm, f. 1742, d. 1786, kemist, apotekare i Köping. S. gjorde trots enkla resurser en stor mängd mycket viktiga upptäckter inom kemin, vilka för alltid förlänat honom en rangplats inom denna vetenskap. S. lyckades 1771 isolera syre genom upphettning av kvicksilveroxid, ehuru Priestley tidigare än S. till trycket befordrade en liknande upptäckt (1774). S. isolerade även kväve och påvisade, att denna gas ingår i ammoniak, samt upptäckte bl. a. klor, mangan, barium, wolfram, salpetersyrlighet, fluorväte och svavelsyrlighet. Vidare påvisade han klorens blekande förmåga och undersökte klorsilvrets svärtning vid belysning med olika delar av spektrum. Av betydelse för den fysiologiska kemin äro hans undersökningar av växter och djur, vilka ledde till upptäckten av en serie organiska syror. S. var en ivrig förespråkare för flogistonteorin (se Förbränning sp. 889). Som analytiker stod S. långt före sina samtida.

v. Schéele [sje'le]. 1. Knut Henning Gezelius v. S., f. 1838, d. 1920, teolog, prof. i Uppsala 1877, biskop i Visby 1885. S., som var svenskt ombud vid ett flertal internationella kongresser, tog efter en resa till Palestina 1898 initiativet till Svenska Jerusalemsföreningen (se d. o.) och ivrade för Augustanasynodens närmande till moderkyrkan. S. deltog 1865 i sista ståndsriksdagen och var 1900—11 led. av A. K. — 2. Frans v. S., f. 1853, den föreg:s kusin, filosof och

pedagog, titulärprofessor 1903, *Kan Gud tänkas såsom vilja?* förste folkskoleinspektör i Sthlm 1905—18. Bland S:s vetenskapliga arbeten märkas *Samuel Grubbes skönhetslära* (1885), (1887) och *Det mänskliga själslivet* (1894—96). Under senare år har han ägnat sitt huvudintresse åt den teoretiska och praktiska pedagogiken.

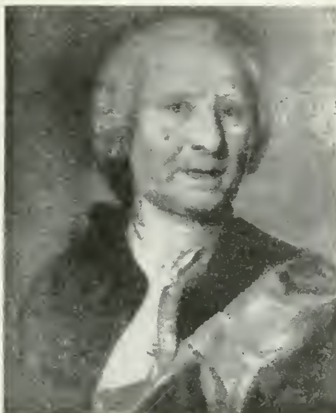
Scheeles grönt [sje'les], ett grönt ämne av växlande sammansättning; erhålles om kopparsulfatlösning försättes med alkaliarsenit.

Scheelit [sjeli't], tungsten, ett vanl. färglöst, tetragonalt, av kalciumwolframat, $CaWO_4$, bestående mineral, i vilket Scheele 1781 upptäckte metallen wolfram. Förekommer på flera ställen i Bergslagen. Spec. v. c:a 6,0.

v. Scheer [sjer], Reinhard, f. 1863, tysk amiral. S., som vid världskrigets början var chef för en slagskeppseskader, blev jan. 1916 chef för högsjöflottan och var högste befälhavare i Skagerakslaget (se d. o.). Juli 1918 till krigets slut var han chef för amiralstaben.

Reinhard v. Scheer.

Självporträtt. Målning av Johan Henrik Scheffel. (Göteborgs mus.)

Scheffel, Johan Henrik, f. 1690, d. 1781, målare. Född i Wismar, överflyttade S. 1723 till Sthlm, där han blev en särskilt av lågadeln och borgarklassen högt skattad porträttör. Hans kolorit har ofta en viss känning med barocken, hans touche är käck och frisk. Han tar gärna fasta på gemytliga drag. Den senaste forskningen har velat tillskriva S. den allegoriska plafondmålningen i Stockholms högskolas nuv. kanslibyggnad ("Spökslottet"). Se även ill. till Benzelius och Nordenflycht.

v. Sche'ffel, Joseph, f. 1826, d. 1886, tysk författare. S. vann sina största framgångar med den episkt-lyriska dikten *Der Trompeter von Säckingen* (1854; Trumpetaren från Säckingen, 1901) och den ypperliga historiska romanen *Ekkehard* (1857; sv. övers. 1881), vilka med sina från tysk historia hämtade motiv gjorde S. mycket populär i hans hemland.

Scheffer, tre, från olika söner

T. v. Karl Fredrik Scheffer. Målning av Alexander Roslin. — T. h. Ulrik Scheffer. Pastell av Gustav Lundberg.

av J. Schefferus härstammande ätter, av vilka en fortlever. 1. Karl Fredrik S., f. 1715, d. 1786, greve, diplomat, politiker. S., som var en av hattpartiets mest anlitade och skickligaste diplomater, var bl. a. minister i Paris 1743—52 och blev 1751 riksråd. Trots konungens motstånd genomdrev sekreta utskottet 1756 hans val till prinsarnas guvernör, och på denna post lyckades han icke blott övervinna kungafamiljens misstroende utan även förvärva kronprins Gustavs vänskap. Ss. en ledande målsman för den genom Pommerska kriget misskrediterade franska förbundspolitiken drabbades han av mössornas ovilja och avsattes av ständerna febr. 1761. Återkallad redan sept. s. å., sökte han vid mössornas seger 1765 genom sin avgång mildra partiförföljelserna. S. framträdde alltmer ss. kungafamiljens främsta medhjälpare i strävandena till utvidgad konungamakt. Utan att återinträda i rådet förblev han även länge efter statsvälvningen 1772 en av Gustav III:s inflytelserikaste rådgivare. — 2. Ulrik S., f. 1716, d. 1799, den föreg:s broder, greve, politiker. Urspr. militär och sedermera en av hattarnas bästa krafter, efterträdde han 1752 sin broder som minister i Paris. Riksråd och rikskansliråd 1769, fungerade han ss. kanslipresident efter Ekeblads död 1771 men avsattes april 1772 av ständerna. Efter statsvälvningen s. å. var han åter riksråd och kanslipresident till 1783. En grundlig, energisk och försiktig natur samt personligen anspråkslös, var S. ett lyckligt komplement till Gustav III, och deras samarbete blev fruktbringande. S. lyckades icke blott bevara den osäkra freden utan även höja Sveriges anseende utåt. Han företrädde upplysningens reformidéer samt gjorde stora insatser för försvarsväsendets höjande och för ekonomiska reformer i fysiokratisk anda.

Scheffer [-fä'r], Ary, f. 1795, d. 1858, holländsk målare, verksam i Frankrike. I sina kompositioner med bibliska l. litterära motiv (t. ex. *Augustinus och hans moder*; se ill. till Augustinus) tillmötesgick S. det romantiska skedets smak för den sentimentala uppfattningen och den idealiserade formen. Han verkade även som porträttmålare (se ill. till Chopin). Eftervärlden har icke delat samtidens höga uppskattning av S.

Scheffe'rus, Johannes, f. 1621, d. 1679, lärd. S., som var av tysk börd, studerade i Holland, där han förvärvade sig stor filologisk ryktbarhet genom sina editioner av antika författare. 1647 kallades han till skytteansk prof. i Uppsala; han blev 1666 medlem av Antikvitetskollegiet och 1667 universitetsbibliotekarie i Uppsala. S. ägnade sig med iver och skarpsinne åt svensk fornforskning och utgav dels arkeologiska arbeten, dels värdefulla editioner av fornnordiska sagor, av "Konunga- och hövdingastyrel-

sen" m. m. Hans *Upsa'lia anti'qua* (1666) gav upphov till en lärd fejd med Verelius (se d. o.) om det forna Uppsala tempels läge. S:s *Sve'cia litera'ta* (1680) är grundläggande för den svenska bibliografin.

Sche'ffler, Johan, se Angelus Silesius.

Sche'ffler, Karl, f. 1869, tysk konsthistoriker och -kritiker, har huvudsakl. behandlat modern konst och under titeln *Italien* (1913; sv. övers. 1920) utgivit en samling friskt skrivna resebrev från italienska konststäder.

Sche'flo, Olav Andreas, f. 1883, norsk kommunistisk publicist och politiker. S. tillhörde den vänsterriktning, som 1918 förde socialdemokratiska partiet över till kommunismen, och har ivrigt verkat för förbehållslös anslutning till Moskvainternationalen, av vars exekutivkommitté han är medlem. 1923 skilde han sig från de moderatare elementen under Tranmæl och bildade Norges kommunistiska parti. Led. av stortinget 1921—24.

Scheibe [sja'j-], Johann Adolph, f. 1708, d. 1776, tysk musiker och skriftställare, 1744—48 hovkapellmästare i Köpenhamn. S. tonsatte ett stort antal verk (kyrkomusik, solokonserter, kantater m. m.), utgav 1737—40 tidskriften Der kritische Musikus samt författade musikhistoriska och teoretiska arbeten.

Scheidemann [sja'j-], Philipp, f. 1865, tysk socialdemokratisk politiker, urspr. typograf. S. invaldes 1903 i riksdagen och blev 1912 dess vice talman, den förste socialist, som invalts i riksdagspresidiet. 1914 röstade han för krigsanslagen men deltog tidigt i försöken att få till stånd en samförståndsfred. Medlem av

Philipp Scheidemann.

prins Maximilians av Baden ministär 1918, spelade S. jämte Ebert en framskjuten roll i revolutionen s. å. Han proklamerade 9 nov. republiken, sedan han förut i sitt partis namn krävt kejsarens abdikation. S. var medlem av den folkombudsmannaministär, som nu tog ledningen och blev febr. 1919 rikskansler. Då försöken att nå en samförståndsfred misslyckades, vägrade S. att underteckna de allierades fredsvillkor och avgick juni s. å. S. var led. av nationalförsamlingen i Weimar och blev 1920 överborgmästare i sin födelsestad Kassel. Han har utgivit memoarer från revolutionen (*Der Zusammenbruch*, 1921).

Scheinergrader [sja'j-], se Sensitometri.

Scheinpflug [sja'jnpfloch], Paul, f. 1875, tysk tonsättare, har bl. a. skrivit operan *Das Hofkonzert* (1922), sånger, manskörer och orkesterstycken samt kammarmusik.

Sche'lde, fr. *Escaut*, flod i Väst-Europa, upprinner i franska dep. Aisne och genomflyter med lugnt lopp Belgien. Den utmynnar i Nederländerna med estuarierna östra S. och Västra S., vilka

Friedrich v. Schelling. Teckning av F. Krüger.

omsluta Beveland. Bland bifloderna märkas från v. Scarpe och Lys, från h. Rupel. S., som förenas med viktiga kanalsystem och i Frankrike delvis är kanaliserad, har stor betydelse som trafikled, särskilt för Antwerpen, där ytan vid flod stiger c:a 4,5 m. 359 km., därav 343 segelbara. — Makten över den för behärskandet av inloppet till Antwerpen viktiga Scheldemynningen, har sedan gammalt varit omstridd. Från Westfaliska freden 1648 till 1790-t. hölls den stängd av holländarna, som även upptogo tull vid mynningen till 1863, då Belgien genomdrev en avlösning därav. Belgien framförde 1919 anspråk rör. S. Ett avtal 1925 med Nederländerna ang. en regim för sjöfarten på S. har förfallit på grund av holländsk vägran mars 1927 att ratificera detsamma.

Schelf (eng. *shelf*, hylla), den av grundhav täckta kustplattform, som omger kontinenterna.

Schell, Hermann, f. 1850, d. 1906, tysk katolsk teolog, prof. i Würzburg 1884. S. sökte i sitt tänkande förena den katolska kyrkans lära med den moderna vetenskapen och blev därigenom en av föregångsmännen för ”modernismen” i Tyskland. Särskilt uppseende väckte hans programskrift *Der Katholizismus als Princip des Fortschritts* (1897; 7:e uppl. 1899).

v. Sche'lling, Friedrich, f. 1775, d. 1854, tysk filosof, prof. i Jena 1798, i Würzburg 1803, i München 1827, i Berlin 1841. S. anslöt sig i sina första skrifter till Fichtes filosofi men sökte i sitt arbete *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (1797) inrymma naturen en självständigare ställning i förhållande till den sedliga viljan än den intog i det fichteska systemet. Härvid trädde han i opposition mot den mekaniskt atomistiska naturförklaringen och sökte förstå naturen som ett system av omedvetna förnuftshandlingar, vilket blir medvetet i den mänskliga intelligensen. Universum är för honom alltigenom besjälat; något absolut livlöst existerar icke. Den oorganiska materien är att fatta som förstelnat l. outvecklat liv. — Vid sidan av naturfilosofin står transcendentalfilosofin som den andra huvuddelen i det filosofiska systemet (*System des transcendentalen Idealismus*, 1800). Medan S. i naturfilosofin utgår från det objektiva, utgår han här från subjektet och följer dess utveckling fram till absolut kunskap. — Den följande perioden i S:s filosofiska utvecklingsgång betecknas som hans identitetsfilosofiska stadium. Han söker att förena natur- och transcendentalfilosofin i en högre enhet. Idealiteten och realiteten, anden och naturen, äro identiska i och genom det absoluta förnuftet. I

denna sin enhetsfilosofi närmar sig S. till Spinozas (se d. o.) panteistiska metafysik, medan å andra sidan ett visst inflytande från nyplatonismen gör sig gällande. — Under den följande perioden riktas S:s huvudintresse på religionsfilosofiska problem, och det nyplatonska inflytandet förenas med intryck från Jakob Böhmes (se d. o.) teosofi (så i skriften *Über das Wesen der menschlichen Freiheit,* 1809). Han avviker nu från identitetslärans monism och företräder en dualistisk världsuppfattning, som räknar med en ond och oförnuftig makt vid sidan av det gudomliga världsförnuftet. Denna metafysik utmynnar i den "positiva filosofi", som han förfäktade i sina föreläsningar från Berlintiden och som till sitt väsen är en spekulativ tolkning av den kristna teologins grundläror. — S:s filosofi utövade ett utomordentligt inflytande på hans samtid. Den romantiska riktningen (jfr Nyromantik sp. 1154 f.) såväl i Tyskland som i de nordiska länderna påverkades mäktigt av hans naturförklaring och religiösa spekulation.

Sche'ma, plur. sche'mata (grek. *ske'ma,* gestalt, bild), mönster; utkast; läsordning vid en skola, timplan. — Schematise'ra, framställa översiktligt, i allmänna grunddrag. — Adj.: schema'tisk.

Sche'mnitz, se Štiavnica.

Schenectady [skine'kktədi], stad i New York, För. Stat., vid Mohawk och Eriekanalen. Betydande elektroteknisk och maskinindustri. Avdelning av Albanys universitet. 90,000 inv.

Sche'rchen [-ʒen], Hermann, f. 1891, tysk musiker och orkesterdirigent, har genom verksamhet i bl. a. Riga, Berlin och Leipzig vunnit namn som en skicklig orkesterledare och framgångsrik tolk för särskilt modern musik.

Sche'rer, Wilhelm, f. 1841, d. 1886, tysk litteraturhistoriker, prof. i Wien 1868, i Strassburg 1872, i Berlin 1877. S., som i sina litteraturhistoriska arbeten tillämpade en strängt filologisk metod, ägnade sig framför allt åt studiet av tysk litteratur (*Geschichte der deutschen Literatur,* 1880—83; många senare uppl.). Han spelade även en viktig roll genom sin lärarverksamhet.

Sche'ring. 1. Emil S., f. 1873, tysk författare. S. har i Tyskland bedrivit en energisk propaganda för spridande av kännedomen om Strindbergs verk, av vilka han företagit en delvis starkt kritiserad, ännu ej fullbordad översättning till tyska (påbörjad 1898). — 2. Arnold S., f. 1877, tysk musikforskare, från 1920 prof. i Halle, har utg. ett stort antal av uppslagsrikedom kännetecknade arbeten över olika epoker och stilriktningar inom musikhistorien samt skrivit en sonat för soloviolin och musik till Goethes Faust.

Scherl, August, f. 1849, d. 1921, tysk publicist och förläggare. S., som 1883 uppsatte tidningen Berliner Lokal-Anzeiger och senare bl. a. Berliner Abendzeitung (1887) och Die Woche (1899) samt bl. a. inköpte Allgemeine Zeitung (1908), är en av skaparna av det moderna tyska tidningsväsendet.

Schersmi'n, *Philade'lphus corona'rius,* från s. Europa, och andra arter av samma släkte (fam. *Saxifraga'ceae*), buskar med motsatta blad och klasar av stora, gulvita, starkt doftande blommor med fyra kronblad. S.,

Schersmin.

även kallade ”(falska) jasminer” (jfr J a s m i n), äro vanliga och lättodlade prydnadsbuskar i trädgårdar. Förökas med sticklingar.

Scherzando [skärtsa'nn-], s c h e r z o s o [skärtså'-], ital., skämtsamt, uppsluppet.

Scherzo [skä'rrtså] (ital. skämt), beteckning för ett skämtsamt, humoristiskt, vanl. i raskt tempo hållet tonstycke (ofta en sats inom sonatformen).

Sche'telig [-li], se S h e t e l i g.

Scheurer-Kestner [sjörä'r käsnä'r], A u g u s t e, f. 1833, d. 1899, fransk industriman, politiker, deputerad 1871—75, senator 1875. S. var 1897 den förste, som krävde revision i Dreyfusaffären.

Scheutz [sjöjts], Per Georg, f. 1785, d. 1873, tidningsman, översättare. S., vilken översatt bl. a. Shaksperes Julius Cæsar (1816) och Köpmannen i Venedig (1820), framträdde som radikal publicist av polemisk karaktär i Anmärkaren och Argus; stort uppseende väckte särskilt hans i Anmärkaren 1819 framställda angrepp mot användandet av tortyr vid rättegång.

Scheveningen [s-che'fe-], badort i prov. Syd-Holland, Nederländerna, vid Nordsjön inom Haags stadsområde.

Schiapare'lli [ski-], G i o v a n n i V i r g i n i o, f. 1835, d. 1910, italiensk astronom, 1864—1900 observatoriechef i Milano, utförde banbrytande undersökningar rör. stjärnfallssvärmarna samt studerade framför allt ytförhållanden m. m. hos Merkurius, Venus och Mars (se dessa ord).

Schiavona [skiavå'-] (ital., slavonisk), svärd med rikt korgfäste, fört av slaviska hjälptrupper i Venedig på 1500- och 1600-t.

Schibbo'let, s j i b b o' l e t (hebr., sädesax), det ord, på vars uttal gileaditerna skilde mellan män av sin egen stam och efraimiterna (Dom. 12:5, 6); igenkänningstecken, lösenord, prövosten.

Schichau [sji'ʒao], F e r d i n a n d, f. 1814, d. 1896, tysk ingenjör och industriman, anlade 1837 i Elbing verkstad och maskinfabrik, ur vilka uppstått de omfattande Schichauverken med tillverkning av fartyg, lokomotiv, ångpannor m. m. S. utvecklade ångmaskintekniken i betydande grad och nedlade stora förtjänster inom skeppsbyggeriet. 1892 utvidgade S. Schichauverken genom varvsanläggningar i Danzig och docka med reparationsverkstäder i Pillau. Verken, som levererat en stor mängd oceangående handelsfartyg till Tysklands största rederier, ha även byggt krigsfartyg till såväl Tyskland som utlandet. Arbetarantal c:a 10,000.

Schi'cksalstragedi, S c h i c k s a l s d r a m a (av ty. *Schicksal*, öde), beteckning för ett framför allt inom den tyska nyromanti-

ken förekommande sorgespel, där handlingen (liksom i den antika ödestragedin) icke bestämmes av karaktärerna utan av ett öde, av vilket dramats hjälte obevekligt ledes i fördärvet.

Schiedam [s-chida'm], stad i prov. Syd-Holland, Nederländerna, 4 km. v. om Rotterdam. Brännerier, glasfabriker. 44,000 inv.

Schiemann [sji'man], Theodor, f. 1847, d. 1921, tysk-baltisk historiker, prof. i Berlin 1892—1920, framstående kännare av östeuropeisk historia, skrev bl. a. *Geschichte Russlands, Livlands und Polens bis in 17. Jahrhundert* (2 bd, 1885—89), *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I* (4 bd, 1904—19) samt en serie dagspolitiska artiklar i Norddeutsche Allgemeine Zeitung, sedan samlade i årsvolymer under titeln *Deutschland und die grosse Politik* (14 bd, 1902—15).

Schiff, Hugo, f. 1834, d. 1915, tysk-italiensk kemist, prof. i Turin 1876—79, i Florens 1879—1915, var verksam såväl inom den oorganiska som den organiska kemin. Efter S. har uppkallats de s. k. schiffska baserna, föreningar mellan aminer och aldehyder.

Schildknecht. 1. Johan Albert S., f. 1833, d. 1919, musikförläggare, grundade med N. Elkan 1859 musikförlag och musikhandel i Sthlm, som 1909 övertogs av firmorna Abr. Lundquist och Abr. Hirsch. Musikhandeln överläts 1913 till E. Carelius (Elkan och Schildknecht, Emil Carelius). — 2. Maria S., f. 1881, den föreg:s dotter, skådespelerska, sedan 1911 anställd vid Dramatiska teatern i Sthlm. S. har framträtt särskilt i tragiska roller men också vunnit mycket erkännande inom det allvarliga karaktärsfacket; bl. a. har hon på ett förträffligt sätt utfört betydande Strindbergsroller.

Runar Schildt.

Schildt. 1. Runar S., f. 1888, d. 1925, finländsk författare. S. framträdde urspr. som skildrare av modern Helsingforsmiljö (*Asmodeus och de tretton själarna*, 1915) men hämtade senare även motiv från sin nyländska hembygd (*Regnbågen*, 1916; *Rönnbruden*, 1917) och gav i sina sista, konstnärligt och mänskligt fördjupade noveller (*Hemkomsten*, 1919; *Häxskogen*, 1920) skildringar särskilt från inbördeskrigets miljö. Till denna återvände han även i skådespelet *Den stora rollen* (1923, uppf. i Sthlm s. å.), som jämte *Galgmannen* (1922, uppf. i Sthlm 1925) och *Lyckoriddaren* (1923, uppf. i Sthlm 1924) utgör hans tekniskt och psykologiskt betydande dramatiska produktion. — I stil och uppfattning till en början påverkad av den moderna franska novellistiken, spec. Maupassant, och delande dennes skeptiska livssyn, övergick S. småningom till att ge uttryck åt en varmare och av starkare social medkänsla präglad

Friedrich v. Schiller. Teckning av Ferdinand Jagemann.

åskådning. — 2. Holger S., f. 1889, den föreg:s kusin, finländsk bokförläggare, grundade 1913 i Borgå en förlagsfirma, som 1917 flyttades till Helsingfors och 1919 ombildades till Holger Schildts förlags a. b. Den har förlagt de flesta nyare finlandssvenska författares arbeten.

v. Schi'ller, Friedrich, f. 1759, d. 1805, tysk diktare. S., som föddes i Marbach i Württemberg, fick sin utbildning i militärskolan Karlsschule i Stuttgart, där han studerade medicin; utexaminerad 1780, utnämndes han s. å. till militärkirurg. — S:s författarskap får från första stund sin prägel av hans hat mot den järnhårda disciplin och den despotism, för vilka han under sin uppväxttid utsattes. Till en början sysslar S. i huvudsak med dramatiskt författarskap, och i *Die Räuber* (1781; Röfvarbandet, 1799, uppf. i Sthlm 1814) ger han ett dramatiskt medryckande, lidelsefullt uttryck åt sitt hat mot despotismen. Dramat nådde en storartad framgång men resulterade även i att S. av hertigen av Württemberg förbjöds all ytterligare författarverksamhet, och i sept. 1782 flydde han från Württemberg. Från dessa år förskriva sig ett par delvis formlösa och deklamatoriska, ehuru dramatiskt verkningsfulla skådespel: tragedin *Die Verschwörung des Fiesko zu Genua* (1783; Fiesko, 1821, uppf. i Sthlm 1835) samt det realistiska borgerliga sorgespelet *Kabale und Liebe* (1784; Kabale och kärlek, 1800, uppf. i Sthlm 1833), ett ståndsfördomarna och aristokratins fördärv gisslande socialt drama. Sin höjdpunkt når S:s diktning under denna period i frihetsdramat *Don Carlos* (1787; sv. övers. 1813, uppf. i Sthlm 1838), där framför allt teckningen av huvudfiguren, den ädle markis Posa, blivit berömd. — Efter Don Carlos' fullbordande upphör S:s dramatiska diktning under en tid av tolv år, och den följande perioden sysslar han uteslutande med historiskt, estetiskt-filosofiskt och lyriskt författarskap. 1789 flyttade S. som prof. i historia till Jena, där han i huvudsak var bosatt under återstoden av sitt liv. Av S:s historiska arbeten äro de viktigaste *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande* (1788) och *Geschichte des dreissigjährigen Krieges* (1791—93; Historia om trettioåriga kriget, 1796—97), präglade av en glänsande stil och en dramatiskt livfull framställning. I en rad uppsatser och småskrifter (främst *Über Anmuth und Würde*, 1793; *Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen*, 1795; Om människans estetiska fostran, 1915, och *Über naive und sentimentalische*

Dichtung, 1795—96) framlägger S. sin filosofiska och estetiska uppfattning. På en gång starkt påverkad av Kants manliga idealism och en fiende till den rigoristiska tendens, som han fann i dennes morallära, framställer han, delvis under intryck av Shaftesburys hellenism, ett människoideal av på en gång "behag" och "värdighet". Människans utbildning till en harmonisk personlighet skall enl. S. ske genom estetisk fostran, genom konsten, en skönhetens från all tendens fria "lek", vilken för S. utgör en högre enhet av förnuft och natur, frihet och nödvändighet. S. söker göra åtskillnad mellan antikens ss. "naiv" (d. v. s. naturlig) och den nyare tidens ss. "sentimental" (d. v. s. sökande den förlorade naturen) karaktäriserade diktning, varigenom han skapar en utomordentligt betydelsefull estetisk distinktion. En viktig roll för utbildandet av S:s harmoniska människoideal har även övats av hans vänskap med Goethe (från 1794), som också i hög grad stimulerat hans lyriska diktning. Huvudparten av denna faller inom denna period, ypperliga ballader (ss. *Der Ring des Polykrates*, *Der Handschuh*) och djupsinniga idédikter (ss. *Das Lied von der Glocke*) samt de tills. med Goethe författade polemiska epigrammen *Xenien* (1796). — Sedan S:s poetiska skaparkraft sålunda vaknat till nytt liv, började han åter ägna sig åt den diktart, för vilken han hade den mest utpräglade hågen, nämligen dramat, och med trilogin *Wallenstein* (*Wallensteins Lager*, *Die Piccolomini* och *Wallensteins Tod*, uppf. 1798—99, tr. 1800; sv. övers. 1814, uppf. i Sthlm 1831) skapade han sitt mest omfattande dramatiska diktverk, betydande framför allt genom sin behärskning av det väldiga människomaterialet. Senare följde det delvis till den grekiska tragedin anslutande sorgespelet *Maria Stuart* (uppf. 1800, tr. 1801; sv. övers. 1821, uppf. i Sthlm s. å.), *Die Jungfrau von Orleans* (1801; sv. övers. 1813, uppf. i Sthlm 1836), en fosterlandskärlekens tragedi, som står på höjdpunkten av vad S. skapat, det antikiserande ödesdramat *Die Braut von Messina* (1803; sv. övers. 1864) samt det nationella frihetsdramat *Wilhelm Tell* (1804; sv. övers. 1823, uppf. i Sthlm 1845) med en stark prägel av hans ungdoms frihetspatos. — 1802 hade S. blivit adlad; s. å. flyttade han från Jena till Weimar, där han dog. — I universalitet och harmonisk utveckling av den egna personligheten knappast jämförbar med Goethe, har dock S. med sin ljusa och optimistiska natur, sin okuvliga frihetskärlek och sin diktnings idealitet i högre grad än denne blivit det tyska folkets typiske nationaldiktare. S:s största betydelse torde ligga däri, att han i en human form till det tyska folket förmedlat den för dess historiska utveckling så betydelsefulla kantska etikens moraliska idealism. Åtskilliga av S:s handskrifter, handlingar rör. S. etc. förvaras i det 1889 med Goethe-Archiv sammanslagna Schiller-Archiv. — Till S:s minne upprättades 1859 Schillerstiftelsen (*Deutsche Schillerstiftung*), som understödjer behövande tyska diktare. — S. å. instiftades av senare kejsar Vilhelm I ett Schiller-Preis att efter förslag av en kommitté utdelas av konungen av Preussen ss. belöning för litterära, särskilt

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

Altes Museum i Berlin. Av Karl Friedrich Schinkel.

dramatiska verk. Det utdelas sedan 1920 av preussiska staten.

Schiller [sji'llə], Ferdinand Canning Scott, f. 1864, engelsk filosof, företräder inom kunskapsteorin en pragmatistisk ståndpunkt (se Pragmatism) och hyllar en spiritualistisk metafysik.

Schillerkrage, vid skjortkrage, öppen över halsen och nedvikt över rockkragen, uppkallad efter F. v. Schiller (se ill. till d. o.), som vanl. avbildas med en sådan.

Schi'lling (jfr Skilling), namn på flera tyska mynt i äldre tider samt på den nya österrikiska myntenheten av 1925, vilken sattes till 10,000 österrikiska kr. (0,53 sv. kr.).

v. Schi'llings, Max, f. 1868, tysk tonsättare, verksam som operaledare 1908—18 i Stuttgart och 1919—25 för statsoperan i Berlin. S., som delvis anslutit sig till efterwagnerska riktningar inom musiken, har skrivit ett stort antal verk, bland vilka märkas operorna *Ingwelde* (1894), *Der Pfeifertag* (1899), *Moloch* (1906) och *Mona Lisa* (1915, Sthlm 1923), vid. orkestermusik, stycken för en l. flera röster med ackompanjemang av piano l. orkester, kammarmusik m. m.

Schi'lling v. Ca'nstadt, Pavel, f. 1786, d. 1837, rysk ingenjör, elektrotekniker, påvisade 1809 möjligheten av den galvaniska strömmens "återledning" genom jorden, konstruerade 1832 den första användbara nåltelegrafen och utförde 1812 den första elektriska minsprängningen.

Schi'nkel, Karl Friedrich, f. 1781, d. 1841, tysk målare och arkitekt. S. blev den ledande kraften inom tysk byggnadskonst under 1800-t:s förra hälft. I Berlin och dess omgivningar uppförde han en rad byggnader, präglade av en sträng och stram klassicism, som gärna betraktas som uttryck för en speciellt preussisk stil (Högvakten vid Unter den Linden, 1816—18, Schauspielhaus, 1818—21, Altes Museum, 1822—28). Han verkade även som teaterdekoratör, konsthantverkare och teoretiker.

v. Schi'nkel, Bernt Bergman, f. 1794, d. 1882, historisk samlare, överste. S., som 1833 blev Karl XIV Johans adjutant, fick av konungen i uppdrag att samla akter rörande hans historia. Resultatet av S:s mångåriga arbete blev de s. k. Schinkelska samlingarna (nu i Uppsala universitetsbibliotek).

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

På grundval av dem utarbetade hans brorson K. V. Bergman *Minnen ur Sveriges nyare historia* (12 bd, 1852—81, bihang 3 bd, 1881—83).

Schi'rmer, Johan Wilhelm, f. 1807, d. 1863, tysk målare. S. är en av de mest framträdande representanterna för den klassicistiska landskapskonsten i Tyskland. Hans italienskt storliniga utsikter livas ofta av bibliskt figurstaffage.

Schi'rren, Carl, f. 1826, d. 1910, tysk-baltisk historiker, prof. i Dorpat 1858—69 och i Kiel 1874—1907. S., som i flera verk behandlade baltisk historia, var en utmärkt kännare av Stora nordiska krigets tid, för vars utforskande han gjorde rika avskriftssamlingar. Dessa ha sedan 1922 varit utlånade till svenska riksarkivet av ägaren, Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde i Riga.

Schism (grek. *ski'sma*), söndring, splittring; i katolsk kyrkorätt i allm. kyrkomedlemmars utträde ur den kyrkliga organisationen, vare sig detta är framkallat genom avvikelser i läran (kättersk S.) l. de utträdande alltjämt äro renläriga. Om "stora schismen" se Påve sp. 762. — Schisma'tiker, person, som avsöndrat sig från kyrkan. — Adj.: schisma'tisk.

Schisshyttan, bruk med masugn i Norrbärke skn, Kopparb. l. S. anlades 1643; en tid på 1700-t. silververk. Nuv. äg. Starbo bruksägares a. b. (se d. o.).

Schizofreni' (av grek. *ski'zein*, splittra, och *fren*, sinne), se Sinnessjukdomar.

Schizo'poda, en underordn. vanl. marina Skalkräftor, liknande små räkor. Hos *Euphau'sia pellu'cida* finnas ögonlika lysorgan, hos *My'sis* ett par blåsformiga statiska organ i basen av de sista abdominalfötterna.

Studie för självporträtt. Målning av Helene Schjerfbeck. (Åbo mus.)

Schjelderup [sjä'll-], Gerhard Rosenkrone, f. 1859, norsk tonsättare och skriftställare, har, mestadels till egna texter, skrivit musikdramer, ss. *Östenfor sol og vestenfor maane*, *Et folk i nöd*, *Bruderovet*, *Offerilden*, orkesterverk (en symfoni, orkesterdikter), sånger m. m. samt musikhistoriska arbeten.

Schjerfbeck [sjä'rf-], Helene, f. 1862, finländsk målarinna. S:s tidigare arbeten stå under inflytande av periodens friluftsmåleri (*Procession i Bretagne*, 1884; *En konvalescent*, 1887, Ateneum, Helsingfors), men hon visar redan tidigt en strävan till förenkling och koncentration, som vid sekelskiftet utmynnar i en genom hennes långa sjuklighet delvis förklarad, förandligad och förinnerligad konst (*Den gamla*

T. v. Friedrich v. Schlegel. Kopparstick av J. Axmann. — T. h. August Wilhelm v. Schlegel. Målning av Adolf Hohneck.

herrgården, omkr. 1900; *I hemmet*, 1903, bägge i Åbo mus.).

Schlaf, Johannes, f. 1862, tysk författare, en av banbrytarna för naturalismen i tysk litteratur. En tid samarbetade han med A. Holz (se d. o.); senare har han skrivit bl. a. dramat *Meister Ölze* (1892) och de lyriska prosaböckerna *In Dingsda* (1892) och *Frühling* (1896).

Schla'ger (ty., av *schlagen*, slå), benämning på kuplett l. dansmelodi, som vunnit en tillfällig allmän popularitet, "slagit igenom"; i överförd bet. för tillfället allmänt populär nyhet, "senaste nytt", "sista fluga".

Schla'ngenbad [-bat], badort i prov. Hessen-Nassau, Preussen, i en dal av Taunus. S. har 8 varma (28°—32°), alkaliska mineralkällor. 330 inv.

Schlara'ffenland [-lannt] (ty., av *Schlaraffe*, lätting), ett paradisiskt sagoland, där människorna utan arbete få alla njutningar på sin lott. Sagan om S., som är en version av de antika dikternas "guldålder", utbildades framför allt i den medeltida diktningen.

Schla'tter, Adolf, f. 1852, tysk evangelisk teolog, prof. i Greifswald 1888, Berlin 1893, Tübingen 1898—1922. S., som främst bearbetat den nytestamentliga exegetiken i bibelteologisk anda, har på stora skaror av lärjungar utövat starkt inflytande. Bland S:s talrika arbeten märkas *Die Geschichte des Christus* (1921) och *Die Theologie der Apostel* (2:a uppl. 1922).

v. Schle'gel. 1. August Wilhelm v. S., f. 1767, d. 1845, tysk estetiker och poetisk översättare, prof. i Jena 1798, i Bonn 1818. I den romantiska krets i Jena, som utgjordes av S. och hans yngre broder, Tieck, Novalis, Schleiermacher, Schelling m. fl., var S. den praktiska och utåtriktade kraften; kretsens organ var S:s och hans broders 1798—1800 utgivna tidskrift *Athenäum*. S:s föreläsningar över antik och modern litteratur övade stort inflytande, medan hans poetiska sinne och formella virtuositet bäst kommo till sin rätt i de översättningar, genom vilka han introducerade de sydromanska skalderna Dante, Calderón, Cervantes samt främst Shakspere (1797—1810) i tysk litteratur. S. införde i Tyskland ett vetenskapligt sanskritstudium (jfr S. 2) och utgav flera fornindiska skaldeverk. — 2. Friedrich v. S., f. 1772, d. 1829, den föreg:s broder, tysk estetiker, författare och filolog. En mera ursprungligt idérik, mindre systematiserande natur än brodern, utformade S. de romantiska lärorna i stundom snillrika aforismer; hans uppslag bidrogo att utveckla den romantiska skolans åskådning, bl. a. lärorna om "ironin" och om poesins rot i världsalltet. S. skrev även en delvis självbiografisk konstnärsroman (*Lucinde*, 1799), i vilken han ivrade för en friare erotisk moral, och författade liksom brodern skarpsinniga studier över antik och romansk littera-

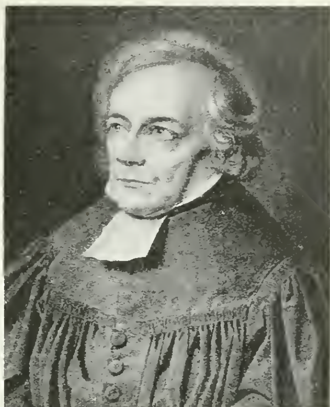
tur. Hans arbete *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (1808), väckte först intresse för sanskritstudiet i Tyskland och fick härigenom epokgörande betydelse för språkvetenskapens utveckling.

Schlei [sjlaj], da. *Slien,* smal vik av Östersjön i prov. Schleswig-Holstein, Preussen. 38 km. lång.

Schleicher [sjla'jʒer], August, f. 1821, d. 1868, tysk språkforskare, prof. i Prag 1850, i Jena 1857. Genom sitt huvudarbete, *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (2 bd, 1861—62), framträdde S. som en av de främsta representanterna för den jämförande språkforskningen vid 1800-t:s mitt.

Schleiden [sjla'j-], Matthias Jacob, f. 1804, d. 1881, tysk botanist, 1850—62 prof. i Jena. S. var bl. a. cellforskare: han framhöll cellernas självständighet och cellkärnans betydelse samt uppfattade växten som ett cellsamhälle. Däremot var hans teori om cellernas uppkomst (genom någonting snarlikt en kristallisationsprocess) felaktig.

Schleiermacher [sjla'j-], Friedrich, f. 1768, d. 1834, tysk evangelisk teolog, prof. i Halle 1804, predikant i Berlin 1809, tillika prof. där 1810. S. är den protestantiska teologins största namn i nyare tid. I ungdomen påverkad av herrnhutarna, med vilka visserligen snart en brytning inträdde, kallade sig S. sedermera själv "en herrnhutare av högre ordning". Under romantikens inflytande tillkom hans ryktbaraste arbete *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (1799; Tal över religionen, 1923). I detta angriper S. upplysningens rationalism och moralism och söker uppvisa religionens härifrån helt artskilda karaktär: den hör hemma i känslans värld, är "sinne och smak för det oändliga" och på djupet en hemlighet. Ännu mer betydande är emellertid S:s stora dogmatiska arbete *Der christliche Glaube* (2 bd, 1821—22; Den christliga tron, 2 bd, 1842—46), vari S. från originella synpunkter utvecklar det kristna trosinnehållet. Här bestämmes bl. a. religionens väsen ss. "känsla av absolut beroende". I ett flertal andra arbeten behandlade S. problem från skilda håll inom teologin. S. är den eg. besegraren av den teologiska rationalismen och har med genial blick ställt nya uppgifter för teologin, på vilkas lösande denna alltjämt arbetar.

Friedrich Schleiermacher. Samtida litografi efter målning av F. Krüger.

Schlenk, Wilhelm, f. 1879, tysk kemist, prof. i Berlin 1921, känd genom sina undersökningar av trifenylmetanderivat och föreningar med trevärt kol.

Schle'sien, lat. *Sile'sia,* gammalt landskap kring Oders övre lopp inom nuv. Preussen, Polen

och Tjecko-Slovakiet. — Under folkvandringstiden blev det urspr. av germaner bebodda S. befolkat av slaver och stod redan på 900-t. under polsk överhöghet. 1163 fingo tre polska konungasöner var sin del av S. ss. polskt län. Genom stark tysk kolonisation blev S. sedermera ett övervägande tyskt land. S:s furstendömen delades småningom i flera smärre, av vilka de flesta 1327—29 erkände Böhmens överhöghet. Jämte Böhmen förenades de 1526 med habsburgarnas österrikiska arvländer. På flera furstendömen i S. gjorde sedermera kurfurstarna av Brandenburg arvsanspråk, samtidigt som de uppträdde mot förtrycket av de talrika lutheranerna i S., för vilkas religionsfrihet först Karl XII utverkade betryggande garantier (genom fördraget i Altranstädt 1707). Under österrikiska tronföljdskriget (se d. o.) erövrade Fredrik II av Preussen under åberopande av sina förfäders arvsanspråk större delen av det blomstrande S. Återstoden bildade ett österrikiskt kronland, som vid världskrigets slut delades mellan Tjecko-Slovakiet och Polen (gränsen fastställdes efter en del konflikter om Teschenområdet 1920). 1919 delades preussiska S. i prov. Nieder-Schlesien och Ober-Schlesien. Polen hade i Versaillesfreden erhållit en del av Nieder-Schlesien samt fick senare efter folkomröstning en större del av Ober-Schlesien (se d. o.). 1919 fick Tjecko-Slovakiet en mindre remsa av preussiska S. v. om Oder. Huvudparten av det gamla S. är fördelat på följande områden: 1. Nieder-Schlesien, provins i Preussen, mellan prov. Brandenburg och Grenzmark Posen-Westpreussen samt Polen i n., S. 2 i s.ö., Tjecko-Slovakiet samt fristaten och prov. Sachsen i s. och v. 26,616 kvkm. 3,1 mill. inv. S. är till större delen ett fruktbart lågland, som i s.v. övergår i Sudeterna. Jordbruk och industri. Huvudstad Breslau. — 2. Ober-Schlesien, provins i Preussen, s.ö. om S. 1 mellan Polen och Tjecko-Slovakiet. 9,730 kvkm. 1,4 mill. inv. S. är låglänt kring Oder och uppfylles f. ö. av Sudeterna och polska berglandets utlöpare. Jordbruk och bergsbruk (stenkol och zink). Huvudstad Oppeln. — 3. S., po. *Śląsk*, departement i s.v. Polen. Betydande bergsbruk (stenkol, järn, zink och tenn). Huvudstad Katowice (Kattowitz). 4,234 kvkm. 1,1 mill. inv. — 4. S., tjeck. *Slezsko*, provins i Tjecko-Slovakiet (se d. o.).

Schlesiska krigen, se österrikiska tronföljdskriget.

Schlesiska skolan, beteckning för två skaldeskolor i tysk litteratur, vilkas främsta representanter hade sitt hemvist i Schlesien. Huvudman för den *första S.* var M. Opitz (se d. o.); de viktigaste företrädarna för den *andra S.* voro C. H. v. Hofmannswaldau (se d. o.) och D. K. v. Lohenstein. Jfr Marinism.

Schle'swig [-viʒ], da. *Slesvig*. 1. N. delen av prov. Schleswig-Holstein (se d. o.), Preussen, n. om Ejder. — 2. Stad i prov. Schleswig-Holstein, Preussen, vid Schleis innersta del. Domkyrkan, en romansk, senare förändrad byggnad, har ett berömt altarskåp av Brüggeman (se ill. till d. o.). 19,000 inv. — Det efter viken Schlei benämnda S. uppstod trol. på 800-t. och blev en viktig transitoort för den bl. a. av svenskar, friser och sachsare förmedlade Nord-Östersjöhandeln. Un-

der 800-t. hade S. en hotande medtävlare i en vallomgärdad handelsplats i grannskapet, Hedeby, som trol. innehades av svenska vikingar men förstördes omkr. 1000 (S. benämndes sedan även Hedeby). S. förlorade efter 1150-t. sin stora betydelse bl. a. genom Lübecks uppsving. Från 1100-t. är S:s äldsta stadslag, den äldsta bevarade i Norden. Under nyare tiden fick S. tysk prägel.

Schleswig-Holstein, provins i Preussen, mellan Nordsjön och Östersjön. Förutom huvudområdet, som gränsar till Danmark i n., Lübeck och Mecklenburg i ö. samt Hamburg och prov. Hannover i s., omfattar S. Nordfrisiska öarna, Helgoland och Femern. 15,060 kvkm. 1,5 mill. inv. S., som tillhör nordtyska låglandet, uppfylles i ö. av Baltiska lanthöjden, i mitten av geest och i v. av marskland. Åkerbruk och fruktodling, boskapsskötsel, fiske och sjöfart, gynnad av Nord-Östersjö- och Elbe—Travekanalerna. Huvudstad Kiel. — Om S:s historia se Holstein och Slesvig.

Schlick, Otto, f. 1840, d. 1913, tysk skeppsbyggare, ledare för Germaniawerft i Kiel 1875, anställd vid Bureau Veritas 1882, vid Germanischer Lloyd 1895, undersökte fartygs rörelser i sjögång och konstruerade ett rullningsgyroskop.

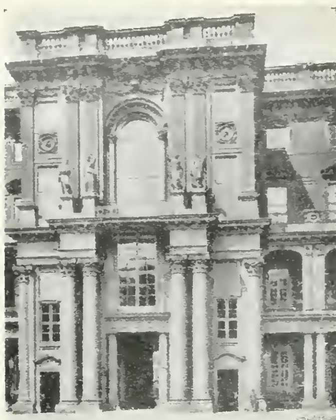
v. **Schlieffen** [sjli'fen], Alfred, f. 1833, d. 1913, greve, tysk generalfältmarskalk, chef för stora generalstaben 1891—1905. S. utarbetade en krigsplan för samtidigt krig med Ryssland och Frankrike, avseende att över Belgien rikta huvudangreppet mot det senare för att där uppnå ett avgörande och därefter vända huvudkrafterna mot Ryssland. Att Moltke (se d. o. 2) vid världskrigets början genomförde planen endast i modifierad form, anses vara den främsta orsaken till det tyska huvudangreppets misslyckande.

Heinrich Schliemann.

Schliemann [sjli'man], Heinrich, f. 1822, d. 1890, tysk klassisk arkeolog. S., vilken som affärsman samlat en betydande förmögenhet, ägnade sig från 1870 åt arkeologiska undersökningar. Greklands förhistoriska tid (se Egeisk kultur) och den kulturella bakgrunden för de homeriska dikterna ha tack vare honom framdragits i ljuset. Genom synnerligen omfattande grävningar (1870—90) lyckades han bestämma platsen för det homeriska Troja (se d. o.). Betydande voro även de av S. igångsatta undersökningarna i Mykene (1876—77) och Tiryns (1884—85). S:s livsgärning blev epokgörande framför allt genom hans rikedom på uppslag, hans energi och befruktande forskarglädje. Däremot brast han ofta i vetenskaplig metod. Av S:s förnämsta fynd förvaras de från Troja i Berlin, de från Mykene och Tiryns i Aten.

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

Slottet i Berlin. Trapphus vid inre gården. Av Andreas Schlüter.

v. Schli'ppenbach. 1. Kristofer Karl v. S., f. 1624, d. 1660, greve, krigare, diplomat, deltog i Trettioåriga kriget och sändes 1654 i en ryktbar diplomatisk beskickning till flera tyska hov men ådrog sig genom sina stórordiga uttalanden om Karl X Gustavs polska krigsplaner dennes ovilja. Under det polska kriget återfick han konungens förtroende och förde viktiga underhandlingar med kurfursten av Brandenburg. 1657 president i Krigskollegium och riksråd. 1660 kommissarie vid fredsunderhandlingarna i Oliva. — 2. Volmar Anton v. S., f. omkr. 1650, d. trol. 1739, generalmajor, ledde under Stora nordiska krigets första år det med tiden hopplösa försvaret av Livland. Tillfångatagen vid Poltava, trädde S. 1715 i rysk tjänst.

Schlo'sser, Friedrich Christoph, f. 1776, d. 1861, tysk historiker, prof. i Heidelberg 1817, skrev 1815—24 en sedermera utvidgad *Weltgeschichte* (2:a uppl. 19 bd, 1846—57, sv. övers. 1857—63). Verket, som utmärkes av breda kulturskildringar och ett moraliserande betraktelsesätt, har liksom S:s lärargärning utövat stort inflytande på 1800-t:s liberalism.

Schlü'sselburg, rysk fästning på en ö vid Nevas utlopp ur Ladoga, skapad av Peter I genom om- och tillbyggnad av Nöteborg (se d. o.). S. kom ej att utsättas för några krigiska prov och har huvudsakl. använts som fängelse.

Schlyter. 1. Karl Johan S., f. 1795, d. 1888, rättshistoriker, prof. i Lund 1838—76 (ständigt tjänstledig från 1852). S:s namn är främst knutet till det monumentala verket *Co'rpus ju'ris sue'o-gotho'rum anti'qui* (*Samling af Sweriges gamla lagar*), en fullständig textkritisk edition av medeltida lagurkunder (13 bd 1827—77, de två första i samarbete med H. S. Collin). Arbetet är av grundläggande betydelse för forskningen i germansk rättshistoria samt i Sveriges medeltida kultur och samhällsskick. Det har även, icke minst genom den ordbok till lagsamlingen, som avslutar verket, haft den största betydelse för svensk språkhistorisk forskning. — 2. Karl S., f. 1879, den föreg:s sonson, jurist, politiker, revisionssekreterare, häradshövding i Askims m. fl. häraders domsaga 1923. S., som 1912—19 var sekreterare i och 1919—25 led. av processkommissionen och i sin domsaga sökt genomföra partiella reformer i rättegångsförfarandet, var konsultativt statsråd 1921—23 i Brantings andra och 1925—26 i Sandlers ministär. Socialdemokratisk led. av F. K. 1919 (urtima riksdagen) —20 och sedan 1926.

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

Schlü'ter, Andreas, f. 1664, d. 1714, tysk arkitekt och bildhuggare. Det är ej med visshet känt, om S. under sin ungdom studerade i Rom; överensstämmelserna mellan hans konst och Berninis barock äro emellertid iögonenfallande. Hans förnämsta arkitektoniska skapelse, ombyggnaden av slottet i Berlin (se ill. till d. o.; 1698—1706), är ett verk helt i romersk anda. Som skulptör drages han mot det häftiga uttrycket och den lidelsefulla rörelsen. Hans ryttarmonument över den store kurfursten (Berlin, 1698—1703) är med sin laddade kraft ett av barockskulpturens mästerverk, och hans masker av döende krigare på tyghuset i Berlin förena stor dekorativ stil med skakande realism (se ill. till Maskaron).

v. Schma'lensee [-se], Kurt, f. 1848, d. 1925, skeppsbyggare, 1869—1916 ingenjör vid Bergsunds mek. verkstad och 1881—1916 chef för dennas avdelning vid Finnboda, som under S:s ledning hade sin glansperiod.

Schma'lkalden, stad i en enklav i Thüringen, tillhörig prov. Hessen-Nassau, Preussen. 10,000 inv. — S., som är känt sedan 800-t., blev stad på 1330-t. Om det i S. ingångna Schmalkaldiska förbundet, de där antagna Schmalkaldiska artiklarna samt Schmalkaldiska kriget, se Reformationen sp. 915 f.

Schme'ller, Johann Andreas, f. 1785, d. 1852, tysk språkforskare, prof. i München 1828. S:s huvudarbeten, *Die Mundarten Bayerns* (1821) och *Bayerisches Wörterbuch* (4 bd, 1827—37), ha varit grundläggande för tysk dialektforskning.

Den store kurfurstens ryttarmonument i Berlin. Av Andreas Schlüter.

v. Schme'rling, Anton, f. 1805, d. 1893, österrikisk liberal politiker, var 1848—49 såväl i den tyska förbundsdagen som i nationalparlamentet i Frankfurt am Main en ledande målsman för den tyska enhetsfrågans lösning under Österrikes medverkan. Statsminister 1860—65 sökte han förgäves genomföra en centralistisk österrikisk-ungersk helstatsförfattning som oktrojerats 1861.

Schmidt [sjmitt]. 1. Georg Friedrich S., f. 1712, d. 1775, tysk kopparstickare av fransk skolning, elev till Larmessin, 1744 hovgravör hos Fredrik II, vars porträtt efter A. Pesne han graverade. Utförde även etsningar, där han imiterade och kopierade Rembrandt. — 2. Johann Kaspar S., f. 1806, d. 1856, tysk filosof, bekant under pseud. Max Stirner. I det först konfiskera-

de arbetet *Der Einzige und sein Eigenthum* (1845; sv. övers. 1910—11) förfäktade S. en ytterligtgående individualism med helt förnekande av all samhällelig rätt gentemot individen. Genom sin strävan att ersätta samhällsinstitutionerna med fria föreningar blev han en förelöpare till den moderna anarkismen och spelade en viss roll för socialismen genom sitt hävdande av proletariatets rätt till kamp för sina strävanden. — 3. Julian S., f. 1818, d. 1886, tysk litteraturhistoriker och publicist, drev en energisk propaganda för en realistisk diktning med liberal tendens, samt utgav bl. a. *Geschichte der deutschen Nationalliteratur im 19. Jahrhundert* (2 bd, 1853; utvidgad uppl. *Geschichte der deutschen Literatur seit Lessings Tod,* 3 bd, 1865—67). — 4. Julius S., f. 1825, d. 1884, tysk astronom, 1858 chef för observatoriet i Aten, mest bekant för sin stora månatlas (1878). — 5. Valdemar S., f. 1836, d. 1925, dansk orientalist och arkeolog, erhöll professors namn 1869, docent i Köpenhamn 1882—1922, huvudsakl. verksam inom egyptologin. — 6. Johannes S., f. 1843, d. 1901, tysk språkforskare, prof. i jämförande språkvetenskap i Graz 1873, i Berlin 1876. S:s *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen* (1872) har haft stor betydelse för uppfattningen om de indoeuropeiska språkens släktskapsförhållanden. — 7. Erich S., f. 1853, d. 1913, tysk litteraturhistoriker, prof. i Wien 1880, flyttade 1885 till Weimar (där han ordnade det s. å. upprättade Goethe- und Schillerarchiv), prof. i Berlin 1887. S. har bl. a. bedrivit forskningar över Lessing (om vilken han skrivit sitt huvudarbete, *Lessing. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften,* 2 bd, 1884—92; 3:e uppl. 1909) och modern tysk litteratur men framför allt ägnat sig åt studiet av Goethe; bl. a. upptäckte han 1888 Ur-Faust (jfr Goethe). — 8. Otto Ernst S., f. 1862, tysk författare under pseud. Otto Ernst, folkskollärare 1883—1901. S. har skrivit dikter och tendentiösa dramer (*Flachsmann als Erzieher,* 1901; uppförd i Sthlm 1902) men främst vunnit framgång med älskvärda, småborgerliga noveller och romaner (*Asmus Sempers Jugendland,* 1904; Asmus Sempers ungdomsland, 1907). — 9. Robert S., f. 1864, tysk socialdemokratisk politiker, 1893—1903 medarbetare i Vorwärts, led. av riksdagen 1893—98 och sedan 1903, av nationalförsamlingen 1919—20. S., som varit led. av fackföreningarnas centralstyrelse, har särskilt ägnat sig åt deras socialpolitiska verksamhet. S. var livsmedelsminister 1919, ekonomiminister 1919—20 och 1921—22 samt hösten 1923 återuppbyggnadsminister. — 10. Carl S., f. 1868, tysk evangelisk teolog, prof. i Berlin 1909, framstående kännare av den gammalkyrkliga, spec. koptiska litteraturen, jämte v. Harnack från 1907 redaktör för den stora publikationsserien *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur.* — 11. Franz S., f. 1874, österrikisk tonsättare, sedan 1925 ledare för statskonservatoriet i Wien, har bl. a. tonsatt operorna *Notre Dame* (1914) och *Fredegundis* (1922), symfonier samt kammarmusik. — 12. Johannes S., f. 1877, dansk botanist och oceanograf, 1910 chef för

Carlsberglaboratoriets fysiologiska avdelning. S. har gjort viktiga undersökningar över humle, planktonalger, fiskraser m. m. samt framför allt över ålens biologi, varigenom ålens yngelplats (i v. Atlanten) och vandringar klarlagts (Danaexpeditionen 1921—22 m. fl. fartygsexpeditioner).

Schmiedeberg [sjmi'debärȝ], Oswald, f. 1838, d. 1921, tysk farmakolog, prof. i Dorpat 1870, Strassburg 1872, utredde på viktiga punkter flera gifters verkan (ss. muskarin, atropin, digitalisgifter, kaffein, teobromin, uretan, veronal m. fl.), framställde muskarin syntetiskt, påvisade syntesen av hippursyra i kroppen, m. m.

Schmitt, Florent, f. 1870, fransk tonsättare, har med anslutning till tyska romantiska riktningar och rysk musik (Balakirev m. fl.) skrivit orkesterdikter, baletter, scenmusik till Shaksperes Antonius och Kleopatra, stycken för piano, sånger m. m.

v. **Schmo'ller,** Gustav, f. 1838, d. 1917, tysk nationalekonom och historiker, prof. i Halle 1864, i Strassburg 1872 och i Berlin 1882—1913. I opposition mot den klassiska nationalekonomin sökte S. bibringa lärosystemet större realism genom historisk metod och utvecklingshistoriskt betraktelsesätt och sökte även belysa sammanhanget mellan de psykologiska orsakerna och de ekonomiska tillstånden och institutionerna. S. var även en av de första och främsta s. k. katedersocialisterna (se d. o.), i det han jämsides med det historiska betraktelsesättet hävdade en socialreformatorisk åskådning och framförde etiskt motiverade krav på statliga ingripanden till förmån för de fattigare samhällsklasserna. S:s huvudarbete är *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre* (2 bd, 1900—04). Han bedrev även forskningar och urkundsutgivning i preussisk historia. S. grundade (1877) och utgav en ansedd årsbok i tysk statsvetenskap och ekonomi, numera kallad *Schmollers Jahrbuch.*

Schna'bel, Arthur, f. 1882, österrikisk pianist. S., som även uppträtt i Sverige, har vunnit stort rykte främst för sin av djup konstnärlig uppfattning präglade tolkning av Brahms, Beethoven och Schubert.

Schnauzer [sjnao'tser] (ty., av *Schnauze,* nos), se Hund sp. 1002.

Schne'dler-Pe'tersen, Frederik, f. 1867, dansk musiker, verkade tidigare som orkesterviolinist men har från 1897 främst gjort sig känd som orkesterdirigent och från 1909 som ledare av de populära konserterna i Köpenhamns Tivoli.

Schneekoppe [sjne'kåppe], se Preussen sp. 576.

Schnéevoigt [sjne'fåkt], Georg, f. 1872, finländsk musiker, verkade till en början som violoncellist men framträdde senare som orkesterdirigent och har i denna egenskap utom i Sthlm, där han 1915—24 var konstnärlig ledare för Konsertföreningen, varit verksam bl. a. i Riga, München, Helsingfors, Oslo och Düsseldorf. S. är en skicklig och temperamentsfull dirigent, som måhända starkast gjort sig gällande i verk av finländska och ryska tonsättare (särskilt Sibelius och Tjajkovskij) samt av Brahms. — S:s hustru, Sigrid S., f. Sundgren, f. 1878, har gjort sig bemärkt som konsertpianist.

Schneider [sjnädä'r], Eugène, f. 1805, d. 1875, fransk industri-

Eduard Schnitzer (Emin pasja).

man, jämte sin broder Adolphe skapare av Creusotverken (se d. o.). Ss. ledare av dessa inträdde senare Eugènes son, Adolphe-Henrie, f. 1840, d. 1898, och sonson, Eugène, f. 1868.

Schneidler, John, f. 1868, konteramiral. S., som 1907—11 var svensk marinattaché i London och Paris samt 1911—12 biträdde vid den siamesiska flottans reorganisation, blev 1925 chef för Marinförvaltningen.

Schne'llklops (ty., av *schnell*, snabb, och *Klops*, bultad kötträtt), stekta skivor av oxkött; serveras med ett slags gräddsås.

Schni'tzeljakt, snitseljakt (av ty. *Schnitzel*, avskuret stycke, papperslapp), jaktridning utan hundar, där ryttarna följa ett med papperslappar markerat spår. S. till fots är en lek, som tillgår på liknande sätt.

Schni'tzer, Eduard, kallad Emin pasja, f. 1840, d. 1892, tysk upptäcktsresande och naturforskare. S. var 1876—85 en av Gordons närmaste män, utnämndes 1878 till guvernör i Angloegyptiska Sudans sydligaste provins och befann sig under mahdiupproret (se Sudan) i en mycket svår ställning. S:s trupper gjorde uppror, och själv räddades han i sista stund av Stanley. Under dessa år utforskade han bl. a. trakterna kring Albertsjön och Nilens övre lopp. 1890 gick S. i tysk tjänst och ledde 1892 en expedition till Albertsjön, varvid han mördades av infödingar. S:s för Central-Afrikas geografi ytterst värdefulla skrifter äro utgivna av Ratzel och Schweinfurth.

Schni'tzler, Arthur, f. 1862, österrikisk författare. S., vilken urspr. var läkare, är framför allt bekant för sina dramatiska enaktare (bl. a. cykeln *Anatol*, 1893, delvis uppf. i Sthlm 1914; dialogerna *Reigen* 1900; *Komödie der Worte*, 1915; Ordens komedier, uppf. i Sthlm 1916) och noveller (bl. a. *Casanovas Heimfahrt*, 1919; Casanovas hemfärd, 1920) men har även författat större dramer (*Liebelei*, 1895; Älskog, uppf. i Sthlm 1896; *Das weite Land*, 1911; Det vida landet, uppf. i Sthlm 1915; *Professor Bernhardi*, 1912, uppf. i Sthlm 1914) och romaner. S. har

Arthur Schnitzler.

framför allt skildrat den elegante och njutningslystne unge wienaren och hans motbild, den enkla och okonstlade flickan, "das süsse Mädel". Hans stilistiskt raffinerade arbeten ha en på en gång cynisk och graciös, melankoliskt stämningsmättad karaktär.

Schnü'tgen, Alexander, f. 1843, d. 1918, tysk konstsamlare, domkapitular i Köln, hopbragte en betydande samling kyrklig konst, som han 1906 skänkte till staden Köln.

Schober [sjå'-], Johann, f. 1874, österrikisk politiker, sedan 1918 polispresident i Wien. S. var 1921—22 statskansler och chef för två opolitiska ministärer, som inlade stora förtjänster om den inre desorganisationens bekämpande.

Schock, annan form för chock.

Scholander. 1. Fredrik Vilhelm S., f. 1816, d. 1881, arkitekt, målare och författare, prof. vid Konstakademin 1848, dess sekr. 1868, intendent i överintendentsämbetet 1864. Hans arkitektoniska stil, utbildad under studier i Rom och Paris, har en eklektisk hållning men röjer stor kunnighet och fantasi. Bland hans byggnadsverk i Sthlm må nämnas gamla Tekniska högskolan (1863) samt Synagogan (1870). Som lärare utövade han stort inflytande. I sina eleganta akvareller fångade han helst arkitekturmotiv. Som författare, under pseud. Acharius, visar han både fin lyrisk känsla och frodig berättargåva; försedda med teckningar av honom själv blevo hans skönlitterära skrifter mycket populära (t. ex. *Fjolners saga,* 1866). — 2. Sven S., f. 1860, den föreg:s son, vissångare. S. har under vidsträckta turnéer (även i utlandet) vunnit betydande publikframgång genom ett musikaliskt, medryckande dramatiskt, av friskt skämtlynne präglat föredrag till ackompanjemang av luta av smärre lyriska dikter (främst Bellman, Sehlstedt, Fröding), av vilka en del tonsatts av honom själv.

Synagogan i Stockholm. Av Fredrik Vilhelm Scholander.

Schola'ris, plur. schola'res (lat., av *scho'la,* skola), skolgosse.

v. Scholtz, Friedrich, f. 1851, tysk general, deltog under världskriget ss. armékårs-, sedan arméchef i striderna på östfronten till april 1917, varefter han intill krigets slut förde befälet över en huvudsakl. bulgarisk armégrupp på Salonikifronten.

Schonberg [skå'n-], Torsten, f. 1882, målare och tecknare. S. har framför allt framträtt som affischtecknare, illustratör och karikatyrist i en kraftig och dekorativ stil.

Schongauer [sjå'n-gao-], Martin, f. trol. före 1450, d. 1491, tysk målare och grafiker, verk-

Flykten till Egypten. Kopparstick av Martin Schongauer.

sam i Kolmar. Som målare var S. influerad av Roger van der Weyden, i vars stil han utförde *Madonnan i rosengården* i Martinskyrkan i Kolmar (1473). S:s konstnärliga och historiska betydelse vilar emellertid främst på den storslagna samling av 115 olika gravyrer, som bilda förutsättningen för Dürers konst. Innerliga religiösa bilder omväxla med humoristiska folklivsbilder.

Schoop [sjåp], Max Ulrich, f. 1870, schweizisk ingenjör, har bl. a. uppfunnit metalliseringsmetoden.

Schopenhauer [sjå'penhao-], Arthur, f. 1788, d. 1860, tysk filosof, blev efter studier i Göttingen och Berlin privatdocent i Berlin 1820 och levde sedan som privatlärd, från 1831 bosatt i Frankfurt am Main. I sitt filosofiska huvudarbete *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1819; sv. övers., 2 bd, 1916) utgår S. närmast från Kants kunskapsteori, som han utvecklar i metafysisk riktning. Vår erfarenhetsvärld är betingad av den mänskliga intelligensens åskådningsformer, rummet och tiden, och av kategorierna. De senare söker han återföra till en enda, nämligen kausaliteten, som är principen för all empirisk kunskap. Medan Kant begränsar vår kunskap till fenomenvärlden, söker emellertid S. uppvisa möjligheten av kunskap om verkligheten i sig. Genom omedelbar självåskådning fatta vi oss i vårt djupaste väsen som vilja, och i analogi härmed kunna vi uppfatta världsgrunden som en universell vilja. Med denna monistiska viljemetafysik förenar S. en djupt pessimistisk livsvärdering. Vilja innebär otillfredsställelse, konstant olust, ett ständigt jagande efter bedrägliga gyckelbilder. Lusten är endast negativ, en tillfällig frihet från olusten, som snart slår över i leda och framkallar nya begär. Utvecklingsprocessen inom naturen och i människornas värld är ett enda stort martyrium, och grundmotivet i detta drama är den osaliga världsviljans fruktlösa strävan efter förlossning. — S:s radikala pessimism utmynnar i en återlösningslära, som är starkt influerad av indisk metafysik. På tre vägar kan människan vinna befrielse från den blinda livsviljans tyranni: genom den estetiska kontemplationen, genom strävan att lindra andra levande varelsers nöd och genom asketisk världsförnekelse. Endast denna sista väg för till fullständig förlossning, till nirvana. Det asketiska helgonet, som radikalt vänt sig bort från skenets värld och dödat alla begär, blir därför

den högsta människotypen. — S:s filosofi, som framställes med konstnärligt mästerskap och erbjuder en rikedom av fina psykologiska iakttagelser, har haft ett betydande inflytande på filosofin och konsten. R. Wagner tog djupa intryck av hans idéer, och F. Nietzsche rönte påverkan särskilt av viljeläran i hans filosofi.

Schott. 1. Bernhard S., d. 1817, tysk musikförläggare, grundade 1773 ett musikförlag i Mainz, som senare fortsatt av dennes söner (B. Schott & Söhne) utvecklades till ett av världens största musikförlag. Filialer finnas i Bryssel, London, Paris och Leipzig. — 2. Otto S., f. 1852, tysk industri- och vetenskapsman, anlade tills. med E. Abbe glasverket i Jena, varigenom framställningen av optiskt glas lades på säker grund och många nya värdefulla glastyper uppfunnos.

Schotte [skå'tte], Axel, f. 1860, d. 1923, ämbetsman, politiker, landssekreterare i Värml. 1. 1902, landshövding i Västerb. 1. 1916. S. var civilminister i Staaffs första ministär 1905—06, i hans andra ministär 1911—14 och i Edéns ministär 1917—19. Sistnämnda år nödgades han på grund av det starka missnöje, som hans deltagande ss. aktieägare i spekulationsföretaget Svensk Import väckte, lämna sin portfölj. Led. av A. K. 1909—19 samt av F. K. 1919 (urtima riksdagen)—21.

Scho'ttisch (ty., skotsk), pardans i $^2/_4$ takt, påminnande om polka. S. är av folkligt, relativt ungt ursprung men har tidvis lanserats även som sällskapsdans. Jfr Dans sp. 78.

Schou [skå͜o], danska målare. 1. Ludvig Abelin S., f. 1838, d. 1867. S., som var elev av Marstrand, skiljer sig genom sin

Arthur Schopenhauer. Målning av J. Lunteschütz.

stora, sydländskt lidelsefulla figurstil från de samtida danska målarna. Han utförde italienska genrescener samt kompositioner med antika l. fornnordiska motiv. — 2. Peter Alfred S., f. 1844, d. 1914, bror till S. 1. S. erhöll sin egentliga utbildning hos Bonnat i Paris. Hans tavlor, huvudsakl. porträtt och interiörer, äro i den fina, lätta touchen påverkade av fransk impressionism men ha ett danskt tycke genom sin innerliga stämning, t. ex. den gripande *Allvar* (1905; Nat. mus.). — 3. Karl S., f. 1870. S. kom från Zahrtmanns ateljé till Paris. Hans förnäma landskapskonst står i det franska friluftsmåleriets tecken.

Schoutbijnacht [s-chå͜o'tbäj-], holl., eg. uppsyningsman om natten, grad i nederländska marinen, motsvarande konteramiral (så även i Sverige före 1771).

Schouwen [s-chå͜o'-], ö mellan två av Scheldes och Maas' mynningsvikar, Nederländerna. 230 kvkm. C:a 25,000 inv.

Schramm, Paul, f. 1892, österrikisk pianist och tonsättare, har flerstädes vunnit uppskattning som solospelare och ackompanjatör. S. har även skrivit stycken för piano, kammarmusik, sånger samt operabuffan *Die Rache des verhöhnten Liebhabers.*

Schre'ker, Franz, f. 1878, österrikisk tonsättare, från 1920 ledare av musikhögskolan i Berlin. S., som i sina ungdomsverk stått i beroende av Brahms, har i sin senare produktion anslutit sig till modernistiska stilriktningar. Bland hans verk märkes främst en rad operor till egna texter, *Der ferne Klang* (1909), *Die Gezeichneten* (1915), *Der Schatzgräber* och *Das Spielwerk* (1920) samt *Irrelohe* (1924), sånger, körverk, orkesterstycken (kammarsymfoni för 23 soloinstrument m. m.).

Schrode'rus [skro-], Ericus, d. 1647, yngre broder till Johan Skytte, ”kunglig translator”, boktryckare och författare, gjorde en mångsidig kulturell insats som översättare av berömda utländska verk, främst historiska.

Schröder [skrö'-]. 1. Georg Engelhard S., f. 1684, d. 1750, målare. S. erhöll sin första utbildning i v. Kraffts ateljé och gjorde under en längre studieresa bekantskap med senbarockens dekadenta och effektsökande måleri. Hans produktion omfattar altartavlor (bl. a. i Drottningholms slottskapell), allegoriska kompositioner och framför allt porträtt (se ill. till Triewald). Hans stil, som utmärkes av en maniererad teckning och en tungt lysande färg, bibehåller sig oförändrad in i rokokons skede. — 2 Caspar S., d. 1710, bildhuggare. I sin konst anslöt sig S. helt till den av Precht introducerade Berniniriktningen; ett typiskt prov på hans ansträngt effektfulla stil är det rikt skulptursmyckade dopkapellet i Kungsholms kyrka (1706). Han utförde även en marmorbyst av Karl XI (se ill. till d. o.; 1695, Uppsala univ.). — 3. Johan Henrik S., f. 1791, d. 1857, biblioteksman, bibliograf, bibliotekarie och prof. i arkeologi och litteraturhistoria i Uppsala 1830. S., som utgav ett stort antal bibliografiska och historiska arbeten, spelade en framträdande roll i sin tids litterära sällskapsliv i Uppsala. — 4. Gustaf S., f. 1824, d. 1912, författare, bekant för sina talrika populära skildringar från svenskt jakt- och bruksliv (*Minnen från mitt jägarlif,* 1889; *En bruksbokhållares minnen,* 2 bd, 1892—1903; *En timmermärkares minnen,* 1893). — 4. Ludvig S., f. 1836, d. 1908, dansk folkhögskoleman, föreståndare för Askovs (se d. o.) folkhögskola. S. var länge den ledande inom Danmarks folkhögskolevärld och har genom sin lärarverksamhet och sitt författarskap haft stor betydelse för folkhögskolorna i hela Norden.

Schrö'der. 1. Friedrich Ludwig S., f. 1744, d. 1816, tysk skådespelare och teaterledare, verksam i Hamburg, vars teater han gjorde till en av de mest framstående i Tyskland. Särskilt intresserade sig S. för Shakspere, vilkens dramer han införde på den tyska scenen, om än delvis i bearbetad form. S. skrev även själv skådespel. — 2. Leopold v. S., f. 1851, d. 1920, tysk indolog, prof. i Innsbruck 1894 och i Wien 1899. Bland hans arbeten märkas editioner av till Jadjurveda hörande texter samt *Indiens Literatur und Cultur* (1887).

Schrö'der-Devrient [dəvriä'ŋ],

Wilhelmine, f. 1804, d. 1860, tysk operasångerska (sopran), gift 1823 med K. Devrient (senare omgift två ggr), vann från 1822 europeiskt rykte främst genom sin framställning av roller ss. Fidelio, Donna Anna i Don Juan, Agatha i Friskytten.

Schröderheim [skrö'-], Elis, f. 1747, d. 1795, ämbetsman, 1775 expeditionssekreterare och 1782 statssekreterare vid inrikescivilexpeditionen. Med sitt smidiga väsen utövade S. ss. bondeståndets sekreterare vid riksdagen 1778 stort inflytande till Gustav III:s fördel. Han vann konungens ynnest och framträdde som en lysande hovman och en dugande rådgivare. Bland de av S. utarbetade förordningarna märkes 1781 års toleransedikt. Pastoratshandeln (se d. o.) bidrog att undergräva hans anseende, och från 1786 var hans inflytande i ständigt sjunkande. 1792 landshövding i Uppsala l., avskedades han 1794 ss. komprometterad i samband med den armfeltska processen. S. var sedan 1776 förmäld med Anna Charlotta v. Stapelmohr, f. 1754, d. 1792, som en tid var en av hovets mest firade skönheter men som slutligen genom sin elaka tunga ådrog sig Gustav III:s onåd.

Schröderstjerna [skrö'-], Samuel, f. 1720, d. 1779, före adlandet (1770) Schröder, en av den svenska järnindustrins främsta märkesmän, 1753 järn- och metallsmidesdirektör, 1756 assessor i Bergskollegium, 1762 bergsråd. S. var en ivrig förkämpe för näringsfriheten och den huvudsaklige grundaren av "fristaden" i Eskilstuna, vars förste direktör han blev 1771.

Schrö'dinger, Erwin, f. 1887, österrikisk fysiker, prof. vid tekniska högskolan i Stuttgart 1920, vid univ. i Zürich 1921, har bidragit till den nyare kvantteorins utveckling, spec. genom den s. k. undulationsmekaniken.

Elis Schröderheim. Målning av Per Krafft d. ä. (Gripsholm.)

Schrö'tter, Anton, Ritter v. Kristelli, f. 1802, d. 1875, prof. vid Polytechnicum i Wien 1845, adlad 1857, känd genom sin upptäckt av fosforns olika modifikationer.

Schubert [sjo'-], Franz, f. 1797, d. 1828, österrikisk tonsättare. S., vilken i sina tonsättningar rönt inflytande från de tidigare klassikerna (Haydn, Beethoven, Mozart), var tillika en av de främsta företrädarna för den romantiska riktningen inom tysk musik på 1800-t. Utpräglad lyriker, är han genom en outtömlig melodisk uppfinning, känslans innerlighet samt förmågan att träffande och med dramatiskt liv återge rikt skiftande sinnesintryck oöverträffad som sångkompositör. Av hans omkr. 600 sånger äro många utgivna i cyklar, av vilka *Die schöne Müllerin, Die*

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

Franz Schubert. Litografi av Joseph Kriehuber.

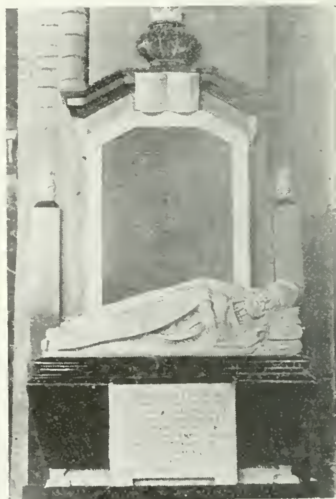
Winterreise och *Schwanengesang* blivit särskilt berömda. Inom hans omfattande produktion må f. ö. vid sidan av hans mindre kända sceniska och kyrkliga verk nämnas åtta symfonier (bl. a. den i c dur och den ofullbordade i h moll), kammarmusik (bl. a. pianotrion i ess dur, stråkkvartetterna i a moll, g dur och d moll, en stråk- och en pianokvintett samt en oktett för stråkar och träblåsare) samt pianomusik (*Wandererfantasie* och elva sonater jämte smärre genrestycken, ss. *Impromptus* och *Moments musicaux*, vilka tjänat till förebild för Schumann, Mendelssohn m. fl.).

v. Schubert [sjo'-], Hans, f. 1859, tysk kyrkohistoriker, prof. i Kiel 1892, i Heidelberg 1906. S:s forskningar ha särskilt berört den äldsta germanska kristendomen samt reformationstiden. En snillrik översikt av hela kyrkohistorien är *Grundzüge der Kirchengeschichte* (8:e uppl. 1921).

Schultz, Peter, bildhuggare, verksam i Sverige under 1600-t:s senare hälft. En trogen efterföljare till Millich, har S. utfört ett stort antal gravmonument (Åke Totts i Åbo domkyrka, 1678, biskop Terserus' i Linköpings domkyrka m. fl.) samt två allegoriska kvinnostatyer vid Storkyrkans v. kyrkogårdsingång (1675).

Schultzberg, Anshelm, f. 1862, målare. S. är en typisk representant för det från Konstnärsförbundet utgångna nationellt och provinsiellt betonade landskapsmåleriet. Han har företrädesvis valt motiv från Dalarna, helst i snö. Han har varit kommissarie för en rad svenska konstutställningar i utlandet.

Schultze [sjo'lltse]. 1. Max S., f. 1825, d. 1874, tysk histolog, prof. i Bonn 1859, en av den moderna cellärans grundare. S. var den förste, som hävdade att protoplasman med cellkärnan är cellens viktigaste beståndsdel. Han undersökte även näthinnans mikroskopiska anatomi, studerade urdjur och upptäckte bl. a. de

Biskop Terserus' gravmonument i Linköpings domkyrka. Av Peter Schultz.

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

vita blodkropparnas amöboida rörelser (jfr Rhizopoda). Startade *Archiv für mikroskopische Anatomie und Entwickelungsgeschichte* (1865). — 2. Wilhelm S., f. 1863, tysk språkforskare, prof. i indoeuropeisk språkforskning i Marburg 1892, i Berlin 1902. S. har bl. a. i *Quaestio'nes e'picae* (1892) behandlat den homeriska dialekten samt i *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen* (1904) visat det etruskiska inflytandets betydelse för Roms äldsta historia.

Schulze [sjo'lltse], Johann Heinrich, f. 1687, d. 1744, tysk vetenskapsman, prof. i Halle, upptäckte silversalters ljuskänslighet.

Schulze-De'litzch [sjo'lltse], Franz Hermann, f. 1808, d. 1883, tysk socialpolitiker, mest känd för sin agitation för kooperativa organisationer, vilande huvudsakl. på självhjälp. Han bildade sjukkassor, konsumtionsföreningar och andra dylika sammanslutningar, varigenom en tryggare existens skulle beredas de fattiga, samt kreditkassor till det mindre hantverkets hjälp.

v. Schulzenheim, David Schultz, f. 1732, d. 1823, adlad v. S. 1770, läkare. S. blev först berömd ss. koppympningens skicklige pioniär i Sverige. Sedermera verkade han som politisk oppositionsman samt gjorde sig bemärkt som lanthushållare och framför allt som ekonomisk kritiker (bl. a. *Bref om rikets penningeverk och allmänna hushållning,* 1794—96, samt *Bref om Sveriges bank och riksgäldskontor,* 1796).

Schumacher [sjo'-], se Griffenfeld.

Schumacher [sjo'-], Hermann, f. 1868, tysk nationalekonom, sedan 1904 prof. i Bonn. S:s viktigaste skrifter behandla affärsföretagens ekonomi samt handelspolitiska frågor.

Robert Schumann. Litografi av E. Bendemann.

Schumann [sjo'-]. 1. Robert S., f. 1810, d. 1856, tysk tonsättare, den mest geniale representanten för den tyska romantiska tonkonsten vid mitten av 1800-t. S. är utpräglad lyriker och återger sina fantasirika ingivelser, som rymma de mest motsatta känslostämningar, i en särskilt i de mindre formerna fint utmejslad faktur. Han torde ha gett sitt bästa i de av känslans innerlighet och djup inlevelse i dikternas anda präglade sångerna och i pianokompositionerna, där han i en originell stil ypperligt utnyttjat instrumentets klangmöjligheter. I en mängd smärre stycken för piano, ofta sammanbundna i cyklisk form (*Davidsbündlertänze, Carnaval, Kinderszenen, Kreisleriana* m. fl.), utvecklade han den genre, som tidigare Schubert omhuldat; även i större verk, ss. en pianokonsert, sonater, *Sinfonische Etüden* och den storslagna *Fantasie,* nådde han högt.

Kammarmusiken riktade han med flera värdefulla skapelser, bl. a. stråkkvartetten i a dur, en pianokvartett och -kvintett. Bland hans övriga större verk märkas profanoratoriet *Das Paradies und die Peri*, operan *Genoveva*, musiken till Byrons *Manfred* samt fyra symfonier, vilka rymma många geniala idéer men ofta lida av osmidig instrumentering och vissa formella brister. S. verkade för sina åsikter även ss. skriftställare och redigerade 1834—44 Neue Zeitschrift für Musik. — S:s hustru, Clara S., f. Wieck, f. 1819, d. 1896, var framstående pianist, särskilt berömd för sin tolkning av S:s verk. — 2. Viktor S., f. 1841, d. 1913, tysk ingenjör och fysiker, ägnade sig spec. åt spektralanalysen och studiet av de kortvågigaste ultravioletta strålarna (Schumannstrålar, se Spektrum). För att undgå absorptionen i gelatinet införde S. bromsilverplåtar med minsta möjliga gelatinhalt (Schumannplåtar).

Schumpeter [sjo'm-], Josef, f. 1872(?), österrikisk nationalekonom, prof. i Wien och Bonn, 1918—19 finansminister. — Bland S:s arbeten märkas de betydelsefulla *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie* (1908) och *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (1912).

Schwab [sjvap], Gustav Benjamin, f. 1792, d. 1850, tysk skald. S., som hörde till den schwabiska diktarskolan, skrev ballader med hembygdsmotiv samt av Greklands och Polens frihetsstrider inspirerade dikter (*Gedichte*, 2 bd, 1828—29).

Schwab, Eigil, f. 1882, målare och tecknare. S., som är mångsidigt verksam, är framför allt känd som en illustratör med utpräglad känsla för grotesk humor och djärvt summarisk stil.

Schwa'bach, se Stil.

Schwa'be, Samuel Heinrich, f. 1789, d. 1875, tysk privatastronom, upptäckte 1843 solfläckarnas periodicitet.

Schwa'ben (efter *sveberna*), ett av de tyska stamhertigdömena under medeltiden, omfattar ung. nuv. Elsass, Baden s. om Karlsruhe, Württemberg, s. Bayern v. om Lech samt Schweiz ö. om linjen Reuss—S:t Gotthard. S. förekommer fortfarande som benämning på s.v. Tyskland och på en krets i Bayern. — Området, som tidigare haft keltisk befolkning, översvämmades på 200-t. av alemanner (l. sveber), besattes av frankerna 496 och blev vid riksupplösningen cmkr. 900 på nytt halvt självständigt under "stamhertigar" av olika släkter. Det förlänades 1079 till Fredrik av Hohenstaufen, som dock måste avstå en del av S. ö. om Rhen åt släkten Zähringen. Efter den siste hohenstaufiske hertigens död 1268 upplöstes S. i talrika riksomedelbara grevskap och städer. De senare sökte 1331 hävda sitt oberoende av territorialherrarna genom att bilda Schwabiska stadsförbundet, som dock 1388 besegrades av greven av Württemberg. Till stöd för den kejserliga landsfredspolitiken bildades 1488 Schwabiska förbundet av länder och städer i det forna S. Det upplöstes 1534. — S. var namnet på en av kretsarna i riksindelningen av 1495.

Schwa'benspiegel [-sjpigel] (eg. *Spiegel der Schwaben*, schwabarnas spegel), tysk rättsuppteckning, trol. från 1275, fick

normerande betydelse för sydtysk rätt. Jfr Sachsenspiegel.

Schwabiska diktarskolan. 1. Benämning på de tyska minnessångarna på 1200-t., vilka framför allt uppehöllo sig vid det hohenstaufiska hovet i Schwaben. — 2. Namn på en grupp sinsemellan fristående tyska skalder under 1800-t. (bl. a. Uhland, Kerner, Mörike och Schwab), vilkas idylliskt präglade diktning främst hämtade sina ämnen från Schwabens natur och folkliv.

Schwabiska Jura, se Jura.

Schwa'lbe, Gustav, f. 1844, d. 1916, tysk anatom, prof. i Jena 1873, Königsberg 1881, Strassburg 1883, utgav bl. a. en *Lehrbuch der Neurologie* (1880—81) och arbeten om människans härstamning (se Människan sp. 512) samt redigerade Jahresberichte über die Fortschritte der Anatomie und Entwicklungsgeschichte (från 1889) och Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie (från 1899).

Schwan. 1. Niklas S., f. 1764, d. 1829, köpman i Sthlm, politiker. S. var led. av borgarståndet från 1809 och dess talman 1809—10, 1812, 1815 och 1823. 1828 utnämndes han till statsråd, den förste ofrälse, som uppnådde denna värdighet. — 2. Johan Gustav S., f. 1802, d. 1869, den föreg:s son, köpman i Sthlm, politiker, led. av borgarståndet 1850—65 och dess talman vid riksdagarna 1862—63 och 1865—66, verkade bl. a. för en representationsreform och för anläggandet av statsjärnvägar.

Schwank (ty., skämt), se Folksaga sp. 281.

Schwann, Theodor, f. 1810, d. 1882, tysk fysiolog och anatom, prof. i Louvain 1839, i Liége 1848, upptäckte nervernas myelinskidor (jfr Nervvävnad), uppträdde i frågan om jäsning (jfr d. o. sp. 362) och förruttnelse mot läran om uralstring, upptäckte pepsin och utförde viktiga undersökningar över gallans betydelse för matsmältningen och över muskelkontraktionen. S. visade, att djurkroppen i likhet med växterna är uppbyggd av celler.

Schwa'nthaler, Ludwig, f. 1802, d. 1848, tysk bildhuggare. S., som arbetade i en tämligen tam klassicistisk stil, engagerades i stor utsträckning för Ludvig I:s byggnadsföretag i München. För Norrköping utförde han en föga populär Karl XIV Johansstaty (1844).

Schwartz. 1. Bertold S., tysk franciskanmunk, säges omkr. 1330 ha upptäckt krutets sammansättning och verkningar. — 2. Christian Friedrich S., f. 1726, d. 1798, tysk evangelisk missionär, från 1750 i danska missionskollegiets tjänst verksam bland tamilerna i Syd-Indien. S:s verksamhet i Tanjore (från 1778) var synnerligen framgångsrik, och tidvis tjänstgjorde han där även ss. engelsk resident, varför han fick namnet ”konungaprästen i Tanjore”.

Schwartz. 1. Gustav Magnus S., f. 1783 i Helsingfors, d. 1858, ingenjör, uppfinnare, 1809 prof. i fysik och teknologi vid Vet. akad. i Sthlm, 1816 överdirektör för kontrollverket, 1825 direktör för Teknologiska institutet, vilket s. å. upprättats, huvudsakl. i enlighet med S:s plan. — 2. Marie Sophie S., f. Birath, f. 1819, d. 1894, den föreg:s hustru, författarinna, skrev talrika populära tendensromaner (bl. a. *Mannen af börd och qvinnan af folket*, 1858; *Arbetet adlar mannen*, 1859, och

den anonymt utgivna *Positifspelarens son*, 1863), i vilka hon satiriserar adeln och bördshögfärden; karaktärsteckningen är ofta i hög grad ensidig. — 3. Viktor S., f. 1843, d. 1912, de föreg:s son, ingenjör, industriman. S. tog aktiv del i enandet av den skånska stenkolsindustrin; han medverkade sålunda till bildandet av Billesholms-Bjuvs a. b., sedermera Höganäs-Billesholms a. b.

Schwartzska ugnen, se Träkol.

Schwarz [sjvarrts], Karl Hermann Amandus, f. 1843, d. 1921, tysk matematiker, prof. i Göttingen 1875, i Berlin 1892, utförde undersökningar om konform avbildning, den hypergeometriska serien, variationskalkyl m. m.

Schwarzburg [sjva'rrtsborʒ], förr två tyska furstendömen, nu ingående i Thüringen (se d. o.); efter sina huvudstäder benämnda Schwarzburg-Rudolstadt, i s. Thüringen, och Schwarzburg-Sondershausen, n.ö. därom.

v. Schwarzenberg [sjva'rrtsenbärʒ]. 1. Karl Philipp v. S., f. 1771, d. 1820, furste, österrikisk fältmarskalk, deltog i krigen mot franska republiken och Napoleon och förmedlade som sändebud i Paris Napoleons giftermål med Marie Louise. Han förde överbefälet över den österrikiska armén i fälttåget mot Ryssland 1812 och verkade sedan ivrigt för en fred mellan Frankrike och Ryssland. 1813—14 förde S. överbefälet över de allierades trupper mot Frankrike men förmådde icke utnyttja framgångarna. — 2. Felix v. S., f. 1800, d. 1852, den föreg:s brorson, furste, österrikisk diplomat, politiker, ministerpresident 1848. S., som var starkt reaktionär, återställde 1851 absolutismen med upphävande av 1849 års konstitution. Han tvang Preussen att i fördraget i Olmütz (se d. o.) 1850 uppge sina planer på en tysk enhetsstat under dess ledning.

Schwarzlose [sjva'rrtslåʃe], se Kulspruta sp. 1478.

Schwarzschild [sjva'rrts-sjilt], Karl, f. 1873, d. 1916, tysk astronom, 1909 chef för astrofysikaliska observatoriet i Potsdam. Bland S:s arbeten, som beröra de flesta delar av astronomin, märkas undersökningar inom fotografiska fotometrin och rör. stjärnornas egenrörelser samt stellarstatistiska arbeten. S. arbetade även inom kvantteori (Starkeffekt, bandspektra).

Schwarzwald [sjva'rrtsvallt], höglandsområde i s.v. Tyskland, som mitt emot Vogeserna begränsar övre Rhendalen mot ö. och i n.ö. riktning sträcker sig över en längd av 160 km. från stora Rhenkröken ung. till Karlsruhe. S. är en horst med en bredd av 60 km. i s. och 30 km. i n. och är till stor del uppbyggt av granit, gnejs, sandsten och porfyr. Högsta toppen är Feldberg, nära Freiburg (1,493 m.). S. är beläget i Baden (c:a 6,100 kvkm.) och Württemberg (c:a 1,800 kvkm.). Där upprinna bl. a. Donau och Neckar. S. är till stor del skogbeklätt. Många luft- och vattenkurorter.

Schwe'den, tyska namnet på Sverige.

Schwe'denstein [-sjtajn] (ty., svensksten), se Lützen.

Schwe'denstift [-sjtifft] (ty., Sverige-stiftelsen), genom penninginsamling i Sverige grundat österrikiskt barnhem vid Perchtoldsdorf i närheten av Wien. S. förvaltades till 1924 av Evangeliska föreningen S. men övertogs

då av provinsregeringen i Nedre österrike. Dess ursprungliga karaktär har dock i stort sett bibehållits.

Schwe'dler, Johann Wilhelm, f. 1823, d. 1894, tysk ingenjör, gjorde betydande insatser inom byggnadsstatiken och införde materialbesparande brobyggnadskonstruktioner.

v. **Schweidler** [sjva'jd-], Egon, f. 1873, österrikisk fysiker, prof. i Wien 1911, har utfört undersökningar om radioaktivitet, luftelektricitet och ofullkomligt dielektriska ämnen.

Schweigaard [sjvä'jgår]. 1. Anton Martin S., f. 1808, d. 1870, norsk rättslärd och politiker, 1840 prof. i lagkunskap m. m. i Kristiania. S. var led. av stortinget 1842—69 och hade ledande andel i en mängd reformer, åsyftande frihandel och näringsfrihet. Bland S:s skrifter märkas standardverket *Den norske proces* (3 bd, 1849—58) samt ekonomisk-statistiska verk. — 2. Christian Homann S., f. 1838, d. 1899, den föreg:s son, norsk högerpolitiker, en av de ledande på Oskar II:s tid, tillhörde 1880—84 Selmers ministär och bildade efter riksrättsdomen över denna en kortvarig kampregering (april—juni 1884).

Schweinfurt [sjva'jnfort], stad i Unter-Franken, Bayern, vid Main. Färgfabriker. Kreatursmarknader. 36,000 inv.

Schweinfurtergrönt [sjva'jnforter-], ett grönt kristallpulver, som erhålles, om en lösning av kopparacetat fälles med arseniksyrlighet. Giftigt; får ej användas som färg.

Schweinfurth [sjva'jnfort], Georg, f. 1836, d. 1925, tysk-baltisk upptäcktsresande. S. företog 1863—94 vidsträckta resor i n.ö. Afrika och s. Arabien, varunder han bl. a. utforskade övre Nilområdets flora och etnografi. S., som var en samtidens främsta Afrikaforskare, utgav bl. a. *Im Herzen von Afrika* (1874) och *A'rtes africa'nae* (1875).

Schweitzer [sjva'jt-], Albert, f. 1875 i Elsass, fransk-tysk evangelisk teolog, filosof, musiker och läkare. 1906 utgav S. det uppseendeväckande arbetet *Von Reimarus zu Wrede* (i senare uppl. är titeln *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*), en glänsande, om än ensidig kritisk översikt av Jesu-livs-forskningen från rationalismens tid, vari han hävdade, att den enda rätta tolkningen av Jesu person och verk är den konsekvent eskatologiska (det övervärldsliga, omedelbart förestående riket är bakgrunden för Jesu hela verksamhet). 1911 sökte S. genomföra en analog tolkning av Paulus i *Geschichte der paulinischen Forschung*. Efter att ha förvärvat medicine doktorsgrad och 1913 ha utnämnts till teol. prof. i Strassburg begav sig S. ss. läkaremissionär till Lambarene i Franska Ekvatorial-Afrika. Under kriget hölls han internerad i Afrika (1914—18), besökte därpå Europa (bl. a. Sverige) men reste 1924 åter ut till sitt missionsfält. Bland S:s senare arbeten märkas en rad skildringar från Afrika, bl. a. *Zwischen Wasser und Urwald* (1921; Mellan urskog och vatten, s. å.), *Das Christentum und die Weltreligionen* (1924; Kristendomen och världsreligionerna, s. å.). 1903 utgav S. en banbrytande monografi över J. S. Bach.

Schweitzers reagens [sjva'jt-], lösning av kopparhydroxid i ammoniak, lösningsmedel för cellu-

losa (jfr Konstsilke sp. 1136).

Schweiz [sjväjts; ty. utt. sjvajts], ty. *die Schweiz*, fr. *Suisse*, ital. *Svizzera*, lat. *Helve'tia*, Schweiziska Edsförbundet, förbundsrepublik i Mellan-Europa. S., som ligger mellan 47° 49′ och 45° 49′ n. br. samt 5° 57′ och 10° 30′ ö. l., är en inlandsstat, gränsande till Tyskland i n., Österrike och Liechtenstein i ö., Italien i s. och Frankrike i v. 41,295 kvkm. 3,9 mill. inv. (95 per kvkm.).

Kantoner och halvkantoner	kvkm.	1,000-tal inv.	inv. per kvkm.
Zürich, fr. *Zurich*	1,729	539	311
Bern, fr. *Berne*	6,884	674	98
Luzern, fr. *Lucerne*	1,492	177	119
Uri	1,074	24	22
Schwyz	908	60	66
Unterwalden			
Obwalden	493	18	36
Nidwalden	275	14	51
Glarus, fr. *Glaris*	691	34	49
Zug	240	32	131
Fribourg, ty. *Freiburg*	1,670	143	86
Solothurn, fr *Soleure*	791	131	165
Basel, fr. *Bâle*			
Basel-Stadt	37	141	3,803
Basel-Land	427	82	193
Schaffhausen, fr. *Schaffhouse*	298	50	169
Appenzell			
Appenzell-Ausser-Rhoden	242	55	228
Appenzell-Inner-Rhoden	173	15	85
Sankt Gallen, fr. *Saint-Gall*	2,014	296	147
Graubünden, fr. *Les Grisons*, ital. *I Grigioni*, rätorom. *Ils Grischuns*	7,114	120	17
Aargau, fr. *Argovie*	1,403	241	172
Thurgau, fr. *Thurgovie*	1,006	136	135
Ticino, ty. *Tessin*	2,813	152	54
Vaud, ty. *Waadt*	3,209	318	99
Valais, ty. *Wallis*	5,235	128	24
Neuchâtel, ty. *Neuenburg*	800	131	164
Genève, ty. *Genf*	282	171	606

Ytbildning. S. kan indelas i tre huvudområden, som sträcka sig i s.v.—n.ö. riktning. Juraområdet (12 % av S.) uppvisar av huvudsakl. juraformationens kalkstenar uppbyggda, parallella veckbildningar (se Jura 1), som i Mont Tendre nå över 1,680 m. Längddalarna mellan kedjorna äro breda, tvärdalarna trånga. De högre delarna ha skogs- och betesmarker, medan dalarna äro uppodlade. Mellan Jura och Alperna ligger Schweiziska mittlandet (30 % av S.), bestående av sandsten (molass), som avsatts i hav och insjöar under mellersta tertiärtiden, samt däröver moränbildningar och smältvattensavlagringar från istiden. Floderna från bergen i s.ö. ha utbildat djupa dalar och upplöst mittlandet i en kullterräng, som längst i n.v. blir mera jämn. Alpområdet upptar 58 % av S:s yta. Dess gräns mot mittlandet är blott delvis markerad, då veckningen tonar ut så småningom inom molassområdet. Här når Rigi 1,800 m. S. om denna zon följer en annan av tidigtertiära sandstenar och skiffrar (flysch), vars berg ha de bästa alpbetena. Längre söderut finnas paleozoiska, mesozoiska och tertiära sand- och kalkstenar, märglar och skiffrar. De utgöra det s. k. helvetiska överskjutningstäcket, som har sin rotzon mellan de delvis av granit och gnejs bestående centralmassiven Aar och S:t Gotthard och längs nuv. Rhônedalen till Mont Blancmassivet. De av Rhône, Aar, Reuss, Linth och Rhen utbildade tvärdalarna dela denna zon i flera grupper (se Alperna sp. 325 f.). S. om centralmassiven utbreder sig det s. k. penninska överskjutningstäcket, som består av gnejs och starkt omvandlade lager från paleozoisk tid till tertiär (skiffrar) och pressats upp ur rotzonen vid de italienska sjöarna. Ö. om linjen s.ö. Bodensjön—Comosjön vidtar det östalpina överskjutningstäcket. Det består av kristalliniska bergarter,

SCHWEIZ

Skala 1 : 2 400 000

0 — 50 km.

KANTONER

1. Schaffhausen. 2. Basel. 3. Solothurn. 4. Aargau. 5. Zürich. 6. Thurgau. 7. Sankt Gallen. 8. Appenzell. 9. Bern. 10. Luzern. 11. Zug. 12. Schwyz. 13. Unterwalden. 14. Uri. 15. Glarus. 16. Graubünden. 17. Neuchâtel. 18. Vaud. 19. Fribourg. 20. Genève. 21. Valais. 22. Ticino.

som över- och underlagrats av paleozoiska och mesozoiska lager och anses en gång ha täckt även Väst-Alperna, där de denuderats bort. — *Sjöar och floder.* På grund av berglandets omfattning och höjd samt därav beroende riklig nederbörd och glaciärbildning ge Alperna inom S. upphov till många floder, spec. inom Aar- och S:t Gotthardmassiven. Bland dem märkas Rhen med dess biflod Aar, som vid ö. foten av Jura mottager en mängd floder från n. Alperna, Rhône med dess bifloder från området för de största veckseriernas anhopning inom penninska överskjutningstäcket kring Matterhorn- och Monte Rosamassiven, Pos biflod Ticino från S:t Gotthardmassivet samt Donaus biflod Inn från Berninagruppen. Liksom övriga under kvartär tid nedisade områden har S. många sjöar; störst äro:

	Areal (kvkm.)	Höjd ö. h. (m.)	Största djup (m.)
Genèvesjön	578	375	310
Bodensjön	539	395	250
Neuchâtelsjön	216	432	153
Vierwaldstättersjön	114	437	214
Zürichsjön	87	409	143
Thunsjön	48	506	163
Luganosjön	48	208	279
Bielsjön	42	432	75
Zugsjön	38	417	198
Brienzsjön	30	566	261
Walensjön	23	423	157

— *Klimat.* Växlande höjd ö. h. och skilda ljus- och vindförhållanden (se Föhnvind) framkalla utpräglade klimatiska motsatser mellan landets olika delar. ¾ av ytan har en årlig nederbörd av över 1,000 mm. Mindre nederbörd faller i området ö. om Jura, kring Basel, Schaffhausen och Chur samt spec. i övre Rhônedalen, där konstbevattning införts. För vindar skyddade, molnfria och högt belägna orter, ss. Davos, Arosa och S:t Moritz, ha på grund av intensiv solstrålning blivit berömda vinterkurorter. —

	Höjd ö. h. (m.)	Medeltemp. jan.	Medeltemp. juli
Säntis	2,500	—8°,1	+ 5°,7
Rigi	1,790	—4°,8	+ 9°,7
Zermatt	1,620	—6°,8	+ 12°,5
S:t Gallen	703	—2°,1	+ 16°,6
Chur	610	—1°,6	+ 17°,5
Locarno	237	+ 2°,0	+ 21°,9
Genève	405	0°	+ 19°,5
Bern	572	—2°,2	+ 18°,0
Zürich	470	—1°,4	+ 18°,4
S:te Croix	1,092	—2°,0	+ 14°,9
Neuchâtel	487	—1°,0	+ 18°,8
Basel	277	—0°,1	+ 19°,1

Växt- och *djurvärld.* Största intresset erbjuder Alpområdet (se Alperna). — *Befolkningen* utgöres av:

	% av befolkningen 1888	1900	1920
Tyskar	71,4	70,0	70,8
Fransmän	21,8	22,0	21,3
Italienare	5,3	6,7	6,3
Rätoromaner	1,3	1,2	1,1

Gränsen mellan tyskar och fransmän går från Mont Terrible över Biel och Fribourg till Siders (Valais). Italienarna bo i Ticino och s. Graubünden och rätoromanerna i Graubünden. Majoriteten i Fribourg, Vaud, Valais, Neuchâtel och Genève talar franska, i Ticino italienska och i de övriga tyska. En linje från Bodensjöns s. ände till Genève delar S. i två nästan lika stora delar, av vilka den n. hyser ⁵/₆ av landets befolkning. Tätast befolkat är mittlandet samt några dalar i Jura. 7 städer ha över 50,000 inv.: Zürich, Basel, Genève, Bern (huvudstad), S:t Gallen, Lausanne och Winterthur. — *Näringar.* Jordbruket fyller ej spannmålsbehovet. Endast 22 % av den odlade arealen besås med spannmål, som särskilt produceras i s.v. Vaud. C:a 85 % av vetebehovet måste fyllas genom import. Vall- och foderväxter upp-

Befolkningens fördelning efter näringar 1920.

Jord- och skogsbruk samt fiske	26,0 %
Industri och bergsbruk	44,7 %
Handel	16,6 %

Jordens beskaffenhet 1924.

Åker och trädgård	13,2 %
Ständig äng	40,5 %
Skogsmark	21,8 %
Annan mark och vatten	24,5 %

Kreatursstock 1921 (tusen st.).

Hästar	134
Nötkreatur	1,425
Får	245
Getter	330
Svin	640

Handelsomsättning. (Mill. francs.)

År	1913	1915	1921	1923	1925
Import	1,920	1,680	2,297	2,244	2,662
Export	1,376	1,670	2,140	1,760	2,038

Viktigaste importvaror 1925. (Mill. francs.)

Textila råämnen och fabrikat	662,5
Spannmål	281,2
Kolonialvaror, frukter o. a. växtämnen	210,8
Järn- och kopparvaror	160,9
Mineral	158,2
Födoämnen ur djurriket	126,0
Kemikalier	99,2

Viktigaste exportvaror 1925. (Mill. francs.)

Textila råämnen och fabrikat	833,3
Ur	283,6
Maskiner	185,2
Födoämnen ur djurriket	142,0

taga 3 ggr så stor areal som spannmål. Vid. odlas potatis, vin (1925 550,000 hl., främst i Vaud och Valais), frukt m. m. De rika betesmarkerna ha framkallat en högt utvecklad boskapsskötsel med stor tillverkning av ost (jfr Schweizerost) och kondenserad mjölk. Skogarna ha utsatts för rovdrift, mot vilken man först på senare tid ingripit, och trä och trävaror importeras. Bergsbruket är av underordnad betydelse. Saltgruvor finnas vid Bex (Vaud), Schweizerhalle (Basel), Rheinfelden, Ryburg och Kaiseraugst (Aargau). I Jura

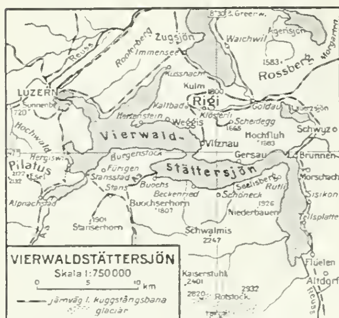
Viktigaste import- och exportländer. (Import och export i mill. francs.)

	1925 Imp.	Exp.
Frankrike	499,0	172,8
För. Stat.	227,3	191,5
Italien	266,4	104,2
Storbritannien	278,0	420,0
Tyskland	471,4	368,8
Österrike	41,1	70,8

Schweiz' handel med Sverige 1925. (1,000-tal kronor.)

	Exp.	Imp.
Hästar	—	1,452
Ost	441	—
Choklad, konfityrer samt torkade frukter och bär	234	—
Spånadsämnen, garn etc.	708	16
Silke och sidenvävnader	2,681	—
Band och brodyrer	1,372	—
Övriga textilvaror	1,627	41
Skinn m. m., arbeten därav	150	162
Talg, oljor, tjära, gummi och arbeten därav	64	54
Trä och trävaror	13	54
Färger och färgämnen	617	1
Papp, papper etc.	151	380
Mineral och arbeten därav	122	78
Metaller och arbeten därav	390	1,794
Maskiner, apparater etc.	657	1,256
Fickur	2,853	—
Övriga varor	236	26
Exp., resp. imp. totala värde	12,316	5,314

märkas stenbrott och cementfabriker; asfalt utvinnes i Val de Travers. S. har stora vattenkrafttillgångar, av vilka 1923 nära 1,5 mill. HK utnyttjades och fyllde nära 90 % av kraftbehovet. Industrin har gamla anor i S. Trots brist på kol och malmer samt höga löner och fraktkostnader för råvaror har i S. uppstått en betydande kvalitetsindustri. Viktigast äro bomulls-, siden- och linneindustrierna i S:t Gallen, Appenzell, Glarus, Zürich, Basel och Bern samt maskin-, vagn- och elektrotekniska industrierna i Zürich, Basel, Bern och Winterthur. Urtillverkningen i Jura, särskilt kring Neuchâtel, är världsbekant. I Genève framställas ur, bijouterier och vetenskapliga instrument. Kantonerna Genève, Vaud och Zürich ha bety-

VIERWALDSTÄTTERSJÖN
Skala 1:750000
0 5 10 km
järnväg l. kuggstångsbana
glaciär

dande chokladtillverkning. Aluminium framställes i Schaffhausen och anilinfärger i Basel. — På grund av sin storslagna natur, det hälsosamma klimatet och rikedomen på mineralkällor är S. ett av jordens förnämsta *turistländer.* Bland de mest besökta platserna äro Rigi och Pilatus vid Vierwaldstättersjön (turisttrafikens centrum Luzern). F. ö. ligga de förnämsta turist- och kurorterna i Graubünden (S:t Moritz, Davos, Arosa, Flims och Pontresina) och Berner-Oberland (Interlaken, Grindelwald, Wengen, Kandersteg, Adelboden och Gstaad) samt vid Genèvesjön (Genève, Lausanne, Montreux och Vevey). I Ticino märkas Locarno och Lugano, i Valais Zermatt, i S:t Gallen Ragaz, i n. S. Zürich och Baden samt i mell. S. Andermatt och Engelberg. — *Kommunikationer.* S. är ett av Europas viktigaste genomgångsländer och står i förbindelse med Rhenhamnarna, Marseille och Genua. Genom storartade passvägar och järnvägar i Alperna och Jura har samfärdseln genom bergsområdena underlättats. Bland huvudlinjerna märkas "Simplon-Orientexpressen" (Paris—)Lausanne—Simplon(—Milano), "Schweiz-Arlberg-Wien-expressen" (Paris—)Basel—Zürich — Buchs (— Innsbruck — Wien) samt banorna (Karlsruhe—) Basel — Bern — Simplon (—Milano) och (Stuttgart—) Schaffhausen—Zürich—S:t Gotthard(—Milano). Järnvägarnas längd är 5,800 km.; de ha till största delen elektrifierats. Av vattenvägarna ha endast Boden- och Genèvesjöarna större betydelse. — *Myntenhet* är franc (se d. o.), om 100 centimes (ty. resp. *Frank* och *Rappen*). — *Metersystemet* tillämpas. — *Författning, rättsväsen och förvaltning.* S. är en förbundsrepublik, bestående av 22 suveräna kantoner, av vilka 3 äro delade i gentemot varandra självständiga halvkantoner. Lagstiftande makten utövas av en förbundsförsamling, delad i två kamrar: ständerrådet med 44 led., valda 2 av varje kanton, och nationalrådet med en led. för varje 20,000-tal inv., valda proportionellt efter allmän manlig rösträtt med 20 års minimiålder. Verkställande makten är överlämnad åt ett av förbundsförsamlingen på 3 år valt förbundsråd på 7 led., vilka tillika äro departementschefer. Bland dessa utses en årligen växlande ordf. (förbundspresident). Förbundsförsamlingen har två årliga sessioner; förhandlingarna föras på tyska och franska; lagar utfärdas även på italienska. Beslutade lagar underkastas folkomröstning på begäran av 30,000 medborgare l. 8 kantoner. Författningsändringar äro obligatoriskt underkastade folkomröstning och erfordra majoritet både av de röstande och av kantonerna. Initiativ till författningsändring kan tagas av 50,000 medborgare

— Interkantonala och vissa andra tvister avgöras av förbundsdomstolen i Lausanne. Denna utser även överbefälhavaren för armén. Kantonala domstolar finnas. — Kantonerna äro i inre frågor i det närmaste helt självständiga. I Appenzell, Glarus, Unterwalden och Uri utövas självstyrelsen direkt genom folkförsamlingen (*Landesgemeinde*), i de övriga genom ett råd, vilket dock måste hänskjuta viktigare frågor till folkomröstning, varjämte folkrepresentanternas myndighet är begränsad genom rätten till revokation (se d. o.). De flesta kantonerna äro indelade i distrikt och kommuner; Graubünden och Valais bestå av federativa smårepubliker.

Partifördelningen i nationalrådet enl. valen 1925 på grundval av census av 1920.

Katolskt konservativa partiet (konfessionellt och med dragning åt federalismen)	42
Liberal-demokrater (protestantiskt, federalistiskt)	8
Bonde- och hantverkarpartiet	30
Radikala demokrater (centralistiskt, konservativt)	60
Socialpolitiska partiet (radikal minoritet av föregående)	3
Socialdemokrater	49
Kommunister	3
Partilösa	3
Summa	198

— *Försvarsväsen.* Värnplikten varar från 20:e t. o. m. 48:e året. Armén har utpräglad miliskaraktär, utbildningstiden är varierande för olika truppslag; 148 à 184 dagar; fördelade på en kortare rekrytskola och 7 à 8 repetitionsövningar. Endast omkr. 200 yrkesofficerare finnas. I övrigt äro samtliga officerare fr. o. m. brigadchefer nedåt milisofficerare. Av linjetrupper uppsättas tre armékårer. Härtill komma självständigt kavalleri, tungt artilleri, flygtrupper m. m. Av lantvärnet uppsättas sex infanteribrigader. Aug. 1914 hade S. med i det närmaste den nuv. organisationen omkr. 300,000 man mobiliserade. — *Religion.* I kyrkligt avseende råder full frihet med undantag av förbud mot jesuitorden samt mot anläggande av nya kloster. Katolikerna utgöra 41 % av befolkningen (1920) och ha övervikt i de s. och ö. kantonerna. Fem katolska biskopar. Protestanterna (av reformert bekännelse) utgöra 57 % och äro organiserade i ett flertal kyrkoförbund, delvis i anslutning till kantonalstyrelserna. De flesta äro förenade i Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund. — *Undervisningsväsen, vetenskapliga och kulturella institutioner.* Undervisningsväsendet, som är grundat på obligatorisk och fri barnundervisning, står högst i de protestantiska kantonerna och bygger på en 3—6-årig konfessionslös primärskola, följd av olika sekundär- l. mellanskolor. Talrika privata flickskolor mottaga pensionärer från alla världsdelar. — S. har 7 universitet, näml. i Basel, Zürich, Bern, Genève, Lausanne, Fribourg (internationellt-katolskt) och Neuchâtel. De båda sistnämnda sakna medicinsk fakultet. Polyteknisk högskola finnes i Zürich och på olika orter talrika högre bildningsanstalter (ofta med internationell elevrekrytering). S. äger vidare flera betydande observatorier och meteorologiska institutioner. — De främsta biblioteken äro universitetsbiblioteket i Basel, Zentralbibliothek i Zürich samt Schweizerische Landesbibliothek i Bern. Baseluniversitetets samlingar omfatta vidare konstmuseum med bl. a. en stor samling målningar av Holbein d. y. samt

Byn Sisikon vid Vierwaldstättersjön i kantonen Uri.

historiskt museum, som i likhet med historiska museet i Bern, Musée d'Art et d'Histoire i Genève och Schweizerisches Landesmuseum i Zürich omfattar stora kulturhistoriska samlingar. — Särskilt Bern och Genève äro säte för ett flertal internationella institutioner, främst N. F. — *Press.* Som de förnämsta tidningarna kunna nämnas Journal de Genève, Neue Zürcher Zeitung, Der Bund samt Basler Nachrichten. S. har flera internationellt betydande tidskrifter, de flesta franskspråkiga. — *Historia.* Arkeologiska lämningar äro i S. särskilt talrika från brons- och järnåldern (se dessa ord samt Pålbyggnader). Åtminstone den senare järnålderskulturen (4:e—1:a årh. f. Kr.) torde ha uppburits av keltiska folkstammar, av vilka *helvetierna* blevo bofasta där omkr. 100 f. Kr. och besegrades av Caesar 58 f. Kr. De v. och s. delarna med sina viktiga alppass erövrades av romarna omkr. 15 f. Kr., varefter de snabbt koloniserades. På 300-t. e. Kr. inträngde kristendomen från v. Från 400-t. medförde folkvandringarna upprepade ödeläggelser och germanska invasioner. 536 införlivades hela nuv. S. med frankernas rike. Kärnan av dess befolkning utgjordes dock av alemannerna, som från mell. S. trängde fram även i ö., där dock romersk kultur och latinskt språk länge bibehöllo sig. I v. kvarblev en romaniserad burgundisk befolkning. Kristendomen befästes på 600-t. av iriska apostlar. Biskopsdömen (Basel och Konstanz) samt talrika kloster (bl. a. S:t Gallen) anlades. — Efter Frankiska rikets upplösning på 800-t. delades alpländerna mellan övre Burgund och Schwaben (se d. o.), som från 1033 båda tillhörde Tysk-romerska riket. S. förvaltades genom fogdar och grevliga riksvikarier, av vilka släkten

Parti av Bern-Alperna med topparna Jungfrau, Mönch och Eiger.

Zähringen gjorde mell. S. till landets politiska medelpunkt. Under interregnums (se d. o.) nya upplösningsperiod framträdde i tävlan med varandra husen Kiburg, Savojen och Habsburg. I vissa av de otillgängliga skogsbygderna fortlevde dock fria bondemenigheter i fornåldrig anda, bl. a. med egen domsrätt och värnpliktsorganisation. Från 1100-t. framträder en av de norditalienska städerna och kommunerna påverkad partikularistisk självständighetspolitik. Uri-dalens område upphöjdes 1231 till riksomedelbart i samband med kejsarens strävan att behärska militärvägen genom Uri. — En liknande förmån erhöll 1240 det närbelägna Schwyz, som dock måste försvara den i förbund med Unterwalden mot länsherrarna av Habsburg. Kejsar Rudolfs (av Habsburg) hänsynslösa dynastiska förvärvspolitik fördröjde frihetsrörelsen, men efter hans död 1291 ingingo dessa tre orter ("urkantonerna") ett förbund till gemensamt försvar av sin oavhängighet. Berättelserna om Wilhelm Tell (se denne) och förbundet på Rütli äro ohistoriska. Genom anslutning till kejsar Ludvig IV (av Wittelsbach) mot hans rival Fredrik III (av Habsburg) sökte förbundet senare stärka sin ställning, och sedan dess trupper 1315 besegrat en habsburgsk riddarhär vid Morgarten samt f. å. slutit ett fastare och med ed besvuret förbund, "Edsförbundet", blevo dess frihetsbrev bekräftade av kejsaren (1316). Genom särskilda försvarsfördrag med de av Habsburg hotade städerna Luzern, Zürich och Bern samt "orterna" Zug och Glarus utvidgades vid mitten av 1300-t. sammanslutningen till "de åtta gamla orternas förbund", vilket efter nya strider med Österrike fick sitt oberoende erkänt (1394). Den nya statsbildningen var sålunda tryggad men saknade ännu enhetlighet; det byggde blott på enskilda

Bedrettodalen med staden Airolo i kantonen Ticino.

försvarsfördrag mellan de olika "orterna", i vissa fall även på gemensamhet i rättskipning (*Pfaffenbrief* 1370). Ss. ledande framträder Schwyz, vars namn (i formen Swiz l. Sweinz) vid denna tid börjar användas för hela förbundet (officiellt först 1803). — Med 1400-t. börjar en tid av kraftig expansion för S. Betydelsefulla förbindelser knötos bl. a. med staden S:t Gallen, Appenzell och bönderna i Valais, och besittningar förvärvades i n. (Aargau) och s. (delar av nuv. Ticino). Genom deltagandet i Ludvig XI:s av Frankrike krig mot Karl den djärve av Burgund, vilken besegrades till stor del av schweizarna, köpte dessa ej blott definitiv fred med Österrike (1474) utan de vunno även rykte ss. värdefulla militära bundsförvanter. Detta medförde stor efterfrågan på schweiziska soldenärer, vilka dels genom särskilda förbundsfördrag, dels på egen hand (*Reislaufen*) trädde i utländsk, särskilt fransk, krigstjänst (jfr Schweizergarden). Sedan städerna Fribourg och Solothurn 1481 anslutit sig till förbundet samt 1498 i friare form även det av ett flertal smärre förbund bestående Graubünden, invecklades S. 1499 i ett häftigt krig med kejsaren och det schwabiska förbundet, vilket slutade med erkännandet av S:s faktiska oberoende. Under förvecklingarna i Italien i början av 1500-t. deltogo schweizarna på bägge sidor och förvärvade några landområden men trädde efter slaget vid Marignano (1515) i närmare beroende av Frankrike, med vilket de flesta orterna 1521 slöto ett för framtiden betydelsefullt subsidiefördrag. Vid samma tid upptogos Basel (1501), Schaffhausen (1501) och Appenzell (1513) som förbundsmedlemmar, medan Valais, Graubünden, S:t Gallen m. fl. voro lösligare anslutna (ss. *zugewandte Orte*). De vid olika tillfällen erövrade landssträckorna förvaltades som provinser av resp. ägare l. av förbundet gemensamt (*gemeine*

Herrschaften). — De 13 suveräna orterna styrdes direkt genom folkförsamlingar, vilka i städerna ersattes av råd. Sammanhållningen var alltjämt statsrättsligt lös och oenhetlig, politiskt störd genom en växande motsättning mellan lands- och stadsorterna. Den förvärrades ytterligare genom reformationens införande från 1523 i Zürich genom Zwingli, i Basel genom Oecolampadius, senare även i Bern o. a. delar av n. och ö. S. Zwinglis politiska reformnit föranledde katolikerna att söka stöd hos Österrike. Genom protestanternas nederlag vid Kappel 1531 fastslogs för lång framtid katolikernas politiska övermakt inom S., och kyrkoreformationen fick sitt centrum flyttat till Genève, vilket 1530 befriat sig från Savojens överhöghet utan att dock ännu inträda i Edsförbundet (se även Calvin och Reformationen). Samtidigt vidgades dock förbundsterritoriet till Genèvesjön genom Berns erövrande av Vaud (1536). Den konfessionella motsättningen ökades ytterligare genom den katolska motreformationens framträngande under ledning av ärkebiskop Borromeo av Milano och sammanföll delvis med skärningen mellan de franska och habsburg-spanska intressena i S. 1586 bildades ett katolskt och spanskvänligt förbund av de fem "inre" orterna (Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern och Zug) jämte Fribourg och Solothurn, medan de övriga, helt l. delvis protestantiska orterna stodo under franskt inflytande. Under Trettioåriga kriget lyckades Edsförbundet hålla sig neutralt. I Graubünden, vars alppass behärskade förbindelsen mellan Habsburgs spansk-italienska och dess österrikiska besittningar, utkämpades däremot våldsamma strider vid Frankrikes upprepade ockupationsförsök. I Westfaliska freden 1648 stadfästes formellt det redan faktiskt vunna oberoendet av Tysk-romerska riket. Neutralitetspolitiken bar frukt i ett trots fortsatta inre slitningar ökat materiellt välstånd. Den franska soldattjänsten, som under 1600-t. spelat stor ekonomisk roll för det starkt överbefolkade S., förlorade alltmer sin betydelse. Genom ett nytt inbördeskrig (1712) störtade de protestantiska Bern och Zürich den katolska hegemonin. Större delen av 1700-t. var för S. en tid av stillastående. Landet aristokratiserades genom införande av ärftliga ämbeten, politiska och ekonomiska privilegier för ett fåtal familjer o. s. v. Själva förbundet hemföll alltmer åt upplösning, bl. a. som följd av bestämmelsen, att förbundsdagsbeslut skulle underställas orterna. Materiellt och kulturellt rådde en viss blomstring. Ett växande missnöje med de föråldrade institutionerna förspordes. Ett radikalt och fransksinnat parti bildades, bl. a. av Laharpe, och den franska revolutionsarmé, som 1798 inryckte i S., mötte motstånd blott från Bern. S. å. proklamerades en ny författning, som sammanslog de gamla orterna (härefter benämnda *kanto'ner*) och anslutna länderna till en starkt centraliserad enhetsstat, Helve'tiska republiken, styrd av 5 direktorer. Häremot restes starkt motstånd från konservativt håll, stridigheter utbröto, och 1803 utfärdade Napoleon I en ny författning för S., den s. k. *mediatio'nsakten,* vilken delvis återställde kantonernas självstyrelse och i

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

stadskantonerna införde representativa församlingar. Sex nya kantoner bildades, men andra delar av S. inkorporerades med Frankrike. Efter Napoleons fall återfick S. större delen av sitt område; Genève anslöt sig nu även formellt till förbundet. 1815 antogs en reaktionär författning, som dock i några kantoner bibehöll det representativa systemet och ökade kantonernas antal med ytterligare tre. Wienkongressen erkände S:s neutralitet ss. ett gemensamt europeiskt intresse. — ”Reaktionen” tog sig i S. synnerligen kraftiga uttryck på olika områden, särskilt det religiösa genom av fru v. Krüdener uppagiterade extatiska rörelser. Restaurationens främsta statsteoretiker var v. Haller från Bern. Den radikala riktningen vann under 1820-t. förnyad styrka. Den franska julirevolutionen 1830 medförde i S. delvis förverkligande av direkt demokrati (referendum) i 7 kantoner. Mot dessa stodo ännu en gång de katolskt-konservativa inre kantonerna, vilka med anledning av en tvist om jesuiternas tolererande i S. 1844 bildade ett försvarsförbund (*Sonderbund*). Sedan radikalerna 1847 fått majoritet i förbundsförsamlingen, tvingades katolikerna s. å. med vapenmakt till underkastelse. Genom författningen av 1848 förvandlades S. definitivt till en *förbundsstat* med Bern som huvudstad. Förbundsdagen ersattes med en tvåkammarrepresentation, vars verkställande utskott förbundsrådet, blev regeringsmyndighet. Författningens antagande l. ändring gjordes beroende av folkomröstning och folkinitiativ. — Det liberala, mot ökad centralisering strävande partiet har sedan 1848 varit vid makten i S., ehuru såväl katolikerna som det 1889 bildade socialdemokratiska partiet utgjort betydande minoriteter i förbundsförsamlingen. Ett allmänt ekonomiskt och kulturellt uppsving kännetecknar denna period. Betydelsefull blev särskilt utvecklingen av järnvägsnätet och byggandet av alptunnlar. Efter katolskt och romanskt motstånd antogs 1874 en ny förbundsförfattning, som bl. a. införde fakultativt referendum i lagfrågor samt lämnade huvudledningen av härväsendet åt förbundet och proklamerade statens högsta bestämmanderätt i kyrkofrågor, vilket sistnämnda gav anledning till en kortvarig ”kulturkamp”. Centraliseringen har fortsatts på olika förvaltningsområden. Under världskriget kunde S. tack vare sin starka försvarsberedskap skydda sin neutralitet men led av stora försörjningssvårigheter. 1919 infördes proportionella val. 1920 beslöt S. inträda i N. F. (se M o t t a), där det ss. permanent neutralt befriats från deltagande i militära sanktioner. 1921 kompletterades författningen med bestämmelse om obligatoriskt referendum vid fördrag med främmande makter. I de mellanfolkliga strävandena ha schweizarna gjort betydande insatser.

Schweizergarden [sjvä'jtser-], benämning på av värvade schweizare bestående gardesregementen i främmande makters tjänst (särskilt i Frankrike, där de indrogos 1792), uppsatta efter överenskommelse med de enskilda schweiziska kantonerna. 1848 förbjöd förbundsregeringen dylika ”militärkapitulationer”. Ännu finnes dock ett mindre S. i påvens tjänst.

Schweizeri' [sjväjtse-], kafé,

förbundet med spritutskänkning. Sådan rörelse bedrevs i Sverige i början av 1800-t. ofta av schweizare (därav namnet).

Schweizerost [sjvä'jtser-]. Av Schweiz' ostsorter är E'mmenthaler- l. Emmentalost mest känd och eftergöres sedan gammalt bl. a. i de skandinaviska länderna; det är en hård, storpipig ost med en egendomlig, sötaktig smak, beroende på propionsyrejäsning. Liknande är Gruyèreosten, tillverkad i v. Schweiz och angränsande delar av Frankrike.

Schweiziska Edsförbundet, se Schweiz sp. 286.

Schweizisk konst. Om någon enhetlig, särpräglad S. kan man knappast tala, då den uppstått i intimt sammanhang med konsten i de omgivande stora kulturländerna, främst Tyskland. — Under medeltiden hade S. ett centrum i benediktinklostret S:t Gallen, under 800—1000-t. säte för en ledande miniatyrmålningsskola. Arkitekturen frambragte sina huvudskapelser i domkyrkorna i Zürich (romansk), Basel (övergångsstil) och Lausanne (gotisk) samt i en rad ståtliga feodalborgar. Tavelmåleriet nådde under 1500-t. ett betydande uppsving främst tack vare Holbein d. y., som vid flera tillfällen var verksam i Schweiz och påverkade en hel grupp av inhemska förmågor. Äldre schweiziska målare, som i främmande land vunnit europeisk ryktbarhet, äro emaljmålaren Petitot, pastellmålaren Liotard, Angelika Kauffmann och Leopold Robert. Den huvudsakl. i England verksamme Heinrich Füssli l. Fuseli (f. 1741, d. 1825), tillhörande en släkt, som under flera årh. förs

Wilhelm Tell. Målning av Ferdinand Hodler.

sett S. med framstående konstnärer, hade i Italien tillägnat sig ett klassicistiskt formspråk men var till sin natur en lidelsefull romantiker med dragning åt det ockulta och demoniska. Den ortodoxa klassicismen hade en av sina främsta företrädare i skulptören James Pradier (f. 1792, d. 1852). 1800-t:s landskapsromantik representeras av Alexandre Calame (f. 1810, d. 1864), vilken som lärare åt Edvard Bergh haft betydelse även för svenskt måleri, samt framför allt av Böcklin, den mest berömde av alla konstnärer av schweizisk börd. De senaste, mot impressionismen reagerande konstströmningarna ha inom S. funnit några betydande företrädare, främst målaren Hodler, som ofta valde nationella motiv, samt skulptören Haller.

Schweizisk litteratur. Schweiz har jämte en obetydlig litteratur på rätoromanska och ita-

lienska en mera betydande sådan på franska och tyska. Under det att den franskspråkiga S. i det stora hela ägt en starkt kosmopolitisk prägel och dess företrädare ofta varit bosatta utom landets gränser, har den tyskspråkiga S. i allm. i starkare grad givit uttryck åt rent schweiziskt lynne. — *Den tyskspråkiga S.* räknar sin begynnelse från 1200-t. med minnesångarna; under 1300-t. och 1400-t. besjöngos i talrika lyriska dikter det schweiziska folkets segrar; viktigare äro emellertid de samtidigt tillkomna krönikorna. På 1500-t. (då likväl reformationens företrädare i allm. skrevo på latin) tillkommo bl. a. den första schweiziska bibelöversättningen till tyska samt J. Stumpfs (d. 1576) stora historiska och topografiska beskrivning över Schweiz. Under 1700-t. blomstrade en rik vetenskaplig litteratur; av dennas företrädare övade A. v. Haller genom sin dikt *Die Alpen* inflytande även som skönlitterär författare. Stor betydelse fingo de mot den tyske kritikern Gottsched opponerande J. Bodmer och J. Breitinger samt S. Gessner, 1700-t:s mest populäre herdediktare. Under 1800-t. verkade bl. a. allmogeberättaren A. Bitzius ("Jeremias Gotthelf"), och med de typiskt schweiziska berättarna G. Keller och C. F. Meyer nådde den tyskspråkiga S. sitt främsta uppsving. Bland övriga författare under 1800-t. märkas den betydande kulturhistorikern J. Burckhardt samt den främst ss. episk diktare bekante C. Spitteler. — *Den franskspråkiga S.* Till 1400-t. höra talrika mysteriedramer och moraliteter; under 1500-t. nyttjade flera av de i Schweiz verkande fransktalande reformatorerna (bl. a. Calvin) det franska språket i sina skrifter, och från 1700-t. föreligger en tämligen omfattande vetenskaplig litteratur på franska; genom sina historiska skrifter blev P. H. Mallet (d. 1807) en av romantikens föregångare. Sin viktigaste insats i världslitteraturen gjorde emellertid Schweiz med J.-J. Rousseau, vilken under flera perioder av sitt liv var bosatt i landet. Bland senare representanter kunna främst nämnas H. Amiel, É. Rod och den ss. kritiker, lyrisk och dramatisk författare samt novellist bekante M. Monnier (d. 1885).

Schwelerei [-ra'j], se Schwelkohle.

Schwe'lkohle [-kåle] (ty., av *schwelen*, brinna utan låga, och *Kohle*, kol), de ljusa, bituminösa brunkolslager, som ofta förekomma omväxlande med mörka, bitumenfattiga lager. Medan de senare användas till bränsle, utgör S. ett viktigt råmaterial för framställning av bl. a. paraffin och oljor, ss. brunkolsbensin, solarolja, paraffinoljor och i synnerhet tungoljor, vilka användas huvudsakl. till framställning av s. k. oljegas samt som brännolja i dieselmotorer. Återstoden efter destillationen, brunkolskoksen, användes nu vanl. till hushållsbruk. Destillationen företages i särskilda fabriker, s. k. schwelereien, med användande av stående, cylindriska retorter av järn l. chamotte.

Schwe'nckfeld [-fällt], Kaspar, f. 1489, d. 1561, tysk mystiker och spiritualist. Först påverkad av Luther, utvecklade S. sedan en egen åskådning, vilken avvisade den kyrkliga organisa-

tionen och all yttre förmedling av Andens verk (sakrament o. d.) och i stället satte en samling av de kristna i smärre kretsar, som skulle stå öppna för "Kristi härlighet". Rester av S:s anhängare funno på 1700-t. en tillflykt i Nord-Amerika.

Schwe'ndener, Simon, f. 1829, d. 1919, schweizisk botanist, prof. i Basel, Tübingen, slutligen i Berlin 1878—1910. S. studerade bl. a. växternas bladställning och skelettvävnad (jfr Stereom). Han blev dock mest känd genom sin lavteori (se Lavar), vilken, länge bestridd, nu vunnit allmänt erkännande och bekräftelse.

Schweri'n, huvudstad i Mecklenburg-Schwerin, vid Schwerinsjön. På en ö i denna ligger slottet, en ståtlig 1800-talsbyggnad i fransk renässansstil. Ståtlig gotisk domkyrka, uppförd 1327—1416. Protestantisk biskop. Bibliotek, arkiv och museum. 48,000 inv. — S. grundades av Henrik Lejonet. Det kom 1648 till Mecklenburg.

v. Schweri'n. 1. Fredrik Bogislaus v. S., f. 1764, d. 1834, greve, politiker, urspr. militär, prost i Sala 1788. S., som började sin politiska bana 1812, anslöt sig till riddarhusoppositionen och var 1815—23 dess främste ledare. Han strävade efter att utveckla en ständeropposition med den engelska parlamentarismen som förebild. Särskilt betydelsefulla voro S:s insatser i ekonomisk politik. Ordf. för bankofullmäktige från 1823 och i statsutskottet 1828—30, hade han huvudandelen i förslaget till myntrealisation 1830 samt ledde dess genomförande. — 2. Martina v. S., f. Törngren, f. 1789, d. 1875, friherrinna, bekant för sina vittra intressen och sin förtrogna vänskap med Brinkman och Tegnér, med vilka hon förde en spirituell brevväxling. — 3. Vilhelm v. S., f. 1792, d. 1808, son till S. 1, greve, underlöjtnant, en av hjältarna i Runebergs Fänrik Ståls sägner, dödligt sårad vid Oravais.

Rübezahl. Målning av Moritz v. Schwind. (München.)

v. Schwind [sjvinnt], Moritz, f. 1804, d. 1871, tysk målare av österrikisk härkomst, prof. i München 1847. I sitt gestaltande av motiv ur den germanska världens rika sagoskatt är S. en av den tyska romantikens mest vinnande personligheter. Sitt bästa ger han i sina i Tyskland utomordentligt populära småtavlor och teckningar, vilka trots den ofta kännbara tekniska osäkerheten ha ett oefterhärmligt behag

Henrik Schück.

genom den friska berättargåvan. Han utförde även stora dekorativa kompositioner, bl. a. under 1850-t. på Wartburg.

Schvung (ty. *Schwung*, eg. svingande), fart, kraft, kläm.

Schwyz [sjvits]. 1. En av "urkantonerna" i mell. Schweiz, ö. om Vierwaldstättersjön. 908 kv.-km. 60,000 inv., mest tysktalande katoliker. Boskapsskötsel (Schwyzras; se Nötkreatur sp. 1192). — 2. Huvudstad i S. 1, ö. om Rigi. 8,000 inv.

Schybergson, Magnus Gottfrid, f. 1851, d. 1925, finländsk historiker, prof. i Helsingfors 1883. S:s omfattande vetenskapliga produktion berör såväl finländsk som svensk och allmän historia (främst *Finlands historia*, 2 bd, 1887—89, och *Finlands politiska historia 1809—1919*, 1923). S. var 1887—1907 en av Finsk Tidskrifts redaktörer.

Schück, Henrik, f. 1855, litteratur- och kulturhistoriker av judisk härkomst, prof. i Lund 1890—98, i Uppsala 1898—1920, univ:s rektor 1905—18, led. av Sv. akad. 1913, ordf. i Nobelstiftelsen sedan 1918, preses i Vitt. hist. o. ant. akad. sedan 1921. S., som är skaparen av den moderna svenska litteraturhistoriska vetenskapen, har utövat ett utomordentligt omfattande och mångsidigt författarskap. Av grundläggande betydelse är framför allt hans behandling av den svenska forntids- och medeltidslitteraturen i *Svensk litteraturhistoria* (1890), i omarbetad form ingående i den tills. med K. Warburg utgivna *Illustrerad svensk litteraturhistoria* (3 bd, 1895—97; ny uppl. i 5 bd 1910—16), där han framfört skildringen till frihetstidens början och varav han 1926 ensam påbörjat ännu en fullständigt omarbetad uppl. I den tills. med Warburg utgivna *Huvuddragen av Sveriges litteratur* (3 bd, 1917—18) har han skrivit de två första delarna. En framställning av den allmänna litteraturhistorien påbörjade han i *Världslitteraturens historia*, vars två, 1898 och 1906 utkomna band behandla den antika och israelitiska litteraturen; en fullständig översikt föreligger i *Allmän litteraturhistoria* (6 bd, 1919—25). Av hans monografier är hans verk om Shakspere (1883—84; fullständigt omarbetad som *Shakspere och hans tid*, 2 bd, 1916) den mest betydande. Bland hans kulturhistoriska studier märkes *Ur gamla papper* (8 bd, 1892—1908). Tills. med Levertin utgav han publikationsserien *Svenska memoarer och bref* (10 bd, 1900—06). Han har även utgivit den starkt kritiska karaktärsstudien *Gustaf III* (1904), skrivit partiet om forntiden och medeltiden i *Svenska folkets historia* (2 bd, 1914—15) och den kulturhistoriska skildringen *Rom. En*

vandring genom seklerna (2 bd, 1912—14). I sitt litteraturhistoriska författarskap banbrytande i metodiskt avseende har S. i motsats till en äldre, estetiskt betonad litteraturforskning särskilt betonat litteraturens sammanhang med den allmänna kulturutvecklingen. Sin styrka har han främst i de stora, sammanfattande överblickarna, men han besitter därjämte en förmåga av konturfast karaktärsteckning, som jämte en klar och kärnfull stil gjort honom till en mästare även i populär framställning. Även i sin inflytelserika lärarverksamhet, som glänsande talare och i offentliga värv har S. gjort sin imponerande personlighet gällande.

Schü'cking, Walter, f. 1875, tysk rättslärd och politiker, prof. i Marburg 1903 och vid handelshögskolan i Berlin 1921, led. av riksdagen sedan 1920. S., som tillhörde 1919 års tyska fredsdelegation i Paris, har deltagit i utgivandet av de tyska urkunderna ang. världskrigets utbrott. Han har gjort sig känd som ivrig pacifist och utgivit ett flertal arbeten i fredssaker och folkrätt.

Schyn [sjin], bergsklyfta, genomfluten av Albula, i kantonen Graubünden, Schweiz, med en 14 km. lång väg, anlagd 1868—69. Storartade naturscenerier.

Schü'rer, Emil, f. 1844, d. 1910, tysk evangelisk teolog, prof. senast i Göttingen 1895, bekant genom sitt grundläggande arbete *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi* (3 bd, 4:e—5:e uppl. 1907—20).

Schütte, Henning, f. 1620, d. 1707, kyrkoman, kusin till Johan Skytte, superintendent i Kalmar 1660, biskop där 1678. S. befordrade byggandet av Kalmar domkyrka samt förvandlade Kalmar skola till gymnasium.

Schü'tte-Lanzsystemet [lannts-], se Luftskepp sp. 821.

Schü'ttgelb [-gällp], ett gult färgämne, som erhålles genom tillsats av alun och krita till en dekokt på vau, gulbär l. andra växter l. växtdelar. S. användes till färgning av siden.

Schütz, Heinrich, f. 1585, d. 1672, tysk tonsättare, en av 1600-t:s mest betydande, skrev bl. a. operan *Dafne* (jfr Opera sp. 1326) och en balett men vann rykte främst genom sina kyrkliga tonsättningar (bl. a. oratoriet *Jesu sju ord på korset*, passioner, Davids psalmer, motetter m. m.).

Schä'fer (ty., herde), se Hund sp. 1001.

Schä'fer, Dietrich, f. 1845, tysk historiker, prof. i Jena 1877, i Tübingen 1888, i Heidelberg 1896 och i Berlin 1903—22. S. har särskilt bedrivit forskningar i Hansans historia (bl. a. *Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark*, 1879, och *Die Hanse*, 1903). Av hans övriga arbeten märkas *Weltgeschichte der Neuzeit* (2 bd, 1907) och *Deutsche Geschichte* (2 bd, 1910).

Schäfer [sje'jfə], sir Edward, kallar sig numera Sharpey-Schafer [sja'pi sje'jfə], f. 1850, engelsk fysiolog, prof. i London 1874, i Edinburgh 1899, har bl. a. utfört viktiga undersökningar över inre sekretionen, utgivit läroböcker (i histologi och i fysiologi) och utarbetat en metod för konstgjord andning (se Livräddning).

Schä'ferhatt (av ty. *Schäfer*, herde), bredskyggig sommarhatt, vanl. med brättet nedvikt över öronen och försett med knytband under hakan. S. voro på modet

under rokokotiden (se ill. till L u n d b e r g sp. 859) samt vid 1800-t:s mitt.

Schäferi' (ty. *Schäferei*, av *Schaf*, får), ä. beteckning för avelshjord av får jämte fårhus.

Schä'ffer & Budenberg [bo'-denbärȝ], tysk firma i Magdeburg för tillverkning av ångteknisk armatur. Grundad 1850.

Schä'ffle, A l b e r t, f. 1831, d. 1903, tysk nationalekonom och sociolog, prof. i Tübingen 1860, i Wien 1868. S. betecknade sociologin som "de speciella socialvetenskapernas filosofi", betraktade nationalekonomin som en integrerande del däri och sökte i *Bau und Leben des sozialen Körpers* (4 bd, 1875—78) ge en syntetisk översikt över sociologin. I *Die Quintessenz des Sozialismus* (1874) behandlade S. socialismens teori och praktik.

Schäs (av fr. *chaise*, stol), se V a g n.

Schäslo'ng (fr. *chaise longue*, lång stol), låg, stoppad soffa utan ryggstöd men med en karm vid ena ändan.

Schä'ssburg [-borȝ], se S e g h i ș o a r a.

Schö'ffen [ty.; etym. besläktat med *skapa* (rätt)], bisittare i domstol. Under namn av S. inrättades i Frankiska riket av Karl den store fasta bisittarkollegier i st. f. de förut tillfälligt valda. Från 1848 har S. åter upptagits ss. beteckning för den tyska motsvarigheten till den svenska nämndemannainstitutionen.

Schö'ffer, P e t e r, f. på 1420-t., d. omkr. 1502, tysk boktryckare. Se B o k t r y c k a r k o n s t sp. 214.

Schöldström, B i r g e r, f. 1840, d. 1910, författare, publicist. S. utgav dikter (bl. a. *Harposlag och svärdsklang*, 1888; med tolkningar av flera av Petöfis dikter), levnadsteckningar samt åtskilliga samlingar personhistoriska och kulturhistoriska anteckningar (bl. a. *Bakom fäld ridå*, 1888, och *Vid pulpeten n:r 14*, 1908).

v. Schön, W i l h e l m, f. 1851, frih., tysk diplomat, ambassadör i Petersburg 1906, statssekreterare för utrikes ärenden 1907 och ambassadör i Paris 1910—14. Om sina insatser vid världskrigets utbrott utgav han memoarer 1922.

Schönbeck, H e n r i k, f. 1810, d. 1896, kyrkoherde i Hässlunda 1840, i Kvistofta 1858, led. av prästeståndet 1856—58 och för Malmöh. l. av F. K. 1875—88. S. spelade en bemärkt roll i riksdagen och framträdde som författare med bl. a. *Personal- och kulturbilder* (1878).

Schö'nbein [-bajn], C h r i s t i a n F r i e d r i c h, f. 1799, d. 1868, tysk kemist, prof. i Basel, utförde klassiska undersökningar över ozon, vätesuperoxid och katalas samt uppfann bomullskrutet.

Schönberg, A n d e r s, f. 1737, d. 1811, historiker, rikshistoriograf 1762, kansliråd 1776. S. skrev *Samling af historiska bref om det svenska regeringssättet i äldre och nyare tider*, vars början är förkommen men vars bevarade parti, behandlande tiden fram till Karl XII:s död, utgavs 1849—50. Arbetet avser att genom framhävande av det karolinska enväldets olägenheter få en bakgrund till fördelarna av Gustav III:s statsskick.

Schö'nberg [-bärȝ], A r n o l d, f. 1874, österrikisk tonsättare, från 1925 lärare vid musikhögskolan i Berlin. S., som hör till en av de mest uppmärksammade men tillika mycket omtvistade representanterna för extrema riktningar inom musiken, har i sin

tidigare produktion företrätt växlande stilarter. I ungdomsverken en romantiker, skrev han under påverkan av Wagner, Liszt och Strauss bl. a. stråksextetten *Verklärte Nacht* (även bearb. för stråkorkester) samt vid. de till fakturen ytterligt komplicerade verken *Gurrelieder* för soli, kör och orkester och den symfoniska orkesterdikten *Pelleas och Melisande.* De följande tonsättningarna (två stråkkvartetter, en kammarsymfoni m. m.) bilda övergången till en ny stilart, i vilken åsidosättas gängse begrepp om melodi, rytm och harmoni (atonal musik). Resultat av detta skrivsätt äro pianostycken samt scenverken *Erwartung, Die glückliche Hand* samt *Pierrot lunaire.* S. har även skrivit en *Harmonielehre* (1911), där han bl. a. gjort gällande, att skillnaden mellan konsonans och dissonans endast är graduell.

Schönbrunn [-bro'nn], stort f. d. kejserligt lustslott strax s.v. om Wien, påbörjat 1695 av J. B. Fischer v. Erlach, fullbordat på 1740-t. av Nic. Pacassi. I den ståtliga parken ligger den s. k. Glorietten, en lång, öppen kolonnhall, uppförd 1775.

Schö'nebeck, stad i prov. Sachsen, Preussen, vid Elbe, s.ö. om Magdeburg. Saltverk. 21,000 inv.

Schö'neberg [-bärj], Berlin-S., ingår i Gross-Berlin. Betydande industri. 180,000 inv.

Schö'ne Seele [ŝe'le] (ty., skön själ), av Goethe (i anslutning till det liktydiga "belle âme" i Rousseaus La nouvelle Héloïse) präglat uttryck, använt som beteckning dels för en vek, känslig, ofta mystiskt religiös personlighet, dels för en person, som söker forma sitt liv estetiskt, till ett harmoniskt "konstverk".

Schö'nfeld [-fällt], Eduard, f. 1828, d. 1891, tysk astronom, observatoriechef i Mannheim 1859 och i Bonn 1875, kompletterade *Bonner Durchmusterung* (se Argelander) med *Südliche Durchmusterung* till 23° sydlig deklination (133,659 stjärnor).

Schö'ngeist [-gajst], ty., skönande, person, som vill lysa ("snobbar") med vittra och konstnärliga intressen.

Schö'nherr, Karl, f. 1869, österrikisk läkare, författare, teaterchef i Graz 1921. S. har med motiv från sin hembygd Tyrolen skrivit noveller och talrika, tekniskt fulländade dramer (bl. a. *Erde,* 1907; *Glaube und Heimat,* 1910; För hem och tro, uppf. i Sthlm 1912; *Der Weibsteufel,* 1915; Kvinnodjäfvulen, uppf. i Sthlm 1916), i vilka han framträder som en naturalistisk bondediktare.

Schö'nheyder [-häjder], Kristian Gottlieb Fredrik, f. 1874, norsk nationalekonom och skönlitterär författare, 1912 docent vid tekniska högskolan i Trondhjem. Bland hans arbeten märkas *Virksomhed og ökonomi* (1910) och *Teoretisk og politisk ökonomi* (1913).

Schöni't, kaliummagnesiumsulfat, förekommer som mineral vid Stassfurt men tillverkas i stor skala fabriksmässigt och användes som gödselmedel och till framställning av kaliumsulfat.

v. Schö'nthan, Franz, f. 1849, d. 1913, österrikisk författare, bekant för sina populära lustspel, bl. a. det tills. med G. v. Moser skrivna *Krieg im Frieden* (1880; Krig i fred, uppf. i Sthlm s. å.) och det med brodern Paul v. S. författade *Der Raub der Sabinerinnen* (1885; Sabinskornas bortröfvande, uppf. i Sthlm s. å.).

Ord, som ej återfinnas under Sch-, torde sökas under Sh- och Sj-.

Scilla amoena.

Schörl, se Turmalin.

Scialo'ja [sja-]. 1. Antonio S., f. 1817, d. 1877, italiensk nationalekonom och liberal politiker. S. var verksam bl. a. i Savojen och Neapel, där han utsattes för svåra politiska förföljelser, samt blev slutligen finans- och senare undervisningsminister i det enade Italien. Hans huvudarbete är *Principi dell'economia sociale* (1840). — 2. Vittorio S., f. 1856, den föreg:s son, italiensk jurist och politiker. Efter akademisk verksamhet, bl. a. i Rom, blev S. led. av senaten och var justitieminister 1909—10. En tid 1917 ånyo minister, deltog S. i fredsförhandlingarna med Österrike 1919 och var 1919—20 utrikesminister i Nittis ministär. Fr. o. m. 1921 har S. varit delegerad vid N. F:s församlingar och rådsmöten.

Scie'ntia, lat., vetande, vetenskap.

Sci'lla, växtsläkte (fam. *Lilia'ceae*). *S. amoe'na, S. ve'rna, S. bifo'lia* m. fl., blåstjärnor, blådruvor, äro lökvaxter med stjärnformiga, blåa blommor i klasar. Spec. den förstnämnda är en vanlig, ofta förvildad vårväxt i trädgårdar.

Scillai'n, se Sjölök.

Scillyöarna [si'lli-], engelsk ögrupp 45 km. s.v. om Kap Landsend, Cornwall, i ett av stormar och dimmor hemsökt farvatten. S:s blida klimat möjliggör högtstående grönsaks- och blomsterodling. 16 kvkm. 1,700 inv.

Scintillatio'n (av lat. *scinti'lla*, gnista). *Astr.* Det (ofta med färgförändringar förbundna) tindrande hos stjärnorna, vilket orsakas av oregelbunden och ideligen växlande brytning hos ljusstrålar, som passera luftlager, i vilka luftströmmar av olika temperatur korsas och blandas. — *Fys.* Den med lupp l. mikroskop iakttagbara ljusblixt, som uppträder, då en α-artikel (se Radium sp. 805) l. annan hastig partikel träffar en fluorescerande platta.

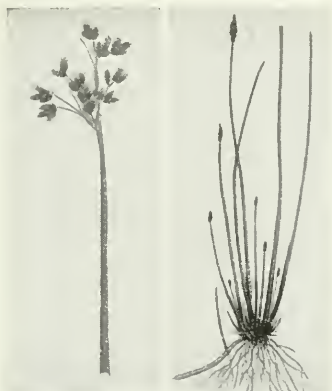
Sci'pio, romersk familj av ätten Corne'lius. 1. Pu'blius Cornelius S., d. 211 f. Kr., sökte ss. konsul 218 (under det andra puniska kriget) hindra Hannibals framträngande på Poslätten men besegrades vid Ticino. S. stupade under krig mot kartagerna i Spanien. — 2. Publius Cornelius S. Africa'nus ma'jor (d. ä.), f. 235, d. 183 f. Kr., den föreg:s son, förde efter faderns död befälet över de romerska härarna i Spanien, där han intog kartagernas besittningar. S. övergick 204 till Afrika, besegrade 202 Hannibal vid Zama och tvang Kartago till fred. Till följd härav erhöll han tillnamnet Africanus. Ss. Roms främste med-

borgare innehade S. en nästan furstlig ställning men måste mot slutet av sitt liv utstå häftiga angrepp av Cato d. ä. Han främjade ivrigt den grekiska bildningens spridning bland romarna. — 3. Lu'cius Cornelius S. Asia'ticus, d. 183 f. Kr., den föreg:s broder, förde ss. konsul 190 befäl mot Antiokos III av Syrien, vars stormaktsvälde krossades genom S:s seger vid Magnesia. — 4. Publius Cornelius S. Aemilia'nus Africa'nus mi'nor (d. y.), f. 185, d. 129 f. Kr., son till Aemilius Paulus, adopterad av en son till S. 2, förde ss. konsul överbefälet i tredje puniska kriget, då Kartago erövrades och förstördes. Ånyo konsul 134, erövrade han f. å. Numantia. Han verkade för sociala reformer men motarbetade Gracchernas vittgående strävanden.

Sciro'cco [sji-], se Sirocko.

Sci'rpus, växtsläkte (fam. *Cypera'ceae*), varav i Sverige finnas ett 20-tal arter. De äro halvgräs med nästan trinda ax. Blomhylle saknas l. är borstlikt. Vanliga svenska arter äro bl. a. *S. lacu'stris*, säv, kolvass, mycket högväxt med tjockt, trint strå utan utvecklade blad och flocklik axsamling; *S. silva'ticus*, skogssäv, högväxt med bladbärande strå, breda blad och små ax i mycket yviga samlingar; *S. palu'stris*, knappsäv, lågväxt med bladlöst strå och ensamt ax. Förstnämnda art växer i sjöar och åar, den andra i diken o. d., den tredje på fuktig mark.

Scitami'neae, växtordning, tillhörande *Monocotyledo'neae*. Blommorna äro ofta asymmetriska och ha ståndarna delvis förvandlade till staminodier. Fröna äro vanl. omgivna av arillus och ha peri-

Scirpus lacustris (t. v.) och palustris.

sperm (jfr Frö). Hit höra familjerna *Canna'ceae* (se Canna), *Maranta'ceae* (se Maranta), *Musa'ceae* och *Zingibera'ceae*.

Scole'cida, en grupp lågt stående Maskar med mycket rudimentär (äkta) kroppshåla. Till S. höra plattmaskar, *Aschelmi'nthes*, *Entopro'cta* och nemertiner.

Scoli'thus, dels oregelbundet slingrande krypspår efter maskar på skiktytor av vissa sandstenar, dels raka, vertikala, rörformiga bildningar i sandsten, vilka genom sin färg skilja sig från sandstenen i övrigt; de senare tydas dels som utfyllda maskrör, dels som luftrör bildade i sand genom uppstigande luftblåsor.

Scone [skå͡on], se Perth 2.

Scones [skå͡onŝ], eng., ett slags tebröd, vanl. av vete- (grahams-) deg, som formas till runda kakor, vilka naggas och skäras med sporre i 4 l. 6 delar.

Sconto [skå'nn-], se Diskont.

Scopo'lia, växtsläkte (fam. *Solana'ceae*). *S. carnio'lica* från Alperna och Karpaterna har

Porträtt av en äldre man. Målning av Jan van Scorel. (Nationalgalerie, Berlin.)

medicinen använd rotstock (innehåller spec. hyoscin).

van Scorel [fann skå'-], J a n, f. 1495, d. 1562, nederländsk målare, huvudsakl. verksam i Utrecht. Utbildad i Tyskland och Italien, anslöt han sig i sina religiösa och mytologiska målningar nära till romanisterna (se d. o.), medan hans porträtt ha en mera nationell karaktär. Han upprätthöll konstnärliga förbindelser med Gustav Vasa.

Scoresby sund [skå'ŝbi], stor vik på Grönlands ö. kust.

Sco'rpius, lat., Skorpionen (se d. o. och D j u r k r e t s e n).

Scorzone'ra, växtsläkte (fam. *Compo'sitae*). *S. hu'milis*, k o r n f i b b l a, s v i n r o t, och *S. hispa'nica*, s k o r z o n e' r a, s v a r t r o t, äro örter med lansettlika jordblad i rosett och gula blommor, den förra med delvis vitullig stjälk och oftast blott en stor blomkorg, den senare med glatt stjälk och vanl. många blomkorgar. Kornfibblan växer på ängsmark i s. Sverige, svartroten härstammar från s. och mell. Europa och odlas som köksväxt för sin ätliga, köttiga, utanpå svarta pålrot.

Scoti'ster [skå-], anhängare av S c o t u s (se d. o.).

Scotland Yard [skå'ttlənd jad] (eng., Skottlandgården), populärt namn på Londonpolisens huvudstation, sedan 1890 inrymd i N e w S., ett vidsträckt, av Norman Shaw uppfört komplex vid Victoria Embankment. Namnet härrör från G r e a t S., det forna polishuset, beläget på samma ställe som det palats, där de skotska konungarna bodde, när de uppehöllo sig i London.

Scott [skått]. 1. J a m e s S., se M o n m o u t h. — 2. Sir W a l t e r S., f. 1771, d. 1832, skotsk skald och romanförfattare. S., vilken härstammade från en urgammal skotsk släkt, blev 1792 advokat och beklädde senare en rad juridiska ämbeten, ehuru han huvudsakl. ägnade sig åt litterär verksamhet. S. var delägare i den 1809 grundade förlagsfirma, där hans arbeten utgåvos, och hans betydande inkomster av dessa tilläto honom att föra ett furstligt liv, efter mönster av de forna skotska borgherrarna, på sitt slott Abbotsford (inköpt av S. 1811). 1826 träffades förlaget av en katastrof, som belastade S. med skuld och under hans sista år tvang honom till överansträngande litterärt arbete. S. upphöjdes till baronet 1826. — S. var från barndomen fäst vid sitt lands minnen och sånger samt var starkt intresserad för släkt- och fornforskning; 1802—03 utgav han en samling gamla skotska ballader (*Minstrelsy of the Scottish*

border, 3 dlr). Som diktare framträdde han till en början i bunden stil med *The lay of the last minstrel* (1805; Den siste bardens sång, 1872), varpå följde bl. a. *The lady of the lake* (1810; Sjöfröken, 1828); såväl till innehåll som form betecknade dessa dikter en nyhet, och genom sina på en gång romantiska och realistiska skildringar av skotskt riddarliv blevo de högst populära. Men sin världslitterära betydelse fick S. först, när han överförde denna sin skildringskonst till prosan, varigenom han blev den historiska romanens skapare; till en början utgav han dessa arbeten anonymt, emedan romanförfattarskap ej ansågs en gentleman fullt värdigt. Bland S:s många romaner, som snabbt gjorde honom berömd i Europa, märkas *Waverley* (3 dlr, 1814; sv. övers., 4 dlr, 1824—26), *Guy Mannering* (1815; sv. övers. 1855), *The Antiquary* (1816; Jonathan Oldbuck eller Fornforskaren, 3 dlr, 1827), *Old Mortality*, 1816; Fanatismen, 3 dlr, 1824) och *The heart of Midlothian* (1818; Midlothians hjerta, 3 dlr, 1824), samtliga med motiv från 1600-t. och 1700-t., samt från 1100-t. bl. a. *Ivanhoe* (1820; sv. övers., 3 dlr, 1821—22) och *Kenilworth* (1821; sv. övers., 4 dlr, 1824—25). — S. förenar den äldre engelska borgerliga romanens realism med originella och romantiska skildringar ur Skottlands nationella hävder. Trots den bredd hans romaner förete, innan deras handling kommer i gång, får denna handling sedan ofta ett utomordentligt liv. S. är en stor berättare och flödande improvisatör, men även med det pittoreska, kulturskildrande i sin hembygdskonst, med sin tids- och

Sir Walter Scott. Målning av Sir Edwin Landseer.

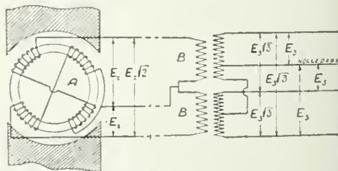
lokalfärg, bildade han epok. Ehuru människorna ofta få träda tillbaka för dessa skildringar, har S. likväl stora förtjänster som karaktärstecknare, framför allt i några humoristiska figurer, om än hans harmoniska läggning och en viss engelsk konventionalism hindrade honom att måla lidelse och kamp. Intellektuellt betonad är hans romankonst ej, men den är flödande och mångsidig i scener och figurer, och dess anda är gentlemannaskap och sund mänsklighet. På 1800-t:s europeiska roman har S. övat stort inflytande. — 3. George S., f. 1804, d. 1874, engelsk metodistpredikant, sändes av Wesleyanska sällskapet 1830 till Sthlm ss. efterträdare till den 1826 av Samuel Owen inkallade J. R. Stephens och verkade här till 1842, då han fördrevs genom ett pöbelupplopp. S. hade ett avgörande inflytande på C. O. Rosenius' utveckling. — 4. Sir Gilbert S., f. 1811, d.

Robert Scott.

1878, engelsk arkitekt, en av de främsta representanterna för nygotiken. S. uppförde bl. a. S:t Marys Cathedral i Edinburgh och universitetet i Glasgow (se ill. till d. o.) samt restaurerade Westminster Abbey. — 5. Robert S., f. 1868, d. 1912, engelsk sjöofficer och sydpolsfarare. S. ledde 1901—04 en expedition till Antarktis (se d. o. sp. 485 f.), vilken han skildrat i *The Voyage of the "Discovery"* (1905), och startade 1910 en ny sydpolsexpedition, varvid han under en slädexpedition jämte sina fyra följeslagare omkom av umbäranden. S:s dagbok (utgiven 1913) visar, att han nått sydpolen 17 jan. 1912, en månad efter Amundsen. S. erhöll bl. a. svenska Vegamedaljen (1905). — 6. William Robert S., f. 1868, engelsk nationalekonom, 1915 prof. i Glasgow. Bland hans arbeten märkas standardverket *The constitution and finance of English, Scottish, and Irish joint stock companies to 1720* (3 bd, 1910—12) och *Economic problems of peace after war* (2 bd, 1917—18). — 7. Gabriel S., f. 1874, norsk författare. S. har skrivit dikter och satiriska samtidsdramer (*Himmeluret*, 1904; *Babels taarn*, 1910) men har framför allt vunnit framgång med sina av en mild humor och livsglädje präglade, halvt realistiska, halvt romantiska bonde- och fiskarskildringar från Sörlandet, av vilka många ha religiös tendens (*Kilden*, 1918; *Det gyldne evangelium*, 1921). — 8. Cyril S., f. 1879, engelsk tonsättare, har delvis med anslutning till folklig melodik och modern fransk musik skrivit sånger och stycken för piano, violin m. m. samt orkester- och kammarmusik i romantiskt färgrik, impressionistisk stil.

Scottish Meteorological Society [skå'ttisj mitiərålå'ddjikl səsa'jəti], meteorologiskt sällskap för Skottland, stiftat 1855.

Scotts koppling [skåtts], anordning att med tillhjälp av två enfastransformatorer överföra växelström från trefas till tvåfas l. tvärtom. Den ena transformatorns ena lindning (den som avses för trefasströmmen) har ett varvantal, som endast är $\frac{1}{2}\sqrt{3}$ ggr den andra transformatorns motsvarande lindning, varjämte den kortare lindningens ena ända förbindes med den längres mittpunkt. Systemets nollpunkt ligger i den mindre transformatorn på ett avstånd av en tredjedel av lindningen, räknat från förbindelsepunkten. Tvåfaslindningarna äro i de bägge transformatorerna lika. Vid transformeringen för-

Scotts koppling. A tvåfasmaskin, B enfastransformatorer, E_2 tvåfasström, E_3 trefasström.

ändras icke fasförskjutningsvinkeln. S. användes bl. a. i Rennerfelts ugn (se d. o.) och har f. ö. betydelse för äldre anläggningar med tvåfasgeneratorer.

Sco'tus (d. v. s. skotten), Johannes Duns, f. omkr. 1266, d. 1308, skolastisk teolog, lärare i Oxford och Paris, en av medeltidens skarpsinnigaste tänkare. S., som tillhörde högskolastikens period, förberedde indirekt genom sin kritik av Thomas av Aquino nominalismens ståndpunkt. Tro och vetande bilda för S. ej längre en enhet, ehuru han ej såg en principiell motsättning dem emellan. Förnuftet är autonomt på sitt område, men tron kan icke grundas på bindande bevis. Antagandet av kyrkoläran måste i stället ske på grund av skriftens och kyrkans auktoritet. S., som tillhörde franciskanerna, blev denna ordens stora lärdomsljus. Jfr Medeltidsfilosofi sp. 1425.

Scoutrörelsen [skaot-] (eng. *scout*, spejare, av ffr. *escouter*, lyssna), en ungdomsrörelse, grundad av R. Baden-Powell (se d. o.). S. vill hand i hand med föräldrar, målsmän och lärare samt arbetsgivare fostra den manliga ungdomen till ordhålliga, sanningsälskande, arbetsamma och pliktrogna ynglingar och män, m. a. o. dana karaktärer och skapa goda medborgare. Systemet går ut på att genom nyttiga och roande förströelser, under vilka vuxna, ansvariga ledare småningom söka påverka pojkarna i god riktning, giva ungdomen ett fostrande utlopp för dess verksamhetsbegär, egga till handlingskraft, alstra fysisk och moralisk uthållighet, motståndskraft och mod. Utgående från ungdomens egna föreställnings- och intressesfärer med

Scout i honnörställning.

hänsyn till olika åldrar, förelägger S. de unga uppgifter, vilka på samma gång de locka dem att använda sin fritid till egen och andras nytta skänka dem nöje och arbetshåg, ge fantasin flykt och vädja till det bästa inom dem. — För att bli scout fordras i Sverige att ha uppnått ung. 12 år samt ha avlagt en serie enkla prov. Pojken får efter avlagda prov avge sitt scoutlöfte, i vilket han lovar göra så gott han kan för att alltid "göra sin plikt mot Gud och fosterlandet, hjälpa andra och lyda scoutlagen". Han förklaras därpå för scout av III klass och äger rätt att genomgå prov till II och vid. till I klass samt därefter erövra s. k. specialmärken. Scoutlöftet, liksom scoutlagen, är med några smärre redaktionella olikheter likalydande över hela världen. — S. uppkom i England, började i mycket blygsam skala omkr. 1901 för att 1908 ge anledning till bildande av

Scoutläger vid Göteborg sommaren 1923.

The Boy Scouts Association, räknande bortåt 100,000 pojkar. 1909 infördes den i Sverige i Göteborg m. fl. städer, och jan. 1912 bildades Sveriges Scoutförbund och samtidigt därmed K. F. U. M:s scoutförbund. S. vill sammanföra ungdom av skilda samhällsklasser och nationaliteter. För detta ändamål grundades i London 1920 den internationella scoutunionen. Dess styrelse består av "internationella kommittén" (med 9 led.), vars verkställande myndighet är "internationella byrån" i London. Unionens uppgift är att under fullständig autonomi för de anslutna organisationerna åvägabringa så intim samverkan som möjligt mellan dessa. Vart fjärde år anordnas s. k. jamboreer (se d. o.), dit scouttrupper komma från hela världen. Internationella konferenser hållas vartannat år. Till unionen äro anslutna scoutorganisationer i så gott som alla civiliserade länder, räknande 1927 i det närmaste 2,500,000 medlemmar. I de flesta länder arbetar S. med tre huvudgrupper: 1) *vargungar,* pojkar mellan 8—12 år, 2) *scouter,* 12—16 à 18 år, 3) *vandrarscouter* (eng. *rovers*) från 16 à 18 år och uppåt. En motsvarande rörelse för kvinnlig ungdom, grundad omkr. 1918 i England och omfattande de flesta civiliserade nationer, *The Girl Guide Movement,* Flickscoutrörelsen, är självständig och har endast idé och i viss mån program gemensamma med S.

Scranton [skræ'nntən], stad i Pennsylvania, n.ö. För. Stat., vid en biflod till Susquehanna. S. är centrum i ett stort gruvdistrikt (kol, spec. antracit) och har betydande industri. 140,000 inv.

Scratch [skrættj] (eng., eg. ritsa), startlinje. Tävlande, som vid handicaptävling startar utan försprång (vanl. den, som tidigare nått bästa resultat) säges "starta S".

Scribe [skribb], Eugène, f. 1791, d. 1861, fransk dramatiker, led. av Fr. akad. 1836. S. skrev, oftast i samarbete med andra författare (främst E. Legouvé), över 400 vaudeviller, komedier och historiska dramer (bl. a. *Le mariage d'argent,* uppf. 1827; Giftermål

för pengar, uppf. i Sthlm 1842; *Le verre d'eau*, 1840; Ett glas vatten, uppf. i Sthlm 1841; *Adrienne Lecouvreur*, 1849; uppf. i Sthlm 1851; *Bataille de dames*, 1851; Den proskriberade eller När damerna föra krig, uppf. i Sthlm s. å.). Den storartade sceniska framgång, S:s arbeten nådde, beror framför allt på hans förmåga att arrangera en intrig och att skickligt och överraskande lösa spännande förvecklingar; hans starkt konstruerande dramatiska teknik behärskade i huvudsak den europeiska scenen till det naturalistiska dramats genombrott. S. skrev även libretton till talrika av Aubers och Meyerbeers operor.

Scribo'nia, f. omkr. 70 f. Kr., död vid tiden för Kristi födelse, Octavianus' (den senare kejsar Augustus) andra gemål 40—39, moder till hans dotter Julia.

Scri'pta, se Skriptum.

Scri'pta ma'nent, lat., det skrivna förblir. Jfr Littera scripta manet.

Scripto'res histo'riae Augu'stae (lat., kejsarhistoriens skildrare), författare av en samling ss. källskrifter viktiga romerska kejsarbiografier från 117—284 e. Kr.

Scripto'res re'rum svecica'rum me'dii ae'vi (lat., skildrare av medeltidens svenska förhållanden; förk. *S R S*), en av E. M. Fant, E. G. Geijer, C. Annerstedt m. fl. 1818—76 i tre bd utgiven samling av krönikor, annaler m. m. från den svenska medeltiden. Om en dansk motsvarighet se Langebek.

Scri'ptum, se Skriptum.

Scriver [skri'ver], Christian, f. 1629, d. 1693, tysk evangelisk präst och uppbyggelseförfattare, 1667 kyrkoherde i Magdeburg, 1693 överhovpredikant i Quedlinburg. S. var en mystiskt innerlig natur och har genom sina ända in i senaste tider lästa skrifter, främst det stora arbetet *Der Seelenschatz* (6 dlr i 4 bd, 1675—92; Siäle-skatt, 1723—26) utövat ett betydande inflytande.

Eugène Scribe. Litografi av J. Cardon.

Scrophularia'ceae, växtfamilj (ordn. *Tubiflo'rae*) med c:a 2,600 arter i alla världsdelar, vanl. örter med ensymmetriska blommor, som ofta äro läppformiga men då vanl. ha "gapet" stängt med knölar o. d. Ståndarna äro vanl. 2 l. 4, frukten vanl. tvårummig kapsel l. bär. Många äro parasiter l. halvparasiter. Hit höra bl. a. *Digita'lis, Lina'ria, Melampy'rum, Pedicula'ris, Vero'nica,* kungsljus, lejongap, snyltrot, toffelblomma, vätteros, ögontröst.

Scro'tum, lat., se Könsorgan sp. 74.

Scruple [skro'pl] (eng., av lat. *scru'pulus*, liten sten), engelsk viktsenhet = 0,59 gr.

Scruti'nium (lat., undersökning), benämning på den kompetensprövning, som föregår till-

Parti av Seattle med Mount Rainier i bakgrunden.

sättandet av ett ämbete l. följer avläggandet av examensprov.

Sct, förk. för sanct.

de Scudéry [də skyderi']. 1. G e o r g e s d e S., f. 1601, d. 1667, fransk författare, led. av Fr. akad. 1650, bekant för sina talrika romaneska tragedier och sitt deltagande i striden mot Corneilles Cid. — 2. M a d e l e i n e d e S., f. 1607, d. 1701, fransk författarinna, den föreg:s syster. S. skrev väldiga heroisk-galanta romaner (bl. a. *Artamène ou le grand Cyrus,* 10 dlr, 1649—53), i vilka hon under historisk förklädnad skildrar sin tids människor och hovliv.

Scu'lpsit (förk. s c u l p.), lat., ”har graverat”, se K o p p a r s t i c k sp. 1197.

Scy'lla, se S k y l l a.

s. d., förk. för samma dag och för lat. *si'ne da'to,* utan datum.

S. E., internationell förk. för sydöst (eng. *south east*).

Se, kemiskt tecken för en atom selen.

Seager [si'gə], H e n r y R o g e r s, f. 1870, nordamerikansk nationalekonom, prof. vid Columbia University 1905, känd huvudsakl. som förf. till *Principles of Economics* (1913).

Sealskin [si'lskinn] (eng., sälskinn), en sammetsartad vävnad, vars yta genom hård pressning i förening med färgtryck fått ett skinnliknande utseende.

Seans [-a'ngs] (fr. *séance,* eg. sittning), sammankomst; föreställning (spec. spiritistisk l. hypnotisk).

Seapoys [si'påjs], se S e p o y s.

Seattle [siæ'ttl], största staden i Washington, n.v. För. Stat., vid Puget Sound. Universitet. S. har betydande industri (kvarnar, skeppsvarv m. m.) och är en av Stilla havskustens förnämsta hamn- och handelsstäder. Det är ändpunkt för flera av För. Stat:s pacificjärnvägar (se d. o.) och står i förbindelse med Canadian Pacific Railway. 320,000 inv., därav 10,000 svenskfödda. — S. anlades 1852 och har ss. överfartsort till Alaska utvecklats till storstad i samband med ”guldfebern” i Alaska.

Seba'ldus, Nürnbergs skyddshelgon, dyrkad redan på 1000-t., skall ha varit en eremit av kunglig börd på 700-t. och levat i en skog utanför Nürnberg. Hans minne är bevarat bl. a. i S:t Sebalduskirche i Nürnberg (se d. o.). Åminnelsedag 19 aug.

Se'baot, i G. T. en bestämning till gudsnamnet Jahve. S. betyder ”härskaror” och J a h v e S. alltså ”härskarornas Jahve” (i sv. bibeln efter Luthers och Septuagintas föredöme ”Herren S.”). Med detta namn betecknas Jahve

urspr. ss. stridens gud, sitt folks försvarare och hämnaren över dess fiender. Ss. majestätiskt gudsnamn brukas det särskilt ofta hos Jesaja.

Sebardt, Karl Vilhelm, f. 1841, d. 1918, apotekare å hovapoteket Lejonet i Sthlm 1865. Ss. Apotekaresocietetens ordf. 1878—1906 och betrodd med många uppdrag, var han under en för apoteksväsendets utveckling betydelsefull period sin kårs ledande man, ivrade för förbättring i dess ställning och inlade stora förtjänster om den farmaceutiska utbildningens höjande och modernisering.

Seba'stian, katolskt helgon, skall enl. legenden under Diocletianus ha dömts till döden, bundits vid ett träd och genomborrats med pilar men kommit från detta martyrium med livet och då ånyo gripits och blivit slagen till döds, Namnet förekommer redan i en romersk helgonkalender från 354 (20 jan.). S:s första martyrium har ofta framställts av konsten.

Sebasto'pol, annan form för Sevastopol.

Sebede'us, fader till apostlarna Jakob (se d. o. 2) och Johannes. Om S:s maka se Salome 1.

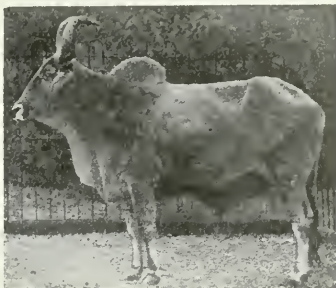
Sebe'nico, serb. *Šibenik,* stad i Dalmatien, Jugoslavien, vid Adriatiska havet. Betydande handel och industri. Katolsk och ortodox biskop. 13,000 inv.

Seberg, Albert, f. 1849, d. 1908, urspr. ingenjör, gjorde sig känd som framstående reseskildrare och (sedan 1877) politisk medarbetare i Dagens Nyheter.

Se'bra, se Hästdjur sp. 1163 f.

Sebu', flod i n. Marocko, flyter från Atlasbergen mot n.v. till Atlanten. 335 km.

Se'bu, zebu l. puckeloxe, *Bos i'ndicus,* ett Nötkreatur med långa, hängande öron, vanl. korta horn samt en stor fettpuckel över bogarna. Färgen är rödbrun till vit l. fläckig. S. Asien, Afrika. S., vilken endast är känd som domesticerad, användes som drag-, last- och riddjur samt hålles flerstädes i Indien som ett heligt djur.

Indisk sebu. Höjd över manken 90—180 cm. l. mer.

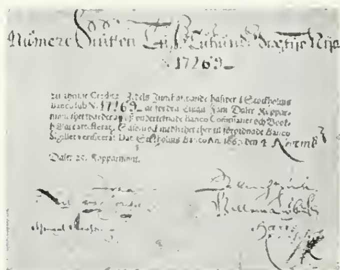
Se'bulon (i Septuaginta och N. T. Sa'bulon), israelitisk stam i n. Palestina, bosatt i närheten av Naftali, sannol. i v. delen av nedre Galiléen (trakten från Tabor v. ut mot Karmel), i patriarkhistorien härledd från en son till Jakob med samma namn.

Se'bum, lat., talg.

sec, funktionstecken för sekant (se Trigonometri).

Seca'le, se Råg. — S. cornu'tum, mjöldryga.

Secchi [sä'kki], Angelo, f. 1818, d. 1878, italiensk astronom, jesuit, 1849 prof. vid Collegio Romano i Rom och chef för dess observatorium. En av astrofysikens främsta pionjärer, tillämpade S. spektralanalysen inom astronomin och gav den första användbara indelningen i spektralklasser av stjärnorna samt utförde betydelsefulla undersökningar rör. solens fysikaliska förhållanden.

Kreditivsedel à 25 daler kopparmynt. 1663. Stockholms Banko.

Secco [sä'kkå], se A l s e c c o. — S e c c o r e c i t a t i v, se R e c i t a t i v.

Seceders [sisi'dəŝ] (eng., separatister), se S t o r b r i t a n n i e n. *Kyrkliga förhållanden.*

Secerne'ra (av lat. *sece'rnere,* avsöndra), avsöndra sekret.

Secessio'n (lat. *sece'ssio*), skilsmässa, utbrytning. I spec. mening, särskilt i Tyskland, benämning på en grupp radikala konstnärer, som brutit sig ut ur en större konstnärssammanslutning. Efter mönster av Société nationale des beaux-arts (se S a l o n g e n) bildades i München 1892 den första tyska S., följd av S. i andra större tyska konststäder. S. i Berlin grundades, främst på initiativ av Max Liebermann, först 1899. Splittringen mellan äldre och yngre konstnärer var emellertid definitiv redan 1892 och orsakades indirekt av Munchs utställning i Berlin s. å.

Secessioni'ster (jfr S e c e s s i o n), benämning på vissa minoriteter, som bryta sig ut ur en stat l. ett parti. S. kallades bl. a. anhängarna av För. Stat:s sydstaters slavpolitik, vilken 1861 föranledde dessas utträde ur unionen och var upphov till Nordamerikanska inbördeskriget, stundom kallat s e c e s s i o n s k r i g e t, samt de led. av tyska nationalliberala partiet, som 1880 utträdde ur partiet och vidhöllo sin frihandelsvänliga ståndpunkt, när partiets majoritet gjorde eftergifter för Bismarcks nya protektionism.

Se'colo, italiensk tidning i Milano, grundad 1866 av E. T. Moneta (se d. o.), urspr. radikal och franskvänlig, numera fascistisk.

Secreta'rius, se S e k r e t e r a r e.

Se'ctio, lat., snitt. — S. a'l t a, stensnitt. — S. c a e s a' r e a, kejsarsnitt.

Secu'ndo (lat., i andra rummet), se P r i m o 2.

Sedaine [sədä'n], M i c h e l, f. 1719, d. 1797, fransk författare. S. skrev operatexter samt libretton till talrika, på sin tid utomordentligt populära operetter. Sin största framgång vann han med det borgerliga lustspelet *Le philosophe sans le savoir* (1765; uppf. i Sthlm, bl. a. 1825 ss. Duellen).

Sedan [səda'ŋ], stad i dep. Ardennes, n. Frankrike, vid Meuse, nära belgiska gränsen. Till 1875 fästning. 20,000 inv. — Om slaget vid S. se F r a n s k - t y s k a k r i g e t sp. 614.

Sedankarosseri [səda'ŋ-], heltäckt automobilkarosseri, försett med 4 dörrar; förarplatsen är ej avskild från de övriga. Liknande typ med 2 dörrar benämnes c o a c h [kå͜otj].

Sedati'va (av lat. *seda're,* stilla, lugna), rogivande medel, ss. narkotica, samt lugnande behandling, ss. ljumma bad.

Sedel (urspr. av lat. *sche'dula,* litet pappersblad), en av statlig l. enskild bank l. annan institution utfärdad, räntelös, på innehavaren ställd skuldförbindelse på jämnt belopp, avsedd att er-

sätta metalliska mynt som betalningsmedel. Den är i allm. inlösbar vid anfordran men kan vid pappersmyntfot förlora sin karaktär av skuldförbindelse, varvid den behåller sitt värde endast i kraft av att den mottages som allmänt betalningsmedel. S. äro i regel banksedlar, men i tider av nöd ha S. ofta i stor utsträckning utgivits av andra offentliga institutioner, ss. i Sverige i äldre tid av Riksgäldskontoret och i Tyskland under inflationstiden bl. a. av kommunala myndigheter. Se vid. S e d e l b a n k och S e d e l - u t g i v n i n g.

Sedelag, etisk norm, som skiljer sig från de juridiska handlingsreglerna därigenom, att den icke blott fordrar prestationer utan ställer krav på den handlande människans sinnelag. Olika filosofer ha sökt att härleda de olika etiska buden ur en allmän princip, vilken vore att fatta som den grundläggande S. Härvid har man antingen utgått från ett visst ändamål, vars förverkligande är den sedliga människans uppgift, l. också har man tolkat S. rent formellt som en tillämpning av det logiska konsekvenskravet på handlandets område.

50-kronesedel, utgiven av Stockholms Enskilda Bank. 1876.

Sedel, utgiven under inflationstiden i Tyskland av staden Naumburg a. d. Saale. (1920).

Till den förra typen hör Kants etik; till den senare exempelvis välfärdsmoralen, enl. vilken allt etiskt handlande måste åsyfta ”den största lycka för det största antalet”.

Sedelbank, sedelutgivande offentlig l. enskild bank. — *Historik.* På kontinenten var det girobankernas (se B a n k sp. 1061 f.) ss. kvitto på till förvaring mottagna medel utfärdade kreditdokument, vilka gåvo anledning till sedelmyntet, i det bankerna började utställa egna skuldförbindelser, lydande på innehavaren. De första sedelmynten av detta slag voro möjligen den svenska riksbankens kreditivsedlar, de äldsta från 1661. I England uppkom sedelanvändning ur ett gammalt kreditinstrument, *promissory notes,* ett slags revers, som under 1700-t. av bankerna började utfärdas på sådant sätt, att de faktiskt kommo att tjänstgöra som sedelmynt. De första dylika S. voro Bank of Scotlands (1695). Enskilda sedelutgivande banker ha funnits i många länder, även Sverige, där de enskilda bankerna till 1898 (med en övergångsperiod till 1904) hade rätt att giva ut sedlar. Numera utgivas sedlarna i de flesta länder av en enda centralbank, i Sverige Riksbanken. En-

skilda S. förekomma numera endast i Brittiska riket. I själva Storbritannien samt i Australien, vilka båda riksdelar äro de enda, som ha sedelutgivande centralbanker, är emellertid affärsbankernas sedelutgivning praktiskt betydelselös. I För. Stat. hade "National Banks" sedelutgivningsrätt till 1913, då ett centralbanksystem inrättades (se Federal Reserve System). Se Sedelutgivning.

Sedelförfalskning, eftergörande av penningsedel l. förändrande av riktig sedel, så att den ges sken av högre värde, l. utplånande av makuleringsstämpel, så att åt sedeln ges sken av giltighet. S. är belagd med straffarbete l., om bedräglig avsikt ej förelegat med böter.

Sedelutgivning har under 1600-t. och 1700-t. utvecklats ss. en form för kreditgivning åt bankerna (se Sedel) men har sedan liksom penningväsendet i sin helhet alltmer monopoliserats av staten. Rätten till S. är numera i de flesta länder förbehållen en statlig l. av staten kontrollerad bank (se Sedelbank), och S. underkastas reglerande bestämmelser med syfte att hålla den cirkulerande sedelstocken inom vissa gränser och bevara säkerhet för inlösning i metallisk valuta (vanl. guld) genom den sedelutgivande banken. Denna måste därför inneha l. lätt kunna disponera mynt motsvarande åtminstone en avsevärd del av sedelstocken (sedeltäckning). Med undantag framför allt av Frankrike och Kanada, där en absolut gräns för sedelstockens omfattning är fastställd, beräknas i allm. den tillåtna sedelmängden i ett visst förhållande till de säkerheter, som tjäna som täckning, olika i olika länder med avseende på såväl beräkningssättet som täckningens art. Säkerheten skall dock i allm. utgöras av guld, men på några håll (ss. i För. Stat. och Syd-Afrika) tillåtes därjämte statspapper. Oftast föreskrives supplementär täckning för den del av sedelstocken, som överskjuter guldkassan l. dess motsvarighet. Som beräkningsgrund för den tillåtna S:s omfattning tillämpas dels *kontingente'ringssystemet,* enl. vilket till guldkassan lägges ett visst belopp, varvid överskottet över guldtäckningen ibland beskattas, dels *kvotdelssystemet,* enl. vilket en viss bråkdel (kvot) av sedelstocken skall vara täckt. Systemen förekomma även blandade, och några länder förete avvikande bestämmelser (så Sverige, se Riksbanken sp. 1144). Sedelutgivningsrätten kan aldrig fullt utnyttjas; för att den sedelutgivande banken skall kunna fylla sin uppgift, är det nämligen nödvändigt, att det hålles en viss *sedelreserv,* som möjliggör en elastisk anpassning av S. till betalningsmedelsbehovets förändringar.

Sedelära, se Etik.

Sederholm, Johannes, f. 1863, finländsk geolog, sedan 1893 chef för Finlands geologiska undersökning (Geologiska kommissionen). S. har gjort banbrytande undersökningar av Finlands urberg och är en av de ledande inom urbergsforskningen.

Sede's (av lat. *se'decim,* sexton), se Bok sp. 196.

Sedgwick [se'ddjoik]. 1. Adam S., f. 1785, d. 1873, engelsk geolog, utförde betydande forskningar betr. de äldre paleozoiska systemen och lade grunden till den numera gällande indelningen av dessa. — 2. Catherine S.,

f. 1789, d. 1867, nordamerikansk författarinna, blev genom sina skildringar av puritanernas liv (*New England tale*, 1822) grundläggaren av den amerikanska sederomanen. — 3. Adam S., f. 1855, d. 1913, engelsk zoolog, prof. i Cambridge 1907, London 1909, känd bl. a. som förf. till handboken *A student's textbook of Zoology* (3 bd, 1898—1909).

Sedime'nt (av lat. *sedime'ntum*, det som sitter kvar l. satt sig, av *sede're*, sitta). *Geol.* Avlagring. Förvittringsrester från berg- och jordarter på land bortföras med regn, floder, havets bränningar, vindar etc. och avlagras förr l. senare ss. S. på land l. i vatten. I S. inbäddas lämningar av döda djur och växter, vilka bevaras som fossil (se d. o.). *Mekaniska S.* äro 1) bildade av material, som varit uppslammat l. rundnött i vatten och äro efter kornstorleken klapper, grus, sand, mo, mjuna och lera l. motsvarande bergarter konglomera't, sandsten, lerskiffer; 2) vindsediment, ss. flygsand och löss; 3) glaciala sediment, ss. morä'n. *Kemiska S.* härstamma från utfällning (avsättning) av lösta ämnen i mättade vattenlösningar. Hit höra kalktuff, stensalt (bergsalt), gips, anhydri't m. fl. *Organoge'na S.* bestå till övervägande del av växt- l. djurlämningar och utgöras av kalksten, krita; torv, brunkol, stenkol etc. — Flertalet S. igenkännas på sin klastiska struktur (se Struktur), materialets anordning i tydliga lager l. skikt, vilka i orubbade S. ligga horisontellt och i varje fall inbördes parallellt, samt närvaron av fossil. — *Med.* Olösta beståndsdelar i kroppsvätskor, som avsätta sig ur dessa l. medelst centrifugering kunna bringas därtill.

Sedimentä'ra bergarter, bergarter, bildade genom diagenes (se d. o.) av sediment. Andra benämningar, som hänföra sig till strukturen (se d. o.) och därför ej äro fullt synonyma med S., äro kla'stiska, lagrade, skiktade bergarter o. s. v.

Sedisvaka'ns (av lat. *se'des*, säte, och *vaca're*, vara tom), genom innehavarens frånträde l. död uppkommen ledighet av biskops- (l. påve-)stol.

Sedlighet, handlandets överensstämmelse med etiska normer. På lägre utvecklingsstadier betyder S., att människans beteende harmonierar med gällande seder; på ett högre stadium blir motivet l. avsikten avgörande för handlingens moraliska värde. Sålunda skiljer exempelvis Kant mellan den blotta legaliteten och moraliteten, vilken senare betyder ett handlingssätt, som bestämmes av pliktmedvetandet hos det handlande subjektet oberoende av dess intressen för övrigt. Om de olika försöken att närmare bestämma S:s väsen se Etik och Sedelag. — Populärt användes begreppet oftast på könslivets l. därmed förbundna områden av mänskligt föreställningsliv l. handlande och har därvid, med efter tid och sed skiftande innebörd, ofta blivit uttryck för en konventionellt moralisk uppfattning.

Sedlighetsbrott, i 18 kap. strafflagen upptagna förbrytelser mot allmän sedlighet och anständighet. Ss. S. äro upptagna: olika former av otukt (dock icke hor och våldtäkt), koppleri, sedlighetssårande handlingar, äventyrliga spel, grymhet mot djur

Sedum album (t. v.) och telephium.

samt fylleri. Otukt straffades fordom efter föredöme av den mosaiska lagen med största stränghet, ofta med dödsstraff.

Se'dum, växtsläkte (fam. *Crassula'ceae*) med c:a 140 arter, alla suckulenta örter med köttiga blad. Vilda i Sverige förekomma bl. a. *S. tele'phium,* kärleksört, fetblad, med breda och platta blad, grönvita blommor samt uppsvällda birötter; *S. a'cre,* fetknopp, med små, äggformiga, något plattade blad och gula blommor; *S. a'lbum,* hälleknopp, med små, trinda, vanl. rödfläckiga blad och vita blommor. Alla tre växa allmänt på berghällar o. d. Som prydnadsväxter, spec. i soliga stenpartier, odlas några av de inhemska arterna samt åtskilliga utländska, ss. *S. purpu'reum,* lik kärleksört men med röda blommor, *S. spu'rium,* med mattformigt växtsätt och tämligen breda, naggade blad samt röda blommor, m. fl. De förökas lätt med sticklingar.

Sedvanerätt, oskriven rätt, den art av gällande rätt, som uppstått, därigenom att bruk och sedvänjor i det borgerliga livet, det gamla lagspråkets landssed, erkänts av domstolarna ss. rättsligt bindande, ehuru särskilda lagstadganden därom ej förefinnas. S. hade tidigare större betydelse än nu, då lagstiftningen ingripit på snart sagt alla områden. Forna tiders lagverk voro ofta endast uppteckningar av gällande S. (jfr Germansk rätt). S. är ss. rättskälla godkänd i rättegångsbalken i 1734 års lag, där det i anslutning till domarreglerna heter bl. a.: "Landssed, som ej har oskäl med sig, må han (domaren) ock rätta sin dom efter, där beskriven lag ej finnes." — Om den engelska S. se Common law.

See [se], manufakturverk i Ovansjö skn, Gävleb. l. Tillverkar kalldragna rör, stänkskärmar och hjulringar för velocipeder, paraplyspröt m. m. Äg. See fabriks a. b., grundat 1895.

See [si], Thomas Jefferson Jackson, f. 1866, nordamerikansk astronom, 1903 astronom vid Naval Observatory, Mare Island, Kalifornien, har bl. a. utfört beräkningar rör. Vintergatans utsträckning samt lämnat viktiga bidrag till kosmogonins utveckling.

Seebeck [se'bäkk], Thomas Johann, f. 1770, d. 1831, tysk fysiker, upptäckte termoelektriciteten och konstruerade en akustisk siren.

Seeberg [se'bärj], Reinhold, f. 1859, tysk evangelisk teolog, prof. i Erlangen 1889, i Berlin 1898. S. är en av Tysklands mest bekanta dogmhistoriker och spec. en framstående kännare av medeltiden (*Lehrbuch der Dogmengeschichte,* 4 bd, 3:e uppl., 1903—23). I dogmatiskt hänseende har S. gjort en bemärkt insats genom sitt krav på en "modernt positiv" teologi (förenande av kristen tro och modernt tänkande).

Seeck [sek], Otto, f. 1850, d. 1921, tysk historiker, prof. i

Greifswald 1881 och i Münster 1907, var en ledande antikforskare och har bl. a. skrivit huvudverket om senantiken, det uppslagsrika *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (6 bd, 1895—1921).

v. Seeckt [ȿekt], Hans, f. 1866, tysk generalöverste. S. blev 1915 stabschef hos v. Mackensen och hade stor andel i framgångarna under dennes galiziska, polska och serbiska fälttåg s. å. S. blev 1916 stabschef vid en österrikisk-ungersk armégrupp på östfronten (chef först tronföljaren, ärkehertig Karl, därefter ärkehertig Josef) samt var dec. 1917—nov. 1918 generalstabschef vid turkiska fältarmén. Efter att 1919 ha återinträtt i tysk tjänst blev S. 1920 chef för armén, vars organisation han med stor skicklighet ledde, tills han 1926 av politiska skäl måste avgå.

Seedorff Pe'dersen [se'dårf], Hans Hartvig, f. 1892, dansk skald, har utgivit åtskilliga, delvis av Drachmann påverkade diktsamlingar (bl. a. *Hyben*, 1917, och *De syngende Palmer*, 1921), i vilka han i ymnigt flödande, virtuosa verser friskt besjungit framför allt vinet och skönheten.

Seeger [si'gə], Alan, f. 1888, d. 1916 i världskriget, nordamerikansk skald, vann berömmelse för sina under kriget skrivna dikter av en ljus och heroisk karaktär (postumt utgåvos 1917 *Poems* och *Letters and diary*).

Seehandlung [ȿe'handlong] (ty., sjöhandel), se Handels- och kolonialkompanier sp. 416.

Seekers [si'kəȿ] (eng., sökare), namn på flera olika mystiskt-spiritualistiska grupper i England under 1600-t. S. uppgingo sedermera till större delen i kväkarnas samfund.

Seeley [si'li], sir John Robert, f. 1834, d. 1895, engelsk historiker, prof. i latin i London 1863, i historia i Cambridge 1869. I *The Expansion of England* (1883) gav han en idérik skildring av det brittiska världsväldets framväxt och bröt därigenom väg för den moderna imperietanken. Postumt utkom *The growth of British policy* (2 bd, 1895).

v. Seeliger [ȿe'li-], Hugo Hans, f. 1849, d. 1924, tysk astronom, 1882 chef för observatoriet i München, utförde arbeten av grundläggande betydelse rör. stjärnornas fördelning och universums byggnad.

Seelig-Sandgren [se'lig], Lotten, f. 1867, d. 1924, skådespelerska, verksam vid olika scener i Sthlm och landsorten, framträdde särskilt inom det naturalistiska dramat (Hauptmann, Strindberg) men även i franska komediroller.

Seelmann [ȿel-], Emil Paul, f. 1859, d. 1915, tysk klassisk filolog, överbibliotekarie i Bonn, har uppställt en vetenskapligt hållbar och numera på många håll praktiskt tillämpad uttalslära för det klassiska latinet.

Sefa'nja, profet i Juda rike under konung Josia (trol. omkr. 630 f. Kr., samtidigt med skyternas härjningar i v. Palestina). S. är i viktiga stycken en lärjunge till Jesaja. Liksom denne förkunnar han dom över de obotfärdiga och frälsning för de ödmjuka.

Sefa'rder (hebr. *sefardi'm*, eg. de som bo i *Sefarad*, en i Obadja 20 nämnd ort, av medeltidens judar tolkad ss. Spanien), sefa'rdiska judar, urspr. de judar, som voro bosatta i Spanien. Då de under Filip II fördrevos därifrån, slogo de sig ned i v. Europa, n.

Återkomsten till fosterlandet. Målning av Giovanni Segantini. (Berlin.)

Afrika och i Turkiet. Då Portugal förenades med Spanien, fördrevos judarna även därifrån, varefter Holland öppnade en fristad för dem. Dessa "portugisiska" judar bilda där (spec. i Amsterdam) särskilda församlingar, som i liturgiskt hänseende skilja sig från de från Tyskland inkomna askenaserna. S. finnas även i s.ö. Europa, där t. ex. spansktalande S. utgöra en betydande del av Salonikis befolkning, men äro huvudsakl. utbredda i v. Europa och beräknas utgöra $^1/_{10}$ av de europeiska judarna. — A s k e n a's e r (eg. ett i 1 Mos. 10:3 och Jer. 51:27 omnämnt folk, boende österut; av medeltidens judar identifierades dess boningsplats med Tyskland), a s k e n a's i s k a j u d a r, "tyska" judar, utgöra de övriga $^9/_{10}$. De bildade redan under medeltiden en betydande del av stadsbefolkningen i Franken, spec. Nürnberg, och spriddes därifrån i alla riktningar, särskilt öster ut. Askenaserna utgöra nästan hela den judiska befolkningen i ö. Europa, överväga avsevärt i mell. och n. Europa, varest endast Danmark har ett större antal S., och förekomma talrikt även i v. Europa. Jfr M ä n n i s k o r a s e r sp. 519.

Se'fir, se Z e f y r.

Sefi'r, z e f y r, z e p h y r, ett fint, tvåskaftat bomullstyg, huvudsakl. använt till skjortor. S. har fått sitt namn (jfr Z e f y r) på grund av sin finhet och lätthet. — S e f i r g a r n, tvinnat kamgarn av fin, mjuk ull, använt till handarbeten.

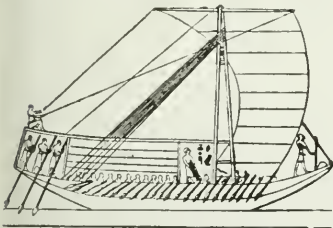
Sefström, N i l s G a b r i e l, f. 1787, d. 1845, kemist och geolog, prof. vid Marieberg 1818, lärare vid Falu bergsskola 1820, föreståndare för Bergskollegiums mineralkabinett och proberkammare 1835, upptäckte metallen vanadium och gjorde undersökningar av rundhällarnas refflor.

Se'fyr, se Z e f y r.

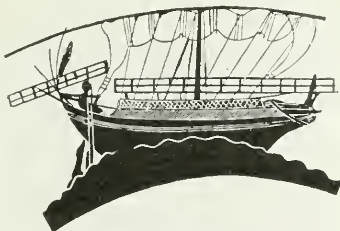
Seganti'ni, G i o v a n n i, f. 1858, d. 1899, italiensk målare. S. ägnade sin konstnärsgärning åt skildringen av de italienska alperna och deras folkliv. I en stil, som sammansmälter neoimpressionisternas teknik med symbo-

listernas strävan mot dekorativ linjeverkan, har han målat den storformade naturen med det arbetande folket.

Segel. *Bot.* Se Leguminosae. — *Sjöv.* Dukar av hampa, lin, bomull l. råsiden, vilka fånga vinden och därigenom driva ett fartyg framåt. Bomulls- l. linnesegel äro vanligast. S. indelas i råsegel och snedsegel (gaffel-, stag-, spri-, topp-, latin-, loggert-, guntersegel, se dessa ord). Hörnen benämnas h o r n. Runt kanterna är S. fållat och vanl. försett med en insydd tross (se Lik 3). För förstärkning av S. finnas foderdukar, förstärkningsdukar, revband, stotlapp, revstroppar o. d. — Till segelbåtar användes vanl. 35 à 40 cm. bred bomullsduk, som hopsys i banor, vilka läggas vinkelrätt mot aktra liket, så att sömmarna göra minsta möjliga motstånd mot vinden. För förstyvning av kanten insys stundom vinkelrätt mot aktra liket korta träribbor, l a t t o r. Ett rätt trimmat snedsegel skall taga formen av en parabolisk yta mellan främre l. stående lik och aktra lik. — S. skyddas vid hamnliggande medelst kapell (se d. o.) och måste vara fullt torra, då de beslås (jfr Jordslaget). Se vid. Segelfartyg.

Egyptiskt fartyg. Detalj av väggmålning från omkr. 2800 f. Kr.

Grekiskt fartyg med revat segel. Vasmålning från omkr. 500 f. Kr.

Segelarea, sammanlagda ytan av ett fartygs segel, som samtidigt kunna användas vid bidevindsegling. Jfr Segling.

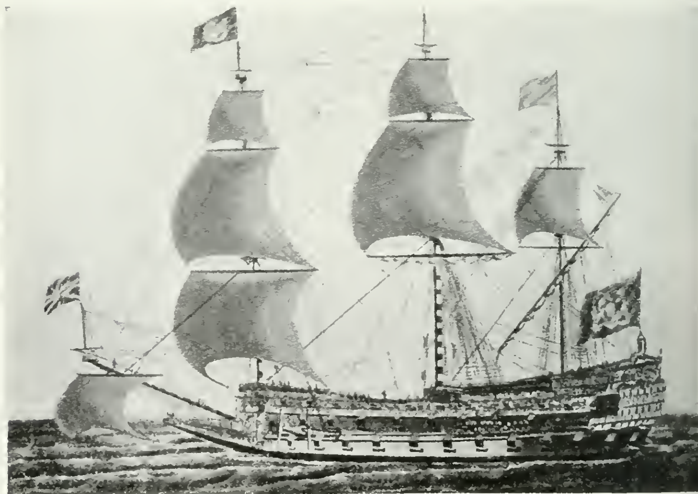
Segelduk, vävnad av hampa, linne l. bomull, använd till segel, sol- och regntält, presenningar, bryggskärmar m. m. Till presenningar och kapell användes impregnerad S. S. tillverkas i ett flertal olika grovlekar.

Segelfartyg. *F o r n t i d e n.* De äldsta kända S. äro från *Egypten,* där de större fartygen redan c:a 3000 f. Kr. voro inrättade för såväl segling som rodd. Riggen bestod av en enda mast, hopsatt av två gaffelformigt hopsurrade spiror och stagad i stävriktningarna samt försedd med ett råsegel. Styrningen skedde med åror. Vid seglets revning nedfälldes masten. Fartygstypen bibehölls i stort sett oförändrad i 3 årtusenden. — Om de *feniciska S.,* som sannolikt voro en utveckling av de egyptiska, vet man ej mycket, men man har med hänsyn till färdernas utsträckning antagit, att de varit kraftigare byggda, sannolikt (i motsats till de egyptiska) på spant. Omkr. 700 f. Kr. synes en självständig krigsfartygstyp ha utbildats, och under 400-t. var denna allmänt spridd bland de sjöfarande Medel-

Karavel. Columbus' flaggskepp, "Santa Maria". Rekonstruktion.

havsfolken. Rodden var fortfarande huvudsak; den vid denna tid brukliga rammtaktiken medförde behov av ett stort antal åror, varför roddarna placerades i flera rader (i de grekiska trire'merna tre) över varandra. Riggen bestod på 400-t. av ett stort råsegel midskepps och ett mindre i förstäven. Deplacementet torde ha uppgått till högst c:a 100 ton. I motsats till krigsfartygen (av grekerna kallade långskepp) voro handelsfartygen (rundskepp) utrustade huvudsakl. för segling. — Av *romarna* utvecklades såväl rodd- som segelfartygen betydligt. De förra, som tidigare hyste mer än fem rader roddare över varandra, förenklades småningom; under kejsartiden förekommo aldrig mer än två rader åror. Segelfartygens lastförmåga torde ej överstigit c:a 100 ton. — *Medeltiden.* Den tidigare medeltidens största framsteg inom skeppsbyggeriet gjordes i Norden, där vikingaskeppen (se d. o.) utbildades under senare delen av järnåldern. Vikingarna kände till konsten att kryssa. I Venedig och Genua begagnades galärer (se d. o.). Nordens koggar (se Kogg) samt de spanska och portugisiska karavelerna (se d. o.) voro uteslutande segelfartyg. Koggarna voro en direkt utveckling av de normandiska tvåmastade, råtacklade far-

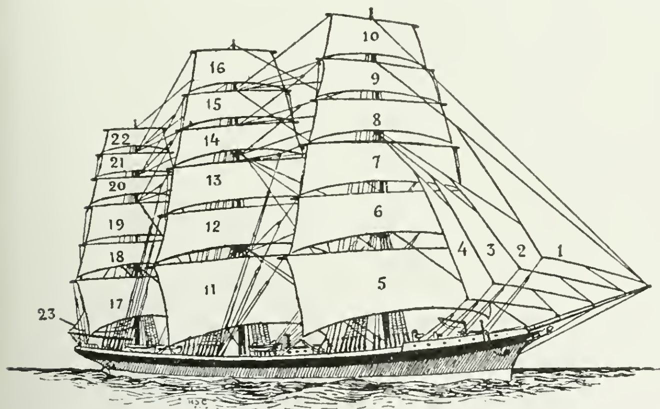
"Sovereign of the Seas."

tygen, som användes tidigare under korstågen. Utom av koggar betjänade sig hanseaterna av *stångkrejare* och *holk*, vilka voro medelstora handelsfartyg. *Skuta*, *jakt* l. *bo'jert* voro små och enmastade samt *skärjebåtar* odäckade småbåtar. *Gale'jan* var avsedd för såväl segling som rodd. — *Nyare tiden.* Holländarna utvecklade koggarna både i styrka och storlek samt segelarea; denna utveckling fortsattes av engelsmännen, som på 1500-t. byggde fartyg med över 1,000 tons deplacement. En alltför stor segelarea var största felet å de engelska fartygen, varjämte de krävde en oproportionerligt stor bemanning. "Sovereign of the Seas" byggdes 1637 och var en verklig fullriggare, grovt byggd och mycket överdimensionerad, samt krävde 4 ggr så stor besättning som ett modernt segelfartyg av samma storlek. Det 1564 i Sverige byggda 173-kanonskeppet

Linjeskepp. Lord Nelsons flaggskepp "Victory".

"Makalös" var en utveckling av kravelen. "Makalös" var sin tids allra största fartyg, fullriggat och väldimensionerat. Övriga svenska fartygstyper voro under storhetstiden *flöjtskepp* med höga smala akterspeglar, galeja och lodja (se d. o.). F. H. af Chapmans (se d. o.) på vetenskaplig grund liggande fartygskonstruktioner inledde en ny epok inom skeppsbyggeriet. De största och bäst utrustade av 1700-t:s fartyg

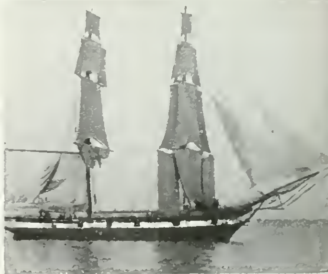

Tremastad fullriggare. 1 jagare, 2 yttre klyvare, 3 inre klyvare, 4 stagfock, 5 fock, 6—7 förmärssegel, 8—9 förbramssegel, 10 förröjl, 11 storsegel, 12—13 stormärssegel, 14—15 storbramsegel, 16 storröjl, 17 beginsegel, 18—19 kryssmärssegel, 20—21 kryssbramsegel, 22 kryssröjl, 23 mesansegel l. spinnaker.

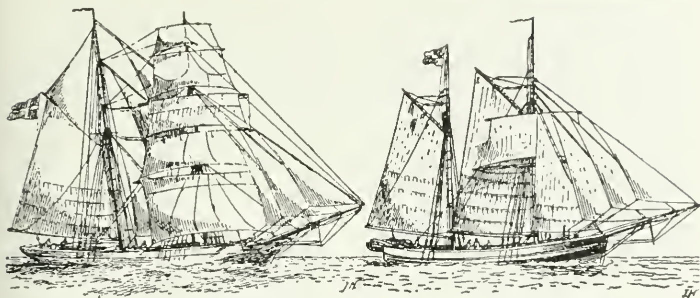

Barkskepp.

voro ostindiefararna, som på grund av de oroliga förhållandena voro tämligen starkt bevärade. De mest välseglande S. voro de icke synnerligen lastdryga nordamerikanska klipperskeppen (se d. o.), som kunde uppnå 15 à 17 knops fart. På 1870-t. kommo stålfartygen alltmer i bruk. — *Nutida S.* Till grund för dessas indelning ligger tacklingen och antalet master. *Fullriggade fem- och fyrmastskepp* föra råsegel å alla master. Dessa benämnas (förifrån räknat) fock-, stor-, mellan-, kryss- och ev. aktra kryssmast. Femmastfullriggarna föra segelareor upp till 6,500 kvm. och äro oceanernas mest snabbseglande fartyg. — *Femmastade barkskepp* föra rår på följande master, räknade förifrån: fock-, stor-, mellan- och kryssmast. Den aktersta masten, mesanmasten, för gaffelsegel (stor- och toppsegel). *Fyrmastade barkskepp* likna föreg. men sakna mellanmast. Barkskeppen ha mindre segelyta, fordra mindre bemanning och göra mindre fart än fullriggarna. — *Barkanti'nen* är ett fyrmastat fartyg med rår endast å fockmasten samt gaffel- och toppsegel å de tre övriga. — *Sju-* till *fyrmastade skone'rtskepp*, s. k. *slättoppade* l. *gaffelskonertskepp* sakna helt och hållet råsegel och föra endast snedsegel. — *Tremastade barkskepp* föra råsegel å fock- och stormast samt snedsegel å mesanmasten. — *Skonertskepp,* tremastade, ha råsegel å fockmast, snedsegel å stor- och kryssmast. — *Toppsegelsskonertskepp,* tremastade, föra å fockmasten vanl. endast två råsegel (bram- och märsråsegel); stor- och kryssmast ha snedsegel. — *Slätskonertskepp,* tremastade, sakna helt råsegel och föra tre gaffelsegel, tre toppsegel och tre till fyra stagsegel. — *Brigg,* tvåmastat fartyg med rår på fock- och stormast; på den senare föres dessutom ett stort gaffelsegel, briggseglet. Segelarea c:a 800 kvm. — *Märssegelskonert* l. *briganti'n,* tvåmastad, med rår på fockmasten samt snedsegel (stor- och toppsegel) å stormasten. Segelarea vanl. c:a 600 kvm. — *Skonertbrigg,* tvåmastad, saknar underråsegel å båda masterna och för i stället gaffelsegel samt över dessa råsegel (märs- och bramsegel). — *Toppsegelsskonert,* tvåmastad, för märs- och bramsegel samt därunder gaffelsegel å fockmasten och såväl gaffel- som toppsegel å stormasten. Segelarea c:a 400 kvm. — *Slätskonert l. gaffelskonare,* tvåmastad, saknar alla råsegel och för i stället gaffelsegel

Brigg.

Skonert (t. v.) och galeas. (Efter teckningar av amiral Jacob Hägg.)

(skonertsegel å fockmasten samt storsegel å stormasten) och över dem toppsegel. Segelarea vanl. 300 à 500 kvm. Skonerten är den minsta av alla djupvattensseglare. Briggar och skonerter ha aktra masten, stormasten, högst. — *Galea's* och *galio't*, tvåmastade S., med förliga masten högst. Den aktra, mindre, masten kallas mesanmast. Galeasen för gaffel- och toppsegel å båda masterna samt ofta ett råsegel å stormasten. *Koff* (se d. o.) är ett galeastacklat S., likaså *lo'ggert*, som är ett sjögående fiskefartyg. Segelarean å S. av galeastyp är vanl. ej större än 250 kvm. — *Yawl* l. *smack* har stormast med gaffel- och toppsegel samt längst akterut, vanl. akter om rodret, en mycket liten mast, g ä c k m a s t, på vilken föres ett gaffelsegel, vanl. kallat a p a. — *Ketch* liknar föreg. men har en för om rodret placerad, något större gäckmast, å vilken föres ett något större segel, m e s a' n, och över detta vanl. ett toppsegel. — *Ko'ster* l. *kosterbåt*, spetsgattad, rymlig och sjöduglig fiske- och lotsbåt. Var tidigare riggad med en mast, samt spri- l. gaffelsegel och stagfock, är numera vanl. motordriven. — Om andra smärre S. se J a k t, K u t t e r, N o r d l a n d s b å t, R o s l a g s s k u t a. Om sportbåtar se S e g l i n g. — Som *k r i g s f a r t y g* ha S. numera ingen betydelse. Bland senare tiders krigsfartyg märkas *linjeskepp* (se d. o.); *frega'tt*, fullriggare med tre master (fock-, stor- och kryssmast) och enkla märs- och bramsegel; förde kanoner bredsides i ett täckt batteri å batteridäcket samt å övre däck, således två rader kanoner å varje sida; *korve'tt*, mindre än föreg., fregatt- l. barktacklat, förde kanoner bredsides å däck (en rad å var sida). Mot mitten av 1800-t. försågos de vanl. med hjälpmaskin (ånglinjeskepp, ångfregatt, ångkorvett). — *B y g g n a d s s ä t t o c h u t r u s t n i n g.* Numera byggas alla större S. med spant, bordläggning, däck, master, stundom även rår, bommar och gafflar av stål. Betjäningen av seglen sker å moderna fartyg med elektriska spel, så att antalet man å däck blir mycket litet. De förses i allm. med hjälpmaskin för framdrivning i hamn och stiltje. Oekonomiska i kustfart, torde större, modernt utrustade S. vid oceanfart under regelbundna vindförhållanden fortfarande kunna tävla med maskindrivna fartyg.

Segelflygning, flygning, vid vilken den erforderliga energin utvinnes ur den omgivande luftens rörelse. S. är omöjlig i fullständig vindstilla. Vid S. måste luften antingen ha en uppåtriktad rörelse (*sta'tisk S.*) l. röra sig med varierande hastighet l. riktning (*dyna'misk S.*). Statisk S. är en vanlig glidflykt, vid vilken sänkningen i glidbanan mer l. mindre uppväges av luftens samtidiga rörelse uppåt. En dylik uppåtgående rörelse av luften förekommer t. ex. vid blåst, om vinden av ett hinder (hus, träd, berg) tvingas att avvika snett uppåt. Vissa fåglars (t. ex. måsars) S. bedrives så gott som uteslutande på lovartsidan av höjningar i terrängen. S. medelst flygplan utan motor har hittills varit statisk och bedrivits i av terrängen snett uppåt riktad vind. Vissa fåglar (t. ex. albatrossen) segla dock även över alldeles jämn terräng. I vissa fall torde härvid uppåtgående strömmar av varmare luft (s. k. konvektionsströmmar) utnyttjas, i andra fall torde däremot seglingen vara rent dynamisk. Vilken metod dessa fåglar använda för att segla dynamiskt, är ännu ej slutgiltigt utrönt. Försök att konstruera segelflygplan, som förmå segla dynamiskt, ha ännu icke lett till önskat resultat. — Ju mindre fallhastighet ett segelflygplan, avsett för statisk segling, har vid glidflykt, i desto svagare uppåtriktad vind kan det segla. Liten fallhastighet uppnås genom liten vikt per kvm. vingyta och litet luftmotstånd i förhållande till vingarnas bärkraft, vilket senare önskemål uppnås bl. a. genom att göra spännvidden mellan vingspetsarna mycket stor (jämförd med vingdjupet). De bästa segelflygarna bland fåglarna kännetecknas också av smala och långa vingar. Vid de framgångsrikaste segelflygplanen har man lyckats uppnå så låg fallhastighet som c:a 7 dm. per sek. I en sluttning av lutningen 1: 5 behöver således vindstyrkan i detta fall endast vara omkring 3,5 m. per sek., för att segling skall vara möjlig.

Segelfärdigt, detsamma som utklarerat (se I n k l a r e r a).

Segelgarn, smäckert 2- l. 4-strängt tågvirke, använt vid segelsömnad.

Segelkoj, utrymme ombord å fartyg för stuvning av segel.

Segelled, se F a r l e d.

Segellejdare, stag för snedsegels förande. Jfr J a g e r s l e j - a r e och K l y v e r s l e j d a r e.

Segelmoment, produkten av segelarean och de i fartygets medelplan inställda seglens gemensamma tyngdpunkts (s e g e l - p u n k t e n s) vinkelräta avstånd från en viss linje. I k r ä n g a n - d e S. ingår avståndet till lastvattenlinjen, i s t y r a n d e l. s v ä n g a n d e S. avståndet till mittelordinatan. Genom segelareans minskning l. ökning för l. akter om mittordinatan kan fartygets styrning underlättas.

Segelpunkt, se S e g e l m o - m e n t.

Segelritning, konstruktionsritning av ett segelfartyg med alla seglen inställda i fartygets medelplan. Alla rundhult, vant och barduner äro inritade. Vanl. inritas endast de segel, som föras i bidevind vid frisk kultje.

Segelstrykning, förr brukad honnör vid hälsning med flaggan segelfartyg emellan. S. bestod i nedhalandet av översta råseglen på samtliga master.

Segeltorp, municipalsamhälle i Huddinge skn, Sthlms l. 1,155 inv.

Segerkägla, se Pyrometri sp. 746.

Segersjö, stort gods i Lännäs skn, Örebro l., s.v. om Hjälmaren. S. var fordom kungsgård, gavs åt Lennart Torstensson och indrogs genom reduktionen 1681. Det har sedan 1768 ärvts som fideikommiss inom ätterna Cederhielm och Montgomery-Cederhielm.

Segerstad. 1. S. l. Segersta, socken i Gävleb. l., jämte Hanebo pastorat i Uppsala stift. 1,505 inv. — 2. Socken i Kalmar l. (Öland), jämte Gräsgård pastorat i Växjö stift. 345 inv. — 3. Socken i Skarab. l., jämte Stenstorp, Brunnhem, S. Kyrketorp, Valtorp och Håkantorp pastorat i Skara stift. 420 inv. — 4. Socken i Värml. l., jämte Nor pastorat i Karlstads stift. 720 inv.

Segerstedt, Torgny, f. 1876, religionshistoriker, publicist, prof. i Sthlm 1913, redaktör för Forum 1914—17, huvudredaktör för Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning sedan 1917. Bland S:s religionsvetenskapliga arbeten märkas *Till frågan om polyteismens*

Torgny Segerstedt.

Templet i Segesta.

uppkomst (1903) och *Det religiösa sanningsproblemet* (1912). Ss. publicist har S. framför allt sökt föra "vettets" talan gent emot olika partitrånga åskådningar. Ett urval av hans skarpt polemiska inlägg ha samlats i *Händelser och människor* (1926).

Sege'sta, grek. *Ege'sta,* forntida stad på n.v. Sicilien, med storartade ruiner av ett doriskt tempel från 400-t. f. Kr. och en teater. Ehuru ej av grekiskt ursprung, blev S. fullständigt helleniserat. Det förstördes av Agatokles från Syrakusa 307 f. Kr.

Segesvár, se Seghișoara.

Seghers [se'chers]. 1. Hercules S., f. omkr. 1590, d. omkr. 1640, holländsk målare och etsare. S:s sällsynta målningar, framställande dels holländska slättlandskap, dels fantastiska alplandskap, utmärkas av en utomordentligt känslig atmosfärskildring och anses ha spelat den största roll vid bildandet av Rembrandts landskapsstil. Även hans etsningar ha haft stor betydelse för denne. S. är en av pionjärerna för färggravyren (se d. o.). Han etsade plåten och infärgade den sedan med oljefärg och gjorde avdragen på olikfärgade papper, så att varje tryck blev unikt. — 2.

Staden med de två kyrktornen. Etsning av Hercules Seghers.

Daniel S., f. 1590, d. 1661, flamländsk målare. S. utförde ett stort antal bilder med en yvig blomsterkrans omramande en madonna l. ett porträtt, till vilka figurerna målades av Rubens l. någon annan av de flamländska stormästarna.

Seghet, ett materials förmåga att motstå slagpåkänningar (se Hållfasthet sp. 1103). Metallers S. kan uttryckas som funktion av brotthållfasthet och tänjbarhet.

Seghișoara, ty. *Schässburg*, ung. *Segesvár*, stad i Transsylvanien, Rumänien. 12,000 inv. S. grundades av tyska kolonister på 1100-t. Vid S. besegrades 1849 en ungersk upprorsarmé av de med Österrike förbundna ryssarna.

Seghärdning, se Stål.

Seglare, se Tornsvalor.

Seglationsordning, benämning på de förordningar, som före tillkomsten av tullstadgan 1860 lämnade föreskrifter om fartygs lossning och lastning m. m., särskilt med hänsyn till tullens kontroll. Sådana föreskrifter ingå numera i tullstadgan.

Segling, framdrivande av farkoster med hjälp av segel (se d. o.). Efter ångfartygens genombrott (mitten av 1800-t.) och särskilt från slutet av 1800-t., sedan förbränningsmotorer börjat komma till allmännare användning, har S. ss. framdrivningsmedel för större fartyg förlorat i betydelse, och antalet segelfartyg minskas alltjämt. S. övergår småningom till att bli så gott som uteslutande en sport. Sportsegling under ordnade förhållanden kan räkna sin uppkomst från slutet av 1600-t. — *Seglingens teori* baseras på den omständigheten, att båten genom sin form erbjuder ett stort motstånd mot tvärskepps förflyttning (avdriftsmotstånd) och relativt ringa motstånd mot förflyttning i långskeppsriktningen ($^1/_{20}$—$^1/_{10}$ av det förstnämnda). Genom seglens anbringande i viss vinkel i förhållande till vindriktningen kan härigenom vindkraften utnyttjas till båtens framdrivande snett mot vindriktningen (bidevindssegling), varigenom båten under sicksack-kurser så nära vinden som möjligt (c:a 45° från vindriktningen) kan uppnå ett mål, från vilket vinden blåser. Båten säges då kryssa. Den vägsträcka, en seglare vid bidevinds-

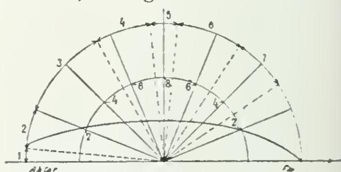

Fig. 1. Vinddiagram. Siffrorna vid inre cirkeln beteckna streck, vid yttre sektorer.

segling tillryggalägger på en bog mellan två vändningar (jfr V ä n d a), kallas s l a g. En båt, som seglar i vindens riktning, säges l ä n s a. Då vindriktningen är mellan akterlig och tvärs l. då man har vinden på låringen, säges båten s l ö r a. De olika benämningarna å vindriktningar i förhållande till båten framgå av fig. 1, som föreställer babordshalvan av en båt med inritat vinddiagram, en halvcirkel uppdelad i 16 s. k. streck, (vartannat är utritat i fig.), dels i ett antal vid periferin numrerade sektorer. Då vinden blåser mot båten inom sektor 1, säges båten segla med platt l. nära platt akterlig vind, sektor 2 med akterlig vind, sektor 3 med låringsvind, sektor 4 med vinden in akter om tvärs, sektor 5 med vinden tvärs l. nära tvärs in (halv vind), sektor 6 med vinden in för om tvärs, sektor 7 bidevind. Då vinden kommer rätt för ifrån, säges den vara stick i stäv. Man kan även benämna vindriktningen med hjälp av nämnda streckindelning, t. ex. med vinden in 2 streck på låringen l. 1 streck akter om tvärs. — Vindens framdrivande verkan framgår av fig. 2, som schematiskt framställer en för b a b o r d s h a l s a r (jfr B a b o r d och S t y r b o r d) seglande båt med vinden tvärs in om babord. Båtens babordssida är i detta fall lovartsida, styrbordssidan läsida. Båtens köllinje markeras med *AB*, seglet med *YY* och den v e r k l i g a v i n d e n s

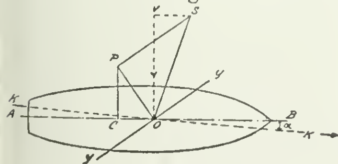

Fig. 2.

Fig. 3. Fr. v. Spri-, loggert- och guntersegel.

riktning och styrka med *VO*. Genom båtens fart, markerad med linjen *VS*, kommer den på seglet verkande vinden, den s. k. s k e n b a r a v i n d e n, betecknad med *SO*, mera förifrån. Denna vind kan tänkas uppdelad i två komposanter: *SP*, parallell med seglet och utan verkan, samt *PO*, vinkelrät mot seglets yta. Denna linje *PO* representerar det på seglet verksamma vindtrycket. Detta tryck kan åter uppdelas i två krafter: *PC*, vinkelrät mot köllinjen och motverkad av båtens avdriftsmotstånd, samt *CO*, parallell med båtens köllinje och motverkad av båtens långskeppsmotstånd. Båtens rörelse kommer att gå utefter en behållen kurslinje *KK*. Avvikelsen i kurs mellan kölriktningen *AB* och den behållna kursen *KK* betecknas med vinkeln α, som kallas a v d r i f t s v i n k e l, och växlar mellan 3° och 10°. Genom aërodynamiska försök har numera utrönts, att ett segels framdrivande verkan till ung. lika stor del beror på det vacuum, som uppstår på seglets läsida, som på vindens direkta tryckverkan. Segel hissas medelst fall (se d. o.) och inställas i lämplig vinkel genom brassar och skot (vid råsegel) l. enbart skot (vid snedsegel). Vid teoretiskt riktig skotning bör seglet halvera vinkeln mellan köllinjen och den sken-

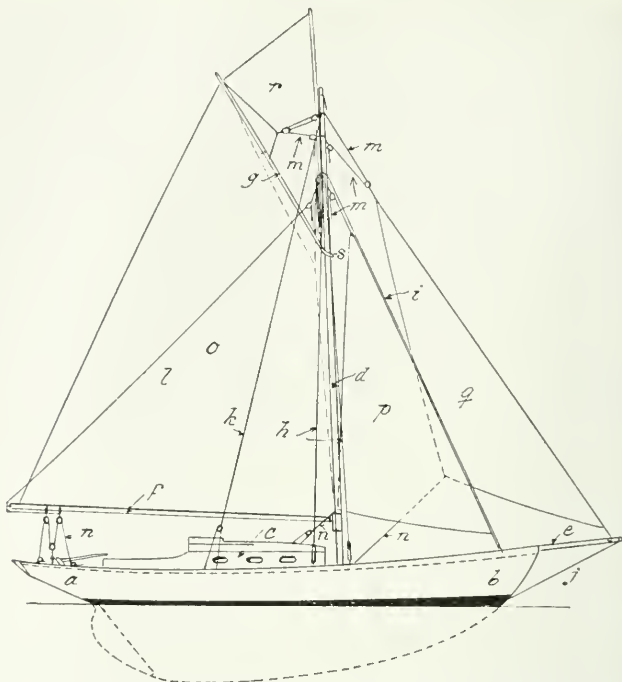

Fig. 4. Långfärdsbåt med kutterrigg. a häck, b bog, c ruff, d mast, e klyvarbom f storbom, g gaffel, h vant, i fockstag, j vaterstag, k backstag, l bomdirk, m fall, n skot, o storsegel (gaffelsegel), p stagfock, q klyvare, r toppsegel.

bara vindens riktningslinje. — För att motverka seglens krängande verkan förses numera de flesta segelyachter med barlastköl av bly l. järn, som ger yachten stor stabilitet l. styvhet och som vanl. är av tillräcklig tyngd att förhindra kantring. Om vid stark vind ett segels yta behöver minskas, revas seglet (jfr R e v 2). — *Segel.* Mindre yachter och båtar riggas vanl. med *en* mast, ss. slup (storsegel och fock) l. kutter (se d. o.). Större yachter riggas som yawl, ketch l. skonare (se S e g e l f a r t y g). De vanligaste typerna av storsegel framgå av fig. 3 samt segelritningarna till en långfärdsbåt (fig. 4) och en skärgårdskryssare (fig. 5). Det för skärgårdskryssaren visade s. k. Bermudasseglet litsas utefter seglets hela förlik till en mast, som är rak (för internationella yachter) l. krökt akteröver. Härigenom erhålles ett särskilt i bidevind mycket effektivt segel, som numera å kappseglingsyachter utträngt andra segelformer. Nämnda segelformer utgöra b i d e v i n d s - s e g e l. Utom dessa föras dessutom s. k. ledsegel, som utgöras dels av b a l l o n g, ett stort

bukigt försegel, som användes i lätt vind, särskilt vid segling rumskots l. för lätta skot, d. v. s. med kurs längre från vinden än vid bidevindssegling, dels av spi'nnaker, ett bukigt triangulärt segel, som användes under läns. Långfärdsbåtar använda även ett rektangulärt råsegel, bredfock. — De vanligast förekommande *båttyperna*, använda för sportsegling, kunna uppdelas i båtar enl. internationella mätningsregeln, skärgårdskryssare, öppna båtar och kanoter samt långfärdsbåtar. Den internationella mätningsregeln för kappseglingsbåtar är numera antagen såväl av Europas stater som Amerikas. Båttypen och storleken bestämmas av mått å skrov och segelarea, som, sammansatta efter en viss formel, bilda ett s. k. mätningstal. Genom variation av de i formeln ingående måtten kan typen något förändras. Formeln lyder: Mätningstalet

$$\text{i meter} = \frac{L + \frac{1}{4}G + 2d + \sqrt{S} - F}{2{,}5},$$

där L är längd, S segelarea, B bredd, G omfång tvärskepps, d omfångsdifferens och F fribord. Båttypen kännetecknas av ett av vattenlinjelängden beroende, relativt stort deplacement, högt fribord, kort lateralplan (projektionen av båtens undervattenskropp på ett vertikalt långskeppsplan) och måttlig segelarea. Av internationella båtar har särskilt den minsta klassen, 6-metersbåten, blivit mycket populär. Den bygges i regel som kappseglingsbåt utan inredning. De större klasserna ha inredning. — Skärgårdskryssaren är en båttyp av svenskt ursprung. Den klassas efter fixerade storlekar av segelarean (150, 120, 95, 75, 55, 40, 30 och 22 kvm.). Vid beräkning av segelarean mätas ej förseglen särskilt, utan deras yta sättes = 85 % av förtriangeln, d. v. s. den triangel, som begränsas av mastens förkant, det förligaste seglets förlik, utdraget, tills det skär mast och däck l. klyvarbom, samt avståndet från sistnämnda punkt till den punkt, där mastens förkant skär däckets överkant. För skrovstorleken gälla vissa restriktionsföreskrifter. Båttypen kännetecknas av stor längd, i förhållande till längden ringa bredd, litet deplacement och kort lateralplan, varigenom vunnits stor snabbhet i förhållande till segelarean. Skärgårdskryssaren är försedd med inredning (är ruffad) men lämpar sig ej för långfärder över öppen sjö. Därjämte finnas tvenne klasser icke ruffade s. k. skärgårdsbåtar med 22, resp. 15 kvm:s segelarea. För såväl internationella yachter som skärgårdskryssare och skärgårdsbåtar finnas detaljerade mät-

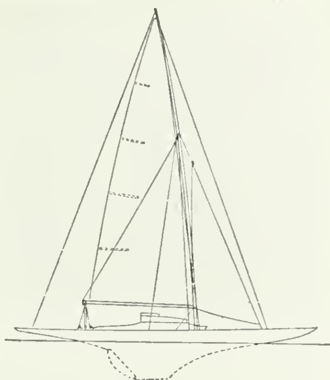

Fig. 5. Skärgårdskryssare med Bermudas- l. trekantrigg. Obs. lattor vid storseglets akterlik.

Seglora kyrka.

ningsföreskrifter (kunna erhållas från Svenska Seglarförbundet, Sthlm). — Av öppna båtar finnas ett stort antal olika typer. Vanl. äro de försedda med akterspegel med rodret på spegeln och ha centerbord (se d. o.). — Segelkanoten är en liten lätt enmans centerbordsbåt av ringa bredd och djup. Den är däckad och i regel försedd med två master. — Långfärdsbåtar (kryssare) kännetecknas av långt lateralplan, nödvändigt för möjliggörande av biliggning och god styrning i sjögång, korta överhängen (den del av bog och häck, som överskjuter längden i vattenlinjen), ett särskilt vid bogen högt fribord samt stort deplacement för möjliggörande av god inredning och till underlättande av framkomlighet mot hårt väder. Riggen är delad på flera mindre segel, varigenom den vinner i pålitlighet och varigenom segelminskning hastigt kan företagas med bibehållande av manöverförmågan. De byggas ofta som moderniserade kosterbåtar (se Segelfartyg) l. Blekingsekor. — *Organisationer.* Sedan år 1923 ha långfärdsseglarnas intressen omhändertagits av Svenska kryssarklubben, som för skapandet av goda långfärdsbåtar antagit en härför lämpad mätningsregel. Segelsportens huvudorganisation i Sverige är Svenska Seglarförbundet, till vilket ett 50-tal segelsällskap äro anslutna. Gemensamma angelägenheter avgöras vid en årligen avhållen seglardag. Av de kappseglingar, som genom Svenska Seglarförbundet anordnas, ha särskilt de sedan 1911 årliga seglingarna om förbundets vandringspokal för 30 kvm. skärgårdskryssarklassen (1927 är den tredje pokalen föremål för tävling) tillvunnit sig ett stort intresse. Likaså ha distanskappseglingarna Nynäs—Visby räknat många deltagare. — Av internationella *seglingspris* ha särskilt de för internationella 6 meters-yachter avsedda "Entonnarpokalen" (uppsatt av Frankrike som ständigt vandringspris) och "Guldpokalen" (uppsatt av Finland) varit föremål för ett intresserat deltagande även från svenska seglare. Den seglingstrofé, som främst av alla tilldragit sig seglarvärldens uppmärksamhet, är "Amerikapokalen" (se d. o.). Den sista pokalförsvararen, Resolute, hade en vattenlinjelängd av 22,9 m. och en segelarea av 817 kvm. — Av berömda långfärder märkes yachten Fidras (se d. o.) världsomsegling.

Seglingsbeskrivning, litteratur, innehållande beskrivning över kuster, farvatten, fyrar, vind- och strömförhållanden m. m.

Seglora, socken i Älvsb. l., jämte Fritsla, Kinnarumma och Skepphult pastorat i Göteborgs stift. 2,250 inv. — Socknens gamla ödekyrka flyttades 1916 till Skansen. Den är uppförd av spånklätt timmer 1729—30, tornet och sakristian på 1780-t. Interiören är

mycket väl bevarad, taket prydes av målningar från 1735.

Segme'nt (av lat. *seca're*, skära), eg. något avskuret, led. *Matem.* Se Cirkelsegment. — *Zool.* Se Segmentering.

Segmente'ring (jfr Segment) l. metameri', djurkroppens sammansättning av på varandra följande, urspr. likartade delar, segme'nt l. metame'rer. Segmenterade äro ringmaskar, leddjur och ryggradsdjur. Hos ringmaskar äro de flesta segment vanl. skilda av yttre ringfåror och inre väggar och i regel likartat byggda. Hos leddjur är S. i flera avseenden otydligare; hos ryggradsdjur är den endast embryologiskt l. anatomiskt påvisbar för vissa organsystem.

v. Segner [se'g-], Johann Andreas, f. 1704, d. 1777, tysk fysiker, prof. i Jena 1733, i Göttingen 1735, i Halle 1755, uppfann en efter honom uppkallad, nu endast vid undervisning använd turbin. Den består av ett vertikalt, vridbart rör med två l. flera horisontella avloppsrör, omböjda så, att det genom det vertikala röret tillförda vattnet strömmar ut i tangentiell riktning. Genom reaktionskraften bringas det hela att rotera i motsatt riktning mot det utströmmande vattnet.

Segovia [segå'-]. 1. Provins i Gamla Kastilien, mell. Spanien. Jordbruk och boskapsskötsel. 170,000 inv. — 2. Huvudstad i S. l. Biskopssäte. 16,000 inv. — Staden, som är pittoreskt belägen på en hög klippa, äger ett av Spaniens märkligaste minnen från romartiden, en mäktig akvedukt byggd i granit. Slottet, Alcázar, grundlades på 800-t. men har sedermera flera gånger ombyggts. Katedralen är uppförd på 1500-t. i sengotisk stil.

Segovia. Katedralen.

Se'gre, se Ebro.

Segring (av ty. *seigern*, sila; utsmälta). 1. Smältprocess, genom vilken en metall kan utsmältas ur sin malm (t. ex. vismut ur gedigen vismutmalm). — 2. Raffineringsprocess för framställning av ren metall ur råmetall. Se Zink. — 3. Metallernas benägenhet att vid stelnandet utskilja legeringsämnen, så att dessa bli ojämnt fördelade i godset. I större stålgöt, som fått svalna långsamt, framträder S. som en anrikning av kol, fosfor och svavel i götets centrum.

Seguidilla [-gidi'llja], spansk nationaldans i livligt tempo till musik i $^3/_4$ l. $^3/_8$ takt; ledsagas ofta av sång, gitarr och kastanjetter.

de Ségur [də segy'r], fransk ätt. 1. Louis Philippe de S.-d'Aguesseau, f. 1753, d. 1830, greve, deltog som överste i Nordamerikanska frihetskriget och var sedan politiskt verksam till 1793 och ånyo från 1801 samt blev efter restaurationen pär av Frankrike. Han skrev komedier, historiska arbeten m. m. Led. av Fr. akad. 1803. — 2. Philippe

Elias Sehlstedt.

P a u l d e S., f. 1780, d. 1873, den föreg:s son, general, deltog i Napoleon I:s fälttåg och utgav bl. a. *Histoire de Napoléon et de la grande armée 1812* (1824). Led. av Fr. akad. 1830.

Segura [sego'-], flod i s.ö. Spanien, utmynnar i Medelhavet s. om Alicante. Från S. utgå talrika bevattningskanaler. 240 km.

Segu-Sikoro, se F r a n s k a S u d a n.

Se'hested, H a n n i b a l, f. 1609, d. 1666, dansk politiker. S. blev 1642 svärson till Kristian IV och s. å. ståthållare i Norge, där han under kriget med Sverige 1643—45 ledde det norska försvaret ("Hannibalsfejden"). Han sökte ge den norska styrelsen större oberoende och genomförde betydelsefulla reformer. På grund av underslev i förvaltningen dömdes S. 1651 sina ämbeten förlustig och tvangs att gå i landsflykt. 1657 återvände han, spelade under kriget mot Sverige en tvetydig roll men försonade sig med Fredrik III och var den drivande kraften vid fredsslutet i Köpenhamn 1660. Han medverkade vid enväldets införande s. å. och blev åter riksråd samt riksskattmästare. S. genomdrev alliansen med Frankrike 1663 och ivrade för ett närmande till Sverige.

Sehlstedt, E l i a s, f. 1808, d. 1874, skald, tullinspektor vid Sandhamn 1852—69. S:s talrika poetiska kalendrar och diktsamlingar liksom hans reseskildringar på blandad vers och prosa ha på grund av sin skalkaktigt godlynta, farbroderliga humor, sina älskvärda naturidyller och sin enkla, optimistiska livsfilosofi gjort honom synnerligen populär. Många av S:s dikter ha allmänt sjungits. S:s *Samlade sånger och visor* utgåvos i 5 dlr 1861—76; ett urval utg. av C. Snoilsky 1892.

Seicento [säjtjä'nn-], s e c e n t i' s m o [setjän-] (ital., eg. 600), benämning på 1600-t. i Italien, spec. inom konst och litteratur.

Seiches [säsj], sing. s e i c h e [säsj], fr., stående vågor, uppkomma i större insjöar och avspärrade havsbäcken vid häftiga lufttrycksförändringar. Om ett lufttrycksminimum drar fram över ena ändan av en långsträckt sjö, stiger vattnet här relativt hastigt till en viss höjd för att därefter åter falla, samtidigt som en sänkning med åtföljande stigning inträffar vid sjöns andra ända. Mittpå sjöns längdaxel är vattenståndet hela tiden oförändrat. På detta sätt uppstår en u n i n o d a' l S., d. v. s. en S. med *en* nod. Om minimum passerar ett stycke från sjöändan, kan en b i n o d a' l (med två noder försedd), en t r i n o d a' l (med tre noder försedd) S. uppstå. Rörelsen kan liknas vid den som bildas, om man stöter till ett vattenfyllt fat, l. den en sträng erhåller vid anslag. — Särskilt bekanta äro S. i Genèvesjön; i Vättern kunna uninodala S. nå

Seine ovanför Rouen.

en höjd av 25—30 cm. och återkomma efter c:a 3 timmar.

v. Seidel [ßa'j-], Philipp Ludwig, f. 1821, d. 1896, tysk matematiker, utförde bl. a. undersökningar om avbildning genom optiska system.

Seidel [ßa'j-], August, f. 1863, tysk språkman, har utgivit läroböcker i de mest skilda språk: japanska, kinesiska, nypersiska litauiska, negerspråk m. m.

Seignettesalt [sänjä'tt-]. 1. Rochellesalt [råsjä'll-], kalium-natriumtartrat, har förmåga att lösa kopparhydroxid.

Seigneur [sänjö'r] (fr., av lat. *se'nior*, äldre), hög herre; förr i Frankrike titel för länsherre. Jfr Monseigneur.

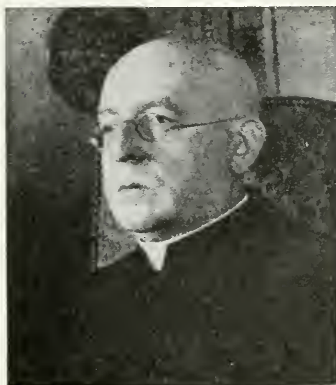
Seignobos [sänjåbå's], Charles, f. 1854, fransk historiker, prof. vid Paris universitet 1883. S., vars forskning kännetecknas av en strängt kritisk metod och objektivitet, har bl. a. utgivit det utmärkta översiktsarbetet *Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814—1914* (2 bd, 7:e uppl. 1924—26), delarna 6—8 i Lavisses "Histoire de France" samt ett flertal läroböcker.

Seile'nos, se Silenos.

Seille [säj], franska floder. 1. Högerbiflod till Moselle, utmynnar vid Metz. 130 km. — 2. Vänsterbiflod till Saône. 110 km.

Seine [sän]. 1. S., lat. *Se'quana*, flod i Frankrike, upprinner på Langres' platå och genomflyter i n.v. riktning dep. Côte-d'Or, Aube, Seine-et-Marne, Seine-et-Oise, Seine, Eure och Seine-Inférieure samt utfaller med en bred mynningsvik i Engelska kanalen. Flodens nedre del har ett väl utbildat meanderlopp. Bland S:s många bifloder märkas från h. Aube, Marne och Oise och från v. Yonne och Eure. S., vilken liksom bifloderna till stor del är segelbar och genom kanaler förenas med bl. a. Scheldes, Loires, Rhône-Saônes och Rhens vattensystem, är Frankrikes för samfärdseln viktigaste flod; vid S. ligger Paris. 776 km. 78,500 kvkm:s flodområde. — 2. Departement i n. Frankrike. Jordbruk och betydande industri. 4,4 mill. inv. Huvudstad Paris.

Seine-et-Marne [sän e marrn], departement i n. Frankrike. Högt uppdrivet jordbruk; skogsbruk bo-

Ignaz Seipel.

skapsskötsel och industri. 350,000 inv. Huvudstad Melun.

Seine-et-Oise [sän e oa'ß], departement i n. Frankrike. Jordbruk och boskapsskötsel. Betydande industri. 920,000 inv. Huvudstad Versailles.

Seine-Inférieure [sän äŋferiö'r], departement i n. Frankrike, vid Engelska kanalen. Jordbruk, boskapsskötsel och fiske. Betydande textil- och järnindustri samt handel. 880,000 inv. Huvudstad Rouen.

Seip [säjp], Didrik Arup, f. 1884, norsk språkforskare, prof. i riksmål i Oslo 1916, har (bl. a. i *Norsk sproghistorie,* 1920) intagit en medlande ståndpunkt i maalstriden.

Seipel [ßa'j-], Ignaz, f. 1876, österrikisk präst och politiker, teologie prof. i Salzburg 1909, i Wien 1917. Socialminister i Lammaschs ministär 1918, blev S. 1919 led. av nationalförsamlingen och 1920 av nationalrådet, där han blev det kristligt-sociala partiets ledare. Ss. statskansler 1922—24 lyckades S. med stöd av ententemakterna och N. F. påbörja en reorganisation av landets finanser och tillika lugna de av nöden efter kriget vållade strejkrörelserna. S., som svårt sårats vid ett attentat 1924, lämnade s. å. plats åt sin partivän Ramek men bildade okt. 1926 ånyo ministär. S. har utövat både teologiskt och socialpolitiskt författarskap.

Seismisk [sä'js-] (av grek. *seismo's,* jordskalv), som hör till en jordbävning.

Seismogra'f [säjs-] (av grek. *seismo's,* jordskalv, och *gra'fein,* skriva), instrument för bestämning av de seismiska rörelsernas riktning och styrka. Detta sker medelst en tung pendelmassa, upphängd så, att den är stationär i förhållande till tillfälliga rörelser i jordskorpan och icke genom rörelserna försättes i egna svängningar. Jordbävningsrörelsen kan uppdelas i tre mot varandra vinkelräta komponenter, en vertikal och två horisontala. I regel brukar man blott bestämma de senare, vilket sker med två horisontalpendlar (se d. o.), den ena uppställd i n.—s., den andra i ö.—v. Den s. k. Wiechertska pendeln, som i Sverige finnes i Lund, Uppsala och Abisko, är en upp- och nedvänd vertika'lpendel; pendelmassan övergår nedåt i ett skaft, som vilar på en spets, och hålles upprätt genom fjäderanordningar i det omgivande skåpet. Vid en jordbävning försättes det senare i skakningar, under det pendeln förblir stationär. Stötarna förstoras genom hävstänger och registreras automatiskt medelst ett ritstift på en pappersremsa, som hålles i rörelse genom ett urverk. Det upptecknade diagrammet kallas seismogra'm. Denna S., för vilken ända till 17 ton vägande pendlar äro i användning, ger utslag även för

mycket svaga och avlägsna jordskalv. — Seismologi' (av grek. *lo'gos*, lära), läran om jordskalven. — Seismome'ter (av grek. *metrei'n*, mäta), detsamma som seismograf. — Seismosko'p (av grek. *skopei'n*, se), apparat, som anger en jordbävning men ej mäter dess styrka.

Sej, se Torsksläktet.

Seja, Zeya, vänsterbiflod till Amur, ö. Sibirien, utmynnar vid Blagovjäsjtsjensk. 1,160 km.

Seja'nus, Lucius Aelius, d. 31 e. Kr., romersk gardesprefekt och en tid kejsar Tiberius' allsmäktige gunstling. S. undanröjde flera av kejsarfamiljens medlemmar, bland dem Tiberius' son Drusus, vilka stodo i vägen för hans ärelystna planer på kejsartronen. Han underblåste kejsarens misstänksamhet mot senaten, men Tiberius genomskådade honom till slut och lät avrätta honom.

Sejd, fornnordisk benämning för trolldom av olika slag.

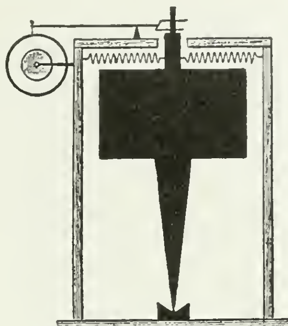
Se'jdel (ty. *Seidel*), dryckeskärl (för öl) med handtag, ofta också med fällbart lock.

Sejm, namn på den nedre kammaren av folkrepresentationen i Polen (se d. o. sp. 384).

Sejnbrev (av holl. *sein*, signal), detsamma som signalbrev. — Sejnfall, flagglina.

Sejour [-sjo'r] (fr. *séjour*), vistelse.

Se'jsa (lty. *seisen*, urspr. av fr. *saisir*, gripa), medelst garn sammanbinda två parallellt och nära intill varandra gående tåg, kättingar e. d., så att de ej kunna röra sig i förhållande till varandra. — Se'jsing, smäckert tågvirke, hoplagt för användning vid revning (revsejsing), beslående av segel (beslagssejsing), vid ankares

Wiecherts seismograf.

hemtagning (kabella'rsejsing) o. s. v.

Sejval, se Fenvalar.

sek., förk. för sekund.

Seka'nt (av lat. *seca're*, skära). 1. En rät linje, som skär en kurva, spec. en cirkel, i två punkter. — 2. Se Trigonometri.

Sekatö'r (av lat. *seca're*, skära), kvistsax, mindre sax för en hand, använd i trädgårdsskötseln till klippning av kvistar.

Se'kel (lat. *sae'culum*), århundrade.

Se'kel, se Sikel.

Sekigahara, ort på Honshu, Japan, ö. om Biva, bekant genom slaget vid S. (se Japan sp. 70).

Sekiner [seki'-] (ital. *zecchino*, ett guldmynt, av *zecca*, myntverkstad), slanguttryck för pengar.

Seko'nd (av lat. *secu'ndus*, den andre). 1. Chefens å ett örlogsfartyg närmaste man. — 2. Medhjälpare åt tävlande i boxning.

Seko'ndi, se Guldkusten.

Sekre't (av lat. *secre'tus*, avsöndrad). 1. Hemlig. — 2. Benämning på mindre sigill, urspr. sådant för hemliga handlingar. Se vid. Sigill. — 3. Sådana av körtlar avsöndrade ämnen, vilka äro av betydelse för ämnesomsättningen och därför åter ingå i

denna. Jfr Exkret och Körtlar. — *Bot.* Några skarpa gränser mellan exkret, upplagsnäring (jfr d. o.) och S. kunna ej uppdras, enär många hithörande ämnens funktion inom växtkroppen växlar l. ej är närmare känd. Hartser, eteriska oljor, garvämnen m. m. kunna betecknas än som exkret, än som S., slem än som upplagsnäring, än som S., o. s. v. Typiska S. äro bl. a. de matsmältningsvätskor, som avsöndras av insektätande växters fångstapparater. Som S. betecknas vanl. även blommornas honung o. a. av glandler (jfr d. o.) avsöndrade ämnen, även vatten från hydatoder. F. ö. växla de botaniska definitionerna på S. och exkret. Ofta betecknas ss. S. ämnen, som av s. k. sekretceller avsöndras utåt l. i håligheter i växten (sekretbehållare; se d. o.), medan exkretceller upplagra exkret i sitt inre, men termerna S. och exkret begagnas även i annan betydelse.

Sekreta utskottet, fordom det främsta utskottet av svenska riksdagen. Det tillsattes första gången 1627, då Gustav II Adolf underställde det sina hemliga utrikespolitiska planer, och blev snart en stående institution vid riksdagarna och även vid s. k. utskottsmöten. Det utgjordes av ombud blott för de tre högre stånden och tillsattes urspr. av konungen men under frihetstiden liksom under 1600-t:s förmyndarregeringar av stånden. Allteftersom riksdagens makt steg under frihetstiden, ökades S:s befogenheter i än högre grad, då de viktigaste ärendena, ss. de diplomatiska, i stor utsträckning måste undanhållasståndens plena. Frihetstidens S. blev en riksdag i smått med ett flertal underavdelningar, och det tillvällade sig självrådigt en mängd ärenden av icke hemlig natur (se Riksdag sp. 1155 f.). En stark opposition mot S:s välde uppstod inom det därifrån utestängda bondeståndet och inom mösspartiet, efter vars seger 1765 S:s befogenheter starkt begränsades. Böndernas krav på tillträde till S. medförde dock endast, att viktiga ärenden stundom hänsköts till fyrståndsutskott, ss. Stora sekreta deputationen. I anslutning till terminologin i R. F. av 1772 vann under gustavianska tiden namnet Hemliga utskottet hävd. Det blev nu mer regeringen än utskottet självt, som för att minska ständernas inflytande sökte draga ärendena till utskottet. Genom 1809 års R. F. borttogs detta utskott, men det kom till en del att motsvaras av det i § 54 omtalade särskilda utskott ("hemliga utskottet"), som 1921 omorganiserats till utrikesnämnden (se d. o.).

Sekretbehållare, hålrum i växternas inre, i vilka sekret (se d. o.) avlagras genom avsöndring från kringliggande vävnader. S. kunna ha form av rundade behållare l. långsträckta sekretgångar. De bildas därigenom, att mellanrum uppkomma mellan angränsande sekretceller och sedan tillväxa (schizoge'na S.), l. därigenom, att sekretceller flyta sönder till en hålighet (lysige'na S.). I S. upplagras vanl. gummi, slem, eterisk olja l. harts. S. kunna vara utmärkande för hela familjer l. större växtgrupper, ss. rundade oljebehållare hos *Myrta'ceae* och *Ruta'ceae*, slemgångar och -celler hos *Malva'les*, hartsgångar hos barrträden, etc.

Sekrete'rare (mlat. *secreta'rius*, eg. person, som har sekretet,

sigillet, om hand), person, som ombesörjer annans skriftväxling l. för protokoll vid möten och förhandlingar o. d. Ordet ingår i ett stort antal titlar på olika ämbetsmän, t. ex. statssekreterare, men är även självständig titel för befattningar inom centrala ämbetsverk, hovrätter m. fl.

Sekreterarfågel, *Serpenta'rius secreta'rius,* en art Dagrovfåglar med lång hals och stjärt samt höga ben. Huvudet bär en nacktofs, varför S. liknats vid en sekreterare med pennan bakom örat. Afrika. Förtär bl. a. ormar och är därigenom nyttig.

Sekreterarregementet, se Kansli sp. 518.

Sekrete'ss (jfr Sekret), hemlighetsfullhet.

Sekretio'n (av lat. *secre'tio,* frånskiljande). 1. Avsöndrande av sekret (se d. o. 3). Jfr Inre sekretion. — 2. Utfyllning av hålrum och sprickor i bergarter, därigenom att ämnen utfällas från lösningar, som cirkulera i bergarten. S. bestå vanl. av kiselsyra (kvarts, kalcedon, agat, ametist) och kalciumkarbonat. Mandlar och gångar (ådror) äro olika former av S., betingade av det ursprungliga hålrummet.

Sekreti'ssime beredning l. sekreti'ssimum (av lat. *secreti'ssimum,* det hemligaste), en på 1740—41 och 1746—47 års riksdagar inom sekreta utskottet tillsatt kommitté, åt vilken de hemligaste utrikesärendena uppdrogos. Se Riksdag sp. 1156.

Sekreto'risk, som avser sekretion.

Sekretä'r (fr. *secrétaire,* av lat. *secre'tus,* hemlig), låg byrå med nedfällbar, vanl. snedställd klaff samt (innanför denna) smärre draglådor för brev o. d. (se ill. till Möbelkonst sp. 551).

Sekreterarfågel. Längd c:a 120 cm.

Sekt (ty., av ital. *vino secco,* eg. torrt vin, vin av torkade druvor), se Vin.

Sekter (av lat. *se'cta* anhang, av *se'qui,* följa), term av tämligen skiftande valör, i allm. numera i första hand benämning på religiösa sammanslutningar, som samla sig kring någon särskild (för omgivningen egenartad) lära och icke lyfta sig till rangen av ett stort och offentligt, organiserat samfund (l. kyrka). Den äldsta kristna kyrkan bedömdes tydligen själv både i Palestina och i den grekisk-romerska världen ss. en judisk sekt. Sedermera ha i den kristna kyrkans egen historia ett otal S. framträtt. Från gamla tiden märkas bl. a. de olika gnostiska S. samt montanismen. Gnostiska idéer återkomma i viss mån hos medeltidens katarer. Delvis besläktade med dessa voro den fria andens bröder och systrar, en sammanfattande beteckning för diverse strömningar av kvietistisk och mystisk art under medeltidens senare hälft. Särskilt rik blev

sektbildningen på protestantismens mark. Från reformationstiden kan erinras om den stora döparrörelsen (se Anabaptister), fortsatt hos mennoniterna. Under 1600-t. uppvisar spec. England en lång rad av S. Dit höra i sin begynnelse baptisterna, vilka dock sedan utvecklat sig till organiserat kyrkosamfund, vidare seekers, kväkare etc. Även sedermera har den angelsachsiska världen (från 1800-t. spec. För. Stat.) varit de protestantiska S:s förlovade land. Härifrån ha bl. a. utgått mormoner, irvingianer, plymouthbröder, adventister och pingstvänner. Inom den ortodoxa världen har Ryssland varit särskilt rikt på S. (jfr Raskolniker). — Sekte'risk, som avser l. tillhör någon sekt. — Sekteri'sm, sektväsen, söndring. — Sekteri'st, anhängare av en sekt.

Sekte'r (kortform av *sekreterare*), kongl. S., tidigare använd, ej officiell titel på e. o. tjänstemän i K. M:ts kansli; på 1700-t. hederstitel med rätt hög rang.

Sektio'n (lat. *se'ctio*), avskärning; avdelning. — *Matem.* S., skärning, den kurva, vilken en buktig yta har gemensam med ett plan, som träffar ytan. Jfr Koniska sektioner. — *Med.* Vanl. detsamma som obduktion.

Se'ktor (lat., avskärare). *Astr.* Vinkelmätningsinstrument (se Sextant). — *Matem.* Se Cirkelsektor.

Sekula'r, se Sekulär.

Sekularisatio'n (jfr Sekulär), kyrkliga besittningars förvandling till världsliga. S. i stor skala förekommo under reformationstidevarvet (jfr Restitutionsediktet) samt i Tyskland 1803. — Verb: sekularise'ra.

Sekularspel (lat. *lu'di saecula'res*), hos romarna religiösa festspel vid utgången av ett sekel (period på 100 l. enl. annan beräkning 120 år). Ryktbarast voro de S., som firades av Augustus år 17 f. Kr. och till vilka Horatius författade Carmen Saeculare.

Sekulä'r, sekula'r (lat. *saecula'ris*, av *sae'culum*, århundrade), som avser ett århundrade, hundraårs-; som sker l. infaller varje århundrade; bestående; världslig (motsats: andlig, kyrklig). — *Geol.* Beteckning för långsamt skeende förändringar, ej märkbara under en mansålder, t. ex. sekulär vittring, sekulära nivåförändringar (jfr d. o. och Förvittring). — S. variatio'n, se Jordmagnetism sp. 191.

Seku'nd (av lat. *secu'ndus*, den andre). 1. Se Tid. — 2. Vinkelenhet = $^1/_{3600}$ grad, betecknad med ″. — 3. Andra tonen uppåt från en viss ton räknad. Jfr Intervall. — 4. Se Fäktkonst. — 5. I sms. ofta med bet. andre, under- (t. ex. sekundchef).

Seku'nda (lat. *secu'nda*, den andra), förr andra klassen i ett svenskt läroverk; andra klassens, ej förstklassig, av sämre kvalitet; den sist tryckta sidan av ett ark.

Sekunda'nt (av lat. *secunda're*, gynna), se Duell.

Sekundchef, underchef, andre chef; officiell benämning på överste vid regemente, för vilket konungen är nominell chef.

Sekunde'ra (av lat. *secunda're*, gynna), hjälpa, understödja. — *Jaktv.* Se Jakt sp. 28.

Seku'ndogenitu'r (av lat. *secu'ndus*, den andre, och *ge'nitus*, född), se Tronföljd.

Sekundä'r (av lat. *secu'ndus*,

den andre), andrahands-; underordnad; senare.

Sekundära könskaraktärer, se Kön.

Sekundärbana, en på grund av mindre trafik enklare byggd järnväg, vid vilken fordringarna på stigningar, kurvor, hjultryck m. m. äro mindre stränga än för huvudbanorna.

Sekundärelement, se Ackumulator.

Sekundär infektion, i en bakteriekultur (även i sådana av patogena mikroorganismer i kroppen) tillkommande infektion med någon annan mikroorganism.

Sekundärlindning, se Elektriska transformatorer och Induktorium.

Sekundärstrålning, vid bestrålning av en kropp med katod-, röntgen-, β- l. γ-strålar (se Radium sp. 805) utsänd strålning, vanl. av samma natur som den uppväckande strålningen.

Sekundärström, se Induktion.

Sekundärt spektrum, se Akromatism.

Sekurite't (fr. *sécurité*), säkerhet, trygghet.

Sekva'ner (lat. *se'quani*), forntida gallisk folkstam omkr. nuv. Besançon. Se Ariovistus.

Sekve'ns, se Sequens.

Sekve'ster (av lat. *seque'strum*, en omtvistad saks deponerande hos en tredje person, av *seque'ster*, medlare). *Jur.* Detsamma som kvarstad. — *Med.* Genom inflammatoriska förändringar i benvävnad lösgjorda, döda benbitar, som ofta bli kvarliggande i ett hålrum i benvävnaden. — Sekvestre'ra, beslagtaga.

Sel (av dial. *sila*, rinna sakta, sippra fram), lugnvattnet mellan forsarna i en älv. Ordet ingår i flera norrländska ortnamn.

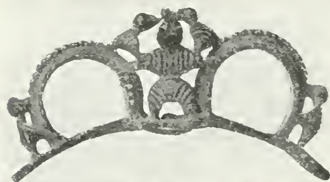
Selaginella-art.

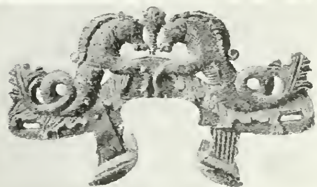
Se'la, ett i åtskilliga psalmer i Psaltaren (inalles 71 ggr i 39 psalmer) samt i Habackuk 3 efter vissa verser inskjutet hebreiskt ord, som sannol. är en musikalisk anvisning och möjligen kan återges med "mellanspel".

Selagine'lla, växtsläkte, tillhörande lummerväxterna, med c:a 700 arter, flertalet på fuktig och skuggig mark i tropikerna. S. äro örter, i stort sett lika lummerarterna. De skilja sig från dessa därigenom, att de ha två slags sporer, mega- och mikrosporer, bildade i mega-, resp. mikrosporangier (jfr Spor). Vild i Sverige är *S. selaginoi'des*, dvärglummer, mosslik, c:a 5 cm. hög, allmän i Norrland på fuktig gräsmark, sällsynt söderut. Flera tropiska arter odlas som krukväxter; de måste ha skugga och vattnas rikligt. *S. lepidophy'lla*, i s. Nord-Amerika, o. a. arter växa på torra lokaler och utföra hygroskopiska rörelser av samma slag som jerikorosornas (se d. o.).

Se'land, se Själland.

Selander. 1. Hjalmar S., f. 1859, teaterledare, har sedan 1890 lett en teatertrupp, som berest svenska landsorten och Finland. S., som själv är en framstående skådespelare, har livligt intresserat sig för höjande av landsortsteaterns litterära nivå. Numera (1927) anställd i Skådebanan (se

Selbåge av brons från vikingatiden. Gotland (upptill). — Selbåge i barockstil från omkr. 1800. Hälsingland.

d. o.). — 2. Sten S., f. 1891, skald, litteraturkritiker i Stockholms Dagblad 1926. S. har bl. a. i diktsamlingarna *Tystnadens torn* (1918), *Vägen hem* (1920) och *Staden* (1926) samt de poetiska resekåserierna *Vår Herres hage* (1923) framträtt som en på samma gång reflekterande, fint stämningsskildrande och berättande lyriker.

Selangor [səlanggå'ə], se Malajstaterna.

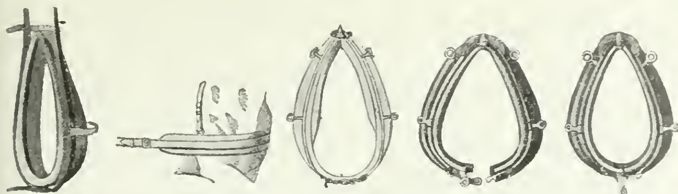
Selaön, en av Mälarens största öar, mellan Tynnelsö- och Prästfjärdarna. Jämte småöar bildar S. Ytter-Selö och Över-Selö socknar i Södermanl. l. På S. finnas talrika fornlämningar. 91 kvkm.

Selborne [se'llbən], Roundell Palmer, earl of S., f. 1812, d. 1895, engelsk jurist och politiker, led. av underhuset 1847—57 och 1861—67. Urspr. konservativ, närmade sig S. efter hand de liberala och var 1872—74 samt 1880—85 lordkansler i Gladstones ministärer. Ss. sådan tog han initiativ till en genomgripande centralisering av domstolsväsendet. 1886 bröt S. med Gladstone.

Selbåge, selkrok, del av hästens sele, vilar över dragarens manke och är fäst med bukhjorden. Genom S. löpa tömmarna. S. var i äldre tid av horn, trä l. järn och förekom i en mångfald olika typer. Av största intresse är S. på grund av den rika ornering, för vilken den varit föremål. Redan från förhistorisk tid finnas bronsbeslag till S. med rik djurornamentik. Samma slags dekoration förekommer i långt senare tid på den svenska allmogens snidade S., omväxlande med växtornament. S. av horn äro ofta prydda med geometriska ornament av ålderdomligt kynne. — Av ett mera självständigt slag äro de i Finland och nordligaste Sverige förekommande rankbågarna, som äro betydligt större än vanliga S.

Selden [se'lldn], John, f. 1584, d. 1654, engelsk politiker och rättslärd, en av ledarna för parlamentsoppositionen mot Karl I på 1620-t. och för den aktion, som ledde till genomdrivandet av Petition of Right (se vid. Mare clausum).

Seldju'ker, en från Väst-Turkestan härstammande fursteläkt, som omkr. 1040 lyckades besegra ghasnaviderna (se d. o.) och därefter inom kort fingo herraväldet över hela Främre Asien. S. voro ivriga befrämjare av den sunnitiska riktningen inom islam, men visade i allm. förståelse för de behärskade folkens kultur. De första S. voro Tugrilbeg (—1063), Alp Arslan (1063—72) och Malek sjah (1072—92), alla betydande härskare, som ägde kraft nog att sammanhålla ett rike, som i sin största utsträckning nådde från Medelhavet till Indus och Jaxar-

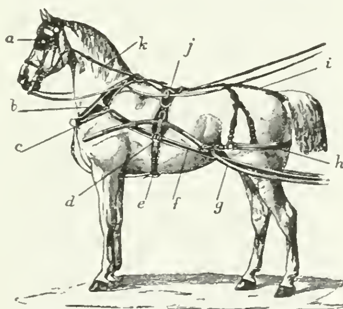

Sele. Fr. v. loka (amerikansk modell), brösta, helkoller, halvkoller (öppet och stängt).

tes. Därefter försvagades riket främst genom inbördes strider inom S:s ätt, vilkens huvudgren utdog 1157. Grenar av ätten hade emellertid redan långt tidigare bildat egna riken i Irak, Kirman, Syrien och Mindre Asien. Längst höllo sig S. i sistnämnda land, där de grundat det från korstågen och strider mot osmanerna bekanta sultanatet I k o′n i u m (1077—1302; uppkallat efter huvudstaden, nuv. Konia).

Seldon, de anordningar, varmed en häst (l. annan dragare) drar ett fordon. En häst drar med d r a g l i n o r l. s k a k l a r, och "draget" (dragningen) utgår från selens brösta l. loka l. koller (se ill.), medan fordonet styres och hålles igen medelst s t å n g e n (vid parl. spannkörning). Se vid. S e l e.

Sele, de remtyg med tillbehör, som användas vid körning. Beroende på utgångsläget för "draget" (dragningen) skiljer man på b r ö s t s e l e, som användes vid lättare körning, och l o k s e l e, som användes vid tyngre körning, samt k o l l e r s e l e, som numera är den oftast förekommande S. Man skiljer även på e n b e t s -, p a r -, s p a n n -, a r b e t s s e l e etc. S:s viktigaste del är b r ö s t a n, l o k a n l. k o l l r e t, varifrån dragkraften utgår. H e l k o l l e r måste vara avpassade efter varje hästs storlek; h a l v k o l l e r, vilka äro mera praktiska, kunna användas på hästar av (till viss grad) växlande storlek. För arbetshästar användas mest s. k. patentkoller, som lätt kunna förlängas l. förkortas samt göras smalare l. bredare. D ä c k e l n (d e c k e l n) är den del av S., som vilar på hästens rygg. G j o r d a r n a utgöras av ränngjord och bukgjord. Av dessa håller r ä n n g j o r d e n däckeln i dess rätta läge och skall vid påselning spännas först. B u k g j o r d e n får ej spännas hårt. H i n d e r t y g e t löper runt dragarens bakdel, s v a n s r e m m e n sammanbinder däckeln med hästens svans och bidrar därigenom att hålla däckeln i rätt läge. D r a g l i n o r n a (jfr S e l d o n) göras i allm. av läder. Till S. hör även b e t s l e t (jfr B e t s e l),

Kollersele. a skygglapp, b koller, c utgångsläge för dragkraften, d ränngjord, e bukgjord, f draglina, g skakel, h hindertyg, i svansrem, j däckel, k stuptygel.

vilket i regel (vid ekipagekörning men ej vid arbetskörning) är försett med skygglappar och ibland med stuptyglar. Jfr Selbåge.

Selebo härad i Livgedingets domsaga, Södermanl. l., omfattar socknarna Taxinge, Kärnbo, Ytter-Enhörna, Över-Enhörna, Toresund, Ytter-Selö, Över-Selö, Aspö.

Selektio'n (lat. *sele'ctio*), urval. — S., Selektionsteori, se Utvecklingslära.

Selekti'v (av lat. *seli'gere*, utvälja). 1. Man talar om S. absorption, reflexion m. m., då absorptionskoefficienten, resp. reflexionsförmågan för ett ämne är väsentligt högre inom ett visst våglängdsområde än för både kortare och längre vågor. — 2. En radiomottagare är S., om mottagande av en utsändning ej störes av annan samtidig utsändning med närliggande våglängd.

Sele'n, grundämne, närbesläktat med svavel, upptäcktes 1817 av Berzelius i blykammarslam. Jfr Selenglanser. Atomtecken *Se*, atomvikt 79,2, smältpunkt 219°, kokpunkt 690°. Vid förbränning av S. bildas selendioxi'd, SeO_2, en fast kropp, som sublimerar vid 300°. Den är anhydrid till selensyrlighet H_2SeO_3. Denna ger vid oxidation selensyra, H_2SeO_4, vars salter benämnas selena'ter. Genom inverkan av selenångor på järn bildas järnseleni'd, som med saltsyra ger selenväte, H_2Se, en gas med vidrig lukt. Selenföreningar, spec. selenväte, äro giftiga och likna i sin verkan arsenikföreningar.

Selencell, motståndskropp av selen, vanl. bestående av en isolerande platta, vars yta belagts med ett tunt selenskikt. Enär selens elektriska motstånd avtar vid belysning, har S. använts bl. a inom fotometri och telefotografi men uttränges numera av den ljuselektriska cellen.

Sele'ne, i grek. myt. mångudinnan. S. identifierades med Artemis. Jfr Endymion.

Sele'nga, flod i ö. Asien, upprinner i Mongoliet och utmynnar i Bajkal, varifrån Angara utgör dess fortsättning. 1,205 km.

Selenglanser, en grupp med motsvarande svavelföreningar analoga selenmineral, t. ex. selenbly, selenkoppar, selensilver, selenvismutglans; den sistnämnda förekommer i Falu gruva tills. med gediget guld ("selenmalm").

Selenografi' (av grek. *sele'ne*, måne, och *gra'fein*, skriva), beskrivning av månen (eg. dess topografi). — Selenologi' (av grek. *lo'gos*, lära), vetenskapen om månen.

Seleukei'a, namn på flera antika städer. Viktigast bland dessa var det omkr. 310 f. Kr. av Seleukos I grundade, på högra stranden av Tigris ej långt från det forna Babylon belägna S., som blev ett av antikens främsta handelscentra. Staden, som led svårt under parterkrigen, förstördes av romarna 165 e. Kr.

Seleukidiska riket [selevki'-], Syriska riket, det av Seleukos I (se d. o.) på grundval av Alexander den stores asiatiska besittningar grundade riket, urspr. sträckande sig från Medelhavet till Indus. De östra provinserna gingo snart förlorade; egna riken uppstodo bl. a. i Baktrien och Partien (se dessa ord), och S. utgjordes därefter huvudsakl. av Syrien (jfr Diadoker sp. 279). Bland härskarna i S. märkas några med namnet Antiokos (se d. o.). Sedan romarna fattat fast fot i Asien, blev S. beroende av

Rom och gjordes 64 f. Kr. av Pompejus till romersk provins.

Seleu'kos, namn på 6 konungar i Seleukidiska riket, bland vilka märkes S. I Nika'tor (segraren), en av Alexander den stores dugligaste generaler. Kort efter dennes död blev S. ståthållare i Babylon och deltog därefter i striderna mellan diadokerna (se d. o.). Härunder lyckades han öka sin makt och antog 305 f. Kr. konungatitel. Sedan han 301 kommit i besittning av Syrien, omfattade hans rike nästan hela den asiatiska delen av Alexanders välde. Han grundade Antiokia, som blev rikets huvudstad. 280 blev han mördad.

Selfaktor [sä'llf-] (eng. *selfactor,* eg. självverkare), se Spinning.

Selfgovernment [se'llfgəvvənmənt], eng., självstyrelse; spec. beteckning för den för det engelska samhällsskicket utmärkande kommunala självförvaltningen. Jfr Storbritannien. *Förvaltning.*

Selfmade man [se'llfmejd mænn], eng. "självgjord man", en man, som, från början utan ekonomiska tillgångar l. stöd från andra, genom egen duglighet arbetat sig upp till förmögenhet l. en ansedd ställning.

Seligman [se'lligmən], Edwin, f. 1861, nordamerikansk nationalekonom, prof. vid Columbia University 1891. S:s förnämsta skrifter (bl. a. *Essays in taxation,* 1895) behandla skatteproblem. Vid. märkes *Principles of economics* (9:e uppl. 1921).

Seli'm, tre sultaner av *Turkiet* (se d. o.).

Seli'nus, nuv. orten *Selinunte* (Selinunt), forntida grekisk koloni på Siciliens s.v. kust, grundlagd 628 f. Kr., ödelagd 409 f. Kr. och ånyo omkr. 250 f. Kr. S., som under sin blomstringstid på 500-t. var praktfullt bebyggt, är en av de främsta grekiska ruinstäderna. S. låg på två kullar, av vilka den v., Akropolis, uppbar den äldsta staden. På båda kullarna finnas stora ruinmassor av doriska tempel, av arkeologerna betecknade med bokstäverna A—G i ordning från s. till n. Äldst är templet C på Akropolis, från vilket tre märkliga arkaiska metopreliefer flyttats till nationalmuseet i Palermo. Av de något yngre templen på den ö. kullen märkas E, invigt åt Hera och smyckat med berömda metopreliefer (se ill. till Hera sp. 653), nu i Palermo, samt G, ett av de största grekiska templen.

Se'lje, under medeltiden stort, åt S:t Alban helgat benediktinkloster på halvön Statland i Sogn och Fjordane fylke, Norge. Ruiner återstå av klosterkyrkan, uppförd vid 1000-t:s slut, samt av en samtidig kyrka, invigd åt den helige Sunniva.

Selkirk [se'llkək]. 1. Grevskap i s. Skottland. Huvudnäringar boskapsskötsel och ylleindustri. 21,000 inv. — 2. Huvudstad i S. 1, vid en biflod till Tweed. Ylleindustri. C:a 8,000 inv.

Sellén, Nils, f. 1859, överstelöjtnant i armén 1914, prof. 1909, 1909—23 föreståndare för Gymnastiska centralinstitutet samt inspektör för gymnastikundervisningen vid Sveriges undervisningsanstalter. S. har kraftigt verkat för framkallande av ett allmännare intresse för fysisk fostran.

Sellergren, Peter Lorens, f. 1769, d. 1843, präst, väckelsepredikant, komminister i Hälleberga 1811. Ss. ung präst råkade S. på avvägar men blev efter en

Bladselleri.

andlig kris 1814 en kraftig väckelsepredikant. Han utgav *Andeliga sånger* (1834; flera uppl.), brev samt predikningar.

Selleri', *A'pium grave'olens* (fam. *Umbelli'ferae*), ört med knöl, bildad av rothalsen, samt med parbladiga l. trefingrat delade, mörkgröna, glatta, starkt luktande blad och vita blommor i flock. S. växer på saltmark och förekommer i Sverige vild vid Skånes kuster. S. är en vanlig köksväxt, odlad i två varieteter, knöl- l. rotselleri, varav den köttiga knölen förtäres, och blad- l. blekselleri, varav de tjocka bladskaften och -slidorna användas, sedan de vid odlingen blekts genom kupning. Plantor uppdragas i bänk och utplanteras på starkt gödslad jord.

Se'llers system, se Gänga sp. 205.

Selli'n, Ernst, f. 1867, tysk evangelisk teolog, prof. i Wien 1897, i Rostock 1908, i Kiel 1913, i Berlin 1921. S. har företagit utgrävningar i Palestina och publicerat en mängd uppslagsrika arbeten i G. T:s exegetik.

Selmeczbánya [sjä'llmätsba'nja], se Štiavnica.

Se'lmer. 1. Christian August S., f. 1816, d. 1889, norsk jurist och högerpolitiker. Led. av stortinget 1871, justitieminister 1874, efterträdde han 1880 Stang som statsminister. Han råkade i konflikt med stortinget i den s. k. vetostriden (se Norge sp. 1014), åtalades inför riksrätt och dömdes 1884 till avsättning, varefter Oskar II under ogillande av domen beviljade honom begärt avsked och utnämnde honom till generalauditör. — 2. Johan Peter S., f. 1844, d. 1910, norsk tonsättare, verksam även som orkesterdirigent i Oslo, skrev bl. a. i anslutning till Berlioz' stil ett 60-tal verk för orkester samt tonsatte sånger för en och flera röster.

Selo't, se Zelot.

Se'lters, Niederselters, landskommun i prov. Hessen-Nassau, Preussen, s.ö. om Limburg. Berömda mineralkällor (se Seltersvatten). 1,500 inv.

Se'ltersvatten, mineralvatten från Selters. S. innehåller koksalt, natriumbikarbonat och kolsyra. S. liksom artificiellt S. användes huvudsakl. som läskedryck.

Se'lvas (sp. och port., skogar), se Brasilien sp. 500.

de Selves [də sä'llv], Justin, f. 1848, fransk politiker, senator 1909—26, senatspresident 1924—26. Efter olika administrativa uppdrag, bl. a. ss. Seineprefekt 1896—1911, blev S. utrikesminister i Caillaux' ministär 1911 och förde de officiella förhandlingarna med Tyskland under Agadirkrisen

(se Caillaux och Marocko sp. 1271 f.). Han var inrikesminister en kort tid våren 1924 i Poincarés ministär.

Selånger, socken i Västernorrl. l., pastorat i Härnösands stift. 3,240 inv.

Selö, se Ytter-Selö och Över-Selö.

Sem, Noas äldste son, enl. *Jahvisten* (1 Mos. 10:21, 25—30 m. fl.) stamfader för Israel samt en rad arabiska stammar, enl. Prästkodex (1 Mos. 10:22—24 m. fl.) utom för Israel även för Elam (elamiter), Assur (assyrier), Arpaksad (sannolikt = babylonier), Lud (ovisst) och Aram (araméer). Jfr Semiter.

Semafo'r (av grek. *se'ma*, tecken, och *foro's* bärare), fast signalanordning, bestående av en mast, vid vilken äro anordnade rörliga vingar, lyktor e. d. Se vid. Järnvägssignaler. — Semafore'ring, se Signalering.

Sema'rang, Samarang, huvudstad i ett residentskap med samma namn, mell. Java. S. är Javas tredje handelsstad med stor export av ris, kaffe och socker. Järnvägsknut. 160,000 inv.

Semasiologi' (av grek. *semasi'a*, betydelse, och *lo'gos*, lära), se Semem.

Semeiografi' (av grek. *semei'on*, tecken, och *gra'fein*, skriva), detsamma som notskrift.

Se'mele, se Dionysos.

Seme'm (av grek. *se'ma*, tecken), en stundom nyttjad term för ”betydelse”, d. v. s. (enl. mest gängse uppfattning) den föreställning l. det begrepp, resp. förening av sådana, som är knuten (knutet) till en viss språkform. S. ha indelats i osjälvständiga l. glosor, som ej ge mening utan förbindelse med andra S. (t. ex. *han, gråter*), och självständiga l. yttranden. Läran om S. kallas semasiologi' l. semologi'. Jfr Grammatik.

Se'men, plur. se'mina, lat., frö.

Seme'ndria, se Smederevo.

Seme'ster (av lat. *seme'stris*, som räcker sex månader, av *sex*, sex, och *men'sis*, månad), den tid, varunder i offentlig l. enskild tjänst anställda äga rätt att vara fria från tjänstgöring utan att avstå något av sina avlöningsförmåner. S. är vid universiteten i Norge, Danmark och Tyskland liktydigt med lästermin.

Semga'llen, se Lettland sp. 441 och Kurland sp. 1512.

Se'mgals, Gustav, f. 1871, lettisk advokat och demokratisk politiker. S. deltog i världskriget som rysk reservofficer samt var under Kerenskijs ryska regim överborgmästare i Riga. Han tog verksam del i den lettiska frihetsrörelsen samt var sedan krigsminister och valdes april 1927 till Lettlands president.

Semgummi, se Bauhinia.

Semi- (lat. *se'mi*, halv), sammansättningsled med bet. halv.

Semifina'l (av lat. *se'mi*, halv), den sista tävlingen före finalmatchen i en tävlingsserie (jfr Final).

Semikarbazi'd, $NH_2 \cdot CO \cdot NH \cdot NH_2$, förening, besläktad med urinämne (se d. o.); bildas, om detta ämne behandlas med hydrazin.

Semiko'lon (av lat. *se'mi*, halv), skiljetecken (;), som utmärker ett längre, resp. kortare uppehåll än det, som anges med komma och punkt.

Seminari'st, elev vid lärar- l. prästseminarium.

Semina'rium (lat., plantskola, av *se'men*, frö). 1. Utbildningsanstalt för lärare (se Folkskole-

seminarium, Högre lärarinneseminarier och Småskoleseminarium). — 2. I vissa länder benämning på utbildningsanstalter för präster. — 3. Institution vid universiteten för praktiska övningar inom olika vetenskapsgrenar, ledda och planlagda av universitetslärare. Vid S. hållas diskussioner på grundval av föredrag l. demonstrationer med syfte att föra de studerande in i de vetenskapliga arbetsmetoderna.

Seminghundra härad i Sthlms l:s v. domsaga omfattar socknarna Vidbo, Skepptuna, Lunda, Frösunda, Orkesta, Markim, Skånela.

Seminghundra kontrakt i Uppsala stift omfattar pastoraten Närtuna och Gottröra; Vidbo och Husby-Långhundra; Frösunda och Kårsta; Skepptuna och Lunda; Markim och Orkesta; Skånela och Norrsunda.

Semino'ler, se Indianer sp. 1295.

Semipala'tinsk. 1. Guvernement i Kasakstan, Ryssland. Boskapsskötsel. 160,000 kvkm. 515,000 inv. — 2. Huvudstad i S. 1, vid Irtysj. 55,000 inv.

Semipelagiani'sm (av lat. *se'mi*, halv), se Pelagius.

Semipermea'bel (av lat. *se'mi*, halv, och *permea'bilis*, genomtränglig), se Halvgenomtränglig och Osmos sp. 1456.

Semipyri'tsmältning (av lat. *se'mi*, halv), se Koppar sp. 1189.

Semi'ramis, en i grekisk-romersk litteratur omnämnd assyrisk sagodrottning, som efter att ha dödat sin make, Ninos, och själv ha övertagit styrelsen, förde segerrika krig och på ett praktfullt sätt smyckade sin huvudstad, Babylon, bl. a. med de "hängande trädgårdarna". S. är en rent mytisk skapelse, med många drag, häntydande på den assyriska gudinnan Isjtar. Namnet S. kan möjl. sammanhänga med namnet på drottning Sammuramat (omkr. 820 f. Kr.).

Semi'ter, den stora grupp av folk, som talat l. tala semitiska språk (se d. o.). Namnet S., som härrör från folktavlan i 1 Mos. 10 kap., kom till allmännare användning först i slutet av 1700-t. Antropologiskt sett synas S. ha utgjort det bärande elementet i den s. k. orientaliska rasen (se Människoraser sp. 519). Numera anses S:s utbredningscentrum ha legat i n. Arabien. På grund av detta lands karghet ha de nomadiserande S. därifrån gång på gång företagit invasioner in i de angränsande kulturländerna. Redan vid historiens gryning finnas S. i Mesopotamien (se Babylonien och Assyrien) samt i Syrien. Därpå följde invandringar av fenicier (se Fenicien), hebréer l. israeliter (se Israel sp. 1562 och Palestina sp. 1538 f.) samt av araméer (se d. o.). Andra stammar sökte sig till Syd-Arabien, t. ex. sabéer, minéer och himjarer (se dessa ord), vilka sistnämnda även övergingo till Afrika och blevo de härskande i Abessinien. Den sista stora utvandringen från Arabien är den muhammedansk-arabiska (se Kalifat sp. 422 ff.). Särskilt betydande var denna till Mesopotamien och Syrien, men även Egypten erhöll ett tillskott, tillräckligt starkt att helt arabisera landet. I ringare mån skedde invandringen till Atlasländerna. Bortsett från judarna (se d. o. sp. 222; jfr även Sefarder) bebo S. numera en stor del av Främre Asien (Arabien, Mesopotamien

samt Syrien med Palestina) samt n. och n.ö. Afrika.

Semitiska språk, en grupp av sinsemellan nära besläktade, dels utdöda, dels ännu levande språk i Främre Asien och n. Afrika. Kännetecknande för S. är främst den roll, konsonanterna spela i förhållande till sonanterna, vilka senare endast modifiera den i konsonantstommen inneboende betydelsen (t. ex. arab. *ka'taba*, han skrev, *ka'tib*, skrivare, *kita'b*, skrift, bok, plur. *ku'tub*, alla av en rot *ktb* med grundbet. skriva). Bland konsonanterna märkas särskilt egendomliga laryngaler. Verbet särskiljer i det äldre språkskedet endast två tempus (för fullbordad och ofullbordad handling) men bildar ett flertal s. k. stamformer, som modifiera grundformen i reflexiv, intensiv, kausativ (jfr Verb) l. passiv riktning. Förmåga av sammansättning saknas. Syntaxen är (bortsett från den klassiska arabiskan) av synnerligen enkel struktur. Alla S. gå tillbaka till ett gemensamt urspråk (jfr Språkhistoria), *ursemitiskan.* — S. indelas på följande sätt: I. ÖSTSEMITISKA, som endast representeras av de varandra närstående dialekterna *babyloniskan* och *assyriskan.* Oaktat dessa utgöra de äldsta S., vi känna, förete de rätt väsentliga avvikelser frår ursemitiskan, antagl. beroende på sumerisk inverkan. II. VÄSTSEMITISKA: 1. *Nordvästsemitiska,* omfattande dels arameiskan, dels kananeiskan. *Arameiskan* (se Araméer) sönderfaller i sin tur i två dialektgrupper: a) Västarameiska, vartill höra vissa i Sendjirli anträffade inskrifter (800- och 700-t. f. Kr.), språket i de i Egypten (Assuan och Elefantine) funna arameiska papyrer (400-t. f. Kr.), bibelarameiskan (det arameiska språket i vissa delar av G. T., spec. i Daniel och Esra; se Bibel sp. 1433), den av de urspr. arabiska nabatéerna (se d. o.) talade nabateiskan, palmyreniskan, känd genom inskrifter huvudsakl. i Palmyras (se d. o.) fornlämningar, targumiskan (se Targum), den på Jesu tid i Palestina talade dialekten (jfr Bibel sp. 1435), även senare använd som skriftspråk av de därstädes boende kristna (särskilt av melkiterna; se d. o.), vidare galileiskan, använd i den palestinensiska Talmud (se d. o.) och slutligen samaritanskan, huvudsakl. känd genom en översättning av Pentateuken; västarameisk är även en ännu i några byar på Antilibanon talad dialekt, maluladialekten. b) östarameiska, som omfattar syriskan, den viktigaste av alla arameiska dialekter (se Syrien) samt vidare språket i den babyloniska Talmud (se d. o.) och mandeiskan, språket i mandéernas (se d. o.) heliga böcker. Till *kananeiskan* höra, förutom vissa enstaka ord i Amarnabreven (se Amarna): a) moabitiskan, endast känd genom en från konung Mesa (se d. o. och Moab) härrörande inskrift, b) hebreiskan (se Hebreiska språket) och c) feniciskan och dess avläggare puniskan (se Fenicien sp. 1476 f.). 2. *Sydvästsemitiska,* vartill räknas: A. *Arabiskan,* som indelas i en nordarabisk grupp, omfattande den klassiska arabiskan (se Arabiska språket och litteraturen) och de ur densamma framgångna moderna dialekterna, samt den av mineiskan (se Minéer) och sabeiskan (se Sabéer) bildade

s y d a r a b i s k a gruppen, vartill även höra några ännu talade dialekter på Arabiens östkust och på Sokotra. B. De *abessiniska språken,* se A f r i k a n s k a s p r å k. — Den semitiska språkstammen är med all sannolikhet besläktad med den hamitiska, under det att ursprunglig frändskap med de indoeuropeiska språken ännu ej kunnat övertygande påvisas. — Bortsett från kilskriften (se d. o.) ha alla semitiska skriftformer utvecklat sig ur den feniciska (fornkananeiska) skriften. Detta gäller även den rätt avsevärt avvikande mineo-sabeiska skriften, varur senare den abessiniska utgått.

Se'mler, J o h a n n S a l o m o, f. 1725, d. 1791, tysk protestantisk teolog, prof. i Halle 1752, en av 1700-t:s förnämsta banbrytare för en vetenskapligt fri teologi, spec. för en historisk-kritisk behandling av Bibelns böcker.

Semli'ki, en av Nilens källfloder, flyter v. om Runsoro från Albert Edwardsjön till Albertsjön. C:a 200 km.

Semli'n, se Z e m u n.

Se'mmelweiss [-vajs], I g n a z P h i l i p p, f. 1818, d. 1865, prof. i obstetrik i Budapest 1855, nedbringade som assistent vid obstetriska kliniken i Wien dödligheten i barnsängsfeber (jfr d. o.) från c:a 10 % till c:a 1 % genom att införa tvättning av händerna med klorkalk hos dem, som skötte förlossningarna, och i allm. större renlighet vid dessa. Holmes (se d. o.) hade tidigare kommit till samma slutsats som S., att barnsängsfeber uppkommer genom införande av "orenlighet" i livmodern, men S. tillkommer förtjänsten att trots motstånd och förföljelse ha i praktiken infört aseptik vid förlossningar.

Se'mmering, pass i Steiriska Alperna, på gränsen mellan Nedre Österrike och Steiermark. 980 m. ö. h. Vid S. finnas sanatorier. Passet leder förbi en topp med samma namn (1,395 m. ö. h.). Under S. är byggd en järnväg, som ingår i linjen Wien—Venedig och med sina 15 tunnlar och 16 viadukter är en av de mest storartade anläggningarna i sitt slag.

Semno'ner, ett forngermanskt folk, som utgjorde kärnan av sveberna och voro bosatta ö. om mell. Elbe. De slogo sig på 500-t. ned även v. om Elbe.

Semologi' (av grek. *se'ma,* tecken, och *lo'gos,* lära), se S e m e m.

Se'mpach, stad i kantonen Luzern, Schweiz, bekant genom ett slag mellan schweizare och österrikare 1386. 2,000 inv.

Se'mper, G o t t f r i e d, f. 1803, d. 1879, tysk arkitekt. S. verkade huvudsakl. i Dresden, där han skapade konstgalleriet (1847—54) och operahuset (f. d. Hoftheater, 1838—41, ombyggd efter brand 1870—78), i Zürich och Wien, där han tills. med v. Hasenauer uppförde de natur- och konsthistoriska museerna (1872—81) och Burgtheater (se ill. till d. o.). Under en vistelse i London på 1850-t. uppgjorde han planen till Victoria and Albert Museum (se d. o.). Såväl genom sina byggnadsverk, i vilka han närmast anslöt sig till den italienska renässansen, som genom sitt teoretiska arbete *Der Stil* (2 bd, 1860—63) utövade S. ett stort inflytande på tidens arkitektur och konsthantverk.

Se'mper i'dem, lat., "alltid densamme", citat från Cicero.

Sempervi'vum, växtsläkte (fam. *Crassula'ceae*), suckulenta örter l. halvbuskar med stora bladrosetter. Flertalet arter höra hemma i mell. och s. Europas och

Främre Asiens berg samt spec. på Kanarieöarna. Åtskilliga odlas som prydnadsväxter, särskilt i soliga stenpartier o. d., några även som krukväxter. *S. tecto'rum,* taklök med hårkantade blad samt på hög- och eftersommaren ljusröda blommor, förekommer ofta odlad samt förvildad.

Sempione [-å'ne], se Simplon.

Se'mplice [-tje], ital., enkelt, flärdfritt.

Se'mpre, ital., alltid, alltjämt.

Se'mstvo, se Ryssland sp. 1572 ff.

Sen, japansk myntenhet = 1/100 yen.

sen., förk. för senior.

Sena, se Senor.

de Sénancour [də senaŋko'r], Étienne, f. 1770, d. 1846, fransk författare, en tid bosatt i Schweiz. S. är framför allt bekant genom *Obermann* (2 bd, 1804), en av Rousseau och Goethes Werther påverkad självbiografisk roman i brevform, i vilken S. ger uttryck åt sitt natursvärmeri och sin världssmärta.

Senap, se Senapsväxter.

Senapsbagge, *Phae'don cochlea'riae,* liten, oval, blå- l. grönglänsande art Glansbaggar, lever liksom larverna på korsblommiga växter och kan göra stor skada på odlingar, spec. av pepparrot. Bekämpas genom besprutning med arsenikhaltiga ämnen.

Senapsfrö, se Senapsväxter.

Senapsgas, se Gaskrig sp. 1085.

Senapsolja, ally'lsenapsolja, isoroda'nally'l, $CH_2 = CH \cdot CH_2 \cdot SCN$, flyktig olja, enl. Sv. farm. framställd syntetiskt l. ur fröna av svartsenap, verkar som hudretande och avledande

Sempervivum tectorum.

medel. S. användes, löst i sprit (senapssprit), att stänka på ylle (senapsduk), som lägges på huden. — S. l. liknande oljor bildas i kraftfodermedel, beredda av korsblommiga växters frön, ss. rapskakor och särskilt oljekakor, vari senapsarters frön ingå. — Jfr Senapsväxter.

Senapsväxter, växter, av vilkas frön beredes senap. S. tillhöra fam. *Cruci'ferae.* Svartsenap erhålles av *Bra'ssica ni'gra* från s. Europa, sare'ptasenap av *Brassica ju'ncea* från s. Ryssland, v. och s. Asien (jfr Brassica), vitsenap av *Sina'pis a'lba* från s. Europa. *Sinapis arve'nsis,* åkersenap, är ett mycket vanligt ogräs, spec. i vårsäd; även de andra ovannämnda arterna förekomma f. ö. i Sverige, förvildade, på åkrar, ballastplatser m. m. Alla arterna äro ettåriga örter med mer l. mindre flikiga blad, gula blommor och smala skidor med spröt, hos vitsenap sabelböjt. Vitsenap har gula, sareptasenap

Senapsväxter. Vitsenap.

bruna och svartsenap svartbruna frön (senapsfrö). — Vid framställning av senap malas fröna, och pulvret utröres med vatten. Fröna innehålla glykosider (sinigri'n, sinalbi'n), som vid sönderdelning genom ett i fröet befintligt enzym, myrosi'n (jfr d. o.), vid tillsats av vatten ge bl. a. senapsolja (jfr d. o.), vilken förlänar senapen dess skarpa smak. Fröna innehålla även fet olja, som vanl. utpressas l. extraheras (före senapsberedningen) och användes till matolja, brännolja m. m. Vitsenap odlas över större delen av Europa (i Sverige som grönfoder), svartsenap odlas i England, Nederländerna, Böhmen etc., sareptasenap mest i Ryssland. Senap föres i handeln som pulver l. utrört med vatten, ättika l. annan vätska (fransk, engelsk senap etc.). Den begagnas som krydda; vitsenap lämnar mildare krydda än svartsenap. Frö av den senare användes i medicinen, utrört med vatten (senapsdeg), i plåster (senapsplåster) l. med kautsjuk fastklistrat på papper (senapspapper), som fuktat lägges på huden. I alla fallen bildas senapsolja (se d. o.), som är den verksamma beståndsdelen.

Sena'r (lat. *sena'rius*, av *sex*, sex), se Trimeter.

Senarkeisk, se Urberg.

de Sénarmont [də senarmå'ŋ], Henri Hureau, f. 1808, d. 1862, fransk mineralog, geolog och fysiker, prof. vid École polytechnique i Paris, gjorde bl. a. undersökningar över kristallers fysiska, särskilt optiska egenskaper.

Senart [səna'r], Emile, f. 1847, fransk indolog. S., som huvudsakl. ägnat sig åt studiet av buddhismen och indiska inskrifter, har bl. a. utgivit det stora legendverket *Mahavastu* (se Indisk litteratur sp. 1341) och *Asjokainskrifterna.* Även över det indiska kastväsendet har han skrivit ett betydande verk, *Les Castes dans l'Inde* (1896).

Sena't (lat. *sena'tus*, av *se'nex*, gammal), benämning på olika styrande och förvaltande korporationer i skilda länder och tider. Medlem därav benämnes sena'tor, plur. senato'rer. Beteckningen S. härrör från det gamla Rom, där S. urspr. var ett de äldstes råd (därav namnet). Det bestod av de patriciska släkternas förnämsta medlemmar. Vid republikens början hade senatorernas antal stigit till 300, av Sulla ökades det till 600. S. rekryterades av censorerna bland dem som beklätt vissa av de högre statsämbetena. Från 86 f. Kr. gav kvesturen (se Quaestor) tillträde till S. Senatorerna utgjorde jämte sina familjer ett särskilt stånd, för vilket ett visst förmögenhetsstreck (under kejsartiden 1,2 mill. sestertier) var fast-

ställt. Senatorerna fingo ej ägna sig åt yrkesmässiga näringsfång. De buro vissa utmärkelsetecken: guldring och tunika med bred purpurbård. S. sammankallades och dess förhandlingar leddes av någon bland de för året fungerande högsta ämbetsmännen, i regel en konsul. S. var under republikens tid Roms verkliga regeringsmyndighet men måste under kejsartiden avstå större delen av sin makt till princeps (se Romerska riket sp. 1295 f.). — Under 1600-t. och 1700-t. benämndes det svenska riksrådet och även liknande församlingar i några andra länder ofta S. Numera betecknar S. i åtskilliga stater, särskilt de romanskspråkiga, den övre kammaren inom folkrepresentation, vars sammansättning grundar sig på ärftliga rättigheter, ämbetsställning, indirekta val o. d. I Nord-Amerikas Förenta Stater (se d. o. sp. 925 f.), såväl i unionen som i delstaterna, samt i flera andra amerikanska stater har S. ej utpräglad överhuskaraktär. — Om den forna kejserliga S. i Finland se d. o. sp. 1588.

Sena'tus consu'ltum, lat., beslut av senaten (den gamla romerska). I anslutning därtill upptogs termen *sénatus-consulte* för vissa beslut av den franska senaten enl. de 1799—1814 och 1852—70 gällande författningarna.

Sena'tus populu'sque Roma'nus (lat., senaten och romerska folket), förk. S. P. Q. R., den statsrättsliga beteckningen för den romerska statsmakten.

Senben, sesamben (se Extremiteter sp. 1333).

Sendai, stad på ö. kusten av Honshu, Japan. Stor sidenindustri. Universitet. 140.000 inv.

Sendjirli, Zendjirli, by i Mindre Asien, 50 km. n.ö. om Alexandretteviken, på platsen för det forna hettitriket Chamals huvudstad. Det forna S., som sedan 1883 utgrävts av tyska arkeologer, har en yttre stad och en borgstad, den senare belägen på en höjd och omgiven av murar med kraftiga portbyggnader. Talrika reliefer och portalskulpturer i kolossalstorlek (se ill. till Hettiter sp. 721 f.), tillhörande tiden 1400—800 f. Kr., ha anträffats och befinna sig nu i museerna i Berlin och Konstantinopel.

Sendomir, oriktig form för Sandomierz.

Sendrag, se Muskelsjukdomar sp. 387.

Se'neca. 1. Lucius Annaeus S. d. ä., f. 54 f. Kr., d. 39 e. Kr., romersk retor, författare till ett antal ännu bevarade övningsstycken i retorik. — 2. Lucius Annaeus S. d. y., f. omkr. 3 f. Kr., d. 65 e. Kr., den föreg:s son, romersk filosof och författare. S., vilken var Neros lärare, utövade ett mångsidigt författarskap. På prosa skrev han ett antal populärfilosofiska skrifter, dialoger och epistlar, närmast anslutande till den stoiska skolan och huvudsakl. behandlande etiska och religiösa frågor. Hans uppfattning av Gud som allas fader och av människornas universella broderskap erinrar om den kristna åskådningen, liksom hans höga uppskattning av barmhärtighetens dygd. På vers skrev han nio för deklamation avsedda tragedier (bl. a. *Mede'a*, sv. övers. 1877, *Thye'stes* och *Phae'dra*), vilka såväl genom sin retoriskt uppstyltade stil som sin smak för gräsligheter och kraftscener påverkat framför allt renässansens drama. S. övade en tid stort och gagneligt inflytande på Neros styrelse. Men då denna alltmera

Senecio jacobaea (t. v.) och vulgaris.

urartade, tvangs S., anklagad för delaktighet i en sammansvärjning mot Nero, att själv taga sitt liv.

Sene'cio, växtsläkte (fam. *Compo'sitae*), med c:a 1,300 arter, örter, buskar, lianer l. egendomligt byggda träd. Vilda i Sverige på odlad jord, sandmark o. d. äro *S. vulga'ris* och närstående arter, korsört, boört, lågväxta med parflikiga blad och talrika, små, gula blomkorgar utan l. med korta strålblommor. *S. jacobae'a*, stånds, större och vanl. med långa gula strålblommor, växer på ängsmark. Allmänna krukväxter äro trädgårdsformer av *S. crue'ntus* (härstammande från Kanarieöarna), vilka vanl. gå under namnet *Cinera'ria* (jfr d. o.) *hy'brida*. De ha stora, rundade blad och vanl. stora blomkorgar i synnerligen vackra färger (rött, blått etc.). De behandlas som ettåriga, sås på eftersommaren, uppdras i växthus med stark luftfuktighet och blomma på vårvintern och våren. De angripas lätt av bladlöss.

Se'nefelder, Alois, f. 1771, d. 1834, tysk grafiker, uppfinnare av litografin.

Se'negal. 1. Flod i Franska Väst-Afrika. S. bildas av två källfloder på 11° n. br. och flyter i n. och n.v. riktning för att kort före sitt utlopp i Atlanten böja av mot s.v. 1,430 km., därav c:a 900 segelbara. 440,000 kvkm:s flodområde. — 2. Fransk koloni, tillhörande Franska Väst-Afrika. S., som omsluter brittiska kolonin Gambia, är beläget vid Atlanten mellan Mauretanien i n., Franska Sudan i ö. samt Franska och Port. Guinea i s. Förnämsta städer Dakar och S:t Louis (huvudstad). 192,000 kvkm. 1,3 mill. inv., därav 5,500 fransmän.

Senega'mbien, urspr. benämning på landet mellan Senegal och Gambia, brukas vanl. för att beteckna den del av Sudan, som avvattnas västerut till Atlanten, d. v. s. ung. Senegal, Gambia samt Port. och Franska Guinea.

Se'negarot, se Polygala.

Senesce'ns (av lat. *sene'scere*, åldras), ålderdom.

Sengalla, senskidegalla (se Gallor).

Senglaciala tiden, den sista landisens avsmältningstid. S. delas av G. J. De Geer i da'niglacial tid, under vilken istäcket avsmälte till danska öarna och Skåne, go'tiglacial tid, avsmältningen i s. Sverige till ändmoränerna i Västergötland och Salpausselkä i Finland, samt slutligen fi'niglacial (av lat. *fi'nis*, slut) tid, avsmältningen till sönderfallandet av den sista isresten i Norrland för c:a 8,500 år sedan. Årsvarven i den senglaciala leran ange för den gotiglaciala tiden c:a 4,000 år och finiglaciala ung. 2,000.

Sengning (av ty. *sengen*, sveda), se Svedning.

Sengångare l. trögdjur, *Bradypo'didae*, en fam. sydameri-

kanska däggdjur av grupp *Xena'rthra.* Huvudet är litet, klotformigt, främre extremiteterna mycket långa och bära liksom de bakre långa, böjda klor. Svansen är rudimentär. S. leva i träd och förflytta sig rätt långsamt, hängande i extremiteterna med ryggen vänd nedåt. De långa, sträva, gråbruna pälshåren äro därför riktade mot ryggsidan. Växtätare. Tretåiga S., *Bra'dypus trida'ctylus,* lever i Brasilien, tvåtåiga S., *Choloe'pus dida'ctylus,* i n. Syd-Amerika.

Senhinna, se Öga.

Senhor [sinjå'r] (port., av lat. *se'nior,* äldre), herr, herre. — Senhora [sinjå'-], fru, fröken.

Seniga'llia, Sinigaglia, stad i Marche, mell. Italien, vid Adriatiska havet. Biskopssäte. C:a 6,000 inv. Vid S., forntidens *Se'na Ga'llica,* stod ett slag 207 f. Kr. (se Puniska krigen sp. 713).

Seni'l (lat. *seni'lis,* av *se'nex,* gubbe), ålderdomssvag, gubbaktig. — Subst.: senilite't.

Se'nior, lat., äldre, den äldre, tillägg till en persons namn, varigenom denne skiljes från en yngre person (jfr Junior), vanl. son l. annan släkting, med samma namn; hederstitel å därtill valda medlemmar av en studentnation vid de svenska universiteten, vilka jämte kurator(-er) ss. seniorskollegium utöva vissa styrelse- och förvaltningsuppdrag; beteckning för den äldste i en viss krets; idrottsman, som på grund av ålder l. uppfyllda kvalifikationer ej längre räknas ss. junior.

Senior [si'njə], William Nassau, f. 1790, d. 1864, engelsk nationalekonom, prof. i Oxford. S. hade stor andel i den stora fattigvårdsreformen av 1834.

Tretåig sengångare. Totallängd 52 cm.

Hans största vetenskapliga insatser gälla kapitalteorin, den tilltagande avkastningen, utrikeshandelns teori, lönefondsteorin och nationalekonomins metodlära.

Se'nja, Norges näst största ö, belägen i Troms fylke s. om Tromsö. 1,596 kvkm. 7,700 inv.

Senklapp, se Sensträckning.

Senkvartära tiden omfattar senglaciala tiden och postglaciala tiden (se dessa ord).

Senlis [saŋli'ss], stad i dep. Oise, Frankrike, 40 km. n.ö. om Paris. 7,000 inv. Katedralen uppfördes 1155—84 i unggotisk stil; det ena av tornen har en utomordentligt vacker spira från omkr. 1230. — S. härrör från romartiden och var fordom en betydande stad.

Se'nnablad, senna, se Cassia.

Senon [-nå'n] (efter *senonerna*), se Kritperioden.

Seno'ner, forntida gallisk folkstam, av vilken en del omkr. 400 f. Kr. trängde fram till Umbriens kustland vid Adriatiska havet. Den andra delen var bosatt i Gallien omkring nuv. Sens, i vilket namn minnet av S:s kvarlever.

Senor, bindvävsbildningar,

vilka i allm. tjäna som fästen för muskler vid skelettet. S. ha kraftigt utvecklade kollagena fibriller (se Bindväv), ordnade parallellt i buntar; saftluckor och blodkärl äro mycket sparsamma och S. äro därför vita, sidenglänsande; de äro ofta omgivna av slemsäckar (jfr d. o.). I allm. har S. liknande form som den muskel, i vilken den övergår (platta muskler ha hinnformade S., aponeuro'ser, spolformiga muskler långa, cylindriska S.).

Señor [senjå'r] (sp., av lat. *se'nior,* äldre), herr, herre. — Señora [senjå'-], fru. — Señori'ta [senjå-], fröken.

Sens [saŋs], stad i dep. Yonne, mell. Frankrike, vid floden Yonne. Ärkebiskopssäte. 15,000 inv. — Katedralen, påbörjad 1152, tillhör gotikens förstlingsverk (där invigdes 1164 Sveriges förste ärkebiskop, Stefan). Intill denna ligger det vackra gotiska Synodalpalatset. — S. är senonernas gamla huvudstad.

Sensatio'n (fr. *sensation,* av lat. *senti're,* känna), sinnesintryck, -förnimmelse; spänning, uppseende. — Sensatione'll, uppseendeväckande; spännande.

Sens commun [saŋ kåmö'ŋ] (fr., allmänt förstånd), sunt förnuft.

Sensi'bel (fr. *sensible,* av lat. *se'nsus,* känsla), känslig, ömtålig. — *Fysiol.* Beteckning för de nerver, som leda intryck till centrala nervsystemet (se d. o.), och för de delar av detta, som mottaga intrycken (sensibla centra, se Hjärna sp. 809). — Subst.: sensibilite't.

Sensibilise'ring (jfr Sensibel), ökande av ljuskänslighet vid fotokemiska reaktioner genom behandling med (tillsats av) en sensibilisator. S. kan vara kemisk (bindning av reaktionsprodukter, som verka hämmande) l. optisk, då sensibilisatorn förmedlar absorptionen av belysningen. Ex. på S. har man vid bromsilveremulsion, där gelatinet i viss mån tjänstgör som kemisk sensibilisator genom bindning av brom, medan bromsilvrets infärgande med olika färgämnen, erytrosin, pinakrom m. fl., möjliggör absorberande av ljus (grönt, gult, orange, rött), som annars ej skulle verka. — Desensibilisering, ett ljuskänsligt ämnes behandling med avsikt att minska l. borttaga dess känslighet. Härtill användes fenosafranin, pinakryptol, pinakryptolgult l. -grönt, vilka ss. förbad l. tillsatser i framkallningen nedsätta t. ex. bromsilvers ljuskänslighet, så att man efter desensibiliseringen kan fortsätta arbetet i starkare, förut otillåtlig belysning.

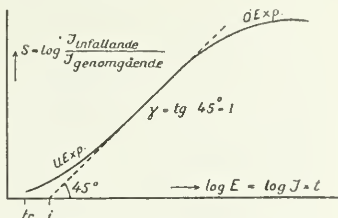
Sensiti'v (fr. *sensitif,* av lat. *se'nsus,* känsla), ytterst känslig.

Sensiti'va (jfr Sensitiv). 1. Se Mimosa. — 2. Vek, ytterst känslig person.

Sensitome'ter (av lat. *se'nsus,* känsla, och grek. *metrei'n,* mäta), apparat för undersökning av ljuskänsligt material l. ljuskällor.

Sensitometri' (jfr Sensitometer), i trängre mening undersökning av fotografiskt material, spec. dess "känslighet", i vidare mening även den fotografiska fotometrin. — S. utgår från bestämmande av materialens egenskaper genom tillförande av en i regel geometriskt växande serie belysningar (t. ex. med hjälp av gråkilar, neutralgrå färgfiltra i kilform), vilka, ev. efter framkallning, ge det synliga resultatet, en serie svärtningsvärden (se Svärtning). Man får olika svärtningskurvor (se Grada-

tion) alltefter sättet för belysningens tillförande och den vidare behandlingen. Man skiljer intensitetsskalor, där ljusstyrkan ändras, från tidsskalor, där tiden varieras; vid. kontinuerliga skalor från intermittenta, alltefter som belysningen göres i ett l. avbrutet. Verkan av en viss belysning (intensitet ggr tid, I × t) kan enl. Schwarzschild uttryckas som funktion av $I \cdot t^{\vartheta}$, där ϑ vanl. är mindre än 1 och inom små intervall konstant. Vid mycket höga intensiteter kan ϑ vara större än 1. För konstant I × t är alltså verkan mindre, ju mindre I är, d. v. s. ju långsammare belysningen tillföres. Kännedomen om dessa olika skalors natur är av största vikt för den fotografiska fotometrin; man får ej bestämma en belysning av viss typ genom jämförelse med en annan. Man måste vid. känna inflytandet av olika faktorer på svärtningen, ss. våglängd, framkallningens sammansättning, temperatur och verkningstid. Helst bör man använda en nollmetod (lika svärtning under f. ö. samma omständigheter betyder lika ljusstyrka). Tidigare har man definierat materialets känslighet som funktion av det minsta ljusintryck, som därmed kunde återges (grader Warnerke, Scheiner, Eder-Hecht) l. ur det abskissvärde, som svärtningskurvans mell., raka del, när den utdrages, avskär på abskissaxeln [inertia (i); Hurter- och Driffield-(H & D-)talet = 34/i]. Intetdera systemet är tillfredsställande; man behöver känna hela svärtningskurvan samt dess variationer med viktigare faktorer. Därtill kommer undersökning av färgkänsligheten, som strängast undersökes i spektralapparat. För större våglängdsom-

Sensitometri. Svärtningskurva med tyska (äldre) och engelska känslighetsbeteckningar. tr tröskelvärde, i inertia, bestämd av tangenten, då kurvans lutning är 45° ($\gamma = \operatorname{tg} \varphi = 1$), U. Exp., Ö. Exp. under-, resp. överexponeringsområden.

råden använder man färgfiltra l. färgtavlor, där en ytreflex av vitt ljus verkar störande men ansluter sig till verkligheten. — Exempel på de olika känslighetssystemen givas i följande tabell, vari jämväl upptagas handelsbeteckningarna.

	Hurter och Driffield	Scheiner	Eder-Hecht
Långsam	—50	—8	—63
Normal	50—100	8—11	63—72
Hastig (rapid)	100—400	11—16½	72—90
Mycket hastig (extra-, ultra-rapid)	400—	16½—	90—

Mest upplysande är undersökning med hjälp av Goldbergs detaljplatta (Zeiss-Ikon), vilken utom tröskelvärde och inertia ger detaljåtergivandet i dagrar och skuggor.

Sensmora'l [sang-] (fr. *sens moral*, moralisk känsla), andemening, lärdom (hämtad ur en berättelse, en händelse e. d.).

Senso'rium (lat., av *se'nsus*, känsla), människans sinnescentra (se Sinnesfysiologi). — Adj.: senso'risk, sensorie'll.

Sensträckning, för stark uttänjning av en sena med partiell bristning av finare sentrådar och därav följande inflammation. — *Veter.* S. förekommer ofta hos

hästar, särskilt i fotens böjsenor (böjseneförsträckning), och kännetecknas av ömhet och ansvällning av de angripna senorna samt medför, om den blir kronisk, förtjockning och förkortning av senorna (senklapp) med därav följande raka kotor (överkotning och styltfot). *Behandling*: kalla omslag l. isomslag, senare våtvärmande omslag l. hudretande salvor, i svårare fall bränning, stillastående och därefter försiktig användning i arbete, enär S. eljest lätt återkommer.

Sensuali'sm (av lat. *se'nsus*, sinne), en filosofisk riktning, som återför all kunskap till sinnesintrycken (se Empirism); fin känsla för l. starkt betonande av sinnesintryckens estetiska värde; ofta liktydigt med sensualitet. — Sensue'll, sinnlig, vällustig. — Sensualite't, sinnlighet.

Sente'ns (lat. *sente'ntia*), tänkespråk, levnadsregel, kärnfullt yttrande. — Sententiö's, som är rik på l. gärna använder sentenser.

Sente'ra (lat. *senti're*), förstå, uppskatta, värdera, ha sinne för.

Sentiment [sv. utt. sangtima'ng] (fr., av lat. *senti're*, känna), känsla, känslighet. — Sentimenta'l, känslosam, gråtmild; subjektiv, reflekterad (i sammanställningen *sentimental diktning*; jfr Schiller sp. 225). — Sentimentalite't, känslosamhet, gråtmildhet.

Senti'num, forntida stad i Umbrien, Italien. Romarnas seger vid S. över samniter och galler (295 f. Kr.) var en viktig etapp i deras erövring av Italien.

Senu'si, en av Muhammed ibn Ali es-Senusi från Algier 1837 grundad islamitisk orden med syftemål att återställa islam i dess ursprungliga renhet. Orden erhöll härigenom en asketisk och fanatisk prägel. Särskild uppmärksamhet ägnade den åt utbredandet av islam bland Sudanfolken. Genom sin fasta organisation kom den även att spela en betydande politisk roll. S. ha främst vänt sig mot europeérna och på allt sätt sökt motarbeta deras framträngande i Afrika men ha även visat sig fientliga mot turkarna, vilka de betrakta som förrädare mot islams sak. Trots denna avoghet understödde de likväl verksamt turkarna vid italienarnas angrepp på Tripolis 1911 och även under världskriget uppträdde de som turkarnas bundsförvanter.

Separa't (av lat. *separa're*, skilja), särskild, avskild, enskild. — S., separattryck, särtryck, avtryck av en uppsats e. d., som ingår i ett större helt. — Separatfred, fred, som en av flera förbundna makter ingår med fienden utan hänsyn till bundsförvanterna. — Separatgradering, se Ägogradering. — Separa'tim, var(t) för sig. — Separatio'n, avsöndring; skilsmässa. — Separati'sm, (benägenhet för) söndring l. skilsmässa (spec. religiös). — Separati'st, person, som tillhör från större kyrkosamfund avsöndrad riktning.

Separa'tor (lat., särskiljare), apparat för att avskilja (separe'ra) ett visst ämne ur en blandning av flera l. att rena detsamma från föroreningar. Se Centrifug, Malmseparator, Mjölkseparator och Smörjmedel.

a. b. Separator äger mek. verkstäder i Sthlm, Södertälje och Eskilstuna jämte gjuteri och

mek. verkstad i Tumba, Sthlms l. Bolaget tillverkar mjölk-, mjölkrenings- och jästseparatorer, centrifuger för rening av oljor och bensin m. m., mjölkningsmaskiner, diverse andra mejerimaskiner m. m. Firman grundades 1878 av G. De Laval (se d. o.), bolag 1883. Arbetarantal 2,700. S. har flera dotterbolag, såväl i Sverige som i utlandet. Se även H a m r a 4.

Separe'ra (lat. *separa're*), skilja(s). Jfr S e p a r a t o r.

Sephardi'm, annan form för sefardim (se S e f a r d e r).

Se'pia (lat., bläckfisk), svartbrunt färgämne, uteslutande använt som vattenfärg, framställes av innehållet i bläcksäcken hos vissa huvudfotingar (se d. o.). I teckningskonsten har S. flitigt använts, särskilt under 1600-t. — Jfr O s s e p i a e.

Sepiatoning, fotografisk arbetsmetod, vari vanl. en svart silverbild överföres till sepiabrun ton, t. ex. genom blekning och behandling med alkalisulfider l. selensalter. Vissa framkallningsmetoder giva direkt sepiaton.

Sepioli't, se S j ö s k u m.

Sepoys, s e a p o y s [si'påjs̑] (eng., av pers. *sipahi*, soldat), benämning på de infödda soldaterna i brittiska armén i Indien. — S e p o y s u p p r o r e t, se I n d i e n sp. 1320.

Se'psis (grek., förruttnelse), blodförgiftning.

sept., förk. för september.

Se'pta, se S e p t u m.

Se'pta l. S a e' p t a J u' l i a, byggnad på Marsfältet i Rom, anlagd av Caesar och Augustus för folkförsamlingarna. S. var indelad i avdelningar för de olika röstande tribus, resp. centurierna.

Septa'rier (av lat. *se'ptum*, skiljevägg), runda konkretioner (se d. o.), ofta mer än 1 m. i diameter, med inre, genom uttorkning uppkomna sprickor, som ej nå ut till ytan.

September (lat. *Septe'mbris*, av *se'ptem*, sju), nionde månaden i den nuv. kalendern, sjunde i den förjulianska. Svenska namnet är h ö s t m å n a d. 30 dagar.

Septembermorden, benämning på de massmord, som Parispöbeln 2—6 sept. 1792 företog i de fängelser, där de av ”kommunen” häktade sutto fängslade. Offrens antal uppskattas till 1,500. Se vid. F r a n s k a r e v o l u t i o n e n sp. 550.

Septenna't (av lat. *se'ptem*, sju, och *a'nnus*, år), sjuårsperiod (spec. i Frankrike presidentens mandattid).

Septe'ntrio (lat., eg. *se'ptem trio'nes*, de 7 plogoxarna, fordom namn på Stora Björnen), norr, norden. — S e p t e n t r i o n a' l, nordlig.

Septe'tt (av lat. *se'ptem*, sju), musikstycke för sju instrument l. sångstämmor.

Septic tank [se'pptik tængk], eng., förruttnelsebassäng, använd vid b i o l o g i s k r e n i n g (se d. o.).

Septik-emi' (av grek. *septiko's*, som ger förruttnelse, och *hai'ma*, blod), se B l o d f ö r g i f t n i n g.

Se'ptima (lat., den sjunde), den sjunde tonen uppåt från en viss ton räknad. Jfr I n t e r v a l l.

Septima'nien, tidigare medeltidens benämning på franska Medelhavskusten v. om Rhône. S. erövrades på 400-t. av västgoterna. S:s v. del införlivades med Frankiska riket av Klodvig 507 och återstoden vid 700-t:s mitt.

Septi'mius Seve'rus, f. 146, d. 211 e. Kr., romersk kejsare från 193. S., som var av tripolitansk börd, besegrade trenne medtäv-

lare om tronen och grundade severernas dynasti (193—235). S. var en kraftig regent, som hävdade Romerska rikets makt i ö. mot parterna o. a. grannfolk. Han gynnade provinserna på Italiens bekostnad och riddarståndet på senatens. S:s syriska gemål, Ju'lia Do'mna, bidrog till rikets kulturella orientalisering.

Se'ptisk (av grek. *se'psis*, förruttnelse), som åstadkommer l. beror på förruttnelse l. blodförgiftning.

Septuage'sima (lat., den sjuttionde, näml. dagen före påsk), sedan gammalt namn på 9:e söndagen före påsk. Namnet torde, jämte Sexage'sima (den sextionde) och Quinquage'sima (den femtionde) ss. beteckningar för de båda närmast följande söndagarna (8:e och 7:e före påsk), ha uppkommit genom tanklös efterbildning av den gamla beteckningen Quadrage'sima (den fyrtionde) för 6:e söndagen före påsk, vilken fått detta namn i sin egenskap av första söndag i 40-dagarsfastan. Jfr Kyrkoår sp. 26.

Septuagi'nta, se Bibel sp. 1433 f.

Se'ptum, plur. se'pta, lat., skrank, skiljevägg. Jfr Koralldjur.

Se'quani, se Sekvaner.

Sequens [-kvä'nns], sekvens (lat. *seque'ntia*, av *se'qui*, följa). 1. Urspr. en melismatisk (jfr Melism) utsmyckning av det på gradualet i mässan (se d. o.) följande *Allelu'ja*, varvid som textunderlag endast användes slutvokalen a. Till dessa melodier (delvis varierade) diktades från 800-t. (jfr Notker 1) självständiga texter, vilka på grund av den från början icke strängt metriska avfattningen även benämndes pro'sa (*sequentia cum prosa*). S. utbildades senare även under melodiskt självständiga former samt erhöll en med hymnen likartad metrisk byggnad. Dock skiljes S. från denna, därigenom att S:s tonsats är genomkomponerad. Från katolska gudstjänsten utskildes S. — så när som på fem S. — redan 1568. Berömda äro de ännu av kyrkan bibehållna *Di'es i'rae* (se d. o.), *Lau'da Si'on*, *Sta'bat ma'ter* (se d. o.), *Ve'ni Sa'ncte Spi'ritus* samt *Vi'ctimae pascha'li*. — 2. I musik upprepning, melodiskt l. harmoniskt, stegvis uppåt l. nedåt, av en musikalisk tanke (motiv).

Sequoi'a, växtsläkte, omfattande två arter barrträd i För. Stat:s pacificstater. *S. giga'ntea*, ma'mmutträd, amerikanernas *big tree* ("stort träd"), blir intill 100 m. högt och 9 (vid den knöllikt ansvällda basen ända till 12) m. i diameter. Det växer i Sierra Nevada i Kalifornien, vanl. i mindre dungar tillsammans med andra träd, bl. a. i Sequoia National Park och i Yosemite National Park. *S. sempervi'rens*, amerikanernas *redwood* ("rödved"; se ill. till Kalifornien), är något mindre men bildar i stället storslagna skogar i kustbergen i n. Kalifornien och s. Oregon. Dessa äro dock föremål för stark avverkning, enär trädet lämnar ett värdefullt, rött virke. — Mammutträden äro världens största träd (febergummiträden kunna bli högre men äro smalare) samt tillika de äldsta; med säkerhet äro över 3,000 år gamla exemplar kända.

Se'ra, se Serum.

Serade'lla, se Serradella.

Sera'fer (hebr. *serafi'm*), övermänskliga väsen i Jahves

närhet, i G. T. blott omtalade i Jes. 6, eljest i Henok 61:10, 71:7, där de samordnas med bl. a. keruberna. Liksom dessa ha S. föreställts bevingade och således i viss mån djurgestaltade men tillika delvis människoformade. Ordet betyder eg. orm l. drake, och föreställningen har tydligen haft släktskap med den om "den flygande draken" (Jes. 14:29, 30:6, där grundtexten har ordet S.). — Sera'fisk, änglalik.

Serafi'merlasarettet, se Karolinska institutet och Sjukvård.

Serafi'mermedaljen, Serafimerorden, se Ordnar sp. 1369 f.

Sera'fisk, se Serafer.

Serafo'nstämmor (av *seraf* och grek. *fone'*, ljud), se Orgel sp. 1387.

Seraing [sərä'ŋ], stad i prov. Liége, Belgien, vid Meuse ovanför Liége. I S. ligga Cockerills (se d. o.) stora anläggningar (kolgruvor, järnverk och maskinverkstäder). 39,000 inv.

Seraje'vo, annan form för Sarajevo.

Sera'ljen (fr. *sérail*, av pers. *saray*, boning, palats), se Konstantinopel sp. 1121 f.; även namn på sultanens harem.

Se'ran, Ceram, största ön bland de s. Moluckerna. Högsta punkt Noesaheli (2,960 m.). Jordbruk vid kusterna. C:a 17,000 kvkm. C:a 60,000 inv.

Sera'o, Matilde, f. 1856, italiensk författarinna. S., som hör till veristerna (se d. o.), har skrivit talrika, stundom tendentiösa romaner och noveller med motiv från neapolitanskt folkliv (*Il ventre di Napoli*, 1884; *Il paese di Cuccagna*, 1891; Luftslott, 1892).

Serape'um, Sera'pis, se Sarapis.

Serarkeisk [-ke'isk] (av lat. *se'rus*, sen, och grek. *arkai'os*, gammal), se Urberg.

Se'rber, slaviskt folk, till största delen bosatt i Jugoslavien s. om Sava och Donau (Serbien, Montenegro, Bosnien och Hercegovina). S. tillhöra huvudsakl. ortodoxa kyrkan. Jfr Kroater, Slaver, Slaviska språk och Jugoslavien sp. 255.

Serbernas, Kroaternas och Slovenernas konungarike, serb. *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, förk. *SHS*, officiella namnet på Jugoslavien (se vid. d. o.).

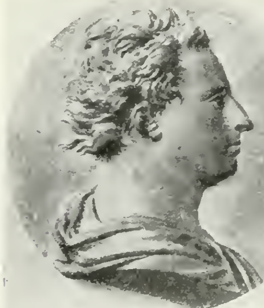
Se'rbien, serb. *Srbija*, före 1918 konungarike på Balkanhalvön, nu ingående i Jugoslavien (se d. o. *Historia*). S. motsvarar väsentligen nuv. prov. Nord-Serbien (49,950 kvkm. 2,7 mill. inv.) och Syd-Serbien (45,717 kvkm. 1,5 mill. inv.), som utgöra Jugoslaviens s.ö. huvuddel, i n. nående fram till Donau och Sava (till Drinas inflöde). Provinserna uppfyllas till större delen av bergland med bördiga dalar, ss. kring huvudfloderna Morava och Vardar. Befolkningen består mest av serber; särskilt i s. och ö. finnas betydande inslag av andra folkelement, ss. albaner, turkar och bulgarer. Jordbruk och boskapsskötsel. Bland städerna märkas i Nord-Serbien Belgrad och Niš, i Syd-Serbien Yskyb, Monastir och Prizren.

Serbiska språket, se Slaviska språk.

Serbisk litteratur, se Jugoslavisk litteratur.

Serbokroa'tiska språket, se Slaviska språk.

Serda'r (av pers. *ser*, huvud, och *dar*, hållande), i Turkiet och

Självporträtt. Reliefmedaljong i gips av Johan Tobias Sergel.

Egypten titel å den högste militäre befälhavaren.

Serena'd (ital. *serenata*, av *sera*, afton), urspr. sång- l. instrumentalstycke, som efter solnedgången framföres som hyllning utanför en dams fönster. Namnet betecknar även ett till den ursprungliga S:s karaktär anknytande divertissement (jfr d. o. 2), där stämmorna utföras av trä- (senare även stråk-)instrument. Jfr Ständchen.

Sereni'ssimus (lat., superl. av *sere'nus*, klar, strålande), detsamma som Durchlaucht.

Sere'nius, Jakob, f. 1700, d. 1776, biskop, politiker. S. var en tid legationspräst i London och verkade där för främjande av svensk-engelska kulturförbindelser; bl. a. utarbetade han en engelsk-svensk ordbok. 1735 kyrkoherde i Nyköping, kom han från 1738 in i riksdagslivet, där han motarbetade de segrande hattarnas krigspolitik och snart blev en av mösspartiets ledare men gång på gång gjorde sig skyldig till förlöpningar till skada för sig själv och sitt parti. 1763 biskop i Strängnäs, eftersträvade han f. å. förgäves den lediga ärkebiskopsstolen. Jfr Konfirmation sp. 1082.

Se'reth. 1. S., rum. *Siretul*, vänsterbiflod till Donau i Rumänien, utmynnar mellan Braila och Galaţi. 470 km. Vid nedre S. avstannade jan. 1917 v. Mackensens offensiv i Rumänien under hårda strider vid Focşani-Nomoloasa. — 2. S., po. *Seret*, vänsterbiflod till Dnjestr i Galizien, Polen.

Sergeant [-sja'nnt] (fr. *sergent*, högre underofficer, stadsl. rättstjänare, av lat. *servi're*, tjäna), den lägre underofficersgraden inom svenska armén.

Serge'j Aleksa'ndrovitj, f. 1857, d. 1905, rysk storfurste, Alexander II:s son. Ss. generalguvernör i Moskva från 1891 var han en utpräglad representant för den reaktionära regimen. Han dödades vid ett bombattentat.

Sergel (Sergell), Johan Tobias, f. 1740, d. 1814, bildhuggare av tysk härstamning, kungl. hovstatybildhuggare 1778, prof. vid Konstakademin 1780, adlad 1808. S. gick i lära hos A. Masreliez, J. E. Rehn och P. H. L'Archevêque, vilken sistnämnde 1758 tog honom med på en studieresa till Paris. Vid hemkomsten anställdes han vid slottsbygget i Sthlm och arbetade 1759—67 under L'Archevêques ledning bl. a. på figurerna i rikssalen samt på altaret i Slottskyrkan (se ill. till Altare). Hans stil har här ännu vissa rokokodrag men visar tendens mot en mera antikiserande hållning. En vistelse i Rom 1767—78 blev hans egentliga genombrottsperiod. Hans första stora verk, *Faunen* (1770, i marmor 1774, ett exemplar i Nat. mus., ett i Helsingfors; se ill. till Bildhuggarkonst sp.

1538) förskaffade honom rykte som en av framtidsmännen inom europeisk skulptur och följdes av en rad arbeten, i vilka den stränga och klara nyantika formen genomandas av ett lidelsefullt patos: *Diomedes* (1771, lermodell i Nat. mus.), *Amor och Psyke* samt *Mars och Venus* (mitten av 1770-t.), de sistnämnda först långt senare fullbordade i marmor (resp. 1789 och 1804, Nat. mus.). På Gustav III:s befallning nödgades han anträda hemresan 1778. Den gick över Paris, där han 1779 utförde ännu ett av den romerska andan buret verk, *Otryades* (originalmodell i Nat. mus.). Efter hemkomsten stannade han i Sthlm till sin död med undantag för åren 1783—84, då han som smakråd medföljde Gustav III till Italien. Trots yttre framgång tryckte honom förhållandena i hemlandet. Hans produktion efter hemkomsten omfattar bl. a. sockelgruppen *Axel Oxenstierna och Historien*

Mars och Venus. Skiss i gips av Johan Tobias Sergel.

"Och är bland glada vänner rolig." Självkarikatyr i tuschlavyr av Johan Tobias Sergel.

till L'Archevêques Gustav II Adolfsstod (1789, gjuten i brons och uppsatt 1906), gravmonumentet över Cartesius i Adolf Fredriks kyrka (1781, målat bly), altaret därstädes (1785, gips), den med Apollo di Belvedere som förebild komponerade statyn över Gustav III vid Skeppsbron (1793, avtäckt 1808), gravmonumentet över Ehrensvärd på Sveaborg (se ill. till d. o.) samt ett stort antal porträttbyster, bl. a. av Gustav III, och medaljongporträtt (se ill. till Bergman, Kellgren, Lenngren, Leopold, Rinman, Rosenstein, v. Swab). — S:s konst bär sin tids prägel. Den får sin karaktär i första hand av nyklassicismens antikdyrkan, men den har även upptagit inflytelser från den pittoreskt dekorativa barocken (t. ex. Cartesiusmonumentet) och den sensuella rokokon. S:s studieiver och uppslagsrikedom ha avsatt sig i ett mycket stort antal mästerliga teckningar; hans talrika karikatyrer vittna om hans psykologiska skarpblick och hans gärna mot det groteska tenderande humor. — Nat. mus. äger utom marmororiginal skisser

och modeller samt omkr. 700 handteckningar av S. I den rika Sergellitteraturen märkas särskilt arbeten av Julius Lange, G. Göthe och H. Brising.

Sergipe [-ʒi'pə], kuststat i ö. Brasilien. 39,090 kvkm. 0,5 mill. inv. Huvudstad Aracaju.

Serici'n, albumoid (se Äggviteämnen), som jämte fibroin är huvudbeståndsdelen i råsilke.

Serici't, kaliglimmer (se Glimmer) av gulaktig l. grön färg, förekommer i fylliter och halvkristalliniska sandstenar.

Se'rie (lat. *se'ries*), rad, oavbruten l. regelbunden följd. — *Fys.* Se Spektrum. — *Geol.* Stratigrafisk enhet, omfattande alla under en era tillkomna bergarter (t. ex. paleozoiska S.); stundom betecknas med S. mindre enheter (t. ex. Visingsöserien), vilkas tidsbegränsning är osäker.

Seriebåglampa, båglamptyp (se Elektrisk belysning sp. 903), vari kolens inbördes avstånd regleras genom en i serie med kolen inkopplad elektromagnet. Jfr Shuntreglering 2.

Seriedynamo, seriegenerator, se Elektriska maskiner sp. 869.

Seriekoppling, se Koppling. *Fys.*

Serielindning. 1. I compoundmaskiner benämning på den av magnetlindningarna, som är seriekopplad med ankaret. — 2. En typ ankarlindningar, där samtliga ankarspolar, vilka befinna sig under poler av samma polaritet, äro seriekopplade. Utförbar endast som våglindning (se d. o.) och i flerpoliga maskiner. Spec. användbar, då spänningen är hög i förhållande till maskinens effekt l. varvtal.

Seriemaskin, elektrisk generator l. motor, där magneterna äro kopplade i serie med ankaret. Jfr Elektriska maskiner sp. 869 och 872.

Serieparallellindning, våglindning (se d. o.), där två, sällan flera, serielindningar skilda inläggas i ankaret. Vartannat spår och varannan kollektorlamell tagas då i anspråk av vardera serielindningen. Kollektorborstarna täcka två lameller och förbinda därigenom serielindningarna parallellt. S. användes, då den enkla serielindningen skulle medföra ett alltför lågt lamelltal med gnistbildning vid borstarna. Jfr Slinglindning.

Seriepump, centrifugalpump med seriekopplade pumphjul; användes vid stora tryckhöjder och mottryck, t. ex. vid matning av ångpannor med arbetstryck över 15 kg. per kvcm.

Serier (jfr Serie) l. progressio'ner, matematiska uttryck, bestående av ett ändligt l. oändligt antal termer, vilka äro givna som funktion av sitt ordningsnummer och ev. även andra variabler. Oändliga S. äro konverge'nta, diverge'nta l. obestämda, allteftersom summan av de n första termerna vid oändligt växande n går mot ett ändligt gränsvärde, växer över alla gränser l. saknar gränsvärde. I förra fallet kallas gränsvärdet seriens summa. — Bland de enklaste S. är den aritme'tiska, där differensen mellan två på varandra följande termer är konstant. Termernas summa är lika med produkten av deras antal och aritmetiska medelvärdet av första och sista termen; en oändlig aritmetisk S. divergerar alltid. I geome'triska S. är förhållandet mellan varje term och den föregående konstant. Om första termen är a och det kon-

stanta förhållandet, k v o t e n, är q, så blir n-te termen $a \cdot q^{n-1}$ och summan av de n första termerna $a\frac{q^n-1}{q-1}$. En oändlig geometrisk S. är konvergent, om kvotens numeriska värde är mindre än 1, men divergent, om det är lika med 1. större än 1. I förra fallet blir dess summa lika med $\frac{a}{1-q}$. H a r m o'n i s k är en S., så beskaffad, att termernas inverterade värden bilda en aritmetisk S.; serien är likväl divergent. Vid. märkas p o t e'n s-s e r i e r n a, vilkas n-te term har formen $a_n x^n$, där a_n är en av n beroende koefficient och x en variabel. Bland potensserierna märkes b i n o m i a' l - s e r i e n $1 + mx + \frac{m(m-1)x^2}{2!} + \frac{m(m-1)(m-2)x^3}{3!} + \ldots$ (se M a - t e m a t i s k a t e c k e n), serieutvecklingen av funktionen $(1+x)^m$. Den konvergerar för $|x| < 1$. Funktioner, uppfyllande vissa villkor, kunna utvecklas i en potensserie, T a y l o r s S., $f(x+h) = f(x) + hf'(x) + \frac{h^2}{2!}f''(x) + \frac{h^3}{3!}f'''(x) + \ldots$ För $x = 0$ fås M a c l a u r i n s S. Endast om skillnaden mellan $f(x+h)$ och summan av de n första termerna, r e s t t e r m e n, går mot noll för oändligt växande ordningsnummer är ovanstående ekvation riktig. Vid. märkas t r i g o n o m e' t r i s k a l. F o u - r i e r s S., där n-te termen har formen $a_n \sin nx$ l. $a_n \cos nx$. De ha stor betydelse även inom matematisk fysik för framställning av godtyckliga, kontinuerliga l. diskontinuerliga funktioner.

Serieutveckling, angivande av en konvergent serie, vars summa är lika med en given funktion.

Se'rifos, ö bland Kykladerna i Egeiska havet. Rikt på nyttiga mineral (järn- och kopparmalm m. m.). 78 kvkm. C:a 4,000 inv.

Se'rikultur (av grek. *ser*, silkesmask), silkesodling.

Se'ring, M a x, f. 1857, tysk nationalekonom, prof. senast vid Berlins univ. 1906. S:s arbeten behandla främst agrarekonomi och agrarpolitik (bl. a. *Die landwirthschaftliehe Konkurrenz Nordamerikas*, 1887).

Serioso [-å'så], ital., allvarligt.

Seriö's (fr. *sérieux*), allvarlig, högtidlig.

Serla'chius. 1. J u l i a n S., f. 1854, d. 1925, finländsk jurist, justitieråd 1919. S. blev 1900 led. av senatens justitiedepartement men avgick s. å. ss. demonstration mot att ryska språket anbefalldes till användning i vissa av Finlands ämbetsverk. S. räknades ss. en av Finlands främsta juridiska forskare, särskilt inom civilrätten. — 2. A l l a n S., f. 1870, den föreg:s halvbroder, rättslärd, prof. i straffrätt vid Helsingfors univ. 1902, inrikesminister 1917, minister i Kristiania 1918—19, justitieråd 1923. S. blev 1924 ordf. i 1922 års kommitté för undersökning av alkohollagstiftningens följder.

Se'rlio, S e b a s t i a n o, f. 1475, d. 1552, italiensk arkitekt, inkallad av Frans I till Frankrike, bl. a. för uppförandet av Fontainebleau. Sin största betydelse fick han genom sitt stora teoretiska verk *Tutte le opere di architettura* (1584), i vilket antikens och renässansens byggnadskonst kodifierades.

Sermon joyeux [-må'ŋ ʃoajö']

Rutger Sernander.

(fr., munter predikan), urspr. en art av det komiska medeltidsdramat, bestående i parodiska predikningar, ofta av backanaliskt innehåll, som höllos av det yngre prästerskapet. Ett slag av S. äro de s. k. kalottpredikningarna (se d. o.); drag därav förekomma i Bellmans bibelparodier.

Sernander, Rutger, f. 1866, botanist, spec. växtgeograf och -biolog, prof. i växtbiologi i Uppsala 1908. Banbrytande äro S:s studier över klimatets och växtvärldens utveckling i Skandinavien efter istiden. Därvid har S. vid undersökning av torvmossar sökt fastställa de växtsamhällen, som givit upphov till de olika torvskikten, och de klimatiska förutsättningarna för dessa växtsamhällens existens. I anslutning till A. G. Blytt (jfr d. o.) har han med stöd av dylika arbeten utformat den s. k. Blytt-Sernanderska klimatväxlingsteorin (se vid. Sverige. *Växtvärld*). S. har även utgivit viktiga arbeten över olika svenska växtsamhällen, lavarnas biologi, växternas spridning m. m. samt utövat ett betydande inflytande som lärare. Han är en av den svenska naturskyddsrörelsens förgrundsgestalter.

Serner, Gunnar, f. 1886, författare, fil. d:r. S. har under pseud. Frank Heller vunnit stora framgångar med sina livfullt berättade, skarpsinniga äventyrsberättelser (*Herr Collins affärer i London*, 1914; *Storhertigens finanser*, 1915; *Kejsarens gamla kläder*, 1918, m. fl.). S. har även skrivit de av ett festligt humör präglade dikterna *Ballader till bröderna* (1926).

Serologi' (av *serum* och grek. *lo'gos*, lära), eg. läran om blodserum och dess egenskaper, vanl. läran om blodet ur immunitetssynpunkt. Jfr Immunitetslära, Serumdiagnostik och Serumterapi.

Sero'v, Valentin Aleksandrovitj, f. 1865, d. 1911, rysk målare. S. var elev av Rjepin och började sin konstnärsbana som historiemålare. Sin största insats gjorde han emellertid med sina briljant karaktäriserande, i bred impressionistisk stil hållna porträtt (se ill. till Rysk konst sp. 1519).

Se'ro venie'ntibus o'ssa, lat., "benen åt dem, som komma för sent", d. v. s. de, som komma för sent, måste nöja sig med kvarlevorna.

Se'rpens, lat., Ormen (se Ophiuchus).

Serpe'nt (ital. *serpentone*, av *serpente*, orm), musikinstrument av trä l. metall för djupt basläge, konstruerat mot slutet av 1500-t. och delvis ännu använt på 1800-t. (Mendelssohn-Bartholdy, Wagner m. fl.), men numera ersatt av ofikleid, tubor m. m. Sitt namn har S. fått på grund av sin ormlika form.

Serpenta'riarot, se Aristolochia.

Serpenti'n (av lat. *se'rpens*, orm). 1. Väg, som (särskilt i brant terräng) slingrar sig i form av en ormlinje. — 2. Flodbåge, omfattande mindre än en halvcirkel. Jfr Meander. — 3. Hoprullade, långa, färgade pappersremsor, vilka (vid karnevalsupptåg o. d.) kastas upp i luften och därvid ringla upp sig och omsnärja de kringstående. — 4. Vattenhaltigt magnesiumsilikat av sammansättningen $2H_2O \cdot 3MgO \cdot 2SiO_2$ med inblandning av något järnsilikat. S. förekommer i finbladiga l. täta massor, mest tills. med olivin o. a. magnesiumrika silikat, varav S. är en omvandlingsprodukt. Flera varieteter förekomma. Vanlig S. är mörkgrön med splittrig, matt brottyta. Ädel S. är genomskinlig, gul l. grön, med mussligt, något glänsande brott. Krysoti'l (serpentinasbest), är en fintrådig, sidenglänsande varietet (se Asbest). S. har fått användning vid tillverkning av åtskilliga prydnadsföremål och i viss utsträckning som byggnadssten.

Serpentingruppen omfattar mineral, bestående av vattenhaltigt magnesiumsilikat; hit höra serpentin, talk, sjöskum m. fl.

Se'rra, port., bergskedja.

Serrade'lla, seradella, *Orni'thopus sati'vus* (fam. *Legumino'sae*), ärtväxt med blekröda blommor och ledade baljor, härstammar från Pyreneiska halvön. S. odlas som ettårig foderväxt, spec. på sandmark, dock knappast i Sverige.

Se'rra do Mar, se Brasilien sp. 498 f.

Serra'no y Domínguez [i dåmi'nngeth], Francisco, hertig de la Torre, f. 1810, d. 1885, spansk general och liberal politiker. S. tog framstående del i carlistkrigen på 1830-t., inträdde i cortes 1839 och var utrikesminister 1862—63. Efter att i upproret mot Isabella 1868 ha fört befälet över revolutionsarmén var S. efter drottningens avsättning Spaniens styresman 1869—71 och därefter under Amadeus' regering två gånger konseljpresident. Efter republikens proklamerande 1873 var S. president 1874. Han måste dock vika för den monarkiska reaktionen men var från 1876 senatens president.

Serra'ti, Giacinto Menotti, f. 1875, italiensk socialist. S., som en tid var redaktör för Avanti, är ledare för en kommunistisk grupp inom italienska socialistpartiet. Han genomdrev 1919 partiets anslutning till Moskvainternationalen, varur en utbrytning dock skedde redan 1921, då S. och hans anhängare vägrade ur partiet utstöta den moderata Turatigruppen.

Serre [sär], vänsterbiflod till Oise i dep. Aisne, n. Frankrike. 112 km.

Serto'rius, Quintus S., d. 72 f. Kr., romersk politiker, bekämpade under inbördeskrigen ss. ståthållare i Spanien från 83 senatspartiets fältherrar; lönnmördades av en underbefälhavare.

Se'rtürner, Friedrich, f. 1783, d. 1841, tysk apotekare, framställde 1804 för första gången ur opium ett kristalliserande ämne (morfin), som hade opiums narkotiska egenskaper i koncentrerad form. S:s upptäckt ledde till framställandet av övriga alkaloider och har haft utomordentlig betydelse för den organiska kemin och medicinen.

Serubba'bel (i Septuaginta och N. T. Soroba'bel), persisk ståthållare över Juda omkr. 520 f. Kr. S. var enl. Hagg. 1:1

m. fl. son till en viss Sealtiel, vilken säkerligen är identisk med konung Jojakins son med samma namn (jfr Matt. 1:12), och alltså en ättling av det gamla kungahuset. Under S. påbörjades på Haggais och Sakarjas tillskyndan tempelbygget. Dessa profeter (jfr Hagg. 2:24; Sak. 6:12 f.) utpekade även S. ss. Messias.

Sérullas [-rylla'], Georges Simon, f. 1774, d. 1832, fransk kemist och apotekare, prof. vid militärläkareskolan i Paris 1825, framställde och undersökte en del nya kemiska föreningar, ss. jodoform, etersyror, cyanursyra m. fl.

Se'rum, plur. se'ra (lat., vätska), från fasta partiklar befriad äggvitehaltig kroppsvätska. I allm. avses med S. blodserum (se Blod) l. ev. immunserum (se Immunitetslära sp. 1271).

Serumdiagnostik. I. S., se'rol. immu'nodiagnostik, metoder att påvisa de specifika förändringar i blod, som uppkomma genom antigener (bakterier m. m.; se Antigen och Immunitetslära), och att därigenom i det särskilda fallet (vanl. vid infektionssjukdom) bestämma antigenets natur. De viktigaste metoderna äro följande: Pfeiffers reaktion: uppslamning av koleravibrioner l. av tyfusgruppens baciller i serum från person, som misstänkes lida av infektion med något av dessa virus, varpå blandningen insprutas i bukhålan på marsvin l. försättes med serum från marsvin. Har den sjuke t. ex. kolera, så innehåller hans serum immunkroppar, som vid tillförande av komplement (serum l. vätska i bukhålan från marsvin) upplösa de tillsatta koleravibrionerna men ej andra virus. — Wida'ls reaktion: uppslamning av levande l. döda baciller av tyfusgruppen i serum från person, som misstänkes lida av någon tyfusinfektion. Den art baciller, som orsakat sjukdomen, aggutineras härvid lättare (i större utspädning av serum) än andra. — Precipiti'nreaktion, se Precipitiner. — Toxi'n-antitoxi'nreaktioner: samtidig insprutning på djur av serum från infekterad person och toxin från den art bakterier, som förmodas ha orsakat infektionen. Är toxinet rätt valt, ingår det förening med antitoxinet från den sjukes serum, och ingen förgiftning av djuret inträder. — Reaktion på kompleme'ntbindning enl. J. Bordet: försättes komplementhaltigt serum med antigen och detta antigens antikropp, binder allt komplement (komplementavlänkning). Om däremot ej samhörande antigen och antikropp l. endast endera sättes till komplementhaltigt serum, sker ingen bindning av komplement. Genom att påvisa, om komplementavlänkning sker (a) l. icke sker (b), kan man alltså avgöra, om förmodat antigen l. antikropp finnes hos en person. Som indikator på komplementavlänkning användes ett hemolytiskt system: röda blodkroppar + deras antikropp (lysin). Lysinet verkar upplösande på blodkropparna endast vid närvaro av komplement. Upplösning av blodkropparna (hemolys) erhålles alltså, om komplementavlänkning ej ägt rum (negativ reaktion på sökt antigen l. antikropp, = b). Vid positiv reaktion sker ingen hemolys (komplementet har bundits, = a). Ex. 1) Tyfusbaciller (= antigen), 2) serum från tyfusinfekterad (= den specifika antikropp, vars

ev. förekomst skall undersökas), 3) marsvinsserum (= komplement), 4) fårblodkroppar och 5) inaktiverat serum från kanin, behandlad med fårblodkroppar [antikropp (lysin) till 4.].

1+2+3+4+5: ingen hemolys = positiv reaktion
(1 och 2 ha bundit 3 = komplementavlänkning)
2+3+4+5: hemolys = negativ reaktion
1+3+4+5: „ = „ „

Talrika undantag från detta schema finnas dock, varför hithörande reaktion måste bedömas under stark kontroll. Den största praktiska nyttan har tillämpningen av Bordets schema funnit i Wassermanns reaktion på syfilis. Som antigen användes tidigare för denna reaktion extrakt på syfilitiska organ. Antikropp är serum från syfilissmittad person, vartill i likhet med föregående komma komplementserum och hemolytiskt system. Frånvaro av hemolys visar, att försökspersonen har syfilis. Vid närmare undersökning av reaktionen har det visserl. visat sig, att den ej låter förklara sig enl. Bordets schema. Trots detta är den alltjämt ett utomordentligt viktigt diagnostiskt hjälpmedel. — Tuberkuli'nreaktion: i likhet med den föreg. är denna en till sin natur omstridd reaktion, som erhålles genom att i hudens ytliga lager l. i ögonbindesäcken införa tuberkulin (extrakt från tuberkelbaciller; se Tuberkulin) i minimala doser. Härvid erhålles hos individer, som äro l. nyligen varit infekterade med tuberkelbaciller, rodnad och svullnad på applikationsstället, feber samt inflammation kring tuberkulösa härdar (spec. i huden vid lupus). Reaktionen ges av friska först vid betydligt större doser. (Jfr Tuberkulos.) — II. Serumdiagnostiska metoder ha använts för undersökningar av släktskapsförhållanden och fylogeni. Organismerna anses därvid vara besläktade alltefter graden av likhet, som deras äggviteämnen uppvisa vid serumdiagnostiska reaktioner. — *Isohemagglutination* (av grek. *i'sos*, lika, och *hai'ma*, blod) kallas en agglutination av de röda blodkropparna hos människan, när dessa uppslammas i serum från vissa personer, medan de ej agglutineras av serum från andra. Företeelsen beror på förekomsten av s. k. receptorer (A och B) i de röda blodkropparna och agglutininer i serum (α och β). Efter dessas förekomst i blodet tillhör en person endera av följande grupper:

Grupp	Receptorer i blodkroppar	Agglutininer i serum
I	inga	α och β
II	A	β
III	B	α
IV	A och B	inga

Vid blodöverföring, som förr ofta fick en olycklig utgång, bestämmas numera vederbörandes grupper. Som givare får icke tas en person, vars blodkroppar kunna agglutineras av mottagarens serum i dennes kärlsystem. I sådant fall inträda svåra sjukdomssymtom. Givaren bör tillhöra mottagarens grupp l. grupp I, den s. k. universella donatorgruppen. Enär A och B bero på ärftliga faktorer och ärvas enl. bestämda lagar, har man velat använda undersökning av blodet i detta hänseende som bevismaterial i faderskapsmål (faderskapsreaktion). — Ett med serumdiagnostiska metoder uppgjort stamträd över växtriket visar väsentlig överensstämmelse med den gängse systematikens resultat

Kyrkan Saint-Sulpice i Paris. Av Jean-Nicolas Servandoni.

men avviker även i flera viktiga punkter; dessa arbeten ha dock ännu knappast lett till några slutgiltiga resultat.

Serumglobulin, se Äggviteämnen.

Serumsjuka, en stundom inträdande reaktion hos kroppen efter insprutning av serum, yttrande sig i ödem kring insprutningsstället, ev. utbredande sig till andra kroppsdelar, urticaria, feber, svullnad i leder och albuminuri. S. är vanl. hastigt övergående (på ¼—½ timme) och ofarlig men kan i sällsynta fall uppträda som häftig och dödlig chock. S. uppstår först 12 dygn efter en första seruminsprutning; risken för S. ökas vid upprepade insprutningar.

Serumterapi, åtgärder att medelst immunsera skydda mot infektion (eg. serumprofylax) l. bota redan uppkommen infektion. S. består i passiv immunisering (se Immunitetslära sp. 1271); aktiv immunisering åstadkommes genom vaccination (se d. o.). Båda dessa metoder kunna kombineras: serovaccination. Vid S. insprutas intramuskulärt l. i blodet på människor immunserum, som innehåller antitoxiner svarande mot de toxiner, mot vilka man vill bereda ett skydd i händelse av infektion l. vilka redan alstrats av en infektion. Möjligt är, att vissa immunsera härvid ej enbart verka neutraliserande på av bakterierna alstrade toxiner (*antito'xiska sera*) utan även direkt skada bakterierna själva (*bakterici'da sera*). Av största betydelse är, att S., när den ej kunnat tillämpas profylaktiskt, inledes under sjukdomens tidigaste stadier. Rent antitoxiska i sin verkan äro sera mot difteri, tetanus, rödsot, ormgift (se dessa ord) och höfeber (se Höfeberserum). S. k. baktericida seras verkningssätt är föga utrett. Till dessa kunna räknas sera mot pest (se d. o.), epidemisk hjärnhinneinflammation (se Hjärnsjukdomar sp. 820), tyfus (se d. o.) och infektioner med stafylokocker, streptokocker och pneumokocker (vanl. användes härvid polyvalent serum; se d. o.). S. har även, fast med osäkert resultat, använts mot tuberkulos.

Serva'l, *Fe'lis se'rval,* ett till Kattsläktet hörande rovdjur. Totallängd 135 cm., därav svansen 30—35 cm. Afrika.

Servandoni [-vaŋdåni'], Jean-Nicolas, f. 1695 l. 1696, d. 1766, fransk arkitekt och teaterdekoratör av italiensk börd. S:s namn är framför allt knutet till huvudfasaden till Saint-Sulpice i Paris (fullb. 1745), som länge, ehuru delvis oriktigt, gällt som den första klassicistiska kyrkofasaden i 1700-t:s Paris.

Servede [-ve'dhe] (förfranskat Servet), Miguel, f. 1511, d.

1553, spansk humanist och läkare. S. gjorde sig känd genom sina medicinska rön och upptäckte bl. a. lilla kretsloppet (jfr Blodomlopp sp. 100). Han riktade redan 1531 ett skarpt angrepp mot treenighetsläran och sammanfattade i det anonymt utgivna arbetet *Christiani'smi Restitu'tio* (1553) sin kritik av kyrkoläran. Genom en lärjunge till Calvin angavs nu S. för inkvisitionen ss. sannolik författare, fängslades men lyckades fly och begav sig då till Genève. Calvin lät emellertid döma honom till döden, varpå S. levande brändes (Calvin skall enl. uppgift ha yrkat på ett mildare dödssätt).

Serve'ra (av lat. *servi're,* tjäna), lägga för, hälla i, passa upp (vid bordet), duka fram.

Servet [-vä'], se Servede.

Serve'tt (fr. *serviette,* av lat. *servi're,* tjäna), liten duk av linne (l. papper), vilken vid måltid användes som skydd för kläderna samt att torka munnen och händerna med. — S. användes under medeltiden endast av de förnämaste och anses ha blivit allmänt brukliga i Europa först mot slutet av 1500-t.; de voro då mycket större än nu. Ett slags föregångare var den s. k. ”knivduken”, vilken användes av flera personer.

Service [sə'vis], Robert, f. 1874, engelsk författare. S., som tidigt emigrerade till Kanada, förde länge i vilda västern ett äventyrligt liv, som han skildrat i romaner (bl. a. *The Trail of '98,* 1911; Guldgrävartåget anno 98, 1924) och en rad klangfulla, av Kipling påverkade dikter (sv. övers. i urval: Guldgrävardikter, 1917). S. deltog som sjukvårdssoldat i världskriget, från vilket han hämtat motiv till diktsamlingen *The rhymes of a redcross man* (1916).

Servigi'n, servigin-stropp, smidig stropp, hoplagd och märlad (ej slagen) av flera garn, användes bl. a., då taljor skola påslås å rundhult.

Servi'l (lat. *servi'lis,* av *se'rvus,* slav), slavisk, krypande. — Subst.: servili'sm l. servilite't.

Servi's (fr. *service,* eg. tjänst), borduppsats, tillbehör (glas-, porslins-, silverkärl etc.) till ett dukat bord; manskap, som avdelats att handha en artilleripjäs (kanonservis) l. kulspruta.

Servisbox, se Ledningssystem sp. 341.

Se'rviska muren, se Rom sp. 1254.

Servisledning, se Gasverk sp. 1104 och Ledningssystem sp. 341.

Servi'ter (lat. *Se'rvi bea'tae Mari'ae vi'rginis,* Den saliga jungfrun Marias tjänare), en 1233 i Florens stiftad och 1255 stadfäst munkorden (enl. augustinregeln), 1424 organiserad ss. den 5:e tiggarorden. S. finnas särskilt i Italien och Österrike. En kvinnlig gren uppstod i Italien omkr. 1280.

Servitri's, se Servitör.

Servitu't (av lat. *se'rvitus,* slaveri, osjälvständigt tillstånd). *Civilr.* ”Besvär och last”, som till förmån för en fastighet (den s. k. *härskande* fastigheten) vilar å en annan fastighet (den s. k. *tjänande* fastigheten) eller m. a. o. rättighet för innehavaren av en fastighet att till förmån för denna utöva visst begränsat förfogande över en annan fastighet. Den svenska rättens S., reglerat i lag 14 juni 1907, är således ett s. k. rea'lservitut, till skillnad från det i utländsk rätt förekommande persona'l-

s e r v i t u t e t, som innebär rätt för en viss person att på givet sätt begagna en sak. S. kan vara av olika slag, t. ex. rätt till vattenhämtning å den tjänande fastighetens mark, rätt till väg däröver (s. k. *po'sitiva S.*), förpliktelsen att på dess tomt ej anlägga t. ex. en fabrik (s. k. *ne'gativa S.*). S. kommer till stånd genom avtal l. i samband med jorddelningsförrättning l. grundar sig på urminnes hävd. För att vara gällande mot ny ägare av den fastighet, som besväras av S., måste S., vilka uppkommit genom avtal, intecknas. — *Folkr.* Se S t a t s s e r v i t u t.

Servitö'r (fr. *serviteur,* av lat., *servi're,* tjäna), uppassare, kypare. — S e r v i t r i' s, uppasserska.

Se'rvius Tu'llius, enl. sägnen Roms sjätte konung, son av en slavinna (se R o m sp. 1254). S. torde vara helt ohistorisk.

Se'rvus, lat., slav, tjänare; stundom använt som hälsningsord. — S. s e r v o' r u m D e' i, "Guds tjänares tjänare", självbeteckning, som påven (jämte biskopstiteln) använder i högtidliga utgående skrivelser (encyklikor m. m.); först använd av Gregorius I.

Serö's, eg. tillblandad med serum (om kroppsvätskor), användes för att beteckna äggvitehaltiga kroppsvätskor i allm. — S. h i n n o r, av endotel beklädd fibrillär bindväv, som överdrar vissa organ, ss. hjärta, lungor, bukinälvor m. fl. Jfr H j ä r t a (hjärtsäck) sp. 823, L u n g o r (lungsäck) sp. 878, B u k (bukhinna). Deras endotelklädda fria yta är fuktad av serös vätska. — S. h ö l j e t, se F o s t e r h ö l j e n. — S. k ö r t l a r, se K ö r t l a r.

Se'sam, *Se'samum i'ndicum* och *Sesamum radia'tum* (fam. *Pedalia'ceae,* ordn. *Tubiflo'rae*), örter, härstammande från tropiska Afrika l. Asien. S. ha små, oljehaltiga frön, ur vilka pressas s e s a m o l j a. Denna användes bl. a. som matolja, i tvålfabrikationen samt i margarinindustrin (se vid. M a r g a r i n). S. odlas allmänt i tropiska länder, spec. i Ostindien, samt i Medelhavsländerna, Kina och Japan. S., som är en urgammal kulturväxt, omnämnes bl. a. i Tusen och en natt. — S e s a m k a k o r, pressrester efter oljeberedningen, äro till följd av hög halt av protein (38 %) och fett (12 %) ett värdefullt kraftfoder men ha jämförelsevis ringa användning.

Se'samben, se E x t r e m i t e t e r sp. 1333.

Sesam, öppna dig! (jfr S e s a m), trollformel i Tusen och en natt; i överförd bet. nyckel (se d. o.), lösensord o. d.

Se'sia, vänsterbiflod till Po i Piemonte, n.v. Italien. 138 km.

Se'skarö, ö i Bottniska viken, 12 km. s.v. om Salmis, delad mellan Haparanda stad och Neder-Torneå skn, Norrb. l. På S. ligga Granviks och Sandviks ångsågar.

Seskvioxi'd, oxid av ett trevärt ämne. Allmän formel: M_2O_3.

Sesle'ria, växtsläkte (fam. *Grami'neae*). *S. coeru'lea,* b l å - ä l v i n g, ä l v ä x i n g, är ett tämligen lågväxt, blåaktigt gräs med sammanträngd, huvudlik vippa av blågrå färg. Rätt sparsam på fuktig ängsmark.

Seso'stris, se E g y p t e n sp. 751.

Sesshu, f. 1420, d. 1506, japansk målare, en av den österländska konstens största personligheter. S. har huvudsakl. målat landskap och utgick därvid från

det kinesiska Sungmåleriet. Hans konst är i regel präglad av stor kraft och monumentalitet. Ibland söker han dock fånga ett landskapsintryck i snabbt nedkastade, konturlösa tuschfläckar. Se ill. till Japansk konst sp. 83.

Sessio'n (av lat. *se'ssio*, sittning), sammanträde, överläggning.

Seste'rtie (lat. *seste'rtius*, eg. halvtredje, näml. *as*), förk. HS, det vanligaste romerska räknemyntet av silver, = 2 ½ as (från 217 e. Kr. höjd till 4 as). Metallvärdet motsvarande c:a 17 öre.

Sesti'n (ital. *sestina*, av lat. *sex*, sex), en urspr. provensalsk versform om sex sexradiga strofer med invecklad rimföljd och en treradig slutstrof. S. har använts bl. a. av Petrarca och i spansk litteratur.

Se'ston (av grek. *sesto's*, avsilbar), inom limnologin beteckning för alla de svävkroppar, vilka kunna frånsilas vattnet. S. består dels av levande element (plankton och neuston, se dessa ord), dels av livlösa (tripton l. detritus, se dessa ord). Inom den hygieniska limnologin kan ett vattens renhetsgrad delvis avläsas ur dess totala sestonhalt.

Set. 1. Fornegyptisk gud, i Osirissagan framställd ss. Osiris' fiende och baneman. — 2. Enl. 1 Mos. 4:25 (Jahvisten) en tredje son till Adam och Eva. I Prästkodex (1 Mos. 5) synes S. vara tänkt ss. Adams ende son, och från honom härledas här människosläktets urfäder fram till Noa. Denna släkttavla är urspr. identisk med Jahvistens förteckning (1 Mos. 4:17 ff.) över Kains efterkommande och torde återgå på babyloniska förebilder.

Se'tesdalen, längsta dalgången i Sörlandet, s. Norge (se ill. till d. o. sp. 995—996). S. genomflytes av Otteraaen.

Se'ti, Se'tos, två egyptiska faraoner av 19:e dynastin, regerade resp. i början och slutet av 1200-t. f. Kr.

Se'tter (eng. *setter*, av *set*, sätta, ställa), se Hund sp. 999 f.

Setterbo, se Säterbo.

Settersta, se Sätersta.

Setterwall, Kristian, f. 1857, bibliograf, andre bibliotekarie i Kungl. Bibl. 1908—24, har bl. a. utgivit *Svensk historisk bibliografi* 1875—1900 (1907) och 1901—20 (1923).

da Settignano [-tinja'nå], Desiderio, f. 1428, d. 1464, italiensk bildhuggare. S. är en av den florentinska ungrenässansens främsta konstnärer och förenar i sina marmorverk en utmärkt teknisk skicklighet med förfinad formkänsla. Hans främsta verk är Carlo Marsuppinis gravvård i Santa Croce, Florens. Berömda äro även hans porträttbyster av unga florentinskor (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1531).

Settlement [se'ttlmənt] (eng., fastställande). 1. Avtal l. förordnande om arvsföljd, t. ex. *Act of Settlement* (se Act). — 2. Nybygge; koloni, spec. mindre koloni l. bebyggelse under särskild förvaltning. — 3. Välfärdsinrättningar av en särskild typ, utbildad av den s. k. settlementrörelsen. Denna bestod urspr. i att bildade personer bosatte sig i storstädernas arbetarkvarter (först i Whitechapel i London på 1870-t.) för att genom personlig bekantskap och påverkan bidraga till höjande av sämre lottade människors andliga nivå m. m. Därur ha, särskilt i England och Amerika, uppstått stora under-

Le chahut. Målning av Georges Seurat.

visningsanstalter för arbetare. — I Norden har en efter förhållandena modifierad settlementverksamhet upptagits först vid Birkagården i Sthlm (1912); andra svenska S. äro Södergården i Sthlm, Nordgården i Göteborg och Arosgården i Västerås.

Setubal [seto'-], eng. *Saint Ubes,* stad i prov. Estremadura, Portugal, 30 km. s.ö. om Lissabon, vid en vik av Atlanten. Utmärkt hamn. Betydande export av bl. a. vin, sardiner och spec. havssalt, som utvinnes (årligen c:a 180,000 ton) i saliner vid S. Ruiner från romartiden. 40,000 inv.

Se'tälä, E e m i l, f. 1864, finländsk språkforskare, prof. i finska språket och litteraturen i Helsingfors 1893. S. har i banbrytande arbeten behandlat grammatiska och ljudhistoriska problem i finsk-ugrisk språkforskning och har utgivit värdefulla undersökningar av finsk folkdiktning. Tills. med K. Krohn (se d. o.) grundade han 1901 tidskriften Finnisch-ugrische Forschungen. Led. av lantdagen 1904—16, 1917—19, av riksdagen sedan 1919, tillhör S. samlingspartiet. Han var 1917—18 kyrko- och undervisnings-, 1925 undervisnings- och 1925—26 utrikesminister. I undervisnings- och språkpolitiska frågor är S. ivrig fennoman.

Seul, se S ö u l.

Se upp för ankaret säges ett fartyg göra, då ankarkättingen sträckts upp och fartyget ej draggar l. rör sig med vind och ström.

Seurat [söra'], G e o r g e s, f. 1859, d. 1891, fransk målare. S. är neoimpressionismens (se d. o.) grundare och målade först ljusdallrande bad- och strandbilder (*Grande Jatte,* 1886) men sökte sig i sina senare arbeten, ofta med motiv från teaterns värld, fram till en dekorativt förenklad form, som förebådar senare konstriktningar (*Le chahut,* 1890). Även färgskalan förenklade han i riktning mot en viss grafisk verkan.

Sevalla, socken i Västmanl. l., jämte Tortuna pastorat i Västerås stift. 635 inv.

Seward [s-jo'əd]. 1. Stad i Alaska, För. Stat., på Kenaihalvön vid s. kusten. S. är kolstation för För. Stat:s marin och utgångspunkt för en nyanlagd järnväg (750 km.) till Fairbanks i mell. Alaska. 650 inv. — 2. Halvö i Alaska, För. Stat., vid Berings sund. Rika guldfyndigheter.

Sevasto'pol, stad i rep. Krim, Ryssland, på halvöns s.v. kust. Viktig örlogshamn. Livlig handel och sjöfart (export av vin och sydfrukter). 80,000 inv. — S. ligger på platsen för en forntida grekisk koloni. En tartarby på samma plats kom 1783 under ryssarna och utsågs till station för ryska Svarta havsflottan. Dess starka befästningar förstördes

Utsikt från nuv. Mynttorget över Lejonbacken, Slaktarhusbron och Blasieholmen i Stockholm. Målning av Johan Sewenbom. (Stockholms rådhus.)

fullständigt vid S:s ryktbara belägring under Krimkriget (se d. o.) men återuppbyggdes efter 1870. Under världskriget var S. operationsbas för ryska Svarta havsflottan men besattes 1918 av tyskarna.

Ševčik [sje'vtjik], Otokar, f. 1852, tjeckisk violinist, har verkat som orkester- och soloviolinist men främst under en lång lärarverksamhet i Ryssland, Wien och Prag vunnit rykte som violinpedagog och utgivare av studieverk för violin.

Seveberget, annat namn på Kölen (se d. o.).

Sevede härad och tingslag i Sevede och Tunaläns domsaga, Kalmar l., omfattar socknarna Frödinge, Djursdala, S. Vi, Rumskulla, Pelarne, Vimmerby landskommun och Vena.

Sevede och Tunaläns domsaga, Kalmar l., utgöres av Sevede härad och tingslag samt Tunaläns härad och tingslag. 26,365 inv.

Sevegruppen, en serie starkt metamorfoserade bergarter (gnejser, kvartsiter, glimmerskiffrar, kalkstenar etc.) i skandinaviska fjällen (jfr Seveberget), huvudsakl. i dessas ö. delar. S. ansågs förr allmänt vara algonkisk och vid fjällveckningen pressad fram över siluren i fjällens ö. randzon. Numera har det visat sig, att S. till stor del är av kambro-silurisk ålder.

Sevelin, Per Erik, f. 1791, d. 1851, skådespelare, huvudsakl. anställd vid Kungl. teatern, ryktbar för sin framställning av komiskt karikerade typer. Hans hustru Anna Sofia S., f. Thunberg, f. 1790, d. 1871, operasångerska, framträdde särskilt i sopranpartierna i Mozarts och Rossinis operor.

Sewenbom (Säfvenbom), Johan, f. 1721, d. 1784, målare. S., som utbildades under Joseph Vernet, är Elias Martins närmaste föregångare inom det svenska landskapsmåleriet och ger i sina effektfullt upplagda utsikter en föraning om dennes koloristiska romantik. Bäst till sin rätt kommer han i den stora serie

Markisinnan de Sévigné. Målning av Robert Nanteuil.

målningar med motiv från Sthlm, som finnes i Stockholms rådhus.

Seve'rerna, romersk kejsarätt (193—235), till vilken Septimius Severus, Caracalla, Macrinus, Heliogabalus och Alexander Severus (se dessa) hörde.

Seve'rien, gammalt landskap kring Desnas mell. lopp s.v. om Moskva. S. var urspr. ett självständigt furstendöme men införlivades med Polen och avträddes 1667 till Ryssland.

Severing [še'fe-], C a r l, f. 1875, tysk socialdemokratisk politiker, fackföreningsman och publicist, led. av riksdagen 1907—12 och sedan 1920 samt av nationalförsamlingen 1919—20. Rikskommissarie för Rhenprovinsen och Westfalen 1919, var S. 1920—26 preussisk inrikesminister, då han organiserade den republikanska förvaltningen och ingrep mot såväl den kontrarevolutionära högern som kommunisterna.

Severi'nus, d. 482, katolskt helgon, vistades från 454 ss. asket i Noricum och blev vida berömd för sin religiösa och sociala hjälpverksamhet bland den av germanerna hårt ansatta romerska befolkningen.

Severn [se'vvən], Englands längsta flod, upprinner i Montgomeryshire, Wales, och utfaller efter ett lopp i s. huvudriktning med en trattformad mynningsvik i Bristolkanalen. Bland bifloderna märkas Avon och Wye. S., som är segelbar för mindre sjögående fartyg till Gloucester och för flodfartyg c:a 250 km. samt genom kanaler förenas med Thames, Mersey, Trent och Humber, är Englands näst Thames viktigaste flodled. 355 km. 17,700 kvkm:s flodområde.

Se'vero-Dvinsk, guvernement i Nordöstra området, Ryssland. Skogsbruk, boskapsskötsel, textilindustri. 101,630 kvkm. 630,000 inv. Huvudstad Velikij Ustiug.

Seve'rus, se S u l p i c i u s.

Sévigné [-vinje'], M a r i e d e R a b u t i n C h a n t a l, marki-

Sevilla med Guldtornet och katedralen (t. h.).

sinna de S., f. 1626, d. 1696, fransk skriftställarinna. S., vilken var vida berömd för sin skönhet, är framför allt bekant för sina formfulländade brev till dottern Françoise (f. 1646, gift 1669 med greve de Grignan, guvernör i Provence), vilka ge en levande inblick i tidens parisiska sällskapsliv.

Sevilla [-vi'llja]. 1. Provins i Andalusien, s. Spanien, kring Guadalquivir. Jordbruk, boskapsskötsel, bergsbruk och industri. 725,000 inv. — 2. Huvudstad i S. 1, vid Guadalquivir, 85 km. från mynningen. Ärkebiskopssäte. Universitet, grundat 1502. 210,000 inv. — S. har en ytterst målerisk karaktär. Med undantag av några få större trafikleder äro gatorna trånga och slingrande. Av den mäktiga moriska stadsmur, som fordom omgav staden, finnas blott obetydliga rester. Den stora moskén är likaledes försvunnen, däremot står än i dag dess sköna minaret, Giralda, som ett vårdtecken för staden. Det moriska slottet, Alcázar (se ill. till d. o. sp. 243 och Muhammedansk konst sp. 327), ombyggdes genomgripande men med bibehållande av den moriska stilkaraktären på 1300-t. Av dess befästningar kvarstår det på 1200-t. uppförda Guldtornet; Alcázars trädgårdar äro vittberömda för sin skönhet. Den under 1400-t. på den forna moskéns plats uppförda katedralen är en av kristenhetens väldigaste kyrkor och ett av gotikens huvudverk i Spanien. Rådhuset, Casa del Ayuntamiento, från 1500-t:s mitt har en rik renässansfasad. Ryktbar, ej minst genom operan Carmen, är den vackra, 1757 byggda tobaksfabriken. S:s museum och kyrkor rymma

Sevilla. Giralda.

talrika prov på den konstnärliga verksamhet, som florerat i staden, främst verk av de två största från S. utgångna konstnärerna, Murillo och Velasquez. — S. har livlig industri (bl. a. av staten drivna kanon-, ammunitions- och tobaksfabriker). Det är en av Spaniens förnämsta handelsstäder och viktig järnvägsknut; genom uppmuddring 1907 är Guadalquivir farbar till S. för fartyg med 7,5 m:s djupgående. — S., som grundades av iberer under forntiden, nådde under medeltidens moriska välde stor betydelse. 1248 erövrades S. åter av de kristna. Efter Amerikas upptäckt fick S. stor betydelse för den trans-

Sèvresporslin. Fr. v. Vas av mjukt porslin. 1756. — Fat ur en servis, skänkt till Gustav III 1771. (Stockholms slott.) — Biskvistatyett av Falconet. 1759.

oceana handeln. Till 1700-t. var S. Spaniens viktigaste hamnstad.

Sèvres [sävr]. 1. Deux-Sèvres, departement i v. Frankrike. Jordbruk och boskapsskötsel. Huvudstad Niort. 310,000 inv. — 2. Förstad till Paris i dep. Seine-et-Oise, Frankrike. 11,000 inv. — I S. ligger Frankrikes och en av världens mest berömda porslinsfabriker. Den anlades urspr. i Vincennes 1738 av Orry de Fulvy; senare, sedan Ludvig XV övertagit en del av dess aktiekapital och tillåtit den föra namnet "Manufacture royal de porcelaine de France", flyttades den till S., där dess lokaler invigdes 1756. De ledande männen voro först Jean Hellot, teknisk ledare, samt C. Th. Duplessis, J. J. Bachelier och Hulst. Det gods, som framställdes, var s. k. mjukt porslin (se Porslin). Fabrikens märke blev redan tidigt två sammanslingrade L efter dess kunglige beskyddare. Fabrikationen, som hastigt förvärvade världsrykte, omfattade främst lyxvaror och utmärkte sig särskilt genom godsets utsökta finhet, smältande mjuka och ädelstensskimrande färger samt en detaljrik och praktfull dekorering. För skulpturala arbeten användes med förkärlek biskvi, en konstart, som bragtes till sin höjd genom bildhuggaren Falconet. 1759 inköptes fabriken av konungen, och dess direktör blev nu och till 1772 Boileau. Bland dem, som under senare delen av 1700-t. satte sin prägel på fabrikens produktion, var den utmärkte modellören L. S. Boizot. I början av 1800-t. sjönk den konstnärliga kvaliteten hos tillverkningen. Napoleon lyckades en tid åter höja den, men samtidigt leddes den in på ett våldsamt effektsökeri. Under 1800-t. fortsatte denna tendens alltmer fram mot konstnärligt förfall, och de försök, som i senare tider gjorts att åter höja den konstnärliga kvaliteten ha knappast varit framgångsrika. — Om Sèvres-freden 1920 mellan Turkiet och ententemakterna se Världskriget och Turkiet.

Sexa (eg. måltid kl. 6 e. m.), med sällskaplig samvaro förenad enkel måltid.

Sexage'sima, se Septuagesima.

Sexagesima'ldelning (av lat. *sexage'simus*, den sextionde), se Grad. *Matem.*

Sexdrega, socken i Älvsb. l.,

jämte Roasjö, Ljushult och Hillared pastorat i Göteborgs stift. 1,120 inv.

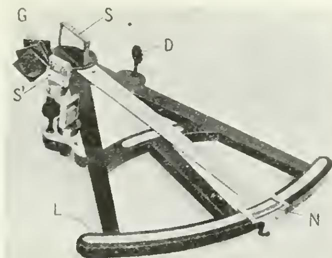
Se'xe, Sjur Aamundssön, f. 1808, d. 1888, norsk geolog och matematiker, en av den norska glaciärforskningens banbrytare; skrev arbeten om landhöjningen och flera istidsfenomen.

Sexmän l. rotemästare, i äldre tider en ordningsmyndighet inom en socken, särskilt för upprätthållande av kyrkotukten.

Sext (av lat. *se'xtus*, den sjätte), den sjätte tonen uppåt från en viss ton räknad. Jfr Intervall.

Se'xta (lat., den sjätte), förr stundom benämning på sjätte klassen i ett svenskt läroverk; se även Horae canonicae.

Sexta'nt, spegelsextant (av lat. *se'xtans*, sjättedel) (jfr Reflexionsinstrument), astronomiskt instrument, avsett för uppmätning av vinkelavstånd, med en 60° båge som limb (L). En rörlig arm, vridbar kring bågens centrum, bär i sin ena ända en nonie (N), i den andra — över centrum — en spegel (S), vinkelrätt mot limbens plan. På *en* radie till limben sitter en annan spegel (S'), vars övre hälft är genomskinlig, på en annan en mindre tub l. diopter (D). För att mäta vinkelavståndet mellan 2 stjärnor insyftas den ena med dioptern, så att den synes genom den obelagda delen av spegeln S', varefter armen vrides, till dess ljuset från den andra stjärnan reflekteras från spegeln S mot den belagda hälften av S' och därifrån mot dioptern. Båda stjärnornas bilder kunna nu bringas att täcka varandra: vinkelavståndet mellan stjärnorna är dubbelt så stort som vinkeln mellan speglarna, vilken avläses på limben.

Sextant.

— S. användes huvudsakl. till sjöss för bestämning av solens höjd över horisonten. Man vrider då armen med den rörliga spegeln, tills ena kanten av den reflekterade solbilden kommer i kontakt med den skenbara horisonten. På land begagnar man artificiell horisont (se Kvicksilverhorisont) och mäter vinkeln mellan solens bild i kvicksilvret och solen själv (dubbla solhöjden). Solljusets styrka kan minskas genom nedfällning av färgade glas, s. k. skymglas (G). — Vid pri'smacirkeln (se d. o.) l. reflexio'nscirkeln kan man medelst 2 nonier erhålla en noggrannare avläsning och eliminera excentricitetsfelet. — S. räknas till den grupp av vinkelmätningsinstrument, som kallas sekto'rer och till vilka även höra kvadra'nt, kvinta'nt och okta'nt (omfattande $^1/_4$, $^1/_5$ och $^1/_8$ av en graderad cirkel).

Sexte'tt (ital. *sestetto*), instrumentalt l. vokalt stycke för sex stämmor.

Se'xtus Empi'ricus, d. omkr. 250, grekisk filosof, företrädde en radikal skeptisk ståndpunkt (jfr Skepticism).

Sexua'l-, sexue'll (av lat. *se'xus*, kön), som avser kön, köns-.

Klasserna i sexualsystemet.

I. Växter med ståndare och pistiller (fanerogamer).		
A. Blommor tvåkönade (ståndare och pistiller i samma blomma).		
1. Ståndare fria från varandra och pistillen.		
Ståndare 1	1. klass	*Mona'ndria*
„ 2	2. „	*Dia'ndria*
„ 3	3. „	*Tria'ndria*
„ 4, ung. lika långa	4. „	*Tetra'ndria*
„ 5	5 „	*Penta'ndria*
„ 6, ung. lika långa	6. „	*Hexa'ndria*
„ 7	7. „	*Hepta'ndria*
„ 8	8. „	*Octa'ndria*
„ 9	9. „	*Ennea'ndria*
„ 10	10. „	*Deca'ndria*
„ 12	11. „	*Dodeca'ndria*
„ flera än 12, på en utbredd del av blombottnen	12. „	*Icosa'ndria*
„ flera än 12, fästa tätt under pistillerna	13. „	*Polya'ndria*
„ 4, varav 2 längre (tvåväldiga)	14.	*Didyna'mia*
„ 6, varav 4 längre (fyrväldiga)	15. „	*Tetradyna'mia*
2. Ståndarsträngar förenade, knappar fria.		
Ståndarsträngar förenade i en grupp	16. „	*Monade'lphia*
Ståndarsträngar förenade i två grupper	17. „	*Diade'lphia*
Ståndarsträngar förenade i tre l. flera grupper	18. „	*Polyade'lphia*
3. Ståndarknappar förenade till ett rör, strängar fria	19. „	*Syngene'sia*
4. Ståndare sittande på pistillen	20. „	*Gyna'ndria*
B. Blommor enkönade (ståndare och pistiller i skilda blommor: han- och honblommor).		
1. Han- och honblommor på samma stånd (sambyggare, enbyggare)	21. „	*Monoe'cia*
2. Han- och honblommor på skilda stånd (tvåbyggare)	22. „	*Dioe'cia*
C. En del blommor enkönade, en del tvåkönade (mångbyggare)	23. „	*Polyga'mia*
II. Växter utan ståndare och pistiller (kryptogamer)	24. „	*Cryptoga'mia*

Sexualorgan, se Könsorgan.

Sexualsystemet, Linnés sexualsystem, system för växtriket, uppställt av Carl v. Linné i hans *Syste'ma natu'rae* (1735). S. är ett artificiellt system, i vilket växtriket indelas i klasser och dessa i ordningar efter byggnaden av blommornas sexualorgan (därav namnet) men utan hänsyn till växternas byggnad och släktskapsförhållanden i övrigt. De 13 första klasserna äro indelade i ordningar efter antalet stift, märken l. pistiller i var blomma (ordn. *Monogy'nia* med 1, *Digy'nia* med 2 o. s. v. upp till *Decagy'nia* med 10 och *Polygy'nia* med många stift, märken l. pistiller). I de följande klasserna äro ordningar urskilda efter andra grunder. Alla kryptogamer tillhöra systemets tjugufjärde klass (dit förde Linné, felaktigt, även *Fi'cus* och andmat). S. användes fortfarande i elementära floror ss. ett i fråga om klarhet och enkelhet oöverträffat examinationsschema men saknar numera vetenskaplig betydelse. Jfr v. Linné och Systematik. — Klasserna i S. äro sammanställda i bifogade schema. Jfr fig. samt ill. till Blomma, där fig. 1 hör till klass 13, 2 till klass 19, 3 till klass 16, 5 till klass 18.

Sexue'll, se Sexual-.

Sexuell undervisning, undervisning om könslivet och därmed sammanhängande förhållanden. I Sverige har 1921 en kommitté framlagt förslag om S. i olika slag av skolor, vilket dock icke ännu (1927) lett till bestämda åtgärder. S. förekommer dock i mindre

Fulham vid Thames. Etsning av sir Francis Seymour-Haden.

utsträckning i åtskilliga skolor, särskilt för kvinnlig ungdom.

Seychellerna [sesjä'ller-], M a h é ö a r n a, brittisk ögrupp i Indiska oceanen, på c:a 5° s. br. och 56° ö. l. S. bestå av en mängd öar, uppbyggda av korall l. granit. Störst är Mahé (142 kvkm.). Utpräglat tropiskt, nederbördsrikt klimat. Befolkningen består huvudsakl. av negrer och fransmän; språket är franska och religionen romersk-katolsk. Huvudnäringar jordbruk (kopra, vanilj, kanel m. m.) och fiske. Jämte närbelägna småöar bilda S. en koloni (404 kvkm. 26,000 inv.) med Victoria på Mahé som huvudstad. — Kända sedan 1500-t., koloniserades S. från 1768 av fransmännen, vilka avträdde dem till England 1814.

v. Seydlitz [ŝa'jd-], F r i e d r i c h W i l h e l m, f. 1721, d. 1773, frih., preussisk kavallerigeneral, en av Fredrik II:s främsta fältherrar, avgjorde genom ett lysande anfall slaget vid Rossbach.

Seymour [si'mə], engelsk ätt, inom vilken titlarna earl och markis av H e r t f o r d samt hertig av S o m e r s e t varit ärftliga. — J a n e S., f. 1509, d. 1537, engelske konungen Henrik VIII:s (se d. o.) tredje gemål, förmäld 1536.

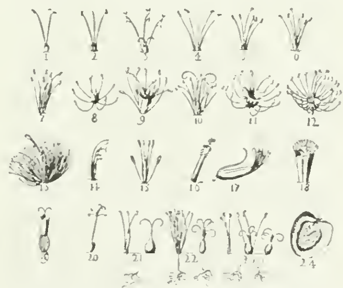
Seymour-Haden [si'mə he'jdn], sir F r a n c i s, f. 1818, d. 1910, engelsk etsare, urspr. kirurg, jämte Whistler och Méryon en av förnyarna av den moderna etsningskonsten. Hans landskapsetsningar vila på ett ingående studium av Rembrandts teknik.

sf, se S f o r z a n d o.

Sfaleri't, zinkblände.

Sfax, S f a k s, stad i Tunis, vid Lilla Syrten. En av Tunis viktigaste hamnar med goda järnvägsförbindelser. 28,000 inv.

Sfen, detsamma som titanit.

Sexualsystemet enl. en framställning av Linné. Klasserna äro åskådliggjorda i nummerordning. I fig. 16 äro ståndarsträngarna förenade till ett rör; i 17 (ärtväxt) är en ståndare fri, övriga förenade; i 20 (passionsblomma) uppfattas den långa pelaren numera ej som stift utan som en förlängd del av blomaxeln; i 21—23 tillhöra blommorna samma l. skilda exemplar (rotsystem).

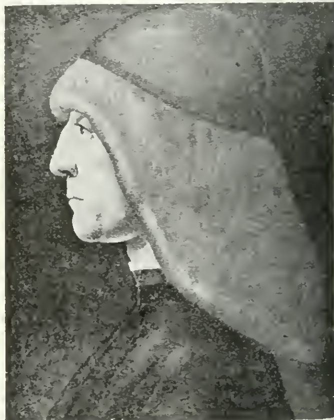
Sfinxen vid Gize.

Sfenoi'd, den hemiedriska pyramidformen inom tetragonala och rombiska kristallsystemen (se Kristall sp. 1337 f.).

Sfi'nkter (av grek. *sfi'ngein,* tillsnörpa, strypa), ringformad muskel kring vissa mynningar i kroppen (bl. a. pupillen, munnen, ändtarmens mynning), vilka S. vid sin sammandragning förtränger l. sluter.

Sfinx (grek., eg. stryperska), ett i forntidens mytologi och konst förekommande fabelväsen med rovdjurskropp och fågel-, vädur- l. vanligast människohuvud. — I *Egypten* var S. symbolen för en gud l. konungen och tilltroddes beskyddande makt. Den framställdes med liggande lejonkropp, utsträckta framben samt idealt uppfattat manligt huvud, bärande de konungsliga värdighetstecknen, hårklädseln och den s. k. Uraeusormen (Aspis). Storleken växlar; störst är den berömda, ur klippan uthuggna S. vid Gize (55 m. lång, 20 m. hög). Hela alléer av S. anlades ofta upp till templen (se ill. till Karnak). — I *Grekland* uppfattades S. som ett gåtfullt, illasinnat väsen och framställdes med kvinnohuvud och vingar. Med särskild fruktan berättades om en S. på en klippa nära Tebe; hon förelade alla förbipasserande en gåta och dräpte dem, då de icke kunde lösa den. Då Oidipus löst gåtan, störtade S. sig ned från klippan. — S. användes ofta i överförd bet.: tystlåten, gåtfull person.

Sforza [sfå'rrtsa], italiensk härskarätt i Milano. Dess storhet grundlades av den lågadlige Muzio degli Attendoli (enl. en tradition bondson), f. 1369, d. 1424. Han förvärvade ss. kondottiär bl. a. i Neapels tjänst stor ryktbarhet och erhöll namnet S. ("styrka"). Hans illegitime son Francesco (Frans) S., f. 1404, d. 1466, kondottiär i Milanos tjänst, förmäldes med en dotter till siste ättlingen av huset Visconti och gjorde sig några år efter dennes död själv till Milanos hertig 1450. Han hävdade med kraft sin ställning och förde en i stort sett fredlig regering. Francescos yngre son Ludovico (Ludvig) S., kallad il Moro (den svarte), f. 1451, d. 1508, bemäktigade sig 1481 styrelsen. Hänsynslös som politiker, var

Ludovico Sforza. Målning av Ambrogio de Predis.

Ludovico en varm vän av konst och litteratur och samlade vid sitt lysande hov en krets av framstående konstnärer, bl. a. Lionardo da Vinci. Han förjagades 1499 av fransmännen från Milano och avled i fransk fångenskap. Milano kom åter i ättens besittning 1512, då en son till Ludovico, M a s s i m i l i a n o (Maximilian) S., f. 1490, d. 1530, insattes som hertig. Redan 1515 måste han dock vika för Frans I av Frankrike. Hans broder, S:s siste manlige medlem, F r a n c e s c o S., f. 1492, d. 1535, blev hertig av Milano 1522 men måste 1529 erkänna kejsar Karl V som sin länsherre.

Sforza [sfå'rrtsa], C a r l o, f. 1872, greve, italiensk diplomat. Utrikesminister i Giolittis ministär 1920—21, deltog S. i Spakonferensen och avslöt ett fördrag med Jugoslavien i Rapallo (se d. o.). S. var 1922 ambassadör i Paris men återkallades kort efter fascistregimens början.

Sforzando [sfårtsa'nn-] l. S f o r z a t o [sfårtsa'-] (ital., våldsamt), förk. *sf* l. *sfz*, föredragsbeteckning för markerat anslag av en ton l. ett ackord, även utmärkt genom > över noten.

Sfragisti'k (av grek. *sfragi's*, sigill), se S i g i l l.

Sfuma'to [sfo-] (ital., av *sfumare*, fördunsta), målningssätt, som strävar att återge färgerna i deras finaste förtoningar och undvika skarpa övergångar mellan ljus och skugga. Fullt utbildat redan i t. ex. Giorgiones och Correggios måleri.

Sfygmogra'f (av grek. *sfygmo's*, puls, och *gra'fein*, skriva), se P u l s.

sfz, se S f o r z a n d o.

Sfär (grek. *sfai'ra*). 1. S., klot, kropp, som begränsas av en s f ä r i s k y t a l. k l o t y t a, vilken har den egenskapen, att alla dess punkter ligga på samma avstånd från en bestämd punkt, m e d e l p u n k t e n. En linje från medelpunkten till en punkt på ytan kallas r a' d i e. Är radiens längd r, så är S:s volym $\frac{4\pi r^3}{3}$ och den sfäriska ytans storlek $4\pi r^2$ (se P i). Ett plan genom medelpunkten delar S. i två kongruenta h e m i s f ä' r e r l. h a l v k l o t och skär den sfäriska ytan längs en s t o r c i r k e l. Övriga plan skära den sfäriska ytan i cirklar, mindre än storcirkeln (s m å c i r k l a r). — 2. Verknings- l. synkrets, område, omgivning.

Sfärernas harmoni, de för mänskliga sinnen oförnimbara toner, som pytagoréerna tänkte sig uppkomma vid planeternas rörelser kring jorden.

Sfä'risk, som har form av, hänför sig till l. avser en sfär. Jfr A s t r o n o m i sp. 789.

Sfärisk triangel, den figur, som på ytan av en sfär bildas av tre storcirkelbågar. Vanl. anges ej bågarnas längd utan motsvarande medelpunktsvinklar.

Sfärisk trigonometri, läran om sfäriska trianglar och sambandet mellan deras sidor och vinklar. S. har stor betydelse för astronomi och navigation.

Sfäroi'd (av *sfär* och grek. *ei'dos*, form), detsamma som rotationsellipsoid (se E l l i p s o i d). Den f ö r l ä n g d a S. uppstår genom en ellips' rotation kring sin större axel, den a v p l a t t a d e S. genom dess rotation kring sin mindre axel.

Sfäroida'lt tillstånd (jfr S f ä r o i d), se L e i d e n f r o s t s f e n o m e n.

Sfäroli'ter (av *sfär* och grek.

Ernest Shackleton.

li'tos, sten), runda kroppar med radialstrålig l. skalformig struktur, av växlande storlek från mikroskopiska till huvudstora; förekomma i eruptiva bergarter och bestå mest av fältspat.

Sfärome'ter (av *sfär* och grek. *metrei'n*, mäta), se Längdmätning sp. 963.

Sfärosideri't, se Järnmalmer.

Sgamba'ti, Giovanni, f. 1841, d. 1914, italiensk tonsättare, skrev, påverkad av samtida tysk musik (Liszt m. fl.), kammarmusik, orkesterverk, ett requiem, sånger m. m.

Sganarelle [-rä'll] (fr., av ital. *sgannare*, upplysa om misstag), en av Molière skapad, i det franska lustspelet förekommande komisk person. Populärt betecknar S. framför allt en bedragen äkta man.

Sgraffi'to (ital., av *sgraffiare*, rista), en särskilt under renässansen i Italien använd metod att utsmycka vägg-, tak- l. golvytor och spec. fasader. Den yta, som skall dekoreras, överdrages med två putslager, det undre svart l. i färg, det övre vanl. vitt. Genom att efter ett givet mönster ställvis blottlägga det undre lagret erhålles en dekoration i svart l. en färg mot vit botten.

s' Gravenhage, se Haag.

sh., förk. för shilling.

Shackleton [sjæ'kkltən], sir Ernest, f. 1874, d. 1922, engelsk sydpolsfarare. S. deltog i R. Scotts sydpolsexpedition 1901—04 och ledde 1907—09 en annan expedition, varvid han uppnådde 88° 23′ s. br. (se Antarktis sp. 486); han skildrade färden i *The Heart of the Antarctic* (1909, sv. övers. 1909—10). Under en ny expedition (1914—17), som han skildrat i *South* (1919), sökte han förgäves vandra tvärs över den antarktiska kontinenten. 1921 startade S. åter en sydpolsexpedition men avled på utresan i Syd-Georgien.

Shadedäck [sje'jd-] (av eng. *shade*, skugga), se Soldäck.

Shadwell [sjæ'ddoəl], Arthur, f. 1854, engelsk publicist och socialpolitisk författare, mest känd för arbetet *Industrial efficiency* (2 bd, 1906), jämförande studier över Tysklands, Englands och För. Stat:s industriliv.

Shaftesbury [sja'ftsbəri]. 1. Anthony Ashley Cooper, 1:e earl of S., f. 1621, d. 1683, engelsk politiker. Efter att under inbördeskriget och republiken ha intagit en vacklande hållning kom S. i gunst hos Karl II och blev slutligen 1670 en av "cabalministärens" män men avgick efter en brytning med konungen 1673. Han blev nu en djärv och skarp oppositionsledare och angrep särskilt regeringens högkyrkliga politik. Han genomdrev katolikernas uteslutande från parlamentet, dettas upplösning 1679 och antagandet av Habeas Corpus-

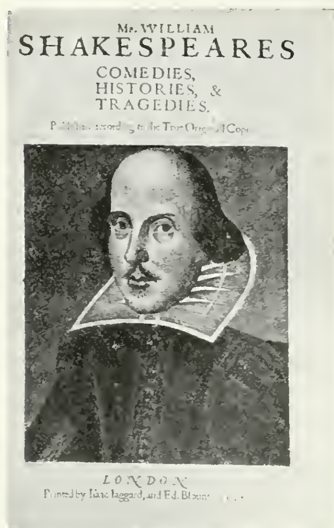
akten. Själv blev S. president i Privy Council men häktades på grund av sitt arbete för Monmouths tronföljd samt inlät sig senare på farliga stämplingar och flydde 1682 till Holland. S. var Englands mest betydande statsman under Karl II:s regering och den egentlige skaparen av whigpartiet. — 2. Anthony Ashley Cooper, 3:e earl of S., f. 1671, d. 1713, den föreg:s sonson, filosof. S., vars viktigaste skrifter äro samlade under titeln *Characteristics of men, manners, opinions, times* (1711), ser i moralen en harmonisk samklang mellan själsförmögenheterna och identifierar den med lyckan. I naturen ser han en harmoniskt ordnad helhet, vars betraktande är källan till entusiasmen för det goda och sköna. S. har övat inflytande på förromantikens och nyromantikens filosofiska åskådning. — 3. Anthony Ashley Cooper, 7:e earl of S., f. 1801, d. 1885, den föreg:s sonsons son, engelsk filantrop, en av förgrundsfigurerna inom Englands tidigare socialpolitik. S. inträdde i underhuset 1826 och övergick 1851 till överhuset. Han blev snart inom torypartiet ledare för en reformvänlig grupp, som arbetade för statsingripande till lindrande av den av industrialismen orsakade sociala nöden, och befordrade ivrigt skyddslagarna för kvinnor och barn, bl. a. förbud mot gruvarbete samt tio timmars maximalarbetsdag. Bland S:s övriga mångsidiga intressen märkes hans arbete för folkundervisningen ("trasskolorna").

Shah [sja], engelsk form för sjah.

Shaho, liten flod i Manchuriet, Kina, s. om Mukden. Se Rysk-japanska kriget.

Shakers [sje'jkəs] (eng., darrare), en i början av 1700-t. bland Englands kväkare uppkommen extatisk och apokalyptisk riktning. Några medlemmar av denna utvandrade under anförande av smedsdottern Ann Lee (f. 1736, d. 1784) 1774 till Nord-Amerika, där de grundade flera (nu upplösta) strängt kommunistiska kolonier. Ann Lee betraktades ss. en andra uppenbarelse av gudomen.

Shakspere, Shakespeare [sje'jkspiə], William, f. 1564, d. 1616, engelsk skald. S., som föddes i Stratford-on-Avon, var son till en lantbrukare och lanthandlande; till följd av faderns obestånd måste han tidigt avbryta sin skolgång och hade därför ingen "lärd" bildning. 1582 nödgades han som en följd av ungdomligt lättsinne gifta sig med en arrendatorsdotter, Anne Hathaway, men rymde 1585 (trol. för att undgå straff för tjuvskytte) till London. Här kom han i beröring med en skådespelartrupp, blev sedan själv aktör vid olika trupper och sällade sig 1594 till lordkammarherrens sällskap, vid vilket han därefter stannade. Någon framstående skådespelare lär han ej ha varit men kom dock att vid truppen intaga en ledande ställning, dels ss. författare, dels på grund av sin praktiska duglighet. Ss. författare var han flitigt verksam från 1592, men någon direkt större inkomst av sitt författarskap hade han ej, ty i regel betalades blott 5 à 10 pund för ett drama. Däremot voro hans inkomster som skådespelare goda, särskilt sedan S. och några kamrater 1599 uppfört en egen teater, Globe; sedermera blev han ock meddelägare i en annan teater, Blackfriars. S. blev en burgen man och kunde redan 1597 inköpa

Titelsidan av 1623 års folioupplaga av Shaksperes skrifter med skaldens porträtt.

en egendom i Stratford. 1599 erhöll han adligt vapen. Kort därefter tyckes han ha genomgått en andlig depressionskris, 1600—04, under vilken han blott skrev ett enda drama, Hamlet; om krisens orsak är intet känt. 1604 återtog han sin författarverksamhet men drog sig omkr. 1610 från teatern och lämnade London, ehuru han fortfarande skrev några stycken för sin gamla trupp. Han bosatte sig i Stratford, där han efter en febersjukdom avled. — Någon samtida, mera allsidig teckning av S:s personlighet finnes ej. Men de spridda notiser, man äger, samstämma i att han var en sällsynt älskvärd man, kvick och anspråkslös, alldeles likgiltig för litterärt rykte samt dessutom praktiskt klok. Och om också hans ungdom varit tämligen stormig, synes hans mannaålder ha varit ovanligt harmonisk, och hans sista dramer röja en enastående human världsvishet. — S:s författarskap omfattar framför allt dramer, och som dramatisk författare är S. världslitteraturens mångsidigaste och mest spelade. Han har även skrivit de tvenne berättande dikterna *Venus and Adonis* (1593) och *Lucrece* (1594), båda dedicerade till earlen av Southampton, och en samling, antagl. 1593—94 skrivna, 1609 utgivna sonetter (sv. övers. 1871), vilka — ehuru de av flera forskare ansetts innehålla "nyckeln" till åtskilligt dunkelt i S:s liv — i huvudsak röra sig med de då populära sonettmotiven. — Redan S:s ungdomsverk, vilka i det hela äro mycket ojämna, fördela sig på de arter, vilka S. senare framför allt skulle odla: fantasikomedin, farsen, det historiska krönikespelet och den blodiga tragedin; hit höra bl. a. den dramatiserade krönikan *Henry VI*, det burleska folkstycket *Taming of the shrew* med sitt friska och rörliga liv, samt *Richard III*, som visserl. är en Senecaimitation men som genom sin helgjutna och storslagna karaktärsteckning av den som en caesarisk övermänniska skildrade titelfiguren och sin anslutning till universitetsdramats teknik, avgjort pekar framåt. — Den följande perioden, "de första mästerverkens tid", inledes med S:s första självständiga tragedi, *Romeo and Juliet*, en av världslitteraturens mest betydande kärleksdikter, i vilken S. ger en på en gång storslagen och poesifylld teckning av den unga kärlekens lidelsefyllda makt. Till denna period höra även det fantasirika sagospelet *Midsummer night's dream* med

Shaksperes dramer.

Dramats namn	Författat trol.	1:a ggn utgivet	Källan	Svensk titel (Hagbergs övers.)
Henry VI, 3 dlr	1592	2-3 1595 1 1623	Holinsheds och Halls krönikor	Henrik VI, 3 dlr
Taming of the shrew	1592	1623	Äldre eng. drama	Så tuktas en argbigga
Titus Andronicus	1594	1594	Äldre eng. drama	Titus Andronicus
Richard III	1594	1597	Holinsheds krönika	Richard III
Love's labour's lost	1594	1598	Okänd	Kärt besvär förgäves
Errors	1594	1623	Äldre eng. drama, byggt på Plautus' Menaechmi	Förvillelser
All's well that ends well	1594 l.1595	1623	Boccaccios Decamerone	Slutet gott, allting gott
Troilus and Cressida	?	1609	Trojasagan	Troilus och Cressida
Two gentlemen of Verona	1595	1623	Delvis äldre eng. drama	Två ungherrar från Verona
Romeo and Juliet	1595	1597	Novell av Bandello (Italien, 1500-t.)	Romeo och Julia
Richard II	1595	1597	Äldre eng. drama	Richard II
Midsummer night's dream	1596	1600	Flera från olika håll hämtade motiv	En midsommarnattsdröm
King John	1596	1623	Äldre eng. drama	Konung Johan
Merchant of Venice	1596	1600	Äldre drama, byggt på en novell av Ser Giovanni (Italien, 1300-t.)	Köpmannen i Venedig
Henry IV, 2 dlr	1597	1598, 1600	Holinsheds krönika	Henrik IV, 2 dlr
Merry wives of Windsor	1598	1602	Gängse anekdot	Muntra fruarna i Windsor
Henry V	1598	1600	Holinsheds krönika	Henrik V
Twelfth night or What you will	1600	1623	Novell av Bandello	Trettondagsafton
Much ado about nothing	1599 l.1600	1600	Novell av Bandello	Mycket väsen för ingenting
As you like it	1599 l.1600	1623	Novell av Lodge	Som ni behagar
Julius Caesar	1599	1623	Norths övers. av Plutarkos	Julius Caesar
Hamlet	1602	1603	Äldre drama, byggt på ett motiv hos Saxo	Hamlet
Othello	1604	1622	Novell av Cintio (Italien, 1500-t.)	Othello
Measure for measure	1604	1623	Novell av Cintio	Lika för lika
Macbeth	1605	1623	Holinsheds krönika	Macbeth
King Lear	1606	1608	Holinsheds krönika	Konung Lear
Pericles	1607	1609	S:s författarskap omstritt (möjl. har han bearbetat ett äldre drama)	Ej i sv. övers.
Antony and Cleopatra	1607	1623	Plutarkos	Antonius och Cleopatra
Timon of Athens	1608	1623	Plutarkos. S. torde blott ha författat enstaka scener	Timon av Aten
Coriolanus	1608	1623	Plutarkos	Coriolanus
Cymbeline	1610	1623	Folksaga samt novell av Bandello	Cymbeline
Winter's tale	1611	1623	Greene's Pandosto	En vintersaga
The tempest	1611 l.1612	1623	Olika motiv	Stormen
Henry VIII	1613	1623	Holinsheds och Halls krönikor. Blott några få scener av S.; resten huvuds. av Fletcher	Henrik VIII

Ord, som ej återfinnas under Sh-, torde sökas under Sch- och Sj-.

dess egenartade blandning av romantiska och burleskt realistiska element samt det historiska dramat *Richard II*, i vars vankelmodiga och grubblande titelfigur S. skapat en motsättning till Richard III. — Den närmaste perioden, "de stora komediernas tid", vilken är S:s lyckligaste och mest harmoniska, inledes med den dramatiskt verkningsfulla komedin *Merchant of Venice*, där S. givit en på sinnrika kontrastverkningar byggd skildring av kampen mellan rätten och rättshaveriet, personifierade i Portias och Shylocks gestalter. De krönikespel, S. tidigare odlat, förvandlar han nu till realistiska lustspel med historisk bakgrund (*Henry IV*, 2 dlr; *Henry V*), och i dem samt det uppsluppna lustspelet *Merry wives of Windsor* skapar han sin mest fulländade komiska gestalt, den muntre och pratsamme upptågsmakaren Falstaff. — För S. är den följande perioden "de stora tragediernas tid", och i sina skådespel skapar han nu en rad överlägset tecknade tragiska karaktärer, av vilka många höra till världslitteraturens klassiska. Först tillkom den mäktiga tragedin *Julius Caesar*, det första drama i världslitteraturen, som skildrar hur hjälten (här den noble, opraktiske drömmaren Brutus) på grund av sin egen utveckling bringas till undergång. I *Hamlet* med dess gripande skildring av melankolins och den bristande handlingskraftens tragik skapar S. ett av världslitteraturens mest spelade och livligast omdebatterade dramer, vilket för modern dramatik spelat en roll jämförbar med den som Oidipusdramat spelat för antiken. Till denna period höra även de bägge såväl dramatiskt som psykologiskt betydande tragedierna *Othello* och *Macbeth*, *King Lear*, en av ett mäktigt patos och en uppdriven känslostyrka präglad faderskärlekens tragedi, samt den lugnt majestätiska *Antony and Cleopatra*. — S:s sista period är "sagospelens tid", och hit höra de efter överflyttningen till Stratford skrivna, av en resignerad och harmonisk stämning burna *Cymbeline* och *Winter's tale* samt framför allt S:s sista stora mästerverk, den på en gång fantasifyllda och tankedigra *The tempest*, där S. ger ett samlat uttryck åt de idéer, som sysselsatte honom under slutet av hans liv: hoppet om en slutlig rättvisa, tron på ungdomen och framtiden samt övertygelsen, att kulturen till sist skall segra över barbariet och höja människorna till andlig rikedom. — S. utgav icke själv sina dramer, då dylika på hans tid knappast betraktades som litteratur, men kort efter S:s död fick man en högre uppfattning av dramats betydelse, och ett par av S:s efterlevande vänner beslöto då att utgiva en samlad upplaga av hans dramer. Denna folioupplaga utkom 1623 och är för sin tid jämförelsevis god. Intet av S:s arbeten finnes bevarat i skaldens egen handskrift. — S. är den förste store moderne dramatikern, ehuru å andra sidan icke någon ensamstående företeelse, ty även andra samtida dramatiker voro betydande skalder. S:s styrka är främst hans mångsidighet; framför allt är han oöverträffad som karaktärstecknare, och ingen annan författare torde ha skapat ett så rikhaltigt galleri av olikartade personligheter. Särskilt stor betydelse ha S:s tragiska roller haft, och han är den förste,

Shanghai.

som skildrat en karaktärsutveckling — vanl. söker han visa, hur en rikt begåvad personlighet dukar under i själens egna strider. Vid uppfinningen av själva händelseförloppet lade han lika litet som andra samtida dramatiska författare någon vikt, och handlingen i hans dramer är nästan aldrig uppfunnen av honom själv. — Shakspere-litteraturen är oerhört stor. På svenska äro hans dramer översatta flera gånger. Den mest bekanta översättningen är K. A. Hagbergs (1847—51); under utgivning sedan 1922 är en ny av Per Hallström. En svensk biografi är H. Schücks Shakspere och hans tid (1916).

Shaku, japanskt längdmått = 181 cm.

Shamo, se G o b i.

Shan, s c h a n, stammar i ö. Burma och närgränsande delar av Siam. De äro av renare mongolisk typ än de egentliga siameserna. Jfr M o n g o l e r, M ä n n i s k o - r a s e r sp. 520 och T a i.

Shanghai, stad i prov. Kiangsu, Kina, vid en mindre flod, som utfaller 20 km. n. om S. i Yangtsï-kiangs mynningsvik. 1,6 mill. inv. — S:s äldsta del, gamla kinesstaden, omges av murar från 1500-t. och har alltigenom kinesisk karaktär, varemot de omgivande moderna stadsdelarna ha övervägande europeisk prägel. S. har ypperliga hamnanläggningar och är Öst-Asiens förnämsta handelsstad. Omkr. 40 % av Kinas handel går över S., och 1924 utgjorde ankomna och avgångna fartygs sammanlagda nettotonnage 32 mill. ton. Betydande siden-, bomulls-, pappers-, kvarn- och skeppsbyggnadsindustri. Ang. järnvägslinjer se K i n a sp. 790. — Administrativt är S. delat i fyra områden: *det internationella settlement* (30,000 utlänningar och c:a 810,000 kineser), *den franska koncessionen* (8,000 utlänningar och c:a 290,000 kineser) samt *två kinesstäder* (2,000 utlänningar och c:a 500,000 kineser). Av de 40,000 utlänningarna äro 14,000 japaner och c:a 15,000 rent vita. Det internationella settlement, i vilket S:s handel och industri är koncentrerad, styres av 9 fullmäktige under den internationella konsulskåren; i den franska koncessionen fungerar den franske generalkonsuln som ett slags guvernör. S. har ett flertal europeiska och amerikanska skolor och missionsstationer (jfr S i c a w e i) samt är säte för anglikansk biskop. — S. var en obe-

Herresätet Adcote, Shropshire. Av Norman Shaw.

tydlig stad, då det 1842 öppnades för utlänningar och snabbt utvecklades till Kinas ledande handelsstad. Väldiga utländska kapital ha nedlagts i S., som blivit en av utlänningarnas viktigaste stödjepunkter i Kina och därför spelat en viktig roll under de senare årens kamp mot främlingsväldet. 1927 besattes koncessionsområdet av utländska trupper för undvikande av plundring och hävdande av exterritorialrätten.

Shan-hai-kuan, stad i prov. Chïli, Kina, vid Liaotungviken och järnvägen Peking—Mukden. S. har flera berömda tempel. Betydande badort. Från S. utgår Kinesiska muren. C:a 80,000 inv.

Shannon [sjæ'nnən], Irlands största flod, upprinner i grevsk. Cavan, Ulster, flyter i s. huvudriktning och utfaller med en djup mynningsvik på västkusten. Kanalförbindelse med Dublin. 360 km. 11,800 kvkm:s flodområde.

Shansi, provins i n. Kina. Bergland med på lössjord rika dalgångar. Jordbruk och bergsbruk (väldiga stenkols- och järnmalmsfyndigheter). Huvudstad Tai-yan. 212,050 kvkm. 11,1 mill. inv.

Shantung, provins i n.ö. Kina, vid Gula havet. I v. och n.v. är S. ett slättland, bildat av Huang-hos slamavlagringar, i ö. ett av fruktbara dalgångar genomdraget bergland, som når ut på S h a n t u n g h a l v ö n. Jordbruk och silkesodling (Shantungsiden). Huvudstad Tsi-nan. 145,060 kvkm. 30,8 mill. inv.

Shao-hing, stad i prov. Chekiang, Kina, nära kusten. Betydande handel. C:a 200,000 inv.

Shapingmaskin [sje'jping-] (av eng. *shape*, forma, tillskära), detsamma som kipphyvel.

Shapley [sjæ'ppli], H a r l o w, f. 1885, nordamerikansk astronom, 1921 chef för Harvardobservatoriet, har ägnat sig åt fotometriska och spektralanalytiska undersökningar samt på grundval av sina iakttagelser rör. klotformiga stjärnhopar framställt intressanta teorier angående universums byggnad.

Sharp [sjap], W i l l i a m, f. 1856, d. 1905, skotsk författare, under pseud. F i o n a M a c l e o d bekant för sina berättelser på poetisk prosa, genom vilka han blivit en av de främsta företrädarna för den moderna skotska litterära renässansen.

Sharpee [sja'pi], flatbottnad, med centerbord försedd ostronfiskebåt, använd vid Nord-Amerikas ö. kust. Riggas med en l. två master och guntersegel.

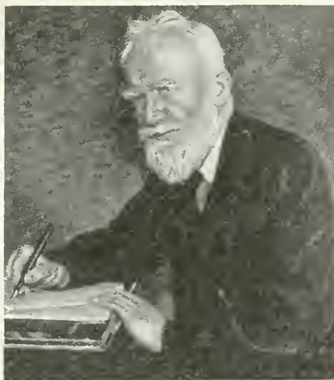
Sharpey-Schafer, se S c h ä f e r.

Sha-si, stad i prov. Hupei, Kina, vid Yang-tsï-kiang. Handel och bomullsindustri. C:a 160,000 inv. — S. blev traktathamn 1896.

Shaw [sjå]. 1. N o r m a n S., f. 1831, d. 1912, engelsk arkitekt, den främste representanten för den nationella riktningen i modern engelsk arkitektur. S. arbetade främst på utformningen av det engelska bostadshuset, spec. lanthuset (*countryhouse*), varvid han, utgående från den engelska sengotiken och renässansen, efter-

Ord, som ej återfinnas under Sh-, torde sökas under Sch- och Sj-.

strävade pittoresk exteriörverkan och ändamålsenlig inredning. Bland hans större verk märkes New Scotland Yard i London. — 2. Sir William Napier S., f. 1854, engelsk meteorolog, chef för Meteorological Office 1905—20, prof. i Cambridge, har spec. sysslat med läran om cyklonerna och väderleksförutsägelserna samt utgivit en handbok i meteorologi, *Manual of meteorology* (1919). — 3. Bernard S., f. 1856, engelsk författare av irländsk börd. S. kom 1876 till London som bokhållare men började snart ägna sig åt författarskap och skrev en rad noveller (bl. a. *Cashel Byron's profession*, 1882; Mr Byrons yrke och hans hustru, 1920). 1884 slöt han sig till Fabian Society (se d. o.) och deltog aktivt i dess socialistiska propaganda både som talare och författare. Under 1880-t. och 1890-t. var S. i skilda tidningar flitigt verksam som kritiker; som sådan en ivrig förespråkare för Ibsen och Wagner, tog han till orda för dem i stridsskrifterna *The quintessence of Ibsenism* (1891) och *The perfect Wagnerite* (1898). Under 1890-t. började S. att framför allt i dramat tolka sina idéer och har sedan främst varit verksam som dramatiker. Bland S:s skådespel märkas två band *Plays pleasant and unpleasant* (1898; Behagliga stycken och obehagliga, 1907—08) — innehållande bl. a. det av censuren förbjudna *Mrs Warren's profession* (1894; Mrs Warrens yrke, uppf. i Sthlm 1908), *Arms and the man* (1894; Hjältar, uppf. i Sthlm 1906) med dess satir mot krigsromantiken, det psykologiska äktenskapsdramat *Candida* (1895; uppf. i Sthlm 1908) och Napoleondramat *The man of

Bernard Shaw.

destiny* (1895; ödets man, uppf. i Sthlm 1925) — samt *Man and superman* (1903; Mannen och hans överman, uppf. i Sthlm 1908), den mot läkarna riktade satiren *The doctor's dilemma* (1906; Doktorns dilemma, uppf. i Sthlm 1912), *Pygmalion* (1912; uppf. i Sthlm 1913) och *Saint Joan* (1923; Sankta Johanna, uppf. i Sthlm 1925), ett storslaget drama om Jeanne d'Arc (historiskt ser S. i denna en representant för de senmedeltida nationella strömningarna och söker därigenom förklara den kamp, som kyrkan med sina universalistiska tendenser upptog mot henne). — I sina ofta med långa inledningar och avslutningar (stundom hela sociologiska l. filosofiska avhandlingar) försedda, alltid tendentiösa skådespel, vilka ha en övervägande resonerande karaktär och i vilka huvudvikten lägges vid dialogen, framträder S. i första hand som en rationalistisk social reformator, en skeptiker, som hänsynslöst förnekar alla gällande religiösa, politiska, sociala och moraliska åskådningar. Trots sin

Percy Bysshe Shelley. Målning av Amelia Curran.

ofta svaga komposition och karaktärsteckning höra S:s skådespel genom sin kritiska och originella livs- och människouppfattning, sin spirituella dialog och sin glänsande, paradoxala stil till samtidens oftast spelade och mest uppmärksammade dramatik. S. erhöll 1926 Nobelpriset för 1925. — 4. Tom S., f. 1872, engelsk arbetarledare, led. av underhuset 1918, sekreterare i textilarbetarnas internationella federation sedan 1911 och i Socialistiska arbetarinternationalen (se International sp. 1456) sedan 1923. S. var 1924 arbetsminister i Macdonalds ministär.

Sheasmör [sji'-], se Butyrospermum.

Sheerness [sji'ənes], stad i grevsk. Kent, England, på en ö vid Thames' mynning. Starkt befäst örlogshamn och betydande badort. 19,000 inv.

Sheffield [sje'ffild], stad, bildande eget grevskap, i Yorkshire (West Riding), England, vid en biflod till Ouse. Biskopssäte. Universitet. 530,000 inv. — S. är centrum i ett stort industridistrikt och världsberömt genom sin storartade stål- och järnindustri (eggverktyg, optiska och matematiska instrument, artiklar av Britannia-metall, pansarplåt och artilleriprojektiler). Betydande nysilverindustri. Viktig järnvägsknut. — S. erhöll sina första handelsprivilegier 1296. Ännu på 1700-t. var det en tämligen obetydlig stad.

Sheffield [sje'ffild], se Buckingham 3.

Shelburne [sje'llbən], se Lansdowne.

Shelf [sjellf], se Schelf.

Shellack [sjä'llak] (eng. *shellac*, av holl. *schellak*, av *schel*, skal, och *lak*, lack), de mera lättsmälta beståndsdelarna i gummilacka. S. framställes genom upphettning av gummilacka med vatten till kokpunkten. Färgämnet kan avlägsnas genom försiktig behandling med alkali, varur S. utfälles medelst syror och ev. därefter blekes med klor. S. användes bl. a. till framställning av lack.

Shelley [sje'lli], Percy Bysshe, f. 1792, d. 1822, engelsk skald. S., som var en på en gång upprorisk och svärmiskt drömmande natur, studerade bl. a. i Oxford, varifrån han på grund av sin opposition mot den dogmatiska kristendomen förvisades 1811. Redan s. å. ingick S. ett äktenskap, vilket blev föga lyckligt och efter några år upplöstes. 1814 trädde han i förbindelse med sin blivande maka, den vackra och själfulla Mary Godwin (f. 1797, d. 1851; bekant som författarinna till en rad fantastiska romaner och utgivarinna av S:s arbeten). 1818 lämnade han England för alltid och var därefter bosatt i Italien; han omkom under en

segling utanför Livorno. — S:s första mera betydande dikt är den poesifyllda *Queen Mab* (fullbordad 1813) med dess angrepp på kristendomen, följd av bl. a. frihetseposet *The revolt of Islam* (1818), den dystra historiska tragedin *The Cenci* (1819), det mäktiga lyrisk-allegoriska dramat *Prometheus unbound* (1820), vilket betraktas som S:s mästerverk, samt en rad lyriska dikter (bl. a. *Adonais*, en gripande apoteos över skalden Keats, samt *Ode to the west wind*, *Ode to the intellectual beauty*, *The cloud* och *Epipsychidion*). S:s diktning skänker uttryck åt såväl hans svärmiska frihetslängtan och livliga inbillningskraft som åt hans friska natursinne. Till sitt temperament en utpräglad lyriker, betraktas S. numera av engelsmännen själva, ehuru under sin livstid föga uppskattad, ss. den främste lyrikern efter Goethe. Hans luftiga och graciösa dikter, vilka ha en starkt intellektuell prägel, ge i en musikalisk form uttryck åt en själfull, panteistisk livsuppfattning.

Shell transport and trading company [sjell træ'nnspət ənd tre'jding kə'mmpəni], se Samuel 1.

Shelterdäck [sje'lltə-] (av eng. *shelter*, skydd), se Handelsfartyg sp. 403.

Shenandoah [sjenəndå͜o'a], högerbiflod till Potomac i Virginia, ö. För. Stat. 320 km. I S:s dalgång utkämpades flera häftiga strider under nordamerikanska inbördeskriget 1861—65.

Shengking, Fengtien, provins i s. Manchuriet, Kina. Huvudstad Mukden. 150,000 kvkm. 12,8 mill. inv.

Shensi, provins i n.v. Kina. S. uppfylles delvis av bergskedjor och är rikt på lössbildningar. Jordbruk. Stenkols- och petroleumfyndigheter. Huvudstad Si-an. 195,050 kvkm. 9,5 mill. inv.

Sheraton [sje'rrətn], Thomas, f. omkr. 1750, d. omkr. 1805, engelsk möbelarkitekt. S. publicerade 1791—93 *The Cabinet-Maker and Upholsterer's Drawing Book* med möbelritningar av bl. a. honom själv. Den stil, som här kommer till uttryck, Sheraton style [stajl], utmärkes av spensliga, pompejanskt klassicistiska former; materialet är oftast sidenträ och dekorationen ej sällan målad (se ill. till Möbelkonst sp. 550). Stilen gav uppslaget till en omtyckt amerikansk möbelstil, "colonial style", och fick i sin senaste fas betydelse för Biedermeierstilen.

Sheridan [sje'rridn]. 1. Richard S., f. 1751, d. 1816, engelsk författare och politiker. S. skrev några kvicka och eleganta, på sin tid mycket populära situationskomedier, bl. a. *The rivals* (1775; Rivalerna, uppf. i Sthlm 1856) och framför allt *The school for scandal* (1777; uppf. i Sthlm, bl. a. ss. Tadelskolan, 1789). S. tillhörde underhuset från 1780 och gjorde sig berömd som lysande talare men växlade partiståndpunkter och gjorde ingen mot sin talang svarande karriär. — 2. Philip Henry S., f. 1831, d. 1888, nordamerikansk kavallerigeneral, en av Grants främsta underbefälhavare under inbördeskriget 1861—65. Han hade väsentlig andel i den slutliga segern över sydstatsarmén (under Lee). överbefälhavare över För. Stat:s armé 1883—88.

Sheriff [sv. utt. sjeri'ff; eng. utt. sje'rrif] (eng., av forneng. *scir-gerefa*, "shiregreve"), i England benämning på den högsta

förvaltande och dömande ämbetsmannen i ett grevskap. S. utses för ett år av konungen inom ett av lordkanslern, skattkammarkanslern och de kungliga domstolarnas bisittare uppgjort förslag. S. var under angelsachsisk tid som styresman över ett *shire* underordnad earlen men ställdes efter den normandiska erövringen, då han vanl. kallades *vicecomes,* direkt under konungen. Jfr S j e r i f.

Sherlock Holmes [sjə'låk håomŝ], se D o y l e.

Sherman [sjə'mən]. 1. W i l l i a m T e c u m s e h S., f. 1820, d. 1891, nordamerikansk general, jämte Grant nordstaternas främste befälhavare under inbördeskriget 1861—65. S., som hade betydande andel i segern vid Chattanooga 1863, trängde 1864 in i Georgia, företog därefter ett berömt tåg till ö. kusten och tvang genom ett infall i Syd- och Nord-Carolina 1865 sydstatsgeneralen Johnston till kapitulation. 1869—83 var S. överbefälhavare över För. Stat:s armé. — 2. J o h n S., f. 1823, d. 1900, den föreg:s broder, nordamerikansk politiker, republikan. S. inträdde i representanternas hus 1854 och övergick 1861 till senaten samt var 1877—81 finansminister och 1897—98 utrikesminister (statssekreterare). Han tog ledande del i den ekonomiska politiken, och efter honom uppkallades Shermanakten av 1890, vilken innebar en tillfällig seger för dubbelmyntfotens anhängare.

Sherrington [sje'rringtn], sir C h a r l e s S c o t t, f. 1861, engelsk fysiolog, prof. i Oxford 1913, president i Royal Society 1920, har bl. a. utfört grundläggande försök över reflexernas mekanism.

Sherry [sv. utt. sjä'rry] (eng., efter *Jerez,* se d. o., arab. *Sjerisj*), se V i n.

Shetelig [sje'teli] (tidigare S c h e t e l i g), H a a k o n, f. 1877, norsk arkeolog, 1901 chef för Bergens museums historisk-antikvariska avdelning och 1915 prof. i arkeologi därstädes. S. har lämnat värdefulla bidrag till Norges, spec. Vestlandets, arkeologi, särskilt dess järnålder. Bland S:s skrifter märkas *Vestlandets ældste kulturhistorie* (1909) och *Vestlandske graver fra jernalderen* (1912). S. utger jämte A. W. Brögger *Osebergfundet* (hittills 2 bd, 1917—20) och redigerar jämte H. Fett sedan 1910 tidskriften Kunst og Kultur.

Shetlandsöarna [sje'ttlənds-], brittisk ögrupp n.ö. om Skottland och Orkneyöarna, omfattande c:a 30 bebodda och 70 obebodda öar och skär (se karta till S t o r b r i t a n n i e n). 1,426 kvkm. 24,000 inv. S., av vilka Mainland, Yell och Unst äro störst, äro i allm. låga och ha starkt sönderskurna kuster. Huvudnäringar får- och hästavel (ponies), fiske och jordbruk. Befolkningen är en blandning av norrmän och skottar. S. bilda ett skotskt grevskap. Huvudstad Lerwick (5,000 inv.) på Mainland. — S., som urspr. beboddes av pikter, utsattes från 700-t. för anfall av norska vikingar och lades under namn av *Hjaltland* på 870-t. under Norge av Harald Hårfager. 1468 överlätos S. på Skottland.

Shields [sjildŝ]. 1. N o r t h S., se T y n e m o u t h. — 2. S o u t h S., stad, bildande eget grevskap, i grevsk. Durham, n. England, vid Tynes mynning. Betydande skeppsbyggnads- och glasindustri. Stor stenkolsexport. Romerska befästningsruiner. 130,000 inv.

Ord, som ej återfinnas under Sh-, torde sökas under Sch- och Sj-.

Shikoku, den minsta av Japans huvudöar.

Shilling [sji'lling], engelskt silvermynt = $^1/_{20}$ pound sterling = 91 öre.

Shimmy [sji'mmi] (eng., av fr. *chemise*, linntyg), en omkr. 1921 under en kort tid populär dans, utförd under skakning av hela kroppen. S. var närmast en variant av foxtrot, med vilken den i stort sett hade rytm och musik (jfr J a z z) gemensam.

Shimonoseki, stad på Honshu, Japan, vid S h i m o n o s e k i - s u n d e t mellan Honshu och Kyushu. S. är en av Japans viktigaste hamnar. 70,000 inv. — I S. slöts 1895 fred mellan Kina och Japan (se d. o. sp. 74).

Shingling [sji'ng-] (av eng. *shingle*, eg. takspån), kortklippning av kvinnohår i anslutning till maskulint hårmod, d. v. s. kortast längst ner i nacken, därefter småningom längre. Till skillnad från shinglat hår är b o b b a t h å r (av eng. *bob*, stubba), avklippt i en tvär kant vid nackens övergång i halsen. Kortklippt hår som dammod började mera allmänt slå igenom omkr. 1924. En föregångare var p o l k a h å r e t — närmast överensstämmande med det bobbade håret —, som framträdde under 1800-t:s senare hälft i samband med kvinnoemancipationen.

Shinto, se J a p a n sp. 63.

Shire [sja'jə], se S a m b e s i.

Shire [sja'jə; i sms. -sjə] (eng., av forneng. *scir*, trol. av *sciran*, dela), under angelsachsisk tid namn på de förvaltningsområden, vari större delen av England indelades. Indelningen i S., efter den normandiska erövringen benämnda grevskap, *counties*, har i stor utsträckning bevarats oförändrad; därför ha de flesta grevskapsnamnen ändelsen *-shire*.

Shirehäst [sja'jə-], se H ä s t sp. 1161.

Shirting [sjə'ting] (eng., av *shirt*, skjorta), relativt tät, ofta starkt appreterad, tvåskaftad bomullsvävnad av fint garn, bl. a. använd till foder och skjortor.

Shizuoka, stad på s.ö. kusten av Honshu, Japan. Viktig hamn. Industri. 75,000 inv.

Sho, japanskt rymdmått = 18,03 l.

Shocking [sjå'kking], eng., (nerv)skakande, upprörande, anstötlig.

Shoddy [sjå'ddi], eng., se K o n s t u l l.

Shogun, se J a p a n sp. 68.

Sholapur [sjå͜oləpo'(r)], stad i presidentskapet Bombay, Britt. Indien, nära gränsen till Hyderabad. Betydande handelscentrum och järnvägsknut. 120,000 inv.

Shooting [sjo'ting] (eng., skjutning), se J a k t r i d n i n g.

Shop [sjåpp], eng., butik. — G å s h o p p i n g [sjå'pping], gå i butikerna och göra inköp.

Sho'rea, växtsläkte (fam. *Dipterocarpa'ceae*). *S. robu'sta*, s a l t r ä d e t, är ett av Ostindiens viktigaste skogsträd och lämnar förträffligt virke. Andra arter lämna fett (ur fröna) l. harts (se D a m m a r a h a r t s).

Short [sjåt], sir F r a n k, f. 1857, engelsk grafiker, en av de ledande inom generationen efter Whistler och Seymour-Haden, har utfört landskap i akvatinta och torrnålsgravyr.

Short story [sjåt stå'ri] (eng., kort berättelse), novell.

Short ton [sjåt tånn], eng., se T o n.

Shoshoner [sjå͜osjå͜o'-], se I n - d i a n e r sp. 1294.

Shotwell [sjå'ttoəl], J a m e s

Thomson, f. 1874, nordamerikansk historiker, prof. vid Columbia University i New York 1907, har skrivit ett flertal historiska och nationalekonomiska arbeten samt leder utgivandet av samlingsverket Economic and social history of the war (1919—), redigerat av vetenskapsmän i skilda länder (i Sverige E. Heckscher).

Shrapnel [sjræ'ppnəl], eng., granatkartesch.

Shrewsbury [sjro'ŝbəri], huvudstad i Shropshire, v. England, vid Severn. Katolsk biskop. 31,000 inv. — S., som grundats av kelter, spelade under medeltiden en viktig roll i striderna om Wales.

Shrewsbury [sjro'ŝbəri], Charles Talbot, hertig av S., f. 1660, d. 1718, engelsk politiker. S. var en vinnande personlighet, som uppnådde höga ministerposter, ehuru han intog en vacklande hållning till partierna. Han underhöll förbindelser med de avsatta stuartarna men erhöll och utförde likväl det ansvarsfulla värvet att genomdriva erkännandet av kronans övergång till den hannoveranska dynastin 1714.

Shropshire [sjrå'ppsjə], Salop, grevskap i v. England, kring Severn. Jordbruk och boskapsskötsel. 240,000 inv. Huvudstad Shrewsbury.

Shropshirefår [sjrå'ppsjə-], se Fårsläktet sp. 835.

S H S, se Jugoslavien.

S. H. T., förk. för lat. *sa'lvo hono'ris ti'tulo*, med oförkränkt hederstitel (stundom oegentligt fattat ss. förk. för *si'ne* etc., med uteslutande av hederstiteln).

S. H. T., ett av K. M. Appelberg i Uppsala 1850 stiftat ordenssällskap; filialloger ha efter hand tillkommit i Sthlm, Kalmar, Göteborg, Linköping och Härnösand. S., som främst har "egen och andras trevnad" till mål, har spelat en stor roll i det glada student- och sällskapslivet. Samfundet utger *Tal och qväden*.

Shunt [sjənnt] (eng., eg. skjuta undan), en med en del av en elektrisk l. magnetisk huvudkrets parallellkopplad grenledning. Elektriska S. användas i stor utsträckning, t. ex. i elektriska mätinstrument (se d. o. sp. 885) och i likströmsmaskiner, där shuntgeneratorn, resp. -motorn (se Elektriska maskiner sp. 868 och 871) är den vanligaste typen. Vid de senare benämnes magnetlindningen S. Magnetisk S. kommer till användning t. ex. i vissa galvanometrar och polariserade reläer för reglering av känsligheten och består där av ett mjukt järnstycke, som kan inställas på olika avstånd från polerna.

Shuntreglering. 1. Den vanligaste metoden för hastighetsreglering av shuntmotorer (se Elektriska maskiner sp. 871). Regleringsmotståndet inkopplas i magneternas strömkrets; vid minskat motstånd minskas även rotationshastigheten. — 2. Metod för reglering av kolens inbördes avstånd i vissa båglampstyper. Den mekaniska anordningen är likartad med seriebåglampans (se d. o.), ehuru den reglerande elektromagneten är inkopplad parallellt med kolen. En kombination mellan dessa typer är differentia'lbåglampan, med två magneter, av vilka den ena är serie- den andra parallellkopplad med kolen.

Shylock [sja'jlåk], en i Shakspeares Köpmannen i Venedig förekommande ockrande jude, vilken blivit typen för den sluge och hänsynslöse girigbuken.

Si. 1. Kemiskt tecken för en

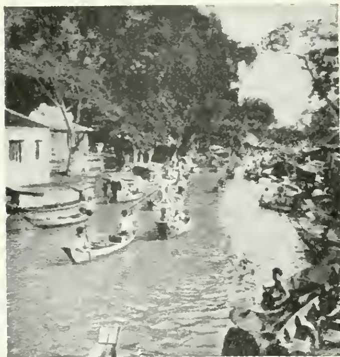
atom kisel. — 2. Se Solmisation.

Si'am, Sayam, konungarike i Bortre Indien, mellan Britt. Indien (Burma) och Franska Indo-Kina; S:s sydligaste del på Malacka gränsar till Malajstaterna. 518,159 kvkm. 9,7 mill. inv. (18 per kvkm.). — *Naturbeskaffenhet.* S:s kultur- och befolkningscentrum utgöres av Menams bördiga alluvialslätt. Den övergår mot ö. i ett lågt platåland, mot v. i bergskedjor, som fortsätta ned på Malacka, och mot n. i ett av fruktbara dalgångar genomskuret bergland. S. är rikt på för samfärdseln viktiga floder, bl. a. Menam med bifloder och Me-kongs biflod Nammun. — *Klimatet* är tropiskt och beroende av monsunens (se d. o.) växlingar. Bangkok har en årlig nederbörd av 1,487 mm.; kallaste månad dec. (23°,8), varmaste april (28°,6). — Ang.

Siam. Från Menams övre lopp.

växt- och *djurvärld* se Bortre Indien sp. 367. — *Befolkningens* huvudmassa utgöres av "siameserna" och laos (se Tai), vilka äro buddhister. I gränsområdena anträffas folkslag, av vilka huvudparten bor i Burma och Franska Indo-Kina. Ett stort antal muhammedanska malajer bo i S., huvudsakl. på Malacka. Sedan 1600-t. har pågått en stark invandring av sydkineser till S. De bo mest i städerna och ha nästan helt slagit under sig detaljhandel och hantverk; i Bangkok utgöra de ¼ av befolkningen. Européer och amerikaner uppgå till 2,000 (mest engelsmän; 200 danskar). De ha övervägande hand om utrikeshandeln samt leda industriella företag m. m. Huvudstad och enda storstad är Bangkok. — *Näringar.* Huvudnäring är jordbruket, som gynnas av vidsträckta bevattningsanläggningar. Av den förhärskande kulturväxten, ris, skördades 1925 4,9 mill. ton. Boskapsskötseln utvecklas raskt; 1925 funnos i S. 3,872,000 oxar och 4,132,000 bufflar. I n. S. och på Malacka bedrives betydande skogsbruk, som spec. avkastar teakträ, och på Malacka utvinnas bl. a. tenn och wolfram. Utrikeshandeln, som

Siam. Kanal vid Bangkok.

främst berör Storbritannien och dess till S. gränsande besittningar samt Kina, går till mer än 85 % över Bangkok. C:a 4/5 av exporten består av ris; därnäst är teakträ mest betydande. Importen omfattar främst bomullsvävnader o. a. industrivaror samt livsmedel. Järnvägarnas längd var 1925 2,940 km., varjämte 512 km. voro under byggnad. — S:s *myntenhet* är tikal, av silver, med reglerat guldvärde av 1 13/24 shilling. Vid sidan av inhemska *mått och vikt* förekommer metersystemet. — *Försvarsväsen.* Armén är organiserad efter europeiskt mönster med allmän värnplikt och tvåårig utbildningstid. Flygväsendet är väl utvecklat, flottan obetydlig. — *Författning.* S. är en i det närmaste oinskränkt monarki. Regeringen föres genom departementschefer och ett av kronan utnämnt råd. S. indelas i 18 provinser. — S:s äldre *historia* är föga känd. Ett självständigt siamesiskt rike skall ha bildats på 400-t. e. Kr., och sedermera ha siameserna kämpat om makten med olika grannfolk, burmaner, laos och kineser, innan den siamesiska hegemonin betryggades. Landet har en blandkultur, danad huvudsakl. genom indiska och kinesiska inflytelser. Buddhismen har präglat S:s konst, vars främsta minnesmärken äro tempelbyggnader från äldre tid. Européerna, främst fransmännen, ha länge stått i beröring med S., men först på 1800-t. ha europeiska kolonialintressen allvarligt hotat landet. Franska Indo-Kina är delvis grundat inom f. d. siamesiska lydområden, vilka Frankrike successivt tilltvungit sig genom fördrag, och Malajstaterna ha genom brittiskt ingripande undandragits S:s inflytande. Även ha betydande kinesiska och europeiska (bl. a. danska) affärsintressen etablerats i S. Till landets värn började S. under konung R a m a V (C h u l a l o n k o r n) (1868—1910) införa europeiskt skick i styrelse och försvarsväsen. Sonen R a m a VI (V a j i r a v u d h), som utvecklade en mångsidig kulturell verksamhet, efterträddes 1925 av brodern P r a j a d h i p o k (f. 1893). S. är led. av N. F.

Siama'ng, se G i b b o n e r.

Siam-bensoë, från n. Siam kommande harts, som bl. a. innehåller c:a 20 % fri bensoësyra jämte estrar av bensoësyra och vanillin. Kallas ock bensoëharts.

Siame'siska språket är den främsta representanten för taispråken (se T a i) och är känt sedan 1293 e. Kr. (datum på äldsta kända inskrift). Skriften är byggd på indisk sådan, skapad 1284. Litteraturen är främst buddhistisk. — S. är liksom övriga indokinesiska språk monosyllabiskt (dock finnas talrika två- l. flerstaviga främmande lånord, särskilt från pali) och isolerande (jfr S p r å k). Räkneorden äro besläktade med de tibetanska och kinesiska, f. ö.

äro säkra ordidentifieringar få; släktskapen med kinesiskan torde vara avlägsen.

Siame'siska tvillingarna, två bröder, Chang och Eng Bunker, födda i Siam 1811, döda 1874, sammanvuxna medelst bröstbenets spets och kringliggande kroppsområde. De gifte sig med två systrar, och vardera blev fader till nio normala barn. Chang avled i lunginflammation och brodern, som dittills varit frisk, dog ett par timmar senare.

Si'amo-kinesiska språkgrenen utgör den ena stora hälften av den indo-kinesiska (l. sino-tibetanska) språkstammen. S. har tre avdelningar: 1) kinesiska språket (se d. o.), 2) taispråken (se T a i), 3) kareniskan (talad av Burmas karenstammar). Släktskapsförhållandena mellan huvudgrupperna äro ännu ofullständigt utredda; vissa fakta tala för att taispråken kanske böra föras till austroasiatiska språkstammen (se tabell till S p r å k).

Siamviken, se B o r t r e I n d i e n.

Si-an, S i - a n - f u, S i - n g a n - f u, huvudstad i prov. Shensi, Kina. Betydande handel. C:a 1 mill. inv., därav talrika muhammedaner. — S., som under namn av Chang-an var huvudstad under flera av de mäktigaste dynastierna, ss. Han och Tang, är en av de mest ålderdomliga och sevärda bland Kinas större städer. Bl. a. förvaras i S. en stor samling gamla inskrifter på sten. Invid S. fann man 1625 en märklig sten, rest 781 till minne av kristendomens (nestorianismens) införande i Kina 635; dess länge betvivlade äkthet är nu bevisad.

Siang-tan, stad i prov. Hunan, Kina, vid en biflod till Yang-tsï-kiang och järnvägen Peking—Kanton. Betydande handelsstad med utmärkt flodhamn. Över 300,000 inv.

Šiauliai, se S c h a w l i.

Sibbarp, socken i Hall. l., jämte Dagsås pastorat i Göteborgs stift. 1,000 inv.

Si'bbern. 1. F r e d r i k C h r i s t i a n S., f. 1785, d. 1872, dansk filosof, prof. i Köpenhamn. S. var påverkad av den tyska idealismen men intog en självständig ställning och hävdade särskilt i sin psykologi erfarenhetskunskapens filosofiska betydelse gentemot ensidigt spekulativa metoder. — 2. G e o r g C h r i s t i a n S., f. 1816, d. 1901, norsk diplomat och politiker. 1858 norsk statsminister i Sthlm, samverkade han med L. De Geer för en lösning i godo av "ståthållarstriden" (se S v e n s k - n o r s k a u n i o n e n) och kunde därför efter regeringens fall 1861 återta sin post i Fr. Stangs ministär. Efter sin avgång 1871 var S. 1878—84 minister i Paris.

Sibeli'n (av fr. *zibeline,* sobel), ett slags mjuk, ruggad, långhårig yllevävnad, ofta svagt melerad, stundom randig.

Sibe'lius, J e a n, f. 1865, finländsk tonsättare. S., vars tonkonst uppvisar inflytande från rysk musik men i vida högre grad står i beroende av hemlandets folkmusik, är Finlands störste tonsättare. Hans produktion, omfattande musikens flesta former, rymmer en mångfald verk, burna av en flödande och egenartad ingivelse. Särskilt i de tidigare har S. hämtat motiv från Kalevalas sagovärld, ss. i orkesterdikterna *Kullervo, Lemminkäinen drager hemåt* och *Pohjolas dotter.* Särdragen i hans orkestermusik träda f. ö. i dagen i sju symfonier, av vilka de senare i alltjämt ökad grad förete en strävan efter en

Jean Sibelius.

mera individuell, stramare och intimare utformning. Vid. märkas en violinkonsert, orkesterdikterna *En saga*, *Rakastava* (Den älskande), *Finlandia*, *Nattlig ritt och soluppgång* och *Okeaniderna*, musik till flera skådespel, bl. a. *Kung Kristian II*, *Kuolema* (Döden) med den populära *Valse triste*, *Pelléas et Mélisande*, *Belsazars gästabud* och *Stormen*, pantomimen *Scaramouche*, stråkkvartetten *Voces intimae*, körverk, ss. *Snöfrid* och *Atenarnes sång*, solosånger och pianomusik.

Šibenik [sji'-], se Sebenico.

Siberi't, se Turmalin.

Si'bet, Sibetkatt, se Viverridae.

Si'bethyena, jordvarg.

Si'betråtta, l. bi'samråtta, *Fi'ber zibe'thicus*, ett nordamerikanskt Råttdjur. S. liknar en stor vattensork (totallängd c:a 58 cm., varav svansen c:a hälften), men svansen är sammantryckt från sidorna. Ryggen är brun, buken grå. En körtel i könsdelarnas närhet avsöndrar en sibetluktande vätska. S:s levnadssätt påminner om bäverns. Skinnet användes i stor utsträckning till pälsverk, bi'sam. S. infördes 1906 till Böhmen, har där spritt sig oerhört och bl. a. skadat karpodlingarna.

Si'bi, stad i britt. Belutsjistan, vid Bolanpassets s. ände. Järnvägsknut. 5,000 inv.

Sibiria'ker, se Ryssland sp. 1546.

Sibi'rien, en av det ryska väldets huvuddelar (se Ryssland sp. 1537 och 1541 ff.). Om S:s upptäcktshistoria se Asien sp. 743 f.

Sibiriskt ärtträd, sibirisk ärtbuske, se Caragana.

Sibi'rjakov, Aleksandr Mihailovitj, f. 1849, rysk mecenat. S. har ekonomiskt understött ett flertal expeditioner till Nord-Asien, bl. a. A. E. Nordenskiölds Vegaexpedition, och har även själv företagit forskningsresor i Sibirien. Genom ryska revolutionen landsflyktig och utfattig, åtnjuter S. sedan 1921 understöd av svenska staten.

Sibiu, se Hermannstadt.

Siby'lla, grek., antikens beteckning för en i särskild grad med spådoms- och profetgåva utrustad kvinna. Många S. omtalas av de antika författarna. Mest bekant är den S., vilken förekommer i myten om ursprunget till de romerska s. k. sibylli'nska böckerna l. sibylli'nerna. Dessa, som innehöllo grekiska orakelspråk och rådfrågades ss. gudomliga anvisningar, när järtecken iakttogos l. olyckor hotade, skola ha sålts till konung Tarquinius Superbus av en S. från Cumae i Kampanien. Hon erbjöd först konungen nio böcker, och då han vägrade köpa dem, kastade hon först tre och sedan ytterligare tre på elden, varefter konungen köpte de återstående tre. De urspr. sibyllinerna för-

stördes av eld 83 f. Kr. men ersattes av nya samlingar. Dessa lät Stiliko i kristligt nit förstöra kort efter år 400. Under deras namn ha understuckits judiskkristna orakelsamlingar, som bevarats.

Sic, lat., "så", sättes ofta efter ett citat l. referat för att ange det ss. autentiskt l. ironiskt understryka detsamma. Se även D o s.

Šicawei, ort i prov. Kiangsu, Kina, invid Shanghai. I S. har katolska missionen högskola och observatorium.

Siccime'ter [sikksi-] (av lat. *si'ccus*, torr, och grek. *metrei'n*, mäta), avdunstningsmätare, bestående dels av en vanlig nederbördsmätare (se H y d r o g r a f i), dels av ett öppet, lågt cylindriskt kärl med samma bottenarea som nederbördsmätaren. Det senare kärlet måste alltid innehålla vatten. Dettas yta sjunker genom avdunstningen men stiger genom nederbörden. På bestämda tider t. ex. i varje vecka avläses vattenytans höjd (i mm.) samtidigt som den under veckan fallna nederbörden uppmätes (i mm.) i nederbördsmätaren. Skillnaden mellan avläsningarna i det öppna kärlet, ökad med nederbördens belopp, anger avdunstningen.

Sïchuan, Kinas största provins, på gränsen till Tibet. S. är i v. och n.v. bergigt med toppar upp till 7,000 m. och uppfylles f. ö. av det utomordentligt bördiga "röda bäckenet", som genomflytes av Yang-tsï-kiang (se K i n a sp. 783). Betydande jordbruk (ris, te, vete, opium m. m.) och silkesmaskavel. Stora stenkols-, koppar-, salt- och naturgasfyndigheter. Huvudstad Chengtu. 566,150 kvkm. 49,8 mill. inv.

Sicilia'no [sitji-] (ital., eg. *alla siciliana*, på sicilianskt vis) l. s i c i l i e n n e, äldre siciliansk och syditaliensk dansmelodi i $^6/_8$ l. $^{12}/_8$ (vanl.) takt, förd i långsamt tempo, upptogs redan av den venetianska operan (se d. o. sp. 1325) i konstmusiken och har senare flitigt utnyttjats (Bach, Händel m. fl.) inom vokal- och instrumentalmusiken.

Sicilia'nska aftonsången, S i c i l i a n s k a v e's p e r n, en folkresning på Sicilien 1282, varigenom dess härskare Karl av Anjou fördrevs. Benämningen S. (från 1400-t.) förklaras av att resningen framgick ur ett tumult under aftonsången i en kyrka i Palermo.

Sici'lien, ital. *Sicilia*, Medelhavets största ö, skild från Apenninska halvön av Messinasundet. S. utgör prov. Caltanisetta, Catania, Girgenti, Messina, Palermo, Syrakusa och Trapani i Italien. Jämte bl. a. Lipariska öarna 25,738 kvkm. 4,2 mill. inv. Öns n. och ö. kust är brant och sönderskuren samt har goda hamnar; den s.v. kusten är lägre och ogynnsam för sjöfarten. S. är till större delen ett vågigt, huvudsakl. av tertiära sediment uppbyggt bergland med bördig jordmån. Avvikande från naturen i övrigt är öns högsta parti, vulkanen Etna (3,279 m.). Blott vid Catania finnes ett större slättområde. Floderna äro av föga betydelse; de uttorka i allm. under sommaren. Ang. klimat se I t a l i e n sp. 1573. Näringslivet lider starkt av de sociala missförhållandena, som karaktäriseras av storgodssystem med lågt stående bonde- och arbetarklass (hälften av befolkningen är analfabeter); mot mafian har en kraftig kampanj öppnats. Jordbruk, silkesmaskavel och fiske. S. har näst För. Stat. världens största svavelproduktion (1925

Taormina på Siciliens ö. kust.

208,000 ton). Förnämsta städer Palermo, Catania och Messina. — *Historia.* Folkstammar av okänt ursprung (sikuler, sikaner) bebodde jämte kartagiska invandrare S. vid grekernas kolonisation av öns sydkust på 700-t. f. Kr. (se Grekland sp. 1525 ff.). Det grekiska området var delat mellan oberoende stadsstater ss. Syrakusa, Gela, Akragas och Selinus utefter s.ö. och s.v. kusten samt Himera i n., medan kartagerna under ständiga strider behöllo v. S. med staden Palermo. Omkr. 485 f. Kr. gjorde *Gelon* Syrakusa till S:s ledande stat, men dess maktställning rubbades snart, och efter inbördes strider mellan de grekiska städerna, i vilka Aten 415 gjorde ett misslyckat ingripande (se Grekland sp. 1533), kunde Kartago 409—405 f. Kr. erövra Selinus, Himera och Akragas. Striden mot kartagerna fortgick, tills S. under första puniska kriget besattes av romarna. 535 e. Kr. kom S. till Bysans, men det hemsöktes i det följande av arabiska sjörövare, vilka på 800-t. bemäktigade sig hela ön. Normanderna (se d. o.) började 1060 under Roger I bemäktiga sig ön, som förenades med deras välde i Syd-Italien till ett rike, från 1130 benämnt konungariket S. På grund av dynastiska förbindelser kom detta 1194 till kejsar Henrik VI av Hohenstaufiska ätten (se d. o.). Hans son Fredrik II betraktade S. ss. sitt rikes kärna och genomförde där en fast förvaltningsorganisation, samtidigt som han åstadkom en kulturellt betydelsefull sammansmältning av de olika folkelementen på S. (greker, araber, italienare, normander). Från 1266 kom riket S. med Karl I, f. 1226, d. 1285, till det franska huset Anjou, men efter en folkresning 1282, "sicilianska aftonsången", övergick ön S. till Aragonien, medan fastlandsbesittningarna

Sicilien. Från Palermos omgivningar. I bakgrunden Monte Pellegrino.

stannade hos Anjou, vardera delen under namnet konungariket S. På 1400-t. var S. en tid på nytt förenat med Neapel. Det tillhörde jämte detta 1504—1713 det spanska väldet, under vilken tid öns tidigare välstånd ödelades. 1713 tilldelades S. åt Savojen, 1720 återförenades det med Neapel. 1815 erhöllo länderna namnet konungariket ”Bägge Sicilierna”. Sedan 1859 en framgångsrik frigörelsekamp begynt under ledning av Garibaldi, uppgick S. 1861 i det enade Italien.

Sicilienne [-liä'nn] (fr., siciliansk). *Mus.* Se S i c i l i a n o. — *Textil.* Ett slags tvåskaftat halvylletyg med glansigt kamgarn (mohair l. alpacka) till inslag.

Sic i'tur ad a'stra, lat., ”så går man till stjärnorna” (d. v. s. när storhet och upphöjelse), citat från Vergilius.

Sick, I n g e b o r g M a r i a, f. 1858, dansk författarinna, har vunnit stor popularitet för sina talrika romaner med religiös anstrykning (bl. a. den till många språk översatta *Höjfjeldspræst,* 1902; *Helligt Aegteskab,* 1903; *Farmor Ursulas Have,* 1909).

Sickati'v (fr. *siccatif,* torkande), i oljefärger och fernissor använt tillsatsämne med uppgift att påskynda intorkningen. S. kunna användas endast för oljor, som innehålla omättade fettsyror; deras verkan beror på en katalysverkan, varigenom syre överföres till oljan. Som S. komma vanl. i fråga metaller, vilka kunna bilda olika mättade oxider, ss. mangan, kobolt och bly, endera i form av oxider l. oorganiska l. organiska salter, ss. brunsten, manganborat samt linolje- och hartssyrornas salter. De sistnämnda äro flytande.

Sickenhammare, koppar- och bleckslagarverktyg för böjning, sickning, av plåt.

v. Si'ckingen, F r a n z, f. 1481, d. 1523, tysk riksriddare, vann genom framgångsrika enskilda fejder, bl. a. mot staden Worms stort inflytande. Han stod en tid i tjänst hos Karl V, vars val till kejsare han befrämjat. Av v. Hutten vunnen för humanismen och reformationen stödde han dennes och Reuchlins kamp för de nya idéerna. Av missnöje med furstarnas ökade makt satte han sig 1522 i spetsen för ett riddaruppror men inneslöts på en av sina borgar och sårades dödligt. S:s mål torde ha varit en omgestaltning av riksförfattningen och sekularisation av kyrkogodsen.

Si'ckinger, J o s e p h A n t o n, f. 1858, tysk skolman, skolchef i Mannheim. S. har givit upphov åt det s. k. M a n n h e i m - s y s t e m e t, enl. vilket barnen fördelas i olika klasser efter begåvningen. Vid sidan av normalklasserna finnas särskilda klasser dels för svagt begåvade, dels för barn med ovanlig begåvning.

Sickla, industriort i Nacka skn, Sthlms l., vid Stockholm—Saltsjöns järnväg. I S. ligga a. b. Atlas-Diesels verkstäder.

Si'cksack (fr. *zigzag*), bruten i vinklar (om linje).

Sic tra'nsit glo'ria mu'ndi, lat., ”så förgår världens härlighet”, tillropas en nyvald påve omedelbart före kröningen tre gånger av en högre andlig dignitär, under det denne för varje gång uppbränner en bunt blånor.

Si'culus, se D i o d o r o s 2.

Sic vo'lo, sic ju'beo, lat., ”så vill jag, så befaller jag”, något omändrat citat från Juvenalis, ofta använt som beteckning för maktbud utan rätts- l. förnuftsskäl.

Mrs Siddons. Målning av Thomas Gainsborough.

Sida, se Polyeder och Polygon.

Sida-medvind, vind, som kommer in låringsvis om babord l. styrbord.

Siddha'nta (sanskr., fulländning), se Jainister.

Siddons [si'ddnṡ], Sarah, f. Kemble, f. 1755, d. 1831, engelsk skådespelerska, var större delen av sitt liv anställd vid Covent Garden Theatre i London och utförde där de tragiska huvudrollerna, spec. i Shaksperes dramer. Hon ansågs som sin samtids största skådespelerska.

Siden (mlty. *sîden*, urspr. av lat. *se'ta*, borst), se Sidenindustri.

Sidenapa, se Kloapor.

Sidenindustri, den gren av textilindustrin, som avser tillverkning av siden, d. v. s. vävnader, i vilka silke helt l. delvis ingår. S:s hemland är Kina, där den med säkerhet kan konstateras på 1000-t. f. Kr. (traditionen gör den ännu något årtusende äldre). Under 1:a årh. f. Kr. och följande årh. utvecklades en omfattande sidenexport från Kina över Central-Asien till Iran, varifrån den, företrädesvis med parterna som förmedlare, nådde romerska Orienten och därifrån hela Romerska riket, där sidenet skattades mycket högt. Med silkesodlingens (se Silke) införande fick S. fast fot i Persien och östromerska riket; i det senare nådde S. sin höjdpunkt på 1100- och 1200-t. och spreds därifrån till Italien (huvudorter: Genua, Venedig, Florens och Milano). Morerna grundade Spaniens S. (huvudorter: Almería, Córdoba, Granada och Sevilla). Iranska och syriska vävnader sökte sig nu väg till ö. Asien, östromerska till Persien, och under senare medeltiden var hela främre Orienten avnämare till Italiens S. Frankrikes S., grundad på 1400-t., blev i senare delen av 1600-t. främst genom Colberts åtgöranden en kvalitativt högtstående storindustri. Genom Nantesiska ediktets upphävande 1685 drevos massor av vävare och mönstertecknare till utlandet (England, Holland, Schweiz, Tyskland), varigenom dessa länders S., så länge de franska stiltraditionerna gjorde sig gällande, gjorde Frankrike dess rangplats stridig. Nutida större centra för S. i Europa äro Lyon, Milano, Krefeld, Zürich, Basel och Reichenberg. Av utomeuropeiska länder utveckla framför allt Kina, Japan och För. Stat. en livskraftig S. För. Stat:s S., som grundades först 1810, ligger f. n. långt framför andra länders betr. produktionens storlek och tillverkningsvärde. — I Sverige erhöll S. nämnvärd utveckling först på 1700-t. 1760 funnos här 86

sidenfabriker (73 i Sthlm) med 1,250 vävstolar och ett tillverkningsvärde av 1,830,000 daler silvermynt. F. n. finnes blott ett företag, K. A. Almgrens Sidenfabrik, Sthlm, sysselsättande omkr. 60 arbetare och med ett tillverkningsvärde av c:a 100,000 kr. — Se även Konstsilke och Silke.

Sidensjö, socken i Västernorrl. l., pastorat i Härnösands stift. 2,390 inv.

Sidensvans, *A'mpelis ga'rrulus*, en tätting närmast besläktad med Flugsnappare. Huvudet bär nacktofs. Fjäderdräkten är silkeslen, rödgrå, strupen och ett streck genom ögat svarta, stjärten i spetsen gul. N. Sveriges barrskogar; vintertid stundom längre söderut. Lever av insekter och bär. Boet bygges i träd. Ägg 4—5, vanl. ljusgråa, svartfläckiga. Strykfågel.

Sidenträ, namn på vissa mer l. mindre sidenglänsande träslag, spec. av *Faga'ra fla'va* från Västindien och *Chloro'xylon swiete'nia* från Ostindien (bägge tillhörande fam. *Ruta'ceae*).

Sidenört, se Asclepiadaceae.

Sideri'ngult, basiskt ferrikromat, framställes ur kokande järnkloridlösning genom tillsats av bikromatlösning. Ljus- l. orangegult, varaktigt, icke giftigt färgämne, som huvudsakl. användes till akvarellfärg.

Side'risk (av lat. *si'dus*, stjärna), som avser stjärnor, stjärn-. Se Månad och År.

Sideri't, se Järnmalmer.

Siderosta't (av lat. *si'dus*, stjärna, och grek. *stato's*, ställd), detsamma som heliostat.

Sidero'xylon, växtsläkte (fam. *Sapota'ceae*), omfattande träd i tropiska Afrika och Asien. Flera

Sidensvans. Längd 20—22 cm.

arter lämna värdefullt, mycket hårt virke (järnträ).

Sidgwick [si'ddjoik], Henry, f. 1838, d. 1900, engelsk nationalekonom och filosof, prof. i moralfilosofi i Cambridge 1883. — Som nationalekonom var S. skarpsinnig analytiker och kritiker. Hans huvudarbete, *Principles of political economy* (1883), bygger på J. S. Mill men innehåller, särskilt betr. utrikeshandelns teori, många originella uppslag.

Si'di (klassisk arab. *sa'jjid*, herre), en inom det arabiska språkområdet förekommande titel på stamhövdingar och furstar.

Sidi'-bel-Abbès [abä's], stad i dep. Oran, Algeriet, 56 km. s. om Oran. Viktig garnisons- och handelsstad. 35,000 inv. (därav 26,000 européer). — S. anlades av fransmännen 1843.

Sidmouth [si'ddməth], badort i Devonshire, England, vid Engelska kanalen. 6,000 inv.

Sidmouth [si'ddməth], Henry Addington, viscount S., f. 1757, d. 1844, engelsk politiker. Som led. av underhuset från 1784

understödde S. Pitt och blev 1801 dennes efterträdare ss. premiärminister. Han avslöt freden med Frankrike i Amiens 1802 men visade sig, sedan kriget med Napoleon I ånyo utbrutit, sin uppgift ej vuxen och avgick 1804. Som medlem av ett flertal ministärer till 1824, bl. a. som inrikesminister 1812—21, bar S. närmast ansvaret för en hänsynslös tvångspolitik emot arbetarklassen.

Sidner, Ludvig, f. 1851, d. 1917, sjöofficer, konteramiral 1904, vice amiral 1911, chef för Marinstaben 1913—16. S. var sjöminister i Staaffs första ministär 1905—06 och stödde sedan i olikhet med sjöförsvarets representanter i allm. den flottpolitik, som Staaffs andra regering inledde.

Sidney [si'ddni], se Sydney.

Sidney [si'ddni], sir Philip, f. 1554, d. 1586, engelsk skald. S., vilken på sin tid ansågs som en av Englands mest betydande skalder, skrev sonetter i Petrarcas stil, herderomanen *Arcadia* (tr. 1590) samt en poetik, *An apologie for poetrie* (tr. 1595), i vilken han gör sig till tolk för senrenässansens estetiska idéer.

Sidoaltare benämnas till skillnad från högaltare (se d. o.) de i katolska kyrkor förekommande smärre altaren, som äro invigda åt särskilda helgon och vanl. uppställda i sidokapell. Jfr Altare.

Sidoarv, arv, som tillfallit sidoarvingar (se Arv).

Sidogevär l. sidovapen, militär benämning på blanka vapen, ss. sabel, bajonett.

Sidokanal, kanal, grävd utmed ett vattendrag, där detta ej är farbart.

Sidokedjeteorin, se Immunitetslära sp. 1272.

Sidolanternor, styrbords- och babordslanternor, som fartyg under gång måste föra för angivande av kursen (jfr Lanterna).

Sidolinje. 1. Se Skyldskap. — 2. Se Fiskar sp. 45.

Sidomorän, se Glaciär.

Si'don, antikens namn på nuv. staden Saida (12,000 inv.) i Syrien, vid Medelhavet. — S. var länge Feniciens främsta stad men överflyglades av Tyros. 701 f. Kr. införlivades S. med det assyriska väldet och ödelades i grund efter ett uppror omkr. 680. Det återuppbyggdes dock snart därefter. I klippgravar vid S. ha anträffats talrika sarkofager, nu i Konstantinopel, från 500—300-t. f. Kr., trol. innehållande stoftet av de forna konungarna av S. Sarkofagerna äro dels av egyptisk, dels av grekisk typ, de senare, bland dem den s. k. Alexandersarkofagen (se ill. till Sarkofag), tillhöra de förnämsta antika originalskulpturer, som bevarats.

Sidona'l, salt av kinasyra och piperazin.

Sido'nia, se Venetian.

Sidoskepp, se Kyrka sp. 1577.

Sidosläktskap, se Skyldskap.

Sidotank, invändigt utmed fartygssidan inbyggd tank l. cistern för vattenballast.

Sidotblände [sidå'-], zinksulfid, sublimerat l. behandlat på annat sätt, så att det fosforescerar. S. användes för att påvisa α-strålar (se Radium sp. 812) och, blandat med radioaktiva ämnen, till lysfärg.

Sidotryck, en vätskas tryck på väggarna till det kärl, den befinner sig i. S. är lika stort som bottentrycket (se d. o.) på samma djup under fria vätskeytan.

Sidovinkel, se Polyeder.

Sidvall, se Hårdvall. — Sidvallshö består huvudsakl. av

grövre samt mindre näringsrika och för kreaturen mindre begärliga gräs och halvgräs, vilka bäst tillgodogöras av nötkreatur.

Sidvart (av *vart,* i riktning mot o. d., av *varda,* med grundbet. vända), åt sidan.

Sidvärtsrörelser (efter ty. *seitwärts,* sidvart), ett slags hästgymnastik (dressyr). S. äro dels "lösgörande" (varvid hästen lösgöres från spänning och stelhet och hans bakdel göres rörlig), ss. "skänkelvikning", dels "samlande" (jfr Ridning sp. 1123), ss. "öppna", "sluta" och "förvänt sluta". De samlande sidvärtsrörelserna kallas även "skolor". Se vid. Ridning sp. 1126 f.

Sieben [ŝi'ben], Wilhelm, f. 1881, tysk musiker, verksam flerstädes i sitt fädernesland ss. orkesterdirigent samt 1925—26 vid Konsertföreningen i Sthlm.

Siebenbürgen [ŝi'benby'rgen], förr landskap i Ungern, motsvarande nuv. landskapet Transsylvanien i Rumänien. — *Historia.* S., som var en del av det romerska Dacien och som under äldre medeltiden innehafts av skilda folk, blev på 1000-t. en del av Ungern och mottog senare talrika tyska invandrare, "sachsare", vilka särskilt ägnade sig åt bergsbruk. Dessa jämte magyarerna behärskade de livegna rumänerna i S. Sedan Ungerns konung stupat vid Mohács i strid mot turkarna 1526, blev S. ett furstendöme under turkisk överhöghet. Under fursteätten Zapolya (1526—71) vunno de lutherska, reformerta och unitariska bekännelserna insteg i S. Den följande härskarätten, Bathori (se d. o.), störtades 1613 av G. Bethlen (se d. o.), bekant för sina planer på samverkan med Gustav II Adolf. Hans politik fullföljdes såväl under Trettioåriga kriget som under Karl X Gustavs polska krig av de följande furstarna av ätten Rákóczy (se d. o.). 1687 erövrat av habsburgarna, blev S. ett från Wien styrt lydland (det avstods formligen av Turkiet till kejsaren 1699). S. var politiskt närmast knutet till Ungern men intog statsrättsligt en särställning (från 1765 ss. storfurstendöme). På 1800-t. stodo i S. två partier emot varandra, det ena krävande union med Ungern och därmed bevarad hegemoni för magyarer och tyskar, det andra en författning, som fördelade inflytandet mellan folkelementen i S. Under revolutionsåren 1848—49 rasade häftiga nationella strider i S., och i samband med den österrikisk-ungerska realunionens upprättande 1867 genomfördes S:s införlivande med Ungern. Den därefter tillämpade magyariseringspolitiken mötte emellertid starkt motstånd bland S:s rumäner. Dessas krav på S:s förening med Rumänien förverkligades efter världskriget. Se vid. Transsylvanien.

Siebengebirge [ŝi'bengebi'rge], bergsgrupp i Rhenprovinsen, Preussen, vid Rhen s. om Sieg. S., som är uppbyggt av vulkaniska bergarter på sockel av skiffrar, erbjuder en pittoresk anblick med sina många toppar, bland vilka sju dominera (därav namnet S., "sju berg"). Högsta punkt 464 m.

v. Siebold [ŝi'bålt]. 1. Philipp Franz v. S., f. 1796, d. 1866, tysk läkare och naturvetenskapsman, företog 1823—30 och 1859—62 forskningsresor i Japan, varunder han hopbragte rika naturvetenskapliga och etnografiska samlingar. S:s arbeten (bl. a. *Nippon,* 1832—51) voro länge av utomordentlig betydelse för känne-

Manne Siegbahn.

domen om japanska förhållanden. — 2. Karl Theodor Ernst v. S., f. 1804, d. 1885, tysk zoolog, prof. i Erlangen 1840, Freiburg 1845, Breslau 1850, München 1853. S. studerade spec. ryggradslösa djur, utgav bl. a. en lärobok i dessas jämförande anatomi samt startade jämte v. Kölliker *Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie* (1849).

Siebs [ŝibs], Theodor, f. 1862, tysk språkforskare, prof. i Breslau 1902, har utgivit framställningar av det normaliserade tyska riksspråksuttalet (*Deutsche Bühnenaussprache*, 1898, m. fl.).

Siedentopf [ŝi'den-], Henry, f. 1872, tysk fysiker, ledare av Zeissverkens mikroskopiska avdelning sedan 1907, prof. i Jena 1919, har utfört viktiga arbeten inom mikroskopi och bl. a. samarbetat med Zsigmondy vid konstruktion av ultramikroskopet.

Siedlung [ŝi'dlong] (ty., bebyggelse), en av en tysk egnahemsrörelse nyttjad term för trädgårds- och villastäder, särskilt sådana av en viss, för mindre bemedlade samhällsklasser lämpad typ, som bl. a. karaktäriseras av ett i anläggningen ingående omfattande trädgårdsbruk (närmast motsvarande ”arbetarsmåbruk”, se Egnahem sp. 733).

Sieg [ŝiʒ], högerbiflod till Rhen i Preussen, utmynnar mitt emot Bonn. 131 km.

Siegbahn [si'g-], Manne, f. 1886, fysiker, prof. i Lund 1920, i Uppsala 1923, utförde först olika elektriska undersökningar och ägnade sig sedan åt röntgenspektroskopin, inom vilket område S. utfört ett grundläggande arbete. Han har delvis tills. med sina elever utfört precisionsmätningar med röntgenrör och -spektrografer av egen konstruktion på de flesta grundämnen inom våglängdsområdet 0,1—21 ÅE och påvisat en obetydlig brytning och anomal dispersion hos röntgenstrålarna. S. har bl. a. utgivit *Spektroskopie der Röntgenstrahlen* (1924). Han fick 1925 Nobelpriset i fysik för 1924.

v. Siegen [ŝi'gen], Ludvig, f. 1609 i Holland, d. efter 1676, tysk hovman och amatörgravör, uppfann mezzotinten.

Siegesallé [ŝi'ges-] (ty., segerallé), se Berlin sp. 1359.

Siegfried [ŝi'gfrit], se Volsungasagan.

Siegfriedställningen [ŝi'gfrit-], tysk officiell benämning å en efter slaget vid Somme 1916 bakom fronten från Arras över S:t Quentin till Vailly utbyggd stark försvarsställning. Febr.—mars 1917 drogo tyskarna frivilligt tillbaka stridsfronten till S. (jfr Alberich 2), varigenom den fransk-engelska offensivplanen för 1917 måste omläggas. S. kallades ofta populärt Hindenburglinjen.

Siemens [si'mens], enhet för elektrisk ledningsförmåga = led-

ningsförmågan hos en ledare med 1 ohms motstånd. S. har uppkallats efter E. W. v. Siemens.

Siemens [ŝi'mens]. 1. Ernst Werner v. S., f. 1816, d. 1892, tysk industriman och elektrotekniker, grundade 1847 tills. med mekanikern J. G. Halske i Berlin firman Siemens & Halske, vars ledare han blev. S. gjorde en mängd värdefulla uppfinningar, ss. cylinderinduktorn, den dynamoelektriska maskinen och universalgalvanometern och insåg tidigt elektricitetens betydelse för det praktiska livet. — 2. Sir William S., f. 1823, d. 1883, den föreg:s broder, ingenjör, grundade 1858 i England tills. med S. 1 ett dotterbolag till firman Siemens & Halske i Berlin men sysselsatte sig vid sidan därav även med bränsletekniska problem. Han sökte på basis av Carnots då nyligen offentliggjorda arbeten om mekaniska värmeteorin att på industrins olika områden införa den regenerativa principen (jfr Martinprocessen och Regenerator). S. grundade 1867 det stora järnverket Landore-Siemens Steel Works i Birmingham.

Siemens & Ha'lske [ŝi'mens ont], tyskt elektriskt industriföretag, grundat av Werner v. Siemens (se Siemens 1). 1903 sammanslogs S:s starkströmsavdelning med de s. k. Schuckertwerke till ett fristående men med S. allierat bolag, Siemens-Schuckertwerke. De båda företagen bilda tills. med Siemens Bauunion, Siemens Elektrowärme Gesellschaft och Gebrüder Siemens & Co. m. fl. den s. k. Siemenskoncernen, som är ett av världens största elektriska industriföretag och som enbart inom Tyskland sysselsätter över 100,000 tjänstemän och arbetare.

Werner v. Siemens (t. v.) och William Siemens.

Fabrikationen, som huvudsakl. är förlagd till det i Berlin belägna området Siemensstadt, omfattar alla till elektroindustrin hörande produkter. S. har i flera hänseenden utfört en banbrytande verksamhet. Så t. ex. har den utfört de första submarina och underjordiska kablarna och byggt den första elektriska banan (1847) samt nedlagt stora förtjänster i fråga om telegrafins utveckling. Koncernen har dotterbolag och filialer fördelade över hela världen (även i Sverige). Av betydande anläggningar, som äro utförda i Sverige, må nämnas den tills. med A. S. E. A. utförda första större järnvägselektrifieringen (Riksgränsbanan).

Siemens-Schuckertwerke [ŝi'mens sjo'kkert-], se Siemens & Halske.

Siena [-ä'nna], huvudstad i en provins med samma namn, Toscana, mell. Italien, 48 km. s. om Florens. Universitet. Ärkebiskopssäte. 33,000 inv. — S., som är pittoreskt beläget på en bergskulle, är rikt på gotiska praktbyggnader från sin glanstid, 1200- och 1300-t. Domkyrkan (se ill. till Italiensk konst sp. 1622), belägen på stadens högsta punkt, är en av den italienska gotikens främsta skapelser. Den började

Siena. Palazzo Pubblico.

uppföras 1229 och stod färdig vid 1300-t:s början. En 1321 påbörjad utvidgning enl. gigantiska projekt avbröts av pesten 1348. Kyrkans praktfullaste parti är fasaden, påbörjad 1284 efter Giovanni Pisanos planer, av röd, svart och vit marmor och översållad med skulpturer. I interiören, helt av svart och vit marmor, märkes predikstolen (se ill. till B i l d h u g g a r k o n s t sp. 1527) av Niccolò Pisano. I direkt anslutning till domkyrkan uppfördes 1495 domkyrkobiblioteket, smyckat med fresker av Pinturicchio, och under koret ligger det forna baptisteriet, San Giovanni, med vacker dopbrunn av Jacopo della Quercia, som även utfört den på stadens centrala torg uppställda brunnen Fonte Gaia (de starkt skadade originalskulpturerna, nu i rådhuset, ha ersatts av avgjutningar). Kyrkan San Domenico, uppförd 1293—1391 av tegel, smyckas i likhet med Oratorio di San Bernardino med fresker av Sodoma. Bland profanbyggnaderna märkes, förutom talrika gotiska adelspalats, rådhuset, Palazzo Pubblico, en väldig tegelbyggnad, uppförd 1289—1310, det 102 m. höga tornet 1338—49. I det inre finnas berömda fresker av Simone Martini och Ambrogio Lorenzetti (se ill. till dessa ord). I domkyrkomuseet och konstakademin finnas stora samlingar, huvudsakl. av den sienesiska konsten, som under 1200- och 1300-t. spelade en ledande roll. — S. grundades trol. av etruskerna och blev under Augustus romersk koloni under namnet *Se'na Ju'lia.* Självständig republik sedan början av 1100-t. var S. länge en av ghibellinernas främsta stödjepunkter. Häftiga strider utkämpades med Florens och i det inre mellan adeln och folkpartiet. 1487 omstörtades den fria författningen. 1555 erövrat av spanjorerna, överläts S. på Cosimo de' Medici och införlivades med Florens.

Siende härad i Västmanlands s. domsaga, Västmanl. l., omfattar socknarna Tillberga, Hubbo, Badelunda, Irsta, Kärrbo och Kungsåra.

Siene, socken i Älvsb. l., jämte Hol och Horla pastorat i Skara stift. 520 inv.

Sienkiewicz [sj-jänkje'vitj], H e n r y k, f. 1846, d. 1916, polsk författare. S., vilken som student tillhörde det reformvänliga framstegspartiet, skrev till en början romaner med social tendens. Senare författade han stora historiska romaner, flera med ämnen från Karl X Gustavs polska krig, ss. trilogin *Med eld och svärd* (1884; sv. övers. 1887), *Syndafloden* (1886—87; sv. övers. 1901), *Pan Wolodyjowski* (3 dlr, 1887—88; Den lille riddaren, 1902). Mest berömd blev han dock genom romanen *Quo va'dis?* (3 dlr, 1896;

Från Neros dagar, 1898; Qvo vadis?, 1911), skildrande brytningen mellan antiken och kristendomen på Neros tid. S. erhöll 1905 Nobelpriset.

Sie'rra, sp., bergskedja.

Sie'rra d'Estrella [-rä'llja], spansk form för Serra da Estrella.

Sierra Leone [sie'rrə liå'nə], brittisk besittning på Väst-Afrikas kust, gränsande till Franska Guinea i n. och ö. samt Liberia i s.ö. S. omfattar kolonin S., som omfattar kuststräckan (c:a 10,000 kvkm. 85,000 inv., därav 1,200 européer), och protektoratet S. (c:a 70,000 kvkm. 1,460,000 inv.). Kusten är i s. låg och sandig, norrut högre och rik på inskärningar. I det inre är S. en platå, som längst i n.ö. når över 1,000 m. Nederbördsrikt och osunt klimat. Infödingarna äro negrer. Viktigaste exportvaror palmkärnor, palmolja, kolanötter, ingefära och piassaba. Huvudstad Freetown (se d. o.). — S. grundades 1787 av engelsmän och var avsett ss. tillflyktsort för negrer. 1807 kronkoloni.

Sie'rra Madre [ma'dh-], mexikanska centralplatåns v. (S. occidenta'l) och ö. (S. orienta'l) randberg, bestående av ett flertal parallella kedjor. S. occidentals största höjd är c:a 3,000 m., S. orientals c:a 2,700 m.

Sie'rra More'na, spanska högslättens sydligaste randberg. Högsta punkt 1,299 m. ö. h.

Sie'rra Nevada [-va'dha; eng. utt. sie'rrə niva'də]. 1. Bergskedja i Granada, Spanien, bildande centrum i Granadas högland. Högsta topp Mulhacén, som är Europas högsta punkt utanför Alperna (3,481 m.). — 2. Bergskedja i Kalifornien, v. För. Stat., bildande en s. fortsättning av Kaskadbergen och skild från Coast

Henryk Sienkiewicz.

Range genom Californiadalen. Längd 850 km. S. har flera toppar, som nå över snögränsen och bära glaciärer (högst Mount Whitney, 4,540 m.), och erbjuder storartade naturscenerier (främst Yosemitedalen). Över S. leder Union and Central Pacific Railroad i en tunnel, sprängd under det 2,195 m. höga Truckeepasset.

Sie'rra Nevada de Sa'nta Ma'rta [-va'dha], se Colombia sp. 1360.

Sie'sta (sp., av lat. *se'xta,* sjätte, näml. timmen efter soluppgången), middagsvila, vilostund.

Sievers [ŝi'fers], Eduard, f. 1850, tysk språkforskare, prof. i Jena 1876, i Leipzig 1892. Grundläggande betydelse ha S:s arbeten inom fonetik (främst *Grundzüge der Lautphysiologie,* 1876, med dess delvis omstridda analys av språkljuden, "die Schallanalyse") och metrik (*Altgermanische Metrik,* 1892, m. fl.) samt hans kritiska upplagor av tyska medeltidstexter.

Sieverts kabelverk [si'verts], Sundbyberg, en av n. Europas

största fabriker för tillverkning av alla slags kablar (starkströmskablar för upp till c:a 100,000 volt), isolerat elektriskt ledningsmaterial, armatur, starkströmskondensatorer m. m. Äg. Max Sieverts fabriks a. b., grundat 1888, aktiebolag 1894. 360 arbetare.

Sieyès [-äjä's], Emmanuel Joseph, f. 1748, d. 1836, fransk politiker, abbé, greve (1809). Då riksförsamlingen skulle inkallas 1789, krävde S. i en ryktbar skrift, *Qu'est-ce que le tiers état?*, större inflytande åt tredje ståndet. Invald i detta, blev S. en av ledarna vid det konstitutionella statsskickets genomförande. Men då pöbelväldet tog överhand och förföljelserna mot kyrkan inleddes, trädde S. i bakgrunden, ehuru han var led. av nationalkonventet och av välfärdsutskottet. Trots erbjudande 1795 inträdde han först 1799 i direktoriet. Förutseende en ny omvälvning i militärdiktaturens tecken, arbetade han ivrigt på en självständig lösning av författningsfrågan men inträdde, sedan hans planer på att själv genomföra en statskupp strandat, som en av Bonapartes medkonsuler. Konsulatsförfattningen byggde till stor del på ett av S. utarbetat författningsprojekt. Han utsågs till senatspresident men berövades snart allt verkligt inflytande av Bonaparte. Under restaurationskonungadömet var S., som i konventet röstat för dödsdomen över Ludvig XVI, landsförvisad.

Siffervärde, detsamma som numeriskt värde.

Siffra (urspr. av arab. *sifr*, noll), tecken, som utmärker ett helt tal, spec. de romerska och arabiska taltecknen. De viktigaste romerska S. äro I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, D = 500, M = 1,000. övriga tal betecknas genom sammansättning av ovanstående, varvid en mindre S., som står före en större, skall dragas från den senare; en mindre, som står efter en större, skall läggas till. Ex.: IX = 9, VII = 7. De arabiska S. däremot, vilka efter att ha genomgått en lång utveckling fått den form, de nu ha (1, 2, 3 o. s. v.), sammansättas enl. positionsprincipen (se Talsystem).

Sifo'n (av grek. *si'fon*, vattenrör). 1. Detsamma som hävert. — 2. Flaska för kolsyrade drycker, tillsluten med en propp, genom vilken går ett rör till flaskans botten. Då en ventil i röret öppnas, pressas vätskan av kolsyretrycket upp genom röret. — 3. Se Snäckor, Huvudfotingar och Musslor.

Sifonoga'mer, se Fanerogamer.

Sifonreko'rder (av eng. *record*, inregistrera, uppteckna), se Slangskrift.

Siga'mbrer l. sugambrer, germansk folkstam utmed h. Rhenstranden mellan Lippe och Lahn. Efter ett infall i Gallien på Caesars tid underkuvades S. av romarna 8 f. Kr. och tvungos att flytta till v. Rhenstranden.

Si'gbrit Wi'llumsdatter, holländsk borgarkvinna, mor till danske konungen Kristian II:s älskarinna Dyveke. S. vann stort inflytande över konungen och styrelsen, spec. finansförvaltningen, och hade trol. ej ringa andel i Kristians reformverksamhet. Genom sin härsklystnad och hårdhet ådrog hon sig folkets hat. 1523 följde hon konungen i landsflykt.

Si'gel (av lat. *si'ngulae li'tterae*, enstaka bokstäver), förkortning(stecken).

Sigfrid, engelskfödd missionär i Sverige under förra delen av

1000-t. S:s minne är knutet till Västergötland och Värend. Vid Husaby skall han 1008 ha döpt Olof Skötkonung. I värendsk tradition gäller S. ss. grundare av kyrkan i Växjö. Tre fränder till S., Unaman, Sunaman och Vinaman, skola enl. legenden redan under S:s livstid ha lidit martyrdöden i Värend. S. är möjligen identisk med en hirdbiskop hos Olof Tryggvesson, vid namn Sigurd. S. dyrkades under medeltiden allmänt i Sverige ss. helgon. Hans åminnelsedag var 15 febr. (Sigfridsmässan, i Växjö alltjämt marknad). I konsten avbildas han bärande sina fränders avhuggna huvuden.

Si'ghraf, gotländsk stenskulptör, verksam i slutet av 1100-t. och början av 1200-t., känd genom en signerad dopfunt i Aakirkeby på Bornholm och ett antal därmed stilistiskt samhörande figurprydda funtar och gravvårdar i Sverige och Danmark.

Si'gibert, se Merovingerna.

Sigi'll (lat. *sigi'llum*, diminutiv av *si'gnum*, tecken), avtrycket i lämpligt ämne av en stämpel, vilket som karaktäristiskt kännetecken för en person l. ett samfund är påtryckt l. vidhängt en handling för att tillsluta densamma (*försegling*) l. bestyrka dess trovärdighet (*besegling*); även den stamp, vari stämpeln är graverad. — Bruket av S. var allmänt redan i forntiden och kom från romarna till frankerna. Under merovingerna plägade S. sättas på urkundens skrivsida och fästas genom ett korsformigt snitt i handlingen. Det omnämndes ej i aktens bekräftelseform, vilket däremot förekommer under karolingerna, då det således jämte namnunderskriften betraktades som trovärdighetsintyg. Då

Över: Karl Sverkerssons (t. v.) och ärkebiskop Stefans sigill. — Under: Jarl Birger Brosas (t. v.) och Kalmar stads sigill (1243—69).

på 1100-t. namnunderskriften nästan helt kom ur bruk, kom all beviskraft att ligga hos S. Handhavandet av riks- och regentsigill anförtroddes därför åt någon hög ämbetsman, ofta kanslern l. en särskild (stor)sigillbevarare. I Sverige kom under medeltiden vården av ”riksens klämma” att anförtros åt biskopen i Strängnäs. I 1634 års R. F. förordnas, att ”det stora riksens insegel” skall förvaras av rikskanslern och det mindre av hovkanslern. — Urspr. användes S. endast av kejsare och konungar men redan på 800-t. av andliga och på 900-t. av världsliga furstar samt längre fram inom alla samhällsklasser och samfund. — Under medeltiden sökte man på grund av S:s stora betydelse genom stränga straff och på annat sätt skydda sig mot förfalskning. Sålunda förekom, att sigillstampen förvarades under flera lås och att ägaren i vaxsigillet inpressade strån av sitt hår l. skägg. Förlorades

Två sigill på urkund från 1346, utvisande Bååthska (t. v.) och Sparreska ättevapnen.

ett S., blev förlusten offentligen kungjord, varefter det förklarades dödat. Sedan namnunderskriften under nya tiden åter börjat spela större roll, gick bruket av S. tillbaka. I Sverige äro S. nu erforderliga blott under viktigare officiella akter samt (som försegling) på vissa slags värdeförsändelser. — De äldsta kända svenska S. äro konung Karl Sverkerssons och ärkebiskop Stefans från 1160-t. (se ill. sp. 526). Från 1100-t:s slut påträffas S., som tillhört Birger Brosa (se ill.) och från början av 1200-t. S., som använts av biskopar, abboter och stormän. Av de senare är Sigtrygg Bengtssons av 1219 (se H e r a l d i k, fig. 1) det äldsta. Från mitten av 1200-t. nämnes ett domkapitelsigill och har man det äldsta kända stadssigillet, Kalmars (se ill.). — Stundom användes dubbla S., i det på huvudsigillets baksida trycktes en annan stamp, s. k. *ko'ntrasigill,* i regel tillhörande samma ägare; då båda S. äro av samma storlek, benämnes dubbelsigillet *myntsigill.* Vanl. är dock kontrasigillet mindre och innehåller en förenklad upprepning av huvudsigillet l. visar detta sigillägarens bild och kontrasigillet hans vapen e. d. Kontrasigillet användes även självständigt. Särskilt furstliga personer använde merendels samtidigt flera S., varav de större förbehöllos viktigare och mera officiella handlingar. Av de mindre S. voro stundom vissa reserverade för särskilda slag av akter, ss. t. ex. domsigill (*sigillum ad cau'sas*). Denna mindre typ benämnes även *signe't* l. *sekre't.* Det senare betecknade urspr. ett för hemligare l. förtroligare brev avsett S. men blev sedermera liktydigt med S. Den ännu gängse beteckningen "under K. M:ts sekret" infördes i Sverige av Gustav III och avser vissa expeditioner, som utfärdas utan föregående anmälan hos konungen av därtill befullmäktigade ämbetsmän, nu Högsta domstolen och Regeringsrätten. Härvid användes numera det vanliga rikssigillet. — Under medeltiden avtrycktes S. vanl. i vax, dock förekom även metall, deg (oblat) l. lack. Metallsigillen, s. k. *bullor,* voro vanl. av bly, ibland under viktiga statsurkunder av guld (jfr B u l l a). S. förvaras ofta i påsar av tyg l. läder, sedermera i små askar l. kupor av metall l. trä. I Sverige äro de runda S. vanligast, dock för andliga personer de spetsovala. Efter innehållet brukar man indela S. i *skriftsigill* (med inskrift, namn, monogram l. initialer, *bildsigill* (med helgon, byggnad l. symbolisk bild), *porträttsigill* (med bild av ägaren; hit höra de s. k. *ryttarsigillen*), *vapensigill* (med heraldisk framställning). Sigillomskriften är i allm. på latin och innehåller ägarens namn i genitiv, föregånget av *sigillum, secre'tum, signe'tum* l. förk. *S.* S. är i allm. fästat vid pergamentsbrevet med ett särskilt hänge, som kan vara en ur bre-

vets nedre kant klippt remsa l. en genom denna kant dragen pergamentremsa l. trådknippe. På pappersdokument finner man i regel S. tryckt på handlingens nedre del l. baksida. — Sigillstampen var under antiken i allm. av sten, sedermera av metall, ben, horn l. trä samt ofta på baksidan försedd med handtag l. ögla. Sigillringar förekommo redan hos egypter och greker (se ill. till Gem och Ring). — Läran om S. (sigillografi' l. sfragisti'k) är en historisk hjälpvetenskap av betydelse särskilt för diplomatiken.

Sigilla'ria, se Lummerväxter.

Sigismund, *svensk* och *polsk* konung (i Polen S. III), f. 1566, d. 1632, äldste son av Johan III. S. uppfostrades till katolik för att ss. son till Katarina Jagellonica av Polen ha möjlighet att i framtiden bli polsk konung. Efter Stefan Bathoris död valdes han också härtill (1587), till stor del tack vare sin mosters, änkedrottning Annas, inflytande men även tack vare svenska förespeglingar betr. Estlands avträdande till Polen. S. begav sig s. å. över till Polen, sedan han med fadern träffat avtal (Kalmar stadgar) om Sveriges framtida ställning till Polen. Där mötte S. åtskilliga besvärligheter dels på grund av frågan om Estland, dels i följd av det spända förhållandet till österrike. S. var desillusionerad och ville bli befriad från polska kronan. Planerna därpå strandade dock (se Johan sp. 144). Genom sitt giftermål (1592) med Anna av Österrike (efter hennes död 1605 med hennes syster Konstantia) fick S. stöd hos huset Habsburg. Svensk konung genom faderns död

Sigismund. Samtida kopparstick.

1592 reste han 1593 till Sverige. S:s katolska tro bragte honom i motsättning till svenska folket, där en stark protestantisk och nationell samling under hertig Karls ledning nu ägde rum (se Karl sp. 571). På kröningsriksdagen i Uppsala 1594 lyckades S. icke genomdriva religionsfrihet för katoliker utan måste bekräfta Uppsala mötes beslut, dock först sedan han inför en påvlig nuntie i sitt följe, Malaspina, avgivit en hemlig protest. Då han s. å. återvände till Polen, sökte han splittra regeringsmakten i Sverige mellan hertig Karl, rådsherrarna och kungliga ståthållare. Det folkliga motstånd mot S., som hertigen väckte, föranledde S. att 1598 bege sig till Sverige med en krigshär för att kuva resningen. De ganska goda chanser, som S. otvivelaktigt från början hade, förspilldes genom hans obeslut-

Drottning Kristina. Miniatyrmålning å drottningens praktur av Pierre Signac.

samma hållning efter en framgång vid Stegeborg. Sedan han s. å. vid Stångebro lidit nederlag, måste han böja sig för hertigens fordringar och bl. a. utlämna rådsherrarna. Kort efteråt återvände S. till Polen i avsikt att snart bättre rustad komma tillbaka. Men han återkom aldrig. Hans formliga avsättning (1599) medförde ett långvarigt svensktpolskt krig. Det fördes först i Livland med växlande framgång men överflyttades sedan till Ryssland (se d. o. sp. 1565), där S. gjorde landförvärv (1618). — 1621 återupptog hans kusin Gustav II Adolf framgångsrikt kriget mot S. (se Gustav sp. 140 och Altmark). S:s intima relationer till Habsburg, varigenom Polen bl. a. indrogs i krig mot Turkiet, ådrogo honom ovilja bland polackerna. S. hade en rik, estetiskt betonad begåvning men var ej fullt vuxen sina svåra politiska uppgifter. I Polen betecknade hans regering ett första steg till den inre upplösningen. Han misslyckades även i sin internationella uppgift: kampen för den katolska reaktionen i n. och ö. Europa. Av S:s 9 barn blevo Vladislav och Johan Kasimir konungar i Polen.

Sigismund (po. *Zygmunt*), tre konungar av *Polen*, näml. S. I den gamle, f. 1467, d. 1548, S. II August, f. 1520, d. 1572, och S. III Vasa (se ovan sp. 529). Se vid. Polen sp. 391 f.

Sigmaringen [ŝi'ʒ-], stad i Hohenzollern, Preussen, vid Donau, förr huvudstad i furstendömet Hohenzollern-Sigmaringen. 5,000 inv.

Sigmund, nord. myt., en av hjältarna i Volsungasagan (se d. o.), konung i Frankland, fader till Helge Hundingsbane och Sigurd Fafnesbane.

Sigmund (ty. *Siegmund* l. *Sigismund*), f. 1361, d. 1437, tysk-romersk kejsare, kejsar Karl IV:s son, markgreve av Brandenburg 1378, förmäldes med en dotter till Ludvig av Ungern och Polen samt erkändes efter häftiga strider som konung av Ungern 1387. 1410 (definitivt 1411) vald till tysk konung, kejsarkröntes S. 1433. S. tog initiativet till Konstanzkonciliet, där han genomdrev påveschismens biläggande, kraftigt understödde de kyrkliga reformkraven men även, brytande givna löften, prisgav Hus. Hans strävanden att stärka riksenheten omintetgjordes genom husitkrigen, efter vilkas biläggande 1436 han erkändes som Böhmens (se d. o. sp. 921) konung.

Signac [sinja'kk]. 1. Pierre S., f. före 1624, d. 1684, fransk miniatyrmålare, från 1646 verksam i Sverige, dit han inkallades av drottning Kristina, av vilken han i emalj utförde talrika porträtt. Hans främsta arbete är drottningens med allegoriska målningar smyckade praktur (Stat. hist. mus.). — 2. Paul S., f.

1863, fransk målare. S. slöt sig tidigt till den av Seurat grundade neoimpressionismen (se d. o.), vars teknik han än mer konsekvent utbildade till ett måleri av ouppnådd lyskraft och luftighet. Han har särskilt målat hamnbilder, ofta av en viss freskoartad verkan i sin ljusa, mest i rött och gult spelande färgskala.

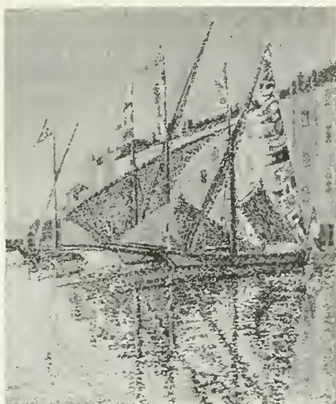
Signa'l (av lat. *si'gnum*, tecken), på optisk, akustisk l. elektrisk väg givet tecken, avsett att uppfattas på avstånd. Se S i g n a l e r i n g.

Signalbok, s i g n a l c o d e, förteckning över signaler och deras betydelse. — Internationella S. innehåller nöd- och lotssignaler, flaggtabeller och föreskrifter för signalering med signalflaggor. Den innehåller dels ett register över samtliga signaler i löpande bokstavsföljd, vilket användes vid signalers mottagande, dels ord och satser för signalers avgivande, grupperade kring vissa i bokstavsföljd löpande huvudord, samt geografiska signaler, dels ock bestämmelser för användning av avståndssignaler (koner, kulor, cylindrar), semaforsignaler och signaler enl. Morses system. S. medföres av alla sjögående fartyg, som därigenom bli i stånd att meddela sig med varandra oberoende av nationalitet.

Signalbrev, s e j n b r e v, äldre namn på speciell och vanl. hemlig signalbok för örlogsfartyg.

Signaleme'nt (fr. *signalement*, av lat. *si'gnum*, tecken), noggrann beskrivning på en persons yttre.

Signale'ring. Inom *sjöväsendet* använda s i g n a' l a p p a r a t e r och s i g n a l m e d e l äro bl. a. semaforer (spec. å fasta signalstationer), signalflaggor, koner, kulor och cylindrar (jfr S t o r m v a r n i n g), blinklanternor, bloss, klocka, ångvissla, siren, skott, radiotelegrafi samt undervattenssignalering (se d. o.). — S. kan vara s t a v n i n g s s i g n a l e r i n g, vid vilken varje signal betyder en bokstav l. siffra och vid vilken så många signaler visas samtidigt l. i följd, att de bilda ett helt ord, l. ock s i g n a l b o k s s i g n a l e r i n g, som innebär, att varje tecken l. teckengrupp har sin särskilda, i en signalbok (se d. o.) upptagna betydelse. Vilken sorts S., som avses utmärkes med ett särskilt tecken. S. sker vanl. med s i g n a l f l a g g o r (en uppsättning av dylika kallas s i g n a l s t ä l l), vilka var för sig betyda en bokstav. Dessutom användes en särskild c o d e s t a n d e r t, som anger, att S. sker efter signalboken. På kortare håll användes s e m a f o r e' r i n g med handflaggor samt m o r s e' r i n g med svängflaggor, varvid en lång sväng betecknar ett streck, en kort sväng en punkt i morsealfabetet (se d. o.). — Om *militära* signalmedel se S i g n a l v ä s e n. — Jfr

Flaggprydda segelbåtar i hamn. Målning av Paul Signac.

J ä r n v ä g s s i g n a l e r. — S i g n a l i' s t, signalgivare.

Signalväsen, den del av militär organisation (personal och anstalter), vars allmänna verksamhet är signaltjänst, som omfattar signalförbindelsers upprättande, funktionerande och brytande m. m. Moderna signalförbindelser (l. signalmedel) äro elektriska, optiska l. ballistiska. Elektriska signalförbindelser äro telegraf, telefon, radiotelegraf, radiotelefon och jordtelegraf; optiska äro signallampa, heliostat, signalskärm, signalflagga, signalpatron, signalraket och signalduk; ballistiska äro rapportprojektiler och rapporthylsor. Till komplettering av signalförbindelser komma stundom av det militära S. handhavda brevduvor och rapporthundar till användning.

Signatu'r (lat. *signatu'ra*, av *signa're*, beteckna), namnteckning; konstnärs- l. författarmärke. — *Boktr.* 1. Den nedtill å första sidan av varje tryckark i en bok angivna ordningssiffran jämte den förkortade boktiteln och tryckdatum (a r k s i g n a t u r). — 2. Se S t i l. — *Med.* Se R e c e p t.

Signatu'ra re'rum (lat., tingens kännetecken), utmärkande egenskaper (form, färg m. m.) hos läkemedel, vilka genom sina yttre likheter med kroppsdelar l. sjukliga företeelser, skulle förråda läkemedlens kraft att bota (t. ex. ögontröstens blommor ha mörka, "pupilliknande" fläckar, varför den botar ögonsjukdomar, föremål av röd färg l. rött ljus "ha kraft över blodet" o. s. v.). Dogmen om S. är urgammal och utgör en tillämpning av läran om sammanhanget mellan form och väsen (korrespondensläran).

Signaturerna, se N a m n l ö s a s ä l l s k a p e t.

Signatä'r (fr. *signataire*, av lat. *signa're*, beteckna), undertecknare av ett fördrag. — S i g n a t ä r m a k t e r, stater, som undertecknat ett dem emellan slutet fördrag.

Signe'ra [äv. sinje'-] (fr. *signer*), underteckna, förse med signatur.

Signeri' (av lat. *si'gnum*, tecken), trolldom, urspr. med vissa tecken, sedan i stort sett all slags trolldom, bedriven vare sig i syfte att tillfoga andra skada till liv, hälsa och egendom l. för att med övernaturliga medel åvägabringa något i och för sig nyttigt, ss. "tur" med jakt, fiske o. d. (jfr B e s v ä r j e l s e och M a g i).

Signe't (mlat. *signe'tum*, litet sigill), se S i g i l l sp. 528.

Signeul [sinjö'l], urspr. S i n g ö h l, E l o f, f. 1771, d. 1835, svensk diplomat, generalkonsul i Paris 1796—1806 och 1810—11. S. hade ss. förmedlare av svensk-franska förbindelser stort inflytande och lät sig av K. O. Mörner förmås att verka för Bernadottes svenska tronkandidatur. 1812 arbetade han för franska regeringens räkning på att hindra Sveriges anslutning till dess fiender. S. innehade sedan svenska sändebudsposter.

Signifikati'v (fr. *significatif*), betecknande; uttrycksfull; betydelsefull, menande.

Signildsskär, ögrupp i Ålands skärgård, Finland. Förr viktig överfartsort mellan Sverige och Finland.

Signore [sinjå'-] (ital., av lat. *se'nior*, äldre), (min) herre, herr. — S i g n o r a [sinjå'-], (min) fru. — S i g n o r i' n a [sinjå-], (min) fröken.

Signore'lli [sinjå-], L u c a, f.

omkr. 1450, d. 1523, italiensk målare. Verksam huvudsakl. i Umbrien, ägde han dock i sin konst ett starkt florentinskt drag. Han ägnade sig med lidelsefullt intresse åt studiet av den nakna människokroppen, och hans gestalter kännetecknas av en outtömlig rikedom på rörelsemotiv och en monumentalitet, som förebådar Michelangelo. Helt inriktad på formen, är han en ofta okänslig kolorist. Till hans främsta verk höra fresken *Moses sista gärningar och död* i Sixtinska kapellet, hans apostlar, kyrkofäder och änglar i domen i Loreto och de gripande freskerna med motiv från yttersta domen i Orvietos domkyrka. Dessutom utförde han ett stort antal stafflibilder.

Signori'a [sinjå-] (ital., herravälde), under medeltiden benämning på det regerande rådet i flera italienska städer, särskilt Florens (se d. o.).

Signorina, se S i g n o r e.

Si'gnum, lat., tecken, märke; namnteckning, signatur.

Sigrdrífumál, eddadikt, avfattad dels i fornyrdislag, dels och huvudsakl. i ljóðaháttr. S., som är en av de viktigaste av Sigurdssångerna (jfr V o l s u n g a s a g a n), skildrar, hur Sigurd Fafnesbane väcker upp en valkyria, S i g r d r í f a, som ligger försänkt i magisk sömn, och därefter av henne erhåller en mängd råd. Slutet av S. är förlorat. Möjl. är S. en jämförelsevis sen efterbildning av Hávamál.

Sigrid, f. 1566, d. 1633, dotter till Erik XIV och Karin Månsdotter, förmäld med lagman H. Tott och moder till Åke Tott.

Sigrid den fagra, se B e n g t M a g n u s s o n.

Sigrid Storråda, dotter till den svenske stormannen Skoglar

Antikrist störtas. Detalj av fresk i Capella Nuova i domkyrkan i Orvieto. Av Luca Signorelli.

Toste, gemål till Erik Segersäll (se E r i k sp. 1149), senare förmäld med Sven Tveskägg av Danmark. S., som skildras som högdragen och häftig, skall ha förmått konung Sven och sin son Olof Skötkonung att angripa Olof Tryggvesson av Norge, som på ett för S. skymfligt sätt skulle ha brutit sin trolovning med henne. I den isländska litteraturen har S. förlänats flera ohistoriska drag. Hennes politiska betydelse torde ha överdrivits.

Sigtuna, stad i Sthlms l., vid S i g t u n a f j ä r d e n av Mälaren. 855 inv. — S. är en av Sveriges mest idylliska småstäder. Stadsplanen är i huvudsak oförändrad sedan medeltiden. Vid det trädplanterade Stora torget ligger det oansenliga men sällsynt intagande rådhuset, fullbordat 1744. Ett enastående intresse får S. genom sina medeltidsminnen. Från stadens storhetstid på 1000-t. kvarstå de märkliga ruinerna av kyrkorna S:t Per och S:t Olof, trol. upp-

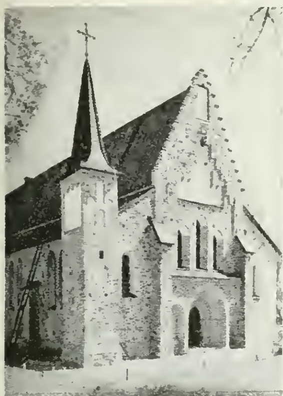
1. Sigtunastiftelsen. 2. S:t Per. 3. Prästgården. 4. Trekanten (arkeologisk fyndplats). 5. Sigtuna Fornhem. 6. Platsen för kyrka från 1000-t. 7. Stadshotellet. 8. Frisergille-runstenarna. 9. Platsen för S:t Nikolai kyrka. 10. Klockstapeln. 11. S:t Lars. 12. Rådhuset. 13. S:t Olof. 14. Mariakyrkan. 15. Sigtunaskolan. 16. Kallbadhus.

förda på 1060-t. Båda kyrkorna äro uppförda av gråsten med kraftiga, även till försvar avsedda centraltorn. Den förra ansluter sig till engelska förebilder, den senare med sin egendomliga korsform närmast till orientaliska kyrkobyggnader. Ruiner återstå vid. av en tredje kyrka från detta tidiga skede, S:t Lars, underjordiska lämningar av ännu en, S:t Nikolai, under det en

Sigtuna. Rådhuset.

femte kyrka och ett par kapell äro helt försvunna. Den nuv. stadskyrkan, Mariakyrkan, ingick urspr. i ett 1237 grundat dominikankloster och stod i huvudsak färdig 1255. Den är uppförd av tegel och överensstämmer i den vackra fasaddekorationen nära med Sko klosterkyrka och Strängnäs domkyrkas äldsta delar; rester av målningar från 1200-t. och väggmålningar från 1300-t. Grundmurar av klostret återstå. S. är den på runstenar rikaste orten i Norden; märkliga äro framför allt två stenar, resta på 1000-t. av ett frisiskt handelsgille över avlidna medlemmar. Från 1915 ha i S. företagits omfattande arkeologiska grävningar; en stor del av de delvis unika fynden förvaras i Sigtuna Fornhem. — S. står genom reguljär ångbåtstrafik i förbindelse med Sthlm och Uppsala samt har reguljär automobilförbindelse med Märsta station å Norra stambanan. I S. finnas Sigtunastiftelsen (se d. o.), Sigtunaskolan (inter-

Sigtuna. T. v. Mariakyrkan. — T. h. S:t Olofs ruin.

natläroverk för gossar, ännu blott t. o. m. ring 1) och Svenska kyrkans lekmannaskola. S. bildar jämte S:t Olof, S:t Per, Vassunda och Haga pastorat i Uppsala stift. — *Historia.* S. torde ha anlagts vid 1000-t:s början av Olof Skötkonung på en utmark till kungsgården (Forn-)Sigtuna (nuv. Signildsberg). Här upprättade samme konung ett mynthus (se Mynt sp. 429). Staden, som övertog det gamla Birkas handel med Friesland och Ryssland, blev från början ett kristet missionscentrum i Svealandskapen. Senast omkr. 1060 upprättades i S. ett biskopssäte, som på 1130-t. flyttades till Gamla Uppsala. Omkr. 1187 förhärjades S. svårt av estniska sjörövare, varefter stadens handel började avta. Uppkomsten av nya städer i Mälardalen (t. ex. Stockholm) var dock främsta orsaken till S:s tillbakagång. Sedan reformationstiden har S. varit en obetydlig ort, som först under de senare åren åter börjat gå framåt, främst tack vare dit förlagda undervisningsanstalter.

Sigtunastiftelsen, en 1915 grundad, enskild institution med uppgift ”att stödja och bereda hem åt frivilligt arbete för luthersk tro och kyrklig bildning”. S:s huvudbyggnad (se ill. till Folkhögskola sp. 255), uppförd av J. Åkerlund och invigd 1918, ligger på en höjd vid Sigtuna. S. bedriver skolverksamhet och annan undervisning (folkhögskola från 1917; 10-dagars sommarkurser vartannat år med föreläsningar över teologiska och sociala ämnen; humanistiskt gymnasium från 1926, avsett att bli ett internatlyceum med 4 ringar jämte 2 förberedande klasser). S. har även ett rekreationshem. Föreståndare är M. Björkquist.

Sigurd, två *norska* konungar. Mest känd är S. Jorsalafar, Magnus Barfots son, konung 1103—30. S. anträdde 1107 ett korståg till Palestina (därav hans tillnamn; jfr Jorsala). Han vinnlade sig spec. om kyrkans utveckling (jfr Norge sp. 1005) och företog 1123 l. 1124 ett härjnings- och korståg till Småland (”Kalmar leding”).

Sigurd, se Hedenstierna.

Si'gurðarkviða in ska'mma (isl., det korta Sigurdskvädet), eddadikt, en av de viktigaste Sigurdssångerna. Jfr Volsungasagan.

Sigurd Fa'fnesbane (isl. *Sigurðr Fáfnisbani*), huvudfiguren i Volsungasagan (se d. o.). I Nibelungenlied heter S. Siegfried.

Sigurd Ring, nordisk sagokonung, lydkonung i Sverige under sin danske farbroder Harald Hildetand. S. vann genom Bråvalla slag (se d. o.) dennes välde.

Sigurdsagan, se Volsungasagan.

Sigurðsson [si'gurdh-], Jón, f. 1811, d. 1879, isländsk politiker och fornforskare, sekreterare vid den arnamagnæanska kommissionen i Köpenhamn 1848. S. var från 1845 led. av alltinget, där han kämpade för öns självstyrelse och likställighet med Danmark. S. var en utmärkt kännare av Islands historia och sagolitteratur samt utgav textkritiska editioner av fornisländska skrifter.

Sigurd Syr ("svin"), d. 1018, norsk småkonung i Ringerike, blev ss. fader till Harald Hårdråde stamfader för den 1047—1139 regerande norska konungaätten.

Sigurjónsson, Jóhann, f. 1880, d. 1919, isländsk författare, skrev (på isländska och danska) kraftiga och poesifyllda skådespel med motiv från Island, bl. a. det med stor framgång uppförda *Bjærg-Ejvind og hans Hustru* (1911; uppf. i Sthlm 1913).

Si'gvalde jarl, dansk viking, hövding på Jomsborg. S., som 986 förgäves sökte fördriva Haakon Sigurdsson från Norge, uppges ha genom svek tvingat Sven Tveskägg att erkänna jomsvikingarnas självständighet samt ha lockat Olof Tryggvesson till slaget vid Svolder.

Sigvard, f. 1907, hertig av Uppland, kronprins Gustav Adolfs andre son.

Sigwart [ʂi'ʒ-], Christoph, f. 1830, d. 1904, tysk filosof, prof. i Tübingen 1865. Hans främsta arbete är en systematisk framställning av logiken, där han utförde djupgående analyser av olika vetenskapers arbetsmetod.

Si'gvat To'rdsson, f. omkr. 995, d. omkr. 1045, isländsk skald. S., som var representant för en strävan att återföra den förkonstlade skaldediktningen till större enkelhet, var personlig vän till Olof den helige. Han besjöng denne i flera dikter och spelade under sonen Magnus den gode en politisk roll, särskilt genom dikten *Bersǫglisvísur,* ett kraftigt strafftal till den unge konungen. I *Austrfararvísur* skildrar han sin resa till Sverige år 1018.

Si'gyn, i fnord. myt. (hos Snorre) namn på Lokes gemål.

Si-hia, se Kina sp. 802 f.

Siikajoki [si'kajåki]. 1. Älv i Uleåborgs l., Finland, upprinner nära Ule träsk och utfaller i Bottniska viken. 158 km. — 2. Socken i Uleåborgs l., Finland, n. om Brahestad. Vid S. kyrka vann Adlercreutz 18 april 1808 en seger över ryssarna.

Sik, se Siksläktet.

Sika'ndra, liten stad i Förenade provinserna Agra och Oudh, Britt. Indien, nära Agra. — I S. ligger Akbars mausoleum (se ill. till Akbar), en terrassanläggning med praktfulla portbyggnader och hörnpaviljonger i en hinduisk-muhammedansk blandstil.

Si'kel, Sekel (hebr. *sje'kel,* eg. vikt), i forntiden ett mynt i Palestina och annorstädes i främre Orienten. S. var urspr. en mynt-

vikt och förekom i olika metaller i en vikt av omkr. 11—16 gr.

Si'kem, forntida stad i mell. Palestinas bergsbygd, belägen vid n.ö. foten av Gerissim. Gideons son Abimelek blev där hyllad ss. konung men förstörde staden till straff för ett upprorsförsök (Dom. 9). Jerobeam I befäste S. och gjorde det till huvudstad i sitt rike, men under Omri fick det avträda denna rang till Samaria. 128 f. Kr. förstördes det definitivt av Johannes Hyrkanos. Märkliga lämningar av S. framgrävdes av Sellin 1913 och 1926. — Något v. om S. anlade Vespasianus 72 e. Kr. *Fla'via Nea'polis*, det nuv. *Na'blus* (16,000 inv.).

Sikfors, se Hällefors 2.

Si'kher ("lärjungar"), religiös sekt i Indien (spec. Punjab), stiftad av den till krigarkasten hörande Na'nak (f. 1469, d. 1538), vilken, bl. a. påverkad av islam, predikade en religion, som lade huvudvikten på moralen samt tron på *en* gud men bortsåg från kastväsendet. S:s samfund, till 1708 styrt av guruer (se d. o.), erhöll vid 1500-t:s slut sin egen heliga bok, *Adi Granth* (den första boken); deras heliga plats blev det gyllene templet i Amritsar. Genom strid mot de muhammedanska makthavarna utvecklade sig S. från 1600-t. till ett formligt brödraskap av krigare ("Guds parti"; de enskilda medlemmarna antogo namnet *Singh*, lejon). S. bildade ett urspr. opolitiskt och fredligt samfund men omorganiserades av Govind Singh (1675—1708) till en mot mongolväldet riktad kamporganisation. — Ranjit Singh (f. 1780, d. 1839) samlade sikhsamfunden i Punjab till en hela detta land omfattande stat, Sikhstaten, som vars konung han skapade en för det brittiska väldet i Indien hotande makt. S:s krigiska övergrepp gåvo anledning till de två blodiga sikhkrigen 1845—46 och 1848—49, vilka ledde till S:s kuvande och engelsmännens annekterande av Punjab. Därmed reducerades S. åter till ett enbart religiöst samfund (nu c:a 3 mill. anhängare).

Si-kiang, "västra floden", Syd-Kinas huvudflod, upprinner i prov. Kueichou och genomflyter prov. Yünnan, Kuangsi och Kuangtung, där den utmynnar i Sydkinesiska havet med ett stort delta. En v. arm utfaller vid Macao och en ö. i förening med Pekiang ("norra floden") och Tungkiang ("östra floden") i Kantonviken. Största biflod Yu-kiang (från h.). C:a 2,000 km., därav c:a 350 segelbara för ångfartyg. 400,000 kvkm:s flodområde.

Si'kkim, infödingsstat i Britt. Indien, ö. om Nepal i Himalaya. Bergland med fruktbara dalgångar. Huvudnäringar jordbruk och boskapsskötsel. Huvudstad Gangtok. 7,298 kvkm. 80,000 inv.

Siklöja, se Siksläktet.

Siko'ria, annan form för cikoria.

Siksläktet, *Corego'nus*, ett släkte Laxfiskar med liten munöppning, kort ryggfena, kluven stjärtfena, mörkfärgad rygg och silvervita sidor. Insjöar i n. halvklotets tempererade och kalla delar, en del även vid havskusterna (fortplantningen sker dock i sötvatten). Leva av smärre vattendjur, stundom även rom. Variationsförmågan är stor, arterna därför ej skarpt avgränsade. Värdefulla matfiskar, som fiskas med bl. a. nät och not. Vanlig sik, *Coregonus lavare'tus*, har kort underkäke. Lektid okt.—jan. — Siklöjan, *Coregonus*

Siksläktet. Vanlig sik. Längd intill 90 cm.

a'lbula, har utskjutande underkäke. Kroppslängd vanl. under 30 cm. — Båda finnas i Sverige, dels i insjöar och strömmar, dels vid ö. kusten, sik även vid s. Rom av siklöja användes till kaviar, "löjrom". — Jfr F i s k e sp. 52.

Sikt (ty. *Sicht*, etym. besläktat med *se*). God l. dålig S. anger luftens större l. mindre genomskinlighet, varigenom föremål bli lättare l. svårare urskiljbara.

Siktar (av lty. *sichte*, etym. besläktat med sv. dialekt *sipa*, rinna sakta), apparater för uppdelning av material i olika kornstorleksklasser. Siktning ingår ofta som ett led i godsets övriga bearbetning, ss. krossning och anrikning (se d. o.) av malmer och kol, malning av spannmål (se K v a r n) etc. — 1) Vid *fasta S.* åstadkommes godsets rörelse av yttre krafter, ss. tyngdkraften, luft- l. vattenströmning. De enklaste S. äro g a l l e r av lutande stänger samt harpan (se d. o. *Tekn.*). I s p i r a'l s e p a r a t o r n, som spec. användes för kol, får godset falla utmed en skruvformig ränna, varvid centrifugalkraften separerar kornen efter tyngd och storlek. V i n d s i k t a r användas för lätt och torrt material, t. ex. spannmål; deras verkningssätt grundar sig därpå, att partiklar av viss spec. v. och storlek kunna hålla sig svävande i en luftström av given styrka. Till fasta S. kunna även räknas fasta härdar och vissa sättmaskiner (jfr A n r i k n i n g), som bearbeta material, sorterat efter fallhastigheten i vatten. — 2) Vid *rörliga S.* åstadkommes godsets rörelse av S. själv. C y l i' n d e r s i k t a r l. t r o' m l a r äro cylindriska l. koniska, roterande S., med en mantel av sållplåt l. siktduk. De användas såväl för grovt gods (malm, makadam) som fint (mjöl). Horisontella l. lutande p l a n s i k t a r l. s k a k s å l l, för gods av växlande slag, bestå av siktplåtar l. -dukar, insatta i ramar, vilande på l. upphängda i träfjädrar, och sättas i svängande rörelse medelst vevstake och excenter. R u l l h a r p a n, för grövre gods, består av ett antal efter varandra lagda parallella axlar, var och en försedd med på lika avstånd sittande, excentriska, fasta kamskivor, där ena axelns skivor delvis ingripa mellan den följandes. Godset frammatas genom axlarnas likriktade rotation. Det genomfallande godsets kornstorlek bestämmes av avståndet mellan skivorna.

Sikte (av mlty. *sihte*, anblick, etym. besläktat med *se*), se R i k t m e d e l.

Siku'ler, urinvånare på Sicilien (jfr d. o. sp. 503).

Si'kyon, forntida grekisk stad nära Korint, upplevde omkr. 600 f. Kr. en storhetstid under tyrannen Kleistenes och var omkr. 500 f. Kr. säte för en berömd bildhuggarskola och på 300-t. f. Kr. för en ansedd målarskola.

Sil, socken i Skarab. l., jämte Kinne-Kleva (och framdeles Husaby, Skälvum och Ova) pastorat i Skara stift. 270 inv.

Silarna, V ä s t r a S i l e n (47 kvkm.) och Ö s t r a S i l e n (44 kvkm.), insjöar på gränsen mellan

Värmland och Dal. Västra Silen mottager östra Silens avlopp och avflyter till Lelången.

Si'las, enl. Apg. 15—18 urspr. medlem i den kristna församlingen i Jerusalem, sedan Paulus' följeslagare på den s. k. 2:a missionsresan. Tydligen identisk med den i Tess., 2 Kor. samt 1 Petr. nämnde S i l v a' n u s, vilket varit hans bland greker och romare brukade namn.

Silben, se K r a n i u m sp. 1282, 1285, 1288, 1289 och 1290.

Si'lbermann, G o t t f r i e d, f. 1683, d. 1753, främste medlemmen av en berömd sachsisk orgel- och pianobyggarfamilj, förbättrade det av Cristofori uppfunna hammarklaveret, som härefter började undantränga äldre klaverinstrument. Jfr K l a v e r och P i a n o.

Silbodal, socken i Värml. l., pastorat i Karlstads stift. I S. ligger Årjängs municipalsamhälle. 2,430 inv.

Si'lbojokk, se N a s a f j ä l l.

Silen, V ä s t r a och ö s t r a S., se S i l a r n a.

Sile'ne, växtsläkte (fam. *Caryophylla'ceae*), örter med sambladigt blomfoder. Detta är uppblåst hos *S. latifo'lia* (*veno'sa*), t a r a l d, s m ä l l g l i m, och *S. mari'tima*, s t r a n d t a r a l d, bägge med stora vita blommor, den förra tämligen allmän på torr mark, den senare på klippiga havsstränder. *S. nu'tans*, b a c k g l i m, med ej uppblåst foder och små, vanl. vita blommor, är allmän i torra backar. *S. acau'lis*, f j ä l l g l i m, allmän i högfjällen, bildar låga, täta mattor l. tuvor med (vanl.) röda blommor. Flera, vanl. perenna arter odlas som blomsterväxter.

Sile'ner, se S i l e n o s.

Sile'nius, se N i l s N i l s s o n.

Sile'nos (grek. *Seile'nos*), i grek. myt. guden Dionysos' följeslagare och lärare, framställes som en äldre, fetlagd man, ofta med hästsvans och hästöron. S. var urspr. en frygisk naturgudomlighet. S i l e' n e r har även blivit gruppnamn för daimoner av denna typ i Dionysos följe.

Silene maritima.

Sile'ntium, lat., tystnad; vanl. använt ss. uppmaning (tyst!).

Si'leshår, s o l d a g g, d a g g ö r t e r, arter av släktet *Dro'sera* (fam. *Drosera'ceae*, av osäker ställning, ofta hänförd till ordn. *Parieta'les*). S. äro insektätande örter med rosettställda blad, vilka tjäna insektfångsten. Bladen ha på översidan "tentakler", bestående av körtlar (glandler) på långa skaft, vilka äro ett slags emergenser (jfr d. o.) och innehålla kärlsträngar. Vid inverkan av mekaniska l. kemiska retningar utföra bladen retningsrörelser: tentaklerna böja ihop sig och bladkanterna vikas inåt. Insekter, som fastnat i av körtlarna avsöndrat slem, kvarhållas därigenom. Den av insektkroppen utövade kemiska retningen utlöser även avsöndrandet av ett enzym, som digererar djur-

Sileshår. Drosera rotundifolia. T. h. blad, vars tentakler böjt ihop sig över en fångad insekt.

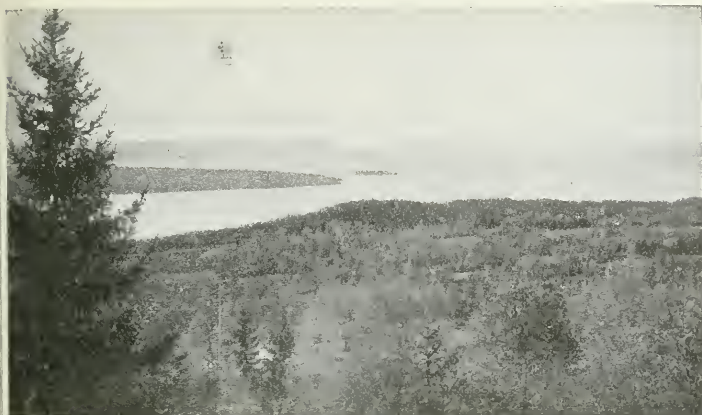
kroppen. Se vid. Insektätande växter. — Av släktets över 80 arter finnas flertalet i tropikerna och i Australien, blott tre i Europa. De senare förekomma även i Sverige, på högmossar över nästan hela landet; de ha små vita blommor. Allmännast är *Drosera rotundifo'lia*, 1—2 dm. hög med cirkelrunda bladskivor, sällsyntare äro *Drosera longifo'lia* (*a'nglica*), med långa, smala blad, och *Drosera interme'dia*, med omvänt äggrunda blad.

Sile'sius ("från Schlesien"), se Angelus Silesius.

Silfverschiöld, Nils, f. 1753, d. 1813, frih., militär, en av den liberala oppositionens ledare på riksdagen i Norrköping 1800.

Silfversparre, Isak Lars, f. 1753, d. 1833, generalmajor, hovmarskalk. S. deltog i Gustav IV Adolfs tillfångatagande 1809 och förde ss. generaladjutant befälet i Sthlm vid kronprins Karl Augusts likfärd 1810, varvid hans oförsvarligt slappa försök att rädda A. v. Fersen d. y. undan pöbeln misslyckades.

Silfverstolpe (stavat Silverstolpe av S. 1—3 och 5), ätt av skotsk härstamning, hette urspr. Mascoll, adlad 1751. 1. Axel Gabriel S., f. 1762, d. 1816, politiker och skriftställare, led. av Sv. akad. 1794, riddarhussekreterare 1795. S., som var en frisinnad och självständig politiker, var medlem av konstitutionsutskottet 1809. Som poet slöt han sig till de gustavianska diktarna. — 2. Fredrik Samuel S., f. 1769, d. 1851, den föreg:s broder, diplomat, skriftställare, överintendent och preses i Konstakademin 1813—36. S. representerade gentemot de nya strömningarna, särskilt den götiska, hårdnackat traditionalismen. — 3. Gustav Abraham S., f. 1772, d. 1824, de föreg:s broder, skriftställare, publicist. S. tillhörde i Uppsala den radikala krets, som utgjorde den s. k. Juntan (jfr Höijer), och utgav litterära publikationer i den tyska nyklassiska filosofins anda. — 4. Magdalena (Malla) S., f. Montgomery, f. 1782, d. 1861, maka till överste David S. (f. 1769, d. 1819; de föreg:s kusin). S:s salong i Uppsala var en samlingspunkt för det romantiska skedets vittra och vetenskapliga storheter. Hon har även givit fylliga bidrag till detta skedes litterära och kulturella historia i sina memoarer (utg. av M. Grandinson, 4 dlr, 1908—11). — 5. Gudmund Leonard S., f. 1815, d. 1853, brorson till S. 1—3, skald, kanslist vid riddarhuset. S:s lyrik (*Dikter*, 2 dlr, 1851—52) står med sin måttfulla, humanistiskt betonade prägel i stark motsättning till tidens politiskt

Siljan. Utsikt från Plintsbergs by, Leksand.

färgade diktning. — 6. Karl S., f. 1840, d. 1899, historiker, arkivarie i Riksarkivet 1896, hovmarskalk, utgav bl. a. ett parti av *Svenskt Diplomatarium* och av *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll* samt 1875—80 tidskriften Historiskt bibliotek. — 7. Gunnar Mascoll S., f. 1893, sonsons son till S. 3, skald, intendent vid Kungl. Husgerådskammaren 1920, konstkritiker i Stockholms-Tidningen 1926. S. har utgivit diktsamlingarna *Arvet* (1919), *Dagsljus* (1923) och *Vardag* (1926), i vilka han särskilt inspirerats av barndomsminnena från en uppsvensk herrgård.

Silhue'tt, siluett (fr. *silhouette,* efter den franske ministern Étienne de Silhouette, d. 1767), skuggbild, konturbild. Porträtt i S., vanl. klippta i svart papper, voro under 1700- och 1800-t. synnerligen populära.

Si'lica-tegel, se Tegel.

Silici'der, föreningar mellan kisel och metaller. Spec. viktig är järnsilicid, som ingår i kiseljärn.

Sili'cium, se Kisel.

Siliciumkarbid, se Carborundum.

Si'licospiegel [-sjpi'gel] (ty., "kiselspegel"), se Järn sp. 324.

Silika'ter, se Kiselföreningar.

Silika'tgrad, se Slagg.

Siliquo'sae, se Cruciferae.

Sili'stria, stad i Dobrodja, Rumänien, vid Donau. Fästning. S. har spelat en viktig roll i flera rysk-turkiska krig. 12,000 inv.

Sili't, ett med silundum (se d. o.) närbesläktat ämne, som framställes genom uppvärmning till hög temperatur av en blandning av siliciumkarbid med kisel och glycerin, vilken blandning före upphettningen formats på önskat sätt. S. användes som elektriskt motståndsmaterial.

Siljan, Sveriges till storleken sjunde insjö, ung. mitt i Dalarna, inom socknarna Mora, Rättvik, Leksand, Siljansnäs och Sollerön. 290 kvkm. 36 km. lång; största bredd 25 km. Största djup 120 m. S. är en gravsänka, men den väldiga, cañonartade djupränna, som

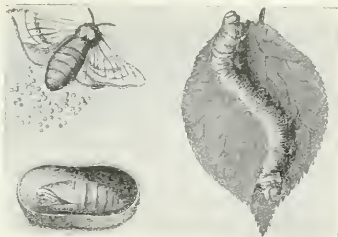
från Orsasjön i s.ö. riktning går mot Leksand, tyder på att froderosion bidragit till sjöns uppkomst. Öarna äro få och obetydliga med undantag av Sollerön i n.v. S. genomflytes av Öster-Dalälven. Genom en 1926 uppförd regleringsdamm vid Grådafallen i Dalälven, 14 km. s. om Leksand, har vattenavrinningen ur S. reglerats så, att vattenytan kommer att växla mellan 159,90 och 161,78 m. ö. h. Medellågvattenmängden i Dalälven har härigenom ökats från 81 till 108 kbm./sek. Siljansbygden är på grund av sin naturskönhet livligt besökt av turister.

Siljansnäs, socken i Kopparb. l., pastorat i Västerås stift. 2,605 inv.

Siljeström, Per Adam, f. 1815, d. 1892, skolman, politiker, rektor vid Nya Elementarskolan i Sthlm 1856—62, led. av borgarståndet 1862, av A. K. 1867—69 och 1885—87. S. var vid 1800-t:s mitt en av de främsta förkämparna för skolreformer, ivrade för en bättre lärarutbildning, för en vidsträcktare utbildning åt den kvinnliga ungdomen och för folkskolans omorganisation till bottenskola.

Silke (urspr. av lat. *se'ricus*, av siden). 1. Det morfologiskt enklaste men till sina egenskaper fullkomligaste av alla textila råmaterial. S. är ett strukturlöst sekret, erhållet från vissa fjärilslarver (se Silkesfjärilar). Larverna uppfödas i silkesodlingsanstalter. Här förvaras äggen torrt och svalt, tills vita mullbärsträdets blad spricka ut, då temperaturen småningom ökas till c:a 25°. Larverna framkomma efter 10—12 dygn (av 15 gr. ägg fås c:a 12,000 larver) och uppfödas med mullbärsblad, tills de efter c:a en månad äro fullvuxna (7—8 cm. långa), då de spinna en kokong av 1—3 gr:s vikt, varav ⅓ utgör S. Larverna dödas därpå i het ugn l. vattenånga i och för S:s tillgodogörande. I Europa erhålles årligen endast en silkesskörd, i Kina och Japan flera. Den europeiska silkesodlingen har tidvis hämmats av sjukdomar på silkesmaskarna (jfr Pasteur sp. 33 f.). — Kokongsilket tillgodogöres därigenom, att de till färg och beskaffenhet sorterade kokongerna läggas i hett vatten, varigenom limartade ämnen uppmjukas, varefter trådarna upphasplas. Kokongens trådlängd kan uppgå till 3,000 m. men endast 600—900 m. av de mellersta trådlagren kunna hasplas till gott S. Den flerdubbla, löst snodda tråd, som upptages på haspeln, kallas grège [gräj] l. råsilke och kan som sådan begagnas till vissa vävnader. Vanl. dubbleras dock råsilketrådarna och tvinnas till garn. För att avlägsna gummisubstanserna ur råsilket och därmed göra det mjukare och glansigare kokas det i tvålvatten. I vissa fall, ss. då S. skall färgas i mörka nyanser, urkokas limmet ej helt. Sådant S. kallas degumme'rat l. souple'rat. — Av ur råsilket erhållna olika garnsorter märkas bl. a. organsi'n l. varpsilke, ett hårt tvinnat garn, samt trame l. väftsilke, med lösare tvinning. Avfall och rester vid hasplingen samt genombrutna, skadade l. dubbla kokonger bearbetas och spinnas till s. k. flore'tt- l. scha'ppesilke. Härvid förstöras först gummisubstanserna genom rötning l. kokning i såpvatten, varpå materialet tvättas, torkas, kardas, kammas, sträckes,

dubbleras, för- och finspinnes. Det avfall, som uppstår vid nyssnämnda kamning (*bourre de soie, stumba, noils*) samt upprivna sidenrester (silkeshoddy) bearbetas genom uppluckring, rensning, kardning och spinning till ett sämre garn, bourettsilke [borä'tt-]. — S. är mycket hygroskopiskt; betr. i handeln medgiven fuktighetshalt se Konditionering. Ang. finleksbestämning å S. se Garnnumrering. — *Världsproduktionen* av råsilke uppgick 1925 till c:a 39 mill. kg., fördelade på: Japan 25,000,000, Kina 7,650,000, Italien 4,460,000, öst-Europa, Levanten 1,000,000, Frankrike 260,000, Spanien 100,000, Indien 30,000. Anmärkningsvärd är den japanska silkesproduktionens enorma uppsving senare årtionden och Kinas tillbakagående; 1912 producerade de båda länderna vardera c:a 13 mill. kg. Europas största silkesproducent är sedan medeltidens slut Italien. — *Historik.* Odlingen av S. anses ha sitt ursprung i Kina (jfr Sidenindustri). Genom sträng sekretess sökte kineserna hindra kännedomen härom i andra länder, och de förblevo därför länge det enda folk, som odlade S. Omkr. Kristi födelse fördes silkesmasken till Khotan; först vid 500-t:s mitt infördes den till östromerska riket, varifrån den 1130 infördes till Sicilien men först småningom blev mera allmän i Italien. I Spanien drevs en omfattande silkesodling under morernas välde men är där numera av mindre betydelse. På 1400-t. började man odla S. i s. Frankrike, där denna näring sedan bedrivits med framgång. Odlingen utbredde sig sedermera företrädesvis i Schweiz, s. österrike och Balkanstaterna. Försök att inplantera silkesmaskar i nordligare Europa och i Nord-Amerika ha ej givit lönande resultat, bl. a. på grund av klimatiska förhållanden. — I Sverige sökte på 1700-t. såväl staten som enskilda att framkalla en råsilkeproduktion, och mullbärsträdsplanteringar anlades, bl. a. på Drottningholm av Lovisa Ulrika. Försöken fortsattes sedermera av det 1830 bildade *Sällskapet för befrämjande av inhemsk silkesodling,* som ägde bestånd till 1898. — 2. Vegetabi'liskt S. framställes av hårtofsarna på fröna av arter, tillhörande familjerna *Apocyna'ceae* och spec. *Asclepiada'ceae* (se d. o.). Det har ringa användning. — Jfr Konstsilke.

Vanlig silkesfjäril. Äggläggande hona jämte larv (t. h.) och puppa med kokong (den senare öppnad).

Si'lkeborg [-bårg], stad i Aarhus amt, Danmark, vid en av Gudenaa genomfluten insjö. Livlig pappers-, vävnads- och maskinindustri. 11,000 inv. — S. blev "handelsplats" 1846 och stad 1900.

Silkesbomullsträd, se Bombacaceae och Ceiba.

Silkesfjärilar, fjärilar, vars larvkokonger användas till beredning av silke, tillhöra gruppen Spinnare. Vanliga silkesfjärilen, *Bo'mbyx mo'ri,*

Vanlig sill. Längd 20—37 cm.

har fjäderformiga antenner och gulvita vingar med otydliga mörka tvärlinjer. Bredd mellan vingspetsarna c:a 40 mm. De gråvita, något mörkfläckiga larverna, silkesmaskarna, leva av vita mullbärsträdets blad. Före förpuppningen spinner larven en kokong av fin silketråd. Den ur puppan utkrypande honan lägger efter några dagar c:a 600 ägg och dör därefter liksom hanen utan att inta någon föda. S. härstammar från ö. Asien, där den ännu finnes vild och, spec. i Kina och Japan, genom lång tids odling givit upphov till olika domesticerade raser. Även av arter, besläktade med påfågelspinnaren, erhålles silke (jfr d. o.).

Silkesmask, se Silkesfjärilar.

Silkesodling, se Silke.

Silkespapper, en sorts tunt omslagspapper, framställt av olika material. Jfr Papper och Rispapper.

Silkessnöret. I Turkiet brukade förr sultanen, när han ville göra sig av med en misshaglig högre ämbetsman, tillställa denne ett S., vilket ss. symbol av hängrepet innebar en uppmaning till mottagaren att själv ta sitt liv. — Uttrycket S. användes ofta i överförd bet. ss. beteckning för en förtäckt uppmaning att begära avsked från en befattning.

Sill, se Sillfiskar.

Si'llanpää [-pä], Frans, f. 1888, finländsk, finskspråkig författare. S. debuterade 1916 med romanen *Livet och solen* (sv. övers. 1926), på vilken senare följt bl. a. den uppmärksammade romanen *Det fromma eländet* (1919; sv. övers. 1920), med motiv från det finländska inbördeskriget, och novellsamlingen *Nära jorden* (1924; sv. övers. s. å.). S. har i sina på en gång realistiska och lyriskt stämningsmättade folklivsskildringar, ofta med social tendens, främst behandlat de svagas och förtrycktas livsöden.

af Sillén, Gustaf, f. 1762, d. 1825, arkitekt, hovintendent 1796. S. arbetade i en typiskt sengustaviansk, kyligt klar och spenslig stil. Han utförde bl. a. inredningen av Rosersberg (se ill. till d. o.), påbörjad 1797.

Sillerud, socken i Värml. l., pastorat i Karlstads stift. 2,860 inv.

Sillfiskar, *Clupe'idae,* en fam. av *Malacoptery'gii.* Kroppen är silvervit, på ryggen mörkare, blå- l. grönaktig. Fjällen äro tunna, lätt avfallande. Flertalet leva i havet, vanl. i mycket stora stim. — Hos sillsläktet, *Clu'pea,* saknas sidolinje. Vanlig sill, *Clupea hare'ngus,* saknar åsar på gällocken. Bukkanten är avrundad, ej skarp. N. Atlanten, Nordsjön; i Östersjön (n. om Blekinge) ss. småväxt form, strömming. Lever huvudsakl. av plankton. Lektid för kustsill vinter och vår, för havssill sommar och höst. Rommen avsättes på sten- l. sandbotten. — Vassbuk l. skarpsill, *Clupea spra'ttus,* saknar gällocksåsar. Buken har en skarp kant. Längd intill 17 cm., vanl. mindre. Nord- och Östersjön. Användes i stor utsträckning konserverad ss. "ansjovis" (se även d. o.) l. "sardin". — Äkta sardi'nen, *Clupca pilcha'rdus,* har tydliga åsar på gällocken. Svalg och gäl-

hålor svarta. Längd intill 28 cm., vanl. mindre. Medelhavet, Europas västkust; sällsynt vid Bohuslän. — Jfr Fiske sp. 48 ff.

Sillgrissla, se Grisslesläktet.

Sillhövda, socken i Blek. l., jämte Fridlevstad pastorat i Lunds stift. 2,250 inv.

Silliman [si'llimən], Benjamin, f. 1779, d. 1864, nordamerikansk naturforskare, prof. vid Yale College och grundläggaren av geologiundervisningen i Amerika. Grundade 1818 och utgav en följd av år *The American journal of science*, som fortfarande är en av Nord-Amerikas förnämsta naturvetenskapliga tidskrifter, samt organiserade de första geologiska statsanstalterna i Amerika.

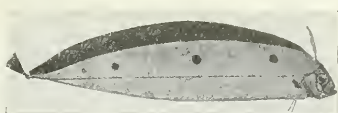
Sillimani't, mineral, bestående av aluminiumsilikat, Al_2SiO_5, alltså kemiskt överensstämmande med andalusit (se d. o.); kristalliserar som denna rombiskt och bildar bruna l. gulaktiga stängliga aggregat.

Sillkungfiskar, bandfiskar, *Trachypte'ridae*, en fam. Taggfeningar med lång, platt kropp utan fjäll. Ryggfenan sträcker sig längs hela ovansidan; analfena saknas vanl. Sillkungen, *Regale'cus gle'sne*, saknar även stjärtfena. Silvervit med mörka fläckar och längsband, fenor röda. Längd 5—6 m. l. mer. — Hos vågmären, *Trachy'pterus a'rcticus*, avfaller stjärtfenans undre flik hos äldre individ. — N. Atlanten på stort djup.

Sillmjöl, se Fiskeriavfall.

Sillval, se Fenvalar.

Si'lo, ort i mell. Palestinas bergland, ung. mitt emellan Be-

Sillkungfiskar. Vågmär. Längd intill 3 m.

tel och Sikem, nu en förfallen by, *Selun*. I S. stod arken under lång tid i en där uppförd helgedom. Se vid. Eliderna.

Si'lo, sp., förvaringsrum för säd m. m., numera även namn på rum för pressfoder (se d. o.).

Si'loa (i Septuaginta och N. T. Si'loam), i det gamla Jerusalem namn på en plats vid s. sidan av ö. stadskullen, resp. på de här gjorda bevattningsanordningarna. Vattnet till S. kom från källan Gihon (numera Mariakällan; se kartan till Jerusalem sp. 114), till vilken man redan tidigt synes ha sökt sig ned från stadens inre genom ett schakt i berget. Man anlade emellertid också en kanal runt östsidan in till S. (på denna anspelar trol. Jes. 8:6). Yngst är sannolikt den 536 m. långa tunnel, den egentliga, trol. på Hiskias tid anlagda och med en bassäng förenade s. k. Siloakanalen, som från Mariakällan genom själva berget går ned till S. och upptar en längd av nära 536 m. Vid tunnelns mynning påträffades 1880 en sexradig inskrift, som berättar om arbetets fullbordan och som är av stor bet. för kännedomen om den äldre hebreiska skriftformen. Dammen vid S. (jfr Joh. 9) utvidgades möjl. redan av Herodes den store och därpå ytterligare under kristen tid.

Silo'ti, Aleksandr Iljitj, f. 1863, rysk pianist, lärjunge till Liszt. S. har i Ryssland och flerstädes utomlands (även i Sverige) vunnit berömmelse för glänsande

teknik och temperamentsfullt, medryckande föredrag.

Silow, Carl, f. 1846, major, en av Sveriges främsta gymnastikpedagoger, 1883—1906 lärare vid Gymnastiska centralinstitutet.

Silplatta, Silrör, Silrörsplatta, se Ledningsvävnad.

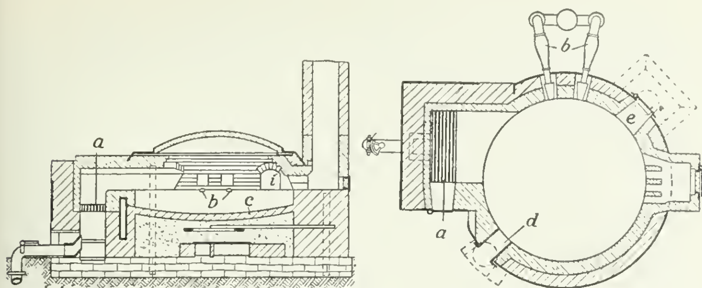
Silte, socken i Gotl. l., jämte Hablingbo pastorat i Visby stift. 285 inv.

Silue'tt, se Silhuett.

Silu'ndum, ett elektriskt motståndsmaterial, som framställes genom upphettning till c:a 2,000° av på önskat sätt formade kolstycken i en blandning av koks och sand l. i siliciumkarbid. S:s ledningsförmåga är täml. oberoende av temperaturen. Den omkristalliserar ej ens vid mycket höga temperaturer. Användes i elektriska värmeapparater. Jfr Silit.

Silu'rperioden l. gotla'ndium, geologisk period inom den paleozoiska eran. Namnet S. användes i Sverige i betydelsen ka'mbrosilur och betecknar då de tre äldsta geologiska perioderna inom paleozoiska eran. Enl. en tidigare, i Tyskland ännu bruklig terminologi betecknar S. de två närmast efter kambrium följande perioderna, vanl. kallade under- och översilur. I den moderna vetenskapliga litteraturen benämnas dock dessa resp. ordovi'cium (se d. o.) och silur, den sista dock i Frankrike, Sverige och på senare tid även i Tyskland för undvikande av missförstånd kallad gotlandium (efter Gotland). Gotlands berggrund uppbygges av silurbergarter, som där utgöras av märgelskiffrar, kalk- och sandstenar. I Skåne (se d. o.) är siluren mycket utbredd. S. är vidare representerad med lerskiffrar i Västergötland, Östergötland och Dalarna (även sandsten) samt med mäktiga, oftast starkt metamorfoserade sediment i fjällkedjan. Utanför Skandinavien är siluren väl utbildad bl. a. i Estland, Böhmen, Storbritannien och Nord-Amerika. Alla nu nämnda avlagringar äro marina och tillhöra områden, som transgredierats av havet under S. De i dessa lager inbäddade fossilen utgöras företrädesvis av ryggradslösa djur, framför allt svampdjur, *Rugo'sa*, graptoliter, hårstjärnor, armfotingar, mossdjur, huvudfotingar (nautilider) och trilobiter. "Pansarfiskar" voro den tidens enda ryggradsdjur. Lämningar av landdjur äro ytterst sällsynta; förnämst är fyndet av en skorpion på Gotland. Av växter äro endast alger med säkerhet kända (spec. marina kalkalger), men även de äldsta kända landväxterna, *Psilophyta'les*, förekommo trol. redan under S. (jfr Paleontologi sp. 1531). Den rikliga förekomsten av rev av koralldjur, mossdjur och kalkalger tyder på ett över hela jorden utbrett varmt klimat. Bland orogenetiska rörelser märkes den kaledoniska veckningen (jfr Kaledoniska bergskedjan), som huvudsakl. ägde rum under denna tid och fått ett bestämmande inflytande på Fennoskandias geologiska utveckling fram emot kvartärtiden. S. har sitt namn efter *silu'rerna*, en forntida brittisk folkstam i de delar av Wales, där till S. hörande bildningar först iakttogos och systematiserades.

Silva'nus (lat., av *si'lva*, skog), romersk gudomlighet, urspr. skogsgud, senare även beskyddare för uppodling av skogsmark och för lantbruket. Spec. populär bland de lägre befolkningsskikten.

Drivugn för silverframställning. a rost, b formor, c ugnsbotten, d avtappningsöppning för glete, e insättningsöppning.

Silva'nus, se S i l a s.

Silvberg. 1. Socken i Kopparb. l., pastorat i Västerås stift. 1,525 inv. — 2. Två olika gruvfält i Dalarna. Ö s t e r S., i S. 1, Sveriges äldsta silvergruva, trol. upptagen i slutet av 1100-t., nämnes först i privilegiebrevet för Norberg 1354. Sedan 1641 är driften nedlagd. — V ä s t e r S., se S t o l l b e r g s g r u v a n.

Silver, ädel, mycket smidbar och beständig metall. Svärtas dock lätt av svavelhaltiga ämnen på grund av bildning av silversulfid. Atomtecken *Ag*, atomvikt 107,88, smältpunkt 960°,5, kokpunkt 1,955°, spec. v. 10,49. S. leder värme och elektricitet bättre än andra metaller. Löses ej av saltsyra l. kungsvatten men av salpetersyra till nitrat och av varm koncentrerad svavelsyra till sulfat. — *Metallurgi.* Ur silverhaltiga bly- och kopparmalmer framställes S. enl. *pyrometallu'rgiska processer.* Vid förhyttning av silverhaltig blymalm erhålles ett verkbly (se B l y sp. 129), som innehåller hela mängden silver. Vid förhyttning av silverhaltig kopparmalm upptages S. av skärstenen (se K o p p a r). Verkblyets och skärstenens silverhalter få ej överstiga 2, resp. 0,3 %, i annat fall förloras en del S. med slaggen. S. i skärstenen kan genom den senares smältning tills. med bly överföras till verkbly, l. ock framställes av skärstenen råkoppar, ur vilken S. utvinnes på elektrolytisk väg. — Ur verkblyet framställes S. genom a v d r i v n i n g, d. v. s. oxidation med luft av det smälta och överhettade verkblyet, då alla oädla metaller oxideras och förslaggas, medan ett (ev. guldhaltigt) S. kvarblir. Innehåller verkblyet för litet S. för att direkt avdrivning skall bli ekonomisk, anrikas det på S. Detta sker enl. Pattinsons metod (p a t t i n s o n e'r i n g) så, att verkblyet (20—30 ton) tillföres den mell. av ett stort antal (12 l. 24) efter varandra placerade gjutjärnspannor och smältes samt bringas att kristallisera. Det först kristalliserade blyet innehåller mindre S. än den flytande återstoden. När ⅔ har kristalliserat, överföres denna del till närmast föregående panna och det smälta till närmast efterföljande. Samtidigt upprepar man förfarandet vid alla övriga pannor, och resultatet blir, att i första pannan erhålles verkbly med

0,001 % S. och i sista pannan bly innehållande omkring 1,5 % S., vilket är tillräckligt för avdrivning. Enl. Parkes' metod anrikas det smälta verkblyet genom tillförande av c:a 1 % zink, vilket med bly ger en legering, som vid blyets stelnande först avskiljes och i sig innesluter allt S. Zinklegeringen avskummas, och ur skummet utpressas överflödigt bly, varefter zinken avdestilleras och den silverrika återstoden går till avdrivningspannan. — Avdrivningen l. drivningen sker i en flatbottnad flamugn (drivugn). Gletet avrinner kontinuerligt från ugnen. De sista resterna av gletet upptagas av den porösa ugnsbottnen (testen). När processen är färdig, lyser den blanka silverytan fram, S:s "blickning". Det erhållna blicksilvret innehåller 95 % S., och ur detta framställes finsilver med 99,6—99,7 % S. genom förnyad avdrivning vid högre temperatur (finbränning, fine'ring) l. genom elektrolys. Det ur blygletet framställda silverfattiga blyet renas från koppar genom segring, varefter det underkastas oxiderande smältning i närvaro av luft l. vattenånga, då blyets föroreningar förslaggas och finbly erhålles. — Spec. för rikare silvermalmer användas *hydrometallu'rgiska processer.* Amalgamationsprocesserna äro de äldsta och tillgå så, att i den finkrossade och fuktade malmen, som ev. förut blivit underkastad klorerande rostning, inblandas kvicksilver. Det härvid bildade tunga silveramalgamet utvinnes genom anrikning i rinnande vatten, och ur detta amalgam erhålles S. genom avdestillering av kvicksilvret. — Vid extraktionsprocesserna utlakas S. ur de

Världsproduktionen av silver (ton per år, medeltal) samt värdeförhållandet guld till silver.
(Efter Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1926.)

1493—1544	68	1: c:a 11
1545—1600	334	1: 11,28
1601—1640	408	1: 13,09
1641—1680	352	1: 14,74
1681—1700	342	1: 15,00
1701—1720	356	1: 15,21
1721—1740	431	1: 15,08
1741—1760	533	1: 14,76
1761—1780	653	1: 14,72
1781—1800	879	1: 15,09
1801—1820	717	1: 15,56
1821—1830	461	1: 15,80
1831—1840	596	1: 15,76
1841—1850	780	1: 15,83
1851—1855	886	1: 15,41
1856—1860	905	1: 15,30
1861—1865	1,101	1: 15,40
1866—1870	1,339	1: 15,55
1871—1875	1,969	1: 15,97
1876—1880	2,450	1: 17,81
1881—1885	2,808	1: 18,63
1886—1890	3,388	1: 21,16
1891—1895	4,901	1: 25,56
1896—1900	5,154	1: 33,48
1901—1905	5,225	1: 36,03
1906—1910	6,135	1: 35,57
1911—1915	6,389	1: 36,67
1916—1920	5,548	1: 20,84
1911	7,035	1: 38,18
1912	6,977	1: 33,60
1913	6,964	1: 34,13
1914	5,239	1: 37,17
1915	5,729	1: 39,77
1916	5,252	1: 30,02
1917	5,418	1: 23,14
1918	6,164	1: 19,81
1919	5,489	1: 16,48
1920	5,419	1: 15,25
1921	5,328	1: 25,51
1922	6,642	1: 27,35
1923	7,652	1: 29,46
1924	7,436	1: 27,71

ev. rostade malmerna med lösningar av natriumcyanid, -tiosulfat, koksalt, m. m. (cyanidlakning viktigast; jfr Guld), varefter S. utfälles ur lösningarna med resp. zink, natriumsulfid, koppar, etc. — Vid prövning av malmer på S. göres avdrivning i liten skala i en grund skål av benaska, kapell. Ang. prövning av silverhaltiga legeringar se Silverprov.

Silveramalgam, även kallat amalgam (jfr d. o.), mineral,

De viktigaste silverproducerande länderna.
(Ton silver i malmer, brutna i resp. länder. Medeltal per år.)

Period	Tyskland	Mexiko	Peru	Bolivia	Chile	För. Stat.
1851—55	49	466	77	73	68	8
1856—60	62	448	66	73	51	6
1861—65	68	473	75	72	44	174
1866—70	89	521	70	90	70	301
1871—75	143	602	70	222	82	565
1876—80	164	663	58	252	110	1,176
1881—85	239	807	46	303	156	1,138
1886—90	163	1,048	76	228	168	1,437
1891—95	176	1,447	85	470	84	1,693
1896—1900	172	1,678	164	332	184	1,794
1901—05	?	?	?	?	?	1,734
1906—10	166	2,086	?	?	?	1,725
1911—15	175	1,659	299	?	35	2,105
1916—20	143	1,659	314	?	54	2,028
1921	105	2,005	311	75	80	1,650
1922	108	2,522	410	167	84	1,748
1923	117	2,825	580	162	104	2,280
1924	138	2,846	580	141	104	2,033

bestående av silver och kvicksilver blandade i olika förhållanden.

Silverbisam, se Desmannäbbmöss.

Silverblad, namn på *Luna'ria redivi'va.*

Silverbuske, se Elaeagnaceae.

Silverfingerört, se Potentilla.

Silverfisk, se Fjällborstsvansar och Karpar.

Silverföreningar. Silver är i sina föreningar envärt. Silveroxi'd, Ag_2O, bildas som ett svart pulver, om fint fördelat silver upphettas över 300° l. genom fällning av silversalt med alkali. Är endast obetydligt löslig i vatten, men vattenlösningen utgör en stark bas. Silvernitra't (lat. *la'pis inferna'lis,* helvetessten), $AgNO_3$, bildas, om silver löses i salpetersyra. Silverklori'd, AgCl, är liksom bromiden och jodiden olöslig i syror men däremot löslig i ammoniak, natriumtiosulfat och cyankalium på grund av bildning av komplexa salter. Silversulfi'd förekommer som mineral (silverglans l. argentit). Knallsilver se Knallkvicksilver. S. äro starkt ljuskänsliga, varför de användas inom fotografin (se d. o.). — *Med.* S. verka etsande, adstringerande och antiseptiskt. Silvernitrat brukas som etsmedel i fast form (*la'pisstift, lapispenna*), som adstringerande och antiseptiskt medel i lösning till insprutning i uretra mot gonorré, penslingar i näsa och svalg och indrypning i ögat (spec. hos nyfödda för att hindra ev. utveckling av gonorré i ögonen). Silvercitrat (*itro'l*) är svårlösligt och användes som antiseptiskt ströpulver vid ögonsjukdomar och gonorré. Ett stort antal S. med äggvita användas huvudsakl. mot gonorré och ögonsjukdomar, ss. *albargo'l, argoni'n, argyro'l, protargo'l* (S. med resp. lim, kaseinnatrium, gliadin l. vitellin, albumos). Dessa S. ha ej så starkt etsande verkan som de föreg. men äro starkt antiseptiska. Se även Kollargol. Till invärtes bruk (mot magkatarr m. m.) användes S. knappast numera på grund av faran för argyri.

Silverglänsande moln, nattmoln (se d. o.).

Silvergran, se Abies.

Silvermalmer. Silver förekommer i naturen gediget l. ss. svavel- l. klorförening. Gediget silver förekommer mest i form av trådar l. bleck på gångar tills. med andra S. Silverglans (argenti't) består av 13 % svavel med 87 % silver, är svartaktigt blygrå och ger ett glänsande streck. Den är en av de viktigaste och rikaste S. och förekommer på flera ställen i Tyskland, Mexiko och Peru, vid. tills. med gediget silver vid Kongsberg i Norge samt med blyglans i Sala gruva. Silverblände (rotgülden) är en arsenik- (ljus rotgülden, prousti't) l. antimonsilversulfid (mörk rotgülden, pyrargyri't), den förra med 60 % silver, den senare med 65,5 %; båda äro bland de viktigaste S. Falerts (se d. o.) och hornsilver l. silverhornerz (klorsilver), silveramalgam (se d. o.), silverhaltiga koppar- och blymalmer (t. ex. blyglansen vid Sala) äro andra värdefulla S.

Silvermoln, nattmoln (se d. o.).

Silverpoppel, se Populus.

Silverprov, kemisk bestämning av legeringars silverhalt. Strykprov med probernålar utföres analogt med motsvarande guldprov (se d. o.) ehuru utan etsning. Noggrannare S. sker genom analys på torra l. våta vägen. Vid den förra sammansmältes en uppvägd mängd silverlegering med bly i ett kapell av benaska och avdrives (jfr Silver sp. 566 f.). Vid den senare användes Gay-Lussacs metod, som grundar sig på klorsilvers olöslighet. Sedan legeringens silverhalt blivit approximativt bestämd på torra l. våta vägen, uppväges en så stor mängd av legeringen, att denna beräknas hålla 0,5 gr. finsilver och löses i salpetersyra. Till lösningen sättes koksaltlösning av sådan koncentration, att 100 kbcm. utfälla 0,5 gr. finsilver i form av silverklorid, varpå utspädd koksaltlösning tillsättes, tills allt silver är kvantitativt utfällt. Erhålles ingen fällning vid den första tillsatsen av utspädd koksaltlösning, tillsättes silvernitratlösning, så länge fällning bildas. Se vid. Titrering.

Silverstolpe, se Silfverstolpe.

Silverstål, fotstål, blankt, kalldraget stål med vanl. 1,10 % kol. Innehåller ej silver. S. säljes i standardiserade och noga dimensionerade storlekar.

Silverstämplar, se Kontrollstämpling.

Silverträdet, *Leucade'ndron arge'nteum* (fam. *Protea'ceae*), träd med mycket tätt silverhåriga blad. S. förekommer i Kaplandet, där det är ett av de mest bekanta träden. Det lämnar garvarbark.

Silvervitt, se Blyföreningar.

Silverört, namn på *Potenti'lla anseri'na.*

Silve'ster, annan form för Sylvester.

Silvhyttan, se Stollbergsgruvan.

Silvre'tta, bergmassiv i Rätiska Alperna, på gränsen mellan Schweiz och Österrike. Högsta punkt 3,414 m. ö. h.

Silvåkra, socken i Malmöh. l., jämte Revinge pastorat i Lunds stift. 675 inv.

Si'ma (av *Si* och *Mg*), se Jorden sp. 184.

Si'ma, grek., rännlist (se Kolonnordning sp. 1028).

Sima'ncas, stad i prov. Valladolid, Spanien, vid Pisuerga. C:a

1,000 inv. S. är bekant för det dit förlagda, utomordentligt rika spanska statsarkivet.

Simaruba'ceae, växtfamilj (ordn. *Gerania'les*), omfattande träd l. buskar i varmare länder. Hit höra *Qua'ssia* och *Picra'sma* (se K v a s s i a), *Aila'nthus glandulo'sa* och dikaträd.

Simbambwé, ruiner av en hövdingborg i ö. Rhodesia. Äldre forskare ha ansett den härstamma från sabéerna och i den trott sig återfinna Bibelns Ofir. Fynd av kinesiskt porslin från Mingtiden och muhammedanskt glas visa, att borgen ägt bestånd i slutet av medeltiden, ev. ännu i 1500-t:s början; trol. härstammar den från medeltiden. Fynd av guldföremål jämte traktens rikedom på guld o. a. metaller göra det sannolikt, att S. tillhört bantuhövdingar, som drivit guldhandel med araberna.

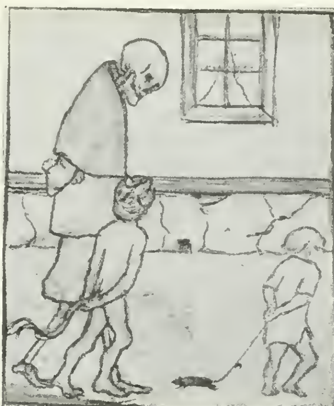
Simberg. 1. C a r l S., f. 1851, d. 1917, finländsk ingenjör, utförde ett flertal storartade järnvägsbyggnader i Ryssland, spec. i Kaukasus. — 2. H u g o S., f. 1873, d. 1917, den föreg:s halvbroder, finländsk målare och etsare. S. förenade med djup känsla en äkta naivitet och en bisarr humor. Hans målade och etsade fantasikompositioner, ofta kretsande kring dödens gåta, påminna om medeltida illustrationskonst. I en rent realistisk stil målade han porträtt och figurbilder. S. har även utfört monumentalmålningar i Johanneskyrkan, Tammerfors.

Simbi'rsk, se U l j a n o v s k.

Simblad, se B l a d sp. 33.

Simblåsa, S i m b l å s e g å n g, se F i s k a r sp. 44 f.

Si'meon. 1. Israelitisk stam, enl. Dom. 1 m. fl. bosatt i Väst-Jordanlandet (s. om Juda) men

Döden och gossen. Teckning av Hugo Simberg. (Nat. mus.)

tydligen redan tidigt upplöst, vilket i 1 Mos. 49:5 ff. tolkas ss. straff för ett illdåd, som S. i förbund med Levi (se d. o.) förövat. — 2. Aposteln Petrus egentliga namn. — 3. S. p e l a r h e l g o n e t, se P e l a r h e l g o n. — 4. Se B u l g a r i e n sp. 757. — Jfr S i m o n.

Simfero'pol, tatariska *Ak-Metjet*, huvudstad i rep. Krim, Ryssland. Trädgårds- och vinodling. Stor livsmedelsindustri. 80,000 inv.

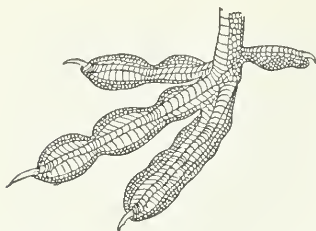
Simflik, se S i m h u d.

Simfåglar, sammanfattningsnamn på andfåglar, gumpfotade fåglar, pelikanfåglar samt *La'ri*.

Simfötter, se F å g l a r sp. 821 och K r ä f t d j u r sp. 1445.

Simhall, badhall med överbyggd bassäng av sådana dimensioner, att simidrott därstädes kan bedrivas. S. kombineras i Sverige vanl. med varmbadinrättning. Den första moderna svenska S. inrymmes i Centralbadet i Sthlm (färdigt 1903).

Simhud, hos i vatten levande djur förekommande hud mellan

Simhud. Tår med simflikar av sothöna.

tårna, tjänande att förstora den för simning brukade ytan av extremiteterna. Hos många fåglar (jfr d. o. sp. 821) har baktån en särskild s i m f l i k; hos t. ex. sothönan finnas därjämte flera dylika på framtårna.

Si'mili- (av lat. *si'milis*, lik), i sms. konstgjord, imiterad.

Simi'lia simi'libus cura'ntur, lat., "lika botas med lika", homeopatins (se d. o.) huvudtes.

Si'milidiamant, s i m i l i - b r i l j a n t (av lat. *si'milis*, lik), se D i a m a n t sp. 291.

Similor [-lå'r] (av lat. *si'milis*, lik, och fr. *or*, guld), m a n n - h e i m g u l d, en inom konstindustrin använd, guldliknande, i kallt tillstånd smidbar mässing (se tab. till d. o.).

Si'mla, stad i prov. Punjab, Britt. Indien, belägen 2,170 m. ö. h. i Himalaya. S. är under den heta årstiden residens för vicekonungen och en av européerna livligt besökt rekreationsort. I S. finnes Indiens meteorologiska centralbyrå. På vintern 14,000, på sommaren 40,000 inv.

Simlinge, socken i Malmöh. l., jämte Dalköpinge, Gislöv och Bösarp pastorat i Lunds stift. 280 inv.

Simmare, flottör (se d. o.).

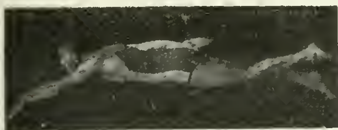
Si'mmel, G e o r g, f. 1858, d. 1918, tysk filosof, prof. i Berlin 1901, i Strassburg 1914. I sina tidigare arbeten representerade S. närmast en pragmatistisk ståndpunkt men företrädde senare en av Kants kriticism påverkad kunskapslära. S., som var en filosofisk essayist av hög rang, behandlade i sina större arbeten huvudsakl. moralvetenskapliga och sociologiska problem.

Si'mmenthalboskap, se N ö t - k r e a t u r sp. 1192.

Si'mmern, stad i Rhenprovinsen, Preussen, på Hunsrück, förr huvudstad i det pfalziska delfurstendömet S. 3,000 inv.

Simmingsköld, J o h a n S i m - m e r, f. 1748, d. 1796, adlad S. 1773, litteratör. S. avvek 1784 till utlandet på grund av växelförfalskning och sökte från Sachsen utpressa pengar av Gustav III genom hot om att utge skandalkrönikor från svenska hovet. Konungen förmådde de sachsiska myndigheterna att häkta S., som från 1785 var fånge på Königsteins fästning.

Simning, den kombination av rörelser, varigenom en levande varelse medelst egen kraft förflyttar sig genom vattnet. Människan saknar den hos de flesta däggdjur medfödda simförmågan, varför undervisning och övning i S. är en nödvändig förutsättning för simkunnighet. — S. bedrives ss. idrott i form av k a p p - s i m n i n g med användande av olika simsätt (bröstsim, ryggsim och fritt simsätt), s i m h o p p - n i n g, k o n s t s i m n i n g, l i v - r ä d d n i n g (se d. o.) samt v a t - t e n p o l o (se B o l l s p e l sp. 245 f.). Vid bröst- och ryggsim framdrives kroppen genom parvis likformigt utförda simtag med armar och ben, varvid varje simtag med armarna motsvaras av ett ungefär samtidigt utfört simtag med benen. De "fria" simsätten,

Crawlsimning.

huvudsakl. sidsim, trudgeon [trəˈddĵən] (eng., av *trudge*, släpa sig fram) och crawl [krål] (eng., eg. kräla), medge ökad snabbhet. På grund av armarnas växelvisa framförande över vattenytan benämnas de båda sistnämnda simsätten kastsim. Vid sidsim kan den övre armen framföras antingen över l. under vattenytan. Vid trudgeon utföra benen ett simtag varje gång den ena armen kastas fram. Vid crawl, den modernaste snabbsimningsmetoden, röras underbenen och fötterna växelvis upp och ned, så att fotsulor och fötternas översidor ömsevis pressas mot vattnet tre l. fyra slag med vartdera benet mellan varje helt simtag (vänster och höger arm). Vid kappsimning, fritt simsätt, uppnådda rekord (1927) framgå av nedanstående tabell.

Distans	Sv. rekord	Världsrekord
100 m.	1 min. 0,2 s.	57,4 s.
200 „	2 „ 16,6 „	2 min. 15,6 „
400 „	4 „ 50,3 „	= svenskt rekord
804,5 „ (½ eng. mil)	10 „ 37,4 „	= svenskt rekord
1,500 m.	20 „ 4,4 „	= svenskt rekord
1,609 „ (1 eng. mil)	21 „ 41,3 „	= svenskt rekord

Samtliga svenska rekord innehavas av Arne Borg.

— Simhoppning utföres dels från fast språngställning å 3—5, 5—8 l. 8—12 m:s höjd över vattenytan, dels från sviktande trampolin ("svikt"), i allm. å 3 m. l. lägre höjd. Hoppen utföras ss. raka (vanliga huvudhopp) l. varierande hopp (olika slag av volter). — Konstsimning indelas i förflyttningsövningar (dykningar m. m.) samt stillaliggande flytningsövningar. — Vid simundervisning inläres i Sverige vanl. främst bröstsim. Simtagen inövas vanl. först på land ("torrsim"). Vid inlärandet av kombinerat arm- och bensim placeras eleverna liggande framstupa över t. ex. en bänk, varigenom rörelserna fritt kunna utföras med kroppen i ett läge, motsvarande det i vattnet. De första övningarna i vatten böra ske i bassäng l. vid långgrund strand, varvid eleven hålles flytande medelst simdynor, vanl. innehållande kork, l. simgördel, ett bälte av stadig väv, försett med spänne för avpassande av vidden samt ring för fästande av en stång l. lina, varmed instruktören håller eleven uppe. Simundervisning är sedan 1924 obligatorisk vid rikets allmänna läroverk m. fl. skolor samt skall sedan 1919, där förhållandena så medge, även bedrivas vid folkskolorna. — Vid S. med häst användas om möjligt båtar, flottar l. simsäckar för att överföra persedlar, helst även ryttarna. Ryttare i full utrust-

Simhopp.

ning kunna dock taga sig över vattendrag etc., varvid de hålla i hästens man l. svans, liggande i vattnet vid sidan av l. bakom hästen. Icke simkunnig ryttare bör bli sittande i sadeln. — Simsäckar medföras av kavalleriet i fält. De äro tillverkade av vattentät väv och fyllas vid användningen med halm. En simsäck bär 6 man. Till dess fyllande åtgå 60 kg. halm.

Si'mon (grekisering av hebr. Simeon), bibliska l. kyrkohistoriska personligheter, bland vilka märkas: 1. S. den rättfärdige, judisk överstepräst (jfr Syr. 50), sannolikt S. II (omkr. 200 f. Kr.). — 2. S. mackabéen, se Mackabéerna. — 3. Aposteln Petrus (se d. o.). — 4. S. ivraren, en av Jesu lärjungar (Mark. 3: 18 m. fl.). — 5. S. trollkarlen (lat. *S. ma'gus*). I Apg. 8 berättas, att han före apostlarna verkat i Samarien (ss. ett slags Messias) och där sammanstött med Petrus. Dessa drag utvecklas vidare i de apokryfiska Petrusskildringarna (se Petrus sp. 205). Hos kyrkofäderna gäller S. ss. den förste irrläraren.

Simon [-må'ŋ]. 1. Richard S., f. 1638, d. 1712, fransk teolog, oratorian från 1662, den egentlige grundläggaren av den bibliska textkritiken. S:s mest ryktbara arbete, *Histoire critique du Vieux Testament* medförde 1678 hans uteslutning ur oratorianernas kongregation, varpå Bossuet (s. å.) genomdrev upplagans förstöring (enskilda exemplar räddades dock, och nytryck utkommo i Holland på 1680-t.). — 2. Jules S., f. 1814, d. 1896, fransk filosof och politiker, prof. vid Sorbonne 1839—52. S. var liberal led. av nationalförsamlingen 1848, blev som medlem av lagstiftande kåren från 1863 en av oppositionens ledare och kämpade särskilt för en skolreform. S. blev 1870 medlem av "nationalförsvarsregeringen", var 1871—73 undervisningsminister och blev 1875 livstidssenator och led. av Fr. akad. Ss. konseljpresident 1876—77 sökte han utjämna motsatserna mellan partierna men störtades av klerikalerna.

Simon [sa'jmən], sir John, f. 1873, engelsk liberal politiker, led. av underhuset 1906—18 och sedan 1922. S. inträdde 1910 ss. kronjurist i Asquiths ministär, fick säte i kabinettet 1913 och var 1915—16 inrikesminister. S. var sedan en av de främsta opponenterna mot tvångsutskrivningen till krigstjänst och har på sistone kraftigt bekämpat Lloyd Georges ledarskap för det liberala partiet.

Si'mon, Hermann, f. 1870, d. 1918, tysk fysiker, prof. i Göttingen 1901, utförde viktiga undersökningar om elektriska svängningar, spec. ljusbågsgeneratorer (se Telegrafi).

Si'monavbrytare, se Strömbrytare.

Simoni' betecknar eg. köpande (och säljande) av andliga ämbeten och har sitt namn efter Simon trollkarlen (se Simon 5), som enl. Apg. 8 av Petrus ville köpa den helige Andes gåva. S. bekämpades redan i gamla kyrkan. I Frankrike tillvällade sig feodalherrarna rätten att tillsätta präster, snart (under 900-t.) även biskopar och abboter, samt att avkräva den utnämnde en lösensumma. I Tyskland förvärvade kejsarna samma rätt. Mot detta bruk vände sig 1000-t:s kyrkliga reformrörelse (se Cluny), som till slut även stämplade all lek-

mannainvestitur ss. S. Dess reformkrav hävdades spec. av Gregorius VII (se denne och Investiturstriden). Även i protestantiska kyrkans historia ha liknande företeelser förekommit, bl. a. i Sverige den s. k. pastoratshandeln (se d. o.).

Simo'nides, f. 556, d. 468 f. Kr., grekisk lyriker från ön Keos (Kykladerna), jämte Pindaros den främste representanten för den doriska körlyriken (se Grekisk litteratur sp. 1500).

Si'mons, Walter, f. 1861, tysk politiker. S. deltog 1919 ss. chef för rikskansliet i fredsförhandlingarna i Paris men tog avsked i juni s. å. av missnöje med fredsvillkoren. S. var 1920—21 utrikesminister i Fehrenbachs ministär, då han förgäves sökte nedbringa krigsskadeståndet, och blev 1922 riksrättspresident i Leipzig. Efter Eberts död var han mars—maj 1925 ställföreträdande rikspresident.

Simonsson, Birger, f. 1883, målare. S. är inom den svenska modernismen huvudman för den s. k. Göteborgsgruppen. Han har påverkats av modernt norskt måleri (Sörensen) och samtidigt i viss mån fortsatt traditionen från Karl Nordströms och Wilhelmsons västkustmåleri. Han har särskilt målat västsvenska och franska landskapsbilder samt porträtt i en ljus, frisk färgskala och med en dekorativ stilisering.

Simonstorp, socken i Östergötl. l., jämte Kvillinge pastorat i Linköpings stift. 885 inv.

Simon's Town [sa'jmәns taon], stad i Kapkolonin, vid en havsvik, 36 km. s.ö. om Kapstaden. S., som är starkt befäst, är brittiska flottans sydafrikanska bas. Badort. 5,400 inv. (3,000 vita).

Simpa, se Simpsläktet.

Två pojkar. Målning av Birger Simonsson.

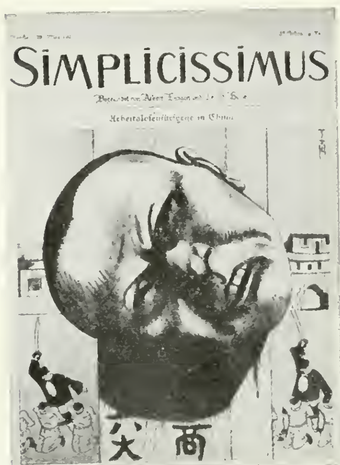
Si'mpel (lat. *si'mplex*), enkel; tarvlig, lumpen.

Si'mpelkord (av fr. *simple corde,* enkelt snöre), oegentligt simpelkort, ett slags mångtrådigt snöre av lingarn, med hård enkel tvinning, till utseendet liknande en enkel tråd.

Si'mpelstol (av eng. *simple,* enkel), se Vävning.

Si'mplex, lat., enkel. — S., plur. simpli'cia, se Ord.

Si'mplexpålar (av lat. *si'mplex,* enkel), direkt i jorden gjutna pålar av betong, vilka framställas på så sätt, att en med järnsko försedd järntub nedslås i jorden, varefter tuben fylles med betong och sedan, innan betongen hunnit hårdna, åter uppdrages, varvid järnskon kvarstannar i jorden och bildar betongpålens spets. Enl. Straussmetoden, som är byggd på liknande principer, nedslås en med en tunn järnhylsa omgiven träpåle, som därefter uppdrages, så att hylsan, som får kvarstanna i jor-

Facsimile av Simplicissimus med omslagsteckning av Th. Th. Heine.

den, kan fyllas med betong (S t r a u s s p å l a r).

Simplici'ssimus (lat., den mycket enfaldige), en efter v. Grimmelshausens (se d. o.) roman uppkallad tysk skämttidning, grundad av A. Langen 1896. Urspr. hade S. en främst mot preusseriet och den tyska byråkratin riktad fränt satirisk karaktär. Under och närmast efter världskriget förde S. mot de fientliga makterna en våldsam kampanj av till ytterlighet stegrad hätskhet. I S. ha åtskilliga framstående skämttecknare varit verksamma, bl. a. Th. Th. Heine, B. Paul, R. Wilke, O. Gulbransson och R. Blix. Bland författare som medverkat i S., märkas L. Thoma, F. Wedekind och O. Hartleben.

Simplifie'ra (fr. *simplifier*, av lat. *si'mplex*, enkel, och *fa'cere*, göra), förenkla. — S i m p l i f i k a t i o' n, förenkling.

Si'mplon, ital. *Sempione*, pass i kantonen Valais, Schweiz, mellan Penninska och Lepontiska Alperna. 2,009 m. ö. h. Genom S. för från Brig vid Rhône till Domo d'Ossola vid Toce en 66,5 km. lång, av Napoleon I 1800—07 anlagd väg. 6 km. n.ö. om S. genomskäras Lepontiska Alperna (Monte Leone) av en av världens största tunnelanläggningar, de båda parallella och enkelspåriga S i m p l o n t u n n l a r n a mellan Brig (Schweiz) och Iselle (Italien), öppnade 1906, resp. 1922. De ha en längd av 19,8 km., största höjd ö. h. av 705 m. och största djup under jordytan av 2,135 m. Ang. huvudlinjer genom tunnlarna se S c h w e i z sp. 279 f.

Simplon-Orientexpressen, se E u r o p a sp. 1288.

Simpolyper, *Siphono'phora*, en grupp marina, pelagiska N ä s s e l d j u r. S. bilda av polyper och medusor bestående kolonier, i vilka varje individ är starkt specialiserat för viss uppgift. Ombildade medusor äro t. ex. s i m k l o c k o r n a, som endast

Två arter simpolyper. T. v. Physophora hydrostatica, t. h. Cupulita picta (höjd c:a 12 cm.). G könsmedusa, Nk nässelkapslar, P näringspolyp, Pn luftsäck, S simklockor, Sf fångsttrådar.

äga organ för simrörelser, k ö n s-m e d u s o r, med könsorgan, och l u f t s ä c k e n, ett hydrostatiskt organ, med vilket S. hålla sig svävande i vattenytan l. djupare ned. Medelst n ä r i n g s-p o l y p e r upptas de av långa, nässelkapselbeväpnade f å n g s t-t r å d a r infångade planktonorganismerna. S. äro talrika i varma hav. Hit höra bl. a. b i d e-v i n d s e g l a r e n, *Physa'lia pela'gica*, med en mångfärgad kant på luftsäcken, och *Physo'phora hydrosta'tica*, med en liten, flasklik luftsäck och talrika, stora simklockor. — Jfr F o s f o r-e s c e n s.

Simpsläktet, *Co'ttus,* ett släkte S k o r p ä' n f i s k a r med brett huvud, taggigt gällock, stora bröstfenor och två ryggfenor. Kroppen saknar fjäll. Bottenfiskar. S t e n s i m p a n, *Cottus go'bio,* är vanl. ovan grågrönaktig, mörkfläckig, under vit. Europa; Sveriges inre ö. skärgårdar och i insjöar. Rommen lägges i skydd av stenar på botten och vaktas av hanen. — H o r n s i m p a n, *Cottus quadrico'rnis,* har fyra skrovliga benknölar på huvudet. N. Ishavet, Vita havet; ss. relikt i Östersjön och Mälaren, Vättern m. fl. insjöar. — R ö t s i m p a n, *Cottus sco'rpius,* med taggar på huvudet, och o x s i m p a n, *Cottus bu'balis,* med taggig sidolinje, äro allmänna i Östersjön och vid Sveriges västkust. — Simpor kallas även u l k a r.

Simpson [si'mm(p)sən], T h o-m a s, f. 1710, d. 1761, engelsk matematiker, urspr. sidenvävare, prof. vid krigsskolan i Woolwich 1743, utgav arbeten i geometri, trigonometri m. m. S. uppställde en mycket använd formel för approximativ integration,

Simpsläktet. Stensimpa (över.) Längd intill 12,5 cm. — Hornsimpa. Längd intill c:a 40 cm.

varvid den kurva, vars ekvation skall integreras, ersättes med ett antal parabelbågar.

Simregeln, ofta använd regel för bestämning av riktningen av den kraft, med vilken en strömgenomfluten ledare verkar på en magnetnål. S. är liktydig med lagen, att en nordpol går i de magnetiska kraftlinjernas riktning, och den regel (se M a g n e-t i s k t f ä l t sp. 1059), som anger den senare riktningen. Vid tillämpningen av S. tänker man sig en människa simma i strömmens riktning, därav namnet.

Simris, C i m b r i s, socken i Kristianst. l., jämte Ö. Nöbbelöv pastorat i Lunds stift. I S. ligger en del av Branteviks municipalsamhälle. 1,420 inv. — Romansk absidkyrka med vackra portaler, starkt förändrad genom restaurering 1905.

Simrishamn, stad i Kristianstads l., vid Skånes s.ö. kust. 2,470 inv. — S. har bättre än de flesta skånska städer bevarat sitt gamla utseende med trånga, krokiga gator och låga envåningshus av den skånsk-danska typen, därav flera av korsvirke. Kyrkan av sandsten är romansk, utom tornet, som tillkom i sengotisk tid. Rikhaltigt hembygdsmuseum. Länslasarett, epidemisjukhus och kommunal mellan-

skola. Industrin sysselsatte 1924 vid 9 arbetsställen 311 arbetare, därav vid Ehrnberg & Sons läderfabrik (grundad 1808) 210 arbetare. God hamn, färdigbyggd 1910. Ändpunkt för Malmö—Simrishamns järnväg. S. bildar jämte Järrestad pastorat i Lunds stift. — S., som urspr. var den gamla staden Tumatorps (nuv. Tommarp) hamnplats, omtalas som stad första gången omkr. 1300.

Sims, W i l l i a m S n o w d e n, f. 1858, nordamerikansk amiral, chef för sjökrigsskolan i Newport 1915, överbefälhavare för de nordamerikanska sjöstridskrafterna i europeiska farvatten under världskriget 1917—19.

Sims, ty., detsamma som gesims. — S i m s h y v e l, smal trähyvel med 10—50 mm. brett järn, vanl. något bredare än sulan på hyveln.

Simsnäppor, *Phala'ropus,* ett släkte S n ä p p o r med simflikar på tårna. Hos s m a l n ä b b a d e S., *Phalaropus loba'tus,* saknar baktån simflik. Rygg svart, undersida och en fläck över ögat vita; längs halsens sidor ett rödbrunt band. Lever av smärre vattendjur. Häckar i Lappland och Jämtland. Hanen ruvar ensam de fyra, olivbruna, svartfläckiga äggen. Flyttfågel. Fridlyst.

Si'mson, israelitisk folkhjälte under domartiden. Om S. berättas i Dom. 13—16, där han skildras ss. en kämpe av övermänsklig styrka, vilken på egen hand tillfogar filistéerna svåra slag, städse oövervinnelig, tills hans filisteiska hustru, D e l i' l a, avlockar honom hemligheten med hans kraft. Denna viker från honom, då hon, medan han sover, låter klippa av hans hår, varpå han av sina fiender fängslas och bländas. Vid slutet av sitt liv tar S. en fruktansvärd hämnd. I berättelserna om S:s bragder framträder knappast något religiöst element.

v. Si'mson, E d u a r d, f. 1810, d. 1899, tysk jurist och politiker, prof. i Königsberg 1833, president vid riksrätten i Leipzig 1879—91. S., som 1848—49 var president för nationalförsamlingen i Frankfurt am Main och 1867—73 i nordtyska, resp. tyska riksdagen, var en ivrig förkämpe för den tyska enhetstanken och ledde bl. a. den deputation, som i Versailles dec. 1870 hos Vilhelm I av Preussen hemställde om tyska kejsarvärdighetens antagande.

Simsäck, se S i m n i n g sp. 579.

Simtuna. 1. Socken i Västmanl. l., jämte Altuna (och framdeles Frösthult) pastorat i Uppsala stift. 2,145 inv. — 2. Härad i Västmanlands ö. domsaga, Väst-

Smalnäbbad simsnäppa. Längd 17—20 cm.

manl. l., omfattar socknarna Enåker, Västerlövsta, Norrby, Tärna, Altuna, S. 1 och Frösthult.

Simula'ker (fr. *simulacre*, av lat. *simula're*, låtsa), låtsad sammandrabbning l. strid.

Simulatio'n (av lat. *simula'tio*, låtsande), bedrägligt föregivande av sjukdom, frihet från sjukdom, kroppsfel l. bristfällighet (ss. färgblindhet), allt i syfte att därmed vinna någon personlig fördel, frihet från militärtjänst, lindring i l. befrielse från straff, utfående av skadeersättning o. d. Viktigast är S. av sinnessjukdom, som dock torde vara sällsyntare än i allm. förmodas, särskilt därför att lyckad S. utan noggrann kännedom om sinnessjukdomar fordrar en uthållighet, en konsekvens och ett aktgivande på sig själv, som få torde vara i besittning av. Simulerad och verklig sinnessjukdom utesluta ej varandra utan förekomma ofta samtidigt. För avslöjande av S. av dövhet, lamhet o. s. v. finnas särskilda metoder. — Verb: s i m u l e' r a. — S i m u l a' n t, person som simulerar.

Simulta'n (av lat. *si'mul*, på en gång), samtidig. — *Matem.* S. äro ett system differentialekvationer, vilka alla satisfieras av samma system variabler.

Simultaniakttagelser, samtidigt utförda meteorologiska observationer. I regel utfördes förr de meteorologiska iakttagelserna i olika länder på vissa klockslag per dygn enl. de olika ländernas lokaltider. På detta sätt kunde emellertid icke den meteorologiska situationen i ett givet ögonblick framställas å en synoptisk karta. Numera utföras S., spec. för väderleksförutsägelsernas underlättande, kl. 7 f. m., 1 och 6 e. m., enl. Greenwichs tid, alltså i Sverige kl. 8 f. m., kl. 2 och 7 e. m.

Simultanjordskalv, detsamma som reläjordskalv.

Simundervisning, se S i m n i n g sp. 578.

Sin, månguden hos de gamla babylonierna. Huvudorter för S:s dyrkan voro Ur vid nedre Eufrat och Haran i n. Mesopotamien.

Sin, beteckning för avstannad mjölkavsöndring hos hondjur. En ko säges därvid vara i S. l. avsinad, vilket regelbundet är fallet under tiden före kalvningen.

sin, funktionstecken för sinus.

Si'nai (i Septuaginta och N. T. *Si'na*) är i Jahvisten (2 Mos. 19: 11 m. fl.) och Prästkodex namnet på den mosaiska laggivningens berg (jfr H o r e b) och nämnes ss. Jahves hemvist redan i Deborasången (Dom. 5, omkr. 1150 f. Kr.). Om S:s läge är blott känt, att det legat betydligt s. om Kanaan och på visst avstånd från Kades. Placeringen av S. på den nu s. k. Sinaihalvön kan ej spåras längre tillbaka än till 300-t. e. Kr. Flera nya forskare förlägga det ö. om Akabaviken.

Si'naihalvön, ökenartad halvö i n.v. Arabien, mellan Suez- och Akabavikarna, tillhörig Egypten. Innanför kustslätten höjer sig ett av erosionsdalar genomskuret bergland, som är högst i s. (2,602 m.). — I S:s inre har man funnit spår av urgammal egyptisk gruvdrift (omkr. 3000—1150 f. Kr.), ruiner av ett åt bergets gudinna uppfört tempel (omkr. 2000 f. Kr.) samt fragment av inskrifter i en hittills icke dechiffrerad men om de semitiska alfabetena påminnande skrift. Gruvdriften gällde kopparmalm och turkoser. Från 300-t. e. Kr. beboddes S. av kristna eremiter. I en dalgång i S:s inre ligger ett berömt, åt

Selim I:s moské i Konstantinopel. Av Sinan.

den heliga Katarina av Alexandria invigt kloster, uppfört intill ett av kejsar Justinianus anlagt fort. Dess bibliotek äger flera märkliga handskrifter från äldre medeltid.

Sinalbi'n, glykosid, som förekommer i fröna av vitsenap (jfr Senapsväxter).

Sinaloa [-lå'a], stat i Mexiko, vid Stilla havet. Jordbruk. Rika mineraltillgångar (guld, silver m. m.). 71,380 kvkm. 340,000 inv. Huvudstad Culiacán.

Sinan, f. 1489, d. 1578, turkisk arkitekt, trol. av grekisk börd. S. är såväl i anseende till omfattningen av sin verksamhet som i fråga om rumsskapande förmåga och sinne för monumental verkan en av alla tiders största arkitekter. Det problem, som främst intresserade S., var kupolrummet. Av de 318 byggnader, han skall ha uppfört, finnas flera i Konstantinopel, främst Selim I:s moské, färdig 1522, och Soliman I:s moské, i vilka han anknyter till den bysantinska Sofiakyrkan, samt den storslagna Mihrimas moské, färdig 1556. Det mest fullödiga uttrycket för S:s konstnärsskap är Selim II:s moské i Adrianopel, uppförd 1567—74.

Sina'pis, se Senapsväxter.

Si natu'ra ne'gat, fa'cit indigna'tio ve'rsum, lat., "om ej förmågan räcker till, skapar harmen versen", citat från Juvenalis.

Si'nclair, Sinklaire [-klär], från Skottland härstammande svenska ätter, av vilka en grevlig gren fortlever. 1. Malkolm S., f. 1691, d. 1739, major, var en av hattarnas anhängare på riddarhuset och i sekreta utskottet. Av detta sändes han 1737 till den rysk-turkiska krigsskådeplatsen ss. kunskapare och 1738 till Konstantinopel som kurir vid underhandlingarna om förbund mot Ryssland. Ryska regeringen lät efterspana S., vilken på hemvägen mördades invid Breslau. Detta folkrättsvidriga dåd väckte en oerhörd förbittring, gav upphov till A. Odels av nationell hänförelse burna *Sinclairsvisa* och bidrog väsentligt till krigshetsen mot Ryssland. — 2. Fredrik Karl S., f. 1723, d. 1776, greve (1771), militär, politiker. S. blev på 1760-t. en av hovpartiets ledare, icke minst tack vare sin stora talang som intrigör. 1769 riksråd, undgick han avsättning vid partiskiftet 1772 genom eftergifter åt mössorna, som tillika gjorde honom till generalguvernör i Pommern. Efter statsvälvningen gjorde han betydande insatser bl. a. i sjöförsvarsförvaltningen. — 3. Karl Gideon S., f. 1730, d. 1803, brorson till S. 1, militär, generaladjutant 1780, general 1799, var en av Gustav III:s främste medhjälpare vid reformarbetet inom försvarsväsendet, särskilt ss. chef för artilleriet 1781—91.

Sinclair [si'ngklə], Upton, f.

1878, nordamerikansk författare. S. har givit hänsynslöst realistiska skildringar av den amerikanska industrialismen; största uppseende väckte han med *The jungle* (1906; Vildmarken, s. å.), en skildring från svinslakterierna i Chicago, vilken dock är märklig mera genom sina avslöjanden av amerikanska arbetarförhållanden än genom litterära förtjänster.

Sind, Sindh, underprovins i presidentskapet Bombay, Britt. Indien, vid Arabiska havet på gränsen mot Belutsjistan. Klimatet är ytterst torrt, och S. är stäpp- l. ökenartat utom i Indus' flodområde. Huvudnäringar jordbruk, som bedrives medelst konstbevattning, och boskapsskötsel. Huvudstad Karachi. 121,730 kvkm. 3,3 mill inv. (mest muhammedanska hinduer).

Si'ndbad, en vittberest sjöfarare i Tusen och en natt, vars sällsamma upplevelser skildrats i en rad sagor, i vilka bevarats åtskilligt av arabernas fantastiska geografiska föreställningar.

Si'nding. 1. Otto S., f. 1842, d. 1909, norsk målare. S. var elev

Christian Sinding.

Två människor. Marmorskulptur av Stephan Sinding.

av Gude och senare av v. Piloty. Från den senares teatraliska stil utgick han i sina stora figurkompositioner, t. ex. *Slaget vid Svolder.* Hans fint studerade landskap anknyta till Gudes måttfulla realism. — 2. Stephan S., f. 1846, d. 1922, den föreg:s broder, norsk bildhuggare, huvudsakl. bosatt i Köpenhamn och Paris. S. är den främsta skulptören i den norska konstnärsgeneration, som föregick Vigelands. Starkt påverkad av fransk bildhuggarkonst, vann han sin första framgång med *Barbarkvinna bär sin döde son ur striden* (1883), och omkring sekelskiftet nådde han stor popularitet med en rad känslosamma figurgrupper (*Två människor,* 1891). Han har även utfört de starkt kritiserade statyerna av Ibsen och Björnson framför Nationalteatret i Oslo (1899). — 3. Christian S., f. 1856, den föreg:s broder, norsk tonsättare, jämte Grieg och Svendsen den ryktbaraste företrädaren för nyare norsk musik. Bland hans verk, som delvis röja inflytande från R. Wagner, märkas tre symfonier, kammarmusik (bl. a. en pianokvintett och två violinsona-

Singapore. Telok Ayer Street.

ter), en pianokonsert, två violinkonserter, stycken för piano (bl. a. det populära *Frühlingsrauschen*) samt över 200 sånger.

Si'ne a'nno, förk. s. a., lat., utan tryckår (om böcker).

Si'near, i G. T. stundom förekommande namn på Babylonien.

Si'ne i'ra et stu'dio, lat., "utan vrede och förkärlek" d. v. s. opartiskt, citat från Tacitus.

Sineku'r (av lat. *si'ne cu'ra,* utan omsorg), inkomstbringande befattning utan egentligt arbete.

Si'ne lo'co, förk. s. l., lat., utan tryckort (om böcker). — S. e t a' n n o, förk. s. l. e. a., utan tryckort och tryckår.

Si'ne qua non, ofta använd förk. för conditio sine qua non.

Sinfoni'a, S i n f o n i e' t t a, se S y m f o n i.

sing., förk. för singularis.

Singale'ser, se S i n g h a l e s e r.

Si-ngan-fu, se S i - a n.

Singapore [singgəpå'(r)]. 1. ö vid Malackas sydspets, jämte närbelägna småöar utgörande förnämsta delen av Straits Settlements (se d. o.). Under S. lyda Julön (s. om Java), Labuan och Keelingöarna. 562 kvkm. 420,000 inv., därav 6,200 européer och amerikaner samt 5,500 eurasier. — 2. Huvudstad i Straits Settlements och på S. 1, vid öns s. kust. Anglikansk och katolsk biskop. 260,000 inv., därav c:a ¾ kineser. — Staden är starkt befäst och är förnämsta hamnen och kolstationen mellan Kina-Japan och Främre Indien. Spec. transitohandeln är omfattande (S. är frihamn). 1924 utgjorde sammanlagda nettotonnaget av ankomna och avgångna fartyg i utrikesfart 19 mill. ton. Väldiga byggnadsarbeten ha sedan 1923 (utom under tiden för R. Macdonalds ministär 1924) pågått för att göra S. till den brittiska flottans huvudbas i ostindiska farvatten. Järnväg till n. kusten. — S. grundades 1819 av S. Raffles.

Si'ngel (eng. *single,* ensam), tennisspel en mot en; i kortspel "ensamt i färg" (om ett kort, s. k. s i n g e l k o r t).

Si'ngel (av eng. *shingel*, grovt grus), se B e t o n g.

Singeshult, se F å n g k o l o n i.

Singh, se S i k h e r.

Singhale'ser, s i n g a l e s e r, huvudmassan och den härskande delen av den infödda befolkningen på Ceylon. Dit torde S. tidigt ha invandrat från Indien. Till sitt ursprung äro de arier; de äro dock mycket uppblandade med och språkligt starkt påverkade av dravidafolken (jfr I n d i s k a s p r å k sp. 1335). S. äro dock ljusare och mera högväxta än t. ex. tamilerna. De äro skickliga i konsthantverk. S. äro buddhister men ha upptagit mycket av veddas och dravidas demontro. Bl. a. äro de bekanta för sina demondanser ("djävulsdanser") med syfte att förjaga sjukdomsdemoner.

Single [si'nggl], se S i n g e l.

Single scull [si'nggl skəll], se R o d d i d r o t t.

Single Tax [si'nggl tækks] (eng., enda skatt), enl. georgeismens (se G e o r g e) reformprogram en skatt, varigenom jordräntan och annan därmed besläktad inkomst (se R ä n t a) skulle indragas till staten och som då skulle kunna utgöra statens enda inkomstkälla.

Singrön, se V i n c a.

Sing Sing, statsfängelse strax s. om den vid Hudson belägna byn Ossining, New York, n.ö. För. Stat., c:a 50 km. n. om New York City. S. inrättades 1825 och uppkallades efter indianstammen S i n S i n c k.

Si'ngularis (lat. *singula'ris*, ensam), den form av ett ord, som betecknar ental. Jfr N u m e r u s. — S i n g u l a r i' s m, detsamma som monism.

Singuljä'r (fr. *singulier*), ensam i sitt slag, säregen.

Singulä'r (jfr S i n g u l a r i s). *Matem.* 1. Se I n t e g r a l. — 2. S. p u n k t e r på en kurva äro inflexionspunkter, multipelpunkter och spetsar.

Singö, socken i Sthlms l., jämte Häverö pastorat i Uppsala stift. 500 inv. — S. omfattar S i n g ö n m. fl. öar vid S i n g ö - f j ä r d e n s.ö. om östhammar.

Sinigaglia [-ga'llja], se S e - n i g a l l i a.

Sinigri'n, en glykosid, förekommande i svartsenap; utgör kaliumsaltet av myronsyran. Se S e n a p s v ä x t e r.

Si'nims land, efter Luthers föredöme gamla svenska kyrkobibelns övers. av ett uttryck i Jes. 49:12, nu återgivet med "sinéernas land". Fordom ansågs, att S. avsåg Kina, vilket dock av språkliga och historiska skäl är osannolikt. Trol. avses ett betydligt närmare liggande land.

Si'nis, se T e s e u s.

Sinka, z i n k a (ty. *zinken*, eg. förse med taggar, av *Zinke*, tagg). 1. Hopfoga bräder i hörn, t. ex. vid lådtillverkning, med tappar (s i n k o r), som inpassas i motsvarande urfräsningar. — 2. Hopfoga söndriga porslinspjäser med hjälp av metalltrådsklammer.

Sinkabi'rum (av oviss härl.), skämtsam benämning på arrest.

Sinkadu's (mlty. *sinke dûs*, av ffr. *cinque*, fem, och *dous*, två), en femma och en tvåa i samma slag i tärningsspel; örfil.

Sinkapparat, s i n k f r ä s - m a s k i n, utskär automatiskt sinkor. För att förenkla tillverkningen göras ej sinkorna laxstjärtformade utan raka.

Sinkiang, se Öst-Turkestan.

Sinklaire, se Sinclair.

Sinne, förmågan att med sinnesförnimmelser (sensationer) reagera mot en nervretning, vare sig denna framkallas av processer utom l. inom organismen. Studiet av sinnesorganens reaktionssätt kallas sinnesfysiologi' (se d. o.), medan förhållandet mellan nervretningen och den motsvarande förnimmelsen undersökes av psykofysi'ken l. den fysiolo'giska psykologi'n.

Sinnebild (ty. *Sinnbild*, eg. för sinnena fattbar bild), emblem, figur (vanl. med bifogat tänkespråk), som symboliserar ett yrke, en värdighet, en idé e. d.; i vidsträckt bet. symbol.

Sinnesanalogier, en associationsform, som består däri, att en förnimmelse framkallar föreställningen om en annan av olika art. Sålunda kan en viss ton leda tanken till en viss färg (färghörsel); olika färger kunna te sig mjuka l. hårda, kalla l. varma o. s. v. Man har sökt förklara S. därigenom, att sensationerna i fråga framkalla samma känsla. Likheten i känsloläget gör, att vi finna likhet mellan sensationerna själva. — I diktningens bildspråk spela S. en betydande roll, emedan man genom dem kan uttrycka sådant som annars är rätt svåråtkomligt. Särskilt hos lyriker av symbolistisk riktning ha de fått en flitig användning.

Sinnesceller, celler, vanl. epitel (sinnesepitel; jfr Epitelvävnad), som i sinnesorgan uppta och överföra de specifika retningarna till centrala nervsystemet.

Sinnesfysiologi. Sinnes- l. rece'ptororgan förmedla mottagandet av intryck från omgivningen. Sådana organ påträffas i hela djurserien. Hos lägre djur äro de utbredda över hela kroppsytan; hos högre djur finnas de på vissa ställen av kroppsytan, medan en del samlas i huvudet. Receptorerna äro starkt specialiserade och äro därför känsliga främst för vissa, s. k. adekvata retmedel. Vid retning genom icke-adekvat retmedel fås likväl ett intryck av samma art som vid adekvat retning ("lagen om specifika sinnesenergin"). Uppkomsten av ett visst slags förnimmelser antas bero på en i centrala nervsystemet skeende omvandling (jfr t. ex. ljusförnimmelse efter ett slag på ögat l. hallucinationer genom sjukliga processer i hjärnbarken). Språkbrukets "fem sinnen" äro att betrakta som olika huvudgrupper av receptororgan, inom vilka en ytterligare specialisering befunnits önskvärd. Så kunna våra känselförnimmelser hänföras till köld-, värme-, tryck- och smärtsinnen, vilka i hud och slemhinnor ha talrika skilda receptorer ("kall-, varm-, tryck- och smärtpunkter") och även olika adekvata retmedel (jfr Hud sp. 965). Även i kroppens inre (ss. muskler, senor, ledgångar) finnas receptororgan, vilka tjäna samverkan mellan olika organ. Nämnda förnimmelser ha mer l. mindre utpräglade "lokaltecken", d. v. s. uppfattas strängt lokaliserade (jfr Känselkrets). — Smaksinnet (se d. o.) har skilda ändapparater för förnimmelserna surt, sött, salt och beskt. Inom luktsinnet (jfr Luktorgan), vars adekvata retmedel äro ämnen i gas- l. ångform, kunna talrika olika förnimmelser urskiljas, men motsvarande skill-

nad i ändorganen har ej påvisats. Smak- och luktsinnena samverka i stor utsträckning vid det, som brukar kallas smakintryck. I innerörat finnas receptorer, båggångarna och otolitapparaterna (jfr Statiska organ), vilkas adekvata retmedel torde vara vissa kroppslägen och rörelser. Hörselorganets adekvata retmedel äro ljudvågor av olika svängningstal (hos människan mellan 30 och 20,000 svängningar i sek.). Ljudvågor, som nå trumhinnan, fortledas genom hörselbenskedjan till hinnan över ovala fönstret, varvid rörelserna minska i omfång men öka i kraft. Från ovala fönstret ledas de genom vätskan i scala vestibuli och scala tympani (se Hörselorgan sp. 1217 f.) till hinnan i runda fönstret. Hur retningen sedan överföres till de specifika sinnescellerna i hinnsnäckan, är ovisst; vanl. antas, att vissa element i hinnsnäckan äro stämda för bestämda toner och ge resonans för dessa. Om synorganens funktion se Färgsinne och Öga. — *Bot.* Hos växterna är perceptionsförmågan för retningar vanl. tämligen likformigt fördelad över hela växten l. över hela organ (den är "diffus"), och särskilda sinnesorgan förekomma blott sparsamt. Till de mest bekanta höra känselporer på klängena hos växter av fam. *Cucurbita'ceae.* De äro (ofta trattformigt) förtunnade ställen i ytterväggarna av epidermisceller, där cellplasman är starkt utsatt för påverkan utifrån. Känselporerna öka klängenas känslighet för beröring och underlätta därigenom uppsökandet och gripandet av stöd vid klättringen. Liknande äro plasmafyllda känselpapi'ller på vissa för beröring känsliga ståndarsträngar, samt känselhår och känselborst på ståndarsträngar l. på fångstapparater hos insektätande växter (jfr ill. till d. o.). Av mer omstridd natur äro de linsformiga förtjockningar, som ofta förekomma på epidermisceller hos blad och vilka tolkats som organ för ljusperception; de skola underlätta intagandet av en för assimilationen gynnsam bladställning. Omstridda äro även vissa som statolitorgan tolkade celler, t. ex. i rotmössor, vilka äro fyllda med stora stärkelsekorn och uppges vara spec. känsliga för geotropisk retning.

Sinnesförnimmelse, se Förnimmelse och Sinne. Jfr Sinnesfysiologi.

Sinnesorgan, se Sinnesfysiologi.

Sinnessjukdomar. Bland egentliga S. urskiljas två huvudgrupper: sådana, där grövre anatomiska förändringar i hjärnan äro S:s orsaker, och sådana, där dylika förändringar saknas l. äro så obetydliga, resp. sällan förekommande, att S:s orsaker icke kunna sökas häri. Till icke egentliga S. hör nedannämnda grupp *C.* — *A.* S. med grövre hjärnförändringar. För samtliga är den Korsakovska symtomkomplexen (se nedan sp. 604), främst minnessvaghet, gemensam. Friska intryck ihågkommas sämst l. icke alls. Minnesluckorna utfyllas med fabulering (jfr Dröm sp. 546) l. felaktiga minnesbilder. Går förvirringen över, har patienten ofta intet minne av sjukperioden (amnesi). Kritiklöshet och nedsatt omdöme äro följder av tankeassociationens förytligande och förarmande. Stämningslivet är labilt: lätt igångsatt, lätt växlande, lätt förflyktigat. Sinnes-

stämningen kan vara ständigt höjd (*ma'nisk*) l. sänkt (*melanko'lisk*) (jfr nedan, Manodepressiv S., sp. 605 f.). Uppfattningen är trög, oklar, orientering i tid och rum störd, uppmärksamheten försvårad, absurda vanföreställningar, hallucinationer och ångestanfall kunna uppträda. Till denna grupp höra bl. a. följande S. *1. D e m e' n t i a p a r a l y' t i c a* l. *p a r a l y s i e g é n é r a l e* (svagsinthet med förlamning), beroende på syfilis. Kännetecken äro bl. a. positiv Wassermann-reaktion och pupillstelhet (pupillen sammandrar sig långsamt l. icke alls vid ljusinfall). Koordinationen av muskelverksamheten nedsättes, varigenom tal, skrift och gång störas. Slutligen förlamas mer och mer skelett-, svalg- och tarmmuskler. Då och då inträffa anfall under timmar l. dagar med kloniska kramper och förlust av medvetandet. Ofta finnas storhetsidéer (vanföreställningar om egen storhet; patienten tror sig vara kejsare, Gud o. s. v.). — *2. D e m e' n t i a s e n i' l i s* (*s e n i' l d e m e' n s*) omfattar dels den arteriosklerotiska formen, dels den senila hjärnatrofin. Sinnesstämningen, som vid dementia paralytica är övervägande manisk, är här övervägande melankolisk och (vanl. hypokondriska) vanföreställningar finnas ofta. Både dementia paralytica och senilis kunna lätt skada patienternas civilrättsliga och ekonomiska ställning. — *3. F ö r g i f t n i n g s f o r m e r* kunna uppställas som en särskild grupp. Hit hör främst *kronisk alkoholism.* Vid denna uppträda kroppsliga och psykiska förändringar, de senare i form av etisk degeneration, avtrubbning av finare känslor, sedligt förråande, stor ombytlighet i sinnesstämning, viljesvaghet samt ev. misstrogenhet, bristande minne, lögnaktighet. Ej sällan föreligger svartsjukevansinne. På grundval av kronisk alkoholism kunna följande psykoser uppstå: *a. Deli'rium tre'mens,* se D e l i r i u m. — *b. Alkoholvansinne,* karaktäriserat av hörselhallucinationer, varvid patienten hör andra prata om honom, förföljelseidéer och ångestfull sinnesstämning. Orientering och uppmärksamhet äro goda. Efter veckor l. månader ernås oftast hälsa. — *c. Alkoholisk Ko'rsakov* l. K o r s a k o v s s j u k d o m, som ofta börjar med delirium tremens. Minnessvaghet är det mest typiska symtomet. Sinnesstämningen är välbehaglig (euforisk), orienteringen höggradigt störd, uppfattning och uppmärksamhet nedsatta, patienten lätt uttröttbar. Kroppsliga symtom finnas även, ss. smärtor och förlamningar. Utgången är oviss; tillfrisknande kan förekomma. — *B.* S. m e d o b e t y d l i g a l. e j p å v i s b a r a o r g a n i s k a h j ä r n f ö r ä n d r i n g a r. *1. S c h i z o f r e n i' e r, s j ä l s k l y v n i n g a r* l. *d e m e n t i a p r a e' c o x,* ofta ärftliga S. (framträda ofta vid puberteten), där tankeverksamheten är störd, associationerna och t. o. m. grundbegreppen kluvna, sammanhanget förlorat, varjämte helt olika begrepp och föreställningar uppfattas som identiska. Känslolivet är stört, känslorna och ej logiken bestämma tankegången och vanföreställningar uppstå. Spärrningar (stillestånd) i tankeverksamheten, tanketvång ("man drar ut hans tankar", resp. "det tänker i honom", inre "röster" höras), sjuklig perseveration samt verbigeration (ideligt upprepande av ord

och satsdelar) förekomma. Längre fram inträder den s. k. affektiva förblödningen (sönderfallet), som yttrar sig i att patienten är likgiltig för allt. Även abnorm retlighet och impulsiv våldsamhet kunna förekomma. Andra symtom äro samtidighet av motsatta föreställningar l. affekter samt förlust av kontakt med verkligheten; patienten lever i en inbillad värld av allehanda önskeuppfyllelser och förföljelseidéer. Hörsel- och känselhallucinationer äro vanliga. Minne, orientering och motilitet (rörlighet) äro vanl. ej störda. Symtom, som ävenledes kunna uppträda, äro eftersägning av ord och efterhärmning av rörelser. Föreligga blott dessa allmänna symtom, talas om *hebefreni'*. Vid *katatoni'* tillkommer även t. ex. katalepsi i form av vaxartad böjlighet i kroppen l. ock stelhet, varvid patienten månader igenom kan inta samma stereotypa, mer l. mindre obekväma ställning. Speciella former av katatoni äro *stu'por*, som kan räcka årtionden, varvid patienten är mer l. mindre orörlig, stum, måste matas etc., *hyperkinesi'*, en ständig, ändamålslös rörlighet, *manérlighet* (tillgjordhet) i uppträdande, tal och skrift, *negativi'sm* (skall den sjuke ligga, så vill han stiga upp, skall han upp, så vill han ligga etc). Utgången är oviss. Förbättringar och stillastående kunna när som helst inträda; dock kvarstå även i så fall defekter. — *2. Genui'n epilepsi'* (epileptiska anfall kunna även förekomma vid flera hjärnsjukdomar utan S.) kan urarta till en degeneration, som kan betecknas som S. (se Epilepsi). — *3. Ma'no-depressi'v S.* är ärftlig och uppträder i två faser: manisk och depressiv (melankolisk). Den maniska kännetecknas av höjd sinnesstämning (ev. övergående i vredesutbrott, förvirringstillstånd och storhetsidéer), snabbt växlande föreställningar (idéflykt) samt av abnorm snabbhet i beslutandet och handlandet; den depressiva karaktäriseras av hämning i samma funktioner, åtföljd av ångest, ev. övergående i våldsamhet mot sig själv l. omgivningen, och föreställningar om fattigdom, syndfullhet, brottslighet m. m. Accessoriska symtom äro vanföreställningar och hallucinationer samt (vid melankoli) hypokondri. Sjukdomen uppträder anfallsvis; vid flera anfall hos samma person bruka vanl. maniska perioder växla med depressiva. Däremellan kunna ligga perioder av full friskhet. — *4. Psykopa'tiska reaktionsformer* visa sig i *överdrivna raserianfall*, *momentana förvirringstillstånd* (*ame'ntia*), *skräckneuro'ser*. Svårigheter i den yttre situationen äro ofta framkallande moment. Bland de psykopatiska reaktionsformerna är *förrycklhet*, *para'noia*, särskilt viktig. Härvid uppstår ett smygande, okorrigerbart system av vanföreställningar vid sidan av klarhet i tänkande, viljande och handlande. Vanföreställningarna ha ett visst logiskt sammanhang och visa inga inre motsägelser. Paranoians typiska former äro *förföljelsevansinne* (ständig föreställning att vara förföljd), *paranoi'd querula'ns* (kverulantvansinne, sjukligt rättshaveri och processande) och *abnorm svartsjuka*. Förloppet är kroniskt. — 5. Av *patolo'giska drifthandlingar* l. monomanier må anföras *vandrarsjuka* (obetvinglig drift att företa mållösa vandringar). Vanl. ligga dock i

sådana fall epilepsi, hjärnskador l. schizofreni till grund. Tillfälligt kan vandrarsjuka uppträda i samband med puberteten. Hit hör ock *pyromani'*. Sexuella förhållanden, alkohol, menstruation, hemlängtan äro ej sällan närmaste orsaken till båda dessa S. Till denna grupp räknas ock *hysteri'* samt *tvångsneuroser* med tvångstankar, tvångsfrågor, tvångsfruktan [patienten måste räkna bokstäver på skyltar, hyser fruktan att gå över torg (*agorafobi'*; jfr d. o.) m. m.]. Jfr Neuros. — *C. 1. Psykopati'er* äro ärftliga psykiska förändringar, vilka liksom de egentliga S. synas sammanhänga med en viss kroppslig konstitution. Det är främst egendomligheter i känslolivet, som karaktärisera dem; intelligensen kan vara god l. mycket god. Hit höra: *a. Neurasteni* (se d. o.). — *b. Avvikelser i könsdriften*, ss. överdriven *onani* (jfr d. o.), *exhibitioni'sm* (onani i närvaro av person av motsatta könet), *fetischi'sm* (könsdrift, riktad mot hårflätor, klädesplagg etc.), *pedofili'* (könsumgänge med barn), *sadi'sm, masochi'sm, erotomani'*. — *c. Pseudologi'a fanta'stica* (patologisk lögnaktighet och svindel) beror på sjukligt stegrad fantasiverksamhet vid samtidig bristande fasthet och planmässighet i viljelivet. — *d. Konstitutionella etiska avvikelser.* Med sådana äro ögonblicks- och affektförbrytarna behäftade samt de moraliska idioterna, hos vilka känslobetoningarna å alla föreställningar, som röra andras väl och ve, saknas l. äro mycket bristfälligt utvecklade (*moral insanity*). Dylika personer utgöra den centrala gruppen av Lombrosos ”födda förbrytare”. — *2. Psykiska utvecklingshämningar*, vilka falla utom området för egentliga S., bero i regel på bl. a. tidigt inträffade hjärnskador l. på felaktigheter i hjärnans utveckling. De karaktäriseras av stark nedsättning av associationerna i tankeverksamheten och bristande förmåga att tillgodogöra sig erfarenheter. *Idioti'* är en intellektuell förarmning, som medför fullständig social omöjlighet; tal, gång, rörelser äro ofta försvårade. *Imbecillite't* (sinnesslöhet) och i högre grad *debilite't* (dumhet) tillåter en viss självständig arbetsverksamhet i enkla förhållanden. — S:s behandling (sinnessjukvård) kräver i regel anstaltsvård med så stor frihet, som de individuella symtomen i det enskilda fallet kunna medge. Anstaltsvården är spec. viktig i sådana fall, där patienten tenderar att skada sig själv l. sin omgivning. Brottsliga sinnessjuka omhändertas efter konstaterande av sjukdomstillståndet ss. kriminalpatienter och vårdas antingen å fasta sinnessjukavdelningar vid Säters l. Västerviks hospital l. å sinnessjukavdelningar å fängelserna. Jfr Sjukvård sp. 643 ff.

Sinnesslöhet, se Sinnessjukdomar sp. 608. — Sinnesslöa barns vård, se Sjukvård sp. 646 f.

Sinnessvaghet, detsamma som sinnessjukdom.

Sinnesvillor, sinnesillusioner, skilja sig från hallucinationerna därigenom, att de framkallas genom varseblivning av ett yttre föremål. Denna varseblivning förbindes med falska föreställningar, så att det objektiva intrycket tolkas på ett oriktigt sätt. En S. inträffar exempelvis, om man i mörkret uppfattar något natur-

föremål som ett mänskligt väsen l. vindens susande som människoröster. S. förekomma ofta vid psykisk uttröttning, då uppmärksamheten slappats, och under intryck av starka affekter, ss. fruktan. Spec. framträda de i drömmarna och vid sinnessjukdomar.

Sinn-feinrörelsen [fe'jn-], se I r l a n d sp. 1507.

Sinngrön, se V i n c a.

Sinni'ngia, växtsläkte (fam. *Gesneria'ceae*). *S. specio'sa*, från Brasilien, är en ört, som i talrika varieteter jämte hybrider med närstående arter odlas under namnet *Gloxi'nia*. Den har knölstam, stora, mjukhåriga blad och stora, sammetsskimrande, klockformiga, vanl. röda, blåa, violetta, fläckiga l. vita blommor. Odlas i växthus och boningsrum.

Sinologi' (av *Si'na*, latiniserad form för Kina, och grek. *lo'gos*, lära), vetenskapen om kinesiska språket och kulturen.

Sino'pe, antikens namn på *Sino'b*, turkisk stad (8,000 inv.) vid Mindre Asiens Svarta havskust. — S. tillhörde i forntiden först grekerna och var sedan (183—70 f. Kr.) huvudstad i Pontos. — Med en strid vid S. inleddes Krimkriget (se d. o.).

Si'no-tibetanska språk (av *Si'na*, latiniserad form för Kina), annan benämning på indokinesiska språk.

Sino'vjev, G r i g o r i j E v s e j e v i t j, eg. A p f e l b a u m, f. 1883, rysk bolsjevikisk politiker av judisk börd. För revolutionär verksamhet landsförvisad 1908, blev han Lenins närmaste medhjälpare i dennes kommunistiska propaganda. Återkommen till Ryssland 1917, blev han efter novemberrevolutionen ordf. i Petrograds sovjet, grundade 1919 Kommunistiska internationalen

Sinningia speciosa.

(se I n t e r n a t i o n a l sp. 1455), för vars exekutivkommitté han blev ordf. 1926 måste han avgå från dessa poster, trol. på grund av meningsskiljaktighet om den revolutionära propagandan.

Si'nter (ty., slagg, droppsten), se K a l k t u f f och K i s e l s i n t e r. — S i n t e r r o s t n i n g, se S i n t r i n g.

Sintring (av ty. *Sinter*, slagg, droppsten). 1. Begynnande smältning av till hög temperatur upphettade mineralkorn, vilka härigenom sammankittas. — 2. Överförande av pulverformig malm till styckeform genom upphettning i oxiderande atmosfär, varvid samtidigt svavelrening erhålles (s i' n t e r r o s t n i n g). S. har särskilt stor betydelse för tillgodogörandet av pulverformiga järnmalmer l. järnmalmsslig, vilka om de uppsättas på masugnen i större kvantiteter, verka störande på ugnsgången. — I Sverige sker S. enl. G r e e n a w a l t p r o c e s s e n. I en flatbottnad gjutjärnspanna, vars bot-

Sektion av sintringsanläggning enligt Greenawalts system. 1 sintringspanna, 2 galler, 3 ficka för sinter, 4 ficka för mull, 5 ficka för slig, 6 sugfläkt. — Under: Längdsektion av sintringspanna.

ten är utbildad till en rost, utbredes en fuktig blandning av slig och bränsle (träkols- l. koksstybb). Chargens överyta avjämnas och antändes. Rummet under rosten är förbundet med en kraftig fläkt, vilken igångsättes samtidigt med tändningen och suger luft uppifrån och nedåt genom chargen, som härvid sintrar ihop till en fast kaka. Enär bränslemängden i blandningen är ringa (4—8 %) och luftöverskottet vid förbränningen stort, oxideras och bortföres i sligen förefintligt sulfidsvavel. Då chargen är genombränd, tippas pannan, och sinterkakan störtas över ett grovt galler, så att den sönderslås i lagom grova stycken. — Kontinuerliga sintringsmaskiner med ett flertal pannor monterade på ett band l. å en karusell ha fått stor användning i utlandet. — Enl. en annan metod, H u n t i n g t o n - H e b e r l e i n s, beskickas en med rost försedd konverter med ett glödande lager koksstybb, varöver sligblandningen utbredes. Luft inpressas under rosten och sintringen sker sålunda från bottnen mot ytan. — Vid bearbetning av rika blymalmssliger avrostas dessa numera i kontinuerliga sintringsmaskiner, varvid även tillvaratagas de vid rostningen bildade svavelsyrlighetsgaserna.

Sint ut sunt, aut non sint, lat., ”må de vara, som de äro, eller icke vara”, yttrande av jesuitgeneralen L. Ricci (1758—73), riktat mot kravet på reformering av ordens stadgar (före dess upphävande 1773); ofta citerat som uttryck för en orubbligt konservativ ståndpunkt.

Sinu'mbralampan (av lat. *si'ne*, utan, och *u'mbra*, skugga), se L a m p a sp. 179.

Si'nus (lat., vik). *Anat.* S. användes bl. a. om näsans bihålor (se K r a n i u m sp. 1290), om venösa blodledare i hjärnhinnorna (se H j ä r n a sp. 808) och om vecket mellan övre hålvenen och högra förmaket hos hjärtat (jfr d. o. sp. 825). — *Matem.* Se T r i g o n o m e t r i. S. är lat. övers. av arab. *djaib,* vik, förvanskning av *djiba,* arab. transskription av sanskr. *djiva,* korda.

Sinusfunktion, funktion av formen $a \sin (bx + c)$, där a, b och c äro konstanter.

Sinusmätare, instrument för mätning av reaktiv energi (k i l o s i' n m ä t a r e) l. effekt, konstruerade på liknande sätt som vanliga energi- och effektmätare (se E l e k t r i s k a m ä t i n s t r u m e n t sp. 886 och 888) men på så sätt, att utslaget beror på sinus för fasförskjutningen i st. f. cosinus.

Sinusoi'd (av *sinus* och grek.

ei'dos, form), kurva, vars ekvation är $y = \sin x$.

Sinusström, elektrisk växelström, där strömstyrkan är en sinusfunktion av tiden.

Sinussvängning, se Svängningsrörelser.

Sion [-å'ŋ], ty. *Sitten*, huvudstad i kantonen Valais, Schweiz, nära Rhône. S. är vackert beläget och har bevarat mycket av sin medeltida prägel. Katolsk biskop. 7,000 inv.

Si'on, urspr. det gamla bergfästet i Jerusalem (se d. o. sp. 116), sedermera även namn på tempelplatsen samt staden själv, resp. Israel (ofta personifierade ss. feminina: "dottern S." etc.); i kristet språkbruk beteckning för församlingen m. m.

Sioni'smen, zionismen (efter *Sion*), benämning på en rörelse, åsyftande att skapa ett nationellt judiskt samhälle i Palestina. — S. har sina rötter i rörelser bland öst-Europas judar under 1800-t:s senare del, framkallade av den ryska nationalismens judefientlighet men även av traditionell, religiös kärlek till det heliga landet samt inträngandet av västeuropeiska frihets- och nationalitetsidéer bland de i traditionsbunden avskildhet levande judemassorna. Spontana utvandringar till Palestina vunno från 1878 understöd av västjudiska filantroper, vilka också sökte kulturellt höja Orientens judar genom skolor, sjukvård och grundandet av jordbrukskolonier. Samtidigt gjorde den från konservativa kretsar i Tyskland utgångna politiska antisemitismen (se d. o.) även i Väst-Europa intresset för "judefrågan" mera levande. Th. Herzl, förtrogen med den extrema nationalismens idéer från sitt österrikiska hemland, skrev under intrycket av antisemitismens excesser *Der Judenstaat* (1895), i vilken han framlade de tankar, som blevo ledande för den moderna, politiskt inriktade S. Idén har vunnit ett mycket betydande antal anhängare i Europa och Amerika men också mött bestämt motstånd bland de gammaltroende samt hos stora kretsar av västeuropeiska judar. Judarna utgöra enl. Herzls åskådning en nation men sakna de normala livsbetingelserna därför: gemensamt territorium, språk och styrelse. Botemedlet vore grundandet av en judestat i Palestina, dit redan en svag emigrationsström gick och som av ideella skäl vore det enda tänkbara judelandet. Genom Herzl och M. Nordau fick S. sitt första program; man grundade 1897 på en kongress i Basel en organisation och sökte på politisk väg påverka Turkiet att upplåta Palestina för en större judisk invandring. Då detta misslyckades, underhöll man intresset för S. genom kraftig nationalistisk agitation och understödjande av de praktisk-filantropiska koloniseringssträvandena, vilka fram till 1914 lyckades mer än fördubbla antalet judar i Palestina samt koncentrera dem på jordbruksnäringen. — Genom världskriget, Turkiets nederlag och Englands beslut att stödja S. (Balfours deklaration 2 nov. 1917 och dess bekräftande vid San Remokonferensen 1920) skapades nya förutsättningar, om också i vaga former (upprättandet av ett "judiskt nationellt hem i Palestina") för förverkligandet av den politiska S. (jfr Palestina sp. 1541). Den under kriget med hälften reducerade judiska befolkningen i Palestina (1914 120,000,

1919 65,000) ökades snabbt genom invandring, som möjliggjordes genom väldiga penninginsamlingar och gynnades av efterkrigstidens nöd och oroligheter i Öst- och Central-Europa. Den s. k. "nationalfonden" uppköper betydande jordområden, och andra organisationer sörja för väganläggningar, bevattning, sanering och elektrifiering; framför allt har dock invandringen, som på sin hittillsvarande höjdpunkt (1924—25) omfattade över 13,000 personer på ett år, kommit städerna Jafa (med den rent judiska förstaden Tel Aviv), Jerusalem och Haifa till godo. — En vinst för den "kulturella S." (främst representerad av A. Ginsberg, "Achad Haam", en ryskjudisk skriftställare, d. 1927) var grundläggandet av ett hebreiskt universitet i Jerusalem (1925). — Motstånd från landets muhammedanska befolkning (500,000 mot c:a 100,000 judar) och ekonomiska svårigheter ha senare nödvändiggjort en minskning av invandringen samt tvingat den engelska regeringen att hålla den påbörjade utvecklingen tillbaka (jfr Palestina sp. 1542). S. har hittills med stora offer lyckats till Palestina förflytta högst 50,000 av de 13 à 15 mill. judar, som finnas i världen, och förskaffa de inflyttade en viss kulturell autonomi samt befordra Palestinas kulturella och ekonomiska utveckling. Om S:s framtidsutsikter och betydelse äro meningarna mycket delade.

Sioux [so], se Indianer sp. 1295.

Sioux City [so si'tti], stad i Iowa, För. Stat., vid Big Sioux Rivers inflöde i Missouri. Slakteri- och kvarnindustri. 70,000 inv.

Sioux Falls [so fåls], stad i Syd-Dakota, mell. För. Stat., vid Missouris biflod Big Sioux River. Kvarnindustri. 30,000 inv.

Sippa, se Anemone, Pulsatilla och Fjällsippa.

Sippar, se Abu-Habba.

Sippranka, se Clematis.

Sipunculoi'dea, en klass marina Ringmaskar med säckformig, osegmenterad kropp och av tentakler omgiven munöppning. Borst saknas. S. leva i sand l. slam. Flera arter vid Sveriges västkust och i Östersjön.

Sir [sə(r)] (eng., av lat. *se'nior*, äldre), titel för baronet och knight (blott framför dopnamnet); tilltalsord i allm. ("min herre"), då namnet ej nämnes.

Siracusa [-ko'sa], se Syrakusa.

Si'rap, sirup (urspr. av arab. *sjarab*, dryck). *Tekn.* Se Sockertillverkning. — *Farm.* Vanl. 63 %-ig kokad sockerlösning med l. utan tillsättningar, ss. pomeransblomvatten. S. användes för att förtaga oangenäm smak.

Sira't (ty. *Zierat*), prydnad, utsirning.

Sirda'r, annan form för serdar.

Sir-Darja, annan form för Syr-Darja.

Sire [sir] (fr., av lat. *se'nior*, äldre), under medeltiden titel för vissa förnäma adelssläkters överhuvuden; från 1500-t. uteslutande titel (vid tilltal) för kejsare och konungar.

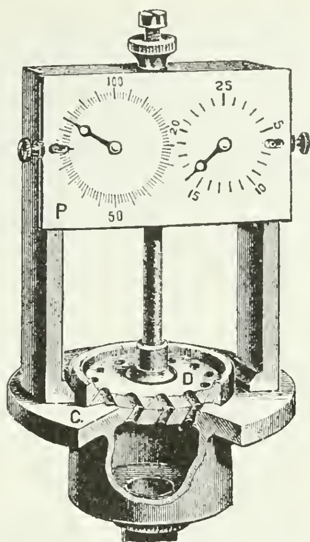
Sire'don, se Amblystoma.

Sireköpinge. 1. Socken i Malmöh. l., jämte Halmstad pastorat i Lunds stift. 1,150 inv. — 2. Gods i S. 1, tillhörde under 1700-t. ätten Ramel, under 1800-t:s förra hälft friherrliga ätten v. Schwerin.

Sire'n. 1. Se Sirener. — 2. Signalapparat, beståen-

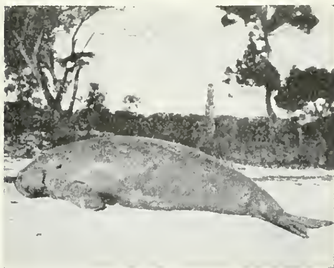
de av en skiva med ett antal hål nära periferin. Tryckluft l. ånga strömmar ut ur ett munstycke, så fort ett av skivans hål befinner sig mitt emot munstycket; då skivan roterar, utsändes en ton, vars höjd bestämmes av produkten av antalet hål och skivans varvtal. För akustiska försök användes en liknande apparat, där luft strömmar ut genom ett antal hål i skivan *C*, ovanför vilken finnes en annan, vridbar, med samma antal hål (*D*); genom att hålen äro snett borrade (se fig.) framkallar luftströmmen rotation hos den rörliga skivan. Ofta finnas flera koncentriska rader med olika antal hål, så att man samtidigt kan låta flera toner med kända intervall ljuda. Skivans varvtal bestämmes genom att å varvräknaren *P* avläsa antalet varv under en viss tid. — 3. Apparat för framkallande av medelfrekvensström för mätändamål, består av en elektromagnet med eggformiga poler, framför vilka roterar ett kugghjul av järn. Härvid varierar det magnetiska flödet periodiskt och induceras i en särskild lindning växelström, vars periodtal är lika med produkten av kuggarnas antal och hjulets varvtal.

Sirén, O s v a l d, f. 1879, konsthistoriker av finländsk börd, prof. vid Stockholms högskola 1908—23, intendent vid Nat. mus. 1926. Efter att först ha behandlat svensk 1700-talskonst har S. gjort sin egentliga insats som forskare på den italienska förrenässans- och renässanskonstens område (*Leonardo da Vinci*, 1911, omarb. eng. uppl. 1916; *Giotto and some of his followers*, 2 dlr, 1917) samt inom östasiatisk konstforskning, för vilken hans av forskningsresor förberedda, på flera språk utgivna arbeten (*Den gyllene paviljongen*, 1919; *Chinese sculpture from the Vth to the XIVth century*, 2 dlr, 1924; *The imperial palaces of Peking*, 3 dlr, 1926, m. fl.) haft stor betydelse.

Akustisk siren.

Sire'ndjur, *Sire'nia,* en ordn. valliknande D ä g g d j u r. Kroppen är spolformig, främre extremiteterna fenlika, ytteröronen förkrympta, huden tjock och glest hårklädd. Bakre extremiteter saknas. En horisontell stjärtfena finnes. S. härstamma trol. från urhovdjuren, *Condyla'rthra*. Leva vid havskuster och i flodmynningar, där de med sin kluvna överläpp beta vattenväxter. Jagas för sitt späck och kött. Även huden användes. B a r k - d j u r e t, S t e l l e r s s j ö k o, *Hydroda'malis gi'gas,* utrotades trol. i mitten av 1800-t. Det hade en mycket tjock, barklik hud. Längd c:a 8 m. Berings hav. —

Sirendjur. Dugong. Längd c:a 3 m.

D u g o'n g e n l. s j ö k o n, *Hali'core du'gong*, lever i Indiska oceanen, l a m a n t i' n e n l. m a n a't e n, *Triche'chus mana'tus*, längd 3 m. och däröver, vid Amerikas kuster från Florida till n. Brasilien, en närstående art vid v. Afrikas kust och i Tsadsjön.

Sire'ner (grek. *seire'nes*), i grek. myt. varelser med kvinnohuvud och fågelkroppar. S. uppehöllo sig vid kusterna och lockade med sin ljuva sång de sjöfarande till sig för att sönderslita dem. S. voro enl. primitiv tro de dödas själar och erhöllo så karaktären av dödsgudinnor.

Sireuil [-rö'j], järnverk i dep. Charente, Frankrike, nära Angoulême (se M a r t i n sp. 1293).

Si'rius, H u n d s t j ä r n a n, dubbelstjärna i stjärnbilden Stora Hunden (*α Ca'nis majo'ris*), himmelens starkast lysande stjärna (ljusstyrka —1,6). S:s parallax är 0″,37, dess avstånd från jorden följaktligen 2,7 parsec.

Siro'cko (ital. *scirocco*, av arab. *sjarki*, östlig), het, torr sydöstvind i Medelhavstrakterna, spec. Italien och n. Afrika.

Si'rola, Y r j ö, f. 1876, finländsk kommunist, partisekreterare i socialdemokratiska partiet 1905—06 och därefter redaktör för huvudorganet Suomen Työmies. S., som var led. av lantdagen 1907—09 och 1917—18 samt dess vice talman 1908—09, spelade en framskjuten roll under inbördeskriget 1918, då han bl. a. ss. de rödas utrikeskommissarie samverkade med den ryska kommunismen. Efter de rödas nederlag flydde S. till Ryssland.

Sirsjöbergsfältet, järngruvefält i Hällefors skn, Örebro l., med kalkig svartmalm (c:a 55 à 58 % järn). Anrikningsmalmen bearbetas i Sikfors anrikningsverk. Äg. Hellefors bruks a. b.

Si'rup, se S i r a p.

Sisalhampa, se P i t a.

Si'sel, *Cite'llus citellus*, en art E k o r r d j u r med kort svans och korta öron. Rygg gulgrå med svarta och rostgula fläckar, hals undertill vit, buk ljust rostgul. Längd c:a 25 cm. Ö. Europa, i stäppområden. Huvudsakl. växtätare, som gräver gångar i jorden och ligger i vinterdvala. Skinnet användes till pälsverk.

Siskesläktet, *Aca'nthis*, ett släkte F i n k f å g l a r med spetsig, hoptryckt näbb och kluven stjärt. G r å s i s k a n, *Acanthis lina'ria*, är ovan mörkbrun med ljusa fjäderkanter, under vit. Hjässa och hos hanen framhals och bröst röda. Längd 13—15 cm. N. Europa; häckar i n. och mell. Sverige. Ägg (liksom hos följan-

Odysseus och sirenerna. Grekisk vasmålning.

de) 4—6, grönvita, mörkfläckiga. Stann- och strykfågel. — Hos grönsiskan, *Acanthis spi'nus*, är hanen ovan grön, svartfläckig, under vit. Bröst gult, hjässa och strupe svarta. Honan har mera gråaktiga färger. N. Europa, n. Asien; häckar i (huvudsakl. s. och mell.) Sverige. Strykfågel. — Fridlysta.

Sisley [-lä'], Alfred, f. 1839, d. 1899, fransk målare, född i Paris av engelska föräldrar, en av impressionismens (se d. o.) första och främsta representanter. Hans konst, som står Monets och Pissarros närmast, skildrar helst det idylliska flodlandskapet i Paris närhet (se ill. till Målarkonst sp. 485 f.). I sina senare verk eftersträvar han en ljus, klar färgskala, som stundom närmar sig Cézannes.

de Sismondi [də sišmåŋdi'], Léonard Simonde, f. 1773, d. 1842, schweizisk nationalekonom och historiker, verksam huvudsakl. i Genève, ledsagade 1804—08 madame de Staël på resor i Tyskland och Italien. Under kritik av Adam Smiths läror, utbildade S. en positivt socialpolitisk åskådning, som med etisk motivering krävde ingrepp från det allmännas sida till arbetarnas förmån. Han räknas därför som förelöpare till katedersocialisterna. Likaledes föregrep han i sin kristeori senare socialistiska teoretikers förklaring av krisen ss. orsakad av en allmän överproduktion. S. utgav bl. a. *De la richesse commerciale* (2 dlr, 1803), *Nouveaux principes d'économie politique* (2 dlr, 1819) och många historiska arbeten.

Sista dagarnas heliga, se Mormoner.

Sista smörjelsen, ett av den katolska kyrkans 7 sakrament,

Siskesläktet. Grönsiska. Hane. Längd 12—13 cm.

meddelas, i regel av kyrkoherden, åt dödssjuka och består i påstrykande av invigd olja på ögon, öron, näsa och mun samt hos män därjämte länder och fötter. S. uppkom först på 1100-t. ss. en ombildning av den äldre, redan i urkristendomen (jfr Jak. 5: 14) förekommande och alltjämt i grekisk-ortodoxa kyrkan bevarade seden att smörja de sjuka under bön för deras tillfrisknande.

Si'štov, se Svištov.

Si'syfos, i grek. myt. staden Korints grundläggare. På grund av mot gudarna begångna förbrytelser fick han i underjorden till straff att ideligen rulla upp en stor sten till toppen av ett berg, varifrån den för varje gång åter rullade ner. — Sisyfosarbete, ändlöst och fåfängt arbete.

Sisy'mbrium, växtsläkte (fam. *Cruci'ferae*). *S. officina'le*, vägsenap, duvkål, och *S. so'phia*, dillsenap, äro örter med parflikiga blad och gula blommor. Den förra arten har rätt bredflikiga blad och syllika skidor, den senare smalflikiga blad och långa, nästan trådsmala skidor. Bägge äro allmänna, 1-åriga ogräs. Fröna av dillsenap (stillfrö) användes fordom mot rödsot hos boskap, och örten hade även i övrigt medicinsk användning.

Sita, se By.

Sitka [si'ttkə], stad i Alaska, För. Stat., på en av Alexander-

Sisymbrium officinale (t. v.) och sophia.

öarna. God hamn. Trådlös telegrafstation. Magnetiskt observatorium. 1,200 inv. (mest indianer).

Si'tkacypress, se Chamaecyparis.

Sittben, se Bäcken. — Sittknölar l. sittbensknölar, de understa, rätt ytligt liggande delarna av S., som spec. vid sittande ställning lätt kunna kännas på båda sidor om stolgångsöppningen.

Si'tten, se Sion.

Sittfötter, se Fåglar sp. 821.

Si'tting Bull [boll], eng., "sittande tjuren", d. 1890, nordamerikansk indianhövding. Se Dakotas.

Si'ttra, se Zittra.

Situatio'n (fr. *situation*), läge; tillstånd; ställning, belägenhet.

Situe'rad (fr. *situé*), belägen. — Vara väl (illa) S., ha det ekonomiskt väl (illa) ställt.

Si'tula (lat., kruka, ämbar), under bronsålderns slut och järnålderns början förekommande kärl av hamrade och nitade bronsplåtar med hank av brons l. järn. S. ha form av en stympad kon och kunna vara dels släta, dels försedda med geometriska ornament. S. ha funnits främst i Syd-Italien men även annorstädes, bl. a. i Sverige. Se ill. till Järnåldern sp. 353.

Sit ve'nia ve'rbo, lat., "må ordet förlåtas" (d. v. s. med förlov sagt), delvis ombildat citat från Plinius d. y.

Si'um, växtsläkte (fam. *Umbelli'ferae*). *S. latifo'lium,* vattenmärke, högväxt vattenört med parflikiga blad och vita blommor, är allmän i s. och mell. Sverige. *S. si'sarum,* sockerrot, från Central-Asien, har ett knippe långsträckta, fingertjocka, köttiga, starkt sockerhaltiga rötter och odlas därför som köksväxt. Flerårig; förökas med frön l. genom delning av plantorna.

Siu't, Assiu't, huvudstad i en provins med samma namn, övre Egypten, med naturskönt läge i Nildalen v. om Nilen. Betydande handel och industri (lervaror). 50,000 inv.

Siva, se Sjiva.

Siwah, Siwa, egyptisk oas i Libyska öknen, 500 km. s.v. om Alexandria (se ill. till Afrika sp. 128). S. har 40 kvkm. odlingsbar jord och ett flertal källor, därav över 30 varma. Stor odling av dadelpalmer m. m. Huvudorter Siwah och Agermi. 6,000 inv. (berber). — S. kallades i forntiden Jupiter Amons oas efter gudens i Agermi belägna, berömda orakel, som långt in i romartiden behöll sitt anseende. Smärre tempelruiner återstå.

Siva's, stad i Turkiet, vid Kisil Irmak i Mindre Asien. Viktigt handelscentrum. 31,000 inv.

Sivers, se Liljensparre.

Siwertz, Sigfrid, f. 1882, författare. S. har framträtt som lyriker (främst i *Vindros,* 1919) och dramatiker (bl. a. lustspelet

Visdomständerna, 1911, uppf. i Sthlm s. å.) men har framför allt gjort sig gällande som en av den moderna svenska litteraturens talangfullaste novellister. Med sin starkt intellektuella läggning har han särskilt fördjupat sig i den psykologiska analysen. En lång rad novellsamlingar, bl. a. *Cirkeln* (1907), *De gamla* (1909), *Ämbetsmän på äventyr* (1912), *En handfull dun* 1922), och romaner, bl. a. *En flanör* (1914), *Eldens återsken* (1916), *Selambs* (1920; hans huvudverk), *Hem från Babylon* (1923) och *Det stora varuhuset* (1926), spegla hans särskilt av Bergsons filosofi påverkade utveckling från en trött och resignerad melankoliker till en dyrkare av den aktiva viljan och det fria, säkra instinktlivet. Sin speciella miljö har han funnit i Stockholmsnaturen och sjömanslivet (t. ex. *Mälarpirater*, 1911); under senaste år har han även framträtt som exotisk reseskildrare.

Si vis pa'cem, pa'ra be'llum, lat., "om du vill fred, så rusta dig för krig", delvis ombildat citat från den romerske författaren Vegetius (slutet av 300-t. e. Kr.).

Sixte [sikkst], Sixtus, f. 1886, prins av Bourbon-Parma. Under världskriget anställd i belgisk krigstjänst, förmedlade S. 1917 två brev med fredstrevare från sin svåger kejsar Karl av Österrike till franska regeringen, vari kejsaren gjorde uttalanden, som kunde tolkas ss. stöd åt vissa franska krav i fråga om Elsass-Lothringen och framställde utrikesministern Czernin ss. medansvarig i fredstrevaren. Saken diskuterades utan resultat mellan de allierade. När förhandlingen 1918 röjdes, förklarade kejsar Karl, att hans första handbrev

Sigfrid Siwertz.

förfalskats, och förnekade det andras existens. Affären föranledde en konflikt mellan kejsaren och Czernin, som ledde till den senares avgång. Falskheten i kejsarens försök att försvara sig nedsatte hans anseende, och den misslyckade intrigen försvagade Österrikes position gentemot både fiender och bundsförvanter.

Sixti'nska kapellet, se Vatikanen. — Sixtinska madonnan, målning av Rafael (se d. o. sp. 819), uppkallad efter kyrkan San Sisto i Piacenza, vars högaltare den smyckade, tills den 1753 förvärvades till Dresden.

Si'xtus, 5 påvar, bland vilka märkas: 1. S. IV, f. 1414, d. 1484, kardinal 1467, påve 1471. S., som var en hänsynslös härskarnatur, ivrade för ett kraftigt motstånd mot turkarna, utvidgade i Italien sin familjs besittningar och var en gynnare av konst och vetenskap. I Rom lät han bl. a. uppföra Sixtinska kapellet. — 2. S. V, f. 1521, d. 1590, kardinal 1570, påve 1585. S. återställde ordningen i Kyrkostaten (se d. o. sp. 22), arbetade på munk-

Sjakal. Totallängd 90—110 cm.

ordnarnas reformering och befrämjade ivrigt motreformationen. I Rom lät han anlägga ny vattenledning, uppföra en mängd praktbyggnader m. m.

Sixt v. A'rmin, Friedrich, f. 1851, tysk general, under världskriget från 1917 arméchef å västfronten, ledde framgångsrikt det tyska försvaret under det s. k. stora Flandernslaget (se Flandern sp. 123).

Siösteen [-sten], Gustaf, f. 1874, tidningsman, medarbetare i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning sedan 1897, bl. a. som korrespondent i London 1899—1903 och från 1923 samt i Berlin 1903—18, har bl. a. utgivit *Bakom tyska krigets kulisser* (1916) och *Censurfria Tysklandsskildringar* (1918).

S. J. 1. Förk. för Statens järnvägar. — 2. Se Jesuiter sp. 121.

Sjafii'ter, se Islam sp. 1527.

Sjah, pers., konung, härskare.

Sjahansja'h, pers., ”konungarnas konung”, officiell titel för Persiens konung.

Sjahi', plur. sjahis (pers., kunglig), persiskt mynt (se Persien sp. 145).

Sjahna'me, se Persisk litteratur sp. 157.

Sjaka'l, *Ca'nis au'reus,* en art Hunddjur. Pälsen är grov, på ryggsidan vanl. rostbrun blandat med grått och vitt, på buksidan smutsvit. S. ö. Europa, Asien, n. Afrika. S. strövar nattetid omkring l. följer karavaner för att uppsnappa levande l. döda djur l. annat ätbart och visar sig då både listig och närgången. S:s läte är ett obehagligt tjutande.

Sjalja'pin, Feodor Ivanovitj, f. 1873, rysk operasångare (bas), från 1892 verksam i Ryssland och flerstädes utomlands (Sthlm 1922). S. har genom ett dramatiskt mättat, livfullt och medryckande föredrag vunnit betydande framgångar.

Sjama'n (möjl. av ett indiskt ord med bet. asket), hos sibiriska stammar beteckning för medicinman (se d. o.). — Sjamani'sm, primitiv, på animism (se Ande) och magi grundad religionsform, främst bestående i tro på sjamanernas makt.

Sja'mmaj, berömd judisk skriftlärd under 1:a årh. f. Kr., i motsats till Hillel (se d. o.) bekant för sin stränga lagtolkning.

Sjamma'r, Dja'bal S., förr emirat i det inre av Arabien (se d. o. sp. 560), numera ingående i Nedjd.

Sjamy'l, f. 1797, d. 1871, tjerkesshövding. S. utmärkte sig i den 1824 utbrutna kampen mellan Kaukasusstammarna och ryssarna, blev motståndets ledare och förde en förbittrad, bragdrik kamp, tills han föll i rysk fångenskap 1859.

Sja'ngeli, gruvfält i Jukkasjärvi skn, Norrb. l. Huvudsakl. kopparmalm (brokig kopparmalm, kopparkis och kopparglans) med något magnetit. Fyndigheten, som upptäcktes 1696 och är ganska rik, bearbetades särskilt vid mitten av 1800-t..

Ord, som ej återfinnas under Sj-, torde sökas under Sch- och Sh-.

men brytningen är nu praktiskt taget nedlagd på grund av transportsvårigheter.

Sja'nkara (Ç a n k a r a), berömd indisk filosof på 700-t. e. Kr., utvecklade i en skarpsinnig kommentar, som blivit klassisk, de för brahman-spekulationen (se B r a h m a n) grundläggande idéerna.

Sjar-dag, se B a l k a n h a l v - ö n sp. 1023.

Sjari, flod i Franska Ekvatorial-Afrika, flyter mot n.v. genom Ubangi-Sjari och Tsad till Tsadsjön, där den med bifloden Logone bildar ett stort delta. Segelbar 300 km. (i mellersta loppet).

Sjatt al-A'rab, se E u f r a t.

Sjaurase'ni, se I n d i s k a s p r å k sp. 1334.

Sjehereza'de, se T u s e n o c h e n n a t t.

Sjeksna', vänsterbiflod till Volga, ingående i Mariakanalsystemet. Flyter från Bjälo-osero till Volga vid Rybinsk. 446 km.

Sje'lmatjåkko, nyupptäckt fjällmassiv i Torne lappmark, Norrb. l., c:a 20 km. n. om Kebnekaise. S:s stortopp når något över 2,000 m.

Sjensji'n, A f a n a s i j A f a n a s i j e v i t j, f. 1820, d. 1892, rysk skald (pseud. F e t). S. besjöng i sina poesifyllda, ofta plastiskt utformade lyriska dikter ryskt folkliv och rysk natur samt översatte antika skalder, Goethes Faust m. m.

Sjereme'tjev, B o r i s P e t r o v i t j, f. 1652, d. 1719, greve, rysk fältmarskalk, bekämpade 1700—05 svenskarna i östersjöprovinserna, deltog därefter i striderna mot den svenska huvudarmén och förde överbefälet i slaget vid Poltava.

Sjeri'f (arab., hög, ädel), inom islam titel på profeten Muhammeds ättlingar. Jfr S h e r i f f.

Sjimpans. Hanens längd c:a 1,5 m., honans c:a 1,5 m.

Sjevtjen'ko, T a r a s G r i g o r j e v i t j, f. 1814, d. 1861, ukrainsk skald, bekant framför allt för sin diktsamling *Kobsar* (1840). S:s humana idealitet och kärlek till folket ha skaffat honom en plats bland de största slaviska skalderna. Ivrig patriot, led han förföljelser från ryska regeringens sida för sina separatistiska idéer.

Sjii'ter, se I s l a m sp. 1529.

Sji'lka, se A m u r.

Sjimpa'ns, c h i m p a n s, *Si'mia sa'tyrus,* en av de mest människolika aporna (fam. *Anthropomo'rphae*). öronen äro rätt stora, skallen tämligen jämt avrundad utan framträdande ögonbrynsbågar. Färgen växlar från grått till svart, på ansiktet från rött till svart. Central-Afrika. S. lever i skogar, klättrar skickligt och bygger bo i träd. Förflyttar sig på marken med stöd av knogarna.

Sji'pka, pass i Balkanbergen, mell. Bulgarien, 1,333 m. ö. h. Se R y s k - t u r k i s k a k r i g e t

Ord, som ej återfinnas under Sj-, torde sökas under Sch- och Sh-.

1 8 7 7—7 8. — "Allt lugnt i Sjipkapasset", ofta citerat uttryck efter den ironiska titeln på en målning av Veresjtsjagin (se ill. till d. o.), föreställande en död, översnöad vaktpost.

Sjira'z, huvudstad i prov. Farsistan, s. Persien, i en naturskön dal 1,150 m. ö. h. Flera moskéer och medreser. Hantverk (mattor, rosenolja m. m.) och handel. C:a 50,000 inv.

Sjito'mir, huvudstad i en krets med samma namn, Ukraina, vid Dnjeprs biflod Teterev. Livlig industri och handel. 70,000 inv.

Sji'va, S i v a, Ç i v a (sanskr., den hulde), urspr. ett eufemistiskt binamn till Rudra, från yngre Vedatiden så småningom använt ss. självständigt gudanamn. S. är jämte Visjnu hinduismens förnämste gud. Han skildras från början ss. den store asketen l. vilde dansaren, vilken man fruktar snarare än anropar. Tillika är han skyddsherre för skådespel och vapenhantverk, lärdom och vetenskap. Oftast dyrkas han emellertid i gestalten av en *linga* (fallos), och S:s kvinnliga motpart (benämnd K a' l i, D u' r g a m. m.) intar en framskjuten plats i hans dyrkan. Liksom andra indiska gudar har också S. tolkats filosofiskt samt även blivit föremål för bhakti (jfr B h a g a v a d g i t a och M a n i k a - v a s a g a r).

Sjogerstad, socken i Skarab. l., jämte Rådene och Häggum pastorat i Skara stift. 495 inv.

Sjonhem, socken i Gotl. l., jämte Viklau (och framdeles Vänge och Buttle) pastorat i Visby stift. 330 inv. — Kyrkans kor och långhus från 1200-t:s senare hälft, tornet från dess början.

Sjotts (fr. *chotts*), benämning på avloppslösa saltträsk och saltsjöar i Nord-Afrika. S. förekomma särskilt talrikt i Atlasbergen och s.ö. om Sahara-Atlas.

Sjougdälven, källflod till Fjällsjöälven (se d. o.).

Sjtjedri'n, N., pseud. för författaren M. S a l t y k o v (se d. o.).

Sjtof, ryskt rymdmått = 1,22 l.

Sjubb, se T v ä t t b j ö r n.

Sjudsällskap (av *sjuda* i den ä. bet. koka), se F o r n n o r d i s k r e l i g i o n sp. 364 och G o t l a n d sp. 1402.

Sjuglasvagnen, en med sju glasfönster försedd galakaross, vari bl. a. främmande sändebud föras till audiens för introduktion vid svenska hovet.

Sjuhundra härad i Mellersta Roslags domsaga, Sthlms l., omfattar socknarna Skederid, Rö, Rimbo och Fasterna.

Sjuhundra kontrakt i Uppsala stift omfattar pastoraten Rimbo och Rö; Husby-Lyhundra och Skederid; Frötuna; Rådmansö; Norrtälje; Länna och Blidö; Fasterna; Riala och Roslags-Kulla; Ljusterö.

Sju'jskij, se V a s i l i j.

Sjukbeslag, former av hovbeslag, där man genom särskilda skor l. inlägg i skorna söker minska l. upphäva olägenheten av felaktigt formade hovar l. vissa sjukdomar i hovarna. Så användes r i n g s k o l. sko med bakåt förtjockade armar vid platt- och fullhov, t r å n g h o v s k o, med utåtsluttande bärytor och hörnstödskappor, vid trånghov, inlägg av gummi- l. korkbuffertar för att minska stötarna och jämnare fördela trycket vid stengalla och trånghov, läder- l. plåtsulor vid sår i sulan l. strålen.

Sjukfartyg, detsamma som lasarettsfartyg; se L a s a r e t t.

Sjukförsäkring, den form av

försäkring (se d. o.), som avser utbetalande av understöd till den försäkrade vid sjukdom, stundom även vid invaliditet. Den privata, affärsmässiga S. har i Sverige införts först i början av 1900-t. men har numera ganska stor spridning. Den sociala S., som i vissa länder ingår som ett led i den statliga, obligatoriska socialförsäkringen (se d. o.), arbetar i Sverige i form av frivillig, statsunderstödd sjukkasserörelse (se Sjukkassa). Förslag om införande av obligatorisk S. i Sverige framlades år 1919 av socialförsäkringskommittén men har, bl. a. på grund av statsfinansiella skäl, ännu (1927) icke realiserats.

Sjukgymnastik, systematiska gymnastiska rörelser, avsedda att gynnsamt påverka sjukligt förändrade organ. Främst kommer S. därför att sysselsätta sig med kroppens stödje- och rörelseapparat (muskler, ledgångar, senor, motoriska nerver) men genom stegring i blodomloppet, som åstadkommes genom S., även att återverka på andra organ. Inom S. ha ett stort antal rörelseformer utarbetats, i Sverige, föregångslandet på området, huvudsakl. av P. Ling och hans närmaste efterföljare samt av G. Zander (spec. S. med apparater). Man skiljer inom S. på a'ktiva rörelser, som utföras av patienten ensam, pa'ssiva, som annan person utför med någon kroppsdel av patienten, som härvid ej gör motstånd av något slag, och motståndsrörelser (duplicerade rörelser), som äro aktiva l. passiva rörelser med motstånd resp. från annan person och från patienten. Alla dessa rörelseformer kunna även göras med hjälp av apparater. I mycket nära samband med S. står massage (jfr d. o.). Enl. Kungl. förordn. 1887 och Kungl. kung. 1902 och 1915 ha förutom legitimerade läkare endast av Medicinalstyrelsen legitimerade sjukgymnaster rätt att utöva sjukgymnastisk behandling som yrke och därvid endast på patienter, för vilka legitimerad läkare skriftligen ordinerat sådan behandling. För legitimation som sjukgymnast fordras att ha genomgått Gymnastiska centralinstitutet (se vid. d. o.) l. något av de gymnastikinstitut, som erhållit motsvarande examensrätt (Sydsvenska gymnastikinstitutet i Lund och J. E. Arvedsons gymnastikinstitut i Sthlm).

Sjukhem, se Sjukvård sp. 641.

Sjukhus, se Sjukvård.

Sjukhuskader, Sjukhuståg, se Sjukvård sp. 649, resp. 650.

Sjukkassa, förening för ömsesidig understödsverksamhet vid sjukdom, stundom även omfattande begravningshjälp. Anslutningen till S. kan vara antingen obligatorisk l. frivillig. Obligatorisk sjukförsäkring genom förstatligade S. förekommer i bl. a. Tyskland, England och Norge. Den frivilliga sjukkasseverksamheten regleras och befrämjas genom kontroll och bidrag av staten. Sådan förekommer bl. a. i Sverige och i Danmark, där man t. o. m. anser sig ha nått längre, än vad som vore möjligt med tvång. — Den frivilliga sjukkasserörelsen i Sverige regleras genom lag om sjukkassor 4 juli 1910. Enl. denna lag kan S. med minst 100 medlemmar bli registrerad, varigenom kassan vinner rättskapacitet och kan erhålla statsbidrag. Sjukhjälp utgår med högst 8 kr. per dag; högsta begravningshjälp är

500 kr. Statens bidrag till sjukkasseverksamheten uppgår till över 3 mill. kr. årligen. F. n. (1927) finnas omkr. 1,240 S.; antalet något fallande till följd av ökad lokal centralisering, befrämjad bl. a. genom kommunala bidrag. För att bereda sjukhjälp, då sjukhjälpsrätten till fullo utnyttjats i vanlig S., finnas s. k. fortsättningssjukkassor (32 st.). Ledningen av och tillsynen över sjukkasseväsendet utövas av Socialstyrelsen, som för ett särskilt sjukkasseregister för inskrivning av de uppgifter rör. S., som enl. lag skola anmälas för registrering, samt årligen utger *Samling av anmälningar till sjukkasseregistret.* Dessutom publiceras i serien *Sveriges officiella statistik* redogörelsen *Registrerade sjukkassor* (den senaste omfattande åren 1922—24). — Med ledning av ett av statens besparingskommitté 1925 utarbetat förslag ang. socialförsäkringens organisation framlades vid 1926 års riksdag propositioner om ändrade bestämmelser rör. det frivilliga sjukkasseväsendet. Riksdagen avslog dessa, och frågan underkastades ny utredning, som ledde till förslag i ämnet från K. M:t vid 1927 års riksdag. Ss. principiellt betydelsefullast betraktades i regeringsförslaget införandet av sjukvårdande verksamhet från S:s sida. Man ville genom den statsunderstödda sjukkasseverksamheten icke endast lindra sjukdomens ekonomiska verkningar för individen utan även aktivt ingripa för att häva l. bota densamma. För att nå fram till större effektivitet önskade man taga ett avgörande steg i centraliserande riktning genom att konstituera särskilda distriktssjukkassor för olika lokalt begränsade områden. De mindre kassorna skulle alltjämt äga utbetala sjukpenning under de första 100 sjukdagarna, men för tiden därutöver samt i fråga om sjukvård ansågs hjälpen böra meddelas av distriktssjukkassa. Dessa kassor skulle dessutom förmedla samarbetet med annan socialförsäkring. På grund av de förmåner, distriktssjukkassorna kunde erbjuda, väntades all nyrekrytering gå till dessa, varigenom en lokal centralisering så småningom beräknades komma till stånd. K. M:ts förslag vann emellertid icke riksdagens bifall.

Sjuksköterskor, för sjukvård vid vissa sjukvårdsinrättningar speciellt utbildad kvinnlig personal. Sjuksköterskeväsendet i Sverige har utvecklats helt på enskildas initiativ men har genom riksdagsbeslut (1919) och Kungl. kung. av 1920 delvis ställts under statlig kontroll, i det vissa utbildningsanstalter för S. förklarats vara av staten godkända. Dessa äro skolorna vid: Röda korset, Sophiahemmet, Föreningen Södra Sveriges Sjuksköterskehem i Lund, Samariterhemmet i Uppsala, Svenska diakonissällskapet, Akademiska sjukhuset i Uppsala, Sabbatsbergs sjukhus, Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg samt vid en del större länslasarett. Utbildningstiden är minst 2 år (vid flertalet godkända skolor 3 år). De S., som där utbildats och anställts i det allmännas tjänst, äro pensionsberättigade. Åldersgränserna för antagande som elev äro 20 och 27 år. För vinnande av anställning som s. k. distriktssköterska (S. för besörjande av sjuk- och allmän hälsovård i hemmen inom bestämda distrikt) fordras utom genomgående av

Tab. I. Utbildad sjukvårdspersonal i Sverige 1925.

	Civila tjänsteläkare	Läkare i enskild sjukvård	Tandläkare	Sjuksköterskor (utom de vid sjukvårdsanstalter)		Barnmorskor (utom de vid allm. förlossningsanstalter)		Sjukgymnaster (legitimerade)
				Tjänsteanställda	I enskild sjukvård	Tjänsteanställda och anställda vid privata förlossningsanstalter	I enskild sjukvård	
I städer och större samhällen	764	583	678	225	830	274	390	529
På landsbygden . .	472	98	115	739	171	2,009	270	82

godkänd sjuksköterskeskola att ha genomgått kurs vid statens skola för utbildning av distriktssköterskor i Sthlm med undervisning i barnavård och barnavårdsinspektion, dispensärvård och bostadshygien, sinnessjukvård, epidemivård och desinfektion, invalid- och vanförevård, matlagning och huslig ekonomi samt social lagstiftning. Jfr Sjukvård, tab. I. — Platsanskaffning för S. sker vid statligt godkända sjuksköterskebyråer.

Sjukstuga, Sjuktransport, Sjuktåg, se Sjukvård sp. 638, resp. 650.

Sjukvård. A) *Civil sjuk- och hälsovård* (jfr Hälsovård) i Sverige står under Medicinalstyrelsens (jfr d. o.) överinseende och utövas av tjänsteläkare (provinsial- och stadsläkare samt läkare vid sjukhus), läkare i enskild S., tandläkare, sjukgymnaster o. a. sjukvårdspersonal, sjuksköterskor, barnmorskor m. fl. (ang. utbildning och uppgifter se resp. uppslagsord). — Specialiseringen av S. har givit upphov till olika sjukvårdsanstalter. Dylik med minst 25 sängar, vilken lyder under lasarettsstadgan, kallas lasarett (se d. o.). Vanl. finnas flera sådana i ett län (länslasarett l., större, centrallasarett). På lasarett skola intas sådana sjuka, om vilka ej är föreskrivet, att de på grund av sin sjukdom skola intas å andra sjukvårdsinrättningar, och vilka därjämte ej anses för obotliga (undantag göras dock ofta). Ett viktigt led i S. vid några få större lasarett fylles av poliklinikerna (se Klinik), vilka fungera dels för intagning av nya patienter, dels för i det närmaste kostnadsfri behandling vid tillfälliga l. regelbundet återkommande besök av sjuka, som ej behöva sjukhusvistelse. I Sthlm finnas även fristående polikliniker. Vid Sthlms polikliniker avlades 1924 besök av 143,082 patienter, vid Göteborgs av 137,000. — Liknande uppgift som lasaretten ha sjukstugorna, med högst 24 sängar försedda sjukvårdsinrättningar, som delvis underhållas av landsting och ej äro underkastade lasarettsstadgan. — Sjukhus vid försörjningsinrättningar finnas c:a 20, ofta med både allmänna sjukavdelningar och avdelningar för sinnessjuka och för tuberkulösa. — En upptagningsanstalt

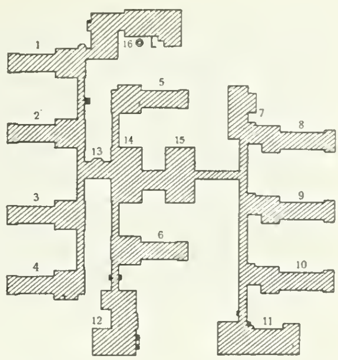
Tab. II. Sjukvårdsinrättningar i Sverige 1925.

Sjukvårdsinrättningar (jämte år för öppnandet)	Antal ord. sängar vid slutet av 1925	Ant. vårdade patienter under år 1925
Lasarett.		
K. Seraflmerlasarettet i Stockholm (statens; grundat med privata medel), 1752	452	5,391
Sabbatsbergs sjukhus (Stockholms stads), 1879	679	9,814
Sjukhuset S:t Göran (Stockholms stads, specialsjukhus för hud- och könssjukdomar), 1888	529	1,757
Maria sjukhus (Stockholms stads), 1876	241	3,717
Åsö sjukhus, f. d. Provisoriska sjukhuset (Stockholms stads), 1903	102	832
Sjukhuset vid Långbro (Stockholms stads), 1909	820	251 (nyintagna pat.)
Stockholms läns centrallasarett i Mörby, 1922	118	2,673
Akademiska sjukhuset i Uppsala (statens), 1868	440	6,870
Lunds lasarett, 1768	696	10,160
Malmö stads Allmänna sjukhus, 1896	607	6,485
Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg (Göteborg stads), 1855	561	6,827
Övriga	9,711	122,355
Summa	14,956	177,132
Sjukstugor	1,186	17,310
Sjukhus vid försörjningsinrättningar (inklusive avdelningar för sinnessjuk- och tuberkulosvård)	3,718	6,238
Upptagningsanstalten för hastigt insjuknade vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm	17	1,067
Enskilda sjukhus.		
Diakonissanstaltens sjukhus i Stockholm, 1907	100	1,281
Sophiahemmet i Stockholm, 1889	95	1,346
Övriga	473	6,333
Summa	668	8,960
Sjukhem för obotl. sjuka	1,150	1,268
Konvalescenthem	215	2,029
Barnsjukhus (tuberkulossjukhus för barn ej inräknade)		
Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn, Stockholm, 1854	134	2,084

Sjukvårdsinrättningar (jämte år för öppnandet)	Antal ord. sängar vid slutet av 1925	Ant. vårdade patienter under år 1925
Göteborgs barnsjukhus, 1859	300	2,730
Övriga	547	3,327
Summa	981	8,141
Anstalter för sinnesslöa.		
Statsunderstödda för bildbara sinnesslöa	2,165	—
D:o för bildbara vanartade sinnesslöa	95	—
Anstalter för obildbara sinnesslöa (kommunala och enskilda)	1.506	—
Summa (c:a)	3,766	—
Statsunderstödda anstalter för bildbara fallandesjuka	239	—
Statsunderstödd anstalt för obildbara sinnesslöa, fallandesjuka barn	46	—
Alkoholistanstalter.		
Statens	160	—
»Erkända»	93	—
Enskilda	63	—
Summa	316	—
Barnbördshus.		
Allmänna barnbördshuset, Stockholm, 1752	170	4,306
Södra barnbördshuset i Stockholm, 1907	111	3,401
Barnbördshuset i Göteborg, 1789	109	3,533
Övriga	410	11,240
Summa	800	21,997
Epidemisjukhus	7,091	18,349
Vanföreanstalter, statsunderstödda (endast kliniker)	172	1,250
Sinnessjukhus.		
Statens hospital och asyler	10,194	—
Därav Stockholms hosp. (Konradsberg), 1861 255		
Uppsala hospital och asyl, 1811 1,222		
Lunds hospital, 1880, och asyl, 1891 1,234		
Landstingens upptagningsanstalter	462	—
Sinnessjukavdelningar vid försörjningsinrättningar jämte kommunala hospital och asyler	929	—
Summa	11,585	—

Ord, som ej återfinnas under Sj-, torde sökas under Sch- och Sh-.

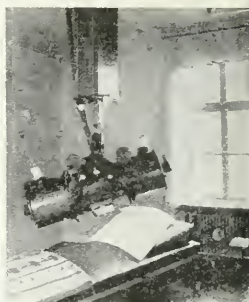
för hastigt insjuknade finnes i Sthlm; å denna få endast sådana sjuka intagas, som ej kunna erhålla plats på andra sjukhus men äro i behov av omedelbar vård, och vilka införas av polisman l. remitteras av förste stadsläkaren l. fattigvårdsinspektören. — Allmän l. speciell S. bedrives ock av en del s. k. enskilda sjukhus (i viss utsträckning understödda av allmänna medel), vilka grunda sig på insamlade medel och donationer l. ägas och drivas av stiftelser l. industriföretag. Bland de större äro Diakonissanstaltens sjukhus och Sophiahemmet i Sthlm. — Särskilda sjukhus för obotligt sjuka (i likhet med en del privata sjukhus vanl. kallade sjukhem) började anläggas på 1860-t. och uppgå nu till över 20. — För patienter i tillfrisknande l. för utarbetade och undernärda finns ett stort antal konvalescenthem (i tab. II endast officiellt erkända). — För vård av sjuka barn finnas, frånräknat vårdanstalter för tuberkulos, 16 barnsjukhus. — Barnbördshusen ha tillkommit först under slutet av 1700-t. 1925 funnos 22, ett flertal därav i form av avdelningar vid lasarett. — Epidemisjukhus skola enl. epidemilagen (jfr Epidemi) inrättas för alla landstingsområden. Denna anordning skall vara genomförd 1932. — För vård av spetälska finnes en asyl i Järvsö. Vård därstädes är ej obligatorisk. — Ang. vård av tuberkulossjuka se Dispensär, Lungsotssanatorier, Tuberkulos. — Vård av med smittsamma könssjukdomar behäftade, se Veneriska sjukdomar. — Anstalter

Situationsplan av paviljongsystemet i Sabbatsbergs sjukhus. 1—9 allmänna salar, 10 enskilda sjukrum, 11 mottagningsrum, poliklinik m. m., 12 operationsavdelningar. 13 röntgenavdelningar, 14 badrum, 15 samlingslokaler, laboratorier, apotek m. m., 16 ekonomilokaler.

för vanföra äro inriktade på ortopedisk behandling av de sjuka (klinik) samt yrkesutbildning för att fostra till självförsörjning (skolor). Stundom äro dessa anstalter förenade med asyler för ohjälpligt vanföra och med verkstäder för vuxna, färdigutbildade vanföra. Vanföreanstalterna i Göteborg, Hälsingborg och Sthlm äro statsunderstödda och ägas av privata föreningar, vilka stiftat den gemensamma Svenska vanföreanstalternas centralkommitté (1911). Denna förfogar över insamlade och donerade medel jämte viss del av inkomster från försäljning av lyxblanketter för telegram; den söker omhänderta och understödja vanföra i deras hembygd samt i allm. verka för vanförevården i Sverige. Härvid samarbetar den med Pensionsstyrelsen, vilken i stor utsträckning sörjer för utbildning åt pensionsberättigade vanföra. Vanföresjukvården har

Sophiahemmets röntgeninstitut. T. v. Diagnostiklaboratorium. — T. h. Röntgenrör inställt för fotografering.

erhållit betydande ekonomisk hjälp genom den 1912 stiftade Föreningen för barnförlamningens bekämpande. — Vården av sinnessjuka skötes i Sverige huvudsakl. genom statens försorg, ehuru dock bristen på statsanstalter tvungit kommunerna att själva omhänderta ett stort antal sinnessjuka. Vårdanstalter för sinnessjuka kallas hospital och asyler; det förra betecknande sjukhus huvudsakl. för mera akuta l. för den allmänna säkerheten farliga fall av sinnessjukdom, det senare vårdanstalter för kroniska, vanl. obotliga fall och i viss utsträckning även för opålitliga, från barndomen sinnesslöa samt för vissa med fallandesot och sinnessjukdom behäftade. Denna särskillnad mellan hospital och asyl uppehålles praktiskt taget ej numera. Varje hospital och asyl har sitt bestämda område, varifrån intagning av patienter sker. För intagning fordras i regel ansökan från målsman l. den sjuke närstående person l. från vederbörande kommunalmyndighet samt legitimerad läkares efter fastställt formulär avgivna utlåtande jämte trovärdiga personers utlåtande, om möjligt efter fastställt formulär, och förbindelse å avgift till anstalten i fråga. Vid trängande behov av omedelbar vård kan den sjuke insändas på skriftlig anmälan och läkarintyg utan föreg. ansökan l. utan vidare av polismyndighet införas till anstalten (om plats finnes), där han tills vidare kan få kvarstanna, om vederbörande överläkare finner honom vara för den allmänna säkerheten vådlig. Tillfällig vård skall genom landstingen kunna beredas sinnessjuka vid s. k. upptagningsanstalter (vanl. vid hospitalen l. länslasaretten), när plats ej finnes å statens hospital l. asyler. De städer, som ej delta i landsting, ha samma skyldig-

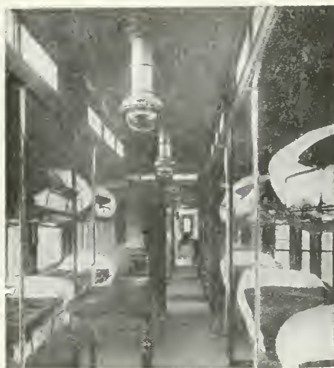

Operationssal i Sabbatsbergs sjukhus.

Exteriör och interiör av ambulansautomobil. Röda korsets modell.

het som dessa att hålla upptagningsanstalter. Flera andra städer och kommuner ha dock på grund av platsbristen på statens och landstingens vårdanstalter låtit inrätta särskilda sinnessjukavdelningar vid försörjningsinrättningarna. Den största av de kommunala vårdanstalterna för sinnessjuka är det Stockholms stad tillhöriga Långbro sjukhus vid Älvsjö med 820 platser (dessutom har Sthlm provisoriska sinnessjukhus i staden). Enskilda anstalter för sinnessjuka stå även under direkt statlig kontroll. De största äro Solna sjukhem i Sundbyberg och Betaniastiftelsens sjukhem å Jakobsdal, Göteborg. Dessutom finnas enskilda hem för stillsamma sinnessjuka jämte kroppssjuka. För dessa senare hem behövas ej de ovannämnda intagningshandlingarna (Karlshäll vid Sthlm, Samariterhemmet i Uppsala m. fl.). Vård av sinnessjuka kan även få ske i hemmen under tillsyn av vederbörande myndigheter. — Varje nytt fall av sinnessjukdom skall ofördröjligen anmälas och undersökas av läkare, varpå åtgärder skola vidtagas av den sjukes omgivning l. vederbörande myndighet för beredande av ändamålsenlig vård. Hela sinnessjukvården står under inspektion av en överinspektör. (Om behandling av sinnessjukdomar se d. o.). — Statsanslag till vård- och uppfostringsanstalter för bildbara sinnesslöa barn (sinnesslöskolor) ha utgått sedan 1878 och för obildbara sinnesslöa (idiotanstalter) sedan 1905. Numera ha alla landsting och alla städer, som ej delta i landsting (undantag Hälsingborg), egen sinnesslöanstalt l. del i sådan. Dessa ha karaktär av internat (se Intern) och söka göra eleverna så arbetsdugliga som möjligt genom undervisning i praktiska sysslor och i teoretiska ämnen. Intagning sker tidigast vid 6 och i allm. ej senare än vid 12 års ålder. För beredande av vård och sysselsättning åt sådana sinnesslöa, som efter avslutad utbildning ej kunna återvända till samhället, finnas numera vid en del sinnesslöanstalter arbetshem. Statsbidrag utgår sedan 1915 för utackordering av bildbara sinnesslöa i lämpliga jordbrukarhem, som stå under resp. anstalters kontroll. Som villkor för stats-

Röda korsets sjuktransportvagn. Användes endast vid krigstillfällen.

bidrag till sinnesslöskola fordras bl. a., att sinnesslöa, behäftade med konvulsioner l. fallandesot, ej få intagas. För vanartade sinnesslöa barn finnas två särskilda anstalter. Antalet asyler för obildbara sinnesslöa uppgick 1925 till 21. Å dessa mottas även sinnesslöa behäftade med fallandesot. För fallandesotsjuka barn (även för samtidigt sinnesslöa) finnas även särskilda statsunderstödda uppfostringsanstalter och därjämte en asyl enbart för obildbara sinnesslöa behäftade med fallandesot. — Alkoholistvård, se Alkoholist och tab. II. — Blindas och dövstummas vård, se Blindundervisning och Dövstumundervisning. Jfr även Röda korset, Brunns- och badorter, Tandvård, Sjukförsäkring, Sjukkassa och uppslagsorden för olika sjukdomar. — I fråga om byggnadssättet för sjukvårdsanstalter användas huvudsakl. två system. 1) Enl. *paviljongsystemet* byggas de olika sjukavdelningarna med relativt få våningar i skilda hus, ev. förenade med täckta gångar. Olägenheter äro stor bränsleåtgång och stora avstånd för vissa transporter inom sjukhuset. Fördelarna ligga närmast i god isolering för de sjuka och goda möjligheter för utvidgning genom tillbyggnad. 2) *Amerikanska systemet* med ett huskomplex i flera våningar. Fördelarna äro koncentration och relativt låga byggnads- och värmekostnader. För en rationell S. är det åtminstone med sjukvårdspersonalens nuv. storlek nödvändigt med gemensamhetsrum (sjuksalar) för de flesta patienter på ett sjukhus. — Vid större lasarett måste skilda avdelningar finnas för olika grupper av sjuka, ss. avdelningar för kirurgiska och medicinska fall, för ögon- samt för öron-, näs- och halssjukdomar, isoleringsavdelningar för olika smittsamma sjukdomar, även för tuberkulos, ev. gynekolog- samt röntgenavdelningar, laboratorier, apotek. Härtill komma bostäder för sköterskor och läkare samt köks- och ekonomi- samt förvaltningsavdelningar. — B) *Militär S.* besörjdes till långt in på 1700-t. helt l. delvis av ofta okunniga fältskärer. 1806 upprättades fältläkarkåren (se d. o.) vid armén, och 1902 erhöll flottan sin nuv. sjukvårdsorganisation (jfr Marinläkarkåren). Under dessa båda kårer av läkare stå fast anställd och värnpliktig sjukvårdspersonal och ett fåtal sjuksköterskor. Härtill komma vid krig värnpliktiga (och frivilliga) läkare samt de sjuksköterskor, som förbundit sig till ev. krigstjänst (huvudsakl. Röda korsets kår). — S. vid armén. Sedan armén numera i sin helhet är förlagd i kaserner, förfogar varje truppförband över ett sjuk-

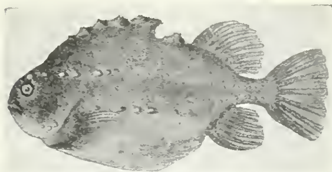
hus l. en sjukhusavdelning. Å orter, där flera truppförband äro förlagda, finnas garnisonssjukhus (se d. o.). S. i krig ombesörjes närmast stridslinjen av resp. truppförbands egen sjukvårdspersonal vid hjälpförbandsplatser (se d. o.) och bakom dessa av varje arméfördelnings sjukvårdskompani (390 man sjukvårdspersonal med 12 läkare och träng) vid huvudförbandsplatser (se d. o.). Där stridens omfattning och art så kräva, utrustas bakom dessa fältsjukhus (se d. o.), vanl. på 225 sängar. Dessa sjukhus stå i direkt förbindelse med etappväsendet (se d. o.), i vilket ingå sjukvårdsavdelningar (sjukhuskadrer) med nödig materiel för sjuktransport och uppförande av sjukhus. Detta övergår i hemortens sjukvårdsområde, omfattande de fasta civila och militära sjukvårdsinrättningarna med nödiga utvidgningar. — S. vid flottan. För S. till sjöss finnas å de fartyg, där läkare är anställd, särskilt sjukrum (sjukhytt), operationsrum (förbandsplats) samt mottagnings- och apoteksrum (apotekshytt). För mer krävande S. till sjöss finnas lasarettsfartyg (se Lasarett). För S. i land har flottan sjukrum och sjukhus i Karlskrona och Sthlm (Garnisonssjukhuset därstädes, som delas med Sthlms garnison) samt sjukavdelning å Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg. Kustartilleriet har mindre sjukhus i Vaxholm, Karlskrona och Älvsborg. Vid krig skola sjukhus upprättas inom kustbefästningarna, vilka sättas i förbindelse med större förefintliga sjukhus. — Den militära S. äger ej egna epidemisjukhus och är för den viktiga epidemisjukvården hänvisad till samarbete med den civila S. — Militär personal skall beredas kostnadsfri läkarvård inom den militära S. — Sjuktransport. I krig sker första transporten av de sårade genom sjukbärare, som utbildats att uppsöka och föra dessa till förbandsplatserna. Sjukbärare skola även kunna lägga provisoriskt förband och äro utrustade med sjukvårdsväskor, innehållande förbandsartiklar, samt med sjukbårar (se Bår). Vidaretransporten sker med bilar, fartyg l. med tåg, sjukhuståg, i regelbunden trafik inom etappväsendet, och sjuktåg (t. ex. för större periodiska transporter av sjuka till fältsjukhus, etapp- och hemortssjukhus). Flottans motsvarande transportmedel äro (förutom mindre fartyg) lasarettsfartyg. Av stor betydelse är sjuktransport med aëroplan. Jfr Röda korset sp. 1630 f. och Ambulans.

Militär hjulbår.

Sjukvårdsavgift, en personlig skatt, som för den allmänna sjukvården inom varje län l. sjukvårdsdistrikt skall erläggas av envar, som erlägger mantalspenningar. S., som utgår med högst 50 öre om året för skattskyldig man och med hälften för kvinna, fastställes till sitt belopp av landsting l. stadsfullmäktige.

Sjukvårdsstyrelsen, Arméförvaltningens S., en avdelning inom Arméförvaltningen

Sjurygg. Hona. Längd intill c:a 50 cm. (Hanen c:a 30 cm.)

för handläggning av ärenden ang. arméns sjukvårds- och veterinärväsen. Chefskapet utövas av generalfältläkaren. S. är uppdelad på fältläkarbyrån under överfältläkaren och fältveterinärbyrån under överfältveterinären.

Sjunde himmeln. Uttrycket vara i S., känna sig överlycklig, härrör från den judiska teologins sju himlar, av vilka den sjunde är den högsta salighetens plats.

Sjungande båglampa, båglampa, som matas med likström, överlagrad av en svag växelström. Ljusbågen utsänder då en ton med samma svängningstal som växelströmmens periodtal. Växelströmmen kan tillföras från en yttre strömkälla l. alstras av bågen själv med hjälp av en med denna parallellkopplad svängningskrets (se Telegrafi). Inkopplas i likströmsledningen ena lindningen av en transformator, vars andra lindning står i förbindelse med en mikrofon och ett batteri, återger S. de ljud, som träffa mikrofonen (talande båglampa).

Sjungande låga, gaslåga, som brinner i ett vertikalt, i båda ändarna öppet rör och därvid utsänder en ton av samma höjd som en öppen orgelpipa av samma längd och fylld med gas av samma temperatur som röret. S. torde kunna förklaras så: Lågan utsänder ett sus, sammansatt av en mängd toner. Den ton, som motsvarar rörets längd, förstärkes genom resonans och återverkar så på lågan, att tonen ytterligare förstärker sig själv.

Sjunkbox, Sjunkhuvud, se Gjutning sp. 1276 och Göt.

Sjuntorp, bomullsspinneri och väveri i Fors skn, Älvsb. l. Tillverkar bomullsgarn, -band och -vävnader. Anlagt 1813. Äg. a. b. S., grundat 1882. Arbetarantal 600.

Sjurygg, *Cyclo'pterus lu'mpus*, en art Skorpänfiskar med klumpig, taggig kropp. Hanen, stenbiten, är ovan mörkt gråblå, under rödaktig spec. under lektiden, honan, kvabbson, ovan mörkt gråbrun, under grå- l. grönvit. Nordeuropeiska havskuster, inkl. Sveriges västkust och östersjön. Stenbiten är ätlig.

Sju sovare, enl. legenden sju män, som under Decius' förföljelse mot de kristna togo sin tillflykt till en grotta nära Efesos, där de insomnade, varefter de nära 200 år senare vaknade till liv och då inför kejsar Teodosius II framträdde ss. vittnen för sanningen av uppståndelsetron. I äldre svenska almanackan hade S. sin minnesdag 27 juli. — En folklig missuppfattning har av S. gjort "sjusovare", person, som sover för länge, eg. längre än till kl. 7 på morgonen.

Sjusovare, *Myo'xus glis,* en art Hasselmöss, liknar närmast en ekorre. Rygg askgrå, buk silvervit. Kroppens längd c:a 16 cm., svansens c:a 13 cm. Europa, v. Asien, i lövskogar. Lever av nötter, ekollon o. d. Vinterdvalan varar c:a sju månader (därav namnet S.). Nattdjur.

Sjustjärna, se Duvkulla.

Ord, som ej återfinnas under Sj-, torde sökas under Sch- och Sh-.

Sjustjärnan, S j u s t j ä r n o r n a, se P l e j a d e r n a.

Sjuva'lov, P j o t r A n d r e j e v i t j, f. 1827, d. 1889, greve, rysk diplomat, 1874—79 ambassadör i London, en av Rysslands representanter på Berlinkongressen.

Sju vise, Greklands S., efterväridens benämning på sju grekiska lagstiftare och statsmän på 500-t. f. Kr., vilka i kärnfulla tänkespråk ha uttryckt den gammalgrekiska levnadsvisdomens regler. Till S. räknas vanl. B i' a s från Priene, K i' l o n från Sparta, K l e o b u' l o s från Lindos, P e r i a' n d r o s från Korint, P i' t t a k o s från Mytilene, S o' l o n och T a' l e s.

Sjuåriga kriget kallas det krig, som 1756—63 fördes mellan å ena sidan Österrike, Frankrike, Ryssland, Sverige, Spanien samt åtskilliga tyska stater, å den andra Preussen och England-Hannover. Dess främsta orsaker voro Englands och Frankrikes makttävlan på haven och i kolonierna samt rivaliteten mellan Preussen och Österrike. England förvärvade genom den s. k. Westminsterkonventionen jan. 1756 (till skydd för engelske konungens arvland, Hannover) en bundsförvant i Fredrik II av Preussen. Denne emotsåg ett österrikiskt revanschkrig för sin erövring av Schlesien. Österrike kunde härvid räkna på bl. a. Sachsens bistånd, och den österrikiske statsmannen v. Kaunitz lyckades också vinna Frankrike för ett försvarsförbund (maj 1756). Med kännedom om Österrikes plan att på våren 1757 igångsätta ett rysk-österrikisk-franskt anfall mot Preussen förekom Fredrik II sina fiender. Han ryckte aug. 1756 in i Sachsen, vars här kapitulerade (15 okt.) i Pirna, och erövrade landet. Österrike, Frankrike och Ryssland ingingo våren 1757 ett krigsförbund mot Preussen. Till dem slöto sig flera tyska småstater samt Sverige, som bl. a. drevs av hoppet om återförvärv av de 1720 förlorade delarna av Pommern. Fredrik segrade 6 maj 1757 vid Prag men blev 18 juni vid Kolin besegrad av en österrikisk här under v. Daun och tvangs att utrymma Böhmen. Ryssarna inryckte i Ost-Preussen, och en österrikisk strövkår hemsökte Berlin. På västfronten blevo engelsk-hannoveranska trupper besegrade av fransmännen och måste utrymma Hannover s. om Elbe. Då en fransk här under prinsen av Soubise i förening med tyska rikstrupper ryckte in i Sachsen, led den emellertid ett grundligt nederlag vid byn Rossbach 5 nov. 1757. En månad senare besegrade Fredrik vid Leuthen en nära dubbelt så stark österrikisk här. Sedan Pitt d. ä. 1757 fått ledningen av Englands politik, erhöll Preussen betydande subsidier, varjämte en engelsk-hannoveransk här under hertig Ferdinand av Braunschweig, Fredrik II:s svåger, vann avsevärda framgångar. Även utom Europa och på haven hade England framgång mot Frankrike; Louisbourg, nyckeln till Kanada, erövrades juli 1758, och det franska väldet i Indien skakades genom Clives (se d. o.) segrar 1756—59. Vid Zorndorf besegrade Fredrik 25 aug. 1758 den mer än dubbelt överlägsna ryska armén och befriade Brandenburg. Men då han skyndade till Sachsen mot österrikarna, blev han vid Hochkirch okt. s. å. överrumplad av v. Daun och led ett svårt nederlag. Fredrik förmådde

dock rädda Schlesien. 1759 misslyckades hans försök att hindra föreningen av österrikare och ryssar i s.ö. Brandenburg, där preussarna ledo ett förkrossande nederlag vid Kunersdorf i aug. De förbundna utnyttjade dock ej segern. Fredriks nederlag uppvägdes i viss mån av Ferdinands av Braunschweig framgångar mot fransmännen i v., ävensom av engelsmännens lysande sjöseger vid Quiberon i nov. och Wolfes erövring av större delen av Kanada (se d. o. sp. 491). 1760 gynnades Fredrik II av den växande misstron mellan hans motståndare inbördes; framför allt fruktade Österrike och Frankrike Rysslands ökade inflytande i n.ö. Europa. Fredrik besegrade en österrikisk armé vid Liegnitz aug. 1760 och bortdrev därefter i nov. v. Daun från hans läger vid Torgau. Preussens läge var dock förtvivlat, och ryssarna framträngde ånyo till Berlin, som för andra gången blev brandskattat. Då Pitt efter det mot England riktade "bourbonska familjefördragets" (se d. o.) avslutande 1761 ville förklara även Spanien krig och energiskt fortsätta kampen på den europeiska kontinenten, avskedades han (okt. s. å.), vilket dock icke hindrade Spaniens inträde i kriget (dec. s. å.). Engelska regeringen började emellertid tröttna på kriget på kontinenten. Vad som nu räddade Preussen från en katastrof var fiendekoalitionens upplösning. Fredrik II:s beundrare Peter III av Ryssland slöt kort efter sin tronbestigning 1762 fred och förbund med Preussen. S. å. slöt också Sverige fred utan vinst l. förlust. Det hade skördat föga ära av sitt deltagande i det s. k. Pommerska kriget, som huvudsakl. bestått i en serie strövtåg i provianteringssyfte in på preussiskt område och påföljande återtåg över floden Peene. De isolerade österrikarna kunde nu ej hålla stånd mot Fredrik II, som 1762 återtog Schlesien. Febr. 1763 slöt England i Paris fred med Frankrike, varvid det erhöll Kanada, Louisiana ö. om Mississippi, flera öar i Västindien och Senegal i Väst-Afrika. Franska ostindiska kompaniets välde i Indien inskränktes åter till blott två platser: Pondichéry och Chandernagor. Spanien avträdde till England Florida men erhöll av Frankrike v. delen av Louisiana. Freden mellan Österrike och Preussen slöts febr. 1763 på Hubertsburgs slott utan landavträdelse. Preussen hade således hävdat sin stormaktsställning. Frankrikes kolonialvälde hade lidit oerhört avbräck, varemot England gjort rika vinster.

Sjuårskriget, se Nordiska sjuårskriget.

Sjåare (av holl. *sjouwen*, slita och släpa), nedsättande benämning på hamnarbetare.

Själ. Själsbegreppet har utvecklat sig ur den primitiva människans världsåskådning, i vilken särskilt upplevelser under drömmen framkallat föreställningen om människan som ett dubbelväsen. På detta stadium tänkes S. icke som något immateriellt i egentlig mening utan som en finare, eterisk substans, vilken bor i kroppen och under vissa förhållanden kan föra ett självständigt liv. En sådan uppfattning av S. var förhärskande i antiken; först i den platonska idealismen fattas den som en rent andlig verklighet, och denna uppfattning utvecklas vidare hos nyplatonismen och medeltidsskolastiken. I modern filosofi ha

många tänkare, ss. Cartesius, Leibniz, Locke och Berkeley samt senare Lotze, antagit en själssubstans som bärare av våra psykiska akter. Andra filosofer, t. ex. Hume, ha kritiserat denna föreställning och endast antagit en ström av psykiska förlopp utan substantiellt underlag. Förhållandet mellan S. och kroppen har förklarats på fyra olika sätt. *Materialismen* (Holbach, Büchner) härleder det psykiska ur det fysiska och fattar det som hjärnans funktioner. *Spiritualismen* anser S. vara vårt egentliga väsen, medan kroppen är ett fenomen därav (Leibniz). *Dualismen* antager en växelverkan mellan kropp och S., vilka båda fattas som reella (Cartesius), och *parallellismen* antager, att de psykiska och fysiska processerna äro att fatta som två jämnlöpande serier, vilka aldrig skära varandra (Spinoza). En form av parallellteori, som kommer materialismen nära, är den s. k. *epifenome'nteorin*, enl. vilken de psykiska förloppen äro "beledsagande" företeelser till vissa processer i centrala nervsystemet.

Själagård, stundom under medeltiden beteckning på anstalter av samma slag som helgeandshusen. En S. fanns under senare medeltiden i Sthlm vid nuv. Själagårdsgatan, en annan i Kalmar.

Själahus, under medeltiden benämning på härbärgen för vägfarande, vilka uppfördes i de stora skogarna, särskilt i Norrland.

Själakult, väsentligen detsamma som dödskult.

Själamässa, se Requiem; jfr Likbegängelse sp. 502.

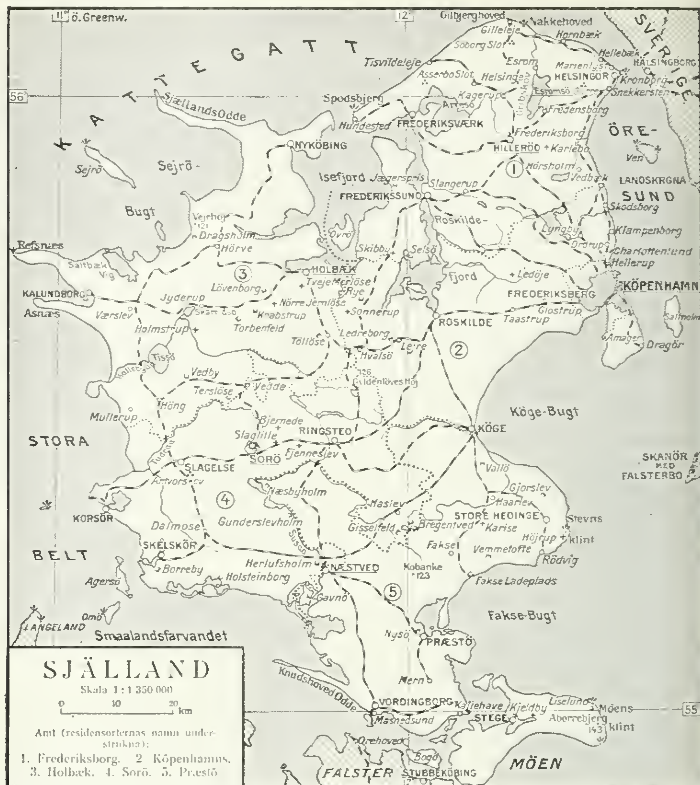
Själar, se Sälar.

Själaringning, ringning med kyrkklockorna för en avliden; medeltida kyrkobruk, som även efter reformationen bibehölls flerstädes i Sverige l. på senare tid återinförts.

Själavandring. Tron på en S., d. v. s. att människans jag l. själ efter döden kan övergå i en annan kropp (människa l. djur), förekommer redan på primitivt stadium. Besläktade äro föreställningarna, att personer under livstiden kunna förvandlas till djur, träd o. s. v. Mera utvecklad framträder tron på S. hos vissa indoeuropeiska folk, framför allt indierna, hos vilka den förbundits med vedergällnings- och kastidéerna. Enl. indisk tro födes människan upprepade gånger tillbaka till jordelivet (jfr Samsara), och hon når då den ställning, hon på grund av sina gärningar i en föregående existens förtjänar (jfr Karma). De upprepade återfödelserna te sig emellertid spec. för de tänkande ss. en förbannelse, och så blir frågan om frälsningen från S. i många system en centralfråga (jfr bl. a. Brahman samt Buddha sp. 730 f.). Liknande tankar (om återfödelse för rening och om frälsning från S.) förkunnades i Grekland av orfiker och pytagoréer (jfr även Platon sp. 312). Också hos kelterna skall tron på S. ha varit utvecklad. I nyare tid har den indiska själavandringstron upptagits av teosofin, där den emellertid insatts i ett av utvecklingstanken bestämt och helt och hållet optimistiskt sammanhang.

Själevad, socken i Västernorrl. l., pastorat i Härnösands stift. I S. ligger N. Ångermanlands folkhögskola. 8,200 inv.

Själevads och Arnäs domsaga i Västernorrl. l. utgör ett tingslag, omfattande socknarna Mo, Själevad, Björna, Trehörningsjö,

Gideå, Arnäs och Grundsunda. 27,685 inv.

Själevadsån, M o å n l. M o ä l v e n, älv i Västernorrl. l., uppstår ur de i Anundsjön mynnande Anundsjöåarna, mottager vänsterbifloden Utterån och mynnar i örnsköldsviksfjärden. 2,250 kvkm:s flodområde.

Själland, da. *Sjælland* (äldre form *Seland,* av lat. *Sela'ndia*), Danmarks största ö. S., som skiljes från övriga danska öar av Samsö Belt och Stora Belt, Smaalandsfarvandet och sunden vid Falster och Möen, omges f. ö. av Kattegatt, öresund och östersjön. Kusten, som flerstädes löper ut i klint- l. sanduddar, är (särskilt i v. och n.v.) rik på inskärningar; bland dylika märkas Köge-, Fakse- och Sejrö-Bugt samt Isefjord. Ön är ett kuperat lågland, övervägande täckt av moränlera, och har sina högsta punkter i Gyldenlöves Höj (126 m.), Kobanke (123 m.) och Vejrhöj (121 m.). Det största slättområdet lig-

ger innanför Köge-Bugt. I n.ö., vid Tisvildeleje, märkas stora flygsandsfält. 10,3 % av arealen täckas av skog. Öns och samtidigt Danmarks största insjöar äro Arresö och Esromsö, dess största vattendrag Susaa. S. är mycket bördigt; av arealen äro 72,9 % odlade. F. ö. äro boskapsskötsel och fiske huvudnäringar. Järnvägarna hade 1925 en sammanlagd längd av 985 km., varav 559 ägdes av staten. Ångfärjeförbindelse med Sverige (Köpenhamn—Malmö, Helsingör—Hälsingborg), Fyn (Korsör—Nyborg) och Falster (Vordingborg—Orehoved). S. har 20 städer, av vilka de största äro Köpenhamn med Frederiksberg, Helsingör, Slagelse, Roskilde, Holbæk och Næstved. 7,018 kvkm. 1,1 mill. inv. — S., Möen, Samsö, Amager, Saltholm och Sejrö samt en del smärre öar bilda s j ä l l ä n d s k a ö g r u p p e n, som omfattar 5 amt jämte Köpenhamns stad. Ön ingår i Köpenhamns stift och Roskilde stift, bildade 1922 genom delning av S:s s t i f t. — Se ill. till D a n m a r k sp. 41—51.

Själsförmögenheter. Hos ett flertal äldre psykologer uppfattades de olika yttringarna av psykiskt liv, förståndet, känslan och viljan, som självständiga krafter l. förmögenheter. Gentemot denna uppfattning ha moderna psykologer hävdat, att de olika själsyttringarna äro att fatta som moment i en enhetlig process, vilka alltid förutsätta varandra.

Självssjukdomar, detsamma som sinnessjukdomar.

Självalstring, se U r a l s t r i n g.

Självantändning, vissa ämnens antändning och förbränning under mer l. mindre utpräglade eldfenomen utan tillförsel av värme utifrån. S. kan bero på ämnets särskilt stora kemiska frändskap till syre (fosforväte, zinketyl, fosfor m. m.) l. därpå, att det i ytterst finfördelat tillstånd bringas i intim kontakt med luftens syrgas, varav oxidationen i hög grad underlättas. S. kan även orsakas av mikroorganismer (jfr S j ä l v u p p h e t t n i n g). Oljedränkt trassel o. d., som anhopats, har benägenhet till S., beroende på oljans genom trasselfibrerna finfördelade tillstånd, samt trasslets dåliga värmeledningsförmåga. Nyutrivet träkol, som har förmåga att såväl mekaniskt som kemiskt binda stora mängder syre, har av samma orsak benägenhet till S. Jfr P y r o f o r e r.

Självavbrytare, se S t r ö m b r y t a r e.

Självavläggare, se S k ö r d e m a s k i n.

Självbefläckelse, se O n a n i.

Självbefruktning, se H e r m a f r o d i t i s m och P o l l i n a t i o n.

Självbindare, se S k ö r d e m a s k i n.

Självdeklaration, den samling uppgifter om sina inkomst- och förmögenhetsförhållanden, som en person är skyldig lämna att tjäna som grund för taxering till beskattning (se S k a t t e l a g s t i f t n i n g). — För att möjliggöra en rättvis taxering infördes fr. o. m. 1903 allmän deklarationsplikt. Skyldighet att avgiva deklaration åligger *utan särskild anmaning*: 1) *verk* l. *bolag*, som är försett med K. M:ts oktroj l. blivit registrerat ss. aktiebolag l. står under offentlig kontroll; 2) *svensk medborgare, som är här i riket mantalsskriven*, därest han a) under nästföregående år (l. räkenskapsår, då detta ej sammanfaller med kalenderåret) varit

taxerad till inkomst- och förmögenhetsskatt l. inkomstbevillning, l. b) sagda år (räkenskapsår) åtnjutit inkomst till belopp av minst- 600 kr. av sådan beskaffenhet, att inkomsten bör taxeras till inkomst- och förmögenhetsskatt, l. c) vid nästföregående års (räkenskapsårs) utgång ägt förmögenhet till så stort belopp, att $^1/_{60}$ därav uppgått till minst 600 kr. (d. v. s. 36,000 kr.), l. d) under nästföregående år (räkenskapsår) åtnjutit så stor inkomst av nämnda beskaffenhet och vid nästföregående års (räkenskapsårs) utgång ägt så stor förmögenhet, att inkomsten och $^1/_{60}$ av förmögenheten tillsammans uppgått till minst 600 kr.; 3) *annan skattskyldig* under samma förutsättningar som för svensk medborgare med undantag därav, att summan 600 utbytes mot 100. Äkta makar skola i regel deklarera var för sig; även betr. äkta makar i äktenskap, ingångna före 1921, är detta för taxeringsmyndigheterna mest praktiskt. Skattskyldig skall även deklarera för sina hemmavarande barns förmögenhet — men ej inkomst — under förutsättning: 1) att barnet icke 31 dec. nästföregående år uppnått 21 års ålder och 2) att summan av barnets eventuella inkomster och $^1/_{60}$ av dess förmögenhet icke överstiger det till inkomst- och förmögenhetsskattetaxeringen gällande ortsavdraget för ifrågavarande ort. Är så förhållandet, skall nämligen barnet självt taxeras. — *Efter anmaning* av taxeringsnämnds ordf. l. kronans ombud hos prövningsnämnd är även den, som icke på grund av bestämmelserna här ovan har uppgiftsplikt, skyldig att avgiva deklaration. — Försummelse att avgiva deklaration medför förlust av rätt att överklaga den taxering, för vilken deklarationen skolat ligga till grund. Lämnar uppgiftsskyldig i deklarationen oriktiga uppgifter, på grund varav han icke blivit taxerad l. blivit för lågt taxerad, kan han ådömas böter: a) *om uppgifterna avlämnats mot bättre vetande*: intill fem gånger det skattebelopp, som genom det svikliga förfarandet undandragits l. skulle ha undandragits, därest det oriktiga meddelandet blivit följt; b) *om deklaranten gjort sig skyldig till grov vårdslöshet*: intill två gånger samma skattebelopp. — Deklaration skall vara avlämnad *före 1 mars*, men deklarant, som enl. lag är skyldig föra handelsböcker, kan på därom hos taxeringsnämndens ordf. gjord framställning erhålla anstånd intill *15 april*. Uppgifterna i deklarationen skola avse nästföregående kalenderår l. det räkenskapsår, som gått till ända närmast före 1 mars det år, taxeringen verkställdes. — Deklarationsformuläret utgöres numera av en huvudblankett jämte fyra bilagor. Den, som för handelsböcker, skall för tid, som deklarationen omfattar, bifoga *bestyrkt* avskrift av in- och utgående balansräkning samt vinst- och förlusträkning. Bolag skola dessutom insända revisions- och förvaltningsberättelser. I mantalsskrivningskommunen skall alltid avlämnas en fullständig deklaration, d. v. s. huvudblankett och eventuellt därjämte bilaga och räkenskapsutdrag, trots att dylika handlingar understundom även måste avlämnas i andra kommuner. Äger skattskyldig fastighet l. driver han rörelse inom annan kommun än mantalsskrivningskommunen, skall författningsenlig *bilaga*, åtföljd av ovannämnda

räkenskapsutdrag, om sådana finnas, avlämnas till den kommun, där fastigheten är belägen l. rörelsen bedrivits, för att därstädes taxeras till bevillning. (Inkomst av fastighet bevillningstaxeras dock endast, om nettoinkomsten överstiger 6, resp. 5 % av jordbruks- resp. annan fastighets taxeringsvärde.) Beträffande *handlande* i städer, som innefatta flera församlingar, gäller, att den handelsrörelse, de därstädes idkat, bevillningstaxeras inom mantalsskrivningsförsamlingen, varför deklaration endast behöver avlämnas i sistnämnda församling. — Utöver deklarationsformulärets anvisningar torde följande vara att iakttaga. *A. Inkomst av fastighet.* Grundförbättringar, t. ex. kostnader för inledande av W. C., elektriskt ljus o. d., få icke avdragas ss. reparationskostnad, ej heller lagfartskostnad ss. omkostnad för fastigheten. Vid en eventuell fastighetsförsäljning få dessa kostnader däremot givetvis avdragas vid beräkningen av eventuell försäljningsvinst. *B. Inkomst av kapital.* Inkomst av bostadslägenhet skall redovisas som inkomst av kapital och ej som inkomst av fastighet, vare sig den är uthyrd l. begagnas för eget bruk. Om aktiebrev och kupong äro i olika händer, är den, som innehar kupongen, skattskyldig för utdelningen. *C. Inkomst av arbete. I. Inkomst av arbetsanställning l. tjänst, pension m. m.* Därest deklaranten varit anställd hos olika arbetsgivare under året, skola såväl anställningarna som tiden för anställningen och lönen hos de olika arbetsgivarna specificeras. Detta gäller även beträffande avdrag från lönen l. arvodet, ss. reseavdrag, avdrag för obligatoriska avgifter för tjänstepension m. m., vare sig det gäller fast anställning l. sådan av mera tillfällig natur. Betr. avdrag för resor till och från arbetsplatsen kan dylikt avdrag i regel erhållas, om avståndet mellan hemmet och arbetsplatsen är c:a 3 km. Sjuklingar och åldringar erhålla helt naturligt reseavdrag även för kortare vägsträckor. Gift kvinna, som på grund av arbete utom hemmet är i avsevärd grad förhindrad att ägna sig åt hemmets skötsel, kan, *om så begäres*, erhålla avdrag med högst 200 kr. Dessutom erhåller gift kvinna från inkomst av tjänst l. rörelse automatiskt ett avdrag å 200 kr., vilket verkställes av taxeringsmyndigheterna *utan deklarantens begäran. II. Inkomst av rörelse l. yrke* (de s. k. fria yrkena härunder inbegripna). Rörelseidkare, som för handelsböcker, torde beakta nödvändigheten av att erforderligt antal konti uppläggas (t. ex. skatters, hyrors, löners och propriekonto m. fl.) för undvikande av alltför stor belastning av rörelsens omkostnadskonto. Härigenom besparar sig den skattskyldige tidsödande och besvärliga specifikationer, som under motsatt förhållande givetvis påfordras av taxeringsmyndigheterna. De icke bokföringsskyldiga rörelseidkarna böra uppmärksamma, att som inkomst skall upptagas värdet av varor ur affären, som användas l. förbrukas av den skattskyldige l. hans familj. Vid *bevillningstaxeringen* äga båda kategorierna rörelseidkare rätt till avdrag från nettoinkomsten med 5 % å taxeringsvärdet för fastighet l. del av fastighet, som användes i rörelsen. I sistnämnda fall beräknas taxe-

ringsvärdet för den del av fastigheten, som användes i rörelsen, i proportion till hyresavkastningen. *III. Inkomst av icke yrkesmässig verksamhet och tillfälliga inkomster.* Under denna rubrik upptagna realisationsvinster torde alltid specificeras. Har vid försäljning av fastighet uppstått *skattepliktig* vinst, bör specifikationen innehålla följande: 1) fastighetens inköps- l. byggnadspris; 2) fastighetens försäljningspris; 3) utförda grundförbättringar; 4) uppgift å provisioner l. andra kostnader vid försäljningen och till vilka dessa utbetalats. *D. Inkomst, som man förvärvat i egenskap av delägare i enkelt bolag, vanligt handelsbolag, kommanditbolag l. rederi.* Bolagets l. rederiets deklaration med bilagor och räkenskaper skall upprättas i så många exemplar som antalet delägare och avlämnas till ordf. i taxeringsnämnd l. annan lagstadgad myndighet å den ort, där varje särskild delägare skall taxeras. *Särskild uppgift av inländskt aktiebolag och solidariskt bankbolag.* Till bolags kapital räknas såväl aktie- och lottkapital som reservfonden, och skola nämnda tillgångar som regel upptagas enl. ingående balansräkningen för nästföregående år. Har kapitalet under året undergått förändring, skall medelstorleken upptagas, men bör i dylikt fall utredning bifogas. — Från den under rubriken *Sammanfattning* verkställda summeringen av de olika inkomsterna få göras avdrag: *Allmänna avdrag* få endast göras för de *kommunalutskylder* som *förfallit* till betalning under *nästföregående* år. Som kommunalutskylder räknas även å vissa kommuners kronodebetsedlar upptagna avgifter, ss. landstingsskatt, vägskatt, bidrag till skjutsentreprenaderna, till dövstumundervisningen och till tingshusbyggnad ävensom prästerskapets indragna tionde. *Gäldränteavdraget* avser sådan ränta, som ej berör viss inkomstkälla, för vilken särskild bilaga är lämnad, således t. ex. aktieräntor l. räntor å privata lån m. fl. Avdrag för *periodiskt understöd* får ej göras för vad som utbetalas till någons undervisning l. uppfostran, varför således avdrag för ett gemensamt understöd till frånskild maka och barn, som stå under hennes omvårdnad, endast får göras för den del, som gäller den frånskilda makan. Därest hustru är särskilt skatt- och uppgiftsskyldig och den ena makens inkomst icke förslår till täckande av ovanstående avdrag, får ifrågavarande belopp, i den mån avdrag därför sålunda ej kunnat ske, avräknas från den andra makens behållna inkomst. *Särskilt yrkande om avdrag för värdeminskning.* Värdeminskningsavdrag för fastighet medgivas som regel med viss procent å brandförsäkringsvärdet, därest detta står i rimlig proportion till taxeringsvärdet. För stadsfastighet brukar beviljas ½ och för lantfastighet 1 à 2 %. *E. Förmögenhet* skall numera specificeras, även om slutresultatet, efter avdrag av skulderna, skulle utvisa brist. *Sammanställning till bevillningstaxeringen.* Här har deklaranten endast att upptaga sådan inkomst, som åtnjutits i *mantalsskrivningskommunen* (således i allm. inkomst av kapital, tjänst och tillfälliga inkomster). Från den till bevillning

i mantalsskrivningskommunen sammanräknade inkomsten får därefter avdragas motsvarande belopp (allmänna avdrag) som vid inkomst- och förmögenhetsskattetaxeringen med undantag av utskylder, som icke i någon form få avdragas. *Särskilda upplysningar och yrkanden.* Har deklaranten under nästföregående år ingått äktenskap, bör tidpunkten angivas för eventuell uppdelning av taxeringen. Under denna rubrik kan även lämpligen upptagas anhållan om s. k. "avdrag för ömmande omständigheter" och skälen härtill. Har deklarant under nästföregående år på grund av sjukdom l. arbetsbrist varit oförmögen till arbete, bör detta här angivas och om möjligt styrkas medelst intyg.

Självdigestion, sönderdelning av ett organ genom dettas egna enzym. S. kan inträda under livet i bukspottkörteln vid skador på denna. Hur stor del S. har i uppkomst av magsår, är ovisst; däremot upplöses genom S. magslemhinnan efter döden. Ur vetenskaplig synpunkt mycket studerad är den S., som inträder i organ, som krossats till en gröt (autolys).

Självdockande kallas en flytdocka, om ena delen av dockan kan torrsättas å den andra för rengöring och reparation.

Självfrätsten, detsamma som rapakivi.

Självförbränning (lat. *combu'stio sponta'nea*), häftig stegring av kroppens normala förbränningsprocesser, ledande till förstöring av kroppen t. o. m. under eldfenomen. S. är ett rent fantasifoster, som endast i äldre tider på allvar diskuterades.

Självförgiftning, se Autointoxikation.

Självhämnd, av enskilda utkrävd hämnd för dem tillfogad oförrätt. Hos folk med primitiv rättsordning är S. en tillåten form för rättskipning. Även förekommer, att denna hämndrätt tillkommer den förorättades ätt, klan o. s. v. I Norden förekom S. långt in i medeltiden. Vid brott till liv och lem hade den formen av blodshämnd (se d. o.). Genom brottslingens fredlösförklarande på tinget sanktionerades S. i viss mån av samhället, som dock därvid tog avstånd från dess utsträckande till ätten. Det första steget till övervinnande av S. var genomdrivandet av nödtvungen försoning av de flesta brott med böter. Med samhällsmaktens och rättsväsendets starka utveckling har S. sedermera steg för steg inskränkts och straffbelagts. Jfr Självtäkt.

Självinduktionskoefficient, självinduktivite't, värdet på en självinduktion, mätes i henry l. cm. (se Induktion sp. 1353).

Självinfektion, autoinfektion (se d. o.).

Självjäsning, se Andning sp. 423.

Självljud, se Sonanter.

Självlysande ämnen, fosforescerande ämnen.

Självmord betraktades i Sverige, i motsats till vad numera är förhållandet, före 1864 års strafflag som ett brott, och försök därtill bestraffades. Kyrkolagen 1686 föreskrev, att en självmördares begravning skulle försiggå i stillhet, vilken bestämmelse upptogs även av 1894 års jordfästningslag och först 1908 upphävdes.

Självpantning l. pantning, den form av självtäkt (se d. o.), då någon egenmäktigt sätter sig i besittning av en sak för att skaffa sig säkerhet för en rättig-

Sjö slott.

het, som han har l. anser sig ha. S. är i regel straffbelagd. Dock får jakträttsinnehavare l. ägare av fiskevatten taga redskap o. d. från den, som på bar gärning anträffas olovligen jagande l. fiskande, s. k. avtäkt. Kreatur, som olovligen inkommit på annans mark, får markens ägare lägga beslag på, s. k. intäkt, och ev. sälja på offentlig auktion.

Självpotential, se Induktion sp. 1353.

Självrening av vattendrag består däri, att organiska ämnen, som tillförts vattnet (t. ex. genom kloakledningar), efter hand minskas l. försvinna, huvudsakl. under inverkan av bakterier. Se även Biologisk rening.

Självspilling (av *spilla* i den ä. bet. fördärva), självmördare.

Självstympning, se Autotomi och Regeneration.

Självstyrelse, detsamma som autonomi.

Självtäkt, det förfarande, då någon egenmäktigt tar sig rätt. S., som i äldre tider var tillåten och bruklig (jfr Självhämnd), är nu i regel straffbelagd. Dock får gods av sin ägare återtagas från "lösker man" l. från den, som misstänkes vilja rymma. Stulet gods får ägaren återta, då tjuven påträffas på bar gärning. Se vid. Självpantning.

Självupphettning av fuktiga organiska ämnen förorsakas av jäsnings- och förruttnelseorganismer. Användes för beredning av vissa födoämnen (surkål, surströmming) och fodermedel (pressfoder, jäsfoder) men kan också leda till dessas förstöring och t. o. m. till självantändning (jfr d. o.) av stråfoder. S. förhindras genom torkning och med luftning åstadkommen avkylning samt betr. hö genom att inströ koksalt.

Sjö, Sjöö, gods i Holms skn, Uppsala l., fideikommiss inom ätten Banér. Godset är känt sedan 1400-t:s början. Det nuv. slottet, ett av de största och till det yttre bäst bevarade från den karolinska tiden, uppfördes av N. Tessin d. ä. Delar av den praktfulla barockinredningen ha bevarats.

Sjöanemo'ner, havsrosor l aktinier, *Actinia'ria,* en grupp koralldjur av ordn. *Zoanthactinia'ria.* S. äro solitära, skelettlösa, ofta vackert färgade korallpolyper med talrika tentakler och en bred fotskiva, medelst vilken förflyttning kan ske utefter stenar, vattenväxter o. d. på havsbotten. Vid beröring sammandra sig S.; många utskjuta även nässelkapselbeväpnade trå-

Sjöanemon.

dar genom kroppsväggen. En av de praktfullaste S. är den röda *Acti'nia equi'na.* Många arter vid Sveriges västkust.

Sjöartilleri, se Kanon sp. 508 ff.

Sjöberg. 1. Erik S., f. 1794, d. 1828, skald under pseud. Vita'lis. Son av en prästdotter och en dräng, uppväxte S. i svåra och fattiga förhållanden, vilket satte djupa spår i hans stolta och lättsårade natur. Han debuterade 1819 med en saml. *Dikter,* varpå följde två häften *Senare dikter* (1820) samt *Nyare dikter* (1825). S:s poesi är dels allvarlig på den romantiska idealismens grund, elegisk l. manligt resignerad (*Enslingens sång i den stora öknen, Försakelse*), dels en intellektuell enstörings bittra satir l. burleska komik (*Komiska fantasier*). Ehuru S:s dikter ge uttryck åt ett starkt personligt skaldetemperament, stå de i mycket i beroende av såväl Tegnér och Geijer som fosforisterna. — 2. Axel S., f. 1866, målare. S., som utgått från Konstnärsförbundets stämningsmåleri men i sin senare färgstarka och summariska stil närmat sig

Erik Sjöberg.

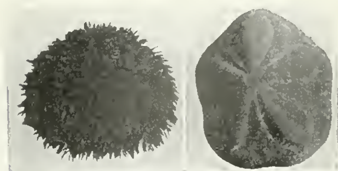
Ejderskyttar. Målning av Axel Sjöberg.

modernare riktningar, har främst hämtat motiven till sina oljemålningar och akvareller från Stockholms yttre skärgård. Med kärv kraft och ofta dramatiskt patos har han återgivit havsbandets natur och i monumentala kompositioner skildrat skärgårdsbor i arbete. — 3. Birger S., f. 1885, författare, tidningsman, redaktionssekreterare i Helsingborgs-Posten 1909—24. S. vann en vidsträckt popularitet med *Fridas bok* (1922), en samling av honom själv tonsatta visor, i vilka han med en egenartad blandning av ironi och medkänsla tecknar en nutida svensk småstadsidyll. I den breda romanen *Kvartetten, som sprängdes* (2 dlr, 1924) återvände han till samma miljö, medan diktsamlingen *Kriser och kransar* (1926) i en fragmentarisk och dunkel men starkt personlig form ger gestalt åt en patetisk bekännelselyrik.

Sjöbjörn, se Öronsälar.

Sjöblad, se Heraldik sp. 662.

Ord, som ej återfinnas under Sj-, torde sökas under Sch- och Sh-.

T. v. Reguljär sjöborre, sedd från sidan. — T. h. Irreguljär sjöborre (taggarna avlägsnade).

Sjöbo, municipalsamhälle (sedan 1898) i S. Åsums skn, Malmöh. l. S., som är station vid Malmö—Simrishamns järnväg och ändpunkt för Kävlinge—S. järnväg, är en betydande handels- och industriort. 1,135 inv.

Sjöbok, detsamma som seglingsbeskrivning.

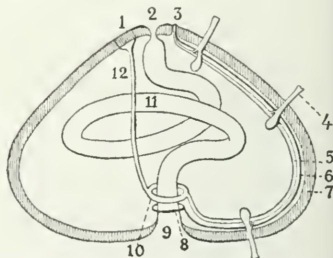
Sjöborg. 1. N i l s H e n r i k S., f. 1767, d. 1838, fornforskare, prof. i Lund 1799. S. företog på 1790-t. resor i Tyskland och Sverige för utforskning och insamling av fornminnen. Bland S:s arbeten märkas *Inledning till kännedomen om fäderneslandets antiqviteter* (1797), ett antal landskapsbeskrivningar samt *Samlingar för Nordens fornälskare* (3 bd, 1828—30). S. nedlade stort arbete på väckande av intresset för vården av våra fornminnen och är den egentlige stiftaren av Lunds univ:s historiska museum. — 2. E r i k S., f. 1878, jurist, diplomat. S., som 1912 blev expeditionschef i jordbruksdepartementet och 1916 revisionssekreterare, var 1913—18 led. av de blandade domstolarna i Egypten, övergick därefter till diplomatin och blev 1922 kabinettssekreterare i utrikesdepartementet. S. har efter världskriget varit ordf. i flera skiljedomstolar. Han var suppleant och led. i svenska delegationen vid N. F:s församlingar sept. 1925 och mars 1926 och svenskt ombud i N. F:s råd juni 1926.

Sjöborrar, *Echinoi'dea,* en ordn. T a g g h u d i n g a r med hos r e g u l j ä' r a S. mer l. mindre klotformig, radiärsymmetrisk, hos i r r e g u l j ä'r a S. oval, något plattad, bilateralsymmetrisk kropp. Kroppsväggen stödjes av tätt liggande, hårda kalkplattor och skyddas även av rörliga taggar. Munöppningen har ofta en komplicerad käkapparat, "Aristoteles lykta". S. leva i havet, vanl. nära kusterna; livnära sig av blötdjur, alger m. m. Vissa S. kunna borra sig in i stenar. Allmänna vid Sveriges västkust äro t. ex. h a v s i g l a r n a, *Echi'nus,* och de irreguljära h j ä r t b o r r a r n a, *Echinoca'rdium.* H a v s t u r b a n e n, *Ci'daris cidaris,* som bär långa taggar, lever i Atlanten och Medelhavet.

Sjöbris, se L a n d - o c h s j ö - v i n d.

Sjöbädd, se S t a p e l. *Skeppsb.*

Sjöfart, samfärdsel till sjöss. Man skiljer mellan flod-, kanal- insjö-, kust- och oceanfart, vidare mellan reguljär fart, i vilken far-

Sjöborre i genomskärning, sedd från sidan. Schematisk bild av viktigare organ. 1 madreporplatta, 2 analöppning, 3 ocellarplatta, 4 ambulakralfot, 5 radiär kanal av vattenkärlsystemet, 6 radiär nerv, 7 kroppsvägg, 8 nervring, 9 mun, 10 vattenkärlsystemets ringkanal, 11 tarm, 12 stenkanal. Könsorganen äro belägna i övre delen. — Jfr T a g g h u d i n g a r.

tygen regelbundet trafikera bestämda linjer, och fraktfart, i vilken fartygen uppsöka trader, på vilka fraktmarknaden är bäst. Jfr Handelsfartyg.

Sjöfartsbok, bok, som skall innehas av varje sjöman, som påmönstras å svenskt fartyg. S. utlämnas vid inskrivningen å sjömanshus och har till ändamål att tjäna ss. legitimationshandling.

Sjöfartsnämnd, se Handels- och sjöfartsnämnd.

Sjöfordringar, sådana i samband med sjöfart uppkommande fordringar, för vilka en borgenär kan kräva betalning endast ur sjöförmögenheten, d. v. s. fartyg, frakt och i fartyg inlastat gods. Till S. räknas dels bärgarlön, ersättning i gemensamt haveri och bodmerilån, för vilka fordringar all sjöförmögenhet svarar; dels ersättning för skada, som vållats av befälhavare l. besättning i tjänsten, samt alla sådana fordringar, som grunda sig på bristande fullgörande av förbindelser, som redaren själv l. annan på grund av hans fullmakt ingått men vilkas fullgörande ankommit på befälhavaren, för vilka fordringar endast redarens sjöförmögenhet svarar (jfr Redare och se vid. Sjöpanträtt).

Sjöfynd, bärgande av övergivet fartyg, skeppsvrak l. därtill hörande redskap l. gods. Enl. lag 2 april 1918 skall fyndet, sedan det anmälts, av distriktets tullförvaltning kungöras i tidningar. Lyckas det icke att så få reda på ägaren, tillfaller fyndet bärgaren, såvida det icke är strandfynd av något så när högt värde, i vilket fall kronan gör sin rätt gällande.

Sjöförhör, se Sjöförklaring.

Sjöförklaring, en av fartygsbefälhavare inför offentlig myndighet avgiven förklaring ang. olyckshändelse, som träffat fartyget l. ombord varande personer. Inom Sverige avgives S. inför rådhusrätt i stapelstad, sedan rapport om olyckan insänts till Kommerskollegium. Å utrikes ort sker förklaringen antingen inför vederbörande utländska myndighet l. ock inför svensk konsul. — Vid sjöolycka av svårare beskaffenhet skall myndigheten dessutom föranstalta om sjöförhör, d. v. s. genom förhör och undersökning söka åstadkomma fullständig utredning om orsakerna till olyckan.

Sjöförmögenhet, se Sjöfordringar.

Sjöförsvarsdepartementet, 1840—1920 ett av de svenska statsdepartementen, sistnämnda år sammanslaget med lantförsvarsdepartementet till försvarsdepartementet (se d. o.).

Sjögestad, socken i Östergötl. l., jämte Rappestad pastorat i Linköpings stift. S. skall framdeles förenas med Gammalkil och Rappestad med Vikingstad till olika pastorat. I S. ligger Östergötlands läns (Lunnevads) folkhögskola. 680 inv.

Sjögreen [-gren]. 1. Carl S., f. 1868, överste och sekundchef för Livregementets grenadjärer 1917—22, chef för Lantförsvarets kommandoexpedition 1923, generalmajor och inspektör för infanteriet 1926. — 2. Axel S., f. 1870, den föreg:s broder, överste och chef för Dalregementet 1916, generalmajor och chef för 1:a arméfördelningen 1926.

Sjögren. 1. Andreas (Anders) Johan S., f. 1794, d. 1855, finländsk språkforskare, direktör för vetenskapsakademins i Petersburg etnografiska museum

Emil Sjögren.

1845. Starkt påverkad av Rask, gjorde S. under mångåriga forskningsresor värdefulla samlingar av språkligt och etnografiskt material från förut i detta avseende så gott som okända områden, spec. Kaukasien och n.ö. Ryssland. Bland hans arbeten märkas grammatikor och ordböcker över flera finsk-ugriska stammars samt osseternas språk. — 2. Anton S., f. 1822, d. 1893, mineralog, bergmästare 1863—89, utförde gruvgeologiska undersökningar och utgav läroböcker i mineralogi och gruvvetenskap. — 3. Otto S., f. 1844, d. 1917, historiker, skolman, utgav ett stort antal populärhistoriska arbeten, bl. a. *Sveriges historia* (5 bd, 1902—03) och *Allmän världshistoria* (4 bd, 1908—10). — 4. Hjalmar S., f. 1856, d. 1922, son till S. 2, 1885—89 anställd som geolog hos bröderna Nobel i Baku, prof. i Uppsala 1888—94, från 1903 intendent vid Riksmuseets mineralogiska avdelning. S. grundade och bekostade under sin livstid utgivandet av "Bulletin of the geological institution of the university of Uppsala" och utövade även i övrigt ett framstående mecenat- och författarskap inom sin vetenskap. — 5. Vilhelm S., f. 1866, rättsvetenskapsman, prof. i Uppsala i rättshistoria 1898, i civilrätt 1907, justitieråd 1909—18, ordf. i Lagberedningen 1918—27. S. har bl. a. på offentligt uppdrag utgivit *Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686—1736* (8 bd, 1900—09). — 6. Emil S., f. 1867, d. 1918, tonsättare, organist vid Johannes kyrka i Sthlm 1891. S. var en romantiskt betonad lyriker, vars tonsättningar, även då förebilder kunna spåras (Chopin, Schumann, Grieg), i form och innehåll återspegla ett säreget och rikt konstnärstemperament. Med förkärlek för smärre former utgav han ett större antal sånger (Drachmanns och J. Wolffs "Tannhäuser", *Sju spanska sånger*, *Kärlekssånger* m. fl.), vilka ställt honom i främsta ledet bland svenska sångkompositörer. F. ö. har S. skrivit fem violinsonater, bland vilka märkes den poesimättade sonaten i e moll, pianokompositioner, ss. två sonater samt samlingarna *Erotikon* och *På vandring*, samt körverk och manskvartetter. — 7. Håkan S., f. 1870, klassisk filolog, prof. i latin i Uppsala 1924, har spec. gjort sig förtjänt om Ciceroforskningen. — 8. Arthur S., f. 1874, tecknare. S. har framträtt som omslagstecknare och bokillustratör i en bred, dekorativ stil. S. har även utgivit ett antal verk om exlibris m. m. — 9. Nils S., f. 1895, bildhuggare, studerade i Paris för Bourdelle, har utfört karaktärsfulla porträtthuvuden, t. ex. av Erik Blomberg (Nat.

mus.), och Vasabrunnen i Kalmar (modellen avtäckt 1926).

Sjögräs, se Enalider.

Sjögueuserna (jfr Geuser), se Nederländerna sp. 705.

Sjögurkor, se Havsgurkor.

Sjögående kallas fartyg, som trafikera öppna hav.

Sjöhare, *Aply'sia de'pilans,* en i Medelhavet levande, till underordn. *Opisthobra'nchia* hörande snäcka. Det bakre av de två paren tentakler påminner något om ett par haröron. Det rudimentära skalet omslutes av manteln. Längd 20—25 cm. Från manteln avsöndras ett rött sekret, som förr ansågs giftigt. Vid Sveriges västkust finnes en närstående art.

Sjöhästar l. hästfiskar, *Hippoca'mpina,* en grupp Havsnålfiskar, som genom huvudets vinkelställning i förhållande till kroppen, som hålles lodrätt, erinrar om en häst. Huden är försedd med benplåtar och ofta algliknande utväxter. Vanliga S., *Hippoca'mpus hippocampus,* lever bland tång i Medelhavet och Atlanten. Se Algfisk.

Sjöjungfru, ett mytiskt väsen, till övre hälften kvinna till den nedre fisk. Föreställningen om S., som grundar sig på den genom renässansornamentiken spridda antika nereidgestalten, har flerstädes i Europa införlivats med folkfantasin. I sagorna skildras S. ss. fagra, gäckande väsen. Jfr även Rå.

Sjökapten, befälhavare å handelsfartyg. Sjökaptensbrev jämte styrmansbrev samt skepparbrev av första och andra klass utfärdas av Kommerskollegium. Erforderliga examina avläggas vid någon av rikets navigationsskolor. Sjökaptensbrev erhålles efter avlagd sjökaptensexamen (8 mån. lärokurs) och 24 mån. styrmanstjänst efter erhållet styrmansbrev; berättigar till befattning som befälhavare å svenska handelsfartyg i all slags fart. Styrmansbrev erhålles efter avlagd styrmansexamen (9 mån. lärokurs) samt 42 mån. sjötjänst, därav f. n. minst 12 mån. å segelfartyg; berättigar till befattning som styrman å svenska handelsfartyg i all slags fart, ävensom befälhavare i inre fart och delvis vidsträcktare fart. Skepparbrev av första och andra klass erhållas efter avlagd skepparexamen av första (3 mån. lärokurs) resp. andra klass (ingen lärokurs), samt 36, resp. 24 mån. sjötjänst, därav f. n. minst 12 mån. å segelfartyg. Skepparbrev av första klass berättigar till befattning som befälhavare å dels alla segelfartyg, dels maskindrivna lastfartyg under 100 bruttoton, samtliga i östersjöfart, ävensom å alla fartyg i inre fart, dock ej passagerarefartyg om 50 ton l. däröver. Skepparbrev av andra klass berättigar till befattning som befälhavare å alla segelfartyg i inre fart samt å segelfartyg under 100 ton i östersjöfart. Skepparbrev av första och andra klassen medföra även rätt att i viss utsträckning vara befälhavarens närmaste man, bästeman ("styrman"), det förra i inre fart och östersjöfart, det senare endast i inre fart. — S. k. konstapel l. "andre styrman", då verklig sådan icke erfordras, innehar ofta skepparbrev. Båtsman (jfr även Indelningsverket) är förste man bland däcksmanskapet och innehar icke några nautiska befälsrättigheter.

Sjökarteverket, under försvarsdepartementet lydande ämbetsverk (jfr Sjökort sp. 685)

med åliggande i huvudsak att genom mätningar och undersökningar inhämta så noggrann kännedom om riket omgivande farvatten och dess segelbara inlandsvatten, som sjöfartens, försvarsväsendets och den allmänna samfärdselns behov fordra, samt att utarbeta och utge sjökort; att författa seglingsbeskrivningar över rikets farvatten och angränsande havsområden (*Svensk Lots*) samt att utföra jordmagnetiska mätningar och undersökningar för tillgodoseende av sjöfartens behov. S. utger veckotidskriften *Underrättelser för sjöfarande.* Under S. sortera kompasskontrollstationerna i Sthlm, Göteborg, Malmö, Kalmar och Sundsvall. — Chef för S. är en officer vid flottan av regementsofficers grad. Verkets fasta personal är sedan 1913 civil. Till mätnings- och byråarbeten kommenderas personal från flottan.

Sjöklimat, maritimt klimat (se d. o. sp. 887).

Sjöko, se Sirendjur.

Sjökock, *Callio'nymus ly'ra,* fisk tillhörande underordn. Taggfeningar. Huvudet är plattat, munöppningen liten, gälöppningarna mycket små. Två ryggfenor, den främre kort och hos hanen försedd med mycket långa fenstrålar. Fjäll saknas. Hanen har blå och grön färgteckning på ovan gulbrun, under gulvit botten. Honan är ovan gulbrun med grön och mörkbrun marmorering, under vit. Längd 25—30 cm. Sveriges västkust.

Sjökommendering, kommendering av ett visst antal officerare, underofficerare och manskap till s. k. sjötjänstgöring på ett å sjöexpedition varande fartyg av flottan. De sjökommenderade åtnjuta särskilda ekonomiska förmåner.

Sjökonung, i de fornnordiska sagorna förekommande benämning på en vikingahövding.

Sjökort, navigeringskarta över kustfarvatten, randhav och oceaner (se ill. sp. 687—690). Ett S. omfattar merendels ett ur nautisk l. geografisk synpunkt enhetligt område. S. äro geodetiskt grundade kartor, i regel upprättade på kartmaterial från sjömätningar. På grund av sitt speciella syfte är S:s karaktär av karta ganska modifierad genom den mängd kompletterande nautiska upplysningar och anvisningar, som äro införda i detsamma. S. kunna indelas i tre huvudgrupper: oceankort, passkort och kustkort. Oceankorten äro i regel konstruerade i gnomonisk projektion (se Kartprojektion sp. 646). Passkorten äro avsedda för navigering över randhaven och trängre farvatten, ss. Nordsjön, östersjön, Kattegatt o. s. v., där navigeringen lägges efter kurslinjer; de äro därför konstruerade i Mercators projektion (se Kartprojektion sp. 648). Kustkorten användas vid angöring av kuster och inlopp samt vid den rena kust- och skärgårdsnavigeringen. De äro i relativt stor skala, 1:200,000 l. större, och i allm. konstruerade i Mercators projektion. över hamnar, trängre fyrbelysta leder o. s. v. finnas dessutom specialkort. Å S. finnas angivna upplysningar ang. måttenheter, kompassens missvisning, kortets rättelsetillstånd m. m. — De officiella svenska S. utarbetas och utgivas av Sjökarteverket. En fullständig förteckning över dem finns i *Katalog över sjökort och seglingsbeskrivningar m. m.* De svenska S. omfatta förutom de fyra största

svenska insjöarna hela Östersjön, farvattnen mellan Östersjön och Nordsjön, Nordsjön samt mindre delar av Spetsbergen, Novaja Semlja och Obmynningen. En kombination av S. och landkarta utgöra några genom Svenska Turistföreningen utgivna skärgårdskartor. — De första S. l. "sjöspeglarna" över de nordiska farvattnen voro författade av holländarna Cornelis Anthoniszoon (1543) och Lucas Jansz. Waghenaer (1584). 1645 utkom det första svenska S. över Östersjön, på privat initiativ författat av ålderstyrmannen Johan Månsson ss. komplement till hans 1644 utgivna berömda "Siö-Book". 1681 erhöll kommendören Werner v. Rosenfeldt K. M:ts uppdrag att låta avfatta ett S. över hela Östersjön. Detta S. fullbordades av lantmätaren och sjökartografen Petter Gedda och utkom i tryck 1695 i form av en atlas om tio kartor. Sedermera följde sjökartografiska verk av Nils Strömcrona 1738, Jonas Hahn omkr. 1750, Johan Nordenankar 1782—97 och G. af Klint 1798—1840. Sjömätningarna och sjökortsutgivningen ha senare handhafts av Sjömätningskåren 1809—24, Sjökartearkivet (förenat med Lotsstyrelsen) 1825—49, Sjökartekontoret 1850—71 samt sedan 1872 av nuvarande Sjökarteverket. Jfr Sjökarteverket och Sjömätning.

Sjökorvar, se Havsgurkor.

Sjökrigshögskolan, inrättad 1898 och förlagd till Sthlm, har till ändamål att bibringa officerare ur marinen vidgad kunskap huvudsakl. i ämnen berörande sjöförsvaret.

Sjökrigskonst, läran om sjökriget, utgör sammanfattningen av militära grundsatser för sjökrigets förande. S. brukar uppdelas i sjöstrategi och sjötaktik. Jfr Krigskonst.

Sjökrigsskolan, organiserad 1867 och förlagd till Sthlm, utbildar personal till officerare vid marinen. Äldre dylika skolor ha funnits i sammanhängande följd från slutet av 1600-t., från 1792 till 1862 ss. del av krigsakademin å Karlberg (se Krigsskola).

Sjölag, lag ang. privaträttsliga förhållanden, som röra sjöfarten. Nu gällande svenska S. är av 12 juni 1891 och är i huvudsak överensstämmande med de danska och norska. De delar av dessa lagar, som berörde sjöfolkets sociala förhållanden, främst befälhavarens och besättningens tjänsteavtal, ha numera efter gemensamt skandinaviskt och finländskt samarbete utbrutits ur S. och jämte nya bestämmelser sammanförts till särskilda sjömanslagar, den svenska av 15 juni 1922.

Sjölejon, se Öronsälar.

Sjölord (eng. *sea lord* l. *naval lord*), titel för de näst sjöministern (första amiralitetslorden) högsta ämbetsmännen inom engelska sjöförsvarsförvaltningen.

Sjölök, havslök, *Urgi'nea mari'tima* (fam. *Lilia'ceae*), lökväxt från Medelhavsländerna. Drogen S. utgöres av de torkade lökfjällen, som bl. a. innehålla glykosider (ss. scillai'n) med verkan liknande den av digitoxin (se Digitalis). Jfr Ratin.

Sjömalm, se Sjö- och myrmalm.

Sjömaning (av holl. *mannen*, langa från man till man), arbeten med tågvirke ombord å fartyg för tacklingens tillverkning, underhåll och reparation.

Sjömansgarn, smäckert, två-

Sjökort. Detalj av svenska kustkortet n:r 60. Skala 1:100 000 (1 cm. på kartan = 1 km. i naturen).

till femsträngt tågvirke, slaget av gammalt upprepat tågvirke.

Sjömanshem, bostads- l. samlingslokal för sjömän, finnas i de flesta större hamnstäder, och flera sällskap och föreningar verka för grundande och utveckling av sådana. Så har Föreningen för upprättande av skandinaviska sjömanshem i utländska hamnar i en mängd hamnar, som beröras av nordisk sjöfart, inrättat S., med vilka förenas olika slags hjälpverksamhet för sjuka och nödställda sjömän.

Sjömanshus, av vilka ett skall finnas i varje stapelstad, ha till ändamål att föra förteckning över och anteckningar ang. svenska

Nautiska beteckningar.

Djupkurvor å äldre sjökort i skalor större än 1:160,000.

Strandlinje och landgrandning t. o. m 3 m. och 6 m.
Fritt liggande grund med djup av 6 m. eller däröver
Fritt liggande grund med större djup än 6 m.

Djupkurvor å nyare sjökort.

3 m:s och 6 m:s kontur för såväl landgrundning som fritt liggande grund
Bränning

Utprickning, sjömärken m. m.

Slät-, kvast- och kryssprickar
Röda ballongkvastprickar, svarta ballongprickar
Fasta prickar röd, svart, röd och svart
Farledsbojar röd, svart
Fyrskepp
Lysbojar röd, svart, svart med vitt bälte
Kl *Kummel*
Stg Bk Tvl *Stångmärken, båkar, tavla*
Fyr med lysvinklar (vit sektor betecknar segelleden)
Farled (å nyare kort heldragen linje)
Enslinje (å nyare kort streckad linje)
Vrak synligt över vattenytan
12 *Vrak över vilket är mindre än 20 m*
Undervattenskabel
Undervattensförsänkning
Inom konturen ofullständigt angivna djup
Inom konturen utsättas nyupptäckta grund endast då djupet är 3,6 m. eller mindre
Magnetiskt störningsområde

Fyrskensbeteckningar.

B 15'	*Blänkfyr med 15 nautiska mils lysvidd*
Bx	*Blixtfyr*
F	*Fast fyr*
Fm B	*Fast fyr med blänk*
Fm Bx	*Fast fyr med blixt*
Int	*Intermittent fyr*
K	*Klippfyr*
Vx, V	*Växelfyr*
Gp Bx (3)	*Gruppblixtsken*

Sjöfartssignaler m. m.

FS	*Station för signalering rör. fyrskepp*
IS	*Station för signalering rör. isförhållanden*
LS	*Lotsstation, (LS) med uppassning endast vid dager*
MS	*Mistsignalstation*
(RPS) ∘	*Radiopejlstation*
RTS ∘	*Radiotelegrafstation*
RS	*Livräddningsstation*
SS	*Station för codesignalering*
SVS	*Stormvarningsstation, (SVS) station med endast anslagstavla*
US	*Station för undervattenssignalering*

Topografiska beteckningar.

Jämför ill. till Karta.

Fabriksskorsten — *Vattentorn, cistern* — *Väderkvarn*

Allmänna förkortningar.

B	*Vitt bälte*
f	*Fin*
g, G, g	*Grön*
gr, gr	*Grov*
Ka, Ka	*Klocka*
Kn, Kn	*Knallsignal, kanon*
Ldb, Ldb, Ld	*Ljudboj*
r, R, r	*Röd*
S, Sn	*Siren*
sp	*Slip*
sv	*Svart*
hv, hv, ov, v, V, v	*Vit, varje*

Djup och höjder anges (i regel) i m.

Bottenbeteckningar.

Bl	*Block*	K	*Klippgrund*
Ga	*Gyttja*	Kr	*Klapper*
Gr	*Gras*	La	*Lera*
Gs	*Sjögräs*	M	*Mudder*
Sd	*Sand*	St	*Sten*
Sk	*Skal*	T	*Tång*

Vattendjup anges å äldre kort till vanligt lågvatten, å nyare kort (fr. o. m. 1918) till medelvatten

Nautiska tecken och förkortningar i svenska sjökort.

sjömän i handelssjöfart, att verkställa sjöfolks på- och avmönstring, att tillhandagå i avseende på de värnpliktigas inskrivning och redovisning m. m. Varje sjöman skall för att kunna påmönstras fartyg vara inskriven vid S., vilka stå under inseende av Kommerskollegium. Varje sjömanshus förvaltas av en direktion, som till sitt biträde har en ombudsman med skyldighet att på- och avmönstra sjöfolk, att ägna uppmärksamhet åt anordningar för förmedling av sjöfolks anställning, att medla vid vissa tvister samt att tillställa vederbörande arvingar avliden sjömans

Sjömärke. Spårö båk vid inloppet till Västervik.

kvarlåtenskap, om sådan kommit S. tillhanda. — S. erhålla sina inkomster dels i form av tonavgifter, som av större fartyg erläggas med vissa ören för ton, dels i form av procent å hyra (1 procent därav erlägges vid avmönstring), dels i form av räntor å sjömanshuskassornas kapitaltillgång samt statsanslag m. m.

Sjömanskåren utgöres av flottans fast anställda manskap.

Sjömanslag, se S j ö l a g.

Sjömansmission, kristen missions- och hjälpverksamhet bland sjömän i ut- och inländska hamnar. S. inrättar läsrum m. m. och bygger i främmande städer kyrkor samt utsänder s j ö m a n s p r ä s t e r och andra hjälpare. Den första svenska S. upptogs 1869 av Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. 1876 började svenska kyrkan S. genom av staten avlönade präster. 1888 upptogs även S. på programmet för Svenska kyrkans missionsstyrelses verksamhet, och från 1900 sorterar kyrkans officiella S. helt under denna. Därjämte bedriva föreningar i olika svenska hamnstäder S. på resp. platser.

Sjömansrulla, en av nationalitetshandlingarna, innehållande uppgifter ang. handelsfartygs nationalitet samt befäl och besättning, ävensom dessas befattningar och avlöning m. m. S. skall alltid medföras, då fartyget anlöper utländsk hamn. S. utfärdas av sjömanshusombudsman, magistrat l. svensk konsul.

Sjömil, föråldrat längdmått till sjöss = 4 bågminuter (= $^4/_{60}$ parallellgrad, se G r a d) av ekvatorn (ung. 7,420 m.). Den numera i Sverige officiellt antagna längdenheten till sjöss är den internationella *nautiska milen* = 1,852 m. (eng. *nautical mile,* fr. *mille marin,* ty. *Seemeile*). Längden överensstämmer nära med en genomsnittlig bågminut av meridianen, därav benämningen *dista'nsminut* l. endast *minut.*

Sjöminister, före 1920 benämning å chefen för dåv. sjöförsvarsdepartementet.

Sjömärke, byggnad l. annat märke, som uppförts l. utlagts till ledning för sjöfarten. S. kunna indelas i f a s t a (fyrar, båkar, kummel och stångmärken samt fasta prickar) och f l y t a n d e S. (fyrskepp och lysbojar samt en mängd olika slags bojar och prickar för utmärkande av fritt liggande grund l. grund i farled). S. handhas av Lotsstyrelsen. Se vid. U t p r i c k n i n g.

Sjömätning, kartläggning av kuster och navigerbara farvatten. Den säregna svenska skärgårdskusten har starkt påverkat utvecklingen av den svenska mätningstekniken, som i flera avseenden är originell och nått en ganska hög standard. — S. stö-

der sig på geodetiska fixpunkter, triangelpunkter i land och astronomiskt bestämda punkter till sjöss utom sikte av land. Efter kusten, över skärgårdarna och de yttersta små klabbarna lägges ett triangelnät, som ofta får en något avvikande karaktär från de nät, på vilka landkartorna äro byggda. S. inom sikte av land brukar man dela i detaljmätning och utsjölodning. D e t a l j m ä t n i n g e n avser dels inmätandet av kustkonturerna (strandlinjen), dels upplodning av farvattnet närmast därintill. Mätningsskalan är härvid i regel 1:20,000. Strandlinjen inmätes i huvudsak grafiskt med tublinjal på mätbord (inskärning). Lodningen utsträckes så långt till sjöss som djup och siktförhållandena medge (75 à 100 m., resp. 6 à 7 nautiska mil). Den sker systematiskt med jämna intervall efter parallella kurser. Härvid användes på mindre djup en på vanligt sätt uppstucken handlodlina, på djupare vatten en automatisk lodningsmaskin. Lodningarnas l. "lodskottens" lägen bestämmas från båten genom "vinkling" med reflexionsinstrument och inläggas i kartan med stationpointer (se d. o.). Det systematiska lodningsarbetet efterföljes av ett grundundersökningsarbete, varunder speciella metoder och apparater komma till användning. Utanför det genom detaljmätningen kartlagda området vidtar lodning med fartyg, u t s j ö l o d n i n g. Inom sikte av land utföres den analogt med lodningen vid detaljmätningen, men mätningsskalan är mindre, i regel 1:50,000. — De svenska S. handhas av Sjökarteverket. *Mätningshistorik.* Kuststräckan Strömstad—Varberg uppmättes 1850—61 och är delvis nymätt 1906—24; Varberg—Kullen mätes f. n. och torde bli färdig 1928 (de äldre mätningarna utfördes 1814—15); Kullen—Trälleborg i huvudsak nymätt 1911—16; Trälleborg—Stenshuvud på 1840-t.; Stenshuvud—Torhamn 1912—17; Torhamn—Valdemarsvik 1835—44 men är sedan 1908 föremål för nymätning; Valdemarsvik—Bråviken 1876—84; Bråviken—Landsort mätes f. n. och torde bli färdig 1930; Stockholms skärgård från Landsort till Arholma 1862—72, viktigare delar dock nymätta de senaste två decennierna; Arholma—Björn 1886—90; Norrlandskusten 1889—1926; Gotland 1832—34, sedermera dock kontrollmätt. Vänern, Vättern, Mälaren, Hjälmaren och Storsjön (Jämtland) ävensom småsjöarna utefter Göta kanal äro likaså kartlagda av Sjökarteverket. Jfr L o d n i n g, P r a k t i s k g e o m e t r i, S j ö k a r t e v e r k e t och S j ö k o r t.

Sjönöt. Blommande exemplar.

Sjönöt, *Tra'pa na'tans* (fam. *Oenothera'ceae*), vattenört med flytande, rosettställda, rutformiga blad och små, vita blommor. Frukten är en stenfrukt med tunt, snart avfallande exokarp och ett par cm.

Sjönöt. Fruktsten.

lång, mörkgrå fruktsten med de kvarsittande foderbladen utvuxna till 4 hornlika utsprång. Fruktstenarna (s j ö n ö t t e r, v a t t e n n ö t t e r) innehålla ett ätligt frö; de användas i Syd-Europa även i radband m. m. Arten förekommer i s. och mell. Europa och fanns ännu intill senaste tid i sjön Immeln i Skåne men synes numera vara fullständigt utdöd i Sverige. Frukter ha dock talrikt påträffats i torvmossar i landets s. och mell. delar. Klimatförsämringen vid bronsålderns slut samt trol. även människans åtgöranden ha orsakat S:s utdöende i Sverige.

Sjö- och myrmalm, järnoxidhydrat, som utfälles ur järnhaltigt grundvatten i form av svartbrun l. rostbrun ockra, antingen på sjöbottnen (sjömalm, alltefter formen kallad k r u t -, h a g e l -, ä r t -, p e n n i n g -, b ö n -, s k r a g g m a l m etc.) l. under (stundom i) markytan (m y r m a l m). S. är ganska allmän i flera av Sveriges landskap. Järnhalt 40 à 50 %. S. har, enär den är lättillgänglig och ständigt återbildas, förr varit en viktig järnmalm (jfr B l ä s t e r s m i d e). Fr. o. m. 1800-t. har S. huvudsakl. upphämtats i Småland (främst i sjön Vidöstern, Jönköp. l.); malmfångsten har under senare år utgjort några tusen ton. S. användes numera till framställning av gjuttackjärn (endast vid Åminne) samt till reningsmassa i gasverk (se d. o. sp. 1101).

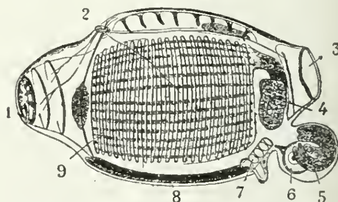
Sjöorre, se S v ä r t e s l ä k t e t.

Sjöpanträtt, för sjöfordringar (se d. o.) åtnjuten panträtt (se d. o.) i sjöförmögenhet. I gengäld för den begränsning till sjöförmögenheten, som sjöfordringarna äro underkastade, är deras rätt i denna så mycket bättre skyddad, då S. förlänats så god förmånsrätt, att inga andra borgenärer kunna få betalt ur sjöförmögenheten, förrän de med S. förenade fordringarna gäldats.

Sjöpenna, se O c t a c t i n i a r i a.

Sjöprotest, fartygsbefälhavares anmälan till vederbörande myndighet ang. timad sjöolycka, vanl. innebärande protest mot de anspråk, som ev. komma att riktas mot honom l. redaren.

Sjöpungar l. a s c i′d i e r, *Tethyo′dea,* en klass vanl. fastsittande, säckformiga M a n t e l d j u r. Larverna, som simma fritt omkring i vattnet, ha väl utvecklat nervsystem och sinnesorgan samt i svansen en ryggsträng. Denna försvinner och sinnesorganen tillbakabildas, då larven omvandlas till S. Samkönade. Ofta förekommer knoppbildning, varvid kolonier uppstå. Av enkla S. äro t. ex. *Asci′dia* och *Ci′ona*

Sjöpungar. Ett individ av en Pyrosomakoloni. 1 mun, 2 ganglion, 3 kloaköppning, 4 analöppning, 5—6 hanliga, resp. honliga könskörtlar, 7 hjärta, 8 endostyl, 9 gälar. Jfr M a n t e l d j u r.

allmänna vid Sveriges västkust, av kolonibildande *Clavelli'na* och de mångfärgade stjärnascidierna, *Botry'llus*. De om salpor påminnande, pelagiska *Pyroso'ma*-kolonierna utsända ett starkt fosforescerande ljus. Varma hav.

Sjöqvist, John, f. 1863, läkare, prof. i medicinsk kemi och farmaci vid Karol. inst. 1918, den förste, som visade äggviteämnenas amfotera karaktär, en för modern äggviteforskning grundläggande upptäckt.

Sjöreda, göra segel o. d. klara före avsegling.

Sjöreglering, åtgärder för att erhålla jämnare avrinning från en sjö l. för att minska sjöns vattenståndsvariationer. En jämnare avrinning medför ett bättre utnyttjande av vattenkraften, så att ett visst extra tillskott av kraft, särskilt s. k. prima kraft (d. v. s. sådan, som kan levereras hela året) erhålles. Avser S. att hålla ett så konstant vattenstånd som möjligt i sjön, sker detta vanl. i jordbrukets, sjöfartens l. fiskets intresse och ofta i strid med vattenkraftsintressena, vilka önska konstant avrinning och sålunda stora magasineringsmöjligheter, d. v. s. så hög högvattenyta och så låg lågvattenyta som möjligt. Även för flottningens skull företages reglering av mindre sjöar, varvid i dessa uppsamlas vatten under vårfloden, vilket sedan avtappas under flottningstiden. Exempel på S. utgöra sänkningen av vattenytan i Hornborgasjön för jordbrukets skull samt den under utförande varande S. av Vänern, genom vilken såväl vattenkraftsintressena främjas genom höjd lågvattenmängd i Göta älv, som farleds- och jordbruksintressena tillgodoses genom resp. höjd lågvattenyta och sänkt högvattenyta i Vänern.

Sjörullföringsområde, område för inskrivning och redovisning av värnpliktiga, som äro inskrivna på sjömanshus. S. står under befäl av en sjörullföringsbefälhavare.

Sjörum. Ett fartyg har S., då det befinner sig i rum sjö.

Sjörup, socken i Malmöh. l., jämte Katslösa pastorat i Lunds stift. 1,000 inv.

Sjöräkning, journalföring och beräkningar ombord å fartyg för tid- och ortbestämning.

Sjörätt, den rättsliga regleringen av sjöfarten. Behovet av internationella rättsregler är av naturliga skäl större på S:s än på något annat område. Under medeltiden utbildade sig också tidigt ett slags internationell S. i de sedvanerättsregler, som gällde för sjöfarten i skilda delar av världen: Consolato del Mare (se Neutralitet) i Italien, Spanien och s. Frankrike; Rôles d'Oléron för det nordliga Frankrike och Visby sjörätt för n. Europa. I nyare tid har den angelsachsiska sjörätten i stor utsträckning kommit att gälla internationellt. Emellertid har det visat sig, att den av det praktiska livets män eftersträvade unifieringen av S. endast delvis kan nås genom utbildande av en internationell sedvanerätt. Likaså kan endast under särskilt gynnsamma förhållanden en unifiering komma till stånd genom avtal mellan de stora internationella organisationerna på sjöfartens och handelns områden. I regel måste därför internationell lagstiftning komma till för att ge stadga och trygghet. En lycklig förening av privat initiativ och statligt ingripande har här åstadkommit betydande

resultat på sjörättsområdet. 1896 bildades på belgiskt initiativ en internationell sjörättsförening, Comité Maritime International, med uppgift att utarbeta förslag till internationella sjörättskonventioner. Den består av ett hundratal framstående redare, köpmän, försäkringsmän och sjörättsjurister från de olika sjöfartsidkande nationerna. De av föreningen utarbetade konventionsförslagen överlämnas till den belgiska regeringen, som i sin tur hänskjuter dem till den internationella sjörättskonferens med delegerade från regeringarna, som med vissa mellanrum sammanträder i Bryssel för att vidare bearbeta de sålunda framkomna förslagen och föra dem fram till undertecknande och ratifikation av världens sjöfartsidkande nationer. På denna väg ha redan betydelsefulla resultat vunnits. Sålunda ha konventioner rör. sammanstötning och bärgning redan för ett tiotal år sedan införlivats med den internationella lagstiftningen. Konventioner ang. begränsning av redares ansvar, ang. sjöpanträtt och fartygsinteckning samt ang. statsfartygs fri- och rättigheter äro undertecknade av ett flertal stater. Frågor om tvångsförsäkring av passagerare, genomgångskonossement och kvarstad å fartyg äro under behandling av Comité Maritime International. Sedan förslagen utarbetats av föreningens kommittéer behandlas de vid föreningens konferenser, vilka äga rum vartannat år. Till dessa konferenser avges yttranden och komma ombud även från de olika ländernas nationella sjörättsföreningar. En svensk förening för internationell S. bildades 1900 (omkr. 150 led.).

Sjöröveri förekom i äldre tider i stor omfattning. Mot slutet av den romerska republikens tid tog S. i Medelhavet en fruktansvärd omfattning. Genom ett stort företag under ledning av C. Pompejus stävjades det dock för lång tid framåt (67 f. Kr.). Under tiden omkr. 800—1050 e. Kr. hemsöktes Europa av ett med strandhugg och erövringar förenat S. i stor skala, nordbornas vikingatåg (se d. o.). Från samma tid blev även muhammedanernas S. omfattande. S. vann även näring genom att i krig legaliserade kapare (se d. o.) ofta i fredstid fortsatte sitt fribytarliv ss. sjörövare, ss. fallet var med de under unionstiden i Östersjön härjande vitalianerna (se d. o.). Fr. o. m. omkr. 1500 utvecklades från Afrikas n.v. kust ett omfattande S. i Medelhavet (se Barareskstaterna). Även i främmande farvatten följdes den europeiska sjöfartens utveckling ofta av S. I stor skala grasserade det på 1600- och 1700-t. i västindiska farvatten, där bl. a. flibustiärerna (se d. o.) höllo till. Kampen mot S. försvårades länge av rivaliteten om sjöherraväldet mellan makterna (t. ex. mellan England och Spanien). Någon allmän internationell samverkan direkt mot S. har icke kommit till stånd, men denna fråga är alltjämt aktuell inom det internationella lagstiftningsarbetet.

Sjösa, gods i Svärta skn, Södermanl. l., känt sedan 1300-t. Slottet är i sitt nuv. skick uppfört på 1700-t., men i bottenvåningen ingå delar av en äldre byggnad, bl. a. ett rum med renässansinredning från omkr. 1600.

Sjösjuka (lat. *nau'sea*), genom ovana lägeförändringar (sjögång, skakning på tåg, kastningar hos luftfartyg m. m.) på obekant

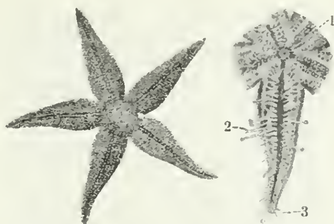
sätt framkallad retning av hjärnan, som utlöser svindel, kväljningar och kräkningsrörelser. Känsligheten för S. är mycket olika; hos de flesta brukar vänjning vid lägeförändringarna småningom inträda. S. är åtminstone för i övrigt friska personer ej livsfarlig. Säkra förebyggande medel torde ej finnas. Bäst verka narkotica av olika slag (jfr K l o r e t o n) och tillgång till frisk luft.

Sjöskolan, L a k e S c h o o l, en omkr. 1800 framträdande grupp engelska skalder, som beteckna romantikens genombrott i engelsk litteratur; till S. räknas Wordsworth, Southey och Coleridge, som en tid bodde tillsammans vid de natursköna sjöarna i Cumberland, vilka särskilt Wordsworth besjungit.

Sjöskum, s e p i o l i't, av vattenhaltigt magnesiumsilikat ($2H_2O$, $2MgO$, $3SiO_2$) bestående mineral med gråvit till blekgul färg och jordartat brott; är lättare än vatten och mycket mjukt. Förnämsta fyndigheterna i Mindre Asien. S. användes till piphuvuden, cigarrmunstycken o. d.

Sjösländor, *Pleco'ptera*, en ordn. I n s e k t e r med tämligen klumpig kropp, trådlika antenner, bitande mundelar och två par, ofta bruna l. gröna flygvingar. S. uppehålla sig vid strömmande vatten, vid vars botten larverna utvecklas.

Sjöstedt. 1. Y n g v e S., f. 1866, entomolog, prof. och intendent (numera avdelningsföreståndare) vid Riksmuseet 1902. S. har bearbetat ett mycket stort entomologiskt material, delvis hopbragt under resor bl. a. till Kamerun 1890—91 och till Kilimandjaro och Massaistäppen 1905—06. Han har sedan 1902 redigerat Entomologisk tidskrift samt utgivit de populära arbetena *I Västafrikas urskogar* (1904) och *Bland storvildt i Ostafrika* (1911). — 2. E r i k S., f. 1866, tidningsman. Pariskorrespondent (under pseud. O s b o r n e) från 1888 till olika svenska tidningar, bl. a. Dagens Nyheter, Stockholms Dagblad samt Stockholms-Tidningen (från 1911), har bl. a. utgivit *Sverige kring Eiffeltornet* (1889) och *Svenskarna i Paris* (1900).

Sjöstjärna, t. v. sedd ovanifrån, t. h. del av sjöstjärna, sedd underifrån. 1 mun, 2 ambulakralfötter, 3 öga.

Sjöstjärnor, *Asteroi'dea*, en ordn. vanl. stjärnformiga T a g g h u d i n g a r med i regel fem armar, som utan tydlig gräns övergå i kroppen (jfr O r m s t j ä r n o r). Då armar saknas, är kroppen pentagonal. På undersidan ligger munöppningen och från denna utgående fåror med ett stort antal ambulakralfötter (jfr T a g g h u d i n g a r). I spetsen på armarna, som stödjas av inre, kotlika kalkstycken, finnes ett öga. Födan, huvudsakl. blötdjur, upptages av magen genom att denna utstjälpes genom munöppningen. Hos S. kunna förlorade armar regenereras. Den vid Sveriges västkust vanligaste S. är *Aste'rias ru'bens*. Den på djupt vatten levande *Brisi'nga corona'ta* har talrika, långa armar.

Sjöstrand, C a r l E n e a s, f.

Victor Sjöström.

1828, d. 1906, finländsk bildhuggare, född i Sverige. S., som 1863 bosatte sig i Finland, visade redan före sin överflyttning intresse för Kalevalamotiven. Dessa av en stark patriotisk stämning omhuldade motiv upptogo honom helt under hans första år i Finland (t. ex. *Väinämöinens sång*, 1865; *Kullervos bane*, 1867). S:s främsta verk är den stilfulla statyn av H. G. Porthan, rest i Åbo 1864. Den i klassicistisk stil arbetande konstnären, länge lärare vid Finska konstföreningens skola i Helsingfors, har kallats den finländska skulpturens fader.

Sjöström, Victor, f. 1879, skådespelare och filmregissör. I den senare egenskapen har han, särskilt genom sina filmer efter verk av Selma Lagerlöf (Tösen från Stormyrtorpet, Ingmarssönerna, Körkarlen), skapat en nationellt svensk filmkonst av hög konstnärlig rang, vilken nått världsrykte. Sedan 1923 är S. anställd vid Metro-Goldwyns filmbolag i Kalifornien. Gift 1922 med Edith Erastoff (se d. o.).

Sjösås, socken i Kronob. l., jämte Drev och Hornaryd pastorat i Växjö stift. 1,230 inv.

Sjösättning, se Stapelavlöpning.

Sjöterritorium, den del av det öppna havet närmast intill en stats landområde, varöver en stat har höghetsrätt. Ett allmänt fördrag, varigenom sjögränsen fastställts, finns icke; urspr. ansågs S. sträcka sig så långt ut som det kunde behärskas från land (det längsta kanonskotthållet från landsidan). I Sverige liksom i Norge omfattar S. 4 distansminuter (4 sjömil), räknat från land l. yttersta skär, som ej ständigt översköljes av havet. I Spanien är S. fastställt till 6 minuter, under det att i de flesta europeiska länder det utgöres av 3 minuter (3 sjömil). Mellan en del makter har denna utsträckning avtalsvis bekräftats betr. fisket. Då det gäller hävdandet av ett lands neutralitet under sjökrig, givas internationella bestämmelser härom (se Neutralitet), men sjögränsens sträckning är ännu ej ens i detta fall internationellt reglerad. S. behöver ej vid alla tillfällen vara densamma. Enl. ett mellan Sverige, Finland och vissa andra länder slutet fördrag om undertryckande av olovlig införsel av alkoholhaltiga drycker står det de kontraherande öppet att inom ett S. av 12 sjömil utöva sin jurisdiktion med avseende å fartyg, som uppenbarligen bedriva sådan olovlig trafik. Naturligen kan den i Sverige omfattade regeln om fyraminutersgräns ej heller tillämpas i Öresund till följd av sundets ringa bredd. Sjögränsen i Bohuslän mot Norge har erhållit en särskild reglering (se Grisbådarna).

Sjötjänstgöring, se Sjökommendering.

Ord, som ej återfinnas under Sj-, torde sökas under Sch- och Sh-.

Sjötofta, socken i Älvsb. l., jämte Tranemo, Mossebo och Ambjörnarp pastorat i Göteborgs stift. 835 inv.

Sjötorp, kanalstation i Lyrestads skn, Skarab. l., vid Vänerns ö. strand, 17 km. n.ö. om Mariestad. Från S. utgår Göta kanal.

Sjötunga, se Tungesläktet.

Sjövall, Einar, f. 1879, läkare, prof. i patologisk anatomi och rättsmedicin i Lund 1914, har bl. a. utgivit arbeten över nervvävnad samt bedrivit populärt medicinskt och socialt författarskap.

Sjövind, se Land- och sjövind.

Sjövärdighet, det skick, i vilket ett fartyg skall befinna sig, för att detsamma skall kunna fullt användas i det slags sjöfart, för vilket det är avsett. — Sjövärdighetsbesiktning, av myndighet (i allm. fartygsinspektör) förrättad besiktning å fartyg till utrönande av S. Dylik undersökning skall i fråga om passagerarefartyg och annat fartyg med en bruttodräktighet av minst 100 registerton förrättas dels innan fartyget får nyttjas i sjöfart och dels sedermera med vissa mellantider. Bestämmelserna härom finnas i lag om tillsyn å fartyg 16 okt. 1914.

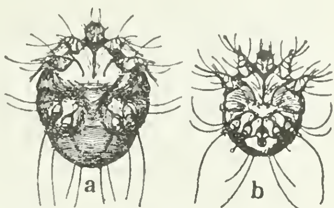
Sjöåklagare, särskild åklagare för brott mot bestämmelserna om fartygs sjövärdighet och säkerheten till sjöss. Befattningen tillkom 1914 i samband med den omfattande nya lagstiftningen i ämnet. S. är tjänsteman hos Kommerskollegium.

Sjöö [sjö], se Sjö.

sk., förk. för skilling.

s. k., förk. för så kallad.

Skabb (lat. *sca'bies*), hudsjukdomar, orsakade av skabbdjur, *Sarcopte'ridae,* en fam. mycket

Skabb. Sarcoptes scabiei. Hanens längd c:a 0,24 mm., honans c:a 0,45 mm. a hona, b hane, sedda från buksidan.

små Kvalster med rund l. oval, vit l. rödaktig kropp; de korta benen ha klor och häftskivor. — Hos *människan* förekommer arten *Sarco'ptes scabie'i.* S. visar sig som knappnålshuvudstora knottror och blåsor, huvudsakl. på buk, bröst och extremiteternas böjsidor; huvudet angripes icke. Spec. mellan fingrarna och vid handlovarna synas 2—3 cm. långa, av djurets exkrementer mörkfärgade, äggfyllda gångar, vilka grävts i överhuden av skabbdjurshonan. Hanen lever som ofarlig parasit utanpå huden. Symtomen äro intensiv klåda, spec. i sängvärmen om natten, då skabbdjuret mest är i rörelse, och då också smittfaran är störst. Den sjukes rivning av huden kan orsaka elakartade retningstillstånd och variga infektioner. S. är mycket smittsam och kan vid tider av trångboddhet uppträda som epidemi. *Behandling* (skabbkur): ingnidning under tre dygn, morgon och kväll, av hela kroppen (dock ej huvudet) med salvor, innehållande parasitdödande medel (ss. naftol, svavel, peru- och storaxbalsam). — *Veter.* Egentlig S. förekommer spec. hos häst och hund och orsakas huvudsakl. av *Sarcoptes scabiei* närstående former. Den yttrar sig liksom andra skabbformer i ett av

Ord, som ej återfinnas under Sj-, torde sökas under Sch- och Sh-.

intensiv klåda åtföljt hudutslag, bestående av små rödaktiga knutor, som övergå till smärre pustler (varfyllda blåsor), vilka brista, varpå varet intorkar till gråaktiga skorpor. Denna S., som är mycket envis, kan sprida sig över större delen av kroppen. — F å r - s k a b b, som i vissa länder uppträder farsotartat och orsakar stora förluster, framkallas av en *Psoro'ptes-* (*Dermatoco'ptes-*) art. Utslaget håller sig företrädesvis till de mest ullbärande delarna, kors och rygg. Ullen sammanklibbas av blåsornas uttömda innehåll och avfaller. Djuren magra starkt. Även hos häst och nöt förekommer *Psoroptes*-skabb. — F o t - s k a b b, å nedre delen av extremiteterna hos häst, orsakas av en *Chorio'ptes-* (*Dermatopha'gus-*) art, som ej suger blod men orsakar eksem. Liknande S. förekommer hos nöt vanl. vid svansroten, där den orsakar riklig avstötning av epidermisceller (hårremmen får ett "dammigt" utseende). — Som S. (*"A'carus*-skabb") betecknas ofta även av hårsäckskvalster (jfr d. o.) orsakade åkommor, spec. hos hund. — *Behandling*: tvättning l. ingnidning med såpa, därefter ingnidning med parasitdödande medel (s k a b b s a l v a). Vid S. hos häst ingnides hela kroppen vanl. med en blandning av tjära och svavelblomma med såpa och sprit, vilken avtvättas efter 6 dagar; kuren upprepas 3—4 ggr. Verksammast anses dock vara att under 2 tim. innesluta hela hästen, utom huvudet, i en kammare med svavelsyrlighet till 4 %. Vid fårskabb neddoppas vanl. djuren under 3 min. i ett 37° varmt, 2 ½ %-igt kreolinbad l. ingnidas med kreolinliniment. *Chorioptes*- och *Psoroptes*-skabb hos häst och nöt behandlas bäst med kreolinsåpa l. -liniment. Behandlingen är alltid långvarig, resultatet i svårare fall ovisst. — Då alla skabbformer äro mycket smittsamma, böra angripna djur isoleras samt rengöring och desinfektion verkställas. S. hos får och häst tillhör de smittsamma sjukdomar, för vilkas bekämpande särskilda föreskrifter äro givna genom Kungl. kung. 9 dec. 1898 och 15 juni 1919.

Skabbkur, S k a b b s a l v a, se S k a b b.

Skabersjö. 1. Socken i Malmöh. l., jämte Törringe pastorat i Lunds stift. 770 inv. — Romansk absidkyrka. — 2. Gods i S. 1, kom 1600 till släkten Thott och är sedan 1807 fideikommiss inom dess grevliga gren. Slottet, på 1500-t. befäst, ombyggdes 1775—82.

Skabrö's (fr. *scabreux*), slipprig, oanständig.

Ska'de, i fnord. myt. dotter till en jätte, Tjatse, och maka till Njord. S. skildras även ss. Odins frilla.

Skadeersättning, s k a d e - s t å n d, gottgörelse för materiell l. immateriell förlust, som uppstår genom en skada. — I fråga om ersättning för skada, som någon genom *brott* tillfogar annan stadgas i strafflagen, att den brottslige skall gälda skadan, vare sig brottet skett med uppsåt l. genom ouppsåtligt vållande. Detta gäller även betr. skada, som orsakats genom *annan rättsstridig handling.* — Skadeståndsplikt kan vidare uppstå på grundval av ett avtal, s. k. *obligatorisk skadeståndsskyldighet.* Sålunda är t. ex. en säljare, som levererar felaktig vara, skyldig att ersätta köparen hans förlust. Men även utan att avtal föreligger, kan skadeståndsskyldighet uppkomma, s. k. ***utomobligatorisk skade-***

ståndsskyldighet. Förutsättningarna för en sådan äro, att den skada, för vilken ersättning skall utgå, måste vara att härleda från positiv handling, i vilken den skadeståndspliktiges vilja kommit till uttryck och att denna positiva handling är rättsstridig l. innebär vårdslöshet. — I vissa fall uppstår emellertid skadeståndsskyldighet även utan skadegörande handling, t. ex. djurägares ansvar för skada, som hans djur förorsaka å annans tillhörigheter samt järnvägsbolags och automobilägares ansvar för skada, som vållas genom förare m. fl. — Underlåtenhet medför i regel icke skadeståndsplikt. — Ersättning utgår i regel endast för skada av ekonomisk art och städse i penningar. Ss. undantag härifrån är stadgat, att ersättning skall utgå betr. kroppsskada "för sveda och värk", varjämte utgår för lidande till följd av ärekränkning.

Skadegörelse, en handling, som förorsakar skada till annans person l. egendom, särskilt då handlingen ådrager den handlande skadeståndsskyldighet l. straff. För att S. skall vara straffbar, förutsättes i många fall att den skall vara begången med rättsstridigt uppsåt, *do'lus*, men redan vid den rättsstridiga oaktsamheten, *cu'lpa*, inträder skadeståndsskyldighet (se Skadeersättning).

Skadeinsekter. Av insekter vålla många arter skada genom att hämta sin näring av människornas livsförnödenheter, kläder, bohag m. m. l. leva som parasiter på l. i människor, husdjur och gagnväxter. (Liknande skada göres av många spindeldjur, trådmaskar m. fl.). Några av de i Sverige viktigaste S. äro följande: a) på pälsverk, läder och tyg: pälsänger och klädesmalar; b) på animala matvaror: fläskänger, ost- och spyflugor, ostor; c) på spannmål, mjöl och bröd: spannmålsvivel, ärt- och bönsmyg, mjölbagge, kornmal, kvarnmott, mjölor; d) på människor och husdjur: löss, vägglöss, loppor, styng, myggor, bromsar, lusflugor, fästingar, skabbdjur, hårsäckskvalster, pälsätare; e) på växande stråsäd: ollonborrar, knäppare (rotmask), skinnarbaggar, sädesbroddfly, fritflugor, rågbroddfluga, kornmygga, vitaxfly, slökornfly, vetemygga, trips, jordloppor, bladlöss, dvärgstrit (se Stritar), vitaxkvalster; f) på trindsäd: ollonborrar, knäppare, ärtvivel, ärtsmyg, bönsmyg, ärtvecklare, trips, bladlöss; g) på vallväxter: renfanebagge, ärtvivel, skinnarbaggar, gräsfly (gräsmask), timotejvecklare, timotejfluga, ärtfly, trips; h) på potatis: ollonborrar, knäppare (potatismask); i) på betor: skinnarbaggar, jordloppor, *Euxo'a*-arter; j) på morötter: ollonborrar, *Euxo'a*-arter; morotfluga, bladlöss, bladloppor; k) på rovor, kålrötter, kål m. fl. korsblommiga växter: jordloppor, rapsbagge, rapssugare, kålvivel, kålgallvivel, sädesbroddfly, kålmal, kålmott, kålfjäril, kålfly; l) på äpple- och päronträd: lövvivlar (se Vivlar), frostfjäril, rönnbärsmal, spinnare, äpplevecklare, knoppvecklare (se Vecklarfjärilar), äpplestekel, fruktbladstekel, bladloppor, bladlöss, sköldlöss, spinn, gallkvalster; m) på stenfruktträd: körsbärsmal, plommonstekel, plommonvecklare; n) på bärbuskar: krusbärsmätare, krusbärsmott, krusbärsstekel, bladlöss, sköldlöss; o) på skogsträd: barkborrar, snytbagge, ollonborrar, tallkottvivel, tall-,

ek- och bokspinnare, nunnor, tallfly, tallmätare, tallskottvecklare.

Skadestånd, se Skadeersättning.

Skadeståndsfrågan, benämning på frågan om fullgörande av de förpliktelser till krigsskadestånd i anledning av världskriget 1914—18, vilka enl. Versaillesfreden pålagts Tyskland för den skada, som tillfogats de allierade och associerade makternas civilbefolkning och dess egendom. Liknande förpliktelser ha även, ehuru i mindre grad, pålagts de makter, som voro Tysklands bundsförvanter i kriget utom Turkiet. För handhavande av frågor rör. skadestånden tillsattes 1919 skadeståndskommissionen, med säte i Paris. I S. representeras England, Frankrike, Belgien, Italien, Jugoslavien och Japan av ett ombud var (För. Stat., som ej ratificerat fredsfördragen, ha endast låtit representera sig av en ”observatör”). S:s verksamhet har övervägande hänfört sig till det tyska skadeståndet, vars utkrävande varit ett av efterkrigspolitikens svåraste problem (se vid. Tyskland. *Historia*).

Skadliga rummet, vid kolvmaskiner skillnaden mellan cylindervolymen och den av kolven genomlupna volymen.

Skaft, se Vävning.

Skaftet, elektriskt driven såg i Västerrums skn, Kalmar l. Äg. Blankaholms sågverks a. b., grundat 1899.

Skaftmaskin, se Vävning.

Skaftö. 1. Församling och pastorat i Göteborgs stift, omfattande S. 2 jämte närbelägna holmar och skär. 2,950 inv. S. består av tre kommuner i Göteb. l.: Skaftö (1,185 inv.), vari östersidans municipalsamhälle är beläget, Fiskebäckskil (530 inv.) och Grundsund (1,235 inv.). — 2. S. l. Skaftölandet, ö i Bohusläns skärgård, s. om Lysekil. 25 kvkm. (jämte närbelägna holmar och skär).

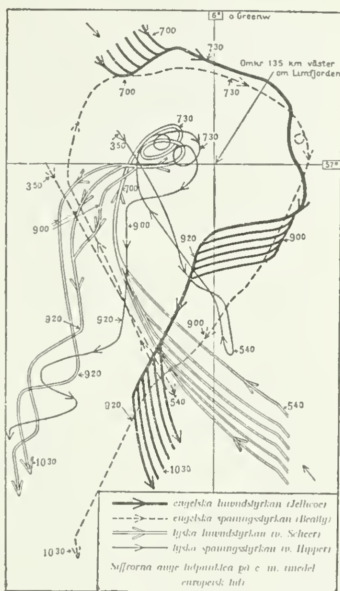
Ska'gastöllstinderne [-ti'nnerne], fjälltoppar i Jotunheimen, Norge, av vilka den högsta når 2,404 m. ö. h.

Ska'gen, stad i Hjörring amt, Danmark. 3,900 inv. — S. består av två delar, den egentliga staden, som ligger på ö. sidan, och Höjen l. Gammel-Skagen, som ligger på v. sidan av Jyllands långsmala och av flygsand täckta nordligaste udde, vid vars spets ligger det mondäna badhotellet Grenen och Drachmanns grav. Sedan S. på 1880-t. uppsökts av en talrik konstnärskoloni, bl. a. P. S. Kröyer och H. Drachmann, vilkas forna bostäder äro bevarade ss. museer, har det småningom utvecklats till en av Nordens främsta badorter; storslagen är framför allt den breda, av höga klitter kantade sandstranden vid Gammel-Skagen. Fiske bedrives i stor skala, även av svenskar. I S. finnes en 1925 invigd svensk kyrka, där Svenska kyrkans mission håller sjömanspräst under fiskerisäsongen. Järnväg från Frederikshavn.

Skagerak, Skagerack, Skagerrak, arm av Nordsjön, förenande dennas huvuddel med Kattegatt, mellan Norge och Sverige i n. (ung. från Lindesnæs till Paternosterskären) samt Jylland i s. (ung. från Hansted till Skagen). C:a 45,000 kvkm. S. är djupast i en ränna utmed norska kusten. Enl. nyare mätningar är största djupet 617 m.

Skagerakslaget l. Jutlandsslaget, världskrigets största sammandrabbning mellan engelska och tyska flottorna 31 maj—

1 juni 1916. Den engelska "stora flottan" under amiral Jellicoe befann sig sedan 30 maj på ett av sina vanliga "svep" ned i s. Nordsjön; den tyska "högsjöflottan" under amiral v. Scheer utförde 31 maj en framstöt mot norska kusten. Mellan de båda flottornas framskjutna spaningsstyrkor uppstod kontakt 31 maj kl. 3,20 e. m. (medeleuropeisk tid) och härmed inleddes en serie strider mellan delar av flottorna, pågående intill dagningen 1 juni. Slagets första skede (intill omkr. kl. 6,30 e. m.) bestod av en artilleristrid mellan spaningsstyrkornas huvudkrafter (slagkryssare, under amiralerna Beatty och v. Hipper), vari tyska slagflottan senare ingrep. Slagets andra skede, som varade till skymningen, utkämpades under tidvis mycket inskränkt sikt och kännetecknades av ett antal korta artilleristrider, avbrutna av längre stridspauser, mellan delar av slagflottorna samt flera tyska jagartorpedanfall. Något avgörande nåddes icke, trots att engelska flottan var nära dubbelt överlägsen den tyska och därtill befann sig i ett taktiskt gynnsammare läge. Den engelska slagflottan, som vid mörkrets inbrott stod ostvart om motståndaren, styrde under natten (slagets tredje skede) sydvart. Tyska flottan, som styrde sydostvart och tätt akter om den engelska flottan mot Horns rev (utanför Blaavandshuk) blev utsatt för upprepade torpedanfall men lyckades, ehuru med några fartygsförluster, uppnå Horns revs fyrskepp i dagningen och styrde därefter längs Jylland ned mot egna baser. Den engelska flottan vände i gryningen nordvart och gick senare under dagen hem. Inga U-båtar och praktiskt

Skagerakslagets två första skeden.

taget inga luftstridskrafter deltogo i slaget. — Förlusterna utgjorde på engelsk sida: 6,950 man samt 3 slagkryssare, 3 äldre pansarkryssare och 8 jagare (summa 115,000 ton), och på tysk sida: 3,060 man samt 1 slagkryssare, 1 äldre slagskepp, 4 lätta kryssare och 5 jagare (summa 61,200 ton). Flera fartyg å ömse sidor voro därjämte svårt skadade. — S. medförde icke någon ändring av sjökrigsläget och kan i så måtto anses oavgjort. I England hade man dock väntat en annan utgång, och Jellicoes taktik har där starkt klandrats. Särskilt har det lagts honom till last, att han icke nog energiskt fasthöll sin motståndare under slagets andra skede. Han har dock även funnit försvarare, vilka ve-

lat skjuta skulden dels på några av hans underbefälhavare, dels på vissa brister i de engelska fartygens bepansring och beväpning. Från tyskt håll har man velat biträda vissa sidor av den mot Jellicoe riktade kritiken.

Skagern, insjö på gränsen mellan Örebro, Värml. och Skarab. l. S. upptager flera åar, bl. a. Letälven, och avflyter till Vänern genom Gullspångsälven. Längd 20 km. Bredd 10 km. 133 kvkm. (största delen i Skarab. l.).

Skagershult, socken i Örebro l., pastorat i Strängnäs stift. I S. ligger Porla. 1,405 inv.

Skagway [skæ'ggoej], stad i s.ö. Alaska, För. Stat., vid Lynnkanalen. Viktig hamn; järnväg (179 km.) norrut till Kanada. 1,000 inv.

Ska'la (ital. *scala*, eg. stege), måttstock, indelningsgrund. *Matem.* 1. Rät linje med en följd av tvärstreck, så anordnade, att avståndet från ett utgångsstreck till ett godtyckligt streck är lika med en viss funktion av det vid det senare stående talet. Vid S. för längdmätning m. m. är detta avstånd proportionellt mot talet, och tvärstrecken komma med jämna mellanrum. Dylika S. å kartor kallas e m p i' r i s k a. Jfr N o m o g r a f i och R ä k n e - s t i c k a. — 2. Förhållandet mellan bildens och föremålets dimensioner vid likformig avbildning; inom kartografin benämnt r a t i o n e' l l S. — *Mus.* Serie av stegvis inom en oktav ordnade toner. Man skiljer mellan d i a t o' n i s k S. med fem heltoner och två halvtoner och k r o m a' t i s k S. med tolv halvtoner. Den diatoniska S. indelas i d u r s k a l a med stor ters och m o l l s k a l a med liten ters. Skaltyper med växlande halvtonsläge förefunnos under antiken (se G r e k i s k m u s i k) och medeltiden (se K y r k o t o n a r t e r). Heltonsskalor med fem toner förekommo hos flera äldre kulturfolk (jfr K i n e s i s k m u s i k) och hos naturfolken, samt ha i nyare tid med sex toner upptagits bl. a. av Glinka, Dargomysjskij, Debussy och flera moderna tonsättare. Fjärdedelstonskalor ha använts av A. Haba m. fl.

Skálaglamm, E i n a r H e l - g a s o n, en på 900-t. verksam isländsk skald, bekant för två drapor om Haakon Jarl.

Skala'r (av *skala*), en fysisk storhet, som har en viss storlek men ej riktning (jfr F ä l t. *Fys.*). — Adj.: s k a l ä' r.

Skalbaggar, *Coleo'ptera*, en ordn. I n s e k t e r med starkt yttre kitinskelett, "skal", och framvingarna ombildade till hårda t ä c k v i n g a r, som i vila läggas utefter kroppen och täcka de tunna f l y g v i n g a r n a. Stundom saknas flygvingar, och täckvingarna äro då hopvuxna. Mundelarna äro bitande. S. ha fullständig metamorfos. Artantalet överstiger 3,000. — Till S. höra bl. a. blad-, frö-, maj-, myr-, prakt-, raps-, skinnar-, tjuv- och vattenbaggar, blad- och långhorningar, dykare, ekoxe, hallonänger, jordlöpare, knäppare, kortvingar, nyckelpigor, sandjägare, trägnagare, virveldykare, vivlar, ängrar, *Cantha'ridae, Cla'viger* och *Tenebrio'nidae.*

Skalbank, s n ä c k b a n k, anhopning av skal av huvudsakl. snäckor och musslor (s k a l - g r u s, s n ä c k g r u s). S. uppstår vid stränder och träffas ofta vid forna kustlinjer, som numera ligga högt över havsytan, i flera av Sveriges kustlandskap, spec. i Uddevallatrakten. Under namn av

snäckmärgel användes skalgrus som jordförbättringsmedel.

Ska'ldaspiller, se Eyvind Skaldaspiller.

Skaldepoesi, se Isländsk litteratur sp. 1540.

Skaldjur, populärt namn på skalbärande blöt- och kräftdjur.

Skáldskaparmál, se Edda.

Skalenoe'der (av grek. *skaleno's,* olika, och *he'dra,* sida), tolvytig pyramidform i trigonala kristallsystemet. Jfr Kristall sp. 1342.

Skalgrus, se Skalbank.

Skálholt [skao'l], 1056—1796 biskopssäte och betydande ort på s.v. Island, nu blott en bondgård. S. hade latinskola och andra kulturella institutioner samt betraktades länge som öns huvudort.

Skalka (lty. *schalken*), vattentätt tillsluta en skeppslucka, lastlucka e. d. på ett fartyg.

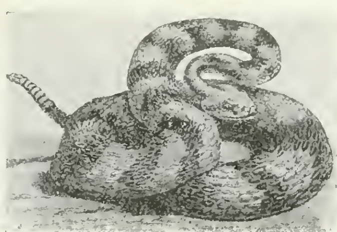
Skalkräftor, *Thoraco'straca,* en grupp kräftdjur av ordn. *Malaco'straca.* Skalet bildar en ryggsköld över framkroppen. Bakre antennparet är längst. Bröstfötterna bestå av främre käk- samt bakre klyv- l. gångfötter, vanl. försedda med buskl. fjäderlika, ofta av ryggskölden täckta gälar. Bakersta paret stjärtfötter bildar med sista bakkroppssegmentet vanl. en utbredd stjärtfena. Av sinnesorgan finnas bl. a. skaftade ögon och statiska organ. Skildkönade. Utvecklingen är förbunden med metamorfos. Till S. höra bl. a. *Schizo'poda* och tiofotingar.

Skalkörtel, se Kräftdjur sp. 1446 och Könsorgan sp. 73.

Ska'llagrimsson, se Egil Skallagrimsson.

Skalle, se Huvud och Kranium.

Skallerormar, *Cro'talus,* ett släkte amerikanska, mycket giftiga Huggormar. Äldre S. bära i stjärtspetsen en av ihåliga hornringar bestående "skallra". Vid rörelse mot varandra frambringa skallrans ringar ett rasslande ljud: en varningssignal l. möjligen en lockton för det motsatta könet. Kroppen är gråbrun, mörkfläckig, c:a 1,5 m. lång. S. leva av smärre ryggradsdjur. Vanligaste arten är *Crotalus ho'rridus.* Nord-Amerika.

En art skallerormar.

Skallmeja, socken i Skarab. l., jämte Synnerby och V. Gerum pastorat i Skara stift. 535 inv.

Skallsjö, socken i Älvsb. l., jämte Stora Lundby pastorat i Göteborgs stift. 2,205 inv.

Skalme'ja (mlty. *schalmeide,* urspr. av grek. *kalamai'a,* av *ka'lamos,* rör), rörformat blåsinstrument med dubbelt rörblad, föregångare till oboen.

Skalp, se Skalpering.

Skalpe'll (lat. *scalpe'llum,* av *sca'lpere,* rista, utskära), kniv med tunn klinga, för dissektion och kirurgiska operationer.

Skalpe'ring (av lat. *sca'lpere,* utskära), indianskt bruk att som trofé från en besegrad fiende avskära ett stycke skinn med vidsittande hår (skalp) överst på huvudet. S. har utvecklats ur det äldre bruket att taga fiendens huvud som trofé (ss. ännu vissa stammar i Syd-Amerika göra). Urspr. förekom S. endast

i ö. För. Stat., hos irokeserna m. fl.; den spred sig först i rätt sen tid, genom de vitas åtgörande, till prärieindianerna o. a. folk i det inre. De amerikanska myndigheterna betalade nämligen, t. o. m. ännu vid 1800-t:s mitt, efter viss taxa prispengar för indianskalper (även för kvinnors och barns). I Syd-Amerika är S. endast känd från Chaco och Guyana. Bruket praktiserades förr även på andra håll, t. ex. (enl. Herodotos) hos skyterna.

Skalunda, socken i Skarab. l., jämte Rackeby (och framdeles Sunnersberg, Gösslunda och Strö) pastorat i Skara stift. 295 inv. — Kyrkan, en av Västergötlands äldsta och bäst bevarade landskyrkor, uppfördes vid 1000-t:s slut under engelskt-normandiskt inflytande.

Skalä'r, se Skalar.

Skampall, pall i en kyrkas vapenhus, på vilken fordom förbrytare (spec. sedlighetsförbrytare) under gudstjänsten fingo ligga på knä, tills de av prästen återupptogos i församlingens gemenskap. Detta bruk avskaffades 1855.

Skampåle, se Kåk 2.

Skamstraff, straff, som innebar en offentlig, skymflig behandling av en brottsling. Bland S., märktes kyrkoplikt, utställande på skampall l. vid skampåle, sättande i stock.

Skanda'l (fr. *scandale,* av grek. *ska'ndalon,* snara), förargelse, anstöt, obehagligt uppseende; något anstötligt, skamfläck. — Skandalise'ra, utsätta för skandal, skämma ut. — Skandalö's, anstötlig, skamlig.

Skande'ra (lat. *sca'ndere,* eg. kliva), uppläsa vers med starkt markerande av varje versfot.

Skanderbeg [-bä'j], se Kastriota.

Skanderborg [ska'nnerbårg], stad i Aarhus amt, Danmark, vid en insjö på ö. Jylland. Säte för stiftsamtman. 4,000 inv. — S. har uppvuxit kring en på 1100-t. anlagd kungaborg, raserad 1767.

Skandinavien, lat. *Scandina'via* l. *Sca'ndia,* benämning dels på Skandinaviska halvön, dels på Norden (se dessa ord). Namnet är först känt hos Plinius d. ä. som namn på en ö n. om Germanien. Härmed avsågs trol. nuv. Sverige.

Skandinaviska halvön, den halvö i Nord-Europa, varpå Sverige, Norge och nordvästligaste Finland äro belägna. Jfr Fennoskandia och Skandinavien.

Skandinaviska Kreditaktiebolaget grundades i Göteborg 1863 som Sveriges första aktiebank. Grundarnas (A. O. Wallenberg, K. F. Wærn o. a.) avsikt var urspr. att bilda en internationell bank med huvudkontor i Köpenhamn, men S. inskränktes till Sverige med huvudkontor i Göteborg. Genom filialbildning och sammanslagningar (med Industrikreditaktiebolaget i Sthlm 1907, Skånes Enskilda Bank 1910, a. b. Sveriges Privata Centralbank 1917, Örebro Enskilda Bank 1918, a. b. Skånska Handelsbanken 1919) har dess verksamhet utsträckts över hela landet. Det har huvudkontor i Stockholm, Göteborg och Malmö samt f. n. (1927) avdelningskontor på 85 andra orter. Som kommissionär för åtskilliga banker har S. blivit en central- och clearingbank för de smärre bankerna i landet. Dess egna kapital uppgick 1926 till 182 mill. kr., därav 87 mill. aktiekapital.

Skandinaviska myntkonventionen, tillkommen genom ett fördrag mellan Sverige och Danmark 1873, utsträcktes 1876 till

Norge och skapade ett gemensamt, på guldmyntet krona (se d. o. sp. 1397 f.) baserat myntsystem för de tre nordiska länderna. Under världskriget miste S. reell betydelse genom upphävandet av sedlarnas inlöslighet, vilken hittills (maj 1927) endast i Sverige återställts, och genom guldspärrning. Se vid. Myntkonvention.

Skandinaviska språk, detsamma som nordiska språk.

Skandinavi'sm kallas en rörelse, som avser att kulturellt l. politiskt sammanföra och ena de skandinaviska folken. Delvis under inflytande av det fördjupade studiet av Nordens gemensamma forntid och till en början väsentligen litterär, framträdde S. omkr. 1830. Den fick sitt första symboliska uttryck i Tegnérs berömda hälsningstal till Oehlenschläger vid magisterpromotionen i Lunds domkyrka 1829. 1839 hölls ett skandinaviskt naturforskarmöte i Göteborg, och på 1840-t. ägde stora skandinaviska studentmöten rum: i Uppsala 1843 och 1848, i Lund och Köpenhamn 1845. Man höll tal, drack skålar och skrev dikter för "Nordens enhet", och man lovade varandra "ett obrottsligt fostbrödralag". Till rörelsens ledare hörde O. Lehmann och C. Ploug i Danmark, K. V. A. Strandberg och O. P. Sturzen-Becker i Sverige. Norrmännen voro mera passiva, bl. a. på grund av unionskonflikterna med Sverige. S. fick politisk karaktär, då danskarna begärde sina nordiska bröders stöd i den slesvig-holsteinska frågan, som blev akut 1848 (se Danmark sp. 62 f.). Förutom några hundra svenskars och norrmäns frivilliga deltagande inskränkte sig hjälpen till att en svensk expedition avgick till Fyn och att Oskar I förmedlade ett stillestånd. Efter några års paus flammade S. upp igen på ett studentmöte i Uppsala 1856 och en fest på Drottningholm s. å., då Oskar I tog den i sitt hägn. F. å. framlade Oskar I för danske konungen Fredrik VII ett förslag om defensivallians mellan rikena, men det avslogs. S. aktualiserades på nytt genom den dansk-tyska krisen 1863—64, men då den påräknade svensk-norska hjälpen efter en livlig åsiktskamp bland de ledande uteblev (så när som på att en del svenska frivilliga kämpade i danska hären), fick den politiska S. sin knäck. I stället sökte man under 1800-t:s senare årtionden inrikta S. på kulturellt och praktiskt samarbete, t. ex. gemensamma kongresser och tidskrifter, myntkonvention (1873), gemensamt lagstiftningsarbete (sjölag, äktenskapslag m. m.). Svensk-norska unionens upplösning 1905 och Danmarks hållning därunder störde för en tid samarbetet, men det upptogs igen, och särskilt världskriget påminte de tre folken om behovet av sammanhållning, vilket bl. a. tog sig uttryck i trekonungamöten i Malmö 1914 och Kristiania 1917 samt ministermöten. Finland, vars kamp mot det ryska förtrycket väckt det övriga Nordens sympatier, har kulturellt delvis varit anslutet till S. En intimare samverkan har dock försvårats av fennomanernas svenskfientliga politik. Sedan 1919 verka föreningarna Norden (se d. o.) för att fördjupa den nordiska samhörighetskänslan.

Ska'ndium, se Sällsynta jordmetaller.

Skank, hos husdjur den del av bakre extremiteten, som ligger mellan knät och hasen och har

till underlag stora och lilla skankbenet (motsvarande skenbenet och vadbenet hos människan). Jfr ill. till Häst.

Skans (mlty. *schantze*, eg. torr risknippa). *Mil.* Skans l. fältskans är en (äldre) benämning på starkare befästad punkt i en fältbefästning (jfr Fältbefästningskonst). — *Skeppsb.* Besättningens logement ombord å fartyg, vanl. belägen för över under backen. Urspr. betecknade S. aktersta avdelningen å ett fartyg och var vanl. försedd med försvarsskans.

Skansbeklädnad, detsamma som brädgång.

Skansen, se Nordiska museet.

Skanstyg, verktyg, som medföras för att i fält utföra erforderliga lättare befästningsarbeten.

Skanör med Falsterbo, stadskommun i Malmöh. l., bestående av de före 1754 även administrativt skilda städerna Skanör (säte för borgmästaren) och Falsterbo. 1,155 inv. — Skanör och Falsterbo äro belägna 2,5 km. från varandra på en från s.v. Skåne utskjutande landtunga, täckt av flygsandsfält och ljungmark och med långgrunda stränder. Med undantag för några nya kvarter göra städerna (särskilt Falsterbo) ett ytterst pittoreskt intryck. Av de båda bevarade kyrkorna är Skanörs den ståtligaste, uppförd i gotisk stil med högre, sengotiskt kor. Mariakyrkan i Falsterbo tillhör i stort sett 1300-t. Av Skanörs slott och Falsterbohus, två medeltida borgar, återstå endast ruiner. Falsterbo har på de senare åren utvecklats till Sveriges mondänaste badort med stora hotell. Huvudnäringarna äro sjöfart och fiske. Genom Vällinge—Skanör—Falsterbo järnväg förenas S. med Malmö. S. utgör två församlingar, Skanör (730 inv.) och Falsterbo (425 inv.), vilka bilda pastorat i Lunds stift. — *Historia.* Trol. var den forntida marknadsplatsen Halöre belägen på den landtunga, där S. ligger. Äldst ss. stad är Skanör, som på 1200-t. blev huvudmarknad för hela östersjöområdets sillhandel. Här samlades tusentals fiskare från skilda länder, ävensom köpmän från de tyska och nederländska städerna, vilka av de danska konungarna mot avgift förvärvade handelsprivilegier. Under striderna mellan Danmark och hanseaterna

Gata i Skanör.

Hotell Falsterbohus.

voro dessa handels- och fiskeprivilegier vid S. en av de viktigaste tvistepunkterna. Falsterbo (uppkallat efter böndernas från Falster fiskebodar) utvecklades på 1300-t. till stad och överflyglade på 1400-t. Skanör ss. marknadsplats. Sillfisket därstädes hade emellertid då börjat förlora i internationell betydelse, och städerna nedsjönko på 1600-t. till byliknande samhällen för att först i senaste tid återuppblomstra.

Skap, hos husdjur det hudveck, som omsluter penis.

Skaparrätt, författares och konstnärers rätt till sina arbeten. Se Immateriell förmögenhetsrätt.

Skapelse, världens frambringande l. daning genom en övermänsklig varelses l. gudoms handling l. vilja. Redan hos primitiva stammar förekomma försök att förklara uppkomsten av världen. Ej sällan härledes den från ett totemdjurs l. annat märkligt djurs verksamhet (så särskilt ofta hos Nord-Amerikas indianer). Andra stammar (spec. i Australien) anta världen med alla dess inrättningar (stammens sedvänjor etc.) i urtiden vara danad av en mäktig varelse, vilken dock ej åtnjuter någon dyrkan. Det vanligaste är eljest, att S. förbindes med religionens gudagestalter. I gamla tider är skapelseakten härvid ofta starkt mytologiskt tänkt och gränsar då stundom till den halvt opersonliga kosmogonin (se d. o.). Så talas flerstädes om ett äktenskap mellan himmel och jord etc. Klarare är den personliga karaktären, då man berättar om en viss gudoms (l. flera gudars) segerrika strid mot ett vidunder, personifikationen av kaos, det obändiga havet o. s. v. (så hos babylonierna; för G. T:s del jfr Leviatan). Härmed kan jämföras den hos flera folk (indier, nordbor etc.) mötande idén om världens S. ur en jättes l. mänsklig varelses kropp. Av Moseböckernas källor innehåller Jahvisten (1 Mos. 2) ej en egentlig skapelseberättelse utan blott en naiv, med sagans färger utförd och till Palestinas förhållanden anknytande berättelse om hur Gud skapat mannen, lustgården, djuren och kvinnan. Stark reflexion möter däremot i Prästkodex' systematiskt genomförda berättelse om S. (1 Mos. 1):

1. Sjukhus. **2.** Museum. **3.** Högre flickskola. **4.** Folkskollärarinneseminarium. **5.** Veterinärinrättning. **6.** Folkskola. **7.** Stiftsbibliotek. **8.** Domkyrka. **9.** Rådhus. **10.** Stortorget. **11.** Högre allmänt läroverk. **12.** Domkapitelshus. **13.** Stadshotell. **14.** Svinslakteri. **15.** Järnvägsstation. **16.** Platsen för Brobacka forna fästning. **17.** Gasverk. **18.** Kloakreningsverk. **19.** Elektricitetsverk.

denna fortgår från det lägre till det högre, och de gamla antropomorfismerna äro så gott som helt försvunna (Gud skapar genom sitt blotta, befallande ord). Idén om Guds allsmäktiga skaparord utvecklades i judendomen till läran, att Gud skapat allt av intet. Från judendomen övertog kristendomen den majestätiska skapelsetron, värnade den mot gnosticismen och kombinerade den med den grekiska idealismens tankar. Origenes lärde, påverkad från grekiskt håll, rentav en av evighet fortgående S., en åskådning, som visserl. avvisades av andra kyrkolärare men i nyare tid åter vunnit beaktande. Den förblivande innebörden i tron på en S. är övertygelsen, att världen har ett gudomligt upphov. Däremot kan det, enl. den nutida teologins övertygelse, ej tillhöra religionen att utsäga något om det faktiska förloppet av världarnas och livets utveckling. — Världens skapelse har tagits till utgångspunkt för flera tideräkningar, bl. a. den grekiska och judiska.

Skapoli't, w e r n e r i' t, färglöst, vitt l. svagt färgat mineral, kristalliserar som långa pelare och består av olika blandningar kalciumaluminiumsilikat (m e - j o n i' t s i l i k a' t) och natriumaluminiumsilikat (m a r i a l i' t - s i l i k a t), det senare med något klornatrium. Man skiljer mellan m e j o n i t, m i z z o n i' t och m a r i a l i t med resp. 40—48, 48—56 och 56—64 % kiselsyra. S. förekommer bl. a. i eruptiva bergarter och som kontaktmineral i marmor; omvandlas till epidot, albit, glimmer etc.

Skapula'rium, se S c a p u l a - r i u m.

Skara, stad i Skarab. l., belägen på slättlandet 1,5 km. v. om Billingen. Säte för biskop. 6,620 inv. — S. har i huvudsak behållit sin medeltida stadsplan med gatorna utstrålande från Stortorget, intill vilket domkyrkan (se S k a r a d o m k y r k a) och läroverket äro belägna. Bebyggelsen stammar övervägande från 1800-t. Högre allmänt läroverk, stiftsbibliotek, seminarier för folk- och småskollärarinnor, högre flickskola, lantmannaskola och veterinärinrättning. Västergötlands fornminnesförenings museum, inrymt i en 1920 uppförd byggnad, är ett av landets största länsmuseer. Industrin sysselsatte 1924 vid 13 arbetsställen 185 arbetare, därav hälften vid Skara nya skofabriks a. b., grundat 1912. S. har station vid Lidköping—Skara—Stenstorps, Skara—Timmersdala och Västergötland—Göteborgs järnvägar. S. bildar jämte S. l a n d s k o m m u n (415 inv.), Härlunda, Bjärka och Händene pastorat i Skara stift. — *Histo-*

ria. Staden omtalas redan på 1000-t. ss. Västergötlands huvudort. Invid staden höllos de stora landstingen (trol. vid Götala), och hit förlades Götalands främsta biskopssäte. Det medeltida S. var framför allt ett andligt centrum med flera kyrkor och kapell samt två munkkloster. På Johan III:s tid byggdes strax s. om S. slottet Skaraborg (ödelagt 1612), en tid residens för landskapets ståthållare. Reformationens kyrkoreduktion, danska härjningar och talrika eldsvådor ödelade den medeltida stiftsmetropolen, som sedan huvudsakl. var administrativt centrum och lärdomsstad (S. gymnasium upprättades 1641).

Skarabé, se Heliga pillerbaggen.

Skaraborgs län omfattar n.ö. delen av Västergötland. 8,480 kvkm., därav 8,075 kvkm. land. Folkmängd (1926) 245,428, därav 121,390 mankön. I städerna bodde s. å. 18,6 % av S:s befolkning. S. indelas judiciellt i 7 domsagor och 9 tingslag, lydande under Göta hovrätt, och administrativt i 6 fögderier och 24 landsfiskalsdistrikt. 7 städer (Mariestad, Lidköping, Skara, Skövde, Hjo, Tidaholm och Falköping), 3 köpingar (Töreboda, Grästorp och Vara) och 11 municipalsamhällen. Av arealen upptogos 1924 5,120 har av trädgård, 337,925 har av åker, 19,515 har av naturlig äng; den odlade jorden utgjorde 42,4 % och skogsarealen 45,3 % av hela landarealen. Skörden utgjorde 1925 25,285 ton vete, 65,345 ton råg, 6,200 ton korn. 169,860 ton havre, 18,770 ton blandsäd, 5,500 ton baljväxter, 124,215 ton potatis, 7,890 ton sockerbetor, 253,120 ton foderrotfrukter och 398,045 ton hö. Husdjursstocken utgjorde 1919 57,880 hästar, 186,250 nötkreatur, 88,780 får, 50,840 svin och 468,975 höns. Fisket gav 1923 390 ton. Av lantbruk och fiske levde 1920 54,2 %, av industri, hantverk och bergsbruk 22,0 % av S:s befolkning. Industrin sysselsatte 1924 9,370 arbetare vid 645 arbetsställen. De allmänna vägarna hade 1924 en längd av 3,740 km. S. beröres av Västra och Södra stambanorna, statsbanelinjen Karlsborg—Skövde samt de enskilda Halmstad—Nässjö järnvägar, Tidaholms och Uddevalla—Vänersborg—Herrljunga järnväg (sammanlagt 323 km. normalspåriga järnvägar, därav 96 km. enskilda); därtill komma 462 km. smalspåriga järnvägar, näml. de enskilda Hjo—Stenstorps, Kinnekulle — Lidköping — Håkantorps, Lidköping—Kållands, Lidköping—Skara—Stenstorps, Mariestad—Moholms, Skövde—Axvalls och Västergötland—Göteborgs järnvägar samt Skara—Timmersdala järnväg (statens). Handelsflottan omfattade 1924 19 ång- och motorfartyg och 74 segelfartyg om sammanlagt 7,225 nettoton.

Skaraborgs läns folkhögskola, numera i Axvall, grundad 1873, omfattar manlig huvudkurs, andra årskurs och kvinnlig första årskurs.

Skaraborgs regemente, I. 9, Skövde, infanteriregemente, organiserat 1623 vid uppdelning av Västgöta storregemente.

Skara domkyrka är efter den 1884—96 av H. Zettervall utförda restaureringen i huvudsak en modern byggnad i konsekvent höggotisk stil, vari ingå delar från en äldre anläggning, vars byggnadshistoria dock endast är känd i sina huvuddrag. Av den äldsta stenkyrkan, en ro-

Skara domkyrka.

mansk anläggning från 1100-t:s mitt återstå delar av västtornen med kolonettfönster. Denna kyrka började vid 1200-t:s mitt ombyggas och utvidgas. Först fullbordades koret i engelsk unggotik; under 1300-t:s förra hälft uppfördes långhuset i höggotik, varvid triforier för första och enda gången i Sverige kommo till regelrätt användning. I nyare tid har S. undergått stora förändringar. Tvärskeppet erhöll 1761—65 efter ritning av Karl Johan Cronstedt en fasad i italiensk barockstil, korgaveln och västfasaden förändrades vid 1800-t:s början av Desprez enl. tidens antikiserande smak, men dessa tillsatser jämte gravkor från skilda tider slopades obarmhärtigt vid restaureringen. I det inre märkes främst Erik Soops 1637 uppsatta reliefsmyckade gravmonument av Pieter de Keyser.

Skara domprosteri i Skara stift omfattar pastoraten Skara stads- och landsförsamlingar, Härlunda, Bjärka och Händene; Synnerby, Skallmeja och V. Gerum; Sävare, Lindärva och Hasslösa; N. Ving, Stenum, Skärv och Skånings-Åsaka; Vinköl och Marum.

Skara—Kinnekulle—Vänerns järnväg, se Västergötland—Göteborgs järnväg.

Skara stift, det äldsta av de svenska stiften, räknar sin uppkomst från omkr. 1020, då en missionsbiskop vid namn Turgot tillsattes där (jfr Olof sp. 1287). Till S. räknades länge utom Västergötland även Dalsland och Värmland. 1580 avskildes nordligaste delen av Västergötland samt Värmland under en superintendent i Mariestad. Det förstnämnda området återgick dock 1658 till S. i utbyte mot Dalsland (jfr Karlstads stift). 1620 överflyttades ytterligare en hel del församlingar i v. och s. delen av S. till Göteborgs stift, men också här skedde 1658 delvis en återgång. S. omfattar sedan dess hela Skarab. l. samt större delen av Älvsb. l:s västgötadel, därtill n.v. delen av Jönköp. l. (större delen av Mo härad), med f. n. 16 kontrakt, 119 pastorat, 363 lands- och 12 stadsförsamlingar. Areal 12,726 kvkm. Folkmängd (1 jan. 1926) 389,645.

Skara—Timmersdala järnväg (S. T. J.), en staten tillhörig 26 km. lång järnvägslinje mellan Skara och Timmersdala. Spårvidd 0,891 m. öppnad 1909.

Skare (etym. besläktat med *skära*), den hårda yta, som uppkommer på ett snötäcke, därigenom att snöns översta lager upptinas, vanl. av solvärmen (dagsmeja), mera sällan av regn, för att senare åter tillfrysa. S. uppträder i Norrland regelbundet, i s. Sverige mindre ofta. Under-

stundom kan S. bli så hård, att den bär häst och lass dygnet runt. Eljest tinar den under dagen och fryser under natten. S. kan förstärkas genom rimfrostbildning. Med S. förväxlas ofta f l e n l. i s f l e n, ett hårt sammanfruset lager issörja under snön, uppkommet genom partiell smältning av det första tunna snötäcket på barmark. S. spelar en stor roll för samfärdseln under vintern i Norrland, i mindre grad söderut. S. och i synnerhet flen kunna ofta bli hindrande för renbetet.

Skarhult. 1. Socken i Malmöh. l., jämte ö. Strö pastorat i Lunds stift. 605 inv. — 2. Gods i S. l, känt sedan 1200-t. Slottet är en av Skånes största och i sitt ursprungliga skick bäst bevarade 1500-talsborgar. S. har bl. a. tillhört ätterna Trolle och Brahe samt en tid Karl XIV Johan och Oskar I. Numera äges det inom friherrliga ätten v. Schwerin.

Skarke, se V a r n h e m.

Skarlakansfeber, se S c h a r l a k a n s f e b e r.

Skarn (med grundbet. träck, smuts), lättsmälta mineral (granat, epidot, amfibol, pyroxen m. fl.), som åtfölja vissa järnmalmer (se K v i c k s t e n a r).

Skarndäck (lty. *schandek*, trol. av *schampen*, vidröra, skada; eg. däck, avsett att avvärja stötar), bräda l. timmer, som täcker ett träfartygs spanttimmer i övre ändan. Å järn- och stålfartyg är S. träet l. timret ovan stringerplåten.

Skarp, de längst för- och akterut intill stävarna belägna skarpformade utrymmena å fartyg; användas vanl. för vattenballast l. fyllas med cement.

Skarprättare (mlty. *scharprichter*, eg. person, som avrättar medelst det skarpa svärdet, i motsats till den, som hängde), i äldre tid kallad ”mästerman”, verkställare av dödsstraff, spec. halshuggning. En lägre ställning hade b ö d e l n, som verkställde hängningsstraff, tortyr m. m. I Sverige har skillnaden ej varit stor och försvinner efter 1500-t. S. och än mer hans tjänstefolk ansågos ”oärliga” (orena). Före 1858 fanns en S. i vart län, men med dödsstraffets inskränkande minskades deras antal, så att slutligen endast en riksskarprättare återstod. Den siste dog 1920.

Skarpskytterörelsen, se S k y t t e r ö r e l s e n.

Skarstad, socken i Skarab. l., jämte Vara, Önum och Hällum pastorat i Skara stift. 630 inv.

Skarstedt. 1. V i l h e l m S., f. 1815, d. 1908, teolog, prof. i Lund 1865—96. Orienterad mot sin tids lågkyrkliga väckelserörelser, kom S. att stå i visst motsatsförhållande till den lundensiska högkyrkligheten. En originell personlighet, kvick och slagfärdig, använde han i sin framställning och sitt umgänge gärna den personligt karakteristiska detaljen och strödde omkring sig anekdoter och ordlekar. — 2. E r n s t S., f. 1857, den föreg:s son, svensk-amerikansk författare och tidningsman. S., som varit redaktör för flera svensk-amerikanska tidningar, har i talrika arbeten skildrat Nord-Amerikas svenska befolkning. Han har även utgivit ett par diktsamlingar. — 3. S i g f r i d S., f. 1867, den föreg:s halvbroder, jurist, revisionssekreterare 1905, justitieråd 1908, juridisk skriftställare, har från 1927 övertagit utgivningen av de årliga editionerna av Sveriges rikes lag.

Skarvar. Storskarv i vårdräkt. Längd 84—97 cm.

Skartofta, se Ö v e d.

Skarvar, *Phalacrocora'cidae,* en fam. P e l i k a n f å g l a r med i spetsen vanl. hakformigt böjd näbb och med årfötter. Alla världsdelar, vanl. vid salt vatten. Skickliga simmare och dykare, som leva av fisk. Häcka kolonivis i träd l. på klippavsatser. Ägg vanl. 3—4, ljusgröna med ett vitt, lösare kalkhölje. S t o r - s k a r v e n, k o r m o r a' n e n l. å l k r å k a n, *Ca'rbo carbo,* är huvudsakl. blåsvart med vit strupfläck. Europa, Asien, ö. Nord-Amerika; Sveriges kuster, dock ej häckande. Stann- och flyttfågel. — Till S. höra bl. a. även fregatt- och ormhalsfåglar.

Skarven, fjärd i n.ö. Mälaren, begränsas i s. av Almarestäket.

Skarvjärn, i skenskarvar använda förbindningsjärn, fästade medelst bultar vid rälsliven, så att skenorna kunna förskjutas något i sin längdriktning (jfr D i - l a t a t i o n). Vid rörliga järnvägsbroar utföras S. hjulbärande, vanl. i form av kilar, vilka vid brons öppnande samtidigt lossas från rälsen å landfästet.

Skarvribba, s k a r v s t r i m - l a, plåt, som invändigt täcker ändskarvarna av bordläggningsplåtarna i ett stråk och fastnitas vid de båda plåtarna.

Skarvymp, se Y m p n i n g.

Skarvyxa, d e' x e l, timmermansyxa med eggen vinkelrät mot skaftet.

Skat (av ffr. *escarter,* lägga bort), se K o r t s p e l sp. 1249.

Skata, *Pi'ca pica,* en art K r å k f å g l a r. Stjärt lång, violett- och blåglänsande, buk och skuldror vita, kroppen f. ö. huvudsakl. svart. Europa, n. och v. Asien, n.ö. Afrika; allmän över största delen av Sverige. Allätare; skadar ofta frukträdens knoppar och förtär fågelägg och -ungar. S. har ett skrattande läte. Boet är övertäckt, bygges i träd. Ägg 6—9, ljusgröna, brunfläckiga. Stannfågel.

Skate, topp av trädstam.

Skatelöv, socken i Kronob. l., pastorat i Växjö stift. 2,285 inv.

Skatnäbba, se E r o d i u m.

Skato'l, m e t y l i n d o' l, $C_8H_5(CH_3)NH$, förekommer i människans exkrementer, som bl. a. därav erhålla sin lukt. Bildas vid sönderdelning av äggviteämnen genom en del bakterier.

Skatt, ett tvångsvis uttaget bidrag av medborgarna för bestridande av statens l. andra offentliga korporationers (kommuners o. s. v.) verksamhet. S. skiljer sig från *avgifter* genom att icke utgöra ersättning för viss bestämd motprestation. S. kan

Skata. Längd 48—55 cm.

presteras in natura (så i största utsträckning i äldre tider), men oftast i form av penningar. S. bruka indelas i *direkta* (t. ex. inkomst- och förmögenhetsskatt) och *indirekta* (t. ex. finanstullar, konsumtionsskatter). Medan de förra definitivt åvila den skattebetalande, "övervältras" de senare från denne till annan, som således indirekt blir den slutlige skattebäraren (en införseltull t. ex. övervältras från importören till varans köpare). Ofta är det emellertid omöjligt att bestämma, om och hur övervältring av S. sker. — Skattekällan är *en*: nationalinkomsten, men lämplighetsskäl tala för användandet av många olika skatteformer. (Fysiokraterna och georgisterna fordrade en enda S.; se Single Tax). — Förutom det allmänna kravet på beskattningens ordnande på ett så föga betungande sätt som möjligt har man uppställt olika principer för en rättvis beskattnings ordnande. De främsta äro *förmåge*principen, vars praktiska tillämpning emellertid växlar efter sättet att *mäta* de olika individernas relativa skatteförmåga, samt *intresse*principen, enl. vilken en persons S. skall motsvara det relativa gagn han förutsättes ha av det allmännas verksamhet. De vanliga inkomst- och förmögenhetsskatterna (proportionella l. progressiva) äro uttryck för förmågeprincipen. Intresseprincipen äger en viss tillämpning inom den kommunala beskattningen. Jfr Skattelagstiftning.

Skatte, i sms. ss. skattehemman, skattebonde, benämning på jord av skattenatur (motsats: krono- och frälsejord) samt innehavare därav.

Skattebetalarnas förening, bildad 1921 på initiativ av Marcus Wallenberg, har till uppgift att verka för största möjliga sparsamhet med allmänna medel. S. består f. n. (1927) av omkring 40,000 medlemmar. Dess pressorgan är tidskriften *Sunt förnuft.*

Skattebrev, se Skatteköp.

Skattefrälse, se Frälse och Frälseränta.

Skattejord, se Jordnatur.

Skatteköp, efter särskilda regler slutna köpeavtal, varigenom äganderätten till kronojord i form av skattebrev avhändes kronan och den sålda jorden iklädes skattenatur. 1919 ha S. med vissa undantag tills vidare suspenderats.

Skattelagstiftning, lagstiftningen om beskattningen. Enl. R. F. § 57 utövas "svenska folkets urgamla rätt att sig beskatta" av riksdagen allena. I de av K. M:t och riksdagen gemensamt stiftade kommunallagarna bestämmes vidare, hur "särskilda menigheter må för egna behov sig beskatta". Beskattningen omfattar alla olika sätt, på vilka medel uttagas av medborgarna till det allmänna. Den gängse indelningen i direkta och indirekta skatter är grundläggande även för S. De senare, vilka skilja sig från de förra främst däri, att de drabba allmänheten genom övervältring från de i första hand betalande (se Skatt), beslutas liksom de direkta av riksdagen men äro icke ss. dessa bevillnings- och statsregleringsfrågor och bli således icke föremål för gemensam votering. Till indirekta skatter höra främst tullar samt acciser och skatter på olika slag av konsumtion, t. ex. nöjesskatt och hundskatt (se dessa ord). Den enskilde medborgaren medverkar medelbart och

omedelbart vid sin egen *direkta* beskattning på följande sätt. 1) Riksdagen fattar beslut om skattelagarna och fastställer årligen, med huru stor procent statsskatten, d. v. s. inkomst- och förmögenhetsskatten, skall utgå. 2) Stadsfullmäktige, kyrkostämma och med dessa likställda kommunala organ besluta årligen, huru mycket skall uttagas i kommunalskatt och församlingsavgifter m. m. 3) Den skattskyldige deklarerar själv sin inkomst och förmögenhet (se Självdeklaration). 4) Taxeringsnämnderna, vars led. utses av stadsfullmäktige och motsvarande organ, handlägga dessa självdeklarationer. 5) Taxeringslängderna äro offentliga. 6) Den skattskyldige äger rätt att överklaga sin taxering i prövningsnämnd, Kammarrätten och Regeringsrätten. — De grundläggande skattelagarna äro följande Kungl. förordn.: 1) *om inkomst- och förmögenhetsskatt* 28 okt. 1910; 2) *ang. bevillning av fast egendom samt av inkomst* 28 okt. 1910; 3) *om taxeringsmyndigheter och förfarandet vid taxering* 28 okt. 1910; 4) *om kommunal progressivskatt* för åren 1921—24 19 nov. 1920, förlängd att gälla även för åren 1925—27. — Före 1903 fanns endast en skattelag, den s. k. bevillningsförordningen, som sålunda gällde både den statliga och den kommunala beskattningen. Vad beträffar den direkta *statsskatten*, *kronoskatten*, utgjordes denna före sistnämnda tid endast av bevillningen, som vid behov utökades med en s. k. tilläggsbevillning. För all inkomst med visst undantag, det s. k. bevillningsfria avdraget, erlades bevillning till staten med 1 % av inkomstbeloppet, den s. k. *bevillningskronan*. Före 1907 ombesörjdes bevillningstaxeringen av utav länsstyrelserna utsedda *bevillningsberedningar*, därefter ersatta av taxeringsnämnderna (se Taxering). På grund av statens alltjämt växande utgifter infördes 1903 vid sidan av bevillningen, som fortfarande utgick enl. i huvudsak oförändrade grunder, en särskild inkomstskatt, uppbyggd enl. modernare principer. Sålunda tillämpades för första gången progressiv skatteskala — å inkomster över 6,000 kr. — varjämte den skattskyldige erhöll rätt till avdrag för skuldräntor och vissa förluster. Vidare erhöllo de mindre inkomsttagarna, som ej haft 4,000 kr:s inkomst, vissa skattefria avdrag. Ett par av de mest påtagliga bristerna vid inkomstberäkningen enl. den nya inkomstskatten var dels, att inkomst av fastighet icke upptogs till det verkliga beloppet utan till viss procent (för jordbruksfastighet 6 och för annan fastighet 5 procent) av fastighetens taxeringsvärde, dels att aktiebolag och med dem likställda företag beskattades efter samma grunder som enskilda personer utan avseende på vinstens förhållande till kapitalet. — 1910 skedde en radikal omläggning av inkomstskatten, som nu även kombinerades med en förmögenhetsbeskattning. Fr. o. m. nämnda år upphör bevillningen att vara statsskatt annat än till namnet (se Inkomst och förmögenhetsskatt). Innebörden av denna omläggning var i stort sett följande: Sambandet mellan stats- och kommunalskatt upphör, all inkomst uppgives till taxering, men endast nettot beskattas, förmögenhet beskattas, aktiebolagen

och de solidariska bankbolagen beskattas efter vinstens förhållande till kapitalet och således ej som förr efter den absoluta vinsten. Samma deklaration ligger till grund för taxeringen till såväl inkomst- och förmögenhetsskatt som bevillning (se T a x e r i n g). 1919 omarbetades åter inkomst- och förmögenhetsskatteförordningen. Omläggningen omfattade i huvudsak: nya skatteskalor, på grund varav skattskyldigheten skärptes för de större inkomsterna och förmögenheterna ävensom för bolagen, för vilka sistnämnda dessutom tillkom en ny skatt, den s. k. B-skatten; befrielse från skattskyldighet för belopp motsvarande existensminimum (orts- och familjeavdrag); genomförd familjebeskattning, d. v. s. föräldrars skattskyldighet under vissa förhållanden för omyndigt barns inkomst och förmögenhet. 1923 borttogs dock familjebeskattningen men endast betr. inkomsten. Föräldrar beskattas alltså fortfarande i särskilda fall för omyndigt barns förmögenhet. Se vid. I n k o m s t - o c h f ö r m ö g e n h e t s s k a t t. — Betr. *k o m m u n a l b e s k a t t n i n g e n* har riksdagen genom kommunallagarna 1862 beslutat, vilka som äro skattskyldiga till kommunen och sättet för skattens utgörande. Skyldig att lämna bidrag till kommunens gemensamma behov är envar, som inom kommunen, vare sig han är därstädes bosatt l. ej, äger fast egendom l. är därstädes taxerad till bevillning för inkomst. Bidragen skola utgöras i förhållande till hans inkomst, beräknad för jordbruksfastighet till 6 kr. och för annan fastighet till 5 kr. för varje fulla 100 kr. av taxeringsvärdet samt i fråga om inkomst av kapital och arbete till det beskattningsbara belopp, för vilket bevillning till staten skall erläggas. Vid utdebiteringen användes tidigare olika förfaringssätt av landskommunerna och städerna. De förstnämnda tillämpade den s. k "fyrktalssättningen", enl. vilken alla beskattningsbara föremål åsattes visst antal fyrkar l. skatteenheter, i förhållande till bevillningen, varefter utdebiteringen verkställdes per fyrk. I städerna verkställdes utdebiteringen av utskylderna direkt per bevillningskrona. Fr. o. m. 1910 verkställes över hela landet utdebiteringen per inkomsthundrade. Till 1920 års riksdag framlade K. M:t förslag till ny kommunalskattelag, enl. vilket det kommunala skattesystemet skulle innefatta dels en intressebeskattning, bestående av *fastighetsskatt* och *näringsskatt*, dels en beskattning efter förmåga genom en *kommunal inkomstskatt*, kompletterad med en *progressiv skatt*. Förslaget blev dock ej antaget. I avvaktan på förnyad utredning enade man sig om ett provisorium för åren 1921—24, som förlängts att gälla även för åren 1925—27. Till 1927 års riksdag framlades ånyo förslag till ny kommunalskattelagstiftning, vilket emellertid icke heller vann riksdagens bifall. Enl. provisoriet skall bevillningen kvarstå, dock så att inkomstbevillning även skall utgå för den del av fastighetens nettoinkomst (d. v. s. bruttohyrorna minskade med inteckningsräntor, onera och reparationskostnader m. m.), som överskjuter 6, resp. 5 % å jordbruks-, resp. annan fastighets taxeringsvärde, l. m. a. o. avdrag verkställes för det

genom fastighetsbevillning beskattade beloppet. Statens kommunala skattskyldighet för fast egendom utvidgades i avsevärd grad, och ålades även staten skattskyldighet till kommunen för sin affärsverksamhet i egentlig mening. Rätten till avdrag vid inkomstberäkningen utsträcktes till alla kostnader för inkomstens förvärvande och bibehållande. Vid. omändrades bestämmelserna i övrigt så, att de i stora delar kommo i överensstämmelse med grunderna för den statliga beskattningen. Vid sidan av bevillningen ställdes därjämte en kommunal progressivskatt. Vid bevillningstaxeringen tillämpas samma förfaringssätt som vid inkomst- och förmögenhetsskatt för att från den uppskattade inkomsten komma fram till det beskattningsbara beloppet, dock med iakttagande av: 1) att bevillningspliktig inkomst av fastighet (se ovan) taxeras i den kommun, där fastigheten är belägen; 2) att inkomst av rörelse bevillningstaxeras i den kommun, där rörelsen bedrivits; 3) att de s. k. orts- och familjeavdragen endast utgå med hälften av de belopp, som gälla för inkomst- och förmögenhetsskattetaxeringen. Ortsavdragen vid bevillningstaxeringen bli därvid:

Inom ortsgrupp	I	350	kr.
" "	II	400	"
" "	III	450	"
" "	IV	550	"
" "	V	600	"

Familjeavdragen, d. v. s. avdrag för hustru, för husföreståndarinna under viss förutsättning, för barn under viss förutsättning, uppgå till 150 kr. Å det enl. ovan angivna grunder uträknade, till bevillning beskattningsbara beloppet, utgår bevillningen med 0,1 %. Exempel: A., som är mantalsskriven i Sthlm, äger fastighet i Uppsala, taxerad till 100,000 kr. och driver rörelse i Södertälje. Nettoinkomsten av fastigheten är 6,000 och av rörelsen 2,000 kr. Han har vidare 2,000 kr:s inkomst av kapital och 1,000 kr:s inkomst av tjänst. "Allmänna avdragen" utgöras av periodiskt understöd 800 kr. och försäkringspremier 200 kr. Bevillningstaxeringen blir då följande: i Uppsala 1,000 kr. utan avdrag (nettoinkomsten av fastigheten 6,000 kr. — 5 % å taxeringsvärdet 100,000 kr. = 5,000 kr.); i Södertälje 2,000 kr. utan avdrag; i Sthlm, mantalsskrivningskommunen 3,000 (2,000 + 1,000 = inkomst av kapital + inkomst av tjänst) — 1,000 (800 + 200 = de s. k. allmänna avdragen) = 2,000, som alltså utgör det i Sthlm till bevillning *taxerade* beloppet. (Betr. sättet för utfinnande av det till bevillning beskattningsbara beloppet se exemplen i Inkomst- och förmögenhetsskatt sp. 1390). — *Skyldig att utgöra fastighetsbevillning*, som utgår med 6, resp. 5 tiondels öre för varje fulla ett-hundra kr. av taxeringsvärdet för jordbruks-, resp. annan fastighet, är den, som för löpande året författningsenligt mantalsskrivits l. bort mantalsskrivas ss. ägare l. innehavare av fastigheten. Bevillningen erlägges av ägaren utom i vissa i förordningen uppräknade fall, då densamma utgöres av innehavaren. *Fastighetsbevillning erlägges icke av bland andra*: 1) staten för nationalparker, för försvarsändamål använda byggnader, för allmänna platser, för byggnader avsedda för kultur, rättsvård l. ordning och säkerhet

m. fl.; 2) akademier, sjukvårds- och barmhärtighetsinrättningar m. fl.; 3) nykterhetsföreningar för dem tillhöriga, för deras verksamhet ss. sådana avsedda byggnader m. fl. Därest staten, kommunen l. annan menighet, akademier, nykterhetsföreningar m. fl. tillhörig fastighet l. byggnad jämväl användes för industriellt l. därmed jämförligt ändamål l. mot vederlag upplåtes till begagnande, vare fastigheten l. byggnaden underkastad fastighetsbevillning för däremot svarande del av dess taxeringsvärde. — *Skyldiga att utgöra inkomstbevillning äro*: a) svensk medborgare, som författningsenligt är l. bör vara i riket mantalsskriven: för den inkomst han åtnjutit, vare sig här l. från utrikes ort; b) svensk medborgare, som icke är l. bör vara i riket mantalsskriven: för den inkomst, han härifrån åtnjutit av fast egendom l. av näring; c) utlänning: för inkomst av här belägen fast egendom l. av näring, som här bedrivits; skolande utlänning, som författningsenligt är l. bör vara härstädes mantalsskriven, erlägga bevillning jämväl för annan inkomst, som av honom här förvärvats l. härifrån åtnjutits, ävensom för inkomst, som, utifrån införd, av honom här använts. Vad ovan sagts om enskild person gäller även i tillämpliga delar om staten och andra menigheter, om verk och inrättningar, bolag m. fl. Vanliga handelsbolag, rederier m. fl. taxeras ej, utan deras inkomst hänföres till de särskilda delägarnas inkomst motsvarande den andel han äger i bolaget l. rederiet. Utländska bolag o. a. i riket icke hemmahörande juridiska personer äro skyldiga utgöra inkomstbevillning för inkomst av här belägen fastighet och av näring, som här bedrivits, samt för utdelning å aktier i svenska aktiebolag m. fl. *Befriade från utgörande av inkomstbevillning* äro bl. a.: staten för inkomst av bankrörelse, kommunikationsverk med tillhörande verkstäder och anläggningar l. av leverans av elektrisk energi till nämnda verk; landsting, kommuner m. fl. för sådan inkomst, som ej härflutit av fast egendom l. rörelse; medlem av kungahuset för av staten anvisat anslag samt för inkomst av kapital. — *Den kommunala progressivskatten* utgöres för varje till inkomst- och förmögenhetsskatt beskattningsbart belopp, som överstiger, i fråga om andra skattskyldiga än aktiebolag och solidariska bankbolag, 3,000 kr. samt i fråga om ovannämnda bolag, 6 % av det bolagets kapital, vartill hänsyn skall tagas vid bolagets taxering till inkomst- och förmögenhetsskatt. Progressivskattens grundbelopp består av kommunandel och utjämningsandel; kommunandelen utgör 75 och utjämningsandelen 25 % av grundbeloppet. För andra skattskyldiga än svenska aktiebolag och solidariska bankbolag utgår progressivskattens grundbelopp för den del av det beskattningsbara beloppet, som överstiger

3,000	kr.	men icke	6,000	kr.	1/2	%
6,000	„	„	„ 10,000	„	1	„
10,000	„	„	„ 25,000	„	2	„
25,000	„	„	„ 40,000	„	3	„

o. s. v. enl. fastställd tabell, dock att skattens grundbelopp icke må i något fall överstiga 6 % av beskattningsbara beloppet. För svenskt aktiebolag och solidariskt bankbolag utgör progressivskattens grundbelopp för den del av det beskattningsbara beloppet,

som, i förhållande till kapitalet, överstiger

6 % men icke 11 %	1 %
11 „ „ „ 16 „	2 „
16 „ „ „ 21 „	3 „
21 „ „ „ 26 „	4 „

o. s. v. enl. fastställd tabell, dock att skattens grundbelopp icke må i något fall överstiga 5 % av det beskattningsbara beloppet. Skattskyldig uppföres till kommunandel av progressivskatten i den kommun, där han taxerats till bevillning, och till utjämningsandel, där han taxerats till inkomst- och förmögenhetsskatt. Har skattskyldig taxerats till bevillning i flera kommuner, skall kommunandelen i vissa fall uppdelas mellan dessa. Utjämningsandelen uttages alltefter behov för användning till utjämning av skattetrycket olika kommuner l. andra menigheter emellan. — Se även Krigskonjunkturskatt.

Skattepostanvisning, sådan postanvisning, som på landsbygden och i vissa städer kan användas för erläggande av kronoutskylder och som befordras avgiftsfritt. I Sthlm och Göteborg användes S. för erläggande av utskylder i allm. men behandlas då som vanliga postanvisningar.

Skatterusttjänst, se Indelningsverket sp. 1288.

Skattestreck, se Rösträtt sp. 1677.

Skattetal, ett mått för den forna grundskatteskyldighetens bestämmande (jfr Grundskatt). Vanl. beräknades denna efter mantal (se d. o.), men även andra däremot proportionella S. gällde, särskilt i Norrland.

Skatteutjämning, understöd åt synnerligen skattetyngda landskommuner för utgifter för kyrko- och folkskoleväsen samt fattigvård. Bidraget utgår av den kommunala progressivskattens (se Skattelagstiftning sp. 746 f.) utjämningsandel.

Skatteövervältring, se Skatt.

Skattkammarkansler (eng. *Chancellor of the Exchequer*), titeln på Englands finansminister.

Skattkammarväxel, av en stat utfärdad skuldförbindelse med på förhand bestämd kort löptid. Denna art av förskrivning tillhör den s. k. svävande statsskulden (se Statsskuld). S. förekomma i mindre utsträckning i Sverige, där de utfärdas av Riksgäldskontoret, samt bl. a. i England (eng. *Treasury Bill*) och i Frankrike (fr. *bon ordinaire du Trésor*).

Skattlåda, se Skattning.

Skattläggning, en förrättning, varigenom en fastighet på landet efter dess särskilda förmåner uppskattas till visst mantal, mantalssättningen, och ränta l. ock allenast till viss ränta. När kronans jordeböcker på 1530-t. upprättades, torde de olika fastigheterna därvid i de flesta fall ha upptagits med sina gamla ränte- och avradsbelopp. Under Karl XI verkställdes nya S. i samband med anvisande av boställen för indelta arméns och prästerskapets behov, men i det stora hela blev jordbeskattningen oförändrad samt därför alltmera ojämn med fortgående uppodling och ändrat ekonomiskt läge. Sedan grundskatterna numera avskrivits och skatteköp inställts, kommer S. ej till användning.

Skattning av bisamhällen, d. v. s. skörd av honung utan att bisvärmen dödas, möjliggöres genom användning av ramkupor (se Biskötsel). Dessa äro vanl. också bakåt l. uppåt vidgade med ramar, vilka äro skilda från kupans huvudrum (yngelrummet)

genom spärrgaller, som genomsläpper arbetsbina men hindrar visen att lägga ägg i de tillsatta ramarna, vilkas honung därigenom bibehålles ren. Utvidgningen ovantill göres medelst en på kupan ställd skattlåda.

Skattunge, kapellförsamling till Orsa (se d. o.). — Kapellet ligger i Skattungbyn, belägen vid Ore älv nära Skattungen i en av Dalarnas naturskönaste trakter och erbjudande en storslagen utsikt över skogsområdet i n.

Skattungen, sjö i n.ö. Dalarna, Ore och Orsa socknar, Kopparb. l. Genom Ore älv har S. avlopp till Orsasjön. C:a 22 kvkm.

Skavgräs, se Fräkenväxter.

Ska'vlan. 1. Olaf S., f. 1838, d. 1891, norsk litteraturhistoriker, prof. i Kristiania 1877, skrev bl. a. *Holberg som komedieforfatter* (1872); efter hans död utgavs *Henrik Wergeland* (1892). — 2. Harald S., f. 1854, d. 1908, norsk järnvägsingenjör, ledde från 1898 det krävande arbetet vid Bergenbanans byggande. — 3. Einar S., f. 1882, son till S. 1, tidningsman, litteratur- och teaterkritiker. S., som politiskt hör till den radikala vänstern, har varit medarbetare i Verdens Gang (från 1907) och Tidens Tegn (från 1910) och är sedan 1915 redaktör för Dagbladet.

Skavstål, verktyg för handbearbetning av metaller. Av S. finnas olika former, ss. planskavstål till avskavning av plana ytor, trekantskavstål till avjämnande l. upprymning av hål o. s. v.

Skavull, detsamma som kalkull.

Skeat [skit], Walter William, f. 1835, d. 1912, engelsk språkforskare, prof. i angelsachsiska i Cambridge 1878. S:s språkvetenskapliga arbeten (*Etymological Dictionary of the English Language,* 4 dlr, 1879—82, m. fl.) och upplagor av äldre engelsk litteratur ha haft stor väckande betydelse för det senare 1800-t:s engelska språkforskning.

Skebo, annan form för Schebo.

Skebokvarn, station i Helgesta skn, Södermanl. l., vid Västra stambanan och Mellersta Södermanlands järnväg.

Skeby, socken i Skarab. l., jämte Källby, Broby och Hangelösa pastorat i Skara stift. 225 inv. — Kyrkan från 1100-t.

Skebäck, se Örebro.

Skeda (av mlty. *schêden,* skilja), se Guldprov.

Skeda, socken i Östergötl. l., jämte Slaka pastorat i Linköpings stift. 1,455 inv.

Skedand, *Spa'tula clypea'ta,* en art Egentliga änder med lång, i spetsen spadlikt vidgad näbb och grön, framtill vitkantad vingspegel. Hanen har i vårdräkt huvudet och halsen mörkt grönblåglänsande, ryggen brun med ljusare fjäderkanter, krävtrakten vit, buken brun. Honan är spräcklig i svart och rostgrått. Längd 48—50 cm. N. halvklotet; i Sverige vanl. sällsynt, vid sjöar. Ägg 8—14, gulvita. Flyttfågel. Fridlyst.

Skede. 1. Socken i Jönköp. l., jämte Alseda och Ökna pastorat i Växjö stift. 1,285 inv. — 2. Se Skee.

Skederid, socken i Sthlms l., jämte Husby-Lyhundra pastorat i Uppsala stift. 750 inv. — I S. ligger Birgittas födelsegård, Finsta; kyrkan (med en kultbild av Birgitta, nu i Stat. hist. mus.) var under medeltiden vallfartsort.

Skedeskamma, före 1828 namn på Karl Gustavs skn, Älvsb. l.

Skedevi, socken i Östergötl. l..

pastorat i Linköpings stift. 3,400 inv.

Skedjärn, stämjärn, använt av bildhuggare.

Skedstork, se Ibisfåglar.

Skedvatten (jfr Skeda), se Salpetersyra.

Skedvi, se Stora Skedvi och Västra Skedvi.

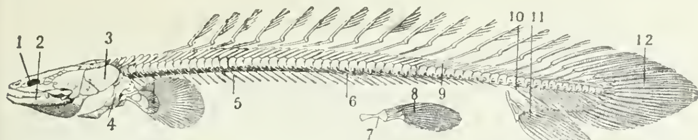
Skee, Skede, socken i Göteb. l., jämte Tjärnö pastorat i Göteborgs stift. I S. ligger Krokstrands (Björneröds och Krokens) municipalsamhälle. 5,935 inv.

Skeftstång, se Vagn.

Skeglinge, socken i Malmöh. l., jämte Borrlunda pastorat i Lunds stift. 135 inv.

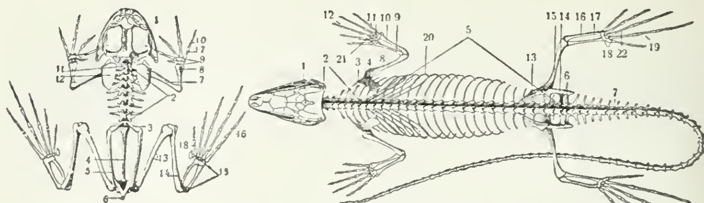
Skegrie, socken i Malmöh. l., jämte Håslöv, Bodarp och V. Tommarp pastorat i Lunds stift. 550 inv.

Skele'tt [ske-] (av grek. *skeleto'n*, eg. något uttorkat, av *ske'llein*, göra torr), av mer l. mindre fasta substanser l. vävnader bestående bildningar med huvudsakl. stödjande l. skyddande funktion l. bådadera. — *Jämförande anat.* S. är antingen ett yttre l. ett inre; båda slagen kunna förekomma såväl hos encelliga som flercelliga djur. *Yttre S., hudskelett l. hudpansar* är antingen a) avsöndrat av hudepitelet l. bestående av förhornat dylikt, l. b) bildat inom den mesodermala vävnadsgruppen. Till a) hör den ofta av kalksalter impregnerade kitinkutikulan hos leddjur, kalkskalet hos blötdjur, kalk- l. hornskelettet hos koralldjur. Det tjänar som skyddsorgan l., spec. hos leddjur, som fäste för muskler. Ett yttre S. av förhornat hudepitel är t. ex. sköldpadden hos sköldpaddorna. Till b) höra tagghudingarnas kalkplattor l. kalkkroppar samt de i läderhuden bildade men kroppsytan ofta nående täckbenen, hudtänderna, fjällen l. benplåtarna hos fiskar, groddjur, kräldjur och vissa däggdjur (ss. bältdjur). Täckbenen bilda dock i allm. beläggningar på det inre S. och äro därför ofta avlägsnade från kroppsytan, ss. i kraniet (jfr Kranium), där flertalet ben äro täckben. Hudtänder och fjäll äro trol. uppkomna genom uppdelning av större, sammanhängande benplattor, som hos de lägst organiserade fiskarna (pansarfiskarna) täckte stora delar av kroppen. — *Inre S.* förekommer dels ss. ett mer l. mindre fast sammanfogat system av kalk- l. kiselnålar l. horntrådar i den mesodermala vävnaden (hos svampdjur), dels ss. ett mesodermalt organsystem (hos ryggradsdjur), bildat av slembrosk (vilket skiljer sig från vanligt brosk genom vanl. starkt förgrenade celler, därigenom erinrande om brosk under bildning), ben l. brosk och då antingen organiserat ss. med varandra planmässigt, mer l. mindre fast förbundna skelettstycken, vilka bilda av musklerna aktiverade hävstångsystem, l. utgörande skyddande omhöljen om inre organ. Den måhända mest ursprungliga formen för ett inre S. är hos ryggradsdjuren ryggsträngen (se d. o.), vilken enl. nyare undersökningar endast skenbart är av entodermalt ursprung (jfr Fosterutveckling sp. 408). De lägsta ryggradsdjuren (utdöda pansarfiskar, lansettfisken, nejonögonlarver) ha utom ryggsträng ett S. av slembrosk, vilket omsluter stora delar av kroppen och, inuti huvudet, även dettas organ. Detta brosk var förbenat hos vissa pansarfiskar från silurperioden men är mjukt, nästan slemartat hos lansettfisken och nejonögonlarver.

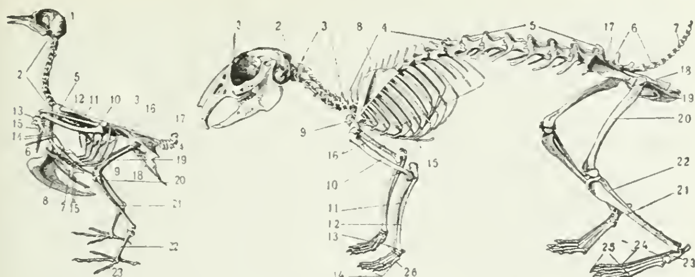
Skelett av fisk (nilgädda). 1 ögonhåla, 2 underkäke, 3 gällock, 4 skuldergördel, 5 övre, 6 undre revben, 7 bäcken, 8 bukfena, 9 övre, 10 undre bågar, 11 anal-, 12 stjärtfena.

Hos de senare ombildas vissa partier till vanligt brosk, varigenom de fullt utbildade nejonögonens broskskelett uppstå. Medan ännu helt nyligen ansetts, att det broskiga S. (hos t. ex. hajar) skulle representera ett fylogenetiskt tidigare stadium i ryggradsdjurens skelettutveckling än benskelettet, ha nyare paleontologiska upptäckter givit vid handen, att tvärtom ett benartat S. är det ursprungligare, och att det broskartade S. uppkommit ur ett benartat genom förbeningens uteblivande. Likväl föregås under embryots utveckling benstadiet av broskstadiet. Möjligt synes därför vara, att okända, utdöda fiskformer med broskartat S. kunnat föregå de i allm. starkt förbenade fiskformerna från silur- och devonperioderna. — S. uppstår hos embryot till väsentlig del ur den skelettogena, från urkotorna bildade, odifferentierade, mesodermala vävnad, som omger ryggsträng och ryggmärg och som sammanhänger med bålmuskulaturens bindvävssepta. Ur den skelettogena vävnaden uppstå skelettstycken, till stor del segmentvis ordnade. Dessa bilda S., som kan indelas i huvudets, bålens och extremiteternas S. H u v u d e t s S. består av en först broskartad, senare mer l. mindre starkt förbenad stomme (primordialkranium), till vilken i läderhuden bildade ben, vilka ej föregås av brosk, ansluta sig (se vid. K r a n i u m). B å l e n s S. består av ryggraden, revbenen samt bröstbenet (saknas hos fiskar och ormar). Ryggraden (se d. o.) uppstår i anslutning till ryggsträngen (jfr d. o.) i form av övre och undre bågar; de övre omfatta ryggmärgen, de undre (i svansregioner) den dorsala aortans förlängning. Från bågstyckena bildas kotkropparna. Mot varje ursegment hos embryot, d. v. s. mot varje muskelsegment hos den fullvuxna, svara hos lägre ryggradsdjur 2 par övre och 2 par undre bågar, vilka tills. bilda en fullständig kota. Hos högre ryggradsdjur däremot bildas kotan därigenom, att de främre bågparen i ett segment under omfattande ombildningar ansluta sig till de båda bakre i det framförliggande segmentet. Härigenom blir ryggradens segmentering en annan än hos de lägre formerna och muskler tillhörande två segment komma att verka på *en* kota. Kotornas antal och fördelning på skilda kroppsregioner växla mycket. Hos fiskar finnes ingen sträng regionsindelning. Hos fyrfotadjur indelas ryggraden i hals-, bål- (bröst- + ländkotor), kors- och svanskotor. Hos groddjur finnas 1 halskota, ett växlande antal bålkotor, 1 korskota och talrika svanskotor, som hos grodorna bilda ett långt, sylformigt ben. Hos kräldjur förekomma ofta 7 halskotor och vanl. endast 2 korskotor, hos fåglar talrika halskotor och korskotor (hos embryot

T. v. Skelett av groda. 1 kranium, 2 bålkotor, 3 korskota, 4 svans-, 5 hoft-, 6 sitt-, 7 överarms-, 8 underarms-, 9 handlovsben, 10 fingrar, 11 halskota, 12 skulderblad, 13 lårben, 14 sken- och vadben, 15 vristben, 16 tår, 17 mellanhands-, 18 mellanfotsben. — T. h. Skelett av kräldjur (ödla). 1 hål för parietalöga, 2 halskotor, 3 korpben, 4 skulderblad, 5 bål-, 6 kors-, 7 svanskotor, 8 överarms-, 9 strål-, 10 armbågs-, 11 handlovsben, 12 fingrar, 13 blygd-, 14 höft-, 15 lår-, 16 sken-, 17 vad-, 18 vristben, 19 tår, 20 revben, 21 mellanhands-, 22 mellanfotsben.

dock endast 2), hos däggdjur 7 hals- och 5—flera korskotor (jfr Ryggrad). Till ryggraden anknyta sig revbenen (jfr d. o.), som dels äro undre revben i samband med de undre bågarna (hos fiskar), dels övre, utvecklade i horisontala muskelsepta och ledande mot kotkropparna och tvärutskotten (hos högre ryggradsdjur). Båda slagen revben finnas hos nilgädda, lax, sill m. fl. Hos kräftdjur, fåglar och däggdjur står ett antal revben i förbindelse med bröstbenet (jfr d. o.), vilket bildas från deras ventrala ändar; andra, ss. de förkrympta halsrevbenen, sakna dylik förbindelse. Hos groddjur finnas även ett bröstben, men dess samband med de hos dessa djur svagt utbildade revbenen är ej på något utvecklingsstadium tydligt. Bakom bröstbenet finnas hos krokodiler och bryggödlan revbenslika, i bukmuskulaturens bindvävssepta bildade skelettstavar, bukrevben, vilka ej stå i förbindelse med ryggraden. Hos utdöda kräldjursformer voro bukrevben vanliga och hos sköldpaddor deltaga de i bildningen av bukskölden. — Extremiteternas S. består av gördelskelettet: skuldergördel och bäcken, samt de fria extremiteternas S. Skuldergördeln (jfr d. o.) består i sin enklaste form (hos hajar) av ett bågformigt brosk, som U-formigt omfattar bålens främre del och mot vars sidodelar bröstfenorna leda. Den del av brosket, som ligger ovanför leden, företräder ett ursprungligt skulderblad, den nedanför densamma en korpbensapparat. Hos benfiskar tillkomma täckben, som täcka den ursprungliga, nu oftast förkrympta skuldergördeln. Hos groddjur och kräldjur är korpbensdelen uppdelad i ett främre och ett bakre korpben, och ett täckben, nyckelbenet, har tillkommit (ej hos stjärtgroddjur). Hos kräldjur finnes dessutom ett annat täckben, *episte'rnum*, som delvis täcker korpbenen på undersidan. Detta ben fanns hos utdöda groddjur (*Stegoce'phali*). Hos fåglar saknas i regel främre korpben och alltid episternum, medan nyckelben (gaffelben) och korpben äro väl utvecklade. Kloakdjurens skuldergördel påminner om kräldjurens. I övriga däggdjurs skuldergördel har bakre korpbenet reducerats till korputskottet och skuldergördeln består av endast skulderblad och nyckelben. Bäckenet (jfr d. o.) l. bäckengördeln har

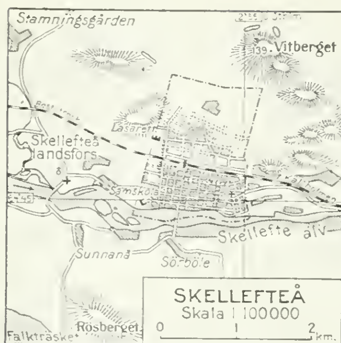
T. v. Skelett av fågel (duva). 1 kranium, 2 halskotor, 3 korsben, 4 svanskotor, 5 korpben, 6 nyckelben (gaffelben), 7 bröstben, 8 bröstbenskam, 9 revben, 10 överarms-, 11 strål-, 12 armbågs-, 13 handlovs-, 14 mellanhandsben, 15 fingrar, 16 höft-, 17 sitt-, 18 blygd-, 19 lår-, 20 vad-, 21 sken-, 22 tarsben, 23 tår. — T. h. Skelett av däggdjur (kanin). 1 kranium, 2 första, 3 övriga halskotor, 4 bröst-, 5 länd-, 6 kors-, 7 svanskotor, 8 skulderblad, 9 korp-, 10 överarms-, 11 strål-, 12 armbågs-, 13 handlovsben, 14 fingrar, 15 bröstben, 16 bröstkorg, 17 höft-, 18 blygd-, 19 sitt-, 20 lår-, 21 sken-, 22 vad-, 23 vrist-, 24 mellanfotsben, 25 tår, 26 mellanhandsben.

hos fyrfotadjuren en dorsal del, höftbenet, samt en ventral del, representerande blygd- och sittben l. deras föregångare. Hos groddjur, kräldjur och pungdjur framträda särskilda, från blygdbenets framkant utgående brosk, resp. benutskott, som hos pungdjur bilda pungbenen, vilka stödja pungens sidokanter. Hos hajar saknas höftbensdelen och hos benfiskar hela bäckenet, som ersättes av ett från bukfenans bas i kroppsväggen inväxande ben. På bäckengördeln saknas alltid täckben. — De fria extremiteterna (se d. o.), såväl främre som bakre, äro byggda efter samma grundplan. Hos fiskarna (jfr d. o.) bilda de fenor, sammansatta av ett växlande antal, solfjäderformigt ordnade skelettstycken, av vilka de basala i regel leda direkt mot skuldergördeln. En anordning i riktning mot fenans övergång till fyrfotadjurs extremiteter visa lungfiskar och vissa utdöda *Crossoptery'gii* (ursprungliga ganoider), i det att fenan bäres av ett enda brosk l. ben (överarms-, resp. lårben). Ombildningen av fenan till ledad extremitet är f. ö. höljd i dunkel. Hos fyrfotadjuren är extremiteten uppdelad i huvudsak som hos människan. — S. hos ryggradsdjur kallas även b e n s y s t e m och b e n s t o m m e, populärt även b e n r a n g e l. — Se även L e d och art. om olika djurgrupper. Om människans S. se ill. till B ä c k e n, E x t r e m i t e t e r, K r a n i u m, R e v b e n, R y g g r a d och S k u l d e r g ö r d e l. — *Bot.* Om skelettvävnad se S t e r e o m.

Skelette'ring [ske-] (av *skelett*), se K o n s e r v e r i n g sp. 1112.

Skelettoge'n (av grek. *ge'nein*, alstra), skelettbildande.

Skelleftefältet, ett av leptiter, porfyrer etc. samt yngre svarta skiffrar bestående urbergsområde, som i ett brett bälte sträcker sig från trakten av Skellefteå mot n. och n.v. framemot Stensele. I S., som geologiskt företer likhet med Bergslagen, har man på senare år funnit betydande förekomster av sulfidmalmer, där-

ibland Sveriges största tillgångar på svavelkis, koppar-, arsenik- och guldmalm. För fältet karaktäristiskt är rikedomen på arsenik, medan järnmalmer praktiskt taget saknas. De hittills kända fyndigheterna fördela sig på ett flertal fält. De främsta äro *Bolidengruppen* i Skellefteå landskommun, *Åsengruppen*, *Malånäsfältet* och *Mensträskfältet* i Norsjö skn, *Rakkejaure-* och *Näslidenfälten* i Malå skn samt *Kristinebergs-* och *Vindelgranselefälten* i Lycksele skn. Värdefullast är Boliden, på samma gång världens största kända arsenikfyndighet, en betydande koppargruva och en särdeles betydande guldförekomst. Vackra fyndigheter av kopparmalm förekomma även inom andra områden, främst inom Malånäs- (Bjurfors) och Mensträskfälten. Rik zink- och blymalm äro hittills kända blott i två smärre fyndigheter, varemot av anrikningsmalm i form av mer l. mindre zinkrik svavelkis finnas betydande tillgångar. I flera av fyndigheterna är en avsevärd, utvinnbar silverhalt för handen. Fyndigheterna ägas dels av staten ensam, dels av Skellefteå gruv a. b. (Bolidengruppen), Västerbottens gruv a. b. o. a. privata företag, dels av staten och nämnda privata företag gemensamt.

Skellefteå. 1. Stad i Västerb. l., på Skellefte älvs v. strand, 14 km. från dess utlopp i Bottniska viken, och vid statsbanan Bastuträsk — S. — Kallholmen. 3,665 inv. — Gatunätet är rätvinkligt, husen övervägande tvåvånings trähus. Staden har lasarett och statens samskola. Den äger och utnyttjar flera av vattenfallen i Skellefte älv, ss. Finnforsen (10,700 HK utbyggda; 36 km. v. om S.) och Krångforsen (27 km. v. om S.). I S:s hamn, vid älvmynningen, 16 km. från S., kunna fartyg med 6,5 m:s djupgående ingå. 1924 ankommo och avgingo 1,309 fartyg om sammanlagt 0,47 mill. nettoton, därav i utrikes fart 144 fartyg om sammanlagt 0,099 mill. nettoton. Industrin sysselsatte 1924 192 arbetare vid 11 arbetsställen. S. bildar pastorat i Luleå stift. Hittills har staden haft med S. 3 gemensam kyrka, men en ny, för S. avsedd kyrka skall invigas i aug. 1927. — S. grundades 1844, innan ännu något samhälle uppvuxit på platsen (urspr. avsett ss. köping under Piteå, blev det nämligen stad endast på grund av rivaliteten mellan Piteå och Umeå.) — 2. Tingslag i Västerbottens n. domsaga, Västerb. l., omfattar socknarna Bureå, S. 3, Byske och Jörn. — 3. Landskommun i Västerb. l., pastorat i Luleå stift. Ur S. skall senast 1932 en del under namnet K å g e d a l e n utbrytas till egen kommun och eget pastorat. 21,485 inv. — Kyrkan ombyggdes på 1700-t. till en korskyrka av betydande mått. Den äger ett senmedeltida altarskåp,

Skellefte älv vid Skellefteå.

utgånget ur Hermann Rodes ateljé.

Skellefte älv, vattendrag i övre Norrland. S. utgår under namnet Sildutjokk från sjön Ikesjaure (747 m. ö. h.) vid riksgränsen s. om Sulitelma och genomflyter sjöarna Sädvajaure, Hornavan, Uddjaur och Storavan, varefter den under c:a 80 km. bildar gräns mellan Norrb. och Västerb. l. Efter att ha mottagit sin största biflod, Malån (från h.), genomlöper S. kustlandet i en bred, naturskön dalgång, och det tidigare strida loppet blir lugnare. Älven blir segelbar ett stycke ovanför Skellefteå och utmynnar i Ursviksfjärden av Bottniska viken. S., som är rik på forsar, bl. a. Sandforsarna, Vargforsen, Finn- och Krångforsarna (se S k e l l e f t e å 1) samt Selsforsen, beräknas nedanför Storavan ha en industriell medelvatteneffekt av 226,960 HK. Längden är c:a 330 km. och flodområdet 11,640 kvkm.

Skelning, se Ö g o n s j u k d o m a r.

Skelskör [skä'llskör], stad i Sorö amt, Danmark, på Själland vid Stora Belt. 2,700 inv.

Skelört, *Chelido'nium ma'jus* (fam. *Papavera'ceae*), ört med nästan glatta, under blågråa, parbladiga och flikiga blad samt flocklika samlingar av gula blommor. Den har rödgul mjölksaft och är giftig. Är allmän i s. och mell. Sverige kring boningshus, i bergsskrevor o. d. och blommar hela sommaren.

Skena, se J ä r n v ä g sp. 336 och S p å r v ä g.

Skena, rusa i väg besinningslöst (om hästar; ridhästar sägas därvid durka). Om en häst skenar,

Skelört.

har detta vanl. sin främsta orsak i hård och orörlig handföring hos ryttaren l. kusken, ofta förenad med oriktig betsling av hästen, brist i dressyren, skrämsel l. upphetsning. Första villkoret för att få hästen att stanna är att ge efter på tygeln, varigenom hästen kan förmås uppge sin spänning. Därefter söker man hejda hästen genom omväxlande "förhållning" och eftergift på tygeln. Genom att bettet sålunda hålles rörligt, förlora lanerna ej sin känslighet; i motsatt fall domnar hästen i munnen.

Skenanläggning användes jämsides med maskering (se d. o. och Camouflage) för att vilseleda en fiende om det verkliga läget av batteriuppställningsplatser l. viktiga delar i befästningar.

Skenbart motstånd, detsamma som impedans.

Skenben. *Zool.* Se Extremiteter sp. 1333. — *Veter.* S. l. "pipa", hos häst, idisslare och svin den del av extremiteten, som ligger mellan framknäet (i veter. bet.), resp. hasen, och kotan, motsvarande mellanhanden (-foten) hos människan.

Skenbild, virtuell bild (se Lins sp. 584 och Spegel).

Skendöd, fall av höggradig nedsättning av kroppens funktioner (jämte sanslöshet), varvid hjärtats verksamhet ej med vanliga medel kan iakttagas och den yttre andningen ev. helt upphör men trots detta ett tillfälligt l. bestående återvaknande till liv inträffar. S. kan inträda vid hysteri, genom narkos, blodförlust, förfrysning, elektriska stötar m. m. men torde vara mycket sällsynt.

Skenskarv, sammanfogning mellan järnvägsskenor, utföres i regel medelst skarvjärn (se d. o.). Enär S. medföra ökad kraftförbrukning för lokomotivet och anstränga vagnsaxlarna, har man börjat övergå till svetsade fogar mellan skenorna.

Skenstol, se Järnväg sp. 337.

Skenäs, gods i V. Vingåkers skn, Södermanl. l., vid den natursköna sjön Kolsnaren. På 1660-t. uppfördes av dåv. ägaren Erik Dahlbergh två flyglar, av vilka en kvarstår. Huvudbyggnaden tillkom först 1880. På S. föddes skalden J. G. Oxenstierna. S. har besjungits såväl av honom som av Creutz och Snoilsky.

Skepp. *Boktr.* Fyrkantig plåt, på tre sidor omgiven av uppstående kanter. Se Boktryckarkonst sp. 217. — *Byggn.* Se Kyrka 2. — *Sjöv.* Större fartyg; segelfartyg med minst tre master.

Skeppa en sjö säges ett fartyg göra, då en brottsjö vräker över relingarna.

Skeppare, innehavare av skepparbrev. Se Sjökapten.

Skepparslöv, socken i Kristianst. l., pastorat i Lunds stift. 1,140 inv.

Skepparöarna, se Samoaöarna.

Skepperstad, socken i Jönköp. l., jämte Hultsjö och Hjärtlanda pastorat i Växjö stift. 630 inv.

Skeppet A'rgo, lat. *A'rgo Na'vis,* vidsträckt stjärnbild på s. hemisfären, indelas i 4 delar: *Ma'lus* (masten), *Ve'la* (seglet), *Pu'ppis* (aktern) och *Cari'na* (kölen). I S. ligger Canopus (α *A'rgus Cari'nae*) (ljusstyrka —0,9).

Skepphult, socken i Älvsb. l., jämte Seglora, Fritsla och Kinnarumma pastorat i Göteborgs stift. 530 inv.

Skepplanda, socken i Älvsb. l.,

Skeppsbyggnad.
Nybyggda handelsfartyg med mer än 100 bruttoregistertons dräktighet.

Land	1926		1924		1922		1919		1913	
	Antal	1,000-tal ton	Antal	1,000-tal ton	Antal	1,000-tal ton	Antal	1,000-tal ton	Antal	1,000-tal ton
Storbritannien	197	640	494	1,440	235	1,031	612	1,620	688	1,932
Tyskland . .	60	181	108	175	187	526	59	135	162	465
För. Stat. . .	78	151	79	139	59	119	1,051	4,075	205	276
Italien	27	220	19	82	42	101	32	83	38	50
Frankrike . .	34	121	26	80	62	185	34	33	89	176
Nederländerna	47	94	41	64	60	163	100	137	95	104
Sverige . . .	14	53	12	31	14	30	53	51	25	19
Norge	25	9	34	25	23	32	82	58	74	51
Danmark . .	25	72	33	64	23	41	46	38	31	41
Japan	26	52	31	73	49	83	133	612	152	65
Övriga länder	67	82	47	75	98	156	340	437	191	154
Summa	600	1,675	924	2,248	852	2,467	2,542	7,279	1,750	3,333

jämte S:t Peter och Tunge pastorat i Göteborgs stift. 1,950 inv.

Skeppsbro, pontonbro.

Skeppsbyggnad. Om äldre tiders S. se Segelfartyg. Den moderna S., som använder endast järn och stål för skroven, har uppstått och utvecklats jämsides med den moderna järn- och stålindustrin; först sedan man (i början av 1800-t.) lärt sig valsa fasonjärn i grövre dimensioner, utvecklades S. till storindustri. Det första järnfartyget byggdes 1787, det första sjögående järnfartyget 1822 (i London), det första krigsfartyget av järn 1836 (i Rotterdam). Det största järnfartyg, som någonsin byggts, var Great Eastern (se d. o.). Numera har välljärnet ersatts av götmetall (stål); det första stålfartyget byggdes 1857 i London. — S. har nått sin största omfattning i Storbritannien; därnäst komma Tyskland, För. Stat., Italien och Nederländerna (se tab.). I Sverige sjösattes 1926 49 handelsfartyg om sammanlagt 49,714 bruttoregisterton; därav levererade Götaverken 5 om sammanlagt 25,015 ton, Kockums mek. verkstad 3 st. om 9,707 ton och Eriksbergs varv 3 st. om 6,900 ton. — *Teknik.* Fartygets konstruktionsritningar utslås i full storlek på golvet i mallboden (se d. o.). Efter ritningarna på golvet tillverkas mallar (se Mall 2), efter vilka plåtar och profiler tillklippas. Spanten bockas på s. k. spantplan; hål i plåtar pressas i mekaniska lock- l. stansmaskiner. Manhål och stora öppningar utpressas i hydrauliska pressar, i vilka även kallbockning sker. Kölstråket upplägges på stapelbäddens kölblock, spanten resas, vägarna inläggas, bordläggningen uppskruvas samt nitas och diktas (med pneumatiska verktyg). Sedan däcken inlagts, sker sjösättningen, varefter fartyget förtöjes vid utrustningskajen, där pannor och maskiner tagas ombord, riggen uppsättes samt inredningen göres färdig. Efter provtur med fartundersökning levereras fartyget från varvet. — Jfr Handelsfartyg, Handelsflotta, Krigsfartyg, Segelfartyg och Rederibolag.

Skeppsbåt, ombord å fartyg befintlig båt, efter storleken be-

nämnd barkass (storbåt), slup, gigg, joll, pram.

Skeppsdagbok, sjölagens benämning på loggbok (se d. o.).

Skeppsgossekåren har till ändamål att ge ynglingar militär fostran och allmänbildning och tillföra flottans sjömanskår en god rekrytering, särskilt ss. blivande underbefäl. S. är förlagd till Karlskrona och Marstrand.

Skeppshandeln, benämning på de affärsavtal, som svenska kronan 1824 ingick med Colombia och senare Mexiko om försäljningen till dessa makter av några äldre svenska örlogsskepp. Då köparna voro inbegripna i frigörelsekampen mot Spanien, skedde den folkrättsligt anfäktbara S. hemligen genom mellanhänder. Den blev dock bekant och föranledde en spansk protest samt på grund av sin karaktär av ett brott mot Heliga alliansens principer hotfulla ryska påtryckningar, varför Karl XIV Johan slutligen lät leveransen till Mexiko med stor förlust återgå. S. blev den inre oppositionens främsta angreppspunkt vid 1827 års statsrevision.

Skeppshandlingar, de handlingar, som befälhavare å fartyg enl. sjölagen skall medföra ombord, ss. nationalitetshandlingar, manskapsförteckning, mätbrev, pass, skeppsdagbok m. fl.

Skeppsholmen, holme i inloppet till Stockholm, mellan staden mellan broarna och Djurgården, genom broar förenad med Kastellholmen och Blasieholmen. S. är helt upplåten åt flottans Stockholmsstation. Inom det för allmänheten avstängda området ligga en del av kronovarvet, expeditionslokaler m. m., å det övriga, som har parkkaraktär, Skeppsholmskyrkan (se Skeppsholms församling), Sjökrigsskolan, officersbostäder och ett antal kaserner, den äldsta urspr. ett av Johan III uppfört lusthus. S. blev flottstation på 1630-t., i samband varmed den erhöll sitt nuv. namn.

Skeppsholms församling, K. Flottans garnisonsförsamling, församling i Sthlm. 3,965 inv. — Kyrkan, Skeppsholmskyrkan, en oktogon centralkyrka, uppfördes 1823—42 av F. Blom (se ill. till d. o.), som här i blygsamma proportioner och enklare former översatt det nyantika, på Roms och Paris Panteon återgående centralkyrkoidealet.

Skeppsjärnväg, anordning för förflyttning av ett fartyg från en vattennivå till en annan (jfr Lyftverk) l. ock över ett näs e. d. från ett vattendrag till ett annat, varvid fartygen föras på slipvagnar l. direkt å hjul över torra land.

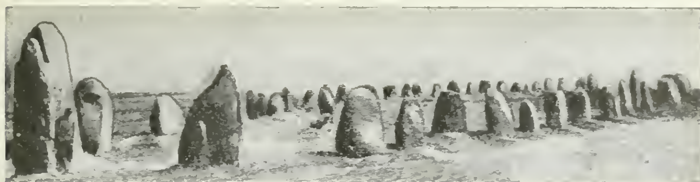
Skeppsklarerare, skeppsmäklare, person, som i sjö- och stapelstad är anställd för att ombesörja fartygs klarering, förmedla avtal om befraktning l. försäljning av fartyg, om byggande, reparation, utrustning, försäkring m. m. samt biträda vid haveriuppgörelser.

Skeppsklocka, signalapparat för avgivande av ljudsignaler i tjocka samt för tillkännagivande i hamn av ett fartygs avgång. På S. slås å örlogsfartyg glas (se d. o.).

Skeppskompaniet, se Handels- och kolonialkompanier sp. 417.

Skeppslag, se Leding.

Skeppslista, för varje nation upprättad förteckning i bokform över dess fartyg med en viss minimidräktighet.

Skeppssättning vid Kåseberga, Skåne.

Skeppsmask, se Borrmusslor. Jfr Förhyda.

Skeppsmäklare, se Skeppsklarerare.

Skeppsmätning, till vinnande av kännedom om ett fartygs dräktighet (se d. o.) företagen uppmätning för beräknande av de för fartyg efter denna grund utgående fyr- och båkavgifter samt andra umgälder. Mätningen skall verkställas av behörig skeppsmätare och prövas av skeppsmätningskontrollörer. Efter avslutad mätning utfärdar skeppsmätaren mätningsbevis. På grund av detta utfärdar vederbörande tullkammare mätbrev, som angiver fartygets nationalitet, cert, namn och hemort, igenkännings- l. kontrollmått, totala avgiftspliktiga dräktighet samt namn å befälhavaren och redaren. Bestämmelser om S. finnas i förordning 12 nov. 1880. — Vid mätningen bestämmes med hjälp av Simpsons (se d. o.) formel fartygets inre volym under mätningsdäcket (andra däcket nedifrån å flerdäckade fartyg), vartill lägges volymen av mellandäcksrummen över mätningsdäck samt alla byggnader ovanför fasta däcket. Ur denna i registerton uttryckta volym, bru'ttodräktigheten, erhålles ne'ttodräktigheten genom avdrag av vissa utrymmen (rum för befälhavare, besättning, navigering, kabyss, klosett, förråd, vattenballast och maskin o. d.), närmare angivna i olika mätningsregler. Engelska regeln medger för propellerångare i vissa fall avdrag med 32 % av bruttotonnaget, i andra fall med maskinrummets kubikinnehåll, ökat med 75 % (dock får avdraget med undantag för bogserbåtar ej överstiga 55 % av bruttotonnaget). Tyska regeln (använd även i Sverige) fråndrager maskinrums och kolboxars verkliga rymd.

Skeppspenningarna (eng. *ship-money*), en 1634 av Karl I av England utan parlamentets samtycke pålagd skatt, urspr. en från medeltiden härstammande, i en penningavgift omvandlad plikt för kustbefolkningen att i krigstid utrusta skepp. Då avgiften pålades hela landet och i fredstid, uppstod en häftig opposition (jfr Hampden).

Skeppsregister, se Fartygsregister.

Skeppssnurra, gyrostabilisa'tor, gyroskop (se d. o.) till förhindrande av ett fartygs rullningar.

Skeppssättning, förhistorisk gravform, bildad av på plan mark kantställda stenar i form av ett skepp, ofta med högre stenar vid stävarna. De flesta S. tillhöra järnåldern, några dock, särskilt de gotländska, bronsåldern. Ibland innehålla S. rester av brända lik, men ofta äro de rena minnesmärken utan grav, s. k. cenotafier.

S. finnas i de flesta svenska landskap. En av de största och ståtligaste ligger vid Blomsholm nära Strömstad. 1926 påträffades i Hasslövs skn i Halland på bottnen av en större gravhög med röse en väl lagd S., 8 m. lång, tillhörande yngre bronsåldern, den första kända S. från denna period på fastlandet. S. torde ha ersatt bruket med verkliga skepp i gravhögarna (jfr Gravskick sp. 1470).

Skeppsås, socken i Östergötl. l., jämte Älvestad (och framdeles Fornåsa och Lönsås) pastorat i Linköpings stift. 440 inv.

Skepptuna, socken i Sthlms l., jämte Lunda pastorat i Uppsala stift. 740 inv. — Kyrkan uppfördes av gråsten vid 1200-t:s början, det ståtliga rikt tegelornerade tornet vid 1400-t:s mitt. Altarskåp av Jan Borman. En monumental trästaty av Thomas Becket, utförd vid 1400-t:s slut, trol. av Bernt Notke, har från S. flyttats till Stat. hist. mus.

Skeppund, tecknat Sk ℔, en fordom i Nord-Europa bruklig vikt, vid sin avlysning i Sverige 1855 = 170 kg. (de utländska S. voro något lägre; jfr Bergsvikt). S. indelades vanl. i 20 lispund (se d. o.). I S. räknades huvudsakl. större laster.

Skepsis [skä'pp-], grek., tvivel; kritisk misstro, särskilt tvivel på allmängiltig kunskap. I den antika filosofins historia betecknar S. en riktning, som utgått från Pyrron och dennes lärjunge Timon, vilkas läror systematiskt framställdes av Ainesidemos från Knossos. Genom Arkesilaos fick S. insteg i den platonska akademin under dess senare utvecklingsstadier (mellersta och nyare akademin), där den fick en senare betydande representant i Karneades, som utarbetade en metodlära för det sannolika tänkandet (probabilism). Om riktningens läror se Skepticism. — Adj.: skeptisk. — Skeptiker, tvivlare; kritiskt misstrogen person; anhängare av en skeptisk livsåskådning.

Skepthammar, se Skäfthammar.

Skeptici'sm [skä'pp-] (jfr Skepsis), en filosofisk ståndpunkt, som i mer l. mindre radikal form bestrider möjligheten att nå fram till evident kunskap. Enl. S. komma vi endast till mer l. mindre sannolika meningar; den har också stundom betecknats som probabilism l. sannolikhetslära. I antik filosofi företrädes denna riktning av Protagoras, enl. vilken människan är alltings mått, och hos Gorgias. Senare framträder den hos äldre och nyare "skeptiker" och "akademiker" (Arkesilaos, Karneades m. fl.). Dessa tänkare hävdade, att tingens väsen är otillgängligt för vår kunskap; vi känna endast det sätt, på vilket de göra intryck på vårt medvetande. De olika filosofiska systemens motsägelser åberopades gärna av den antika S. som bevis på kunskapens relativitet. Begreppsdialektiken hade för S. till syfte att befria människorna från onödiga spörsmål och ge dem sinnesro (ataraxi). Bland de senare skeptikerna kan nämnas läkaren Sextus Empiricus, särskilt känd genom sin kritik av kausalitetsföreställningen. — I modern filosofi har S. företrätts av de Montaigne, Charron, Bayle och i modererad form av David Hume. Från S. måste man skilja det "metodiska tvivel", som hos Cartesius är vägen till allmängiltigt vetande.

Skeptiker, skeptisk [skä'pp-], se Skepsis.

Skerike, socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 360 inv.

Skernaa [skä'rrnå], Danmarks näst Gudenaa största vattendrag, upprinner v. om Vejle och utmynnar i Ringköbingsfjorden på Jyllands västkust. C:a 90 km.

Sketch [skettj], eng., skiss (se d. o.); kortare dramatiskt stycke, ofta inlägg i revy, radioprogram etc.

Skevikarna, en krets av radikala mystiker och spiritualister, bl. a. åtskilliga tyskar, vilka från 1746 funno en fristad på gården Skevik (Bo skn, Värmdö), där de levde i ett slags klosterlik gemenskap. Kretsen upplöstes vid 1800-t:s början.

S. K. F., se Svenska kullagerfabriken.

Ski'atos, se Sporaderna 1.

Skibord, eg. skidbord (av fsv. *skidh,* kluvet trästycke), flödbord, vid en damm anordnat överfall för avbördande av överflödsvattnet.

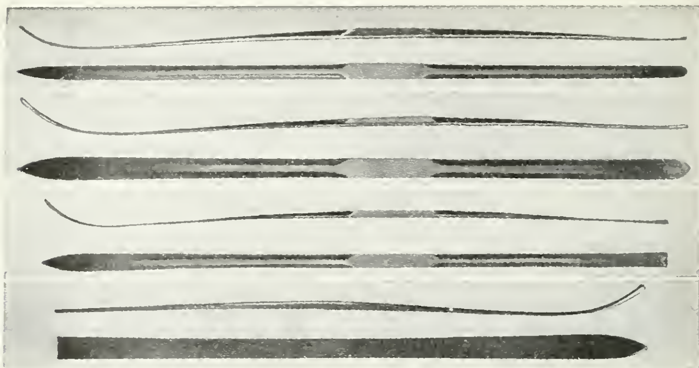
Skida. 1. Se Skidlöpning. — 2. Se Frukt sp. 723. — 3. Se Könsorgan sp. 74.

Skíðaríma, se Isländsk litteratur, sp. 1542.

Skidbladner, i fnord. myt. ett Frej tillhörigt, av dvärgar förfärdigat, underbart skepp, som alltid har medvind och är så stort, att det rymmer alla asar, men tillika kan vikas ihop och bli så litet, att det kan läggas i en pung. S. användes av romantikens skalder ss. beteckning för "diktens skepp", skaldekonsten.

Skidkörning efter häst. Häst med seldon av lättaste slag köres av skidlöpare, som antingen håller i l. är fastbunden vid draglinorna, i senare fallet dock så, att han vid behov med ett enkelt handgrepp kan lösgöra sig. Tävlingar i S. förekomma årligen vid vintertävlingarna i Östersund m. fl. platser. — Skidåkning efter häst (tålkning, tolkning), varvid hästen skötes av en ryttare, är en vanlig vinteridrott, vilken även övas som militär utbildningsgren, spec. vid kavalleriet.

Skidlöpning, framglidning på snö medelst under fötterna fästade skidor. Skidan har troligen först kommit i bruk å högslätterna i det inre av Asien men har även i Europas nordliga länder använts, så länge man vet. S. är numera vår viktigaste vinteridrott och en av de för kroppsutvecklingen värdefullaste av alla idrotter. — Skidor konstrueras numera huvudsakl. i tre olika typer (se fig.). Backskidan, för backåkning och -hoppning, kort, bred och något framtung, täml. tung och kraftig, löpskidan, för hastighetslöpning i spår å jämn mark l. lätt terräng, lång, smal och något baktung l. jämnvägande samt så lätt, som är förenligt med nödig bärighet, terrä'ngskidan, ett mellanting mellan dessa båda typer, användbar för växlande förhållanden, den i Sverige vanligaste skidtypen. Skidor tillverkas av ask l. hickory, terrängskidor äro ofta av björk, löpskidor av björk l. lönn. Skidan fästes vid foten medelst en bindning l. endast tårem. Glidytan underhålles genom vallning, varvid ytan uppvärmes och bestrykes med skidvalla, vanl. tjära med tillsats av paraffin, vax e. d. För att vid löpning antingen öka farten l. medverka vid bromsning användas skidstavar (vanl. av bamburör), försedda med trissor till förhindrande av stavens nedsjunkande i snön. Inlärandet av S. bör för framtvingande av

Fyra skidtyper. Löpskida (överst). — Två typer av terrängskida. — Backskida.

glidförmåga och balans ske utan stavar. Vid S. utan stavar föras benen medelst glidande rörelser växelvis framåt, kroppstyngden överföres vid varje glid på det främre benet, under vridning av höfter och överliv. Det bakre benet medverkar genom knäets och vristens måttliga sträckande och den bakre skidans tryckande mot snön; denna skida får därvid ej glida bakåt. Armarnas svängning bidrager till hållande av balans. Vid S. med stavar skola dessa vid varje stavhugg nedsättas lagom långt fram, nära skidan, samt användas, så att kraften vid framdrivningen verkar parallellt med rörelseriktningen. Felaktigt är att under S. hålla balansen med hjälp av stavarna. Beroende på lutningsförhållanden m. m. sker S. med stavar antingen med växelvisa l. samtidiga stavhugg ("stakning"). Alla rörelser skola vara mjuka och smidiga, hur kraftigt än löpningen utföres. — Vändning på stället med skidor sker antingen genom vändning steg för steg l. (snabbare) genom "lappkast", varvid den ena skidan genom en kraftig utåtföring och vridning placeras invid den andra med spetsen riktad rakt bakåt, varefter den andra under kroppens helomvändning placeras åt samma håll som den förra. Sväng under löpning i backe utföres antingen genom snabba förflyttningar av skidspetsarna l. genom att endera yttre l. inre skidan skjutes fram och ställes på kant ("Telemarksväng" l. Kristianiasväng"). Medverka stavarna under sväng, placeras de till bromsning på inre sidan. — Vid tävlan i S. är endast tiden avgörande. Under mästerskapstävlingar i Sverige 1925 uppnåddes å nedanstående distanser följande tider:

20 km.	1 t. 13 min. 10 sek
30 „	1 „ 57 „ 42 „
50 „	3 „ 44 „ 37 „
60 „	4 „ 9 „ 2 „

Den största nationella tävlingen i Sverige är Vasaloppet (se d. o.). — En särskild form för S. är backhoppning, vilken idrott utövas i ofta särskilt för ändamålet byggda skidbackar med ett i mitten anlagt "stup". Tävling i backhoppning går ut på

att med användande av den fart, som uppnås i backens övre del, under bibehållen balans och behärskning av skidorna utföra längsta möjliga hopp från stupet. I Norge har (1927) utförts hopp av 72 m:s längd. — För krigsbruk har skidan vid svåra snöförhållanden en utomordentlig betydelse och har även vid svensk trupp kommit till användning vid olika tillfällen, senast under 1808—09 års krig. Sedan 1914 har varje år större l. mindre del av värnpliktskontingenterna i Sverige utbildats i S. Under världskriget användes skidtrupper i olika alptrakter, Vogeserna och Karpaterna.

Skien [sje'en], stad i Telemark fylke, s. Norge, vid Skienselven. Livlig handel och betydande trä- och pappersindustri. Stort hembygdsmuseum. 17,000 inv. — S. fick stadsprivilegier 1346. Det är ett gammalt centrum för trävaruhandeln.

Skiensvasdraget [sje'ens-], vattendrag i Telemark fylke, s. Norge. S. omfattar det betydande vattensystem, som uppsamlas i Norsjön, och utmynnar i Skagerak vid Porsgrund; dess nedersta del från Skien kallas Skienselven (8 km.). Till stor del kanaliserat, är S. segelbart till Bandak (se d. o.) och Notodden. Av beräknade 1,202,700 effektiva HK voro 1919 327,450 utbyggda. 10,300 kvkm:s flodområde.

Skiffer, bergart med väl utbildad parallellstruktur (se Struktur) och därigenom klyvbar i mer l. mindre tunna skivor. Jfr Alunskiffer, Glimmerskiffrar, Kristalliniska skiffrar, Lerskiffer och Takskiffer.

Skifferlera, en ofullständigt hårdnad lera, eg. en mellanform mellan lerskiffer och lera; förekommer bl. a. i Skånes rät-lias (se d. o.), där den brytes under namn av eldfast lera.

Skifferolja, mineralolja, erhållen genom destillation av bituminösa skiffrar. Framställningen av S. ägde tidigast (1850-t.) rum i Skottland och fick ett kraftigt uppsving där, i Frankrike och Tyskland under världskriget. Sverige äger i alunskiffern (se d. o.) stora tillgångar av oljeskiffer, främst i Kinnekulle, Närke och Östergötland. Den lämpligaste svenska oljeskiffern (c:a 3,2 milliarder ton) har en oljehalt av c:a 45 kg. per ton, den övriga (c:a 11,5 milliarder ton) håller blott hälften så mycket olja l. därunder. För utredning av skifferoljefrågan tillkallade K. M:t 1913 sakkunniga, som 1918 avgåvo sitt betänkande. De tekniska problemen äro lösta, men de låga prisen på olja och biprodukter ha omöjliggjort ett ekonomiskt utnyttjande. — Skiffern destilleras i c:a 10 m. höga, vertikala retorter (jfr Gasverk sp. 1097), i vilka övre delen utgöres av gjutjärn, nedre delen av chamotte. I undre delen av retorten inblåses ånga till skydd mot överhettning av oljegasen samt för ökad bildning av ammoniak. Den avdestillerade gasen kyles, varvid råolja, vatten och en del ammoniak kondenseras. Genom tvättning av gasen med lämplig absorptionsolja och vatten befrias den från bensin och ammoniak. De okondenserbara gaserna (60 à 70 kbm. per ton skiffer; värmevärde 4,000 à 5,000 Kal. per kbm.) kunna användas för retorternas upphettning, kraftalstring i ångpannor l. gasmotorer, kalk- och cementbränning etc. Gasen innehåller en stor

mängd svavel, som kan utvinnas. Den mörkt brungröna råoljan utgöres av paraffin- och etylenkolväten, har spec. v. 0,88—0,98 och ett effektivt värmevärde av c:a 9,350 Kal./kg. Den befrias från svavel och underkastas fraktionerad destillation, varvid erhållas c:a 6 % bensin, 30 % brännolja, 38 % smörjoljor samt 19 % asfalt och beck. Bensinen och smörjoljorna (spec. v. 0,66—0,75, resp. 0,86—0,91) raffineras. Av ammoniumsulfat erhålles 7—9,5 kg. per ton skiffer.

Skiffervitt, enl. holländsk metod framställt blyvitt (se Blyfärger).

Skiffrighet, Skiffring, se Struktur.

Skift, se Mur sp. 358.

Skifte. 1. Jordområde; byte av fastighet, delning (t. ex. arvskifte, ägoskifte; jfr Skifte av jord). — 2. Se Växtföljd.

Skifte av jord, delning l. styckning, sammanslagning l. byte av olika jordområden för att reglera gränserna mellan olika ägor l. ordna äganderättsförhållandena ur synpunkten av bättre brukningsmöjligheter för jordägarna. Det område, som sålunda utskiftas, benämnes skifteslag. S. har haft väsentlig betydelse för byorganisationen och jordbruket genom tiderna. I äldre tider idkades sambruk inom en by: dess gårdar lågo samlade kring en bygata l. byplats, och av varje olika slags åkerområde hade varje gård sin andel. Betesmarker och andra utägor voro urspr. byns gemensamma egendom (allmänning), men med tiden utskiftades även dessa efter liknande grunder, och varje gård kunde då ha sin jord fördelad i en mängd olika lotter. Den äldsta ordningen för jorddelning i Sverige var *hammarskiftet,* vilken skiftesform synes ha varit mycket invecklad men är föga känd. En yngre form, som påbjudes av Södermannalagen men först småningom synes ha blivit allmänt genomförd, är *tegskiftet* l. *solskiftet,* enl. vilket varje byaman skulle ha en efter sin gårds storlek avpassad remsa av varje åker l. annat skiftat ägostycke. De enskilda åkertegarna skulle stå i samma ordningsföljd i förhållande till väderstrecken som motsvarande tomt i byn, varav namnet solskifte förklaras. 1757 påbjöds *storskifte,* vilket innebar, att varje gårds ägor skulle sammanföras i ett fåtal stora lotter, så att byamännen kunde idka jordbruket var för sig. För dess genomförande krävdes ej blott en högt utvecklad lantmäterikonst utan även en tillförlitlig värdering (gradering) av de olika jordstyckena med hänsyn till bördighet, läge o. s. v., och det kunde därför endast småningom genomföras under ledning av yrkesutbildade lantmätare (jfr Lantmäteri). För att fullständigare kunna genomföra sammanslagningen av de spridda tegarna till större områden företogs utflyttning av gårdarna, så att varje egendoms byggnader skulle erhålla ett centralt läge i förhållande till jordlotterna. I början av 1800-t. började man eftersträva *enskifte,* jordens utläggning i ett enda skift åt varje delägare, men detta har varit svårt att genomföra på grund av jordens olikartade beskaffenhet och bondebefolkningens konservatism, och på många håll har man nödgats stanna vid ett par, vanl. tre skift. Genom en stadga om skiftesverket i riket 1827 infördes

laga skifte. Detta innebär oskiftade l. redan skiftade men sammanblandade ägors utbrytning i så stort sammanhang, som deras beskaffenhet och belägenhet, utan någon delägares förfång, möjligen medgiver. Laga skifte verkställes av lantmätare efter förordnande av länsstyrelsen. Vid alla lantmäteriförrättningar, där annans rätt än sökandens är i fråga, skola två gode män biträda. För skiftesmål finnes särskild domstol, benämnd ägodelningsrätt, en i varje härad l. tingslag. Ägodelningsrätten består av domaren i orten samt tre i lanthushållning kunniga led., som genom sockenfullmäktige valts inför häradsrätten. Andra instans i skiftesmål är Högsta domstolen. Lagen om hemmansklyvning, ägostyckning och jordavsöndring 27 juni 1896 lämnar bestämmelserna om de olika sätt, på vilka fastigheter kunna delas. Om *hemmansklyvning* se d. o. *Ägostyckning* innebär, att en fastighet delas därigenom, att man på marken utstakar gränser mellan delarna och därpå beräknar förhållandet mellan delarnas värden. Genom en motsvarande delning av det tal, som före delningen uttryckte fastighetens mantal, erhållas de nya mantalsbeteckningarna för delarna. *Jordavsöndring* innebär, att en fastighet delas utan att dess mantal förändras. Ett jordområde frånsäljes fastigheten, gränserna för detta utstakas, och fastställelse å avsöndringen meddelas av länsstyrelsen. Den ursprungliga lägenheten behåller sin mantalsbeteckning, även sedan eventuellt flera områden avsöndrats från densamma. (Se Fastighet.) Sedan 1827 års skiftesstadga tid efter annan ändrats, utfärdades

Skifte av jord. Del av en typisk by före storskiftet (Bäcks by i Skarab. l. vid mitten av 1600-t.). Alla svarta skiften tillhöra samma gård.

1866 en ny, vilken emellertid ej längre anses uppfylla de krav man har rätt att ställa på ett väl anordnat skiftesförfarande. Under de senaste 20 åren har också pågått ett genomgripande revisionsarbete av tillkallade sakkunnigberedningar, bland vilka jordstyckningskommissionen 1920 framlagt förslag till lag om delning av jord å landet. Resultatet blev lagarna om delning av jord å landet och om sammanläggning av fastigheter å landet, båda utfärdade 18 juni 1926. Tiden för dessa lagars ikraftträdande har emellertid ännu (1927) icke bestämts. Genom den nya lagstiftningen har hemmansklyvning försvunnit ss. särskild jorddelningsform och inbegripits i *laga skifte.* De nuv. ägostycknings- och jordavsöndringsinstituten ha sammanförts till ett nytt institut, kallat *avstyckning,* som innebär, att viss på marken till gränserna bestämd ägovidd avskiljes från en fastighet för att utgöra en fastighet för

sig l. sammanlägges med annan fastighet. Med ägostyckning överensstämmer avstyckningen därutinnan, att densamma konstruerats ss. en lantmäteriförrättning, med jordavsöndring däri, att stamfastigheten kvarstår ss. bärare av mantalet. Ändringarna i fråga om laga skifte äro många och ingripande. Samma processförfarande som i skiftesstadgan har bibehållits. Ägodelningsrättens domskrets har emellertid blivit domsagan i st. f. häradet l. tingslaget. Lagen om sammanläggning av fastigheter innebär en av den nya lagstiftningens mest betydelsefulla och gagnande resultat. Den torde komma att medföra, förutom besparing i kostnader, att en ändamålslös uppdelning av jorden förekommes. Sammanläggning kan ske såväl i samband med laga skifte som oberoende av sådan förrättning.

Skiftesbruk, se Växtföljd.

Skiftesvitsord, behörighet att söka och erhålla laga skifte.

Skiftet, namn på det farvatten mellan Östersjön och Bottniska viken, som åtskiljer åländska och finska skärgårdarna.

Skiftnyckel, se Skruvnyckel.

Skikt, se Mur sp. 358.

Skiktade bergarter, se Sedimentära bergarter.

Skiktfog, skiktyta, gränsen mellan två lager i en sedimentär bergart.

Skiktning, se Struktur.

Skildkönad, enkönad.

Ski'lfingarna (av *Skjalf*, trol. ett uppländskt ortnamn), i Beowulfkvädet och Ynglingatal benämning på svearnas gamla konungaätt, hos Snorre Sturlasson kallad Ynglingarna.

Skiljeavtal, skiljedomsavtal, överenskommelse mellan parter i en tvistefråga l. en fråga om ersättning för skada, tillfogad genom brott, att hänskjuta frågan till avgörande genom s. k. skiljemannaförfarande (se d. o.) i st. f. av domstol. Om den särskilda art av S., som förekommer vid tvister mellan arbetare och arbetsgivare rör. tillämpning av arbetsavtal, se Medling i arbetstvister.

Skiljedom. 1. *Processr.* S. l. skiljemannadom, till skillnad från förlikning (se d. o.), det utslag, som av skiljemän fälles i en fråga, som hänskjutits till s. k. skiljemannaförfarande (se d. o.). Överexekutor förordnar om verkställande av S. efter ansökan. — 2. *Folkr.* Ett av skiljedomstol träffat avgörande av tvister stater emellan. Redan i forntiden förekom S. och under medeltiden liksom under 1600- och 1700-t. ingick ofta i mellan olika stater slutna traktater bestämmelse om att tvister rör. tolkningen av överenskommelsen skulle avgöras genom S. Fredsrörelsen (se d. o.) ökade avsevärt intresset för skiljedomssaken. Sin praktiska utformning fick S. först genom den första fredskonferensen i Haag 1899, då en vid andra fredskonferensen 1907 (se Haagkonferenser) sedan reviderad konvention om fredligt biläggande av internationella tvister antogs. En rad stater, däribland Sverige, överenskommo att upprätta en permanent skiljedomstol (fr. *Cour permanente d'arbitrage*) i Haag. Denna konvention har sedermera ratificerats av nästan alla civiliserade makter. Användandet av S. är fakultativt. Skiljedomstolen i Haag skapas för varje speciellt fall. De tvistande kunna välja skiljedomare bland å en

förteckning uppförda personer, av vilka varje signatärmakt utnämner högst 4, men om enighet dem emellan råder, kunna de utse andra personer. Vinnes ej enighet, utser varje part två skiljedomare, som finnas upptagna å förteckningen. Dessa välja en opartisk skiljedomare som ordf. Regler givas vid. för det fall, att val av ordf. på denna väg ej kan nås. Varje avgörande träffas efter enkel majoritet. Något rättsligt tvång att underkasta sig domstolens beslut finnes ej. Ej heller förekommer någon möjlighet att få tvisten ånyo prövad, för så vitt parterna icke i det dem emellan ingångna skiljeavtalet (kompromissen), vari bl. a. tvistens föremål skall fixeras, förbehållit sig att inom viss tid begära revision av domen; dock må sådan ansökan endast stödja sig på nya fakta, och domstolen avgör, om sådana äro förhanden. Bland märkligare fall, då Haagdomstolen tagits i användning, kunna nämnas Englands, Tysklands och Italiens m. fl. makters konflikt med Venezuela rör. indrivning av fordran 1903, Casablancaaffären 1908 (se Casablanca) samt tvisten om Grisbådarna (se d. o.) 1908—09. — Efter Haagkonventionen ha de flesta civiliserade stater direkt med varandra ingått skiljedomstraktater. 1913 voro enl. uppgift i kraft 127 s. k. generella skiljedomsavtal samt därjämte 135 andra traktater (handels- och sjöfartstraktater o. d.) med skiljedomsklausul. I allm. stadgades, att S. skulle vara obligatorisk, endast om tvistens föremål vore av rättslig art och om vissa uppgivna intressen (ss. ”livsintressen”, ”integritet och oavhängighet” l. ”nationens ära”) ej berördes av tvisten. Före världskriget funnos helt få skiljedomstraktater, enl. vilka alla slags tvister skulle hänskjutas till S. Danmark gick i spetsen genom att ingå avtal av denna typ med tre olika makter 1904—07. — Mot Haagdomstolen restes tidigt vissa befogade anmärkningar. Då de tvistande parterna ofta insatte egna undersåtar som domare, blev resultatet av S. ofta mera en av politiska synpunkter dikterad kompromiss än ett uttryck för sträng rättstillämpning. Vid. äventyrades med växlande domare kontinuiteten i det internationella rättsväsendet. Redan under andra Haagkonferensen 1907 överlades om möjligheten att skapa en verklig fast internationell domstol, vilken först 1920 kom till stånd under benämningen Fasta mellanfolkliga domstolen i Haag (se Nationernas Förbund sp. 638 f.). — I senare skiljedomstraktater kan man konstatera, att med avseende å rättstvister skiljedomsförfarandet tenderat att göras alltmer obligatoriskt, under det att obenägenhet att hänskjuta intressekonflikter till skiljedomsförfarande alltjämt synes vara förhärskande, då dessa tvister av helt naturliga skäl anses mera ägnade att underkastas ett förlikningsförfarande, som man sökt stärka genom införande av fasta förlikningsnämnder. I de fall, då undantagslösa obligatoriska skiljedomstraktater slutits, har också förhållandet mellan de kontraherande varit sådant, att några allvarliga intressekonflikter ej voro att befara dem emellan. I de i Locarno (se d. o.) avtalade skiljedomstraktaterna hänvisar

man rättstvister till skiljedomsförfarande, under det intressekonflikter skola behandlas av en permanent förlikningsnämnd för undersökning och medling. Misslyckas förlikningen, kunna tvisterna hänskjutas till N. F:s råd i och för handläggning enl. art. 15 i förbundsakten (se Nationernas Förbund sp. 641 f.).

Skiljedomsavtal, se Skiljeavtal.

Skiljedomstol. 1. Nämnd med uppgift att i vissa fall avgöra sådana frågor, som hänskjutits till densamma i st. f. till domstol. — 2. Nämnd, som erhållit i uppdrag av olika nationer att avgöra vissa tvistefrågor. Se Skiljedom. — 3. Karaktär av S. har även den pressdomstol, *Pressens opinionsnämnd,* som inrättades 1916 ss. en pressens heders- och förlikningsdomstol. Den består av representanter för Publicistklubben, Svenska tidningsutgivareföreningen och Svenska journalistföreningen.

Skiljemannaförfarande, det förfarande, som äger rum, då en tvistefråga på grund av skiljeavtal (se d. o.) l. stadgande i lag och författning l. domstols beslut hänskjutes till avgörande av skiljemän genom skiljedom (se d. o.) i st. f. till avgörande av domstol. S. på grundval av skiljeavtal regleras genom lagen om skiljemän 28 okt. 1887, som dock icke äger tillämpning å skiljeavtal, som innefattar förbehåll om rätt för parterna att klandra skiljedomen. Om i avtalet intet bestämts om skiljemännen, skola dessa vara tre, av vilka vardera parten väljer en och de sålunda valda tillkalla den tredje. Jfr Förlikning.

Skiljemynt, mynt av lägre valörer med blott till ett visst belopp laglig betalningskraft. S. ha vanl. högre nominal- än metallvärde.

Skiljemän, se Skiljemannaförfarande.

Skiljenämnd, se Medling i arbetstvister.

Skiljetecken, skrivtecken, avsedda dels att lämna anvisning rör. pausering, tonläge o. d. vid uppläsning av en text, dels att klargöra det logiska sammanhanget mellan satser och satsdelar. De vanligaste S. äro: frågetecken, kolon, komma, parentes, punkt, semikolon, tankstreck, utropstecken. Jfr Kommatering.

Skiljobrev, den handling, som före 1915 års äktenskapslagstiftning av domkapitel utfärdades till bevis på upplösning av trolovning l. äktenskap. S. förekommer numera endast, då domkapitel på bägge parternas begäran upplöser ett s. k. ofullbordat äktenskap (se Äktenskap).

Skillersten, se Gabbro.

Skilling (av oviss härl.; motsv. eng. *shilling,* ty. *Schilling,* jfr dessa ord), ett 1776—1855 förekommande skiljemynt av koppar. S. infördes för att efterträda den gamla, genom myntförsämringen förvirrade räkningen ören och penningar. Riksdalern delades i 48 S. Även mindre enheter ända ned till $^{1}/_{12}$ S. (runstycken) myntades. 1855 återinfördes namnet öre i st. f. S. — I sms., t. ex. *köpeskilling,* har S. bet. avgift, viss penningsumma.

Skillingaryd, municipalsamhälle (sedan 1920) i Tofteryds skn, Jönköp. l., vid Halmstad—Nässjö järnväg. Flera vagnfabriker. Till S., som 1777—1914 var mötesplats för Jönköpings regemente, är artilleriets skjutskola förlagd. 1,450 inv.

Skillinge, municipalsamhälle

och fiskläge i ö. Hoby skn, Kristianst. l. 480 inv.

Skillingmark, socken i Värml. l., jämte Köla och Järnskog pastorat i Karlstads stift. 1,180 inv.

Skillingsfors, träsliperi och såg i Skillingmarks skn, Värml. l., vid den under byggnad varande Mellerud — Billingsfors — Arvika järnväg. Äg. a. b. Sundshagsfors bruk, grundat 1912.

Skillingtryck, förr vanliga, populära småtryck av visor, berättelser om kända tilldragelser o. d.

Skillnad till säng och säte, i den äldre äktenskapsrätten förekommande institut, motsvarande den gällande rättens hemskillnad (se d. o.) och av innebörd, att den äktenskapliga sammanlevnaden under ett år upphävdes.

Skilondz [ski'-], A d e l a i d e A n d r e j e v a, f. 1880, rysk sångerska (sopran), anställd före 1914 bl. a. i Berlin samt från 1915 under längre tider verksam i Sthlm som opera- och konsertsångerska, har särskilt gjort sig gällande inom koloraturfacket.

Skilsmässa, se Ä k t e n s k a p s s k i l l n a d.

Skimmel (ty. *Schimmel*; etym. besläktat med *skimra*), häst, hund l. nötkreatur, som har vit bottenfärg med inströdda hår av annan färg; hos nötkreatur användes ordet S. även (med orätt) liktydigt med stickelhårig. Jfr H ä s t sp. 1158.

Skinberga, se S k ö n b e r g a.

Skineffekt [ski'nn-], se H ö g f r e k v e n s s t r ö m.

Skinfaxe ("den skinande manen"), i den poetiska Eddan den häst, som från ö. drar dagen över himlavalvet. Jfr R i m f a x e.

Skingringsförbud, ett av överexekutor meddelat förbud för ägare l. innehavare av fast l. lös egendom att sälja l. skingra densamma. S. meddelas för att säkerställa borgenärs fordran och går i verkställighet utan hinder av klagan över beslutet därom.

Skinnarbaggar. Vanlig dödgrävare. Längd 10—22 mm.

Skink, se O r m ö d l o r.

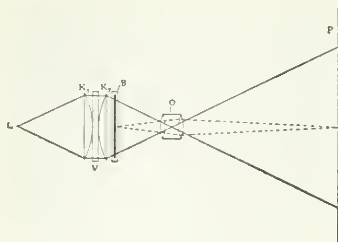
Skinkel, se S k ä n k l i n g.

Skinketåget, se K o r v t å g e t.

Skinnarbaggar, *Si'lphidae,* en fam. S k a l b a g g a r. Till a s b a g g a r n a, vilkas larver leva av döda djur l. multnande växtdelar, hör bl. a. v a n l i g a d ö d g r ä v a r e n, *Necro'phorus vespi'llo,* svart med två gulröda tvärband på täckvingarna. Den uppsöker, med ledning av ett luktorgan i antennerna, döda djur och underminerar vanl. dessa, så att de begravas; äggen läggas därpå i djurresterna och larverna förtära sedermera dessa. — G u l h å r i g a S., *Blito'phaga opa'ca,* är svart, gulbrunhårig och gör liksom de svarta, gulfläckiga larverna ofta skada på sockerbetors blad, spenat m. m.

Skinnbaggar l. h a l v v i n g a r, *Hemi'ptera,* en ordn. vanl. växtätande I n s e k t e r, i regel med fyra vingar (de främre ofta delvis täckvinge-, delvis flygvingelika). Mundelar sugande l. stickande. Över 1,000 arter i Sverige; många äro skadedjur på odlade växter. Till S. höra stinkflyn och *Homo'ptera.*

Skinnskatteberg. 1. Socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås

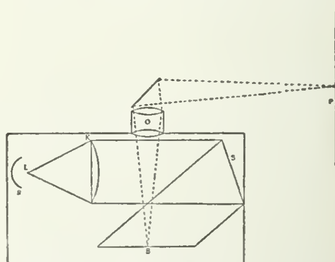

Skioptikon för genomfallande ljus (diaskop).

stift. 4,425 inv. — 2. Härad i Västmanlands v. domsaga, Västmanl. l., omfattande socknarna Hed, Gunnilbo och S. l. S. har av gammalt hyst en betydande gruv- och bruksindustri (S:s bergslag). Bland mera betydande bruk märkas Färna, Karmansbo, Riddarhyttan, S. 3 och Uttersberg (se dessa ord). — 3. Bruksegendom i S. l, med ståtlig huvudbyggnad, uppförd 1779. S. grundades i förra hälften av 1600-t. genom sammanslagning av flera äldre bruk. Järnbruket nedlades 1909, då S. övertogs av Skinnskattebergs bruks a. b., som vid S. bedriver trävaruindustri.

Skinnull, se K a l k u l l.

Skio'ptikon (av grek. *skia'*, skugga, och *optiko's*, som rör seendet), p r o j e k t i o' n s - a p p a r a t, p r o j e' k t o r, anordning för projektion av förstorade bilder (ljusbilder) i och för objektivt betraktande av ett större antal åskådare. Huvuddelarna av ett vanligt S. äro ljuskälla *L*, kondensor *K*, ev. med kyvett *V*, fylld med ½—1 % kopparsulfatlösning som värmeskydd, bildhållare *B* (vanl. för formatet 8¼ × 8¼ l. 9×12 cm.), objektiv *O* och projektionsskärm *P* (se fig. 1). Dessa skola inställas så, att ljuskällan medelst kondensorn avbildas i objektivet, bildhållaren nära intill kondensorn, så att bilden fullt belyses av och utnyttjar strålknippet, samt objektivet så, att bilden skarpt avbildas å skärmen. Ljuskällan var förr fotogen-, gasglöd- l. kalkljus (se G l ö d l j u s); numera vanl. båg- l. glödlampa, de senare av specialtyp med sammanträngd glödkropp. Jfr S p e g e l l a m p a. Kondensorn består i regel av två enkla linser, för större ljusstyrka ibland av tre. Objektivet bör vara stort, så att ljuskällans bild helt kan upptagas därav; dess brännvidd bestämmes av önskad förstoring och avstånd till skärmen. Ljusstyrkan åter bestämmes av den å skärmen utnyttjade bildytan, således av kvadraten å förstoringsgraden. Man bör hellre välja en mindre, tillräckligt ljus bild än en större, som är för mörk. Skärmen kan vara helt matt, då bilden är väl synlig inom en större vinkel (bred sal), t. ex. matt gips, (målad) väv. Är den delvis metalliskt reflekterande, t. ex. aluminiumbronserad, blir bilden med ökad ljusstyrka synlig blott inom en trängre vinkel (lång, smal sal). — S. anordnas numera utom för projektion i genomfallande ljus (d i a s k o p i') även för påfallande ljus (e p i s k o p i'). Därvid belyses föremålet, t. ex. en boksida l. en teckning, med hjälp av spe-

Skioptikon för påfallande ljus (episkop). R reflektor.

geln *S* med kraftigt ljus, så att det kan betraktas som självlysande, och projicieras med ett objektiv jämte spegel för att vända bilden rätt (fig. 2). Denna anordning är relativt ljussvag, varför mindre förstoring (kortare avstånd) måste användas. — S. användes även i förbindelse med mikroskop för starkare förstoringar, samt för projektion av olika experiment, vilka kunna utföras i ett plan, vare sig vertikalt, med apparat av vanlig typ, l. horisontalt, för vätskeförsök och biologiska demonstrationer.

Skip [skipp] (eng.; etym. besläktat med *skäppa*), behållare av profiljärn och plåt för uppfordring av malm. S. löper i schaktet på räls l. styres av gejder samt tömmes automatiskt.

Skírnismál, eddadikt i ljóðaháttr, skildrar i dialogform, hur guden Frej trånar bort av kärlek till jättemön Gerd och hur hans tjänare Skirner reser till jättevärlden och genom kraftiga besvärjelser tvingar henne att lova Frej sin kärlek. S. är en av de skönaste och sannolikt en av de äldsta eddadikterna.

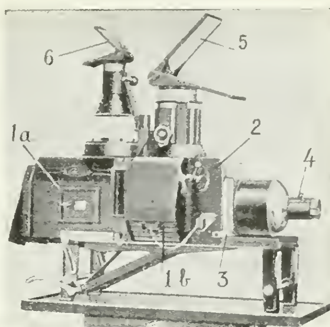
Ski'ron, se T e s e u s.

Skirö, socken i Jönköp. l., jämte Nye pastorat i Växjö stift. 745 inv.

Skiss [skiss] (ital. *schizzo*, av lat. *sche'dium*, hastverk), utkast; konstverk, oftast i mindre format, l. kortare prosaskildring med en avsiktlig karaktär av utkast. — S k i s s e r a [skise'-], göra utkast till, ange i huvuddrag.

Skivarp, socken i Malmöh. l., jämte V. Nöbbelöv pastorat i Lunds stift. 1,975 inv.

Skive [ski'-], stad i Viborg amt, Danmark, vid en vik av Limfjorden. 6,000 inv. (med hamnstad och förstad 8,000). — S. är känt som stad sedan 1300-t.

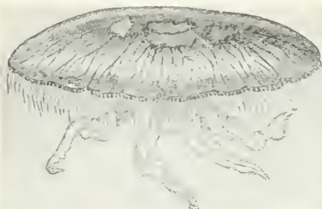

Skioptikon. 1 a lampa för diaskopisk, 1 b för episkopisk projektion, 2 kondensor, 3 bildhållare, 4 objektiv för diaskopisk projektion, 5 spegel (därunder objektiv) för episkopisk projektion, 6 anordning för diaskopisk projektion av horisontella föremål.

Skivgatt (jfr G a t t), i reling, rundhult e. d. upptaget hål, i vilket insatts en blockskiva för ledning av ändar o. d.

Skivling, skivsvamp (se A g a r i c a c e a e).

Skivmaneter, *Scyphozo'a*, en klass marina N ä s s e l d j u r med klock- l. skivlik, geléartad kropp, i kanten försedd med flikar och vanl. talrika tentakler samt kolvlika sinnesorgan: ögon och statiska organ. Från klockans undersida utgår en vanl. med fyra munarmar försedd munstjälk. Velum saknas (jfr P o l y p m a n e t e r). Simrörelser utföras genom kontraktioner av klockan. Födan utgöres av plankton. Generationsväxling mellan S. och små, fastsittande polyper förekommer hos många S. Polyperna bilda genom upprepade ringformiga avsnörningar, s t r o b i l a t i o'n, av kroppen en kedja, s t r o' b i l a, av blivande maneter, som successivt frigöras. Den

Skivmaneter. Öronmanet. Diameter c:a 15 cm.

vid Sveriges västkust allmänna bränn- l. hårmaneten, *Cya'nea capilla'ta*, är gulbrun, stundom ljusblå, och bär mycket långa tentakler med nässelkapslar. Badande komma ofta i kännbar kontakt med dessa. Diameter intill c:a 60 cm. — öronmaneten, *Aure'lia auri'ta*, en glasklar l. ljust violett S. med korta tentakler och fyra, öronlika könskörtlar, förekommer även i Östersjön. — I Medelhavet leva bl. a. *Pela'gia noctilu'ca*, som utsänder ett starkt fosforescerande ljus, och *Rhizo'stoma pu'lmo*, vars klocka blir intill c:a 80 cm. i diameter. — S. kallas stundom även medusor.

Skivrasbrytning, se Gruvbrytning sp. 32.

Skivsnäckor, *Plano'rbis*, ett släkte Lungsnäckor med skivlikt skal (skalvindlingarna i ett och samma plan). Allmänna i sjöar och dammar. Störst av ett 20-tal svenska arter är *Planorbis co'rneus* (diameter intill 3 cm.).

Skivsvampar, se Agaricaceae.

Skjalf [skjallf], se Agne.

Skjalm Hvide [skjallm], se Hvideätten.

Skjoldborg [skjå'llbårg], Johan, f. 1861, dansk författare. S., som tillhör de mest betydande av de danska hembygdsdiktarna, har utom skådespel skrivit talrika realistiska romaner och noveller (*Gyldholm*, 1902; *Bjærregaarden*, 1904), i vilka han, ofta med agitatorisk tendens, skildrar jylländskt småbrukarliv.

Skjoldungarna [skjå'lld-], sköldungarna, forntida dansk konungaätt, enl. sagan härstammande från Skjold, Odins son, vilken ss. barn kommit ensam seglande i ett skepp till Danmark. Ättens olika sägenomspunna medlemmar ha ordnats till en sammanhängande ättelängd av Saxo, som förlägger S:s residens till Lejre. Av S. torde några vara sagokonungar, andra åter, ss. Rolf Krake, historiska.

Skjutbagge, se Jordlöpare.

Skjutmask, se Slakt.

Skjutmått, se Måttverktyg sp. 498 f.

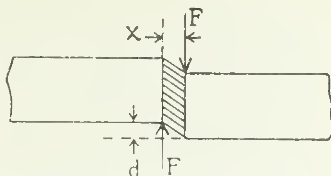
Skjutning bedrives ss. sport- och jaktskytte samt ss. militär utbildningsgren. Den senare omfattar S. med lös ammunition, korthållsskjutning (med svag övningsammunition kallad kammarskjutning) och S. med skarp ammunition [skolskjutning på bana mot mål på kända avstånd samt fältskjutning (se d. o.)]. S. kan vara enskild l. ske i trupp. Vid S. med gevär och kulspruta kan eldverkan på längre håll vanl. ej bedömas med hjälp av nedslagen; en skjutande avdelning använder därvid flera sikten. S. med artilleri utföres alltid i trupp med batteri om i regel 4 pjäser och ledes vid närledning från en plats nära batteriet, vid fjärrledning medelst telefon l. optiska signaler från en plats längre från batteriet. Eldledaren kan därvid observera krevadernas lägen l. bestämma dessa medelst ljud- l. syftmätning (se dessa ord), varefter ändringar av elevation, tempering m. m. ske med

ledning av observationerna. Slutligen kunna skjutelementen för riktmedlens inställning beräknas genom geodetisk bestämning av egna pjäsers och målets läge samt genom meteorologiska observationer. Vid S. från fartyg och S. mot flygplan måste hänsyn tagas även till fart och kurs. Särskilt dessa beräkningar ske numera ofta mekaniskt med instrument.

Skjutskolor, militära utbildningskurser i skjutning. Vid armén finnes en S. med permanent organisation för infanteriet och kavalleriet å Rosersberg, samt en artilleriskjutskola, årligen sammandragen till Skillingaryd. Vid kustartilleriet organiseras även årligen en S.

Skjutsväsen, en av det allmänna upprätthållen organisation för resor efter häst. S. hade före järnvägarnas och automobilernas tid avgörande betydelse för samfärdseln till lands. — Den sedan medeltiden bestående plikten för allmogen att lämna konungen och hans män reshjälp utvecklades småningom till dess skyldighet att lämna friskjuts l. kronoskjuts (se d. o.) samt skjuts mot betalning till privata resenärer. Kristinas förmyndarregering grundlade i stället för denna för allmogen betungande plikt från 1642 ett av det allmänna upprätthållet S. i samband med anläggandet av gästgiverier; dessa kunde dock vid behov kräva skjutshjälp (rese'rvskjuts) av allmogen, varemot friskjutsen ersattes med en pålaga, skjutsfärdspenningar. Gästgivargårdarna kompletterades med skjutsstationer. Avståndet mellan skjutsanstalterna, de s. k. skjutshållen, voro vid början av 1800-t. i allm. ett par mil. Missnöjet med denna organisation ledde till införandet av ett frivilligt entreprenadsystem 1878. Skjutsanstalter finnas fortfarande såväl i som utan förening med gästgiveri, men i stora delar av landet har S. lidit avbräck genom de moderna kommunikationsmedlen. Av dessa har dock automobilen delvis inordnats i det gamla S., i det somliga skjutsanstalter bedriva yrkesmässig biltrafik. Om nu gällande stadga om S. se Gästgiveri sp. 212.

Skjutvapen, se Armborst, Båge, Handeldvapen och Kanon.

Skjuvning. Det streckade området betecknar mellanrummet mellan de två ytorna och bör tänkas oändligt tunt.

Skjuvning. I varje tänkt genomskärning av en kropp kunna delarna tänkas sammanhänga i två intill varandra liggande ytor. Med S. avses förskjutningen av dessa delar vid påverkan av tryckande krafter längs ytorna, vilka krafter vilja få ytorna att glida utmed varandra. Skjuvningsmodu'len är lika med $\frac{F \cdot x}{T \cdot d}$, där F är den på vardera ytan (av storleken T) verkande kraften, x planens avstånd och d deras relativa förskjutning. Skjuvpåkänningar uppträda t. ex. i nit-, bult- och skruvförbindningar, som utsättas för påkänning, vinkelrätt mot nitarna o. s. v., samt i material, utsatt för skärande maskiner och verktyg. Jfr Hållfasthet sp. 1102.

Skjöldebrand. 1. Erik S., f. 1722, d. 1814, vitterlekare och estetiker, hette urspr. Brander, konsul i Alger 1753—66, adlad 1767. S. skrev efter den franska klassicismens grundsatser bl. a. den bombastiska hjältedikten *Gustaviade* (1768). — 2. Anders Fredrik S., f. 1757, d. 1834, den föreg:s son, greve, general, politiker, författare. S. deltog i ryska kriget 1788—90 och var på riksdagen 1800 en av oppositionens ledare. 1809 deltog han i ett misslyckat anslag mot Gustav IV Adolf kort före dennes avsättning och sedan i riksdagens författningsarbete. Under 1813 års koalitionskrig mot Napoleon I förde S. befälet över svenska kavalleriet. 1815—28 var han statsråd. — S. skrev reseskildringar, historiska arbeten och skådespel (bl. a. riddardramat *Herman von Unna*, 1795). Hans livfulla, ehuru otillförlitliga *Memoarer* utgåvos i 5 dlr 1903—04.

Skle'ra (av grek. *sklero's*, hård), senhinnan (se Öga).

Sklerome'ter (av grek. *sklero's*, hård, och *metrei'n*, mäta), se Hårdhet.

Sklero's (grek., hård), förhårdnad av vävnader. — Adj.: sklerotise'rad, sklero'tisk.

Sko, se Skokloster.

Sko'belev, Mihail Dimitrijevitj, f. 1843, d. 1882, rysk general. På grund av stora framgångar under olika fälttåg i Central-Asien och under Rysk-turkiska kriget 1877—78 vann S. en sällsynt popularitet bland soldaterna och folket. S. blev själen i en panslavistisk strömning med starkt tysktfientlig tendens.

Skock, antal av 60 stycken; stor mängd.

Skocka, se Jordärtskocka och Kronärtskocka.

Skoda [skå'-], Joseph, f. 1805, d. 1881, österrikisk läkare, prof. i medicin i Wien 1846, systematiserade ljudfenomenen vid auskultation och perkussion i avseende på sambandet mellan deras klangfärg och tillståndet i ytligt liggande organ och utökade härigenom väsentligt de diagnostiska hjälpmedlen.

Skodawerke [skå'-], Tjecko-Slovakiets största järn- och stålverk samt maskinfabrik, belägna i Pilsen. S. grundades 1868 av Emil v. Skoda (f. 1839, d. 1900). Ledningen övertogs 1909 av sonen, frih. Karl v. Skoda (f. 1878), som i betydlig grad utvecklade verksamheten, spec. tillverkningen av grövre kastpjäser. Han tvangs 1919 att avgå och avveckla sina intressen i S., varefter verken övergingo i tjeckoslovakisk och fransk ägo (Schneider & Co., se Creusotverken). Tillverkningen omfattar nu huvudsakl. maskiner och lokomotiv. Arbetarantal (1923) 20,000.

Skodon, fotbeklädnad. *Kulturhistoria.* Det viktigaste S. under antiken var sanda'len, en sula av läder, trä e. d., fastbunden vid foten med remmar, som ofta erhöllo en konstrik anordning. Småningom fick sandalen bakkappa och sidoläder och övergick via en mängd mellanformer i skon och stöveln. Den äldsta germanska fotbeklädnaden var ofta endast en fortsättning av byxorna, som hopsyddes under foten. — Först omkr. 1000 kan man tala om ett gemensamt europeiskt mod för S. Den medeltida skon slutade ung. vid fotknölen och var lika för män och kvinnor. Materialet var vanl. tyg och utsmyckningen ringa. Formen blev i stället alltmera

extravagant med spetsiga tår (se ill. till Riddarväsen sp. 1117—18), som småningom utdrogos till snablar, snabelskor. Snablarna antogo slutligen så överdrivna proportioner, att de måste uppbindas vid benet l. skyddas genom särskilda underskor av trä. Vid 1400-t:s slut inträdde en plötslig omsvängning till bredare tår, andnäbbs-, björnrams- l. oxmulefason. Den ansvällda tåhättan försågs i likhet med dräkterna ofta med uppslitsningar. — Omkr. 1600 utbildades i princip den alltsedan dess rådande skotypen, tillverkad av ett bak- och ett framstycke samt försedd med sula och markerad klack. 1600-t:s herrskor, övervägande av läder, hade tvärskuren tå, hög plös och relativt hög klack. På Ludvig XIV:s tid pryddes de med en stor rosett över vristen. På 1700-t. blevo skorna nättare, och rosetten ersattes av ett spänne. Damskorna avveko genom sin högre, svängda, under rokokon ofta röda klack och utfördes vanl. av siden l. brokad. Under empiren gjordes sporadiska försök att till kvinnodräkten återinföra den antika sandalen; damskorna gjordes utan klack och fasthöllos med band om vristen och smalbenet. Denna typ höll sig med små förändringar i mod ända till 1860-t.,

Romersk sandal.

Damsko av vitt siden med guldspetsar. 1600-t:s mitt (överst). — Damsko av rött och vitt mönstrat siden. 1700-t:s mitt. — Damsko av vitt siden med tambursömsbroderi. 1809. (Nord. mus.)

då klacken återinfördes, samtidigt som de första damkängorna kommo i bruk. I den manliga empiredräkten ingingo stövlar, som slutade ett stycke under knäet och till vilka stramt åtsittande benkläder buros. Stöveln, som sedan 1400- och 1500-t. tillhört krigar- och riddräkten, hade endast en gång tidigare upptagits i modedräkten, nämligen vid 1600-t:s mitt, i form av vida halvstövlar med spetsförsedda kragar. Dess roll som modeplagg var utspelad med empiren, och skor, ofta av blankläder, buros över lag till långbyxor. På 1860-t. kommo resårkängor i bruk, senare i allm. ersatta av knäpp- l. snörkängor vilka därefter tävlat i populari tet med de låga skorna. — *Modern skotillverkning.* Bland civiliserade folk användes i regel bottnade S., vilka känneteck-

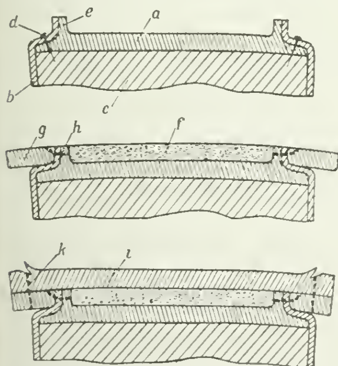
Stövlar, som tillhört Karl X Gustav (t. v.) och Karl XII. (Nord. mus.)

nas av en botten l. sula, fastgjord vid en överdel, ovanläder l. skonåtling, vanl. av läder, stundom av bomullstyg, smärting, ylle, filt, siden, brokad m. m. Gummisulor, fördelaktiga för spec. ändamål, ha även olägenheter: de bli hala efter slitning, hindra fotens utdunstning o. s. v. Till vardags- och utomhusbruk använder allmogen särskilt i s. Sverige träskor, helt utskurna ur ett stycke (vanl. bokträ), samt träbottnade läderskodon. I n. Sverige använda såväl lapparna som den övriga befolkningen obottnade pjäxor (be'llingskor l. lapptussar) hopsydda av ren- l. älghud med hårfällen kvarsittande på utsidan. De äro mjuka och synnerligen varma, enär de delvis utfyllas med hö l. torra starrarter ("lappskogräs"). Smorläderpjäxor användas ofta i såväl n. som mell. Sverige. De tillverkas med läderbottnar, vanl. pliggade men även genomsydda med förstärkning av en pliggrad (jfr nedan). — Skotillverkningen har till 1800-t:s mitt uteslutande bedrivits som hantverk men sedan alltmer övergått till fabriksmässig storindustri. Den svenska, kvalitativt högtstående tillverkningen fyller helt landets behov; den utgjorde 1925 c:a 7,7 mill. par, d. v. s. över 1 ¼ par per person och år. Såväl import som export voro obetydliga; den sistnämnda synes dock vara stadd i ökning. Inemot hälften av Sveriges skoindustri är lokaliserad till Närke (Örebro och Kumla) och en fjärdedel till Skåne. Betydande tillverkningsorter äro även Stockholm, Göteborg och Vänersborg. — Tillverkningen sker genom att ovanlädret, som på förhand färdigsytts (nåtlats), spännes över en läst och fastgöres vid det likaledes i förväg tillskurna l. stansade bottenlädret. *Randsydda* l. *goodyearsydda S.* Bindsulan, d. v. s. den inre sula, vid vilken ovanlädret blir fastsytt, uppritsas i kanten, varefter den ena av de sålunda bildade flänsarna uppbankas vinkelrätt mot sulan, som förstärkes medelst en med gummilösning (cement) fästad s. k. gemväv. Den fästes på en läst, ovanlädret pålägges och pinnas med järnstift, s. k. tacks, vilka slås genom ovanlädret och bindsulan. Sedan skon torkat, uttages tacksen, och en fast läderrem, rand, fastsys genom bindsömmen vid ovanlädret och bindsulsritsen. Efter renskärning inlägges en stålfjäder i hålfoten och ovanpå denna ett stycke gelä'nk, lämpligen av konstläder, vars ändamål är att

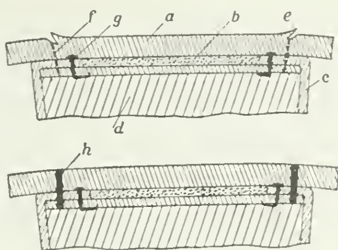

Herrsko av blankskinn med skaft av svart silkestrikå. 1830-t. (Nord. mus.)

skydda S:s hålfotsparti mot tillplattning genom kroppstyngden. Tomrummet under bindsulan utfylles med en blandning av söndermald kork och tjära. Yttersulan pålägges härefter och fastsys vid randen; sömmen kallas avlappning, göres oftast synlig på randens ovansida men löper på sulans undersida i en rits, vars kant efter syningen nedpressas och fästes med ett i vatten olösligt bindmedel. Efter ytterligare procedurer fastsättes den förut färdigbyggda klacken; sulans och klackens kanter avfräsas och slipas, varefter avputsning m. m. följer. På *vändsydda* S. sträckes och pinnas ovanlädret avigt över lästen och fastsys genom en rits med yttersulan; S. vändes, påträdes ånyo på lästen, uppbankas och utformas. *Genom-* l. *durchsydda S.* tillverkas på liknande sätt som de randsydda. Tacksen nitas dock mot den plåtskodda lästen och kvarblir således i S. Sulan, som tidigare blivit försedd med

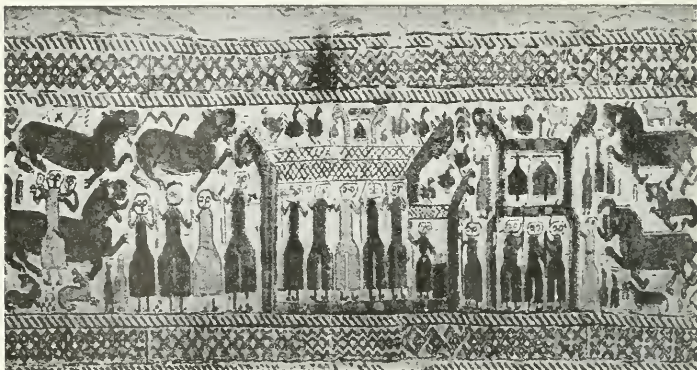
Skodon. Fig. 1. Arbetsstadier vid framställning av randsydd sko. — a bindsula, b ovanläder, c läst, d tacks, e bindsulsrits, f korkfyllning, g rand, h bindsöm, i yttersula, k avlappning.

Skodon. Fig. 2. Genomsydd (överst) och pliggad sko. — a yttersula, b korkfyllning, c ovanläder, d läst, e sulrits, f söm, g tacks, h pligg l. skruvtråd.

en s. k. krans l. ev. mellansula, fastsys medelst en genom denna, ovanlädret och bindsulan gående söm av beckad tråd. *Pliggade* l. *stiftade S.* (huvudsakl. grövre arbetsskodon) tillverkas som genomsydda S., men träpligg l. mässingsskruvtråd användes i st. f. beckad sytråd. — För tillverkning av lätta, eleganta fotbeklädnader för sommar- och inomhusbruk användes numera ofta i vatten olösliga bindemedel i st. f. söm, pligg l. stift. — Den moderna skoindustrin begagnar i största utsträckning maskiner; vid tillverkning av t. ex. en damkänga användas c:a 110 olika maskiner, och kängan undergår c:a 180 olika arbetstempon. — Enl. Kungl. förordn. 9 maj 1919, ändrad 11 okt. 1920, får vid tillverkning av S. för försäljning icke användas vanlig papp och endast i viss utsträckning (vars grad å S. angives genom beteckningen A, resp. B) konstgjort läder, konstläderpapp och kemiskt beredd fiberpapp. Alla S. skola stämplas med tillverkarens l. importörens varumärke l. firmabeteckning.

Skodsborg [skå'ssbårg], badort i Köpenhamns amt, Danmark, vid Öresund n. om Köpenhamn.

Bonaden från Skog. Mittpartiet.

Stort badsanatorium samt kur- och badhotell. 1,000 inv.

Skofjärden, se Ekoln.

Skoflickare (av ty. *flicken,* lappa), äldre benämning på skomakare, som blott utför lagningar.

Skofteby, förr socken, nu ingående i N. Härene skn, Skarab. l.

Skog. 1. Socken i Gävleb. l., omfattande församlingarna Skog (2,950 inv.) och Lingbo (1,125 inv.), vilka bilda pastorat i Uppsala stift. 4,070 inv. — Från kyrkan skänktes 1914 till Stat. hist. mus. en ytterst märklig bonad med bildframställning i snärjvävnad, sannolikt utförd i s. Norrland omkr. 1100. Bildframställningen, som omges av bårder med geometriska ornament, har förmodats åskådliggöra striden mellan hedendom och kristendom och upptar bl. a. en träkyrka och en klockstapel, sedda i genomskärning. — 2. Socken i Västernorrl. l., jämte Nora pastorat i Härnösands stift. 920 inv.

Skog, trädbeväxt större område (såväl skogsmarken som därå växande träd); (skogs)-dunge är ett mindre dylikt, park ett, vilket, beläget intill bostäder, skötes efter l. anlagts av prydnadshänsyn. Genom skogskultur uppdragen S. kallas, spec. i s. Sverige, ofta plante'ring. S. har en utomordentlig ekonomisk betydelse (se Skogsbruk), inverkar ofta gynnsamt på ett lands klimat, kan skydda mot översvämningar genom sin på vattenavrinningen reglerande inverkan, mot snöskred i fjälltrakter, stormar i kusttrakter o. a. öppna lägen (skyddsskog). Se vid. Skogstyper och Skogslagstiftning.

Skogekär Bärgbo, pseud. för en okänd svensk 1600-talsförfattare, tidigare ansedd ss. identisk med G. Rosenhane (möjl. kan brodern S. Rosenhane, vara författaren). S. har skrivit en del (antagl. i början av 1630-t. tillkomna) dikter: *Thet swenska språketz klagemål* (1658), i vilken han tar till orda för en lärd diktning på svenskt språk, kärlekssonetterna *Wenerid* (1680) samt *Fyratijo små wijsor* (1682).

Skoghall, industriort i Hammarö skn, Värml. l., c:a 7 km. från Karlstad, vid Nordmark—

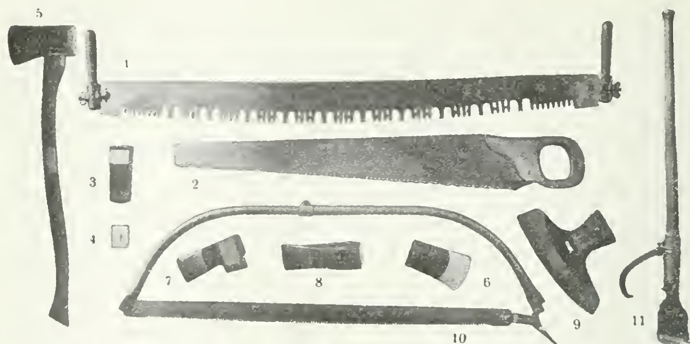
Klarälvens järnvägar. Kommunal mellanskola. Sågverk med elektrisk drift (anlagt 1914), sulfitfabrik (1917), sulfatfabrik (1919) samt elektrokemisk fabrik (1918) för tillverkning av klorkalk, kaustikt natron, metylalkohol, terpentin, sulfitsprit m. m., samtliga tillhöriga Uddeholms a. b. Arbetarantal 1,000.

Skoghult, station i Kråksmåla skn, Kalmar l., vid Mönsterås och Ruda—Älghults järnväg.

Skogman. 1. Karl David S., f. 1786, d. 1856, adlad 1826, frih. 1854, ämbetsman, 1821 förste statssekreterare vid handels- och finansexpeditionen. Han var regeringens drivande kraft i ekonomiska frågor, särskilt vid reorganisationen av statsfinanserna och i strävandena för vidgad näringsfrihet. S., som tog föga hänsyn till riksdagsoppositionen, utsattes två ggr för riksrättsåtal men frikändes. 1838 blev han president i Kommerskollegium. S., som utgav ekonomiska, politiska och vittra skrifter, invaldes 1847 i Sv. akad. — 2. Se Lykseth-Skogman.

Skogsaccis, en speciell kommunalskatt, som erlägges av den, som avverkar skog för annat ändamål än fastighetens eget husbehov. Enl. lag om S. 11 okt. 1912 utgår densamma för 100 kr. av virkets taxerade värde med hälften av det belopp, vilket under det år taxeringen sker sammanlagt erlägges inom kommunen för 100 kr. skattepliktig inkomst, dock ej med mera än 2 % av virkets taxerade värde.

Skogsavverkning, avverkning, (skogs-) drivning, uttagande av virke ur skog för leverans till flottled, järnvägsstation etc. Avdriva en skog l. trakt är att låta densamma övergås av S. Platsen för avverkningen kallas ofta hygge. Bästa tid för S. är vintern (normala tiden är nov.—mars, sämsta juli—aug.), enär främst värdefullare virkessortiment (jfr d. o.) då äro bättre skyddade för svampskador och sönderspríckning, vedens kemiska sammansättning då ofta är bättre än under vegetationsperioden, transporter i skogarna nästan alltid måste ske på vinterföre, tillgången på arbetskraft är bättre, (främst barr-)träden äro lättare att hugga samt tramp- och påfällningsskador i kvarlämnat skogsbestånd då bli mindre än under vegetationsperioden. Sedan genom skogshushållningsplan (se Skogsindelning) l. eljest hyggestrakt och avverkningsbelopp i huvudsak fixerats, förberedes S. genom trädens utstämpling (stämpling l. bläckning). Träden märkas vanl. i brösthöjd med stämpelbläckor samt, för kontroll, med dylika å stubbarna, rotstämplar. Samtidigt med stämpling planläggas drivnings- l. basvägar genom och från drivningstrakten, enkla vägar, blott röjda från träd, stenar och stubbar och sedan färdigbyggda med snö och is. Oftast indelas därjämte avverkningstrakten genom med rödfärg märkta linjer l. naturliga gränser i körskiften för ackordsbortsättning av utdrivningsarbetet. Där så är behövligt, anordnas bostäder för folk och hästar, skogskojor l. -härbärgen, resp. skogsstallar. Enl. lag av 25 april 1919 är arbetsgivaren skyldig sörja för att arbetarna å eller i närheten av arbetsstället äga tillgång till härbärge, s. k. skogshärbärge, som motsvarar skäliga fordringar på en tillfällig bostad.

Skogsavverkning. 1 tvåmans stocksåg, 2 svanssåg l. enmanssåg, 3 klyvkil, 4 sågkil, 5 klyvyxa, 6—7 huggyxor av olika modeller, 8 rotyxa, 9 bila, 10 bågsåg, 11 barkspade med vändhake.

För övervakande av lagens efterlevnad finnes en *skogshärbärgesinspektör*, lydande under yrkesinspektionen i Socialstyrelsen; denne bedriver även upplysningsverksamhet. Själva avverkningsarbetet kan uppdelas i: *huggning*, omfattande trädens *fällning*, *avkvistning*, *kapning* l. *avtrumning* (stammarnas avkortning i sortiment) samt i vissa fall stammarnas *barkning* (*randbarkning*, då barken avtas endast i vissa ränder för bättre torkning, l. *helbarkning*, som för virkets flottning ofta är föreskriven), vid. *lunning* l. *släpkörning*, sortimentens hopsläpning till bestämda lastplatser (ofta försedda med lastbänkar), samt *körning*, vanl. omfattande såväl virkets utkörning som uppläggning i skilda typer av

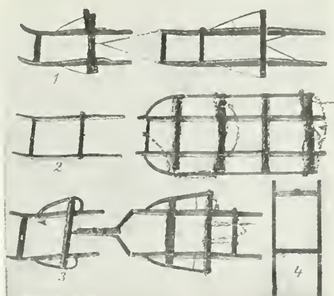
Skogsavverkning. 1 klave, 2 lyftsax, 3 stämpelyxa, 4 lyftkrok.

travar l. vältor vid flottled l. lastageplats (*vältläggning*). — *Avmätning* l. *apte'ring* av stammen i sortiment före kapningen är med hänsyn till högst varierande värden på skilda sortiment och dimensionsklasser av utomordentlig betydelse för det ekonomiska utbytet. Aptering utföres oftast av särskild *avmätare* l. *apte'rare*, som även är tillsyningsman. Ibland måste stammarna på grund av tekniska fel, ss. rötor, före den definitiva apteringen avkortas (*lumpning*; de avkortade partierna kallas *lump*). *Försök* l. *lumphugg* äro inskär med såg l. inhugg med yxa, som göras för att bestämma omfattningen av en innanröta i stammen. Ett träd, som visar sig odugligt alltigenom, kallas *vrak(-träd)*. — Vid lunning ordnas stundom timret för lättare åtkomst av en *brosslingskarl* l. *brosslare*. Vid avlastningsplatserna uppläggas brännved, massaved o. d. sortiment i *travar* för inmätning, timmer o. d. sortiment i *vältor*

Alla vältor böra till skydd mot vatten och is läggas på u n d e r s l a g, tvärlagda timmer under vältan. I övrigt särskiljas: s t r ö l a g d a v ä l t o r, där mellan de skilda varven s t r ö l a g av glest tvärlagda timmer inlagts för bättre luftväxling; k o r s d r a g n a v ä l t o r, där de olika varven ligga korslagda; k l o s s l a g d a v ä l t o r utan mellanlägg. — Allt avverkningsarbete betalas i Sverige vanl. per ackord. Prissättningen sker å olika orter efter k u b i k m a s s a (kbfot, kbm.), l ö p a n d e l ä n g d (fot, aln), ibland (och oftast beträffande huggning) efter s t y c k e t a l l. efter t v å p r i s s ä t t n i n g, grundat på såväl stycketal som kubikmassa. I regel eftersträvas att anknyta arbetsprissättningen till samma enheter, efter vilka sortimenten avyttras, t. ex. kastved i kbm., timmer efter kbfot o. s. v. — I n m ä t n i n g av virket, för timmer o. d. sortiment ofta kallad (i n -)t u m n i n g, sker (av alla sortiment, som direkt utan lagring i skogen utdrivas) vid avlastningsplatserna och lägges oftast till grund för såväl arbetsbetalning som prissättning av virket. I Värmland och vid flertalet större norrländska älvar finnas i n m ä t n i n g s - l. t u m n i n g s f ö r e n i n g a r, som med ojävigt, oftast edsvuret folk, t u m m a r e, förrätta inmätning.

Skogsavverkning. Hjälpsågningsapparaten "Kompis".

Skogsavverkning. 1 getdoning, 2 bordsläde, 3 rekkälke, 4 lunnkälke.

Vid inmätning av med skador och fel behäftade virkessortiment göras ofta avdrag (b o r t m ä t n i n g l. n e r t u m n i n g). — Bland avverkningsredskap kunna nämnas yxor: h u g g y x o r för fällning av mindre träd l. för anbringande av f a l l h u g g (inhugg, avseende att vid fällning med såg få styrning på trädet), k l y v y x o r för klyvning av t. ex. kastved, r o t y x o r, med långt blad och mjukare stål, för upphuggning av stubbar, samt b i l o r, bredbladiga yxor för b i l n i n g l. s k r ä d n i n g av bjälkar, sparrar o. d. (en s k r ä d d stock är huggen plan på två sidor); sågar: s t o c k - l. t v å m a n s s å g a r för fällning av grövre träd, s v a n s s å g a r, de numera mest använda timmerfällnings- och kapsågarna, samt b å g s å g a r, mest använda för kapning. För helbarkning av t. ex. timmer och massaved brukas olika former av b a r k s p a d a r. Av kilar användas dels s å g k i l a r för att indrivas i sågskär till undvikande av klämning vid fällning l. kapning, dels k l y v k i l a r för t. ex. kastveds sönderklyvning. För lyftning av tyngre stockar vid t. ex. lastning användas

lyftsaxar, timmersaxar l. lyftkrokar, för stockarnas rullning l. kringvridning vändhakar. Vid fällning och kapning användas ofta hjälpsågningsapparater, ss. "Sågkamraten" och "Kompis", den senare därjämte avsedd att användas i kombination med mycket tunna och därför arbetsbesparande sågblad. Av kälkmodeller för timmerkörning, timmerdoningar, må nämnas vanlig l. värmländsk getdoning, försedd med lång framkälke (*stötting, bock*), bakkälke (*get*), uteliggare (*stjälpmedar*) och dubbla *lastbankar*, samt bordsläde, försedd med långa medar på bakkälken och stort lastplan; bordsläden är på släta och ej för branta vägar synnerligen lämplig. För mycket branta, svåra basvägar brukas rekkälke med frammedar rörliga i förhållande till lastbanken och kälkarna förbundna med fast stång i st. f. kätting till åstadkommande av bättre styrning. För släpkörning av timmer användes lunnkälke (släpkälke), bestående av enbart stötting. För stämpling och inmätning tillkomma stämpelyxa, klove (klave; se d. o.), mätsax samt mätstänger och måttband. — Under senare år ha, spec. i s. och mell. Sverige, lastautomobiler börjat användas för sommartransport av vissa virkessortiment (brännved, massaved, props o. d.). Omedelbart efter världskriget användes traktorer för slädtransport men ha sedan alltmer kommit ur bruk.

Skogsavverkningsförbud, inskränkning i rätt att avverka skog (se Skogslagstiftning). Sker l. planlägges avverkning i strid mot skogsvårdslagen, äger skogsvårdsstyrelse meddela S. för den fastighet l. ev. del därav, där avverkning sålunda ägt rum l. planlagts.

Skogsblock, se Skogsindelning.

Skogsbotanik, se Tillämpad botanik.

Skogsbrand, se Skogseld.

Skogsbrandförsäkring, skogsförsäkring, brandförsäkring av skog, har av svenska och utländska bolag meddelats sedan 1860-t. men på grund dels av höga premier, dels därav, att endast äldre skog (å vilken skadorna i och för sig bli mindre) fick försäkras, ej fått nämnvärd utbredning i Sverige, förrän 1919 nya former utarbetats, enl. vilka även ungskogens s. k. förväntningsvärde får försäkras.

Skogsbruk, skogshushållning, form av lantbruk med uppgift att utnyttja och främja skogsmarkens produktion. Skogsmark och skogsbestånd (träden), tillsammans ofta kallade skog, äro S:s produktionsmedel, trä dess huvudprodukt. Skogsfrö, bark, näver, bast, kvistar och skott för prydnadsändamål m. m. äro biprodukter, liksom i viss mån även torvtäkt från skogsmarkens mossar, sand-, grus- och stentäkt, jakt, bete och höslåtter på skogsmark. Till S. hänföres oftast även sådan förädling av trä, som mera intimt drives i samband därmed, ss. skogskolning (milkolning), tjärbränning i dal (tjärdal), försågning av trä vid mindre sågverk o. d.; större sågverksrörelse, pappersmassefabrikation, kolning i ugnar o. d. hänföras ej till S. men kallas ofta skogsindustrier. — S:s teori, skogshushållningsläran, brukar uppdelas i skogsskötsel, skogsteknologi samt skogsin-

delning med skogsuppskattning. — Till skogsskötsel (skogsvård) räknas alla åtgärder för skogsbeståndens uppdragning och behandling, alltså även markvård (skogsmarkens behandling), plantskoleskötsel m. m. Nya bestånd erhållas genom självsådd från äldre skog, naturlig föryngring, l. genom särskilda skogsodlingsåtgärder, skogsodling l. skogskultur (därav benämningen kulturbestånd). Naturlig föryngring främjas genom olika slutavverkningsformer (skogsbrukssätt) för äldre skog, ss. trakthuggning med kalavverkning, då samtliga träd å en större avverkningsyta (hygge) på en gång borttagas, trakthuggning med fröträdsställning, då fröträd kvarlämnas, kuli'sshygge (kulisshuggning), då i st. f. fröträd smala bälten, kulisser, kvarlämnas, traktblädning l. luckhuggning, varvid huggningen fördelas över flera mindre hyggen l. luckor, vilka sedan, i den mån återväxt erhålles, utvidgas, tills beståndets avverkning slutförts. Vid ren blädning l. plockhuggning sker stam- l. gruppvis avverkning av de äldre träden över hela skogen, som därigenom blir alltigenom olikåldrig. Vid en föga rationell blädningsform, timmerblädning l. dimensionsavverkning, uttagas endast de timmerdugliga l. till viss dimension utväxta träden. Mer speciell är Wagners kantblädning (efter prof. Christoph. Wagner i Tübingen), en slags traktblädning efter långa, smala bälten, varvid föryngringshuggningen successivt inledes i den äldre beståndskanten; denna huggningsform har under senare år vunnit uppmärksamhet i Sverige. Ett mellanting mellan traktblädning och ren blädning utgör Wallmo blädning (efter överjägmästaren Uno Wallmo, som i 1900-t:s början lancerade denna huggningsform). För främjande av naturlig föryngring röjas avverkningsplatserna från hinderligt ris och kvarlämnade oväxtliga buskar (marbuskar), hyggesrensning l. -röjning, ofta åtföljd av risets uppbränning (hyggesbränning), varjämte marken ofta ytterligare beredes för självsådd medelst markberedningsredskap (skogsplogar, -harvar och -kultivatorer). — Där självsådd ej kan påräknas, tillgripes skogskultur: (skogs-)sådd och (skogs-)plantering. Man särskiljer härvid fläck- l. rutsådd, då endast mindre fläckar beredas och sås, belägna i olika slags förband (kvadrat-, rektangel- och triangelförband), vid. radsådd, då sådden äger rum i sammanhängande rader, samt bredsådd, då hela ytan översås med frö. För plantering erforderliga plantor uppdras i plantskolor (trädskolor; se d. o.) genom sådd, varefter plantorna i många fall omskolas före utsättningen. Vid utsättningen begagnas klimpplantering, då plantorna utsättas med vidsittande jordklimp, l. barrotsplantering, som är vanligast. Plantering kan ske i öppna gropar, som fyllas vid planteringen, l. i fyllda gropar, förut beredda men igenfyllda. Vid spettplantering upptagas plantgroparna med planteringsspett, vid klämplantering nedhugges en

planteringsspade i marken, varpå den upphuggna springan efter planteringen igenklammes genom spadens förnyade nedhuggning bredvid. Vid kupplantering, som mest användes på fuktig mark, sättas plantorna i upplagda mindre jordkupor l. upplagda omvända torvor (plantering i omvänd torva), vid rabattplantering sättas de i rabatter, ofta upplagda med särskilda plogar. — Skogsbeståndens vård före slutavverkningen sker i huvudsak med (skogs-) gallring (föravverkning). Gallringen avser att erhålla tidig avkastning och att överflytta tillväxten till de bästa träden. Man särskiljer: röjningsgallring i yngre bestånd, oftast avseende gallring av i tätare grupper uppkommen föryngring l. borttröjning av fula och spärrvuxna träd (vargar); vanlig hjälpgallring, som med 5—15 års mellanrum bör återkomma; den sista hjälpgallringen, ofta kallad ljushuggning, enär då vanl. ingreppet göres så hårt, att kronslutet för alltid upphäves och ljus insläppes i beståndet. Vid rationell vård kunna genom gallringar sammanlagt lika stora virkesbelopp uttagas som genom slut- l. huvudavverkningen (jfr Gallring). Avverkning av fröträd l. av äldre träd i ungskog brukar kallas beredningshuggning. — Ibland föryngras lövskog, därigenom att skott få slå ut från avverkade stubbar och bilda återväxt. Metoden brukar kallas lågskogsskötsel i motsats till den förut avhandlade högskogsskötseln. En modifierad form av lågskogsskötsel är toppnings- l. ha'mlingsskötsel, varvid hamling (jfr d. o.) utföres med vissa intervaller, mellan vilka trädkronorna ånyo få utväxa. Särskilda former av S. äro hagmarksskötsel, då skogsbeståndet behandlas, så att även bete under detsamma uppkommer, och skyddsskogsskötsel (jfr Skyddsskog). — Till skogsteknologin hör läran om skogsprodukterna och deras tillgodogörande, främst virkets egenskaper (se Trä), avverkning och transport (se Flottning och Skogsavverkning) samt dess vidare förädling (se Sågverksindustri, Träkol, Trämassa, Trätjära). Till skogsteknologin bruka även hänföras sådana byggnadsarbeten, av vilka S. är mera direkt beroende, ss. skogsvägbyggnad, skogsdikning m. m. — Om skogsindelning se d. o. — Bland S:s viktigare hjälpvetenskaper märkas skogsbotanik (se Tillämpad botanik), marklära och skogsentomologi (se dessa ord). — För främjande av S. å enskilda skogar gälla åtskilliga lagar (jfr Skogslagstiftning). Uppsikten över dessa lagars efterlevnad tillkommer dels skogsvårdsstyrelserna (se d. o.), dels Domänstyrelsen (se d. o.), vilken senare även har hand om statens skogar. — Något över hälften av Sveriges totala landareal utgöres av produktiv skogsmark. Endast Finland når i detta avseende högre med nära ¾ av landarealen; därnäst kommer Ryssland med ⅓. — I äldre tider anlitades Sveriges skogar endast för husbehov l. inhemsk virkesförbrukning, men redan under medeltiden började, om än i mindre skala, export av grövre virke från kusttrakterna. Under 1600-t. fingo skogarna en avsevärt ökad betydelse genom

Skogsarealer i Sverige.

	Produktiv skogsmark har	Impediment har.
Statens skogar:		
Kronoparker	3,419,653	1,612,614
Kronans utarrenderade jordbruksdomäner	79,365	20,088
Kronolägenheter, holmar och skär	1,641	1,815
Kronans flygsandsplanteringar	1,049	92
Kronoöverloppsmarker	292,967	753,245
Civila boställsskogar	4,243	2,091
Summa	3,798,918	2,389,945
Andra allmänna skogar:		
Till bergshanteringen anslagna skogar	21,968	10,159
Renbetesfjällens skogar	164,863	887,048
Ecklesiastika boställsskogar	273,915	84,688
Häradsallmänningar	79,790	22,848
Sockenallmänningar	415,328	185,018
Städernas skogar	35,323	7,291
Oavvittrade och oavmätta kronomarker	138,110	4,217,414
Kronohemman och nybyggen samt allmänna inrättningars skogar	257,991	297,340
Summa	1,387,288	5,711,806
Enskildas skogar:		
Tillhöriga bolag	6,732,419	1,587,939
,, större jordägare	1,228,321	169,573
,, mindre jordägare	10,867,554	2,409,516
Summa	18,828,294	4,167,028
Totalsumma	24,014,500	12,268,779

uppblomstring av järnindustrin, som förbrukar mycket virke. Först vid 1800-t:s mitt fick emellertid S. sitt stora uppsving genom exportsågverksindustrin och mot 1800-t:s slut genom pappersmasseindustrin, vars virkesförbrukning sedan varit i ständigt stigande. Skogarnas totala virkesförråd beräknades 1923 till 1,289 mill. kbm. med en årlig tillväxt av 33,5 mill. kbm. Samtidigt beräknades totala årliga avverkningen till 42,25 mill. kbm. F. n. pågår genom riksskogstaxeringsnämnden en riksinventering (enl. linjetaxeringsmetoden; se Skogstaxering) av Sveriges skogar i avseende å arealer, virkesförråd och tillväxt. Efter försökstaxering av Värml. l., påbörjad 1911, vidtog den egentliga taxeringen 1923. F. n. äro hela Norrland samt delar av Svea- och Götaland taxerade, och inom några år beräknas arbetet färdigt. — Bortåt hälften av värdet av Sveriges utförsel fr. o. m. 1800-t:s senare hälft kommer på trävaruhanteringen. 1920—24, då värdet av Sveriges totala utförsel i genomsnitt per år belöpte sig till 1,380 mill. kr., voro skogsprodukternas (trävaror, pappersmassa, papper) andel häri 53,9 % l. i genomsnitt 748 mill. kr. per år.

Skogsbygden, socken i Älvsb. l., jämte Nårunga, Ljur, Ornunga, Kvinnestad och Asklanda pastorat i Skara stift. 405 inv.

Skogsdrivning, se Skogsavverkning.

Skogsekonomi, skogsbrukets ekonomi, omfattar en allmän och en speciell del. Den allmänna bygger på nationalekonomisk bedömning och utformar erforderliga beräkningsmetoder, kalkylläran, av vilken skogsstatistiken är en del. Den speciella behandlar skogsföretagens lämpliga tekniska organisation, förvaltningsläran, samt skogspolitik (se d. o.).

Skogseld, skogsbrand, uppträder som yt- l. löpeld i lägre markvegetation, som toppeld (den farligaste S.), varvid även trädens kronor förbrännas, l. som jord- l. torvbrand under högsommartorka, ofta följande övriga former, långsamt och pyrande förbrännande skogstorv och råhumuslager ned till mineraljorden. Ytelden går ofta fram genom äldre, glesare tallskogar utan att nämnvärt skada beståndet; på stammarnas läsida uppkomma dock ofta brännskador, som ge upphov till de främst i Norrlands äldre tallskogar vanliga brandlyrorna (brandljud l. ljud) på stammarnas nedre delar. Gran och yngre skog dödas oftast av löpeld. Toppeld brinner vanl. vid högsommartorka och vid hårdare vind i medelålders och yngre slutna bestånd, spec. i tallskog, även i granbestånd, men ej i lövskog. Kronorna, ej stammarna, förbrinna, men de senares värde nedsättes ofta av skador genom insekter, blåytesvampar (tillhöra åtskilliga svampsläkten och orsaka blåfärgning av veden) m. m., innan de hinna avverkas. — I Sverige ha S. numera ej samma omfattning som fordom. Brända skogsmarksarealer 1876—1925 utgjorde årligen c:a 0,36 ‰ (c:a 8,000 har). En 1914 utfärdad lag stadgar straff för vårdslöst handhavande av eld i skog och mark samt innehåller föreskrifter rör. organisation m. m. av eldsläckningen. I varje socken skall finnas en brandfogde, skyldig att leda och organisera släckningsarbetet, i vilket varje svensk man mellan 18 och 60 år är skyldig att utan ersättning deltaga, så fort han upptäcker utbruten S. l. genom uppbåd kallas. Då vatten saknas, bekämpas S. med risruskor, varmed den från kanterna slås ut; om S. är häftig, upphuggas brandgator, från vilka därtill under vissa förhållanden moteld anlägges, som möter och hejdar annalkande S. I s. Sveriges barrskogsplanteringar användas ofta fasta brandgator, kala, ibland odlade bälten genom skogen, på sidorna planterade med lövträd. I flera landsändar, ss. Jämtland, Dalarna, finnas system av brandtorn för vakthållning under kritiska tider. Jfr Skogsbrandförsäkring.

Skogsentomologi, läran om för skogsträd och virke skadliga (ev. nyttiga) insekter (jfr Skadeinsekter), dessas skadegörelser, bekämpningsmedel m. m., ävensom om de för nedbrytningsprocesserna i skogsmarken verksamma insekterna.

Skogsfamn, se Famn.

Skogsfru. 1. Se Skogssnuva. — 2. *Epipo'gum aphy'llum* (fam. *Orchida'ceae*), saprofytisk, gulvit orkidé med korallformig jordstam utan rötter, samt utan utvecklade blad. Blommorna äro få, stora, gulvita med rödprickig läpp. Mycket sällsynt på fuktig skogsmark i hela Sverige.

Skogsfrö, frö av skogsträd, användes huvudsakl. till utsäde. Barrträdens frön insamlas, medan de ännu befinna sig i kottarna, som (betr. vanlig tall och gran) vintertid plockas å stående träd l. i hyggestrakter. Kottarna klängas i sollavar, d. v. s. klänglådor, täckta med fönsterglas och med solen som värmekälla, l. i klängstugor, försedda med artificiella uppvärmnings- och ventilationsanordningar (se vid. Fröklängning). S:s härkomst (prove-

niens) spelar ofta stor roll för trädens form och utveckling; som regel gäller, att frö från en ort ej får flyttas till en annan med alltför skilda klimatiska förhållanden. För att stävja importen av utländskt S. finnes hög tull å detsamma (f. n. 6 kr. per kg.), varjämte allt importerat barrträdsfrö rödfärgas med eosin, detta spec. till förhindrande av tallfrös tillhandahållande under falsk ursprungsbeteckning, då man vid äldre skogskulturer i Sverige lidit stora förluster genom användning av tyskt tallfrö.

Skogsförsäkring, se Skogsbrandförsäkring.

Skogsförsöksanstalt, se Statens skogsförsöksanstalt.

Skogsföryngring, se Skogsbruk.

Skogshushållning, se Skogsbruk.

Skogshärbärge, Skogshärbärgesinspektör, se Skogsavverkning.

Skogshögskolan, se Skogsundervisning.

Skogsindelning (av ty. *Forsteinteilung*, som urspr. betecknade en skogs geografiska uppdelning i mindre avdelningar, för kontroll och bokföring), i Sverige beteckning för alla de mätnings-, uppskattnings- och beräkningsoperationer, medelst vilka en skogshushållningsplan upprättas. S. omfattar främst skogens kartläggning, vid. beståndsbeskrivning, med hänsyn till skogsmarkens beskaffenhet och produktionsförmåga (bonite't) samt skogsbeståndens sammansättning, ålder, slutenhet, allmänna tillstånd, virkesmassa och tillväxt, de båda senare klarlagda genom skogstaxering (se d. o.). — Skogen uppdelas efter naturliga gränser och upphuggna linjer i (skogs)-skiften, vilka betr. större skogar sammanföras till (skogs)-block. över beståndsbeskrivningarna göras sammandrag, vilka tjäna som underlag för avverkningsberäkning och den egentliga hushållningsplanen för indelningsperioden (vanl. 20, ibland 10 år). Hushållningsplanen anger skogsbrukssätt, omloppstid (huggbarhetsålder för skogen), föreskrifter rör. gallring, skogsodling, skogsdikning m. m. — Skilda beräkningsmetoder för årsavverkningarnas omfattning ha givit upphov till skilda skogsindelningsmetoder. De äldsta grunda sig på beräkning av avverkningen för hela omloppstiden (100—120 år): fackverk, fackverksberäkningar l. -metoder, vilka avse åstadkommande av likformiga avverkningar l. likformig avkastning. — S. av statens skogar utföres av skogstaxa'tor, biträdd av assistenter med jägmästareutbildning. I Domänstyrelsen finnes särskild byrå för granskning och fastställelse av skogsindelningsplaner för statens skogar, för allmänna skogar, som stå under Domänstyrelsens kontroll, och för skogar, som lyda under lappmarkslagen (se Skogslagstiftning).

Skogsinstitutet, se Skogsundervisning.

Skogs-Karpaterna, den del av egentliga Karpaternas yttre båge, som sträcker sig ung. från Gorlice till Polens sydligaste hörn.

Skogsklimat, låglandsklimat (se Klimat 6).

Skogslagstiftning, lagstiftningen om skogarna och deras vård. Bestämmelserna i land-

skapslagarna och Magnus Erikssons landslag rör. skogen berörde huvudsakl. äganderätten i samband med odlingens utbredning. En framträdande roll i den äldre S. spelade de sedan urminnes tid bestående a l l m ä n n i n g a r n a, den jord, särskilt den skogsmark, som var föremål ej för enskild men för en menighets (landskapets, häradets, socknens, byns) samfällda äganderätt: l a n d s-a l l m ä n n i n g, h ä r a d s-a l l m ä n n i n g (se d. o.), s o c k e n a l l m ä n n i n g och b y a a l l m ä n n i n g. Om kronans försök att genom skogsregale göra skogsallmänningarna till k r o n o a l l m ä n n i n g a r se G r u n d r e g a l e. Mot medeltidens slut och under 1500- och 1600-t. utfärdades talrika förordningar om upplåtelse av allmänningsskog för bergsbruket. De första speciella skogsförfattningarna 1647 och 1664 betecknade en begynnande *förbudslagstiftning* på detta område, då de förbjödo svedjande utom för uppodling å allmänningsjorden i hela riket. I 1734 års skogsordning lagfästes bl. a. principen att åt bruksrörelsen som rekognitionsskogar upplåta delar av socken- och häradsallmänningar, ej oundgängligen erforderliga för delägarnas eget behov. 1793 och 1805 års skogsordningar innehöllo bestämmelser rör. dispositionsrätt till skogarna och föreskrifter rör. gränsregleringar mellan kronoparker, allmänningar och enskilda skogar. 1859 inrättades S k o g s s t y r e l s e n, nuv. D o m ä n s t y r e l s e n (se d. o.). Allmänna skogar skola skötas efter av Domänstyrelsen fastställda hushållningsplaner (jfr S k o g s i n d e l n i n g). Intill början av 1800-t. gick S. för enskilda skogar huvudsakl. ut på inskränkningar i förfoganderätten till förmån för vissa näringars l. statens intressen. Under 1800-t:s början upphävdes dock successivt dessa lagar, så att nästan obegränsad frihet betr. den enskildes skogshushållning kom att råda. Mot 1800-t:s slut bröt en ny åskådning fram, som småningom gav upphov till den moderna S., vars ändamål i stort sett kan sägas vara säkerställandet av skogens framtida bestånd och avkastning. Så stadgade den s. k. d i m e n s i o n s l a g e n 1874 för Norrb. l:s kustland, 1882 utsträckt att även gälla Västerb. l:s kustland, att barrträd, som avverkat ej hölle minst 7 decimaltum på 16 fots avstånd från storändan, ej finge skeppas till utländsk ort, sågas l. intagas i såginrättning. Undermåligt virke fick utom till husbehov avverkas blott efter utsyning av skogsstatstjänsteman. Lagen, som avsåg skydd åt den yngre skogen, upphörde fr. o. m. 1925, då skogsvårdslagen utsträcktes att gälla även Norrb. l:s och Västerb. l:s kustland. — U t s y n i n g s- l. l a p p m a r k s l a g e n, som tillkom 1866 under arbetet med avvittringen i Norrland, stadgade, att vid upplåtelser efter sagda dag av skattehemman, uppkomna av nybyggen, skulle hemmanens ägare utan utsyning få blott till husbehov avverka skog (h u s-b e h o v s s k o g). Avverkning till försäljning skulle få ske först efter utsyning av skogsstatstjänsteman. När lagen tillkom, var avvittringen i huvudsak genomförd i Norrland med undantag av de båda nordliga länens lappmarker, för vilka lagen alltså närmast kom att gälla. Ägare av frälse- och skattehemman samt

lägenheter skulle betr. dispositionsrätten till den dem vid avvittringen tilldelade skogen vara underkastade samma inskränkningar. Utsyningslagen reviderades 1915. — Gotlandslagen tillkom urspr. 1869, omarbetades 1894 och 1908 men upphävdes 1925, då skogsvårdslagen blev tillämplig för länet. Denna lag stadgade utsyningstvång för alla avverkningar utöver husbehov, varjämte skogsvårdsstyrelsen före avverkningstillstånds lämnande ägde föreskriva åtgärder för återväxtens tryggande. — Skyddsskogslagen 24 juli 1903 gäller för vissa fjällbygder nedom Lappmarken (i Jämtland, Härjedalen, Dalarna) och för vissa flygsandsfält i s. Sverige. Lagen avser främst att skapa skydd mot fjällgränsens nedgående och flygsandsfältens upprivning genom ovarsamma avverkningar. Den stadgar utsyningstvång genom skogsstatens personal för allt virke till avsalu; i vissa fall kan utsyningstvång även för husbehovsvirke av K. M:t föreskrivas. — Skogsvårdslagen l. allmänna skogslagen, omfattande övriga, ej ovan nämnda delar av landet, tillkom 1903; den var en ren återväxtlag, avseende att skydda skogens framtida bestånd. Överinseendet av skogsvårdslagens efterlevnad handhas av skogsvårdsstyrelser, som till sitt förfogande ha länsjägmästare och länsskogvaktare (se Skogsvårdsstyrelse). 1918 kompletterades denna lag med provisoriska skogslagen, som avsåg dels att skydda växande ungskog, dels att hindra skövling jämväl av äldre skog å fastigheter, som gingo i handeln, d. v. s. som efter 14 maj 1918 bytt ägare. 15 juni 1923 tillkom nya skogsvårdslagen, i stort sett en sammanarbetning av nyssnämnda båda lagar. Enl. 1923 års lag kan K. M:t därtill, efter framställning av skogsvårdsstyrelse, förordna, att vissa skogsmarker skola betraktas som "svårföryngrade", varefter för dessa gälla strängare bestämmelser, vilka i huvudsak utmynna i utsyningstvång för avverkning utöver husbehov.

Skogslilja, se Cephalanthera.

Skogsmedel, se Statens skogsmedel.

Skogsmedelsfonder, fonderade medel, som influtit genom skogsavverkning från vissa (t. ex. vid storskiftet i Kopparb. l. och Gävleb. l. avsatta) sockenallmänningar l. besparingsskogar. S. förvaltas enl. särskilda stadgar; avkastningen användes till jordägarnas förmån.

Skogsmus, se Råttsläktet.

Skogsmästare, se Skogsundervisning.

Skogsnarv, se Arenaria.

Skogsnäva, se Geraniaceae.

Skogsodling, Skogsplantering, se Skogsbruk.

Skogspolitik, läran om skogsbrukets ställning inom samhället, behandlar främst dess samband med övriga näringsgrenar och dess betydelse som inkomstobjekt för enskilda, stat och kommun. Studiet av S. grundar sig i stor utsträckning på skogsstatistiken.

Skogsregalet, se Grundregale.

Skogsrekognitionsavgift, skogsöre, ett slags arrende för rekognitionsskogar (jfr d. o.), beräknas efter kvantiteten avverkad skog. S. erlägges numera blott

för vissa, till järngruvor upplåtna kronoskogar.

Skogsreva, se Clematis.

Skogsruss, Gotlandshäst, pony (jfr d. o.) av vanl. c:a 1 m:s mankhöjd. Synnerligen hård och god häst. S. var förr talrik på Gotland, där den halvvild gick ute året om.

Skogsrå, se Rå och Skogssnuva.

Skogsskola, se Skogsundervisning.

Skogsskötsel, i vidsträckt bemärkelse detsamma som skogsbruk, i inskränkt bemärkelse åtgärder för skogsbeståndens uppdragning och vård. Se vid. Skogsbruk.

Skogssnu(v)a (eg., som snokar omkring i skogen, av dialektalt *snu*, snoka, vädra), skogsrå (jfr Rå), skogsfru, gestalt i folktron, i regel kvinnligt väsen som söker dåra, skrämma l. vilseleda ensamma vandrare, kolare, jägare etc. Psykologiskt är föreställningen om S. stundom en skapelse av spänningen i ödemarken, stundom (den förföriska S.) av sexualdriften, men har dragit till sig olika föreställningar, ss. den om en skogens härskarinna, som tar bort l. skänker jaktbyte, vaktar milan etc. S. förekommer också i förbindelse med ”Vilde jägarn”, ”Odin”; hon ser då ut som en naken kvinna med långa bröst och jagas av en ryttare. Annars föreställes hon vanl. som en vacker kvinna men är ihålig som ett tråg i ryggen l. har kosvans.

Skogssork, se Rödsorksläktet.

Skogsspekulant, se Norrlandsfrågan sp. 1048.

Skogsstaten, den under Domänstyrelsen lydande personal, som handhar förvaltningen och bevakningen av de allmänna skogarna i Sverige. S. bildades 1638 under namn av Jägerstaten, fick 1869 sitt nuv. namn och består av: *överjägmästare* (1925 13 st.), vilka förestå de distrikt, i vilka riket för skogsvården är indelat; *jägmästare* (1925 141 st. ordinarie), en för varje revir inom distriktet; extra jägmästare; *skogstaxatorer* inom distrikten; *överjägmästarassistenter* å överjägmästarexpeditionerna; *kronojägare,* som ha uppsikt över delar av reviren; *kronoskogvaktare* m. fl.

Skogsstatik, jämförande beräkningar rör. skogsbrukets produktionskostnader och behållning under olika driftsformer.

Skogsstig, stig, se Träkol.

Skogsstjärna, detsamma som duvkulla.

Skogsstyrelsen, se Skogslagstiftning.

Skogssådd, se Skogsbruk.

Skogssällskapet, sammanslutning med säte i Göteborg, bildades 1912 som Sydvästra Sveriges S. och ändrade namnet 1919, då verksamhetsfältet utvidgades att omfatta de 14 s. fastlandslänen. S:s uppgift är att tillvaratага vanvårdade, skövlade l. i annat avseende tillbakasatta skogsmarker och göra dem skogbärande. S. samarbetar med kommuner, landsting, städer och socknar i syfte att bilda skogsallmänningar i dessas ägo. Till 1923 voro 77 dylika allmänningar bildade (34,400 har).

Skogssäv, se Scirpus.

Skogstaxa'tor, se Skogsstaten och Skogsindelning.

BONNIERS KONVERSATIONS LEXIKON

X: 2

BONNIERS KONVERSATIONS LEXIKON

NATIONALUPPLAGA

X:2

Skogstaxering—Stomp

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Förklaring till uttalsbeteckningen (se del I: 1)
Förkortningar (se del I: 1)

STOCKHOLM
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1937

S.

Skogstaxering l. -uppskattning, utredning av en skogs virkesförråd, ibland även areal, tillväxt, produktionsförmåga m. m. S. kan ske genom stamräkning, då varje träds diameter i brösthöjd mätes och kubikmassa, tillväxt m. m. uppskattas genom undersökning av särskilda provträd, genom linjetaxering, då provbälten efter bestämda linjer undersökas och resultatet lägges till grund för totaluppskattningen, l. genom provytsuppskattning, då smärre provytor undergå detaljerad undersökning, på vars resultat totaluppskattningen baseras. Om riksskogstaxeringen se Skogsbruk sp. 821.

Skogsteknologi, se Skogsbruk sp. 820.

Skogs-Tibble, socken i Uppsala l., jämte Åland och Järlåsa pastorat i Uppsala stift. 805 inv.

Skogstyper l. -samhällen, växtsamhällen, i vilka skogsträden dominera. S. särskiljas efter de trädslag, som bilda själva skogsbeståndet, och efter markvegetationen (markbetäckningen), vilken oftast är karaktäristisk för skogsmarkens godhet l. alstringsförmåga. Med hänsyn till förhärskande S. brukar Sverige indelas i tre större skogsregioner l. -områden: n. björkskogsområdet l. fjällens björkregion, barrskogsområdet och s. provinsernas lövskogsområde. — N. björkskogsområdet intar ett bälte (med glasbjörk) efter fjällens sidor närmast under trädgränsen, spec. framträdande i de lappländska fjällen, mindre i de jämtländska och i Dalarna, där barrskogsregionen ibland bildar trädgräns. — Barrskogsområdet sträcker sig från björkregionen ned till s. lövskogsområdet, vars nordgräns går genom Öland, Blekinge, n. Skåne och i en båge upp efter Hallands och Bohusläns kust, sammanfallande med granens naturliga sydgräns. Regionen uppdelas oftast i ett n. och ett s. område efter den nordsvenska talltypens sydgräns (genom övre Värmland och mell. Dalarna fram till östersjöns kust i Medelpad). Ibland särskiljes även ett mell. barrskogsområde mellan nämnda gräns och ekens nordgräns vid Dalälven. *Barrskogstyper. Tallhed,* med förhärskande tall i glesa bestånd samt torr mark med ett gråvitt täcke av lavar (renlav, islandslav) jämte inströdda örter, gräs och ris, ss. ljung, kråkris, lingon och blåbär. Tallhedar ha sin största utbredning i Norrland men finnas även i övre Dalarna, Värmland, Småland, Västergötland och på Gotska Sandön. *Mossrik tallskog* förekommer spec. i mell. och s. Sverige men även flerstädes i Norrland. Den utmärkes av grönskande mattor av bladmossor (*Hy'pnum* m. fl.) jämte lingon- och blå-

Fr. v. Fjällbjörkskog. Jämtland. — Tallhed. Norrbotten. — Mossrik urgranskog. Lappland. — Mossrik tallskog. Dalarna.

bärsris, linnea, lummer, vintergröna (*Pi'rola*), skogsstjärna, kovallarter, kruståtel (*A͜i'ra flexuo'sa*) m. fl. *Mossrik barrblandskog*, som uppkommer genom granens invandring i mossrik tallskog l. då tall och gran samtidigt invandra på avbränd l. avröjd mark, har i huvudsak samma markvegetation som mossrik tallskog och är spec. vanlig i Sveriges s. delar. *Mossrik granskog* med liknande markflora fast på grund av starkare skugga fattigare på örter, gräs och ris, är i s. Norrland, spec. Jämtland, den förhärskande skogstypen. *Örtrika granskogar* förekomma mera lokalt i kalktrakter l. på sluttande mark med mullartad jordmån och rörligt grundvatten. Markfloran utmärkes i n. bl. a. av älgkål (*Mulge'dium alpi'num*, fam. *Compo'sitae*), stormhatt, midsommarblomster m. fl., i s. delarna vitsippa, blåsippa, harsyra m. fl. *Grankäl*, i dälder med frambrytande källdrag, ha tätt växande skogsbestånd; träden stå ofta på höga rotstyltor i den av vattnet genomsipprade jorden. Markbetäckningen är oftast rik på gräs och örter, bredbladiga ormbunkar (*Aspi'dium*) och skogsfräken (*Equise'tum silva'ticum*). *Försumpad barrskog*, oftast granskog, intar särskilt i n. Sverige stora arealer. Markbetäckningen utgöres huvudsakl. av vit- och björnmossor jämte blåbär, lingon, odon, skvattram, dvärgbjörk, hjortron, *Erio'phorum*, starrarter m. m. Träden växa dåligt och äro ofta starkt lavbeklädda. — Lövskogar. *Björkskogarna* i n. kunna likaså efter markbetäckningen uppdelas i *björkhedar*, *mossrika fjällbjörkskogar* och *örtrika fjällbjörkskogar*. Björkskogarna inom barrskogsregionen äro till största delen kulturprodukter efter barrskogens avröjning. En särskild typ av dessa äro *björkhagarna* i s. Sverige (med masurbjörk), utmärkta av stor rikedom på gräs och örter. *Ekskogar* förekomma spontant numera endast som mindre dungar l. backar, spec. inom de marina lerornas område, t. ex. i v. Mälar-

Fr. v. Mossrik barrblandskog. Västergötland. — Björkskog med undervaxt av gran. Gästrikland. — Kulturgranskog. Västergötland. — Bokskog. Skåne.

dalen och på Närkeslätten. Större kulturbestånd finnas på Visingsö och i de sydligaste provinserna. Ekskogen har oftast starkt utbildad undervegetation av buskar (hassel, vildrosor, berberis m. m.). *Lövängar* ansluta sig oftast till ekskog. De ha parkartad karaktär med träden oftast i grupper mellan öppna, av gräs och örter ymnigt bevuxna fält. Här finnas ek, ask, alm, lönn, lind, björk, asp, hägg, rönn, hagtorn m. m. *Lunddälder* äro lövängarnas motsvarighet i Norrland; trädbeståndet är mera enformigt: björk, gråal, hägg, rönn, asp, sälg. *Strandsnår* utbildas intill sjöar och vattendrag och bestå i n. Sverige av huvudsakl. gråal, i övriga delar klibbal. *Bokskogar,* endast i s., förekomma oftast (till skillnad från övriga lövskogar) i rent bestånd.

Löväng. Gotland.

Skogsundervisning meddelas i Sverige dels vid Skogshögskolan, dels vid ett antal lägre läroanstalter, varjämte skogsvårdsstyrelserna bedriva undervisning genom kortare, praktiskt lagda kurser för skogs- och hemmansägare. Därjämte meddelas S. som biämne vid lantbruksinstitut och -skolor samt vid vissa folkhögskolor. S k o g s h ö g s k o l a n, förlagd invid Sthlm (postadress Experimentalfältet), trädde i verksamhet 1915, då den avlöste S k o g s i n s t i t u t e t (grundat 1828). Den högre avdelningen, j ä g m ä s t a r e k u r s e n, omfattar 5 terminer (inträdesfordran studentexamen på reallinjen), den lägre, f o r s t m ä s t a r e k u r s e n, omfattar 4 terminer (inträdesfordran realskoleexamen och föreg. skogspraktik). Jägmästarekursens elever genomgå dessutom en ettårig, förberedande kurs vid

Garpenbergs skogsskola. Utom av ett antal extra lärare och docenter meddelas vid jägmästarekursen undervisning av fyra professorer och vid forstmästarekursen av tre lektorer. F. n. utexamineras årligen c:a 20 jägmästare och c:a 12 forstmästare. Från 1 okt. 1926 finnas sex statens skogsskolor, med ettåriga kurser (inträdesfordran avgångsbetyg från folkskola) och f. n. med maximum 15 lärjungar vid varje kurs: *Hällnäs* (Västerb. l.), *Bispgården* (Jämtl. l.), *Bjurfors* (Västmanl. l.), *Omberg* (östergötl. l.), *Hammersebo* (Kalmar l.), *Kolleberga* (Kristianst. l.). Därtill underhåller Jernkontoret en skogsskola vid *Gammelkroppa* (Värml. l.) enl. samma mönster som statens samt en likaledes dit förlagd kurs för utbildning av kolare (Värmlands och örebro läns kolarskola; särskilt för förmän) förutom ett antal ambulatoriska kolarskolor för utbildning av yrkesskickliga arbetare. Vid *Kloten* (örebro l.) finnes därjämte en ettårig s. k. fortsättningsskola för fortsatt utbildning av skogvaktare l. kronojägare, som tidigare med goda vitsord genomgått skogsskola. Vid denna antagas högst 15 elever årligen. De från fortsättningsskolan utexaminerade bruka anlägga titeln skogsmästare.

Skogsvård, se Skogsbruk.

Skogsvårdsavgift, avgift, som utgår för avverkat virke, ej avsett till husbehov. S. fördelas mellan skogsvårdsstyrelserna, att användas till skogsvårdens befrämjande. S. utgår f. n. med 1,3 % av virkets taxerade värde.

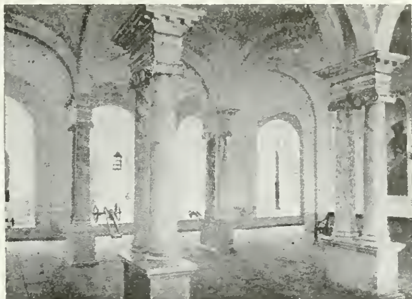
Skogsvårdsföreningar, föreningar för skogsvårdens främjande. Norrlands skogsvårdsförbund uppkom 1914 genom sammanslagning av två äldre föreningar; utger sedan 1914 *Norrlands skogsvårdsförbunds tidskrift.* 1902 bildades *Föreningen för Skogsvård,* vars namn 1913 ändrades till Svenska skogsvårdsföreningen; utger sedan 1903 *Skogsvårdsföreningens tidskrift* och sedan 1914 en populärare publikation, *Skogen.* Därjämte finnas i Sverige ett antal kår- och skogsägarföreningar med skogsvård på sitt program. Se även Skogssällskapet.

Skogsvårdskommitté, se Skogsvårdsstyrelse.

Skogsvårdslagen, se Skogslagstiftning.

Skogsvårdsstyrelse, inom varje landstingsområde bestående myndighet med uppgift att ha uppsikt över skogsvårdslagens efterlevnad (se Skogslagstiftning) samt att verka för och främja en god skogsvård å enskildas skogar. S. tillkommo 1903 men ha fått sin nuv. organisation genom Kungl. förordn. 15 juni 1923. S. består av tre med ortens skogsförhållanden förtrogna män, en utsedd av K. M:t (ss. ordf.), en av landstinget och en av hushållningssällskapet. Hos S. skall ss. biträde vara anställd en länsjägmästare, vid. ett antal länsskogvaktare samt vid flera S. även biträdande länsjägmästare. För att mera lokalt verka för skogsvårdens främjande må inom kommun, som så önskar, tillsättas en skogsvårdskommitté av tre personer, valda för tre år, en av S. och två av kommunalstämman.

Skogsö, halvö mellan Baggensstäket och Baggensfjärden, inom Saltsjöbadens köping, Sthlms l. På S. restes 1905 ett monument till minne av den seger, som en

Skokloster. T. v. Exteriör. — T. h. Förhallen i bottenvåningen.

svensk styrka under överstarna Fuchs och Dahlheim 1719 där vann över ryssarna, som genom Stäket sökte framtränga till Sthlm.

Skogsöre, se Skogsrekognitionsavgift.

Skogvaktare, person anställd vid skogsbruk som arbetsledare och tillsyningsman för skogsarbeten. Om kronoskogvaktare se Skogsstaten, om länsskogvaktare se Skogsvårdsstyrelse.

Skojare (av holl. *schooien*, tigga, vandra omkring), se Tattare.

Skokloster. 1. Socken i Uppsala l., jämte Häggeby pastorat i Uppsala stift. 420 inv. — Socknen har namn efter nunneklostret Sko kloster (eg. Skog kloster), som grundades omkr. 1230, trol. av konung Knut Långe. Klostret, som var ett av de rikaste i Sverige, berövades sina egendomar av Gustav Vasa, men ännu på 1560-t. bodde nunnor där. Av dess byggnadskomplex återstår i oförändrat skick blott kyrkan (se ill. till Svensk konst), nu sockenkyrka, en ståtlig tegelbasilika, uppförd på 1200-t. med Mariakyrkan i Sigtuna ss. förebild. Från 1600-t. förskriva sig Wrangelska gravkapellet och de flesta inventarierna (altare och predikstol från Oliva kloster). — 2. Gods i S. 1, sedan 1701 fideikommiss inom ätten Brahe, bildat av det till kronan indragna klostret S., som 1611 förlänades till Herman Wrangel. Hans son K. G. Wrangel lät 1654—79 under medverkan av Jean De la Vallée och Nik. Tessin d. ä. uppföra ett slott, som genom sin storlek och enastående väl bevarade inredning är det förnämsta svenska herresätet från stormaktstiden. Det består av fyra mot borggården arkadförsedda längor med åttkantiga hörntorn. Inredningen är utförd i rikaste barockstil med praktfulla stuck- l. bjälktak och rikt skulpterade spislar. Bland de ovärderliga samlingarna, till stor del krigsbyte, märkas Brahe-Bielkeska vapensamlingarna, en tavelsamling med talrika konunga- och krigarporträtt, en svit franska gobelänger, ett bibliotek på 25,000 vol. och ett rikt arkiv, numera dock till största delen deponerat i Riksarkivet.

Skokräm, putsmedel av salvkonsistens för skodon. Den förr mest använda blanksmörjan består av melass, bensvärta, något fettämne samt tillsatser, ss. bolus

och mineralfärgämnen och järnvitriollösning, som ökar glansen. Blanksmörjan har, bl. a. på grund av sina otillräckligt skyddande egenskaper alltmer undanträngts av S., vilka alla innehålla vax samt äro fria från syror. De kunna vara vattenfria, framställda av i terpentinolja e. d. upplöst vax och tjärfärgämnen, l. vattenhaltiga, bestående av i en alkalilösning uppblandade, delvis förtvålade vaxarter samt färgämnen.

Skol, se Mur sp. 358.

Skola (av grek. *skole'*, eg. ledighet, som kan användas till lärda sysselsättningar), undervisningsanstalt, -lokal; fostran ("fattigdomens S."); metodisk utbildning ("den högre S."); lärjunge-, anhängarskara ("den nyromantiska S."); se även Skolning och Trädskola. — Vara skolad, ha metodisk utbildning och träning.

Skola'rk (av grek. *a'rkein*, härska), under antiken benämning på föreståndare för en filosofskola.

Skolastici'sm, stundom detsamma som skolastik; filosofisk l. i allm. vetenskaplig spetsfundighet, spec. ivrigt uppgående i vetenskapliga petitesser och hårklyverier (jfr Medeltidsfilosofi sp. 1426).

Skolasti'k, se Medeltidsfilosofi sp. 1421—27. — Skola'stisk, som avser l. hör till skolastik l. skolasticism (se d. o.). — Skola'stiker, filosof av den skolastiska riktningen; vetenskapsman, som hemfaller åt skolasticism.

Skolavgifter, avgifter, som vid vissa skolor erläggas av lärjungarna. I privatskolor utgöra skolavgifter en viktig grundval för dessa skolors ekonomi. Vid statens allm. läroverk erlägger lärjunge dels en *inskrivningsavgift* à 10 kr., som fördelas mellan läroverkets biblioteks- och materielkassa, dess ljus- och vedkassa och dess byggnadsfond, dels *terminsavgift* till statsverket à 20 kr. i realskolan och 30 kr. i gymnasiet samt terminliga avgifter till ljus- och vedkassan, biblioteks- och materielkassan samt premie- och fattigkassan. Dessutom erlägges i *examensavgift* vid anmälan till realskolexamen 10 kr. och vid anmälan till studentexamen 20 kr. I fråga om flertalet av dessa avgifter kan befrielse meddelas åt obemedlade och nedsättning åt mindre bemedlade lärjungar. Folk- och fortsättningsskolornas undervisning är avgiftsfri. Principiellt gäller detta också om högre folkskolor och kommunala mellanskolor. I dessa kunna likväl efter medgivande av K. M:t upptagas terminsavgifter, dock icke av obemedlade lärjungar.

Skoldistrikt, de territoriella enheter, i vilka riket är indelat för folkskole- och fortsättningsskolundervisningen. I regel bildar varje kyrkoförsamling ett S. S. anskaffar skolhus, tillsätter och avlönar lärare m. m. Innehåller ett S. flera skolor, delas det i skolområden, ett för varje skola. Är skolan inom ett skolområde flyttande, delas det i skolrotar, en för envar av de stationer, mellan vilka skolan flyttar.

Skoldrama, en tidigast under medeltiden uppträdande genre inom dramat, kännetecknad därigenom att den har direkt pedagogiskt syfte och tillkommit för att framföras av skolelever. I äldre tid uppfördes vanl. skådespel på latin, varvid i regel Terentius' komedier kommo till användning. På grund av dessas nå-

got tvivelaktiga moral började man under reformationstiden skriva nya, mera präglade av kristen livsåskådning. Viktigast bland de tidigare S. var den nederländske humanisten Gnaphæus' *Acola'stus* (1529), vilket efterbildades över hela Europa (bl. a. i Sverige av Samuel Petri Brasck). Andra betydande S. skrevos av Macropedius, Frischlin o. a. Ämnena äro ofta tagna ur den bibliska historien, men även motiv ur samtidens liv behandlas. Inom de katolska länderna är den viktigaste formen av S. den som uppstod inom jesuitorden (jfr Jesuitdramat). — I Sverige omtalas S. första gången 1575 i ordinantian för undervisningen. Skol- och studentkomedier voro sedermera vanliga 1600-t. igenom; längst torde de ha kvarlevat vid Tyska skolan i Sthlm, där pedagogen J. B. Steinmeyer långt in på 1700-t. lät sina elever uppträda i dramer.

Skolfilm, film, vilken ss. åskådningsmedel användes i undervisningens tjänst, särskilt i geografi och naturkunnighet. Allt flera skolor skaffa sig egna filmapparater och bli därigenom i stånd att direkt anknyta förevisningarna till undervisningen. Film anskaffas vanl. genom förhyrning. Den största uthyrningsverksamheten i vårt land bedrives av Svenska Skolmuseet och Svensk filmindustris avdelning för bildningsfilm, båda i Sthlm. 1927 grundades Förbundet Svensk Upplysningsfilm, som utgör en centralorganisation för arbetet med filmens användning i skolornas och den allmänna folkbildningens tjänst.

Skolhem, ibland liktydigt med skyddshem (se d. o.), numera huvudsakl. ett av skoldistrikt upprättat internat för skolbarn, som bo på långt avstånd från skola. S. finnas f. n. blott i Norrland efter mönster av arbetsstugorna (se d. o.) och erhålla statsbidrag.

Sko'lier (grek. *sko'lia,* av *skole',* se Skola), sing. sko'lion, de antika l. medeltida kommentatorernas i marginalen till handskrifterna upptecknade förklaringar till antika litteraturverk. På S. grundar sig delvis vår kunskap om antikens vetenskap. — Skolia'st, författare av skolier.

Sko'lier (grek. *sko'lia,* av *skò-lio's,* krokig; möjl. hänsyftande på S:s till formen oregelbundna karaktär), sing. sko'lion, hos antikens greker ett slags bordsvisor, vilka sjöngos av bordsgästerna.

Skolio's (grek., krokig), se Ryggradskrökning.

Skolkök, se Huslig ekonomi. Det ämne, vari skolköksundervisning ingår som det väsentliga, benämnes numera vanl. hushållsgöromål.

Skollovskolonier ha till syfte att bereda fattiga och klena skolbarn från städerna tillfälle att genom vistelse i det fria, kroppsrörelse, bad m. m. vinna hälsa och krafter. S. stå vanl. under lärares och lärarinnors ledning. Medel till bekostande av S. erhålles ofta genom anordnande av Barnens Dag (se d. o.).

Skolning, utplantering av plantor på större avstånd för att befordra kraftigare utveckling. Förnyad S. kallas omskolning.

Skolområde, se Skoldistrikt.

Skolordning, se Skolstadga.

Skolplikt l. skoltvång, skyldighet för föräldrar o. a.

målsmän att hålla barn i skola. I Sverige är undervisningen i folkskola och fortsättningsskola obligatorisk för de barn, som ej på annat sätt erhålla motsvarande undervisning (se Folkskola sp. 285). Även för blinda och dövstumma barn är undervisningen obligatorisk men däremot icke för sinnesslöa.

Skolreglemente innehåller lokala bestämmelser för vissa arter av skolor, särskilt de kommunala. I varje skoldistrikt skola för folkskolor och fortsättningsskolor finnas S., stadfästa av domkapitlet l. i vissa fall av Skolöverstyrelsen. S. skall också finnas för kommunal mellanskola, högre folkskola, folkhögskola och kommunal yrkesskola.

Skolresor, för skolungdom anordnade resor i studiesyfte. För underlättande av S. beviljas nedsatt biljettpris å Statens och flera enskilda järnvägar.

Skolrote, se Skoldistrikt.

Skolråd, se Folkskola sp. 289 och Kommun sp. 1053.

Skolskjuts. Fr. o. m. 1926 har riksdagen beviljat anslag till underlättande av barns skjutsning till skola. Anslag kan skoldistrikt erhålla, då barn ha lång skolväg och genom S. besparing vinnes, t. ex. genom indragning av en skola. Statsbidraget utgår i regel med halva kostnaden.

Skolstadga, samling av statliga bestämmelser för en skolart. För de allmänna läroverken gäller stadgan för rikets allm. läroverk 18 febr. 1905 (läroverksstadgan), för folkskolorna stadgan för folkundervisningen 26 sept. 1921 (folkskolestadgan). Dessutom finnes stadga för fortsättningsskolor, för högre folkskolor, för kommunala mellanskolor, för folkhögskolor och för kommunala yrkesskolor. S. benämndes i äldre tider skolordning; en sådan avsåg dock blott de högre skolorna.

Skolteater, benämning på speciellt för publik av skolungdom avpassad teaterverksamhet. S. infördes först i Danmark av den 1923 grundade föreningen *Dansk Skolescene.* I Sthlm har idén upptagits 1926 med Oscarsteatern som scen och på grundval av ett prisbilligt abonnemangssystem.

Skolväsen, sammanfattande benämning på anstalter för undervisning. Redan greker och romare hade ett utvecklat S. Detta avsåg dock blott de ledande klasserna i samhället, och den stora massan ansågs icke behöva skolundervisning. Då en ny kultur uppstått under medeltiden, uppkom också ett nytt S. Eftersom kyrkan var den förnämsta kulturbäraren, fingo medeltidsskolorna en kyrklig prägel. Sålunda uppkommo klosterskolor och stiftsskolor (domkyrkoskolor, katedralskolor), vilkas främsta uppgift var att utbilda för det andliga ståndet. Det andra ledande ståndet, adeln, använde också i viss mån dessa skolor, men de adliga ynglingarna uppfostrades dessutom i ridderliga idrotter vid någon furstes l. riddares hov. Då städerna under medeltidens mitt nådde en rik utveckling, uppstodo inom dem särskilda stadsskolor, vilkas undervisning var inriktad på näringslivets krav. — Folkupplysning i egentlig mening förmedlades dock icke genom dessa olika slag av skolor, enär folkets stora massa var utestängd från undervisning. Häri medförde reformationen en väsentlig förändring. Då församlingsmedlemmarna hänvisades till Bibeln ss. sanning-

ens källa, blev det ett behov för menige man att lära sig läsa. Läskunnigheten blev också alltmer utbredd i de protestantiska länderna, alltså även i Sverige, där t. ex. Olaus och Laurentius Petri med stort nit verkade för upplysnings spridande. Några verkliga folkskolor uppstodo dock ännu icke, utan ansträngningarna riktades främst på att skapa lärda skolor. Dessa stodo även under nya tidens början under kyrkans ledning, och vår första skolordning ingick som en del i 1572 års kyrkoordning. Särskilt betydelsefull för det högre S:s utveckling var Gustav II Adolfs regering. 1623 inrättades av J. Rudbeckius (se d. o.) i Västerås ett gymnasium och 1626 av Laurentius Paulinus (se d. o) ett annat i Strängnäs. Axel Oxenstierna kallade till Sverige pedagogen Comenius (se d. o.). Denne övade inflytande på 1649 års skolordning, genom vilken de lärda skolorna hos oss organiserades. Skolorna indelades i trivialskola och gymnasium (se dessa ord), båda skolarterna indelade i fyra klasser. Latin var huvudämnet, och skolornas egentliga uppgift var att utbilda präster och andra ämbetsmän. En början till den blivande reallinjen fanns dock, i det att till trivialskolan anknöts en skriv- och räkneklass (apologistklass), vilken hade praktisk inriktning. Nya skolordningar tillkommo 1693, 1724 och 1807. Särskilt genom den senare gavs mera utrymme åt realundervisningen. Då denna skolordning emellertid icke fick den verkan man önskade, tillsattes 1825 den stora uppfostringskommittén med kronprins Oskar ss. ordf. och ss. ledamöter bl. a. K. A. Agardh, J. J. Berzelius, A. Fryxell, E. G. Geijer, Esaias Tegnér och J. O. Wallin. Kommitténs majoritet föreslog, att vid elementarläroverken skulle finnas två linjer, en med och en utan latin, båda förande fram till studentexamen. Åtgärder för detta programs förverkligande vidtogos efter hand och stadfästes 1849. — Några år förut hade Sverige genom 1842 års folkskolestadga fått en obligatorisk folkskola (se d. o.). Efter 1842 började ett energiskt arbete för folkskolans utveckling. Bland dem, som deltogo i detta arbete, märkas T. Rudenschöld, P. A. Siljeström och F. F. Carlson (se dessa ord). — Under 1800-t:s förra hälft grundades på enskilt initiativ skolor för flickornas högre undervisning, och sådana skolor uppkommo så småningom i våra större städer. 1861 grundades Högre lärarinneseminariet (se d. o.), och fr. o. m. 1874 beviljade staten understöd till högre flickskolor (se d. o.). — Sedan folkskolan kommit över grundläggningsstadiet, blev frågan om den lämpliga anknytningen mellan densamma och den högre skolan småningom aktuell, och tanken, att folkskolan skulle med sina samtliga klasser utgöra grundval för den högre skolan, bli bottenskola (se Folkskola sp. 291), framfördes av t. ex. Rudenschöld och Siljeström. Bottenskoleprogrammet motiverades och utformades särskilt av Fridtjuv Berg (se d. o.). En bestämd anknytning mellan folkskola och allmänt läroverk kom till stånd genom 1894 års riksdags beslut, att läroverket skulle bygga på lärokursen i folkskolans tre lägsta klasser. Denna anknytning bibehölls vid

läroverksreformen 1904, genom vilken de allm. läroverken erhöllo sin nuv. organisation med uppdelning i realskola och gymnasium. Det mest karaktäristiska för denna reform var införandet av en avslutningsexamen, realskoleexamen (se d. o.), på läroverkets mellanstadium. En framgång för bottenskoleidén innebar 1909 års riksdags beslut om inrättande av kommunala mellanskolor (se d. o.). Under de följande åren genomfördes viktiga reformer inom folkundervisningen: 1913 inrättades Folkskolöverstyrelsen (se Skolöverstyrelsen) och omorganiserades folkskoleseminarierna (se d. o.), 1914 omlades folkskolinspektionen, 1918 fattades beslut om inrättande av praktiska ungdomsskolor (se d. o.), varigenom folkskolan i vidsträckt omfattning blev bottenskola för de direkt på yrkeslivet inriktade skolorna. Samma år tillsattes av K. M:t på föredragning av ecklesiastikministern V. Rydén (se denne) för utredning av frågan om det högre skolväsendets organisation den s. k. skolkommissionen. Dennas 1922 framlagda förslag innehöll i huvudsak, att den 6-åriga folkskolan skulle vara allmän bottenskola för den högre skolan, alltså både för de allm. läroverken och för de högre flickskolorna, att läroverket skulle bestå av en 4-årig realskola och ett 3-årigt gymnasium, att flickskolan skulle anordnas enl. tre olika typer: en 6-årig, byggande på 6-årig folkskola, en 3-årig, byggande på den 4-åriga realskolans 3:e klass och en ettårig, byggande på fullständig realskola, att staten skulle sörja för flickornas utbildning i samma utsträckning som för gossarnas, att samskoleprincipen skulle få en vidsträckt användning samt att staten skulle i stort sett ensam i egna skolor sörja för den högre undervisningen, varför privatskolor endast i mycket begränsad omfattning skulle kunna erhålla statsunderstöd. Kommissionens förslag väckte stark kritik, och en mängd nya förslag framkommo, bland vilka märkes förslag om 5-årig realskola byggd på 4 folkskoleklasser. För ytterligare beredning av frågan om skolväsendets organisation tillkallades 1924 av ecklesiastikministern S. Clason de s. k. skolsakkunniga, vilka framlade sitt betänkande 1926. — På grundval av de förebragta utredningarna förelades på föredragning av ecklesiastikministern N. J. F. Almkvist för 1927 års riksdag proposition ang. det högre S:s omorganisation. Med anledning av propositionen och ett flertal motioner fattade riksdagen beslut om en genomgripande förändring av vårt högre S., vilken innebär en väsentligt utsträckt användning av den 6-åriga folkskolan som bottenskola. Å varje läroverksort skall näml. normalt finnas 4-årig realskola l. motsvarande skolform, byggd på 6-årig folkskola. Vid sidan av den 4-åriga realskolan skola, där lärjungeantalet är tillräckligt stort, inrättas 5-åriga realskolor l. -linjer med 4 klasser i folkskola ss. grund. Gymnasierna skola vara dels 4-åriga, dels 3-åriga, fortfarande med endast två linjer: latin- och reallinje. Genom anordning med ett visst antal "kärnämnen" å varje linje och till dessa valda frivilliga ämnen skall möjlighet till individualisering vinnas. Den 6-åriga lyceiformen, byggd på 6-årig folkskola, skall i begränsad omfattning till-

lämpas. Flickornas undervisning skall tillgodoses genom särskilda statliga, högre flickläroverk, dels genom tillträde i stor utsträckning även för flickor till de hittills endast för gossar avsedda läroverken, dels genom privata flickskolor, vilka fortfarande skola erhålla statsunderstöd, under villkor att även de bygga på 4 klasser i folkskola. 6 kommunala gymnasier och 54 kommunala mellanskolor skola under tiden 1928—32 förstatligas. Riksdagen har dessutom uttalat sig för utredning ang. ytterligare förändringar, bl. a. för inrättande av kommunala flickskolor och av praktiska bildningslinjer å realskolestadiet. — Enl. beslutet skola finnas 48 högre allmänna läroverk och 86 fristående realskolor. Av de högre allmänna läroverken skola 26 vara avsedda för både gossar och flickor, 18 för endast gossar (i 9 av dessa skall dock gymnasiet stå öppet även för flickor, så länge icke särskilda flickläroverk i resp. städer upprättats), 4 för endast flickor; 36 av de högre allmänna läroverken skola ha både 5-klassig och 4-klassig, 8 blott 5-klassig och 4 (flickläroverken) blott 4-klassig realskolelinje; vid 5 läroverk skola inrättas lyceilinjer, dessutom 1 självständigt lyceum (Nya elementarskolan i Sthlm). Av realskolorna skola 80 vara samskolor och 5 gosskolor; 17 skola ha både 4-klassig och 5-klassig linje, 61 blott 4-klassig, 7 blott 5-klassig. — *Översikt av nuv. skolformer.* A. Skolor för folkundervisning. Till dessa hör i främsta rummet de obligatoriska *folkskolorna* (se d. o.). Undervisning av samma karaktär och i stor utsträckning av samma omfattning som i folkskolan bibringas i *skolor för abnorma barn.* Sådana skolor finnas för blinda (se Blindundervisning), för dövstumma (se Dövstumundervisning), för bildbara sinnesslöa (se Sjukvård sp. 646 f). Folkskolundervisning meddelas också i vissa sjukvårdsanstalter, där barn mottagas, ss. vanföreanstalter, kustsanatorier och tuberkulosanstalter, ävensom i skyddshem (se d. o.). På folkskolan bygga de numera obligatoriska *fortsättningsskolorna* (se Folkskola sp. 290) och *de högre folkskolorna* (se d. o.). En särskild ställning intaga *folkhögskolorna* (se d. o.). Till folkundervisningsanstalter hänföras jämväl *folkskoleseminarier* (se d. o.) och *småskoleseminarier* (se d. o.). — B. Högre allmänna skolor. Hit höra i första rummet *de allmänna läroverken* (se Rikets allmänna läroverk, Realskola och Gymnasium), vid. *kommunala mellanskolor* (se d. o.) och *kommunala gymnasier* samt *privatläroverk* (se d. o.), av vilka de viktigaste äro *högre flickskolor* (se d. o.), *goss- och samskolor* (några internat, påminnande om de tyska s. k. alumnaten) samt *enskilda mellanskolor* (se Mellanskola). Till denna grupp hänföras också *högre lärarinneseminarier* (se d. o.). — C. Fackskolor förbereda för bestämda yrken l. sysselsättningar och äro av många slag, t ex. *skolor för lantbruksundervisning* (se d. o.), *skogsskolor* (se Skogsundervisning), *bergsskolor* (se Bergsundervisning), *skolor för hantverk och industri* (se Yrkesundervisning och Teknisk undervisning), *skolor för handelsundervisning*

(se d. o.), *navigationsskolor* (se d. o.), *skolor för husligt arbete* (hushållsskolor, se d. o.; husmodersskolor, se d. o.; se vid. Huslig ekonomi, Slöjd och Yrkesundervisning), *militära skolor.* — Här nedan lämnas en översikt av statens utgifter för S. enl. riksstaten för budgetåret 1926—27. Det är emellertid ej möjligt att härvidlag få fullständiga och fullt exakta uppgifter på alla punkter. Vissa utgifter för S. äro sammanförda med andra anslag. Särskilt gäller detta om utgifter för tillfällig löneförbättring och dyrtidstillägg åt lärarpersonalen. Kostnaderna för sistnämnda båda ändamål, vilka uppgå till åtskilliga millioner, ingå därför i allm. icke i den här lämnade redogörelsen. Till statens kostnader komma betydande utgifter för kommuner och enskilda.

	Kr.
Folkskolor	52,678,600
Skolor för blinda	374,850
Skolor för dövstumma	210,000
Anstalter för bildbara sinnesslöa	678,805
Fortsättningsskolor	4,065,000
Högre folkskolor	960,000
Folkhögskolor	1,133,000
Folkskoleseminarier	3,111,970
Småskoleseminarier	688,400
Allmänna läroverk	8,677,216
Kommunala mellanskolor	2,038,500
Privatläroverk	3,797,600
Högre lärarinneseminarier	234,645
Skolor för lantbruksundervisning	1,508,100
Skogsskolor	130,800
Bergsskolor	46,440
Tekniska läroverk	519,800
Handelsläroverk	256,000
Kommunala och ensk. anstalter för yrkesund.	1,550,000
Andra anstalter för underv. i hantverk och industri	141,425
Navigationsskolor	123,700
Militära skolor	891,900

Skoläst, se Långstjärtfiskar.

Skolöverstyrelsen, under ecklesiastikdepartementet sorterande centralt ämbetsverk för skolväsendets administration och ledning. S. tillkom genom beslut av 1918 års riksdag. Den upptog då den 1913 inrättade Folkskolöverstyrelsen, som med en överdirektör ss. chef och ett antal undervisningsråd ss. ledamöter varit centralstyrelsen för de till den allmänna folkundervisningen hörande anstalterna, samt dessutom en avdelning, som skulle utöva ledning av yrkesundervisningen. Följande år inordnades i S. även den 1904 upprättade Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk l. Läroverksöverstyrelsen, som även haft en överdirektör ss. chef och läroverksråd ss. ledamöter. S. utgöres av en generaldirektör och 14 ledamöter, benämnda undervisningsråd. Dessutom ingå i S. en konsulent för undervisning i husligt arbete, en inspektör för blindundervisningen, en inspektör för dövstumundervisningen, en folkhögskoleinspektör, två bibliotekskonsulenter och en föreläsningskonsulent. S. är fördelad på tre avdelningar: *läroverksavdelningen* med inseende över de högre allmänna skolorna, *folkskolavdelningen* med inseende över folkundervisningsanstalterna och *yrkesskolavdelningen* med inseende över skolor för undervisning i hantverk, industri, handel och husligt arbete. En led. å varje avdelning är förordnad till chef för avdelningen. Till S. hör också en *statistisk avdelning,* som förestås av en byråchef.

Skomakare, se Vattenskinnbaggar.

Skomakarrealism, en av Heidenstam skapad satirisk beteck-

ning för 1880-t:s realistiska diktning.

Skomakeri, se Skodon.

Sko'nare (eng. *schooner*, av *scoon*, stryka fram längs vattenytan), skone'rt, se Segelfartyg.

Skoning, hovbeslag (se d. o.).

Skontre'ra (av ital. *scontrare*, granska), likvidera, utjämna, uppgöra saldot. Jfr Bokföring sp. 206.

Skonåtling (av *nåtla*, fästa, urspr. av ty. *Nadel*, nål), se Skodon sp. 803.

Sko'pas, grekisk bildhuggare och arkitekt från Paros, verksam huvudsakl. under förra hälften av 300-t. f. Kr., tidigast på Peloponnesos, därefter i Aten samt under sina senare år i Mindre Asien. S. arbetade nästan uteslutande i marmor. Hans första storverk var uppförandet av Atenatemplet i Tegea, vars gavelskulpturer framställde den kalydonska vildsvinsjakten och Akilleus' strid med Telefos. Bevarade äro två ynglingahuvud, vilka med sin starka accentuering av det själsliga uttrycket äga en så omisskännlig egenart, att man med dem som utgångspunkt förmått igenkänna andra verk av hans hand, de flesta i senare kopior. Till hans mest berömda friskulpturer räknas en Herakles (antik kopia i Lansdowneska samlingen, London), en kitaraspelande Apollon och en rasande backant (se ill. till d. o.), där hans energiska rörelseskildring och strävan efter patetiskt uttryck når sin kulmen. S. var även den främste av de vid Mausoleum verksamma bildhuggarna.

Sko'pelos, se Sporaderna 1.

Sko'plje, se Yskyb.

Skopolami'n, se Hyoscin.

Ynglingahuvud från gavelgrupp å Atenatemplet i Tegea. Marmorskulptur av Skopas.

Skopskrapa, en maskin för bortförande av slam o. d. från vägar. S. består av en låda utan framvägg, som släpas på vägen (släpskrapa) l. är monterad mellan två hjul (hjulskrapa).

Sko'ptser (ry. *skoptsi*, snöpingar) l. "de vita duvorna", en gisslarna närstående rysk sekt från 1700-t., grundad av en bonde Selivanov (d. 1832), som lärde, att evangeliet (Matt. 19: 12) av de fullkomliga kräver självstympning (kastration). Av sina anhängare betraktades han ss. Kristus. Denna tro delas av de andliga S., vilka dock förkasta kroppslig stympning.

Skorbu't, se Skörbjugg.

Skorped, socken i Västernorrl. l., pastorat i Härnösands stift. 1,960 inv.

Skorpionen (lat. *Sco'rpius*), stjärnbild på s. hemisfären, innehållande bl. a. Antares (*α Sco'rpii*) (ljusstyrka 1,2). Se även Djurkretsen.

Skorpioner, *Scorpio'nidae*, en ordn. vivipara, gula, bruna l. svarta Spindeldjur. Den ledade bakkroppens långa, smala,

Skorpioner.

bakre del bär i spetsen en klolik gifttagg. Andra paret munfötter har starka saxklor. S. andas med trakélungor. Blodkärls- och nervsystemet äro väl utvecklade. På framkroppens översida finnas flera par ögon. De största S. (av intill 17 cm:s längd) leva i tropikerna, flera mindre i s. Europa och Medelhavsländerna. Nattdjur. Leva av spindlar och insekter, vilka gripas med saxklorna och dödas med gifttaggen. De större arternas styng kunna medföra döden även för människor.

Skorpionfluga, se Klosländor.

Skorpionspindlar, *Solifu'gae,* en ordn. Spindeldjur med tydligt ledad bakkropp. Andas med trakéer. Nattdjur. Varma länders stäppområden. Deras bett fruktas ss. giftiga; giftkörtlar ha dock ej påvisats. Arter av släktet *Galeo'des* finnas bl. a. i Grekland och s. Ryssland.

Skorpä'nfiskar, *Scorpae'nidae,* en fam. Taggfeningar med ofta taggigt huvud och hos vissa (dock ej svenska) S. giftkörtlar i förbindelse med fentaggarna. Blåkäften, *Scorpae'na dactylo'ptera,* har klumpigt, ovan konkavt huvud. Kroppen är röd, munhålan blåsvart. Längd c:a 50 cm. Tämligen sällsynt vid Sveriges västkust. Vivipar. — Kungsfiskarna, *Seba'stes,* äro likaledes röda. De leva på djupt vatten. Större kungsfisken, *Sebastes mari'nus,* fångas med trål i Skagerak och vid Norges kuster. Välsmakande. Längd intill c:a 90 cm. Vivipara. — Till S. höra bl. a. även havulk, simpsläktet och sjurygg.

Skorrning, benämning på uttal med tungrots-*r* (se R).

Skorsten (mlty. *scorenstein,* trol. av *schore,* stöd; eg. sten, använd ss. stöd, näml. för rökfånget), en av murverk, järn- l. betongrör l. armerad betong uppbyggd, upprättstående kanal för avledande av rökgaser och åstadkommande av det för förbränningen nödvändiga luftdraget. Dessa verkningar äro beroende på de varma rökgasernas mindre spec. vikt än den omgivande luftens. Gasernas rörelsehastighet i S. skall ligga mellan 3—10 m./sek.; därur och ur bränsleåtgången per tidsenhet beräknas S:s inre genomskärningsyta. I allm. inverkar en tilltagande skorstenshöjd gynnsamt. Höjden av S. i ångpanneanläggningar beräknas ur anläggningens eldyta. — *Fabriksskorstenar* byggas vanl. runda; smärre S. av formtegel (radialtegel), S. med en inre diameter överstigande 2 m. av normaltegel i kryssförband, särskilt höga S. ofta av armerad betong. S. för högre rökgastemperaturer infodras med chamottetegel e. d. — *S. i bostadshus* o. d. inbyggas vanl. i mellanväggarna, oftast i hörnen. De från eldstäderna utgående rökgångarna förenas i större hus gruppvis i ”stockar”. Väggarna mellan rökgångarna benämnas skiljetungor. Eldstäderna läggas gruppvis så nära varandra som möjligt, för att rökrören lättare skola kunna sammandragas. I oundvikliga skarpa böjningar och ”knän” anordnas sotluckor. Genomskärningsytan

är vanl. för köksspispipor 25 × 25 cm., för kakelugnspipor 15 × 15 cm. Imrör för avledande av imma från kök, tvättstugor m. m. inbyggas i S. men böra icke ha med röken gemensam kanal. Den över taket belägna delen av S. bygges i allm. c:a 1 m. högt över taknocken. — Byggnadsstadgan för rikets städer, brandstadgan och brandordningarna för kommunerna ge bestämmelser ur brandskyddssynpunkt för skorstensbyggnad.

Skorstenseld, se Soteld.

Skorstensförband, se Mur sp. 360.

Skorv. *Bot.* S. på potatisknölar och rotfrukter orsakas av strålsvampar o. a. svampar, bakterier etc. och försämrar dessa växtdelars utseende samt bildar ofta utgångspunkter för förruttnelse. Skorvsvampar trivas bäst i alkaliskt reagerande jord, varför S. befordras genom kalkning och gödsling med fysiologiskt basiska gödselmedel (t. ex. Chilesalpeter) men motverkas genom fysiologiskt sura (t. ex. svavelsyrad ammoniak). Jfr Fruktskorv. — *Med.* Av en svamp orsakad, smittsam hudsjukdom, som visar sig som gulaktiga, illaluktande skorpor på hårbevuxna ställen av huden och som vid läkning efterlämnar ärr. Sällsynt i Sverige men vanlig spec. bland den fattigare befolkningen i Ryssland och Polen.

Skorzone'ra, se Scorzonera.

Skot (holl. *schoot*, urspr. hörn, sedan det i ett hörn fästade tågvirket), tågvirke, kätting l. taljor, som å segelfartyg användas för sträckning av seglen i sidled och deras inställande i lämplig riktning i förhållande till vinden. — Skothorn, hörn av segel, som halas akteröver å snedsegel l. ut till rånocken å råsegel.

Sko'ter, se Skottland sp. 864.

Skoti'ster, anhängare av Scotus (se d. o.).

Skotska skolan, en filosofisk riktning, som framträdde mot slutet av 1700-t. och vars förnämsta representanter voro Th. Reid (se d. o.), James Beattie, f. 1735, d. 1803, prof. i Aberdeen, och D. Stewart (se d. o.). S. opponerade sig mot Humes skepsis och hävdade, att det sunda förståndets grundsatser ha odisputabel visshet. Till dessa grundsatser räknades övertygelsen om själens och de yttre tingens existens, om vår makt att till en viss grad bestämma våra handlingar och om regelbundenheten i naturförloppen. S. utövade på sin tid stort inflytande i den angelsachsiska världen och i Frankrike, där bl. a. Cousin rönte starkt inflytande från dess filosofi.

Skotsk höglandsboskap, grovvuxen, behornad, rödbrun nötboskapsras; utmärkt slaktboskap.

Skott (etym. besläktat med *skjuta*). 1. Gren av en stam jämte därpå sittande blad och knoppar. En knopp är ett outvecklat skott. S. kunna tjäna olika ändamål i växtens liv och ha därmed sammanhängande utseende. Ofta utbildas långskott och kortskott (se d. o.). De flesta av högre växters organ, utom rötterna, kunna uppfattas som S. l. ombildade S. (t. ex. blommorna). En växts allmänna utseende (habitus) betingas till stor del av skottbyggnaden och förgreningen. Se vid. Blad, Knoppar och Stam. Om rotskott se Rot sp. 1368. — 2. Urspr. projektilen till ett skjutvapen, numera även sammanfattande benämning för samtliga ammunitionseffekter,

erforderliga för skjutning en gång med vapnet. S. betecknar även avfyrandet av vapnet. — 3. Tvärskepps l. stundom långskepps gående mellanväggar av trä l. järn ombord å fartyg. S. tjäna till att förstärka skrovet men kunna även genom att göras vattentäta avse att försvåra fartygets sjunkning.

Skottdag (eg. inskjuten dag), se Tideräkning.

Skottebok (av *skott*, sammanskott, äldre benämning på stadsskatt) benämndes fordom den bok, som innehöll skattelängder över en stads borgare. Medeltida S. finnas bevarade för Sthlm.

Skottetåget, benämning på den marsch genom Norge, som en i Skottland under Kalmarkriget för svensk räkning värvad trupp 1612 företog. Skottarna angrepos av en norsk bondestyrka i Kringlens bergpass i Vaage skn och nedgjordes nästan till sista man.

Skottland, eng. *Scotland*, n. delen av Storbritannien (se d. o.). 78,758 kvkm. 4,900,000 inv. — *Historia. Äldsta tid* (till 1371). Säker kännedom om S:s urbefolkning har man ej kunnat vinna. Enl. Tacitus förekom omkr. 80 e. Kr. en sammanstötning mellan den romerske fältherren Agricola och kaledonierna, som romarna kallade invånarna i S., liksom de benämnde landet Kaledonien. Till skydd mot kaledoniernas plundringståg in i den romerska kolonin Britannia anlades 119 e. Kr. "Hadrianus' vall" mellan Solway och Tynes mynning. Denna ersattes 140 med en nordligare befästningslinje mellan Forth och Clyde, vilken blev gränsen för romarnas herravälde i S. Detta har efterlämnat mycket svaga spår. Sedan Honorius 410 e. Kr. dragit de romerska legionerna från Storbritannien, inträdde i S. en tid av kaos. Norra S. beboddes av *pikter*, nuv. Argyllshire av *skoterna* l. gaelerna, en keltisk stam från Irland. Söderut lågo rikena Strathclyde i v., bebott av britter av walesisk stam, och Lothian i ö., trol. på 600-t. erövrat av germanska angler. På 500-t. infördes kristendomen i S. av Columba d. ä. (se d. o.). Den s. k. iro-skotska kyrkan bibehöll sin nationella prägel till omkr. 700, då romerskt kyrkoskick trängde igenom. Krigstillstånd rådde nästan alltid mellan de olika stammarna och rikena i S., och det var först vikingarnas hotande framfart, som åvägabragte ett närmande dem emellan. 843 lyckades den skotiske konungen Kenneth Mac Alpine åvägabringa ett enat skotiskt-piktiskt rike, kallat *Alban.* Malcolm II (1005—34) utvidgade det genom erövring av Lothian och Strathclyde, men han råkade i vasallförhållande till vikingakonungen Knut den store av England-Danmark. Händelserna vid mitten av 1000-t. och därtill knutna gestalter ss. Duncan och Macbeth äro historiskt föga kända. Vid denna tid hade den gamla motsättningen mellan pikter och skoter försvunnit och efterträtts av en ny mellan de keltiska högländarna och låglandets angelsachsiska befolkning. Med Vilhelm Erövrarens invasion tillkom ett normandiskt inslag i S:s befolkning. Vilhelm erkändes som länsherre. David I (1124—53) gav sitt rike dess nuv. gränser. Under hans regering infördes i S. länsväsendet efter normandiskt mönster. Dock bibehölls i n. den urgamla keltiska klanförfattning-

en, grundad på släktsamhällen. Genom ett fördrag med Ludvig VII av Frankrike inledde Davids son Vilhelm Lejonet (1165—1214) den ofta i historien återkommande skotsk-franska förbindelsen mot England. Då med Alexander III:s (1249—86) död det gamla konungahuset utslocknade, gjorde Edvard I av England sitt rikes överhöghetsanspråk gällande. Flera tronpretendenter uppträdde dock, och till konung utsågs en ättling på mödernet till David I, John Baliol (1292—96), som emellertid förjagades av Edvard. En folkresning mot denne under ledning av William Wallace led ett svårt avbräck genom nederlaget vid Falkirk 1298. Frihetssträvandena fortforo under ledning av Robert Bruce, som genom segern vid Bannockburn 1314 gjorde slut på det engelska herraväldet. Det nya inhemska konungadömet försvagades emellertid sedermera av att förmyndarstyrelser ofta måste tillsättas. Parlamentet dominerades av stormännen; någon egentlig motsvarighet till Englands representationssystem fanns ej, och småfolket stod värnlöst. Robert Bruces son David II (1329—71) företog under hundraårskrigen i samförstånd med Frankrike ett infall i England men föll i långvarig fångenskap (1346—57). — *Huset Stuart under medeltiden* (1371—1513). David II var den siste av huset Bruce. Han efterträddes av sin systerson Robert the Stewart, vars släkt innehade ärftlig värdighet som rikshovmästare (*steward*) och därav tagit sig namnet Stewart, sedermera förändrat till *Stuart*. Under Robert (1371—90) och hans närmaste efterträdare fördes ständiga strider mot engelsmännen och tilltog den inre anarkin under ett alltmer utvecklat stormannavälde. Jakob III (1460—88) förvärvade genom sitt giftermål med en dotter till Kristian I av Danmark 1468 Orkney- och Shetlandsöarna åt S. Jakob IV (1488—1513) besegrades av engelsmännen i det blodiga slaget vid Flodden i n.ö. Northumberland 1513, där både Jakob själv och blomman av S:s adel stupade. — *Huset Stuart under nyare tiden* (1513—1688). Jakob V (1513—42) sökte räddningen i nära anslutning till kyrkan och Frankrike. Den kalvinistiska reformationen vann under 1520-t. insteg i S. och ökade splittringen. Jakob V efterlämnade endast en späd dotter, Maria (1542—67). Henrik VIII av England sökte förgäves åvägabringa trolovning mellan henne och sin son, varpå hon trolovades med franske kronprinsen Frans (II). Under hennes minderårighet fördes regeringen av modern, Maria av Guise (se denna). Den reformatoriska rörelsen grep omkring sig och blev oemotståndlig, då ledarskapet tillföll John Knox (se d. o.). 1561 övertogs regeringen av Maria (se d. o. sp. 1231 f.). Hennes franska och katolska uppfostran gjorde henne till främling i S., vilket jämte hennes lättfärdiga liv resulterade i hennes tillfångatagande och avsättning. Under hennes son Jakob VI:s (1567—1625) omyndighet utkämpades blodiga strider mellan stormansätterna. Guiserna i Frankrike arbetade ivrigt men förgäves för katolicismens återställande i S. Jakob tillvällade sig småningom stor makt; bl. a. fick han stor del i lagstiftningen och rätt att tillsätta biskopar. Efter

Elisabets död 1603 ärvde han ss. Jakob I Englands tron (han var dottersons dotterson till Henrik VII). I S. fortgingo striderna mellan stormännen och kraftmätningen mellan katolikerna och reformationens anhängare, vilka upprättade en presbyteriankyrka efter Calvins mönster. Karl I:s (1625—49) våldsamma uppträdande i England berörde till en början ej S., men hans försök att påtvinga landet episkopalkyrkan möttes av presbyterianerna med en samling kring ett trosförbund, *Covenant* (se d. o.), och 1639 med öppet uppror. Karl måste giva efter och lämna garantier i den skotska kyrkofrågan. Då inbördeskriget 1642 utbröt i England, ditsände S. en armé mot konungen. Likväl flydde Karl till S. men utlämnades åt det engelska parlamentet. Under Cromwell, som bl. a. syftade till formell realunion, vann engelskt inflytande alltmer fotfäste i S. Förhoppningarna att genom konungadömets återställande förvärva en för S. mera oberoende ställning slogo fel. Karl II:s (1660—85) och Jakob II:s (1685—88) katolska sympatier blevo en fara för den av skottarna varmt omhuldade presbyteriankyrkan. 1688 mottogo därför även skottarna villigt Vilhelm III och Maria, ehuru de fördrivna stuartarna hade ett starkt parti bland högländarna. — *S. efter 1688.* Vilhelm III (1689—1702) lät skottarna behålla sin gamla kyrka, men hans strävanden att sammansmälta sitt rikes delar befäste i viss mån Englands hegemoni över S. Under hans efterträdare Anna (1702—14) förverkligades de redan förut skönjbara planerna på en realunion mellan S. och England. En unionsakt förelåg färdig 1707 och godkändes av båda parlamenten. Det förenade konungariket erhöll namnet Storbritannien (se vid. d. o.) och fick gemensamt parlament. Till en början intog S., bl. a. administrativt och fiskalt, en särställning, och skottarna bevara alltjämt med hänsyn till sin folktyp och sina kulturella insatser vissa utpräglade särdrag.

Skottmånad (eg. inskjuten månad), se Tideräkning.

Skottorp, gods i Skummeslövs skn, Hall. l., utvecklades under P. v. Möllers ägaretid till en mönstergård. Slottet, en av Sveriges vackraste empirebyggnader, uppfördes och inreddes 1816—28 efter ritningar av C. F. Sundvall på platsen för ett på 1670-t. av N. Tessin d. ä. uppfört slott.

Skottpengar, belöning av allmänna l. enskilda medel för dödande av vissa skadedjur. Av statsmedel utbetalas S. endast för dödande av varg (50 kr.), järv (10 kr.) och säl (6 kr.).

Skottsberg, Carl, f. 1880, botanist, 1919 prof. och föreståndare för botaniska trädgården i Göteborg. S. är huvudsakl. växtgeograf och algforskare samt har företagit vidsträckta forskningsresor: 1901—03 med Antarctic till sydpolarländerna, 1907—09 till s. Chile, Patagonien och Eldslandet, 1916—17 till Chile, Juan Fernándezöarna och Påskön, 1922 till Hawaiiöarna m. fl.

Skottsår l. skottskador, se Krigsskador.

Skottvidd, det avstånd en projektil tillryggalägger från mynningen till anslaget. Med ett vapens S. menas ofta dess horisontala maximiskottvidd. Denna senare uppgår hos armégevär till c:a 4,000 m. Se vid. Kanon sp. 508.

Grundtvig knäböjande. Träskulptur av Niels Skovgaard. (Kunstmuseet, Köpenhamn). — Träd splittrat av blixten. Målning av P. C. Skovgaard.

Skottår (eg. inskjutet år), se Tideräkning.

Skovelben, se Mjölkåder.

Skovgaard [skå͜o'går], danska konstnärer. — 1. Peter Christian S., f. 1817, d. 1875. S. utgick från Eckersbergska skolan men nådde, framför allt efter ett besök i Italien på 1850-t., fram till en mera monumental stil. Som landskapsmålare återgav han med förkärlek motiv från den danska bokskogen, vilken han skildrade med en must i koloriten, som påminner om Courbet. Hans produktion, som är nationell i Grundtvigs och Höyens anda, omfattar även porträtt och interiörer. — 2. Joakim S., f. 1856, den föreg:s son, prof. vid konstakademin i Köpenhamn 1909—23, dess direktör 1920—21 och 1922—24. Hans tidigare målningar och teckningar ansluta sig i sin stillsamma realism till dansk 1800-talstradition. Genom bekantskapen med Bindesböll, med vilken han samarbetade på konsthantverkets område, samt genom en studieresa till Italien 1882—84 utvecklades hans konst i dekorativ riktning och mäktade snart en starkt personlig gestaltning av stora religiösa motiv. I dekoreringen av Viborgs domkyrka (1900—06) har han skapat ett verk, som genom sin religiösa känsla och sin stränga, hos renässansmästarna skolade figur-

Den nygifte mannen bjudes till den stora nattvarden. Detalj ur fresk i Viborgs domkyrka av Joakim Skovgaard.

Skrakar. Pracka. Hane. Längd 51—63 cm.

stil saknar motstycke i danskt måleri. Sedan 1925 är han sysselsatt med utförandet av en mosaik i Lunds domkyrkas korabsid. S. har utom som målare verkat som keramiker, skulptör, bokillustratör och kartongtecknare. — 3. Niels S., f. 1858, den föreg:s broder. Hans konstnärsskap, som omslutit ung. samma områden som broderns, har klarast kommit till uttryck i några mäktiga skulpturverk, bl. a. det arkaiserande monumentet över Magnus den gode i slaget på Lyrskov Hede (1898, Skibelund krat i Slesvig).

Skovgaard-Pe'tersen [skå̤o'går], Carl Axel, f. 1866, dansk präst och religiös författare, sedan 1912 föreståndare för en bibelskola i Köpenhamn. S. har utgivit en rad uppbyggelseskrifter och apologetiska studier (bl. a. *Vil Du frem?*, 11:e uppl. 1923) samt den på grundliga studier och egen iakttagelse vilande, betydelsefulla Palestinaskildringen *Landet hvor Kilderne sprang* (2 bd, 1923—24).

Skraffe'ring (av ital. *sgraffiare*, rista), se Heraldik sp. 663.

Skragge, se Hermelin 1.

Skraggmalm, se Sjö- och myrmalm.

Skrakar, *Me'rgus*, ett släkte Andfåglar. Näbben är smal med hakformigt böjd näbbnagel, halsen lång. Huvudsakl. n. halvklotet, vid sjöar och havskuster. Skickliga simmare och dykare, som leva av fisk. Följande svenska S. (alla med gulvita ägg) äro flytt- (och stann-)fåglar. Hos storskraken, *Mergus merga'nser*, är hanen i vårdräkt ovan svart och grå, under vit, på huvud och halsrygg svart, grönglänsande. Honan har rödbrunt huvud, askgrå rygg, vit strupe, buk och vingspegel. Näbb och fötter äro röda. Längd 58—72 cm. N. Europa, n. Asien; Sveriges östkust och insjöar. Häckar i ihåliga träd. Ägg vanl. 10—15. — Hos småskraken l. prackan, *Mergus serra'tor*, har hanen en vit halsring, en stor, vit fläck på vingen, rostbrun, svartfläckig kräva samt stor nacktofs. Honan är ovan mörkt gråbrun med gråa fjäderkanter; kräva gråvit. Allmän i spec. n. Sverige. Häckar på marken. Ägg 10—12.

Skralna, se Rymma.

Skram [skramm]. 1. Peder S., d. 1581, dansk krigare, riksråd 1537. S. förde befälet över den flottavdelning, som 1531 sändes till Norge för att nedslå Kristian II:s restaurationsförsök. Han slöt sig 1533 till Kristian III:s parti, utsågs jämte Måns Some till svenska flottans befälhavare under Grevefejden och bidrog till segern över hanseaterna i Lilla Belt 1535. I Nordiska sjuårskriget var S. till en början danska flottans överbefälhavare. — 2. Amalie S., f. Alver, f. 1847, d. 1905, dansk författarinna av norsk börd (gift 1884 med den danske författaren Erik S., f. 1847, d. 1923). S. skrev dystra naturalistiska romaner, i vilka

hon framför allt behandlade den i äktenskapet olyckliga kvinnan (*Constance Ring,* 1885; *Forraadt,* 1892) samt ärftlighetsproblemet (den stora romancykeln *Hellemyrsfolket,* 1887—98, bl. a. *Sjur Gabriel,* 1887, och *Afkom,* 1898). Hon skrev även skådespelet *Agnete* (1903).

Skrapnos, gammalt sällskapsspel, utfört med en mängd stickor av olika form och poängvärde. Sedan stickorna kastats i en hög på ett bord, gäller det för de spelande att med en fin krok lösgöra och taga hem en sticka i taget utan att rubba de övriga. Namnet S. härleder sig därifrån, att den som samlat den lägsta poängen straffas genom att skrapas på näsan.

Skrattfågel, jättekungsfiskare, *Dace'lo gi'gas,* en art australiska Kungsfiskare, som har ett skrattande läte. Längd 45—47 cm.

Skraup [skraop], Zdenko, f. 1850, d. 1910, österrikisk kemist, prof. i Wien 1906, känd genom sin kinolinsyntes (S:s syntes) och genom arbeten över kinaalkaloider och äggviteämnen.

Skrea, socken i Hall. l., jämte Falkenberg pastorat i Göteborgs stift. 1,400 inv.

Skreboån, se Ivösjön.

Skred, se Jordskred och Lavin.

Skre'dsvig [-vik], Christian, f. 1854, d. 1924, norsk målare. Fantasifull och svärmisk, utförde han allegoriska och romantiska kompositioner men nådde högst i sina av vek, lyrisk känsla burna norska landskap (*Midsommarafton,* 1886, Kunstmuseet i Köpenhamn). I boken *Dage og nætter blandt kunstnere* (1908) skildrade S. skandinaviskt konstnärsliv i Paris på 1880-t.

Skridskotyper. Figurskridsko (överst). — Långfärdsskridsko. — Rörlöparskridsko. — Bandyskridsko.

Skredsvik, socken i Göteb. l., jämte Herrestad och Högås pastorat i Göteborgs stift. 1,655 inv.

Skre'fsrud, Lars Olsen, f. 1840, d. 1910, norsk missionär, kom efter ett vilt ungdomsliv i fängelse, där han genomgick en djup andlig kris, blev 1863 missionär och påbörjade 1867 en mission bland santalerna. S. var en utomordentlig språkbegåvning.

Skrevning, se Gångarter sp. 185.

Skribe'nt (av lat. *scri'bere,* skriva), skriftställare (ofta i nedsättande bet.).

Skridfinnar, se Lappar sp. 249.

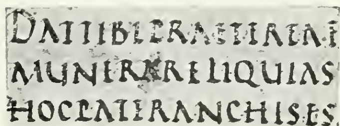
Skridskoåkning, en i nordeuropeiska länderna sedan gammalt utövad idrott. I forntiden och medeltiden användes skridskor av ben ("isläggar"). Moderna skridskor konstrueras med hänsyn till användningen i ett flertal olika typer. Figuråkning, konståkning, är

Skridskosegling.

ägnad att uppdriva smidighet, elegans och behärskning av kroppen samt brukar vid tävling indelas i skolåkning, omfattande vissa obligatoriska figurer, och fri åkning med figurkombinationer enl. den åkandes eget val. De enklaste figurerna, tillika grundläggande för all figuråkning, äro skär (ytter- l. innerskär, som åkas i enkel båge framåt l. bakåt på glidskenans ytter- l. innerkant). — Hastighetslöpning på skridskor sker på sluten bana av minst 400 m:s omkrets. Uppnådda rekord (1927) framgå av bifogade tabell. — Skridskosegling, segling på is med ett för en person avsett skridskosegel (se ill.).

Hastighetslöpning		
Distans	Sv. rekord	Världsrekord
500 m.	44,8 s.	43,4 s.
1,500 „	2 min. 23,6 „	2 min. 17,4 „
5,000 „	8 „ 48,1 „	8 „ 26,5 „
10,000 „	18 „ 9,3 „	17 „ 22,6 „

Romersk majuskelskrift. 300-t. e. Kr.

Skrift. 1. Metoden att återgiva det talade ordet, så att det kan av ögat uppfattas. Om S:s ursprung äga vi ingen säker kännedom, men hos de flesta folk, även de primitiva, ha spårats ansatser till S. i en l. annan form. Forntidens främsta kulturfolk, egypter, babylonier och kineser, utbildade alla egenartade skriftformer (jfr Hieroglyfer, Kilskrift och Kinesiska språket), vilka delvis först av den moderna forskningen kunnat riktigt tolkas. Äldst av alla skriftformer torde bildskriften (se d. o.) vara. Dylik S. förekom

potentia conuertit
pedibuſ ſuper te ar.
a iohanne in iordane

Karolingisk minuskelskrift. 800-t.

särskilt bland de amerikanska folken. Antagligen representera de svenska hällristningarna (se d. o.) en S. av likartad karaktär, delvis måhända även med magiskt syfte. Ett senare, högre stadium i S:s utveckling utgör ljudskriften, i vilken tecknen avse att återgiva bestämda kombinationer av ljud, urspr. blott hela ord, ordskrift (t. ex. den kinesiska skriften). Så småningom utvecklades ur denna genom ljudens uppdelning i sina element stavelse- och bokstavsskriften (se Alfabet). De äldsta alfabetiska skriftsystem, vi känna, äro de indiska, feniciska och grekiska. Från Grekland fick Rom sitt skriftsystem, vilket i huvudsak återger ett av de grekiska oför-

ändrat. Av de övriga europeiska S. må nämnas de glagolitiska och kyrilliska alfabeten (se Glagolitiska alfabetet och Slaviska språk), runskriften (se Runor) och det egenartade forniriska ogamalfabetet (se Keltiska språk sp. 733). Se även Arabiska språket och litteraturen sp. 565 och Hebreiska språket. — Utforskandet av S:s tidigaste historia är en vetenskap av tämligen sent datum. Först 1800-t:s vetenskap har lyckats systematiskt utforska de viktigaste främmande systemen (hieroglyfer, kilskrift m. m.). En del S. äro emellertid ännu icke tolkade, t. ex. de kretensiska hieroglyferna (se Egeisk kultur sp. 722 f.). Grunden för utforskandet av den europeiska S. lades av Mabillon (se d. o. och Paleografi). Numera äga vi en ganska fullständig kännedom om S:s utveckling från den romerska tiden intill nyare tid. — Den romerska S. är i sin viktigaste form en s. k. maju'skelskrift (kapitä'l), d. v. s. bokstäverna låta inordna sig mellan ett system av två linjer liksom våra nuvarande stora bokstäver. Denna S. var klar och lättläst men tämligen omständlig att skriva. Av praktiska skäl utvecklades därför så småningom ur denna en S. med mjukare former, den s. k. uncia'lskriften. Men även denna S. var för fordrande för det växande litterära och praktiska

Italiensk humanistminuskelskrift. 1400-t.

Uncialskrift. 700-t.

behovet. Därför utbildades, säkerligen inom Karl den stores omgivning och under medverkan av hans lärde vän Alkuin, en ny form av S., den s. k. karolingiska minu'skeln, en klar, lättläst, elegant skrifttyp, som sedermera bibehöll herraväldet i Europa flera sekler framåt. Först i sammanhang med den gotiska stilperiodens inbrytande uppstår, ovisst var, en S., som ersätter den karolingiska. Denna, vanl. benämnd den gotiska skriften l. populärt munkstilen, uppträder i två former: minuskel, med spetsiga, brutna former och bokstäverna präntade, och kursi'v, med bokstäverna sammanskrivna och formerna mera upplösta. Denna S. är särskilt under sitt senare utvecklingsskede ofta till ytterlighet svårläst såväl på grund av bokstävernas oregelbundenhet som genom de ytterst talrikt förekommande förkortningarna. Som en reaktion mot den gotiska S:s oklarhet uppstod på 1400-t. i Italien i samband med humanismens utveckling och delvis i anslutning till den karolingiska S. den s. k. humanistminuskeln. Denna, som utmärker sig för stor klarhet, kvarlever i den moderna anti'kvastilen (latinsk stil), under det fraktu'ren

Kursivskrift. 1600-t.

Rundskrift.

återgår på den gotiska minuskeln och den tyska skrivstilen på den gotiska kursiven. *Rundskriften* uppstod i Italien på 1400-t. genom att man skrev de latinska bokstäverna med pennor med bred spets; den utvecklades på 1600- och 1700-t. spec. i Frankrike och Spanien och har på senare tid särskilt kommit till användning i Tyskland. — För säregna praktiska behov utbildade skriftformer äro t. ex. *stenografi*, *kryptografi*, *chifferskrift* (se *Chiffer*) samt *blindskrift* (se *Blindundervisning*). Se vid. *Stil* 3. — 2. I allm. benämning på skriftlig handling (uppsats, avhandling etc.) 1. tryckalster (spec. i bokform); i best. form, *Skriften*, ofta beteckning för Bibeln. — 3. Detsamma som bikt. *Skrifta sig*, bikta. *Gå till skrift*, gå till nattvarden (jfr *Skriftermål*).

Skriftermål, eg. detsamma som bikt över huvud men spec. den kyrkliga akt före nattvardsfirande, vilken numera består av tal av prästen (*skriftetalet*), syndabekännelse och avlösning. Kravet på syndabekännelse före nattvarden går tillbaka till den äldsta kyrkan. Under medeltidens senare del blev det sed att låta den årliga obligatoriska privatbikten följas av nattvardsgång. Luther anbefallde bikt före nattvarden men opponerade mot tvånget. Reformationskyrkornas krav på kristlig insikt hos folket förknippade emellertid kateketiska frågor med S. och gjorde det från slutet av 1500-t. på nytt obligatoriskt. Tillika blev det nu så småningom en offentlig handling. Denna form stadfästes i Sverige ss. regel genom 1686 års kyrkolag. Genom de 1735 införda kommunionförhören avlägsnades katekesfrågorna åter ur S. I st. f. själavårdsfrågorna till de enskilda trädde vidare efter hand prästens skriftetal. Den förut obetingade avlösningen utbyttes 1811 mot en villkorlig. Från 1916 är deltagande i S. ej längre ovillkorlig förutsättning för nattvardens begående.

Skriftexperti's, rättslig undersökning av skrift för identifiering av handstil o. d. S. har särskilt på senare tid kommit till stor användning vid kriminella och civila utredningar, och i flera länder finnas hos polisen anställda särskilda *skriftexperter*. Jfr *Grafologi*.

Skriftgranit, en art pegmatit (se d. o.), där parallellt ordnade kvartsstänglar genomsätta fältspaten. Brottytorna likna hebreisk skrift (därav namnet).

Skriftlärde, lagens uttolkare, judarnas eg. andliga ledare på N. T:s tid. Urspr. voro prästerna de spec. lagkunniga (så ännu Esra), men småningom bildades ett särskilt stånd av lärda, som sysslade med lagens utläggning. Dessa S. grundade skolor, där undervisning i lagen meddelades. Flertalet S. hörde till fariséernas parti. Dock torde även till en tid ha funnits sadduceiska S. Representanter för S. sutto i högsta domstolen, Stora rådet i Jerusalem. S:s efterföljare i senare tider äro rabbinerna (se *Rabbi*). Jfr *Gamaliel*, *Hillel* och *Sjammaj*.

Skrinda, hjul- l. slädfordon

med överrede av stegar för forsling av stråfoder m. m.

Skripto'rium (av lat. *scri'bere*, skriva), skrivrum, urspr. i kloster.

Skri'ptum, plur. s k r i' p t a (lat. *scri'ptum,* plur. *scri'pta,* det skrivna), skriftlig uppsats, kria.

Skritt, se G å n g a r t e r och R i d n i n g sp. 1123 f.

Skrivkramp, s k r i v a r - s j u k a, genom överansträngning vid skrivning uppkommande kramp i de muskler, som mest användas vid skrivning. Någon förbättring kan stundom ernås genom användandet av spec. formade, tjocka pennskaft. Enda riktiga behandling är vila från skrivning, ev. understödd med massage.

Skrivkrita, till senon hörande kritavlagring med stor utbredning i n. v. Europa. Finmalen och blandad med limvatten, användes S. i form av pressade, smala stänger till skrivning.

Skrivläsemetoden, se L j u d - m e t o d e n.

Skrivmaskin, mekanisk apparat för successiv avtryckning av bokstäver, siffror och tecken. Det första uppslaget till S. gavs av engelsmannen Henry Mill, som 1714 erhöll patent på en dylik maskin, samt av amerikanen W. A. Burt, som 1829 konstruerade en S. Om dessa båda maskiners konstruktion saknar man närmare kännedom. Fransmannen X. Progrin framlade 1833 den veterligt första S. med typarmssystem, medan amerikanen Ch. Thurber 1843 uppfann typhjulet. Amerikanen S. W. Francis framlade 1857 en S. med stora förbättringar, men maskinen var för komplicerad och dyrbar för att kunna försäljas. Samtliga intill 1860-t. gjorda försök inriktades på framställning av upphöjd skrift, avsedd för blinda, och

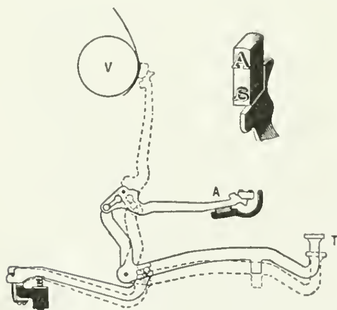
Skrivmaskin. Fig. 1. Remington n:r 12.

många av konstruktörerna voro själva blinda. Den moderna S:s egentlige uppfinnare är amerikanen Christoper L. Sholes (d. 1890), som tillsammans med landsmännen S. W. Soulé och C. Glidden 1867 fullbordade den maskintyp, som med senare förbättringar utträngt övriga. Tillverkningen av Sholes' maskin övertogs av Remingtons gevärsfabrik i Ilion, staten New York, och sedermera av det därur bildade bolaget Remington Standard Manufacturing Co. Bland senare konstruktörer märkas J. Hammond och G. W. N. Yost, vilkas maskiner, värdefulla som utvecklingstyper, mestadels övergivits. — Systemen för tecknens överförande på papperet kunna skiljas i två huvudgrupper. T y p a r m s s y s t e m e t, numera härskande, kännetecknas av att typerna äro fästade på var för sig rörliga hävstänger, vilka vid tryck på en tangent med en viss utväxling pressa l. slå typen mot papperet. Vid t y p h j u l s s y s t e m e t äro samtliga typer fästade i periferin på ett rörligt hjul l. en skyttel, som vrides, till dess önskad typ

Skrivmaskin. Fig. 2. Svenskt standardtangentbord.

befinner sig mitt för papperet, varpå hela hjulet anslås däremot l. ock papperet mot hjulet. Till färgningen ha förr använts karbonpapper, färgkuddar l. -rullar, vilka dock numera utträngts av färgbandet, som av typen tryckes mot papperet och avlämnar ett färgat avtryck av typgravyren. — *Moderna S.* Typtangenterna äro förenade till ett tangentbord (olika tangentordning förekommer i olika länder). Papperet löper omkring en vanl. gummiklädd vals, vridbar och försedd med en kuggkrans för fixering av radavstånden samt lagrad i en vagn, rörlig i sidled. Efter varje typanslag flyttas vagnen genom en steganordning med fjäderkraft en typbredd åt vänster. Särskilda anordningar medge justering av papperets läge, valsens l. vagnens frigörande från resp. steganordning, överskridande av marginalgränserna o. s. v. Medelst backslagstangenten kan vagnen ryckas ett steg tillbaka. Mellanslagstangenten åstadkommer överhoppandet av en typbredd i skriften. Ofta finnes en tabula'tor (kolumnfinnare), medelst vilken vagnen direkt kan inställas i önskat sidläge. Färgbandet matas vid skrivningen successivt fram och vänder i regel automatiskt, då det löpt ut. Tangentbordet är numera så gott som undantagslöst enkelt, varvid varje typarm bär två typer. Dubbelt tangentbord, där varje arm endast bär *en* typ, samt typarmar med flera än två typer tillhöra föråldrade system. Det enkla tangentbordet fordrar en omskiftare, medelst vilken vagnen och därmed papperet kan höjas något, varvid typens övre gravyr vid anslaget pressas mot färgbandet. Medelst skiftlåset kan vagnen under längre tid kvarhållas i detta läge. — Bland moderna maskiner med typarmsystem urskiljas *Remington, Continental, Underwood, L. C. Smith & Bros., Royal, Woodstock* m. fl.; äldre typer med färgrulle äro *Star* och

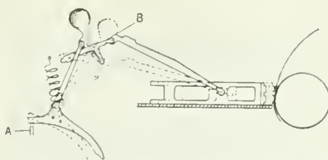

Skrivmaskin. Fig. 3. Vanlig tangent- och typarmsmekanism. A typarm, T tangent, V vals. Delarnas lägen vid anslag prickade. — T. h. typgravyr.

Yost. Hammond är den grundläggande maskinen med typhjulssystem och bandfärgning; *Blickensderfer* skiljer sig från denna bl. a. genom färgning medelst färgrulle. Samtliga nämnda S. kunna endast skriva å lösa papper; en maskin för skrivning i bok är t. ex. *Elliot-Fisher.* — I *Remington Noiseless* har man sökt eliminera maskinskrivningsbullret. Vid tryck på en tangent skjuter stången A (fig. 4) upp och två stänger, förbundna med leden B, rätas ut, varvid en typ skjuter fram i horisontell riktning; den träffar färgbandet omedelbart före slutet av sin bana och alltså med liten hastighet, varigenom den bullrande stöten mot valsen undvikes. En annan modern typ äro de för fakturaskrivning och bokföringsarbete avsedda S. med påkopplingsbara räkneverk, ss. *Remington-Cross, Elliot-Fisher* och *Smith Premier.* Decima'ltabulatorn, som återfinnes på en del specialmaskiner, möjliggör en betydligt snabbare kolumnskrivning. — Det svenska behovet av S. tillgodoses så gott som uteslutande genom import, huvudsakl. från För. Stat.

Skrivpennor, se Blyertsfabrikation och Stålpennor.

Skrja'bin, Aleksandr Nikolajevitj, f. 1872, d. 1915, rysk tonsättare, utbildade efter att tidigare ha stått under inflytande av Chopin, Liszt och Wagner en egenartad stil, som i hans sista verk vilar på ett harmoniskt system, uppbyggt på ett sjutonsackord med kvartavstånd (c, fiss, b, e, a, d, g). S:s produktion omfattar ett större antal pianoverk, orkestermusik (symfonier m. m.) samt *Prometeus* (för kör och orkester).

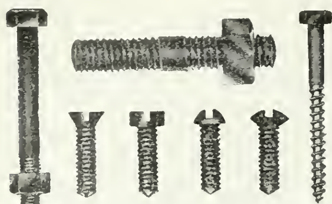
Skrivmaskin. Fig. 4. Noiselessmekanismen. Delarnas lägen vid anslag prickade.

Skrock (fsv. *skrok*, lögn, falskt prat), vidskeplig föreställning.

Skro'fler, skrofulo's (av lat. *scro'fa*, sugga), hos barn med svag konstitution uppträdande, envisa, kroniska, inflammatoriska ansvällningar i hud, slemhinnor och lymfkörtlar, spec. kring halsen, som förtjockas till en viss likhet med en svinhals (därav namnet). Vanl. finnas tuberkelbaciller i de svällda körtlarna, och möjligen är S. en form av tuberkulos; i varje fall utvecklas på basen av S. mycket ofta typiskt tuberkulösa lidanden, spec. i bensystemet. Med S. behäftade (skrofulö'sa) barn ha vanl. ständiga katarrer i svalg, näsa, ögats bindhinna (*conjunctivi't*) och mellanörat samt ofta eksem, lupus o. a. hudsjukdomar. Genom smältning av de svällda lymfkörtlarna uppstå ofta fistlar. S. uppträder spec. under fattiga och ohygieniska förhållanden. *Behandling:* riklig kost, god hygien, solbad o. a. ljusbehandling, ev. fiskleverolja, arsenik, järn- och jodpreparat. Den tillämpas i stor utsträckning på sanatorier.

Skromberga, stenkolsgruva och lergodsfabrik i Ekeby skn, Malmöh. l. Äg. Höganäs-Billesholms a. b.

Skrot (mlty. *schrôt*, eg. avskuret stycke). 1. Benämning å rundkulorna l. metallstyckena i granatkartescher och kartescher. — 2. I sammanställningen S. och

Skruv. Pinnskruv (liggande). — Fr. v.: Bult, försänkt, platthuvad, kullrig, kullrig-försänkt och fransk skruv.

korn betecknar S. (eg. avskuret metallstycke) ett mynts bruttovikt, medan korn avser nettovikten av ädel metall. I överförd bet.: art, beskaffenhet. — 3. Se Kvarn sp. 1530. — 4. Kasserade metallföremål. Järnskrot spelar numera stor roll vid framställning av järn och stål (jfr Martinprocessen).

Skrotblad (ty. *Schrotblatt*), produkten av ett grafiskt högtrycksförfarande. — S. är besläktat med träsnittet, men tryckningen skedde med en metallskiva. Fördjupningarna, som i avtrycket framstå som vita punkter, åstadkommos med olika hammare, vilkas spets ibland mönstrats som stjärnor o. d. — S. uppstod i början av 1400-t. och försvann med kopparstickets genombrott.

Skrotmejsel, mejselformat verktyg med öga och skaft, vanl. av hassel, använt för avhuggning av metallstycken.

Skrot och korn, se Skrot 2.

Skrubbelmaskin, se Spinning.

Skru'bber (eng. *scrubber*), se Gasverk sp. 1100.

Skrubbhyvel, trähyvel med halvrunt stål, varmed ytan och barken av träet avskrubbas.

Skrukeby, se Västra Skrukeby och Östra Skrukeby.

Skrumpnjure, se Urinorganens sjukdomar.

Skrupe'ns (av dialektalt *skura*, sträcka upp, och *päns*, bannor), uppsträckning, bannor. — Skrupe'nsa (upp), ge bannor.

Skru'pler (av lat. *scru'pulus*, liten sten). 1. Se Medicinalvikt. — 2. (Samvets)betänkligheter. — Skrupulö's, ytterligt samvetsgrann.

Skruv, en av de enkla maskinerna, består av en cylindrisk l. (i träskruvar) svagt konisk kärna, försedd med gängor (se Gänga) samt oftast huvud l. skalle. — S., använda i *skruvförband*, utgöras av skruvbultar, vilka genomgå de förbundna delarna och fästas medelst muttter, och egentliga S., som ingängas i en av de förbundna delarna. Bulten användes huvudsakl. i förband, som ofta skola lossas, samt för skört l. annars mindre motståndskraftigt material, ss. gjutjärn. De egentliga S. äro pinnskruvar, utan skalle, brukas huvudsakl. till samma ändamål som bulten, samt skallskruvar, som användas i permanenta förband och i motståndskraftigare material. Alltefter skallens form skiljer man mellan försänkta, kullriga, platthuvade S. o. s. v. S:s fastsättning och tilldragning ske medelst skruvmejslar, skruv- l. hylsnycklar. Smärre bultar och skallskruvar förses med ett mejselspår i skallen, medan de större dimensionerna erhålla vanl. sexkantig skalle. Fyrkantiga skallar och muttrar användas mest i byggnadssmiden. För skruvning i trä avsedda S., träskruvar, med kantade skallar utan spår benämnas ofta franska skruvar. Muttrarna till bultar utföras även vanl. sexkantiga. Underläggsbrickor äro ringformiga brickor, vilka användas

bl. a. då muttern åtdrages mot mjukt material; de läggas mellan materialet och muttern, resp. skallen. Låsningen, S:s förmåga att kvarbliva i sitt tilldragna läge, åstadkommes vanl. enbart av den i varje gängförband uppträdande friktionen men brukar i förband, som äro utsatta för häftiga skakningar, vibrationer l. andra lösgörande krafter, förstärkas med olika medel. Sådana äro fjäderringar, öppna, något spiraldragna ringar med i underlag och skalle ingripande nabbar, vidare koniska underläggsbrickor, som vid tilldragningen plattas ut, klämskruvar, vilka inskruvas i den delvis uppskurna muttern, samt kontramuttrar, som hårt åtdragas ovanpå den endast svagt ansatta första muttern; samtliga åsyfta ökad gängfriktion. En effektiv låsanordning är saxpinnen l. saxsprinten, som trädes in i borrhål genom kronmuttern (l. urtagningar i denna) och bulten och vars skänklar därefter utböjas. — Som *transmissionselement* användes S. bl. a. i pressar, mataranordningar och skruvväxlar (se d. o.). S. användas även i stor utsträckning till *inställningsändamål* i instrument o. d.

Skruvankare, ankare i form av en stor skruvyta; för förankring av fyrskepp, bojar m. m.

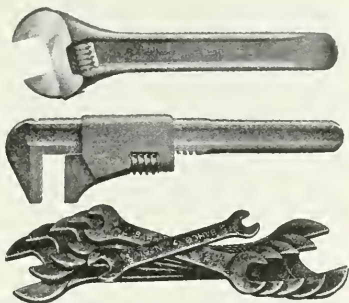
Skruvblocktyg, se Block sp. 81.

Skruvborr, detsamma som spiralborr.

Skruvfartyg, äldre namn å propellerfartyg.

Skruvflygare, se Helicopter.

Skruvhjul, cylindriska kugghjul med skruvformiga kuggar, vanl. evolventkuggar.

Skruvnyckel. Två typer av skiftnycklar (över) och satsnycklar.

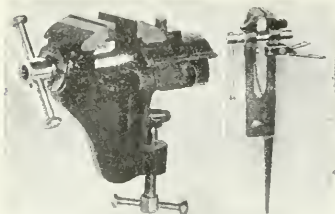
Skruvis, detsamma som packis.

Skruvlinje, se Skruvyta.

Skruvmejsel, handverktyg för i- och urskruvande av skruvar med spår. För lättare arbeten användas ofta S. med spärrinrättning inbyggd i handtaget, som vid användningen ej behöver föras runt utan endast fram och åter.

Skruvnyckel, verktyg till åtdragning och lossande av bultar och muttrar (se Skruv). S. äro ställbara (skiftnycklar) l. fasta. De senare tillverkas i ett stycke i alla standardiserade storlekar, satsnycklar. Ofta utföras de som dubbelnycklar med käftar av olika vidd i vardera ändan. För möjliggörande av en mutters tilldragning med minsta möjliga vridvinkel konstrueras S. oftast så, att käftriktningen bildar en spetsig vinkel med nyckelns längdriktning; för sexkantiga muttrar är denna vinkel 15°, varigenom den minsta vridvinkeln blir 30°. Hyls- l. sättnycklar äro fasta S., som användas för försänkta muttrar. Nyckelns verksamma del utgöres av en hylsa, som noggrant omsluter muttern.

Skruvpalmer, arter av släktet *Pa'ndanus* (fam. *Pandana'ceae,*

Skruvstäd. Parallellskruvstycke (t. v.) och vinkelskruvstäd.

ordn. *Pandana'les*). S. äro låga, palmliknande träd l. buskar med smala, vanl. tätt skruvformigt ställda blad. Allmänna i Gamla världens tropiker, mest på havsstränder. Flera lämna textilvaror (bladfibrer) l. ätliga frukter.

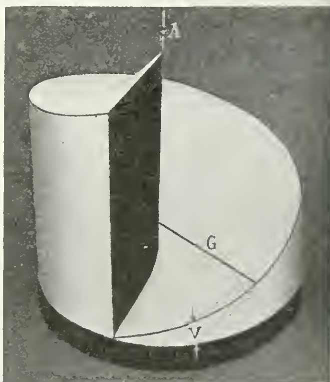
Skruvstäd, verktyg, varmed ett arbetsstycke fasthålles under bearbetningen. S. består av en fast och en rörlig del, vilken senare skruvas intill den fasta. Mellan delarnas käftar fastpressas arbetsstycket. Den rörliga delen kan vara förenad med den fasta med en bult, varvid den vid fastskruvningen beskriver en periferisk rörelse (båg- l. vinkelskruvstäd) l. ock löpande i ett spår i den fasta delen (paralle'llskruvstäd). Med skruvstycke avses ett mindre S. Käftarna äro mestadels plana men kunna, ss. i rörskruvstycken formas för specialändamål. — Jfr Filklove.

Skruvsystem, se Luftledning.

Skruvtving, tving, verktyg för fasthållande av två arbetsstycken intill varandra. S., använd vid hoplimning av trästycken, benämnes även limknekt.

Skruvväxel, transmissionsanordning för kraftöverföring mellan korsande axlar (som ej råka varandra). Överföringen kan ske medelst hyperboloi'diska kugghjul, vilkas grundform är rotationshyperboloiden och vilka beröra varandra efter en gemensam generatris. De äro dock svåra att utföra och utsättas för stor avnötning. För axlar, som korsa varandra under rät vinkel, användas cylindriska skruvhjul (se d. o.) l. ock snäckväxlar, bestående av en cylindrisk evighetsskruv l. snäcka, lagrad i bägge ändar, så att den ej kan förskjuta sig i axiell led, och ett med snäckan samarbetande kugghjul, snäckhjul, vanl. med konkava kuggar. Spec. i lyftmaskiner göres växeln självhämmande, d. v. s. snäckans stigning göres så liten, att den på snäckhjulet verkande lasten på grund av friktionen ej förmår vrida snäckan runt.

Skruvyta, yta, som alstras av en rät linje, generatri'sen, vilken roterar likformigt kring en mot generatrisen vinkelrät linje, axeln, och samtidigt glider med konstant hastighet längs axeln. Varje punkt på generatrisen beskriver därvid en skruvlinje

Del av skruvyta, begränsad av en skruvlinje. A axel, G generatris, V skruvlinjens stigningsvinkel.

(spiral). S:s och skruvlinjens stigning är den sträcka, generatrisen rör sig längs axeln under ett varvs rotation.

Skrzynski [skĵy'nnski], Alexander, f. 1882, greve, polsk diplomat. S., som 1909—14 varit i österrikisk tjänst, blev 1919 polsk minister i Bukarest, var 1922—23 och 1924—26 utrikesminister samt konseljpresident nov. 1925—maj 1926. S. slöt en rad fördrag, som reglerade Polens internationella ställning, deltog bl. a. i förhandlingarna i Locarno och var polskt ombud vid N. F:s församlingar 1924—25.

Skrå. 1. Båtskrå, trähställning, i vilken en livbåt å större fartyg är placerad. — 2. Se Skråväsen.

Skråp, se Pestrot.

Skråpuk (av fsv. *skra,* torrt skinn, och *puke,* djävul, ond ande), (vidrig) ansiktsmask.

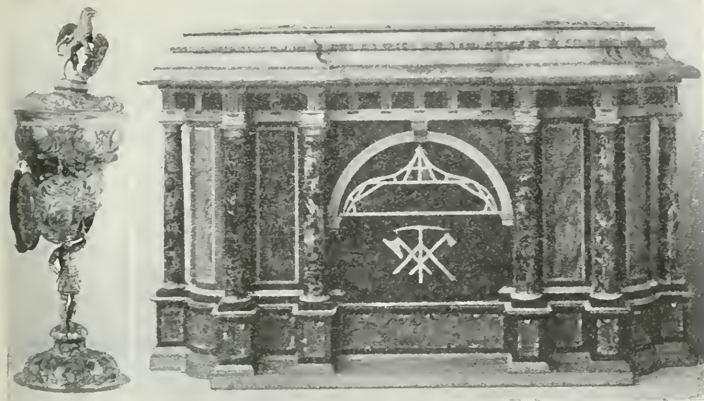
Skråsocialism (stundom oeg. kallad gillesocialism, efter eng. *guild-socialism*), en modern, med syndikalismen besläktad, mot statssocialismen oppositionell rörelse, som omkr. 1910 framträdde i England och där har nått sin största spridning. S., vars idéer delvis utformats med medeltidens skråorganisation som mönster, kräver, att den industriella produktionens ledning skall handhavas av arbetarna, vilka representeras av fackföreningarna, sammanslagna och ombildade till hela industrier omfattande "national guilds". Dessa skola enl. demokratiska principer utse ledare och i sista hand bestämma över produktion och priser. S:s idéer ha mest tillämpats inom byggnadsindustrin, särskilt i England men även i mindre omfattning i Sverige (jfr Industriell demokrati sp. 1360).

Skråväsen (av fsv. *skra,* eg. torrt skinn, pergament, skriven stadga), en under medeltiden uppkommen organisation av det i städerna yrkesmässigt bedrivna hantverket i yrkesföreningar (i Sverige kallade skrån, skråföreningar, ämbeten l. kompanier). Varje skrå omfattade hantverkarna inom ett visst yrke l. flera besläktade yrkesgrenar. S:s ändamål voro tillvaratagande av yrkets intressen och ömsesidig hjälpverksamhet, sålunda delvis desamma som de samtida gillenas (se d. o.), vilkas organisation i mycket tjänat ss. förebild. S. hade även betydelse ss. organ för hantverkarklassens politiska och sociala intressen. Tiden omkr. 1300—omkr. 1600 var S:s blomstringstid. Dess makt vilade främst på att ingen kunde lagligen utöva hantverk utan att vinna inträde i ett skrå (skråtvånget). Ett skrå kontrollerade varornas tillverkning, kvalitet och prissättning. Missbruk av denna makt till konsumenternas skada förekommo, men å andra sidan kunde skråna drabbas av motåtgärder från stadsstyrelsernas sida, genom att dessa t. ex. medgåvo införsel av varor l. tilläto yrkesutövning för icke skråmedlemmar (frimästare). Skråets organisation var fixerad i en skråordning. Medlemmarna delades i tre strängt avgränsade grader: mästare, gesäller och lärlingar. Blott mästarna voro skråets egentliga medlemmar; de hade rätt att självständigt utöva hantverksnäring. Alla började ss. lärlingar och kunde efter ett visst antal år befordras till gesäller, medan däremot blott en mindre del uppnådde att bli mästare. Under senare tid hade gesällen att för vinnande av mäster-

Procession av snickargesäller, bärande skrålåda, gehörstavar, välkomma och bägare. Köpenhamn 1770.

skap ådagalägga sin yrkesskicklighet genom att utföra ett mästerprov, vanl. en konstfull yrkesprodukt, ett mästerstycke. Den därmed sysselsatta gesällen kallades styckmästare och intog en mellanställning mellan gesäll och mästare. Även äkta börd och fläckfritt rykte samt ett visst kapital voro villkor för mästerskapet. Även för befordran till gesäll fordrades ett prov, gesällprovet. Gesällerna fullkomnade sin utbildning bl. a. genom den s. k. gesällvandringen, som länge var obligatorisk. Försedd med ett yrkespass (gesällbrev), vandrade gesällen till främmande städer, där han omhändertogs av skrået och anvisades arbete hos en mästare. Varje mästare hade vanl. ett stort hushåll av gesäller och lärlingar. De senare hade ingen penninglön och voro för hela lärotiden bundna hos sin husbonde. Gesällerna hade större friheter, kunde bilda egna gillen och trädde ofta i öppen opposition mot mästarna. — I spetsen för ett skrå stod en vald ålderman (stundom kallad verkmästare) med 2 l. 4 "bisittare". Kontrollen över skråmedlemmarnas yrkesutövning anförtroddes åt s. k. skådemästare. Sammanträdena, de s. k. kvarta'len, höllos 2, senare 4 gånger årligen, ofta i egen byggnad (ämbetshus). Härvid uppbars avgifterna (kvartalpenningar). Skrået hade en praktfull föreningspokal, välkomma, för de med kvartalen förenade dryckeslagen, ävensom vissa vid processioner använda sinnebilder ss. standar och "spira". Skråna hjälpte änkor och pupiller. De fungerade stundom ss. domstolar, som handlade alla tvister mellan medlemmarna. — I *Sverige* infördes S. genom tyskt inflytande på 1300-t.; den äldsta skråordningen (för Sthlms skräddare) är av 1356. Alltifrån 1200-t:s slut hade konungamakten strävat att koncentrera hantverket till städerna och inskränka det på landsbygden. Hantverkare utanför skråna, s. k. bönhasar, utsattes ofta för myndigheternas och skrånas förföljelse. Under inflytande av näringsfrihetens grundsatser började på 1700-t. en opposition mot det då föråldrade skråtvånget och fullföljdes under 1800-t. segerrikt i den ekonomiska liberalismens tecken. I Sverige liksom i utlandet ställdes flera industrier (bl. a. textil- och finare järnindu-

Skråväsen. T. v. Stockholms klen- och pistolsmedsämbetes välkomma. 1600-t:s slut. — T. h. Stockholms byggmästareämbetes skrålåda. 1754. (Nord. mus.)

stri) utanför S. Efter gradvisa modifikationer upphävdes S. genom fabriks- och hantverksordningen 1846, och i skrånas ställe inrättades hantverksföreningar.

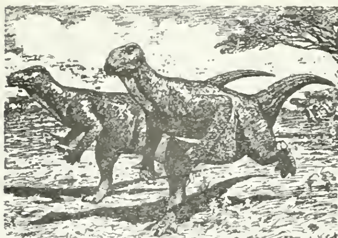
Skräcka (holl. *schrikken*, eg. bli förskräckt, göra ett ryck), lätta något på ett uppstyvat tågvirke l. wire.

Skräckväldet, Skräcken (fr. *la Terreur*), se Franska revolutionen sp. 551 f.

Skräcködlor, dinosau'rier, *Dinosau'ria*, en ordn. mesozoiska Kräldjur. Halsen var lång, huvudet ofta relativt litet, bakbenen och svansen vanl. mycket kraftiga. Flertalet S. gingo l. hoppade endast på bakbenen och använde svansen som stöd. Landdjur, som levde i sumptrakter. Till de egentliga S. räknas bl. a. de växtätande *Atlantosau'rus* och *Brachiosau'rus*, som nådde en kroppslängd av c:a 30 m. (möjl. mer), *Brontosau'rus*, som var hälften så stor, *Compsogna'thus*, den minsta kända S. (kroppslängd c:a 35 cm.), vars skelett mycket liknade fåglarnas, och rovdjuret *Tyrannosau'rus*, hos vilken skallens längd var c:a 1,3 m., kroppens c:a 11 m. — Till en annan grupp av endast växtätande S. höra bl. a. *Stegosau'rus* med två rader meterhöga, trekantiga benplåtar längs ryggen och *Tricera'tops* med ett c:a 2 m. långt kranium, beväpnat med tre horn och en sköldlikt utbredd nackregion, båda fyrfotadjur av 8—9

Skräcködla. Brachiosaurus. Rekonstruktion.

Skräcködlor. Iguanodon. Rekonstruktion.

m:s längd, samt *Igua'nodon*, som hade tummen ombildad till en spetsig sporre. Längd c:a 10 m.

Skräddare, se Vattenskinnbaggar.

Skräddarfågel, *Ortho'tomus longicauda'tus*, en art Sångare med lång näbb och stjärt, gulgrön rygg, rödaktigt huvud och vit buk. Längd 13—17 cm. S.ö. Asien och närliggande öar. Boet bygges mellan två blad, som hopsys i kanterna med bomullstrådar o. d. — En S., *Cisti'cola cisticola*, finnes i s. Europa, n. Afrika och Asien.

Skräddjärn, stämjärn med sned egg, 60°—70° mot verktygets längdriktning.

Skrädning. *Bergstekn.* Behandling av det ur gruvan uppfordrade malmhaltiga berget, varvid det finare godset ("syltan") frånskiljes och gråberget utplockas ur det grövre godset, ev. efter de större styckenas sönderslagning. Jfr Anrikning och Sovring. — *Skogsväsen.* Se Skogsavverkning.

Skränka (av ty. *schränken*, lägga snett, i kors), böja tänderna på sågblad l. sågklingor, så att varannan tand böjes åt höger och varannan åt vänster. Härigenom skär sågbladet l. klingan bättre och kastar ur spånen. För skränkning användes skränktång.

Skräppa, se Rumex.

Skrävlinge, se Norra Skrävlinge och Västra Skrävlinge.

Skugga uppkommer på grund av ljusets i stort sett rätliniga fortplantning. En punktformig ljuskälla ger en skarp gräns mellan ljus och mörker, åstadkommen genom centralprojektion av föremålets kontur från ljuskällan. Äger denna åter utsträckning, erhålles en helt mörk centraldel (kärn- l. helskugga), vilken gradvis övergår i ljus, allteftersom en större l. mindre del av ljuskällan är bortskymd (halvskugga). Jfr ill. till Förmörkelser. Såväl på den mörka som den ljusa sidan om S:s gräns kunna på grund av ljusets vågnatur ljusa och mörka band uppkomma (se Diffraktion och Interferens). — I överförd bet. spionera på.

Skuggspel, förevisning av skuggbilder från rörliga dockor på en genomskinlig skärm. Förevisaren och publiken befinna sig på skilda sidor om skärmen. S. är av orientaliskt ursprung men har fått en tämligen universell utbredning. Sin högsta utveckling har S. nått på Java, vars teater (*wajang*) utvecklats ur S.

Skuld, se Nornor.

Skuldebrev, skuldsedel, reve'rs, förskrivning, skriftlig förbindelse att betala en skuld. S. förekommer vanligast vid försträckning (se d. o.), varvid handelsbalken kap. 9 § 1 tillråder en försträckningsgivare att lämna försträckningen i två vittnens närvaro l. ta "brev därå", men kommer till användning i vilka andra skuldförhållanden som helst. För borgenären är S. av stor betydelse. Han har därigenom ett bevis på sin fordran, om gäldenären skulle förneka den,

kan därmed i st. f. rättegång anlita lagsökning (se d. o.) för att tvångsvis få ut sin fordran, kan lättare överlåta en fordran till annan person o. s. v. — Med avseende på avfattningen och därav följande större l. mindre omsättningsmöjlighet skiljer man mellan löpande skuldebrev, ställt antingen till *innehavaren* l. viss namngiven person men med tilllägg av orden *eller order,* och icke löpande skuldebrev, ställt endast till viss namngiven person. Ett S. av förra slaget avfattas t. ex. på följande sätt: "Till innehavaren betalar jag 1 mars 1928 500 kr. jämte ränta efter 6 %" l. "Till herr R. Svanström eller order erkänner jag mig vara skyldig att betala 2,000 kr. tre månader efter verkställd uppsägning jämte årlig ränta efter 5 %." Ett S. av senare slaget kan exempelvis avfattas sålunda: "Av herr T. Söderberg har jag bekommit 200 kr. att till honom vid anfordran återbetalas." — Innehavaren av ett icke löpande S. måste, såframt han icke är den i brevet namngivne borgenären, styrka, att S. på behörigt sätt kommit i hans hand, vilket innehavaren av ett löpande S. icke behöver. Mot krav, som göres gällande på grund av löpande S., kan utställaren icke åberopa t. ex. gjord avbetalning till tidigare innehavare av S., såvida icke avbetalningen finnes antecknad å själva brevet. Överlåtes däremot ett icke löpande S., får den nye innehavaren hålla till godo med alla de invändningar mot sitt krav, som gäldenären (utställaren) kunnat göra mot den ursprunglige borgenären.

Skulderblad, se Skuldergördel.

Skuldergördel, den del av

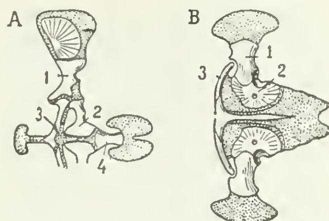

Fig. 1. Skuldergördel av groda (A) och bryggödla (B). 1 skulderblad, 2 korpben, 3 nyckelben, 4 bröstben.

ryggradsdjurens skelett, mot vilken främre extremiteterna leda. S. består hos hajfiskar av en u-formig broskgördel, som underifrån omfattar kroppen strax bakom gälregionen. Hos benfiskar är S. sammansatt av flera (sekundära) benstycken, av vilka de översta träda i förbindelse med kraniet. Landdjurens S. består urspr. på var sida av en övre (dorsal) del, skulderbladet, och två undre (ventrala): ett främre brosk, som vanl. omhöljes l. undantränges av nyckelbenet, samt ett bakre korpben (l. -brosk). Nyckel- och korpbenen stå vanl. i förbindelse med bröstbenet. Ledpannan för överarmbenet bildas där skulderbladet och korpbenet sammanstöta. Hos fåglarna äro nyckelbenen sammanvuxna till ett y-format ben, gaffelbenet. I kloakdjurens S. ingå fortfarande väl utvecklade korpben i kontakt med bröstbenet, medan hos övriga däggdjur korpbenet är reducerat, trol. till korputskottet från skulderbladet. Hos hov-, val-, rovdjur m. fl. saknas även nyckelben l. dylika kvarstå ss. små benrester (l. senstrimmor) i muskulaturen. — Hos *människan* består S. av nyckelben och skulderblad. De förra äro två smala, S-formiga ben, som leda

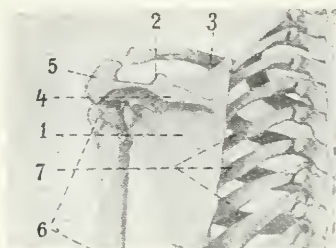

Fig. 2. Skuldergördel jämte närliggande skelettpartier av människa. 1 skulderblad, 2 korputskott, 3 nyckelben, 4 skulderbladskam, 5 skulderhöjd, 6 överarmsben, 7 revben.

mot bröstbenets övre ända och därifrån sträcka sig, liggande direkt under huden, till skulderhöjden, där de även äro fästade med ledgångar (ledförbindelsen mellan skulderhöjd och nyckelben är ej utsatt i fig.). Skulderbladen äro platta, trekantiga ben, som utgöra fästen för övre extremiteternas muskulatur. De ha på sin bakre yta en skulderbladskam, som framåt och åt sidan löper ut i ett platt benutskott, skulderhöjden. Skulderbladens övre, yttre kanter ha sfäriskt urholkade ledytor för upptagande av överarmsbenens ledhuvuden (under 5 i fig. 2; jfr första fig. till Extremiteter). Leden (axelleden) tillåter stor rörlighet hos överarmen. Dennas rörelser bero även på S:s rörlighet, vilket visar sig i de komplicerade medrörelser, som S:s ben utföra spec. vid extrema armrörelser. Under nyckelbenens yttre delar skjuta skulderbladen fram benutskott, korpbenen l. -utskotten, vilka tjäna som fästen för ligament och muskler. Skulderbladet, nyckelbenets yttre delar och överarmbenets övre ända jämte täckande muskler och hud utgöra skuldertrakten l. **skuldran.** Dennas högsta benpunkt är skulderhöjden, som ligger direkt under huden. Skuldrans rundning beror utom av fett till stor del av deltamuskeln (jfr Muskler).

Skuldoffer, ett först i Prästkodex (3 Mos. 5:15 ff.) omtalat offer, avsett att sona vissa slag av rättskränkning.

Skuldra, se Skuldergördel.

Skuldsedel, se Skuldebrev.

Sku'le Bå'rdsson, f. 1189, d. 1240, norsk jarl, halvbroder till konung Inge Bårdsson. S. bekämpade förgäves Håkan Håkanssons konungaval; han nådde senare en vicekonungs maktställning och erhöll hertigtitel. 1239 gjorde S. uppror men besegrades och stupade. S. är en av huvudpersonerna i Ibsens drama "Kongsemnerne".

Skullning, hängning, företeelse i masugnsprocessen, varvid en del av beskickningen fastnar i masugnspipan. På så sätt uppkommer ett gasfyllt tomrum, vari svåra explosioner kunna inträffa.

Skulor (etymologiskt besläktat med *skölja*), matrester.

Skulptu'r (lat. *sculptu'ra,* av *scu'lpere,* mejsla), bildhuggarkonst (se d. o.); bildhuggarverk. — Skulpte'ra, utföra en skulptur. — Skulptura'l, med karaktären av skulptur. — Skulptö'r, fem. skulptri's, bildhuggare.

Skultuna. 1. Socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 2,130 inv. — 2. Koppar- och mässingsverk med gjuterier, valsverk, tråddrageri, ammunitionsfabrik och armaturfabrik samt sågverk i S. 1. Anlagt 1607. Tillhör a. b. Svenska metallverken, Västerås.

Skum, vätskemassa, fylld av ett stort antal små gasbubblor. Skumbildning möjliggöres av i vätskan lösta ämnen, som nedsätta ytspänningen och kunna

bilda en hinna på vätskeytan. Bland skumbildande ämnen märkas tvål och saponiner.

Skummeslöv, socken i Hall. l., jämte Ö. Karup pastorat i Göteborgs stift. 910 inv.

Skumrist, se ill. till P l o g.

Skunk l. s t i n k d j u r, *Mephi'tis mephi'tica*, en art nordamerikanska M å r d d j u r, som närmast likna grävlingar; kroppen är dock smärtare och mindre, svansen lång och yvig. Pälsen är svart med två vita band längs ryggsidan. S. har ett effektivt försvarsvapen i det intensivt stinkande sekret, som den vid fara utsprutar ur analkörtlar. Skinnet användes som pälsverk.

Skunk, N i l s, f. 1614, dödsår obekant, stadsskrivare i Sthlm 1645, en av den ofrälse oppositionens ledare på 1650 års riksdag, då han var borgarståndets sekreterare och trol. uppsatte den besvärsskrift, "protestationen", vari reduktionskraven framställdes.

Skupština [sko'ppsj-], se J u g o s l a v i e n sp. 252.

Skura, s k u r o r (etym. besläktat med *skära*), se H e r a l d i k sp. 659.

Skurrsåg, handsåg för arbete i metall, bar bladet till hela sin längd fastklämt mellan ett par skenor.

Skurup. 1. Socken i Malmöh. l., jämte S. 2 församling och pastorat i Lunds stift. 2,730 inv. — 2. Köping (sedan 1914) i Malmöh. l., vid Malmö—Ystads järnväg. Betydande industri (stenhuggerier, tegelbruk och mek. verkstäder). Folkhögskola (grundad 1888), kommunal mellanskola och lantmannaskola. S. bildar jämte S. 1 församling och pastorat i Lunds stift. 1,450 inv.

Skurusund, sund i Stockholms skärgård mellan Värmdön (Ormingelandet) och fastlandet. Ang. bron över S. se B r o sp. 596 f.

Skunk. Totallängd 60 cm.

Skuta (etym. besläktat med *skjuta*). *Skeppsb.* Urspr. en typ av vikingaskepp, numera mindre segelfartyg i allm. — *Bergstekn.* Större, lösskjutet stenblock.

Sku'tari. 1. S., alban. *Sjkodra*, stad i Albanien, belägen nära Skutarisjöns s.ö. ände. Många moskéer och basarer. Katolsk ärkebiskop. 22,000 inv. (15,000 muhammedaner). — S., forntidens *Sco'dra*, har under skilda tider varit i olika folks besittning. Efter att ha uthärdat en hård belägring 1912—13 (se B a l k a n k r i g e n 1 9 1 2—1 3 sp. 1028) tillföll det Albanien. Det intogs vid årsskiftet 1915—16 av österrikarna. — 2. S., turk. *Yskydar*, stadsdel i Konstantinopel (se d. o. sp. 1121).

Sku'tarisjön, Balkanhalvöns största insjö, på gränsen mellan Albanien och Jugoslavien (Montenegro), avflyter genom Bojanafloden till Adriatiska havet. Grund och fiskrik. 356 kvkm.

Skutskär. 1. Kapellförsamling till Älvkarleby (se d. o.). — 2. Ett av Sveriges största sågverk, i S. 1 vid Uppsala—Gävle järnväg. S. anlades 1869—70 och inköptes av

Skvattram.

nuv. äg., Stora Kopparbergs bergslags a. b. 1885. Omfattar 16 ramar m. m. med en årstillverkning av c:a 35,000 standards. Med sågverket äro kombinerade cellulosafabriker och pappersbruk (H a r n ä s; årlig tillverkning c:a 25,000 ton torr sulfit- och 24,000 ton torr sulfatmassa) samt sulfitsprit- och terpentinfabriker. Arbetarantal 1,600.

Skuttunge, socken i Uppsala l., bildar (framdeles jämte Björklinge) pastorat i Uppsala stift. 1,195 inv.

Skvadro'n (ital. *squadrone,* eg. fyrkant), från 1600-t. beteckning för en taktisk enhet till en början vid både infanteriet och kavalleriet, numera blott vid det senare. S. räknar 150—120 ryttare, indelade på 4—3 troppar. Därjämte finnas kulspruteskvadroner. Jfr K a v a l l e r i sp. 712 och K o m p a n i. — S k v a d r o n e' r a, skryta, skrävla.

Skvalbank, en å en kanalslänt e. d. i jämnhöjd med vattenytan anordnad vågrät avsats, som är stensatt l. beväxt med buskar som skydd mot vågorna.

Skvallerkål, kirskål (se A e g o p o d i u m).

Skvalthjul (av dialektalt *skvalta,* stänka), se V a t t e n h j u l. — S k v a l t k v a r n, i Sverige förr bruklig benämning på smärre, vattendrivna kvarnar.

Skvattram, g e t p o r s, *Le'dum palu'stre* (fam. *Erica'ceae*), högväxt ris med smala, under brunulliga blad och vita blommor i yviga kvastar. S. har stark, hartsartad lukt. Allmän i myrar över hela Sverige. Blad av S. användes fordom i likhet med pors (jfr d. o.) till att sätta smak på mjöd och öl. S. har även haft användning i medicinen samt som medel mot mal och ohyra.

Skvattramrost, se R o s t s v a m p a r sp. 1365.

Skvätta, namn på buskskvätta och stenskvätta.

Sky (fr. *jus,* spad), kött- l. fiskextrakt i form av gelé. Användes vid tillredning av såser, till garnering o. d.

Skyddande likhet, se M i m i c r y.

Skyddsdäck, se H a n d e l s f a r t y g sp. 403.

Skyddsferment l. s k y d d s e n z y m, enzym, som enl. mycket omstridda undersökningar av E. Abderhalden uppträda i blodet, när i detta införes för blodet främmande äggvita, och som verka specifikt sönderdelande på denna.

Skyddsglasögon. S. för mekaniskt skydd (mot blåst, damm m. m.) förses ofta med kappor för att sluta intill ansiktet och göras av tunna glasskivor, kittade med celluloid e. d. för att skärvor ej skola lossna, om S. spräckas; även metallplattor med flera springor l. hål användas. Sär-

skilda glassorter finnas för skydd mot röntgensstrålar, ultraviolett, ultrarött (i masugnar m. m.) och försvagning av synligt ljus (snöglasögon o. d.).

Skyddshem, anstalt för beredande av skyddsuppfostran åt vanartade barn. Enl. lagen om samhällets barnavård 6 juni 1924 skall S. finnas för varje landstingsområde samt för stad, som ej deltager i landsting. Två l. flera landsting l. städer kunna förena sig om gemensamt S. Vanartade barn, som på grund av ålder l. vanartens beskaffenhet icke kunna intagas å dylikt S., samt kroppsligt och andligt defekta vanartade barn, skola omhändertagas å särskilda S. S. står under ledning av en styrelse. Reglemente för S. utfärdas av K. M:t. Den statliga uppsikten utövas av en av K. M:t förordnad skyddshemsinspektör.

Skyddshår, se Häst sp. 1157.

Skyddskolloider, emulsionskolloider, som sättas till suspensionskolloider, varigenom dessa bli mera stabila.

Skyddskårer, se Finland sp. 1578.

Skyddsområde, det område omkring en fästning, inom vilket i regel och särskilt vid krigsfara utlänningar ej få vistas och över vilket utländska flygplan ej få passera.

Skyddsring, ringformig ledare, som omger en annan och hålles på samma potential som denna, för att göra det elektriska fältet kring den senare homogent l. för att skydda den för laddningsförlust genom ofullständig isolation. Användes vid mätningar.

Skyddsskog, skog, tjänstgörande som vindskydd, ofta för ömtåligare skogsplantering under första växtåren. Förekommer företrädesvis vid havskuster, där S., ofta bestående av planterad bergtall, *Pi'nus monta'na*, bl. a. tjänar till att binda flygsand, samt vid trädgränsen i fjällen. Jfr Skogslagstiftning.

Skyddsstat, se Protektorat.

Skyddssvep, se Paravan.

Skyddssäd, säd, vari andra växter, spec. vallväxter, insåtts för att skyddas mot blåst och torka. Härigenom vinnes även skörd å jorden det år, då vallen insåtts (jfr Vall). Enär beskuggningen genom S. motverkar den insådda grödans utveckling, begagnas S. huvudsakl. för växter, som äro mindre känsliga för skugga.

Skyddsvärnet, i Sthlm 1910 bildad förening, som verkar för främjande av räddningsarbetet bland frigivna fångar, lösdrivare, alkoholister, prostituerade och i liknande avseenden hjälpbehövande. S. bedriver även förundersökning ang. förbrytare, på vilka villkorlig straffdom kan bli tilllämplig, och övervakning av villkorligt dömda. S. ingår i Svenska skyddsförbundet (se d. o.).

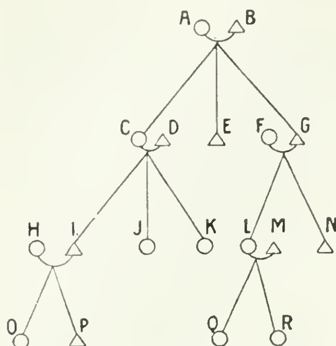
Skydrag, tromb, ett slags miniatyrcyklon, som kan uppkomma såväl över land som över vatten under den varmare årstiden. S. framrusa med stor hastighet och äro genom sin lyftkraft farliga att komma i beröring med. En större mellanform mellan verkliga cykloner och S. äro de i s. Nord-Amerika och Västindien förekommande tornados (se d. o.).

Skye [skaj], största och nordligaste ön bland Inre Hebriderna, Skottland. 1,666 kvkm. 11,000 inv.

Skyfall, våldsamt, ofta kortvarigt regn.

Skygglappar, se Sele.

Skyl, se Skylning.

Skyldskap. Cirkel betecknar man, triangel kvinna, båglinje äktenskap, rakt streck födelse.

Skyldskap (*skyld*, närbesläktad, av *skuld* i bet. förpliktelse) 1. släktskap i egentlig mening, det förhållandet mellan två personer, skyldemän l. släktingar i motsats till oskylda, att antingen den ene är den andres avkomling, s. k. rätt upp- och nedstigande skyldskap, t. ex. förhållandet mellan far och son, l. ock personerna på annat sätt ha gemensam härstamning, s. k. skyldskap å sidan, sidosläktskap, släktskap på sidolinjen (det sistnämnda även använt om S., grundad på utomäktenskaplig börd), t. ex. förhållandet mellan syskon, mellan farbror och brorson, mellan kusiner o. s. v. Sidosläktskapen är antingen helsläkt l. halvsläkt, beroende på om den gemensamma härstamningen omfattar både stamfader och stammoder l. endast endera. Så sägas t. ex. två barn av gemensamma föräldrar vara helsyskon men två barn med endast gemensam fader l. moder halvsyskon. — Vid bestämning av S. använder man sedan gammalt beteckningen led, varmed man menar det antal födelser, som bildar förbindelsen mellan två släktingar. Vid rätt upp- och nedstigande släktskap säges t. ex. mellan föräldrar och barn bestå S. *i första led*, då ju förbindelsen mellan dem utgöres av *en* födelse (å fig. sp. 911 utmärkt genom A och B, å ena sidan samt C, E och G, å andra sidan), mellan farresp. morföräldrar och barnbarn S. *i andra led* (å fig. utmärkt genom A och B i förhållande till I, J, K, L och N) o. s. v. Vid beräkning av sidosläktskap sägas t. ex. två bröder vara besläktade i andra led, enär antalet födelser mellan dem och deras gemensamma stam är två (å fig. t. ex. J och K), kusiner i fjärde led (å fig. t. ex. K och N) o. s. v.

Skylight [ska'jlajt] (eng., eg. himmelsljus), med glasfönster försedd öppning i däck över salong, maskinrum e. d.

Sky'lla och Kary'bdis, enl. forngrekisk saga två havsvidunder, sannolikt personifikationer av klippreven och malströmmen i Messinasundet. Skylla hade sex gap och rovdjurstassar; Karybdis hade ett väldigt gap (jfr Odysseus). Ordspråket, att den, som söker undvika Karybdis, råkar ut för Skylla, avser det förhållandet, att man ofta, då man undviker ett ont, råkar ut för ett annat, ännu värre.

Skyllbergs bruk—Lerbäcks järnväg, se Askersund—Skyllberg—Lerbäcks järnväg.

Skyllbergs Bruks a. b. äger valsverk, gjuteri, mek. verkstad m. m., i Skyllberg, Lerbäcks skn, örebro l., samt tråddrageri, galvaniseringsverk och spikfabrik i det närbelägna Kårberg, Snavlunda skn, örebro l. S. äger dessutom bruk i Rönneshytta

Skylning. Fr. v. Långskyl, hattskylar och snes.

(se d. o.), masugn, sågverk och hyvleri i Skogaholm, torvströfabrik i Mariedam, samtliga i örebro l., samt sågverk och hyvleri i Skönnarbo, östergötl. l. Grundat 1876. Arbetarantal 900.

Skyllersta, se Sköllersta.

Skyllinge, se Sköldinge.

Skylning (av *skyl*, eg. skjul, gömställe), uppsättning av sädeskärvar i skyl för lufttorkning före inbärgningen. Långskylar l. travar bestå av i rad parvis mot varandra lutade kärvar. Som hel trave räknas i s. Sverige 24 l. 20 kärvar. Trindskylar bildas av ett fåtal sammanställda kärvar, som upptill sammanhållas med ett halmband. De äro stundom uppställda kring en i jorden nedsatt stör och äro antingen öppna l. hattskylar, de senare täckta med en hatt av en till flera hattkärvar. Snesar och krakar äro skylar, som ha fotkärvar ställda kring stören, på vilken kärvar äro uppträdda (se Krakning). Snes användes även ss. måttsbeteckning, vanl. 20 kärvar.

Skyltläder, se Rossläder.

Skymmel, detsamma som skimmel.

Skymning, dagsljusets försvagande efter solnedgången. S. förorsakas av ljusstrålarnas spridning, böjning och i någon mån brytning i atmosfären. S. räcker från det ögonblick solen går under horisonten, tills den hunnit c:a 18° under denna. Den första ljusare delen av S. kallas borgerlig S. (tills solen nått 6° under horisonten). S:s största och minsta längd på olika breddgrader framgår av nedanstående tabell:

Bredd-grad	Maximum sommar	Maximum vinter	Minimum höst och vår
0°	... 1 t. 16 m.	1 t. 16 m.	1 t. 10 m.
10°	... 1 ,, 19 ,,	1 ,, 17 ,,	1 ,, 11 ,,
20°	... 1 ,, 25 ,,	1 ,, 20 ,,	1 ,, 14 ,,
30°	... 1 ,, 38 ,,	1 ,, 27 ,,	1 ,, 21 ,,
40°	... 2 ,, 5 ,,	1 ,, 39 ,,	1 ,, 31 ,,
50°	... —	2 ,, 2 ,,	1 ,, 49 ,,
60°	... —	2 ,, 50 ,,	2 ,, 21 ,,
70°	... —	5 ,, 31 ,,	3 ,, 31 ,,

På högre bredd än 50° går solen under sommaren aldrig ned så djupt som 18°, varför S. säges råda hela natten. Vid polerna är S:s längd 50 dygn. — S. kan förlängas genom atmosfäriska förhållanden, t. ex. vissa molnformer (särskilt cirro-cumulus och cirro-stratus), l. ock föroreningar i atmosfären (se Röda skenet, Vitanätter och Nattmoln), vilka ökar ljusets återkastande mot jordytan. S. åtföljas av en mängd vackra färgfenomen, av vilka det mest kända är aftonrodnaden, varvid den v. himmelsdelens färg småningom övergår från den naturliga blå

Johan Skytte. Samtida målning.

till grön, gul, orange och purpur. Även den ö. himmelsdelen kan ibland förete purpurfärg, dock endast vid S:s början. Särskilt praktfull är alpglöden (se Luftspegling). — Soluppgången föregås av en rad liknande fenomen som S., med ett gemensamt namn kallade gryningsfenomen. De olika ljuseffekterna uppträda härvid i omvänd ordning och äro möjligen något mindre utpräglade.

Skymnäs—Munkfors järnväg, se Nordmark—Klarälvens järnvägar.

Sky'ros, grekisk ö bland n. Sporaderna i Egeiska havet. 204 kvkm. 3,500 inv.

Skyskrapa (efter eng. *skyscraper*), hus med ett tiotal l. flera våningar. S. finnas framför allt i de amerikanska storstäderna, främst New York (se d. o. sp. 788 och ill. sp. 789—790). Jfr även Nordamerikansk konst sp. 894 f.

Skyter [sky'-], forntida folkstammar, som bebodde områdena närmast n. om Svarta havet, Skytien. Att döma av bevarade språkrester voro de fränder till perserna (jfr Iranska språk sp. 1488), men andra drag tyda på uppblandning med mongoler. En del av S. voro bofasta och drevo spannmålsodling, andra åter voro nomader. S:s kultur, som tidigt rönte inflytande från Grekland, är bäst känd genom fynd (spec. guld- och silverföremål) i de stora gravhögarna, *kurga'ner*, på Krim och i närliggande områden. Den ur djurframställningar utvecklade skytiska ornamentiken synes ha varit av förebildlig betydelse för uppkomsten av den germanska folkvandringstidens ornamentik. Mot slutet av 600-t. f. Kr. företogo S. flera infall i v. Asien och bidrogo trol. väsentligt till det assyriska rikets fall. Perserkonungen Dareios I:s krigståg mot S. 513 f. Kr. misslyckades. Från 200-t. f. Kr. spela S. ej längre någon aktiv roll i historien.

Skyto'polis, den hellenistiska tidens namn för den från G. T. (Dom 1:27 m. fl.) bekanta, urspr. kananeiska staden Bet-Sean (numera *Besan*), belägen på en slätt v. om Jordan. Namnet S. sammanhänger möjligen med skyternas infall i Palestina på 600-t. f. Kr.

Skytte, adliga ätter, varav en gren, S. af Sätra, fortlever. 1. Johan Schroderus (jfr d. o.), f. 1577, d. 1645, adlad S. 1603, frih. till Duderhof (Ingermanland) 1624, ämbetsman, diplomat. S. var son till en borgmästare i Nyköping l. enl. ett rykte till hertig Karl (Karl IX). Han utsågs till prins Gustav Adolfs lärare, blev 1612 chef för kammaren, 1617 riksråd och 1629 generalguvernör i Livland och Kurland. Som diplomat visade han vid flera tillfällen stor duglighet. Till Axel och

Gabriel Gustavsson Oxenstierna råkade S. i spänt förhållande, särskilt efter Gustav II Adolfs död, då S. ej erhöll den av honom ivrigt åtrådda rikskanslersposten utan måste nöja sig med presidentskapet för Göta hovrätt (1634). Inom rådet intog han en inflytelserik ställning och verkade för stärkande av såväl rådets som riksdagens ställning gentemot den av ätten Oxenstierna dominerade förmyndarregeringen. — S., som hyste stora bildningsintressen och ägde omfattande lärdom, var från 1622 Uppsala universitets kansler och instiftade Skytteanska professuren (se d. o.). — 2. Bengt S., f. 1614, d. 1683, den föreg:s son, frih., ämbetsman, politiker. S., som var opålitlig och intrigant, stod en tid högt i drottning Kristinas gunst, blev 1646 landshövding i Uppsala l. och 1647 tillika i Sthlms l. samt 1648 riksråd. 1663 utnämndes han till president i Wismarska tribunalet men miste f. å. alla ämbeten på grund av sina stämplingar till förmån för hertig Adolf Johan. — Jfr Schütte.

Skytte. 1. Sjukdomar på plantor och (spec. unga) träd av tall och gran, orsakade av svampar, tillhörande *Ascomyce'tes*. Tallskytte orsakas av *Lophode'rmium pina'stri*: barren bli brunl. gulfläckiga, bortdö och avfalla. Sjukdomen bekämpas i plantskolor med Bordeauxvätska. Förekommer liksom granskytte (orsakad av *Lophodermium abi'etis*) mest i s. och v. Sverige. Snöskytte, på tall, orsakad av *Phaci'dium infe'stans*, har fått sitt namn därav, att endast de grenar, som under vintern varit snötäckta, angripas. Barren bli bruna l. grå och kvarsitta över sommaren. Snöskytte förekommer mest i Norrland. — 2. Se Jakt. — Jfr även Skytterörelsen.

Skyttea'nska professuren, en genom donation av Johan Skytte 1622 grundad professur i "vältalighet och statskunskap" vid Uppsala univ. S. tillsättes enl. donationsurkundens bestämmelse genom patronatsrätt, ärftlig enl. fastställd ordning bland Skyttes ättlingar (nuv. patronus landshövding greve A. Mörner). Sedan 1682 har utnämningen dock underställts K. M:ts stadfästelse, och sedan 1915 skall professuren sökas på vanligt sätt och de sökandes kompetens bedömas av särskilda sakkunniga. Från att länge huvudsakl. ha representerat den på de klassiska traditionerna vilande vältaligheten ss. akademisk disciplin är S. sedan början av 1800-t. universitetets statsvetenskapliga, "politiska" lärostol. Med S. är förenad ämbetsbostad, Skyttea'num, en vacker 1600-talsbyggnad.

Skyttea'nska skolan (förut Skytteanska lappskolan), grundad 1630 genom donation av Johan Skytte och avsedd för undervisning av lapparnas barn. S., först förlagd till Lycksele, sedan till Tärna, är numera statsfolkskola för barn inom Tärna skoldistrikt.

Skyttegrav, äldre benämning på skyttevärn.

Skyttegravsartilleri utgöres av granatkastare (se d. o.). Vissa lättare typer av S. användes även i det rörliga fältkriget.

Skyttel (etym. besläktat med *skjuta*), se Vävning.

Skyttelinje, se Spridd ordning.

Skytten (lat. *Sagitta'rius*), stjärnbild på s. hemisfären. Se även Djurkretsen.

Skytterörelsen, det av staten understödda frivilliga skytteväsendet, har till föregångare dels de på 1820—30-t. bildade skjut- och jägarförbund, vilkas verksamhet huvudsakl. skulle avse jaktvård men som i stor utsträckning ägnade sig åt ren målskjutning, dels målskjutningssällskap med endast sportskjutning på sitt program, av vilka de första uppstodo 1831—34, dels s. k. skarpskytteföreningar, de äldsta från 1830-t., vilka på frivillig väg arbetade på skjutskicklighetens höjande i försvarsgagnande syfte. Mera direkt härleder sig skytteväsendet från den på 1860-t. till följd av den då tryckande utrikespolitiska atmosfären och Sveriges egen försvarsfrågas oklara läge hastigt uppblomstrande s k a r p s k y t t e r ö r e l s e n, som avsåg bildandet av frivilliga kårer till ortsförsvarets tjänst. Under ledning av V. Rydberg, A. Blanche, A. Sohlman m. fl. spridde den sig hastigt över hela landet, och 1867 räknade de lokala skarpskytteföreningarna över 40,000 medl. Intresset mattades dock snart, och medlemsantalet sjönk till 12,000 1877. F. å. ändrades villkoren för statsunderstöd, som därefter skulle utgå även till sådana skytteföreningar, som icke bedrevo militära övningar. Skarpskytteföreningarna ombildades l. upplöstes och i deras ställe trädde skytteföreningar, vilka endast ägnade sig åt målskjutning. — Ny vind i seglen fick den sålunda ombildade S. genom ”Centralstyrelsen för Sveriges frivilliga skytteföreningar” (1889), vars förslag till en riksorganisation fastställdes 1893. 1903 ersattes centralstyrelsen av ”Skytteförbundens överstyrelse”, vars ledamöter skulle utses av förbunden vid resp. ordinarie förbundsmöten. 24 mars 1916 fastställde K. M:t nya grundstadgar för S., varigenom bl. a. dess olika sammanslutningar gåvos rättssubjektivitet. Enl. dessa ännu gällande grundstadgar är S:s uppgift ”att befrämja skjutskickligheten bland svenska folket, att utveckla och höja dess fosterländska anda samt att hos detsamma väcka och underhålla ett levande intresse för fäderneslandets försvar”. Lokala *skytteföreningar* (kunna även benämnas skyttegillen, skyttesällskap, skytteklubbar, skarpskytteföreningar e. d.) äro i regel landstormsområdesvis sammanförda till *skyttekretsar. Skytteförbund* omfatta i regel samtliga skytteföreningar inom ett län. Då Stockholm bildar ett eget, Älvsborgs och Kalmar län äro uppdelade i vardera två förbundsområden, blir förbundens antal i hela riket 27. Närmast under K. M:t utövar *Skytteförbundens överstyrelse* ledningen av det frivilliga skytteväsendet, och överstyrelsens *verkställande utskott* handhar de löpande göromålen. Statsunderstödet ökades efter organisationens genomförande för varje år ända till 1922, då det utgjorde 1,376,000 kr. Därefter har det nedskurits till 500,000 kr. Det användes till administration, till skyttepris vid förbundens och föreningarnas tävlingsskjutningar och vid riksskyttetävlingar, till instruktörsarvoden inom föreningarna, delvis till fri ammunition samt till skjutbanors ordnande. Anslutningen till det frivilliga skytteväsendet nådde under världskrigets första år sin kulmen. Särskilt efter nedskärningen av statsunderstödet har tillslutningen för varje år minskats ända till 1925 (jfr tabel-

År	Antal föreningar	Medlemsantal aktiva	Medlemsantal passiva	Lossade skott
1915	2,434	199,592	12,323	20 mill.
1925	1,771	106,351	8,640	11 mill.
1926	1,719	108,668	9,243	12 mill.

len). Numera kan ånyo förmärkas ökat intresse. 1926 fullgjorde 89,579 medl. villkoren för åtnjutande av statsunderstöd och förvärvade 12,936 statens skytteutmärkelsetecken (skyttemärken, årtalsmärken, riksmedaljer och årtalsdiplom). Sedan 1893 ha förvärvats 291,889 skytteutmärkelsetecken och lossats 336 mill. skarpa skott.

Skyttevärn, se Stridsvärn.

Skytts härad i Oxie och Skytts domsaga, Malmöh. l., omfattar socknarna Anderslöv, Fru Alstad, V. Alstad, Lilla Slågarp, Stora Slågarp, Fuglie, Vällinge, Stora Hammar, Räng, Håslöv, Bodarp, Skegrie, Maglarp, V. Tommarp, Hammarlöv, V. Vemmerlöv, Gylle, Kyrkoköpinge, Dalköpinge, Gislöv och Bösarp.

Skytts kontrakt i Lunds stift omfattar pastoraten Vällinge och Fuglie; Trälleborg och Maglarp; Räng och Stora Hammar; Håslöv, Bodarp, V. Tommarp och Skegrie; V. Alstad, Fru Alstad, Stora Slågarp och Lilla Slågarp; Dalköpinge, Gislöv, Bösarp och Simlinge; Hammarlöv, V. Vemmerlöv, Gylle och Kyrkoköpinge; Skanör och Falsterbo.

Skywriting [ska'jrajting] (eng., eg. himmelsskrift), se Reklam sp. 958.

Skå, socken i Sthlms l., jämte Sånga (och framdeles Färentuna och Hilleshög) pastorat i Uppsala stift. 655 inv. — Till Stat. hist. mus. har från kyrkan förvärvats en (rekonstruerad) korkåpa med ytterst märkliga engelska broderier (opus anglicanum) från omkr. 1325. Se ill. till Konstsömnad sp. 1139.

Skådebanan, en 1910 på initiativ av W. Stenström stiftad sammanslutning med syfte främst att sätta mindre bemedlade i tillfälle att njuta god scenisk konst, ett ändamål, som S. sökt förverkliga framför allt genom att förhyra hela teatrar l. föreställningar och till betydligt nedsatta priser lämna sina medlemmar tillträde till dessa. S. har sedan 1911 om somrarna även bedrivit en omfattande verksamhet med kringresande friluftsteatrar.

Skådebröd, eg. ”ansiktets bröd”, d. v. s. bröd, som uppläggas inför Guds ansikte, omtalas i G. T. redan i gammal tid (1 Sam. 21). S. voro tydligen från början föreställda ss. en gudomens spis och ombyttes tid efter annan.

Skådepenning, äldre benämning på medalj.

Skådespel, drama (se d. o.); i inskränkt bet. allvarligt drama med lyckligt slut; i överförd bet.: syn, anblick.

Skådespelarkonst, se Teater.

Skål. Bruket av ordet S. i förbindelsen ”dricka någons skål” o. d. härleder sig av dess äldre bet.: dryckesbägare. Den svenska seden att ”dricka till” bottnar i en vida spridd sed att vid högtidliga tillfällen beledsaga varje dryck med en tillägnan och en därmed förbunden önskan, på vars uppfyllelse i detta sammanhang man trodde. Denna rit spelade stor roll i den yngre germanska hedendomens gudstjänst. Vid jul drack man sålunda Frejs S. l. ”minne” ”för årsväxt och fred”.

Kanal i Venedig. Målning av Karl Skånberg.

Vid kristendomens införande bibehöllos minnedrickningarna men riktades nu till Kristus, Maria och helgonen. I gillena ingick alltid högtidlig dryckestillägnan i ceremonielen; härigenom torde skåldrickningen ha bevarats även efter reformationen, då den likväl förlorade sin religiösa karaktär. Den gamla innebörden framgår dock av att man "dricker för någons välgång" o. d.

Skålbräder. 1. Se V a l v. — 2. S. l. s k å l v i r k e, kollektiv benämning på allt vid ett bygge uppstående avfallsvirke.

Skålen, smärre bensvulster omkring kronleden hos häst, stå vanl. i förbindelse med inflammation i leden (se R i n g k o t a).

Skålformiga fördjupningar, se Ä l v k v a r n a r.

Skålformig lagring, lagringsförhållandena i en bassäng (se d. o.), där alltså samtliga lager luta från kanterna mot mitten. S. förekommer i Skånes rät-lias (Höganäs-Billesholmsområdet).

Skålig avsöndring, s k å l f o r m i g a v s ö n d r i n g, detsamma som klotformig avsöndring (se A v s ö n d r i n g. *Geol.*).

Skålknalle, se G å r d f a r i h a n d e l.

Skållerud, socken i Älvsb. l., jämte Ör, Holm, Dalskog, Gunnarsnäs och Järn pastorat i Karlstads stift. 2,565 inv.

Skålning, se V a l v.

Skålpund, se P u n d.

Skålrost, se R o s t s v a m p a r.

Skålsnäcka, *Pate'lla vulga'ta*, en art marina S n ä c k o r med skålformigt skal och gälar i krans omkring den runda fotskivan. S. sitter vanl. hårt fastsugen vid klippor i vattenbrynet. Allmän vid Sveriges västkust.

Skålvirke, se S k å l b r ä d e r 2.

Skånberg, K a r l, f. 1850, d. 1883, målare. Urspr. yrkesmålare, kom S. efter studier vid Konstakademin 1875 till Paris och vistades återstoden av sitt liv mest på resor. Han tog intryck av de franska impressionisterna, och särskilt i hans hamnbilder från Holland och Venedig, varpå Nat. mus. och Göteborgs mus. äga flera goda prov, framträder ett fint sinne för atmosfärens skiftningar. I rent måleriskt avseende visar han sig, särskilt i sina mindre skisser, som en av de största begåvningarna inom sin generations "Parissvenskar".

Skåne (fsv. *Skane*, av omtvistad härl., möjl. etym. identiskt med *Skandinavien*), Sveriges sydligaste landskap, mellan 55° 20′ och 56° 32′ n. br. samt 3° 28′ och 5° 37′ v. l. från Sthlm, gränsar i ö. till Blekinge och Östersjön, i s. till Östersjön, i v. till Öresund och Kattegatt, i n. till Halland och Småland; till S. höra Ven och Hallands Väderö. S. är Sveriges tätast befolkade och näst Väster-

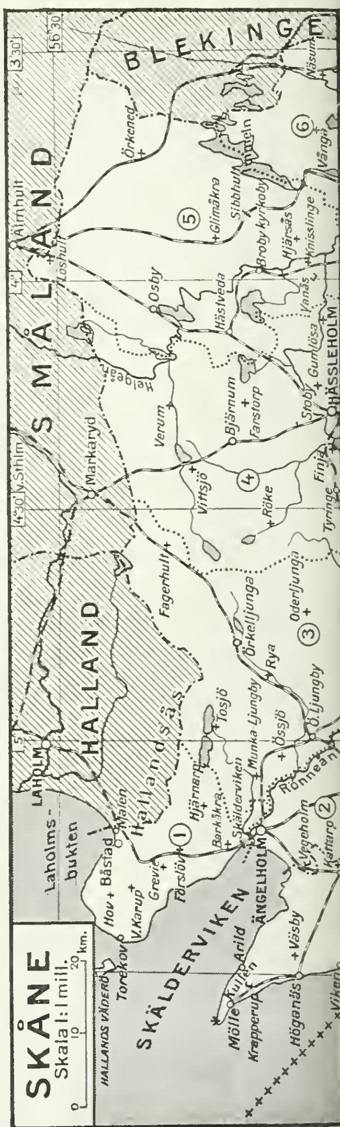
götland dess folkrikaste landskap. 11,303 kvkm. 749,575 inv. — *Naturbeskaffenhet.* Kusten är mestadels låg och flack; mest utpräglade undantag utgör Kullen. Flerstädes utbreda sig vidsträckta flygsandsfält, ss. på den udde, där Skanör och Falsterbo ligga, och vid Hanöbukten, där dynerna nå en höjd av 30 m. I v. märkas Skälderviken, S:s enda större vik, de halvcirkelformiga Lundåkra- och Lommabukterna samt Höllviken, i ö. Hanöbukten. — Till större delen är S. ett övervägande småvågigt slättland. S:s s.v. hälft från Ängelholmsslätten i n.v. utgör ett sammanhängande slättområde, som är Sveriges tätast befolkade och förnämsta jordbruksbygd; dess ytlager består huvudsakl. av kalkhaltig moränlera. Typisk är Söderslätt. I ö. utbreder sig den sandiga Kristianstadsslätten. Markerat framträda S:s "åsar", horstplatåer, vilka genomdraga S. i n.v.—s.ö. huvudriktning. Bland dem ha Nävlinge-, Linderöds- och Romeleåsarna endast mot n.ö. en i terrängen framträdande brant, medan Kullen, Söderåsen och Hallandsås ha allsidigt utvecklade sluttningar. I n. nå utlöpare av sydsvenska höglandet in i S. Urbergsterrängen täckes av föga bördigt, i allm. skogbärande morängrus. — I det sjörikaste området i n.ö. ligger den största insjön, Ivösjön (avlopp Skreboån), och i landskapets mitt Ringsjön (avlopp Rönneån). Bland vattendrag märkas f. ö. Helgeån och Löddeån (Kävlingeån). — *Geologi.* Norra S. är en del av Fennoskandias urbergsområde, medan s.v. S. tillhör Mellan-Europas sönderstyckade horstområde. Från n.v. till s.ö. genomdras S. av ett stort antal förkastnings-

Skånes berggrund.

linjer, begränsande urbergshorstarna, de s. k. åsarna, mot omgivande slätter med sedimentär berggrund. Den mäktigaste förkastningen (språnghöjd minst 2,000 m., möjl. det dubbla) begränsar Romeleåsen mot s.v. U r b e r g e t består huvudsakl. av järngnejs. Större granitmassiv förekomma endast i n.ö., där berggrunden även genomsättes av talrika gångar av diabas l. hyperit. En serie glimmerskiffrar, kvartsiter och leptiter vid Västanå (n.ö. S.) utgör trol. en svagt metamorfoserad rest av vulkaniska tuffer och sediment i det eljest till oigenkännlighet förskiffrade urberget. — D e n s e d i m e n t ä r a b e r g g r u n d e n. Mellan Romeleåsen å ena sidan samt Kullen, Söderåsen och Linderödsåsen å den andra utbreder sig ett stort område med kambrosilurisk berggrund; endast en mindre del härav tillhör kambrium (Hardebergasandstenen, som vilar på urberget, samt alunskiffrar med inlagringar av svart kalksten) och ordovicium (svarta lerskiffrar med kalkstensbäddar),

medan huvudmassan tillhör gotlandium l. silur (rastrites-, retiolites- och colonusskiffer samt Öved-Ramsåsaserien med Övedsandstenen, skiffer och kalksten). Kambrosiluren, som blivit starkt rubbad genom förkastningarna och är genomsatt av diabasgångar, beräknas ha en sammanlagd mäktighet av 1,400 m., varav 1,100 à 1,200 m. komma på gotlandium. I n.v. och s.ö. täckes detta område delvis av mesozoiska sediment, närmast av de s. k. Kågerödsbildningarna (brokiga leror och sandstenar), i regel räknade till triassystemet och vilande på rödvittrad silurisk berggrund. De täckas i sin tur av rät-lias. Från Skälderviken ned mot Ringsjön vila liaslager direkt på urberget. Slutligen kommer kritsystemets övre del, senon och danien. I Ystadstrakten vila märgelskiffer och kalksten av äldre senonisk ålder på rät-liaslager, som i vissa fall stupa vertikalt. S.v. om Romeleåsen utgöres såvitt bekant berggrunden av danien, som vid Malmö underlagras av skrivkrita (senon). På Kristianstadsslätten jämte s. v. Blekinge och i Båstadsområdet jämte sydligaste Halland vilar senonisk kalksten direkt på urberget. Tertiärsystemet är representerat av paleocen märgel på danienkalksten vid Klagshamn samt av talrika basaltkupper n. om Ringsjön. De flesta sediment ha bildats under perioder, då S. varit sänkt under havsytan. I sedimenten finnas massor av fossil, mest av ryggradslösa havsdjur, men även ryggradsdjur ha påträffats, bl. a. rester av de äldsta kända fiskarna i Öved-Ramsåsaserien samt av krokodiler, sköldpaddor, plesiosaurier och dinosaurier i kritsystemet. Under mellanpe-

Härader i Kristianst. l.

1. Bjäre. 2. S. Åsbo. 3. N. Åsbo. 4. V. Göinge. 5. Ö. Göinge. 6. Villands. 7. Gärds. 8. Albo. 9. Järrestads. 10. Ingelstads.

Härader i Malmöh. l.

11. Luggude. 12. Rönnebergs. 13. Onsjö. 14. Harjagers. 15. Frosta. 16. Torna. 17. Färs. 18. Bara. 19. Oxie. 20. Skytts. 21. Vemmenhögs. 22. Ljunits. 23. Herrestads.

Oppmannasjön i n.ö. Skåne.

rioderna, som varit de utan jämförelse längsta, har S. varit land. — De lösa jordlagren äro kvartära (glaciala och postglaciala. Jfr Kvartärtiden). — *Växtvärld.* S. faller nästan helt inom det sydsvenska lövskogsområdet. De naturliga skogarna bestå huvudsakl. av bok samt vanlig ek och vinterek jämte andra lövträd. Gran finnes vild blott i n.ö. S., tall även i övriga delar; barrskog förekommer dessutom planterad. Ljunghedar och mossar finnas spec. i n. Floran hyser många sydliga element (t. ex. orkidéer, avenbok, naverlönn). Kulturen har starkt ändrat den ursprungliga naturen. Många sydländska arter kunna i S. med fördel odlas (t. ex. valnöts- och mullbärsträd). Bekanta äro vid. de skånska pilalléerna (av *Sa'lix a'lba*). — S. innesluter Sveriges förnämsta jordbruksområde. Det har även betydande industri, bergsbruk (stenkol) och fiske. — I S. ligga städerna Malmö, Hälsingborg, Lund, Landskrona, Kristianstad, Trälleborg, Ystad, Eslöv, Ängelholm, Hässleholm, Simrishamn och Skanör med Falsterbo. S. delas i Malmöh. l. och Kristianst. l. samt tillhör Lunds stift. — Om S:s *vapen* se ill. till Landskapsvapen sp. 199—200. — *Historia.* S. befolkades under äldre stenåldern. I och med åkerbrukets införande under yngre stenåldern finner man en bofast befolkning över hela S. med en högt utvecklad flintkultur. Att döma av Jordanes beboddes det på folkvandringstiden av flera mindre stammar. Vid vikingatidens början synes det relativt tätt befolkade S. ha utgjort en huvuddel av det danska riket. Omkr. år 1000 började landet kristnas. Ett biskopssäte upprättades under 1000-t:s senare hälft i Lund, som sedan Knut den stores tid var S:s medelpunkt; ett annat biskopssäte i Dalby uppgick snart i Lunds stift (se d. o.). De lundensiska ärkebiskoparna voro S:s mäktigaste män. Konungen representerades i S. av en ”gälkare”. Landskapet hade sin egen lag, Skånelagen (se Landskapslagar sp. 196), som var gällande i hela stiftet. Av stor betydelse var det mycket givande sillfisket i Öresund (jfr Skanör med Falsterbo). Emedan S. under det allmänna förfallet i Danmark på 1320-t. råkat tillfalla en holsteinsk greve ss. pant och utsattes för svårt förtryck, reste sig skåningarna 1332 och hyllade Magnus Eriksson av Sverige ss. sin konung. S. blev för en kort tid ett med Sverige och Norge sidoordnat rike, som emellertid redan 1360 återerövrades av Valdemar Atterdag av Danmark. Dennes nederlag i striden mot hansestäderna medförde, att dessa 1370—85 voro i besittning av v. S. och därmed även av inkomsterna av de rika sillfiskena. Unionstidens svensk-danska krig

Skåne. Bondgård med pilallé, Malmöh. l.

utsatte S. för flera härjningar (främst Karl Knutssons tåg 1452). Kristian II vann genom sina reformplaner talrika anhängare bland S:s bönder och borgare. För hans sak gjorde bönderna 1525 öppet uppror mot Fredrik I och tog borgerskapet i Malmö parti under Grevefejden. Reformationen krossade Lundabiskoparnas maktställning och ökade adelsherraväldet. 1500-t. och 1600-t:s början är den skånska adelns storhetstid. Det svensk-danska kriget 1657—58, varunder endast mindre strider utkämpades i S., medförde, att S. i Roskildefreden avträddes till Sverige. S. blev jämte Blekinge ett svenskt generalguvernement (till 1719). Befolkningen synes ha förhållit sig passiv inför det plötsliga nationalitetsombytet, om ock vissa missnöjesyttringar under den närmaste tiden förekommo. Karl XI:s förmyndarregering arbetade med kraft och framsynthet på att assimilera S. med Sverige. Särskilda kommissioner för S. tillsattes tid efter annan för att nyordna förhållandena och avhjälpa talrika uppkomna svårigheter. För detta verkade även en lantdag i Malmö 1662. 1668 skapades ett kulturellt centrum för S. i Lunds universitet. Det svensk-danska kriget 1675—79 gjorde S. ånyo till krigsskådeplats och syntes en tid skola leda till dess återförening med Danmark. Befolkningen anslöt sig till stor del till danskarna, och snapphanarna (se d. o.) tillfogade svenskarna stora förluster. Efter fredsslutet fullföljde Karl XI sammansmältningssträvandena med än större målmedvetenhet, och S. blev snabbt en svenskspråkig provins. Frihetstiden och än mer gustavianska tiden, då hoveriskyldigheten avlöstes och enskiftet infördes, voro blomstringstider för S. Den nyaste tiden har gjort S. till ett av Sveriges främsta industriområden. Kulturellt ha skåningarna i viss mån bevarat en särställning, i det de med utpräglad rotfasthet och uppskattning av de egna traditionerna företräda en starkare provinsiell självkänsla än de centralare riksdelarna. — *Kulturminnen.* Talrika boplatser i strandvallarna längs kusterna utvisa den äldsta bebyggelsen. Ett stort antal stenkammargravar — dösar,

Skåne. Kullen.

gånggrifter och hällkistor — vittna om stenålderskulturens rikedom. Såväl från den följande kopparåldern som bronsåldern ha rika redskaps- och vapenfynd gjorts. En av S:s märkligaste gravar från bronsåldern är stenkammargraven i Kivik (se d. o.). Fynden från järnåldern äro däremot relativt fattiga, trol. beroende dels på gravskickets förenkling, varigenom föremålen lättare förstörts, dels på avfolkningen under vissa delar av perioden. En stor mängd bautastenar, domarringar och andra stensättningar, av vilka den vid Kåsaberga ö. om Ystad är den ståtligaste, förekomma. Ett fåtal runstenar, de flesta med kristna kors, ha påträffats inom S. Ett av de märkligaste runminnesmärkena har stått vid Hunnestad nära Ystad. — S:s rika konsthistoria är före 1650-t. en del av Danmarks (jfr Dansk konst). De äldsta, på 1000-t. uppförda kyrkorna voro av trä och äro nu försvunna med undantag för sparsamma rester av en lundensisk stavkyrka, Sancta Maria in foro. Mot årh:s slut grundlades de första stenkyrkorna, biskopskyrkorna i Dalby (se d. o.) och Lund (se Lunds domkyrka). Stenarkitekturens allmänna uppblomstring infaller under 1100-t:s senare och 1200-t:s förra hälft och står i samband med fullbordandet av Lunds domkyrka. Under denna period tillkomma en rad ståtliga romanska landskyrkor, för vilka ett rikt absidkor är utmärkande, ss. Hammarlunda, Hammarlöv, Hedeskoga, Höör, Vallkärra och ö. Herrestad. Även domkyrkans tornbygge vid 1100-t:s slut finner avläggare bland landskyrkorna, i det Vä och Färlövs (se dessa ord) kyrkor förses med tvillingtorn. Portaler och skulpturdetaljer vittna om en framstående stenhuggarkonst, som även framträder i präktiga dopfuntar. Vid sidan om naturstenen användes teglet som byggnadsmaterial redan vid 1100-t:s slut i Gumlösa (se d. o.) kyrka och blir under gotiken förhärskande. Endast få gotiska kyrkor uppföras, huvudsakl. i städerna, ss. den vackra S:t Petri kyrka i Malmö (se d. o. sp.

Skåne. Trolle-Ljungby slott.

1136). Vid sidan om arkitekturen intar monumentalmåleriet en framskjuten plats i S:s romanska konst. Märkliga målningar, visande franskt inflytande, ha bevarats i Bjäresjö (se ill. till Målarkonst sp. 463—464), Vallkärra och Vä kyrkors kor. Även från unggotisk tid finnas valvmålningar (Snårestad), och mot medeltidens slut erhålla kyrkorna allmänt i samband med valvslagning målningar. Träskulpturen når sina högsta resultat på 1200-t. — Ur ett tillfälligt förfall närmast efter reformationen reste sig den kyrkliga konsten under Kristian IV:s tid, då dels ståtliga kyrkor uppfördes, främst Genarps (se d. o.) sockenkyrka och Trefaldighetskyrkan i Kristianstad (se d. o.), dels praktfulla renässans- och barockinredningar utfördes i flera kyrkor av framstående träsnidare, ss. Kremberg och Ganssog (se dessa ord). 1800-t:s insats präglas av en oftast missriktad restaureringsiver, varom bl. a. de för skånska kyrkor så karaktäristiska trappgavelröstena vittna. — Profanarkitekturens glansperiod infaller under 1500-t. och förra delen av 1600-t., då de skånska adelsmännen åt sig uppförde ståtliga, ofta starkt befästa slott, av vilka de flesta trots krig och senare ombyggnader ha bevarat sin ursprungliga prägel. De äldsta skånska borgarna från övergången mellan medeltid och renässans, Glimmingehus, Örup, Bollerup (se dessa ord) m. fl., bestå endast av en rektangulär länga av gråsten l. tegel. Den fullt utbildade renässansborgen, helt av tegel, består av fyra kring en borggård

Skåne. Hannas' kyrka.

slutna längor med diagonalt ställda hörntorn (Torup, Vittskövle, se dessa ord). I och med att försvarssynpunkten blev mindre väsentlig, fick den slutna borgtypen vika för den trelängade, bestående av huvudbyggnad och framspringande flyglar (Trolle-Ljungby), och större omsorg nedlades på den konstnärliga utsmyckningen (Svenstorp, se d. o.). Den egenartade skånska slottsbyggnadskonsten avtynar, sedan S. införlivats med Sverige. I likhet med kyrkorna blevo de skånska slotten på 1800-t. föremål för hårdhänta restaureringar, utförda främst av K. G. Brunius och F. Meldahl. I några fall blev resultatet fullständiga nyskapelser, ss. Trolleholm och Trollenäs (se dessa ord).

Skånela, socken i Sthlms l., jämte Norrsunda pastorat i Uppsala stift. 490 inv. — Kyrkan, med torn över koret, uppfördes vid 1100-t:s början.

Skånelagen, se L a n d s k a p s l a g a r sp. 196.

Skånelaholm, gods i Skånela skn, Sthlms l. Slottet uppfördes vid 1600-t:s mitt.

Skåne—Smålands järnväg (S. S. J.), en 147 km. lång, normalspårig järnväg från Värnamo över Ljungby och Markaryd till Kärreberga vid Hälsingborg—Hässleholms järnvägar. S. öppnades för trafik successivt 1894—99. Äg. S:s a. b., Hälsingborg.

Skånings härad i Skånings, Vilske och Valle domsaga, Skarab. l., omfattar socknarna Skånings-Åsaka, Händene, Skara landskommun, Härlunda, Marum, Vinköl, V. Gerum, Synnerby, Skallmeja, Trässberg, Härjevad, Saleby, Öttum, Jung, Fyrunga, Kvänum, N. Vånga och Edsvära.

Skånings och Valle härads tingslag, Skarab. l., omfattar Skånings och Valle härader samt ingår i Skånings, Vilske och Valle domsaga.

Skånings, Vilske och Valle domsaga, Skarab. l., utgöres av två tingslag, Skånings och Valle härads tingslag och Vilske härad och tingslag. 24,495 inv.

Skånings-Åsaka, socken i Skarab. l., jämte N. Ving, Stenum och Skärv pastorat i Skara stift. 865 inv.

Skånska Aftonbladet, M a l m ö t i d n i n g e n, konservativ söckendagstidning i Malmö, grundad 1880.

Skånska bomullskrutfabriks a. b., Landskrona, grundat 1893, tillverkar vid Dösjöbro, Annelövs skn, Malmöh. l., bomullskrut, trotyl och hexanitrodifenylamin, kollodium, färger och fernissor.

Skånska cement a. b., Malmö, grundat 1871, äger cementfabrik, kalkbrott och kalkbruk i Limhamn samt cementfabrik, tegelbruk, kalkbrott och stenhuggeri vid Hällekis.

a. b. Skånska cementgjuteriet, Sthlm, grundat 1887, utför husbyggnader samt väg- och vattenbyggnadsarbeten och tillverkar cementvaror vid 12 olika fabriker. C:a 2,300 arbetare.

Skånska Dagbladet, daglig tidning i Malmö, grundad 1888, moderatliberal och särskilt inriktad på jordbruksintressen.

Skånska dragonregementet, K. 6, Ystad, uppsatt i början av Karl XI:s regering, skall enl. 1925 års försvarsordning uppgå i Skånska kavalleriregementet.

Skånska hovrätten, officiellt H o v r ä t t e n ö v e r S k å n e o c h B l e k i n g e, se H o v r ä t t.

Skånska husarregementet, K. 5, uppsatt i början av Karl

XI:s regering, förlagt till Hälsingborg och Uppsala, skall enl. 1925 års försvarsordning uppgå i Skånska kavalleriregementet.

Skånska kavalleriregementet skall enl. 1925 års försvarsordning organiseras ss. enda kavalleriregemente i Skåne och vara förlagt i Hälsingborg.

Skånska Social-Demokraten, söckendagstidning i Hälsingborg, grundad 1907 av A. Christiernson, som var dess redaktör till 1917.

Skånska trängkåren, T. 4, Hässleholm, uppsatt 1894, intill 1904 benämnd Wendes trängkår.

Skånska Ättikfabriken, a. b., äger i Perstorp, Kristianst. l., sågverk, glasbruk, destillationsverk, ättiksyrefabrik m. m. Firman grundad 1883, bolag 1926.

Skåpafors, se Gustavsfors fabrikers a. b.

Skårby, socken i Malmöh. l., jämte Balkåkra och Snårestad pastorat i Lunds stift. 990 inv.

Skåre, se Jakt sp. 26.

Skåre, fiskeläge i Maglarps skn, Malmöh. l., v. om Trälleborg. Utmärkt hamn. C:a 230 inv.

Skäck (ty. *Schecke,* eg. fläckig), häst (jfr d. o. sp. 1158) l. nötkreatur med sammanhängande, stora, vita fält, blandade med mörkare fält.

Skäckspinnare, *E'ndromis versicolo'ra,* en art fjärilar av fam. *Lasioca'mpidae.* Hanens vingar bruna, honans vitaktiga med vita, svartkantade tvärlinjer. Bredd mellan vingspetsarna 55—90 mm. Larver på björk o. a. lövträd.

Skädda (eg. flat skiva; av en indoeuropeisk rot *skid,* klyva). *Skeppsb.* Under propellern framdragen skena till skydd vid grundstötning. Se även Logg sp. 699 och Roder. — *Zool.* Namn på vissa flundror (jfr d. o.).

Skäfthammar, Skepthammar, socken i Uppsala l., jämte Hökhuvud pastorat i Uppsala stift. 1,660 inv.

Skägg (eg. som skjuter fram, av isl. *skaga,* skjuta fram). *Skeppsb.* Utbyggnad på förstävens förkant å träfartyg. S. uppbär gallionsbilden, om sådan finnes.

Skägg-gam, se Lammgam.

Skäggkarpar, *Ba'rbus,* ett släkte Karpar med 2—4 skäggtömmar, en mycket hög analfena och vanl. en sågtandad ryggfenstagg. Floder i varmare länder. Barbfisken, *Barbus fluvia'tilis,* finnes i mell. Europa. Jfr Fiskgift.

Skägglav, *U'snea barba'ta,* grå, skägglik, rikt förgrenad lav med trinda grenar, växer allmänt på träd, gärdesgårdar o. d., mera sällan på sten. Se ill. till Lavar.

Skäggning, se Hammare sp. 363.

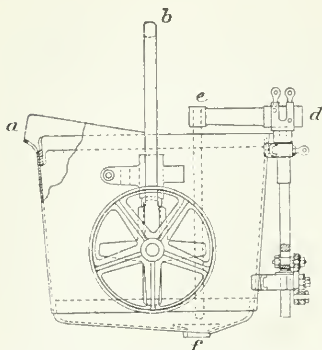
Skäggsvamp, sjukdom, orsakad genom växt i hårsäckarna i ansiktets hårbeväxta del av svampar, tillhörande släktet *Tricho-phy'ton* (jfr Revorm). S., som är smittsam och vanl. sprides genom bristande hygien på rakstugor, visar sig som rundade fläckar med sköra, korta, avbrutna hår samt med gråaktig, liksom med damm l. mjöl beströdd hudyta. I dagligt tal kallas de långt vanligare, genom hudbakterier efter rakning uppkomna infektionerna i skäggbottnen ofta S.

Skäggtöm, trådformigt hudbihang (trol. känselorgan) nära munöppningen hos fiskar.

Skäggyxa, se Stridsyxa.

Skäkta (av mlty. *schecht,* spjutskaft, av *schacht,* skaft), se Pil sp. 248.

Skäktning (trol. etym. besläktat med *skaka*), se Lin.

Skänk. a läpp, b bygel, d ståndare, rörlig i vertikal led, e stopparstång, f tapphål.

Skäktning (av hebr. *sjechita'h*, slakt), se S l a k t sp. 972.

Skäl (etym. besläktat med *skilja*), se V a r p n i n g och V ä v n i n g. — S k ä l b l a d, se O p p h ä m t a. — S k ä l p i n n a r, se V a r p n i n g. — S k ä l s p r ö t e n, se V a r p n i n g och V ä v n i n g.

Skäl, gammalt spannmålsmått = 4 kappar = ⅛ tunna = 18,36 l.

Skälderviken. 1. Vik av Kattegatt i Skåne, mellan de båda halvöar, som uppfyllas av Kullen och Hallandsås. Vid S. ligga livligt besökta strandbad och Kronprinsessan Victorias kustsanatorium (se B a r k å k r a). — 2. Badort i Barkåkra skn, Kristianst. l., n.v. om Ängelholm vid Rönneåns utlopp i S. l. C:a 250 inv.

Skällinge, socken i Hall. l., jämte Valinge, Stamnared och Nösslinge pastorat i Göteborgs stift. 700 inv.

Skällvik, socken i Östergötl. l., jämte Mogata pastorat i Linköpings stift. 1,325 inv.

Skälmroman, detsamma som pikaresk roman.

Skälsland, gammalt västerbottniskt åkermått, åker för 1 skäls utsäde = ⅛ tunnland.

Skälva, detsamma som frossa.

Skälvum, socken i Skarab. l., jämte Husaby och Ova (och framdeles Kinne-Kleva och Sil) pastorat i Skara stift. I S. ligger en del av Lundsbrunns municipalsamhälle. 515 inv. — Kyrkan, med skulptursmyckad portal, är uppförd på 1100-t.

Skämtteckning, se K a r i k a t y r.

Skänk. *Metall.* En med eldfast material infodrad panna av plåt, i vilken den smälta metallen transporteras från smältugnen till formarna. — Mindre S., h a n d s k ä n k a r, kringbäras av en l. flera man; större S., l ö s s k ä n k a r, uppbäras av en vagn, l. hänga i travers l. lyftkran. S. för metall l. tackjärn tömmes över kanten i formen. S. för stål avtappas genom tapphål (t ä r n i n g a r), vilka kunna slutas med s t o p p a r e, proppar av eldfast sten.

Skänkel (ty. *Schenkel*, etym. besläktat med *skank*), se R i d n i n g sp. 1122. — S k ä n k e l v i k n i n g, se R i d n i n g sp. 1127 och S i d v ä r t s r ö r e l s e r.

Skänkling, s k i n k e l, å fartyg fast tackling i allm., avsedd för ihuggning av anhalartaljor, t. ex. nocktaljeskänklingen, avsedd för huggande av nocktaljan, varmed råseglet halas ut å nocken.

Skänninge, stad i Östergötl. l., belägen 13 km. s.ö. om Vadstena vid den lilla Skenaån. Kommunal mellanskola. Kreatursmarknader. Staden har station vid statsbanelinjen Krylbo—Mjölby och Väderstad—S.—Bränninge järnväg samt bildar jämte Allhelgona och Bjälbo pastorat i Linköpings

stift. 1,745 inv. — Av den medeltida staden S. återstår blott den ståtliga stadskyrkan (från 1200-t.), synlig vida omkring, och gatunätet med huvudgatorna utstrålande från torget. Rådhuset är en liten vacker 1700-talsbyggnad. — S. var trol. redan under forntiden ett centrum för v. Östergötland. Dess blomstringstid ss. stad infaller under folkungatiden, då även talrika tyska borgare bosatte sig där. I S. funnos under medeltiden ett munk- och ett nunnekloster (från resp. 1237 och 1270-t.), det senare ett av de rikaste i Sverige. Det närbelägna Vadstenas utveckling berövade S. på 1400-t. dess betydelse. — I S. hölls 1248 ett kyrkomöte, där påvelegaten Vilhelm av Sabina ålade biskoparna att studera den kanoniska rätten samt inskärpte prästernas förpliktelse till celibat. — På ett herremöte i S. 1284 antogs den s. k. Skänningestadgan (se M a g n u s sp. 1068).

Skäppa, gammalt sydsvenskt och danskt rymdmått av växlande storlek från 1/4 till 1/6 tunna.

1. Allhelgona skns folkskola. 2. A. F. Lindblads födelsehus. 3. Stadshotellet. 4. Rådhuset. 5. Kyrkan. 6. Skolhuset. 7. Järnvägsstationen.

Skänninge. Linköpingsgatan och kyrkan.

Skär. 1. Skärande del av verktyg l. redskap. — 2. Se S k r i d s k o å k n i n g.

Skära, handredskap, bestående av en halvcirkelformig kniv, användes förr allmänt för skörd av säd men är numera ersatt av lie l. skördemaskiner.

Skäralid, dalgång i Söderåsen, Riseberga skn, Kristianst. l. Berömd för sin naturskönhet.

Skärblacka, egendom med träsliperi, sulfitfabrik och pappersbruk i Kullerstads skn, Östergötl. l., vid Norra Östergötlands järnvägar. Äg. Fiskeby fabriks a. b.

Skärböna, se P h a s e o l u s.

Skäret, se a. b. S t j e r n f o r s - S t ä l l d a l e n.

Skärfläcka, se S t y l t l ö p a r f å g l a r.

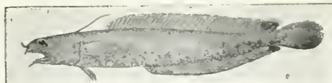
Skärgård, samling av öar, holmar och skär invid en kust jämte kringliggande vatten.

Skärgårdsfartyg, se H a n d e l s f a r t y g sp. 401.

Skärgårdsflottan, se S v e n s k a f l o t t a n.

Skärgårdskryssare, se S e g l i n g.

Skärhamn, municipalsamhälle i Stenkyrka skn, Göteb. l., vid en

Fyrtömmade skärlångan. Längd 30—40 cm.

vik på Tjörns v. kust. Betydande fiske. 965 inv.

Skärjebåt, se Segelfartyg sp. 345.

Skärkind. 1. Socken i Östergötl. l., bildar (framdeles jämte Gistad) pastorat i Linköpings stift. 1,515 inv. — 2. Härad i Hammarkinds, Stegeborgs och Skärkinds domsaga, Östergötl. l., omfattande socknarna Yxnerum, ö. Ryd, Gårdeby, S. 1 och Gistad. — 3. Kontrakt i Linköpings stift, omfattande pastoraten Björsäter och Yxnerum; S. 1; Gistad; Gårdeby; ö. Ryd.

Skärkrona, se Varpning.

Skärlångor, *Gaidropsa'rus*, ett släkte Torskfiskar. Kropp långsträckt, främre ryggfenans främsta fenstråle lång, övriga mycket korta. Skäggtömmar finnas. Fyrtömmade S., *Gaidropsarus ci'mbrius*, har brun rygg, gråvit buk, blåsvarta mun- och gälhålor. N. Atlanten; Sveriges v., s. och s.ö. kuster. — Femtömmade S., *Gaidropsarus muste'la*, har vit munhåla. Längd 20—30 cm. Sveriges västkust.

Skärmaskin, en för vävnaders överskärning (se Appretering) använd maskin, vars huvuddelar utgöras av en med 6—12 kantstående stålklingor spiralformigt omgiven roterande cylinder och en med denna samverkande, eggslipad linjal (kontrakniv).

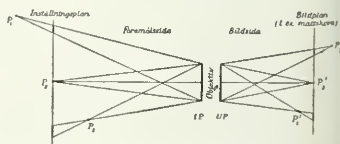
Skärmblad, Skärmfjäll, se Blomställning och Gramineae.

Skärmverkan hos järn, ihåliga järnkroppars egenskap att hindra magnetiska kraftlinjer att intränga inuti håligheten. S. beror på materialets höga permeabilitet och utnyttjas i pansargalvanometrarna.

Skä'rmytsling (mlty. *schermutzel*, av ital. *scaramuccia*, urspr. av fhty. *scerm*, sköld), strid mellan smärre häravdelningar, patruller o. d.

Skärning, se Sektion.

Skärpa vid avbildning av ett föremål innebär, att bilden av en punkt av föremålet ej kan skiljas från en verkligt punktformig sådan, d. v. s. dess bild på näthinnan faller inom ett näthinneelement. Detta är fallet, om diametern ej överstiger 0,001 av betraktningsavståndet. — Oskärpa uppkommer på grund av fel i det avbildande systemet (se Objektiv sp. 1207), oriktig inställning (se fig.) l. rörelse hos föremålet (se nedan). Mattskivans plan motsvaras i föremålsrymden av inställningsplanet; bilden är likformig med den projektion, man med inträdespupillen som bas erhåller därpå. Medan blott ett plan fullt skarpt avbildas, finnes ett visst avstånd åt båda sidor, inom vilket spridningsytorna hålla sig under den tillåtna storleken (djupskärpeområdet). För praktiskt bruk användas diagram, t. ex. det svenska ”Skärpa eller oskärpa”. — Rörliga föremål avbildas efter samma princip

Skärpa. Avbildning med ett objektiv, representerat av optiska axeln P_2 P_2' samt av inträdespupillen I.P. och utträdespupillen U.P. Punkterna P_1 P_2 P_3 avbildas i P_1' P_2' P_3'; inställningsplanet i bildplanet.

skarpt, om rörelsen under exponeringen, räknad vinkelrätt mot optiska axeln, är mindre än 0,001 av avståndet.

Skärplan, plan av trä, som vid bogsering avlägsnar sig utåt, "skär ut", från bogserfartyget.

Skärrfåglar, sammanfattande namn på biätare, blåkråkor, kungsfiskare, nattskärror och tornsvalor.

Skärseld (av fsv. *skæra*, rena), lat. *purgato'rium*, "reningseld", enl. den katolska kyrkans lära ett luttringens stadium, vilket alla de hädangångna ha att genomgå, som visserl. (genom absolutionen) fått den eviga skulden efterskänkt men som dock ännu icke äro fullkomnade, så att de kunna nå den eviga saligheten. S:s lidande tänkes olika till grad och längd alltefter den hädangångnes tillstånd men kan också mildras l. förkortas genom de efterlevandes förböner och allmosor samt genom mässans läsande. Under medeltiden kombinerades läran om S. med avlatssystemet (se Avlat). Läran om S. förkastades av Wycliffe och reformatorerna, medan Tridentinska mötet, dock med en viss försiktighet, stadfäste den medeltida läran. — Föreställningen om en rening efter döden förekommer även i åtskilliga antika religioner.

Skärsnultra, *Crenila'brus me'lops*, en art Läppfiskar med färgteckning i svart, grönt, blått och rödbrunt. Längd c:a 25 cm. Sveriges västkust. Rommen avsättes i ett bo bland tång.

Skärstad, socken i Jönköp. l., pastorat i Växjö stift. 2,160 inv.

Skärsten, se Koppar sp. 1188.

Skärtorsdag (av fsv. *skæra*, rena), "reningstorsdag", torsdagen i påskveckan, firades i kyrkan redan tidigt ss. högtidsdag med nattvardsgång (till minne av nattvardens instiftelse denna dag), samt fottvagning (se d. o.). Därjämte förlade man till S. botgörarnas återupptagande i församlingen, varifrån dagens svenska namn sannol. är att härleda.

Skärv, socken i Skarab. l., jämte N. Ving, Stenum och Skånings-Åsaka pastorat i Skara stift. 590 inv.

Skärv, se Mur sp. 358.

Skärva, egendom i Nättraby skn, Blek. l., strax utanför Karlskrona. Herrgårdsbyggnaden, uppförd av F. H. af Chapman, är en ytterst originell anläggning, bestående av ett system låga envåningslängor av trä.

Skärvan, se Rachitis.

Skärvel, liten flat skål av eldfast lera, som begagnas vid probering av ädla malmer.

Skärvfrö, penninggräs (se d. o.).

Skävor (mlty. *scheve*, eg. det avskurna, av en indoeuropeisk rot *skip*, klyva), se Lin sp. 537.

Sköl (av fsv. *skyrh*, skärning), slintyta (släppsköl, spegelsköl) l. förskiffrad rivningsbreccia (se Förkastning), som genomskär l. begränsar en bergart l. malm. I rivningsbrecciorna kunna nya mineral (klorit, talk, glimmer, kalkspat m. fl.) bildas. S. äro ofta vattenförande. Som S. betecknas även, ehuru mindre ofta, en övertvärande eruptivgång (granit-, trappsköl o. s. v.).

Sköld. 1. Skyddsvapen, buret av krigare som skydd mot fiendens angreppsvapen; hålles i handtag l. bäres på vänster arm i på innersidan anbragta bärremmar. — S. är ett urgammalt vapen. Assyrierna och egypterna förde såväl runda som ovala S., gre-

Bronssköld från omkr. 800 f. Kr. Funnen på Kreta.

kerna i allm. runda, romarna både runda, fyr- och sexkantiga. I Grekland utfördes även praktsköldar med reliefframställningar, drivna i bronsbleck. Dessa S. torde i allm. ej ha använts till krigsbruk utan upphängts som prydnader l. votivgåvor i palats och tempel. De äldsta germanska S. anses ha varit av flätade vidjor, överspända med varghud. I Sverige var S. känd som försvarsvapen redan under bronsåldern, då runda S. avbildas å hällristningar. Från järnåldern finnas beslag till såväl elliptiska som runda S. av trä bevarade (jfr Sköldbuckla). Vikingarna buro vanl. av lönnträ förfärdigade runda S., sammanhållna med järnband. Karl den stores ryttare buro liknande S., fotfolket däremot stora mandelformiga S. På 1100-t. uppträdde den normandiska S., trekantig, upptill avrundad, med spets nedåt, vilken anses som urform för alla medeltidens S.; den är av trä, kritad och ofta kostbart dekorerad. Under 1100-t. och 1200-t. behöllo S. i allm. den trekantigt avrundade formen men voro större, så att de skyddade hela krigaren. Omkr. 1300, då rustningen blivit mera motståndskraftig, förlorade den större S. sin betydelse och den lilla trekantiga S., den s. k. tarsen, kom i bruk, ofta heraldiskt dekorerad. På 1400-t. kom för fotfolket åter en större sköldform till användning, den fyrkantiga s. k. sättl. ståndskölden. Även ryttarens tars fick nu ofta fyrkantig form och fördes på höger sida med en urtagning för lansen. På 1500-t. kom rundskölden åter i bruk. S. var då vanl. av stål samt bildade ofta ett garnityr med rustningen och kunde liksom denna vara praktfullt utsmyckad. En mängd andra sköldformer förekommo för olika ändamål, ss. tornérsköld, fäktsköld m. fl. Särskilt märkas de av tidens förnämsta konstnärer utförda ceremoniskölldarna. Gustav Vasa och Erik XIV införde rundsköldar i svenska armén. Mot slutet av 1500-t. försvann S. i allm. ur krigshären men var dock i bruk i såväl England som Italien på 1600-t., t. o. m. in på 1700-t. — Hos *naturfolken* saknas vanl. S. hos de mest primitiva men även hos en del, som nått en rela-

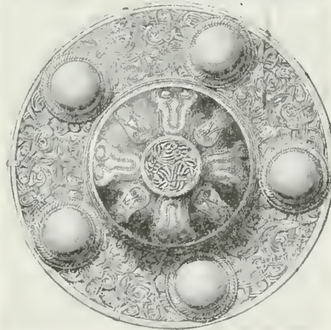

Normandisk sköld. 1200-t:s början.

Sköld. T. v. S. k. tars. 1400-t. — T. h. Praktsköld. 1500-t:s slut. Tillhör en Karl IX tillskriven rustning.

tivt hög utveckling. Den är i allm. icke vanlig hos sådana, vilkas huvudvapen äro båge och pil. Rik växling förekommer i fråga om material och form. De enklaste S., käppsköldarna, bestå av en mycket grov träkäpp med ett hål för handen; dessa S. användas som skydd mot klubbslag och förekomma hos australier ("australnegrer"), i ö. Indonesien och, som sportvapen, vid övre Nilen. Som skydd mot spjut och pilar användas med verkliga handtag försedda flata S. av trä, läder, bark, flätverk m. m. — Om S. i heraldisk betydelse se Heraldik sp. 659. — Höjapåsköldarna, den ceremoni, varmed de gamla germanerna brukade bekräfta valet av hövding l. konung. — 2. Vid lättare och medeltunga fältartilleripjäser finnes å lavetten en S. av pansarplåt (se ill. till Kanon sp. 509 och 510) till skydd för personalen (servisen), som betjänar pjäsen. Lösa S. medföras för motsvarande ändamål ofta vid kulsprutor.

Sköld. 1. Per Edvin S., f. 1891, socialdemokratisk politiker, urspr. jordbruksarbetare. S., som deltagit i folkbildningsarbetet och varit publicistiskt verksam, är led. av A. K. sedan 1918 och var 1924—26 statssekreterare i jord-

Sköldbuckla av järn, beklädd med förgylld brons. Funnen i Vendel, Uppland.

Konstnärens hustru. Målning av Otte Sköld.

bruksdepartementet. S. har bl. a. utgivit *Från urtidstro till kristendom* (1918) och romanen *Den siste av Jeppesläkten* (1923). — 2. Otte S., f. 1894, målare. Efter att en tid ha anslutit sig till kubismen har S. under intryck bl. a. av 1500-t:s nederländare utbildat en personlig stil, som framhäver formen med detaljskärpa och förlänar koloriten en emaljartad glans. Hans måleri (stilleben, landskap, porträtt och genrescener) betecknar genom sin intima saklighet en reaktion mot det dekorativa ytmåleriet.

Sköldbaggar, *Ca'ssida,* ett släkte Bladbaggar med sköldformig kropp. Larverna kunna dölja sig under larvskinnen, som kvarsitta på taggar på kroppens bakre del.

Sköldborg, forntida benämning på den germanska försvarsställning, då krigarna bildade ring med sköldarna vända utåt.

Sköldbrosk, se Struphuvud.

Sköldbuckla, buckla, mestadels av metall, som fästes på utsidan av skölden (se d. o.) ss. prydnad och i regel även skydd för sköldbärarens hand. I Norden har S. utvecklat sig ur ett i mitten välvt järnband, vilket gått tvärs över skölden. Under förromersk järnålder äro S. mer l. mindre koniska. Senare utdrages S. i en längre l. kortare spets. Särskilt praktfulla S. från folkvandringstiden äro funna vid Vendel (se ill. sp. 954) och Ultuna i Uppland. Dessa ha mest halvklotformig överdel och äro prydda med förgyllda, rikt ornerade bronsplåtar. Vikingatidens S. äro av järn och av enklare former.

Sköldbåge, se Valv.

Sködddrapa, fornisländskt diktslag, i vilket skalden besjöng bilderna på en sköld.

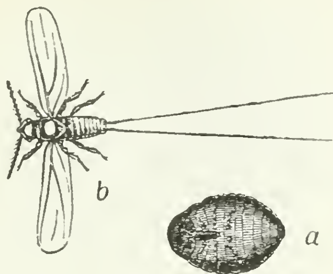
Sköldinge, Skyllinge, socken i Södermanl. l., pastorat i Strängnäs stift. I S. ligga Valla municipalsamhälle, Södermanl. l:s folkhögskola och Kantorps malmfält. 3,360 inv. — Kyrkan, urspr. enskeppig, utvidgades på 1600-t. med ännu ett skepp och ett gravkapell, den s. k. Hålbonäsgraven, med ett ståtligt gravmonument över Jakob Fleming.

Sköldkörtel (lat. *gla'ndula thyreoi'dea*), organ med inre sekretion, beläget på båda sidor om struphuvudet och med en tunn förbindelsedel framför luftstrupens översta del (jfr sk å ill. till Människan sp. 507). S. utvecklas från entodermala gälspringor (jfr Fosterutveckling sp. 411) och består av epitelklädda hålrum (folliklar), omgivna av bindväv och rikliga blodkärl samt av solida epitelsträngar. Folliklarna äro fyllda av halvfast till flytande massa, s. k. sköldkörtelkolloid, som avsöndras av epitelet i folliklarnas vägg och som innehåller det specifikt verksamma inre sekretet av S. (jfr

Thyroxin). Kolloiden övergår direkt i blod- l. möjligen lymfbanor (S. saknar särskild utförsgång). Jfr Basedows sjukdom, Inre sekretion och Struma. Om bisköldkörtlar se Inre sekretion sp. 1408 f.

Sköldlöss, *Cocci'dae,* en fam. Växtlöss. Hanarna äro mycket små och ha ett par vingar; honorna sakna vingar, ofta även extremiteter. S. leva av växtsafter och sitta vanl. hela livet fastsugna vid barken på träd l. buskar. De avsöndra vanl. vax i form av fjäll l. trådar. Äggen skyddas av honans ofta till en sköld omvandlade döda kropp och av vaxet. Partenogenes förekommer ofta. Vissa S. äro ovovivipara. Många äro skadedjur. Konschone'llen l. kocheni'llsköldlusen, *Co'ccus ca'cti,* en i Mexiko inhemsk S., lever och odlas på *Opu'ntia.* Av de äggstinna honorna framställas färgämnen (jfr Konschonell). — Gummilacksköldlusen, *Tacha'rdia la'cca,* lever i Ostindien på *Fi'cus*-arter. Dess stick orsakar utsipprande av gummilacka (se d. o.). — San Josésköldlusen, *Aspidio'tus pernicio'sus,* är ett oerhört svårt skadedjur på fruktodlingarna i Amerika, Kina, Japan och på Hawaii. — I Sverige förekommer bl. a. den kosmopolitiska kommasköldlusen, *Lepidosa'phes u'lmi,* som jämte andra S. stundom svårt skadar fruktträd, samt flera i växthus införda S. På inomhus odlade växter förekomma allmänt bomulls- l. ullöss; de omge sig med ett vitt, bomullsliknande hölje. Bekämpas genom besprutning med kalciumsulfid.

Sköldmö, i det forntida Norden, spec. vikingatidens, ung kvinna, som väpnad deltog i strid.

Kochenillsköldlus. a hona (längd c:a 5 mm.), b hane.

Sköldpadd, se Havssköldpaddor.

Sköldpaddor, *Testudina'ta,* en ordn. Kräldjur med kort, bred kropp, omgiven av ett benpansar, "skal", som består av en mer l. mindre välvd ryggsköld och en plan buksköld. Med ryggskölden äro ryggkotorna och revbenen förenade. Benpansaret täckes i regel av hornplåtar. Huvud, ben och svans kunna vanl. indras i skalet. Tänder saknas; käkarna bära i regel hornskidor. S. leva i varmare länder, på land, i havet l. i sötvatten. Födan utgöres av växtdelar, resp. vattendjur. Äggläggande. Äldsta fossila S. tillhöra övre triasperioden. Till S. höra bl. a. havssköldpaddor, *Cryptodi'ra, Pleurodi'ra* och *Trionychoi'dea.*

Sköldskinnbaggar, se Pentatomidae.

Sköldsork, se Bältdjur.

Sköldungarna, se Skjoldungarna.

Sköllersta. 1. S. l. Skyllersta, socken i Örebro l., pastorat i Strängnäs stift. I S. ligger Örebro l:s folkhögskola. 3,040 inv. — Treskeppig romansk kyrka med märkliga portaler. — 2. Härad i Östernärkes domsaga, Örebro l., omfattande socknarna

Norrbyås, Gällersta, Ekeby, S. 1, Svennevad och Bo.

Skölp (av mlty. *schulpen*, gräva), böjt eggverktyg för skålformig urholkning i trä.

Skölvene, socken i Älvsb. l., jämte N. Säm, Hov och Källunga pastorat i Skara stift. 355 inv.

Skön, socken i Västernorrl. l., invid Sundsvall (jfr karta till d. o.), jämte Skönsmons kapellförs. pastorat i Härnösands stift. I S. ligga Skönsmons kapell och municipalsamhälle samt Skönsbergs och Gångvikens municipalsamhällen. Många betydande sågverk. 13,755 inv., därav 3,525 i Skönsmons kapellförsamling.

Sköna, a v i v e' r a (av fr. *aviver*, eg. göra levande, friska upp) benämnes den procedur vid färgning, varigenom materialet erhåller en viss glans och som består i dess nedförande efter utfärgningen i ett bad av olika sammansättning, surt l. alkaliskt l. innehållande färgämnen, såpa m. m. Efter S. vidtar sköljning och centrifugering (se F ä r g n i n g sp. 857).

Sköna konster (fr. *beaux-arts*, ital. *belle arti*, ty. *schöne Künste*, eng. *fine arts*), i vidsträckt bemärkelse sammanfattande benämning på allt mänskligt skapande, som har det sköna till mål. Dit räknas alltså främst byggnads-, bildhuggar- och målarkonst, musik samt poesi, stundom även dans- och skådespelarkonst. I inskränkt bemärkelse förstås med S. endast de b i l d a n d e k o n s t e r n a, d. v. s. byggnads-, bildhuggar- och målarkonst (jfr F r i a k o n s t e r).

Skönande, se S c h ö n g e i s t.

Skönberga, S k i n b e r g a, socken i Östergötl. l., jämte Söderköping pastorat i Linköpings stift. 985 inv.

Skönhet, egenskapen hos ett föremål att framkalla estetisk lustkänsla. Se E s t e t i k.

Skönhetsrådet, se R å d e t t i l l s k y d d f ö r S t o c k h o l m s s k ö n h e t.

Skönhetsöga, se C o r e o p s i s.

Skönsberg, municipalsamhälle i Sköns skn, Västernorrl. l., nära Sundsvall. 2,930 inv.

Skönsmon, municipalsamhälle, utgörande kapellförsamling till Skön (se d. o.).

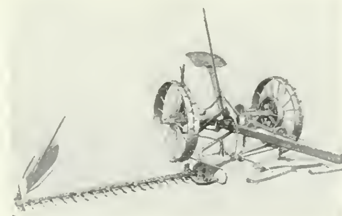
Skönviks a. b., grundat 1861, äger Skönviks sågverk och hyvleri i Sköns skn, Ortvikens sulfitfabrik, Matfors sågverk och pappersbruk, Tunadals (Sköns skn) och Nacka (Alnö skn) sågverk, allt i Västernorrl. l., samt sågverk vid Stavre och sågverk och kolugnar i Åsarne, Jämtl. l. 1,800 arbetare.

Skörbjugg l. s k o r b u' t (lat. *scorbu'tus*), sjukdom, beroende på vitaminbrist (jfr A v i t a m i n o s e r och V i t a m i n e r). S. uppträdde spec. förr i epidemier bland människor, som länge undvarit färska (vitaminhaltiga) grönsaker. S:s uppkomst underlättas av undernäring, strapatser och dåliga hygieniska förhållanden. Symtomen äro kraftlöshet, avmagring, lossnande av tänder, blödningar i hud, slemhinnor (spec. i tandköttet), ledgångar, ben, muskler m. m., ev. ödem, smärtor och ofta höggradig anemi. Svårare fall leda till döden. Enda botemedlet mot S. är färska (råa l. ej alltför länge kokta) grönsaker l. frukter, vilka innehålla verksamt vitamin. Hit höra främst kål, sallad, citroner. Potatis och morötter äro mindre verksamma. Torkade ärter bli vitaminrika först efter att ha grott i 36 tim. och äro ännu

efter kokning ett verksamt medel mot S. (användes så under världskriget). Jfr **B a r l o w s s j u k d o m.**

Skörbjuggsört, *Cochlea'ria officina'lis* (fam. *Cruci'ferae*), ört med köttiga blad (jordbladen njurlika) och vita blommor, växer liksom ett par närstående arter på klippiga havsstränder i s. Sverige. *Cochlearia*-arter ha av gammalt använts som verksamt medel mot skörbjugg.

Skörd, av jordbrukets och trädgårdsskötselns alster, bör ske, då dessa nått för sin användning lämpligaste utveckling. S. av säd sker därför, då näringstillförseln till kärnan är avslutad, men av hö då växterna befinna sig i full blomning, emedan vid senare tillväxt cellulosans fortgående förvedning minskar smältbarheten. Potatis och rotfrukter, vilka bibehålla full smältbarhet, skördas vanl. först då kölden avstannar deras tillväxt och hotar med skada genom frysning. Detta gäller även tobak och senmogen frukt, vilkens mognad avslutas genom eftermognad under förvaringen. I övrigt skördas trädgårdsväxter, när de nått största smaklighet. — S. av hö (slåtter) och säd skedde förr med lie l. (säd) med skära men sker numera mest med maskin (se S k ö r d e m a s k i n), varefter grödan sammanföres genom räfsning (se R ä f s a). Även S. av potatis och rotfrukter sker numera ofta med maskin. — För att kunna förvaras utan förskämning torkas hö och säd före inbärgningen, hö på slag och i vålmar l. på hässjor (se H ö), säd genom skylning l. på hässja (se K r a k n i n g, S k y l n i n g, H ä s s j a). Sedan säd och hö blivit "stacktorra", inbärgas de under tak i lador, på skullar och

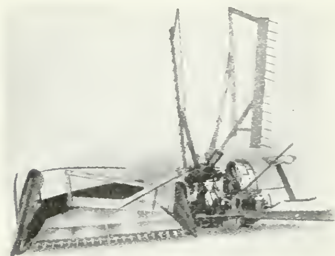

Arvika slåttermaskin.

logar l. läggas i stackar (se S t a c k n i n g). Rotfrukter och potatis, vilka äro ömtåliga för frost, inläggas genast i källare l. stuka (se d. o.).

Skördeenhet. Skördemängd angavs förr vanl. för spannmål och potatis i k o r n t a l (se d. o.), numera däremot i rymd- l. viktsenhet per arealenhet (betr. saftiga skördeprodukter helst i viktsmängd torrämne). För jämförelse av hela skördemängder uppskattas dessa i S., motsvarande den för foderberäkningar använda foderenheten (1 kg. kärna av säd, av havre dock 1,2 kg., 1 kg. klöver- l. gräsfrö, 2 kg. hö, 3,5 kg. baljväxthalm, 4 kg. vårsädeshalm, 5 kg. höstsädeshalm, 4 kg. potatis l. sockerbetor, 10 kg. foderrotfrukter l. trädgårdsväxter, 12—15 kg. rotfruktsblast).

Skördemaskin. S. och s l å t t e r m a s k i n e r bestå i huvudsak av en skärapparat och en stomme, innehållande växelhjul, det hela uppburet av 1—2 transporthjul och smärre stödhjul samt med anspänningsanordning för dragare. Skärapparaten utgöres av en genom utväxling från körhjulaxeln fram och åter driven knivstång med pånitade knivblad och en orörlig fingerstång med fingrar (skyddsklor), försedda med skär, mot vilka knivbladen verka saxformigt. Knivstången

Arvika självavläggare.

gör vanl. hos skördemaskiner omkr. 15, hos slåttermaskiner 22 varv för varje körd meter. Slåttermaskiner äro försedda med rensbräda och rensspröt vid skärapparatens ändar för att föra in det avskurna på spåret, på vilket gräset kvarligger, under det att skördemaskiner äro försedda med anordningar för sädens a v l ä g g n i n g l. bindning till kärvar. För avläggningen kunna S. förses med en s k ö r d e a p p a r a t, bestående av en bakom skärapparaten vridbart fäst spjälgrind och en från det ena körhjulet driven haspel med vågräta spjälvingar, som föra säden mot skärapparaten och med å ena vingen sittande räfspinnar avlägga den skurna säden i buntar lagom för en kärve, vars bindning sedan sker för hand. S j ä l v a v l ä g g a n d e S. (s j ä l v a v l ä g g a r e) ha ett fast avläggarebord (a v l ä g g a r e) bakom skärapparaten samt en genom utväxling från det enda körhjulet driven räfsapparat med 4—5 räfsvingar, vars skaftändar löpa i en ställbar räfsbana. Hos s j ä l v b i n d a r e föres säden mot skärapparaten av en haspel med 5—6 vågräta ribbor och bordet utgöres av en ändlös vävbana. Denna för den avskurna säden åt sidan, där den mellan 2 andra dylika banor föres upp till en bindapparat; där samlas den till kärvar, som bindas med hampgarn och avläggas bakom maskinen. Det hela drives genom utväxlingar från det enda körhjulet.

Skördemånad, se A u g u s t i.

Sköre, gammalt linne, förr använt för att uppfånga gnistorna från ett elddon (jfr d. o. sp. 822).

Skörl, se T u r m a l i n.

Skörlevnad (av fsv. *skör*, usel), otuktigt, liderligt levnadssätt.

Skörnäs, se S t y r n ä s.

Skörpil, se S a l i x.

Skörstorp, socken i Skarab. l., jämte Dimbo, Ottravad, Hångsdala och Ö. Gerum pastorat i Skara stift. 235 inv. — Kyrkan är Västergötlands enda bevarade rundkyrka, uppförd under 1100-t:s senare hälft.

Sköt l. s k ö t e, se F i s k r e d s k a p sp. 68.

Sköttegrunden, se G r i s b å d a r n a.

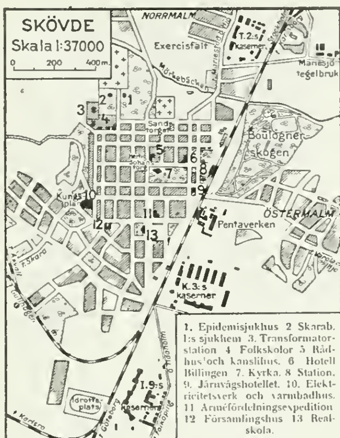
Sköttgruvefältet, järnmalmsfält i Ljusnarsbergs skn, Örebro l. Malmen, en kalkig svartmalm med c:a 50 % järn, bildar trubbiga linser med 35° à 40° sidostupning; liggandet utgöres av leptit; hängandet av kalksten. Vid S. finnes anriknings- och briketteringsverk. S. upptäcktes på 1870-t. Äg. Högfors a. b.

Arvika självbindare.

Skövde. 1. Stad i Skarab. l., vid foten av Billingen. 10,020 inv. — Stadens äldre del har erhållit sitt regelbundna gatunät efter en brand 1759, och de viktigare byggnaderna stamma i huvudsak från 1800-t:s slut. Rådhuset, beläget vid huvudtorget, Hertig Johans torg, är en starkt förändrad 1700-talsbyggnad. Kyrkan, helgad åt och möjl. grundad av S:ta Helena av Skövde, har senast 1888—89 grundligt ombyggts. I oförändrat skick kvarstår endast den nuv. n., förr s. portalen, som i sin skulpturala utsmyckning visar starka överensstämmelser med Varnhems klosterkyrka. Staden har de senaste åren tillväxt särskilt starkt i n., där en ny stadsdel, Norrmalm, uppstått. Realskola med kommunalt gymnasium; högre flickskola. I S. finnes tredje arméfördelningens expedition; förläggningsort för Skaraborgs regemente, Livregementets husarer och Göta trängkår. Industrin sysselsatte 1924 vid 21 arbetsställen 366 arbetare. Största anläggningarna ägas av a. b. Pentaverken (motorfabrik), grundat 1919. S. har station vid Västra stambanan, statsbanan S.—Karlsborg samt S.—Axvalls järnväg. S. bildar jämte öm, Ryd, Hagelberg, Norra Kyrketorp och Våmb pastorat i Skara stift. — S:ta Helenakulten gjorde S. från 1100-t:s senare del till en besökt vallfartsort, och i anslutning till denna kult uppstodo årliga marknader. Som stad omtalas S. första gången 1413. — 2. Se A l e - S k ö v d e och K u l l i n g s - S k ö v d e.

Skövde—Axvalls järnväg, en 21 km. lång järnvägslinje mellan Skövde och Axvall. Spårvidd 0,891 m. öppnades för trafik 1904. Äg. S:s a. b., Skövde.

s. l., s. l. e. a., se S i n e l o c o.

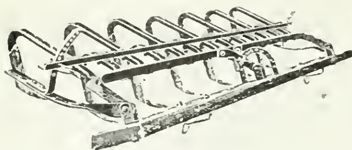
Slabb, lös, ej anhalad (om tågändar och segel).

Slabba, tillfälligtvis surra tackling, rundhult m. m. med duk l. tågvirke.

Sla'by, A d o l f, f. 1849, d. 1913, tysk ingenjör, prof. vid tekniska högskolan i Berlin 1882—1912. S. utarbetade tills. med G e o r g v. A r c o, f. 1869, ett särskilt i Tyskland men även annorstädes, ss. i Sverige, använt system för trådlös telegrafi. Det nuvarande Telefunkensystemet har uppstått genom sammanslagning av systemen Slaby-Arco och Braun-Siemens (se T e l e g r a f i och T e l e f o n i). S. utgav en betydande mängd skrifter i fysikaliska och tekniska ämnen.

Slack (eng. *slack*), löst hängande (spec. om förtöjningsändar och stående tackling).

Sladd (av *sladda*, eg. släpa), åkerbruksredskap, som släpas över åkern för att jämna ytjorden och krossa kokor. P l a n e'r - och s l ä t s l a d d a r bestå av tunga balkar l. plankor,

Sladdharv.

p i n n s l a d d samt s l a d d h a r v ha även grova järnpinnar, som luckra hela matjordlagret. Jfr M u l l s k o p a.

Slag. 1. Hjärnslag och hjärtslag (se resp. H j ä r n s j u k d o m a r sp. 817 och H j ä r t s j u k d o m a r sp. 831). — 2. Ett fartygsskrovs rundning mellan bottnen och sidorna. — 3. Se J a k t sp. 29. — 4. Se S e g l i n g sp. 357. — 5. Se M u r sp. 358.

Slaga, redskap för tröskning av säd. S. består av en träklots, "släng", med en läderrem fäst vid ett omkr. 1,2 m. långt skaft. Nu vanl. ersatt av tröskverk.

Slagbom, se V ä v n i n g.

Sla'gelse, stad i Sorö amt, Danmark, på v. Själland. Betydande handel samt maskin- och livsmedelsindustri. 14,000 inv. — S. var intill 1600-t. en av Danmarks större städer, gick sedan tillbaka men uppblomstrade åter vid 1800-t:s slut.

Slagg (av *slå;* eg. det som slås av vid smidningen, sedan det som avfaller vid malmens smältning) erhålles i glödflytande form vid smältning av metaller ur malmer, vid färskning m. fl. metallurgiska processer. I stelnad form har den vanl. ett glasigt utseende, ofta mörkfärgad. Den utgör i huvudsak en blandning av olika metallsilikat. Alltefter s u r h e t s g r a d e n (silikatgraden), d. v. s. det tal, som anger viktsförhållandet mellan syret i syrorna och syret i baserna, benämnes S. sub-, singulo-, seskvi-, bi- l. trisilikatslagg (0,5-, 1-, 1,5-, 2-, 3-silikat). Lägsta smältpunkten har vanl. bisilikatslagg. Trögflutenheten ökas med surhetsgraden. — S l a g g t e g e l, byggnadsmaterial, berett genom gjutning av masugnsslagg i järn- l. sandformar. S., som är tätt, starkt och hållbart, användes till grunder, källare, gruvorter och vägbyggnader, däremot (på grund av sin stora värmeledningsförmåga) ej för väggar i boningshus. För detta ändamål användes, särskilt i Tyskland, pressade S., som tillverkas av granulerad slagg, som blandas med släckt kalk l. slaggcement och pressas till tegel. — S l a g g u l l beredes genom att sönderpiska den från en masugn rinnande slaggen med en ångstråle. S. har utomlands kommit till användning som isoleringsmedel mot värme och ljud. — Jfr G l ö d s p å n.

Sla'gheck, D i d r i k, d. 1522, prelat, politisk äventyrare från Westfalen. S. kom som Arcimboldus' medhjälpare till Danmark 1517, blev Kristian II:s rådgivare och var ss. sådan medansvarig för Stockholms blodbad 1520. S. å. blev S. biskop i Skara och "förman" i interimsregeringen i Sverige. 1521 förflyttades han ss. ärkebiskop till Lund. Den av kurian anbefallda räfsten med blodbadets verktyg drabbade främst S., som brändes å bål.

Slaginstrument, se M u s i k i n s t r u m e n t.

Slagköl, detsamma som slingerköl.

Slaglod, se L ö d n i n g.

Slaglås, se H a n d e l d v a p e n sp. 391.

Slaglärft, hårt klistrad, grov, tvåskaftad linneväv, använd till mellanlägg i kläder.

Slagord, sådana ord och uttryck, med vilka man ”slår omkring sig”, d. v. s. vilka kort och träffande, ofta i tendentiöst tillspetsad, suggestiv form karaktärisera en riktning, ett parti, ett program etc. Ex: ”frihet, jämlikhet och broderskap”, ”blod och järn”, ”kampen för tillvaron”, ”fin de siècle”, ”Sturm und Drang”.

Slagrens, maskin för uppluckring av bomull.

Slagruta (av *slå* och ty. *Rute*, spö), benämning på en sådan kvist, skuren av vissa trädslag (vanl. hassel l. rönn) och av viss form (grenar bildande en klyka), som av gammalt ansetts kunna tjäna som instrument, då det gällt att finna underjordiskt vatten l. metallfyndigheter. Detta skulle ske, då en person sökande ”går med S.” och därvid ”med aviga händer” håller kvisten framför sig, denna vrider sig med spetsen mot marken på den plats, där vatten l. metall finnes. Föreställningen om en dylik förmåga hos S. är alltjämt mycket utbredd och har av vetenskapliga undersökningar varken besannats l. vederlagts.

Slagsida, fartygs lutning åt styrbord l. babord, beroende på ojämn lastning. Ett fartyg, som ej har S., säges ligga på rät köl.

Slagskatt, avgift för utmyntning för enskild räkning (se M y n t sp. 436).

Slagskepp, se P a n s a r f a r t y g.

Slagsta, anstalt för bildbara sinnesslöa i Botkyrka skn, Sthlms l. Med anstalten är förenat ett seminarium för utbildande av lärarinnor vid sinnesslöanstalterna.

Slagtabell, förteckning, som anger ett fartygs fart vid olika varvtal å drivmaskineriet.

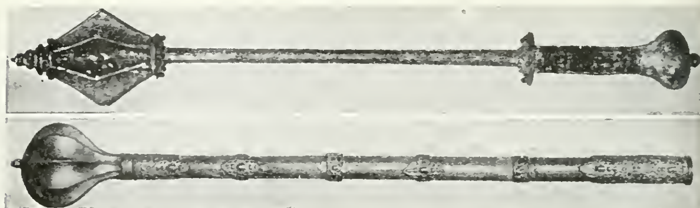

Slagruta. Träsnitt i Georg Agricolas De re metallica (1556).

Slagtäljare, se T a k o m e t e r.

Slaguggla, *Sy'rnium urale'nse,* en art av N a t t u g g l e s l ä k t e t. Fjäderdräkt ljusgrå med svartbruna längsfläckar, stjärt brun med gråvit spets och svartbruna tvärband. Längd 56—59 cm. N. Asien, n.ö. Europa; n. Sverige. Lever av smärre däggdjur och fåglar. Häckar i trädhål l. bergskrevor. Ägg vanl. 2—4, vita. Stannfågel.

Slagvapen, angreppsvapen, förda med händerna och avsedda att tilldela motståndaren slag. S t r i d s k l u b b a n l. s t r i d s k o l v e n är människans äldsta och enklaste vapen. Hos germanerna blevo S. redan tidigt även värdighetstecken. På 1300-t. användes stridskolven med förkärlek av rytteriet och fick i sin förbättrade form, h j ä l m k r o s s a r e n, jämte s t r i d s h a m m a r e n (se d. o.) och s t r i d s y x a n (se d. o.) stor användning som ryttarvapen på 1400- och 1500-t. över hela Europa. Turkarna och tartarerna förde stridskolvar helt av metall med en ofta rikt utstyrd kula; dessa upptogos i Ungern och Polen som värdighetstecken, den s. k. pusikanen l.

Slagvapen. Hjälmkrossare. 1500-t. — Putschan (som tillhört Axel Oxenstierna).

putschanen, som användes även i Sverige på 1500- och 1600-t. Jfr Morgonstjärna.

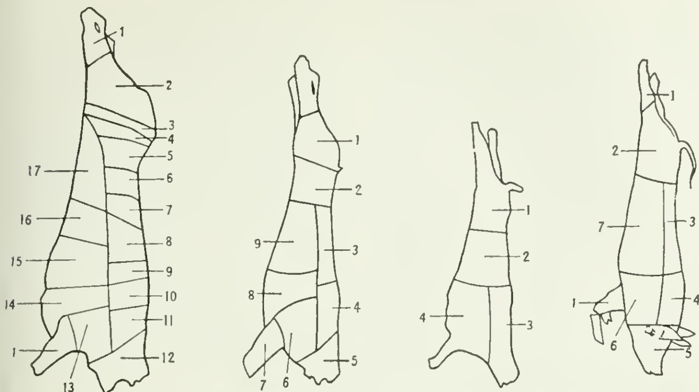
Slagvatten. 1. Förr mycket använda medel mot nervösa åkommor, spec. konvulsioner; bestodo av spritlösningar av starkt luktande ämnen, ss. timjan- och rosmarinolja, kanel, ingefära; de försattes stundom med pulveriserat bladguld för den yttre effektens skull. — 2. Vatten, som samlas å fartygsbottnen genom inläckande av regn- och sjövatten, utläckande pannvatten o. d.

Slagverk, se Ur.

Slagvidd, gnistlängd, det största avstånd, som får finnas mellan två ledare för att en elektrisk gnista skall kunna slå över mellan dem vid en viss spänning. S. beror på ledarnas form, ytbeskaffenhet m. m.

Slaka, socken i Östergötl. l., jämte Skeda pastorat i Linköpings stift. 1,005 inv.

Slakt skall utföras så, att djuren ej onödigtvis plågas, och under sådana hygieniska betingelser, att köttet ej förorenas och dess hållbarhet därigenom minskas. Djuren bringas att förblöda antingen genom halsstick l. halssnitt, varvid halsens blodkärl avskäras, l. genom bröststick, varigenom de mellan de främsta revbenen gående blodkärlen avskäras. — Blodavtappningen (förblödningen) bör föregås av djurens bedövning, vilken hos mindre husdjur (kalv, får och get) i regel åstadkommes med klubbslag i pannan, hos större slaktdjur medelst slaktapparater. Av dessa äro de äldsta slaktmaskerna, vilka spännas fast över djurets panna och ögon, varpå en i dem inpassad stålsprint med ett klubbslag drives in i hjärnan (slagmask). En modernare typ är skjutmasken, där sprinten ersatts av en fastskruvad skjutapparat med kort kullopp. Slaktmaskens anbringande är emellertid tidsödande, varför man alltmer övergått till lösa skjut- och slagapparater. Nacksticket, varvid förlängda märgen avskäres med en kniv, som instickes mellan första halskotan och nackbenet, medför ej omedelbar medvetslöshet utan endast djurets förlamning. — Den rituella slaktmetod, som är föreskriven i den judiska lagen, kallas skäktning. Enl. denna metod fängslas djuret och lägges på rygg, halsen sträckes, huvudet böjes mot golvet och hålles vilande på horn och nos. Med en mycket lång, skarpslipad kniv avskäres halsen med tre på varandra raskt följande drag ända till halskotorna, och djuret förblöder snabbt. — Vid bedövningsslakt av svin, obligatorisk vid de offentliga slakthusen och även annorstädes förekommande, fast-

Slakt. Styckning av kött.

Storboskap (t. v.): 1. Lägg. — 2. Lår (delas i ytter- och innanlår). — 3. Tjocka fransyskan. — 4. Mellanfransyskan. — 5. Rostbiff. — 6. Dubbelbiff (biff och filé). — 7. Enkelbiff. — 8. Biffrev l. entrecôte. — 9. Mellanrev. — 10. Tjockrev. — 11. Halsrev. — 12. Hals. — 13. Märgpipa. — 14. Förbringa. — 15. Mellanbringa. — 16. Tunnbringa. — 17. Kållapp l. slag.
Gödkalv: 1. Kyl l. stek. — 2. Fransyska l. njurstek. — 3. Kotlettrad l. sadel. — 4. Kalvrygg. — 5. Hals. — 6. Märgpipa. — 7. Lägg. — 8. Bringa l. kalvbröst. — 9. Tunnbringa.
Får: 1. Kyl l. stek. — 2. Sadel, vari ingår även kotlettrad. — 3. Rygg. — 4. Bringa.
Svin (t. h.): 1. Lägg. — 2. Skinka. — 3. Kotlettrad. — 4. Carré (fläskbare). — 5. Huvud. — 6. Bog. — 7. Sida l. sidfläsk.

hållas djuren i s. k. slaktboxar. En del exportslakterier (jfr Köttkontroll) använda ej bedövning vid svinslakt, utan djuren upphissas i ett av bakbenen, varefter halskärlen genomskäras. — Efter blodavtappningen, under vilken blodet tillvaratages, följer avslaktningen av huden och uttagandet av inälvorna (räntan). På svin får huden sitta kvar men klövarna avlägsnas och håren avskrapas för hand l. i skrapmaskin efter föregående skållning l. svedning i svedugnar. Efter S. avkyles köttet. Om styckning av kött se ill. — För att fylla kravet på humana slaktmetoder under hygieniska betingelser ha flerstädes uppförts offentliga slakthus. Dessa upplåtas till allmänt begagnande mot en av K. M:t fastställd taxa. Deras verksamhet regleras av bl. a. lagen ang. köttbesiktning och slakthus och Kungl. kung. med särskilda föreskrifter om besiktning och stämpling av kött, båda av 10 okt. 1913. Slakten av de olika djurslagen försiggår i skilda slakthallar. Rengöring av magar och tarmar sker i särskild rensstuga, hudarnas tillvaratagande och saltning i hudbodar. Sjuka djur hänvisas till en isolerad slaktavdelning (sanitetsanstalt). För utförande av de i samband med köttbesiktningen (jfr Köttkontroll) erforderliga bakteriologiska, parasitologiska och histologiska undersökningarna äro speciella laboratorier inrättade. Slakthusen äro i allm. försedda med kylhusanlägg-

ning. I samband med slakthusen är oftast en marknadsavdelning inrättad, där bonden l. kreatursbandlaren kan försälja sina kreatur direkt till slaktaren. Vid slakthusen bedrives dessutom affärsverksamhet av hudhandlande och s. k. tarmrenserifirmor, vilka senare uppköpa och fabriksmässigt bearbeta ”räntorna” till olika inom charkuteriet använda artiklar. All affärsverksamhet ligger således i de enskilda idkarnas händer. Slakthusförvaltningens uppgift inskränker sig i huvudsak till att övervaka de hithörande författningarnas efterlevnad, ansvara för hygienen och uppbära de stadgade avgifterna. Besiktningen såväl av de levande djuren före slakten som av kött och organ utföres av legitimerade veterinärer, vilka förordnas av Medicinalstyrelsen.

Slaktmånad, se Oktober.

Slaktoffer l. tackoffer är i G. T. beteckning för den spec. i äldre tid vanliga art av djuroffer, vid vilken blott en del av offerdjuret förbrändes, medan resten anrättades till festmåltid. Motsatsen är brännoffer (se d. o.).

Slam (eng. *slam*, skräll), göra S., taga hem alla sticken i vissa kortspel (stora S.) l. alla utom ett (lilla S.).

Slam (ty. *Schlamm*), i vatten svävande l. bottenfällda, ytterst små partiklar av mineraliskt l. organiskt ursprung.

Slamfiskar, se Lungfiskar.

Slamfluga, se Blomflugor.

Slamning. 1. Sortering av pulverformiga material efter fallhastigheten i vatten, varigenom olika kornstorleksklasser l. ämnen med olika spec. v. kunna skiljas. S. utföres i stor skala i naturen av rinnande vatten och bränningar. — 2. Avputsning av en mur med en tunn, ofta färgad krit- l. kalkvälling.

Slampiskare, se Grönlingsläktet.

Slamregn, ett av stoftpartiklar förorenat regn. S. förekommer i Medelhavstrakterna och är särskilt känt från Kanarieöarna, där stoftet härrör från n. Afrikas öknar. I vissa trakter kan S. innehålla barrträdsfrömjöl i stor mängd, ”svavelregn”.

Slamstenar, finskiktade sedimentära bergarter, uppkomna genom diagenes av slam.

Slana, klen spira, använd till bärlingar och stängsel.

Slang, se Slangspråk.

Slang (av mlty. *slange*, orm), böjligt rör. Brandslangar tillverkas vanl. av hampa, oftast med en inre beläggning av gummi. Sugslangar förses med en inre trådspiral till förhindrande av sammantryckning; tryckslangar förstärkas av pålindad l. omflätad järntråd. Gummislangar framställas med l. utan inlägg. Massan pressas genom särskilt formade munstycken över en dorn, varpå inlägget av hampa l. lin omlindas. Det yttre gummilagret pålägges därefter, och det hela vulkaniseras. Metallslangar, vanl. för höga tryck och temperaturer, tillverkas av brons, koppar, aluminium l. förnicklat l. förtent stål, som vanl. utvalsas i band med olikriktade falsar å långsidorna. Bandet upprullas spiralformigt på en dorn, varvid falsarna varv för varv få ingripa i varandra; som packning användes bl. a. gummi l. asbest.

Slanga (av mlty. *slange*, orm), namn på en på 1400- och 1500-t. använd typ av mindre kanon, vanl. av järn och försedd med

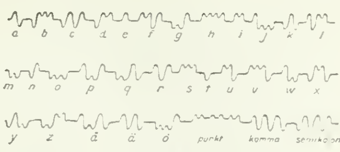
förstärkta ringar. Dessa buro ofta draknamn, härav namnet S. (= eldspyende drake).

Slangskrift, rekorderskrift, en förr använd telegrafskrift, grundad på William Thomsons uppfinning (1867) av den s. k. sifonrekordern, vilken möjliggjorde kabeltelegrafering och inregistrering av telegrammen på mycket stora avstånd. En trådspole, upphängd mellan polerna av en elektromagnet, vrider sig åt ena l. andra hållet alltefter de inkommande strömmarna. Spolens rörelser överföras till en skrivmekanism, varvid de olika sidorörelserna beteckna punkter, resp. streck i Morsealfabetet.

Slangspråk, slang (eng. *slang*, av oviss härl.), beteckning dels (stundom) för lågt och simpelt språk i allm. (t. ex. storstädernas lägre språk, ss. Stockholms "söderamerikanska", Paris "argot", Londons "cockney"), dels för ett ogenerat språk inom vissa mer l. mindre slutna kretsar. I den förra användningen föredrages inom språkvetenskapen termen vulgärspråk (jfr Språk), medan termen S. förbehålles av sin specifika miljö färgade kotteri- l. yrkesspråk. Sålunda är *kul* (bra) skolpojksslang, *profet* (professor) och *kuf* (underlig kurre) studentslang; man talar vid. om konstnärsslang etc. Ett ords karaktär av S. kan bortfalla både inom "kretsen" i fråga och i en språkart, som lånat det.

Slangus, Axel, f. 1890, finländsk skådespelare, anställd vid Svenska teatern i Helsingfors, huvudsakl. verksam inom det komiska karaktärsfacket. S. har även med framgång uppträtt som filmskådespelare.

Slantning (etym. besläktat med *slinta*), se Sportfiske.

Slangskrift.

Šląsk, se Schlesien sp. 236.

s. lat., förk. för sydlig latitud.

v. Sla'tin, sir Rudolf, kallad Slatin pasja, f. 1857, österrikisk Afrikaforskare, brittisk-egyptisk generalmajor 1907. Från 1879 tjänstgjorde S. under Gordon och var 1884—95 mahdins fånge i Omdurman. S. var 1900—14 generalinspektör i Sudan och under världskriget chef för österrikiska Röda korset. Har utgivit *Feuer und Schwert im Sudan* (1896; sv. bearb. s. å.).

Slav (mhty. *slave*, eg. slavisk krigsfånge), träl. Jfr Slaveri.

Slave'jkov. 1. Petko S., eg. Rajčov, f. 1827, d. 1895, bulgarisk politiker och författare, den förste presidenten i den bulgariska sobranjen, undervisnings- och därefter inrikesminister 1880—81. S., som kraftigt verkade för folkbildningen, översatte delar av Bibeln samt bearbetade bulgariska folkvisor. Han betraktas som grundaren av det moderna bulgariska litteraturspråket. — 2. Pentjo S., f. 1866, d. 1912, den föreg:s son, bulgarisk skald, skrev reflexionslyrik och dikter på folkvisans grundval men är mest bekant för sitt 1897 påbörjade, ofullbordade patriotiska epos *Sången om blodet* (sv. övers. 1913).

Slaver, en gren av indoeuropéerna, nu huvudbefolkningen i ö. Europa, spridda också i n. och mell. Asien och som emigranter i Väst-Europa och Amerika; före världskriget i Europa

uppskattade till c:a 160 mill. — *S. i samslavisk tid.* När och hur S. utvecklade sig ur det indoeuropeiska urfolket, är ovisst. Utvecklingen var i varje fall fullbordad i början av andra årtusendet f. Kr.; möjligen ha S. och litauer bildat en enhet ännu några sekel därefter. Som karaktäristiska drag för S., till skillnad spec. från germanerna, angav vetenskapen förr relativt kort växt, kortskallighet, mörk hudfärg, mörka ögon och brunt hår; numera anses, att även hos S. länge nog den ljusa, resliga typen dominerade. S:s hem under samslavisk tid förlägges nu av flertalet forskare till trakten n. om Karpaterna, mellan övre Weichsel i v. och mell. och övre Dnjepr i ö.; n. om dem innehade litauerna Njemens och Dünas bassänger. Områdets centrala del utgjordes alltså av Pripets flodområde, ett skogigt, sumpigt, klimatiskt missgynnat land, som ställde stora anspråk på sina bebyggare och tidigt tvang dem till samarbete i större sammanslutningar. Isolerade från dätidens kulturcentra, voro S. här samtidigt skyddade från yttre anfall; en teori, att de befunnit sig i permanent slaveri än under germaner, än under turkisk-tatariska folk, vilket skulle blivit bestämmande för deras karaktär och senare utveckling, saknar helt visst grund. Om deras liv och förhållanden känner man f. ö. ytterst litet; betr. deras religion vet man föga mer, än att de dyrkat åskguden Perunŭ. Historiska uppgifter om S. dyka upp först under första och andra årh. e. Kr., då de av antika författare omtalas under namnet *vene'ter* (jfr "vender", tyskarnas namn på sina slaviska grannar, och "Venäjä", det finska namnet på Ryssland). I början av 500-t. nämnes första gången namnet *slaver* (slav. *slovêninŭ*, plur. *slovene*), antagl. en avledning av något ortnamn (såväl panslavismens försök att härleda det ur *slava*, ära, som senare härledn. av *slovo*, ord, "de talande", till skillnad från tyskarna, *nēmtsy*, "de stumma", av *nēmŭ*, stum, äro misslyckade). — *S:s tredelning.* Såväl i fysiskt-antropologiskt som kulturellt avseende företedde S. trol. redan under sin tid n. om Karpaterna en del olikheter; en definitiv sprängning skedde, då de från sina alltför trånga boplatser började strömma ut dels mot s. genom Karpaterpassen, dels västerut längs Weichsel och Oder, dels österut över de ryska slätterna. — *Sydslaverna.* Efter att redan under första årh. e. Kr. i mindre avdelningar ha trängt fram genom Karpaterna och alltifrån 300-t. ha i täta massor befolkat de ungerska slätterna ner till Donau (varunder de en tid voro under hunnernas välde) började S. alltifrån begynnelsen av 500-t. (först tills. med hunner, sedan med bulgarer och avarer) att attackera bysantinska väldet och hade mot 600-t:s slut ockuperat praktiskt taget hela Balkanhalvön (från Grekland trängdes de tillbaka på 1000-t.). De smärre skiljaktigheter, dessa S. företedde, ökades under inflytande av de olika illyriska och trakiska stammar, som de undanträngde. Så uppstodo fyra olika folk: s l o v e' n e r, som behöllo det gamla slaviska stamnamnet, k r o a' t e r, av allt att döma en stark stam redan under S:s tid n. om Karpaterna (med vilket ord deras namn tydligen hör samman), s e' r b e r (ordets härledn. är oklar; se J u g o s l a v i e n sp.

255 ff.) och b u l g a' r e r, vilket namn urspr. tillhörde ett turkiskt-tatariskt krigarfolk, som på 600-t. erövrade ö. delen av Balkanhalvön (se B u l g a r e r) men upptogs av de där bosatta S., i vilka erövrarna eljest spårlöst uppgingo. — *Västslaverna.* De västligaste bland den samslaviska befolkningen började under första årh. e. Kr. från Weichselbassängen strömma västerut in i de av germanerna evakuerade ö. delarna av Tyskland (se F o l k v a n d r i n g). Kanske redan på 200—300-t., i varje fall senast på 500-t., nådde S. fram till Elbe och Oder. Under 800-t:s senare del sträckte sig deras invasion i Tyskland i n. till en linje Kiel—Hamburg; s. därom trängde de fram ett gott stycke v. om Elbe och något v. om Saale, behärskade övre Main och nådde i s. fram till trakten av Regensburg. Bland de sydligare stammarna voro därvid s o' r b e r n a de dominerande; n. om dem bodde, från v. till ö., bl. a. d r e v a' n e r och p o l a' b e r (v. om och längs Elbes mell. lopp), o b o t r i' t e r (vid n. Elbe), l u t i' t i e r l. v e l e' t e r (ö. om de förra ända till Oder) och p o m o r a' n e r (mellan Oder och Weichsel). Bekrigade av tyskarna under 400 år alltifrån Karl den stores tid, förintades l. germaniserades dessa S.; de sista resterna av drevaner och polaber utdogo på 1700-t.; kvar är nu endast en liten sorbisk befolkning i Lausitz (också kallad vender l. lausitz-serber) samt, införlivade med Polen, rester av pomoranerna: kassuber v. om Weichsel och slovintser vid sjön Leba, n.ö. Pommern. Kommande från Oder och Weichsel, besatte t j e' c k e r n a s och s l o v a' k e r n a s förfäder Böhmen, Mähren och n.v. delen av Ungern; förenade i statsbildningar på 600- och 800-t. (det böhmiska riket under Samo och det mahriska under Svatopluk), kommo de västligare, tjeckerna, snart i allt fastare förbindelse med Tyskland, under det att de östligare, slovakerna, underkuvades av Ungern. Härigenom differentierades dessa länge enhetliga stammar. N. om dessa, i trakterna mellan Warthe och n. Bug, kvarstannade på sina gamla boplatser de stammar, som småningom slöto sig samman till ett p o l s k t rike, däribland polanerna ,"slättborna", vid Warthe, som gåvo riket dess namn, och masovierna l. masurerna ö. därom. — *Östslaverna.* De östligaste bland den samslaviska befolkningen började tidigt, begagnande sig av det bekväma flodnätet, sprida sig österut. De finska folk, som urspr. bebott det egentliga Ryssland ända till s. om Moskva, veko undan utan egentligt motstånd. Redan på 500-t. e. Kr. hade S. nått Ilmen i n. och Don i ö.; vägen mot Svarta havet spärrades däremot av de där i våg på våg västerut framströmmande turkisk-tatariska folken. En tid under de till s. Ryssland framträngande östgoternas välde, vilket satte djupa spår i deras kultur, bildade de östslaviska stammarna under 300—500-t. ett mäktigt rike kring Dnjepr och Dnjestr, omtalat i samtida antika källor; S. kallas där "antes", trol. namnet på den ledande stammen; riket erövrades i slutet av 600-t. av avarerna, vilkas välde över S. dock blev kort. En varaktigare östslavisk statsbildning verkställdes sedan av nordiska vikingar, "rus", som redan i slutet av 800-t. slagit sig ned vid Ladoga och sedan under anläggande

av militära och kommersiella stödjepunkter trängde söderut (se vid. Ryssland sp. 1562 f.). Redan vid denna tid hade emellertid tydligen en viss differentiering skett mellan de över de väldiga ryska slätterna spridda S. Tre grupper hade uppstått: en sydlig, dit främst de tidigt relativt civiliserade polanerna, slättborna vid Dnjepr, hörde, en central (vjatitjer o. a.) och en nordlig (främst de novgorodska S.). Ur sydgruppen framgingo sedan ukrai'narna (lillryssarna), ur nord- och mittgruppen storryssarna, varvid dock mittgruppens västligaste stammar i viss mån separerade och gåvo upphov åt vitryssarna. — Om enhetssträvanden bland S. se Panslavism.

Slaveri (jfr Slav), ett tillstånd av personlig ofrihet. S. är liksom livegenskapen ärftligt men innebär i motsats till denna fullständig personlig rättslöshet, så att slaven obegränsat kan säljas, godtyckligt straffas, prostitueras o. s. v. — I forntiden kom S. till stor utveckling i Orienten och Medelhavsvärlden. Man finner här på flera håll större delen av befolkningen som slavar under fåtalet. Förutom genom krig och sjöröveri skedde nyförvärvet av slavar genom att grövre förbrytare och insolventa gäldenärer dömdes till S. Även kunde fattigdom och nöd driva till frivilligt åtaget S. l. till försäljning av barnen. För forntidens tänkare, t. ex. Aristoteles, framstod S. ss. ett för samhällets och kulturens bestånd nödvändigt ont, samtidigt som krav på mänsklig behandling av S. uppställdes och på sina håll fingo uttryck i lagstiftningen. Grekerna anses ha behandlat sina slavar jämförelsevis väl, med undantag av spartanerna (jfr Heloter). Under det romerska världsväldets utveckling antog S. väldiga mått. De rikaste romarna kunde besitta tusentals slavar. Hos romarna var S. hårdare än hos grekerna; slaven ansågs ej kunna förvärva egendom l. ingå äktenskap, ehuru dylika rättigheter till en viss grad medgåvos i praktiken. Också uppstodo flera svåra slavuppror i Italien, främst Spartacusupproret (se Spartacus). Mot slutet av antiken tog dock frigivningen (se Frigiven) allt större omfattning under inflytande dels av kristendomen, dels av sociala faktorer. I det stora hela bestod dock S., tills det under senantiken och äldre medeltiden omvandlades i andra former av beroende, främst livegenskap (se d. o.). — I de ännu ej kristnade germanska länderna hade i samband med krigståg, folkvandringar och vikingatåg ett S. uppkommit, i Norden benämnt träldom. Denna omfattade i motsats till forntidens S. blott en mindre del av befolkningen. Även här förekom, att personer på grund av ekonomiskt betryck frivilligt blevo trälar (s. k. gävträlar). Träldomen avskaffades visserl. snart efter kristendomens införande men avlöstes blott på några få håll, bl. a. i Sverige och Norge, av full frihet. I Sverige befrämjades övergången av en regel om att barnen alltid "gingo till den bättre hälften", d. v. s. blevo fria, om antingen fadern l. modern var fri. Den sista bevarade svenska stadgan mot träldom är av 1335. — Under nya tiden uppstod åter ett omfattande västerländskt S., nämligen negerslaveriet (se Negrer sp. 726 ff.). En allmän europeisk

opinion däremot uppväxte först vid slutet av 1700-t., främst tack vare engelsmannen W. Wilberforce. I första hand inriktade man sig på att hindra nyrekrytering av slavbeståndet genom slavhandel, och denna förbjöds successivt i olika länder (Danmark 1792, England 1807, Frankrike 1814—18 o. s. v.). — På Wienkongressen 1815 antogs en deklaration om avskaffande av negerhandeln, och 1841 slöts mellan vissa stormakter en traktat härom. Först vid mitten av 1800-t. var dock den europeiska och amerikanska negerslavhandeln allmänt avskaffad. Då var även kampen mot själva S. sedan länge i full gång. De flesta syd- och mellanamerikanska stater hade avskaffat det kort efter sin frigörelse på 1810- och 1820-t., England för sina besittningar 1833, Frankrike 1848 o. s. v. Men först efter långvarig agitation och det stora inbördeskriget 1861—65 avskaffades S. i de s. av Nord-Amerikas Förenta Stater (se d. o. sp. 941 f.). Till sist följde Kuba 1870 och Brasilien (se d. o. sp. 507) 1871—88. På Kongokonferensen i Berlin 1885 bestämdes bl. a., att enl. folkrättens bud slavhandeln är förbjuden och att signatärmakternas kolonier och protektorat ej fingo utnyttjas som marknader för S. l. för transitering av slavar. Genom en konvention i Bryssel 1890 beslöts bl. a. åtgärders vidtagande för förhindrande av slavtransport sjöledes. En konvention i S:t Germain 1919 hade till ändamål revision av Kongo- och Brysselkonventionerna. — På 1860-t. konstaterades särskilt på Söderhavsöarna en form av förtäckt S., grundat på överenskommelser, som påtrugats de infödda. Detta oskick var först på 1880-t. helt utrotat. Numera förekommer ej egentligt S. annat än möjligen i de mest otillgängliga delarna av inre Afrika. Bland peonerna i det spansktalande Amerika, och indianska plantagearbetare t. ex. i Yucatán samt negrerna i Portugals afrikanska kolonier finns fortfarande ett till S. gränsande beroende, drabbande verkligt l. föregivet skuldsatta färgade arbetare (skuldslaveri). — Om s. k. vit slavhandel se d. o.

Slavfloden, eng. *Slave River*, Lilla och Stora S., se Athabasca 1 och Mackenzie 1.

Slavhandel, se Slaveri.

Slaviska språk, talade av slaverna (se d. o.), utgöra en grupp inom den indoeuropeiska språkstammen; inom denna stå de närmast de baltiska språken (se Indoeuropeiska språk). — 1. *Det samslaviska språket.* Det gemensamma ursprunget för de olika S. är ett samslaviskt språk, som existerade från den ej exakt bestämbara tidpunkt flera tusen år f. Kr., då det indoeuropeiska urspråket delade upp sig i flera olika språk, fram till 700-t. e. Kr., då det samslaviska språket i sin tur klöv sig i en rad olika språk, en uppdelning, som föregåtts av dialektbildning inom språket. Bland de så småningom utbildade, för detta samslaviska språk gemensamma dragen, vilka i det stora hela ännu känneteckna alla S., märkes utvecklingen av en bestämd del gamla *k*- och *g*-ljud till *s*-ljud, en utveckling, vari samslaviskan överensstämmer med en rad andra, huvudsakl. östliga indoeuropeiska språk (den s. k. *sa'tem*-gruppen; se Indoeuropeiska språk): samslav. *sŭto* — lat. *ce'ntum* (uttalat med

k-ljud; sv. hundra); likaså den för flera östliga indoeuropeiska språk gemensamma utvecklingen av *s* i vissa ställningar till *ch*: samslav. *mŭchŭ* — sv. *mossa*. Liksom i germanska språk övergingo de lena frikativorna *bh*, *dh*, *gh* till *b*, *d*, *g*: ry. *beru* (jag tar) — sv. *bära*, men lat. *fe'ro*; *b*. *d*. *g*. som i germanskan förskötos till *p*. *t*. *k*, kvarstodo däremot: ry. *slab* (svag) — sv. *slapp*; likaså kvarstodo *p*, *t*, *k*, vilka i germanskan förskötos till *f*, *þ* och *ch*: ry. *prositi* (bedja) — sv. *fråga*. *K*, *g*, *ch* före mjuk vokal och *j* blevo *tje*- och *sje*-ljud: ry. *žena* — sv. *kvinna*, grek. *gyne'*. Genom en rad utvecklingar gjorde sig språket av med alla s. k. slutna stavelser: en samslavisk stavelse kunde endast sluta på vokal, *r* eller *l*. Substantiven hade sju kasus, av vilka en, vokativen, i nutida S. för ett endast tynande liv. Adjektiven hade två olika former, en nominal och en pronominal, den senare bildad av den förra genom tillfogande av pron. *ji*, *ja*, *je*, ”den”: *izba stara*, hyddan är gammal; *staraja izba*, den gamla hyddan. Verbet använde som preteritum bl. a. former på *l*, som eg. äro participer: *on stroil*, han byggde [eg. han (är) havande byggt]; i verbalböjningen märktes ett noga genomfört särhållande av olika aktionsarter, spec. av fortgångsverb och övergångsverb (se **V e r b**): *stroiti*, bygga (= syssla med byggande l. bruka bygga); *postroiti*, färdigbygga. Några urkunder på samslaviskt språk finnas ej; dock står det fornbulgariska språk, till vilket de slaviska apostlarna Kyrillos och Metodios på 800-t. översatte de kyrkliga böckerna och varpå en rad dokument föreligga, den s. k. **k y r k o s l a v i s k a n**, ännu samslaviskan ganska nära. — 2. *S : s i n d e l n i n g o c h k a r a k t ä r i s t i k a*. I samma mån som de slaviska folkens enhet sprängdes (se **S l a v e r** sp. 980 ff.), inträdde också en uppdelning av det samslaviska språket i **ö s t -**, **s y d -** och **v ä s t - s l a v i s k a**. Inom var och en av dessa tre språkgrupper har sedan ytterligare differentiering skett. De *östslaviska språken* äro dels **s t o r r y s k a** med **v i t - r y s k a**, dels **u k r a i'n s k a** l. **l i l l r y s k a** (utanför ryskt territorium kallad **r u t e'n s k a**). De *sydslaviska språken* äro **b u l - g a' r i s k a**, **s e' r b o k r o a' t i s k a** (kallad **s e' r b i s k a** och skriven med slaviska bokstäver av Jugoslaviens grekiska katoliker, däremot kallad **k r o a' t i s k a** och skriven med latinska bokstäver av dess romerska katoliker) och **s l o - v e' n s k a**. De *västslaviska språken* äro dels **t j e' c k i s k a** med **s l o v a' k i s k a**, dels **p o' l s k a** med **k a s s u' b i s k a**, dels **s o' r - b i s k a** (även kallat **l a u s i t z - s e r b i s k a** l. **v e' n d i s k a**); den hithörande **p o l a' b i s k a n** utdog på 1700-t. Skillnaderna mellan öst-, syd- och västslaviska språk äro avsevärda, väl så stora som mellan tyska och svenska; endast ryssar och bulgarer kunna nödtorftigt förstå varandra. Inom de olika grupperna stå ryska och ukrainska varandra ganska nära (ung. som svenska och danska); stor är däremot skillnaden mellan polska och tjeckiska, än större mellan bulgariska och serbiska (slovenskan står serbiskan nära). Några av de viktigaste drag, som skilja öst-, syd- och västslaviska åt, äro följande. Gammalt *or* l. *ol* mellan konsonanter utvecklar sig i östslaviska till *oro*, *olo*, i sydslaviska till *ra*, *la*, i västsla-

viska till *ra, la* (tjeckiska) l. *ro, lo* (polska och sorbiska). Ex.: den samslaviska formen *gordŭ* (stad: jfr sv. *gård*) blir på östslaviska *gorod* (*Novgorod*), på sydslaviska *grad* (*Beograd*, Belgrad), på tjeckiska *hrad*, på polska och sorbiska *grod*. *T* före *j* och *kt* före *i* ger i östslaviska språk *tje*-ljud, i västslaviska *ts*, i sydslaviska växlande resultat: bulgariska *sit*, serbiska ett mjukt *ts*, som närmar sig *tj* (tecknat *ć*), slovenska *tje*-ljud. Ex.: stammen *noktĭ* (natt: lat. *nox*, gen. *no'ctis*) ger i östslaviska språk *noč* (*tje*-ljud), i västslaviska *noc* (*-ts*), i bulgariska *nosjt*, serbiska *noć* (mjukt *-ts*) och slovenska *noč* (*tje*-ljud). Gammalt kort *u* (*ŭ*) och *i* (*ĭ*), bortfallna i alla S. i slutet av ord, ge inuti ord i ryska *o* och *e*, men sammanfalla i övriga S.: i västslaviska i *e*, i sydslaviska i *ŭ*-, *a*- l. *e*-ljud. Ex.: de samslaviska formerna *sŭnŭ* (sömn) och *pĭnĭ* (stam) ge på östslaviska *son* och *p̂eñ* (ˆ utmärker muljering); på tjeckiska *sen, peň*, på polska *sen, pień*; på bulgariska *sŭn, pŭn*, serbiska *san, panj*, slovenska *sen, penj*. Accenten, som i samslaviskan kunde vila på vilken som helst av ordets stavelser, har förblivit rörlig i öst- och sydslaviskan (varvid ryskan trognast avspeglar de gamla accentförhållandena) men i västslaviskan blivit fast: i tjeckiskan och sorbiskan på ordets första, i polskan på ordets näst sista stavelse. Bland drag, karaktäristiska för de enskilda S., märkas dessutom följande. *De östslaviska språken* behålla samslaviskans ”hårda” *y*- och *l*-ljud, vilka i de övriga språken (utom polskan och i fråga om *l* delvis bulgariskan) gått förlorade; *y* har dock i **u k r a i n s k a n** närmat sig *i*. Inom r y s k a n själv skiljer man mellan nord- och sydstorryska (med övergångsdialekter dem emellan); främst skilja de sig genom att obetonat *o*, i n. uttalat *o*, söderut uttalas som *a* (*maskvá*); det bildade (litterära) språket, som utbildats i Moskva, har upptagit drag ur såväl nord- som sydstorryska. V i t r y s k a n står nära sydstorryskans västligaste dialekter. U k r a i n s k a n går i muljering av konsonanter före mjuk vokal ej så långt som ryskan; den förändrar *o* och *e* i viss utsträckning till *i*: ry. *nos*, ukrainska *nis* (näsa); *g* övergår till tonande *h*. Av de *sydslaviska* språken utmärker sig b u l g a r i s k a n genom förlust av deklinationsändelserna samt genom bruket av bestämd slutartikel (spår därav även i ryskan). S e r b i s k a n bevarar gammalt stavelsebildande *r*: *Srbija* (Serbien); det utmärker sig vidare för sina fyra olika betoningar: två fallande (kort och lång) och två stigande (kort och lång). S l o v e n s k a n äger som ett av sina karaktäristika ett ännu bevarat bruk av dualis. Av de *västslaviska* språken upprätthåller p o l s k a n (liksom ryskan) bruket av de gamla slaviska *y* och *l*, vilket senare här i uttal närmar sig *u* (eng. *w*): ensamt av alla S. behåller polskan bruket av nasalvokal: *ząb* (utt. såŋb), tand (samma ord som sv. *kamm*, fsv. *kamber*); de flesta andra S. ha *zub*, bulg. *zŭb*, slovenskan *zob*; muljeringen av konsonant före mjuk vokal är långt driven, varvid *d* och *t* bli mjuka *ds* och *ts* och muljerat *r* övergår till *sje*-ljud (tecknat *rz*; t. ex. *Przemyśl*). T j e c k i s k a n (med s l o v a k i s k a n) utvecklar liksom **ukrainskan** *g* **till tonande**

h (*Praha*, Prag), den bevarar liksom serbiskan stavelsebildande *r* men dessutom också, ensamt bland S., stavelsebildande *l*: *krk* (hals), *vlk* (varg); den bildar (liksom ukrainskan) i fråga om konsonantmuljeringar en övergång från de starkt muljerande ryskan och polskan till de ytterst sparsamt muljerande sydslaviska språken; muljerat *r* blir här, liksom i polskan, ett *sje*-ljud, där dock *r*-artikulationen också höres (tecknat *ř*); gammalt *u* blir *i*: *lud* (folk) blir *lid*; dessa båda sista drag saknas i slovakiskan, som i det hela står på ett något äldre utvecklingsstadium och i viss mån bildar en övergång till östslaviskan. — De olika S. ha — jämte gemensamma lånord, bl. a. många germanska, främst inlånade från östgoterna — upptagit talrika lånord från sina grannar: ryskan från tatariska, serbiskan och bulgariskan från turkiska, slovenskan, tjeckiskan och polskan från tyska. — 3. *De olika S:s litterära utformning och spridning.* (Siffrorna i det följande avse ej emigranter.) Ryskans karaktäristiska drag voro på 1300-t. i det hela färdigbildade; som litterärt språk brukades emellertid i regel alltjämt kyrkoslaviskan, något uppblandad med ryska element; ett ryskt litteraturspråk, byggt på folkspråket (ehuru med många kyrkoslaviska lån), skapades eg. först på 1700-t. (Lomonosov) och fick sin slutliga utformning i början av 1800-t. (Karamsin och Pusjkin); många radikala nybildningar ha introducerats efter revolutionen. Talas av c:a 80 mill. (därav i Europeiska Ryssland 70 mill.). Vitryska var kanslispråk i Litauen, innan detta gick upp i Polen; ett vitryskt litteraturspråk (spec. använt i pressen) daterar sig från de senaste årtiondena. Talas av bortåt 10 mill. Ukrainskan framträdde i litterära urkunder först på 1700-t.; ett ukrainskt litteraturspråk skapades först på 1800-t. Under tsartiden officiellt betraktad som en rysk dialekt och kallad lillryska, talas den av 35 mill. Bulgariska, som på 800-t. blev den slaviska världens kyrkospråk, bevarade i litterära urkunder länge det gamla språkets karaktäristika; först på 1800-t. lades landets ö. dialekter till grund för ett modernt riksspråk. Talas av något över 4 mill. De serbiska språkurkunderna voro under medeltiden starkt influerade av kyrkoslaviska, på 1600-t. av ryska; i början av 1800-t. upphöjde Vuk Karadžić radikalt folkspråket (*što*-dialekten) till riksspråk. Talas av icke fullt 10 mill. Slovenskan, varå de äldsta dokumenten härröra från 800—900-t., var på 1500-t. bäraren av en rätt rik litteratur. Det därvid brukade språket, nu tämligen främmande för de moderna dialekterna, är sedan 1800-t. åter litteraturspråk. Talas av bortåt 1½ mill. Polska urkunder föreligga först på 1300-t. Det polska riksspråket (ss. litterärt språk länge tillbakaträngt av latinet) är närmast baserat på den storpolska dialekten; dess spridning in på urspr. vitryskt och ukrainskt område har satt åtskilliga spår i dess utveckling. Talas av omkr. 20 mill. Tjeckiskan, varå minnesmärken finnas från slutet av 1200-t., var i livligt litterärt bruk på 1500-t. men trängdes därefter tillbaka av tyskan; sedan mitten av 1700-t. levde det en tid nästan bortglömda skriftspråket åter kraftigt upp. Ett

slovakiskt riksspråk skapades i mitten av 1800-t. Tjeckoslovakiska talas av 9 mill. (därav slovakiska av ung. tredjedelen). **Sorbiskans** båda dialekter, hög- och lågsorbiska, ha på 1800-t. brukats i en blygsam litterär produktion. Talas av c:a 100,000. — 4. *Slavisk skrift.* S. begagna dels ett särskilt slaviskt alfabet, dels det latinska. Det förra kallas det "kyrilliska", "kirillitsan". Namnet, som det fått efter den slaviske aposteln Kyrillos (se d. o.), är oegentligt, då Kyrillos uppfann icke detta alfabet utan det äldre, sedan utträngda "glagolitiska alfabetet" (se d. o.). Kirillitsan, något moderniserad på Peter den stores tid, brukas av ryssar, bulgarer och grekisk-katolska serber. Det **ryska alfabetet** har därvid följande utseende (de förenklingar, som gjorts genom en av den provisoriska regeringen 1917 genomförd ortografireform, äro nedan särskilt angivna):

		Uttal.
А	а	*a* (i ty. *Vater*).
Б	б	*b*
В	в	*v*
Г	г	*g*
Д	д	*d*
Е	е	(*j*)*e* före mjuk, (*j*)*ä* före hård konsonant; ibland (*j*)*å*.
Ж	ж	tonande *sje*-ljud.
З	з	tonande *s*.
И	и	(*j*)*i*.
І	і	nu avskaffad variant till föreg.
К	к	*k*
Л	л	hårt *l* (se nedan).
М	м	*m*
Н	н	*n*
О	о	öppet *å* (i sv. *kom*).
П	п	*p*
Р	р	*r* (rullande tungspets-*r*).
С	с	*s*
Т	т	*t*
У	у	*o* (europeiskt *u*-ljud, t. ex. i ty. *au*).
Ф	ф	*f*
Х	х	tyskt *ach*-ljud.
Ц	ц	*ts*
Ч	ч	svenskt *tje*-ljud (med *t*-förslag).
Ш	ш	franskt *ch* (nära svenskt *rs* i *fors*).
Щ	щ	svenskt *tje*-ljud (utan *t*).
	ъ	nu avskaffat tecken, utmärkande att föreg. konsonant ej muljeras.
	ы	hårt *i*-ljud (se nedan).
	ь	tecken, utmärkande att föreg. konsonant muljeras.
Ѣ	ѣ	nu avskaffad variant till *e*.
Э	э	*e* före mjuk, *ä* före hård konsonant.
Ю	ю	(*j*)*o* (europeiskt *u*-ljud; jfr ovan).
Я	я	(*j*)*a*

Endast två ljud bereda svårighet för västerlänningar, dels det hårda *l*-ljudet, vars uttal man får fram genom att sätta tungspetsen som vid vanligt *l* men uttala *o*, dels det hårda *i*-ljudet, uttalat med mellersta delen av tungan mot gomtaket: ett tyskt *u* i *du* med läpparna i *i*-ställning. De mjuka vokalerna: е (ѣ), и, ю, я, uttalas i början av ord l. stavelser med förslag av *j*: *je*, *jo* etc. (varvid likväl и mera sällan uttalas *ji*, vanl. *i*); förekomma de efter konsonant höres intet *j*, utan de endast "mjuka upp", muljera, konsonanten; i *Eva* uttalas alltså *e* som *jä*, i *Onega* muljerar *e* endast *n* [anjä'ga]; även ь, som en gång var en mjuk vokal, muljerar föregående konsonant. Varje konsonant (utom *sje*-, *tje*- och *ts*-ljud) kan alltså ha två uttal, dels det ovan i alfabetet angivna, dels — då mjuk vokal l. ь följer — ett muljerat: så har man i *luná* (måne) det ovan beskrivna "hår-

da" *l*-ljudet och hårt *n*, men i *Lénin* mjuka *l* och *n* (som i sv. väljde, vänjde). Obetonade vokaler bli modifierade: *o* uttalas som *a*, *e* som *i*: *Pitragrát* (Petrograd). Ss. framgår av senaste exemplet bli tonande konsonanter tonlösa i slutet av ord: *Pitróf* (Petrov). — Det bulgariska alfabetet är i det hela identiskt med det ryska; ъ, stumt i slutet av ord, användes inuti ord som tecken för ett slappt *u*-ljud (närmast *e* i *gosse*); samma ljud betecknas också med typen Ѫ, som i den gamla kirillitsan betecknar nasalvokal. Typen ѣ betecknar än *e*-, än (*e*)*a*-ljud. En förenkling i ortografin står också här på dagordningen. — En skicklig serbisk omredigering av kirillitsan gjordes redan i början av 1800-t. av Vuk Karadžić (se d. o.); han införde ss. beteckningar för serbiskans *tje*- och *dje*-ljud tecknen ћ och ђ, likaså tecknen њ och љ (muljerade *n* och *l*). — Bland de S., som använda latinska alfabetet, fick tjeckiskan sin ortografi reglerad redan av reformatorn J. Hus. För att kunna med enhetliga latinska tecken återge de slaviska *sje*- och *tje*-ljuden införde han bruket av hakar över bokstäverna: *š* och *ž* beteckna resp. tonlöst och tonande *sje*-ljud, *č* betecknar *tje*-ljud, *ř* det ovan nämnda *rsje*-ljudet; muljering betecknas med ˇ l. med ʹ över konsonanten; *ů* betecknar långt, europeiskt *u*. — Den tjeckiska ortografin har varit normgivande även för den kroatiska och slovenska; serbiskans ћ och ђ återges i kroatiskan med *ć*, *đ*, det senare dock också skrivet *dj* eller *gj* (*Đorđe*, *Djordje* l. *Gjorgje*, Georg). Polskan däremot använder i st. f. *š*, *ž* och *č* tecknen *sz*, *ż* och *cz*, dess ur *r* före mjuk vokal uppkomna *sje*-ljud tecknas *rz*. Det hårda *l*-ljudet betecknas med *ł*; *ą*, *ę* beteckna nasalljuden (utt. åŋ, resp. äŋ), muljering anges i vissa fall genom ʹ över konsonanten, eljest genom *i* efter densamma: i *Sienkiewicz* beteckna sålunda de båda första *i* blott mjukt uttal av *s* och *k*.

Slavkriget, se Nord-Amerikas Förenta Stater sp. 942.

Slavkusten, se Guinea.

Slavofi'ler (av *slaver* och grek. *fi'los*, vän), en vid 1800-t:s mitt uppkommen rysk grupp, som med utgångspunkt från gammalrysk kultur och ortodox religion och i opposition mot västerländska inflytelser ville verka för äktrysk nationalism. Bland dess representanter märkas bröderna Aksakov och Samarin (se dessa ord). Även Dostojevskij rönte påverkan från S. På det politiska området utmynnade S:s idéer senare i panslavismen (se d. o.).

Slavo'nien, se Kroatien-Slavonien.

Slavsjön, eng. *Slave Lake*. 1. Lilla S., insjö i prov. Alberta, Kanada, avflyter till Athabascafloden. 1,243 kvkm. — 2. Stora S., insjö i Nordvästterritorierna (Mackenzie), Kanada. S. mottager från s. Stora Slavfloden och Hayfloden samt avflyter genom Mackenziefloden till N. Ishavet. 27,761 kvkm.

Sleeper, plur. sleepers [sli'pə(s)] (eng., eg. sovare), sv. sliper, plur. slipers l. sliprar, se Järnväg sp. 336.

Sleida'nus, Johannes, f. 1506, d. 1556, tysk diplomat och historieskrivare, skrev som försvar för de tyska protestantiska ständernas politik en skildring av reformationstidens historia, *De sta'tu religio'nis et reipu'blicae*

Ca'rolo V Cae'sare commenta'rii (1555), som länge var ett huvudverk för denna epok.

Sleipner [slä'jp-], se Odin.

Slejf (ty. *Schleife*), band, (sko)rem, (prydnads)snöre.

Slejftygel, hjälptygel vid ridning med uppgift att få hästen att sänka huvudet. Denna liksom övriga hjälptyglar är svår att använda och gör vanl. mer skada än nytta.

Sleke (etym. besläktat med *slicka*), se Saltsleke.

Sleksot, första symtomet på benskörhet (jfr d. o.) hos nötkreatur: djuren visa benägenhet att slicka på alla möjliga föremål och gnaga på trä och murbruk samt äro begivna på salta ämnen.

Slem (lat. *mu'cus*), kolloidala vattenlösningar av hög viskositet, vilka äro "tråddragande", d. v. s. vid avlägsnande ur S. av ett däri neddoppat föremål häfta vid detsamma, så att en vätsketråd kommer att förbinda S. och föremålet. S. kan ges av flera kemiskt olika ämnen, ss. växtslem (kolhydrat) och olikartade äggvitekroppar (slemäggvita: muciner och mukoider). I människokroppen förekomma flerstädes körtlar, som avsöndra S.: mukösa l. slemkörtlar. Växtslem förekommer t. ex. i lökar och orkidéknölar, i många suckulenta växter, i frukt- och fröskal (ss. linfrö, kvittenfrö) etc. Jfr Sekret. *Bot.* — *Farm.* Se Mucilago.

Slembin, se Solitära bin.

Slemfiskar, *Blennii'dae*, en fam. Taggfeningar. Kropp, rygg- och analfenor långsträckta. Fjäll små l. saknas. Flertalet vid havsstränder. Till S. höra bl. a. havkatt, långebarnsläktet, tejstefisk och tångsnärta. Närbesläktad är tånglaken.

Slemhinna, hudens direkta fortsättning in i de kroppshåligheter, som stå i öppen förbindelse med kroppens omgivning: matsmältningsorgan, näsa med bihålor, luftstrupe och bronker, mellanöra, ögats bindhinna och tårkanal, urinblåsa och urinledare samt njurbäcken och könsorgan. S. bekläder alla väggar hos dessa håligheter och har likartad byggnad med huden. Epitelets beskaffenhet växlar dock betydligt med S:s funktion. S. är ständigt fuktad genom avsöndring från körtlar i densamma (ss. små slemkörtlar) l. mynnande på dess yta (ss. spottkörtlar). Färgen är gråröd på grund av blodrikedomen och frånvaron av den starka hornbildning, som fullständigare täcker blodfärgen i huden.

Slemjäsning, jäsningsprocess i sockerhaltiga vätskor, varvid sockerarterna överföras till gummiartade kolhydrat. Bakterien *Streptoco'ccus mesenterioi'des* kan på detta sätt orsaka avsevärd anhopning av slem- l. gelémassor i sockermelass vid sockerfabriker.

Slemkanaler, kanalsystem, bestående av sidolinjeskanaler och förgrenade kanaler på huvudet (jfr Fiskar sp. 45).

Slemsvampar, *Myxomyce'tes*, *Mycetozo'a*, grupp av lågt stående svampar. S. anses stundom stå på gränsen mellan djur- och växtriket, enär de ha ett utvecklingsstadium, då de vanl. bestå av en slemmig massa (plasmo'dium) utan cellväggar, medan däremot fortplantningsorganen vanl. äro fruktkroppar, uppbyggda av typisk växtvävnad. I fruktkropparna alstras sporer, som spridas med vinden. Vid sporernas groning bildas (vanl.) en ciliebärande svärmcell, som snart avkastar cilien och antar amöbalik form. Flera dylika celler kunna

Slemsvampar. Plasmodium.

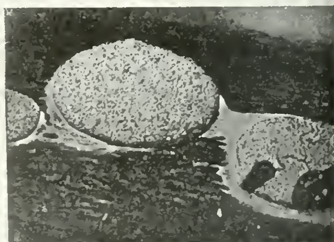
sammansluta sig till ett plasmodium. Plasmodierna utföra amöboida rörelser. Könsfortplantning förekommer. De flesta S. äro saprofyter, på murken ved o. d., t. ex. trollsmör (*Fuli'go se'ptica*) och vargmjölk (*Lyco'gala epide'ndron*). Den förra av dessa har ett gult, intill 20 cm. vitt, till formen växlande plasmodium, som vid mognaden övergår i en vit, gul, röd, brun l. violett, sammanhängande dyna av sporangier, fyllda med svarta sporer. Den senare bildar 0,5—1 cm. vida, som unga röda, som mogna gråbruna klot; sporerna äro ljusröda. Vissa S. äro parasiter (se Klumprotsjuka).

Slemsyra, en optiskt inaktiv polyoxisyra, $CO_2H(CHOH)_4CO_2H$, som bildas vid oxidation av dulcit, galaktos, mjölksocker och vissa gummiarter. Svårlösligt, kristalliniskt pulver.

Slemsäckar (lat. *bu'rsae muco'sae*), slutna hålrum i bindväv l. utstjälpningar från ledhålor, innehållande slem l. serös vätska. S. finnas vanl. på ställen, utsatta för nötning (ss. där ben ligger nära huden, kring senor o. s. v.) och tjäna som skydd.

Slentria'n (ty. *Schlendrian*, av *schlendern*, gå makligt), gammal vana, mekanisk vanemässighet.

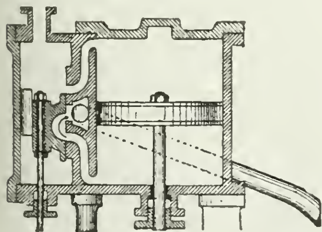
Sle'svig, ty. *Schleswig*, Sönderjylland, Jyllands s. del, mellan Kongeaa i n. och Ejder i s. Av S. tillhör Nord-Slesvig (3,933 kvkm.) Danmark och Syd-Slesvig (4,801 kvkm.) Preussen. Om staden S. se Schleswig 2. — *Historia.* S. kallades intill 1300-t. Sönderjylland men fick senare även namnet S. efter staden S. S. beboddes urspr. av angler, jutar och friser, senare även av daner. En svensk vikingadynasti härskade där vid tiden omkr. 800 (se Danmark sp. 50). Vid slutet av 900-t. var S. en tid under tyske kejsaren Otto II:s välde men återvanns av Knut den store. Till gränsens skydd inrättades nu mellan Ejder och Kongeaa ett danskt ståthållarskap, som på 1200-t. ombildades till ett ärftligt hertigdöme ss. län under danska kronan. Gert den store av Holstein (se denne) underlade sig S. ss. pantlän med del i arvsanspråken (1326). Vid Valdemar Atterdags död (1375) stannade S. i de holsteinska grevarnas våld och delade sedan Holsteins och Holstein-Gottorps (se dessa ord) öden, tills det 1721 ånyo i sin helhet kom under Danmark. Dess avsedda införlivande med detta land strandade emellertid på den förtyskade provinsadelns mot-

Slemsvampar. Trollsmör (1 moget stadium).

stånd. Sedan genom "mageskiftet" 1773 även det holsteinska Gottorp förenats med Danmark, återknöts S:s administrativa förbindelse med Holstein. Gentemot en i samband härmed tilltagande förtyskningsrörelse, som särskilt i s. S. vann stark framgång, började en kampanj för danskhetens bevarande i n. S. Förgäves försöktes den ena utvägen efter den andra till ordnande av S:s förhållande till Danmark (se d. o. sp. 61 ff.), och slutligen ledde den tysk-danska motsättningen till kriget 1863—64 och hertigdömenas införlivande med Preussen. Danskt språk och dansk kultur undertrycktes kraftigt av preussarna, som möttes av segt motstånd från den danska minoritetens sida. I samband med världskriget blevo krav på n. S:s återlämnande till Danmark tillgodosedda (se Danmark sp. 66). Mot den nya gränslinjens sträckning ha dock krav på revision sedan framställts både från danskt och tyskt håll.

Sle'vogt [-fācht], Max, f. 1868, tysk målare och grafiker. S. är en av de främsta tyska impressionisterna men förebådar även genom den våldsamt breda touchen och nästan visionära stämningen i vissa av sina bilder expressionismen. Ypperlig tecknare, har han även ägnat sig åt litografin.

Planslid och ångcylinder på äldre ångmaskin.

d'Andrade som Don Juan. Målning av Max Slevogt. (Nationalgalerie, Berlin.)

Slezak [sle'tsak], Leo, f. 1875, österrikisk operasångare (tenor), har främst uppträtt i Österrike, Tyskland och vid Metropolitan Opera i New York, där han vunnit berömmelse, icke minst som Wagnersångare.

Sle'zsko, ty. *Schlesien*, provins i Tjecko-Slovakiet (se d. o.).

Slick, dy å sjöbottnen, som ej fastnar i lodtalgen vid lodning.

Slid, maskindel bl. a. för reglering av drivmediets inströmning i och utströmning ur en arbetscylinder. Vid ångmaskiner användes ofta den av engelsmannen Mattew Murray 1802 uppfunna enkla plan- l. musselsliden. Den erhåller genom slidregleringen (se Ångmaskin) en fram- och återgående rörelse å slidspegeln, varvid den växelvis öppnar och stänger de i denna utmynnande ångkanalerna, så att ångrummen å ömse sidor av kolven växelvis sättas i förbindelse med ångled-

ningen och genom urholkningen i S:s mitt med ångavloppet. Planslider finnas av en mängd konstruktioner. — Utom vid kolvångmaskiner användas S. vid regulatorer (se d. o.), pneumatiska verktyg samt vid en del förbränningsmotorer, spec. automobilmotorer. Större ångmaskiner utföras numera med ventiler.

Slida. 1. Se Könsorgan. — 2. Bladslida (se Blad sp. 32).

Slidhornsdjur, *Bo'vidae* l. *Cavico'rnia*, en fam. Boskapsdjur. Vanl. ha båda könen två horn, som bestå av ett benutskott, kvicke, från pannbenet och en med detta vanl. permanent (jfr Gaffelantilop) förbunden hornslida. Till S. höra bl. a. antiloper, får- och getsläktet, gaffelantilop, gems, manfår, myskoxe och nötkreatur.

Sliding-gunter [sla'jdinggə'nntə] (eng., glidande gunter), rundhult på akterkant av masten, förlängande denna uppåt.

Slidkatarr. *Veter.* S. l. skidkatarr, ytlig inflammation i slidans slemhinna, kännetecknas av rodnad och ansvällning samt flytning. Smittsam S., som orsakar rödaktiga knutor, särskilt i slidans undre vägg, anses i vissa länder (Tyskland, Schweiz) som en vanlig orsak till ofruktsamhet. *Behandling*: spolning med antiseptiska lösningar l. 2—3 %-ig alun- l. tanninlösning.

Slidsjuka, sjukdom hos vete, visar sig däri, att strået stannar i bladslidan och axbildningen avstannar samt hela plantan avvissnar. Har tillskrivits dels angrepp av sugande insekter (stritar), dels för stark transpiration.

Sli'en, se Schlei.

Slig, se Anrikning sp. 475.

Sligo [sla'jgå̤o]. 1. Grevskap i prov. Connaught, Irländska fristaten. Boskapsskötsel och fiske. 70,000 inv. — 2. Huvudstad i S. l. Katolsk biskop. C:a 10,000 inv.

Slimminge, socken i Malmöh. l., jämte Everlöv pastorat i Lunds stift. 1,515 inv.

Slingerköl, utombords under vattenlinjen i slaget å ett fartyg anbragta, rätt utstående längsgående plåtar, avsedda att minska fartygets rullning.

Slingerskott, längsgående, vanl. provisoriska skott i lastrum, anbragta för att förhindra att lasten, t. ex. spannmål, förskjuter sig i sjögång.

Slingertank, vattenbarlasttank å fartyg, belägen över vattenlinjen och så konstruerad, att vattnets rörelser i tanken motverka fartygets rörelser i sjögång.

Slingerväxter, se Klätterväxter.

Slinglindning, en typ trumlindningar, där varje från ett spår utgående spolsida förenas med en i ett föregående spår ingående samt förbindes med en kollektorlamell, belägen intill l. nästintill den, varmed närmast föregående spolsida förbundits. S. säges ha fullt spolsteg l. vara diameterlindad, om en spoles sidor befinna sig på ett avstånd från varandra, som är exakt lika med poldelningen. För att underlätta strömvändningen i spolarna förkortar man ofta detta avstånd något, varvid S. säges ha förkortat spolsteg l. vara kordlindad. S. äro antingen enkla l. dubbla parallellindningar, beroende på huruvida spolarna successivt anslutas till varje l. varannan kollektorlamell. I senare fallet finnas sålunda två från varandra skilda lindningar, vilka elektriskt förbindas endast genom kollektorborstarna. S. är den

vanligaste av alla ankarlindningar och användes spec. för stor strömstyrka och relativt låg spänning. Jfr V å g l i n d n i n g.

Slingring, se R u l l n i n g. *Sjöv.*

Slingvävnad, se G a s. *Textil.*

Slinnon, s l i n n o r, namn på blåbär l. på odon.

Slintyta, se F ö r k a s t n i n g.

Slip (eng., eg. glida). 1. [Utt. slipp] Se P r o p e l l e r sp. 631. — 2. Bädd, på vilken fartyg upphalas på land i och för reparation, bottenmålning, klassning o. d. S. byggas vanl. ej för fartyg med större dräktighet än 1,000 ton. Större S. äro försedda med på räls löpande vagnar, på vilka fartyget uppblockas. S. för mindre fartyg, t. ex. pråmar, äro vanl. k o l v s l i p a r, vilka ej ha räls utan avlöpningsrännor av trä, som såpas och talgas före upphalningen. Fartyget uppblockas på kolvar, långa stockar, som glida i rännorna.

Sli'per, se S l e e p e r.

Slipher [sla'jfə], V e s t o M e l v i n, f. 1875, nordamerikansk astronom, 1915 chefsassistent vid Lowellobservatoriet, Arizona, För. Stat., har upptäckt spiralnebulosornas hastiga rotation och enorma radialhastigheter.

Slipmassa, se T r ä m a s s a.

Slipning, arbetsförfarande, som huvudsakl. användes för putsning av trä- och metallföremål samt för skärpning av eggverktyg. T o r r s l i p n i n g går hastigt men kan förorsaka skadlig uppvärmning av arbetsstycket och fordrar effektivt bortsugande av slipdammet. V å t - s l i p n i n g sker med vatten l. olja; oljeslipning av järn- och stålföremål ger vackrare yta. — H a n d s l i p n i n g användes mest vid skärpning av eggverktyg och sker med roterande slipstenar av sandsten. Bryning, d. v. s. efterskärpning och borttagning av råegg, sker med brynstenar av lerskiffer, carborundum e. d. — M a s k i n e'l l S. av metaller sker i slipmaskiner, påminnande om svarvar och fräsmaskiner. Slipskivan, vanl. av smärgel l. carborundum, lagras i allm. på en horisontell axel. Slipmaskiner för trä arbeta med sandpapper, fästat vid fram- och återgående l. roterande hållare. — Jfr G l a s - t i l l v e r k n i n g sp. 1311, P o l e r i n g och S a n d - b l ä s t e r.

Slippapper, papper, helt l. delvis framställt av slipmassa.

Slipprov. 1. Genom slipning förfärdigade 0,1—0,001 mm. tjocka genomskinliga preparat av ett mineral l. en bergart för mikroskopisk undersökning. — 2. Se M e t a l l o g r a f i.

Slips (plur. av eng. *slip*), lång, smal herrhalsduk.

Slirmetod, anordning för att upptäcka ojämnheter l. strömningsrörelser hos såväl fasta kroppar som vätskor och t. o. m. gaser. Det som skall undersökas formas till l. anbringas invid en större lins, och framför denna sättes en skarpt begränsad ljuskälla, vilkens bild kan avskärmas. Nära denna bild placeras objektivet till en på undersökningens föremål inställd kikare. Är det undersökta föremålet homogent, minskas ljusstyrkan, varmed det framträder, då bilden avskärmas, och blir noll, då denna just är täckt; finnas ojämnheter l. rörelser (sliror), avbildas ljuskällan även åt andra håll, och slirorna bliva synliga. De kunna även fotografiskt avbildas.

Sliror, i regel mindre bergarts-

partier, som genom särskild mineralsammansättning l. struktur avvika från den bergart, i vilken de förekomma. S. bero på differentiering i magman l. på inneslutningar av främmande bergarter.

Slitage [-ta'sj] (av *slita* med fransk ändelse), värdeminskning på grund av slitning, nötning.

Slite, hamn i Othems skn, Gotl. l., på östkusten. S. är en väl skyddad hamn med livlig sjöfart och är ändpunkt för S.—Roma järnväg. I S. har Slite cement- och kalk a. b., grundat 1917, cementfabrik. — S. var fordom befäst.

Slite—Roma järnväg (Sl. R. J.), en 33 km. lång järnvägssträcka å Gotland. Spårvidd 0,891 m. öppnad för trafik 1902. Äges och trafikeras av S:s a. b.

Slitsning (av ty. *schlitzen*, skära upp), bearbetning av trästycken, så att de få urtagningar (slitsar) och tappar, som passa i vinkel mot varandra. Användes bl. a. för hopfogning av takstolar, karmar m. m.

Sliver [sla'jvə] (eng., spjäla), se Spinning.

Sli'vno, Sliven, stad i Bulgarien, på Balkanbergens s. sluttning. Livlig industri. Ortodox biskop. 29,000 inv.

Sloan's liniment [slåonš], vid huskurer mot reumatism ofta använt utvärtes medel, innehållande terpentin o. a. flyktiga oljor, peppar, ammoniak, kamfer och metylester av salicylsyra.

Slog (av *slå*), norrländsk beteckning för naturlig slåttermark.

Slok, bergslok, *Me'lica nu'tans* (fam. *Grami'neae*), gräs med smal, ensidig vippa av småax med rödbruna, i spetsen rundade skärmfjäll. Allmän i lundar, blommar på vår och försommar.

Slooptackling [slo'p-] (av eng. *sloop*, slup), detsamma som jakttackling.

Slots, se Cabiljau.

Slott (av mlty. *slot*, eg. tillsluten plats), urspr. liktydigt med borg (se d. o.), numera beteckning för en kunglig l. furstlig bostad, en större, praktfull herrgårdsbyggnad l. en äldre borganläggning i en stad.

Slott-Mö'ller, danska målare. 1. Agnes S., f. Råmbusch, f. 1862, gift med S. 2. I sina kompositioner med historiska motiv (t. ex. den populära *Niels Ebbesen*, 1894, museet i Randers) representerar hon typiskt sekelslutets lineärt betonade stilkonst. I likhet med sin man har hon varit flitigt verksam på det dekorativa området. — 2. Harald S., f. 1864, den föreg:s make. S. har framträtt med realistiska porträtt och måttfullt stiliserade figurmålningar av dekorativ färgverkan.

Slottsbron, sulfit- och sulfitspritfabrik i Eds skn, Värml. l., vid Bergslagernas järnvägar. Äg. Billeruds a. b.

Slottsloven (av ä. *loven*, löfte), under medeltiden den vanliga beteckningen för slottsbefäl (se vid. Län sp. 959).

Slottsmöllan, fabriksegendom i Halmstad med ullspinneri, väveri, filtfabrik samt tegelbruk. Äg. Wallbergs fabriks a. b., Halmstad. Firman grundad 1823, bolag 1857. Arbetarantal 610.

Slottsrätt, domstol vid de kungl. slotten i Sverige 1696—1844, med domsrätt över slottsbetjäningen. Landshövdingen i länet var ordf. i S.

Słowacki [soåva'ttski], Juliusz, f. 1809, d. 1849, polsk skald. S., som större delen av sitt liv tillhörde den polska emigrantkolonin i Paris, är fram-

för allt bekant för sina dramer, dels mytisk-patriotiska, dels historiska karaktärsdramer (bl. a. *Mazepa*, 1840). Hans färgrika skådespel, av vilka flera upptagit motiv från Mickiewicz, präglas av en stark, obändig fantasi och äkta poetisk känsla men lida ofta av oklarhet och ett överlastat språk.

Slova'ker, slaviskt folk, till största delen bosatt i prov. Slovakiet inom Tjecko-Slovakiet, huvudsakl. romerska katoliker. Jfr Slaver sp. 981 f. och Tjecko-Slovakiet.

Slovakiet [-ki'et], tjeck. *Slovensko*, provins i Tjecko-Slovakiet (se d. o.).

Slova'kiska språket, se Slaviska språk.

Slove'ner, slaviskt folk, till största delen bosatt i prov. Slovenien inom Jugoslavien, huvudsakl. romerska katoliker. Jfr Slaver sp. 980.

Slove'nien, Jugoslaviens nordvästligaste provins, omfattar Krains huvudområde och delar av Kärnten (se dessa ord). 16,197 kvkm. 1,06 mill. inv. Förnämsta städer Laibach och Marburg.

Slove'nska språket, se Slaviska språk.

Slove'nsk litteratur, se Jugoslavisk litteratur sp. 269.

Slove'nsko, tjeck., Slovakiet.

Slubb, Slubbgarn (av eng. *slub*, tvinna), se Spinning.

Sluis, Sluys [slöjs], stad i prov. Zeeland, Nederländerna, fordom vid havet, nu 5 km. in i landet. Utanför S. vunno engelsmännen under hundraårskrigen en sjöseger 1340. 3,000 inv.

Slum [eng. utt. sləmm] (eng., gränd), beteckning för Frälsningsarméns arbete i de större städernas fattigkvarter. S. bedrives av slumsystrar, helt anställda i Frälsningsarméns tjänst.

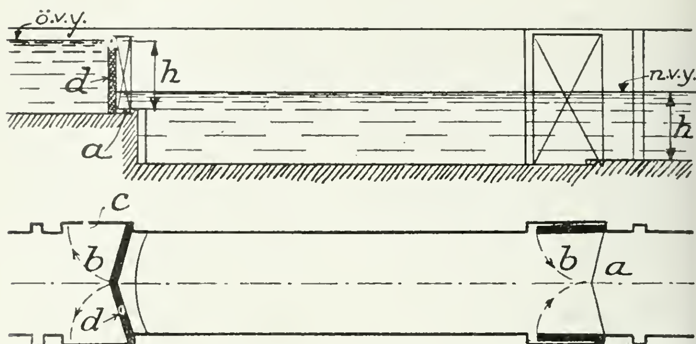
Slunga. 1. Urgammalt kastvapen, varmed stenar l. kulor slungades mot fienden; även använt som jaktvapen. Handslungan, bestående av en liten skål l. skinnpåse för kulan och hängande i två snören, användes spec. under medeltiden av de germanska folken och på 1400-t. av spanjorerna. I Sverige var den s. k. stavslungan, med slungan fästad vid en stav, vanlig på 1500-t. — 2. Se Biskötsel.

Slungboll, *Sphaero'bolus stella'tus*, till buksvamparna hörande, 1—2 mm. bred, rundad, vitaktig svamp, som vid mognaden spricker upp, varvid ett i det inre liggande, klotrunt sporgömme kastas ut. På multnande ved.

Slungboll, se Kastlekar.

Slup (lty. *slûpe*, av mlty. *slûpen*, glida). 1. Mindre segelfartyg (vanl. vedskuta) med en mast, stång och salning; för gaffelsegel, gaffeltoppsegel, stagfock, klyvare och jagare. — 2. Skeppsbåt, något mindre än barkass, riggad med loggertsegel l. ång- l. motordriven.

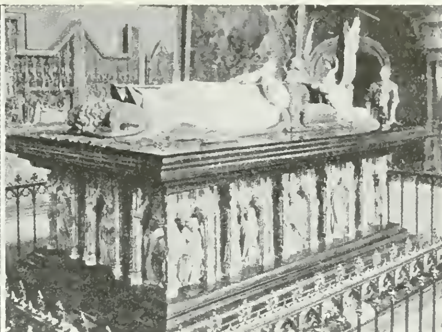
Sluss (mlty. *slûse*, urspr. av lat. *exclu'dere*, utestänga), anordning för höjande och sänkande av fartyg från en vattennivå till en annan. En S. består av en mellan slussportar instängd bassäng, vars vattennivå växelvis kan bringas i jämnhöjd med vattennivåerna på ömse sidor om S. Vanl. anordnas vid vardera ändan ett par slussportar (ibland en enda), vilka vid fartygens in- och utlöpande i, resp. från bassängen genom portkammare svängas in i vid sidan av dessa anordnade portnischer. I stängt läge stödja slussportarna mot var-

Sluss. Längdsektion (över) och plan. a slusströskel, b portkammare, c portnisch, d slussport, h vattendjup över slusströskel, ö.v.y. vattenyta ovanför och n.v.y. nedanför slussen.

andra, mot portnischens vägg och mot s l u s s t r ö s k l a r, anordnade i bassängens botten. Vattnet in- och utsläppes genom i bassängens botten l. i dess sidor inmynnande kanaler l. ock genom luckor i slussportarna. Vid äldre S. manövreras portarna för hand med hjälp av kugghjul och kuggstång, vid nyare medelst maskinkraft. För att spara vatten vid slussningen anordnas ofta vid större S. s. k. s p a r s l u s s a r, bestående av vid sidan av S. ovanför varandra anbragta mindre kamrar, i vilka vattnet vid S:s tömning från dess övre del magasineras för att sedan vid S:s fyllning användas för att fylla dess nedre del. Med en S. kan man övervinna en höjdskillnad av upp till 10 m. Vid större höjdskillnader använder man s c h a k t s l u s s a r, vilka kännetecknas av att den del, som ligger närmast utanför de nedre slussportarna, är överbyggd till sådan höjd, att fartyg kunna gå därunder, l. också, vilket är vanligare, flera S. i rad, varvid en s. k. s l u s s t r a p p a uppkommer. Bland i Sverige under senare tid byggda S. märkas de nya S. i Trollhätte kanal (se d. o.), S. vid Skanstull i Hammarbyleden (se d. o.) samt nya S. i Södertälje kanal (se d. o.).

Slutare. 1. S., a n k a r s l u t a r e, se F ö r a n k r i n g och S t r ä c k a n k a r e. — 2. F o t o g r a f i s k S., anordning i kameror, medelst vilken belysningen tillföres och avstänges. Man skiljer mellan objektivslutare, vanl. byggda av lameller, placerade i l. vid objektivet, samt ridåslutare, där en med springa försedd gardin rör sig så nära plåtens plan som möjligt. S. framsläpper l. avstänger ej ögonblickligen hela ljusknippet; dess effektivitet, förhållandet mellan effektiv och verklig arbetstid, är vanl. låg, $^1/_3$—$^1/_2$. Ridåslutare med springan i plåtens plan skulle ha effektiviteten 1, men detta är i allm. ej fallet. Objektivslutare ge i regel tids- samt ögonblicksexponering från 1 till $^1/_{100}$ à $^1/_{300}$ sek., ridåslutare från $^1/_{10}$ à $^1/_{25}$ till $^1/_{1000}$ sek. Dock är den totala exponeringen, tiden, under vilken springan passerar plåtens bredd, ej kortare än omkr. $^1/_{10}$ sek., var-

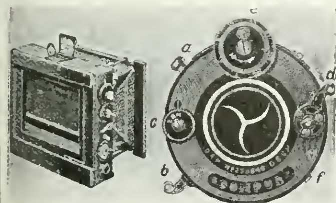

Claus Sluter. T. v. Johannes Döparen och hertig Filip. Detalj av portalen till klosterkyrkan i Champmol. — T. h. Filip den djärves gravvård.

för man av hastigt rörliga föremål kan få förvridna bilder. Flygfotografin har framtvingat nya objektivslutare (Zeiss' m. fl.), där lamellerna ej gå fram och åter utan slå helt runt, varjämte deras form förbättrats.

Sluten kroppsbyggnad, se L ä n d.

Sluter [sly'-], C l a u s, d. vid hög ålder 1406, nederländsk bildhuggare. S. var huvudmannen för den i Dijon verksamma burgundisk-nederländska bildhuggarskolan, vars främsta verk utfördes för det nu förstörda kartusianklostret Champmol utanför Dijon, där ännu portalen till klosterkyrkan och den s. k. Moses-

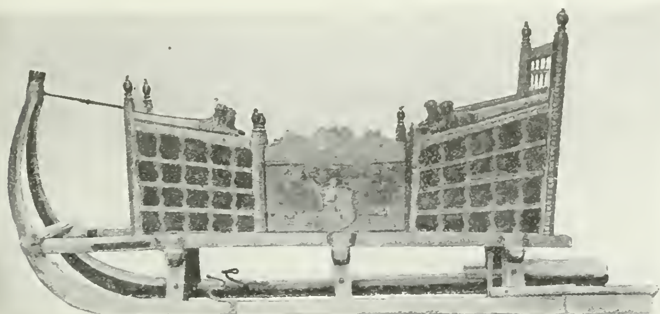
Ridåslutare (t. v.) och objektivslutare. a fäste för metallavtryckare, b handavtryckare, c omställning för tids- och ögonblicksexponering, d spak för slutarfjäderns spänning, e inställning av ögonblickets längd, f inställning av bländare.

brunnen (se ill. till D i j o n) kvarstå, under det Filip den djärves gravvård (se även ill. till B i l d h u g g a r k o n s t sp. 1524) flyttats till museet i Dijon. De bägge senare monumenten äro komponerade och i huvudsak utförda av S. men fullbordade av Claus de Werwe. Särskilt de mäktiga statyerna av Moses, David och fyra profeter på Mosesbrunnen visa en monumental kraft och en individuell skärpa, som får sin motsvarighet först i den italienska renässansen.

Sluthult, tvärgående trä genom foten å svåra stången, som genom S. vilar på långsalningarna i märsen å större segelfartyg.

Slutledning, bildandet av ett nytt omdöme på grundval av ett l. flera givna. Om endast ett givet omdöme föreligger, kallas S. *omedelbar*. Äro de givna omdömena två l. flera, kallas S. *medelbar*. En enkel medelbar S. består av tre omdömen, de givna kallas p r e m i' s s e r och det härledda s l u t s a t s l. k o n k l u s i o' n. I båda premisserna angivas två begrepps förhållande till ett tredje, vilket kallas m e d e l t e r m e n. Av de båda andra be-

greppen kallas slutsatsens subjekt underterm och slutsatsens predikat överterm. Den av premisserna, som innehåller övertermen, kallas översats; den, som innehåller undertermen, kallas undersats. I slutledningen: ”Alla däggdjur äro ryggradsdjur. Katten är ett däggdjur. Alltså är katten ett ryggradsdjur”, innehåller den första satsen slutsatsens predikat ryggradsdjur och är således översats. Den andra innehåller dess subjekt katten och är alltså undersats. Man skiljer mellan *katego'riska, hypote'tiska* och *disjunkti'va* S., allteftersom översatsen är ett kategoriskt (formel: A är B), hypotetiskt (om A är, är B) l. disjunktivt (A är antingen B l. C) omdöme. Om översatsen är ett kombinerat hypotetiskt-disjunktivt omdöme (formel: om A är, är antingen B l. C), kallas S. *hypotetiskt disjunktiv* och, om premisserna äro två, *dile'mma*. Om man i en dylik S. sluter från följdens oriktighet till grundens enl. formeln: ”Om A är, är antingen B l. C. Nu äro varken B l. C. Alltså är icke A”, kallas denna S. ett hornslut. — Om en S. sammandrages genom den ena premissens bortfallande, kallas den entyme'm. — Om flera S. sammansättas, så att den föregåendes slutsats bildar den senares första premiss, kallas denna kombination slutledningskedja. Den S., vars slutsats är premiss i följande S., kallas prosyllogi'sm; den följande kallas episyllogi'sm. En förkortad slutledningskedja kallas epikere'm. — Med sori't l. kedjeslut förstår man en kombination av satser, varvid den första förbinder ett begrepp med ett annat, den följande det andra begreppet med ett tredje, den därpå följande det tredje med ett fjärde o. s. v., tills i den sista satsen det första begreppet förbindes med det sista. Formeln är: A är B. B är C. C är D. D är E. Alltså är A E. — Den klassiska slutledningsläran behandlade de S., vilka försiggå *dedukti'vt*, d. v. s. från det allmänna till de enskilda fallen. I modern logik har mycken uppmärksamhet ägnats de *indukti'va* S., där man från de enskilda fallen sluter sig till allmänna satser. Ett exempel på en sådan S. är det s. k. analogi'slutet, där man konstaterar, att vissa egenskaper hos en grupp av fenomen överensstämma med motsvarande egenskaper hos en annan. Härav sluter man, att även andra egenskaper hos de båda grupperna överensstämma med varandra. Inom vetenskapen spelar bevisföringen enl. dessa regler, analogibeviset, en betydande roll. — Felslut (paralogismer) kallas S., som strida mot logikens regler. Ett exempel härpå är den s. k. *quate'rnio termino'rum* (termernas fyrfaldigande). Detta felslut beror på bristande fixering av begreppen. Man använder en av termerna i två betydelser och får därigenom i själva verket fyra i st. f. tre termer. Det klassiska exemplet härpå lyder: ”Alla rävar ha fyra ben. Cajus är en räv (= en listig man). Alltså har Cajus fyra ben.” — I den klassiska litteraturen finnas åtskilliga exempel på sofistiska S., sofi'smer, där man ställes inför två alternativ, vilka synas lika omöjliga. Dit hör exempelvis krokodilslutet (se d. o.). Förklaringen till denna och liknande motsägelser är att söka i oklarheten hos begreppen i fråga. — Enl. identitetslogiken (jfr Jevons) innebär omdömet en lik-

Släde i barockstil, som tillhört Axel Oxenstierna. (Livrustkammaren.)

hetsbeteckning mellan subjekt och predikat och S. ett ersättande av identiskt med identiskt (substitution). Jevons o. a. moderna logiker, ss. Russell och Couturat ha behandlat slutledningsläran med hjälp av ett symboliskt beteckningssätt, påverkat av matematikens symbolsystem.

Slutljud, språkljud i slutet av ett ord.

Slutsk, förr *Pavlovsk,* stad i guv. Leningrad, Ryssland, 25 km. s.ö. om Leningrad. Praktfullt palats från 1790-t. 2,000 inv.

Slutsten, se V a l v.

Sluys, se S l u i s.

Slyland (av dial. *sly,* sumpmark), norrländsk beteckning för försumpad skogsmark med tvinande ungskog (s l y s k o g).

Slågarp, se L i l l a S l å g a r p och S t o r a S l å g a r p.

Slå i sko, fel i hästens fotflyttning under rörelse i trav, bestående i att samma sidas fram- och bakfot slå ihop. Felet beror på trötthet l. för hastigt tempo och rättas genom halvhalter (jfr R i d n i n g sp. 1127) l. ev. minskning av tempot.

Slån, se P r u n u s.

Slånlav, se ill. till L a v a r.

Slåtter, se S k ö r d.

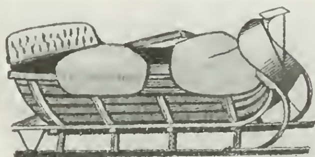
Slåtterblomma, *Parna'ssia palu'stris* (fam. *Saxifraga'ceae*), ört med ensam, vit blomma, som innanför varje kronblad har ett grönaktigt fjäll. Rätt allmän på kärrängar, blommar på hög- och eftersommaren.

Slåttermaskin, se S k ö r d e - m a s k i n.

Släcka (eg. släppa efter; etym. besläktat med *slak*), ge efter å taljor l. tåg utan att helt kasta loss.

Släddon, fordon på medar. Se K ä l k e och S l ä d e.

Släde. 1. Ett slags släddon, användes företrädesvis på snö- och istäckt mark men för kortare transporter även på bar, särskilt på gräsbevuxen mark (höslädar, släpor). Medarna äro av järn l. av järn- l. stålbeslaget trä; oskodde trämedar användas på höslädar och släpor. S. ha antingen ett par långa medar (l å n g s l ä -

Norrlandsrissla.

dar) l. två kortare kälkar under ett gemensamt överrede (kälkslädar). Arbets- l. verkslädars överrede är av olika slag för olika ändamål: sidostakar för körning av långt virke, skrinda för forsling av stråfoder, skrov l. rede för gödselkörning, korg i kolryss o. s. v. Om för timmerkörning avsedda S. l. kälkar se Skogsavverkning. Om kappsläde se d. o., om rissla se ill. — Tidigare brukade förnämare personer ge sina S. en praktfull, konstnärlig utformning, i stil med den för vagnar (jfr d. o.) brukliga. — 2. Se Prisma.

Slädene, socken i Skarab. l., jämte Levene, Sparlösa och Long pastorat i Skara stift. 210 inv.

Slägga, tungt slagverktyg, fört med en l. två händer. Smidessläggor väga 2,1—7 kg. och ha ena ändan plan (slag), den andra mejselformad (pen). Skaftet är av rakt, segt trä (ask l. hickory). Borrsläggor (jfr Bergborrning) äro lika i bägge ändar. — Timmermanssläggor, mokare, äro koniskt tillspetsade i ena ändan.

Släggkastning, se Kast.

Släktbok, skrift med genealogiska och biografiska uppgifter om en l. flera släkter och deras medlemmar. Periodiskt utkommande S. kallas vanl. släktkalender. Jfr Adelsmatrikel och Genealogi.

Släkte, se Systematik.

Släktforskning, se Genealogi.

Släktkalender, se Släktbok.

Släktsaga, se Isländsk litteratur sp. 1543.

Släktskap, i eg. mening detsamma som skyldskap (se d. o.); i dagligt tal omfattande även förbindelse genom s. k. svågerlag.

Slända (möjl. av ä. *snälda,* av den indoeuropeiska roten *sne,* spinna), se Spinning.

Sländor, namn på vissa insekter, ss. dag-, klo-, natt-, sjö-, stöv- och trollsländor samt vissa nätvingar.

Slänt, en bankfyllnads- l. skärnings sidolutning. För att hindra ras måste släntlutningen vara mindre än den lutning, jordmassan kommer att intaga vid tippning. Vid vägbyggnad lägges S. i lutningen 1 : 1,5. Användes större lutning, måste S. stödjas.

Släp, socken i Hall. l., jämte Vallda pastorat i Göteborgs stift. 1,480 inv.

Släpjakt, se Jaktridning.

Släplina, se Luftballong sp. 803.

Släpmundering, släpuniform, eg. sämre mundering att av manskap användas till dagligt bruk; numera ibland militär daglig dräkt.

Släpp, se Jakt sp. 29.

Släppa, avsöndringsyta i en bergart. Jfr Avsöndring och Klyvbarhet.

Släpveck, se Överskjutningar.

Slätbaken, en av Östersjöns större vikar. S. intränger i Östergötland, begränsande Vikbolandet mot s. C:a 20 km. lång och 2 km. bred. I vikens innersta del mynnar Göta kanal.

Slätlöpning, se Kapplöpning sp. 543.

Slätprick, se Utprickning.

Slätriggat, detsamma som slättoppat.

Slätt, större område med plan, vanl. av sediment bestående yta. Låglänt S. kallas lågslätt, högländt S. högslätt l. platå.

Slättbo härad i Ölands domsaga, Kalmar l., omfattar socknarna Alböke, Köping, Räpplinge och Högsrum.

Slätten, municipalsamhälle i Lyse skn, Göteb. l., invid Lysekil. Stenhuggerier. 1,410 inv.

Slätthög, socken i Kronob. l., jämte Mistelås pastorat i Växjö stift. 1,640 inv.

Slättoppat kallas ett fartyg, som saknar rår på masterna.

Slättåkra, socken i Hall. l., jämte Kvibille pastorat i Göteborgs stift. I S. ligga en del av Oskarsströms municipalsamhälle och Spenshults sanatorium. 2,895 inv., därav 1,135 i Oskarsström.

Slätvar, se V a r s l ä k t e t.

Slöinge, socken i Hall. l., jämte Eftra pastorat i Göteborgs stift. 1,420 inv.

Slöja, f o t o g r a f i s k S., en allmän färgning av materialet, som ej tillhör den kopierade l. projicierade bilden. Man skiljer mellan kemisk (på framställningen beroende) och optisk (genom oavsiktlig, allmän belysning uppkommen) S. Vid. kan S. uppkomma, om framkallningen är olämplig, för stark l. silvermättad, så att silver utfälles över hela bilden. Denna S. är ofta färgad, i regel komplementärt i påsikt och genomsikt (dikroitisk S.).

Slöjd (fsv. *slöghþ*, av *slögher*, skicklig, händig), urspr. konst-, yrkesskicklighet, yrke; förr stundom industri ("handel och slöjder"), numera icke yrkesmässigt handarbete, bedrivet i hem l. skola; även de därvid framställda alstren. — *Hemslöjden* (jfr d. o.) höll på att fullkomligt dö ut redan vid mitten av 1800-t. delvis beroende på storindustrins och jordbrukets utveckling och därmed förknippade större utkomstmöjligheter. Den 1845 bildade Svenska Slöjdföreningen (se d. o.) verkade särskilt genom ornamentsbildhuggaren C. Ahlborn (f. 1819, d. 1895) för hemslöjdens förnyelse. Under 1860-t. blev denna strävan mera allmän. Från 1875 började Lantbruksakademin anordna hemslöjdskurser, vid vilka bl. a. många folkskollärare utbildades för att sedan verka som slöjdinstruktörer ute i bygderna. Dessa försök att återuppliva hemslöjden blevo i stort sett resultatlösa. Från sekelskiftet har arbetet fått förnyat liv främst genom de lokala hemslöjdsföreningarna. — *Pedagogisk slöjd* avser att framkalla allmännyttig händighet (dock ej yrkesutbildning) och utveckla arbetsamhet, ordningssinne och initiativ. — Bland äldre tiders talesmän för kroppsarbetet som ett nödvändigt uppfostringsmedel märkas M. de Montaigne, Comenius, Locke, J.-J. Rousseau, Pestalozzi och Fröbel, vilkas tankar varit av grundläggande betydelse för all pedagogisk S. Redan 1757 föreslog en provinsialläkare Hagström, att S. skulle införas vid svenska skolor och gymnasier, men förslaget ledde ej till praktiska åtgärder. På 1870-t. infördes handarbete som ämne i de svenska skolorna, varvid dock de ekonomiska intressena undanträngdes av uppfostringssynpunkter. Största insatsen gjordes av Otto Salomon, som vid den å Nääs 1872 grundade slöjdskolan för gossar utexperimenterade en sedan allmänt använd metod, den s. k. Nääsmetoden, som går ut på individuell undervisning med planmässigt fortskridande mot allt svårare uppgifter och utförande av praktiska och intresseväckande saker. Till förebilder användas till en början model-

ler, sedan ritningar, och slutligen arbetas efter barnens egna förslag. Under årens lopp har en revidering av programpunkterna ägt rum såtillvida, att undervisningen rönt inverkan av konstpedagogiska synpunkter och av strävan att i ökad grad låta eleverna själva söka sig fram i arbetet. — Slöjdskolan på Nääs fick, särskilt sedan statsanslag för manlig S. beviljats 1877, snart efterföljare i olika delar av landet. Jämte Nääs (från 1874) var Karlstads folkskoleseminarium den anstalt, där slöjdlärare först utbildades (från 1876). Undervisningen i Karlstad leddes av dåv. löjtnanten Claës Bratt (se d. o.). Från 1894 är S. obligatoriskt läroämne vid seminarierna. 1905 beviljades statsanslag för S. vid de allmänna läroverken. — Den kvinnliga S., "handarbetet", som länge haft plats i folkskolorna, fick först 1896 statsunderstöd. Den äldsta och allmännast tillämpade metoden är utarbetad av Hulda Lundin (se d. o.), som därvid följt ung. samma metoder, som tillämpas inom den manliga S. Ämnets praktiska uppgift är dock mera betonad, och klassundervisning tillämpas delvis. De främsta anstalterna för utbildning av lärarinnor i kvinnlig slöjd äro Föreningen Handarbetets vänners och Hulda Lundins högre slöjdseminarium samt Andrea Eneroths högre handarbetsseminarium, båda i Sthlm, samt Maria Nordenfelts högre handarbetslärarinneseminarium i Göteborg. — Om *konstslöjd* se Konsthantverk.

Slökorn, slösäd, omatade l. svagt matade sädeskorn, innehålla mindre näring än fullmatad säd och frånskiljas vid rensning av den tröskade spannmålen. S. orsakas av slökornsflugans och slökornflyets larver. Kreatursfoder.

Slökornfluga, se Fritflugor.

Slökornfly, se Nattflyn.

Slör (trol. med grundbet. "något släpande"). *Sjöv.* Vind, som kommer in från sidan akterligare än tvärs. — *Zool.* Se Hönsfåglar.

Slösäd, se Slökorn.

Slöta, socken i Skarab. l., jämte Karleby, Åsle, Mularp och Tiarp pastorat i Skara stift. 1,090 inv.

S. M., se Mästerskap.

s. m., förk. för samma månad.

Sm, kemiskt tecken för en atom samarium.

Smaalandsfarvandet [små'-lannsfarva'nnedh], se Själland.

Smaalenene [små'-], se Östfold.

Smack (holl. *smak*), se Segelfartyg sp. 349.

Smaklökar, se Smaksinne.

Smaksinne. Smakorganet utgöres av knoppformade samlingar epitel- och sinnesceller (smaklökar) i munslemhinnan, huvudsakl. på bakre delen av tungans övre yta, ett stycke under slemhinneepitelets yta. Detta genomborras av fina kanaler, som utgöra direkta förbindelser mellan munhåla och smaklökar. — Om smaknerver se Hjärnnerver. — *Fysiol.* S. förmedlar normalt förnimmelser, som utlösas av i saliven lösta ämnen. De fyra grundförnimmelserna (sött, surt, salt, beskt) motsvaras av skilda nervändar i olika smaklökar. I dagligt tal menas med ett ämnes smak totalintrycket från smak- och luktsinnen.

Smalben, se Extremiteter sp. 1333 och Lägg.

Smalbock, se Långhorningar.

Smaldjur (av *smal* i den ä. bet. liten), unga, ej könsmogna hjortdjurshonor.

Smalnäsor, *Catarrhi'na,* en grupp Apor med smal nässkiljevägg och framåtriktade näsborrar. Kindpåsar och sittknölar finnas vanl. Svansen är stundom helt rudimentär. Gamla världen. Till S. höra fam. *Cercopithe'cidae*: babianer, kolober, makaker, markattor, näsapa (se dessa ord) m. fl.; fam. *Hyloba'tidae*: gibboner (se d. o.); och fam. *Anthropomo'rphae* (se d. o.).

Smalt (ty. *Schmalte*; etym. besläktat med *smälta*), se Koboltföreningar.

Smara'gd (grek. *sma'ragdos*), se Beryll.

Smart (eng., eg. skarp), slug, slipad, vanl. med bibegrepp av hänsynslöshet. — Subst.: sma'rtness.

Smart [smat]. 1. John S., f. omkr. 1740, d. 1811, engelsk miniatyrmålare, en tid bosatt i Indien. Hans arbeten utmärkas av en ytterst omsorgsfull teknik samt stor porträttlikhet. — 2. William S., f. 1853, d. 1915, skotsk nationalekonom, prof. i Glasgow 1896. S. introducerade den österrikiska nationalekonomiska skolan i England.

S. M. Cand., förk. för lat. *Sa'cri Ministe'rii Candida'tus,* prästkandidat. Jfr Ministerium 2.

Smeaton [smi'tn], John, f. 1724, d. 1792, engelsk ingenjör, återuppförde bl. a. fyrtornet på Eddystone och byggde den 57 km. långa Forth-Clyde-kanalen.

Smedby, socken i Kalmar l. (Öland), jämte S. Möckleby (och framdeles Kastlösa) pastorat i Växjö stift. Lantmannaskola. 385 inv.

Mr Feathustenhaugh. Miniatyr av John Smart.

Smedere'vo, Seme'ndria, stad i Nord-Serbien, Jugoslavien, vid Donau s.ö. om Belgrad. Viktig flodhamn. 8,000 inv.

Smedjebacken, köping (sedan 1918) i Kopparb. l., vackert belägen vid Kolbäcksåns inflöde i N. Barken. 2,415 inv. — S., som ligger vid Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg och är ändpunkt för trafiken på Strömsholms kanal, är en betydande industri- och handelsplats. Järnverk med martinverk, gjuteri, valsverk och mek. verkstad, anlagt 1855 (äg. Smedjebackens valsverks a. b., grundat 1872; 500 arbetare). Länslasarett och kommunal mellanskola. S. ingår i Norrbärke förs. och pastorat, Västerås stift.

Smedslätten, trädgårdsstad i Bromma förs., Stockholms stad, invid Äppelviken. 2,140 inv.

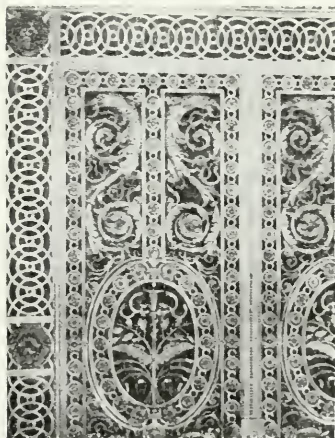
Smedstorp. 1. Socken i Kristianst. l., jämte Kverrestad pastorat i Lunds stift. 1,905 inv. — 2. Municipalsamhälle i S. 1, vid Malmö—Simrishamns järnväg. 300 inv. — 3. Gods i S. 1. Av det

Medeltida järnbeslagen kista från Rydaholms kyrka. (Stat. hist. mus.)

på 1500-t. uppförda fyrlängade slottet kvarstå v. och n. längan.

Sme'tana, Friedrich, f. 1824, d. 1884, tjeckisk tonsättare, verksam ss. dirigent och pianist i Göteborg 1856—61. S., vilken är den egentlige skaparen av en nationellt betonad tjeckisk tonkonst, skrev bl. a. flera verk för scenen, av vilka särskilt märkas operorna *Brudköpet* (1866, Sthlm 1884), *Dalibor* (1868) och *Libussa* (1881), vid. *Mitt Fädernesland,* en samling symfoniska dikter för orkester, upptagande bl. a. tondikten *Moldau,* kammarmusik (bl. a. stråkkvartetten *Aus meinem Leben*) samt pianostycken.

Detalj av bronsport i barockstil från Maisons-Laffitte. (Louvre.)

Smethwick [sme'dhik], stad, bildande eget grevskap, i Staffordshire, England. S. är förstad till Birmingham. Metall-, glas- och kemikalieindustri. 80,000 inv.

Smeto'na, Antanas, f. 1874, litauisk publicist och politiker. S. organiserade under världskriget den litauiska nationella frihetsrörelsen, var 1917 ordf. i det statsråd, som proklamerade Litauens självständighet, och var statspresident 1919—20. Vid den nationalistiska revolten dec. 1926 valdes S. ånyo till statschef.

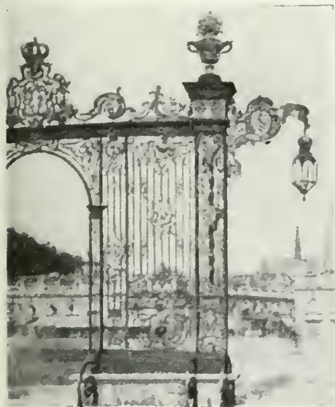
Smidbarhet, ett materials egenskap att kunna permanent formförändras (t. ex. genom smidning, kallhamring, valsning, dragning) utan att brista. S. utmärker de flesta metaller.

Smide. 1. Gemensam benämning för härdfärskningsmetoderna. — 2. Se Smidning.

Smideskol, se Stenkol.

Smideskonst. Konsten att genom smidning bearbeta järnet har sedan urminnes tider funnits hos kulturfolken. Sålunda spela berömda och konstförfarna smeder stor roll i mytologin, bl. a. Hefaistos hos grekerna och Vǫlund hos germanerna. Under järnåldern an-

vändes S. mest till att framställa vapen och rustningar, en uppgift, som även senare hört till S:s förnämsta (se Vapensmide). Från tidig medeltid finnas bevarade i Sverige dels kistor, dels några dörrar, bl. a. en i Rogslösa kyrka i östergötland (se ill. till Dörr), med beslag, utmärkta av en flödande rik fantasi och stark dekorativ känsla. Under gotiken utfördes i de stora kyrkorna galler och skrank av smitt järn. Denna konstart utvecklades särskilt rikt i Spanien. Vid slutet av medeltiden tillgodogjorde sig S. också nya, från de orientaliska folken inlärda tekniker, ss. etsning och tauschering (se dessa ord). — Gallersmidet, som nått vackra resultat i Tyskland under renässansen, genomgick en fullständig konstnärlig förnyelse i Frankrike i samband med de stora arbeten, som Ludvig XIV och hans konstnärer förehade. Utsökta smidesjärnsportar finnas kvar från slottet Maisons-Laffitte; det för S:s utveckling viktigaste

Detalj av gallergrindar i rokokostil å Place Stanislas i Nancy. Av Jean Lamour.

Portöverstycke från Stockholmshus. Omkr. 1700. (Nord. mus.)

byggnadsföretaget blev dock Versailles. Ornamentsteckningar för smiden utfördes av Marot, Lepautre o. a. I England bragtes S. till ovanlig konstnärlig fulländning i början av 1700-t. genom den inflyttade franske konstnären Jean Tijou. Hans främsta arbeten utfördes vid Hampton Court och andra av sir Christopher Wrens byggen. Även i de tysktalande länderna utfördes vackra smidesarbeten i slutet av 1600-t. och början av 1700-t. Också i smärre uppgifter nådde S. synnerligen högt. Särskilt nedlades stor prakt på dörrlåsen. — Under rokokon uttömde S. i slösande rikedom alla sina konstnärliga möjligheter, samtidigt som de förut tunga och imposanta formerna upplöstes i ett fantastiskt och elegant lekverk. Frankrike gick även nu i spetsen. I början visade gallren rätt återhållsamma former, men i den berömde Jean Lamours (f. 1698, d. 1771) så gott som fullständigt bevarade arbeten i Nancy har rokokon helt slagit igenom. Även under nyklassicismen stod S. mycket högt i Frankrike. I Tyskland och österrike fanns även under 1700-t. en vacker S., representerad bl. a. av stick av F. de Cuvilliés och arbeten av den utomordentlige konstsmeden J. G. Oegg (f. 1703, d. 1780) i Würzburg. — I Sverige hade S. aldrig samma påkostade

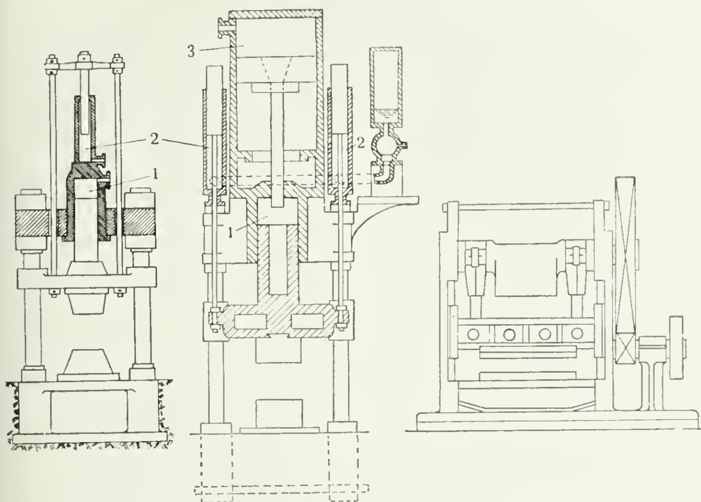

Smidd järnport i gravkapellet på Enskede kyrkogård. Efter ritning av E. G. Asplund utförd av Petter i Myra.

konstnärliga karaktär som i de ledande kulturländerna, vilket icke hindrar, att de svenska hantverksarbetena i smitt järn under 1600-t. och 1700-t. i allm. präglas av utomordentligt god och säker smak. — Efter svårt förfall under 1800-t. ha i våra dagar allvarliga försök gjorts att åter förnya S. I Sverige ha bl. a. Petrus Forssberg, John Färngren (f. 1884) och Peter Andersson ("Petter i Myra", f. 1861), vilken bl. a. utfört förträffliga smidesarbeten i Stockholms stadshus, verkat i denna riktning.

Smidesmaskiner, maskiner, som användas vid framställning av mycket grova smiden l. vid massfabrikation. S. arbeta genom slag, ss. hejare och hammare (se d. o.), l. genom tryck, ss. smidespressar, stukmaskiner, roterande sänksmidesmaskiner (se Smidespress) m. fl.

Smidespress. *Hydrauliska S.* användas för utsmidning av göt till färdiga föremål l. till ämnen för vidare bearbetning. De större S. ha alltmer undanträngt ånghamrarna genom mera ekonomiskt arbetssätt, mindre anspråk på grunden, mindre skakningar och bättre genomarbetning av materialet (jfr Smidning). Även de mindre pressarna ha kommit mycket i bruk, sedan de gjorts snabbgående. Den hydrauliska S. består av ett understycke med däri infällt städ, 2 l. 4 kolonner, uppbärande ett överstycke med en l. flera press- och lyftcylindrar. Kolvstången med sitt tvärstycke löper lodrätt mitt emellan kolonnerna och gejdas av dessa. När S. skall arbeta, höjes kolven genom att vatten av relativt lågt tryck påsläppes i lyftcylindern. När smidesstycket lagts på städet, får kolven först sjunka ned av sin egen tyngd, varvid vatten från en reservoar inströmmar i tryckcylindern. När pressningen skall börja, stänges förbindelsen med reservoaren, och vatten med högt tryck påsläppes. — Vid rent hydrauliska S. (presskraft upp till tiotusentals ton) erhålles vatten av 200—400 kg:s tryck från ett pumpverk; mellan pumpen och pressen är inkopplad en energireservoar, ackumula'tor, bestående av en cylinder, som kan fyllas med tryckvattnet, varvid en lodrät, upptill tungt belastad kolv drives i höjden. När sedan kolven sjunker, avger den sin energi till pressen genom att vatten strömmar över till den senares tryckcylinder. Vid de ång- l. lufthydrauliska S. (presskraft 100—c:a 2,000 ton; slagantal 50 à 150 i min.) erhålles högtrycksvattnet från en multiplika'tor, vilken består av två cylindrar, högtryckscylindern med liten och lågtryckscylindern med stor kolvarea. I den senare insläppes ånga l. luft av lägre tryck. — *Meka-*

Fr. v. Rent hydraulisk, ånghydraulisk och mekanisk (excenter-)smidespress. 1 tryckcylinder, 2 lyftcylinder, 3 ångcylinder.

niskt drivna S. användas bl. a. vid sänksmide (jfr d. o.) av yxor, hammare o. d. och vid stuksmidning av bultar, ventiler, uppstukning av flänsar å rör m. m. Smidningsarbetet överföres från en driven svänghjulsaxel medelst excentrar och vevstakar till en fram- och återgående slid, å vilken översänkena äro fastgjorda, medan undersänkena vila å ett stadigt bord i stativet. Stukmaskinerna bearbeta stångformigt material, vilket uppvärmes till smidningstemperatur i ena ändan och införes i maskinen, där det fasthålles mellan tvenne backar på sådant sätt, att det glödande stycket blir friliggande och kan uppstukas av det mot backarna rörliga stukverktyget. Det uppstukade materialet upptages och formgives av i backarna gjorda fördjupningar.

Smidesprov. 1. *Driftsprov* vid götjärnstillverkning för snabb uppskattning av chargens kolhalt. För kolhalter över 0,5 % användes hetsprovet. Det gjutna provet utsmides (för gjutstrukturens avlägsnande) samt upphettas i en ässja till vitvärme i spetsen. Smeden slår några hastiga hammarslag på provet, som därvid vid en viss temperatur, lägre ju högre kolhalten är, rasar sönder i spetsen. Vid härdningsprovet härdas den utsmidda provtenen och slås av, då smeden på grund av provets sprödhet och på brottytans utseende kan bedöma kolhalten. Vid mycket mjukt material går det härdade provet att kallbocka utan bristning, böjningsprov. Dessa S. utträngas alltmer av snabbare och säkrare magnetiska (jfr Karbometer) och elektriska metoder. — 2. *Kvalitetsprov* å järn och stål. Vid vinkelprovet böjes tenen med snabba slag fram och tillbaka över städ-

kanten vid rödvärme. Antalet böjningar före bristning är mått på kvaliteten. Vid stansprovet inslås med en platt körnare hål i kanten på det platta provet. Av de kantsprickor, brakor, som uppstå, bedömes rödskörheten.

Smidesugn, ugn för upphettning av föremål, som skola utsmidas. För klensmide användas öppna smideseldar i härdar l. ässjor. Dessa äro antingen murade l. byggda av gjutjärnshällar samt försedda med en l. flera formor för blästerluften. Fältässjor äro transportabla och försedda med en fläkt, driven medelst trampning. För värmning av större föremål och vid masstillverkning användas flamugnar, ofta försedda med regenerator l. rekuperator. För grövre massgods användas frammakningsugnar (se Vällugn). Även elektriska S. användas. I dessa upphettas ugnsrummet medelst värmeelement av carborundum, inlagda i botten och väggar.

Smidning, metallers formgivning i varmt tillstånd med hammare l. smidespress (se dessa ord). S. grundar sig på vissa metallers egenskap att mjukna vid upphettning. Järnets S. åsyftar även bearbetning av dess inre struktur för att få denna finkornig och därigenom starkare. Enbar upphettning har ofta till följd kornförstoring och därav följande dåliga hållfasthetsegenskaper. Därför bör ej färdigsmidningen ske vid för hög temperatur. Vid S. skola även de inre delarna av smidesstycket bli bearbetade. — *Maskinsmide,* tillverkning av axlar, o. a. maskindelar. Materialet är göt, smidda l. valsade ämnen. De upphettas i smidesugn (se d. o.) och utsmidas under ånghammare l. press. — *Knipphammarsmide* är S. av verktygsstål, som brukar levereras i hopknippade stänger. Vid grövre dimensioner smides direkt från göt, eljest från ämnen och med hastigt gående ång- l. lufthammare. — *Manufaktursmide,* tillverkning av verktyg o. d. med lufthammare l. fjäderhammare. — *Sänk-* l. *pressmide* formar i ett l. flera slag föremål i sänken i städ och hammarblock, varvid för större pjäser användes ånghammare l. lufthammare, för mindre fallhejare. Särskilt betydande är tillverkningen av delar till automobiler och lantbruksmaskiner enl. denna metod. — *Klensmide* är enklare smide, reparationer o. d., som vanl. utföres för hand vid en smideshärd.

Smink (ty. *Schminke,* möjl. av mlat. *smi'gma,* salva), kosmetiskt preparat, använt direkt på huden för att tillfälligt förändra dess naturliga färg. Man skiljer mellan torrt, flytande och fett S. Grundbeståndsdelen i torrt S. är talk jämte zinkoxid, försatt med olika färgämnen; detta förekommer dels i puderform, dels i fasta stycken. Flytande S. framställes av zinkkarbonat, talk och destillerat vatten, färgas och parfymeras. De vanligaste S. äro fettsminkerna, vilka förekomma i form av salvor l. stift. Huvudmassan utgöres av rent fett, ss. lanolin, vaselin, ceresin, uppblandat med vax och olivolja. Massan färgas med cinnober, saffran o. s. v., alltefter den önskade färgen, samt parfymeras. — Skönsminkning i privatlivet är i allm. svagare än den efter belysning och avståndsverkan avpassade scensminkningen (jfr Mask sp. 1311). Grundläggande för den senare är förhöjning av hudfärg och markering av läppar, ögonpartier m. m.

Tyskt S. har klarare färger än franskt, som genom sin matta, pastellartade karaktär mer lämpar sig för privatbruket. — S. förekom redan bland antikens folk och kom tidigt i bruk hos germanerna och även annorstädes, bl. a. hos de ryska bönderna. Henrik III av Frankrike införde sminkning även för herrar.

Smirke [smək], sir Robert, f. 1780, d. 1867, engelsk arkitekt, en av de främsta engelska representanterna för nyklassicismen. Hans huvudverk är British Museums (se ill. till d. o.) byggnad.

Smirno'ff, Karin, f. 1880, författarinna, dotter till A. Strindberg och Siri v. Essen, gift med f. d. lektor V. Smirnoff i Helsingfors, har utgivit skådespel och berättelser, behandlande det sjukliga själslivet, samt biografin *Strindbergs första hustru* (1925).

Smith. 1. Lars Olsson S., f. 1836, d. 1913, affärsman, politiker. S. grundade 1858 en agentur i Sthlm för brännvinsbrännerier och 1869 ett spritförädlingsverk å Reymersholm vid Sthlm samt förvärvade småningom en dominerande ställning inom vin- och spritbranschen ("brännvinskungen"). Försök att bryta denna föranledde på 1880-t. en uppmärksammad schism, och genom en kupp uteslöts S. från Reymersholmsbolagets ledning. I samband därmed tog S. initiativet till bildandet av med hans affärsintressen kombinerade "arbetarringar" (se Ringrörelsen). Vid denna tid utspelades även "det spanska äventyret": vid en spritaffär på Spanien gjorde S. genom en retroaktiv spansk skattelag en stor oförutsedd förlust, för vilken han förgäves sökte vinna upprättelse på diplomatisk väg (1887). 1885—91 var S. led. av F. K. — 2. Salomon S., f. 1853, apotekare i Ystad 1882—1917, främst känd som musiker och musikfrämjare. Framstående sångare, har han som solist medverkat vid ett större antal konserter och särskilt vunnit uppskattning som oratoriesångare. Han har på olika sätt ivrigt verkat för musikkulturens främjande. 1921 erhöll han titeln musices professor. — 3. Vilhelm S., f. 1867, målare, prof. vid Konsthögskolan 1913. S. har utfört dels landskap med figurer och dels fyndigt karaktäriserande, i mörk färgskala hållna porträtt. — 4. Ejnar S., f. 1878, författare, anställd vid rådhusrätten i Norrköping 1908—19, teaterrecensent i Svenska Dagbladet 1919—24, litterär rådgivare i Åhlén och Åkerlunds förlag sedan 1924. S. har vunnit popularitet med talrika romaner (bl. a. *Britt-Marie Colstrup,* 1916) och noveller, de flesta med motiv från västkusten. Han har även utgivit diktsamlingar (bl. a. *Hägringar,* 1902) samt skådespel (bl. a. *Erlingsnäs,* 1910, uppf. 1911, och *Adrian van der Werf,* 1912, uppf. s. å.), av vilka flera behandla historiska ämnen.

Smith [smith]. 1. John S., f. 1652, d. 1742, engelsk mezzotintgravör, utförde en mängd porträtt efter Kneller m. fl. — 2. Adam S., f. 1723, d. 1790, skotsk nationalekonom och samhällsfilosof, prof. i logik 1751 och f. å. i moralfilosofi i Glasgow, 1778 tulldirektör i Edinburgh. S., som blivit kallad "nationalekonomins fader", lade genom sitt arbete *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776; En undersökning av folkens välstånd, dess natur och orsaker, förkortad övers., 2 dlr, 1909—11) grunden till den "klassiska sko-

Adam Smith. Kopparstick av Ridley.

lan" inom nationalekonomin (se d. o. sp. 622) och dess praktiska program, den ekonomiska liberalismen. Han byggde mycket på föregångarna, särskilt på Hume och fysiokraterna, men lyckades med överlägsen klarhet och åskådlighet sammanfoga, förbättra och i sitt eget system inställa deras lärosatser. Gentemot merkantilismens övertro på penningen klarlade S. välståndets verkliga karaktär och dess beroende av det nationella arbetsresultatet. Han beskrev arbetsfördelningens uppkomst och verkningar samt uppkomsten av kapitalet ur sparat arbete. I sin värdelära skilde han, ss. tidigare Locke, mellan bruksvärde och bytesvärde samt, betr. det senare, mellan marknadsvärde och naturligt värde (se Värde). I en varas bytesvärde, pris, särskilde S. arbetslön, jordränta och kapitalvinst samt betecknade arbetet ss. den bästa mätaren av värdet. I likhet med fysiokraterna en ivrare för ekonomisk frihet, utvecklade S. läran om det "naturliga" ekonomiska livets självreglering. Han hävdade frihandelns nytta för alla parter och ohållbarheten av den merkantilistiska föreställningen om nyttan av aktiv handelsbalans. Han uppställde även vissa skatteprinciper, främst förmågeprincipen. — Som filosof har S. gjort en betydande insats genom sina undersökningar över moralens väsen (*Theory of moral sentiments,* 1759). I likhet med Hume fattar han sympatin som etikens princip och söker visa, hur denna utvecklar sig från en blind instinkt till högre klarhet genom den sociala utvecklingsprocessen. — 3. John Raphael S., f. 1752, d. 1812, engelsk gravör, en av de förnämsta representanterna för den engelska mezzotintgravyren, utförde förträffliga gravyrer efter de stora engelska porträttörerna Reynolds och Gainsborough m. fl. Se ill. till Jenner. — 4. William S., f. 1769, d. 1839, engelsk geolog, påvisade fossilens betydelse för bestämmande av de sedimentära bergarternas geologiska ålder. — 5. Joseph S., f. 1805, d. 1844, se Mormoner. — 6. William Robertson S., f. 1846, d. 1894, skotsk orientalist och religionsforskare, prof. i Aberdeen 1870—81, i Cambridge 1883, banbrytare för den historisk-kritiska uppfattningen av G. T. i England, framstående kännare av de gamla semiternas religion och kultur (bl. a. *Lectures on the religion of the Semites,* 1889). — 7. Edgar Fahs S., f. 1854, nordamerikansk kemist, prof. i Philadelphia 1888, har utgivit läroböcker och skrifter huvudsakl. i elektrokemi. — 8. Frederick Edwin S., se Birkenhead. — 9. Alfred S., f. 1873, nordamerikansk demokratisk politiker, gu-

vernör i New York (första gången 1919). S., som är romersk-katolik och motståndare till förbudsrörelsen, har arbetat sig upp från fattiga förhållanden, åtnjuter stor popularitet och har förts fram ss. lämplig kandidat till presidentposten. — 10. Russell S., f. 1874, nordamerikansk geograf, prof. vid Columbia University 1919. S. har skrivit värdefulla arbeten i ekonomisk geografi, bl. a. *Industrial and commercial geography* (1913) och *North America* (1925).

Smithsonian Institution [smithsåo'niən institjo'sjən], nordamerikansk vetenskaplig institution i Washington, grundad 1846, sedan den engelske kemisten och mineralogen J. Smithson (f. 1765, d. 1829) testamenterat sin förmögenhet till detta ändamål. S. understöder vetenskapliga forskuingar, utger flera tidskrifter och har ett stort naturhistoriskt-etnografiskt museum, astrofysikaliskt observatorium, zoologisk trädgård, konstgalleri m. m.

Smitt. 1. Johan Wilhelm S., f. 1821, d. 1904, affärsman, generalkonsul för Argentina 1875—1902, förvärvade stor förmögenhet på egendomsaffärer i Argentina och under 1860- och 1870-t. på tomtaffärer i Sthlm ("Kungsholmskungen"). S. gjorde talrika betydande donationer, främst till Stockholms högskola. — 2. Fredrik (Frits) Adam S., f. 1839, d. 1904, den föreg:s kusin, zoolog, prof. vid Riksmuseet 1871. S. deltog i expeditioner till Spetsbergen och i Atlanten samt bearbetade flera djurgrupper ur huvudsakl. systematisk synpunkt.

Smitta, infektion (se Infektionssjukdomar).

Smittkoppor, se Koppor.

Smittsam hjärnfeber, epidemisk hjärnhinneinflammation (se Hjärnsjukdomar sp. 820).

Smittsamma sjukdomar, infektionssjukdomar (se d. o.).

Smoking [sv. utt. små'-] (eng., förk. av *smokingjacket*, rökrock; engelska namnet på S. är *dinnerjacket*), enklare middags- och aftondräkt för herrar. S. är av svart tyg, sydd som kavajkostym men med endast en knapp och med sidenslag på kavajen, djupt urringad väst och (vanl.) enkla revärer på byxorna. Till S. bäres svart halsduk.

Smole'nsk. 1. Guvernement i Västra området, Ryssland. Jordbruk, boskapsskötsel och trävaruindustri. 60,931 kvkm. 2,3 mill. inv. — 2. Huvudstad i Västra området och i S. 1, vid övre Dnjepr. Universitet. Handelscentrum och järnvägsknut. 55,000 inv. — S. är känt sedan 800-t. Genom segern vid S. 1812 banade sig Napoleon I väg till Moskva.

Smollett [små'llit], Tobias, f. 1721, d. 1771, skotsk författare. S., som en tid var fältskärsbiträde på en västindisk örlogsman, är framför allt bekant för sina hänsynslöst naturalistiska, ofta humoristiskt präglade skälmromaner (*The adventures of Roderick Random*, 2 dlr, 1748; sv. övers., 2 dlr, 1824; *The adventures of Peregrine Pickle*, 4 dlr, 1751; *The expedition of Humphrey Clinker*, 3 dlr, 1771; sv. övers. 1855), genom vilka han blivit en av skaparna av den moderna sjöromanen.

Smoluchowski [-lochå'ffski], Maryan, Ritter v. Smolan, f. 1872, d. 1917, polsk fysiker, prof. i Lemberg 1900, i Kraków 1913, har utfört grundläggande undersökningar om kolloidala lös-

Jan Christiaan Smuts.

ningar samt Brownska molekylarrörelsen o. a. molekylarfenomen.

Smorläder, grövre ovanläder av oxhud, preparerat med fett.

Smorzando [smårtsa'nn-] l. s m o r z a t o [smårtsa'-] (ital., utslocknande), förk. S m o r z., föredragsbeteckning, som anger ett bortdöende av tonen; närmast liktydigt med morendo.

smt, förk. för silvermynt.

Smuggling (lty. *smuggeln,* etym. besläktat med *smyga*), in-, resp. utförsel av import-, resp. exportförbjudna varor l. införsel. resp. utförsel av tullpliktiga varor utan erläggande av tullavgift. Straffbestämmelserna finnas i lag om straff för olovlig varuinförsel 8 juni 1923. Straffet är i allm. böter fr. o. m. 2 t. o. m. 6 ggr tullavgiften (vid mera omfattande l. yrkesmässig S. högst 10 ggr l. fängelse i 1 år). Olovligen infört gods blir därjämte förverkat. Ang. straff för olovlig varuutförsel stadgas i Kungl. förordn. härom 3 mars 1916. I fråga om olovlig befattning med spritdrycker och vin gälla särskilda bestämmelser.

Smula, socken i Älvsb. l., jämte N. Åsarp, Kölaby och Solberga pastorat i Skara stift. 235 inv.

Smul sjö (av ä. sv. *smult,* lugn), ringa sjögång.

Smultning, se G a r v n i n g.

Smultron, se F r a g a r i a.

Smuts [smytts; eng. utt. smətts], J a n C h r i s t i a a n, f. 1870, sydafrikansk general och politiker, statsadvokat i rep. Transvaal 1898. Under boerkriget, vari han deltog från 1901 ss. överbefälhavare för boerstyrkorna i Kapkolonin, ryckte han fram bland de främsta boerledarna. Efter kriget stödde han Bothas försoningspolitik och inträdde 1907 i dennes ministär i Transvaal. Han medverkade 1910 till bildandet av Sydafrikanska unionen, vars första inrikesminister och främsta organisatör han blev. Försvarsminister 1912, organiserade S. efter världskrigets utbrott stridskrafterna såväl mot de upproriska boerledarna (se D e W e t) som mot Tyska Sydväst-Afrika, i vars erövring han 1915 deltog. S. ledde 1916 aktionen mot Tyska Öst-Afrika. 1917 inträdde S. ss. Syd-Afrikas representant i brittiska imperiets krigskabinett och deltog jämte Botha 1919 i fredskonferensen i Paris. S. spelade en betydande roll, särskilt vid utarbetandet av statuterna för N. F. 1919 Sydafrikanska unionens premiärminister, sökte S. driva en samlande politik men avgick efter boernationalisternas valseger 1924 (jfr H e r t z o g). S. har efter världskriget med stor vidsynthet sökt verka för försonliga och uppbyggande tendenser inom den internationella politiken.

Smutsgam, se A s g a m.

Smutstitel, yttre titelblad till en bok, där dennas titel i korthet anges.

Smyg, se Måttverktyg sp. 501.

Smygehuk, Sveriges sydligaste udde (55° 20′ 22″ n. br.), belägen i ö. Torps skn, Malmöh. l. På S. ligger fiskeläget Smyge, ändpunkt för Börringe—Östratorps järnväg. Fyrtorn.

Smy'rna, turk. *Ismi'r*, huvudstad i ett vilajet med samma namn (förr *Aïdin*), Turkiet, vid innersta änden av Smyrnaviken på Mindre Asiens västkust. Katolsk ärkebiskop. Handelshögskola. 100,000 inv. — Staden har i det stora hela ett föga tilltalande yttre med oansenliga, hopgyttrade hus och krokiga gator. Försedd med en väl utrustad hamn och goda järnvägsförbindelser, hävdar den fortfarande sin ställning som Mindre Asiens främsta handelsstad med framför allt stor export. S. är dessutom centrum för Mindre Asiens mattillverkning ("Smyrnamattor"). — S. grundades av greker och blev redan under forntiden Mindre Asiens främsta stad. Det har erövrats och härjats av olika folk och är sedan 1424 turkiskt. Under världskriget led det svårt av flera misslyckade angrepp av de allierade. Besatt av grekerna 1919 och jämte angränsande område av de allierade tilldelat Grekland 1920, återtogs det 1922 av turkarna. På grund av blodbad och förödelser under dessa strider har folkmängden på kort tid minskats med mer än hälften (c:a 250,000 inv. 1910).

Småart, se Systematik.

Småax, se Gramineae.

Småblad, se ill. till Blad.

Småborre, se Agrimonia.

Småbruk, mindre jordbruk. Till S. räknas vanl. jordbruk, vilka kunna skötas utan lejd arbetskraft, motsvarande en inägostorlek av högst 10—12 har. Jfr Jordbruk, tab.

Småcirklar, se Sfär.

Småfoder, beteckning för agnar, gröpe och annat kraftfoder till skillnad från stråfoder.

Småkonst, se Kleinkunst.

Småland, Götalands största landskap, mellan 56° 18′ och 58° 16′ n. br. samt 1° 15′ och 4° 59′ v. l. från Sthlm, gränsar i ö. till Östersjön och Kalmarsund, i s. till Blekinge och Skåne, i v. till Halland och Västergötland, i n. till Västergötland, Vättern och Östergötland. 31,626 kvkm. 592,990 inv. — S. uppfylles till större delen av Sydsvenska höglandet och dess förgreningar, en av förkastningar föga påverkad urbergsterräng med tunt ytlager av morängrus och huvudsakl. upptagen av barrskog, mossar och sjöar. Ytan sänker sig i allm. ej under 150 m. ö. h. Den är i S:s s. hälft ett peneplan med ringa höjdskillnader, den s. k. Smålandsslätten, vars stora sjörikedom (Bolmen, Vidöstern, Flåren, Möckeln, Åsnen, Helgasjön, Rottnen m. fl. sjöar) är ett resultat av inlandsisens verksamhet. Norrut blir terrängen fram till Vätterns förkastningsområde samt väst- och östgötaslätterna övervägande starkt kuperad med talrika smärre sjöar. Här nås i Tomtabacken (377 m.) S:s högsta punkt; isolerat höjer sig Taberg (343 m.) c:a 120 m. över omgivningen. Likartad natur har n. Kalmar l., där kusten har rikt utbildad skärgård. Urbergsslättens ö. gränsområde, kustbältet längs Kalmarsund, saknar sjöar och täckes av ofta fruktbara jordlager; kusten är föga sönderskuren. Ytterst ligger en intill

Härader i Jönköp. l. 1. Mo. 2. Tveta. 3. Vista. 4. N. Vedbo. 5. Västbo. 6. östbo. 7. Västra. 8. östra. 9. S. Vedbo. — **Härader i Kronob. l.** 10. Sunnerbo. 11. Allbo. 12. Norrvidinge. 13. Uppvidinge. 14. Kinnevalds. 15. Konga. — **Härader i Kalmar l.** 16. N. Tjusts. 17. S. Tjusts. 18. Sevede. 19. Aspelands. 20. Tunaläns. 21. Handbörds. 22. Stranda. 23. N. Möre. 24. S. Möre.

11 km. bred zon med kambrisk berggrund. S:s förnämsta vattendrag äro i n. Svartån och Stångån, i ö. Emmån, i s. Mörrumsån och Helgeån, i v. Lagan och Nissan. — Huvudnäringar äro jordbruk, boskapsskötsel, skogsbruk och industri (bl. a. möbel- och tändsticksfabriker, glas- och pappersbruk, mekaniska verkstäder). I S. ligga städerna Jönköping, Kalmar, Västervik, Växjö, Nässjö, Oskarshamn, Huskvarna, Eksjö, Tranås, Värnamo, Vetlanda, Vimmerby och Gränna. S. bildar Kronob. l., Jönköp. l. och (jämte öland) Kalmar l. I kyrkligt avseende tillhör det Växjö stift, Linköpings stift och Skara stift. — Om S:s *vapen* se ill. till L a n d s k a p s v a p e n sp. 199—200. — *Historia.* Den äldsta och mest egenartade kulturbygden i egentlig mening i S. är Värend (se d. o.), omfattande ö. hälften av Kronobergs l. Dess centrum är sedan gammalt Kronoberg-Växjö (fordom tingsplats och omkr.

Småland. Utsikt över Hårkrankerydsdalen vid Tranås.

1170 biskopssäte). Med Värend, som bestod av 5 härader, förenades med tiden Finnveden (3 härader) v. därom och Njudung (2 härader) n. därom till Tiohärads l. "Smålands" (= de små landens) lagsaga. Till detta S. hänför sig Smålandslagen (om denna och om S:s forna rättsliga indelning i övrigt se Landskapslagar sp. 196 f.). Av de andra historiska huvuddelarna av S. framträder tidigast Kalmartrakten, det s. k. Möre. N.ö. S. utgöres av Tjust med Västervik och fordom även Stegeholms slott som medelpunkter. V. delen av östgötagränsen bildas av Södra och Norra Vedbo härader, av vilka i äldre tid endast det senare tillhörde Jönköp. l., "Rumlaborgs fögati", som det fordom även kallades. En liten kulturbygd för sig är Visingsö och Grännatrakten, det forna grevskapet Visingsborg. Kristendomen skall första gången ha predikats i S. av den helige Sigfrid omkr. 1000, men hedendomen höll sig länge kvar, och 1123 hemsökte Sigurd Jorsalafar av Norge Kalmartrakten med ett korståg, "Kalmar leding". Till på 1600-t. och särskilt under Nordiska sjuårskriget och Kalmarkriget var S. skådeplats för upprepade svensk-danska gränsfejder (som stundom bilades genom lokala "bondefreder"). S. är ett jämförelsevis fattigt landskap, som ofta varit en missnöjets härd, bl. a. under Dackefejden (se d. o.). — *Kulturminnen.* Den tidigast bebyggda delen är det på fornfynd jämförelsevis rika Kalmar l.; de äldsta fynden i inre S. samla sig kring de stora sjöarna i s. och härröra från yngre stenåldern. Redan under järnåldern synes S. ha blivit ett järnproducerande land på grund av rika sjömalms-

Småland. Från Storemossen, östbo hd Jönköp. l.

Småland. Från Kristdala skn, Tunaläns hd, n. Kalmar l.

förekomster. Bland fasta fornlämningar märkas flera fornborgar i Kalmar l., ett 100-tal runstenar och flera tings- och gravhögar, av vilka den märkligaste är Inglingehögen i Ö. Torsås skn. — Av S:s medeltidskyrkor återstå relativt få efter den nybyggnadsperiod, som inföll under 1800-t., då bl. a. Tegnér ivrade för de gamla kyrkornas ersättande med nya. Särskilt i mell. S. kvarstå dock, ofta ss. ödekyrkor, en del små romanska stenkyrkor, vanl. tornlösa och absidförsedda (Drev, se ill. till d. o., Lannaskede, Myresjö, Vallsjö m. fl.), i Kalmar l. en enstaka rundkyrka (Hagby, se ill. till d. o.). Om skånskt inflytande vittna de ståtliga dubbeltornen till Rydaholms (se ill. till d. o.) kyrka, medan ett över Västergötland förmedlat engelskt inflytande spåras i Kumlaby kyrka på Visingsö (se ill. till d. o.). Den cisterciensiska klosterkyrkan i Nydala (se ill. till d. o.) röjer starkt franskt inflytande, vilket även framträder i de enastående romanska takmålningarna i Dädesjö (se ill. till d. o.). För S. karaktäristiska äro de talrikt förekommande romanska dopfuntarna med fabeldjursbilder. Sannolikt kvarleva även medeltida traditioner i en grupp från 1600- och 1700-t. härstammande spånklädda träkyrkor (Bosebo, nu i Kulturhistoriska museet i Lund, Bäckaby, nu i Jönköpings stadspark). Från samma tid finnas flerstädes primitiva men uttrycksfulla tak- och väggmålningar av bygdekonstnärer; sådana ha även utfört målade bonader för bondstugorna. Barockens centralkyrkotyp representeras främst av den ståtliga domkyrkan i Kalmar (se ill. till d. o.). — S:s märkligaste profanbyggnad är Kalmar slott (se d. o.). Rester av medeltidsborgar ha utgrävts (Piksborg i Bolmen, se d. o., och Näs på Visingsö, se d. o.). Av Kronobergs (se d. o.) och Visingsborgs (se d. o.) slott återstå ståtliga ruiner. Kalmar l. är rikt på herrgårdsbyggnader, ofta av trä, från karolinsk tid och senare (Strömserum, Värnanäs, se ill. till dessa ord).

Smålands Allehanda, konservativ söckendagstidning i Jönköping, grundad 1879. Till 1916 aftontidning, nu morgontidning.

Smålands arméartilleriregemente, benämning å det nyorganiserade arméartilleriregemente (jfr Positionsartilleri), som enl. 1925 års försvarsordning skall förläggas till Jönköping.

Smålands artilleriregemente, A. 6, Jönköping, fältartilleriregemente, uppsatt 1895, till 1898 förlagt till Göteborg och till 1904

kallat Andra Göta artilleriregemente. S. skall enl. 1925 års försvarsordning indragas.

Smålandsboskap, se Gotlandsboskap och Nötkreatur sp. 1192 f.

Smålands husarregemente, K. 4, Eksjö, räknar sitt ursprung från 1500-t:s småländska rytterifanor, skall indragas enl. 1925 års försvarsordning.

Smålands-Posten, tidning i Växjö med 4 nummer i veckan. Grundad 1866, har den haft mycket stor spridning ss. A. Hedenstiernas (se d. o.) organ.

Små'lenene, annan form för Smaalenene (se östfold).

Småord, se Partikel.

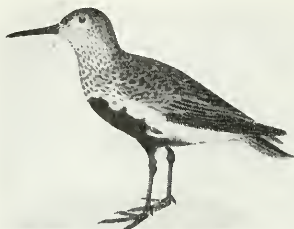
Småplaneter, se Asteroider och Planetoider.

Småsegel, å fullriggade fartyg översta seglen, vilka endast kunna föras i laber bris.

Småskola, skola för den första barnundervisningen, vanl. omfattande två årsklasser. De första S. i Sverige uppstodo under 1850-t. Till en början hade S. en i förhållande till folkskolan avskild ställning men är numera inordnad ss. det grundläggande stadiet i folkskolan. Undervisningsämnen i S. äro kristendomskunskap, modersmålet (läsning, talövningar och skrivning), räkning, hembygdsundervisning, arbetsövningar, sång, gymnastik samt i vissa skolor även slöjd (se vid. Folkskola).

Småskoleseminarium utbildar lärare vid småskola samt lärare vid mindre folkskola ävensom biträdande lärare vid folkskola. De första S. i vårt land upprättades under 1870-t. Förut användes vid småskolorna mest oexaminerad personal. Kursen vid S. var till en början endast ettårig (åtta månader) men utökades sedermera och är numera minst tvåårig. Staten har fyra S., näml. i Haparanda, Murjek, Lycksele och Hagaström, av vilka de tre förstnämnda äro treåriga och det sistnämnda tvåårigt. I regel äro S. upprättade av landsting l. stad, som ej deltar i landsting. Sådana S., vilka åtnjuta statsunderstöd, finnas i samtliga län, utom Stockholms, Gotlands och Blekinge, samt dessutom i Göteborgs stad. De äro alla tvååriga. För dem har stadga utfärdats av K. M:t 31 dec. 1919. F. n. (1927) finnas två enskilda S. i Sthlm, vilka dock skola upphöra, det ena 1927, det andra 1928. Med varje S. är förenad en övningsskola för elevernas praktiska utbildning. Undervisningsämnen i S. äro kristendomskunskap, modersmålet, matematik, historia, geografi, naturkunnighet och hälsolära, psykologi och pedagogik, välskrivning, teckning, musik, gymnastik med lek och idrott, kvinnlig slöjd och hushållsgöromål ävensom, där tillfälle därtill kan beredas, trädgårdsskötsel. Utom i dessa ämnen ges i småskollärarexamen vitsord i undervisningsskicklighet, fallenhet för lärarkallet, flit och uppförande. F. n. (1927) pågår en utredning ang. förstatligande av S. och på samma gång inskränkning i deras antal. Sedan 1923 har näml. antalet utexaminerade småskollärarinnor överstigit behovet.

Småsnäppor, *Tri'nga,* ett släkte Snäppor med relativt korta ben och framtår utan simflikar. S. leva vanl. vid havet men häcka vid sötvatten. Flyttfåglar. Kärrsnäppan, *Tringa alpi'na,* är i sommardräkt huvudsakl. svartbrun med rostgula fjäderkanter, ett band över ögat,

Småsnäppor. Kärrsnäppa. Längd 19—21 cm.

gump och sidor vita, i vinterdräkt ovan gråbrun, svartfläckig, under huvudsakl. vit. Häckar på spridda ställen över hela Sverige. Ägg 4, ljusbruna l. -gröna, mörkfläckiga. — Mosnäppan, *Tringa temmi'ncki*, har vit undersida. Längd 15—16 cm. Häckar i Lappland. — Flera arter förekomma i Sverige under flyttningarna. — Fridlysta.

Småtunga, se Tungesläktet.

Småvadare, *Limi'colae,* en underordn. små Vadare med långa, spetsiga vingar. Till S. höra brock- och snäppfåglar.

Småvar, *Scophtha'lmus norve'gicus,* en art Flundror med tämligen stora, sträva fjäll och ögonen tättsittande på kroppens vänstra sida. Analtagg saknas. Gulbrun med mörkbruna fläckar i otydliga tvärband. Längd 10—12,5 cm. Sveriges västkust.

Smällglim, se Silene.

Smälta, det ur lancashirehärden utkommande färdigfärskade järnet. Sedan S. hopslagits under smälthammaren och ev. kluvits, benämnes den smältstycke.

Smältfärger, mu'ffelfärger, komma till användning inom keramiken och glastillverkningen och utgöras av oxider av kobolt, järn, krom m. fl. metaller l. ock av glas, som färgats med metalloxider och malts till fint pulver.

Smältgörning, se Lancashiresmide.

Smälthammare, hammare för hopslagning av smältor. Förr användes alltid vattendrivna s. k. mumlingshammare, numera användas ofta ånghammare.

Smälthärd, lancashire- l. vallonhärd.

Smältmetall, de i vissa elektriska säkerhetsapparater (se d. o.) ingående metaller, som vid alltför hög strömstyrka avsmälta, varvid strömmen brytes. S. utgöres vanl. av tråd av silver, nickelin, aluminium, bly l. någon speciallegering. Se även Ledningsfel och Ledningssystem sp. 343.

Smältning. *Med.* Sönderfall under varbildning av sjukligt förändrad vävnad.

Smältning, en kropps övergång från fast till flytande form vid temperaturstegring. Den motsatta processen är stelning. S. försiggår vanl. vid en bestämd temperatur, smältpunkten, men i vissa fall (t. ex. sigillack, glas) mjukna kropparna småningom vid uppvärmning och övergå till en alltmer lättflytande vätska. Under S. upptages utan temperaturstegring en viss värmemängd, smältvärmet, vilken åter avges vid stelningen. De flesta kroppar utvidga sig vid S. men vissa, t. ex. vatten, gjutjärn, vid stelningen. Det sista är av vikt vid gjutning. Smältpunkten hos de ämnen, som utvidga sig vid S., stiger med trycket, hos de övriga sjunker den vid växande tryck (se Regelation). Smältpunkten nedsättes i allm. vid tillsats av andra ämnen (se Fryspunktnedsättning och Legering).

Smältskydd, elektriska säkerhetsapparater, i vilka smältmetaller (se d. o.) ingå.

Smältstycke, se Smälta.

Smältvärme, se Smältning.

Smäre, se Medicago.

Smärgel (ty. *Schmergel*; etym. besläktat med *smörja*), slipmedel, bestående av mer l. mindre ren korund (se d. o.) l. av carborundum (se d. o.). S., anbringat å papper l. väv, går under namn av smärgelpapper och smärgelduk. Smärgelskivor bestå av S. jämte något bindemedel, ss. kaolin l. magnesit, vilka sammansintrats i hög värme. Träskivor med kantbeläggning av S. och ett bindemedel, ss. lim, vattenglas, shellack, användas även. Jfr Slipning.

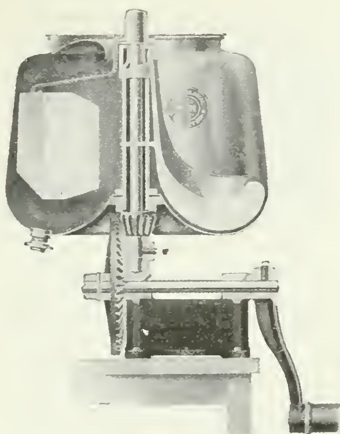
Smärtornas man (jfr Jes. 53:3), i den äldre kyrkliga konsten en framställning av Kristus i lidandets gestalt med söndersargad kropp och lidandets attribut.

Smärtsinne, se Hud sp. 965 och Sinnesfysiologi.

Smärtstillande medel, narkotica, olika slags salicylsyrepreparat o. a. febermedel. Även omslag äro ofta smärtstillande.

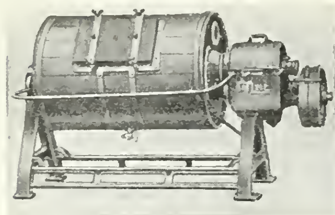
Smögen. 1. Socken i Göteb. l., jämte Kungshamn, Askum och Malmön pastorat i Göteborgs stift. S., som omfattar ön med samma namn, består av Smögens och Hasselösunds municipalsamhällen jämte fyrplatsen och radiopejlstationen Hållö. 1,740 inv. — S. bildades 1924 genom utbrytning ur Kungshamns skn. — 2. Municipalsamhälle i S. l. Fiskeläge och badort. 1,485 inv.

Smör, födoämne, berett av mjölkfett (jfr Mjölk) genom kärning (i smörkärnor) av grädde l. mjölk. Består av en blandning av flera fettarter (gly-

Smör. Centrifugkärna (Alfa Laval), delvis uppskuren. Själva kärnbyttan roterar jämte därpå fästad s. k. medbringare för grädden (synlig t. h.), vilken driver grädden mot den stillastående kärnstaven (t. v.). Avtappningsventil för kärnmjölken synes t. v.

cerider), huvudsakl. stearin, palmitin och olein samt, i mindre mängd, glycerider av flyktiga syror, ss. kapron-, kaprin-, kapryl- och smörsyra, jämte vatten med däri lösta salter (lake) och rester av mjölkens äggviteämnen. De tre sistnämnda syrorna äro spec. karaktäristiska för smörfettet till skillnad från andra fettarter. Grädden kärnas färsk l. vanl. syrad, i senare fallet först pasteuriserad för att undvika härskning och därpå förjäst genom tillsats av mjölksyrebakterier (syreväckare). För att även under vintern ge S. den gula färg, som utmärker smörfettet, då korna gå på bete l. fodras med grönfoder, inblandas i grädden smörfärg, vanl. beredd av orleana (annatto), löst i fett. Genom kärningen bringas sedan fettkulorna att sammanklumpas, varefter kärnmjölken avtappas och S. ge-

Smör. Kärnältare (Baltic).

nom tvättning och ältning befrias från mjölkrester samt vanl. saltas för att vinna i smak och hållbarhet. — Av k ä r n o r har den vanligaste varit den stående, tunnformiga, holsteinska kärnan, i vilken grädden piskas av en roterande kärnstavs vingar (k ä r n - r i s e t) mot vid tunnans väggar fästa slagor. Numera har denna i större mejerier börjat att uttrangas av k ä r n ä l t a r e, roterande, liggande kärnor, i vilka smöret även tvättas och ältas. För hushållsbruk användas små c e n - t r i f u'g k ä r n o r, bestående av ett kring en lodrät axel roterande, vanl. av plåt tillverkat kärl med en stillastående och en med kärlet roterande vinge. — S m ö r - f e l framträda mest som dålig smak. Denna härrör vanl. från fodret och med detta följande bakterier, rovsmak vid utfodring med rovor etc.; stallsmak härrör från gödseldelar; metallsmak härrör från rostiga mjölkkärl och uppstår särskilt vid gräddens syrning samt, liksom smak av kokt mjölk, då temperaturen vid pasteuriseringen blivit för hög. Genom för stark bearbetning och bristande avkylning blir S. för löst och segt l. tjockt och torrt. Ojämn inblandning av salt och smörfärg, mindre omsorgsfull packning m. m. ge ojämn färg, konsistens o. s. v. — S m ö r f ö r - f a l s k n i n g sker huvudsakl. genom inblandning av annat fett, framför allt margarin; påvisas vanl. genom bestämning av halten av flyktiga fettsyror. Jfr M a r - g a r i n. — S. har sedan gammalt varit en betydande exportvara från Sverige (export 1925 9,223 ton, import 184 ton). Exportsmöret, som huvudsakl. går till England, packas i drittlar (jfr D r i t t e l). Dess beskaffenhet kontrolleras genom av staten anordnade s m ö r p r o v n i n g - a r i Göteborg och Malmö. Oklanderligt S., berett av pasteuriserad grädde och ej innehållande över 16 % vatten, utmärkes genom å dritteln anbragt s m ö r m ä r k e, r u n m ä r k e t. — S m ö r n o t e - r i n g, offentligt angivande av smörpris, har fått stor användning som grund för avräkning vid försäljning av S. samt leverans av mjölk till mejeri. Verkställes i Malmö och offentliggöres var torsdag.

Smörblomma, se R a n u n c u - l u s.

Smörboll, se T r o l l i u s.

Smörbultar, *Gobi'idae*, en fam. små, i regel marina T a g g - f e n i n g a r med vanl. strutlikt sammanvuxna bröstfenor. S v a r - t a s m ö r b u l t e n, *Go'bius ni'ger*, är vanl. brun, svartfläckig l. rent svart (äldre hanar). — S a n d s t u b b e n, *Gobius minu'tus*, är gulvit, mörkfläckig. Längd intill c:a 10 cm. — Dessa och andra S. äro allmänna vid Sveriges västkust och i s. och mell. Östersjön. Strand- och bottenfiskar. — K l a r b u l t e n, *A'phya minu'ta*, är nästan glas-

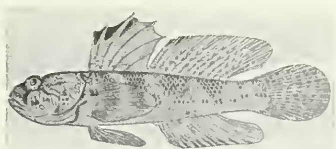
Smör. Runmärke.

klar. Längd 5—6 cm. Sveriges västkust till Öresund. Lever pelagiskt i stim.

Smörjelse, rituell handling, bestående i bestrykande med invigd olja. S. förekom som kröningssed hos judarna och upptogs ss. sådan av den kristna kyrkan (se K r ö n i n g). Se även K o n f i r m a t i o n sp. 1081 samt S i s t a s m ö r j e l s e n.

Smörjkur, behandling av en sjukdom genom ingnidning av huden med läkemedel (vanl. i form av en salva). S. användes mot bl. a. skabb. I allm. betecknar S. dock behandling med kvicksilversalvor mot syfilis.

Smörjmedel, oljor och fetter, som kunna bilda och bibehålla en tillräckligt tjock, varaktig hinna mellan två mot varandra glidande maskindelar. (Jfr S m ö r j n i n g). — *Smörjoljor* utgöras av mineraloljor, feta oljor l. bland-(compound-)oljor. M i n e r a l o l j o r n a erhållas vid destillation av rå bergolja ur de fraktioner, som avgå vid temperaturer över 300°. De underkastas kemiska renings- och bleknings-processer. De äro ej förtvålningsbara, bilda ej emulsion med vatten och oxideras föga av luften. Jfr tab. 1. F e t a o l j o r l. f e t t e r (jfr d. o.) äro förtvålningsbara och ge emulsion med vatten. De oxideras mer l. mindre av luften (torkande och icke torkande oljor). De äro utmärkta S. men betydligt dyrare än mineraloljor. Jfr tab. 2. — C o m p o u n d - l. b l a n d o l j o r förena komponenternas egenskaper. Vanliga compounderande fetter äro ister-, klövfett- och talgoljor. De äro lämpliga att användas, där smörjoljan blir utsatt för vatten, emedan de ge en smörjande emul-

Svarta smörbulten. Hane. Längd c:a 15 cm.

sion. De oxideras (becka) mindre än de rena fetterna och innehålla mindre mängder fria fettsyror än dessa. Föras i handeln under en mångfald benämningar. Användas spec. som cylinderolja. — *Konsiste'nsfett,* mineralolja (c:a 90 %), blandad med förtvålad fet olja. Såpan har intet smörjvärde men ger fettet dess plasticitet och höjer smältpunkten. Användes i lager, utsatta för damm, samt vid höga och ogynnsamma belastningar. — *Grafit* (jfr d. o.) i ytterst finfördelad och ren form, blandad med viss mängd olja användes stundom under namn av *oil dag,* spec. i stora lager med hög belastning. Grafiten, som är hal, utfyller ytporerna i lagermetallen och minskar metallfriktionen. Vid nya lager l. vid varmgång är en tillsats av grafit till oljan lämplig för att inarbeta lagret l. sänka dess temperatur. — O l j e r e n i n g. En vid ring- l. cirkulationssmörjningssystem använd olja blir småningom försämrad dels genom damm och avslitet metallstoft, dels genom utfällning av asfalt. Dylik ”spillolja” renas genom filtrering l. separering (i centrifugalseparator) men återfår ej sin ursprungliga kvalitet och användes vanl. för smörjning av mindre ömtåliga lager. På samma sätt kan medelst o l j e a v s k i l j a r e cylinderolja utvinnas ur matarvattnet från ångmaskinskondensorer. — P r o v n i n g a v S.

Smörjmedel. Tab. 1.

	Spec. v. vid 15 °C.	Viskositet i Englergrader vid 20 °C.	50 °C.	100 °C.	Flampunkt i Pensky-Martens apparat °C.
Spindelolja	0,88—0,90	5—12			160—200
Lätt maskinolja	0,90—0,92	10—25			180—210
Tung „	0,90—0,93	25—50			190—220
Vanlig ångcylinderolja	0,90—0,95	—	20—60	4—5	260—270
Överhettningscylinderolja	0,90—0,95	—	50—60	6—7	280—320

Smörjmedel. Tab. 2. (Viskositeten angiven vid 20° C.)

Klass	Namn	Spec. v.	Viskositet	Jodtal	Förtvålningstal
Icke torkande vegetabiliska	Oliv (bom-) olja	0,914—0,919	11—13	79—85	189—196
	Ricinolja	0,961—0,973	139—140	82—88	176—183
Halvtorkande vegetabiliska	Rovolja	0,913—0,917	11—15	97—105	171—179
	Senapsolja	0,912—0,920	—	92—107	170—175
Fetter av lantdjur; icke torkande	Talg	0,943—0,952	—	35—44	193—200
	Klövfettolja	0,914—0,916	C:a 12	44—75	191—203
	Benfett	0,914—0,916	—	46—55	185—200
Fetter av sjödjur; halvtorkande	Tran	0,920—0,940	—	120—160	170—195
	Fiskolja	0,916—0,940	—	100—180	185—195

För oljor bestämmas spec. v. och flampunkt, viskositet (se d. o.) och fryspunkt, halt av fria syror, förtvålningstal (antalet mgr. kalihydrat, som åtgår för förtvålning av 1 gr. fett), jodtal (se d. o.) samt asfalthalt (en hög sådan visar, att oljan är dåligt raffinerad). Droppunkten är den temperatur, vid vilken oljan i ett konsistensfett börjar avskiljas från såpan.

Smörjning, införande av ett smörjmedel (se d. o.) mellan två mot varandra glidande maskindelar i avsikt att utbyta glidfriktionen mellan metallytor mot s. k. vätske- l. inre friktion inom smörjmedlet. Vätskefriktionen är, om lämpligt smörjmedel användes, i motsats till glidfriktionen så låg, att någon nämnvärd slitning och varmgång ej uppstår. S. möjliggöres genom oljans förmåga att häfta vid metallytorna. Vätskefriktionen ökas med oljans viskositet, vilken är beroende av temperaturen. En vid en viss lagertemperatur alltför tunn olja undantränges vid högt tryck mellan lagerytorna, medan å andra sidan en alltför tjock olja genom högre friktion ger varmgång. I allm. gäller, att vid stor hastighet och låg belastning användes tunn olja och vid låg hastighet och hög belastning tjock olja l. fett. — S. kan ske för hand med smörjkanna, försedd med lång pip, l. ock genom automatiskt verkande smörjapparater. Vid v e k - l. d r o p p s m ö r j n i n g får oljan från en smörjkopp av glas l. metall genom en veke av ullgarn nedsugas och droppa mot den rörliga maskindelen l. genom ett munstycke med reglerbar öppning droppa förbi ett synglas för kontroll av oljemängden. R i n g s m ö r j n i n g användes för axel-

lager och tillgår så, att en metallring, hängande löst kring axeln, med sin nedre del doppar i en oljebehållare, inbyggd i den undre lagerskålen. Vid rotationen släpar ringen med och lyfter upp oljan till axeln. S t ä n k s m ö r j n i n g användes för vevstakslager. Vevhuset är därvid helt inbyggt och fyllt med olja så högt, att vevslängen för varje varv kastar upp olja mot väggar och rörliga delar, från vilka den droppar ned mot smörjställena. För gemensam S. av flera ställen å en maskin användes c i r k u l a t i o n s s m ö r j n i n g endera genom självtryck l. pumptryck. Härvid flyter l. pumpas oljan från en behållare genom fördelningsrör till varje smörjställe och återrinner av sig själv till behållaren. M e k a n i s k t r y c k s m ö r j n i n g användes vid höga mottryck, ss. i cylindrar, och sker genom en s. k. l u b r i k a' t o r, en liten tryckpump, driven från maskinen med ett tandspärrhjul. Vid h y d r o s t a t i s k t r y c k s m ö r j n i n g begagnas ång- l. vattentryck för oljans inpressande. Fett införes i lager med s. k. S t a u f f e r k o p p genom lockets tillskruvande.

Smörkärna, S m ö r m ä r k e, S m ö r n o t e r i n g, S m ö r p r o v n i n g, se S m ö r.

Smörsopp, se R ö r s o p p a r.

Smörsyra, C_3H_7COOH, finnes i två former, normal S. och isosmörsyra. Den förra, även kallad jäsningssmörsyra, bildas genom smörsyrejäsning (se d. o.) och ingår i form av glycerinester i vissa fetter, spec. i smör, där den upptäcktes 1814 av Chevreul. Normal S. är en oljeartad vätska med sur och härsken lukt. Isosmörsyran förekommer ss. ester i några växter och kan syntetiskt framställas ur den i finkeloljan förekommande isobutylalkoholen.

Smörsyreety'lester, välluktande vätska, som ingår i konstgjord ananasessens.

Smörsyrejäsning, av anaëroba bakterier (*Clostri'dium buty'ricum* m. fl.) orsakad jäsning av socker, glycerin, mannit m. fl. ämnen, varvid bl. a. normal smörsyra bildas.

Sn, kemiskt tecken för en atom tenn.

Snabbregulator, s n ä l l r e g u l a t o r, automatisk spänningsregulator för elektriska generatorer. *Indirekt verkande S.* kännetecknas av att vid bestämda spänningsgränsvärden en servomotor (se R e g u l a t o r) e. d. inkopplas, vilken mekaniskt påverkar regleringsmotstånden. En modern typ är T h o m a r e g u l a t o r n, vars oljeservomotor *o* (fig. 1) genom järnkärnan *j* påverkas av den av generatorspänningen beroende magneten *m*. Servomotorns vinge *v* rör sig, allteftersom oljan från pumpen *p* pressas in i kammaren *1* l. *2*, och dess rörelse överföres genom axeln *a* till matarmaskinens magnetmotstånd *s*, som härigenom omställes. Generatorspänningen återställes således härmed automatiskt. De *direkt verkande S.* omställa regleringsmotstånden kontinuerligt. B r o w n - B o v e r i r e g u l a t o r n (fig. 2) består av en vridbar aluminiumcylinder *c*, som påverkas av ett i magnetkransen *n* roterande fält, inducerat av en av generatorspänningens faser. Cylinderns vridningsrörelser överföras på kopplingssektorerna *k* genom deras i stenlagren *i* vilande spetsar. Sektorerna rulla på kontaktbågarna *b* och in- l. urkoppla matarmaskinens shuntmotstånd

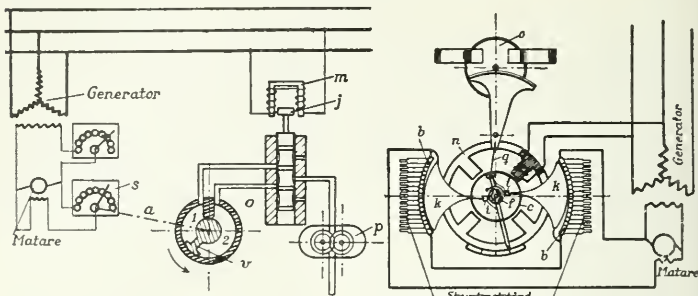

Fig. 1—2. Thomaregulator (t. v.) och Brown-Boveriregulator.

och reglera därigenom generatorspänningen. Vid normal spänning hålles cylindern i jämvikt av en spiralfjäder *f* med konstant torsionskraft. Cylindern är genom fjädern *q* förbunden med virvelströmsbromsen *o* (se Broms sp. 610). I Tirrillregulatorn (fig. 3) vibrerar vid normal spänning kontakten k_1 mot k_2, varigenom motståndet *w* periodiskt in- och urkopplas och matarmaskinens magnetström pulserar kring ett visst normalmedelvärde. Vibrationen är så hastig, att pulsationens amplituder till följd av självinduktionen i matarmaskinens magnetlindning bli avsevärt mindre än om kontaktgivningarna och avbrotten vore långvariga. I kontaktögonblicken

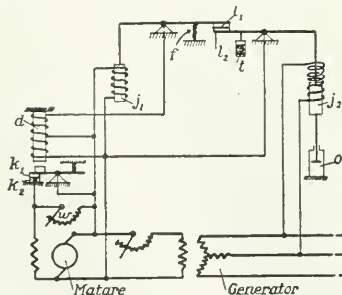

Fig. 3. Tirrillregulator. o oljedämpare, t motvikt.

ökas matarmaskinens ankarspänning (matarspänningen), järnkärnan j_1 dras ned i sin spole, kontaktstycket l_1 lyftes från l_2, differentialreläets, *d*, övre lindning blir strömlös, och reläet lyfter k_1. Härvid sjunker ånyo matarspänningen, fjädern *f* lyfter j_1 och l_1 berör l_2. På detta sätt upprätthålles vibrationen. Stiger generatorspänningen (nätspänningen), lyftes järnkärnan j_2 upp och l_2 sänkes. Ett tillfälligt avbrott i den pulserande kontaktgivningen mellan l_1 och l_2 inträder, och motståndet *w* förblir inkopplat, till dess att matarspänningen och därmed generatorspänningen åter sjunkit. Vid sänkning av generatorspänningen inträffar ett motsatt förhållande.

Snabbskrift, se Stenografi.

Snabbvingefjärilar, se Lycaenidae.

Snabel, förlängt parti av näsan (hos vissa ryggradsdjur, ss. elefantdjur), spetsen av det utdragna huvudet (hos t. ex. vivlar), ombildade mundelar (S., sugsnabel l. sugrör; hos t. ex. fjärilar), förlängda partier med olika funktion vid tarmkanalens främre del (hos t. ex. *Enteropneu'sta*).

Snabelbjörn, se Näsbjörn.

Snabelmöss l. elefant-

näbbmöss, *Macrosceli'didae,* en fam. afrikanska Insektätare med snabellikt utdragen nos och långa bakre hoppextremiteter. Kroppslängd vanl. c:a 25—30 cm. Leva av insekter och äro i rörelse blott om dagen.

Snabelskor, se Skodon sp. 108.

Snake River [snejk ri'vvə], högerbiflod till Columbia River, n.v. För. Stat. (se Nord-Amerika sp. 884). 1,500 km.

Snapphanar (av ty. *Schnapphahn,* friskytt, stråtrövare, möjl. av *schnappen,* plundra, röva, och *Hahn,* tupp), benämning på irreguljära trupper, bonde- och krigarskaror, som uppträdde på dansk sida under de svensk-danska krigen 1643—45, 1657—58, 1658—60 och 1675—79. Mest bekanta äro S. från skånska kriget 1676—79, då bönderna i Blekinge och n. Skåne, särskilt Göingehäraderna, bedrevo ett vilt plundringskrig mot de svenska trupperna.

Snapplås, se Handeldvapen sp. 386 och Lås sp. 948.

Snaps (ty. *Schnaps,* trol. etym. besläktat med *snappa*), brännvinssup.

Snapshot [snæ'ppsjått] (eng., eg. smällskott), ögonblicksbild.

Snara, se Jakt sp. 32 f. och Fiskredskap sp. 71.

Snarreva, se Cuscuta.

Snasahögarna, fjäll i v. Jämtland, s.v. om Ånnsjön, mellan Enaälven och Handölsån, sammanhängande med Blåhammarfjället i s.v. S. uppnås lättast från Enafors. Högsta punkt Storsnasen (1,463 m.).

Snatterand, se Gräsandsläktet.

Snatteri, olovligt tillgrepp av gods l. penningar till värde ej överstigande 30 kr. Går värdet därutöver, anses stöld föreligga. Straffet för S. är böter l. fängelse i högst 6 månader. I vissa fall straffas emellertid S. ss. stöld, t. ex. om brottet begås genom inbrott. S. tredje gången straffas ss. första resan stöld. Ävenledes straffas S. ss. stöld, därest gärningsmannen förut begått rån, försök därtill, stöld l. inbrott.

Snaumast [snao'-] (av lty. *snau,* nos; även benämning på ett slags skepp), se Gaffel.

Snavlunda, socken i Örebro l., pastorat i Strängnäs stift. 1,945 inv.

Sned höjd, se Apotem.

Snedrygg, se Ryggradskrökning sp. 1506.

Sne'hætta, se Dovrefjäll.

v. Sneidern, Axel, f. 1875, ämbetsman, liberal politiker. Efter praktisk verksamhet som ingenjör och jurist ägnade sig S. åt jordbruk. Han blev 1922 landshövding i Älvsb. l. Led. av A. K. 1912—20 och av F. K. från 1921.

Snell (Snel), Johan, boktryckare från Lübeck, verksam omkr. 1480—1520. S., som är den förste i sitt yrke i Danmark och Sverige, tryckte under en vistelse i Sverige 1483—85 dels en i fragment bevarad latinsk grammatika (*Remi'gius, Do'minus que pars*), trol. den första i Sverige tryckta boken, dels *Dya'logus creatura'rum moraliza'tus* (1483), dels ett missale för Uppsala stift (1484).

Sne'llius (Snell van Roijen), Willebrord, f. 1591, d. 1626, holländsk fysiker och matematiker, prof. i Leiden 1615, upptäckte lagen för ljusbrytning (se d. o.), löste Pothenots problem och var den förste, som utförde en gradmätning med triangulering.

Snellman, Johan Vilhelm, f. 1806, d. 1881, finländsk filosof och politiker, docent i filosofi i

Johan Vilhelm Snellman.

Åbo 1835, prof. 1856, senator och chef för finansexpeditionen 1863—68. S., vilken hävdade Finlands behov av en litterär och kulturell uppryckning, var under 1830-t. en ivrig medlem av Lördagssällskapet (se d. o.) och stod bl. a. Runeberg nära. Ss. misshaglig för de maktägande under Nikolaus I:s reaktionära regim frändömdes han 1838 sin docentur på ett halvt år; 1839—40 och 1841—42 vistades han i Sverige, där han stod i förbindelse med åtskilliga av epokens radikala författare, bl. a. Almquist. Återkommen till Finland 1842, ivrade S. för en förbättring av det finska språkets ställning och dess upphöjande till kulturspråk. Till språkrör skapade han åt sig de svenska tidskrifterna *Saima* (1844—46) och *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning* (1847—63), där han i radikal anda utövade en viktig kritisk verksamhet, samt den finska *Maamiehen ystävä* (Lantmannens vän, 1844). I Finlands ekonomiska politik på 1860-t. gjorde han betydande insatser (bl. a. myntreformen 1865). S. inspirerade även förordningen 1863 om finskans jämställande med svenskan samt har över huvud spelat en viktig roll för de fennomanska strävandena. — Som filosof slöt sig S. till den hegelska vänstern och ansågs som en av rörelsens skarpaste begåvningar (*Die Idee der Persönlichkeit*, 1840—41).

Snes (etym. besläktat med *snida*), se Skylning. — Snesland, gammalt åkermått i Dalarna och n.v. Sverige, åker, för vilken 1 snes säd gav lämplig utsädesmängd, = $^1/_{20}$ spannland = $^1/_{40}$ tunnland. — Snesning, se Krakning (jfr Skylning).

Snevringe härad och tingslag i Västmanlands s. domsaga, Västmanl. l., omfattar socknarna Ramnäs, Sura, Svedvi, Berg, Munktorp, Kolbäck, Säby och Rytterne.

Snickeri, se Träbearbetning.

Snigelspinnare, *Cochlidi'idae*, en med bastardsvärmare närbesläktad fam. Fjärilar med tämligen små, breda vingar och kort bakkropp. Larverna likna sniglar, leva på lövträd. Ett par arter ha anträffats i s. Sverige.

Sniglar, *Lima'cidae*, en fam. Lungsnäckor med långsträckt, till det yttre tämligen symmetrisk, starkt slemavsöndrande kropp och två par tentakler, det bakre, längre, med ögon i spetsen. Skalet rudimentärt l. saknas. Manteln bildar en avlång sköld över ryggens främre del. Mantelöppningen ligger på höger sida. S. vistas vanl. på fuktiga ställen. Leva av växt- l. djurdelar m. m. Av svenska S. må nämnas *A'rion a'ter*, som är svart, längd 10—12 cm., och *Li'max ma'ximus*, grå, längd 15—18 cm.

Snilj(a) (fr. *chenille*, eg. in-

sektslarv), fint, luddigt silkessnöre.

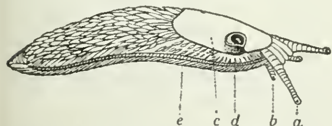
Sniljeflossa, på båda sidor lika vävnad, som väves på gles varp med inslag av för ändamålet vävda och klippta remsor, "sniljer". Jfr F l o s s a.

Snille (etym. besläktat med *snäll,* eg. snabb, sedan duktig o. d.), g e n i, egenartad och nyskapande andlig begåvning. I äldre språkbruk användes ordet S. i mycket vidsträckt betydelse (ung. = begåvning i allm.), men efter romantiken har man skilt mellan S. och talang l. begåvning utan högre grad av originalitet. Den moderna psykologin har ägnat mycken uppmärksamhet åt de geniala människornas själsliv; bekant är Lombrosos teori om det nära sambandet mellan S. och psykiska sjukdomstillstånd. Även förhållandet mellan de stora S. och deras miljöbetingelser har varit ett omdebatterat tema i psykologi och historiefilosofi. Medan Taine betonade miljöns betydelse, hävdade Carlyle de stora geniernas aktiva ställning. S. är för honom ett mysterium, som ej låter sig förklaras ur kollektiva faktorer. Liknande tankar ha förfäktats av Nietzsche och i skandinavisk litteratur av G. Brandes.

Snille och smak, Svenska akademins valspråk.

Snip, se R o t s.

Snipa (etym. besläktat med *snibb*), lättrodd, mindre roddbåt, spetsig i för och akter. S. riggas ofta med sprisegel och fock.

Sniglar. a bakre, ögonbärande tentakel, b främre tentakel, c sköld, d mantelöppning, e fot. Jfr B l ö t d j u r.

Carl Snoilsky.

Sni'tsel (av ty. *Schnitzel,* avskuret stycke), se S o c k e r t i l l - v e r k n i n g.

Snitseljakt, se S c h n i t z e l - j a k t.

Snittbrännare, se G a s v e r k sp. 1104.

Snittlinjer, se M a t e l a s s é.

Snobb (av eng. *snob,* eg. kälkborgare), sprätt; person, som söker lysa med sina egenskaper.

Snoilsky, C a r l, f. 1841, d. 1903, greve, skald. S. var 1865—79 i utrikesdepartementets tjänst och blev 1876 chef för politiska avdelningen där, 1878 med titeln kansliråd. Efter sitt avsked bosatte han sig först i Florens, sedan i Dresden. 1890 återvände han till Sthlm, ss. chef för Kungl. Bibl. S. var led. av Sv. akad. 1876. — S. började som poet i "Signaturernas" Uppsala under pseud. S v e n T r ö s t. Hans lyrik, omfattande färgstarka, av en elegant sensualism präglade dikter och hänförda frihetssånger, slog genast igenom (*Smådikter,* 1861; *Orchidéer,* 1862; talrika dikter i Signaturernas kalendrar); uppskattade blevo särskilt hans dik-

Vanlig snok. Längd (i Sverige) intill 120 cm.

ter med italienska motiv. *Dikter* (1869) samlade det bästa av denna produktion. 1871 utkommo S:s eleganta *Sonetter*. Efter en häftig personlig kris framträdde S. 1881 med *Nya dikter*, skrivna i utlandet och präglade av en mogen, förädlad skönhet; de inneslöto bl. a. *Svenska bilder*, en rad pregnanta, av en varm fosterlandskärlek präglade situationsteckningar med motiv från svensk historia, vilka starkt bidragit till S:s popularitet. I *Dikter*, 3:e saml., (1883) gav S. (i dikter som t. ex. *Den tjänande brodern* och *Afrodite och sliparen*) uttryck åt den sociala medkänsla, varav han vid 1880-t:s början gripits. Ytterligare två saml. *Dikter* utkommo 1887 och 1897. — S. var en av det senare 1800-t:s mest uppskattade svenska lyriker, en ordets konstnär, som i en knapp, plastisk form gav uttryck åt en aristokratiskt behärskad känslovärme. På en gång fullföljande det tidigare svenska 1800-t:s litterära traditioner och banande vägen för en mer realistisk uppfattning av poesin, har han övat stort inflytande på yngre svensk lyrik. Biografi av K. Warburg (1905).

Snokar, *Colu'bridae*, en artrik fam. Ormar. Egentliga S. ha massiva tänder, giftsnokar ha en l. flera, fårade gifttänder. Alla världsdelar. Egentliga, icke giftiga S. äro bl. a. *Dasype'ltis sca'bra* (se d. o.) och de nedan nämnda S., giftsnokar bl. a. *Bu'ngarus*, glasögonormsläktet, havsormar, korallorm (se dessa ord). — Vanliga S., *Tropidono'tus na'trix*, är svart l. gråsvart, vanl. med en gul l. vit fläck på sidorna strax bakom huvudet. Ryggfjällen ha kölar. Europa, v. Asien; s. och mell. Sverige vid fuktiga ställen. Skicklig simmare. Lever av fisk och groddjur. 15—36 ägg med pergamentartat skal läggas bland multnande ämnen, ss. i gödselhögar. Ligger i vinterdvala i jordhålor, lövhögar o. d. — Släta S., *Corone'lla austri'aca*, har släta fjäll. Hanen är brun, honan grå, med mörka fläckar och stundom ljusa längsband. Längd 55—75 cm. Europa, v. Asien; mindre allmän i Sverige. Lever av ödlor, möss o. d. Ovovivipar.

Snopp, se Häst sp. 1158.

Snorgärs, se Gärs.

Sno'rre Stu'rlasson, f. 1178, d. 1241, isländsk hävdatecknare och skald, tillhörande Sturlungaätten. S. bosatte sig efter ett rikt gifte på stormansgården Reykjaholt och var 1214—18 lagsagoman. Efter ett besök i Norge och Sverige blev han ånyo lagsagoman (1222). Han inveckladcs nu i blodiga släktfejder, misstänktes för att ha velat bringa Island under Norge och dräptes. — S. är en av världslitteraturens största historieskrivare. Hans på ålderdomen skrivna Konungasagor (efter begynnelseordet kallad *Heimskringla*, ”jordens krets”; sv. övers. av E. Olson i 3 dlr, 1919—26) bilda höjdpunkten i medeltidens norsk-isländska hävdateckning och utgöra den förnämsta källan för Norges äldsta

historia. Verket inledes med Ynglingasagan, vilken bygger på den fornnorska dikten Ynglingatal (se d. o.), som genom citat här delvis bevarats men som även ofta omtolkats i rationalistisk anda. Härefter skildras de norska konungarnas historia från Halvdan Svarte (800-t.) t. o. m. Magnus Erlingsson (1100-t:s slut) i biografier, varvid S. bygger på äldre skaldedikter, historieverk och muntliga källor. Med historisk kritik utmönstrar han vissa källor, men å andra sidan utformar han tal och dialoger, vilka läggas i huvudpersonernas mun (jfr T o r g n y L a g m a n). S. skrev flera, merendels förlorade hyllningsdikter; sina teoretiska kunskaper i fornnordisk poetik och mytologi framlade han i *Edda* (se d. o.), hans andra stora verk (avslutat omkr. 1223).

Snow-boots [snåo'bots] (eng., snökängor), pampuscher.

Snowden [snåo'dn], P h i l i p, f. 1864, engelsk arbetarpolitiker. S. slöt sig i unga år till Independent Labour Party, vars ordf. han var 1903—06 och 1917—20. Led. av underhuset 1906—18 och sedan 1922, var S. 1924 finansminister i Macdonalds ministär.

Snowdon [snåo'dn], bergsparti i Carnarvonshire, n.v. Wales, med Englands och Wales' högsta topp (1,085 m.).

Snultra, namn på vissa läppfiskar.

Snurra, se G y r o s k o p.

Snurrevad, se F i s k r e d s k a p sp. 69.

Snus, se T o b a k.

Snusdosa. Bruket att snusa tobak vann långt tidigare än tobaksrökningen insteg bland de högre stånden. På 1600- och 1700-t. togs och bjöds en pris snus efter noga föreskrivna etikettregler, och i följd härav blev S. en av de främsta toalettartiklarna. Furstarna utdelade med förkärlek dyrbara S. som ynnestbevis. Stor lyx nedlades på material och utförande. Locken försågos, särskilt under 1700-t., ofta med miniatyrmålningar av framstående konstnärer.

Snusdosa av silver i rokokostil.

Snuva, se N ä s a n s s j u k d o m a r.

Snyders [snä'j-], F r a n s, f. 1579, d. 1657, flamländsk målare. I sina yppiga och temperamentsfulla djurmålningar och stilleben är S. en typisk representant för den robusta flamländska barocken. En lysande stoffmålare, karaktäriserar han mästerligt alla de slag av vilt och frukter, som torna upp sig på hans färgstrålande dukar. De figurer, som någon gång förekomma på hans målningar, äro vanl. utförda av andra målare, bl. a. av Rubens och van Dyck. Se ill. sp. 1079—80.

Snyftventil, se P u m p sp. 703.

Snyltbin, parasitiska B i n, vilkas larver utvecklas som snyltgäster hos andra bin l. hos humlor. G e t i n g b i n a, *No'mada*, påminna om getingar och snylta hos sandbin, s n y l t h u m l o r -

Räven på besök hos hägern. Målning av Frans Snyders. (Nat. mus.)

n a, *Psi'thyrus*, likna humlor och parasitera hos dylika.

Snyltgäst, parasit (se d. o.).

Snylthumlor, se S n y l t b i n.

Snyltrot, arter av släktet *Oroba'nche* (fam. *Scrophularia'ceae*), gul- l. brunaktiga, fjälliga parasiter med blommor i ax. Några förekomma i s. Sverige sällsynt på rötter av timjan, arter av *Centaure'a*, *Ci'rsium* m. fl.

Snytbagge, *Hylo'bius abi'etis*, en allmän art V i v l a r. Svart med två gula prickar på halsskölden och gula, tämligen otydliga tvärband på bakvingarna. Längd 9—14 mm. Skadedjur, som avgnager barken på unga barrträd. Larverna leva i trädstubbar l. barrträdsrötter.

Snyten, station i Karbennings skn, Västmanl. l., vid statsbanan Krylbo—Mjölby och Stockholm —Västerås—Bergslagens järnvägar (linjen Ängelsberg—Kärrgruvan).

Snårestad, socken i Malmöh. l., jämte Balkåkra och Skårby pastorat i Lunds stift. 690 inv. — S:s gamla kyrka, nu ödekyrka, har intressanta målningar, daterade 1347, efter vilka en hel grupp stilistiskt befryndade unggotiska skånska målningar uppkallats.

Snäcka. *Anat.* Se H ö r s e l o r g a n. — *Mus.* Den vanl. snäckformigt böjda överdelen på stråkinstrument, i vilken stämskruvarna anbringats. — *Tekn.* Se S k r u v v ä x e l. — *Zool.* Se S n ä c k o r.

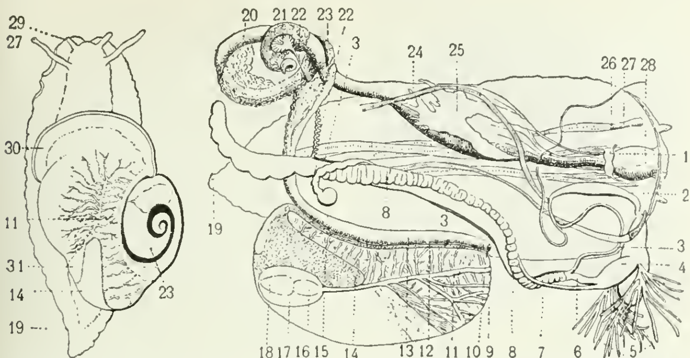
Snäckbank, S n ä c k g r u s, se S k a l b a n k.

Snäckgyttja, gyttja, innehållande skal av sötvattenssnäckor.

Snäckhjul, se S k r u v v ä x e l.

Snäckmärgel, se S k a l b a n k.

Snäckor, *Gastro'poda*, en ordn. B l ö t d j u r (se d. o.) med ett, i regel spiralvridet skal, som omsluter den uppskjutande, spiralvridna, flertalet inälvor innehållande i n ä l v s s ä c k e n. I skalet kan snäckan vanl. indra hela kroppen, varvid skalmynningen stundom slutes av ett baktill på den i regel sullika fotens översida fastvuxet lock. Vissa S. ha en rörformig förlängning, s i f o' n, från den del av manteln, som begränsar mantelhålans mynning. Skalet är hos flertalet S. högervridet, d. v. s. då man håller skalet med spetsen uppåt och öppningen emot sig,

Snäckor. Viktigare organ hos en hermafrodit snäcka (vinbergssnäcka). Skalet borttaget. 1 hjärnganglion, 2 penis, 3 sädesledare, 4 slida, 5 körtel, 6 äggledare, 7 gång till sädesbehållaren, 8 livmoder, 9 analöppning, 10 öppning till gången från njuren, 11 lungven, 12 gång från njuren, 13 ändtarm, 14 njure, 15 sädesbehållare, 16 hjärtats förmak, 17 hjärtsäck, 18 hjärtats kammare, 19 fot, 20 tarm, 21 könskörtel, 22 könskörtelns utförsgång, 23 lever, 24 mage, 25 spottkörtel, 26 öga, 27 ögonbärande tentakel (indragen å fig. till h.), 28 svalg, 29 främre tentakel, 30 mantel, 31 hjärta.

ligger denna åt höger. Skalöppningens kanter kallas ofta läppar. Hos vissa S. är skalet rudimentärt l. saknas. Flertalet S. äro marina, många leva i sötvatten l. på land. Utvecklingen är vanl. förbunden med metamorfos. Till gruppen *Streptoneu'ra*: vanl. skildkönade S. med ett tentakelpar på huvudet och spiralvriden inälvssäck, höra bl. a. hjälm-, kägel-, parasit-, porslins-, purpur-, skål-, strand-, torn-, vingsnäckor och kölfotingar; till gruppen *Euthyneu'ra*: till det yttre symmetriska, samkönade S. med vanl. två par tentakler, höra lungsnäckor och *Opisthobra'nchia*.

Snäckväxel, se Skruvväxel.

Snäll- (ty. *schnell*), snabb-.

Snällod, se Lödning.

Snällposten, se Sydsvenska Dagbladet Snällposten.

Snällpress, se Tryckpress och ill. till art. Boktryckarkonst sp. 219—220.

Snällregulator, se Snabbregulator.

Snälltåg, se Järnvägståg.

Snäppare, koppsnäppare (se Koppning).

Snäppfiskar, *Centri'scidae*, en fam. av *Catoste'omi*. Nosen är långt utdragen, kroppen kort och platt. Mest känd är *Centri'scus sco'lopax*. Atlanten, Medelhavet.

Snäppfåglar, *Scolopa'cidae*, en fam. Småvadare med lång, mjuk näbb. S. vistas i närheten av vatten och leva av smärre ryggradslösa djur. De äro mycket skygga och flyga upp med ett visslande läte, då de oroas. Till S. höra beckasinfåglar, snäppor och styltlöparfåglar.

Snäppfältet (ry. *Kalikovo pole*), se Ryssland sp. 1564.

Snäppor, *Totani'nae*, en underfam. Snäppfåglar. Tarserna bära tvärplåtar. — Hos snäppsläktet, *To'tanus*, äro benen långa, näbben spetsig, stjärten tvär. Simflikar saknas. Flyttfåglar. Gluttsnäppan, *Totanus*

Snäppor. Rödbena. Längd 27—29 cm.

lito'reus, har i sommardräkt vit buk och bakrygg, är f. ö. gråvit, mörkfläckig. Längd 34—37 cm. Häckar i n. Sverige. Ägg 4, grågula, mörkfläckiga. — Grönbenan, *Totanus glare'ola,* har mörkbrun, vitfläckig rygg och gulgröna ben. Längd 21—23 cm. Häckar här och var i Sverige. Ägg 4, ljust olivgröna, brun- l. gråfläckiga. — Hos rödbenan, *Totanus totanus,* har stjärten svarta och vita tvärband. Benen röda. Häckar vid havet och insjöar här och var i Sverige. Ägg 4, grågula, mörkfläckiga. — Skogssnäppan, *Totanus o'chropus,* är ovan mörkbrun, vitprickig, under vit. Stjärten har 3—4 svarta band. Längd 24—25 cm. Häckar i skogstrakter i större delen av Sverige. Ägg 4, vanl. gråvita, brunfläckiga. — Fridlysta. — Till S. höra bl. a. även brushane, drillsnäppsläktet, simsnäppor, småsnäppor och spovar.

Snärja, se Cuscuta.

Snärjgräs, snärjmåra, se Galium.

Snärjvävnad, en numera som hemslöjd utdöd teknik, som använts t. ex. i bonaden från Skog (se d. o.). Mönstergarnet snärjes mot tvåskaftsbotten på ett sätt, som liknar stjälkstygn.

Snärp, se Gramineae.

Snärpor, se Hagel.

Snö, nederbörd i form av iskristaller. Då fuktig luft stiger uppåt i atmosfären, utvidgas den och avkyles härunder starkt, varvid vattenångan faller ut som fina droppar l. ev. iskristaller. Efter sammanflytning falla dropparna till jordytan ss. underkylt regn, vilket vid beröring med jordytan glaserar denna med isbark. Egentlig S. (snöflingor) bildas av iskristaller med sammansatt form, där de olika kristallerna bilda 60° vinkel med varandra. Endast i polartrakterna, varest luftfuktigheten är ringa, uppträder S. ss. isnålar. Om snöflingorna på vägen nedåt passera ett varmare luftlager, smälta deras yttre delar, och trindsnö uppkommer. — S. faller i tempererade trakter huvudsakl. under vintern. Endast på större höjd över havet faller S. i varma trakter. Den höjd i bergstrakter, ovan vilken snöfall året om äger rum, kallas snögränsen. Denna ligger i olika trakter av jorden olika högt och sänker sig starkt från ekvatorn mot polerna. I ekvatorialtrakternas högfjäll är den i regel rätt skarpt markerad, men ju mer man nalkas polen, desto svårare blir den att exakt fastställa. Dess höjd växlar med temperaturen och med nederbördsmängden. Under det den på Norges nederbördsrika västkust ligger c:a 700 m. ö. h., stiger den i det inre landet till över 1,000 m. I Alperna ligger den omkr. 2,700 m. och i de tropiska snöfjällen 4,000—5,000 m. ö. h. — Mängden av fallen S. uppmätes som nederbörd i allm. (se Nederbörd) och beräknas som vatten. S. har högst olika vattenvärde under

olika förhållanden. Nyfallen S. under hösten om 100 mm:s mäktighet kan ha ett vattenvärde av endast 1 mm., under det detta på våren strax före snösmältningen kan uppgå till 35 mm.

Snöblindhet, se Ögonsjukdomar.

Snöbollsbuske, se Olvon.

Snöbär, se Lonicera.

Snödroppe, *Gala'nthus niva'lis* (fam. *Amaryllida'ceae*), lökväxt med enblommig stängel och hängande, klocklik, vit blomma med sex kalkblad, de tre inre mindre och med en grön fläck. Mycket tidig vårväxt i trädgårdar, stundom förvildad. Jfr Snöklocka.

Snögalleri. se Snöskyddsanordningar.

Snögås, *Chen hyperbo'reus,* en art Gåsfåglar. Vit med svarta vingpennor, röd näbb och röda fötter. Längd 58—71 cm. Arktisk flyttfågel, som några ggr iakttagits i Sverige.

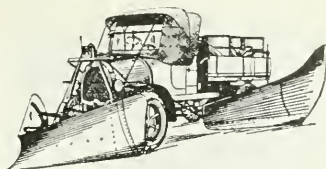
Snöhättan, försv. av Snehætta.

Snökedja, hopkopplade stålkedjor, som påläggas pneumatiska hjulringar för att hindra slirning.

Snöklocka, klosterlilja, *Leuco'jum ve'rnum* (fam. *Amaryllida'ceae*), lökväxt med enblommig stängel och hängande, klocklik blomma med sex lika stora

Snödroppe (t. v.) och snöklocka.

Snöplog. Modern vägplog.

kalkblad, vita, nedom spetsen med grön fläck. Tidig vårväxt i trädgårdar, stundom förvildad. Jfr Snödroppe och Lövkoja.

Snöloppa, se Hoppstjärtar.

Snömask, se Cantharidae. Jfr Maskregn.

Snömoln, ismoln, moln, vilkas vatteninnehåll består av isnålar. S. förekomma inom alla grupper av moln, i de lägre grupperna dock huvudsakl. vintertid, och igenkännas på de halofenomen, som uppträda i deras närhet.

Snömögel, se Fusarium.

Snöpa, se Kastration.

Snöplog, redskap för bortskaffande av snön från vägbanor. I sin enklaste form består den av två på högkant stående, i spetsig vinkel hopslagna plankor. S. förses ofta med medar och styranordningar av olika slag. Numera ha dessa enklare typer alltmera undanträngts av motordrivna plogar, vilka bestå av en motordriven vagn med vanl. ställbara plogvingar. För undanskaffande av snön vid järnvägar begagnas snöbillar (gardjärnsplogar), två framför lokomotivets främsta hjulpar anbragta buktiga plåtar, vilka endast undanskaffa nyfallen snö närmast skenorna, samt S. av olika konstruktion. Mindre S. uppbäres av lokomotivets främre del, under det att större S. anordnas på hjul och skjutas av ett l. flera lokomotiv. Vid svåra snöfall måste man använda roterande

Snöskata. Längd 26—28 cm.

S. l. s n ö s l u n g a r e, som skjutas av ett l. flera lokomotiv och bestå dels av en vagn, som uppbär ett ploghjul av c:a 3 m:s diameter och roterande högst 150 varv/min., samt ångpanna och maskineri för ploghjulets drivande, dels av tender med vatten och kolförråd. För undanskaffande av den snö, som vid plogning blivit hopad vid sidan av spåret, användas vingplogar, som dragas av lokomotiven. Dessa plogar bestå av tvenne å en vagn monterade plogvingar, ställbara, så att plogfårans bredd kan varieras mellan 2 och 5 m. — S p å r r e n s a r e för att frigöra utrymmena närmast omkring rälerna från snö bestå av två plåtskrapor å vagnar strax över rälerna.

Snörlever, genom åtsittande klädespersedlar (korsett, skärp) uppkommen horisontell, bandformad tryckatrofi av levern, varigenom t. o. m. en stor del av högra leverloben kan bli rörlig mot det övriga av organet. Tydliga sjukdomssymtom ger S. ej.

Snörmakeri, hantverksmässigt utförda band, bårder, snodder, galoner, fransar, tofsar m. m., tillverkade fritt av tråd (jfr F r a n s) och avsedda som garnering särskilt å möbler, draperier, kuddar samt uniformer. S. tillverkas av alla textilmaterial, ofta i färg.

Snörpvad, se F i s k r e d s k a p sp. 69.

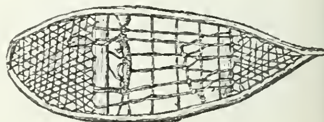
Snöskata l. b j ö r k t r a s t, *Tu'rdus pila'ris,* en art av T r a s t s l ä k t e t. Huvud, halsrygg och övergump askgråa, rygg brun, bröst rostgult, svartfläckigt, buk vit. N. Europa, Asien; allmän i Sverige, spec. i fjälltrakterna. Boet bygges i träd. Ägg 5—6, ljusgröna, brunfläckiga. Flytt- och strykfågel.

Snösko l. t r y g a, ringformad l. oval träram (vidja etc.), försedd med flätverk. S. anbringas under foten på människor l. hästar för att öka stödytan och därigenom minska nedsjunkandet vid gång i djup snö. Mycket talar för att S. utvecklats ur sandalen.

Snöskyddsanordningar användas för att hindra snö att lägga sig i drivor å lands- och järnvägar och bestå vanl. av 2 à 2,5 m. höga, fasta l. flyttbara snöskärmar l. av planterade häckar vid sidan om vägbanan. I en del djupare bergskärningar och även å andra ställen ha s. k. s n ö g a l l e r i' e r måst uppsättas, bestående av ett skyddstak på stolpar, som stödjas genom diagonalförsträvningar. Förekomma särskilt å en del Norrlandsbanor.

Snöslända, se K l o s l ä n d o r.

Snösparv, *Plectro'phenax niva'lis,* en art F i n k f å g l a r. Hanen är i sommardräkt vit, på ryggen svart, honan ovan gråsvart med ljusa fjäderkanter, under smutsvit. Häckar i Sveriges

Snösko från Alaska.

n. fjälltrakter. Ägg 4—6, grön- l. gulvita, mörkfläckiga. Flyttfågel. Längd 17—19 cm.

Snöstorp, socken i Hall. l., jämte Trönninge pastorat i Göteborgs stift. I S. ligger Nyhems municipalsamhälle. 6,830 inv.

Snötryck. Vid beräkning av byggnadskonstruktioner antages ett snötryck på 100 à 300 kg./kvm. av horisontalprojektionen verka å ytor med mindre lutning än 30°. För ytor, som luta mellan 30° och 60°, räknas med ett reducerat S.; vid 60° lutning är S. = 0.

So, se S v i n d j u r.

s. o., förk. för som ovan.

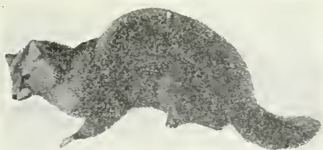
S. O., förk. för successionsordningen.

Soane [såon], sir J o h n, f. 1753, d. 1837, engelsk arkitekt, utförde den fullständiga ombyggnaden av Bank of England (se ill. till d. o.). S. hopbragte i sitt hus i London en stor samling konstföremål m. m., som han skänkte till nationen (Soane Museum).

Soaré (fr. *soirée*, av *soir*, afton), aftonunderhållning.

Soba't, den sydligaste av Nilens stora högerbifloder, upprinner i s.v. Abessinien under namnet B a r o, mottager från v. Pibor och avlämnar sitt mjölkfärgade vatten (jfr N i l e n) på 9° 22′ n. br. C:a 740 km.

Sobel, *Muste'la zibelli'na*, en art M å r d d j u r, som liknar vanlig skogsmård; nosen är dock spetsigare, öronen längre, svansen kortare. Pälsen är silkeslen, glänsande, på ryggsidan svart, på sidorna brun. N. Asiens barrskogstrakter. S. lever av ekorrar, fåglar m. m. På grund av det oerhört höga priset på skinnen jagas S. hänsynslöst och är därför i fara att helt utrotas.

Sobel. Totallängd 65 cm., varav svansen 22 cm.

Sober [så'-] (fr. *sobre*), nykter, måttlig, måttfull.

Sobie'ski, se J o h a n sp. 147.

Sobral [-bra'll], J o s é, f. 1880, argentinsk sjöofficer, geolog, deltog i svenska sydpolsexpeditionen 1902—03, studerade sedan geologi i Uppsala och är nu chef för Argentinas gruvtekniska, geologiska och hydrografiska statsanstalt.

Sobra'nje (bulg., församling), se B u l g a r i e n sp. 756.

Sobre'ro, A s c a n i o, f. 1812, d. 1888, italiensk kemist, upptäckte 1846 nitroglycerinet.

Socia'bel (fr. *sociable*), sällskaplig.

Socia'l (lat. *socia'lis*, sällskaplig, av *so'cius*, kamrat), som hör till l. avser samhällslivet, samhällelig, samhälls-; samhällsbildande (jfr S o l i t ä r); stundom sällskaplig. I speciell bet. användes S. om sådana områden av samhällslivet, vilka ej beröra själva statsorganisationen, särskilt om förhållandet mellan de olika samhällsklasserna, om välfärdsanordningar av olika slag m. m. Se vid. S o c i a l p o l i t i k.

Sociala insekter, samhällsbildande insekter. Se B i n, G e t i n g a r och M y r o r.

Sociala meddelanden, av Socialstyrelsen sedan 1912 utgiven månadspublikation, innehållande redogörelser för sociallagstiftning i in- och utlandet, för förhållandena på arbetsmarknaden,

Facsimile ur Social-Demokraten.

levnadskostnads- och livsmedelsprisförhållanden m. m.

Sociala rådet, se Socialstyrelsen.

Socialattaché, titel för sådana attachéer, vilka ha till uppgift att biträda beskickningarna i socialpolitiska angelägenheter o. d. Vissa S. ha titeln socialråd.

Social-Demokraten. 1. Daglig tidning i Sthlm. S. grundades 1885 med A. Palm som huvudredaktör. Denne efterträddes av Hj. Branting, som skapade tidningens ledande ställning inom den svenska socialismen (huvudredaktör 1886—92, 1896—1908, 1910—17). Mellan Brantings chefsperioder leddes S. av C. N. Carleson (1892—96 och 1908—10) och G. Magnusson (1910—11), den senare dessutom medredaktör 1908—10 och 1911—12. Huvudredaktörer efter 1917 ha varit först P. A. Hansson och därpå G. Möller (den förre 1917—20, 1920—21 och okt. 1924, den senare 1920 och 1921—23, båda tills. 1923—24) samt från 1924 A. Engberg (med G. Björklund som andre redaktör). — 2. Danska socialdemokratins huvudorgan, i Köpenhamn, grundad 1874. — 3. Socialdemokraten, tidning i Oslo 1886—1923, den norska arbetarvärldens huvudorgan. S. blev 1923 kommunistorgan och omdöptes till Arbeiderbladet, varemot namnet Den nye Socialdemokraten antogs av tidningen Arbeiderpolitikken.

Socialdemokrati, en form av arbetarrörelsen (se d. o.), uppburen av de politiska partier, som teoretiskt omfatta socialistisk åskådning och i sin praktiska verksamhet företräda socialpolitisk reformsträvan. Termen S. kom först till användning som partinamn i Tyskland 1869 och har sedan upptagits i de flesta länder. De socialdemokratiska partierna gå i de länder, där socialismen och arbetarrörelsen på den av Marx och Engels lagda grundvalen av gammalt haft insteg, i allm. tillbaka till 1870- och 1880-t. Nära förbunden med de fackliga och i vissa länder även med de kooperativa organisationerna (se Fackföreningar och Kooperation), har S. sedan länge och särskilt efter världskriget 1914—18 intagit en förgrundsplats i ett flertal staters politik. Dess teoretiska mål, socialismens förverkligande, har skjutits undan till förmån för praktisk reformpolitik, reformi'sm. Ett stort steg i denna riktning var accepterandet av den på sina håll livligt bekämpade ministersocialismen, d. v. s. socialdemokratisk medverkan till regeringsbildning inom det ”borgerliga” samhället. Numera ser S. sin främsta uppgift i att utveckla de tendenser inom samhället, som kunna innebära en successiv stegring av arbetarklassens och samhällsorganens betydelse betr. olika sidor av ekonomiskt liv. Politisk och industriell demokrati utgör kärnan i S:s nutida aktionsprogram. Ett väsentligt drag hos S. är även dess internationella karaktär. Kraftiga strävanden att åvägabringa samar-

bete mellan de olika ländernas arbetarpartier ha nämligen gjort sig gällande och resulterat i det successiva bildandet av de olika internationalerna (se d. o.). — *Utvecklingen i vissa viktigare länder.* I *Belgien* bildades 1885 ett socialdemokratiskt parti, som på 1890-t. genomdrev införandet av allmän rösträtt, varefter det bildade en stark minoritet i parlamentet. Det kräver industriell demokrati, kapitalskatt, statlig gruvdrift och skolväsendets sekularisering. Det var under världskriget representerat i försvarsregeringar och sedermera i flera ministärer. Partiet, vars främsta man är Vandervelde, har utövat stort inflytande inom 2:a internationalen, vars sekretariat till 1920 var förlagt till Bryssel. — I *Danmark* bildades 1871 ett socialdemokratiskt parti, som utpräglat reformistiskt, under kamp mot Estrup och under fackliga jättefejder på 1890-t. vann en stark position. Under samverkan med borgerliga radikaler deltog det under världskrigsåren i koalitionsregeringar och bildade 1924 med stöd av radikala vänstern ensamt en av Stauning och Borgbjerg ledd ministär, som föll 1926, då alliansen med vänstern bröts. Arbetslöshetens avhjälpande, valutans stabilisering och nedrustningen ha varit de senare årens huvudfrågor i partiets politik. Det kräver bl. a. förbättring av ålderdomsförsäkringen och bankkontrollen samt jordvärdeskatt. — I *Finland* visade det 1899 bildade socialdemokratiska partiet under Sirolas ledning tidigt en utpräglad radikalism, som kom till uttryck i 1906 års storstrejk och de följande årens opposition mot ministersocialism. Partiet stod i nära kontakt med de ryska revolutionärerna, medan förbindelserna med de skandinaviska arbetarpartierna voro ojämna. Under inbördeskriget 1918 sprängdes partiet i en kommunistisk majoritet och en socialdemokratisk minoritet, av vilka den senare, sedan det kommunistiska partiet förklarats illegalt, under V. Tanners ledning blev riksdagens största parti. Det kämpar för upphävande av undantagslagar mot kommunisterna samt mot skyddskårsmilitarismen. Starkt klasskampsbetonad, har den finländska S. vägrat deltaga i koalitionsregeringar; en rent socialdemokratisk regering har bildats dec. 1926. Partiet har tagit avstånd från de svensk-finska nationalitetsfejderna. — I *Frankrike* söndrades det 1879 bildade socialdemokratiska partiet i anhängare av radikal klasskamp (guesdister) och reformister (broussister, possibilister), vilka dock bildade en enda parlamentsfraktion. På 1890-t. var Guesde en tid den franska S:s främsta man. Efter häftiga strider spec. om ministersocialismen samt en ny schism bildades under Jaurès' ledning det förenade socialdemokratiska partiet 1905. Detta kämpade de följande åren för fredens bevarande med anknytning till de tyska och engelska arbetarpartierna och mot chauvinism och syndikalism. Under världskriget medverkade det till den inre borgfreden, "l'union sacrée". Partiet, som 1918 splittrades genom kommunisternas separation och nu ledes av Blum och Boncour, bekämpade Poincarés aggressiva skadeståndspolitik och stödde Herriots ministär. Det har strävat efter vänskapligt förhållande till Tyskland och Ryssland samt yrkat på skärpt kapitalbeskattning och

valutans stabilisering. — I *Italien* bildades 1905 ett socialdemokratiskt parti, som snart klövs i en höger- och en vänsterriktning, eniga blott om parlamentarisk taktik och kamp mot syndikalismen. Förgäves sökte E. Ferri ge partiet en fastare form. 1910 fick den mot ministersocialism och kolonialimperialism avvisande vänsterriktningen under Bissolati-Bergamesco och Turati överhand, och högerreformisterna uteslötos ur partiet. Socialdemokraterna protesterade mot Italiens inträde 1915 i världskriget. Under inverkan av den ryska revolutionen söndrades under efterkrigstiden åter partiet, vars yttersta vänster inspirerades av den ryska kommunismen. 1922 bildades socialistiska enhetspartiet. Under fascismen har S. trängts tillbaka och därigenom föranletts att närma sig kommunismen. De socialistiska partigrupperna upplöstes 1925 av regeringen. — *Nederländerna.* Som en sektion av 1:a internationalen bildades 1870 ett socialistiskt parti, som kom under Domela-Nieuwenhuis' ledning. Dess anarkistiska tendenser framkallade en häftig opposition, ledd främst av Troelstra, van Kol och Vliegen, vilka 1894 organiserade ett nytt, utpräglat reformistiskt parti, vars mandatsiffra 1897—1922 steg från 3 till 22. En minoritet anslöt sig under namn av Nederländernas kommunistiska parti 1919 till den kommunistiska internationalen. — *Nord-Amerikas Förenta Stater* ha sedan 1860-t. en socialistisk rörelse, vars främsta man varit E. Debs. Det socialdemokratiska partiet vann 1911 ett flertal mandat i statliga och kommunala representationer men har ej gjort sig gällande i kongressen. Konkurrensen med fackföreningar och syndikalism har varit hård. En 1919 utesluten vänstergrupp bildade ett kommunistiskt parti. — I *Norge* bildades 1887 ett socialdemokratiskt arbetarparti, som stod i livlig samverkan med den svenska S., särskilt under unionskriserna. Av de skandinaviska arbetarpartierna har det norska, lett av Chr. Knudsen, L. Meyer och Egede-Nissen, länge stått längst åt vänster och undvikit allians med borgerliga partier. Då de radikala tendenserna efter 1917 alltmer togo överhand, anslöt sig arbetarpartiet till Moskvainternationalen, vilket föranledde en schism, i det en socialdemokratisk minoritet 1921 bildade ett särskilt parti. Arbetarpartiet under Tranmæl bröt 1923 med den kommunistiska internationalen, varvid ett kommunistiskt parti med fortsatt anslutning till Moskva bildades. Arbetarpartiet intog en mellanställning mellan S. och kommunism men anslöt sig 1926 till det socialdemokratiska partiet. — *Polen.* Ett socialdemokratiskt parti bildades i ryska Polen 1892. I den enade polska republiken har det socialdemokratiska partiet sökt åstadkomma samverkan inom den östeuropeiska S. och med de ryska socialistrevolutionärerna mot bolsjevismen. Partiet stödde Piłsudskis statskupp 1926 och har i språkpolitiska frågor uppträtt till förmån för minoriteterna. Dessutom finnes ett oavhängigt och ett tyskt socialdemokratiskt parti, bildade 1922. — I *Ryssland* bildades de första socialdemokratiska sammanslutningarna vid 1870-t:s slut. Den från tyskt håll starkt påverkade ryska S. stod enig till 1903, då det 1898 grundade socialdemo-

kratiska partiet, vars främste teoretiker var Plehanov, sprängdes i en mensjevikisk och en bolsjevikisk flygel (se Bolsjevism). Mensjevikerna (se d. o.), som medverkat till marsrevolutionen 1917, bilda den nutida ryska S., mestadels företrädd av grupper i utlandet. Partiet, som förklarats illegalt av Moskvaregeringen, yrkar på återställande av den urspr. sovjetförfattningen, avskaffande av tjekan, militärdomstolarna och kommunisternas privilegier. — I *Schweiz* grundades på 1870-t. de s. k. Grütliföreningarna, som 1901 förenades med det 1889 bildade socialdemokratiska partiet. 1904 antogs ett marxistiskt program. Rörelsens främsta man var Greulich, som tillhört 1:a internationalen. Då de radikala tendenserna blevo allt starkare under världskriget, utträdde Grütliflygeln. 1924 beslöt det socialdemokratiska partiet att ej deltaga i koalitionsregeringar. — I *Storbritannien* ledde den på 1880-t. framträdande socialdemokratiska arbetarrörelsen, uppburen främst av Fabian Society (se d. o.) och den strängt marxistiska Social Democratic Federation (jfr Hyndman) till bildandet av Independent Labour Party 1893 och British Labour Party 1900. Vid början av 1900-t. bildades en stark socialdemokratisk arbetarfraktion i underhuset, och särskilt efter världskriget fick den engelska S. stort uppsving. 1924 bildades Englands första socialdemokratiska ministär under ledning av R. Macdonald. Den engelska S., som bestämt tar avstånd från kommunismen, stöder sig helt på de stora fackförbunden, vilka givit partiet män som Snowden och J. H. Thomas. Dess krav gå främst ut på nationalisering av jord, gruvor och järnvägar, legaliserad 44 timmars arbetsvecka, minimilön och statspensionering av arbetare vid 60 år. Independent Labour Party, S:s propagandaorganisation, intar en autonom särställning inom Labour Party. Det räknade 1925 56,000 medlemmar. Även i dominions finnas socialdemokratiska arbetarpartier, vilka dock ej äro anslutna till internationalen. Särskilt på Nya Zeeland har S. länge spelat en framträdande roll. — I *Sverige* började socialismen förkunnas 1881 av A. Palm i anslutning till Lassalle. Det 1886 bildade Socialdemokratiska förbundets agitation ledde 1889 till konstituerandet av Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, vars mål skulle vara socialismens förverkligande under klasskamp mot de borgerliga. Partiet blev snart nära förbundet med fackföreningsrörelsen, en förbindelse, som starkt betonades av Fr. Sterky och H. Lindqvist; från tidens anarkistiska tendenser tog det avstånd vid en kongress 1891. Det har sedan under ledning av Hj. Branting sökt förena teoretisk marxism med demokratisk-parlamentarisk taktik. De följande åren inriktade sig S. på facklig organisation av industriarbetarna och införandet av allmän rösträtt. Vid en kongress 1894 antogs en resolution, som skilde mellan facklig och politisk aktion och gav upphov till den ännu bestående motsättningen mellan de av Landsorganisationen (se d. o.) ledda fackliga strävandena och partiets politiska syften (jfr Arbetarrörelsen sp. 583 f.). I unionsfrågan kämpade partiet för full likställighet mellan Sverige och Norge och 1905 för unionell skilsmässa. Det har

vid. verkat för statlig invaliditets- och ålderdomspensionering. Under livlig kontakt med nordiska och andra arbetarpartier växte S. under 1900-t:s första årtionden till landets största politiska parti. Valen till A. K. gåvo det 1896 1 mandat, 1902 4, 1906 15, 1908 37, 1911 64, 1914 (urtima val) 73, 1915 87, 1916 86, 1920 75, 1921 93 och 1924 104 mandat. I F. K. hade partiet efter valen 1917, 1919 och 1924 19 resp. 49 och 52 representanter. Socialdemokraterna ha deltagit i en koalitionsministär, Edéns 1917—20, samt sedan 1920 bildat 3 egna ministärer (se Branting och Sandler). Partiet, som haft väsentlig andel i 1918—19 års författningsreformer, i 8-timmarslagens genomförande och i påbörjade utredningar ang. socialisering och industriell demokrati, uppställde vid en kongress 1920 ett nytt program, vari kräves "en ny produktionsordning, frigjord från profitintresset". 1917 bröto sig de s. k. vänstersocialisterna ut ur partiet men anslöto sig 1923 åter till detta, 1925 följda av de s. k. "Höglundskommunisterna". 1892 bildades Socialistiska ungdomsförbundet, ur vilket 1903 en grupp bröt sig ut och bildade Socialdemokratiska ungdomsförbundet, vilket under Z. Höglunds ledning övade skarp kritik mot socialdemokratiska partiets ledning. Sedan Socialdemokratiska ungdomsförbundet anslutit sig till vänstersocialisterna och sedermera till kommunismen, bildades 1917 Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund, som helt i anslutning till socialdemokratiska partiet bedriver en omfattande propaganda och upplysningsverksamhet och som utgör en samlingspunkt för Sveriges socialdemokratiska ungdomsorganisationer. — *Tjecko-Slovakiet.* En tjeckoslovakisk socialdemokratisk rörelse framträdde på 1870-t. I den nya tjeckoslovakiska republiken äro S:s anhängare splittrade i ett flertal nationella grupper. — I *Tyskland* leder S. sitt ursprung från 1860-t. Allmänna tyska arbetarföreningen, som bildades av Lassalle 1863, gav upphov till en rörelse, splittrad i mer internationellt orienterade "eisenachare" (ett i Eisenach 1869 bildat arbetarparti under Liebknechts och Bebels ledning) och mer nationella "lassalleaner". 1867 invaldes de första socialdemokraterna i nordtyska riksdagen. 1875 förenade sig eisenacharna med lassalleanerna till Tysklands socialistiska arbetarparti. "Socialistlagen" 1878 gjorde partiet nästan fredlöst. I kamp för ett socialistiskt samhälle med front både mot Bismarck och anarkistiska riktningar vann det 1890 35 riksdagsmandat; kort förut hade socialistlagen fallit. Vid partidagen i Erfurt 1891 antogs ett marxistiskt betonat program, uppdelat i en principiell och en praktisk-politisk del. Fram till världskrigsåren vann partiet efter hand ökad anslutning, så att det vid riksdagsvalen 1912 erövrade 104 mandat. Partiet påverkades alltmer av revisionismen (se d. o.), vilket framkallade häftiga strider, inledda av en skarp polemik mellan K. Kautsky och E. Bernstein om "framtidsmålet". Det bibehöll dock sin starka ställning och intog även en alltmer dominerande position inom 2:a internationalen. Under världskriget försvagades det temporärt och splittrades 1916 i majoritetssocialister och Oavhängiga socialdemokratiska partiet (se d. o.). Fredsagitatio-

Uppgifter rör. de nuv. arbetarpartierna[1]:

Viktigare länder	Grundningsår	Antal partimedlemmar	Antal repr. i parlamentet[2]
Argentina	1892	9,700	18 (156)
Belgien	1885	621,000	79 (187)
Bulgarien	1893	27,000	29 (245)
Danmark	1871	143,000	55 (149)
Estland	1925	4,200	22 (100)
Finland	1899	28,000	60 (200)
Frankrike	1905	700,000	106 (584)
Grekland	1911	3,500	0
Irländska fristaten	1922	—	14 (153)
Italien	1922	31,000	24 (535)
Jugoslavien	1921	4,000	0
Lettland	1904	4,600	33 (100)
Litauen	1896	2,000	8 (78)
Luxemburg	1903	1,170	8 (47)
Nederländerna	1894	38,000	24 (100)
Nord-Amerikas Förenta Stater	1901	15,000	2 (531)
Norge	1921	8.000	8 (150)
Polen	—	65,000	42 (444)
Portugal	1875	2.500	0
Rumänien	1921	12.600	1 (369)
Schweiz	1901	22,000	49 (198)
Spanien	1879	8.600	7 (417)
Storbritannien och Nord-Irland	1900	3,156,000	151 (615)
Sverige	1889	150.000	104 (230)
Tjecko Slovakiet	—	200,000	88 (294)
Tyskland	1875	869,000	131 (493)
Ungern	1894	190,000	24 (245)
Österrike	1889	566.000	68 (165)

[1] Uppgifterna äro, med undantag av dem, som röra Irländska fristaten och Schweiz, hämtade från Socialistiska arbetarinternationalens sekretariatsrapport för åren 1923—25.

[2] Hela antalet deputerade anges parentetiskt. Vid tvåkammarsystem medtagas endast representanter i den genom direkta val bildade kammaren.

nen under krigets sista år gav emellertid partiet nytt uppsving. Med stöd av de oavhängiga och spartakisterna (se d. o.) spelade de en ledande roll vid 1918 års statsvälvning. I nationalförsamlingen 1919 fingo socialdemokraterna 163 och de oavhängiga 22 representanter, vid riksdagsvalen s. å. resp. 92 och 81. Sedan en vänsterflygel av de oavhängiga anslutit sig till kommunisterna, återförenade sig 1921 återstoden med det gamla partiet. Detta, som varit företrätt i de flesta republikanska koalitionsregeringarna, har verkat för valutans stabilisering och för utjämning och samförstånd med de forna fiendemakterna. — *Ungerns* 1894 bildade socialdemokratiska parti fick vid revolutionen 1918 starkt uppsving men drabbades svårt av den efter kommunistdiktaturen s. å. följande reaktionen och var till 1922 utestängt från valen till folkrepresentationen. I *Österrike* bildades 1867 ett socialdemokratiskt parti, som inom kort upplöstes. 1889 konstituerades österrikes socialdemokratiska arbetarparti under V. Adlers ledning. Detta förde de följande åren en hård strid för införandet av allmän rösträtt och biläggande av nationalitetsfejderna. 1914 intog partiet en utpräglat antirysk ståndpunkt; det var sedan ivrigt verksamt för en samförståndsfred. Efter revolutionen

1918 voro socialdemokraterna regeringsparti till 1920 och verkade under ledning av Renner och i samverkan med borgerliga partier för lindring av fredsvillkoren och för anslutning till Tyskland.

Socialdemokratiska riksdagsgruppen, svenska riksdagens socialdemokratiska fraktion. S. bildades 1906 och omfattade då 13 medlemmar. Om nuv. medlemsantal se Socialdemokrati sp. 1099.

Socialdepartementet, statsdepartement, som bildades 1920 genom utbrytning ur civildepartementet (se d. o.) och enl. departementsstadgan 22 juni 1920 handlägger: 1) förvaltningsärenden rörande förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare, arbetarskydd, arbetsmarknaden, arbetsförmedling, socialförsäkring, nykterhetsverksamhet, bostadsväsendet, föreningsväsendet, kooperationen utom i vad angår jordbrukskooperation, allmän fattigvård, barnavård, allmän hälsovård, apoteksväsendet, lantregeringen, allmän ordning och säkerhet m. m.; samt 2) lagstiftningsärenden ang. frågor, som tillhöra departementets förvaltningsområde. — Under S. lyda Medicinalstyrelsen, Riksförsäkringsanstalten, Socialstyrelsen, Pensionsstyrelsen, Försäkringsrådet, Arbetsrådet, Centrala skiljenämnden, Blankettkommissionen, Statens byggnadsbyrå och Statens arbetslöshetskommission, Ö. Ä. i Sthlm, länsstyrelserna med landsstaten, landstingen, städernas styrelser, verk och tjänstemän, vilka ej inneha domarbefattning, yrkesinspektionen, förlikningsmän och skiljedomare i arbetstvister, statens fattigvårds- och barnavårdsinspektion, tvångsarbetsanstalter, Vårdanstalten för alkoholister på Venngarn, uppfostringsanstalter för sinnesslöa, läkarstaten, sjukvårdsanstalter, karantänsstaten, läroanstalter för barnmorskor, statens distriktssköterskeskola, apotekarstaten och Allm. barnhuset i Sthlm. — Departementschefen kallas i dagligt tal socialminister. Bland övriga ämbets- och tjänstemän märkas statssekreteraren, expeditionschefen, en byråchef för lagärenden samt tre kansliråd, av vilka en är statens inspektör för fattigvård och barnavård.

Socialekonomi, detsamma som nationalekonomi.

Socialfullmäktige, se Socialstyrelsen.

Socialförsäkring, den art av försäkring (se d. o.), som har till uppgift att tillförsäkra medborgare, tillhörande ekonomiskt svaga samhällsgrupper, understöd vid nedsättning l. förlust av arbetsförmågan. Till skillnad från privatförsäkringen, som helt bygger på rent privatekonomiska synpunkter, är S. ett led i den moderna socialpolitiken (se d. o.). Till sin upprinnelse huvudsakl. avsedd som skyddsåtgärd för kroppsarbetarna, benämndes S. tidigare ofta arbetarförsäkring, och de rådgivande organ, som i vissa länder bildades i samband med olycksfallsförsäkringens organisation, ha ofta benämnts arbetarförsäkringsråd. Huvudgrenarna av S. äro *sjukförsäkring* (se d. o. och Sjukkassa), *olycksfallsförsäkring* (se d. o. och Olycksfall i arbete), *invaliditetsförsäkring, ålderdomsförsäkring* och *arbetslöshetsförsäkring.* S. är antingen obligatorisk l. frivillig och kan antingen omfatta hela

folket l. endast lönearbetarklassen. — Ss. föregångsland på S:s område står Tyskland, där Bismarck på 1880-t. genomförde obligatorisk sjuk-, olycksfalls-, invaliditets- och ålderdomsförsäkring. Obligatorisk olycksfallsförsäkring finnes i de flesta europeiska länder, bl. a. de nordiska samt i flera utomeuropeiska länder. Obligatorisk sjukförsäkring är anordnad huvudsakl. i samma europeiska länder (dock ej i Sverige men däremot i England) samt i Japan. Invaliditets- och ålderdomsförsäkring förekommer i nästan hela Europa utom de baltiska länderna. I Sverige förekommer den i form av pensionsförsäkring (se nedan); i Norge och Danmark finnes enbart ålderdomsförsäkring. — I *Sverige* är sjukförsäkringen frivillig, medan pensions- och olycksfallsförsäkringarna äro obligatoriska, den förra en folkförsäkring, den senare för alla löntagare. — Frågan om införande av en allmän ålderdomsförsäkring av arbetare, framkommen omkr. 1850, vann i Sverige större beaktande först genom S. A. Hedins motion vid 1884 års riksdag. Småningom vann den uppfattningen terräng, att försäkringen borde avse såväl ålderdom som invaliditet samt omfatta *hela* befolkningen. På grundval av förslag från 1907 års ålderdomsförsäkringskommitté antog 1913 års riksdag *lag om allmän pensionsförsäkring*, utfärdad 30 juni 1913, den s. k. folkpensioneringen. Enl. denna lag utgående pensioner äro 1) avgiftspensioner, som på grund av erlagda pensionsavgifter utgå vid fyllda 67 år l. vid tidigare inträffad invaliditet (= varaktig oförmåga till arbete), oberoende av den försäkrades ekonomiska ställning, och 2) pensionstillägg (understöd), vilka, bekostade av allmänna medel, utgå vid invaliditet (tidigast från fyllda 15 år) till ekonomiskt sämre lottade personer och alltså närmast äro avsedda att i möjligaste mån ersätta fattigunderstöden. — Avgiftspensioneringen. *Pensionsavgifter* erläggas av alla i riket mantalsskrivna, icke invalida svenska medborgare (utom av ordinarie statstjänstemän och deras hustrur samt ett fåtal grupper av genom särskilda beslut befriade personer, vilkas pensionering är tillfredsställande ordnad). Avgiften erlägges första gången för det år, under vilket man fyller 16 år, och sista gången för det år, under vilket man fyller 66 år. Avgiften delas i grundavgift, 3 kr., som erlägges av alla avgiftspåförda, i regel till de kommunala uppbördsmyndigheterna, och tilläggsavgift, som påföres personer med minst 600 kr:s inkomst och uppbäres i samband med kronoskatten. Tilläggsavgiftens storlek är fr. o. m. 1922:

Taxerad inkomst för nästföregående år	Tilläggsavgift
kr.	kr.
600— 799	2
800—1,199	5
1,200—2,999	10
3,000—4,999	15
5,000—6,999	20
7,000—9,999	25
10,000 och däröver	30

Gift kvinna, som ej åtnjuter egen inkomst, påföres endast grundavgift. Efter 30 juni året närmast efter det, avgiften avser, får resterande tilläggsavgift ej indrivas men väl resterande grundavgift, vilken i dylikt fall ej räknas den avgiftspliktige till godo. Se vid. Pensionsförsäkringsfonden. — *Av-*

giftspensionen utgår per år såväl vid fyllda 67 år som vid tidigare invaliditet med följande procent av avgiften:

I. För avgifter intill 13 kr., erlagda av personer, födda åren 1848—1897.

Födelseår.	Män %.	Kvinnor %.
1848—1868	20	16
1869—1878	22,5	18
1879—1883	25	20
1884—1888	27,5	22
1889—1897	30	24

II. För avgifter, erlagda av personer, födda år 1898 l. senare, samt, för personer födda åren 1856—1897, för den 13 kr. överskjutande delen av varje årsavgift.

Uppnådd ålder det år, för vilket avgiften erlagts.	Män %.	Kvinnor %.
16—19 år	70	56
20—24 ,,	60	48
25—29 ,,	50	40
30—34 ,,	40	32
35—44 ,,	30	24
45—54 ,,	20	16
55—66 ,,	15	12

En år 1893 född man, som erlägger 33 kr. för år 1927 (ålder 34 år), erhåller således i pension för denna avgift 13 × 0,30 + 20 × 0,40 = 11,90 kr. om året. En år 1897 född man, som erlägger 13 kr. årligen fr. o. m. år 1914 t. o. m. 66 års ålder (alltså under 50 år), erhåller i pension 13 × 50 × 0,30 = 195 kr. om året. — Utom denna obligatoriska försäkring finnes en på frivilliga avgifter grundad försäkring, till vilken inbetalningar kunna göras å rikets postanstalter. Enl. de grunder, som gälla för avgifter, vilka erläggas efter 1927 års utgång, erbjuder denna försäkring avsevärt större förmåner än förut. Pensionsåldern (för ålderdomspension) är sålunda valfri, dock lägst 55 år, högst 70 år, och fastställes ej, förrän pensionen sökes. Ju högre pensionsålder den försäkrade väljer, desto större pension får han. De nya tarifferna erbjuda såväl ren ålderdomsförsäkring som kombinerad invaliditets- och ålderdomsförsäkring, i vartdera fallet antingen med l. utan villkor om återbetalning av erlagda avgifter, om den försäkrade avlider, innan pensionen börjat utgå. Till frivillig försäkring få avgifter erläggas även för barn. — Pensionstilläggets (understödets) årliga belopp utgör för personer, som först efter 1925 års ingång ingivit ansökan därom, 225 kr. för man och 210 kr. för kvinna, minskat med sex tiondedelar av det belopp, varmed årsinkomsten överstiger 50 kr. För personer, som ha att försörja barn under 15 år, kan pensionstillägget i regel ökas, högst med 102 kr. för varje barn. Inkomstgränsen för rätten till pensionstillägg är en årsinkomst av 425 kr. för man och 400 kr. för kvinna, ökad med 170 kr. för varje barn. Tredska l. försumlighet med avseende på erläggandet av pensionsavgifter, dryckenskap m. m. kan medföra minskning av pensionstillägg. Jfr Pensionstillskott. Ang. pensionsförsäkringens organisation se Pensionsnämnd och Pensionsstyrelsen. Utgifterna för den svenska socialförsäkringen uppgå till 254 mill. kr., därav 67 mill. kr. komma på staten, 131 mill. kr. på kommunerna, 39 mill. kr. på de försäkrade och 17 mill. kr. på arbetsgivarna.

Socialise'ring (jfr Social), en utveckling mot en kollektiv folkhushållning genom att det allmänna (staten l. olika slag av kommuner) övertar och själv l. genom andra förvaltar l. kontrollerar i enskild ägo befintliga materiella produktionsmedel. En ökad erfarenhet av det moderna

näringslivets komplicerade natur och utomordentliga känslighet för ingrepp utifrån har inom skilda socialistiska riktningar, särskilt under och efter världskriget, berett rum för uppfattningen, att S:s syften ej kunna vinnas genom att näringslivet stelt inpressas blott i en l. några få samhälleliga företagsformer. Detta allt tydligare hänsynstagande till den ekonomiska utvecklingens egna förutsättningar har kommit till uttryck i en differentiering av de föreslagna socialiseringsformerna, vilket i viss omfattning inneburit ett erkännande, att S:s mål säkrast nås genom en gradering av det allmännas direkta inflytande över näringslivet i enlighet med den materiella produktionens skiftande betingelser. — Kravet på S., som i alla länder väsentligen uppbäres av den socialistiska arbetarrörelsen, har främst framvuxit ur förhoppningen, att ett socialiserat näringsliv skulle bereda arbetarklassen en friare och tryggare ställning i arbetet och en högre ekonomisk standard. I S:s begrepp ligger, att uppnåendet av dessa mål förbundits dels med arbetarnas representations- och medbestämmanderätt i företagets förvaltning (”industriell demokrati”, se d. o.), dels med en utjämning i fördelningen av produktionens avkastning. — Man har i S. även velat se ett medel till ernående av en högre produktivitet i näringslivet, i det den skulle kunna befordra en ekonomiskt förmånlig koncentration och specialisering av driften, förbilliga varudistributionen, tillföra de särskilda företagen större finansiell styrka, medföra ett fullständigare och jämnare utnyttjande av produktionskapaciteten och en jämnare arbetstillgång och samtidigt borteliminera den hämsko på det industriella arbetet, som antagonismen mellan den privata företagaren och hans arbetare utgör. Erfarenheten har emellertid visat, att framsteg av nämnda slag helt l. delvis kunna gå förlorade genom en tung byråkratisk organisation och genom affärsverksamhetens sammanflätning med statens allmänna politik. Med allt större eftertryck betonas därför från socialistiskt håll, dels att statens förvaltningsorgan äro otjänliga att leda det allmännas affärsverksamhet, dels att denna vid S. bör erhålla en så fristående ställning gentemot statsmakterna resp. de kommunala representationerna, att dessa principiellt skulle bli förhindrade ingripa i den löpande affärsverksamheten. — Efter världskriget ha i ett flertal länder igångsatts undersökningar om socialiseringsåtgärder. Så tillsattes i Sverige 22 juni 1920 den s. k. socialiseringsnämnden, som fick i uppdrag att ”själv verkställa och låta verkställa utredning ang. lämpligheten av och betingelserna för ett överförande i samhällets ägo l. under samhällelig kontroll av naturtillgångar och produktionsmedel, som äro för landets ekonomiska liv och befolkningens välstånd av större vikt l. eljest prövas böra omhänderhavas av samhälleliga organ”. Nämnden har för skilda näringsområden sökt sammanställa vunna konkreta erfarenheter av olika produktions- och äganderättsformer för att på grundval härav framdeles avge förslag ang. organisation av de viktigaste näringsområdena. I ett 1924 avgivet förslag till omorganisation av Statens järnvägar angavs endast princi-

perna för ett gentemot den allmänna statsförvaltningen fristående affärsverk.

Sociali'sm (jfr Social), en politisk åskådning, enl. vilken produktionsmedlen (jord och kapital) i större l. mindre utsträckning böra ägas och förvaltas av samhället. S. opponerar sig mot den vidsträckta privata egendomsrätten, som enl. dess mening är den djupaste grunden till sociala missförhållanden, särskilt i nutiden. I sin kritik av det bestående privatkapitalistiska samhället överensstämma de olika socialistiska skolorna med varandra; däremot finnas skarpa divergenser i frågan om den lämpligaste vägen till framtidssamhället och om dess närmare utformning. Sålunda vill den socialistiska åskådning, som uppbäres av det socialdemokratiska partiet och som gentemot förhandskonstruktion av ett nytt samhälle betonar en evolutionär uppfattning, förverkliga S. på reformatorisk väg (se Socialdemokrati), medan andra riktningar kräva revolutionära åtgärder, antingen politisk omstörtning (den moderna kommunismen) l. ”direkt aktion” på arbetsplatserna (syndikalismen). Det socialistiska samhället tänkes av åtskilliga skriftställare som en strängt centraliserad produktionsgemenskap, där staten har synnerligen vittgående maktbefogenhet. — Den moderna S. har framgått ur de utopiska samhällsteorier, som framträdde vid slutet av 1700- och början av 1800-t. Idén om egendomsgemenskap är visserl. av gammalt datum; den utvecklas för de högre ståndens vidkommande av Platon i hans arbete om staten, den framträder i urkristendomen, i medeltida folkrörelser, hos vederdöparna och hos skriftställare ss. Thomas More och Campanella. Men först i samband med maskinteknikens utveckling och den moderna kapitalismens framträdande får tanken större aktualitet. Egendomens gemenskap förfäktas under franska revolutionen av Babeuf och hans anhängare. Under början av 1800-t. framträda särskilt i Frankrike och England åtskilliga socialistiska riktningar, i början av utpräglat utopisk karaktär. Fourier ville lösa samhällsproblemen genom inrättande av ”falangstärer”, små kooperativa associationer. Saint-Simon tänkte sig en aristokratisk S. under ledning av industrichefer och bankirer, medan R. Owen sökte förverkliga ett socialistiskt-kooperativt småsamhälle. Något senare framträda L. Blanc och Proudhon; den förre ville organisera produktionen genom staten, och den senare uttänkte ett räntefritt kredit- och solidaritetssystem, som skulle medföra avskaffandet av all arbetsfri inkomst. — Med K. Marx och hans vän F. Engels ingår S. i ett nytt, mer politiskt skede. Deras ståndpunkt, marxi'sm, har i motsats till utopismen kallats vetenskaplig S. (se Marx). Den bygger på en historisk uppfattning, som i tekniken ser utvecklingens främsta drivkraft och förklarar samhällets ”ideologiska överbyggnad” ur produktionssättet. Det moderna samhället vilar enl. Marx på en motsägelse, emedan produktionen är kollektiv och äganderätten individuell. Det är det moderna proletariatets historiska uppgift att övervinna denna motsättning genom förverkligandet av en kollektivistisk egendomsordning. Denna historiefilo-

sofi förenas hos Marx med en nationalekonomisk teori, enl. vilken kapitalvinsten vilar på ett mervärde, som uppkommer ur obetald arbetskraft. Kapitalismen för enl. Marx till stigande koncentration av egendomen på ett fåtal händer, medan proletariatet alltmera utarmas, tills motsatsen mellan besittande och egendomslösa, utlösande sig i ”klasskamp”, framdriver ”expropriatörernas expropriation”. — I modern S. har revisionismen (se d. o.) med E. Bernstein som främste representant modifierat Marx’ utarmningsteori, betonat möjligheten av socialt framåtskridande inom den nuv. samhällsordningens ram och som konsekvens härav fordrat en reformistisk arbetarpolitik. Gentemot revisionismen har framträtt en mer ortodox riktning, nymarxismen, som fasthåller vid S:s samhällsomstörtande innebörd. Den av Lenin organiserade bolsjevismen (se d. o.) tolkar marxismen i revolutionär riktning och hävdar ”proletariatets diktatur” som genomgångsstadium till S. — Även vid sidan av marxismen ha flera socialistiska riktningar framträtt i senare tid. Syndikalismen (se d. o.) tänker sig en sammanslutning av produktionsföreningar med vidsträckt rörelsefrihet samt anvisar en ”revolutionär och expropriativ generalstrejk” efter en följd av skärpta klasstrider ss. vägen till S:s förverkligande. Kooperatismen (se Kooperation sp. 1184) ser i konsumentorganisationerna grundvalen för framtidssamhället. Som en syntes av syndikalism och kooperatism framstår skråsocialismen (se d. o.), som vill bygga dels på producenternas, dels konsumenternas organisationer. En halvsocialistisk riktning, georgeismen (se George 1) företrädes av Henry George och hans meningsfränder, som fordra jordräntans socialisering med bibehållen privat äganderätt till kapitalet och fullständig näringsfrihet. — Om kristlig S. och statssocialism se dessa ord. — Sociali'st, anhängare av socialismen.

Socialistiska sovjetrepublikernas förbund, se Ryssland sp. 1534.

Social jordlagstiftning, den lagstiftning, som på jordrättens område söker göra sociala synpunkter gällande för att skydda relativt svaga samhällsgrupper i deras besittning och åstadkomma en rättvisare fördelning av äganderätten (se Jordfrågan). Sociala rörelser och reformförsök på jordpolitikens område ha förekommit i de mest skilda länder och tider. — I *Sverige* har S. i senare tid främst varit anknuten till frågorna om nyodling och det självägande bondeståndets ställning till jordanhopning i industrins tjänst, varmed frågor om såväl arrendesystemet som skogshushållningen äro förknippade. Krav på statsingripanden betr. dessa förhållanden framkommo först sedan den uppfattningen vuxit fram, att den omfattande övergången av jordegendom från enskild jordbrukares ägo till de stora bolagens vore en social fara. Huvudanledningen härtill har varit trävarubolagens förvärv av skogsmark (se Norrlandsfrågan och Skogslagstiftning), vilket föranlett en särskild lagstiftning i syfte att förhindra den nordsvenska bondebefolkningens ytterligare tillbakagång och omvandling

till osjälvständiga arrendatorer. Statsmakternas verksamhet till främjande av nyodling har gått ut på framskapandet av nya jordbruk, dels på kronoegendom genom fullföljande i nya former av den sedan århundraden fortgående kolonisationen på de stora ödeskogarna i n., dels på enskild jord genom åstadkommande av en statsunderstödd egnahemsrörelse (se Egna hem sp. 738). Av största betydelse för den sociala jordfrågan blev tillsättandet 1918 av den s. k. jordkommissionen (se d. o.). Även om kommissionens förslag icke ännu kunnat mer än delvis vinna statsmakternas beaktande, har dess arbete dock väsentligt bidragit till att föra jordfrågan framåt. De viktigaste åtgärderna på S:s område äro följande: 1. *Lagstiftning om nyttjanderättshavares lösningsrätt till under nyttjanderätt upplåtet område*, den s. k. ensittarlagen (se d. o.); den första lagen, 1918, undergick revision 1920, 1922 och 1925. Nu gällande lag 18 juni 1925 stadgar, att den, som med nyttjanderätt för brukande l. bostadsändamål innehar annan tillhörig mark och därå äger boningshus, som lämnar nöjaktig bostad åt honom och hans familj, är berättigad att lösa till sig marken, under förutsättning *dels att* marken är upplåten för nyttjanderättshavarens livstid l., då ansökan om lösningsrätt göres, mer än 10 år i följd innehafts av annan än ägaren l. ock den tid, marken innehafts av annan än ägaren, tillsammans med den tid, som återstår enl. gällande avtal om nyttjanderätt till marken, uppgår till mer än 10 år; *dels att* nyttjanderättshavaren tillhörigt boningshus fanns å marken uppfört 1 jan. 1919, *dels att* minst ¼ av det värde, marken med därå befintliga byggnader äger, belöper på nyttjanderättshavarens byggnader. — 2. *Lagstiftning om förbud i vissa fall för bolag och förening att förvärva fast egendom.* (Se Norrlandsfrågan sp. 1048.) — 3. *Lagstiftning om bulvanförhållande i fråga om fast egendom.* Verkställda utredningar hade givit vid handen, att gällande författningar ang. inskränkningar i rätten till förvärv av fast egendom i betydande omfattning kringgingos, därigenom att de personer, som genom dessa författningar skulle hindras från att förvärva egendom, använde sig av bulvaner. Enl. den häremot riktade lagen 18 juni 1925 skall bulvanskap anses föreligga, då i lag stadgat förbud att utan tillstånd l. särskilt godkännande förvärva l. behålla fast egendom kringgås, därigenom att den som har fång till viss egendom, är bulvan för någon, mot vilken dylikt förbud gäller, i det att egendomen huvudsakl. innehaves för dennes räkning. Allmän åklagare skall vid domstol föra talan ang. dylikt bulvanskap, och domstolen har att, om sådant befinnes vara för handen, förordna, att överexekutor skall pröva, huruvida egendomen skall säljas å offentlig auktion. Själva bulvanskapet är däremot icke straffbelagt. Sedan domstolens beslut vunnit laga kraft, skall överexekutor meddela förordnande om egendomens försäljning, därest ej av lagfartsprotokollet framgår, att egendomen avyttrats. Rättegång ang. bulvanskap skall handläggas i för brottmål stadgad ordning. — 4. *Lagstiftning om upplåtelse under åborätt av viss*

publik jord. Ss. upplåtelseform vid statens verksamhet för främjande av egnahems- och småbruksrörelsens utveckling har hittills — bortsett från de fall, då tomträttsinstitutet kunnat tillämpas — i regel förekommit upplåtelse med full äganderätt. Denna upplåtelseform har emellertid, såvitt den publika jorden angår, ansetts medföra vissa olägenheter (svårighet för mindre bemedlade att skaffa kontant köpeskilling; möjligheter till spekulation med de upplåtna lägenheterna m. m.). Genom lag 1926 om upplåtelse under åborätt av viss jord har skapats en form för upplåtande av kronans jord under ärftlig och förytterlig besittningsrätt för obegränsad tid (se Åborätt). — 5. *Lagstiftning om försäljning av ecklesiastik jord.* Sedan den kyrkliga jorden 1910 skilts från prästlönen (se Prästbostället) antogs 1926 en lag ang. tillstånd till försäljning av kyrklig jord i vissa fall samt till upplåtelse av sådan jord under tomträtt, utfärdad 4 jan. 1927. Denna medger en vidgad rätt till försäljning av kyrklig jord och är icke begränsad till allenast prästbostället. Denna lagstiftning syftar i första hand att bereda lägenhetsinnehavare å kyrklig jord möjlighet att köpa tillhörande jord. Kammarkollegium har att pröva, huruvida friköp av sådana lägenheter må tilllåtas. — 6. *Social arrendelag och vanhävdelag.* Vid 1927 års riksdag ha i propositioner framlagts förslag till social arrendelagstiftning och vanhävdslagstiftning för hela riket. Förslagen, som i stora delar bygga på bestämmelserna i de norrländska arrende- och vanhävdslagarna (se Norrlandsfrågan) ha i huvudsak vunnit riksdagens bifall. — På jordkommissionens program står även fråga om lagstiftning rörande förbättring av ofullständiga jordbruk, expropriationslagstiftning för främjande av kolonisation och frilösning av arrendejordbruk.

Socialminister, se Socialdepartementet.

Socialpolitik, sammanfattningen av de åtgärder, som företagas i syfte att förbättra levnadsvillkoren för de sämre ställda i samhället; även den teoretiska läran om dessa syften och medlen därtill. Ur den senare synpunkten är S. en del av den tilllämpade samhällsvetenskapen. I inskränkt bemärkelse omfattar S. endast den statliga l. i övrigt offentliga verksamheten för förbättrande av sociala förhållanden. Härvid utesluter man dock sådana radikala ingrepp i samhällsskicket som upphävande av enskild äganderätt till produktionsmedlen enl. socialismens (se d. o.) krav. Fram till omkr. 1900 var S:s begrepp inskränkt huvudsakl. till vad som nu kallas arbetarfrågan. Sedan dess har emellertid S. vidgats till att omfatta icke blott industri- och kroppsarbetarna utan över huvud alla löntagare i beroende ställning. — Så gott som all statlig verksamhet måste givetvis innehålla ett moment av S. och ha ett socialpolitiskt mål: finanspolitiken t. ex. genom att vid progressiv inkomstskatt företrädesvis de större inkomsttagarna drabbas, handelspolitiken, om t. ex. tullar införas för att undvika arbetslöshet inom en näring l. tullsystemet inrättas med syfte att särskilt skydda starkt arbetskrävande produktion, varigenom arbetslönen kan höjas, befolkningspolitiken, då

denna går ut på att genom t. ex. gynnande av emigration l. nativitetsbegränsning höja levnadsstandarden, jordpolitiken, när den åsyftar skapande av egna hem o. s. v. Inom S. falla vid. en mångfald åtgärder, som med närmare bestämning kallas bostadspolitik, nykterhetspolitik o. s. v. Renodlat socialpolitiska åtgärder äro sådana som lagstiftning om arbetstid, arbetarskydd, kollektivavtal (se dessa ord) o. s. v. Socialförsäkringen (se d. o.) i sina skilda former har blivit en allt viktigare gren av nutidens S. — S. kan gå ut på att dels genom upplysningsverksamhet, förbud o. d. påverka den enskildes värdering av sina levnadsbehov därhän, att han till förmån för sådana behov, som anses nyttigare, uppoffrar mindre nyttiga, dels förändra den samhälleliga behovsstandarden genom ingrepp i den prisbildningsprocess, varur inkomstfördelningen framgår, i syfte att utjämna denna. Sålunda kan t. ex. socialförsäkringen åsyfta såväl en uppmuntran av sparandet som en överföring av inkomst från de större till de smärre inkomsttagarna (om staten med skattemedel bidrager till försäkringen). — S:s begreppsmässiga utbildning går tillbaka till senare delen av 1800-t., då dess idéer först uppstodo i Tyskland bland representanterna för den s. k. historiska skolan l. katedersocialisterna (se d. o.) i opposition mot å ena sidan den radikala socialismen, å den andra den liberala Manchesterskolan, som nyligen i Österrike återuppstått i en nationalekonomisk skola, neomanchesterliberalismen.

Socialpolitiska institutet, vanlig benämning på Institutet för socialpolitisk och kommunal utbildning och forskning, en 1921 på initiativ av Centralförbundet för socialt arbete i Sthlm upprättad läroanstalt, som har till uppgift att meddela undervisning i socialpolitiska och kommunala ämnen samt befordra vetenskaplig verksamhet inom dessa områden. Undervisningen omfattar främst nationalekonomi, statskunskap, allmän socialpolitik, offentlig hälso- och sjukvård, socialförsäkring, fattigvård, kommunal förvaltningskunskap, kommunal finanspolitik. Studierna, som bedrivas högskolemässigt, äro uppdelade på 3 linjer: den socialpolitiska, den kommunala och den samhällsvetenskapliga. Rätt att inträda som elev har den som befinnes äga tillräcklig underbyggnad och mogenhet. Dess föreståndare är G. Bagge (se d. o.).

Socialråd, se Socialattaché.

Socialstatistik, forskning, som omfattar förhållanden, förknippade med arbetarklassens och andra mindre bemedlade samhällsgruppers ekonomiska och sociala läge, och som bedrives till stor del med statistisk metod. Det karaktäristiska för S. är mindre ämnesområdet än syftemålet, nämligen att till socialpolitikens tjänst med användande av delvis egenartade arbetsmetoder belysa befarade l. observerade sociala missförhållanden l. ock verkningar av social lagstiftning. S. började vetenskapligt utbildas först på 1800-t. av bl. a. fransmannen F. Le Play, norrmannen E. Sundt och engelsmannen Ch. Booth. S:s utveckling har skett i växelverkan med socialpolitikens (se d. o.); först kom *lönestatistiken*; sedermera ha bl. a. *bostads-*,

levnadskostnads- och *arbetsmarknadsstatistiken* vuxit ut till särskilda undersökningsgrenar. Den alltmera omfattande *socialförsäkringen* har påkallat särskild statistik över olycksfall i arbete, sjuklighet m. m. — Då socialstatistiska undersökningar kräva stora resurser, ha de alltmer övertagits av det allmänna. Först skedde detta genom tillfälliga kommittéer (särskilt i England), men efterhand ha permanenta socialstatistiska byråer, med början i För. Stat. (1860-t.) och England (1880-t.), allmänt inrättats med anknytning antingen till socialministeriet l. till det statistiska centralämbetsverket. — I *Sverige* ägnade den officiella statistiken (bl. a. K. B:s femårsberättelser) tidigt uppmärksamhet åt sociala företeelser, men den egentliga S. framträdde först mot slutet av 1800-t., inledd bl. a. med av vissa kommittéer och enskilda (Lorénska stiftelsens skriftserie) föranstaltade specialutredningar. 1893 tog E. Beckman i riksdagen initiativ till S:s (då ännu kallad *arbetsstatistik*) inordnande i statsförvaltningen. S. handhades först av Kommerskollegium, från 1913 av Socialstyrelsen (se d. o.). Här utarbetas (genom två byråer) dels egentlig arbetsstatistik, avseende arbets- och arbetarförhållanden, dels statistik ang. bostadsförhållanden, priser och levnadskostnader (jfr Prisindex), sjukkasseväsen m. m. Resultaten offentliggöras i serien Sveriges officiella statistik l. i tidskriften Sociala Meddelanden. — Socialt betydelsefull statistik utarbetas även av bl. a. Statistiska centralbyrån, Kommerskollegium m. fl. statsämbetsverk, de kommunalstatistiska kontoren i Sthlm och Göteborg samt arbetsgivare- och arbetarorganisationer. — En *internationell* S. utarbetas numera av den internationella arbetsbyrån inom N. F., delvis med hjälp av inkallade socialstatistiska konferenser.

Socialstyrelsen, under socialdepartementet lydande centralt ämbetsverk, som 1912 inrättades genom utvidgning av den sedan 1902 bestående avdelningen för arbetsstatistik inom Kommerskollegium. S. har till uppgift att handlägga ärenden ang. arbetsmarknaden, förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare, arbetarskydd, åtgärder för social förtänksamhet (sjukkasseväsen och annan socialförsäkring) samt andra frågor av väsentligen social innebörd (nykterhetsverksamhet, alkoholistvård, föreningsväsen, bostadsväsen, levnadskostnader m. m.). S. utgöres av en generaldirektör och chef samt, ss. ledamöter, sex byråchefer. Av övrig personal märkas sekreterare och aktuarier. Vid behandling av vissa frågor av större betydelse förstärkes S. med två socialfullmäktige, en ss. representant för arbetsgivarna och en för arbetarna. Vid S:s sida finnes ett av arbetsgivare, arbetare och andra på olika områden av S:s verksamhet sakkunniga personer sammansatt socialt råd, fördelat på sektioner l. nämnder, med uppgift att avgiva yttranden och förslag i till dess prövning hänskjutna ärenden samt i övrigt tillhandagå S. med upplysningar.

Socialvetenskap, väsentligen detsamma som sociologi (se d. o.).

Soci'etas, lat., samfund, sällskap, förening, bolag. — S. Je'su, se Jesuiter.

Société [-te'], fr., se Societet. — S. anonyme [ni'mm],

fr., anonymt bolag, sådant bolag, vars delägare icke stå i personlig ansvarighet för bolagets förbindelser, t. ex. aktiebolag. — S. des Nations [dä nasiå'ŋ], Nationernas Förbund.

Societe't (fr. *société*), samfund, sällskap (spec. vetenskapligt l. litterärt); förr även bolag; de högre sällskapskretsarna. — Brunns-, badsocietet, gemensam benämning på vid en brunns-, resp. badort inskrivna, betalande gäster, förr ofta sammanslutna till en korporation med rådgivande och i vissa fall beslutande myndighet rör. brunns-, resp. badortens administration, förvaltning o. d. — Societetshus, vid brunns-, badorter o. d. byggnad med rum för sällskaplig samvaro, föredrag, musikunderhållning, dans etc.

Society [səsa'jiti], eng., samfund, sällskap (jfr Societet).

Societä'r (fr. *sociétaire*; jfr Societet), medlem av ett samfund; delägare; skådespelare med stadigvarande engagemang, som är tillförsäkrad att deltaga i teaterns konstnärliga och administrativa ledning.

Socinia'ner l. gammalunita'rier, ett på 1500-t. i Polen bildat unitariskt kristet samfund, uppkallat efter organisatorn, italienaren Fausto Sozzini (latiniserat Faustus Socinus). Denne (f. 1539, d. 1604) lyckades sammansluta äldre unitariska riktningar i Polen till ett enhetligt samfund, vilket från 1600 fick sin medelpunkt i högskolan i Raków (s. Polen). S:s bekännelseskrift blev den av Sozzini förberedda men först 1605 utgivna Rakówkatekesen. 1600-t:s katolska reaktion gjorde slut på S. i Polen. En rest av S. har dock hållit sig i Siebenbürgen.

Sociologi' (av lat. *so'cius*, kamrat, och grek. *lo'gos*, lära), samhällsvetenskap, den allmänna, systematiska vetenskapen om det mänskliga samhällslivet. Till S. plägar hänföras studiet av stat, kommun och andra samfundsformer samt, kanske främst, "de sociala förhållandena", däri inbegripet även seder och bruk med avseende på familjeliv, religion och andra samhälleliga massföreteelser. Uppgiften för S. blir därvid att på grundval av andra helt l. delvis samhällsskildrande vetenskaper, de historiska och juridiska, nationalekonomin, psykologin o. s. v. ge syntesen av det för samhällslivet i dess helhet karaktäristiska. — Begreppet S. infördes först 1839 av Comte, vilken jämte H. Spencer har största förtjänsten av utvecklandet av samhällsläran till vetenskap. S. kan emellertid ännu anses vara i sin begynnelse, och meningarna om dess innebörd, omfattning och metod äro mycket delade. I modern S. märkas åtskilliga riktningar, en biologiskt orienterad (Schäffle, Gumplowicz), en psykologisk (Tarde) och en riktning, som hävdar S:s ställning som oberoende grundvetenskap med egna metoder (Durkheim). Slutligen har S. enl. många av dess företrädare en mera praktisk uppgift som grundval för den moderna socialpolitiken. — Adj.: sociolo'gisk.

Sockel (av lat. *so'cculus*, liten sko). 1. S., stenfot, murverk, som förmedlar övergången mellan en byggnads grundmur och ytterväggar. — 2. Detsamma som postament. — 3. Vanl. profilerat bräde, som nedtill begränsar en vägg l. möbel.

Socken (etym. besläktat med *söka*), av ålder benämning å det

område å landsbygden, vars invånare besökte (”sökte”) samma kyrka, urspr. måhända en kollektiv benämning å invånarna själva. När jordeboksväsendet under Gustav Vasa ordnades, redovisades fastigheterna under sina respektive S., varav kommer benämningen jordebokssocken, i regel överensstämmande med kyrksocknen. Denna uppdelades genom 1862 års kommunallagstiftning i två kommuner, den kyrkliga, församlingen, och den borgerliga, kommunen (landskommunen). I stad har kyrksocknen alltid motsvarats av begreppet *församling,* under det *stad* betecknat den borgerligt kommunala verksamheten. Vid Sveriges kristnande skedde sockenbildning efter hand; de äldsta S. omfattade väldiga områden (storsocknar), som sedermera vanl. delades i mindre. I S. uppstod en särskild självstyrelse, grundad på socknemännens skyldighet att anlägga och underhålla kyrka och prästgård samt att utgöra tionde. Härvid utsågos bl. a. två kyrkvärdar bland sockenborna, vilka skulle förvalta kyrkans egendom och avlägga räkenskap därför. S:s angelägenheter behandlades av sockenborna på allmänt sammanträde, sockenstämma. Vid medeltidens slut finner man särskilda sockenfullmäktige (på grund av sitt antal vanl. kallade sexmän), vilka tillvaratogo S:s och kyrkans intressen. Genom reduktionen vid reformationen berövades S. visserl. det mesta av sin egendom, men den biskopliga kyrkopolitiken på 1600-t. utvecklade sockensjälvstyrelsen i hög grad. Sexmännen skulle då bl. a. medverka till upprätthållande av kyrkotukten. Biskoparna sökte utbilda enhetliga former för självstyrelsen genom inrättande av särskilda sockenkapitel. Inskränkt genom 1686 års centraliserande kyrkolag, fortbestod likväl sockensjälvstyrelsen. Den omorganiserades genom 1862 års kommunallagar (se ovan och Kommun).

Socker, sammanfattande namn på de enkla kolhydraten l. monoserna samt di- och trisackariderna (se Kolhydrat). I dagligt tal menas med S. rörsocker l. sackaro's, som är den i naturen vanligast förekommande sockerarten. Rörsocker förekommer i många växter, framför allt i sockerrörets stjälk och sockerbetans rotknöl. Förekommer även i form av glykosider. Det är ett kristalliniskt, i vatten lättlösligt ämne, smälter vid 160° och bildar vid avkylning en glasartad massa. Vid högre temperatur sönderdelas det och brunfärgas, varvid karamell bildas. I likhet med andra sockerarter är rörsocker optiskt aktivt (se Polarisation sp. 364 f.) och vrider polariserat ljus åt höger. Om rörsockret behandlas med syror l. invertas (se Enzym sp. 1106), spjälkas det i två nya sockerarter, gluko's och frukto's, och denna blandning blir vänstervridande. Förfarandet kallas inverte'ring, och blandningen av de nya sockerarterna benämnes inve'rtsocker. Honungen utgör en naturlig sådan blandning. Rörsocker visar ej de för kolhydrat karaktäristiska reaktionerna på grund av att det saknar en fri aldehydgrupp. Det kan ej heller direkt förjäsas till alkohol och kolsyra (jfr Jäsning), men den vanliga jästen innehåller invertas, och invertsockret bringas lätt i jäsning. Rörsockret utgör exempel på en *disackari'd.* Andra sådana äro

trehalo's, malto's l. maltsocker, som bildas vid spjälkning av stärkelse med enzymet amylas, gentiobio's och cellobio's, vilken senare uppstår vid sönderdelning av cellulosa. Samtliga dessa äro uppbyggda av två molekyler glukos. Melibio's och lakto's l. mjölksocker, vilket är det i mjölk förekommande sockret, ge vid spjälkning en molekyl glukos och en molekyl galaktos. Till *trisackari'derna*, som äro uppbyggda av tre enkla sockerarter, höra raffino's l. melito's, som består av glukos, fruktos och galaktos, gentiano's, som är uppbyggd av två molekyler glukos, och en molekyl fruktos, samt rhamnino's, en molekyl galaktos och två rhamnos. — *De enkla sockerarterna* indelas i bio'ser, trio'ser, tetro'ser, pento'ser, hexo'ser, hepto'ser, okto'ser, nono'ser o. s. v., beroende på antalet kolatomer, som binda syre. De viktigaste äro hexo'serna. Gluko's (glyko's), druvsocker, dextro's, förekommer i saften av druvor o. a. söta frukter och kan även erhållas genom hydrolys av flera högre kolhydrat, framför allt stärkelse och cellulosa. I rent, kristalliserat tillstånd smälter glukos vid 146°. Den i naturen förekommande glukosen är högervridande och liksom samtliga hexoser jäsbar. Vid oxidation bildas först gluko'nsyra och sedan sockersyra, och vid reduktion en sexvärd alkohol, sorbi't. Glukos ger liksom de övriga monoserna med två molekyler fenylhydrazin (se d. o.) en svårlöslig osazon, feny'lglukosazo'n, vilken vid reduktion övergår i glykosami'n och vid inverkan av koncentrerad saltsyra l. bensaldehyd i glukoso'n, varur vid reduktion bildas en med glukos isomer sockerart, fruktos. Glukos är ej fullt så söt som rörsocker men användes t. ex. i likörer och konfektyrer. Frukto's, fruktsocker, levulo's, förekommer även i söta frukter och bildas vid hydrolys av inulin. Fruktos är vänstervridande. Till skillnad från de övriga hexoserna är den en ketos och ger vid oxidation glyko'lsyra och trio'xismörsyra. Vid reduktion bildas manni't. Fruktos ger samma osazon som glukos, vilket bevisar, att dessa båda sockerarter ha liknande konfiguration. Manno's (vänstervridande) erhålles ur frövitan av stennöten och ger vid reduktion mannit. Ger vid oxidation manno'nsyra och vid ytterligare oxidation ma'nnosockersyra. Galakto's kan erhållas genom hydrolys av mjölksocker l. genom oxidation av alkoholen dulci't, som utgör dess reduktionsprodukt. Är starkt högervridande. Vid oxidation bildas galakto'nsyra och slemsyra. Sorbo's, en ketos, förekommer i rönnbär och ger vid reduktion sorbit. — Syntetiskt ha hexoser framställts på flera sätt. Av glycerin har genom dennas behandling med brom och soda erhållits några substanser, som med natriumhydroxid ge en isomer till glukos, vilken fått namnet akro's, även kallad i-fruktos, emedan den är optiskt inaktiv. En allmän reaktion på hexoser består i deras behandling med saltsyra, varvid levuli'nsyra bildas. — Bland pentoserna märkas xylo's l. träsocker, som erhålles vid hydrolys av trä, halm o. d., arabino's,

som vinnes ur arabiskt gummi, och ribo's, som ingår i nukleotiderna. I åtskilliga glykosider ingår rhamno's, som är en metylpentos. Pentoserna äro ej jäsbara. Vid kokning med utspädda syror bilda de furfurol. De enkla sockerarter, vilkas i naturen förekommande form är högervridande, bruka i allm. kallas d-former (av lat. *de'xter*, höger), t. ex. d-glukos, de vänstervridande l-former (av lat. *lae'vus*, vänster). De flesta sockerarter kunna existera i tvenne former med olika vridning, vanligen kallade α-form och β-form. I vattenlösning erhålles emellertid en blandning av båda på grund av multirotation (se d. o.). Se även Kolhydrat.

Sockerdricka, läskedryck, bestående av kolsyrad 5—6 %-ig sockerlösning, tillsatt med någon essens.

Sockerkistträ, se Ceder.

Sockerkol, i sockerraffinaderier använt benkol (se d. o.).

Sockerkort, se Ransonering.

Sockerkulör, se Karamell.

Sockerlönn, *A'cer sa'ccharum* (se Acer).

Sockerpalmen, *Are'nga saccha-ri'fera* (fam. *Pa'lmae*), palm i indomalajiska övärlden. Av S. erhålles palmvin, palmsocker, palmkål och fibrer.

Sockerpolitik, statliga åtgärder för reglering av sockerproduktion och -konsumtion. S:s medel äro väsentligen tull och konsumtionsskatt. De flesta europeiska länder ha sockertull med syfte att antingen skaffa statskassan inkomster (finanstull) l. befordra sockerbetsodlingen inom landet (skyddstull mot import av rörsocker). För att reglera förhållandet mellan importen av rörsocker till Europa och den framåtgående europeiska betsockerframställningen ingicks 1902 i Bryssel en konvention mellan nio europeiska länder, vilka förbundo sig att avskaffa alla premier för sockerproduktion och vid. att ej pålägga högre tull än 6 francs per kg. utöver skatten på inhemsk produktion. Från dessa förpliktelser undantogos de icke sockerexporterande länderna Sverige, Italien och Spanien. Under världskriget förlorade Brysselkonventionen all betydelse. — I Sverige har sockerbetsodlingen i skydd av sedan gammalt bestående, successivt höjd sockertull uppblomstrat vid 1800-t:s mitt. För att småningom "uppfostra" betsockerindustrin till full bärkraftighet infördes från 1873 en råmaterialskatt (efter vikten av bearbetade betor), som successivt höjdes, tills den 1876 var $^{2}/_{5}$ av tullens belopp. 1891 höjdes den till $^{1}/_{2}$ av tullen. 1906 infördes i stället en produktbeskattning av 13 öre per kg. raffinadsocker (vid en tull av 17 öre och en accis av 13 öre per kg.). Tull- och skattebeloppen ha sedermera varit föremål för mycken meningsskiljaktighet, främst emedan det tidigare allmänt omfattade syftet att utveckla industrin till oberoende av skyddet på de flesta håll uppgivits. Beloppen ha vid flera tillfällen ändrats och utgöra f. n. (1927) 10 öre per kg. i tull och 8 öre i accis per kg. raffinadsocker.

Sockerrot, se Sium.

Sockerrör, *Sa'ccharum officina'rum* (fam. *Grami'neae*), mycket storväxt och grovt gräs med till största delen tät (ej ss. hos flertalet gräs ihålig) stam, vilken

Sockerror.

är fylld med en saftig och starkt sockerhaltig märg. S. härstammar trol. från Ostindien. Det odlas numera överallt i tropikerna samt i vissa subtropiska länder. Vid odling blommar S. sällan, och skörden verkställes f. ö. före blomningen. S. förökas vanl. genom sticklingar. De vid skörden avskurna, vanl. 3—5 cm. tjocka stammarna pressas mellan valsar. Ur pressaften framställes genom indunstning r ö r s o c k e r. Detta produceras numera i särskilt stor skala i Britt. Indien, på Kuba, Java, Hawaii etc. Ur saften framställes även brännvin (rom). — Odlingen av S. är urgammal och infördes från Asien till Medelhavsländerna av araberna. S. överfördes senare till Amerika. Rörsockerproduktionen, som i århundraden fyllde världens sockerbehov, led kraftigt avbräck, när under 1800-t. sockerbetsodlingen uppblomstrade i Europa tack vare införandet av rationella metoder. Rörsockret har dock på senare år åter vunnit i konkurrensen mot betsockret, sedan vetenskapliga metoder införts även i sockerrörsodlingen; härtill ha också världskrigets omvälvningar och arbetslönernas stegring i Europa bidragit. Jfr S o c k e r t i l l - v e r k n i n g.

Sockersjuka, *diabe'tes* (jfr d. o.) *melli'tus*, kronisk rubbning i ämnesomsättningen, kännetecknad bl. a. av ökning i blodets normala halt (c:a 0,1 %) av socker (glykos), h y p e r g l y k e m i', och på grund därav utsöndring av socker med urinen, g l y k o s u r i'. S. står i samband med otillräcklig inre sekretion hos bukspottkörteln (se I n r e s e k r e t i o n sp. 1407 och I n s u l i n); män angripas oftare än kvinnor. Redan hos friska höjes, efter tillförande av en viss mängd sockerarter, blodets sockerhalt, så att socker övergår i urinen (toleransgräns för socker). Vid S. är toleransgränsen nedsatt. Även stärkelse och äggviteämnen ge vid S. glykosuri, vilket ej är fallet hos friska. Fetter ha ringa inflytande på sockerhalten i blod och urin. Glykosurin ökas vid. ofta i högre grad vid förtärande av en större än av en mindre mängd föda av samma sammansättning. Hungerdagar minska glykosurin. Vanl. uppträda vid S. i blod och urin acetonkroppar, av vilka β-oxismörsyra, $CH_3CHOHCH_2COOH$, är den primära, acetättiksyra, CH_3COCH_2COOH, och aceton, $(CH_3)_2CO$, sekundära (uppkomma genom oxidation av den förstnämnda). De två förstnämnda äro relativt starka syror, som genom att binda en del av alkalit i blodet minska dettas förmåga att binda den ”svagare” kolsyran. Tillståndet kallas a c i d o' s och uppkommer liksom hyperglykemi och glykosuri ej endast vid S. Acidos uppstår bl. a. vid hunger, vid otillräcklig tillförsel av kolhydrat l., ss. vid S., vid ofullständig förbränning av dessa. Ökning i kolhydrattillförseln sänker stundom acidosen vid S.;

kanske oftare inträder dock efter en tid en stegring. Även vid ökning i äggvitetillförseln ökas ofta acidosen. Ofta stegras vid S. urinmängden och på grund därav även törsten, vilka symtom ofta äro de första, som märkas av den sjuke. Energiförlusten genom utsöndringen av socker och acetonkroppar samt säkerligen även ej närmare kända orsaker åstadkomma ofta stark avmagring. Aceton utsöndras även med utandningsluften, och dess egenartade lukt i den sjukes närhet brukar uppmärksammas av omgivningen. De sjuka äro vid. mycket känsliga för infektioner (ss. halsfluss, furunklar) och överansträngningar. När hyperglykemin och acidosen vid S. stegras över ett visst mått, föreligger fara för koma (se d. o.). Den sjuke blir först slö och råkar snart i djup vanmakt med djup, oregelbunden andning. Före insulinbehandlingens införande ledde koma undantagslöst till döden. *Behandling.* Förr användes enbart dietisk behandling; denna varierades efter fallets beskaffenhet och bestod i huvudsak i möjligaste inskränkning i tillförsel av kolhydrat och äggvita och i riklig tillförsel av fett. Enstaka dagar med blott grönsaksdiet jämte hungerdagar samt, för att motverka acidosen, rikligt intagande av alkali (bikarbonat) voro även framträdande drag i diabetesterapin. I insulinet har numera erhållits ett rationellt vapen, som visserl. icke gjort den ovan antydda dietiska behandlingen överflödig men som höjt dess effektivitet i förut oanad grad. Intet talar ännu emot att sjuka, åtminstone sådana med lätt l. medelsvår S., skola kunna hållas i det närmaste symtomfria till hög ålder genom ständigt upprepad insulintillförsel. Även sjuka, som legat i djupt koma, ha räddats genom insulininsprutning.

Sockersurrogat, ämnen, som utan att äga något egentligt näringsvärde användas ss. sötningsmedel. Jfr S a c k a r i n.

Sockersyra, $CO_2H(CHOH)_4CO_2H$, bildas vid oxidation av vissa sockerarter, ss. glukos och rörsocker, och utgör en gummiartad, i vatten lättlöslig massa.

Sockertillverkning. Som r å v a r a vid storindustriell framställning användas huvudsakl. sockerrör (se d. o.) och sockerbetor (se B e t a sp. 1405). A. *R ö r s o c k e r t i l l v e r k n i n g e n* (världsproduktion 1924 c:a 15 mill. ton) äger rum i produktionsorterna och lämnar s. k. k o l o n i a l s o c k e r. En oren, mörkfärgad produkt härav går stundom i handeln under namnet m a s k o v a' d. — B. *B e t s o c k e r t i l l v e r k n i n g e n* (världsproduktion 1924 c:a 8 mill. ton) är för Europa viktigare än den föreg. (produktion 1924 7 mill. ton betsocker, 7,000 ton rörsocker). Vid ankomsten till fabriken vägas och tvättas betorna samt skäras i skivor l. strimlor, s n i' t s e l. För *utlakning av sockret* ur denna användas diffusions- l. ock förvällningsmetoden. Vid d i f f u s i o' n s m e t o d e n övergjutes snitseln med hett vatten, varigenom cellernas protoplasma dödas och sockret genom diffusion sprides i vätskan. Diffusionshastigheten avtar, i samma mån koncentrationsskillnaden minskas. För att slippa använda alltför utspädda lösningar använder man d i f f u s i o n s b a t t e r i e r, flera med varandra förenade flaskliknande plåtkärl, d i f f u s ö' r e r, om 30—80 hl:s rymd, alla fyllda med betsnitsel.

Utlakningsvattnet kommer först i beröring med nästan fullständigt urlakad, sist med nyskuren snitsel (motströmsprincipen), varigenom en så koncentrerad lösning som möjligt erhålles. Från den urlakade snitseln ("betmassan") avlägsnas en del vatten i pressar, så att massan håller c:a 10 % torrsubstans och 0,3 % socker. Betmassan utgör (spec. efter torkning, vilken ökar hållbarheten) ett gott kreatursfoder. Vid förvällningsmetoden övergjutes snitseln några minuter med 90° varm råsockersaft, varigenom cellväggarna brista, så att större delen av sockret kan avpressas. Den utpressade snitseln ("sockersnitsel") har högre sockerhalt än betmassan; användes som fodermedel. — *Råsaftens rening.* Genom tillsats av bränd kalk i överskott (c:a 2 %) avlägsnas en stor del "icke-socker"-ämnen, ss. oxal-, fosfor- och citronsyra, i form av svårlösliga kalksalter; kvävehaltiga ämnen, ss. asparagin och aminosyror, sönderdelas, varvid ammoniak bortgår. Överskottet av kalk utfälles ss. karbonat genom inledande av kolsyra (s a t u r e' r i n g). Kalksalterna och kalciumkarbonatet (slamkalk, avfallskalk, innehåller en del kväve och användes som jordförbättringsmedel) avlägsnas i filtrerpressar, varvid erhålles en t u n n s a f t, innehållande endast c:a hälften av råsaftens "icke-socker". Man behöver därför ej tillgripa den förr brukliga benkolsfiltreringen utan tillsätter ånyo en ringa mängd kalk, saturerar och avlägsnar slammet i filtrerpress. — *Tunnsaftens indunstning.* Tunnsaften, som håller c:a 12 % socker, indunstas enl. en vacuumindunstningsmetod, varvid ända till sex kokapparater användas i serie; saftångan från en föregående användes till kokning av saften i nästföljande, varvid genom ökat vacuum kokpunkten sänkes successivt mellan de olika apparaterna. Värme behöver tillföras utifrån endast vid den första apparaten, och stenkolsförbrukningen per 100 kg. betor har på detta sätt nedbringats från 50 till 7 kg. — *Framställning av råsocker.* Den från den sista apparaten kommande saften, t j o c k s a f t, innehåller c:a 60 % socker och inkokas i en särskild vacuumpanna, varvid man slutligen erhåller en trögflytande f y l l m a s s a, bestående av socker i fast form jämte en tjock s i r a p. Den 80° varma fyllmassan transporteras till cylindriska plåtkärl, "maischar", där den får svalna till 60°. Sirapen avskiljes i centrifuger och tillvaratas för vidare bearbetning, medan det kvarvarande r å s o c k r e t ("första produkt") föres till råsockermagasinet för lagring. — *Sirapens behandling.* Sirapen inkokas under vacuum i en särskild "sirapspanna" till "andra produkt" och avcentrifugeras efter någon avsvalning. Den avcentrifugerade vätskan, m e l a' s s, är mörk och illaluktande och håller c:a 50 % socker. Den bearbetas vanl. ej numera i Sverige utan användes till kreatursfoder och jästframställning. — *Råsockrets rening.* Råsockret har i allm. en mörk färg och obehaglig bismak. Det renas l. raffineras vanl. i särskilda raffinaderier. Enklast sker raffineringen genom d ä c k n i n g, d. v. s. råsockrets övergjutning med ren sockerlösning. Genom centrifugering avlägsnas föroreningarna, och man erhåller ett vitt socker, som, om råsockret varit av hög kvalitet, direkt kan användas för konsum-

tion. Bland olika sorter, tillhörande raffinad, märkas meli's, fari'n och kristallsocker. Vanl. måste dock det genom däckningen renade sockret ytterligare raffineras genom upplösning i vatten, kalktillsats och saturering samt pressning i filtrerpressar. Saften avfärgas därefter fullständigt genom att passera höga, med benkol fyllda, uppvärmda järncylindrar, varefter den inkokas till en fyllmassa med endast c:a 10 % vatten och centrifugeras. Raffinadsockret formas på olika sätt till toppsocker, bitsocker etc. Sirapen inkokas och ger då olika kvaliteter, ss. krossocker, pilé och pudersocker. Slutligen erhålles en melass, ur vilken något mera socker ej vidare kan erhållas. — I Sverige finnas 21 råsockerfabriker, 3 saftstationer (i vilka betsaften uttages ur betorna för att sedan vidare behandlas vid en fullständig fabrik) och 5 raffinaderier. Fabrikerna ägas av två stora bolag, Svenska sockerfabriks a. b. och Mellersta Sveriges sockerfabriks a. b. (se dessa ord). 1925 tillverkades 135,300 ton råsocker och 144,600 raffinad. Importen var s. å. 8,800, resp. 35,600 ton; exporten var obetydlig.

Sockertoppskål, se Brassica.

Sockeräpple, se Anona.

Socknare, se Soknare.

Soda, natriumkarbonat, Na_2CO_3, är ett av de tidigast kända salterna. Förekommer i naturen i vissa sjöar i Egypten och Amerika samt bildas vid förbränning av en del strand- och saltstäppväxter. Numera användas två metoder för framställning av S., nämligen Leblancs metod och ammo'niaksodametoden. Den förstnämnda utarbetades av fransmannen Nicolas Leblanc under franska revolutionen men upptogs i industriell skala först senare i England (se Muspratt). Utgångsmaterial är koksalt, som behandlas med svavelsyra, varvid man erhåller natriumsulfat och saltsyra. Sulfatet upphettas med kol och kalksten och reduceras därvid av kolet till natriumsulfid. Denna omsätter sig sedan med kolsyran i kalkstenen under bildning av S. Härvid bildas även kalciumsulfid, som kan utnyttjas för återvinnande av svavlet (se även Nickel sp. 804). Mera ekonomiskt lönande är den andra metoden, som fått sin nuv. form av belgaren Solvay. En koncentrerad koksaltlösning försättes med ammoniak och kolsyra. Härvid bildas surt ammoniumkarbonat, som med natriumkloriden omsätter sig till ammoniumklorid och surt natriumkarbonat, vilket utfaller, torkas och glödgas, varvid det under avgivande av kolsyra och vatten övergår till S. Kolsyran kan ånyo användas. Ur ammoniumkloriden kan ammoniak regenereras. S. kan vara vattenhaltig, $Na_2CO_3 + 10H_2O$, och kristalliserar då i stora prismer l. vattenfri (kalcinerad). S., som i vattenlösning reagerar alkaliskt, användes för framställning av glas och natriumhydroxid, för rengöring, m. m.

Sodali't, ett till leucitgruppen hörande mineral med reguljär kristallform och sammansättningen $2NaCl,3NaAlSiO_4$. Förekommer i kvartsfria eruptivbergarter (syenit och trakyt).

Sodavatten, läskedryck, bestående av en kolsyrad lösning av natriumbikarbonat samt något kalciumklorid och koksalt.

Sodaört, *Sa'lsola ka'li* (fam. *Chenopodia'ceae*), ört med torn-

Frederick Soddy.

uddiga blad och obetydliga, hinnaktiga blommor, växer rätt sparsamt på havsstränder i s. och mell. Sverige. Användes förr till sodaframställning.

Soddy [så'ddi], Frederick, f. 1877, engelsk fysikalisk kemist, prof. i Aberdeen 1914, i Oxford 1919, har främst studerat radioaktiviteten och jämte Ramsay påvisat, att helium bildas ur radium (jfr d. o.). Erhöll 1921 års Nobelpris i kemi för undersökningar av radioaktiva ämnen och påvisande av isotopa element (se d. o.).

So'dom och Gomo'rra, enl. bl. a. 1 Mos. 18 f. två forntida städer i Palestina, som drabbats av plötsligt fördärv (sammanstörtning och svavelbrand). De ha tydligen enl. författaren legat i närheten av Döda havet; möjligen avspeglar sig i berättelsen om deras undergång ett minne av den katastrof i historisk tid, genom vilken Döda havets sydligaste del uppstått. I G. T. framställes händelsen ss. en dom över städernas gudlösa, åt onaturlig otukt (homosexualitet) hemfallna invånare. — S. användes ofta i överförd bet. om för syndfullhet bekant ort ("ett riktigt S.").

Sodoma [så'-], eg. Giovanni Antonio de Bazzi, f. 1477, d. 1551, italiensk målare, huvudsakl. verksam i Siena och Rom. Med lyriskt betonad skönhetskänsla förenade han ett förfinat färgsinne. I början av sin bana tog han starka intryck av Lionardo. Till hans främsta verk höra freskerna ur den helige Benedictus' historia i klostret Monte Oliveto Maggiore, hans fresker i Palazzo Pubblico i Siena och framför allt hans skildringar ur Alexander den stores historia i Villa Farnesina i Rom, särskilt den fresk, som återger Alexanders bröllop med Roxane.

Sodomi' (jfr Sodom), onaturlig otukt, spec. med djur. S. straffas ss. sedlighetsbrott med straffarbete i högst två år. — Sodomi't, person som utövar sodomi.

So'domsäpple, i äldre tider använd benämning, anses än vara frukterna av *Calotro'pis pro'cera* (fam. *Asclepiada'ceae*), träd i Orienten och n. Afrika, än frukterna av en art *Sola'num* (jfr d. o.) i Medelhavsländerna. S. är även namn på ett slags galläpplen.

Soemba [so'm-], Soemba'wa, se Sundaöarna.

Soendaöarna [so'n-], se Sundaöarna.

Soeraba'ja [sora-], huvudstad i ett residentskap med samma namn på n.ö. Java, belägen vid sundet mellan Madoera och Java. S. har Javas bästa hamn och är betydande exportort (socker och kaffe) och militärstation (arsenal och varv). Järnväg bl. a. till Batavia. 190,000 inv.

Soeraka'rta [sora-], se Solo.

Soest [såst], stad i prov. Westfalen, Preussen. 21,000 inv. — S., som under medeltiden var en mäktig riksomedelbar hansestad samt ett betydande konst-

centrum, har flera märkliga, på konstskatter rika kyrkor. Kyrkan S:t Patroklus grundlades 955, det storartade tornet med loggiaförsedd förhall uppfördes på 1200-t. Den har, liksom den på 1200-t. uppförda kyrkan S:ta Maria zur Höhe ytterst märkliga romanska väggmålningar i bysantiniserande stil. Wiesenkirche, uppförd 1314—1421, ger ett av de vackraste proven på den tyska tegelgotikens enkla, på ljus- och rymdverkan anlagda interiörer.

Sofa'la, stad i Port. Öst-Afrika, vid kusten. Förr stor handel med guld och slavar. 2,000 inv.

Soffi't (fr. *soffite,* av lat. *suffi'gere,* fästa under), på en teaterscen de från taket nedhängande kulisser, som föreställa tak, lövverk, himmel e. d.

Sofia, *svenska* drottningar. 1. S., d. 1286, dotter till Erik Plogpenning av Danmark, förmäld med konung Valdemar Birgersson trol. 1260. — 2. S. M a g d a l e n a, f. 1746, d. 1813, dotter till Fredrik V av Danmark, gemål till

Sofia Magdalena. Målning av Karl Gustav Pilo.

Sofia, drottning av Sverige och Norge.

Gustav III, förmäld 1766. S. var stel och inbunden samt föga begåvad, och äktenskapet, som av politiska skäl genomdrivits av hattpartiet, blev olyckligt. Ett närmande mellan makarna kom dock till stånd 1775, förmedlat av A. F. Munck (se denne). — 3. S. (S o p h i e), f. 1836, d. 1913, dotter till hertig Vilhelm av Nassau, förmäldes 1857 med sedermera Oskar II. S., vars personlighet präglades av en pietistiskt färgad religiositet, ägnade sig åt ett omfattande välgörenhetsarbete och grundade l. understödde ett flertal filantropiska institutioner. Hennes främsta stiftelse är Sophiahemmet.

Sofia. 1. Församling i Sthlm, bildad 1917 genom Katarina församlings delning och omfattande ö. delen av Södermalm. 18,195 inv. — Kyrkan, som har ett dominerande läge på Vita bergen, uppfördes 1899—1906 av G. Hermansson. — 2. Församling i Jönköping (se d. o. sp. 372).

Sofia [så'-], Bulgariens huvudstad, belägen på en vidsträckt slätt i landets v. del, vid foten av Vitosja. 210,000 inv. — Efter

Sofia. Aleksandr Nevskijkatedralen.

1880 har S. förvandlats till en modern europeisk stad. Av den gamla staden återstå några kyrkor, främst Sofiakyrkan, en fornbysantinsk korskupolbasilika, varefter staden uppkallats, samt den på 1400-t. uppförda moskén Büjük Djami, nu inrymmande nationalmuseet. Tjerna Djamimoskén, uppförd på 1500-t., senare förvandlad till kyrka med karaktär av panteon, skadades svårt vid ett kommunistattentat 1925. Den nya, vid 1900-t:s början uppförda Aleksandr Nevskijkatedralen är av betydande dimensioner och har ett dominerande läge. Staden, som är Bulgariens kulturella och religiösa centrum, har universitet och är säte för ortodox exark och metropolit samt apostolisk vikarie. Viktig knutpunkt på linjen Paris—Konstantinopel (se Europa sp. 1288). — S. grundades i forntiden av en trakisk folkstam, serderna, och kallades efter dem *Se'rdica.* Det brändes av hunnerna 447 och besattes 809 av bulgarerna. 1382 erövrades S. av turkarna och var därefter till Bulgariens frigörelse 1878 residens för den turkiske generalguvernören på Balkanhalvön.

Sofia Albertina, f. 1753, d. 1829, svensk prinsessa, dotter till Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika, 1787—1803 regerande abbedissa i stiftet Quedlinburg i Tyskland.

Sofiakyrkan, Sofiamoskén, se Konstantinopel sp. 1122.

Sofiakällan, se Hälsan.

Sofia Magdalena. 1. Se Sofia sp. 1141. — 2. Se Sollerön.

Sofiero, lustslott inom Hälsingborgs stadsområde, Malmöh. l., vid Öresund. Slottet, uppfört 1864—65, omges av stora park- och trädgårdsanläggningar. S. tillhör sedan 1905 kronprins Gustav Adolf.

Sofi'sm, se Sofistik.

Sofisti'k (av grek. *sofiste's,* vishetslärare), beteckning för en filosofisk riktning, som företräddes av ett antal grekiska filosofer, de s. k. sofi'sterna, och först framträdde under 400-t. f. Kr. Sofisterna sökte anknyta filosofin till praktiska livsproblem, särskilt till i Aten aktuella etiska och politiska frågor. Gentemot de metafysiska systemen intogo de en skeptisk ståndpunkt (se vid. Försokratisk filosofi sp. 961 f.). Särskilt ägnade de sig åt retoriken, vari de mot betalning meddelade undervisning. Härmed förknippades även grammatiska undersökningar. De sociala normernas ursprung och berättigande var inom S. ett vanligt diskussionstema; sofisternas distinktion mellan det rätta enl. naturen och enl. seden innebär ett första uppslag till naturrättsliga spekulationer. I dessa diskussioner gjorde de sig emellertid ofta skyldiga till dialektiska spetsfundigheter och logiska felslut, s. k. sofi'smer (se Slutledning sp. 1016 f.). Härigenom har ordet sofist i senare språkbruk fått betydelse av ordvrängare,

person, som med spetsfundiga (s o f i' s t i s k a) resonemang försvarar sakligt ohållbara påståenden.

So'fokles, f. 497, d. 406 f. Kr., grekisk tragediförfattare. S. tillhörde en förmögen familj och intog en socialt och politiskt framskjuten ställning. Av hans c:a 123 dramer äro stora delar av ett satyrspel *Ikneutai'* (Spårhundarna), jämte 7 tragedier, bevarade. Av dessa behandlar *Anti'gone* (uppf. före 441, sv. övers. 1921; uppf. i Sthlm bl. a. 1908) konflikten mellan statens och broderskärlekens bud, *Konung Oi'dipus* (uppf. omkr. 420; sv. övers. 1899; uppf. i Sthlm bl. a. 1927), ett av världslitteraturens ädlaste verk, skildrar den jordiska storhetens förgänglighet; i *Ele'ktra* (uppf. före 412) kämpar hjältinnans plikt att hämnas faderns mord med pietet för modern; i *Filokte'tes* (uppf. 409) avstår hjälten från sin enskilda hämnd, då hans landsmäns väl kräver det. *Oidipus på Kolo'nos* (uppf. 401; sv. övers. 1921) är en hyllning till Aten som rättens och barmhärtighetens hemvist. Bevarade äro även *Ai'as* (sv. övers. 1866) och *Trachinerinnorna.* S:s samtliga bevarade tragedier finnas i sv. övers. av Palmblad (1838—41). — Jämte Solon framstår S. som den grekiska levnadsvisdomens mest typiske representant. I högre grad än Aiskylos och Euripides stod han i religiöst avseende på traditionens grund, och det delfiska oraklet var för honom ödets sanna tolk. Hans hjältar böja sig utan kritik för ödets l. gudarnas bud, hur hårda de än må vara. I förhävelsen över det för människorna satta måttet ser S. grundorsaken till sina hjältars tragiska öde. I tekniskt avseende betecknade S:s verk ett framsteg, då han var den förste, som (468 f. Kr.) använde tre skådespelare (en nyhet som S:s äldre medtävlare Aiskylos genast upptog), vilket medförde en mer komplicerad dramatisk handling. Med sin diktnings ideala, harmoniskt sköna karaktär och stilens måttfulla ädelhet står S. bland världslitteraturens främsta dramatiska författare.

Sofokles. Antik marmorstaty. (Lateranen.)

So'fron, grekisk författare från Syrakusa, verksam omkr. 430 f. Kr., skrev nu förlorade komiska dramer, genom vilka han blev skaparen av mimen (se d. o.).

Softa' (av pers. *sochta,* uppeldad), benämning på akademiska studerande i Turkiet. — S o f t a - u p p l o p p e t 1 8 7 8, se T u r k i e t.

Sogdia'na, under forntiden landskap i perserrikets n.ö. del.

Huvudstad Marakanda, nuv. Samarkand i ryska rep. Usbekistan.

So'ghdiska, se Iranska språk.

Sogn, se Sogn og Fjordane.

So'gnefjord [-fjor], Vestlandets längsta fjord, Norge. S. är c:a 4 km. bred och tränger 180 km. in i landet, nående fram till Jotunheimen. En av jordens djupaste fjordar (1,244 m.). Bland dess talrika förgreningar märkas Fjærlands-, Aurlands- och Lysterfjordarna.

Sogn og Fjo'rdane, fylke i v. Norge, före 1919 kallat Nordre Bergenhus amt. S., som omfattar de för sina storslagna naturscenerier berömda områdena kring Sogne- och Nordfjordarna (Sogn och Nordfjord) och det mellanliggande Söndfjord, fylles av väldiga fjällmassiv och fruktbara dalgångar. Jordbruk, boskapsskötsel, fiske. Livlig turisttrafik. 18,473 kvkm. 90,000 inv.

Sohlberg, Harald, f. 1869, norsk målare. S., som tillhör nittiotalsgenerationen, intar en egenartad ställning i norskt måleri. Hans starkt stiliserade och i en fantastisk kolorit hållna norska landskap (*Vinter i Röros,* Nasjonalgalleriet, Oslo; *Natt,* Trondhjems galleri) utmärkas framför allt av en intensiv stämning.

Sohlman. 1. August S., f. 1824, d. 1874, publicist. Ivrig skandinavist, kämpade S. ss. frivillig i det dansk-tyska kriget 1848. 1852 ingick S. i Aftonbladets redaktion och blev 1857 denna tidnings huvudredaktör. Han gjorde tidningen till ett ledande organ för skandinavismen och påverkade kraftigt opinionen för representations-, försvars- och sociala reformer. S. var en verksam främjare av skytterörelsen samt av kulturella strävanden ss. folkhögskoleväsendet och fornforskningen. Han var 1849—68 lärare i konsthistoria vid Konstakademin och utgav bl. a. *Bengt Erland Fogelberg* (1862). — 2. Harald S., f. 1858, d. 1927, den föreg:s son, huvudredaktör för Aftonbladet 1890—1921 samt 1896—1912 för dess morgonupplaga Dagen. S:s publicistiska gärning präglades liksom faderns av varmt intresse för sociala och kulturella reformsträvanden, försvaret, skytte- och landstormsrörelserna. Särskilt sistnämnda intressen föranledde S. att närma sig högern. Varm anhängare av skandinavismen, sökte han även kontakt med Finland.

Sohm [såm], Rudolph, f. 1841, d. 1917, tysk rättsvetenskapsman, prof. från 1887 i Leipzig. Bland hans arbeten, som bl. a. berört kyrko- och statsrättens historia, märkes hans lärobok i romersk rätt, *Institutionen des römischen Rechts* (1883; 17 uppl. 1924). S. har även medarbetat vid skapandet av Tyska rikets civillagbok.

Soho [såhåo']. 1. Distrikt i West End, ung. mellan Oxford Street och Shaftesbury Avenue. S. är Londons konstnärscentrum med stora främlingskvarter. — 2. Förstad till Birmingham.

Soignerad [soanje'-] (av fr. *soigner,* vårda), välvårdad.

Soirée [soare'], se Soaré.

Soissons [soaså'ŋ], stad i dep. Aisne, n. Frankrike, vid Aisne. Biskopssäte. Gotisk katedral, förstörd under världskriget. 15,000 inv. — S. uppkallades efter de galliska svessionerna. Där besegrade Klodvig 486 e. Kr. Syagrius. S. var en tid Neustriens huvudstad och bildade från 900-t. med kringliggande områden ett grev-

skap, som 1734 indrogs till franska kronan. — Tredje slaget vid Aisne (se d. o. sp. 189) under världskriget kallas även slaget vid Soissons-Reims.

So'jaböna, *So'ja hi'spida* (l. *Glyci'ne soja*; fam. *Legumino'sae*), ettårig baljväxt från Öst-Asien, allmänt odlad därstädes för fröna, vilka användas till föda och till pressning av en fet olja. Bönorna införas till Europa för oljeberedning. Press-, resp. extraktionsresterna, sojakakor, sojamjöl, äro på grund av hög halt av smältbar äggvita högt skattade fodermedel, som huvudsakl. användas för mjölkkor (jfr Oljekakor). Ur bönorna beredes därjämte soja, en mörkbrun, kryddad och salt vätska, som framställes genom långsam (ända till flera år pågående) jäsning av en blandning av kokta sojabönor med t. ex. rostat och malet vete, ångkokt ris l. korn. Framställningssättet varierar. Soja användes som krydda och som ingrediens i vissa såser.

Soke of Peterborough [såok åvv pi'təbərrå], område i n.ö. Northamptonshire, England, utgörande eget grevskap. 47,000 inv. Huvudstad Peterborough.

Soknare, socknare (etym. besläktat med *söka*), under äldre medeltid en ämbetsman, som indrev ("sökte") konungen l. biskopen tillkommande böter. — "Konungssoknare" var vanl. en länsman l. bryte.

Sokol [så'-] (tjeck., falk), benämning på idrottsorganisationer med politisk anstrykning i Tjecko-Slovakiet, särskilt i Böhmen och Mähren. I Böhmen befintliga S., som voro härdar för den tjeckiska självständighetsrörelsen, voro 1915—18 upplösta av österrikiska regeringen. Sedan 1920 äro de av tjeckoslovakiska staten utrustade med vapen och få en viss militär utbildning. De äro avsedda för hemortens skydd.

So'koto, förr fulbe-stat i Sudan, grundad vid 1800-t:s början. S. omfattade urspr. större delen av v. Sudan men inskränktes efter hand. 1903 erkände sultanen Storbritanniens överhöghet, och S. ingår nu i Nigeria.

Soko'tra, ö i Indiska oceanen, n.ö. om Kap Guardafui. Fiske, boskapsskötsel. 3,580 kvkm. C:a 12,000 inv., vilka tala en arabisk dialekt; muhammedaner. — Sedan 1886 brittiskt protektorat.

So'krates, f. 470 f. Kr. i Aten, d. 399, grekisk filosof. S. var son till en bildhuggare och ägnade sig i sin ungdom åt faderns yrke men hängav sig sedermera åt filosofisk forskning. I motsats till sofisterna (se Sofistik) meddelade han ej undervisning för betalning och framträdde ej som skriftställare utan sökte att genom samtal leda människorna till klarhet över de väsentliga livsproblemen. Han samlade kring sig en stor lärjungekrets, bland dem blivande tänkare, ss. Platon, Antistenes och Aristippos, och utövade ett mäktigt inflytande på den yngre generationens tänkesätt. Hos den härskande demokratins ledare framkallade S:s verksamhet mycken ovilja; man ansåg, att han spridde kätterska åsikter i religiösa frågor och fördärvade ungdomen genom sina upplösande lärdomar. Vid 70 års ålder ställdes han inför domstol, anklagades för irreligiositet och dömdes att tömma giftbägaren. — Den närmaste utgångspunkten för S:s filosofi var sofisternas skepsis, som ställt alla hävdvunna föreställningar under debatt och hotat underminera alla fasta grundvalar för

Sokrates. Antik marmorbyst.

vetande och handlande. S. söker att genom djupare analys av begreppen komma fram till en allmängiltig insikt. Hans huvudintresse riktar sig på praktiska, moraliska och politiska frågor. Men i enlighet med sin tro på den rätta kunskapens betydelse för det rätta handlandet ägnar han de kunskapsteoretiska problemen stor uppmärksamhet. I sina undersökningar utgår han från att han ingenting vet om saken. Han vill därför icke meddela lärdomar utan söka sig fram genom frågor, tvinga människorna att draga konsekvenserna av sina yttranden och på detta sätt förmå dem till kritisk revision av populära föreställningar. Genom denna metod, som S. kallade maieutik l. förlossningskonst, emedan den hjälper att förlösa tankar, vill han nå fram till klara och fullständiga begreppsbestämningar (definitioner). Har man en sådan klar insikt, så följer därav enligt S., att man också handlar på ett rätt och förnuftigt sätt. — Genom sina begreppsundersökningar har S. förberett den idélära, som Platon utvecklar i sina dialoger, där han gör den avhållne mästaren till språkrör för sin idealistiska filosofi, vars systematiska utformning är hans egen originella skapelse. Men i Platons teckning av S:s personlighet och åsikter finnas helt säkert många drag, som överensstämma med den historiske S. Särskilt gäller detta om de tidigare dialogerna (Lakes, Karmides, Protagoras m. fl.). En annan och förmodligen ganska förenklad bild av S. ger Xenofon i sina Memorabilia, där S. skildras som en aktningsvärd representant för det sunda förnuftets filosofi.

Sol [sål] (av lat. *solu'tio*, lösning), se K o l l o i d e r sp. 1019.

Sol [sål], plur. s o l e s [så'-] (sp., eg. sol), se P e r u sp. 170.

So'la fi'de, lat., ”genom tron allena” (sker rättfärdiggörelsen). Jfr L u t h e r sp. 899.

Solana'ceae, växtfamilj (ordn. *Tubiflo'rae*), med c:a 1,700 arter i varma och tempererade länder, örter l. vedväxter, vanl. med regelbundna, 5-taliga blommor. Frukterna äro bär l. kapslar. Hithörande äro rika på giftiga alkaloider. Flera äro viktiga näringsväxter, andra lämna njutnings- l. läkemedel. Hit höra bl. a. *Ca'psicum* (se P e p p a r), *Duboisia, Hyoscy'amus, Ly'cium, Petu'nia, Phy'salis, Scopo'lia, Sola'num,* alrun, belladonna, spikklubba och tobak.

Solander, D a n i e l, f. 1735, d. 1782, botanist, lärjunge till Linné, emigrerade till England 1760, där han från 1765 var anställd vid British Museum. S.

företog vidsträckta forskningsresor: bl. a. åtföljde han J. Banks på J. Cooks första resa i Stilla havet 1768—71 samt följde Banks till Island 1772.

Solani'n, se S o l a n u m.

Sola'no (sp., av lat. *sola'nus*, östanvind, av *sol*, sol), varm sydöstlig sommarvind i s. Spanien.

Sola'num, växtsläkte (fam. *Solana'ceae*), med c:a 1,200 arter, flertalet i varmare länder, örter, buskar, träd l. slingerväxter med öppna ("fatlika") blommor samt bär. Vilda i Sverige äro bl. a. *S. dulcama'ra*, b e s k s ö t a, k v e s v e d, buske med hjärtlikt äggrunda blad, vanl. violetta blommor samt avlånga, röda bär, och *S. ni'grum*, n a t t s k a t t a, ört med äggrunda blad, vita blommor och runda, vanl. svarta bär. Bägge äro tämligen allmänna i s. och mell. Sverige, den förra på fuktig, stenig mark, den senare på odlade ställen, och blomma på hög- och eftersommaren. De äro båda giftiga. Besksöta användes i medicinen. Om *S. tubero'sum* se P o t a t i s. *S. lycope'rsicum*, t o m a' t, k ä r l e k s ä p p l e, från Peru, är en ört, som har stora, runda, röda, ätliga frukter av syrlig smak (jfr V i t a m i n e r). Den odlas i Sverige allmänt på kalljord l. i drivhus; frukten användes till sallad m. m. På kalljord fordrar den varmt, skyddat läge. Vitgröna frukter kunna efter skörden bringas till eftermognad på varm och mörk plats. *S. melonge'na*, trol. från tropiska Asien, odlad i subtropiska och tropiska länder, har stora, ätliga frukter (ä g g f r u k t e r). *S. pseudoca'psicum*, k o r a l l k ö r s b ä r, från Madeira, odlas som krukväxt. — Spec. i frukterna av *Solanum*-arter men även i andra delar

Solanum nigrum (t. v.) och dulcamara.

(spårvis i vanlig potatis) finnes en l. möjligen flera glykosider, s o l a n i' n, som är giftig och har samma verkan som saponiner. I groddarna på potatis (ålar) finnes solanin i rikligare mängd. Jfr D r a n k m u g g.

Sola'r, s o l a' r i s k (lat. *sola'ris*, av *sol*, sol), som hör till l. avser solen.

Sola'ri, A n d r e a, f. omkr. 1475, d. 1515, italiensk målare, tillhörande kretsen kring Lionardo. Utom i Milano verkade han någon tid i Venedig och Frankrike. Hans figurmålningar utmärka sig för mjuk och behärskad färggivning.

Solarisatio'n (av lat. *sol*, sol), se G r a d a t i o n.

Sola'rium, detsamma som solur.

Solarkonstanten (jfr S o l a r), se I n s o l a t i o n.

Sólarljóð (isl., solsången), isländsk dikt i ljóðaháttr, trol. från 1200-t., ofta räknad till Eddan, ehuru innehållet är kristet. S. ansluter sig till medeltidens stora visionslitteratur.

Solarmaskin (jfr S o l a r), detsamma som solmaskin.

Solarolja (jfr S o l a r), se B e r g o l j a sp. 1335.

Sola'rple'xus (av lat. *sola'ris*,

solliknande, och *ple'xus*, fläta) l. solflätan, *ple'xus coeli'acus* (av lat. *coe'lum*, himmel), perifert bukganglion, tillhörande autonoma nervsystemet (jfr Nervsystem sp. 751). S. består av två, med varandra förbundna halvmånformiga ganglier, som ligga i höjd med maggropen på båda sidor om aorta. S. utsänder nerver till binjurar, njurar, magsäck och tarmkanal. — Solarplexus-slaget, se Boxning sp. 451.

Solbad användes numera som behandling vid spec. tuberkulos i bensystem, lymfkörtlar och hud. S:s gynnsamma verkan tillskrives de ultravioletta strålarna, som utöva en retverkan på huden med en ytlig inflammation och pigmentbildning (solbränna); pigmentet hämmar i fortsättningen den hudretande verkan. Trol. ha även de röda strålarna en verkan (jfr Finsen). S. tycks kunna ersättas med bestrålning från kvicksilverlampa (se d. o.). S:s nytta för friska personer torde vara osäker. Måttliga S. äro vanl. ej skadliga; långvariga kunna orsaka inflammationer i huden (solerytе'm) och skadligt återverka på hjärta och nervsystem.

Solberga. 1. Socken i Göteb. l., jämte Jörlanda och Hålta pastorat i Göteborgs stift. 1,845 inv. — 2. Socken i Malmöh. l., jämte Hassle-Bösarp pastorat i Lunds stift. 280 inv. — 3. Socken i Älvsb. l., jämte N. Åsarp, Smula och Kölaby pastorat i Skara stift. 165 inv. — 4. Se Norra Solberga och Södra Solberga. — 5. Medeltida nunnekloster av cisterciensorden utanför Visby, grundat sannolikt omkr. 1245. Klostret, som ägde gårdar även på Öland, i Uppland och Södermanland, torde redan omkr. 1400 ha flyttats inom Visby stad och indrogs vid kyrkoreduktionen 1527.

Solbränna, se Pigment och Solbad.

Solbänk, se Fönster.

Solcirkel, solcykel, period av 28 år (i julianska kalendern), efter vars förlopp veckodagarna ånyo infalla på samma datum. Jfr Söndagsbokstav.

Sold (ital. *soldo*, eg. litet mynt, av *solidus*, se d. o.), äldre, stundom ännu använd benämning på avlöning åt krigsfolk; tjänst, ofta med föraktlig bibetydelse ("stå i någons S."). — Solda't, krigare, spec. av manskapet, knekt, värnpliktig l. värvad menig.

Soldagg, se Sileshår.

Soldane'lla, växtsläkte (fam. *Primula'ceae*). *S. alpi'na*, alpklocka, ört med violetta, klocklika blommor med franslikt flikat kronbräm, är jämte närstående arter allmän i Central- och Syd-Europas högfjäll.

Solda't, se Sold.

Soldaternas vänner, ett 1899 bildat förbund mellan äldre privata föreningar (den första från 1877), som på olika håll i Sverige bedriva kristlig soldatmission (genom upprättande av soldathem med läsrum etc., anställande av predikanter, föredragshållare o. s. v.).

Soldate'sk (ital. *soldatesca*), förr krigsfolk, trupper i allm.; numera sammanrafsat krigsfolk, tygellös soldathop.

Soldatkejsartiden, detsamma som "militärmonarkins tid", se Romerska riket sp. 1298.

Soldatråd, se Arbetarråd.

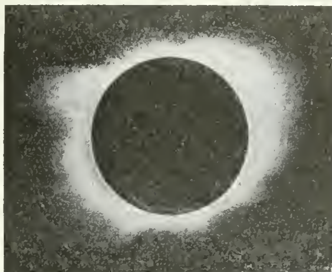
Soldjur, se Rhizopoda.

Soldnä'r, person, som uppbär sold, värvad krigare.

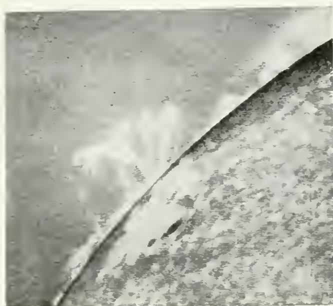
Soldyrkan har i någon form förekommit hos de flesta folk. Ett exempel på tydlig S. erbjuder Egypten (se d. o. sp. 757 f. samt Heliopolis). I Babyloniens gamla religion intog månen en mera betydande plats än solen, men i prästernas astronomi fick solen främsta platsen och behöll denna i den astrologiska religion, som långt före Kristi födelse spridde sig bl. a. västerut till Syrien. Hos indierna anropades i gammal tid solens gud (jfr Savitar) liksom stundom hos grekerna He'lios. Först med den babyloniska astrologins och de orientaliska kulternas utbredning trängde emellertid S. fram i romarriket, och efter Heliogabalus' (se d. o.) misslyckade försök proklamerade slutligen Aurelianus 274 Sol invi'ctus (den oövervinneliga solen) ss. den högste i gudarnas krets och kejsarnas spec. beskyddare. S. blev sålunda den romerska hedendomens sista form. Om kyrkans motåtgärder se Jul sp. 271. — Om spår av S. i det forntida Norden se Fornnordisk religion sp. 360. Seden att om våren tända stora eldar (valborgsmässoeldar etc.) är från början ett utslag av solmagi (eldarna skulle öka solens lyskraft) men har väl sedan också tolkats ss. hyllning för solen, resp. solguden. Jfr Midsommar.

Soldäck, regndäck, shadedäck, lätt skyddsdäck över huvuddäcket å fartyg (se Handelsfartyg sp. 403).

Solen (astronomiskt tecken ⨀), centralkroppen i vårt solsystem, har en skenbar diameter av ung. 30'. Värdet 8",80 på S:s parallax motsvarar en diameter av 1,391,000 km. Någon skillnad mellan ekvatorial- och polardiametern har icke kunnat påvisas. S:s volym är 1,3 mill. ggr så stor som jordens; tätheten är 1,4. Tyngdkraften vid S:s yta är 27,5 ggr så stor som vid jordekvatorn. — Det från solytan, fotosfä'ren (ett från Herschels solteori — se Solfläckar — härstammande namn), utstrålade ljuset överträffar i intensitet varje annat (S. lyser t. ex. 465,000 ggr så starkt som fullmånen). Strålningsintensiteten avtar från centrum mot solranden, fastän ej i samma proportion, för såväl ljus- och värmestrålar som kemiska strålar. S:s *verkliga* temperatur undandrar sig beräkningar; den är emellertid större än S:s *effekti'va* temperatur [den temperatur, som en absolut svart kropp (se Strålning) med samma skenbara storlek som S. måste äga för att utstråla samma värmemängd som S.], vilken beräknats till 5,600°—6,000°. Jfr Insolation. — Fotosfären, för blotta ögat en likformigt lysande yta, visar sig i tuben besatt med mörkare fläckar (se Solfläckar), ofta omgivna av ljusare strimmor (facklor), och företer vid starkare förstoring ett kornigt utseende. Denna granulatio'n

Solkoronan, fotograferad vid totala solförmörkelsen 28 maj 1900.

Solen. Spektroheliografisk bild av protuberans.

är tydligast på solskivans mitt. Janssen har uppskattat de minsta "kornens" storlek till 200 km. De förändra ideligen form och förflytta sig hastigt. Facklorna, 1,000-tals km. långa, slingrande strimmor, uppträda särskilt i grannskap av solfläckarna och synas blott i närheten av solranden, vilket skulle kunna förklaras därigenom, att de befinna sig över fotosfärens nivå och följaktligen äro mindre utsatta för solatmosfärens absorption. De förete i detaljer ung. samma granulerade utseende som fotosfären. — K r o m o s f ä' r e n är en endast vid totala solförmörkelser l. i spektroskopet som en smal, lysande ring kring S. iakttagbar, över fotosfären befintlig, av glödande gasmassor bestående atmosfär. Ett närmare studium av kromosfären har möjliggjorts först genom spektroheliografen, som medger dess fotograferande i monokromatiska bilder även mitt över solskivan, och har uppdagat olika skikt, vilka dock icke få tänkas skarpt skilda från varandra l. från fotosfären, ej heller strikt koncentriskt lagrade ovanpå varandra. Kromosfärens närmast fotosfären (ung. 600 km. över denna) befintliga lager, a b s o r b e' r a n d e l a g r e t (r e v e r s i o' n s l a g r e t), är genom sin absorption huvudsakliga orsaken till de mörka linjerna i solspektret, vilka framträda ljusa i det spektrum (eng. *flash spectrum,* glimtspektrum), som erhålles under de få sek. före l. efter den totala solförmörkelsen, då månen nätt och jämnt betäcker fotosfären. Detta spektrum skiljer sig från den övriga kromosfärens spektrum genom sin rikedom på metallinjer. Kromosfären, ung. 7,000—8,000 km. hög, huvudsakl. bestående av väte och helium, liknar vanl. ett lätt böljande eldhav, ur vilket gasmassornas tryck utslunga rosafärgade flammor av mångskiftande gestaltning, p r o t u b e r a' n s e r n a. Dessa pläga indelas i *lugna* l. *molnformade,* innehållande huvudsakl. väte, kalcium och helium, och *eruptiva,* innehållande ett flertal metaller. De eruptiva uppträda talrikast på de breddgrader av solskivan, där solfläckar förekomma, och äro underkastade samma periodicitet som dessa. Protuberanser kunna framskjuta till en höjd av bortåt 500,000 km. och förändras med enorm hastighet. — När solskivan vid en total solförmörkelse är helt täckt av månen, framträder kring denna en pärlemorglänsande strålkrans, k o r o' n a n, vars inre, ljusaste regelbundna del icke når långt utanför solranden, medan den yttre, i ljusstyrka avtagande, har starkt växlande form och strålformigt kan sträcka sig långt ut i rymden. Ljuset från koronan synes vara ung. lika starkt som fullmånens. I koronans spektrum förekommer bl. a. en grön linje, tillskriven ett okänt ämne (k o-

ro'nium). Koronans yttre delar förete, om ock svagt, det vanliga solspektrets fraunhoferska linjer, vilket bevisar förhandenvaron av reflekterat solljus. I dess lägre skikt försvinna dessa linjer, och den egentliga inre koronan utsänder kontinuerligt ljus som en glödande kropp. Jämte detta kontinuerliga spektrum uppträder även ett karaktäristiskt emissionsspektrum. Koronans konsistens synes vara av synnerligen luftigt slag; protuberanser och kometer skönjas tydligt igenom den. Den synes bestå av dels en l. flera utomordentligt tunna, glödande gaser, dels från S. av strålningstrycket utslungade minimala partiklar, som blivit självlysande genom den på dem verkande hettan men även lysa med reflekterat solljus. — Att S. roterar kring en axel, upptäckte redan de första iakttagarna av solfläckarna. Dessas banor äro icke alltid rätliniga, vilket beror på att S:s ekvatorsplan bildar en vinkel av ung. 7° med ekliptikans plan. Genom studier av solfläckarnas rörelser och genom spektroskopiska iakttagelser av solranden har man funnit rotationstiden utgöra vid ekvatorn ung. 25 dagar och vid 35° bredd 27 dagar för att ytterligare ökas mot polerna. Olikheten i rotationstid har ej slutgiltigt förklarats. Överhuvudtaget härskar rör. S:s fysiska beskaffenhet och de lagar, som reglera de olika företeelserna, ännu stor oklarhet. Enl. framställda teorier har S. urspr. haft en oerhört mycket större volym; dess radie har trol. varit lika med den nuv. Neptunusbanans. På grund av massans sammandragning har temperaturen stigit och i samband därmed rotationen börjat. Under fortsatt sammandragning och ökad rotation har S. då och då avstött en del av sin massa, varigenom planeterna uppstått (nebula'r-hypotesen). På grund av utstrålningen fortsätter sammandragningen och täcker i huvudsak värmeförlusten (Helmholtz' kontraktio'nsteori), men jämte de mekaniska torde även andra energikällor, framför allt radioaktiva ämnen, bidraga till solstrålningens permanens. I solkroppen befinna sig alla substanser på grund av den höga temperaturen i gasformigt tillstånd, men vid det enorma tryck, som där råder, äro gaserna så trögflytande, att solklotet förmodligen företer en tjärliknande konsistens.

Sole'nn (lat. *solle'nnis*, eg. årlig), högtidlig, festlig. — Solennite't, högtidlighet.

Solenoco'nchae, en ordn. marina Blötdjur med långsträckt, cylindrisk kropp, täckt av ett rörformigt, i båda ändarna öppet skal. Havstanden l. tandsnäckan, *Denta'lium enta'lis*, längd c:a 3—4 cm., är allmän vid Sveriges västkust på slam- l. sandbotten.

Solenoi'd (av grek. *sole'n*, rör, och *ei'dos*, form), se Magnetiskt fält sp. 1060 med ill.

Solent, The S. [dhə sə͡o'lənt], se Wight.

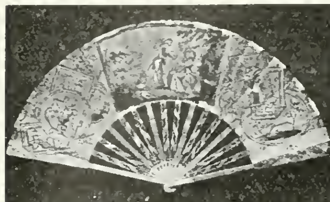
Soleure [-lö'r], se Solothurn.

Solfacklor, se Solen.

So'lfametoden (av *sol* och *fa*), se Solmisation.

Solfata'ra (av ital. *solfo*, svavel), vulkankrater på Phlegreiska fälten i Italien. C:a 200 m. ö. h. Vulkaner, vilka äro verksamma på samma sätt som S., kallas solfata'rer (se Gaskälla 2).

Solfège [-fä'ʃ], solfeggio

Målad solfjäder. 1700-t:s slut. (Nord. mus.)

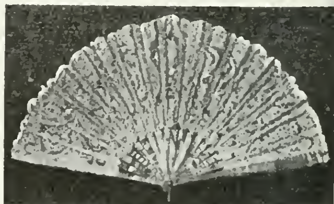
[-fä'ddjå] (fr., resp. ital., av *sol* och *fa*), sång- och gehörsövning, i regel utförd på tonstavelserna do, re etc. Se Solmisation.

Solferi'no, by i Lombardiet, n. Italien, s. om Gardasjön. Vid S. besegrade Napoleon III och Viktor Emanuel II 1859 Frans Josef (se Italien sp. 1605).

Solfjäder. I varmare länder, spec. tropikerna, har S. från äldsta tider varit en nödvändighetsartikel, oftast av mycket primitiv beskaffenhet. Hos de fornorientaliska kulturfolken erhöllo S. ofta karaktären av värdighetstecken och tillhörde i Egypten monarkemblemen. Även bland greker och romare var S. en utbredd lyxartikel. I det kristna västerlandet kom S. i allmännare bruk först vid medeltidens slut och erhöll då vanl. formen av en liten fana av styv brokad, svängbar kring sin stång. Den hopfällbara S., bestående av ett sektorformigt stycke papper l. tyg, spänt över radierande spröt, infördes till Europa från Japan och Kina vid 1500-t:s slut och erhöll under de två följande århundradena en enastående spridning som ett oundgängligt attribut till den förnäma kvinnodräkten. Stor lyx nedlades på material och utförande; även tidens främsta konstnärer ägnade sig åt att förse S. med målningar. Efter en ny populari-tetsperiod vid 1800-t:s mitt, har bruket av S. småningom avtagit.

Solfjäderspalmer, se Palmae.

Solfläckar, mörka partier på solen, vilka bestå av en ringformad penu'mbra, företeende vid starkare förstoring samma granulation som fotosfären (se Solen), och en av penumbran omsluten, mörkare kärna, u'mbra, vilken i förhållande till fotosfären ter sig mörk men i verkligheten är flera hundra ggr ljusare än fullmånen. Formen hos en S. växlar oupphörligt och oregelbundet. Storleken är mycket varierande; man har iakttagit S. med en diameter av mer än 87,000 km. S. uppträda i regel endast mellan +30° och —30° bredd, sällan utanför ± 35° bredd. På grund av solens rotation synas S. röra sig över solytan, från ö. kanten till den v. Många S. existera endast några dagar, andra under flera veckor (iakttaget maximum 18 månader). S. återuppstå icke sällan på samma plats och bildas ofta genom sammansmältning av flera mindre. De största kunna ses med blotta ögat (genom solglas!). — 1843 återupptäckte S. H. Schwabe en redan 1775 av dansken Chr. Horrebow iakttagen regelbundenhet i S:s förekomst. Genom noggranna observationer har man funnit en ung. elvaårig periodicitet i solens fläckalstrande verksamhet. Tiden

Solfjäder av pärlemor och brysselspets (knypplad och sydd), modernt arbete.

från maximum, då S. under 2 à 3 år äro större och talrikare än i genomsnitt, till minimum utgör 6 à 7 år, från minimum till maximum 4 à 5 år. Medelvärdet på periodens längd har beräknats till 11 1/8 år. Orsaken till denna periodicitet, som ännu icke fått en tillfredsställande förklaring, synes uteslutande vara solens egen verksamhet. Den mellan S:s periodicitet och vissa fenomen på jorden, spec. de magnetiska, existerande parallellismen har ej heller slutgiltigt klarlagts. — S., som upptäcktes av Galilei 1610, troddes förr vara trattformiga fördjupningar i fotosfären med umbran som botten och penumbran som väggar. Denna åsikt var bl. a. grundvalen för en av F. W. Herschel framställd solteori, enl. vilken två olika skikt av molnartade bildningar, det yttre den lysande fotosfären, omslöto en mörk, avkyld kropp. Enl. senare, bl. a. med spektroheliografen vunna forskningsresultat torde S. kunna anses vara mäktiga, cyklonartade virvelrörelser, förorsakade av lokala temperaturvariationer. Av S:s, från solens avvikande spektrum kan man sluta till en lägre temperatur hos S. än hos solen i övrigt, och av vissa linjer i spektret måste man sluta sig till mycket hastiga rörelser i S.

Solflätan, se S o l a r p l e x u s.

Solglas. *Astr.* S. l. b l ä n d g l a s, färgat l. ljusabsorberande glas, som, anbragt utanför okularet på tuben, avser att vid solobservationer skydda ögat. För samma ändamål användes även h e l i o s k o' p, bestående av två speglar, anordnade som i ill. 2 l. 4 till art. P o l a r i s a t i o n sp. 363—364. — *Fys.* Se B r ä n n g l a s.

Solgård, s o l r i n g, ringformigt halofenomen (se d. o.) kring solen.

Solhem, municipalsamhälle i Spånga skn, Sthlms l., vid Stockholm — Västerås — Bergslagens järnvägar. 1,895 inv.

Solhjul, detsamma som hjulkors (se d. o.; jfr K o r s).

Solicitor general [səli'ssitə dje'nnərəl] (eng., generaladvokat), se K r o n j u r i s t e r.

Soli'd (lat. *so'lidus*), fast, massiv; gedigen; pålitlig, vederhäftig. — Subst.: s o l i d i t e' t.

Solida'go, se G u l l r i s.

Solida'risk (av *solid*), ömsesidigt förbindande, gemensamt ansvarig, sammanhållande. — Subst.: s o l i d a r i t e' t.

Solidarisk ansvarighet, sådan gemensam ansvarighet för en förpliktelse, som innebär, att var och en av de ansvariga, då han kräves, är skyldig att ensam fullgöra hela den prestation, varpå förpliktelsen går ut. S. föreligger i allm. icke utan vidare enl. svensk rätt utan inträder först genom uttryckligt åtagande "en för alla och alla för en" samt ifall lagen uttryckligen föreskriver sådan (jfr M e d g ä l d e n ä r). Då envar ansvarig i första hand endast är skyldig fullgöra sin andel av ansvaret och gemensam ansvarighet inträder, först om det visas, att någon av gäldenärerna brustit i uppfyllandet av sina förpliktelser, säges s u b s i d i ä r S. föreligga.

Solidariskt bankbolag, bankbolag med personlig ansvarighet för delägarna. I sådant bolags firmanamn skall ingå orden "enskild bank" (om grundfonden överstiger 1 mill. kr.) l. ordet "folkbank" (om grundfonden understiger detta belopp). I Sverige finnas numera endast ett fåtal S. Jfr B a n k sp. 1065.

Solidarite't, se S o l i d a r i s k.

So'li De'o glo'ria, lat., åt Gud allena äran.

Solid figur. *Geom.* Detsamma som kropp.

Solidifikatio'nsprincipen (av lat. *so'lidus*, fast, och *fa'cere*, göra), princip inom hydrostatiken, som säger, att, om en del av en vätska i jämvikt stelnade till en fast kropp med samma form och täthet, jämvikten ej skulle rubbas. Av S. följa bl. a. Arkimedes' princip och hydrostatiska paradoxen (se B o t t e n t r y c k).

Solidite't, se S o l i d.

Soliditetsupplysning, av köpmannaföreningar, advokatfirmor l. särskilda för ändamålet bildade företag (s o l i d i t e t s u p p l y s n i n g s b y r å e r) lämnade uppgifter om en firmas l. privatpersons ekonomiska ställning, kreditvärdighet o. d.

So'lidus, plur. s o' l i d i (lat., eg. hel, gedigen), romerskt guldmynt om 4,55 gr. S. infördes 330 e. Kr. i st. f. det äldre, då försämrade guldmyntet *au'reus* om 25 *dena'rer* (8—9 gr.). På grund av sin värdebeständighet voro S. gångbara långt fram i medeltiden (se M y n t sp. 426). De eftertraktades av germanerna, och i nordiska myntfynd ha hundratals S. påträffats. På sina håll blev S. under medeltiden beteckning på lägre mynt (jfr S o u). Det var även latinskt namn på örtug.

Solid vinkel, rymdvinkel.

Solifluktio'n (av lat. *so'lum*, jord, och *flu'ere*, flyta), se J o r d f l y t n i n g.

Solima'n, tre turkiska sultaner. Se T u r k i e t.

Solima'nbergen, annan form för Suleimanbergen.

Solingen [så'-], stad i Rhenprovinsen, Preussen, vid Wupper, s.v. om Elberfeld-Barmen. Järn- och stålindustri med berömd tillverkning av knivar o. a. eggverktyg. 50,000 inv. — S. var på 1500- och 1600-t. en av Tysklands förnämsta klingtillverkningsorter.

Sol invi'ctus, se S o l d y r k a n.

Solipsi'sm (av lat. *so'lus*, ensam, och *i'pse*, jag själv), se E g o i s m.

Soli'st, se S o l o.

Solitä'r (fr. *solitaire*, ensam). 1. Som lever ensam, ej samhällsbildande. — 2. Större, ensamt infattad diamant. — 3. Se D i d i d a e. — 4. Buske l. småträd (solitärträd), tuktat i pyramid- l. klotform etc. l. med låg stam.

Solitära bin, en grupp B i n (se d. o.), hos vilka varje hona ensam bygger boet och uppföder larverna. V ä g g b i n a, *Antho'phora*, likna små humlor och bygga bon i trädstubbar l. i jorden. S a n d b i n a, *Andre'na*, bygga underjordiska bon på sandiga ställen. S l e m b i n a, *Colle'tes*, använda ett stelnande sekret vid bobyggandet. T a p e t s e r a r b i n a, *Megachi'le*, använda bladbitar som bomaterial.

Solkungen, se L u d v i g sp. 793.

Solkurvor, utböjningar, som kunna uppkomma å järnvägsskenor, om avståndet mellan rälsändarna är för litet för att tillåta rälernas fria utvidgning vid temperaturstegring.

Sollefteå. 1. Stad i Västernorrl. l., naturskönt belägen på Ångermanälvens h. strand. 2,660 inv. — Bebyggelsen är koncentrerad kring den med älven parallella huvudgatan. Länslasarett och kommunal mellanskola. Förläggningsort för Västernorrlands regemente och Norrlands trängkår. Handeln är huvudnäring. Industrin sysselsatte 1924 vid 15

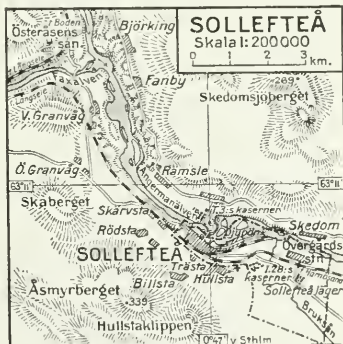
Sollefteå.

arbetsställen 102 arbetare. S. har ångbåtsförbindelse med Härnösand samt är beläget vid Härnösand—S. järnväg och statsbanan Långsele—S. Jämte S. landskommun (2,995 inv.) bildar staden S. församling (jämte Multrå pastorat i Härnösands stift). Den lyder judiciellt under landsrätt (Ångermanlands mell. domsaga). — S. omnämnes redan under medeltiden som handelsplats, till vars utveckling under nyare tiden särskilt den uppblomstrande bruks- och sågverksrörelsen bidrog. Det hade förr en höst- och en vintermarknad (pälsmässan). 1902 blev S. köping och 1917 stad. — 2. Tingslag i Ångermanlands mell. domsaga, Västernorrl. l., omfattande socknarna Multrå, S. landskommun, Ed, Långsele och Graninge samt S. l. — 3. Kontrakt i Härnösands stift, omfattar pastoraten Sollefteå och Multrå; Ed; Långsele och Graninge; Boteå och Styrnäs; Över-Lännäs och Sånga; Resele; Helgum.

Sollentuna. 1. Socken i Sthlms l., jämte Ed pastorat i Uppsala stift. I S. ligga flera villasamhällen, ss. Tureberg, Norrviken och Rotebro. 7,735 inv. — 2. Härad i Sollentuna och Färentuna härads domsaga, Sthlms l., omfattande socknarna Ed, S. 1, Järfälla och Spånga samt Hässelby villastads köping.

Sollentuna och Färentuna härads domsaga, Sthlms l., utgöres av ett tingslag, omfattande Sollentuna och Färentuna härader samt Sundbybergs stad. 37,750 inv.

Sollerön, förr Sofia Magdalena, socken i Kopparb. l., pastorat i Västerås stift. 2,065 inv. — S. omfattar dels ett större område v. om Siljan, dels Siljans största ö, den bördiga och tätt befolkade Sollerön (20 kvkm.).

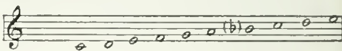
Solliden.

Sollicita'nt (av lat. *sollicita're*, söka beveka), rättssökande, i äldre språk särskilt i fråga om ansökningar hos K. M:t.

Solliden, drottning Victorias sommarvilla, strax s.v. om Borgholms slottsruin, Öland, uppförd vid 1900-t:s början av Torben Grut i italiensk villastil.

Solmaskin, s o l m o t o r, kraftmaskin, vars energikälla är solstrålningen. De första praktiska försöken gjordes av fransmannen A. Mouchot i Algier omkr. 1860. Hans S. bestod av en invändigt försilvrad koppartratt med 2,2 m. diameter, som reflekterade solstrålningen till en längs axeln placerad cylindrisk ångpanna; denna matade en ångmaskin om $^1/_2$ HK. John Ericsson ersatte tratten med ett antal långa, smala glasspeglar, vilka upplades på en ställning, så att de bildade en parabolisk cylinder; längs dennas brännlinje placerades en ångpanna. Det hela var vridbart för att kunna inställas efter solens ställning. En stor S. av denna typ (5 speglar om 60 × 4 m.) har kommit till utförande nära Kairo.

Solmisatio'n (av *sol* och *mi*, se nedan), en till den medeltida sextoniga skalan (se H e x a k o r d) och dess tonbeteckningar anknuten metod för inlärande av tonstegen. I hexakordet c—a angavs tonerna med ut, re, mi, fa, sol, la. Överskred ett musikstycke en räcka av sex toner, inträdde en förändring (mutation) av hexakord, varvid tonstavelserna (ut, re etc.), med iakttagande att mi—fa alltid angav halvt tonsteg (e—f, a—b, h—c) omtyddes till det nya hexakordet. Växlingen skedde med utgångspunkt från c (naturale), f (molle) och g (durum). Ex.:

S., som med avseende på tonstavelserna uppvisade flera variationer, förlorade mot slutet av 1500-t. praktisk betydelse. Tonstavelserna ha med förändring av *ut* till *do* och tillägg av *si* för *h* bibehållits i de romanska länderna. — En modern tillämpning av S. på sjutonig skala är den på 1800-t. i England utbildade s. k. s o' l f a m e t o d e n, där de äldre tonstavelserna (med variationer) i dubbel beteckning för övergångstonerna anpassats till tonerna i alla tonarter.

Solmotor, se S o l m a s k i n.

Solms, se O t t o L u d w i g.

zu Solms-Laubach [tso sållms lao'-], H e r m a n n, greve, f. 1842, d. 1915, tysk botanist, 1879 prof. i Göttingen, 1888 i Strassburg. S. publicerade talrika arbeten i systematik, rörande kulturväxternas historia m. m. samt framför allt i paleontologi. Han var den förste, som sökte tillämpa paleontologins resultat på nu levande växters systematik.

Solna, socken i Sthlms l., pastorat i Uppsala stift. I S., som i s. och ö. gränsar till Stockholms stad, ligga Hagalunds, Lilla Alby, Nya Huvudsta och

Råsunda municipalsamhällen, vid. Karlberg, Haga och Ulriksdal, Sthlms n. begravningsplats samt Järvafältet. Kommunal mellanskola (Råsunda). 22,405 inv. — Kyrkan är en rundkyrka från omkr. 1200, som senare, framför allt på 1600-t., om- och tillbyggts. Den har senmedeltida målningar i vapenhuset samt en i ett epitafium insatt märklig altarmålning, utförd 1534 av Hans Muelich.

Solo, Soerakarta, huvudstad i ett sultanat med samma namn på mell. Java. Livlig handel; järnvägsknut. 130,000 inv.

So'lo, ital., ensam; musikstycke, avsett att utföras av en person, även parti i symfoniskt verk, där en enda (l. t. ex. i dubbelkonserter två) s. k. solo- l. principalstämma gör sig självständigt gällande. Den som utför S. kallas soli'st.

Solomon Islands [så'lləmən a'jləndŝ], se Salomonöarna.

So'lon, attisk statsman och diktare, levde omkr. 600 f. Kr. S. erhöll 594 arkontvärdigheten med uppdrag att genomföra sociala och ekonomiska reformer. Genom nedskrivning av alla å jorden vilande skulder lättade S. småbonde- och småborgarklassens betryck, och han förbjöd, att en atenare gjordes till slav för gälds skull. Den författning. S. införde, betecknar slutet av bördsaristokratins allenavälde. Medborgarna indelades i fyra förmögenhetsklasser med olika rättigheter och skyldigheter. Viktigare frågor avgjordes i folkförsamlingen och förbereddes i det folkvalda 400-mannarådet. Sitt idealprogram har S. formulerat i dikter, varav flera bevarats. S. räknades till de "sju vise" (se d. o.).

Solothurn [ŝå'låtorrn], fr.

Solna kyrka.

Soleure. 1. Kanton i n.v. Schweiz. 791 kvkm. 130,000 inv. (tysktalande; ¾ katoliker). Jordbruk, boskapsskötsel och industri. — 2. Huvudstad i S. 1, vid Aar. Katolsk biskop. 13,000 inv.

Solotni'k, rysk viktsenhet = 4,26 gr.

Solovetskij [salavje'tskij], ryskt kloster på en ö med samma namn i Vita havet, anlagt 1429. Det har varit ett kulturcentrum för karelerna och lapparna samt är känt för sitt motstånd mot kyrkoreformen på 1670-t.

Solring, se Solgård.

Solros, *Helia'nthus a'nnuus* (jfr Helianthus), odlas, spec. i Ryssland, för sina oljerika frön och på senaste tid, först i För. Stat. och därefter i Europa, för inläggning till pressfoder (se d. o.). Återstoden efter oljepressningen, solrosfrökakor, solroskakor, är genom sin höga halt av äggvita och fett (jfr Oljekakor) ett värdefullt kraftfoder för alla husdjursslag.

Solrosolja, solrosfröolja, se Helianthus.

Solrök, dis, en under lugna, soliga sommardagar uppträdande,

verklig l. skenbar grumling av luften, som gör, att avlägsna föremål synas endast svagt som genom en blågrå dimslöja och t. o. m. alldeles försvinna. S. kan orsakas av fina stoft- l. rökpartiklar från skogseldar e. d. ("torr dimma") l. uppkomma genom ljusets brytning i heterogena luftlager, torra, fuktiga, varma, kalla. Det härvid reflekterade ljuset, som på mångfaldigt sätt sprides, böjes och brytes, är polariserat, och olägenheten med S. kan då undvikas, om framför ögat l. kikaren hålles ett nicolprisma (se d. o.).

Solsicka, gullkrage (se Chrysanthemum).

Solskifte, se Skifte av jord.

Solsprängning, torr förvittring (se Förvittring).

Solsten, se Fältspat.

Solsting, se Insolation.

Solsti'tier (lat. *solsti'tia*, av *sol*, sol, och *si'stere*, stå), de tidpunkter på året, då solen (från en observationsort på n. halvklotet) uppnår sitt största nordliga (sommarsolståndet, omkr. 22 juni) och största sydliga (vintersolståndet, omkr. 22 dec.) avstånd från himmelsekvatorn. De punkter på ekliptikan, där solen vid dessa tillfällen befinner sig, kallas S. l. solståndspunkter.

Solstånd, se Solstitier.

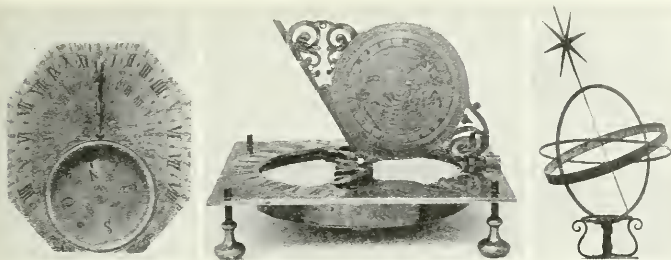
Solsystemet, det av gravitationen sammanhållna komplex av himlakroppar, som består av solen, de åtta större planeterna med deras satelliter, småplaneterna l. asteroïderna samt kometer, meteorer och stjärnfallssvärmar. Till S. hör även zodiakalljuset. — Med undantag för Neptunus bilda de större planeternas relativa avstånd från solen en serie (Bodes lag), vars termer äro $4 + 3n$ ($n = 0, 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128$). Sammanställas dessa serievärden och de verkliga avstånden (Jordens avstånd = 10), får man följande:

	n	Serie-värde.	Verkligt avstånd.
Merkurius	0	4	4
Venus	1	7	7
Jorden	2	10	10
Mars	4	16	15
Asteroïderna	8	28	15—53
Jupiter	16	52	52
Saturnus	32	100	95
Uranus	64	196	192
Neptunus	128	388	301

Den verkliga innebörden av denna lagbundenhet har hittills icke utrönts. — Ur stjärnornas egenrörelser och radialhastigheter har man beräknat läget av den punkt, mot vilken S. rör sig (se Apex), och hastigheten hos denna rörelse (ung. 20 km. i sek.). — Sannolikt är, att S. liknande komplex av himlakroppar finnas annorstädes inom Vintergatan, men tuberna äro otillräckliga för att klargöra, om så verkligen är fallet. — Jfr Copernicus, Kepler, Planeter.

Soltid, den tid, som mätes genom solens skenbara dagliga omlopp. Jfr Dygn och Middag. Då S. är olika för olika meridianer, har man i de flesta länder infört en för hela landet gemensam *borgerlig tid*, i Sverige (sedan 1900) *medeleuropeisk tid*, d. v. s. medelsoltiden för den meridian, som ligger på 1 tim. ö. longitud från Greenwichs meridian. Jfr Tid och Tidsekvation.

Solur, solvisare, apparat för tidsbestämning med hjälp av skuggan från en solbelyst stav, parallell med världsaxeln. Får stavens skugga falla på en yta, vinkelrät mot staven och sålunda parallell med ekvatorns plan (ekvatoria'lur), l. på en staven omgivande ring, vars axel

Fr. v. Franskt ficksolur med kompass. Graverad mässing. 1730-t. — Solur med kompass. Graverad förgylld mässing. Tillverkad av Ph. J. Thelott, Uppsala. 1670-t. — Trädgårdssolur. — (Nord. mus.)

sammanfaller med stavens (e k v i n o k t i a' l - l. p o l a' r - u r), bli avstånden mellan timstrecken lika, och ytan l. ringen graderas då i 24 lika stora delar. Uppfångas skuggan av ett horisontalt plan (h o r i s o n t a' l u r) l. ett vertikalt plan, vinkelrätt mot meridianplanet, d. v. s. vänt mot söder (v e r t i k a' l u r), blir skuggans rörelse olikformig och avstånden mellan timstrecken olika (minst vid middag). — S. torde ha varit det första medel, människan nyttjat för bestämning av mindre tidsintervall än dygnet (jfr G n o m o n). Nutida S. äro huvudsakl. prydnadsföremål i trädgårdar, parker o. s. v. S. anger sann soltid, vilken med hjälp av tidsekvationen (se d. o.) omvandlas till medeltid.

Solu'tio (lat., lösning), Sv. farm:s namn på enkelt sammansatta lösningar i vatten l. sprit.

Solutio'n (lat. *solu'tio*), lösning. — *Tekn.* Lösning av parakautsjuk i bensin, användes vid reparation av gummislangar.

Solutré [-lytre'], ort i dep. Saône-et-Loire, ö. Frankrike, v. om Mâcon. Efter fynd vid S. uppkallas en period av stenåldern.

Solv, se V ä v n i n g.

Solvay [-vä'], E r n e s t, f. 1838, d. 1922, belgisk industriman, uppfinnare, uppfann ammoniak-sodametoden (se S o d a) och anlade fabriker i olika länder. S. gjorde stora filantropiska och vetenskapliga donationer.

Solway Firth [så'lloej føth], stor trattformad vik av Irländska sjön, bildande en del av gränsen mellan England och Skottland. Sill- och laxfiske.

Solve'ns (av lat. *so'lvere,* lösa, betala), betalningsförmåga. — S o l v e' n t, i stånd att betala.

Solventil, se A g a. *Tekn.*

Solve'ntnafta (av lat. *so'lvere,* upplösa), en fraktion av stenkolstjära, som huvudsakl. innehåller xylol och trimetylbensol. Användes som lösningsmedel för kautsjuk och vid lack- och linoleumfabrikation.

Solvisare, se S o l u r.

Solvända, se H e l i a n t h e m u m.

Solår, tropiskt år (se Å r).

So'lör, se H e d m a r k.

Soma [så'-], ”saft”, i det gamla Indien en vid vissa offerceremonier använd rusdryck, som bereddes av växtsaft jämte vatten och mjölk. S. skänkte gudar och människor övernaturlig kraft. Bland gudarna var särskilt Indra en makalös somadrickare. Då även

perserna ha en helig dryck med besläktat namn, härrör S. trol. åtminstone från indoiransk urtid.

Soma'lier, ett hamitiskt (jfr Hamitiska språk), muhammedanskt herdefolk i Somalilandet. S. bo i kupolformiga, med mattor l. hudar täckta hyddor, vilka äro flyttbara. De ha stora kamel- och fårhjordar och ombesörja karavanhandeln mellan inlandet och kusten. Styrelsen är patriarkalisk. I Britt. Somaliland styra S. helt sig själva efter ett uppror 1899.

Soma'lilandet, stor halvö i Afrika, mellan Adenviken i n. och Indiska oceanen i s.ö., vid Kap Guardafui bildande världsdelens östligaste punkt. S. är till större delen ett platåland med vidsträckta stäpper. Hett, särskilt i det inre av S. regnfattigt klimat. Huvudnäring boskapsskötsel. Befolkningen utgöres huvudsakl. av nomadiserande somalier (se d. o.); vid kusten bo en del araber. Det inre av S. tillhör Abessinien. Kustområdena delas mellan Italien (se Italienska Somaliland), Frankrike och Storbritannien. Franska Somaliland, fr. *Côte Française des Somalis*, förvärvat successivt på 1880-t., omfattar 22,000 kvkm. 65,000 inv.; huvudstad Djibuti. Brittiska Somaliland, eng. *Somaliland Protectorate*, upprättat 1884, omfattar 176,000 kvkm. 340,000 inv.; huvudstad Berbera.

So'mbart, Werner, f. 1863, tysk sociolog och ekonomisk historiker, 1890 prof. i Breslau och sedan 1906 i Berlin. S:s huvudarbete är *Der moderne Kapitalismus* (urspr. i 2 bd, 1902, utvidgad uppl. i 6 dlr, 1916—27), en monumental framställning av den kapitalistiska hushållningens uppkomst, utveckling och struktur. Av hans rika produktion märkas vid. *Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert* (1896) och *Der Bourgeois* (1913). Från början nära ansluten till Marx och den materialistiska historieuppfattningen, har S. senare avlägsnat sig därifrån.

Sombre'ro (sp., hatt, av *sombra*, skugga), mjuk, bredskyggig hatt.

Some. 1. Måns Svensson S., d. omkr. 1570, krigare, riksråd, jämte Peder Skram befälhavare över den svenska flottan under Grevefejden, besegrade den lübska flottan i Lilla Belt 1535. 1565—67 var S. ståthållare på Kalmar slott. — 2. Krister S., krigare, 1611 ståthållare på Kalmar slott, vilket han under Kalmarkriget utlämnade till danskarna. Förräderiet har ansetts bero på personlig ovilja mot Karl IX.

Somerset [sə'mməsət]. 1. Engelsk ätt, till vilken hört bl. a. lord Raglan (se d. o.). — 2. Engelsk adelstitel, buren bl. a. inom ätten Seymour, bland vars medlemmar märkes Edward Seymour, earl of Hertford och hertig av S., f. omkr. 1506, d. 1552. Ss. svåger till Henrik VIII blev han 1547 ss. "protektor" under sin systerson Edvard VI:s minderårighet Englands ledande man. Ivrig protestant, väckte han genom sina hänsynslösa kyrkliga reformer häftig opposition och avsattes 1550. 1551 anklagad för högförräderi, avrättades S. f. å.

Somersetshire [sə'mməsətsjə], grevskap i s.v. England, vid Bristolkanalen. Jordbruk och boskapsskötsel; kolfält. 470,000 inv. Huvudstad Taunton.

Somerville [sə'mməvill], förstad till Boston, Massachusetts,

n.ö. För. Stat. Slakteri- o. a. industri. 100,000 inv.

Something is rotten in the state of Denmark [sə'mmthing iȿ rå'ttn inn dhə stejt åvv de'nnmak], eng., citat ur Shakspeares Hamlet, enl. Hagbergs övers.: "I danska staten någonting är ruttet" (enl. en nyare hypotes: "Det är något sjukt i prinsens av Danmark tillstånd"). S. användes ofta (spec. i förk. form: *something rotten* l. *there is something rotten* [dhär iȿ], "det är något ruttet") i bet.: något är "sjukt", "misstänkt" (t. ex. i ett lands l. företags angelägenheter.

Sommar, Magnus, prelat, biskop i Strängnäs 1522. På Västerås riksdag 1527 sökte S. medla mellan konungen och oppositionen. Han förblev emellertid den katolska läran trogen och tvangs 1536 att nedlägga sitt ämbete.

Sommargyllen, se Barbarea.

Sommarhyll, se Sambucus.

Sommarin, Emil, f. 1874, nationalekonom, 1919 prof. i Lund. S:s produktion omfattar arbeten i ekonomisk historia (bl. a. *Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801—1914*, 1917) samt teoretisk och praktisk nationalekonomi (*Vår ekonomi och politik*, 1912, *Ekonomilära*, 2 bd, bearbetad uppl. 1923). S. har även medarbetat i kommittéer och ägnat sig åt populär föreläsningsverksamhet.

Sommarmånad, se Juni.

Sommarraps, se Brassica.

Sommarrost, se Rostsvampar.

Sommarsjuka, sjukdom hos nötkreatur, beror på en blodparasit, *Piropla'sma bige'minum*, som åstadkommer sönderdelning av de röda blodkropparna, vilkas färgämne övergår i urinen (blodpinkning, blodstallning). Övriga symtom äro feber och stor mattighet, diarré, sedan vanl. hårdnackad förstoppning. I lindrigare fall kan förbättring inträda redan efter 3—4 dygn, svårare fall leda ofta till döden inom 5—7 dygn; dödligheten uppgår till omkr. 25 %. Genomgången sjukdom, även lindriga fall, ger i regel immunitet. Smittan överföres endast genom fästingar, och S. förekommer därför blott under sommaren och särskilt vid bete i lövrika och sanka hagar. S. är stationär på vissa orter (enzootisk) och förekommer i Sverige mest i Östergötl., Jönköp., Älvsb., Södermanl., Örebro och Kristianst. l. *Behandling*: kininsulfat, 10—15 gr. per dag 3—4 dagar, trypanblått, som i 1 %-ig lösning insprutas direkt i blodet, samt serumbehandling.

Sommarsolstånd, se Solstitier.

Sommarspor, se Rostsvampar.

Somme [såmm]. 1. Flod i n. Frankrike, upprinner i dep. Aisne, mottager bl. a. Avre (från v.) och utfaller i Engelska kanalen. S. är delvis kanaliserad och förenas genom kanaler med Schelde och Oise. 245 km. — Slaget vid S. 1916 är benämning på en serie större stridshandlingar under juli—nov., då de allierade genom ett flertal stora anfall sökte genombryta den tyska fronten på ömse sidor om S. Det direkta resultatet blev en intryckning av tyska fronten på högst 14 km:s djup. Anfallsfronten var urspr. omkr. 40 km. Förlusterna ha uppskattats till omkr. 400,000 engelsmän, 330,000 fransmän och 600,000 tyskar. — I Somme-området utkämpades vidare omfattande strider 1918, dels

under den stora tyska offensiven i mars, dels under de allierades offensiv i aug. på fronten Soissons—Arras. — 2. Departement i n. Frankrike, kring S. 1. Jordbruk och textilindustri. 450,000 inv. Huvudstad Amiens.

Sommelius, Gustav Lorentz, f. 1811, d. 1848, skald under sign. Beppo, officer, fallen som frivillig i dansk-preussiska kriget, framträdde i diktsamlingarna *Vallmoknoppar, plockade på steppen af Beppo* (1846) och *Silhouetter, klippta i papp, samlade af doktor Dulcamara* (s. å.) som en lidelsefull men ofta bombastisk lyriker, vilken frossar i sinnlighet och dödsmotiv.

Sommen [so'm-], insjö i Östergötl. l., i v. nående in i Jönköp. l., varest Romanäs sanatorium ligger vid dess strand. Med sin rikedom på öar och vikar erbjuder sjön vackra naturscenerier. Svartån genomflyter S. och bildar dess avlopp till Roxen. 126 kvkm.

So'mmerfeld [-fällt], Arnold, f. 1868, tysk fysiker, prof. vid tekniska högskolan i Aachen 1900, vid univ. i München 1906, har kraftigt bidragit till kvantteorins utveckling, formulerat kvantvillkor och förklarat bl. a. de vätelika spektras finstruktur.

Somnambuli'sm (av lat. *so'mnus,* sömn, och *ambula're,* vandra omkring), beteckning dels på egentlig sömngång, dels på vissa spontana l. genom hypnotisk suggestion framkallade tillstånd, vid vilka det liksom vid egentlig sömngång rör sig om sällsamma tillstånd av partiell medvetenhet l. rentav personlighetsklyvning. Dessa tillstånd torde knappast kunna motsvaras av annat än partiell hjärnverksamhet, varvid alltså vissa delar av hjärnan skulle vara i verksamhet, andra sovande. Anmärkningsvärd är den vid de somnambula tillstånden skeende avkopplingen av vissa sinnesintryck (somnambulen känner t. ex. icke smärta), under det att syn, hörsel och lukt äro vakna. — Sömngång kallas numera vanl. noktambuli'sm (av lat. *nox,* natt), och beteckningen S. reserveras för de övriga formerna. Egentlig sömngång, som är vanligast hos barn och ungdom, yttrar sig vanl. blott i ett tämligen planlöst kringvandrande under sömnen med utförande av meningslösa och likgiltiga handlingar. Stundom handlar sömngångaren dock mera planmässigt och komplicerat, ehuru nästan alltid ändock meningslöst. Allbekant är hans säkerhet vid balansering etc. Icke alltid är minneslösheten för det passerade fullständig. Oftast förebådar sömngång i barndomen kommande nervsjukdom. — Vid svårare fall av hysteri förekomma, sällsynt, spontant uppträdande drömlika tillstånd, under vilka den sjuke är medveten om allt i sitt vanliga liv; däremot kan han i normalt tillstånd icke erinra sig vad som förefallit i det somnambula. Det kan uppstå en formlig personlighetsfördubbling. — Framkallad S. är tillståndet vid djup hypnos; försökspersonen befinner sig i ett tillstånd av ytterligt stegrad suggestibilitet, står i en speciell ”rapport” med hypnotisören och är särskilt mottaglig för av honom givna befallningar och ingivna föreställningar. En somnambul kan ofta förmås att yppa saker om sig själv l. andra, som han i vaket tillstånd aldrig skulle yppa. Han kan dock icke förmås till vilken handling som helst. Personligheten sätter även i det somnam-

bula tillståndet en gräns för suggestibiliteten. Se även Clairvoyance och Stigmatisering.

Somnole'ns (av lat. *so'mnus*, sömn), slöhet, dåsighet. — Somnole'nt, dåsig (se Koma).

Son, se Ganges.

Sona'nter (av lat. *so'nans*, tonande), en nu i språkvetenskap och fonetik vedertagen benämning på självljud, d. v. s. de språkljud, som utgöra den kärna i en stavelse, kring vilken ev. dennas övriga ljud gruppera sig ss. konsonanter (medljud). Oftast är S. ur bildningssättets synpunkt en vokal, t. ex. i *skarp*, *vil-sam*, stundom en konsonant, t. ex. *l*, *n* i *handel*, *vatten* (med ej uttalat *e*). Jfr Konsonanter, Vokaler och Stavelse.

Sona't (ital. *sonata*, av *sonare*, ljuda), vanl. tre l. fyrsatsigt musikstycke för ett l. två instrument (t. ex. violin och piano). Första satsen, i regel i snabbt tempo, är uppbyggd efter ett symmetriskt schema (sonatform) med ett inledande huvudtema i styckets tonart, som efterföljes av ett andra tema (sångtema) i annan tonart (vanl. dominant- l. parallelltonarten). I satsens andra repris vidtager en bearbetning i växlande tonarter av styckets temata (genomföring), varefter följer en upprepning av dessa i huvudtonarten, ofta avslutad av en coda. Andra satsen (andante, adagio o. s. v.) och den tredje (menuett, scherzo o. s. v.), om sådan finnes, äro som oftast av en enklare struktur än den första (liedform, variationer m. m.). Sista satsen (final) uppbyggd likt den första l. i formen av rondo, variationer, fugor m. m., föres vanl. i hastigt tempo. — S., vars formprincip (satssammanhang och formbyggnad) är gällande även för symfonier, trios, kvartetter m. m., anger från början av 1600-t. ett flerstämmigt instrumentalstycke (motsatsen var canta'ta, sångstycke) men utbildades senare i solistisk besättning och erhöll från mitten av 1700-t. sin nuv. gestaltning. — Sonati'n, mindre, vanl. mera lättspelt sonat.

Sonck, Lars, f. 1870, finländsk arkitekt, professor, en av de främsta banbrytarna för de nya idéer, vilka vid sekelskiftet gjorde sig gällande inom finländsk arkitektur (se Finländsk konst sp. 7). I en stil som kännetecknas av robust monumentalitet, har han bl. a. uppfört Hypoteksföreningens hus, Börshuset och Berghälls kyrka i Helsingfors.

Sond (fr. *sonde*, trol. av lat. *subunda're*, dyka ned), instrument av metall, kautsjuk l. glas, avsedda att införas i normala l. sjukliga hålrum i kroppen, ss. i urinröret (kallas vanl. kateter, se d. o.), i magsäcken (se Magpumpning), i sårkanaler, fistlar m. m., dels för att vidga förträngningar, dels för undersökning genom det motstånd S. möta l. genom att med desamma upphämta flytande innehåll. S. äro solida, vanl. försedda med en knopp i ändan för att mindre lätt göra skada, l. ränn- l. rörformade.

Sondén. 1. Per Adolf S., f. 1792, d. 1837, litteraturhistoriker, präst, komminister i Klara församl. i Sthlm 1833. S., som i Uppsala tillhörde det nyromantiska kotteriet, bearbetade Hammarskjölds Svenska vitterheten (1833) samt utgav en uppl. av Bellmans skrifter (6 bd, 1835—36). — 2. Karl Ulrik S., f.

1802, d. 1875, den föreg:s broder, överläkare vid Danvikens hospital 1847—62, medicinalråd 1858—74. S. lade grunden till den moderna behandlingen av sinnessjuka i Sverige.

Sonde'ra, undersöka med sond; utforska, höra l. känna sig för.

So'ndershausen [-hao'sen], stad i Thüringen, förr huvudstad i furstendömet Schwarzburg-Sondershausen. 10,000 inv.

Sone, se Söne.

Sone'tt (ital. *sonetto*, av *sono*, klang), eg. klingdikt, en versform, som spelat en viktig roll i lyrikens historia. S. utgöres av fjorton i regel elvastaviga verser (vanl. fem jamber med en överskjutande stavelse), uppdelade i fyra strofer, de två första (kvadernarerna) om vardera fyra rader, de bägge senare (terzinerna) om vardera tre rader. Rimflätningen torde urspr. ha varit *abab abab cdc dcd* men har sedan växlat inom resp. kvadernarerna och terzinerna. — S. utbildades under 1200-t:s första hälft i s. Italien (främst på Sicilien) ur en provensalsk versform. Den erhöll med Dante och Petrarca två representanter, vilka länge betraktades som oöverträffliga. Under inflytande från det romerska epigrammet uppkom under 1500-t. en ännu ofta gällande fordran på epigrammatisk upplösning av S. Med renässansen införd i de flesta europeiska länders litteratur, upplevde S. med nyromantiken en ny blomstring. Den främste svenske företrädaren för S. är Snoilsky. Ex.:

Sonetten vandrar lekande men värdig
och elvastavig fram i fjorton rader.
Man ansett har Petrarca för dess fader.
Nu är den första kvadernarien färdig.

Den andra börjar. Fortsätt den ihärdig!
Och fast dig locka rim i myriader,
de samma rim du åter måste ha där.
och det är svårt, om icke Febus lär dig.

Nu komma två terziner med på slutet.
Vad de ha där att göra, ej du fråge,
men lär att fläta de sju skilda sätten!

Så blir det hela vackert sammangjutet,
och under rimmens konstigt välvda båge
går fullväxt fram den klingande sonetten.
(Böttiger: Sonetten beskriver sig själv.)

Sonfjället, Sånfjället, fjällparti, beläget s. om Ljusnan ung. mitt i Härjedalen, omfattande sex toppar (den högsta 1,277 m. ö. h.). 1910 gjordes en del av S. till nationalpark (se d. o.).

Song-koi, flod i Bortre Indien, flyter från prov. Yünnan, Kina, genom n.ö. Franska Indo-Kina till Tonkingviken. Segelbar i nedre loppet. 800 km.

So'nika (av fr. *sonica*, just i detsamma), helt enkelt, utan vidare.

So'nne, Jörgen, f. 1801, d. 1890, dansk målare. S. utbildades vid konstakademin i Köpenhamn samt hos v. Cornelius i München. I freskofrisen utanpå Thorvaldsens museum (1846—48) har han lyckligt förenat den tyska skolans monumentalitet med älskvärd dansk berättarkonst.

Sonni'no, Sidney, f. 1847, d. 1922, baron, italiensk politiker, led. av deputeradekammaren 1880, senator 1920. Ss. finans- och ekonomiminister i Crispis andra ministär 1893—96 reorganiserade S. det korrumperade bankväsendet. Han var chef för kortlivade ministärer 1906 och 1909—10. Tidigare anhängare av trippelalliansen, genomförde han ss. utrikesminister 1914—19 Italiens anslutning till ententemakterna 1915 och var sedan en energisk förespråkare för Italiens krav på landförvärv i enlighet med de löften, som givits i Londonfördraget 1915 (jfr Italien sp.

Sonfjället.

1610). Han kom på fredskonferensen i Paris i skarp konflikt med Wilson på grund av dennes opposition mot Italiens adriatiska planer och avgick kort därefter.

Sonome'ter (av lat. *so'nus*, ljud, och grek. *metrei'n*, mäta), akustiskt instrument, liknande monokordet, med en l. flera strängar.

Sonor [-nå'r] (lat. *sono'rus*), klangfull. Jfr Sonoritet.

Sonora [-nå'ra], stat i n.v. Mexiko, vid Californiaviken. Jordbruk; stora malmfyndigheter. 198,471 kvkm. 280,000 inv. Huvudstad Hermosillo. — Sonoragruppen, indiansk språkgrupp (se Indianer sp. 1297).

Sonorite't (jfr Sonor), klangfullhet. — *Språkv.* S. åsyftar inom akustik och fonetik graden av ljuds hörbarhet, spec. vid inbördes jämförelse under konstanta undersökningsvillkor. Mest sonora äro vokalerna (inom dem en serie från *a* till *i*), därefter följa *l*-, *r*-ljud, nasaler, tonande frikativor (t. ex. *j*, *v*) etc. Minst sonora äro de tonlösa explosivorna (*k*, *p*, *t*). Jfr Stavelse.

Sonstorp, gods och f. d. järnbruk i Hällestads skn, Östergötl. l. Den stora huvudbyggnaden uppfördes 1792.

Soochow, se Suchou.

Sookanalen [so'-], se Sault Sainte Mariekanalen.

Soolbad [så'lbat], se Brunns- och badorter sp. 660.

Soop [sop], adlig ätt, varav två friherrliga grenar utdogo resp. 1700 och 1711. Mest bekant är Erik S., f. 1592, d. 1632, överste för Västgöta ryttare. S. avgjorde träffningen vid Dirschau 1627. Traditionen om att han skall ha räddat Gustav II Adolfs liv i slaget vid Stuhm 1629 är säkerligen falsk.

Sophia, annan form för Sofia.

Sophiahemmet, se Sjukvård tab. II och Sjuksköterskor.

Sophie [-fi'], fr. och ty., Sofia.

Sopor, se Renhållning.

So'por, lat., djup sömn. — Adj.: soporö's (se Koma).

Sopp (eg. dialektal form för *svamp*), se Rörsoppar.

Soppsköldpadda, se Havssköldpaddor.

Sopra'n (av ital. *soprano*, öv-

Sorbus suecica.

re, högst), sopranstämma, den till tonläget högsta stämman i sång, förekommer hos kvinnor samt hos gossar före målbrottet. Stämomfånget, som växlar, rör sig ungefär mellan c^1 och f^3 (l. $fiss^3$; jfr Oktav). En djupare S. (f eller a—f^2 eller a^2) kallas mezzosopran.

Sora'cte, antikens namn på Sora'tte, berg i Latium, Italien, 40 km. n. om Rom. 690 m. ö. h.

Sora'nos från Efesos, grekisk läkare under 2:a årh. e. Kr., den ledande auktoriteten för c:a 1,500 år framåt i fråga om förlossningskonst, kvinno- och barnsjukdomar.

So'rber, se Slaver sp. 981. Jfr även Slaviska språk.

So'rbet (av arab. *sjerbet*, dryck), turkisk dryck av citronsaft, russin, socker m. m.; även glace, i vilken vin l. likör ingår.

Sorbi't. *Kem.* Sexvärd alkohol, som förekommer i rönnbär och vid oxidation ger druvsocker. — *Metall.* Se Stål.

Sorbonne [-bå'nn], benämning på Parisuniversitetets filosofiska och naturvetenskapliga fakulteter jämte några andra undervisningsanstalter. S. leder sitt ursprung från det teologiska kommunitet, som 1253 grundades av Robert de Sorbon, Ludvig den heliges biktfader. Från 1500-t. blev S. benämning på teologiska fakulteten i Paris i dess helhet. S. upphävdes 1792 men återupprättades 1808. Det var sedan dess ej längre enbart teologiskt, och efter skilsmässan mellan stat och kyrka 1905 finnes ingen teologisk fakultet. — S. var tidigare inrymt i ett stort, av Jacques Lemercier på Richelieus initiativ uppfört byggnadskomplex. Av detta kvarstår numera i ursprungligt skick endast den vackra, 1635—56 uppförda Sorbonnekyrkan (se ill. till Fransk konst sp. 577). Själva universitetsbyggnaden ombyggdes fullständigt 1884—89 av H. P. Nénot. I det inre märkes den s. k. stora amfiteatern med fresker av Puvis de Chavannes.

Sorbo's, se Socker sp. 1128.

So'rbus, växtsläkte (fam. *Rosa'ceae*), ofta inräknat i släktet *Py'rus* (jfr Päronträd och Äppleträd). Hithörande äro träd l. buskar med skenfrukter av samma typ som äpple och päron fast mycket mindre. *S. aucupa'ria*, rönn, med parbladiga blad, vita blommor i kvastlika blomställningar och röda, mycket sura frukter (rönnbär), är allmän i skogsdungar o. d. över hela Sverige. *S. sue'cica*, oxel, med grunt flikiga, under gråludna blad, vita blommor och röda, mjöliga, något söta frukter, är rätt allmän i s. och mell. Sverige i ängsbackar o. d.; odlas ofta. Sällsynta äro *S. a'ria*, vitoxel, med hela, sågade, under vitludna blad, och *S. fe'nnica*, rönnoxel, med nedtill parbladiga, upptill grunt flikiga

blad. Blommorna av rönn och oxlar ha stark, frän lukt och besökas av flugor. Frukterna förtäras av fåglar, vilka sprida fröna; för människan äro de av ringa värde ehuru ätliga. Virket är hårt och värdefullt för slöjd.

Sorby [så'bi], Henry, f. 1826, d. 1908, engelsk geolog, grundade den mikroskopiska tekniken för petrografiska och metallografiska undersökningar (se Metallografi och Petrografi).

So'rdavala, fi. *Sortavala,* stad i Viborgs l., Finland, vid Ladoga. Grekisk-katolsk ärkebiskop. Betydande handel. 4,000 inv. — Anlagt 1643, drev S. omfattande svensk-rysk transitohandel, tills det förstördes av ryssarna 1705.

Sordi'n (ital. *sordina,* av *sordo,* stum), se Dämmare. — S. användes ofta bildligt: lägga S. på, dämpa (t. ex. en glad stämning).

Sore'die, se Lavar.

Sorel [-rä'll]. 1. Agnès S., f. omkr. 1422, d. 1450, Karl VII:s av Frankrike älskarinna. Den stora politiska betydelse och det välgörande inflytande över konungen, som traditionen velat tillägga S., har av forskningen betvivlats. Fouquets (se ill. till d. o. sp. 435) madonnabild återger S:s drag. — 2. Albert S., f. 1842, d. 1906, fransk historiker, prof. vid École libre des sciences politiques 1872, led. av Fr. akad. 1894. S:s huvudverk är *L'Europe et la révolution française* (8 bd, 1885—1904), i vilket han belyser de europeiska makternas ställning till franska revolutionen och betonar kontinuiteten i utrikespolitiken mellan l'ancien régime och revolutionsepoken. — 3. Georges S., f. 1847, d. 1922, fransk publicist, syndikalismens främste teoretiker. S:s förnämsta arbete är *La décomposition du marxisme* (1908). S. gav det teoretiska underlaget för ”direkt aktion” i sina försök att skapa ”en proletariatets teori”. S. har utövat ett starkt inflytande på syndikalismen i Italien, där hans läror givit upphov till en särskild riktning under namn av ”sorelism”. — 4. Cécile (eg. Céline) S., f. 1875, fransk skådespelerska, anställd vid Théâtre-Français, gift 1926 med greve de Ségur. S. har med utomordentlig teknik och karaktäriseringskonst framträtt inom den moderna franska repertoaren.

Sorge [ßå'rrge], Reinhard, f. 1892, d. 1916 i världskriget, tysk diktare, en av föregångarna till den tyska expressionismen, har bl. a. skrivit dramat *Der Bettler* (1912).

Sorgebruk, bruk, som vid dödsfall iakttagas av närstående efterlevande ss. symboliska uttryck för saknaden. De inom den västerländska civilisationen mest genomgående S. äro sorgklädseln (vanl. svart med inslag av vitt) samt blomsterhöljningen av båren. På primitivare stadium ha S. vanl. rituell karaktär. Ofta avse de att förjaga de dödas andar, så t. ex. seden hos vissa indianstammar att med käppar slå på dödsrummets väggar l. den sibiriska seden att kasta en glödande sten efter liktåget. Även andra S., vilka kunde te sig ss. direkta uttryck för sorg, torde från början vara framsprungna ur fruktan l. vördnad för den döde och tecken på ett slags ceremoniell dödskult (se d. o.). Sålunda torde fastan urspr. bero på föreställningen, att allt i den dödes närhet blivit tabu. Att beströ huvudet l. hela kroppen med stoft och aska har, liksom seden att

Vattensork. Totallängd 27,5—31 cm.

helt l. delvis beslöja sig, eg. till syfte att göra sig oigenkännlig för den döde o. s. v.

Sorgenfri, kungligt lustslott n. om Köpenhamn, uppfört 1705 av fransmannen F. Dieussart.

Sorgespel, se Drama.

Sorgmantel, se Nymphalididae.

Sorgmyggor, *Lycorii'dae,* en fam. mycket små Tvåvingar, av vilka vissa arter ha svartkantade vingar (därav namnet). Larverna leva i multnande växtdelar, svampar o. d. Larverna av t. ex. *Lyco'ria milita'ris* företa stundom vandringar i långa, tätt slutna tåg, vilka kallas härmask, bo- l. ormdrag och vilka folktron förr tillade olika varslande betydelse.

Soria [så'-], provins i Gamla Kastilien, n. Spanien, kring övre Duero. Fåravel och skogsbruk. 150,000 inv. Huvudstad med samma namn.

Sori't (av grek. *sori'tes,* hög), se Slutledning sp. 1016.

Sorkdjur, *Micro'tinae,* en underfam. Råttdjur med tämligen klumpig kropp, relativt brett huvud, svagt utvecklade ytteröron och vanl. kort svans. Huvudsakl. växtätare, ofta skadedjur. Vattensorken, *Arvi'cola terre'stris,* är brun till svart. Europa, Asien; allmän i Sverige vid l. i vatten l. på ängsmark, där den gräver gångar och uppkastar jorden i små högar. — Åkersorken, *Micro'tus agre'stis,* är ovan gråbrun, under gråaktig. Kroppens längd 11—13 cm., svansens 3—4,5 cm. Allmän i Sverige. — Mellansorken, *Microtus ra'tticeps,* är ovan mörkt gråbrun, under grå. Längd 13—13,5 cm., svans c:a 5 cm. Huvudsakl. i Lappland. — Till S. höra bl. a. även lämlar och rödsorksläktet.

So'rma, Agnes, f. 1865, d. 1927, tysk skådespelerska, uppträdde särskilt under 1890-t. i Berlin med stor framgång i Ibsen- och Hauptmannroller. Berömd bl. a. som Nora i Ett dockhem.

Soroba'bel, se Serubbabel.

Sorre'nto, stad i Kampanien, Italien, berömd för sitt natursköna läge vid Neapelbuktens sydsida. Ärkebiskopssäte. 7,000 inv.

Sorsele, socken i Västerb. l., pastorat i Luleå stift. 4,925 inv. — Jfr Inlandsbanan.

Sort (fr. *sorte*), art, slag; inom elementarmatematiken brukligt ord för enheter (för vikter, längder, priser m. m.). — *Lantbr.* Se Systematik. — Sorte'ra, indela l. ordna efter sorter; lyda (under). — Sorte'rad, mångsidigt försedd.

So'rtavala, se Sordavala.

Sorte'ring, se Anrikning.

Sortie [-ti'], fr., utgång, utträde (t. ex. från scenen).

Sortime'nt (ital. *sortimento,* eg. ordnat efter olika sorter), urval, varulager. — *Skogsv.* Se Virkessortiment. — Sortimentsbokhandel, bokhandel med minutförsäljning av från förläggare i kommission l. i fast räkning erhållna böcker (se Bokhandel sp. 209).

Sorunda, socken i Sthlms l., jämte Torö pastorat i Strängnäs stift. S. omfattar Södertörns s.v. del. 2,880 inv. — Medeltida gråstenskyrka med bl. a. två sen-

Sorö akademi.

medeltida altarskåp samt Erik Flemings gravmonument, utfört av N. Millich (se ill. till d. o.).

So'rö. 1. Amt i Danmark, på s.v. Själland. 1,480 kvkm. 115,000 inv. — 2. Stad i S. 1. Säte för amtman. 2,800 inv. — S. har uppvuxit kring Sorö kloster och Sorö akademi. Klostret grundades vid 1100-t:s mitt av Hvidesläkten, organiserades av Absalon som cistercienskloster och var under medeltiden en betydande kulturhärd. Kyrkan, som är Danmarks största klosterkyrka, uppfördes av tegel under 1100-t:s senare del och genomgick en omfattande restaurering 1861—71. Absalon ligger begraven i kyrkan, som är rik på historiska minnesmärken. — 1584 grundades i S. en högre undervisningsanstalt, som 1623 utvidgades med en av många furstesöner besökt "ridderlig akademi". Efter en nedgångstid reorganiserad omkr. 1750, bl. a. på grundval av donation av Holberg, upphörde akademin ss. sådan 1793. Dess namn är nu knutet till ett högt ansett läroverk med till stor del internatelever. Dess nuv. byggnadskomplex uppfördes 1822—27.

Sosen, Mori, f. 1747, d. 1821, japansk målare. S. verkade särskilt som djurmålare och återgav sina motiv med skarp iakttagelse- och karaktäriseringsförmåga.

Sosnowiec [-vi'ttse], stad i dep. Kielce, s.v. Polen. Betydande industri (ullkamgarn). I närheten stenkolsgruvor. 85,000 inv.

Sostenuto [-no'tå], ital., uthållet.

Sot (etym. besläktat med *sjuk*), sjukdom (spec. i sms., t. ex. bleksot). — Sotdöd, död på sjukbädden (på sotsäng).

Sot (trol. etym. besläktat med *sitta*; eg. vad som satt sig fast), finfördelat kol, som uppstått vid ofullständig förbränning av organiska substanser. Jfr Kimrök.

Sot, se Sotsvampar.

Sotare, strömming, halstrad på spis l. över öppen eld (strax före l. efter halstringen lagd i starkt salt vatten).

Soteld, antändning och förbränning av det i eldstäder, rökrör, rökkanaler l. skorstenar befintliga sotet. Genom den intensiva hettan framkallar S. lätt sekundärbrand av olika slag, ss. trossbottens-, tak-, vinds-, källarbrand o. s. v.; genom gnistor och sotklumpar kan elden spridas till omgivningen. S. förebygges genom regelbundna sotningar. Släckning av S. sker medelst vatten i ringa mängd; användande av svavel är förkastligt.

Sothöna. Längd 36—45 cm.

Sotenäs härad i Sunnervikens domsaga, Göteb. l., omfattar socknarna Malmön, Kungshamn, Smögen, Askum, Tossene, Bärfendal.

Sotholms härad och tingslag i Södertörns domsaga, Sthlms l., omfattar socknarna Sorunda, Västerhaninge, österhaninge, Tyresö, Dalarö, Nämdö, Ornö, Utö, Muskö, ösmo och Torö samt Nynäshamns köping.

Sothöna, *Fu'lica a'tra,* en art Sumphöns med kort, kraftig näbb. övernäbben bildar baktill en sköldformig, vit pannplåt. Spec. framtårna ha breda simflikar. Näbb vit, huvud och hals svarta, rygg gråsvart, undersida grå. Europa, Asien, n. Afrika; allmän i s. och mell. Sverige vid vassrika sjöar. Allätare. Skicklig simmare och dykare. Häckar bland vass. Ägg 7—14, ljust gulgråa, svartprickiga. Flyttfågel.

So'tisperioden (av *Sopt* l. *Soth,* egypt. namnet på Sirius), hos egypterna period om 1460 år, efter vars förlopp årstiderna åter begynte vid samma datum. Då årets längd räknades till 365 dagar, d. v. s. (ung.) 6 tim. mindre än den verkliga, blev förskjutningen på 1460 år 8,760 tim. = 365 dagar. Jfr Egypten sp. 756.

Sotkorn, se Sotsvampar.

Sotningsväsen. S:s uppgift är att genom sotning förebygga soteld och annan fara, ss. inrökning, kolos, explosion och sekundärbrand, att i samband med sotningsarbetet söka utröna, huruvida å eldstäder och rökgångar finnes felaktighet, som kan medföra eldfara, samt att följa byggnadsföretag och därvid tillse, att rökgångar, eldstäder m. m. bli författningsenligt och lämpligt utförda. Brandstadgan 15 juni 1923 innehåller detaljerade bestämmelser om S:s organisation, vilka kompletteras genom i orternas brandordningar införda föreskrifter.

Sotsvampar, brandsvampar, *Ustilagi'neae,* svampar, tillhörande *Basi'diomyce'tes.* Alla S. äro parasiter på högre växter, ehuru de till en tid kunna fortleva som saprofyter. Deras mycelium genomdrager hela värdväxten l. endast delar av densamma. I bestämda delar, t. ex. fruktämnen, ståndarknappar, blad, stamdelar l. rötter, bildas genom myceliets uppdelning sporer (klamydosporer), vanl. i stor mängd och mörkfärgade, så att en sotliknande massa uppstår. I samband därmed uppkomma ofta ansvällningar och missbildningar av växtdelen. Då klamydosporerna gro, bildas ett promyce'l (basidie), som består av en kort rad av celler, vilka på sidorna avskilja konidier, l. av en enda cell med konidiealstring i spetsen. Från konidierna l. stundom direkt från klamydosporen utväxer ett nytt mycelium. — Bland S. finnas åtskilliga av de

viktigaste sjukdomsalstrarna hos våra kulturväxter, speciellt sädesslagen. Sålunda angripes råg av stråsot, stråbrand (*Tuburci'nia occu'lta*), som i strå och blad bildar strimformiga, uppbristande sporsamlingar och vållar missbildning av hela plantan. Vete angripes bl. a. av stinksot, stinkbrand l. brunsot, *Tille'tia tri'tici*, som förvandlar det inre av vetekornet till en likt sillake stinkande, svartbrun spormassa, sammanhållen av ett tunt hölje ("sotkorn", "brandkorn"); vid. av flygsot (*Ustila'go tritici*), som förvandlar hela småaxen till en sotmassa, vilken redan före skörden sönderfaller, så att av veteaxet endast axspindeln återstår. Korn angripes av en liknande sotart, kornflygsot (*Ustilago nu'da*), samt av hårdsot l. hårdbrand (*Ustilago ho'rdei*), vilken kännetecknas av fasta, först vid tröskningen sönderfallande sotkorn. Även havren är värdväxt för två sotarter: flygsot, naket sot (*Ustilago ave'nae*), och täckt havresot, täcksot, (*Ustilago le'vis*), vilka i huvudsak överensstämma med motsvarande arter hos kornet. Strimsot, giftsot (*Ustilago longi'ssima*), som bildar sotstrimmor i bladen av *Glyce'ria*-arter, är i färskt tillstånd giftig, och förtärande av infekterat gräs medför ej sällan svåra sjukdomsfall, t. o. m. dödsfall, hos kreatur. Giftig är även den bl. a. i Syd-Europa uppträdande *Ustilago may'dis*, som i majskolvar bildar sotblåsor av ända till ett barnhuvuds storlek. En annan viktig sotart är löksot (*Tuburci'nia ce'pulae*) hos purjo-, röd- och andra lökarter. — Sädesslagens

Sotsvampar. Fr. v. Stinksot hos vete jämte sotkorn (hela och krossade). — Flygsot hos vete (med kvarsittande och avfallna småax). — Flygsot hos havre. — Hårdsot hos korn.

sotarter spridas med utsädet och bekämpas effektivt genom desinfektion av detta. Flertalet av dem förekomma i sporform utvändigt på sädeskornet och kunna oskadliggöras genom betning (jfr d. o. 5). Hos kornets och vetets flygsot är sädeskornet genomdraget av S:s mycelium, vilket härleder sig från infektion genom de redan vid blomningstiden kringflygande klamydosporerna. Dessa S. oskadliggöras genom upphettning till något över 50° C. med varmt vatten l. varm luft. Löksot, som vidmakthålles genom jordsmitta, bekämpas i Amerika med formalin i såraderna vid sådden.

Sotsäck, mullsäck, anordning för avskiljande av stoft ur masugnsgasen. S. består av en stor ficka av plåt, i vilken gasens hastighet blir så nedsatt, att de grövsta partiklarna kunna avskiljas. Där gasen skall användas som bränsle under ångpannor l. i motorer måste den renas synnerligen noga genom vattenbesprutning i gasledningarna.

Sotsäng, se Sot.

Sotti' (fr. *sotie*), en art av skådespel inom det franska medeltidsdramat, som särskilt utvecklades under 1400- och 1500-t. Egendomligt för S. är, att samtliga de spelande uppträda i narrdräkt. Innehållet är vanl. allegoriskt och satiriskt.

Sotti's (fr. *sottise*), dumhet, dumt yttrande.

So'tto voce [vå'tje] (ital., av *sotto*, under, och *voce*, röst), med halv l. dämpad röst.

Sou [so] (fr., av *solidus*, se d. o.), äldre franskt mynt, först i guld (under merovingerna), därefter i silver, sedan Ludvig XIV i koppar och lika med $^1/_{20}$ livre. Efter francens införande vanlig benämning på 5-centimesmyntet.

Soubise [sobi'ş], Charles de Rohan, prins av S., f. 1715, d. 1787, marskalk av Frankrike. Genom m:me de Pompadours inflytande fick han befälet över huvuddelen av den i Tyskland under Sjuåriga kriget opererande franska armén. Han saknade fältherretalang och led bl. a. nederlaget vid Rossbach 1757.

Soufflot [soflå'], Jacques-Germain, f. 1709, d. 1780, fransk arkitekt. S. studerade i Italien de antika byggnaderna, från vilka han tog förebilderna till sitt storverk, Panthéon i Paris (se Panteon), nyklassicismens förnämsta kyrkliga byggnadsverk i Frankrike.

Soulagera [solasje'-] (fr. *soulager*), lätta bördan för, lindra; trösta. — Subst.: soulagement [sv. utt. solasjema'ng].

Soult [solt], Nicolas, hertig av Dalmatien, f. 1769, d. 1851, marskalk av Frankrike 1804. S. avancerade under revolutionskrigen till divisionsgeneral. I de segerrika fälttågen mot Österrike och Preussen 1805—07 tog han ärofull del som armékårschef och avgjorde bl. a. slaget vid Austerlitz 1805. 1808—13 förde han överbefälet över de franska stridskrafterna i Spanien, vid Waterloo var han Napoleon I:s generalstabschef. S. beklädde ett flertal ministerposter under Ludvig Filips regering och var bl. a. ministerpresident i den främst av Guizot ledda regeringen 1840—47. Som strateg anses han oöverträffad bland Napoleons marskalkar.

Sounder [sao'ndə] (eng., av *sound*, ljud), se Telegrafi.

Souple'rat silke [sop-] (av fr. *souple*, smidig), se Silke.

Sousa [so'sa], John Philip, f. 1854, nordamerikansk tonsättare och musiker, grundade efter anställning som kapellmästare i amerikanska marinen en egen orkester, med vilken han företagit konsertturnéer i Gamla och Nya världen. Ss. tonsättare har S. främst blivit känd genom ett större antal marscher.

Sous-chef [sv. utt. so'sjäf], fr., underchef, avdelningschef.

Soutache [sota'sj], fr., smal, platt, vävd snodd, använd för klädningsgarnering.

Souterrain [soterä'ŋ; sv. utt. soterä'ng] (fr., av lat. *sub*, under, och *te'rra*, jord), källarvåning.

Southampton [saothæ'mmtən]. 1. County of S., officiella namnet på Hampshire, grevskap i s. England, omfattande ett fastlandsområde vid Engelska kanalen samt ön Wight. Betydande jordbruk och boskapsskötsel. 910,000 inv. Huvudstad Winchester. — 2. Stad, bildande eget grevskap, i S. 1, vid den innanför Wight belägna viken S. Water, som bildar en ypperlig naturhamn. 170,000 inv. — S. är en

viktig handels- och sjöfartsstad, främst bekant som Storbritanniens förnämsta passagerarhamn. Det är överfartsort till Frankrike och utgångspunkt för ett flertal transoceana linjer. 1925 utgjorde ankomna och avgångna fartygs sammanlagda nettotonnage 20,8 mill. ton. — S. leder sitt ursprung från angelsachsisk tid och var redan under medeltiden ett betydande handelscentrum. — 3. Se F o x k a n a l e n.

South Bend [saoth], stad i Indiana, För. Stat. Maskin- och automobilindustri. 70,000 inv.

Southend-on-Sea [saothe'nnd ånn si], stad, bildande eget grevskap, i grevsk. Essex, s.ö. England, vid Thames' mynningsvik. Betydande badort. 95,000 inv.

Southern Pacific Railroad, se P a c i f i c j ä r n v ä g a r.

Southey [sao'dhi], R o b e r t, f. 1774, d. 1843, engelsk författare, poëta laureatus 1813. S., vilken räknas till Sjöskolan (se d. o.), skrev i sin ungdom bl. a. talrika av samtiden högt skattade lyrisk-romantiska dikter (*Poems*, 1795; *Minor poems*, 2 bd, 1797—99), poetiska berättelser, det stora mytologiska eposet *Thalaba, the destroyer* (1801) samt skådespelet *Wat Tyler* (1794; tr. 1817) med stark revolutionär tendens. Senare blev S. en ivrig reaktionär och skrev strängt konservativa artiklar i Quarterly Review.

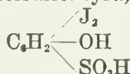
Southport [sao'thpåt], stad, bildande eget grevskap, i Lancashire, n.v. England, vid Ribbles mynningsvik. Betydande badort. 75,000 inv.

Sovereign [så'vvrin] (eng., suverän), Storbritanniens mynt-enhet, i guld, motsvarande 1 pound sterling i sedlar.

Sovje't, ry., råd (se A r b e t a r r å d, B o l s j e v i s m sp. 257 och R y s s l a n d sp. 1557).

Sovring, behandlingssätt för den ur gruvan kommande syltan (100—10 mm:s kornstorlek) och mullen (mindre än 10 mm:s kornstorlek), varigenom malmbitar skiljas från gråbergsbitar. Vid S. sker i motsats till förhållandet vid anrikning (se d. o.) ingen krossning av godset l. ock endast grovkrossning. Vid S. siktas godset, varefter större malmstycken vanl. utplockas för hand. Magnetisk S. sker på malmskiljare, roterande trummor med elektromagneter innanför manteln. Det magnetiska godset fastnar på trumman och kvarhålles under en viss del av rotationen, medan det omagnetiska glider över trumman och uppsamlas för sig. Våtsovring sker numera i sättmaskiner.

Sozojodo'l, antiseptiska preparat, bestående av natrium-, kalium-, zink- l. kvicksilversalt av dijodparafenolsulfonsyra,

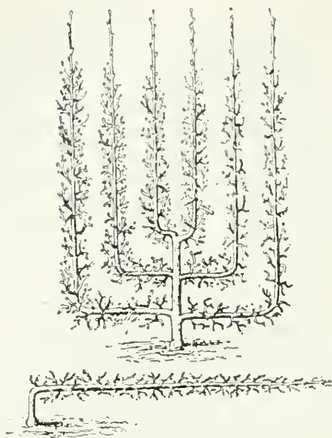
$C_6H_2\begin{cases}J_2\\OH\\SO_3H\end{cases}$

S. användes som sårmedel och mot syfilis (kvicksilversaltet).

Sozzini [såttsi'-], se S o c i n i a n e r.

sp., förk. för spalt, för spansk(t) och för species.

Spa, S p a a [spa], stad i prov. Liége, Belgien, s.ö. om Liége. S. är en av Europas mest besökta kurorter med starkt järnhaltiga källor. 8,000 inv. — S., som redan på 1500-t. var en besökt kurort, hade sin glansperiod på 1700-t. — I S. hölls 5—16 juli 1920 en konferens mellan Tyskland och de allierade, vilken fattade beslut ang. verkställande av Versaillesfredens bestämmelser om Tysklands avväpning men icke lyckades finna en plan för de tyska

Spaljé. Palmett (över) och kordong.

skadeståndsbetalningarna. Se vid. T y s k l a n d. *Historia.*

Spackelfärg (jfr S p a c k l a), smidigt oljekitt, berett av linolja och krita, med l. utan sickativ, och använt till utfyllning av sprickor, fogar och ojämnheter å träytor, vilka senare skola oljemålas.

Spackla (av ty. *Spachtel,* spatel), utjämna ytor med påläggning av spackelfärg, murbruk e. d.

Spada, se J a n z o n 1.

Spa'der (av ty. *Spaten,* spade), se K o r t s p e l.

Spadiciflo'rae, *Spathiflo'rae,* växtordning, tillhörande monokotyledonerna. Blommorna äro starkt reducerade samt samlade i kolvar, omgivna av ett hölster. Hit höra familjerna *Ara'ceae* och *Lemna'ceae.*

Spa'hi (av pers. *sipahi,* krigare), benämning på det infödda rytteri, som fransmännen uppsatt i Algeriet; fordom även på vissa turkiska ryttarkårer.

Spahn. 1. P e t e r S., f. 1846, d. 1925, tysk jurist och politiker, mångårig ledamot av preussiska lantdagen, av tyska riksdagen 1884—1918 och från 1920 samt av nationalförsamlingen 1919. S. framträdde efter Windthorsts död 1891 som en av centerns främsta män och var 1912—17 dess partiordf. 1917—18 var S. preussisk justitieminister. — 2. M a r t i n S., f. 1875, den föreg:s son, historiker, prof. i Strassburg 1901 och i Köln 1919, har i ett flertal betydande arbeten (bl. a. *Das deutsche Zentrum,* 1907; *Bismarck,* 1915; *Die Grossmächte,* 1918) behandlat ämnen spec. från nyare tidens historia.

Spakspel, ankar- l. förhalningsspel, drivet för hand medelst spakar.

Spa'ktel (ty. *Spachtel),* se S p a t e l.

Spa'latin, G e o r g, f. 1484, d. 1545, tysk reformator, Luthers vän och medarbetare, Fredrik den vises hovpredikant och sekreterare, från 1525 kyrkoherde och slutligen superattendent i Altenburg. Ss. kurfurstens förtrogne gjorde S. vid flera tillfällen Luthers sak stora tjänster.

Spa'lato, serb. *Split,* stad i Jugoslavien, på en halvö i Adriatiska havet. S. är Dalmatiens största hamn- och handelsstad. Goda järnvägsförbindelser (bl. a. en 1925 öppnad bana till Gospič i s.v. Kroatien-Slavonien). 32,000 inv., mest kroater. — Kejsar Diocletianus valde S. till residens efter sin abdikation och uppförde där ett storartat palats, vars väl bevarade lämningar, nu omslutande en hel medeltida stadsdel, utgöra ett av den senantika arkitekturens förnämsta monument. — 6 km. från S. ligger S a l o' n a, nu en obetydlig by men under antiken Dalmatiens förnämsta stad, varav stora ruiner återstå.

Spaljé (fr. *espalier*, av ital. *spalla*, axel), ställning av trä l. järn till fäste för formträd o. a. växter, vanl. framför en vägg l. mur, som ger växten skydd och återstrålande värme. Spaljéträd förekomma i olika former, ss. palmett-, kordong- och solfjäderformade träd (jfr ill.).

Spallanzani [-lantsa'ni], L a z a r o, f. 1729, d. 1799, italiensk biolog och präst, prof. i Pavia, Reggio och Modena, upptäckte salivens digestionsförmåga, visade bl. a., att utskurna vävnader uppta syre och avge kolsyra, det senare även i en atmosfär av kväve, och ådagalade klart genom experiment, att läran om uralstring (jfr d. o.) saknar grund.

Spalt (ty. *Spalte*, av *spalten*, klyva). 1. Fin springa (t. ex. i spektroskop). — 2. Namn på varje avdelning av en längddelad tryck- (l. skriv-) sida.

Spaltning (av ty. *spalten*, klyva, dela), se S p j ä l k n i n g.

Spa'ndau [-dao], beläget vid Sprees inflöde i Havel, ingår i Gross-Berlin. S:s fordom betydande befästningar äro utdömda (till större delen sedan 1908). I Juliustornet i S. förvarades intill världskriget den tyska reservkrigskassan. 95,000 inv.

Spa'ngenberg [-bärj], A u g u s t G o t t l i e b, f. 1704, d. 1792, tysk herrnhutare, brödraförsamlingens andre store ledare, verkade 1733—62 mest i Amerika ss. organisator av därvarande brödrasamfund, från 1744 ss. biskop, och ledde från 1762 hemförsamlingens utveckling. S. skrev *I'dea fi'dei fra'trum* (1779; sv. övers. 1782).

Spangere'll (mlty. *spangeröll*, av ital. *spalliera*, skulderharnesk, av *spalla*, axel, skuldra), se R u s t n i n g sp. 1481.

Spaniel [spæ'nnjəl] (eng., eg. spansk hund), se H u n d sp. 1000.

Spanien, E s p a ñ a, konungarike i s.v. Europa, utgörande största staten på Pyreneiska halvön (se karta till d. o.). Med Balearerna, Pityuserna och Kanarieöarna (12,287 kvkm. 0,9 mill. inv.), vilka bilda två provinser i S., omfattar detta 505,207 kvkm. 22,1 mill. inv. (44 per kvkm.). Med sina afrikanska kolonier (se tabell) omfattar S. c:a 840,000 kvkm. 23 mill. inv. — *Läge och gränser.* Huvudområdet på Pyreneiska halvön ligger mellan 43° 47′ och 36° n. br. samt 3° 19′ ö. l. och 9° 18′ v. l. Det gränsar till Biscayabukten, Frankrike och Andorra i n., Medelhavet i ö., Medelhavet, Gibraltar sund och Atlanten i s., Portugal och Atlanten i v. Halvön Gibraltar tillhör Storbritannien. — Ang. *naturbeskaffenhet* och *klimat* se P y r e n e i s k a h a l v ö n, ang. *växt-* och *djurvärld* se M e d e l h a v s l ä n d e r n a. — *Befolkning.* På grund av de upprepade folkblandningarna under äldre tider är S:s befolkning ytterst heterogen; dock torde huvudmassan ännu härstamma från ibererna. Enl. en av flera forskare omfattad, på senare tid dock omtvistad teori skall baskernas (se d. o.) språk återgå på den gamla iberiskan l. ett denna närstående språk; den övriga befolkningen har däremot romaniserats. Flertalet, de egentliga spanjorerna, tala spanska; undantag utgöra bl. a. Galiciens befolkning, som talar en portugisisk dialekt, samt katalanerna, vilkas språk står nära provensalskan. Andra befolkningselement äro zigenare (c:a 50,000), morisker (i Alpujarras och omkring Valencia) och judar. I allm. äro olikheterna

mellan befolkningen i S:s olika delar mycket stora, såväl språkligt som betr. utseende, karaktär o. d. — Spanska högslätten är betydligt glesare befolkad än de omgivande rand- och kustlandskapen. De största städerna äro Madrid (huvudstad), Barcelona, Valencia, Sevilla, Málaga, Zaragoza, Murcia, Bilbao, Granada och Cartagena. — *Näringar.* Huvudnäring är jordbruket, vilket dock ej står lika högt som i övriga Väst-Europa. Karaktäristisk är dess mångfald av skilda produkter. Odlingen av spannmål är utbredd över hela S. men är spec. kännetecknande för nordkusten och Galicien, som även ha stor fruktodling, samt för högslätten. I Andalusien och Katalonien produceras bl. a. oliv. Vinrankan växer över hela S. men främst vid Medelhavskusten, där dessutom sydfrukter, ris, dadelpalm, sockerrör m. m. odlas; beträffande apelsinproduktion överträffar prov. Valencia varje annat område i Europa. I s.ö. S. växer espartogräs. Av betydelse äro boskapsskötsel, fiske (sardiner) och skogsbruk (korkek i Katalonien och nedre Andalusien). S. är ett av Europas malmrikaste länder, och bergsbruket, som till stor del bedrives med utländskt kapital, är högst betydande. I baskiska provinserna brytes järnmalm (Bilbao är jämte Narvik Europas största exporthamn för järnmalm). Av kopparhaltig svavelkis är brytningen (Rio Tinto) den

Folkmängd.

År	1787	1860	1900	1920	1925
Mill inv.	10,4	15,7	18,6	21,3	22,1

Jordens beskaffenhet.

Åker och trädgård	39,4 %
Ständig äng	40,3 %
Skogsmark	9,7 %
Annan mark och vatten	10,6 %

Den odlade jordens användning och avkastning.

	Areal. (kvkm.)	Skörd. (1,000-t. ton)
Vete (1925)	43,392	4,425
Korn (1925)	17,862	2,154
Råg (1925)	7,471	759
Havre (1925)	7,278	631
Majs (1925)	4,736	717
Ris (1925)	487	306
Potatis (1924)	3,151	2,429
Sockerbetor (1926) ...	723	1,852
Olivolja (1925)	16,790	328
Vin (1925)	13,530	26,698[1]
Johannesbröd (1922)	1,920	—
Mandlar (1922)	870	73
Apelsiner (1922)	470	818
Kastanjer (1922) ...	390	158
Fikon (1922)	370	139

[1] 1,000-tal hl.

Kreatursstock 1925 (1,000-tal djur).

Hästar	698
Mulor, mulåsnor och åsnor	2,364
Nötkreatur	3,794
Svin	5,267
Får	20,067
Getter	4,749

Bergsbrukets avkastning.

	1914	1924
Stenkol (1,000-tal ton)	4,133	6,128
Brunkol ,, ...	291	412
Järnmalm ,, ...	6,820	4,613
Kopparmalm inkl. kopparhaltig svavelkis (1,000-tal ton)	1,503	1,899
Svavelkis, ej kopparhaltig (1,000-tal ton)	985	597
Svavel (1,000-tal ton)	8	19
Zinkmalm ,, ...	114	117
Bly ,, ...	144	142
Silver (ton)	135	90
Kvicksilver (ton)	953	898
Koksalt (1,000-tal ton)......	928	968

Handelsomsättning. (Mill. pesetas.)

År	1894	1904	1914	1924	1925
Import	805	955	1,111	2,947	2,250
Export	673	957	943	1,791	1,581

Viktigaste importvaror 1925. (Mill. pesetas.)

Maskiner, apparater och fordon	306,3
Kemiska artiklar, mest konstgödsel och oljehaltiga frön	251,7
Bomull	205,9
Tobak	172,9
Metaller och metallvaror	172,9
Spannmål och mjöl	167,3
Virke	146,4
Stenkol	89,4
Mineraloljor	88,9

Fisk	79,3
Kolonialvaror	67,4
Silke och silkesvaror	64,9

Viktigaste exportvaror 1925.
(Mill. pesetas.)

Torkad och färsk frukt	371,9
Metaller och metallvaror	174,6
Mineral	126,0
Kemiska artiklar	125,8
Vin	121,4
Bomullsvaror	84,5
Olivolja	71,8
Konserver	70,3
Kork	70,2

Viktigaste import- och exportländer.
(Import och export i mill. pesetas.)

	1925	
	Imp.	Exp.
Argentina	173,3	93,7
Belgien	62,8	59,4
Frankrike	280,7	255,6
För. Stat.	432,0	163,8
Italien	86,1	63,7
Nederländerna	60,2	85,4
Storbritannien	289,1	360,3
Tyskland	180,4	104,1

Spaniens handel med Sverige 1925.
(1,000-tal kronor.)

	Exp.	Imp.
Ris, malet	141	—
Apelsiner	1,812	—
Andra färska l. enbart kokade frukter och bär	985	—
Frukter och bär, torkade	2,773	—
Anis och stjärnanis, saffran, köksväxter m. m. ...	165	—
Spritdrycker	1,092	2
Garn, tråd etc.	46	733
Hår, fjäder, hudar etc. ...	89	25
Oljor, tjära m. m.	147	34
Oljekakor	419	—
Trä och trävaror	4	21,730
Bark	198	—
Mineralfärger	83	—
Pappersmassa av trä	—	7,543
Papp och papper	—	632
Mineral och arbeten därav	73	848
Metaller och erbeten därav	10	1,854
Maskiner, apparater m. m.	3	4,736
Övriga varor	145	21
Exp., resp. imp. totala värde	8,185	38,158

Kolonier.

	Areal. (kvkm.)	Folk-mängd.
Rio de Oro	283,000	500
Spanska Marocko		
Protektoratet	24,000	740,000
Ifni	2,500	20,000
Presidios	213	85,000
Spanska Guinea	28,000	150,000

största i världen, av blymalm (prov. Córdoba, Jaén och Murcia) den största i Europa. Vid. utvinnes kol (prov. Oviedo), zink (prov. Ciudad real och Oviedo) m. m. Av vattenkrafttillgångarna (4 mill. HK) är c:a ¼ utnyttjad; största anläggningar vid Ebro, Segre och Júcar. Industrin är föga utvecklad. Dess förnämsta grenar äro textil- (centrum Barcelona), metall-, pappers- och kemisk industri samt läder- och tobaksindustri (spec. i Madrid). Utrikeshandeln är tämligen ringa. Viktigaste hamnar äro Barcelona, Bilbao och Cádiz. S. hade 1925 141 segelfartyg (om 42,000 bruttoton) och 789 maskindrivna fartyg (om 1,143,000 bruttoton). 1924 utgjorde antalet ankomna och avgångna fartyg 38,113 om sammanlagt 52,6 mill. bruttoton, därav 18,846 spanska om sammanlagt 17,8 mill. bruttoton. — *Kommunikationer.* Flodtrafiken är inskränkt till kortare sträckor, och landsvägarna ha att kämpa med terrängsvårigheter. Centrum för järnvägsnätet, som har mycket vida maskor och 1925 omfattade endast 16,118 km. (spårvidd 1,667 m.), är Madrid. Huvudlinjerna äro Madrid—Medina—Irún (—Bayonne), Madrid — Zaragoza — Barcelona (— Perpignan och —Toulouse), Madrid—Alcázar — Córdoba—Sevilla—Cádiz, Madrid (—Lissabon) och Medina (—Lissabon). Om luftlinjer se L u f t t r a f i k sp. 831 ff. S:s *myntenhet* är peseta = 100 céntimos. Den statliga Banco de España har ensam sedelutgivningsrätt. För *mått* och *vikt* gäller metersystemet. — *Författning.* Enl. 1876 års författning är S. en konstitutionell monarki. Den verkställande makten utövas av konungen genom en ministär om

10 fackportföljer jämte ministerpresident. Den lagstiftande delas mellan honom och representationen (*cortes*). Denna består av senaten och deputeradekammaren, vilka gentemot varandra äro likaberättigade. Av senatorerna, 360 till antalet, äro hälften dels ärftliga, dels utsedda av konungen på livstid, samt hälften valda på 10 år av vissa korporationer och de högst beskattade. Deputeradekammaren består av 417 led., valda på 5 år genom obligatorisk allmän, manlig rösträtt med 25 års minimiålder. Författningen suspenderades 1923 av Primo de Rivera (jfr *Historia*). — *Förvaltning.* För lokalförvaltningen är S. indelat i 49, av guvernörer styrda provinser, dessa i distrikt och kommuner. Provinserna ha särskilda representativa församlingar och kommunerna råd för den lokala förvaltningen. — *Politiska partier.* Det härskande partiet är den 1924 grundade patriotiska unionen, som, ledd av Primo de Rivera, med bibehållande av författningens grundprinciper strävar efter statsmaktens stärkande och förvaltningens reformering. De konservativa äro delade i flera grupper, av vilka en vänsterflygel står under ledning av Sánchez Guerra. Liberalerna ledas av Romanones och García Prieto. Det en gång mäktiga republikanska partiet har gått starkt tillbaka, medan socialdemokraterna varit i stadig frammarsch. — *Rättsväsen.* De allmänna domstolarna äro *juzgados municipales* (för smärre mål), *juzgados de primera instancia* (i regel första instans), *audiencias provinciales* (första instans för brottmål), 15 *audiencias territoriales* (appellationsdomstolar), samt högsta domstol, *tribunal supremo* (med kassationsrätt), i Madrid. — *Försvarsväsen.* Allmän värnplikt gäller och omfattar 18 år, därav i regel 2 års utbildningstid. Armén består på själva halvön av 16 infanteridivisioner, 2 bergsbrigader, 5 kavalleribrigader, flygtrupper m. m., på Balearerna och Kanarieöarna 2 förstärkta brigader samt i normala fall i Marocko trupper motsvarande ungefär 2 infanteridivisioner. Sammanlagd fredsstyrka omkr. 200,000 man. — Flottan räknar 2 slagskepp (c:a 16,000 tons), 6 kryssare (5,000—8,000 ton) samt omkr. 10 kanonbåtar, 10 jagare, 20 torpedbåtar och 15 U-båtar. — *Religion.* Den romersk-katolska läran är statsreligion. S. har 9 ärkebiskops- och 51 biskopsstift. Primas är ärkebiskopen i Toledo. De flesta kyrkliga ämbetsmän tillsättas av staten. Religionsfrihet råder, och av c:a 30,000 andra trosbekännare äro 7,000 protestanter och 4,000 judar. — *Undervisningsväsen. Vetenskapliga och kulturella institutioner.* Ehuru folkskoleundervisningen är obligatorisk, har folkupplysningen länge stått lågt, och 1920 voro c:a 45 % av befolkningen analfabeter. Emellertid ha på senaste tid kraftiga reformåtgärder vidtagits. Elementarskolorna äro dels statliga, dels privata. Dessutom finnas högre skolor, som förbereda för universiteten. De senares antal är 11 (bl. a. i Madrid och Salamanca). Nationalbiblioteket, de förnämsta naturvetenskapliga museerna och det arkeologiska centralmuseet äro förenade i en institution, Biblioteca y Museos Nacionales i Madrid. Huvudmuseet för bildande konst är Pradomuseet (se d. o.). I Madrid finnes även ett museum för modern

konst. — *Press.* Bland dagliga tidningar märkas A. B. C., S:s mest spridda tidning, El Sol, Heraldo de Madrid, El Imparcial, de tre sistnämnda liberala, La Época, konservativ, El Socialista (alla i Madrid), det socialdemokratiska partiets huvudorgan, El Noticiero de Sevilla, La Unión Mercantil (Málaga) och La Vanguardia (Barcelona, socialdemokratisk). — *Historia.* Om S:s äldre historia se Pyreneiska halvön. *Historia,* Aragonien och Kastilien. *S:s stormaktstid (1479—1659).* Den genom personalunionen mellan Kastilien och Aragonien 1479 samt Granadas erövring från morerna 1492 uppkomna spanska enhetsstaten utvecklade sig under Ferdinand den katolske (1479—1516) och Isabella (1474—1504) till en stormakt. Avgörande var framför allt Ferdinands väpnade ingripande i Italien med Neapel-Siciliens erövring som resultat samt grundläggandet av S:s kolonialvälde i Amerika (se d. o. sp. 365) genom Columbus', Cortez' och Pizarros (se dessa ord) upptäckter och erövringar. I Nord-Afrika besattes Melilla och Oran. I det inre stärktes konungamakten gentemot ständerna; ett kraftigt stöd fick konungadömet i inkvisitionen, som i S. drevs till sin spets. Efter Isabellas död utropades 1506 dottern Johanna till Kastiliens drottning. På grund av hennes sinnessjukdom fördes regeringen först av hennes gemål Filip av Österrike (Filip I) och därefter av Ferdinand för dottersonen Karl. Denne tillträdde efter Ferdinands död regeringen i hela S. ss. Karl I (1516—56). Med honom bestegs tronen av huset *Habsburg* (se d. o. sp. 268). Under Karl (ss. tysk-romersk kejsare Karl V; se denne), som med S. förenade det burgundiska arvet (se Burgund sp. 785), främst Nederländerna, blev S. Europas främsta stat, kärnan i Karls vidsträckta rike och det främsta stödet för hans universalmonarkiska idéer. I Amerika erhöll nu S:s kolonialvälde en ofantlig utsträckning; efter erövringen av Mexiko (1519—21), Peru (1532—33) och Chile (1535—37) omfattade det hela Central- och Syd-Amerika utom Brasilien samt Västindiska öarna. Kampen med Frankrike om Italien fortsattes och ledde till befästandet av S:s italienska hegemoni, främst genom Milanos erövring. Karls självhärskartendenser förorsakade 1520 en resning bland Kastiliens städer, "communerosupproret", som dock nedslogs. Den kraftiga utrikespolitik, som Karls son och efterträdare Filip II (1556—98) slog in på, befäste ytterligare S:s ställning som Europas ledande makt. Genom freden med Frankrike i Cateau-Cambrésis 1559, varmed det sedan Karl V:s regering pågående kriget avslutades, bekräftades det spanska herraväldet över Italien. Segern över turkarna vid Lepanto 1571 ökade S:s inflytande i Medelhavsvärlden, och genom Portugals annektering 1580 förenades hela Pyreneiska halvön under spanskt välde. Den kungliga absolutismen drevs nu till sin spets, och cortes förlorade all betydelse, medan kyrkans inflytande blev större än någonsin. Ödesdigra blevo de krigsföretag, vari S. ss. den katolska motreformationens främsta förkämpe indrogs under Filips senare regering. Nederländernas (se d. o. sp. 705 ff.) uppror försvagade i hög

grad hans ställning, och den ”stora armadans” undergång 1588 vid försöket att underkuva det protestantiska England blev en vändpunkt i S:s utveckling. Samtidigt undergrävdes S:s stormaktsställning genom inre förfall. Under Filip III (1598—1621) innehades ledningen av Lerma, som 1604 fick till stånd fred med England och 1609 ett tolvårigt stillestånd med Nederländerna. Det inre förfallet fortsatte; ödesdigert var särskilt de idoga moriskernas (omkr. 600,000) fördrivande 1609. S. å. som Filip IV (1621—65) besteg tronen, återupptogs den avbrutna kampen mot Nederländerna. Under Olivares' ledning sökte nu S. hävda sin och huset Habsburgs maktställning genom deltagande i Trettioåriga kriget men blottade därvid tydligt sin svaghet, särskilt i det krig med Frankrike, vari det 1635 indrogs. I Westfaliska freden 1648 måste S. erkänna de n. Nederländernas oberoende, medan de katolska s. provinserna förblevo under dess välde. Kriget med Frankrike avslutades först 1659 genom Pyreneiska freden (se d. o.) på för S. mycket hårda villkor. Därmed hade S. förlorat sin ställning som ledande europeisk stormakt. Ett hårt slag för S. var även Portugals (se d. o. sp. 486) frigörelse. — *Stormaktsväldets sönderfallande* (*1659—1825*). Filip efterträddes av sin svage och oduglige son Karl II (f. 1661, d. 1700), under vars regering S:s makt och välstånd under trycket av den franska expansionen gick ytterligare tillbaka. S. bekrigades av Frankrike 1667—68 och anslöt sig därpå till första och andra koalitionerna mot Ludvig XIV. I freden i Nijmegen 1678 avträdde S. till Frankrike Franche Comté samt delar av det redan tidigare stympade Flandern. Freden i Rijswijk 1697 återgav däremot S. det av Frankrike som ”réunion” besatta Luxemburg. Karl II var den siste manlige ättlingen av det spansk-habsburgska huset. Kronan övergick efter hans död till huset *Bourbon*, i det Ludvig XIV:s sonson Filip av Anjou enl. Karls testamente skulle ärva hela det spanska väldet. Spanska tronföljdskriget (se d. o.) medförde dock en delning av detta, så att Filip V:s (1700—46) välde inskränktes till egentliga S. och dess utomeuropeiska kolonier. Filips minister Alberoni (se denne) sökte återvinna biländerna i Italien men tvangs genom kvadruppelalliansen (1718) att uppge dessa försök. 1725 ingick S. med Österrike den s. k. Wienska alliansen. Denna bröts, då S. slöt sig till Frankrike i Polska tronföljdskriget (se d. o.), varigenom infanten Karl erhöll Neapel och Sicilien mot avträdande av de 1731 ärvda Parma och Piacenza. Genom S:s deltagande i Österrikiska tronföljdskriget tillföllo Parma och Piacenza en yngre broder till Ferdinand VI (1746—59). Denne förde en fredlig regering, angelägen om att höja S:s välstånd och inflytande. Han efterträddes av sin broder Karl III, (f. 1716, d. 1788), förut konung av Neapel-Sicilien, vilket rike han nu avträdde till en yngre son. Karl fullföljde med kraft det påbörjade reformarbetet i den upplysta despotismens anda och minskade kyrkans inflytande genom jesuiternas fördrivande (1767). Genom Bourbonska familjefördraget (se d. o. och Frankrike sp. 514) 1761 indrogs S. i Frankrikes kolo-

nialkrig med England och avträdde i freden i Paris 1763 Florida till England mot förvärv av v. Louisiana från Frankrike. Från 1779 deltog S. i Nordamerikanska frihetskriget på koloniernas sida och förvärvade genom freden i Paris 1783 Florida och Menorca. Under Karls son Karl IV (f. 1748, d. 1819), upplevde S. under ledning av ministern Godoy (se d. o.) en ny nedgångstid. 1792 anslöt sig S. till den första koalitionen mot Frankrike men slöt efter upprepade nederlag fred i Basel 1795. F. å. ingick det förbund med Frankrike; de följande krigen med England medförde nya nederlag, det svåraste vid Trafalgar 1805, där den spanska flottan liksom den franska tillintetgjordes. En häftig opposition uppstod, ledd av kronprins Ferdinand, som efter ett misslyckat försök att störta Godoy sökte hjälp hos Napoleon I. Denne lät franska trupper inrycka i S., en folkresning utbröt, varpå Karl försonade sig med Ferdinand och abdikerade till hans förmån. Napoleon kallade far och son till ett möte i Bayonne 1808, där de båda tvungos att avsäga sig kronan, och kejsarens broder besteg ss. Josef I (1808—13) tronen. Följden blev en ny resning, som, understödd av engelska trupper under Wellington, snart antog en mycket hotande karaktär. Urspr. nationell, rojalistisk och klerikal, kom folkrörelsen snart att präglas av liberala strömningar, och på en ständerförsamling i Cádiz 1812 antogs en ny författning efter mönster av 1791 års franska. 1812 års spanska författning kom snart att efterbildas flerstädes i Syd-Europa. Det franska väldet i S. bröts definitivt genom Wellingtons seger vid Vitoria 1813, och f. å. besteg Ferdinand ss. Ferdinand VII (1814—33) S:s tron. Han inledde genast en hänsynslöst reaktionär politik; författningen upphävdes, inkvisitionen och jesuiterna återfingo sitt inflytande. Ett militäruppror i Cádiz 1820 tvang emellertid konungen att avlägga ed på 1812 års författning. Men då det liberala partiet splittrades, kunde absolutismen 1823 återställas genom en fransk intervention. Ung. samtidigt drabbades S. av ett hårt slag, då de amerikanska kolonierna av missnöje med moderlandets utsugningstaktik frigjorde sig (se Bolívar och San Martín). S:s kolonialvälde inskränktes därigenom till Kuba, Porto Rico och Filippinerna. — *Kampen om konstitutionalismen (1825—76).* Ferdinand insatte till efterträdare sin dotter Isabella II (1833—68), vilket föranledde hans bror, don Carlos, till uppror (se Carlister). Änkedrottningen Maria Kristina, som regerade under Isabellas minderårighet, oktrojerade 1834 en författning, som genom sina obetydliga eftergifter för de liberala ej tillfredsställde dessa. Författningen utbyggdes 1837 i konstitutionell riktning (dock hade konungen gentemot den valda representationen absolut veto). Även sedan don Carlos besegrats 1839, fortsatte partistriderna. 1840 nedlade änkedrottningen regeringen, som 1841—43 fördes av den liberale Espartero (se denne). Efter hans störtande förklarades Isabella myndig, varpå den konservative Narváez hade ledningen 1844—51. 1845 genomförde de konservativa en ny författning, varigenom konungen fick rätt att tillsätta senatens ledamöter och tryckfriheten starkt inskränktes.

Under intryck av den franska februarirevolutionen vann liberalismen under framstående ledare ss. Espartero, Prim och Serrano, alltmer terräng bland befolkningens alla lager. 1856—63 var den på ett konstitutionellt mellanparti stödde O'Donnell (se d. o.) den ledande personligheten. Med de klerikalas seger 1863 inleddes en våldsam reaktionsperiod. Missnöjet vände sig alltmer mot drottningen, som 1868 fördrevs. 1869 antogs en konstitutionell författning, enl. vilken bl. a. allmän rösträtt infördes. Till konung valdes, sedan planerna på en hohenzollernsk kandidatur strandat (jfr Fransk-tyska kriget 1870—71 sp. 612), prins Amadeus av Savojen, som ss. Amadeus I besteg tronen 1871 men stötte på motstånd från olika håll. Ett nytt carlistuppror utbröt 1872. Sedan Amadeus 1873 abdikerat, infördes republiken, som efter en tid av fullständig anarki störtades dec. 1874. Med Alfons XII (1874—85), son till Isabella i hennes äktenskap med prins Frans av Bourbon-Anjou, bestegs tronen åter av den alltjämt regerande dynastin Bourbon. Därmed kommo de ultrakonservativa och klerikala åter till makten. 1876 antogs en ny konstitutionell författning (den ännu formellt gällande). — *Det moderna S.* (*1876*—). Kring den nya författningen uppstodo snart häftiga strider, varvid de liberala funno en skicklig ledare i Sagasta (se d. o.). Regeringspartiets främste man var Canovas del Castillo. Kampen fortsattes under Alfons' postumt födde son och efterträdare Alfons XIII (1886—), under vars minderårighet hans moder Maria Kristina var regentinna (till 1902). 1890 genomdrev Sagasta en demokratisk författningsändring. På det uselt förvaltade Kuba utbröt 1895 uppror, vilket ledde till det spansk-amerikanska kriget (se Kuba) och S:s förlust av Kuba, Porto Rico och Filippinerna. En ersättning sökte man i förvärvet (1904—05) av en spansk intressesfär i Marocko (se d. o. sp. 1269 ff.), där S. förut innehade Melilla och Ceuta sedan resp. 1490 och 1580. De inre striderna fortsatte, strejker och oroligheter avlöste varandra, särskilt i Barcelona, som var centrum såväl för en stark katalansk "regionalism" som för anarkistiska rörelser. Ett flertal reformer genomdrevos av Maura y Montaner, under vars andra ministär 1907—09 den marockanska frågan blev aktuell. Spanska gruvkoncessioner i er-Rif väckte en häftig opposition bland rifkabylerna, vilket föranledde spanska regeringen att 1909 inskrida med vapenmakt. Sedan Maura genom efterspelet till en resning i S., Ferrer Guardias (se d. o.) avrättning, tvungits att avgå, fortsatte hans efterträdare Canalejas y Méndez kampen mot rifkabylerna. Canalejas efterträdare Romanones och Dato (se dessa) iakttogo under världskriget sträng neutralitet. Inrikespolitiskt utbredde sig radikalt konstitutionella och republikanska strömningar, och ministärerna avlöste snabbt varandra. 1921 gjorde rifkabylernas hövding Abd el-Krim uppror, och upprepade försök att kuva honom blevo fruktlösa. Sept. 1923 genomförde Primo de Rivera en statskupp, varigenom författningen suspenderades och han själv tog ledningen som chef för ett militärdirektorium, bestående av 8 generaler, var och en chef för ett

militärdistrikt, samt en amiral. Starkt influerad av den italienska fascismen, har Primo inlett ett omfattande reformarbete särskilt inom förvaltningen och rättsskipningen. Dec. 1925 ersattes militärdirektoriet med en civil ministär av det nya partiet "unión patriótica". Därvid återinfördes departementalstyrelsen, utan att diktaturen i realiteten eftergivits. Primo fortsatte kampen i Marocko, och sedan 1925 ett avtal med Frankrike träffats om en gemensam spansk-fransk aktion, besegrades (1926) Abd el-Krim.

Spaning, utforskande i krig av en motståndares gruppering, förehavande m. m. Till lands sker fjärrspaningen med luftstridskrafter och kavalleri, i närspaningen deltaga de övriga truppslagen. Till sjöss spanas med luftstridskrafter, kryssare och jagare.

Spanio'ler (av sp. *español*, spanjor), detsamma som spanska judar, utgöra huvudparten av sefarderna (se d. o.).

Spanjole'ttstång (fr. *espagnolette*, av *espagnol*, spansk), se Fönster sp. 883 f.

Spankule'ra (ombildning av *spekulera*), gå och driva, slå dank.

Spann (etym. besläktat med *spänna*). 1. Anspann av flera hästar efter varandra (jfr Körning). — 2. Äldre rymdmått för spannmål = ½ tunna löst mått = 28 kannor = 73,5 l. — 3. S. l. spännvidd, avståndet mellan upplagspunkterna vid en byggnadskonstruktion. Teoretisk spännvidd är avståndet mellan konstruktionens teoretiska upplagspunkter, fri spännvidd det hinderfria avståndet mellan upplagspunkterna.

Spannarp, socken i Hall. l., jämte Tvååker pastorat i Göteborgs stift. 745 inv.

Spannland, gammalt åkermått, spec. för Dalarna, ung. ½ tunnland = 20 snesland = 25,39 ar.

Spannmål, tröskad säd (jfr Sädesslag). Årliga världsproduktionen av S. uppskattas för de viktigaste sädesslagen till: vete 120 à 130, råg 30 à 45, korn 30 à 40, havre 50 à 70, majs 100 à 130, ris 120 à 130 mill. ton. Skörden i de viktigaste produktionsländerna (utom Kina) var 1925 (mill. ton):

	Vete	Råg	Korn	Havre	Majs	Ris
Argentina . .	5,2	0,1	0,4	1,2	7,1	—
Australien . .	2,9	—	0,1 [1]	0,3 [1]	0,2 [1]	—
Brasilien . . .	0,1 [2]	—	—	—	4,1 [2]	0,8 [2]
Britt. Indien. .	9,0	—	2,7	—	2,2 [1]	47,5
Bulgarien . .	1,4	0,2	0,3	0,1	0,7	—
Danmark . . .	0,3	0,3	0,8	1,0	—	—
Frankrike . .	9,0	1,1	1,1	4,8	0,5	—
För. Stat. . .	18,2	1,2	4,7	21,8	73,7	0,7
Indo-Kina . .	—	—	—	—	—	5,8
Italien	6,6	0,2	0,3	0,7	2,7	0,6
Japan o. Korea	1,1	—	2,6	0,2	0,2 [1]	13,5
Java o. Madoera	—	—	—	—	1,6	4,8
Jugoslavien .	2,2	0,2	0,4	0,4	3,8 [2]	—
Kanada . . .	11,2	0,3	2,5	7,9	0,3	—
Polen	1,6	6,6	1,7	3,3	0,1	—
Rumänien . .	2,9	0,2	1,0	0,7	4,5	—
Ryssland . . .	18,0	20,8	6,0	10,2	4,5	—
Siam	—	—	—	—	—	4,9
Spanien . . .	4,4	0,5	2,2	0,6	0,7	0,3
Storbritannien o. Irland . .	1,5	—	1,3	3,0	—	—
Sverige . . .	0,4	0,7	0,3	1,2	—	—
Tjecko-Slovak.	1,1	1,5	1,2	1,3	0,3	—
Tyskland . . .	3,2	8,1	2,6	5,6	—	—
Ungern	2,0	0,8	0,6	0,4	2,3	—

[1] 1923. [2] 1924.

Spannmålsmagasin, förvaringshus för spannmål. Moderna eleva'tormagasin utgöras av lodräta magasinsschakt (silos), där säden mottages och omlastas med elevator (paternosterverk) och urtappas ur bottnen. Om av svenska staten uppförda spannmålslagerhus se Lagerhus.

Spannmålspolitik har av naturliga skäl sedan gammalt va-

rit en av näringspolitikens viktigaste grenar. Redan under antiken sökte ofta staterna sörja för tillgången på spannmål genom gynnande av enskild import och genom inköp och försäljning till låga priser. Den romerska stadsbefolkningen försågs genom statens l. till folkgunsten friande stormäns försorg med billig säd. Även medeltidens S. gick ut på att säkerställa försörjningen, varvid man tillgrep dels maximiprisbestämmelser, dels förbud mot l. tull på utförsel. Problemet att på ett lämpligt sätt fördela tillgången över perioden mellan två skördar och undvika skarpa växlingar i tillgång och pris föranledde även åtgärder (offentliga magasin o. s. v.). Tidigast i England men senare även i andra länder skedde under 1700- och 1800-t. en omläggning av S. till agrarprotektionism med syfte att befordra den inhemska produktionen. Reaktionen mot denna politik uppkom även i England i samband med frihandelsrörelsen och åstadkom efter en våldsam agitation avskrivning av "Corn laws" (se d. o.) från 1846. På grund av den överlägsna konkurrensen särskilt från Amerika från 1870- och 1880-t. skedde emellertid ett återfall i agrarprotektionismen (i Sverige 1888). Under senare tid ha som argument för spannmålstullar i synnerhet anförts fördelen av bondeklassens bevarande samt den politiska fördelen av ett lands självförsörjning i fråga om det viktigaste livsmedlet.

Spannmålsvivel, se V i v l a r.

Spanska fiolen, straffredskap i form av en stor fiol, försedd med hål, vari brottslingens hals och händer instuckos. S. användes ännu i slutet av 1700-t., spec. inom militära förläggningar ss. bestraffningsmedel gentemot kvinnor och barn.

Spanska halvön, se P y r e n e i s k a h a l v ö n.

Spansk-amerikanska kriget 1898, se K u b a sp. 1460.

Spanska Nederländerna, se B e l g i e n sp. 1240.

Spanska nötter, se H a s s e l.

Spanska ryttare, ett vid en befästning använt stormhinder, bestående av bjälkar med korsvis insatta spetsade pålar, mellan vilka taggtråd flätats.

Spanska sjukan, se I n f l u e n s a.

Spanska sjön, benämning på Biscayabukten.

Spanska språket är liksom det portugisiska avläggare av det romanska tungomål, som framgick ur det vid den romerska erövringen till Iberien införda vulgärlatinet (se R o m a n s k a s p r å k). Detta hispano-romanska tungomål delade sig förmodligen ganska tidigt i en ö. och en v. grupp av mål, ur vilka omsider de båda riksspråken spanska (kastilianska) och portugisiska framgingo. Med Romerska rikets förfall och de germanska folkstammarnas intåg på Pyreneiska halvön gick vulgärlatinet alltmer sina egna vägar. Halvöns erövring av västgoterna på 400-t. medförde emellertid ej något nämnvärt germanskt inflytande på språket, och de flesta spanska ord av germanskt ursprung ha inkommit senare (under 1000—1200-t.), särskilt över Frankrike. Vida större inflytande utövade araberna (fr. o. m. 700-t.), men ej heller de ändrade väsentligt språkets byggnad, trots att de tillförde det en mängd nya ord och även på uttalet hade ett visst modifierande inflytande. Ordförrådet riktades vidare genom lån

från provensalska, franska och italienska, varjämte den litterära renässansrörelsen medförde ett lärt tillskott från latinet och grekiskan. Under 1100-t. började kastilianskan att litterärt odlas (se Spansk litteratur). Det spanska riksspråket utformades förnämligast på grundval av Toledodialekten. Från 1200-t. blev kastilianskan, *el castellano*, den förhärskande dialekten och anses än i dag ss. normerande. — Vokalerna äro desamma som i tyskan. Varje betonad vokal är i allm. halvkort. Bland konsonanterna ha följande ett karaktäristiskt uttal: *b* och *v* uttalas båda vanl. ss. bilabialt *v* (*beber*, dricka, *vivir*, leva); efter *m* och *n*, ibland även före *l* och *r*, uttalas de som svenskt *b* (t. ex. *sombra*, skugga, *un burro*, en åsna, *invierno*, vinter, *blusa*, blus, *bruto*, häst). *c* är rent *k*-ljud (*casa*, hus, *clima*, klimat) utom framför *e* och *i*, då det, liksom alltid *z*, uttalas ss. läspat *s* (*cocer*, koka, *cien*, hundra, *luz*, ljus), i Andalusien och i Amerika ss. rent *s*; *ch* = *tsj* (*noche*, natt); *d*, som ofta är stumt mellan vokaler (*prado*, äng), uttalas explosivt (sv. *d*) efter *l*, *n*, *r* och *s*, eljest frikativt (*dh*); *g* före *e* och *i* uttalas (liksom alltid *j*) ss. tyskt *ch* i "*ach*"; *h* är stumt; *ll* = muljerat *l* (*olla*, gryta, *llamar*, anropa); *ñ* = muljerat *n* (*señor*, herre); *r* artikuleras starkt (med tungspetsen) i början av ord samt dubbelskrivet (*rr*); *x* i allm. = *ks*. Förr användes *x* ofta, där nu skrives *j* (*México*, nu *Méjico*). Rörande ordens betoning gälla följande två regler: 1) sista stavelsen är betonad, om ordet slutar på annan konsonant än *n* och *s* (*ama'r*, älska, *amo'r*, kärlek); 2) näst sista stavelsen är betonad, om ordet slutar på vokal, diftong l. *n*, *s* (*caba'llo*, häst *o'rden*, ordning). Avvikelser från dessa regler angivas genom accenttecken (*árbol*, träd, *médico*, läkare). — Rörande formlära och syntax må blott nämnas, att best. art., mask. sing. *el*, plur. *los*, fem. *la* (*el*), plur. *las*, har en särskild neutral form *lo* (*lo hermoso*, det sköna); subst. och adj. ändas i plur. på *s* l. *es* (*los hombre-s bueno-s*, de goda männen, *pobre-s mujer-es vieja-s*, fattiga, gamla kvinnor); komparativen bildas med *más* (mer); tilltalspronomen är *usted* (= *vuestra merced*, ers nåd). Ackusativobjekt, betecknande person l. artikellöst namn på stad l. land, anges med prep. *á*: *He leído á Calderón* (jag har läst C.). — S. talas i Europa av 17 mill.; det är därjämte huvudspråket i Syd-Amerika (utom Brasilien), Central-Amerika, Mexiko och på Stora Antillerna. På grund av sin utbredning över vidsträckta, ekonomiskt betydelsefulla områden är S. ett av världens viktigaste handelsspråk.

Spanska stöveln, se Tortyr.

Spanska tronföljdskriget kallas det krig, som 1701—13 (resp. 1714) fördes mellan Frankrike, Bayern och Köln å ena sidan, England, Nederländerna, Österrike, Preussen, Hannover, Savojen och Portugal å den andra och som föranleddes av stridiga arvsanspråk på spanska tronen efter den barnlöse Karl II. Ehuru Filip IV:s äldsta dotter Maria Teresia vid sitt giftermål med Ludvig XIV av Frankrike avsagt sig sin arvsrätt till Spanien, gjorde dock hennes gemål anspråk därpå för sin sonson Filip av Anjou. Kejsar Leopold I av Österrike, som var förmäld med Filip IV:s yngre dotter Mar-

gareta Teresia, hävdade sin och sonen Josefs (senare den yngre sonen Karls) arvsrätt. En tredje pretendent var Bayerns kronprins Josef Ferdinand, Margareta Teresias dotterson, vilken dock snart dog. På grund av det hot mot den europeiska jämvikten, som Spaniens förening med Frankrike l. Österrike skulle innebära, uppgjorde Vilhelm III av England vid två tillfällen förslag till en delning av det spanska väldet. I Spanien väckte dock denna plan en häftig ovilja, och Karl II testamenterade hela sitt välde åt Filip av Anjou. Då Ludvig XIV, som förut förklarat sig gå med på Vilhelms delningsförslag, accepterade testamentet och dessutom i strid med detta förbehöll Filip arvsrätten till Frankrikes krona, bildades på Vilhelms initiativ den tredje koalitionen mot Ludvig 1701. Efter Vilhelms död 1702 dominerades koalitionen av Heinsius, Eugen av Savojen och Marlborough (se dessa). 1703 anslöt sig Portugal genom Methuentraktaten till de allierade. 1704 ryckte en fransk-bayersk armé fram mot Österrike men besegrades i grund av en engelsk-kejserlig under Eugen och Marlborough vid Blenheim. Även i Nederländerna och Italien ledo fransmännen svåra nederlag (vid Ramillies och Turin 1706, Oudenaarde 1708, Malplaquet 1709), och ställningen var 1709 ytterst hotfull för Frankrike. I Spanien hade engelsmännen 1704 besatt Gibraltar. Då ärkehertig Karl av Österrike f. å. landsteg med en här, reste sig katalanerna till hans förmån, men upproret nedslogs, och fransmännen stodo 1707 som segrare. 1710—11 förbättrades Ludvig XIV:s ställning. Sedan i England det fredsvänliga torypartiet kommit till makten och Marlborough störtats, utträdde England ur koalitionen. Därtill bidrog särskilt, att ärkehertig Karl 1711 blivit kejsare, varigenom även hans arvsanspråk ställde i utsikt en för England ej önskvärd dynastisk förbindelse. Söndringen inom koalitionen ökade fredsviljan, och i Utrecht slöto de allierade utom Österrike fred med Frankrike 1713. Filip tillerkändes Spanien med utomeuropeiska biländer. Dock avträddes Gibraltar och Menorca till England, som dessutom av Frankrike erhöll Acadia (se K a n a d a sp. 491). Savojen fick Sicilien som konungadöme. Österrike slöt fred i Rastatt 1714, varvid det erhöll Spanska Nederländerna, Milano, Neapel och Sardinien. S:s största betydelse låg däri, att Frankrikes strävanden att förvärva hegemoni i Europa fingo vika för ”jämviktssystemets” krav.

Spansk fluga, *Ly'tta vesicato'ria*, en med M a j b a g g a r närbesläktad, långsträckt, grönglänsande skalbagge, som lever på blad av ask, syren, fläder o. a. lövträd. Längd 15—25 mm. S. och mell. Europa; sällsynt i s. Sverige. — Drogen S. (*ca'ntharis*) utgöres av de torkade skalbaggarna. Den var känd som läkemedel redan på Hippokrates' tid och verkar genom sin halt av syreanhydriden k a n t a r i d i' n ($C_{10}H_{12}O_4$) starkt hudretande (jfr A v l e d a n d e m e d e l, D r a g m e d e l, H u d s j u k d o m a r) och vid utsöndringen av detta genom njurarna diuretiskt och starkt retande på njurarna (nefrit). Hör till afrodisiaka.

Spansk konst. S. har haft en under tidernas lopp starkt skiftande karaktär beroende på de många olika befolkningselement,

som varit kulturellt bestämmande i landet. I allm. har S. ej i större utsträckning återverkat på den övriga europeiska konsten, men den har ofta nått utomordentliga resultat och fostrat flera av världskonstens största personligheter. Växelverkan med den moriska konsten (se M u h a m - m e d a n s k k o n s t sp. 329 f.) samt en stark religiös lidelse ha ofta satt sin prägel på S. — *F o r n t i d o c h m e - d e l t i d.* Sparsamma rester finnas ännu från *romarnas* tid i Spanien, mest återstoder av nyttighetsbyggen, såsom den ståtliga vattenledningen i Segovia. — *Västgoternas* därefter följande herravälde (414—711) ledde till en ny men fortfarande av främmande kulturelement skapad konst. Det huvudsakliga, som bevarats av denna konst, är kolonner med kapitäl, vilkas flätornamentik visar tydligt sammanhang med germansk konst. När morerna i början av 700-t. underlade sig större delen av Spanien, undansköts den kristna konsten till landets nordligaste delar. Från

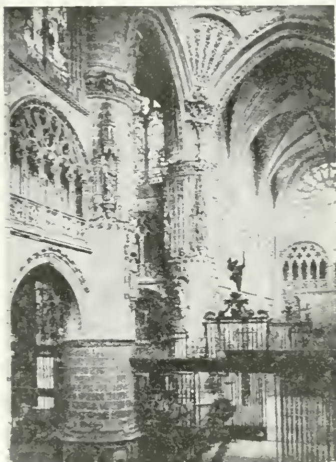

Kyrkan San Juan Bautista i Baños de Cerrato. Interiör.

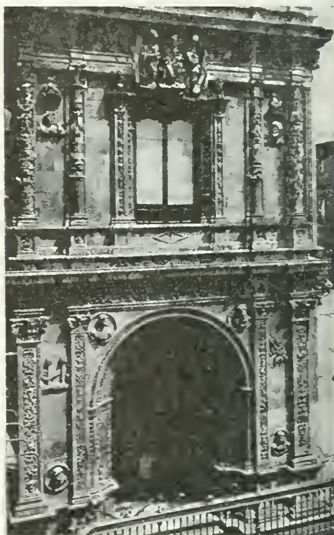

Gotiska skulpturer å förhallsportalen i katedralen i Santiago.

800- och 900-t. finnas där kyrkor av västgotisk karaktär; äldst är San Juan Bautista i Baños de Cerrato. — Samtidigt som de kristna lyckades återerövra sitt land, kom deras konst i beroende av den moriska men mottog även starka intryck från Frankrike. *Den romanska stilen* härskar, huvudsakl. i anslutning till franska förebilder, från mitten av 1000-t. till mitten av 1200-t. I början av denna period fick den flattäckta basilikan vika för en typ, som hade tunnvalv, först i sidoskeppen, sedan även i mittskeppet. Dessa kyrkor ha ofta utefter ena l. bägge långsidorna en rundbågig arkad (se ill. till d. o. sp. 647). Ett redan nu i kyrkorna uppträdande typiskt spanskt drag är det avskiljande skrank, som byggts kring den för de andliga avsedda platsen och dels genom sin placering i mitten av kyrkan, dels genom sin storlek hindrar en perspektivisk längdverkan. Hästskobågen förekommer rätt ofta, ett lån från morerna. Den fullt utbildade romanska typen företrädes främst av katedralen i

Katedralen i Burgos. Interiör.

Santiago, byggd 1078—1125. Bildkonsten tog sig under denna tid främst uttryck i en övermåttan rik och fantasifylld fasadskulptur under stark inverkan av skolan i Toulouse. Till dess främsta verk hör förhallsportalen till katedralen i Santiago. Romanska väggmålningar ha för ej länge sedan påträffats i Toledo och León. Det samtidigt tillkomna konsthantverket och manuskriptmåleriet visar mer l. mindre framträdande moriskt inflytande. — *Gotiken* infördes i Spanien främst tack vare cistercienserna. Stilen vann huvudsakl. utbredning i Aragonien och Kastilien, där den i en del stora katedralbyggen utformades med överväldigande dekorativ prakt. Som gotikens mest fulländade och harmoniska uttryck i Spanien står katedralen i Burgos (se ill. till d. o.), grundad 1221. Än mer överväldigande till sina dimensioner är katedralen i Toledo, grundad 1227. Byggd mera i rent spansk anda är katedralen i León, grundad 1252. Ett djärvt utnyttjande av gotikens alla konstruktiva möjligheter visa en del på 1300-t. tillkomna kyrkor i Katalonien, bl. a. katedralerna i Gerona och Barcelona. Den till omfånget väldigaste av Spaniens katedraler är Sevillas, som började byggas 1402. Under 1400-t. upplöstes den spanska gotiken i en rik, på dekorativa effekter starkt anlagd stil, som delvis tagit intryck av den s. k. mudéjarkonsten (se Muhammedansk konst sp. 330). Samtidigt började även ett starkt germanskt inflytande, särskilt tyskt och nederländskt, att avlösa det franska. Medan byggnadskonsten trots allt har en spansk prägel, visar sig den dekorativa skulpturen ofta vara verk av inkallade franska och tyska konstnärer. De vackraste verken tillkommo i katedra-

Rådhuset i Sevilla. Detalj av fasaden.

T. v. Den helige Franciscus. Skulptur av Pedro de Mena. (Toledo.) — T. h. Bredas kapitulation. Målning av Velázquez. (Madrid.)

lerna i Burgos, Tarragona och Toledo, uppräknade i tidsföljd. Det sparsamt bevarade måleriet visar övervägande italienskt inflytande (ej minst från Siena), blandat med drag från Frankrike och Köln. — *N y a r e t i d.* Som en övergång till den utvecklade *renässansen* kan man betrakta den s. k. platereskstilen (se d. o.), som har starka flamska och engelska anknytningar. Stilens mest karaktäristiska uttryck äro interiören av Ferdinands och Isabellas gravkyrka San Juan de los Reyes i Toledo och fasaden till San Pablo i Valladolid. Den samtida världsliga byggnadskonsten anslöt sig till mudéjarstilen. Skulpturen var nederländskt betonad, vare sig den utövades av inflyttade konstnärer l. av infödda. Detsamma gäller om måleriet i fråga om glasfönster och miniatyrer, medan väggmålningarna mera följa italienska förebilder. Nu börja också på flera håll i landet målarskolor av självständigare läggning framträda. — I början av 1500-t. bli renässansdragen i S. alltmer avgörande, samtidigt som den får en mörkare, religiöst betonad karaktär. Katedralen i Granada erhåller i stort sett en rent italiensk prägel, medan de världsliga byggnaderna, t. ex. universitetet i Salamanca och rådhuset i Sevilla, utvändigt förete en yppig dekorativ blandning av plateresk och renässans. Ett rent renässansverk utan spår av äldre stilar är dock det aldrig fullbordade palats för Karl V intill Alhambra, som P e d r o M a c h u c a (d. 1550) började bygga 1526. Småningom uppstod som reaktion mot den alltför rika dekorationen och i överensstämmelse med tidsandan en byggnadsstil, som kärvt avvisande mot all utsmyckning sökte sitt konstnärliga uttryck i monumental massverkan, en stil, vars främsta resultat blev det av J u a n B a u t i s t a d e T o l e d o (d. 1567) och J u a n d e

Mansporträtt. Målning av el Greco.

H e r r e r a 1563—81 byggda Escorial (se d. o. och ill. till d e H e r r e r a. Den alltigenom spanska karaktär, som talar ur detta verk, upplöstes sedan mer och mer under inverkan av Michelangelo och den italienska barocken, och med undantag för den ur platereskstilen utvecklade churrigliuereskstilen (se C h u r r i g u e r r a) har alltsedan dess den spanska byggnadskonsten följt de allmänna europeiska stilströmningarna utan någon utpräglad egenart. — *Barockens* främsta verk blev det av J u v a r a (se d. o.) och S a c c h e t t i (d. 1769) skapade kungliga slottet i Madrid (se ill. till d. o.), medan *rokokon* på ett rikt men något anspråksfullt sätt utlöste sina möjligheter i fasaderna till katedralerna i Murcia och Santiago (se ill. till d. o.) samt i ett kapell i Burgoskatedralen. En renare efterföljande stil manifesterade sig i det vid 1700-t:s slut uppförda universitetet i Santiago. — Liksom i byggnadskonsten lyckades renässansen först småningom helt vinna insteg i bildhuggarkonsten. Med A l o n s o B e r r u g u e t e (f. omkr. 1486, d. 1561) och P i e t r o T o r r i g i a n i (f. 1472, d. 1526) blev dess anda förhärskande även på detta område, men sin rikaste blomstring nådde den spanska renässansskulpturen först under senare hälften av 1500-t. I samband härmed började dels figurskulpturen undantränga den mera ornamentala skulpturen, dels träet alltmer ersätta stenen som material. Nu tillkom större delen av de ”retablos”, väldiga med bilder ur den heliga historien rikt skulpterade skärmar, varmed högkorets fondvägg helt bekläddes. I början av 1600-t. skedde med utgångspunkt från Sevilla en märklig förnyelse av den under medeltiden vanliga polykroma träskulpturen. Metoden användes huvudsakl. för helgonskulpturer och nådde främst tack vare M o n t a ñ é s, H e r n á n d e z och C a n o (se dessa ord) betydande och helt av spansk religiositet och konstvilja genomsyrade resultat. Till våldsamt och smärtfyllt patos stegrades denna konstart bl. a. av P e d r o d e M e n a (d. 1693) och ledde på ett naturligt sätt över i barocken, som i Spanien inträngde jämförelsevis sent men också höll sig kvar långt in på 1700-t., då den hade en betydande representant i F r a n c i s c o Z a r c i l l o y A l c a r a z (f. 1707, d. 1781). Efter en nyklassicistisk riktning i början av 1800-t., företrädd bl. a. av J o s é Á l v a r e z y C u b e r o (f. 1768, d. 1827), övergick den spanska skulpturen till en akademiskt färgad realism. — Måleriet, som i slutet av 1400-t. och början av 1500-t. stod under starkt nederländskt inflytande, rönte senare stark påverkan av de italienska högrenässansmålarna och de s. k. manieristerna samt mot slutet av

T. v. Barnporträtt. Målning av Zurbarán. (Berlin.) — T. h. Blodbadet den 3 maj. Målning av Goya. (Madrid.)

1500-t. av venetianarna. En starkt egenartad och samtidigt typiskt spansk konst frambragte den närmast från Venedig inflyttade el Greco (se d. o.). 1600-t. blev det spanska måleriets mest lysande tid, då det nådde världsbetydelse genom sådana mästare som Murillo och Velázquez (se dessa ord). Vid deras sida stodo emellertid flera högst betydande konstnärer, som gåvo uttryck åt olika sidor av spanskt väsen, Juan de las Roelas (se d. o.), Francisco Herrera (f. 1622, d. 1685), Francisco de Ribalta (f. omkr. 1555, d. 1628), Ribera, Zurbarán, Cano (se dessa ord), Juan de Valdés Leal (f. 1630) m. fl. Efter en därpå följande lång tid av konstnärligt förfall, delvis maskerat genom inkallande av lysande utländska mästare som Tiepolo och Mengs (se dessa ord), flammade den spanska målarkonsten i slutet av 1700-t. på nytt upp i en väldig personlighet, Goya (se d. o.), i grund och botten kanske den mest spanske av alla Spaniens konstnärer. Bland 1800-t:s målare märkes Zuloaga (se d. o.), bland 1900-t:s den huvudsakl. i Paris verkande Picasso (se d. o.).

Spansk körvel, se Myrrhis.

Spansk litteratur. De på 400-t. inträngande västgoterna romaniserades snabbt, och den latinska litteraturen bevarades i Spanien längre än i Romerska rikets övriga delar; den siste latinske författaren, Isidorus av Sevilla (se d. o.), avled 636. Västgoterna undanträngdes av araberna, och först på 1100-t. framträder en diktning på spanskt språk. Om de historiska förutsättningarna för S:s uppkomst se vid. Spanska språket. — *1100—1400.* Det äldsta minnesmärket är *Poema del Cid,* en episk dikt om Spaniens folkhjälte, trol. skriven omkr. 1140. Andra episka dikter, "cantares" (om den kastilianske upprorsmakaren Fernán González, infanterna av Lara, m. fl.) från 1100- och 1200-t. ha, upplösta på prosa, ingått i äldre krönikor. Huruvida dessa större

cantares föregåtts av kortare folkvisor, är omtvistat; de äldsta bevarade ”romanserna”, som upptecknades och trycktes på 1500-t., äro i varje fall utdrag ur cantares från 1400-t. Från 1200-t. har man en samling religiösa och didaktiska poem av Gonzalo de Berceo (d. 1268), Alfons den vises (se Alfons sp. 266) krönikor och lyriska dikter, från 1300-t. Juan Ruiz' (d. omkr. 1350) dikt *Libro de buen amor* och Juan Manuels (d. 1348) novellsamling *El Conde Lucanor.* — *1400-t.* Först med detta årh. blir den bevarade litteraturen rikare, ehuru den fortfarande ej är vidare betydande. Man tog nu intryck från den provensalska lyriken, som redan förut odlats i Katalonien, men även från Italien, särskilt från Dante. De viktigaste författarna äro don Enrique de Villena (f. 1384, d. 1434) och markisen av Santillana (f. 1398, d. 1458). — *1500—1585.* Under Spaniens stormaktstid blomstrade också dess litteratur, vars guldålder emellertid infaller först i den begynnande nedgångens tid. Man gjorde nu bekantskap med Petrarcas italienska lyrik, som efterbildades av Boscán Almogaver (se d. o.) och Garcilaso de la Vega (se d. o.). Mot denna italieniserande skola uppträdde likväl en annan, mera nationell, vars främste man var de Castillejo (se d. o.). Även italienarnas renässansepos, särskilt Ariostos, efterbildades, t. ex. av de Ercilla y Zúñiga (se d. o.) i *L'Araucana* och de Virués (se d. o.) i *Monserrate.* Mera originella voro spanjorerna inom romanen. Av romanformer förekomma tre: Amadisroman, herderoman och pikaresk roman. Den äldsta bevarade Amadisromanen (se d. o.) trycktes 1508. Den är emellertid blott en bearbetning av ett äldre original, som kan betraktas ss. den sista utlöparen av medeltidens franska riddarroman (”roman breton”). Herderomanen åter stammar från Italien och spelar i en idealiserad herdevärld. Den utbildades i Spanien genom de Montemayor (se d. o.), som skrev *Diana enamorada.* Fullt originell är den pikareska l. ”skälmromanen” (se Pikaresk roman). Genren inledes av *Lazarillo de Tormes* (1554) av okänd författare. Även det sedan så rika spanska dramat skapas under denna tid. Under medeltiden funnos i Spanien liksom i det övriga Europa religiösa spel; det äldsta bevarade är *Misterio de los Reyes Magos* (trol. omkr. 1200). De flesta äro förlorade. På 1500-t. började ett världsligt drama, och från denna tid finnas kvar dels en samling farser av Vicente (se d. o.), dels flera komedier av Torres Naharro (se d. o.), vilka äro märkliga, därför att de äro byggda på italienska noveller; det medeltida episka dramat blev därigenom dramatiskt och fick en fast konstruktion. Ss. den främste dramatikern under denna förberedelsetid räknas de Rueda (se d. o.). Sin egentliga utbildning fick det spanska dramat dock först under nästa period. — *Storhetstiden 1585—1700.* Lyriken präglas nu av barockstilen, och här talar man om olika skolor, ”conceptistas” och ”cultos”, som dock tyckas ha varit föga skilda. De smaklösa överdrifterna kulminera hos de Gongora (se d. o.). Likaså skrevos flera

episka dikter, av de Vega Carpio (se d. o.) m. fl., men fortfarande efter italienska mönster och utan större originalitet. Däremot utbildades nu den nationellt spanska pikareska romanen, först blott ss. realistisk äventyrsroman: *Guzmán de Alfarache* av Mateo Alemán (d. efter 1614), *Marcos de Obregón* av Vicente Espinel (f. 1551, d. 1624), *El diablo Cojuelo* av Vélez de Guevara y Dueñas (se d. o.) m. fl. Storverket inom genren är Cervantes Saavedras (se d. o.) *Don Quijote*, som av författaren väl närmast avsågs att vara en parodi på Amadisromanen men faktiskt blev den nya tidens första stora sederoman. Cervantes' herderomaner äro däremot betydelselösa. Dramat blev nu oerhört populärt, och stående teatrar inrättades i Sevilla, Valencia och Madrid. Dessa voro dock ytterligt primitiva, nästan utan alla dekorationer. På teatrarna gåvos dramer av tre olika slag: loas, comedias och entremeses. Representationen inleddes av en loa (lovdikt), vanl. en monolog men stundom ett litet drama. Därefter följde comedian, som alltid var på vers och under storhetstiden alltid hade tre jornadas l. akter. Mellan akterna uppfördes en entremes (mellanrätt), en med comedian ej samhörande fars, ibland på prosa. Ämnet i en comedia kunde vara religiöst (comedias divinas l. de santos) l. världsligt (comedias humanas); som comedias de capa y espada (med mantel och värja betecknade man de stycken, i vilka kavaljerer uppträdde, ss. comedias de ruido teatro sådana, där personerna voro furstar l. helgon; en comedia de figurón hade en komisk hjälte. Dessa senare benämningar voro dock ej fasta termer. Någon skillnad på komedi och tragedi fanns icke. Några äro rena komedier men de flesta en blandning av båda. Vid de religiösa festerna uppfördes — vanl. i kyrkorna l. på estrader i det fria, ej på teatrarna — s. k. autos l. medeltidsspel, också på vers men ej indelade i jornadas. Allt efter festerna delades de i autos sacramentales (vid Kristi lekamens fest) och autos al nacimiento (julspel), de förra vanl. allegoriska. Den banbrytande dramatikern var de Vega Carpio (se d. o.), som var fruktansvärt produktiv och med säkerhet skrev över 600 comedias. De Vega hade talrika lärjungar, av vilka de viktigaste äro de Castro y Bellvis (se d. o.), vilken skrev *Las mocedades del Cid*, som Corneille sedan efterbildade, Tirso de Molina (eg. Tellez, se d. o.), som är mest bekant för ett av sina sämsta stycken, *El Burlador de Sevilla*, där den sedan så bekanta Don Juansfiguren första gången förekommer, och de Alarcón y Mendoza (se d. o.), en av Spaniens största dramatiker. I viss mån når det spanska dramat sin höjdpunkt med Calderón de la Barca (se d. o.), vars av katolsk glöd fyllda autos och comedias divinas äro typiskt spanska. Av hans efterföljare äro Francisco de Rojas y Zorrilla (f. 1607, d. efter 1660) och Moreto y Cavaña (se d. o.) de mest berömda. — Under *1700-t.* sjönk Spanien i litterär dvala. Efter den bourbonska dynastins tronträde stiftades 1714 efter franskt mönster en spansk akademi. Men någon betydande författare framträdde icke. Den ende dramatiker, som kan till-

mätas någon originalitet, är de la Cruz Cano y Olmedilla (se d. o.), som för folkteatern skrev s. k. sainetes (se d. o.) l. farser. Den franska smaken trängde långsamt in. Av upplysningsrörelserna märkas mycket svaga spår. Den äldsta komedin i fransk stil, *Petimetra* av Nicolás Fernández de Moratín (f. 1737, d. 1780), trycktes först 1762; den första tragedin i fransk stil, som uppfördes, var hans *Hormesinda* (1770). — *1800-t.* Först nu tog man några starkare intryck av 1600-t:s franska smak, efter någon tid även av "upplysningens" radikalism, som i Spanien särskilt yttrade sig i ett ursinnigt hat mot klerikalismen, vilket återfinnes ännu hos Pérez Galdós (se d. o.). Romantiken bröt fram i Spanien först på 1830-t., sedan den segrat på Théâtre-Français. De mest bekanta romantikerna äro de Espronceda y Lara (se d. o.) och Zorrilla y Moral (se d. o.). Mera moderna äro Echegaray y Eizaguirre (se d. o.), som i sina dramer efterbildat Augier men kanske ännu mer Ibsen, och framför allt Benavente (se d. o.), som är en verkligt originell, kvick och fantasirik dramatiker. En temperamentsfull, ofta tendentiös berättare är Blasco Ibáñez (se d. o.). Högt skattad i Spanien är romanförfattarinnan Concha Espina (f. 1877), som är bäst i de sedeskildringar hon ger av sin nordspanska hembygd.

Spansk musik. S. stod under medeltiden delvis i beroende av morerna. En nationell tonkonst fick på 1500-t. en glansperiod, särskilt genom de främst ss. kyrkotonsättare kända Morales, Guerrero och Vittoria. Men även profana konstformer odlades, och i början av 1600-t. lades grunden till det spanska sångspelet (*zarzuela*). Från 1700-t:s början blevo främmande smakriktningar härskande, först den italienska musiken, som främst gjorde sig gällande i operan, senare bl. a. Wienklassikerna. På 1800-t. upptogos de nationella strävandena av F. A. Barbieri, vilken bl. a. skänkte nytt liv åt sångspelet, och F. Pedrell. Bland senare mera betydande tonsättare märkas Albéniz, vars produktion uppvisar inflytande från Liszt och Debussy, M. de Falla, som utan att uppge den nationella egenarten, anslutit sig till fransk impressionism, samt O. Esplá, som delvis representerat expressionismen.

Spansk skritt, avart av spansk trav (passage; se d. o.).

Spansk teater. För den tidigaste utvecklingen av S. har det i anslutning till den kyrkliga kulten utvecklade rituella dramat haft avgörande betydelse. Under senare medeltiden skrevos och uppfördes talrika religiösa dramer (jfr Spansk litteratur sp. 1244). Samtidigt omhuldades folkteatern av resande skådespelarsällskap, som spelade på tillfälligt uppbyggda scener utan dekorationer. — Mot slutet av 1500-t. tar den dramatiska diktningen fastare former och får en mera litterär prägel. I Madrid uppfördes de första verkliga teaterbyggnaderna, Teatro de la Cruz och Teatro del Príncipe, 1579 och 1582, bägge av religiösa brödraskap, vilka uthyrde teatrarna till vandrande skådespelartrupper. Själva teatern bestod av en öppen parterr med ståplatser, kring vilken voro dragna tvenne logerader.

Från religiöst håll ivrades ofta mot teatern, och tidvis utfärdades förbud (det längsta 1644—49). — I allm. torde även under S:s blomstringsperiod de dekorativa anordningarna ha varit ytterst enkla; blott sällan (så t. ex. i ett par av Lope de Vegas komedier) antyda scenanvisningarna tillvaron av verkliga dekorationer. På hovteatrarna infördes dylika (efter italienskt mönster) under senare hälften av 1600-t. Vid sidan av det egentliga dramat spelade inlagda danser och musiknummer en viktig roll i S. — 1700-t:s utveckling erbjuder föga av intresse. Folkteatern fortfar under i huvudsak oförändrade former, under det att det mera litterära dramat kommer under franskt inflytande. — Den moderna S. utmärkes av både rikedom och mångsidighet. Den förnämsta talscenen i Madrid är Teatro de la Princesa, vilken ledes av Fernando Díaz de Mendoza, som även själv uppträder som skådespelare. Övriga scener av betydenhet äro Teatro Español, La Comedia m. fl. I spelstilen dominerar en måttfull realism. Iscensättning och utstyrsel äro i allm. primitiva. S. har i yttre hänseende föga berörts av moderna regiprinciper.

Spanskt grönt, spanskgröna, färgämne, bestående av basiskt (blågrönt) l. neutralt (mörkgrönt) kopparacetat.

Spansk trav, passage (jfr d. o. och Ridning sp. 1127).

Spanskt rör, se Rottingpalmer.

Spanskt rött, kartamin (se Safflortisteln).

Spanskt svart, färgämne, berett ur kolat korkavfall.

Spanskt vitt, se Vismutföreningar.

Spant (holl.; etym. besläktat med *spänna*), tvärskepps från köl till däck l. reling gående konstruktioner, som jämte köl och stävar utgöra ett fartygs stomme. Träfartygs *träspant* bestå av timmer, ställda ända mot ända, bildande en öppen båge, spantring. Ett fast S. består av två sådana ringar, bottenstocksringen och citterringen, fastbultade bredvid varandra. Lösspant l. lösthäst består av en enda ring. I större fartyg är vanl. vart annat l. vart tredje S. fast. *Stålspant* i järn- och stålfartyg samt i vissa träfartyg (compositfartyg) bestå vanl. av olikflänsade vinkeljärn, spantjärn, lagda med den smalare flänsen mot bordläggningen och med den bredare vinkelrätt mot midskeppsplanet, varför vinkeln mellan flänsarna efter behov måste ändras (skevning). Där styrbords- och babordsspanten mötas, förenas de över kölen med skarvjärn. Fartyg med dubbla bottnar ha innanför huvudspanten kontraspant, förenade med de förra medelst knäplåtar. Bordläggningssträken nitas fast vid S.; för att ernå anliggning mellan yttersträk och S. användas mellanlägg, l. ock jogglas S. (se Joggling). — Moderna handelsfartyg byggas numera ofta enl. *Isherwoodssystemet*, grundat på en uppfinning av Fr. Lilliehöök. Det består av kraftiga tvärskeppsspant på stort avstånd från varandra samt relativt tätt intill varandra, från för till akter gående långskeppsspant. — Spantruta, konstruktionsritning, visande ett fartygs samtliga spantlinjer, sedda för- och akterifrån.

Sparagmi't, fältspatrik sandsten, trol. bildad i ökenklimat. S. förekommer särskilt i skandi-

naviska fjällens ö. delar, bl. a. i den s. k. sparagmitformationen, en serie delvis metamorfoserade sediment av prekambrisk (l. kambrosilurisk) ålder.

Sparbank, penninginrättning, som utan rätt för dess stiftare l. andra att åtnjuta del i den vinst, som kan uppkomma å rörelsen, har till ändamål att befordra sparsamhet genom att bedriva in- och utlåning av penningar och därmed i samband stående verksamhet. S. äro antingen offentliga l. enskilda. Bland de förra märkas främst postsparbankerna (se Postsparbank). Enl. lag om S. 29 juni 1923 skola stiftare av S. vara i riket bosatta svenska medborgare och till antalet minst tjugu. För det av stiftarna upprättade reglementets giltighet erfordras stadfästelse av länsstyrelsen. Grundfonden skall vid stiftandet sättas till minst 10,000 kr., men länsstyrelsen kan med hänsyn till särskilda omständigheter medge dess bestämmande till lägre belopp ned till 3,000 kr. En S:s angelägenheter omhänderhas dels av huvudmän, vilka skola ss. representanter för insättarna övervaka S:s förvaltning, dels av en av huvudmännen utsedd styrelse, som skall handha den omedelbara ledningen av S:s verksamhet. Huvudmännen skola vara minst 20, högst 50. Av dessa skola minst en tredjedel tillsättas av kommunalmyndighet, landsting, häradsrätt l. hushållningssällskap. S. mottaga även mycket små insättningar. För att underlätta samlandet även av de minsta besparingar ha en del S. infört s. k. hemsparbössor med lås, till vilka banken har nyckeln. S. får i allm. ej driva annan inlåningsrörelse än å motboksräkning. Dess utlåningsrörelse skall företrädesvis avse bankens verksamhetsområde. — De äldsta S. i Sverige äro Göteborgs S., som tillkom 1820, och Stockholms stads S. av 1821. F. n. (1927) finnas 492 sparbanksinrättningar. Jfr Bank sp. 1066.

Spardäck (eng. *spardeck,* av *spar,* sparre, spira), se Handelsfartyg sp. 402.

Sparfwenfeldt, Johan Gabriel, f. 1655, d. 1727, lärd, språkkännare. S., som företog vidsträckta resor i Europa, Asien och Afrika, var en av sin tids lärdaste kännare av slaviska och orientaliska språk och förhållanden. Flertalet av hans dyrbara orientaliska handskrifter förvaras i Uppsala universitetsbibliotek.

Sparkstötting, se Kälke.

Spa'rlakan (av mlty. *sperlaken,* tyg, som bredes ut över en bädd e. d., av *sperren,* spärra ut, och *laken,* tyg, kläde), sängförhänge. Jfr Bädd. — Sparlakansläxa, uppsträckning (eg. bakom sänggardinen).

Sparlösa, socken i Skarab. l., jämte Levene, Long och Slädene pastorat i Skara stift. 995 inv.

Sparr, se Städ.

Sparre, se Virkessortiment.

Sparre, från 1400-t. känd frälsesläkt, urspr. kallad Sundbysläkten efter Stora Sundby i v. Södermanl. l., sedermera S. efter sin vapenbild (se Heraldik sp. 661 och fig. 32). Denna fördes fordom även av andra släkter, främst den mäktiga Toftasläkten, utdöd 1407, till vilken bl. a. Karl Ulfsson (se d. o. 2) hörde. — Sundbysläkten fortlever i Sverige i tre grenar, en adlig, S. af Rossvik (gods i v. Södermanl. l.), en friherrlig och en grevlig, S. af

Söfdeborg i Skåne. — 1. Lars Siggesson S., d. 1554, riksråd, riksmarsk 1523, ståthållare på Örebro slott. S. anslöt sig till Gustav Vasa i befrielsekriget och blev en av hans förtrogna medhjälpare i riksstyrelsen. Han var en av konungens följeslagare vid mötet i Malmö 1524 och förde befäl under Dackefejden (se d. o.). — 2. Erik Larsson S., f. 1550, d. 1600, den föreg:s son, riksråd 1575 l. 1576, hovkansler, ståthållare över Västmanland och Dalarna. S. blev ledaren för aristokratins maktsträvanden och opposition mot Vasakonungarnas personliga regemente. I striden mellan Johan III och hertig Karl ställde han sig helt på den förres sida och hävdade i sin märkliga statsrättsliga skrift *Pro le'ge, re'ge et gre'ge* (c:a 1585, utg. 1924) konungens politiska överhöghet över hertigdömena. Uppgörelsen 1587 mellan bröderna var till stor del S:s verk. Skickligt ledde han förhandlingarna om Sigismunds polska konungaval; han motsatte sig senare bestämt dennes hemkallande och drabbades därför särskilt hårt av Johans räfst med rådsherrarna. På kröningsriksdagen i Uppsala 1594 stod S. vid hertig Karls sida mot Sigismund och framförde i sin skrift *Postula'ta nobi'lium* vittgående krav, åsyftande att återgiva adeln dess medeltida makt. I ett lika märkligt förslag till regeringsordning (1594) tänkte sig S. en ordnad förvaltning under de fem höga riksämbetsmännens ledning; det kan betraktas som en föregångare till 1634 års R. F. 1596 bröt S. med hertig Karl och begav sig f. å. till Sigismund i Polen. S. åtföljde denne till Sverige 1598, utlämnades till hertig Karl efter slaget vid

Erik Larsson Sparre. Samtida målning.

Stångebro och blev ett av offren vid Linköpings blodbad. — 3. Axel S., f. 1652, d. 1728, den föreg:s sonsons son, greve (1720), fältmarskalk 1721, en av de ryktbaraste karolinerna, deltog i fälttågen 1700—09 och förde efter konungens avfärd från Bender befälet över de där kvarlämnade svenskarna. — 4. Erik S., f. 1665, d. 1726, den föreg:s broder, greve (1719) till Sundby, krigare, diplomat, fältmarskalk 1719. S. var 1714—17 ambassadör i Paris, varunder han förmedlade ett förbund med Frankrike 1715 och underhöll förbindelser med jakobiterna i England. Från 1718 riksråd och 1718—19 rikskansliråd. — 5. Karl S., f. 1723, d. 1791, frih. till Kronoberg, ättling till S. 2, en av gustavianska tidens främsta ämbetsmän. S. visade i Pommerska kriget stor administrativ förmåga som chef för krigskommissariatet. 1763—72 landshövding i Gävleb. l., främjade han där betydande

odlingsföretag och reformer. Ss. Sthlms överståthållare (från 1773) ledde han betydande nybyggnads- och omregleringsarbeten i huvudstaden. S. var riksråd 1775—89 och en ledande kraft i Gustav III:s försvarsreform. — 6. Fredrik S., f. 1731, d. 1803, den föreg:s halvbroder, greve (1797), politiker, var 1781—89 riksråd och 1781—88 guvernör för kronprins Gustav Adolf. 1792—97 var han med den återupplivade titeln rikskansler chef för kansliet. — 7. Gustav S., f. 1802, d. 1886, ättling till S. 2, greve, ämbetsman, politiker, justitieråd 1840, lantmarskalk på riksdagarna 1847—48 och 1859—60. Justitiestatsminister 1848, övergav S. sina tidigare liberala tendenser för en sträng konservatism och måste 1856 taga avsked. Han var därefter president i Svea hovrätt till 1867, universitetskansler 1859—71 samt riksmarskalk från 1864. Led. av F. K. 1867—75. — 8. Gustav S., f. 1834, d. 1914, den föreg:s brorson, greve, militär, politiker, led. av F. K. från 1870, dess talman 1896—1908. Ss. statsutskottets ordf. 1883—95 verkade han för sparsamhet inom statsförvaltningen. Han ivrade även för försvarsväsendets utveckling. — 9. Louis S., f. 1863, greve, konstnär, 1890—1909 bosatt i Finland, där han ägnade sig åt konstindustriell verksamhet, har särskilt framträtt ss. porträttmålare och grafiker. — 10. Lars Carlson S., f. 1864, ättling till S. 2, frih., generallöjtnant 1926. S., som blev överste och chef för Upplands artilleriregemente 1913 och generalfälttygmästare och inspektör för artilleriet 1919, har företrätt sitt vapen ss. led. av flera försvarskommittéer och -kommissioner. — 11. Carl Knutsson S., f. 1866, frih., den föreg:s kusin, sjömilitär, kommendör 1918, 1923 konteramiral och befälhavande amiral i Karlskrona, har haft flera sjömilitära förtroendeuppdrag.

Sparreholm. 1. Municipalsamhälle i Hyltinge skn, Södermanl. l., vid Västra stambanan. I S. ligger sågverk (äg. Backa-Hosjö a. b., grundat 1897) samt snickerifabrik (äg. a. b. S:s snickerifabrik, grundat 1907). 670 inv. — 2. Gods i Hyltinge skn, Södermanl. l., med slottsbyggnad från 1700-t:s mitt.

Sparrgren, Lorens Svensson, f. 1763, d. 1828, miniatyrmålare. Påverkad av Lafrensen, representerar S. i sina känsligt uppfattade och mjukt formade porträtt en under empiren fortlevande 1700-talstradition. Hans förfinat borgerliga konst uppskattades livligt av samtiden.

Sparring partner [spa'ring pa'tnə] (eng., av *sparring*, boxningsövning, och *partner*, deltagare), se Boxning sp. 452.

Sparris, *Aspa'ragus officina'lis* (fam. *Lilia'ceae*), mångårig ört, som växer vild vid havsstränder (även i s. och mell. Sverige). Den odlas sedan forntiden som köksträdgårdsväxt; dess köttiga stjälkskott förtäras. Växten har stjälk med barrlika, knippevisa smågrenar men utan utvecklade blad samt små, gröngula blommor. Odlas på sängar av starkt gödslad sandjord, i vilken 1—2 år gamla plantor ("rötter") planteras på 1,5 m:s avstånd och täckas med ett 5 cm. tjockt jordlager, vars djup över plantorna bibehålles genom uppkupning efter hand från de gödslade gångarna. Skörden brukar börja 3:e våren och sedan ske årligen genom avskärning av

de blekta skotten, innan dessa skjuta upp över ytan. Olika sorter finnas med olika färgad topp. Flera andra arter, mest *Asparagus plumo'sus*, odlas i kruka som prydnadsväxter.

Sparriskål, se Brassica.

Sparrisärt, se Lotus.

Sparrman, Andreas (Anders), f. 1748, d. 1820, läkare, botanist, lärjunge till Linné, prof. 1781, från 1790 vid Collegium medicum i Sthlm, intendent ("demonstrator") vid Vet. akad. S. företog vidsträckta resor, bl. a. till Kina 1765—67 (som skeppsläkare) samt i Kaplandet 1772 och 1775—76. Han medföljde på J. Cooks andra resa i Stilla havet 1772—75. Hans samlingar, bl. a. etnografiska dylika från Stilla havet, tillhöra nu Riksmuseet.

Sparrstuga, se Ryggåsstuga.

Sparrsätra, socken i Uppsala l., jämte Bred pastorat i Uppsala stift. 730 inv. — I S. led Holmger Knutsson 1247 ett avgörande nederlag vid ett upprorsförsök mot konung Erik Eriksson.

Spa'rta, huvudstad i nomarkin Lakonien, s.ö. Peloponnesos, Grekland, vid Iri (Eurotas). Ortodox biskop. 7,000 inv. — S., i forntiden ofta kallat Lakedaimon (jfr Lakonien), spelade en betydande roll redan i den forngrekiska sagan som Menelaos' residens. Trakten är rik på bronsåldersfynd, bl. a. kungagraven i Vafio. Omkr. 1100 f. Kr. undanträngdes akaierna i S. av dorer, som här grundade sin stams mest karaktäristiska samhälle, en utpräglad krigarstat under ledning av spartiaterna (se vid. Grekland sp. 1523 f.). S. utvecklade sig till Greklands ledande stormakt till lands. Efter att under

Sparris. Planta med stjälkskott (t. v.) och stam med blommor och bär.

500-t. f. Kr. ha fått hegemoni över Peloponnesos började spartanerna ingripa i Atens inre strider. Under perserkrigen voro de kärnan i grekernas försvar till lands. På 400-t. något tillbakasatt för Aten, blev S. genom de peloponnesiska krigen åter Greklands huvudmakt. Dess försök att i strid mot perserna utsträcka sin makt ö. om Egeiska havet misslyckades dock, då Aten och Korint reste sig med persisk hjälp. Genom antalkidiska freden 386 f. Kr. återställdes visserl. S:s hegemoni i Hellas, men den bröts av tebanerna i slaget vid Leuktra 371. Konungarna Agis IV och Kleomenes III sökte under 200-t. väcka till liv de spartanska krigardygderna och återinföra den gamla författningen genom ekonomiska och militära reformer. Men Kleomenes' försök att återställa S:s makt i Grekland misslyckades (jfr Antigonos 3). Därmed hade S. spelat ut sin historiska roll.

Sparvsläktet. Pilfink. Längd 14—16 cm.

Spa'rtacus, d. 71 f. Kr., romersk slav (gladiator) av trakisk börd. S. igångsatte 73 f. Kr. ett slavuppror i Syd-Italien och tillfogade romarna svåra nederlag. Upproret kuvades av Crassus, varvid S. stupade.

Spartakister [-ki'sster], en efter K. Liebknechts (se d. o.) Spartakusbrev uppkallad vänstergrupp inom den tyska socialdemokratin, som framträdde under världskriget som en agitatorisk klubborganisation bland de yngre elementen och 1918—19 rekryterade tyska revolutionens stormtrupper. S. anslöto sig till de ryska bolsjevikerna och utgjorde stommen i Tysklands 1918 bildade kommunistiska parti.

Sparta'n, invånare i Sparta; i överförd bet. person med enkla, stränga levnadsvanor. — S p a r t a' n s k, enkel, sträng, härdande.

Spartia't, se G r e k l a n d sp. 1523.

Sparv, namn på ett flertal finkfåglar, spec. på gråsparv (se S p a r v s l ä k t e t).

Sparvsläktet, *Pa'sser,* ett släkte F i n k f å g l a r med kraftig näbb, övernäbbens kanter inböjda och en liten inskärning strax bakom övernäbbens spets. Gamla världen, spec. i bebyggda trakter. Födan utgöres huvudsakl. av frön, insekter m. m. G r å s p a r v e n, *Passer dome'sticus,* har ett vitaktigt tvärband på vingarna; huvudets sidor äro vita. Hanen har svart strupe, ovan gråsvart huvud, svart rygg med rödbruna fjäderkanter, grått bröst, vit buk. Honan har gråvit strupe, ovan gråbrunt huvud. Längd 15—18 cm. Europa, mell. Asien, införd i Nord-Amerika och Australien; allmän i Sverige. Skadar ofta odlade växter. Boet bygges i murhål etc. Honan lägger flera ggr årligen 5—6 (9) gråvita, mörkfläckiga ägg. — P i l f i n k e n, *Passer monta'nus,* är ovan brun, svartfläckig, under smutsgrå; huvudets sidor äro vita med svart fläck. Två vita tvärband över vingarna. Europa, Asien; i Sverige talrikast i s. Häckar i ihåliga träd. Ägg 5—6, gråa, mörkfläckiga.

Sparvuggla, *Glauci'dium passeri'num,* en art U g g l o r med ofullständig ögonfjäderkrets och fjäderklädda tår. Örontofsar saknas. Rygg mörkbrun, ljusfläckig, buk vit med bruna längsfläckar. Längd c:a 16 cm. N. och mell. Europa; tämligen sällsynt i Sveriges skogstrakter. Lever av småfåglar, gnagare m. m. Häckar i ihåliga träd. Ägg 3—8, vita.

Spa'smer (av grek. *spasmo's,* kramp), se K r a m p. — S p a s m o' d i s k, s p a' s t i s k, krampartad. — S p a s m o f i l i', sjukligt tillstånd, kännetecknat bl. a. av benägenhet hos muskulaturen att råka i kramp.

Spa'tel (ty., av lat. *spa'tha,* slev), spadformigt verktyg för farmaceutiska och kemiska arbeten samt för medicinska undersökningar. S. (l. s p a' k t e l) begagnas också av målare.

Spa'tie (av lat. *spa'tium,* mellanrum), inom boktryckarkonsten benämning å minsta utslutningen mellan bokstäver l. ord. S. består

av en typ utan gravyr. — S p a t i ö' s, med stora mellanrum.

Spatt (ty. *Spat*, urspr. kramp), kronisk, torr inflammation i de s. k. glidlederna i hasen hos häst, vanl. med benavsättningar på hasens insida vid övergången i skenbenet (s p a t t k n ö l) l. utan dylika (d o l d S.). S. är en vanlig åkomma och medför alltid en i regel långvarig och ofta obotlig hälta. Orsaken är vrickning l. överansträngning av leden; hästar med felaktigt byggda l. svaga hasor angripas lättast. Dylika fel äro ofta ärftliga. — *Behandling*: ingnidning av retande salvor l., som verksammaste medel, bränning (med brännjärn), varefter hästen bör hållas i stillhet minst 4—6 veckor. — S k a k e l s p a t t (o x -, k o s p a t t) består i nybildning av ben (e x o s t o' s) på hasens utsida, vanl. orsakad av stötar l. slag (t. ex. mot skaklarna). Behandling vanl. onödig. — H a r s p a t t, en utbuktning på hasens baksida, beror på ansvällning av hasens bakre förstärkningsband till följd av överansträngning l. försträckning. Förekommer oftast hos krokhasiga hästar och medför vanl. långvarig hälta. Behandling med isomslag, därefter retande salvor l. bränning. Felet kan även bero på benavsättningar på hasens baksida (h å r d h a r s p a t t) till följd av slag och orsakar även då hälta, så länge inflammationen i benhinnan kvarstår, men medför därefter ingen olägenhet. — V a t t e n s p a t t l. hasledgalla ("fyllda pannor"; se G a l l o r), vanlig hos kallblodiga hästar, orsakar sällan hälta. — B l o d s p a t t, utvidgning av en blodåder, s p a t t å d e r n (åderbråck), saknar betydelse.

Speaker [spi'kə] (eng., av *speak*, tala), talmannen i engelska underhuset.

Speceri'er (av lat. *spe'cies*, kryddor), kryddvaror. Till S. räknas även te, kaffe, socker o. d.

Specia'l- (lat. *specia'lis*, av *spe'cies*, art), s p e c i e' l l, särskild, som avser något visst; som hör till ett begränsat område.

Specialdomstol, se D o m s t o l.

Specialise'ra (jfr S p e c i a l -), ange l. framställa i enskildheter, tillämpa på enskilda fall. — S. s i g, ägna sig åt l. inskränka sig till ett begränsat område. — S p e c i a l i' s t, fackman, person, som ägnar sig åt en viss gren (av en vetenskap, ett yrke etc.). — S p e c i a' l i t e r, särskilt. — S p e c i a l i t e' t, särskild gren, särskilt fack (inom yrke, vetenskap etc.); område, på vilket en person är särskilt förfaren; vara, som köpman, tillverkare etc. särskilt lägger an på att föra; utmärkande drag, egendomlighet.

Spe'cie (av lat. *spe'cies*, eg. art, slag, senare även myntsort, mynt), se R i k s d a l e r.

Specie'll, se S p e c i a l -.

Speciell privaträtt, inom rättsvetenskapen benämning på den del av privaträtten (se d. o.), som till skillnad från den allmänna privaträtten, civilrätten, innefattar den rättsliga regleringen av mera specialiserade områden av enskilda levnadsförhållanden. Den på olika områden ständigt fortgående speciallagstiftningen göra gränserna mellan civilrätt och S. tämligen svävande. Till S. höra huvudsakl. delar av närings-, vatten-, sjö-, försäkringsrätt m. fl.

Spe'cies, lat., art. Se S y s t e m a t i k.

Specifice'ra (av lat. *spe'cies*, art, slag, och *fa'cere*, göra), i de-

talj uppräkna l. ange. — Subst.: specifikatio'n. — Specifi'k, särskild, säregen, utmärkande (för); särskilt tjänlig (till); som utmärker ett bestämt förhållande i motsättning till alla andra (t. ex. specifik reaktion).

Specifikatio'n. 1. Se Specificera. — 2. (Av *spe'ciem fa'cere*, utforma, gestalta). Bearbetande av råämne, skapande av något nytt ur givet material. S. kan grunda äganderätt på så sätt, att om t. ex. en skulptör vid skapandet av ett konstverk av misstag använder en annan tillhörig lerklump, konstverket blir konstnärens egendom under förutsättning, att arbetet är i värde överlägset materialet och konstnären handlat i god tro. — Specifikationsköp, leveransavtal (se d. o.), varvid varans kvalitet (dimensioner, färg o. s. v.) icke blivit närmare bestämd utan åt köparen lämnats att framdeles träffa sitt val härutinnan och till säljaren insända s. k. specifikations- l. sorteringsuppgift. Förekommer särskilt inom järn- och trävarubranschen, spannmålshandeln och i all synnerhet textilindustrin.

Specifik laddning, förhållandet mellan en partikels elektriska laddning och dess massa.

Specifikt motstånd, se Elektriskt motstånd. Jfr Ledningsförmåga.

Specifikt värme, egentligt värme, den värmemängd (i kal.), som fordras för att höja temperaturen hos 1 gr. av ett ämne 1°. Jfr Kalorimetri.

Specifik vikt, egentlig vikt, eg. vikten av volymsenheten av ett ämne. S. användes dock vanl. i bet. relativ vikt, förhållandet mellan ett ämnes täthet och tätheten hos en normalsubstans, vanl. vatten av 4°. Då dettas täthet i det närmaste är lika med 1 gr. per kbcm., blir S. detsamma som siffervärdet på tätheten, uttryckt i gr. per kbcm. Gasers S. anges ofta som relativa vikten i förhållande till luft (l. vätgas) vid samma temperatur och tryck (gastäthet).

Specifik volym, förhållandet mellan en kropps volym och massa, inverterade värdet av dess täthet.

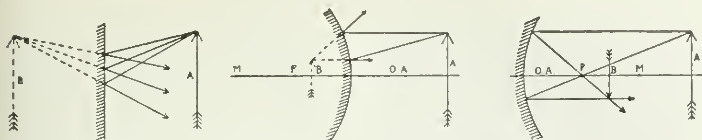
Specifik vridningsförmåga, för en optiskt aktiv lösning förhållandet mellan polarisationsplanets vridningsvinkel och produkten av skikttjockleken (i dm.) med lösningens koncentration (i gr. per kbcm.). Jfr Polarisation sp. 364 f.

Spe'cimen, plur. speci'mina, lat., prov, lärdomsprov, spec. vetenskapligt arbete, som åberopas vid sökande av befattning; exemplar. — Specimine'ra, avlägga lärdomsprov.

Spectator [spekte'jtə] (eng., betraktaren), engelsk tidskrift, utgiven av Addison och Steele (se dessa ord). — Sedan 1828 utges en ansedd engelsk veckotidskrift med samma namn.

Spe'culum vi'rginum, lat. ”jungfruspegel”, en av en bayersk benediktinmunk omkr. 1100 författad, till svenska omkr. 1480 översatt, didaktisk medeltidsavhandling av mystisk prägel, vilken i dialogform skildrar en klosterjungfrus utveckling.

Speditio'n (av ital. *spedire*, avsända), mottagande och vidarebefordran av varor, ofta förenat med ombesörjande av tullbehandling, magasinering, lokala transporter o. s. v. Agenten, som verkställer S., kallas speditö'r.

Spegel. Avbildning vid plan, konvex och konkav spegel. A föremål, B bild, M krökningsmedelpunkt, F brännpunkt, O.A. optisk axel. Virtuella bilder streckade.

v. Spee [sjpe], Maximilian, f. 1861, d. 1914, greve, tysk viceamiral. Se Coronel och Falklandsöarna.

Spegel (lat. *spe'culum*, av *spe'cere*, se). *Fys.* Kropp, som har en regelbundet reflekterande begränsningsyta (se Reflexion. *Fys.*). S. för enklare ändamål bestå av plant glas, som på baksidan beläggés med amalgam l. försilvras samt fernissas. För noggrannare ändamål, där spegelbilden i glasets framsida skulle störa, försilvras l. platineras framsidan l. ock användas S. av polerad metall. Plana S. ge av ett föremål framför S. en symmetriskt belägen bild bakom S. Sfäriska S. äro konvexa l. konkava. För de förra gälla samma lagar som för negativa linser (se d. o.); parallellt infallande strålar ge en virtuell bild bakom spegelytan i fo'kus l. brännpunkten, vars avstånd från spegelytan (foka'ldista'ns l. brännvidd) är lika med den senares halva krökningsradie. Optisk axel är linjen från spegelytans krökningscentrum till dess mittpunkt. Konkava S. stå i motsvarande förhållande till positiva linser; deras brännpunkt ligger framför S. på ett avstånd lika med halva krökningsradien. Sfäriska S. visa samma avbildningsfel som motsvarande linser; de sakna dock kromatisk aberration. — Om ellipsoidiska och paraboliska S. se Reflektor, Spegellampa och Strålkastare. — Plana S. användas i optiska apparater bl. a. för spegelavläsning (se d. o. och Sextant). Om S. med gitterdelning se Spektralapparater. — *Kulturhist.* Antikens och medeltidens S. voro av polerad metall, tidigast framför allt brons, senare i allm. stål. De antika S. voro runda till formen och på baksidan ofta försedda med reliefer. På liknande sätt dekorerade S. av brons ha även bevarats i Kina (se ill. till Kinesisk konst sp. 827). Redan under senare medeltiden hade man i Tyskland lärt att tillverka S. av glas, och sedan hemligheten på 1500-t. förts till Venedig, blev denna ort länge så gott som ensamtillverkare av spegelglas. De äldsta S. av glas voro mycket små och betalades högt. På 1600-t. började man fabricera S. även i Frankrike, där man snart lärde sig framställa större S. Från att urspr. endast ha varit en toalettartikel började S. omkr. 1700 att tagas i bruk även vid rumsinredningar. Stora S. behöllo sin karaktär av dyrbar lyxartikel långt in på 1800-t. — I överförd bet. betecknar S. plan l. glänsande yta: akterspegel (se Akter), dörrspegel (detsamma som fyllning), vattenspegel, vingspegel (se d. o.), S. på hjortdjur (jfr Rådjur) etc. S. var förr också beteckning för litterära arbeten med moraliserande innehåll (t. ex. dygdespegel, kvinnospegel).

Haqvin Spegel. Kopparstick av Elias Brenner.

Spegel, Haqvin, f. 1645, d. 1714, kyrkoman, överhovpredikant 1675, superintendent på Gotland 1679, biskop i Skara 1685, i Linköping 1691, ärkebiskop 1711. S. är en av den karolinska tidens främsta kyrkliga gestalter. Ss. stiftschef var han outtröttligt verksam för prästernas bildning, undervisningsväsendet och den kyrkliga ordningen. Från 1682 deltog han i det stora rikskyrkliga nydaningsarbetet (utarbetande av enhetlig kyrkolag, ny katekes och psalmbok m. m.). I 1695 års psalmbok bidrog han själv med 56 psalmer (30 original samt 26 övers. l. bearb.), av vilka 28 bevarats i 1819 års psalmbok (bl. a. 75, 298 och 325; därjämte Nya Psalmer 510 och 578). S. var även f. ö. verksam ss. skald. Främst märkes det stora, till formen något tunga men karolinskt storvulna didaktiska skapelseeposet *Guds Werk och Hwila*, 1685 (11,000 verser; närmaste förebild var Arreboes Hexaëmeron). S. intresserade sig för språkets ans och renhet samt sökte ersätta utländska lånord med inhemska (även isländska och dialektala) ord. För sin tid märkligt var hans ordboksarbete, *Glossa'rium sveo-go'thicum eller Swensk ordabook* (1712). Värdefulla äro även hans historisk-topografiska anteckningar om Gotland, *Ru'dera gothla'ndica* (utg. 1901).

Spegelavläsning, metod för mätning av mycket små vridningsvinklar, vid vilken en spegel fästes med sitt plan parallellt med vridningsaxeln på det rörliga föremålet (t. ex. ett galvanometersystem). Vid objektiv S. låter man ljus t. ex. från en lampa med rak glödtråd reflekteras från spegeln mot en skala. En lins ger av glödtråden en skarp bild å skalan; bilden rör sig vid spegelns vridning längs skalan. Användes konkavspegel, blir linsen onödig. Det reflekterade ljusknippet vrider sig dubbelt så mycket som spegeln. Vid subjektiv S. betraktar man med kikare spegelbilden av en skala. Vid spegelns vridning synes denna vandra förbi kikarens hårkors. Skalan bör ha siffror i spegelskrift.

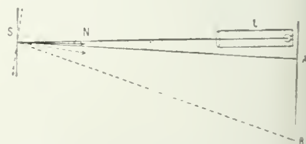
Spegelfolie, se Tenn.

Spegelgalvanometer, galvanometer för spegelavläsning.

Spegelglas, se Glastillverkning sp. 1310.

Spegeljärn, se Tackjärn.

Spegellampa, anordning för ersättande av kondensorn (se

Objektiv spegelavläsning. S spegel, **N** spegelytans normal, **L** lampa med lins, **A** bilden av **L** före, **B** efter vridningen (spegelns och normalens lägen prickade).

Skioptikon) med speglar, varigenom ljuskällan vida bättre utnyttjas. Vid båglampor användas ellipsoidiska speglar; ljuskällan befinner sig i ena brännpunkten, objektivet i den andra, l. ock paraboliska, då ljuskällan placeras i brännpunkten och det parallella ljusknippet med en kondensorlins samlas i objektivet. Vid glödlampor användes även en bakom lampan placerad, sfärisk spegel, som samlar de bakåt gående strålarna, avbildar lampans lystrådar i mellanrummen mellan dem och sålunda ger en jämnt lysande yta.

Spegelskrift, skrift med omvända bokstäver, sammanställda från h. till v. S. blir rättvänd vid betraktande i en spegel.

Spegelteleskop, se Reflektor.

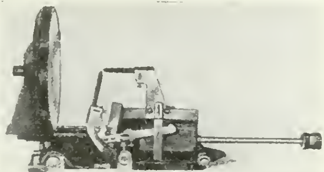
Spegling, detsamma som regelbunden reflexion.

Speglosa (jfr Glosa), hånfullt tillmäle, speord.

Speier, Speyer [sjpa'j-], huvudstad i Rhen-Pfalz, Bayern, vid Rhen. Katolsk biskop. 26,000 inv. — S. är berömt för sin domkyrka, Tysklands största romanska kyrka, uppförd c:a 1080 —1100 på grunden till en äldre

Speier. Domkyrkan.

Spegelbåglampa.

anläggning från omkr. 1030—60. Den är en treskeppig välvd basilika (se ill. till Kyrka sp. 1577) med stor krypta. I fråga om proportionernas ädelhet och interiörens storslagna rumsverkan överträffar den domkyrkorna i Mainz och Worms, med vilka den i stil och konstnärlig betydelse nära sammanhänger. S. har historiskt museum med mångsidiga samlingar, huvudsakl. av lokalhistorisk art. — S. blev fri riksstad 1294 och var 1513—1689 säte för rikskammarrätten. Om riksdagarna i S. 1526 och 1529 se Reformationen sp. 914.

Speis [späjs], se Nickel sp. 804.

Speiskobolt [spä'js-], $CoAs_2$, det vanligaste koboltmineralet, kristalliserar reguljärt, är vitt till stålgrått. Förekommer flerstädes i Tyskland.

Speke [spik], John Hanning, f. 1827, d. 1864, engelsk officer och Afrikaforskare. S. företog jämte sir R. Burton resor till Somalilandet (1854) och det inre av Central-Afrika (1857—58). Vid senare resa fann S. Tanganyika- och Victoriasjöarna. 1861—63 företog han jämte J. A. Grant en ny expedition till Nilens källområde (se Afrika sp. 139), vars viktiga resultat han framlade i *Journal of the Discovery of the Source of the Nile* (1863, Upptäckten av Nilens källor, 1864—65).

Spekeröd, socken i Göteb. l., jämte Ucklum pastorat i Göteborgs stift. 1,040 inv.

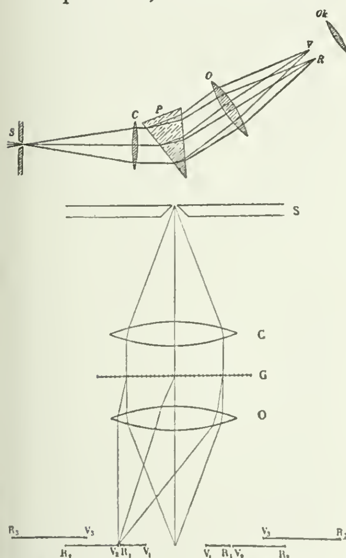
Spekta'kel (lat. *specta'culum*, skådespel), urspr. teaterföreställning; (föremål för) löje; oväsen; obehaglig händelse.

Spe'ktra, se Spektrum.

Spektra'lanalys, fastställande av ett ämnes beståndsdelar med hjälp av dess spektrum (se d. o.). S. är grundlagd av Kirchhoff och Bunsen och grundar sig på att ett visst ämne under bestämda omständigheter alltid ger samma spektrum och att inga ämnen ha överensstämmande spektra. S. lämpar sig bäst för bestämning av sådana ämnen, som ge linje- l. bandspektra, d. v. s. gasformiga ämnen, l. av lösta färgade ämnen, som ge utpräglade absorptionsspektra (se Spektrum). För att S. skall kunna användas på fasta sammansatta ämnen fordras dels, att dessa tämligen lätt skola kunna förgasas, dels att de vid upphettningen sönderdelas i sina beståndsdelar. I motsatt fall erhålles föreningens i st. f. grundämnenas spektra. På grund av sin lättflyktighet lämpa sig därför metallernas klorider bättre än deras sulfater. S. är synnerligen känslig; så litet som $^1/_{10\,000\,000}$ mg. natrium kan tydligt påvisas. S. kan icke endast användas för bestämning av ämnen på vår jord; genom dess hjälp har man även lyckats konstatera ämnen på andra himlakroppar. Så upptäcktes helium i solatmosfären på grund av en enda spektrallinje, innan detta ämne ännu var känt på jorden. S. kan tillämpas även utom det synliga spektret, spec. inom ultraviolett. Även röntgenspektrum kan enl. Moseleys lag (se Röntgenstrålar sp. 1656) användas. Se även Spektrum och Spektralapparater.

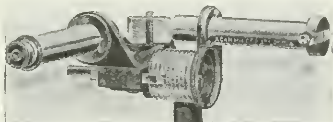
Spektra'lapparater avse dels framställandet av spektra, dels deras undersökning. S. indelas i spektrosko'p, där spektra kunna betraktas och till en viss grad mätas; spektrome'trar, där vridningen hos en l. flera av apparatens delar uppmätes å graderade cirklar; spektrogra'fer, där man arbetar på objektiv väg och (vanl. fotografiskt) fastlägger det observerade spektret och slutligen spektrofotome'trar, där ej blott våglängden utan även dess intensitet bestämmes. En S. består i regel av tre huvuddelar: kollimatorn, bestående av en lins samt en (i dess fokus injusterad) ställbar spalt, dispersionsanordningen samt observationstuben l. kameran. Spalten belyses med den önskade ljuskällan; linsen ger härav ett parallellt ljusknippe, som av prismat l. gittret upplöses och sedan samlas i den på oändligt avstånd inställda tuben l. kameran. Om strålarna redan äro parallella, t. ex. kommande från en stjärna, kan kollimatorn undvaras (objektivprisma); om större noggrannhet l. mätning ej fordras, kan tuben ersättas med att ögat upptager det parallella strålknippet (handspektroskop). Principen är allmänt, att spalten avbildas i tubens (kamerans) fokalplan i en skala, som är lika med förhållandet mellan dess och kollimatorobjektivets brännvidder. Varje våglängd ger en spaltbild; bildernas bredd beror på spaltens och på förstoringen, deras inbördes (vinkel-)avstånd på dispersionen. Överlagras de, minskas renheten och upplösningsförmågan. I varje

punkt komma således flera våglängder att samverka. — Spalten bör vara ställbar i bredd och avstånd samt kunna inställas vinkelrät mot dispersionsriktningen, således parallell med brytande kanten hos ett prisma l. linjerna hos ett gitter. Prismat ger blott *ett* spektrum; man ställer in

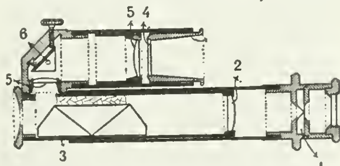
Strålgången i prismaspektroskop (över) och gitterspektrograf. S spalt, C kollimatorlins, P prisma, G gitter, O objektiv i observationstuben resp. -kameran, Ok okular, V och R de violetta resp. röda strålarnas föreningspunkt. Indices på undre bilden ange spektras ordningsnummer.

det på minimideviation för den viktigaste våglängden. Gitter ge en ofärgad centralbild av spalten och på ömse sidor av denna de till olika ordningar hörande spektrum-paren, motsvarande 1, 2, 3 o. s. v. våglängders vägskillnad för strålar genom närliggande springor (jfr Interferens sp. 1446). De täcka

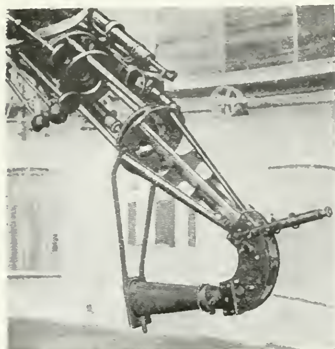

Spektroskop med konstant deviation. Nedtill mikrometerskruv med våglängdsskala.

vanl. varandra delvis. Prismor avböja violett mer än rött, gitter tvärtom. Ett prisma ger ett enda och därför ljusstarkt spektrum, som dock sammantränges på större våglängder, så att intensiteten där blir större; gitter fördela ljuset på centralbilden och flera spektra, vilka därför bliva ljussvagare. — Orienteringen i spektrum erhålles genom jämförelsespektra från en känd ljuskälla, vars strålning inkastas i kollimatorn medelst ett framför spalten placerat prisma, l. med en skala, inspeglad (se fig. nedan) i tuben från prismats bakre yta. De modernaste apparaterna ha fast kollimator och tub samt ett prisma med konstant deviation, vilket vrides medelst en i våglängder graderad skruv. Enkla l. kombinerade prismor användas; de senare brukas för att erhålla större l. gynnsammare dispersion l. för att minska spektrets avböjning (prisma à vision directe). Originalgitter ritsas med diamant i glas l. metallspeglar, plana l. konkava; i senare fallet ersätta de även linserna, så att

Handspektroskop. 1 spalt, 2 kollimatorlins, 3 prisma à vision directe, 4 våglängdskala, 5 linser, 6 prisma för våglängdsskalans avbildning bredvid spektret.

Spektrograf anbragt på astronomisk refraktor.

man använder endast spalt, gitter och okular l. plåt (Rowland). Reproducerade gitter äro avgjutningar i kollodium e. d. av de föregående. Utom dessa gitter användas i S. för ultrarött prismor av stensalt l. sylvin, för ultraviolett av kvarts l. flusspat. Spektroskop användas dels i enklaste utförande (handspektroskop); vid. för erhållande av enfärgat ljus (se Monokromator) samt för astronomiskt bruk i kombination med teleskop, då spalten injusteras i objektivets l. spegelns brännpunkt. Dessa använda ofta kraftig dispersion (flera prismor efter varandra). Stjärnspektra kunna breddas med hjälp av en cylinderlins. Ordnar man astrospektroskopet som monokromator med utträdesspalt och låter t. ex. solbilden glida över kollimatorspalten, medan en plåt föres förbi utträdesspalten, erhåller man solen avbildad i en viss våglängds ljus och därmed fördelningen av motsvarande grundämne på solytan (spektroheliograf). Mi'krospektroskop äro små spektroskop, vilka som ett okular anbringas på större mikroskop. — En spektrometer är i allm. ljussvagare men har fint arbetad spalt och stora brännvidder samt noggrant delade cirklar, på vilka prismats och observationstubens inställningar avläsas. — I spektrografer för ultrarött användas stensaltprismor l. gitter och energimätning med termoelement e. d.; för det synliga området samt angränsande delar glasprismor och gitter av olika typer samt kamera. För ultraviolett användes ofta kvarts- l. flusspatoptik (se Spektrum). Dispersion och ljusstyrka växla i hög grad, från små handapparater med några cm. långt spektrum till de största konkavgittren med 6 m:s radie och meterlånga spektra. För enkla försök kan ett handspektroskop sättas framför en på oändligt inställd kamera. För absoluta våglängdsbestämningar användas helst egentliga interferensmetoder. — För fotometriska mätningar i spektrum användas dubbelspalter l. dubbla kollimatorer, i vilka ljusintensiteten kan ändras; man ser då spektra över l. i varandra och inställer på likhet. Än lättare är fotografisk upptagning och svärtningarnas mätning med hjälp av en å plåten kopierad gråkil (se Sensitometri). Samma typer användas då för olika spektralområden, som förut beskrivits.

Spektra'lfärger (jfr Spektrum) äro uttryck för den fysiologiska verkan, som ljus av olika våglängder utövar på näthinnans färguppfattande organ; dessa äro känsliga för ett utsträckt våglängdsområde, varför även homogent ljus mer l. mindre påverkar dem alla. Jfr Öga. Det finns en oändlig mängd S., som bilda en kontinuerlig följd, men man har förr, väl på natur-

filosofisk grund (jfr Färg och Färgsinne) talat om sju S. (Newton m. fl.). Med färgfiltra kan man avgränsa större spektralområden; vill man begränsa dem starkare, uppkommer i regel en större allmän absorption (svarthalt i färgen). Vid reflexion från färgade ytor (det i naturen vanligaste fallet) får man även en ren ytreflex av vitt ljus från materialet. Det utsträckta spektralområde, som i båda fallen uppfattas, ger samma färgintryck antingen som en enkel S. med vit- och svarthalt l. som en viss del av färgcirkeln. I denna ingå, utom de vanliga S., purpurgruppen, som förbinder rött och violett och utgör en blandning av dessa.

Spektra'lklasser, Spektra'ltyper, se Stjärnor.

Spektra'llinje, se Spektrum.

Spektrofotome'ter (jfr Fotometri), se Spektralapparater.

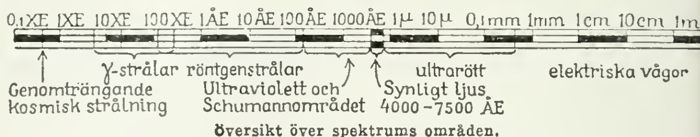
Spektrogra'f (av grek. *gra'fein,* skriva), se Spektralapparater.

Spektroheliogra'f, se Spektralapparater sp. 1275.

Spektrome'ter (av grek. *metrei'n,* mäta), se Spektralapparater.

Spektrosko'p (av grek. *skopei'n,* se), se Spektralapparater. — Spektroskopi', undersökning av spektrum (se d. o. och Spektralapparater).

Spe'ktrum, plur. spektra (av lat. *spe'ctrum,* bild, av *spe'cere,* se), är den bild, som erhålles, då en strålning, innehållande flera våglängder, upplöses efter dessa. Enfärgat ljus, "färgstråle" (av en enda våglängd), uppdelas ej utan ger en enda spaltbild (jfr Spektralapparater), en spektra'llinje. Ett S. kallas subjektivt, om det endast erhålles i betraktarens öga, objektivt, om det projicieras på en annan yta och där betraktas. De olika våglängdernas skiljande i S. sker dels genom deras olikheter i brytningsindex, dels genom diffraktion och interferens. — Ett S. karaktäriseras genom dess dispersion, ljusstyrka och renhet. Dispersion uttryckes genom förhållandet mellan det absoluta (vinkel)avståndet mellan två strålar och skillnaden mellan deras våglängder; den ändras i allm. genom S. men är i ett normalt (gitter-) spektrum nära konstant. I ett prismatiskt är dispersionen för större våglängder liten, för kortare alltmera växande. Ljusstyrkan inom S. beror, utom på den strålande kroppen, på den använda apparaten och på dispersionen. Renheten innebär, att olika våglängder ej överlagras utan i möjligaste mån skiljas åt; även detta är en apparategenskap. — Normala S. erhållas genom diffraktion och interferens ("böjning"), oftast i gitter, d. v. s. på glas l. metall framställda system av täta, parallella linjer (några hundra per mm.), omväxlande genomskinliga (reflekterande) och ogenomskinliga (ej reflekterande); prismatiska S. medelst ljusets brytning i prismor av olika material. För undersökning med stor dispersion av små våglängdsintervall användas specialmetoder: interferens i planparallella l. svagt kilformiga plattor (Lummer och Gehrke), i trappor av planparallellt glas ("Stufengitter", Michelson), i luftskikt, instängda mellan halvgenomskinliga speglar (Fabry och Perot). — En fast l. flytande, på grund av höjd temperatur strålande kropp

Översikt över spektrums områden.

utsänder ett kontinuerligt S., vari alla den givna temperaturen tillhörande våglängder (jfr S t r å l n i n g) finnas; vid luminescens kan ett diskontinuerligt S. erhållas. Gaser, bestående av atomer (i ljusbågen) l. ioner (i elektriska gnistor), utsända linjespektra, i molekylartillstånd bandspektra. Gasers S. kunna uppdelas i s e r i e r efter olika lagar, vari den av J. Rydberg införda konstanten ("Rydbergs konstant") har stor betydelse. Genom kvantteorin (se d. o.) ha även många lagbundenheter i spektra förklarats och förutsetts. — Man skiljer vid. emissionsspektra, som analysera det från en strålande kropp utsända ljuset, från absorptionsspektra, som åskådliggöra kroppens inverkan på genomgående l. reflekterad strålning. Ett visst ämne kan ge flera spektra, beroende på om strålningen utsändes från molekyler, atomer l. ioner l. om absorptionen sker i ämnet i fast tillstånd l. löst med l. utan dissociation. Man indelar oftast S. i ett antal olika delar, efter de sätt, som användas för deras undersökning. Våglängden angives i vanliga längdmått, i Ångströmenheter (ÅE l. Å) = tiomilliondels mm., l. i röntgenenheter (XE) = tusendels ÅE. Endast våglängdsskillnaden och undersökningsmetoderna ge indelningen, ej någon inre olikhet. Längst äro de elektriska vågorna, med våglängder från tusentals km. till någon mm.; så följer ultra- l. infrarött (av lat. *i'nfra*, nedanför, då det av ett prisma avböjes ännu mindre än rött), vilket direkt ansluter sig till de elektriska vågorna. Ultrarött undersökes i regel genom ren energimätning, t. ex. med termometer, bättre med bolometer, termoelement l. radiomikrometer, någon gång genom utsläckning av fosforescens. Som strålningskälla användas olika temperatur- l. luminescensstrålande kroppar; de högsta våglängderna har man funnit i auerstrumpans och kvicksilverlampans strålning. Med ljus i egentlig mening (c:a 7,500——4,000 ÅE) menas den strålning, som gör intryck på normala (ej färgblinda) ögon. Denna undersökes dels direkt, visuellt, dels på samma sätt som ultrarött, dels med fotokemiska reaktioner, spec. fotografi, vid. medelst ljuselektriska l. selenceller. Härefter kommer ultraviolett, i början s. k. glasultraviolett, till c:a 3,500 l. 3,000 ÅE, beroende på om vanligt l. uviolglas användes, därefter kvartsultraviolett, till 1,800 ÅE, och flusspats- l. Schumannultraviolett (det förra till 1,200 ÅE). De tre första beteckningarna antyda, att området nedåt begränsas av ämnets absorption. I dessa använder man ljuselektriska l. mest fotografiska arbetsmetoder, vilka alltmera specialiseras, ju kortare våglängderna bli; Schumannstrålningen absorberas redan i luft och måste fotograferas i vacuum med gelatinfria l. med fluorescerande olja överdragna plåtar, ev. med reflexionsgitter,

så att alls ingen absorption förekommer i strålvägen. På det följande, först på de senaste åren beträdda området användas såväl fotografi som ljuselektriska metoder. Efter ultraviolett följa röntgenstrålarna (se d. o.), därefter γ-strålningen från radioaktiva ämnen, och till sist den ytterst genomträngande strålning, vilkens ursprung sökes i vissa stjärngrupper och som undersökes medelst ioniseringsmätningar på höga berg. Man har således i S. en praktiskt taget obruten serie från de längsta elektriska vågorna till dessa kosmiska strålar. — Framställningen och undersökningen av S. har såväl inom vetenskap som teknik stor betydelse (jfr Spektralanalys). S. ger viktiga upplysningar om atomernas inre. Som spektroskopins grundläggare kan nämnas Newton, som klarlade ljusets prismatiska uppdelning. Fraunhofer gav med gittren en säker metod för våglängdsmätning och bestämde först sollinjerna. Ångström och Kirchhoff utredde sambandet mellan olika S., varjämte den förre uppmätte solens och andra viktiga S., den senare med Bunsen utbildade spektralanalysen. Rowland utvecklade forskningsmetoderna (konkavgitter) och utförde stora mätningar. Michelsons interferensmetoder, sedan fortsatta av andra, gåvo en absolut våglängdsbestämning i C.G.S.-systemet.

Spekulatio'n (av lat. *specula'ri*, speja, iakttaga), begrundan; grubbel; beräkning av sannolik vinst l. förlust i ett affärsföretag l. vid handel med värdepapper (jfr Baisse), affärsuppgörelse, grundad på sådan beräkning; i filosofisk mening utforskande av tingens väsen genom det rena förnuftet i motsats till empirin l. erfarenhetskunskapen. — Spekulationspapper, värdepapper, som tid efter annan äro underkastade stora förändringar i värdet och därför bli föremål för särskilt livlig omsättning och djärva vinstberäkningar. — Spekulati'v, som avser l. hör till spekulation; djupsinnig, begrundande; beräknande; användes i filosofin spec. om metafysik, som vill grunda sig på det rena tänkandet, t. ex. Schellings och Hegels system. — Spekule'ra, grubbla, fundera; ha planer (på), tänka förvärva (t. ex. genom köp), vara med om affärsspekulationer. — Spekula'nt, person, som hyser planer på att förvärva något.

Spel (av ty. *Spiel*, lek). 1. Beteckning för olika slag av lekar och förströelsesysselsättningar. — 2. Förr benämning dels på de av en militärmusikkårs medlemmar, som ej nått underofficers grad ("S. i nummer"), numera motsvarande musikvolontärer, dels på hela musikkåren. — 3. Dels det läte, med vilket hanarna av vissa fåglar, spec. orrfåglar, under parningstiden locka honorna, dels dessa fåglars parningslekar. Jfr Jakt sp. 27.

Spel (mlty. *spille*, urspr. slända, spinnrocksten; etym. besläktat med *spinna*), mekanisk anordning för lyftande av laster. Lasten hänger i en lina l. kätting, som upplindas på en vals l. linkorg. På handspel (vindspel) drages valsen runt med vev, med l. utan hjälp av kuggväxel. På den förr mycket vanliga hästvinden upplindades linan på en linkorg med vertikal axel, på vilken bommar för dragarna voro anbragta. — Gruvspel, numera vanl. elektriskt drivna, äro i regel konstruerade

för dubbel uppfordring, d. v. s. med användande av två i var sin lina hängande hisskorgar l. skips. Den vanl. cylindriska linkorgen är delad i två hopkopplade korghalvor, mellan vilka omställning kan göras allt efter uppfordringsdjupet. Enär lastens moment å linkorgsaxeln under en spelperiod ändras med den utlöpta linlängdens vikt, har man ibland sökt utjämna momentet genom att göra linkorgen konisk, så att linan pålindas från den smalare ändan, l. ock genom att använda bobinspel med plattlina, som under uppfordringen lindas varv på varv över sig själv. Vid stora uppfordringsdjup användes ofta Koepeskiva [kö'pe-] i st. f. linkorg. Linan upplindas ej på skivan utan omfattar endast en del av omkretsen och medföljer skivan på grund av friktionen. Vid Koepespel användes alltid motviktslina, som fästes under hisskorgarnas botten och ledes kring en i schaktets nedersta del placerad brytskiva. Motviktslinan har även kommit till användning vid andra gruvspel. S. förses med två oberoende av varandra verkande bromsar samt med säkerhetsanordningar för förhindrande av olyekor vid strömavbrott, överspelning, otillåten hastighet m. m. — Jfr Bråspel, Gångspel och Hiss.

Spelbank l. spelhus, lokal för offentligt bedrivande av hasardspel. Sedan numera det offentliga hasardspelet flerstädes i lag förbjudits, finnes i Europa endast en större S., i Monte Carlo.

Speldosa, se Musikapparater.

Spelkort, se Kortspel.

Spelmanstävlingar, se Folkmusik sp. 265.

Spelregering, se Orgel.

Spelt (mlty. *spelte*, urspr. av den indoeuropeiska roten *spel*, klyva), se Vete.

Spelventil, se Orgel.

Spelvik, socken i Södermanl. l., jämte Ludgo pastorat i Strängnäs stift. 280 inv.

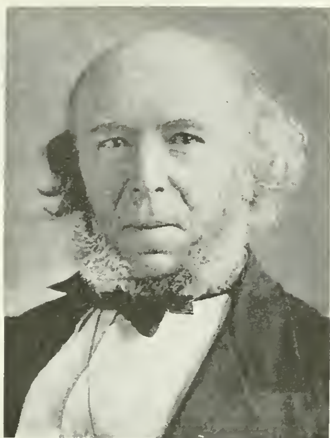
Spenat, se Spenatväxter.

Spenatväxter, vissa växter, vilkas unga blad ätas kokade. Vanlig spenat, *Spina'cia olera'cea* (fam. *Chenopodia'ceae*), är en sedan gammalt allmänt odlad 1-årig köksträdgårdsväxt, härstammande från Orienten, med små, grönaktiga blommor. Flera sorter odlas, ss. taggfröig spenat, med smärre, pillika blad, och rundbladig l. rundfröig spenat, med större, rundade blad. Som S. användas även bl. a. mangold, mållor, bärmålla, patientia, portlak, rankspenat samt nyzeeländsk spenat, *Tetrago'nia expa'nsa* (fam. *Aizoa'ceae*, ordn. *Centrospe'rmae*), ört härstammande från öst-Asien och Söderhavsöarna.

Spencemetall [spe'nns-], gråsvart, vid c:a 150° smältande massa, bestående av med svavel sammansmälta metallsulfider, vanl. svaveljärn.

Spencer [spe'nnsə]. 1. Se Churchill. — 2. Herbert S., f. 1820, d. 1903, engelsk filosof, den moderna evolutionsfilosofins främste systematiker. I sitt huvudarbete, *A system of synthetic philosophy* (1862—96) söker S. att med utvecklingstanken som ledande princip belysa såväl naturens som den mänskliga kulturens rike. Den vetenskapliga kunskapen är enl. hans av Comtes positivism påverkade filosofi begränsad till erfarenhetsvärlden i rummets och tidens former. Bakom fenomenen antager han en transcendent

världsgrund, men denna fattar han som ovetbar. Insikten om världsmysteriets outgrundlighet ger möjlighet till en försoning mellan vetenskapen och religionen, vilken senare mer och mer befriar sig från sin dogmatiska begränsning. — Den utveckling, som överallt framträder i vår erfarenhetsvärld, uppvisar tre väsentliga drag. Den är 1) koncentration, övergång från lösare till fastare samband, 2) differentiation, övergång från ett mera enhetligt till ett mera olikartat tillstånd, 3) determination, övergång från ett mera oordnat och obestämt till ett mera ordnat och bestämt tillstånd. Planetsystemets och jordklotets, de organiska varelsernas och den mänskliga civilisationens utveckling lämna exempel härpå. Utvecklingsprocesserna i universum omväxla med upplösningsprocesser, efter vilka utvecklingen börjar på nytt. Skeendet i tillvaron ter sig sålunda som en evig rytm av utveckling (evolution) och upplösning (dissolution), medan materien i alla förändringar förblir konstant liksom kraften. — S. ansluter sig i etiken till den engelska välfärdsteorin, som han söker bygga på biologisk grundval. Särskilt intresse ägnade han åt sociologin, där han förstod att mästerligt använda ett utomordentligt omfattande etnografiskt-historiskt material. Som socialfilosof företräder han en utpräglad liberal individualism och vill icke tillerkänna staten andra uppgifter än det formella rättsskyddet. — S:s filosofi har haft ett högst betydande inflytande på det allmänna tankelivet, icke minst i Norden, där särskilt 1880-t:s litteratur mottog kraftiga impulser ur hans arbeten.

Herbert Spencer.

Spencer's Gulf [spe'nnsəŝ gəllf], djup vik på Syd-Australiens kust.

Spende'ra (ty. *spendieren*, urspr. av lat. *expe'ndere*, utbetala), bestå, bjuda på.

Spene, se B r ö s t v å r t a och M j ö l k k ö r t l a r.

Spe'ner, P h i l i p p J a k o b, f. 1635, d. 1705, tysk kyrkoman, pietismens fader, kyrkoherde i Frankfurt a. M. 1666, överhovpredikant i Dresden 1686, konsistorialråd och prost i Berlin 1691. Under sin Frankfurttid började S. anordna s. k. *collegia pietatis* (se P i e t i s m sp. 235) och sammanfattade i sin 1675 utgivna programskrift, *Pia desideria* (se d. o.) de aktuella önskemålen betr. kyrkans förkunnelse och verksamhet.

Spe'ngel, J o h a n n W i l h e l m, f. 1852, tysk zoolog, prof. i Giessen 1887, har bl. a. skrivit om *Enteropneu'sta*, om ryggradsdjurens andningsorgan m. m. S. redigerade tidskriften Zoologische Jahrbücher 1886—1920.

Spengler, Oswald, f. 1880, tysk filosof. I sitt huvudarbete *Der Untergang des Abendlandes* (2 bd, 1918—22) utvecklar S. med glänsande framställningskonst en djärvt konstruktiv historiefilosofi. Dess grundtanke är uppfattningen av de olika kulturformerna som levande väsen, organiska bildningar, som alla ha sin ungdom, sin blomstringstid och sin förfallsperiod. Det sista stadiet benämner S. den blotta civilisationens stadium, då kulturen stelnar i sina former och förlorar sin nyskapande förmåga. Varje kultur har sin egenartade karaktär; det allmänmänskliga är en illusion. Även de vetenskapliga begreppen äro liksom konstens skapelser symboler, framsprungna ur en särskild ”kultursjäl” och karaktäristiska för densamma. — Ur sin historiemetafysik drager S. pessimistiska konsekvenser för den västerländska bildningens vidkommande. Vår kultur befinner sig enl. honom i ”civilisationens” stadium, och dess möjligheter till förnyelse äro uttömda.

Spens, späns (efter en engelsk lord *Spencer*), en sorts kavaj, användes i svenska armén som uniformspersedel (ss. kappa) för krigsskolans kadetter.

Spenser [spe'nnsə], Edmund, f. omkr. 1552, d. 1599, engelsk skald. S. hörde i sin ungdom till Philip Sidneys skaldekrets. Efter 1580 var han i huvudsak bosatt på Irland. S:s av den platonska filosofin starkt påverkade diktning, genom vilken han i den engelska poesin söker införa antikens och renässansens versformer, omfattar bl. a. sonetter, en rad nu förlorade antikiserande dramer och de efter mönster av Vergilius' ekloger skrivna allegoriserande herdedikterna *The Shepherd's calendar* (1579), i vilka han diskuterar aktuella politiska och litterära problem. S:s viktigaste arbete är dock hans aldrig fullbordade *The Fairy Queen* (bok 1—3, 1590, 4—6, 1596, ytterligare en del sånger utgivna efter S:s död), en romantisk dikt, i vilken S. med starkt protestantisk tendens i en allegorisk omdiktning av Artursagorna förhärligar England och drottning Elisabet. Den formellt fulländade, melodiösa dikten är skriven på den efter S. uppkallade ”Spenserstanzen” (jfr Ottave rime).

Spenshult, se Lungsotssanatorier.

Speran'skij, Mihail Mihailovitj, f. 1771, d. 1839, greve, rysk ämbetsman, Alexander I:s rådgivare 1806—12, 1810 statssekreterare. S. biträdde tsaren i hans reformsträvanden efter västerländskt, spec. franskt mönster och utarbetade en plan till omorganisation av riksstyrelsen, som, framlagd 1809, dock endast delvis genomfördes. S. blev 1809 föredragande för finländska ärenden och medverkade aktivt till att Finland under ryskt välde kom att utgöra en egen statsbildning. 1819—21 var S. generalguvernör över Sibirien och slutförde 1832 en systematisk redaktion av Rysslands lagar, som användes till 1917. Titeln greve S. gavs 1872 åt S:s dotterson furst Kantakuzen och hans ättlingar.

Spera'tus, Paulus, f. 1484, d. 1551, tysk reformator och psalmdiktare (jfr Sv. ps. 144), slottspredikant i Königsberg 1524, biskop över Pomesanien 1530.

Spergel, spärgel, *Spe'rgula arve'nsis* (fam. *Caryophylla'ceae*), ettårig, glandelhårig l. glatt

Spermacetivalar. Kaskelot. Hanens längd intill 20 m., honan mindre.

ört med trådsmala blad och tätbladiga, korta grenar i bladvecken, varigenom bladen synas kransställda. Blommorna äro vita. Allmän på odlade ställen etc. över hela Sverige och ett vanligt ogräs. Flera former odlas till grönfoder, helst på sandjord.

Sperlingsholm, stort godskomplex med huvudgård i Övraby skn, Hall. l. Slottet är en ståtlig empirebyggnad, uppförd 1812 efter ritningar av P. A. Nyström.

Spe'rma (grek., säd), ett gråvitt slem, utgör ett blandsekret, huvudsakl. från testiklar, sädesblåsor och prostata, och innehåller bl. a. spermatozoer (jfr Könsorgan sp. 75). — Huvudbeståndsdelen av spermatozoernas fasta beståndsdelar är nukleoprotamin.

Spergel. Spergula arvensis.

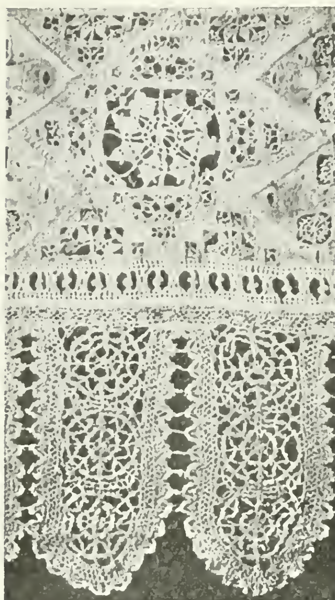
Spermace'tiljus, ett fordom i England för fotometri använt ljus med bestämda dimensioner, framställt av valrav. Ljusstyrka ung. 1,14 HE.

Spermace'tivalar, *Physete'ridae,* en fam. Tandvalar med hålrum fyllda av spermacetiolja på översidan av det stora huvudet. S. finnas i alla världshav, leva huvudsakl. av bläckfiskar. S., spec. kaskeloten, äro föremål för fångst, varvid sårade S. gärna gå anfallsvis till väga. Av spermacetiolja framställes valrav, ett vitt, pärlemorglänsande ämne, som består av fettsyreestrar och som användes till framställning av ljus, salvor m. m. Störst av alla tandvalar är kaskelo'ten, *Physe'ter ca'todon,* hos vilken nosen är tjock och hög. Rygg svart, buk grå. Tempererade och varma hav, stundom i Nordsjön. Jfr Ambra. — Näbbvalen, *Hypero'odon rostra'tus,* har stor panna och näbblik nos. Längd 6—9 m. N. Atlanten, Medelhavet.

Spermatofo'r (av grek. *spe'rma,* säd, och *foro's,* bärande), se Könsceller.

Spermatofy'ter (av grek. *spe'rma,* säd, frö, och *fyto'n,* växt), se Fanerogamer.

Spermatozo' (av grek. *spe'rma,* säd, och *zo'on,* djur), se Könsceller.

Reticellabroderi med knypplad Genuaspets.

Spermatozoi'der, hanliga fortplantningskroppar hos många växter, likna till sin byggnad spermatozoerna hos djuren. S. bestå huvudsakl. av en cellkärna och äro försedda med en l. flera cilier, varmed de kunna simma. S. äro vanliga hos kryptogamer och bildas även i pollenslangarna hos vissa gymnospermer (fam. *Cycada'ceae* samt *Gi'nkgo*) men saknas hos övriga fanerogamer. Jfr Befruktning.

Spe'rmie (av grek. *spe'rma*, säd), se Könsceller.

Spets. T tangent.

Spes (lat., hopp), i antikens Rom hoppets gudinna, avbildas ofta med blomma i handen.

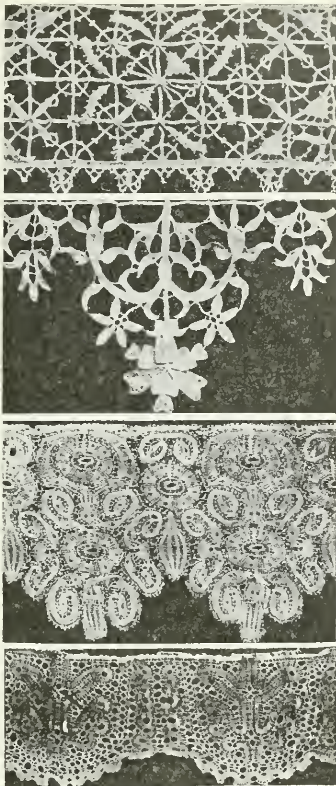
Spe'ssart, bergsområde i n.v. Bayern, på gränsen mot Hessen. Högsta punkt 615 m. ö. h.

Spessarti'n, se Granatmineral.

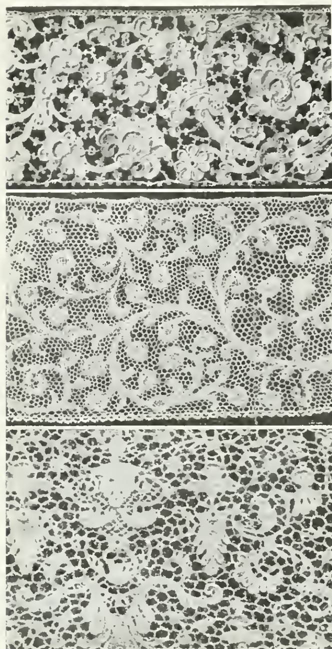
Spets. 1. Se Heraldik sp. 660. — 2. Se Hund sp. 997 f. — 3. Punkt på en kurva, där två grenar sammanträffa från samma håll och med gemensam tangent. — 4. Se Kon och Pyramid.

Spetsar, genombrutet arbete, utfört av trådar, som på olika sätt äro sammanfogade. Benämningen S. stammar från 1500-t:s slut och syftar på spetsens första förekomst som uddig kantavslutning på tyg. — S. utföras i flera tekniker. Viktigast äro de sydda och de knypplade S. Sömnadstekniken är den arbetssammaste men också den, som i förening med en fulländad mönsterteckning kan nå den högsta konstnärlighet. Man arbetar stygn för stygn på en stomme av trådar, som äro fästade på ett tämligen styvt underlag (av pergament l. papper), på vilket mönstret i regel är uppritat. Ang. knyppling se d. o. — Materialet är företrädesvis vitt linne, men därjämte förekomma, i synnerhet för knypplade S., guld, silver och silke, såväl naturfärgat som kulört. På senare tid har tyvärr den mindre värdefulla bomullstråden alltmera kommit i bruk. — Den europeiska spetskonstens utveckling står i nära samband med dräktskicket (jfr Klädedräkt). På 1500-t. och 1600-t. spetspryddes de till dräkten, i synnerhet till den svarta, s. k. "spanska", hörande kragarna och manschetterna. Med införande av al-

longeperuken och dithörande nyheter under Ludvig XIV:s tid blev spetsarnas placering en annan och spetslyxen nådde, både vad kvalitet och kvantitet beträffar, sin kulmen. Detta föranledde Colbert att från Italien, som dittills varit det främsta spetsproducerande landet, inkalla spetsbrodöser och därmed grundlägga en fransk spetssömnadsindustri med staden Alençon som huvudort. Rokokotidens dräkter fordrade S., som voro mjuka och smidiga för att kunna rynkas i de luftiga volanger och rysch, som användes av såväl herrar som damer. — *Renässansen.* Den första typen av S. är den sydda italienska renässansspetsen, vilken som fri spets har sin blomstring ung. 1500—1650. Dess ursprung är den genombrutna sömnad, *reticella,* även kallad *punto tagliato,* med i tyget utskurna rutor, som finnes redan på 1300-t. Kantspetsarna bestå av nästan fristående uddar, bårderna äro sydda i tyg, vilkas trådar delvis lämnats kvar och bilda ett rutnät, som sedan utfyllts med geometriska ornament l. stiliserade växtmotiv. Rutmönstret och tyget i reticellaspetsen falla så småningom bort, och mönstren bli friare, *punto in aria,* men äro alltid tämligen stela samt glesa och klara. De knypplade italienska renässansspetsarna, som ha de sydda till förebild, ha geometriska mönster och hårda flätslag. Sådana S. utfördes särskilt i Genua och trakten däromkring och igenkännas bl. a. på ”mandlarna” (knyppelslag, som ha formen av en mandel). — I Nederländerna, där knyppling är den huvudsakliga spetstekniken, uppstod en speciell renässanstyp. Kantspetsarna, som oftast äro ganska breda, ha rundade och tämligen grunda uddar, mönsterornamenten sammansmälta till att bilda en sammanhängande yta. En förenkling av denna typ utgöra de böhmiska och slaviska spetsarna, ofta utförda med kulört garn, där mönstret endast utgöres av slingrande bandornament; denna typ har fortlevt som folk-

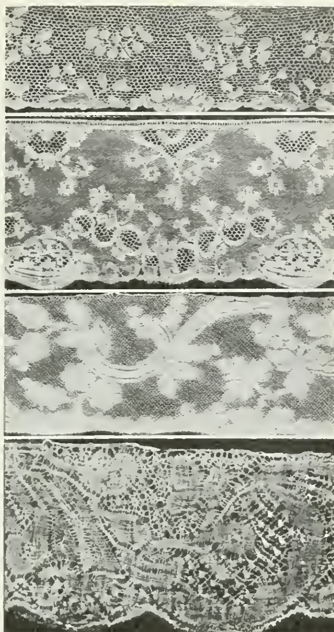
Sydd italiensk renässansspets (reticellatyp). — Sydd italiensk senrenässansspets. — Knypplad nederländsk renässansspets. — Knypplad slavisk allmogespets.

Sydd italiensk barockspets, "point gros de Venise". — Knypplad italiensk barockspets, "dentelle de Milan". — Sydd fransk barockspets, "point de France".

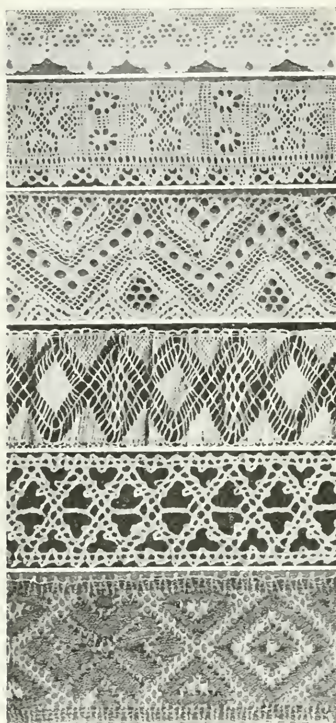
konst intill våra dagar. — *Barockens* förnämsta skapelse på detta område är den sydda venetianska reliefspetsen, *point gros de Venise,* från omkr. 1650—1700, vilken typ även betecknar mästerskapet inom alla tiders spetskonst. Hela spetsen bildas av en fortlöpande fyllig ranka med blommor och blad, vilka sammanhållas av små tränsar, brider, prydda med picoter (se d. o.). Sömsättet i ornamenten växlar i täthet så, att skiftningar uppstå, och teckningen framhålles ytterligare genom mer l. mindre upphöjda konturer. Varianter av denna typ äro den s. k. *point plat de Venise,* utan upphöjd kontur, och rosalinespetsen, vars brider äro prydda med små "rosor" och som i allm. är mera småmönstrig än övriga italienska barockspetsar. Barockspetsarna äro alltid jämnbreda, ej uddiga. Den venetianska spetsen har även efterföljare i knyppling, utförda såväl i Italien, särskilt i Milano, där knyppling ofta är förenad med sömnad, som i Nederländerna. — Den typ av barockspets, som i Frankrike efter de första årens kopierande av italienska förebilder arbetades fram och erhöll namnet *point de France,* har en annan karaktär; den har ett sirligt mönster av grotteskornament (se Grottesk), som vilar mot en botten av brider. — *1700-t:s S.,* såväl de sydda som de knypplade, äro av tunnare kvalitet. Mönsterornamenten ta förhållandevis mindre plats, så att spetsen till större delen består av olika tunna bottnar, *réscaux.* — De sydda S. utfördes huvudsakl. i Frankrike (Alençon, Argentan, Sedan); de ha sydda tyllbottnar och jämna, hårda konturer. I de båda förstnämnda äro mönsterformerna i allm. små och ligga liksom i nederkanten av spetsen. — De knypplade S:s hemland är Nederländerna, vars oöverträffliga fina linnetråd särskilt ägnar sig för denna teknik. Huvudsakl. genom bottnarnas utseende bildas olika typer, vilka urspr. varit speciella för sin tillverkningsort: Valenciennes, vars mönster utan konturtråd klart avtecknar sig mot en tylliknande botten; Binche, vars mönster, också utan konturtråd, är svårt att urskilja från de många håliga bottnarna; Malines, med tydligt, konturerat mönster

och flera bottnar; Brügge och Bryssel sakna réseaux och ha snarare barockkaraktär, den senare har ofta smärre detaljer utförda i sömnad. Även i Frankrike knypplades S. (Chantilly, Bayeux, Lille, Cluny), ehuru ej så fina och i så stor utsträckning. En specialitet för de båda förstnämnda voro de s. k. blonderna, knypplade av naturfärgat, stundom även av svart silke. — *1800- och 1900-t.* 1800-t. betyder en stark nedgång inom spetskonsten. Dels minskades efterfrågan på äkta S. genom de billiga maskingjorda imitationerna, dels försämrades och förgrovades det äkta spetsarbetet. Kring det senaste sekelskiftet har i skilda länder på detta som på andra konsthantverkets områden uppstått en renässans, varvid man sökt dels att återuppliva traditionen såväl tekniskt som konstnärligt, dels att även skapa nytt. Italien är föregångslandet. Där har man helt gått traditionens väg. De mest betydelsefulla insatserna ha gjorts av föreningen "Aemilia Ars" i Bologna, Buranoskolan och Jesurums spetsverkstäder i Venedig. I trakten av Genua utövas spetsknyppling av mera folklig prägel. Förhållandena efter kriget ha emellertid verkat ogynnsamt på hela det italienska spetsarbetet. I Flandern, där spetsknypplingen alltsedan 1600- och 1700-t. utgjort en viktig näringsgren, har man i allm. bibehållit 1700-talskaraktären, men därjämte har under senare åren uppstått en fabrikation i stor skala av s. k. Brysselspetsar av synnerligen ojämn kvalitet. — *Sverige.* Alla speciellt svenska S. äro knypplade. De äro av tvenne skilda slag: Vadstenaspetsarna och

Sydd fransk 1700-talsspets, "point d'Alençon". — Knypplade nederländska 1700-talsspetsar: "dentelle de Malines", "dentelle de Valenciennes", "dentelle de Binche".

allmogespetsarna. De förra, som ha en tämligen internationell typ, knypplas med uppstucket mönster, de senare utan sådant och med endast få knappnålar (jfr Knyppling). Allmogespetsarna ha att uppvisa många både mycket vackra och fullständigt egenartade typer. De skånska S. äro synnerligen täta med karaktäristiska mönster; de äro ofta knypplade med en stopphålsöm till förebild. Dalspetsarna ha flera varianter, urspr. mest använda som "stycke" till kvinnornas huvudbonad. Viktigast äro de, som utföras i Mockfjärd och Gagnef. De ha alltid en

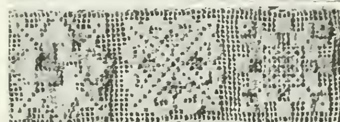
Vadstenaspets. — Skånsk spets. — Dalspets (Mockfjärd). — Dalspets (Rättvik). — Dalspets (Ore). — Delsbospets.

grov konturtråd kring de mycket växlande mönstren och en likformig botten. Rättviksspetsen är spindelvävstunn och hålig och har ej konturtråd. I Ore och Ovanåker knypplas en grov S., som har tydlig renässanskaraktär. Typisk för Delsbo är en dekorativ S. med rutor och hjärtan, knypplad med såväl röd, blå som vit tråd. — Till S. räknas även nätspetsar (*filet*), frivoliteter (se dessa ord), virkade och stickade S. De tre sistnämnda teknikerna anses ej så värdefulla och räknas knappast till ”äkta S.”. Nätspetsar användes mycket under både renässans och barock till större, dekorativa föremål, dukar o. d., ofta i förening med genombrutet broderi. Mönstret bestod då ofta av figurer. Tekniken förekommer även ofta i kulört material. Nätspetsar ha haft en riklig användning i svensk hemslöjd och en mängd ortstyper finnas. Virkade S. ha blivit en specialitet för Irland, där man på 1800-t. började i virkning söka göra efter de venetianska reliefspetsarna. — Numera framställas maskingjorda imitationer av alla slags handgjorda S.

Spetsbergen, no. *Spitsbergen,* norsk ögrupp i N. Ishavet, begränsande Barents' hav mot n.v., mellan 76° 26′ och 80° 50′ n. br. samt 10° 20′ och 32° 40′ ö. l. S. utgöra huvuddelen i Svalbard (se d. o.). C:a 64,000 kvkm. — *Naturbeskaffenhet.* S. omfatta en huvudgrupp, inom vilken Väst-Spetsbergen (c:a 40,000 kvkm.) och Nordöstlandet (c:a 17,000 kvkm.) äro störst, samt några smärre närbelägna öar, ss. Kung Karls och Giles Land. Det bäst utforskade och viktigaste området är Väst-Spetsbergens västkust. Den är rik på inskärningar, bl. a. Isfjorden och Belsund (se dessa ord), och hålles genom en gren av Golfströmmen isfri under sommaren; medeltemperaturen, som under endast tre månader når över 0°, är för juli + 4°,3 och febr. —20°,7 (Green Harbour). Ön täckes i det inre av inlandsis. Den är i v. och n.ö. ett vilt, söndersplittrat bergland (högsta punkt 1,717 m.) och f. ö. ett av dalar genomdraget platåland. Nordöstlandet är en helt istäckt platå, 500—600 m. ö. h. Se ill. till Po-

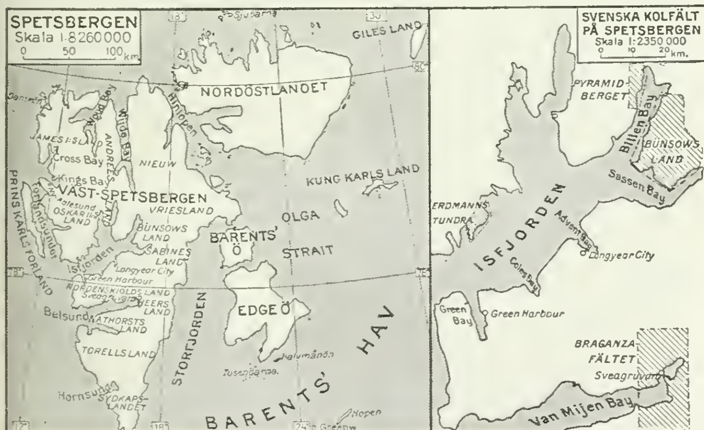
l a r l ä n d e r sp. 371—372. — *Växtvärld*, se P o l a r l ä n d e r sp. 371. — *Djurvärld.* Landdäggdjur äro fåtaliga. Fjällräv och ren finnas; den senare är dock nästan utrotad. Fågelfaunan är rik och består huvudsakl. av simfåglar, ss. labbar, grisslor, lunnefågel, stormfågel, ejder, men även t. ex. snösparv, fjälluggla och ripor finnas. — *Geologi.* Västkustens berg å Väst-Spetsbergen utgöras av starkt metamorfoserade siluriska skiffrar, den s. k. Heklahook-formationen, en fortsättning av den skandinaviska fjällkedjan. Urberget bildar berggrunden på stora sträckor längst i n., medan det inre platålandet uppbygges av alla geologiska system fr. o. m. devon. I karbon, krita och tertiär uppträda stenkolslager. De karboniska äro samlade vid inre ändan av Isfjorden (c:a 75 % kol, 10 % aska; tillgångar uppskattade till 6 milliarder ton med förmodligen stora reserver i det outforskade inlandet). Av högre kvalitet äro de tertiära kolen (c:a 80 % kol, 1—4 % aska; tillgång-

Spetsar. Detalj av duk med infällda rutor i nätspets. Italien, 1500-t:s slut. — Nätspets. Skåne.

ar uppskattade till 4 à 5 milliarder ton). De bilda flötser av 3 à 4 m:s tjocklek på s. sidan av Isfjorden samt vid Van Mijen Bay. Fyndigheterna ha på senare år varit föremål för brytning, vid vilken främst norrmän, hollän-

dare, ryssar och engelsmän varit verksamma på s. sidan om Isfjorden, där bl. a. det norska gruvsamhället Longyear City ligger. Av svenska intressenter ockuperades 1910 ett antal fyndigheter (se kartan), av vilka endast Braganzafältet (med Sveagruvan) vid innersta ändan av Van Mijen Bay bearbetats. De ägas sedan 1916 av Svenska stenkols-a. b. Spetsbergen (nuv. namn från 1921), som med betydande bidrag av staten bedrev brytning 1916—25. Kolexporten från hela S. uppgick 1925 till c:a 400,000 ton. — *Historia.* Sedan S. 1596 upptäckts av holländaren Barents, som för Nederländernas räkning annekterat ögruppen, framställde under 1600-t. England och Danmark samt under senare delen av 1700-t. Ryssland anspråk på S. Småningom blev S. betraktat ss. herrelöst land. Suveränitetsfrågan blev efter upptäckten av stenkolsfyndigheterna på S. åter aktuell. Sedan försök att ordna S. ss. ett herrelöst land under internationell förvaltning avbrutits genom världskriget, ingicks i Paris 1920 en traktat mellan England, För. Stat., Frankrike, Italien, Japan, Sverige, Norge, Danmark och Nederländerna, enl. vilken Norge erhöll suveränitetsrätten över S., varjämte alla stater tillerkändes lika rätt till gruvdrift, jakt och fiske och ögruppen neutraliserades (se N e u t r a l i t e t sp. 773). — Förtjänsten av S:s kartläggande och vetenskapliga utforskande tillkommer främst de många svenska expeditionerna under 1800- och 1900-t. (jfr P o l a r e x p e d i t i o n e r sp. 358). Särskilt voro O. Torells expeditioner 1858 och 1861 av största vikt för kännedomen om S:s naturförhållanden. Bland senare expeditioner märkas G. J. De Geers och A. G. Nathorsts, vilka till huvuduppgift haft S:s geologiska utforskande.

Spetsborgare (ty. *Spiessbürger*, urspr. "spjutborgare", borgare, beväpnad med spjut och till fots, i motsats till de förmögnare, som tjänade till häst), detsamma som kälkborgare.

Spetsbov (ty. *Spitzbube*, urspr. marodör, möjl. av ä. ty. *Spiessbube*, spjutbärare), skurk.

Spetsbågstil, se G o t i k.

Spetsekorrar, se T r ä d n ä b b m ö s s.

Spetsglans, se A n t i m o n.

Spetsgård (av fsv. *spetz*, pik), i äldre tid den av vaktmanskapet inneslutna och av dettas vida synliga spjutspetsar begränsade plats, där dödsstraff verkställdes.

Spetskatarr, se L u n g s j u k d o m a r sp. 883.

Spetskli, s p e t s m j ö l, avfall, bestående huvudsakl. av kornens spetsar och därpå sittande hår. Avskiljandet av S. (sädens s p e t s n i n g) sker före den egentliga malningen (jfr K v a r n sp. 1529). S. inblandas i kliet l. i sämre fodermjöl.

Spetslutt, S p e t s l å d a, S p e t s t r a t t, se A n r i k n i n g.

Spetsurladdning, se U r l a d d n i n g s f e n o m e n.

Spettkaka, skånsk kaka av ägg och socker, bakas i form av en pyramid kring ett vridbart, koniskt träspett och torkas vid öppen eld.

Spe'tälska (av fsv. *spetal*, sjukhus, av *hospitalis*, se H o s p i t a l), l e' p r a l. k n ö l s j u k a, smittsam sjukdom, orsakad av en bacill, till utseendet liknande tuberkelbacillen. S. antas ha funnits från äldsta tider hos Orientens kulturfolk, varifrån den spreds till Europa, där

den fick sin största spridning genom korstågen. I Norden fick den större utbredning från 1200-t. Under 1400- och 1500-t. började S. raskt avtaga i Europa och förekommer där föga sedan 1600-t., under det att den rätt avsevärt ännu härjar spec. i Ostindien, Kina, Japan, Syd-Amerika, på Madagaskar och Söderhavsöarna. I Sverige, där de sjuka få kostnadsfri vård i Järvsö, uppträder S. i ett ringa antal fall i Hälsingland och Dalarna. I äldre tid vårdades de sjuka ofta på hospital (se d. o.) men lämnades stundom åt sitt öde och fingo draga sig fram på tiggeri, varvid de försågos med klockor, vilkas pinglande varnade för smittfaran. — Inkubationstiden kan trol. sträcka sig över många år (10—30). Samvaro med spetälska personer smittar visserl. ej alltid, men risken är dock stor. Knölig S. (*le'pra tubero'sa*) visar sig som vanl. brunröda till gråa knölar i hud och slemhinnor med betydliga formförändringar (bl. a. "lejonliknande" ansikte, *leonti'asis*). Genom yttre åverkan, infektion och degeneration av de vanl. känslolösa knölarna uppstå sårbildningar av ofta utomordentligt stor utbredning. Vid glatt S. (*lepra ma'culo-anaesthe'tica*) angripas huvudsakl. de perifera nerverna. De första symtomen äro rosafärgade l. brunpigmenterade fläckar (*ma'culae*) av mångskiftande utseende i huden, vilka snart bli känslolösa (*aneste'tiska*). Karaktäristiska äro parestesier, smärtor, anestesier, förlamning och atrofi av muskler med kontrakturer (ss. krökta fingrar: klohand) och näringsrubbningar i huden med sårbildning och atrofi, varigenom delar av extremiteterna förstöras (*lepra mu'tilans*). — Knölig S. går i sällsynta fall, glatt S. oftare till hälsa, varmed menas försvinnandet av leprabaciller ur kroppen. Döden följer dock i de flesta fall, vanl. dock först efter 8 à 10 år, och orsakas i regel av utmattning, nefrit l. sekundär infektion. *Behandling*: intagande l. insprutning av, ev. insmörjning med chaulmoograolja (se Gynocardia), ev. kvicksilver-, arsenik- l. jodpreparat, samtidigt med lokal behandling med krysarobin, resorcin m. fl. medel samt kirurgiska ingrepp.

Spex (av lat. *specta'culum*, skådespel), beteckning för ett slags parodisk amatördramatik (uppkommen ung. vid 1800-t:s mitt), som frodats framför allt i studentkretsar men även i klubbar och enskilda sällskap. S., som stundom utgöres av starkt anakronistiska travestier av bekanta skådespel, behandlar i allm. i en munter och uppsluppen form aktuella företeelser.

Spexeryd, mangangruvor och anrikningsverk i Ödestugu skn, Jönköp. l. Äg. Wargöns a. b.

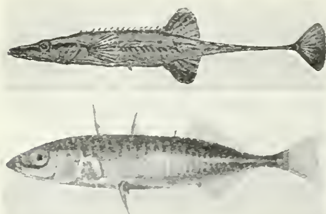
Speyer, se Speier.

Spezia [spe'ttsia], stad i Ligurien, n.v. Italien, vid den ypperliga naturhamnen Speziaviken på Rivieran. Italiens förnämsta örlogshamn med arsenal, stora dockor och varv. Badort. 95,000 inv. — S. grundades 1371.

Spi'ca, lat., Axet, stjärna (ljusstyrka 1,1) i stjärnbilden Jungfrun (*α Vi'rginis*).

Spicca'to (ital., tydligt, utpräglat), staccato utfört på stråkinstrument med hoppande stråke. Jfr Staccato.

Spichern [-sjä'rrn; ty. utt. sjpi'ʒern], Spickeren, by i dep. Moselle, ö. Frankrike, bekant för ett även efter arrondissementet Forbach uppkallat slag (6

Spiggfiskar. Tångspigg. Längd c:a 15 cm. (överst). — Storspigg. Längd högst 11 cm.

aug. 1870) under Fransk-tyska kriget (se d. o. sp. 614).

Spieler [sjpi'ler], Spihler, Mathias, d. 1691, arkitekt. S. var måg till J. De la Vallée och fick fullborda flera av dennes byggen, t. ex. Katarina kyrka i Sthlm. Själv uppförde han bl. a. under inflytande av den nyssnämnde Kungsholms kyrka.

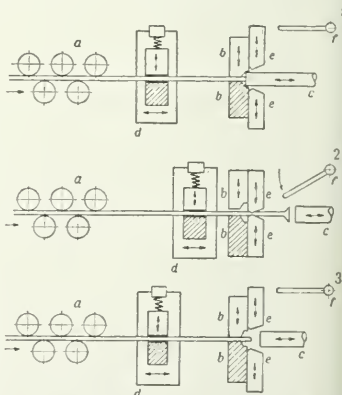
Spielhagen [sjpi'l-], Friedrich, f. 1829, d. 1911, tysk författare. Bland S:s talrika, på sin tid populära samtidsskildrande romaner, av vilka många präglas av liberal tendens, märkas *Problematische Naturen* (4 bd, 1861; Gåtfulla karakterer, 3 bd, 1875) och *Durch Nacht zum Licht* (4 bd, 1861—62; Från mörker till ljus, 3 bd, 1876—77).

Spielmannsdichtung [sjpi'l-mannsdi'ʒtoŋ] (ty., spelmansdiktning), gemensam benämning på den tidiga tyska medeltidsdikten, ofta av en konstlös, burleskt komisk karaktär och författad av kringfarande spelmän.

Spiggfiskar, *Gasteroste'idae*, en fam. av *Catoste'omi*. Kroppen saknar fjäll men täckes oftast på sidorna av benplåtar. En del ryggfenstrålar och en bukfenstråle äro ombildade till vassa taggar. N. halvklotet, i salt l. sött vatten. S. leva av fiskrom och -yngel m. m. Hanen bygger bo av vattenväxter och ett ur njurarna avsöndrat, trådigt sekret samt vaktar rommen. Storspiggen, *Gastero'steus aculea'tus*, har vanl. 3 ryggfenstaggar. Ryggen mörk, kroppen f. ö. silvervit, buken hos hanen under fortplantningstiden rödaktig. Allmän vid Sveriges kuster och i många insjöar. — Småspiggen, *Gasterosteus pungi'tius*, har vanl. 9—10 ryggfenstaggar. Längd högst c:a 8 cm. Ej fullt så vanlig i Sverige. — Tångspiggen, *Spina'chia spinachia*, har 14—15 ryggfenstaggar. Sveriges västkust, s. och mell. Östersjön; ej i sötvatten.

Spihler, se Spieler.

Spik. Smidd S. var förr den enda använda men är nu utträngd av klipp- och trådspiken, utom vid grövre dimensioner, ss. skeppsspik med 12—30 cm:s längd, läktspik och brädspik. — Klippspik utklippes av plåtremsor i kallt tillstånd; remsan har en bredd motsvarande spikens längd. Klippningen sker i maskin genom att remsan frammatas mot

Spik. Schematisk bild av trådspikmaskins verkningssätt.

saxskären och för varje klipp vändes, så att den klippta spikens huvud kommer, där den föregåendes spets uttagits. Något avfall uppstår ej. Efter klippningen faller spiken ned mellan tvenne backar, där den fasthålles, medan huvudet slås. Härefter följer glödgning för utjämnande av kallbearbetningsspänningarna och ev. därefter skurning. — Pressad l. norsk S. tillverkas på samma sätt som klippspiken, men materialet är i glödande tillstånd, varför S. ej behöver glödgas efteråt. — Trådspik tillverkas av dragen 4-kanttråd med c:a 0,15 % kol. Trådhärvan upplägges på en haspel, och tråden införes i trådspikmaskinen (se ill.), där den först rätas mellan 5 rullar (*a*). Under första arbetstempot hålles tråden mellan backarna *b*, av vilka den ena är rörlig, under det att huvudet slås av stämpeln *c*. Härefter frammatas tråden en spiklängd av matarbackarna *d*, och skären *e* forma spetsen. Tråden klippes ej helt av, utan ett finger *f* avbryter densamma. Backarna *b* slutas nu, backarna *d* glida tillbaka, och skären *e* skilja sig, varefter huvudet slås på den nya spiken, o. s. v. Större maskiner klippa 10 S. samtidigt. Den färdiga S. poleras i roterande trumma fylld med sågspån och paketeras i automatiska maskiner. — Hästskosöm tillverkas av svenskt lancashirejärn l. mjuk götmetall på så sätt, att först ett råsöm med huvud och jämntjock klinga framställes, varefter klingan profileras och spetsen utbildas mellan valsar l. backar. På hästskosömmen ställas höga fordringar; sålunda böra de vara blanka och utan skarpa kanter, ha något avrundad spets och spänstig och styv klinga, som dock skall kunna nitas. Ett gott

Spikklubba.

söm skall kunna böjas fram och åter 17—18 ggr utan att brista.

Spikböld, se Furunkel.

Spikharmonika, ett vid mitten av 1700-t. konstruerat primitivt musikinstrument, bestående av på en halvcirkelformad resonansbotten fästa metallstift av olika längd och tjocklek. Ljudet frambringas genom andrag med stråke.

Spikklubba, *Datu'ra stramo'nium* (fam. *Solana'ceae*), tämligen storväxt ört, trol. från Orienten. S. har tandade l. flikade blad, vita, trattlika blommor med mycket lång kronpip och (vanl.) grovtaggiga kapslar, som spricka upp i fyra valvler. Förekommer sparsamt på odlad mark. S. är mycket giftig och odlas som medicinalväxt. Bladen innehålla hyoscyamin och hyoscin (jfr dessa ord).

Spiktramp, hovskada, uppkommen därigenom, att spikar l. andra vassa föremål genomträngt hornet i hoven på en häst och skadat köttoven. Farligast är S.

i strålfårans främre hälft, då hovleden lättast kan träffas.

Spiktunna, ett i folksaga och folkvisa omtalat tortyrredskap i form av en tunna med utifrån genomslagna spikar, mot vilka den i tunnan instängde sargades, när tunnan rullades.

Spillkråka, se S v a r t s p e t t s l ä k t e t.

Spillvatten, se R e n h å l l n i n g sp. 1005.

Spillånga (av dial. *spila*, spjäla), se L å n g e s l ä k t e t.

Spilta, öppen avbalkning för bundna hästar och nötkreatur i kreatursstallar. S. äro (särskilt i häststall) åtskilda genom s p i l t b a l k a r. Se vid. H ä s t s k ö t s e l och S t a l l.

Spilträ (av dial. *spila*, spjäla), laggkärl för torra varor (salt, torrsaltade varor, cement m. m.), tjära och beck; gammalt rymdmått = 48 kannor = 1,26 hl.

Spin [spinn] (eng., snurra, virvla), se F l y g p l a n sp. 196.

Spi'na, lat., ryggrad. — S p i n a' l, som avser ryggrad l. ryggmärg. — S p i n a l p a r a l y s, se R y g g m ä r g s s j u k d o m a r sp. 1500.

Spindel. 1. Se S p i n d l a r. — 2. Se S p i n n i n g.

Spindelapor, se K l ä n g a p o r.

Spindeldjur, *Arachnoi'dea*, en klass L e d d j u r. Antenner saknas. Huvud och mellankropp äro förenade till en framkropp med två par mundelar: ett par främre tuggverktyg, c h e l i c e' r e r, och ett par bakre, ofta extremitetlika p e d i p a' l p e r, samt med fyra par bröstfötter. Bakkroppen saknar extremiteter men har hos många S. 1—4 par t r a k é l u n g o r: andningsorgan, som bestå av talrika gälblad, nedsänkta i hudfickor. S. äro skildkönade, flertalet äggläggande, ett fåtal vivipara. Många äro rovdjur, som döda sitt byte med giftiga sekret. Äldsta fossila S. tillhöra silurformationen. Till S. höra bl. a. gisselskorpioner, klokrypare, kvalster, låckespindlar, skorpioner, skorpionspindlar, spindlar, tungmaskar.

Spindelgift, hos spindeldjur i särskilda körtlar och även spridda i kroppen (kroppsgift) förekommande, till sin konstitution okända toxiner, som vid bett l. styng av spindeldjur l. vid insprutning av extrakt på dylika orsaka häftig, lokal inflammation med svåra smärtor och efter resorption i allm. förlamning av nervsystemet, ofta efter föregående excitation. För människor farliga spindeldjur finnas ej i Sverige.

Spindelskivling, se C o r t i n a r i u s.

Spindelvävshinna, se H j ä r n a sp. 807.

Spindlar, *Arane'ida*, en ordn. S p i n d e l d j u r med stor, vanl. oledad bakkropp, som med ett smalt skaft är fästad vid framkroppen. Främsta paret mundelar har en klo, som kan infällas som ett pennknivsblad och i vars spets en giftkörtel mynnar. Av giftet dödas insekter nästan omedelbart. I bakkroppsspetsen mynna spinnkörtlar, vilka utsöndra ett i luften stelnande sekret, spindeltrådar, med vilka S. förfärdiga nät o. d. eller omspinna sina ägg. I näten fångas insekter, av vilka S. leva. Skildkönade. Hanen har bakre paret mundelar ombildat till parningsorgan. Ofta dödas hanen och suges ut av honan efter befruktningen. Till S. höra bl. a. hopp- och jordspindlar, hus-, kors- och vattenspindel samt tarantlar. Jfr F l y g f ö r m å g a sp. 181.

Spine'll, en grupp reguljärt,

huvudsakl. i oktaedrar kristalliserande isomorfa mineral med sammansättningen RO,R_2O_3. Hårdhet 8. Spec. v. 3,5—4,1. Som ädelsten användas röda (sällan färglösa) varieteter av ädel S., $MgOAl_2O_3$, t. ex. rubi'nspinell (högröd), almandi'nspinell (blåröd) och rubice'll (gulröd); de flesta förekomma lösa i sand på Ceylon. — Halvädel S. (blå l. grön) innehåller något Fe_2O_3 i st. f. Al_2O_3; förekommer även i Sverige. — Pleona'st (svart S.) innehåller en del järn i st. f. magnesium och aluminium och förekommer bl. a. tills. med ädel S. på Ceylon. — Andra spinellarter äro kromspinell l. pikoti't samt zinkspinell l. gahni't; den senare förekommer bl. a. i Falu gruva.

Spine'tt, se Klaver.

Spinn. 1. Se Kvalster. — 2. Se Sportfiske.

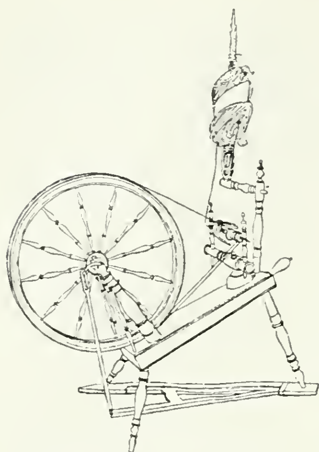
Spi'nnaker, eng., se Segling sp. 361.

Spinnare, *Bombycimo'rpha*, en grupp Fjärilar med tjock, hårig kropp och vanl. breda, i vila takformigt lagda vingar. Sugröret saknas l. är förkrympt. Natt- l. skymningsfjärilar. Till S. höra bl. a. blåhuva, *Lasioca'mpidae, Lymantri'idae, Notodo'ntidae*, påfågel- och skäckspinnare samt silkesfjärilar. Jfr Oäkta spinnare.

Spinnarsteklar, *Pamphili'inae*, en fam. Bladsteklar. Larverna sakna bukfötter; leva på träd l. buskar kolonivis i tämligen glesa vävnader. Päronspinnarstekeln, *Neuroto'ma flavive'ntris*, är svart med brunröd bakkropp. Längd 11—14 mm. Larven gul med svart huvud, lever på bl. a. päronträd.

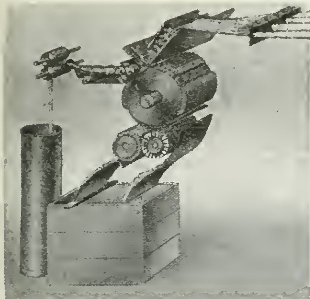
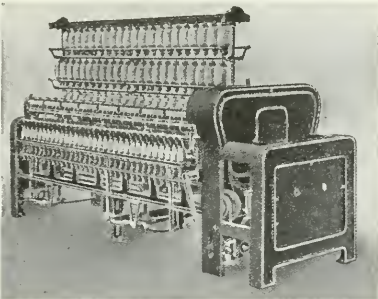
Spinnhus, där ”vanartiga kvinnspersoner” — särskilt lösdriverskor men även för brott dömda — skulle hållas till arbete (spinning av ull, vävning, strumpstickning etc.), inrättades 1724 i samband med det för män avsedda ”rasp- och tukthuset” på Långholmen i Sthlm. Andra S. tillkommo å Norrmalm därstädes, i Göteborg och Norrköping m. fl. städer. Till anläggning och underhåll av S. upptogs av kommunerna s. k. spinnhusavgift. I mitten av 1800-t. avskildes för brott dömda, och benämningen S. utbyttes mot arbetsfängelse, slutligen tvångsarbetsanstalt. Jfr Fängelse sp. 848.

Spinning, framställning av tråd genom sammansnoende av kortare fibrer, i mera vidsträckt mening alla operationer, som erfordras för att av textila råmaterial bilda ett garn. — Spånadskonsten har varit känd sedan urminnes tider. Under årtusenden begagnades för S. sländan (i Sverige ganska allmän ännu på 1700-t.), bestående av en c:a 30 cm. lång, mot båda ändar avsmalnande trästav, spindel, ofta på sin nedre, tjockare del försedd med en trissa, tjänande som svänghjul. Spånadsmaterialet (lintågor l. kardad ull) lindades vanl. om en käpp, från vilken fibrerna utdrogos och ordnades med ena handen till en likformig sträng, som erhöll snodd genom att andra handen satte sländan i rotation, varefter det färdigsnodda stycket upplindades på spindeln. På 1200-t. uppstod i Europa spinnvindan l. långrocken genom att sländan kombinerades med ett drivhjul (spinnhjul), som vevades för hand. Den med trampinrättning försedda spinnrocken konstruerades 1530 av bildhuggaren Johann Jürgens, Braunschweig;

Spinnrock av vanlig typ.

den där använda vingspindeln med därpå trädd rulle (bobi'n) lär dock ha förekommit något tidigare. På nutida spinnrockar drivas spindeln och rullen medelst var sin snodd från ett större tramphjul, spindeln med större hastighet än rullen. Tråden föres genom ett hål i spindeländan, över den ena av vingarna och och upp mot rullen, å vilken den alltså lindas samtidigt som den snos. — Den första till praktisk användning komna spinnmaskinen patenterades 1741 av en tysk, Lewis Paul. Den var en kombination av spinnrockens vingspindel med bobin och de 1734 av engelsmannen John Wyatt konstruerade sträckvalsarna för förgarnstrådarnas sträckning. Övergången till maskindrift skedde först vid 1700-t:s slut. Hargreaves' (se d. o.) 1767 konstruerade, med handkraft drivna spinnmaskin arbetade periodiskt. Förgarnet fördes fram mellan ett par klämribbor, vilka urspr. voro anbragta på en rörlig vagn, sedermera (efter förbättring av Wood 1772) stationära, under det i stället de i en rad stående spindlarna voro anbragta på vagnen, som vid spinnperiodens början rörde sig utåt från klämapparaten för samtidig sträckning och snodd av trådarna, vilka sedan pålindades, då vagnen fördes inåt. På denna maskin framställdes lössnott garn. 1769 erhöll engelsmannen Richard Arkwright, f. 1732, d. 1792, patent på den kontinuerligt arbetande waterspinnmaskinen (den första spinnmaskin, som drevs med vattenkraft), varpå framställdes bomullsgarn med hårdare snodd till varp (*watergarn, watertwist*). Den var en förbättring av Pauls maskin och utgör ursprungliga typen av nutida vingspinnmaskiner l. tro'stelmaskiner. Genom en sinnrik kombination av waterspinnmaskinens sträckvalsar och Jennymaskinens spindelvagn konstruerade 1775 engelsmannen Samuel Crompton, f. 1753, d. 1827, mulstolen l. mule-jenny (av eng. *mule*, mulåsna, bastard), grundformen för de efter flera förbättringar (bl. a. 1834 av engelsmannen James Smith) uppkomna moderna automatiska mulemaskinerna, selfakto'rerna (eng. *selfacting mules*, självspinnare), de mest fulländade av nutida spinnmaskiner. Genom utbyte av waterspinnmaskinens spindel mot den av amerikanen Jenks på 1830-t. konstruerade, sedermera förbättrade ringspindeln uppkommo ringspinnmaskinerna. Spindelvingen är här ersatt med en lätt stålögla, löpande runt spindeln på en ringbana, medan bobinen är fastträdd på spindeln. — Nu nämnda maskiner avse den egentliga S. (finspinning).

Spinning. T. v. ullkamningsmaskin, t. h. ringspinnmaskin för bomullsgarn.

Materialet måste emellertid i ett maskinspinneri undergå ett antal efter spånadsmaterialet varierande förberedande arbeten. — *Bomullsspinning.* Den hårt pressade, orena och till sin kvalitet mycket växlande bomullen från balarna passerar först en serie balbrytar-, uppluckrings-, rensnings- och blandningsmaskiner, från vilka den slutligen erhålles i form av vadd. Härefter följer kardning (se d. o.), ev. även kamning för frånskiljande av korta fibrer. Bomullen lämnar kardmaskinen i form av band (eng. *sliver*), som dubbleras och sträckas i trenne sträckmaskiner, varpå sträckbanden undergå s. k. förspinning. I förspinnmaskinerna, som likna vingspinnmaskinerna och vanl. äro tre (grov-, mellan- och finslubb), erhålla banden fortsatt gradvis utsträckning till avsedd finlek, samtidigt som de givas ringa snodd. Förgarnstrådarna (slubbgarnet) undergå finspinning i ringspinnmaskiner (för hårdsnodda garner) l. selfaktorer (för lössnodda l. mycket fina garner). — *Linspinning.* Lintågorna undergå först häckling (se Lin), varefter de passera en linbands- l. påläggningsmaskin för bildande av så likformiga band som möjligt, vilka därefter dubbleras och utsträckas samt snos till förgarn. Finspinningen sker numera vanl. i vått tillstånd, varigenom fås en vackrare och jämnare tråd än vid torrspinning. Såväl för- som finspinning sker på maskiner med vingspindlar. — De vid häcklingen frånskilda, kortare fibrerna (blånor l. tow) undergå alltid rensning och kardning, innan de på samma sätt som lin bearbetas till grövre garn. — Hampa och jute bearbetas på ungefär samma sätt som lin men i kraftigare byggda maskiner. Jutefibrerna måste dock först göras mjuka och smidiga genom inoljning och pressning samt avskäras l. sönderryckas i kardmaskiner. — *Ullspinning.* Alltefter ullens beskaffenhet användes kardulls- och kamullsspinning. Förarbetena äro dock i stort sett lika. Ullen sorteras efter kvalitet, tvättas (ev. även färgas), centrifugeras och torkas. Föroreningarna i ullen borttagas i borrplys (se Plysmaskin) l. genom karbonisering (se d. o.). Den vid tvätt-

Benedictus Spinoza. Samtida kopparstick.

ningen hoptovade ullen behandlas i plysmaskin, överstrilas med olja, för att håren skola bli smidigare, samt blandas. Härefter avvika metoderna för den fortsatta bearbetningen. — Vid framställning av kard(ulls)garn l. streichgarn (se d. o.) kardas ullen vanl. i tre valskardmaskiner (förskrubbel, finskrubbel och slubb). Ullfloret lämnar de båda första maskinerna ss. vadd. I slubben delas floret av en flordelare i likformiga remsor, vilka rullas mellan valsar och lämna maskinen ss. förgarn (slubbgarn), upplindat på träkavlar. Finspinning sker vanl. på selfaktor. — Ull, avsedd för tillverkning av kamgarn (se d. o.), bringas först i en valskardmaskin till form av band, som sedan genomgå flera sträckmaskiner. Kamningen, vilken har till uppgift att avlägsna kortare fibrer, sker i kammaskiner. Av de kammade ullbanden (eng. *tops*) framställes förgarn genom upprepad dubblering och sträckning. Vid finspinningen brukas såväl selfaktorer som ving- och ringspinnmaskiner. De flesta spinnerier erhålla ullen kammad från särskilda kammerier. — Kamgarn och bomullsgarn undergår ofta tvinning. Tvinnmaskinerna arbeta efter samma principer som de kontinuerligt arbetande spinnmaskinerna och förekomma med ving- l. numera oftast ringspindlar. Garnet erhålles från spinn- och tvinnmaskiner på spolar (*cops*). — Ang. framställning av silke och konstsilke se dessa ord. Jfr Garnnumrering.

Spinnmalar, *Hyponomeu'ta*, ett släkte Malfjärilar med silvervita, svartprickiga framvingar och gråa bakvingar. Larverna leva kolonivis i stora silkesvävnader på träd l. buskar, ss. hägg och äppleträd, och uppträda stundom i så stor mängd, att träden helt kalätas, vanl. dock utan att f. ö. skadas. Larverna dödas lätt genom karbolineum- l. arsenikbesprutning.

Spinnmaskin, Spinnrock, se Spinning.

Spinnsidan, se Svärdssidan.

Spinoza [-nå'ŝa], Benedictus (eg. Baruch), f. 1632, d. 1677, holländsk filosof av judisk börd. I sin ungdom bestämd till rabbin, blev han 1656 utesluten ur den judiska församlingen på grund av kätterska åsikter. Sedan förde han en tillbakadragen tillvaro, livnärde sig genom glasslipning för optiska ändamål och ägnade sig f. ö. helt åt sin filosofiska forskning. Han avslog ett erbjudande att bli prof. i Heidelberg, emedan han ej ville begränsa sin forskningsfrihet. Hans huvudarbete, *E'thica* (1677), utgavs efter hans död. Av hans övriga skrifter förtjänar att nämnas *Tracta'tus theolo'gico-poli'ticus* (1674), där han gör sig

till talesman för vetenskapens frihet och utvecklar åsikter, som i mycket förebåda den moderna kritiska bibelforskningen. — S:s filosofi bygger på den grundval, Cartesius lagt. Han ansluter sig till dennes rationalistiska kunskapslära och höga uppskattning av matematikens filosofiska betydelse. Vid. upptager han Cartesius' lära om utsträckningen som materiens och tänkandet som andens väsentligaste egenskap. Men medan Cartesius antog en växelverkan mellan de andliga och de materiella substanserna, antager S. ett parallellförhållande mellan det psykiska och det fysiska, vilka äro olika sidor hos samma substans. Vid. hyllade Cartesius den teistiska läran om Guds väsensskillnad från naturen, medan S. gör den gudomliga substansen till ett med naturen och sålunda företräder en panteistisk världsåskådning. Grundtanken i hans system, vilket utvecklas enligt geometrisk metod med axiom, lärosatser, bevis och korollarier, är substansens enhet och oändlighet. Ett absolut självständigt väsen kan ej vara begränsat, och då mångfald innebär, att föremålen begränsa varandra, måste det absoluta tänkas som enhet. Ur denna substans härleder S. tingens mångfald. De följa ur det gudomliga väsendets natur med samma nödvändighet, varmed triangelns egenskaper följa ur dess natur. Substansen har oändligt många egenskaper l. attribut, ehuru människan endast känner två, nämligen tänkandet och utsträckningen. Allt skeende i världen är bundet av nödvändigheten. S. förnekar avgjort viljans frihet i denna terms vanliga betydelse. Viljeakterna bestämmas av föreställningar, vilka i sin tur bero av föregående orsaker och så vidare i oändlighet. Ur denna synpunkt ägnar S. de olika affekterna l. lidelserna en mästerlig undersökning. Hans psykologiska uppfattning utgår från självbevarelsedriften som vårt innersta väsen. Varje stegring av vår makt l. handlingsförmåga framkallar glädje, varje minskning därav sorg l. olust. Om glädjen l. sorgen förbindas med föreställningen om deras yttre orsaker, uppstå resp. kärlek och hat. Som moralfilosof gör S. gällande, att det högsta goda är den högsta möjliga självhävdelsen, vilken förverkligas genom evident kunskap och därmed sammanhängande frihet från de deprimerande affekterna. Insikten om alla tings nödvändiga sammanhang genom den oändliga substansen framkallar hos den tänkande anden en "intellektuell kärlek till Gud", som innebär den högsta sinnesro och salighet. Sålunda utmynnar S:s rationalistiska filosofi i en djup mystisk religiositet. — För samtiden och den närmaste eftervärlden var S. mest känd som ateist, och även under 1700-t:s första hälft var kunskapen om honom ytlig. Först Lessing, Herder och Fr. H. Jacobi riktade uppmärksamheten på honom, och hans verk kom sedermera att öva djupt inflytande på Goethe och romantiken (Schelling, Schleiermacher m. fl.).

Spinterisko'p (av grek. *spinte'r*, gnista, och *skopei'n*, se), instrument för observation av scintillationer (se Radium sp. 812).

Spio'n (ital. *spione*; etym. besläktat med *speja*), eg. spejare, i trängre mening person, som hemligen l. under falsk förevändning söker å främmande makts vägnar införskaffa underrättelser om hemliga statsangelä-

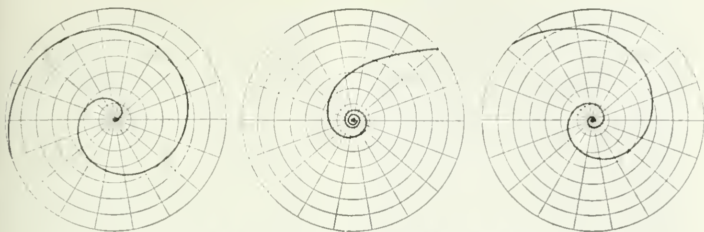
Spiraea ulmaria.

genheter, spec. diplomatiska och militära. Militär, som i krig utan förklädnad söker upplysning om fienden, betraktas ej ss. S. Det är ej stridande mot folkrätten, att en krigförande använder S., men å andra sidan har motparten rätt att straffa dem. S. behandlas sålunda icke som krigsfångar men få ej straffas utan föregående dom. Bestämmelser om S. i krig återfinnas i reglementet till Haagkonventionen 1907 om lantkrigets lagar och bruk. — Till skydd mot spioner i fredstid finnas i de flesta länder s. k. spionerilagar. Sedan 1913 straffbelägger svenska strafflagen i kap. 8 dels, med straffarbete i högst 4 år, den som för obehörig uppenbarar sådana föremål l. sakförhållanden, vilkas uppenbarande för främmande makt kan skada rikets försvar och som han vet böra hållas hemliga, dels, med straffarbete i högst 2 år l. fängelse, den som med vetskap om att ett föremål l. sakförhållande bör hållas hemligt, obehörigen sätter sig i besittning av sådan hemlighet, dels slutligen försök till dessa brott. — En spec. art av spioneri utgör handelsspioneri, som i allm. går ut på att hemligen söka utforska utländska undersåtars tillverkningsmetoder, affärsförbindelser och andra affärshemligheter. Under världskriget fick handelsspioneriet ett indirekt militärt ändamål, i det att det åsyftade att förhindra varutillförsel till fienden genom neutral mellanhand och dymedelst göra blockaden än mer effektiv. — Spione'ra, speja, kunskapa. — Subst.: spionage [-na'sj], spioneri'.

Spio'n Kop [kåpp], berg i v. Natal, Syd-Afrika, där jan. 1900 ett slag utkämpades i boerkriget (se d. o. sp. 172).

Spira. 1. Se Regalier. — 2. Smäckert rundhult av gran, 6—15 tum på mitten och 36—80 fot långt, användes till master, rår, ställningsvirke m. m. — 3. Hög, smäcker takkonstruktion å torn. — 4. Se Pedicularis.

Spirae'a, växtsläkte (fam. *Rosa'ceae*), omfattande örter l. buskar. *S. salicifo'lia*, häckspire'a, buske med äggrunda l. lansettlika blad och täta klasar av ljusröda blommor, är en sedan gammalt odlad häckväxt, ofta förvildad. Åtskilliga andra arter odlas även som prydnadsbuskar. De äro lättodlade och gå bäst till i halvskugga. *S.* (*Filipe'ndula*) *ulma'ria*, älggräs, högväxt ört med parbladiga blad med få, stora, sågade, under vanl. gråvita småblad samt vita blommor, växer på kärrängar, i våta snår o. d. över hela Sverige. Blad och blommor ha stark lukt. *S. filipendula* (*Filipendula hexape'tala*), brudbröd, ört med par-

Fr. v. Arkimedes' spiral, hyperbolisk spiral och logaritmisk spiral.

bladiga blad med många små, parflikiga småblad samt vita blommor, växer på torr gräsmark i s. och mell. Sverige. Dess birötter bära knölar, som förr använts till nödbröd.

Spira'l (av lat. *spi'ra,* kringla), i allm. kurva, som löper ett oändligt antal gånger runt en viss punkt, p o l e n. Den enklaste S. är Arkimedes'; den beskrives av en punkt, som med konstant hastighet rör sig på en rät linje, vilken samtidigt roterar med konstant hastighet kring polen. Dess ekvation i ett polärt koordinatsystem är $r = a \cdot v$, där a är en konstant. Vid. märkas den hyperboliska och den logaritmiska S., vilkas ekvationer äro resp. $r = \frac{a}{v}$ och $r = a^v$. Vid båda finnes ett oändligt antal varv innanför en punkt vilken som helst, vid den senare även utanför punkten. Vid den senare är vinkeln mellan tangenten i en godtycklig punkt och linjen från polen till punkten konstant. — S. användes även ofta som beteckning för skruvlinjen.

Spiralbandsalg, se C o n j u g a t a e.

Spira'nter (av lat. *spira're,* andas), se F r i k a t i v o r.

Spiri'ller (av lat. *spiri'llum,* liten skruv), se B a k t e r i e r sp. 999 f.

Spiriti'sm (av lat. *spi'ritus,* ande), en lära, som gör gällande, att människan under vissa betingelser kan komma i kontakt med de bortgångnas andar. I den forntida Orienten, t. ex. hos babylonierna, spelade andeframkallningen en stor roll, och liknande företeelser möta även inom den senantika kulturvärlden. Nyplatonismens epigoner, ss. Iamblikos, upptogo läran om andeuppenbarelser i sin mystiskt teosofiska världsåskådning. — Den moderna S. har utgått från Amerika. På 1840-t. drog skomakaregesällen Jackson Davis uppmärksamheten till sig genom sina anspråk på att stå i kontakt med andevärlden och mottaga uppenbarelser därifrån i somnambult tillstånd. Vidare hörde man 1848 upprepade gånger knackningar och oförklarliga ljud i ett hem i Hydesville. Dessa fenomen väckte allmänt intresse, och liknande tilldragelser konstaterades på olika ställen. Spiritistiska seanser anordnades, en rik litteratur började uppstå över ämnet, och den psykologiska vetenskapens målsmän började att närmare undersöka företeelserna. Även i Europa, särskilt England och Frankrike, blev S. föremål för livligt intresse. Den nya rörelsen förvärvade många trosvissa anhängare, medan å andra sidan den kritiska forskningen sökte ge

en rationell förklaring av fenomenet. — I regel förmedlas andarnas budskap genom s. k. medier, ofta personer av hysterisk läggning, vilka mottaga sina ingivelser i somnambult tillstånd. Kommunikationen sker genom bordknackningar, bordens förflyttning, automatisk skrift m. m. Vid de spiritistiska seanserna förekomma stundom s. k. materialisationer, d. v. s. framkallande av synbara andegestalter. Medierna ha undersökts av psykologiska fackmän, som bland dem urskilt två typer: skickliga taskspelare och nervöst disponerade naturer, vilkas uppenbarelser kunna förklaras med psykopatologins hjälp. Ur religiös och filosofisk synpunkt ter sig S. som en synnerligen primitiv uppfattning. Med de högre religionernas odödlighetsläror har dess andetro föga gemensamt; den har en naivt materialistisk prägel och erinrar närmast om naturfolkens själsmytologi. Den erbjuder emellertid stort intresse som ett vittnesbörd om den makt, som primitiva tänkesätt äga även i moderna kulturkretsar. — Spiriti'st, anhängare av spiritismen.

Spiritua'ler (av lat. *spi'ritus*, ande), se Franciskanorden.

Spirituali'sm (av lat. *spi'ritus*, ande). *Fil.* En uppfattning, enl. vilken det sant verkliga är av andlig natur. S. har i modern filosofi företrätts av t. ex. Leibniz, för vilken naturen till sitt väsen består av andliga enheter (monader) och av Berkeley, som i materien endast ser ett komplex av förnimmelser hos själarna, vilka äro den enda substantiella verkligheten. Motsats: materialism (se d. o.). — *Teol.* En åskådning, som förhåller sig avvisande till de yttre kyrkoformerna och betonar religionens karaktär av något andligt. — Spirituali'st, anhängare av spiritualismen.

Spiritualite't (fr. *spiritualité*, av lat. *spi'ritus*, ande), intelligent, lekande kvickhet. — Adj.: spiritue'll.

Spirituo'sa (jfr Spiritus. *Farm.*), benämning på spirithaltiga, destillerade drycker (sålunda ej vin l. öl). — Spirituö's, spirithaltig.

Spi'ritus (lat., ande; blåsning, andning). *Farm.* Sv. farm:s benämning på en del spritlösningar: *S. concentra'tus* och *S. dilu'tus*, lösningar av vatten i sprit (med resp. 9 à 10 och 37 à 38 volymproc. vatten), m. fl. — *Språkv.* Benämning på vissa tonlösa struphuvudsljud och dessas grafiska tecken i grekiska och semitiska språk. I grekiskan finnas *S. a'sper* ("sträv"), ett *h*-ljud, tecknat ʽ, och *S. le'nis* ("mild"), tecknad ʼ; denna senare brukar likställas med den "fasta vokalinsatsen" i tyskan (se Stöt). I fråga om semitiska språk nyttjas termen S. om ett med det nämnda tyska likartat ljud, med inhemskt namn kallat *alef.* — (Ma'gicus) S. familia'ris, (magisk) familjeande, spelar i folktron ung. samma roll som bäran (se d. o.). S. anses vara en av trollkunniga människor tillverkad, genom svartkonst levandegjord mystisk varelse med förmåga att tillföra sin ägare vinning och tur; en i flera svenska exemplar känd form har gestalten av en insekt l. skalbagge, gjord så att den ser ut att röra sig, och förvarad i en liten dosa. En dylik S. skulle varje morgon matas med "nykter spott" och måste även i övrigt behandlas efter noggranna bestämmelser. — Spi'ritus re'ctor, eg. sty-

rande ande, den ledande själen (i ett företag e. d.).

Spirituö's, se Spirituosa.

Spirochae'te l. spirochae't, (av grek. *spei'ra*, snodd, och *kai'te*, hår), se Bakterier sp. 1000.

Spirome'ter (av lat. *spira're*, andas, och grek. *metrei'n*, mäta), enl. samma princip som gasklockan (se Gasverk sp. 1102) konstruerad apparat, som bl. a. användes för att mäta volymen av den in- och utandade luften (jfr Lungor sp. 880).

Spis (mlty. *pisel*, urspr. av lat. *ba'lneum pensi'le*, badstuga med varmluft, eg. hängande på valv, av *pende're*, hänga). 1. Eldstadsanordning, dels öppen S. (se Eldstad), dels järnspis, köksspis. I ved- och koksspisar anbringas bränslet å rost i eldstaden, och förbränningsgaserna tvingas att stryka utmed hällen, runt om ugnen, för att, komna på dennas undersida, avlägsnas till skorstenen, antingen bakåt genom en kanal, inmurad i spismuren (bakrökare), l. uppåt genom fristående rör, utgående från hällen (upprökare). Oftast anbringas en vattencistern å S:s ena yttersida. En stor mängd spiskonstruktioner finnas, jämte specialanordningar och -tillbehör för sparkokning m. m. samt för rumsuppvärmning med varmvattensystem. Ang. gasspisar se Gasverk sp. 1106 jämte ill. Jfr även Elektriska kok- och värmeapparater. — 2. Uppstigen utslutning (▮), som blivit avtryckt. Se Korrektur sp. 1227.

Spiskummin, frukterna av *Cu'minum cy'minum* (fam. *Umbelli'ferae*), ört från Medelhavsländerna. De äro ung. dubbelt så långa som frukterna av vanlig kummin (jfr Carum). Användes som krydda (t. ex. i ost) och i läkemedel (väderdrivande).

Carl Spitteler.

Spithead [spi'tthedd], se Portsmouth.

Spi'tta. 1. Karl Johann Philipp S., f. 1801, d. 1859, tysk evangelisk teolog och psalmdiktare, superintendent i Wittingen 1847, i Peine 1853, i Burgdorf 1859, bekant genom sitt arbete *Psalter und Harfe* (1833, 1843). Jfr Nya Psalmer 536, 615. — 2. Philipp S., f. 1841, d. 1894, den föreg:s son, tysk musikhistoriker, från 1875 prof. i Berlin, skrev en biografi över J. S. Bach (2 bd, 1873—80), utgav kritiska upplagor av Buxtehudes och Schütz' verk samt redigerade 1885—94 jämte Chrysander och G. Adler *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft.* — 3. Friedrich S., f. 1852, d. 1924, den föreg:s broder, tysk evangelisk teolog, prof. i Strassburg 1887—1918, i Göttingen 1919. S. publicerade en mängd arbeten på N. T:s och den praktiska teologins områden.

Spi'tteler, Carl, f. 1845, d. 1924, tyskspråkig schweizisk för-

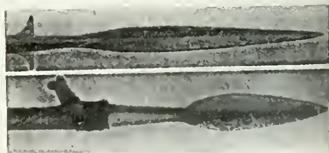

Vindskuporna. Målning av Karl Spitzweg. (München.)

fattare. S. utgav 1880—81 det om Nietzsches ”Also sprach Zarathustra” erinrande (ehuru tidigare planerade och utkomna) mytiska prosaeposet *Prometheus und Epimetheus*, i vilket han lidelsefullt förhärligar den stora personlighetens rätt gentemot massan. Senare följde bl. a. några diktsamlingar, prosaberättelserna *Conrad der Leutenant* (1898; Conrad löjtnanten, 1920) och *Imago* (1906; sv. övers. 1922) samt det mytologiska eposet *Olympischer Frühling* (1900—04), ett storslaget men svårfattligt diktverk, som med sin kosmiska fantasi, sin allegorisk-symboliska karaktär och sin plastiska utformning är i hög grad typiskt för S:s författarskap. S. erhöll 1919 Nobelpriset.

Spi'tzweg [-veʒ], Karl, f. 1808, d. 1885, tysk målare. Hans produktion omfattar huvudsakl. genrescener från idylliskt borgerligt liv, uppfattade med blid humor och målade med en frisk och lätt touche, som minner om samtida franskt måleri; en studieresa till Paris 1851 befordrade hans utveckling. Verksam i München, tecknade han även i Fliegende Blätter.

Spjut, stångvapen, som i sin primitivaste form består av en tillspetsad, sedermera järnskodd stång och som sedan urminnes tider använts av så gott som alla folkslag. Hos germanerna var S. det äldsta och allmännaste vapnet. Urspr. ett kastspjut, fick det senare användning även för närkamp och gjordes då grövre, ofta med två små hakar på stålspetsen (ty. *Knebelspiess*). De för vildsvinsjakt avsedda s. k. svinspjuten, som förekommo i Tyskland, hade i st. f. hakar en liten tvärstång av ben för att hindra alltför långt inträngande. De fingo stor användning ända in på 1700-t. och som björnspjut till våra dagar. Kastspjutet försvinner i allm. mot 1100-t:s slut i Europa, kvarlever dock undantagsvis in på 1500-t., t. ex. i den av kejsar Maximilian I:s trupper använda javeli'nen med långt skaft och lansettformad klinga. Se vid. Stångvapen. — Hos naturfolk är stötspjutet l. lansen ej så vanligt som kastspjutet men har dock en mycket vidsträckt utbredning. Kastspjutet slungas för hand, lättare dylika dock stundom med hjälp av ett ”kastbräde” l.

Spjut. Knebelspiess. 900—1000-t. (överst). — Svinspjut, som tillhört August den starke.

kastträ. — Spjutkastning, se Kast.

Spjutstorp, socken i Kristianst. l., jämte Tryde och Tomelilla pastorat i Lunds stift. 790 inv.

Spjälkning, spaltning, uppdelning av sammansatta ämnen i enklare. Jfr Dissociation och Hydrolys.

Spleen (av grek. *splen*, mjälte), se Mjältsjuka.

Splendi'd (lat. *sple'ndidus*), glänsande, präktig, utmärkt.

Sple'ndid isolation [ajsåle'jsjən], eng., "ärofull avskildhet", slagord för Storbritanniens ställning utanför kontinentens storpolitik under slutet av 1800-t.

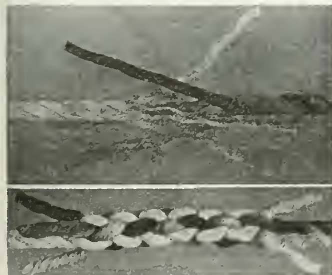
Splin, försv. form för spleen.

Splint, se Kärnved.

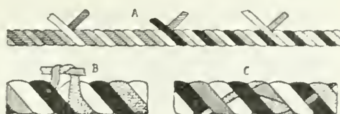
Splintborrar, *Scoly'tus*, ett släkte Barkborrar, som leva under barken på lövträd. En av de vanligaste S. är den glänsande svarta björksplintborren, *Scolytus Ratzebu'rgi.* Honorna borra vanl. lodräta gångar under björkbark, hanarna runda hål genom densamma in till de förra. Längd 5—6 mm.

Split, se Spalato.

Splits, den tillförlitligaste sammanfogningen mellan tåg, linor o. d., bildas genom inflätning

Splits. Fig. 1. Ansättning av tågändarna (överst) och färdig kortsplits. Parterna äro dock icke åtsamsade eller avtafsade.

Splits. Fig. 2. Långsplits.

av tågens parter i varandra. — Kortsplits. De i ändarna uppslagna tågen sättas mot varandra, med ena tågets parter symmetriskt liggande i mellanrummen mellan det andras (fig. 1). Varje part föres över närmast liggande part i det andra tåget, trädes under den följande o. s. v. under varannan part och avtafsas därvid undan för undan. — Långsplits användes, då ingen förtjockning å tåget l. nedsättning av dess böjlighet får förekomma. Början göres som vid kortsplits men med ändarna längre uppslagna. En part i det ena tåget avlindas därefter ytterligare och ersättes med en ur det mötande tåget. På samma sätt ersättes en part i detta med en ur det förra (fig. 2 A). Parterna avtafsas och sammanknopas med ett enkelt halvstek (fig. 2 B). De återstående partändarna inflätas ss. vid kortsplits (fig. 2 C). — Ögon- l. öglesplits. Den uppslagna tågändan böjes ned mot tåget till en ögla, så att sladden på framsidan träffar kardelerna vinkelrätt. En av parterna inflätas i tåget ss. vid kortsplits; de övriga sträckas, en åt öglans baksida, en åt dess framsida. Den senare föres över den nyss använda kardelen och under den nästa ss. vid kortsplits. öglan vändes, och den sista parten instickes i den tir, varur den andra parten utkommer, samt uttages ur den tir, varur ännu ingen part utkommit. Därefter fortsättes inflätningen ss. vid kortsplits. — Stålwire splitsas på likartat sätt.

Splü'gen, ital. *Spluga*, pass på gränsen mellan Schweiz (Graubünden) och Italien (Lombardiet), 2,117 m. ö. h. Genom S. leder en väg från Hinter-Rhein till Comosjön.

Spodume'n, se Pyroxen.

Spohr [sjpår], Ludwig, f. 1784, d. 1859, tysk violinist, violinpedagog och tonsättare. S:s till tidigare romantiska riktningar anslutna tondiktning omfattar bl. a. tio operor, fem oratorier, symfonier, violinkonserter samt ett större antal kammarmusikverk (34 stråkkvartetter m. m.).

Spoils system [spå'jls si'sstəm] (eng., av *spoil*, rov, byte), spoilsystemet, se Jackson sp. 6.

Spokane [spåke'jn], stad i Washington, n.v. För. Stat., vid Columbias biflod S. River. Betydande järnvägsknut, handels- och industristad. 105,000 inv.

Spole, elektrisk ledare, som upplindats i spiral- l. liknande form för att få stor självinduktion, för att åstadkomma ett starkt magnetfält e. d., l. av utrymmesskäl (i motstånd m. m.).

Spole'to, stad i Umbrien, mell. Italien. Ärkebiskopssäte. 18,000 inv. — Flera byggnadsminnen från romersk tid. Katedralen, uppförd på 1000-t., har märkliga fresker av Filippo Lippi.

Spolie'ra (av lat. *spo'lia*, eg. rustningar, byte), förstöra.

Spolmaskar, askari'der, *Asca'ridae*, en fam. i tarmkanalen hos ryggradsdjur parasiterande, långa, spolformiga Trådmaskar med tre papiller omkring munöppningen. Hanarnas kropp är baktill bågböjd. Av egentliga S., *A'scaris*, parasiterar den vitaktiga-grågula vanliga S., *Ascaris lumbricoi'des*, i människans tunntarm men kan vandra in i magen och upp i munnen l. in i gallgången och orsaka gulsot; den framkallar smärtor i buken, ev. klåda i näsan. Masken utvecklas i vatten l. fuktig jord och införes med förorenad föda l. dricksvatten. Hanens längd 15—25 cm., honans 20—40 cm. Andra *Ascaris*-arter anträffas hos vissa husdjur. — Springmasken, *Oxyu'rus vermicula'ris*, är vit. Honans längd är c:a 10, hanens c:a 5 mm. Den lever i människans grov- och ändtarm och vandrar, spec. på kvällen, ut till stolgångsöppningen, där den orsakar klåda. Den kan ev. framkalla nervositet. — Om *behandling* se Maskmedel.

Spondé (grek. *spondẹi'os*), versfot, i antik vers bestående av två långa stavelser, i modern vers av två stavelser med starkt tryck.

Spo'ndias, växtsläkte (fam. *Anacardia'ceae*), omfattande tropiska träd; flera med ätliga, plommonlika frukter (mombi'n-plommon m. fl.) odlas. Några arter lämna a'mraharts.

Spondyli't (av grek. *spo'ndylos*, ryggkota), inflammation i ryggraden, vanl. orsakad av tuberkelbaciller, stundom av andra bakterier (osteomyeli't), av svulster, kronisk artrit m. m. Vid S. uppstår genom förstörelse av kotor ryggradskrökning, vanl. i form av en rätt spetsig puckel. Förlamningar tillkomma härvid lätt genom tryck på ryggmärgen samt abscessbildning. *Behandling*: avlastning av ryggradens stödjefunktion genom gipsbädd l. korsetter, ev. operativt ingrepp med inläkning av stödjande ben- l. metallproteser. Läkning sker ofta med kvarstående puckel.

Spongberg, Johan, f. 1800. d. 1888, klassisk filolog, prof. i Uppsala 1853—74, framstående föreläsare och översättare, utgav

bl. a. en övers. av Sofokles' Aias (1866) i originalets versmått.

Spo'ngier, se S v a m p d j u r. — S p o n g i ö' s, svampartad.

Spont, se S p å n t.

Sponta'n (lat. *sponta'neus*), av egen drift; plötslig och oöverlagd. — *Bot.* Självsådd, vild. — Subst.: s p o n t a n i t e' t.

Sponti'ni, G a s p a r o, f. 1774, d. 1851, italiensk operakompositör, verksam företrädesvis i Paris och Berlin, skrev bl. a. *Vestalen* (1807, uppf. i Sthlm 1823) samt *Ferdinand Cortez* (1809, Sthlm 1826).

Sponto'n (ital. *spontone*), se S t å n g v a p e n.

Spor (av grek. *spora'*, sådd), eg. könlös, vanl. encellig fortplantningskropp hos kryptogamerna, numera även fanerogamernas pollenkorn och embryosäckmoderceller (ur vilka embryosäckarna framväxa). De senare äro nämligen homologa med S. hos ormbunksväxter och mossor (se vid. G e n e r a t i o n s v ä x l i n g). Hos vissa ormbunksväxter (*Selagine'lla* m. fl.) förekomma två slags S., större (m e' g a s p o r e r) och mindre (m i' k r o s p o r e r). De förra motsvara fanerogamernas embryosäckmoderceller och äro honliga, de senare pollenkornen och äro hanliga. Om S:s byggnad och spridning se vid. F o r t p l a n t n i n g sp. 384. Hos många alger och svampar kunna S. bildas inuti en modercell (s p o r a' n g i u m); de kallas då e' n d o s p o r e r (ss. askosporerna hos *Ascomyce'tes*). Avsnöras de på utsidan av en cell, kallas de e' x o s p o r e r (ss. konidier, basidiosporerna hos *Basi'diomyce'tes*). Vissa alg- och svampgrupper ha flera olika slag av S. (t. ex. rostsvampar). Hos ormbunksväxter och mossor bildas S. inuti organ, som hos de förra även kallas s p o r a n g i e r (l. s p o r g ö m m e n), hos de senare s p o r o g o' n l. s p o r k a p s l a r. Hos vissa ormbunksväxter (t. ex. fräkenarter) sitta sporangierna på särskilda, ombildade blad, s p o r o f y' l l. Vid bildning av S. äger reduktionsdelning ofta rum (så hos fanerogamer, ormbunksväxter och mossor, ofta även hos alger och svampar.

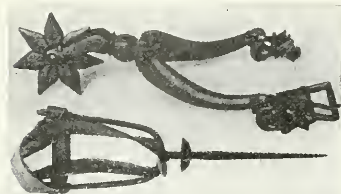
Spora'derna ("de spridda"; jfr S p o r a d i s k). 1. N o r r a och s ö d r a S., ögrupper i Egeiska havet. Norra S., n.ö. om Eubea, tillhöra Grekland och omfatta bl. a. Skiatos, Skopelos och Skyros. Södra S., utanför Mindre Asiens s.v. kust, äro delade mellan Grekland och Italien (se T o l v ö a r n a) och omfatta bl. a. Kios, Samos, Nikaria, Patmos, Kos, Rodos och Karpatos. — 2. C e n t r a l p o l y n e s i s k a och s y d ö s t p o l y n e s i s k a S., ögrupper i Stilla havet. Centralpolynesiska S., på c:a 160° v. l., tillhöra Storbritannien och omfatta Johnstonön, Palmyra, Washington-, Fanning- och Julöarna samt några öar s. om ekvatorn. Sydöstpolynesiska S. ha ett spec. isolerat läge mellan 131° och 105° v. l. samt på c:a 25° s. br. De bestå av Pitcairn- och Ducieöarna, vilka tillhöra Storbritannien, samt Påskön och Sala y Gómez, vilka tillhöra Chile.

Spora'disk (av grek. *sporadiko's*, spridd), förekommande här och där, då och då, enstaka.

Spora'ngium (av *spor* och grek. *angei'on*, kärl), S p o r g ö m m e, S p o r k a p s e l, se S p o r.

Sporofy'll (av *spor* och grek. *fy'llon*, blad), se S p o r.

Sporofy't (av *spor* och grek. *fyto'n*, växt), se G e n e r a t i o n s v ä x l i n g.

Sporre från 1600-t. Tillhört Axel Oxenstierna (överst). — Kabylsporre. Nord-Afrika.

Sporogo'n (av *spor* och grek. *go'nos,* alstring), se S p o r.

Sporozo'a, en klass parasitiska U r d j u r, som leva av värddjurets cellsafter och ofta orsaka svåra sjukdomar. Utvecklingen är vanl. komplicerad. Genom fri cellbildning (se C e l l sp. 1125), s. k. s c h i z o g o n i', uppstå talrika små sporer, m e r o z o i' t e r, som intränga i nya celler och därigenom utbreda infektionen inom värddjuret. Vissa merozoiter utvecklas till äggcell-lika makrogameter och spermatozolika mikrogameter, som sammansmälta och bilda genom fri cellbildning nya sporer, s p o r o z o i' t e r. Dessa tjäna till parasitens överförande till nya värddjur. Sistnämnda, könliga fortplantning l. s p o r o g o n i' försiggår ofta i en mellanvärd (jfr P a r a s i t). Till S. höra bl. a. k o c c i' d i e r n a, *Cocci'dia,* runda l. ovala, ofta i epitelceller parasiterande S., av vilka *Eime'ria stiedae* icke sällan påträffas i tarmepitelet och levercellerna hos kaniner och nötboskap; h a e' m o s p o r i' d i e r n a, som leva i röda blodkroppar hos däggdjur och av vilka *Plasmo'dium* orsakar malaria hos människa, *Babe'sia* texasfeber hos nötkreatur; de hos fiskar ofta förekommande m y' x o s p o r i d i e r n a; de i muskelceller parasiterande s a' r c o s p o r i d i e r n a m. fl.

Sporre (etym. besläktat med *sparka*). *Ridkonst.* På en ryttares fot fästat instrument av metall, användes för att förstärka verkan av skänkeln l. straffa hästen. Jfr R i d n i n g sp. 1123. — Först i sengrekisk och romersk tid, c:a 200-t. f. Kr., finnas säkra belägg för S:s förekomst. På 1200-t. uppträdde S. med hjul (sporrklinga). Endast de förnäma buro S., vilka under riddartiden voro riddarens värdighetstecken. På 1400-t. uppkommo de mycket långa S. 1500-t:s S. hade åter korta halsar; en mängd olika varianter uppträdde under renässansen och barocktiden. På 1800-t. kom klacksporren i bruk. — Ordet S. användes ofta i överförd bet.: eggelse. — *Bot.* Honungsgömme hos många blommor (se H o n u n g s k ö r t l a r). — *Trädg.* F r u k t s p o r r a r, kortskott, som utbilda blommor och frukt. — *Zool.* Hornartad utväxt bakpå vissa fågelarters ben.

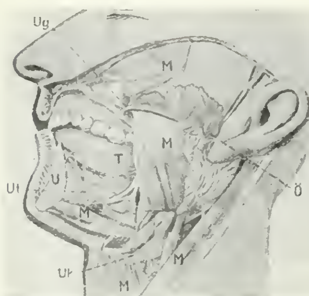
Sporreblomma, gulsporre (se L i n a r i a).

Sporrong & Co., Metallfabriks a. b. C. C. Sporrong & Co., äger i Sthlm fabrik för tillverkning av knappar, medaljer, emblem m. m. S. är sannolikt Sthlms äldsta firma och kan leda sitt ursprung tillbaka till en 1666 av gördelmakarmästaren Henrik Gran upprättad metallverkstad, som oavbrutet gått i arv inom släkten till 1842, då den övertogs av Carl Claes Sporrong (f. 1819, d. 1864), som specialiserade sig på knappfabrikation. Företaget blev bolag 1891. Arbetarantal 100. Se ill. till art. M e d a l j e r sp. 1406.

Sport (eng., eg. lek, nöje, av ffr. *se desporter,* roa sig), sammanfattande benämning på näs-

tan alla slags kroppsövningar utom gymnastik och lek. Om S. i inskränkt bemärkelse se Idrott.

Sportfiske, fiske, idkat uteslutande för sportens skull och med redskap, som hela tiden hålles i handen. Ss. redskap godkännas blott spö med rev och rulle för den senares uppvindande samt s. k. handlina. — Ss. det främsta S. anses fiske med fluga, flugfiske, vilket kräver den största manuella färdigheten och långvarig övning. Det bedrives i Sverige huvudsakl. efter laxfiskar, ss. lax, laxöring, röding, harr och sik. Vid flugfiske av blanklax användes vanl. tvåhandsspö av 15—19 fots (4,5—5,7 m:s) längd, eljest nästan uteslutande enhandsspö av 9—10 ½ fots (2,7—2,9 m:s) längd och 150—300 gr:s vikt. Betet är oftast konstgjorda, vanl. av silke och fjäder förfärdigade "flugor" (kopior av vatteninsekter l. fantasimönster). Även naturliga insekter användas stundom (eng. *dapping*). Vid *våtflugefiske* tillåtes flugan sjunka några cm. under vattenytan; vid *torrflugefiske,* den svåraste och högst ansedda sportfiskemetoden, skall flugan flyta på vattnet, varför rev och fluga behandlas med paraffin, rådjurstalg e. d. Reven utslungas vanl. genom *överhandskast,* varvid spöet föres vertikalt, l. *underhandskast,* varvid det föres horisontellt. Med tvåhandsspö kan flugan slungas över 50 m., med enhandsspö över 30 m. — Spinnfiske l. spinn (eng. *spin,* rotera; så kallat på grund av betets roterande rörelse vid dragning genom vattnet), det i Sverige trol. vanligaste S., kan bedrivas efter all slags rovfisk, ss. lax, laxöring, röding, gädda, abborre, gös, asp. Spöet är styvare än vid flugfisket. Vid sidkast användes två- l. enhandsspö och betet svingas ut, under det att spöet föres huvudsakl. horisontellt. Vid överhandskast, den jämte sidkastet vanligaste kastmetoden, användes vanl. enhandsspö av 5—6 fots (1,5—1,8 m:s) längd, vilket föres i vertikalplanet. Betet är antingen konstgjort, ss. skeddrag, s. k. devons, wobblers, imiterade fiskar, l. "naturligt", ss. löja, strömming, elritsa (vanl. bibringat större fasthet och varaktighet genom konservering i formalin). Det senare slaget monteras med en l. flera krokar (tackel) samt förses med propeller l. böjes för att bringas att rotera. Man kastar numera nästan alltid från rullen, d. v. s. det slungade betet drar ut reven från rullen, varvid med fingrarna l. automatisk broms hindras, att rullen vindas upp för fort (till förekommande av revtrassel, eng. *overrun*). Rullens hanterande erbjuder de största svårigheterna vid spinn. Alltefter betets vikt uppgå de längsta kasten från 50 upp till över 100 m. — Ss. S. räknas även spöfiske l. mete efter gädda och abborre, varvid betet likaledes kan försiktigt kastas ut, pimpling, slantfiske och över huvud taget allt fiske med spö samt fiske med drag (med handlina efter båt). Det gamla slantfisket med s. k. slantstång och slukkrok, då betet skall sväljas och kroken ta fäste i fiskens inälvor, räknas dock ej till S., däremot s. k. huggslant, varvid krokar äro så anbragta i betet, att fisken medelst mothugg kan fästas omedelbart efter hugget utan att sväljningen behöver avvaktas. Slantning användes mest för gädda och tillgår så, att betet

Spottkörtlar hos människa. M muskler, T tunga, U underkäke, Ug öronspottkörtelns utförsgång, Uk underkäksspottkörteln, Ut undertungspottkörteln, Ö öronspottkörteln.

(färsk mört, löja e. d.) med huvudet före försiktigt doppas upp och ned i vattnet i och utanför vassar.

Sporthjärta, se Hjärtsjukdomar sp. 832.

Sportler (av lat. *spo'rtula*, gåva), avgifter, som en ämbets- l. tjänsteman äger uppbära för förrättning, som verkställes för enskild persons räkning. Dessa förrättningar utgöras ofta av utfärdande av vissa handlingar, intyg o. d., och avgiften benämnes därvid expeditio'nslösen l. lösen. Till S. räknas även ersättning för vissa syner, uppskattningar o. d. samt provision av stämpelförsäljning, bötesandelar m. m. I samband med genomförande av nytt avlöningsreglemente för den civila statsförvaltningen 1921 borttogs rätten till S. i stor utsträckning. Den lösen, som förut utgick ss. S., redovisas nu till statsverket medelst stämplar.

Sporväxter, se Kryptogamer.

Spottkörtlar, körtlar, som avsöndra de ämnen, som utgöra spotten l. sali'ven. S. äro dels en mängd små körtlar i munslemhinnan, dels tre stora, pariga körtlar: 1) öronspottkörtlarna (sing. *gla'ndula paro'tis*) ligga på vardera sidan mellan vårtutskottet och underkäken (jfr Kranium fig. 9). Utförsgångarna mynna på kindens insida; 2) underkäksspottkörtlarna (sing. *glandula submaxilla'ris*) ligga innanför underkäkens tandbärande delar direkt under huden. Utförsgångarna genomborra munbotten och mynna under tungans främre del; 3) undertungspottkörtlarna (sing. *glandula sublingua'lis*) ligga strax bakom hakan och under munslemhinnan, som genomsättes av deras många utförsgångar. — De små körtlarna i slemhinnan avsöndra slem l. serös vätska. 2) och 3) avsöndra alkaliskt sekret, som innehåller både slem och äggvita (mukösa och serösa blandkörtlar), 1) avsöndrar nästan neutralt sekret, som innehåller äggvita (serös körtel). De stora S. innerveras från både cerebrala och sympatiska nervsystemet. Deras sekretion stimuleras av psykiska intryck (åsynen av l. föreställningen om föda), av tuggrörelser och av kemisk retning av munslemhinnan (spec. av syror). — Saliven, sekretet från alla S., är en färglös, opalescent, tråddragande, skummande vätska med i regel svagt alkalisk reaktion. I luften överdras ytan av spotten snart av en hinna av kalciumkarbonat. Spotten innehåller, utom äggvita, slem och vatten (c:a 99,5 %), ptyalin, maltas, proteolytiskt enzym, oxiderande enzym och c:a 2 ‰ mineralämnen (salter mellan natrium, kalium (ammonium), kalcium och saltsyra, kolsyra, fosforsyra (svavelsyra, salpetersyrlighet, rodanvätesyra).

Mängden avsöndrad spott per dygn kan anslås till 1 à 1,5 l. Ang. salivens betydelse se Matsmältning. Jfr Tändernas sjukdomar, Påssjuka och Konkrement.

Spovar, tämligen stora Snäppor med mycket lång, böjd näbb, långa ben och tår utan simflikar. S. häcka på myrar l. sanka ängar. Ägg 4, mörkfläckiga. — Till spovsläktet, *Nume'nius,* höra bl. a. stor- och småspov, båda med nedåtböjd näbb och olivgröna ägg, till långnäbbsläktet, *Limo'sa,* bl. a. röd- och myrspov med något uppåtböjd näbb och olivbruna ägg. — Storspoven, *Numenius arqua'tus,* är gråbrun-spräcklig med vit övergump och gråvita och svartbruna tvärband på stjärten. Hanens längd 55—57 cm., honans 63—64 cm. Europa, Asien; s. och mell. Sverige, sällsynt norrut. — Småspoven, *Numenius phae'opus,* liknar den föregående men har ett ljust längsband på hjässan. N. Europa, n.v. Asien; häckar i n. Sverige. — Myrspoven, *Limosa lappo'nica,* är ovan brunspräcklig med vit, svartfläckig bakrygg, under rödbrun; honan (vintertid även hanen) har blekare fjäderdräkt. Hanens längd 32—34 cm., honans c:a 43 cm. N. Sverige. — Rödspoven, *Limosa limosa,* har gråsvart bakrygg, vit stjärtrot och buk. Längd 40—45 cm. N. och mell. Europa; häckar, nu täml. sällan, på Öland. — Flyttfåglar. Fridlysta.

Spra'nger, Eduard, f. 1882, tysk filosof, psykolog och pedagog, prof. i Leipzig 1911, i Berlin 1920, lärjunge av Dilthey, vars psykologiska metod han tillämpat i sina arbeten *Lebensformen* (1914) och *Psychologie des Jugendalters* (1925).

Spovar. Småspov. Hanens längd 42—45 cm., honans 46—50 cm.

Spray [sprej] (eng., stänk), apparat för spridande av vätska i finfördelad form. Jfr Rafraîchisseur.

Spree [sjpre], vänsterbiflod till Havel, flyter från fristaten Sachsen (Ober-Lausitz) genom preussiska prov. Nieder-Schlesien och Brandenburg, där den utmynnar vid Spandau. Viktig samfärdsled med kanaler bl. a. till Oder. Vid S. ligger Berlin. 389 km., därav 176 segelbara.

Spreewald [sjpre'vallt], område i prov. Brandenburg, Preussen (Nieder-Lausitz), genomflutet av Spree, huvudsakl. skogbeväxt sumpmark. I S. bo ännu sorber.

Spre'ngel. 1. Christian Konrad S., f. 1750, d. 1816, tysk botanist, upptäckte insektpollinationen och dess betydelse för växternas befruktning och grundlade därigenom den blombiologiska vetenskapen. Bl. a. upptäckte han dikogami. Förbisett av samtiden, framdrogs hans arbete ur glömskan av Ch. Darwin. — 2. Hermann Johann Philipp S., f. 1834, d. 1906, tysk-engelsk kemist, konstruktör av en luftpump (se d. o. sp. 814) och uppfinnare av s. k. säkerhetssprängämnen.

Sprengtporten. 1. Jakob Magnus Sprengtport, f. 1727, d. 1786, frih. S. 1766, Gustav III:s främste medhjälpare vid revolutionen 1772. Ss. officer

utmärkte sig S. i Pommerska kriget i spetsen för den av honom bildade ”Sprengtportenska frikåren”. Han framträdde sedan på riksdagarna som militärsakkunnig och lidelsefull anhängare av hattpartiet. 1772 bildade och ledde han den rojalistiska adelsklubben Svenska botten och ivrade för ett våldsamt återupprättande av konungamakten. Han uppgjorde flera förslag till militärkupp. Enl. den antagna planen värvade S., som var finländare, Borgås och Sveaborgs garnisoner för saken och förde en del av dem till Sthlm, där emellertid på grund av forcering av andra moment i planen (jfr T o l l, J. K.) revolutionen då redan fullbordats. Ehuru S. hedrades bl. a. med befordran till generallöjtnant, var hans grämelse stor och urartade till en otyglad hätskhet mot konungen. — 2. G e o r g M a g n u s (G ö r a n) S p r e n g t p o r t, f. 1740, d. 1819, den föreg:s halvbroder, rysk greve S. 1809. S. understödde sin broder vid revolutionen 1772. Ss. officer medverkade han sedan med uppslagsrikedom och organisationstalang till de stora försvarsreformerna; bl. a. grundade han 1775 en finländsk krigsskola (i Brahelinna, 1781 flyttad till Haapaniemi, båda i Sankt Michels län), vilken snart blev en härd för finländarnas separatistiska tendenser. Misstänksam och ombytlig, ansåg han sig emellertid oförskyllt motarbetad. Han började omkr. 1780 arbeta för Finlands frigörelse med rysk hjälp och gick 1786 i rysk tjänst. I kriget 1788—90 stred han på ryska sidan och sökte, ehuru förgäves, utnyttja det av hans idéer besjälade Anjalaförbundet för sina syften. Genom Finska kriget 1808—09 förverkligades de på sitt sätt. S. utsågs dec. 1808 till Finlands generalguvernör. Illa tåld av finländarna och snart bragt i förvecklingar med ryska regeringen, avgick han juni 1809. Han gjorde sålunda endast ringa insatser i den regim, för vilken han så hänsynslöst och fördomsfritt berett marken.

Spri, s p r i t (holl. *spriet,* stång), smäckert rundhult, varmed övre aktra hörnet av ett båtsegel sträckes ut, så att seglet får rätt form.

Spricksystem, alla under en viss period av rörelser i en viss trakt uppkomna sprickor. Dessas riktning står i ett bestämt förhållande till rörelsernas riktning. S., som finnas i alla områden med gammal berggrund, t. ex. Fennoskandia, äro bestämmande för sträckningen av dalar, sjöar, floder, uddar o. a. topografiska drag.

Spridd ordning, numera allmänt förekommande stridsform vid till fots stridande trupper, vilka därvid äro ordnade i skyttelinjer och (eller) skyttekolonner med stora luckor och avstånd mellan de enskilda karlarna för att minska de fientliga vapnens eldverkan.

Spridning. *Fys.* Detsamma som dispersion (se d. o. och S p e k t r u m). Även använt i bet. diffusion (se D i f f u s t l j u s och O p a l e s c e n s). — *Krigsv.* Om med ett skjutvapen ett antal skott skjutes i följd med oförändrat läge, träffa dock aldrig skotten i en och samma punkt utan sprida sig över en viss träffyta. S. beror på ojämnheter i ammunitionen, i vapnets rörelser i skottlossningsögonblicket m. m. samt i ojämnheter i riktningen. S. sker efter bestämda matematiska lagar, och träffarna gruppera sig likformigt kring en medelträffpunkt, under avtagande täthet från denna.

Tänkas två parallella linjer dragna, en på vardera sidan om medelträffpunkten och så, att halva antalet träffar ligger mellan dem, kallas avståndet mellan dessa linjer femtioprocentig S. Den totala S. är 4 gånger denna. Storlekarna av den femtioprocentiga S. i längd-, sid- och höjdled utgöra mått på ett vapens träffsäkerhet.

Spridningsanordning, se Växternas spridning.

Spring, Walther Victor, f. 1848, d. 1911, belgisk kemist, prof. i Liége 1876, känd genom försök med legeringar och undersökningar inom fotokemin.

Springare. 1. Se Delfiner. — 2. Se Schack.

Springbock, se Antiloper sp. 502.

Springbrunn, se Fontän.

Springer, Kristofer, f. 1704, d. 1788, köpman i Sthlm, verksam främjare av mösspartiet. Ss. målsman för principalatsläran (se d. o.) ställdes han 1747 inför en ständerkommission och dömdes, även för ryska förbindelser, till livstids fängelse. 1752 undkom han till utlandet.

Spri'nger, Anton, f. 1825, d. 1891, tysk konsthistoriker, 1873 prof. i Leipzig, utgav *Handbuch der Kunstgeschichte* (1855), senare utkommen i en mängd av olika förf. bearbetade upplagor och mycket använd vid den konsthistoriska undervisningen.

Springfield [spri'ngfild]. 1. Huvudstad i Illinois, För. Stat. Industri- och handelscentrum. 60,000 inv. — 2. Stad i Massachusetts, n.ö. För. Stat., vid Connecticut River. Maskinindustri. 140,000 inv. — 3. Stad i Missouri, mell. För. Stat. 40,000 inv. — 4. Stad i Ohio, För. Stat., vid en biflod till Ohio. Tillverkning av jordbruksmaskiner. 70,000 inv.

Springråttor. Stäppspringråtta. Längd (utom svansen) 17 cm.

Springflod, se Ebb och flod.

Springgurka, sprutgurka, *Ecba'llium elate'rium* (fam. *Cucurbita'ceae*), ört från Medelhavsländerna. De gurklika frukterna avfalla vid mognaden, då innehållet häftigt sprutas ut genom ett hål, där fruktskaftet varit fäst. Odlas ibland som kuriositet.

Springhare, *Pede'tes ca'ffer,* en art Gnagare, som mycket liknar springråttor. Ryggen är ljust brungul, buken vit, svansen långhårig, i spetsen svart. Kroppslängd c:a 45 cm. S. Afrika, i stäppområden.

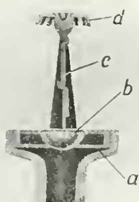
Springkorn, se Impatiens.

Springkälla, källa, vars vatten höjer sig över markytan. Jfr Artesisk brunn.

Springmask, se Spolmaskar.

Springorm, se Rots.

Springråttor, *Dipo'didae,* en fam. Gnagare med ofta starkt förlängda bakre hoppextremiteter, mycket korta framben, stora öron och lång svans, ofta med hårtofs i spetsen. Hästspringråttan, *Alacta'ga sa'liens,* är ovan ljust gulbrun, under vit. Kroppens längd c:a 18 cm., svansens c:a 25 cm. S. Ryssland, mell. Asien, på stäpper. Nattdjur, som gräver gångar i jorden. Förflyttar sig med hastiga, hoppande språng. Lever av växtdelar, insekter m. m. och lig-

Sprinklerhuvud.

ger i vinterdvala. — Även s t ä p p s p r i n g r å t t a n, *Di'pus aegy'pticus,* är en typisk S. med långa, tretåiga bakben. N.ö. Afrikas och Arabiens stäpper. — B u s k m u s e n, *Sici'sta monta'na,* liknar närmast en vanlig mus. Kroppens längd 7 cm., svansens 9—10 cm. Ö. Europa, skandinaviska länderna, dock troligen ej Sverige. Vistas vanl. på marken; klättrar även skickligt i träd.

Springtid, se E b b o c h f l o d.

Spri'nkler (av eng. *sprinkle,* stänka), anläggning för eldsläckning i byggnader, ss. industribyggnader, varuhus, teatrar o. d. S. består av ett horisontalt, med öppningar på c:a 3 m:s inbördes avstånd försett rörnät under taket. Vid automatiska anläggningar äro öppningarna försedda med s. k. sprinklerhuvuden (se fig.). Under vanliga förhållanden är öppningen stängd av en böjlig, mot en glaspropp *b* tätande membran *a.* Proppen hålles i sitt läge av ett med en lättsmält metallegering hoplött armsystem *c.* Rörnätet står under tryck från en högreservoar e. d. I händelse av eldsvåda smälter metallegeringen, armsystemet och glasproppen kastas undan av vattentrycket, och den utträdande vattenstrålen splittras mot diffusorn *d.* Samtidigt träder en alarmapparat i funktion. Endast de sprinklerhuvuden, som nås av värmen från eldhärden, öppnas, varigenom vattenskadorna begränsas. I kalla lokaler står rörnätet på grund av frostfaran under lufttryck, och vattnet tillföres genom en automatisk ventil först då ett l. flera sprinklerhuvuden öppnats.

Sprinter [spri'nntə] (eng., av *sprint,* rusa), kortdistanslöpare.

Sprisegel, segel, som hålles utsträckt medelst ett diagonalt över detsamma löpande spri.

Sprit (av lat. *spi'ritus,* ande), med vatten spädd etylalkohol (jfr S p i r i t u s); äldre benämning på lättflyktiga, luktande ämnen i allm., t. ex. salmiaksprit (ammoniak).

Sprit, se S p r i.

Spritcentralen, vanlig förk. för V i n- o c h s p r i t c e n t r a l e n (se d. o.).

Spritfernissa, se L a c k.

Spritprovare, se A r e o m e t e r.

Spritputs, ett å en väggyta anbringat påslag av kalkbruk, uppblandat med jämngrovt grus av lämplig storlek.

Sprits (ty. *Spritze*), spruta l. påse av tyg, försedd med pip av växlande form. S. användes vid utbakning av kakor, garnering med grädde o. d.

Sprittmask, se B a r r s t e k l a r.

Sproge, socken i Gotl. l., jämte Eksta, Levede och Gerum pastorat i Visby stift. 295 inv. — Kyrkan uppfördes troligen vid 1200-t:s början, tornet, med kolonettgallerier, omkr. 1270.

Spru'del (av ty. *sprudeln,* forsa), källa, i regel varm, med starkt tillopp, varigenom vattnet kommer i rörelse som vid kokning. — S p r u d e l s t e n, en kalksinterbildning (se K a l k t u f f) vid sprudeln i Karlsbad.

Sprudla (ty. *sprudeln*), forsa, skumma, fradga.

Sprutfisk, *Toxo'tes jacula'tor,* en art Abborrfiskar med kort, platt kropp och lång nos med utskjutande underkäke. Längd c:a 20 cm. Ostindien och Polynesiens kuster. S. skaffar sig föda genom att spruta vatten på förbiflygande insekter, som därvid falla ned på vattenytan och uppsnappas.

Sprutgurka, se Springgurka.

Spruthål, yttre öppningen till det ursprungliga första paret gälspringor hos broskfiskar. Ofta kvarstår en rudimentär gäl i S. Genom S. insuges andningsvattnet. Hos högre ryggradsdjur äro spruthålskanalerna ombildade till mellanöra och eustachiskt rör. — Valdjurens "spruthål" äro de yttre näsöppningarna.

Sprutverk, se Grävmaskin.

Språk, i vidsträcktaste mening beteckning för varje sinnligt förnimbart uttryck för ett andligt innehåll (även bildligt: "naturens S." o. d.). Ett S. har till uppgift att utlösa en känsla, att påverka, meddela l. utreda. Härför begagnas emellertid ej blott uttrycksmedel, som vädja till örat, utan även sådana, som vädja till känsel l. syn, t. ex. knuffar o. d., åtbörder, miner, optisk signalering samt bildskrift (vanlig skrift är däremot sekundärt S., på konventionellt sätt reproducerande hörselspråket). Synspråk har stor betydelse, ej blott i och för sig utan ock ss. frivilligt l. ofrivilligt beledsagande och förtydligande hörselspråket. Detta senare är dock det viktigaste. Dit höra skilda slag av musik, akustisk signalering, allehanda "läten", men framför allt s. k. artikulerade ljud. Dessa utgöra det yttre materialet för vad som kallas tal l. S. i inskränkt och vanlig mening. — Frågan om S:s uppkomst har mycket diskuterats. Tillräckliga fakta saknas, för att en konkret uppfattning därav skulle kunna vinnas. Säkerligen bör emellertid S. betraktas ss. en till hela sitt väsen samhällelig företeelse. Det måste ha börjat med jämförelsevis enkla ljud och ljudförbindelser, och det bör ha krävts en mycket lång både kroppslig och andlig utveckling, innan en smidigare artikulation utbildats och innan de andliga helhetsföreställningarna kunnat läggas isär i (tanke)led, som fått motsvarande språkliga uttryck (ord, satser, fraser). — Förhållandet mellan innehåll (betydelse) och form i S. kan växla. Blott sällan förstår man utan vidare, varför en viss betydelse knutits just till *den* form, som ordet har; så dock vid onomatopoetiska ord. Även om också eljest ordformen ofta måste ha framkallats av det sätt, varpå den talande i urtiden reagerat för intryck o. s. v., har bandet sedan sprängts genom de faktorer, som verka formens och innehållets förändring (jfr Språkhistoria). I allm. te sig därför orden som helt godtyckliga symboler för vissa föreställningar, begrepp, funktioner o. s. v. Att ge deras härledning betyder i regel blott att uppvisa en tidigare innebörd i ordet (l. stammen) än den, som skall förklaras: *rönn* kan visas eg. betyda "den som har *röda* bär", men varför *röd* i sin tur kommit att uttrycka denna färgföreställning, är därmed ej upplyst. — Något annat än S:s med formen parallella inre sida (betydelsen) är den s. k. inre språkformen, själva betydelsesystemet i ett enhetligt språksamfund. Det är denna, som reglerar dels *vilka*

Jordens viktigaste språkstammar.

1. Indoeuropeiska språk.
2. Semitiska språk.
3. Hamitiska språk.
   (2–3: Av vissa forskare sammanförda till *en* språkstam: den hamito-semitiska.)
4. Uralska språk.
5. Altaiska språk.
   (4–5: Av vissa forskare sammanförda till *en* språkstam: den ural-altaiska.)
6. Indokinesiska (l. sino-tibetanska) språk.
7. Japanska språket.
8. Koreanska språket.
   (7–8: Av vissa forskare sammanförda till *en* språkstam; tidigare ha de stundom hänförts till den ural-altaiska språkstammen.)
9. Austroasiatiska språk (av lat. *austra'lis*, sydlig). Hit räknas främst annamiternas, peguanernas (huvudsakl. bosatta i divisionen Pegu i Nedre Burma samt i angränsande delar av Siam), kambodjanernas och kolariernas språk.
10. Malajo-polynesiska språk l. austronesiska språk (av lat. *austra'lis*, sydlig, och grek. *ne'sos*, ö). Av vissa forskare räknas även papuaspråken hit.
   (9–10: Av vissa forskare sammanförda till *en* språkstam: den austriska.)
11. Dravidaspråk.
12. Bantuspråk.
13. Negerspråk l. Sudan-Guineaspråk.
   (12–13: Av vissa forskare sammanförda till *en* språkstam: den neoafrikanska (av grek. *ne'os*, ny).)
14. Hottentott- och buskmänspråk l. paleoafrikanska språk (av grek. *palaio's*, forntida).
15. Australiska språk (australnegrernas språk).
16. Papuaspråk. Jfr 10.
17. Hyperboreiska l. nordöstsibiriska språk (kamtjadalska, korjakiska, tjuktjiska; av vissa forskare räknas hit även eskimåspråken, giljakiska och jukagiriska).
18. Eskimåspråk. Jfr 17.
19. Giljakiska språket. Jfr 17.
20. Jukagiriska språket. Jfr 17.
21. Ainuspråket.
22. Baskiska språket (av vissa forskare hänfört till den hamitiska språkstammen).
23. Kaukasiska språk (trol. minst *två* språkstammar).
24. Indianspråk (ett stort antal språkstammar).
25. Enstaka, nu utdöda språk av okänd l. omstridd härstamning. Hit räknas bl. a. hettitiska, liguriska, Mindre Asiens fornspråk (bityniska, kappadokiska, kariska, lydiska, lykaoniska, lykiska, mysiska, pisidiska etc.), mitaniska, skytiska (samtliga möjl. hörande till den indoeuropeiska språkstammen), iberiska (möjl. hörande till den hamitiska språkstammen), etruskiska kaldiska (se Armenien sp. 665) och sumeriska.

psykologiska kategorier som överhuvud komma till uttryck, dels *hur* detta sker. Denna skillnad mellan de resp. inre språkformerna skänker de olika S. deras säregna prägel, och mycket ofta är det den, som gör, att en översättning av ett ord (l. uttryck) icke till alla delar kan täcka dettas innebörd på originalspråket (jfr t. ex. ty. *sich lieben* med sv. *älska varandra*). — De kända S. kunna indelas på olika sätt. Ur historisk synpunkt skiljer man på besläktade S. (med gemensamt grundspråk; jfr Språkhistoria) och obesläktade S. Jordens S. indelas sålunda i flera, sinsemellan obesläktade språkstammar (se tabell). Man har dock i senare tid, ehuru utan säkra resultat, ifrågasatt ursläktskap mellan vissa av dessa, t. ex. mellan den indoeuropeiska och den semitiska. Språklig släktskap behöver icke innebära rassläktskap; ett S. kan nämligen övertagas av ett folk, som förut haft ett annat S. (jfr Lappar sp. 249). Varje språkstam indelas i språkfamiljer (ordet användes dock även = språkstam), dessa i språkgrenar och språkgrupper, ev. direkt i enskilda S. Sådana S., som alltjämt talas ss. ”modersmål” inom

ett samhälle, kallas levande S. i motsats till de döda S., vilka hållas vid liv blott för vissa syften (t. ex. den gamla grekiskan och latinet, vilka båda även kallas klassiska S. i motsats till de moderna). I senare tid har man på konstlad väg skapat internationella hjälp- l. världsspråk (se Esperanto) vid sidan om nationalspråken. — Med avseende på byggnaden indelas S. i fyra typer: monosylla'biska, polysynte'tiska, aggline'rande och flekte'rande. De monosyllabiska språken kallas även isole'rande, vilket innebär, att de sakna böjningar och att meningarnas byggnad markeras genom ordställning och lösa grammatiska hjälpord. Klyftan mellan dessa typer behöver ej vara oöverstiglig; ett flekterande S. torde t. ex. ha framgått ur ett agglutinerande och kan övergå i ett mer l. mindre monosyllabiskt. Detta synes i viss mån ha varit fallet med kinesiskan, och av västerländska S. visar särskilt engelskan exempel på en utveckling av liknande art (småord få alltmer ersätta böjningsändelser). — Om man sätter kulturspråk som motsats till primitiva S., utsäges därmed eg. intet om språktypen; båda kunna vara lika fullkomliga uttryck för resp. själsinnehåll, men själsinnehållet är i förra fallet djupare och rikare, och detta röjes naturligtvis bl. a. i språkliga fakta (förmåga att uttrycka både det konkreta och det abstrakta, rikedom på modusbetecknande uttryck o. s. v.). — Även inom samma språksamfund kan man utskilja olika språkliga enheter. Gentemot riksspråk ställas dialekterna l. folkmålen, gentemot bildat S. ställes vulgärspråk. Från detta senare bör skiljas slangspråk, ett slags avart av fackspråk, varmed eljest åsyftas de till ett bestämt fack l. yrke hörande termerna. Mot talspråk sättes skriftspråk, den säregna språkform, som utvecklas i en litteratur, vilken sträcker sig över en längre tid. Talspråket (som också kan återges i skrift) är otvunget, skriftspråket bundet av allehanda hänsyn. I den mån dessa båda språkformer utbildat ett större antal karaktäristiska egenheter, ställas de i inbördes motsats ss. skilda stilarter. — Stundom betecknar S. även en motsats till stil (se d. o.). — Förmågan att *förstå* S. har betecknats som passivt S. i motsats till det meddelande, aktiva S. Iakttagelser på vissa högre djur visa, att de båda formerna av S. kunna utvecklas oberoende av varandra.

Språkband, i den medeltida konsten bandslingor, på vilka bibelord, namn o. d., som hänföra sig till figurerna, äro anbragta.

Språkfamilj, se Språk sp. 1356.

Språkfilosofi, vetenskapen om (det mänskliga) språkets förutsättningar, väsen och liv. De tidigare i S., företrädesvis med spekulativ metod, avhandlade problemen (t. ex. om språkets uppkomst) ha på senare tid fått träda i bakgrunden till förmån för studiet av mera direkt iakttagbara företeelser inom levande språk. För denna empiriskt inriktade, med modern psykologi samarbetande S. användes ofta termen språkpsykologi.

Språkforskning, se Språkvetenskap.

Språkgeografi, vetenskapen

om språkföreteelsers geografiska utbredning. Särskilt bedrives S. inom ett språks dialekter (dialektgeografi). I Sverige har man därvid mest sysslat med företeelser inom ljud- och formläran. Spec. i Tyskland och de romanska länderna har uppmärksamhet ägnats åt de ofta växlande uttrycken för samma begrepp (ordgeografi), ss. då i somliga delar av Frankrike skräddaren kallas *sartre*, i andra *tailleur*. Sådana motsatser inom ordförrådet hänföra sig ofta till gamla motsatser inom kultur- och stamförhållanden.

Språkgren, S p r å k g r u p p, se S p r å k sp. 1356.

Språkhistoria är den del av språkvetenskapen, som behandlar språkets företeelser i deras historiska sammanhang, särskilt deras uppkomst och utveckling. Det har visats, att en hel del av de förändringar på ljudlärans område, som språken äro underkastade, äro lagbundna (se L j u d l a g); de ske överallt, där samma förutsättningar finnas. Till dessa hör bl. a. den bestämda lokala miljön, varigenom förändringarna ej ske likadant på skilda håll. Och i samma grad som den mänskliga psyken är engagerad i språket, äro de i förändringarna verksamma faktorerna svårbestämbara. Redan inom ljudhistorien hindrar detta ofta uppställandet av undantagslösa regler, än mer inom formläran och särskilt inom betydelseläran och syntaxen (jfr G r a m m a t i k). Man har därför ibland fått nöja sig med att konstatera "sporadiska", stundom t. o. m. rent enstaka förändringar. Bland de faktorer, som utgöra allmänna betingelser för språkens förändringar, märkas: kravet på bekvämt uttal l. tvärtom på tydlighet, bristande skärpa i uppfattning o. d., vilket särskilt har betydelse vid en yngre generations inlärande av språket, affekter, taltempot, accenten, inflytande från närgränsande ljud, association med andra ord och former, samt, ej minst, dialekt- och språkblandning. Hur det går till, att de hos en l. flera individer uppkomna förändringarna genomföras som fasta former, först i individens eget språk och sedan i språksamfundets, är i mycket dunkelt; för den senare delen av processen spelar i varje fall imitationen en avgörande roll. Språkets förändringar ske i allm. omedvetet, i varje fall nästan alltid oavsiktligt. — En bland S:s sammanfattande uppgifter är att leda yngre skedens språk tillbaka till grundspråk l. urspråk. Många av jordens språk ha visats återgå på ett gemensamt sådant, och detta kan då genom jämförelse mellan dotterspråken till en viss grad rekonstrueras (jfr S p r å k).

Språkljud, varje enskilt ljud, som ingår ss. element i (mänskligt) språk. Ett S. kan karaktäriseras både efter hörselintrycket och efter bildningssättet. Ur den förra synpunkten skiljer man t. ex. på bullerljud och klanger (l. jämförliga ljud; jfr T o n); vidare på tonande l. klingande S., d. v. s. S., vid vilka ett slags ton bildas i struphuvudet (t. ex. *b*), och tonlösa l. klanglösa S. (t. ex. *p* och alla viskade S.). Hit hör ock indelningen efter S:s sonoritet, ävensom den efter tonhöjd, varvid hos vissa ljud särskilt de olika s. k. egentonerna (se T o n) uppmärksammats. Man har ock försökt en åtskillnad alltefter den del av örat, som retas, l. efter sättet för denna retning. Då fråga däremot är om ljudens

bildning (artikulation), beaktar man dels artikulations sättet, dels artikulations stället l. -läget. I förra hänseendet skiljer man (i fråga om vissa S.) mellan öppna (t. ex. *ä* med brett uttal) och slutna S. (t. ex. *i* och *e*), de senare i fråga om konsonanter ofta kallade klusila, och mellan rundade och orundade S. (jfr t. ex. *å* med *e*). Hit hör snarast ock indelningen i orala och nasala ljud. Med bildningssättet sammanhänger ock uppdelningen i ögonblicksljud och förlängbara ljud (jfr t. ex. *p* med *a*). Närmast till indelningarna efter artikulationsstället hör indelningen efter det organ, som företrädesvis är "aktivt" vid artikulationen (struphuvudet, resp. tungan, läpparna m. m.; jfr Konsonanter, Median och Vokaler). Ofta har man att uppmärksamma ett "passivt" organ, mot vilket ett aktivt artikulerar, och då indelas S. även efter det förras läge (dentaler, alveolarer m. m., se Konsonanter). Åtskilliga benämningar på S. åsyfta mer l. mindre klart både hörselintrycket och bildningssättet; så t. ex. explosivor, frikativor (l. spiranter), liquidae ("flytande": *l* och *r*), "muljerade" S., mutae ("stumma"), de senare med underavdelningarna tenues ("tunna": *k, p, t*), aspiratae (se Aspiration) och mediae ("mellanljud", åsyftande *g, b, d* ss. något mitt emellan tenues och aspiratae); vid. resonanter samt vokaler och konsonanter. Även indelningen i "fortes" och "lenes" (se Konsonanter) kan räknas hit. Flertalet av dessa senast nämnda termer härröra från antiken, och vissa äro därför föråldrade. — Ett S. kan skifta inom vissa gränser utan att därför ett "annat ljud" kan sägas föreligga; det äger alltså en viss "uttalslatitud". Avgörande härvidlag är, huvuvida infödda talande uppmärksamma skiftningen l. ej. Från denna synpunkt sett blir antalet S., särskilt i en individs l. i ett homogent samfunds språk, tämligen begränsat trots skiftningarna. Likväl äro i de flesta språk skrifttecknen avsevärt färre än S. — Man skiljer mellan enkla och sammansatta S.; de senare äro sådana, vid vilkas bildning samtidigt mer än ett organ (i munhålan) är verksamt, ss. t. ex. vid *o* och vissa *sje*-ljud (läppar och tunga). — I fråga om förbindelser av S. märkes begreppet diftong, vars icke accentuerade element kallas halvvokal, samt affrikata (se Konsonanter). Vid ljudförbindelser är det av stor betydelse att beakta S:s kvantitet (kort och lång), vilken även är av vikt inom stavelsen. Konsonanterna (i betydelse av medljud) kunna indelas alltefter graden av deras förmåga att alternativt tjänstgöra som stavelsekärna l. sonant; denna indelning sammanfaller med den. som göres efter S:s sonoritet (jfr ovan). — Den första högre enheten ovanför det enskilda S. är stavelsen (se d. o.).

Språklära, se Grammatik.

Språkmelodi, den melodi, som framträder i levande tal. Till grund för S. ligga språkets tonalite't (egenskap att ha "ton") och dess s. k. musikaliska accent, d. v. s. det förhållandet, att vissa element däri framhävas på "musikalisk" väg. Denna accent, som finns vid sidan av tryckaccenten (se Accent), förenar sig ofta med denna för att karaktärisera vissa s. k. accenttyper; i central-

svenskt uttal av t. ex. *tala* har den sista stavelsen den högre tonen, men den första det starkare trycket, i *talet* finnas båda egenskaperna hos den första stavelsen. Det förra ordet har stigande, det senare fallande accent. Tonen kan ändra sig även inne i en stavelse. Genom S. får talet modulatio'n, d. v. s. musikalisk omväxling. S. skiftar individuellt, t. ex. efter temperament och stämning; likväl har varje språk(samfund) vissa gemensamma egenheter inom S.

Språk och stil, tidskrift för nysvensk språkforskning, utg. 1901—20 i Uppsala av R. G:son Berg, B. Hesselman och O. Östergren. De båda senare utge sedan 1921 Nysvenska studier, tidskrift för svensk stil- och språkforskning.

Språkpatologi, läran om abnorma företeelser inom språket, i den mån dessa bero på sjuklighet hos (något av) de vid tal (l. skrift) l. uppfattning av tal (l. skrift) verksamma organen (företrädesvis hjärnan l. talapparaten). Jfr Afasi, Afoni och Agrafi.

Språkpsykologi, se Språkfilosofi.

Språkrensning, se Purism och Språkriktighet.

Språkriktighet. Under en äldre tid värdesatte man språkliga uttryck efter deras överensstämmelse med en gången litterär storhetstids språk l. med fornspråket över huvud. I Sverige förfäktad redan på 1600-t., kom denna s. k. litterär-historiska ståndpunkt vid mitten av 1800-t. och senare till heders genom J. E. Rydqvist, V. Rydberg, H. Hildebrand m. fl. Den av utvecklingsläran framkallade uppfattningen av språket som en fritt växande organism blev sedan grundvalen för ett naturhistoriskt språkriktighetsbegrepp: det som under de språkliga uttryckens kamp för tillvaron segrat och blivit språkbruk, var just därigenom rättfärdigat. Den rationella ståndpunkten (jfr A. Noreen; *Om språkriktighet,* 1885) anser, att det genom tradition stadgade språkbruket väl bör utgöra rättesnöre för gott språk men att denna regel ej får upphöjas till grundprincip. Man bör i sista hand kunna vädja till vissa ideella krav: tydlighet, exakthet, bekvämhet, enkelhet. Andra önskemål äro, att språket bör rensas från lånord (purism, språkrensning), riktas med nya uttryck, förenklas samt göras mer levande. I lånordsfrågan stå mot varandra en ensidigt nationell riktning (i Sverige bl. a. företrädd av V. Rydberg) och en mer moderat. Den senare vill bibehålla främmande ord, där de väl uppfylla de rationella grundkraven (se ovan) och inga inhemska ersättare finnas. — Vad som är "språkriktigt" i en viss stilart (se Stil) är ofta olämpligt i en annan.

Språkrot, se Rot. *Språkv.*

Språkrör, se Talrör. — I överförd bet. betecknar S. en person, tidning etc., genom vilken t. ex. ett parti l. en institution (stundom en viss person) låter framföra sina åsikter.

Språkstam, se Språk och Stam.

Språktakt, stundom använd benämning på det fonem, som sträcker sig fr. o. m. ett tryckmaximum (en huvudaccent) till ett annat. Jfr Takt.

Språkvetenskap, språkforskning, omfattar all metodisk utforskning av (mänskligt) språk. Jfr Filologi,

Grammatik, Lingvistik, Språkfilosofi, Språkgeografi och Språkhistoria. På gränsen mot andra vetenskaper stå fonetik och stilistik, nödvändiga hjälpvetenskaper äro särskilt psykologi, litteraturhistoria, folklivsforskning och fornkunskap. — S. idkades redan under antiken (se Grammatiker) och i det gamla Indien (se Indiska språk sp. 1333 f.), där man flera årh. f. Kr. systematiskt, övervägande deskriptivt, sysslade därmed med en skärpa i uppfattningen och ett sinne för det väsentliga, som icke i Västerlandet överträffats förrän ganska långt fram i nyare tid. Här härskade länge i huvudsak den ganska ytliga klassiska S. och dess terminologi, som upptogs av humanismen. Den historiska S. kunde ej nå fram till några bestående resultat, förrän man i början av 1800-t. efter bekantskapen med sanskrit (jfr Schlegel 2 och Språkhistoria) upptäckt en viss lagbundenhet i språkets förändringar. — Bland ledande forskare inom den på 1800-t. uppblomstrande, mer metodiska S., som länge var spekulativt l. naturvetenskapligt orienterad och väsentligen inriktad på de indoeuropeiska språken, märkas under förra hälften av 1800-t. dansken R. Rask samt tyskarna J. Grimm (jfr Ljudskridning) och Fr. Bopp. En svensk lärjunge till Grimm var J. E. Rydqvist. Inom allmän S. och språkfilosofi (se d. o.) inledde W. v. Humboldt en ny riktning, sedermera i anslutning till psykologin fullföljd av H. Steinthal m. fl. Småningom insågs vikten av studiet av de levande språken, särskilt dialekterna, till en början ur fonetisk synpunkt. På 1870-t. hade man nått fram till uppfattningen om den strängaste lagbundenhet i ljudutvecklingen (den "junggrammatiska" skolan). Bland svenska språkforskare, som utgått från denna skola, må nämnas A. Kock, E. Lidén, A. Noreen, P. Persson. Sedan dess har en allsidigare forskning snarast komplicerat frågorna (jfr Språkhistoria). Under senaste tid har S. nått hög blomstring i Frankrike (A. Meillet m. fl.). Även avlägsna språkgrupper ha alltmera undersökts. — Till motvikt mot en ensidigt historisk S. har en mer deskriptivt psykologisk vunnit terräng. Därvid har en åsikt slagit igenom, enl. vilken man särskilt vid undersökningen av de levande språkens grammatik måste frigöra sig från den nedärvda klassiska uppfattningen och terminologin. Med avseende på svenskan har i denna punkt särskilt A. Noreens verksamhet varit banbrytande.

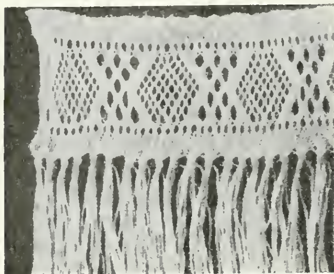
Språkö, mindre område, vars inbyggare tala ett annat språk än den kringboende befolkningen.

Språng, springning, se Gångarter sp. 186 f. och Rörelse.

Språngben, se Extremiteter sp. 1334.

Språnghöjd, se Förkastning.

Språngning, gammal svensk benämning på en art av spetsarbete, som ännu fortlever i den norska allmogeslöjden under benämningen "sprang" och som där utföres på följande sätt. Parallellt spända trådar flätas l. slingras om varandra medelst pinnar, så att mönster bildas; man arbetar hela tiden från mitten, varigenom

Språngat arbete. Jämtland.

två lika partier bildas; arbetet avslutas antingen med en extra trådfästning l. genom att trådarna klippas av och bilda frans till de båda bårderna som uppstå. Arbetet blir elastiskt och påminner till utseende om stickning. Materialet är vanl. linnetråd. — Tekniken förekommer redan i egyptiska fynd från c:a 2000 f. Kr., likaså i ett hårnät, funnet i en bronsåldersgrav i Danmark. Inom den svenska allmogekonsten har S. använts i Skåne, Halland, Östergötland samt i Jämtland, där den under de senare åren fått en ny blomstring. Dessutom förekommer tämligen allmänt i Sverige denna teknik förenklad (utan mönster) i band, s. k. "pinnband". Det är emellertid otvivelaktigt, att ordet S. fordom betecknat genombrutet arbete över huvud, såväl flätning som sömnad.

Språngsegel, se Brandväsen sp. 492.

Språngvariation, se Mutation.

Sprängd häst, se Kvickdrag.

Sprängkol, av kolpulver, dragant och bensoëharts framställda stift, använda till delning av glasskivor o. d. Det antända S. föres mot glaset i en däri gjord skåra; genom volymsutvidgningen till följd av värmen spricker glaset.

Spränglista, sådan lista, som vid ett val av representanter o. d. uppställer andra kandidater (s. k. sprängkandidater) än dem, varom vissa huvudgrupper av väljare enat sig och som därigenom söker "spränga" partilinjerna vid valet.

Sprängning. *Bergstekn.* Vid bergsprängning anbringas sprängämnet i borrhål, som därefter förses med förladdning, t. ex. av lera. Antändning sker med tändhatt och stubin (se dessa ord); vid elektrisk antändning kunna flera skott lossas absolut samtidigt. I explosionsögonblicket utöva de uppkomna gaserna ett allsidigt tryck på det omgivande berget; trycket återkastas mot de fria bergytorna, och ett kilformigt parti utspränges. Som fria ytor verka även sprickor o. d. Ju flera de fria ytorna äro, dess bättre blir sprängverkan. Vid ort- och tunneldrivning skjuter man därför först ut en kil i bergväggen; först därefter lossas skotten närmare sidorna. Vid schaktsänkning skjutas trappstegsformade avsatser, pallar, i schaktbottnen. S. med dynamit kan ske även under vatten. Jfr Stenbearbetning. — *Mil.* S. användes för rasering av förbindelser (broar, tunnlar, järnvägsspår o. d.) l. förstöring av siktpunkter o. d. samt i torped- och minkriget (jfr Mina och Torped). Vid dessa S. användes i allm. mera brisanta sprängämnen än vid bergsprängning, ss. stavar av pressat bomullskrut l. trotyl.

Sprängvåd, se Luftballong sp. 803.

Sprängämnen, kemiskt enhetliga explosiva ämnen (jfr Explosion) l. blandningar av så-

dana l. ock explosiva blandningar av var för sig icke explosiva ämnen. Ett S:s explosiva sönderdelning, d e t o n a t i o'n, äger rum inom en mycket kort men mätbar tidrymd. Den liniära hastighet, med vilken explosionen fortplantas inom S., kallas d e t o n a t i o n s h a s t i g h e t. Ju större denna är, dess högre säges S:s b r i s a'n s vara. De egentliga S., lämpade för sprängning (se d. o.), äro i förhållande till krut (se d. o.) h ö g b r i s a'n t a. — De flesta kemiskt enhetliga S. äro organiska nitroföreningar l. ock estrar av salpetersyra. Till den förra gruppen höra p i k r i n s y r a (se d. o.), vilken ingår i flera S., ss. m e l i n i't och l y d d i't, samt (numera viktigare) t r o t y l (se N i t r o t o l u o l), h e x a n i t r o d i f e n y l a m i n (se d. o.) och t e t r a n i't r o m e t y'l a n i l i'n, $C_6H_2(NO_2)_3 \cdot N(NO_2)CH_3$. De två sistnämnda spelade stor roll under världskriget, tetranitrometylanilin huvudsakl. ss. initieringsmedel (se nedan). De ha dock vissa olägenheter, ss. hög smältpunkt (240°, resp. 130°). De viktigaste bland salpetersyreestrarna äro n i t r o g l y c e r i n (se d. o. och K r u t) samt n i t r o c e l l u l o s a l. b o m u l l s k r u t (jfr C e l l u l o s a). Det sistnämnda tillverkas av bomull l. träcellulosa, som behandlas med en blandning av salpeter- och svavelsyra, varefter överskottet av syra borttages medelst centrifugering och produkten tvättas omväxlande med vatten och svag sodalösning. Dess egenskaper växla, beroende på syrornas styrka och temperatur samt tiden för inverkan. Det användes antingen i vått tillstånd (c:a 18 % vatten; i minor och torpeder) l. torrt (för initiering av t. ex. vått bomullskrut), i bägge fallen i pressad form. Det ingår även som viktig beståndsdel i röksvagt krut och dynamit. — Bland sådana S., som innehålla en l. flera i och för sig explosiva beståndsdelar, äro n i t r o g l y c e r i n s p r ä n g ä m n e n a (främst d y n a m i't) viktigast. Den av A. Nobel uppfunna g u r d y n a m i t e n, i vilken nitroglycerinet var absorberat i en kemiskt overksam substans (kiselgur), användes knappast numera utan i stället olika slag av g e l a t i n d y n a m i t (t. ex. Nobels extradynamit), vilkas huvudbeståndsdel är det av A. Nobel uppfunna s p r ä n g g e l a t i n e t (nitroglycerin, gelatinerad med 7 à 8 % nitrocellulosa). De ha fått stor användning, spec. i bergsbruket, på grund av sin stora plasticitet, relativt stora stötsäkerhet och goda motståndsförmåga mot vatten. Vid sprängning i mindre hårda bergarter användes ofta den något mindre brisanta e x p r e's s d y n a m i t e n, som jämte spränggelatin innehåller nitrater och en del brännbara ämnen, ss. kolpulver l. trämjöl. A m m o n i u m n i t r a t s p r ä n g ä m n e n, med i allm. mer än 50 % ammoniumnitrat jämte diverse tillsatser av brännbara l. explosiva ämnen, ss. kol, harts, mjöl, aromatiska nitroföreningar, nitroglycerin, nitrocellulosa o. a. nitrater, uppfunnos redan på 1860-t. men undanträngdes av dynamiten. De ha dock på senare år funnit vidsträckt användning i kolgruvor, emedan de minska risken för gasexplosioner. Till denna grupp hör även a m m o n a'l, ammoniumnitrat jämte 10 à 30 % aluminium, som ökar sprängverkan, samt stundom även kolpulver och trotyl. Ammoniumnitratsprängämnena äro s ä k e r h e t s s p r ä n g-

Sprängört.

ämnen och få i allm. transporteras på järnväg utan iakttagande av eljest för S. gällande säkerhetsföreskrifter. Ammoniumnitratet har dock olägenheten att vara hygroskopiskt. K l o r a' t - och p e r k l o r a' t s p r ä n g ä m n e n innehålla salter av klorsyra l. överklorsyra, t. ex. kaliumklorat l. ammoniumperklorat, ofta med tillsats av någon nitroförening, ss. nitronaftalin. Ett svenskt S. av detta slag är c a r l s o n i' t. Dessa S. äro i pulverform i allm. ganska känsliga för rivning; de göras därför ofta plastiska genom tillsats av organiska föreningar. — Bland S., sammansatta av var för sig icke explosiva ämnen, märkes s v a r t k r u t (se K r u t), använt bl. a. vid stenbearbetning (se d. o.). F l y t a n d e l u f t, absorberad i ett lämpligt organiskt ämne, ss. korkmjöl l. sot (erhållet av naftalin, antracen e. d.), har kommit till användning i kol- och malmgruvor, bl. a. i Tyskland men visat sig mindre lämpligt i svenska hårda malmer. Den kan ej transporteras lång väg utan måste tillverkas på arbetsplatsen. — *Initia'lsprängämnen* användas i tändhattar och vissa slag av stubin (se dessa ord, även betr. e l e k t r i s k a n t ä n d n i n g) för initiering, d. v. s. för att bringa andra S. till detonation. Viktigast är knallkvicksilver (se d. o.); dessutom användas trotyl, kaliumklorat och antimonsulfid, vanl. i blandningar. — De största svenska sprängämnesfabrikerna ägas av Nitroglycerin a. b., Skånska bomullskrutsfabriks a. b., a. b. Bofors Nobelkrut, a. b. Expressdynamit (Grängesberg) och Åkers krutbruk.

Sprängört, *Cicu'ta viro'sa* (fam. *Umbelli'ferae*), högväxt ört med dubbelt parbladiga blad med mycket uppblåsta bladskaft och lansettlika småblad. Mycket giftig, spec. den tjocka, ihåliga, ledade jordstammen. Rätt allmän i vatten, blommar på hög- och eftersommaren (vita blommor).

Sprödhet, se H å l l f a s t h e t sp. 1103.

Spröjs (ty. *Spreize,* stötta, stöd), det tunna ramverk av bly, trä, järn l. sten, som förenar de smärre rutorna i ett fönster (jfr d. o. och M a s v e r k).

Spunning (av holl. *sponning,* fals, fog), trekantigt urtagen ränna i träfartygs stävar och köl, i vilken bordläggningsplankorna inpassas vid fästandet.

Spurgeon [spə'dʒən], C h a r l e s H a d d o n, f. 1834, d. 1892, engelsk baptistpredikant, från 1854 verksam i London med stor framgång. 1859—61 byggdes för hans räkning det s. k. *Metropolitan Tabernacle,* som rymde 10,000 åhörare. S. var 1800-t:s

störste frikyrklige predikant och en betydande organisatör (fattighus, barnhem m. m.). Bland S:s skrifter i svensk övers. märkes *Davids skattkammare* (en utläggning av Psaltaren, 6 bd, 1895—99).

Spurt (eng., eg. något som sprutar ut), tillfälligt uppdrivande av farten under en pågående hastighetstävling (jfr Finish).

Spu'tum (lat., av *spu'ere*, spotta), upphostat och utspottat exkret från lungor och luftstrupe.

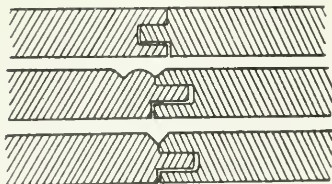
Spy [spi], ort i prov. Namur, Belgien, 10 km. v. om staden Namur. Jfr Bengrottor och Människan sp. 511.

Spyflugor, *Calli'phora vomito'ria* och *Calliphora erythroce'phala*, två arter Parasitflugor med glänsande svartblå kropp. Längd 8—15 mm. Larverna, köttmaskarna, leva på döda djur, skämt kött o. d. och kunna även genom födan inkomma och utvecklas i människans tarmkanal.

Spygatt (holl. *spiegat*, av *spie*, propp; jfr Gatt), hål l. avloppsrör i en fartygssida för avledande av regn-, spol- l. sjövatten.

Spådomskonst, konsten att på irrationella grunder förutsäga kommande ting, vilar liksom magin (se d. o.), till vilken den i stort sett hör, på falska analogier, kombinerade med fri fantasiverksamhet l., i högre former, systematiskt genomförda slutsatser av felaktiga förutsättningar. — Bland naturföreteelser är det de komplicerade (himlakropparna) l. de skenbart nyckfulla (väder och vind), som sedan gammalt utgjort underlaget för S. (se Astrologi och Horoskop). Ännu spelar denna orientaliska visdom, förmedlad av hellenismen och renässansen, en stor roll i europeisk, ej minst i nordisk folktro (jfr Bondepraktika). — Även företeelser i den levande naturen tjäna S. som utgångspunkter, t. ex. suset i stora träd (se Orakel); fågelskådningen (se d. o. och Augur) var särskilt en romersk konst, men motsvarande föreställningar funnos redan hos primitiva folk och fortleva ännu. Även den i antiken vanliga S., som iakttog offerdjurens inälvor (se Haruspex), är vida spridd och grundar sig på de invecklade mönstren hos vissa inre organ jämte det slumpvisa uppträdandet av fastväxningar, missbildningar o. d. Även härtill finnas i nordisk folktro paralleller; vid slakt spår man med bröstbensbrosket, mjälten o. s. v. — Människans yttre kan visa svårförklarliga egenheter (t. ex. sammanvuxna ögonbryn) l. komplicerade förhållanden (t. ex. handens linjer, se Kiromanti), som bli föremål för S. — En stor roll spelar sedan äldsta tider drömmarnas nyckfulla lek (se Dröm sp. 547 och Sanndrömmar). Stundom söker man påverka l. framkalla drömmar och syner (t. ex. av de avlidnas andar, nekromanti') genom suggestion l. narkotica. En motsvarighet i svensk folktro är den salta ”drömpannkakan”, som framkallar bilden av ”den tillkommande”, vilken bjuder en att dricka. — Slutligen utövas S. med hjälp av avsiktligt framkallade, slumpvisa kombinationer (”lottkastning”, skulderbladsorakel, sandorakel, spå i kaffe l. kort, stöpa bly, äggvita etc.).

Spån, av trä (vanl. impregnerad furu l. ek) bestående beklädnad å tak och väggar. Man skiljer mellan stavspån (kyrkspån) och stickspån (pärt). De förra äro kilformiga

Slät-, pärl- och fasspånt.

med en tjocklek av upp till 30 mm. i ena ändan och ned till 2 mm. i andra ändan. Längden är omkr. 40 cm. och bredden omkr. 10 cm. De senare äro jämntjocka med omkr. 3 mm:s tjocklek. S., kluvna ur virket, äro varaktigare än sågade S. S. läggas vanl. på ett underlag av bräder; övre spånraden täcker c:a 15 cm. av den undre.

Spånadsväxter, se hänvisningar från Beklädnadsväxter.

Spång. 1. Smal bro för gångtrafik. — 2. Se Riktmedel.

Spånga. 1. Socken i Sthlms l., bildar jämte Hässelby villastads köping S. församling (12,720 inv.), som jämte Järfälla utgör pastorat i Uppsala stift. I S., som i s. gränsar till Stockholms stad, ligga Duvbo, Solhems, Bromstens och Flysta municipalsamhällen. 10,340 inv. — Medeltida kyrka med vägg- och valvmålningar från 1400-t:s mitt; i det Bondeska gravkoret ett marmormonument över Gustav Bonde, utfört av N. Millich l. Peter Schultz. — 2. Gods i Ärla skn, Södermanl. l. Gården tillhörde från 1812 J. T. Sergel, i vars släkt den sedan gått i arv. Betydande konstsamlingar.

Spånga—Lövsta järnväg (S. L. J.), en 7,2 km. lång, normalspårig järnvägslinje från Spånga över Riddersvik till Lövsta, Sthlms l. Äg. Stockholms stad; trafikeras av Stockholm—Västerås—Bergslagens nya järnvägs a. b. Öppnades för trafik 1889. Sträckan Riddersvik—Lövsta öppen endast för godstrafik.

Spångberg, Valfrid, f. 1871, publicist, redaktör av Aftontidningen 1909—12 och medarbetare däri till 1920, har gjort sig känd för politiska korrespondenser till svenska och utländska tidningar samt bl. a. utgivit *Stora män och mindre* (3 bd, 1917—24), *Adolf Hedin i liv och gärning* (1925).

Spånt, spont (ty. *Spund*). 1. Längsgående förbindelse mellan bräder l. plank, med vilken större täthet och fasthet i sammanfogningen uppnås (jfr Not och fjäder). Äro brädsidorna plana, benämnes S. slätspånt, äro de profilerade i närheten av kanterna, erhållas pärlspånt (pärlvirke), fasspånt o. s. v. — 2. Vägg för att hindra jordras och vanl. även inträngande av vatten i ett jordschakt. Vid gles spåntning är S:s uppgift endast att uppta jordtrycket och hindra ras; övrig S. är vanl. försedd med not och fjäder. S. utföres av trä, järn (korrugerad plåt, profiljärn o. d.) samt (vid beständig S., ss. vid kajer) betong.

Spår. *Elektrotekn.* De rännformiga fördjupningar i ett ankare, parallella l. i det närmaste parallella med ankaraxeln, i vilka ankarlindningarna inläggas. De upphöjda partierna mellan S. benämnas tänder.

Spårrensare, se Snöplog.

Spårserie, se Valsverk.

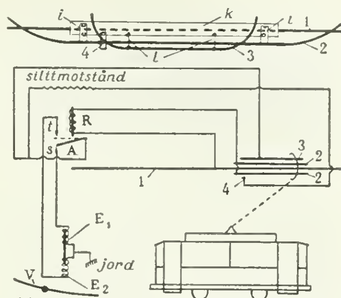
Spårspärrar användas å sidospår till förhindrande av att där befintliga järnvägsfordon komma in på tågspåret, då tåg väntas. Förr användes oftast grova träbommar, lagda tvärs över bägge

rälerna. Ofta brukas gjutjärnsklotsar, som fästas i rälerna.

Spårstämpel, se Gångarter sp. 185.

Spårvidd, se Järnväg.

Spårväg, rälsbana å gator och vägar, vilka vanl. trafikeras även av andra fordon än spårvagnar. Tekniskt skiljer sig S. från järnvägar huvudsakl. genom rälsanordningen. Spåren förläggas nedsänkta i körbanans plan utom vid förortsbanor med egen banvall. Kurvradierna kunna på grund av den relativt låga körhastigheten göras mindre; den maximala banstigningen är större. Skenorna sammansvetsas numera så gott som alltid, enär förläggningen i jorden undanröjer de risker, som dilatationen kan medföra. Driftstekniskt sett ligger skillnaden bl. a. i att egentliga stationer saknas, hållstationerna ligga nära varandra samt att avgiften med vissa undantag är enhetlig och erlägges under färden. Urspr. användes hästar som drivkraft, men bl. a. kravet på större snabbhet framtvingade andra kraftkällor. Ångmaskiner, tryckluftsmaskiner och mekaniska anordningar i form av i trummor i gatan förlagda, rörliga, ändlösa linor, om vilka en från vagnen utgående stålarm grep, ha kommit till användning. Samtliga ha nu mer l. mindre undanträngts av elektriska S. (se d. o.). Å vissa orter, där elektriska luftledningar icke lämpligen kunna anordnas, användes dock förbränningsmotorn. — De äldsta egentliga S. byggdes i New York 1852, i Birkenhead 1860, Köpenhamn 1862, Berlin 1865 och Oslo 1875. I Sthlm öppnades den första spårvägstrafiken 1877 av det föregående år bildade Stockholms nya spårvägs a. b., vars nät uteslutande utbreddes i

Spårväxlar. Kontaktledningsanordning (över) och kopplingsschema; i fasta klämmor, k isolerande skena, l isolerande länkförbindningar, V växel.

de norra stadsdelarna. Å Södermalm öppnade ett särskilt bolag, Stockholms södra spårvägs a. b., grundat 1886, trafiken med såväl ång- som hästkraft 1887. Elektrifieringen skedde å Södermalm 1901; i övriga stadsdelar fullbordades den 1905. Sammanslagning mellan bolagen skedde 1918 och det nuv. bolaget, a. b. Stockholms spårvägar, äger samtliga i Sthlm befintliga spårvägslinjer med undantag av Lidingöbanorna. I Sverige finnas S. i följande samhällen: Gävle, Göteborg, Hälsingborg, Jönköping, Karlskrona, Kiruna, Lidingö, Malmö, Norrköping, Stockholm, Sundsvall och Uppsala; samtliga ha elektrisk drift. — Jfr Omnibus.

Spårväxlar, omställbara spårförbindelser. De vanligaste S. äro: enkla och dubbla S., som åstadkomma förbindelse mellan stamspåret och ett resp. två sidospår; korsningsväxlar för enkel l. dubbel förbindelse mellan korsande spår; slingerväxel i de fall, då ett stamspår skall från samma ställe förbindas med på ömse sidor, från motsatt håll kommande sidospår. Klätterväxlar användas vid proviso-

Späckhuggare. Hanens längd 6—8 m., honans 5—6 m.

riska l. sällan begagnade förbindelser, då stamspårrälsen icke lämpligen bör avbrytas. Till S. räknas även de icke omställbara anordningarna vid spårkorsning, då förbindelse mellan spåren icke önskas. S. manövreras från växelställ invid S. l. från ställverk (se d. o.); vid växelns omläggning sker samtidigt automatisk signalomställning. Se ill. till Järnväg sp. 338. — Elektrisk växelomläggning vid spårvägar anordnas, där omläggning för hand skulle bli hindersam för den övriga trafiken. Den manövreras genom att föraren låter vagnen passera ett kontaktställe utan ström (fart t. v.) l. med ström (fart t. h.). Kontaktledningsanordningen, placerad å luftledningen c:a 15 m. framför växelspetsen, består av de med arbetsledningen *1* parallella ledningsskenorna *2* och *3*, vilka senare ligga lägre än arbetsledningen men bringas i kontakt med varandra, då vagnens bygel släpar emot dem, samt ljusbågssläckaren *4*. Vid strömlös förbifart ligger kontaktarmen *A* an mot kontakten *s*. Från arbetsledningen går den relativt svaga magnetströmmen genom reläet *R*, som dock ej påverkas, till skenan *3* och därifrån via *s* genom den i gatan invid växeln belägna magneten E_1, som omlägger växeln. Vid förbifart med ström inkopplad går även den starka driftströmmen genom reläet *R* till vagnen och jorden. Reläet lyfter kontaktarmen *A* mot kontakten *t*, och den från arbetsledningen över bygeln och skenan *3* gående strömgrenen passerar därvid magneten E_2, som utför omläggningen i motsatt riktning.

Spåtistel, se Tistlar.

Späck, den tjocka, huvudsakl. av fettvävnad bestående underhudsvävnaden hos valdjur, sälar, svin m. fl.

Späckhuggare, *Orci'nus o'rca,* en art Delfiner. Kroppen är starkt byggd, ovan svart med stora vita fläckar, under vit. Ryggfenan är hos hanen stundom meterhög. N. Atlanten; tillfälligtvis vid Sveriges västkust. S. lever av sälar, delfiner m. m. och angriper med framgång t. o. m. bardvalar.

Späcksten, se Talk.

Spännare, se Vävning.

Spännarhyttan, järnverk med briketteringsverk, masugnar, gjuteri och mek. verkstad i Norbergs skn, Västmanl. l. Anlagt 1882. Äg. Surahammars Bruks a. b.

Spännbuckla, ovalt, kupigt spänne av brons från järnålderns senaste årh. S. äro i början enskaliga men ha under vikingatiden över- och underskålla, den förra genombruten, ornerad och försedd med knappar samt ofta förgylld. S. voro kvinnoprydnader och buros vanl. parvis, då förena-

Spännbuckla. Silte skn, Gotl. l.

de med bronskedjor l. pärlband. Fynd av S. äro mycket allmänna i Sverige och Norge, mindre däremot i Danmark.

Spänning. 1. Mellan en fast kropps olika delar verkande krafter. S. anges vanl. i kg. per kvmm. — 2. Detsamma som elektrisk potential; även använt i bet. potentialskillnad. — Effektiv spänning, se Elektrisk ström sp. 918.

Spänningsdelare, se Potentiometer. För växelströmmar kunna även användas S. med självinduktioner l. kapaciteter i st. f. ohmska motstånd.

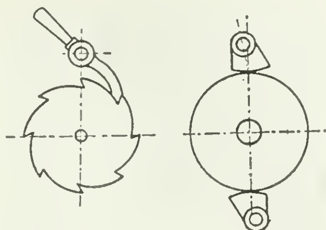
Spänningsfall, spänningsförlust, den potentialskillnad, som på grund av en ledares ohmska motstånd måste finnas mellan dess ändpunkter för att en viss ström skall flyta genom ledaren. S. är lika med produkten av strömstyrka och motstånd. I ledaren går i form av värme en effekt förlorad, som (i watt) är lika med produkten av S. och strömstyrkan. Vid växelström är S. produkten av impedans och effektiv strömstyrka; effektförlusten är produkten av S., effektiv strömstyrka och effektfaktor (se Elektrisk ström).

Spänningsserie. 1. Se Kontaktelektricitet. — 2. Se Metaller sp. 1546.

Spänningstransformator, transformator för mätning av höga växelspänningar (se Elektriska mätinstrument sp. 886).

Spännverk, byggnadskonstruktion, bestående av en balk med snedsträvor, som äro anordnade mellan balken och upplagsmurarna. Vanlig konstruktion för mindre träbroar.

Spännvidd, se Spann.

Spärrinrättningar. T. v. Palltrissa. — T. h. Friktionsspärr.

Spänstighet, detsamma som elasticitet.

Spärgel, se Spergel.

Spärrad prägling, upphävande av den vid bunden metallisk myntfot (se d. o.) gällande regeln, att var och en har rätt att få myntmetall präglad till mynt l. mottagen mot sedlar enl. en i lag bestämd kurs. S. medför möjlighet för valutan att stiga över myntmetallens marknadsvärde.

Spärrad stil, spärr, tryckstil, där typerna åtskilts genom mellanslag (för att särskilt betona vissa ord l. meningar).

Spärreld, beteckning för artillerield, avgiven mot viss terränglinje i syfte att förhindra fientliga trupper att där passera.

Spärrinrättningar, mekaniska anordningar, som avse att automatiskt hindra en viss rörelseriktning hos en maskindel. De vanligaste S. äro spärrhjul l. palltrissor samt friktions- l. klämspärrar. De förstnämnda äro hjul med å omkretsen l. ena sidan anbragta, snedriktade spärrtänder, i vilka en spärrhake l. -klinka, ingriper, då hjulet vill röra sig i motsatt riktning mot den avsedda. Friktionsspärren, som i motsats till palltrissan arbetar ljudlöst, består av ett slätt spärrhjul samt spärrklotsar, vridbart anordnade

Spökdjur. Totallängd 40 cm.

om tappar och genom egen tyngd l. fjädertryck tryckta mot spärrhjulet. Klotsarna äro excentriskt lagrade i förhållande till hjulet och pressas vid otillåten rörelseriktning allt hårdare mot detta. Jfr B r o m s.

Spärrsock, detsamma som borrsock (se B o r r).

Spögubbe, se K y r k s t ö t.

Spökdjur, *Ta'rsius spe'ctrum,* en art H a l v a p o r med oerhört stora, stirrande ögon, korta fram- och långa bakben samt i spetsen skivlikt utbredda tåspetsar. Pälsen är rödaktigt gulgrå. Bortre Indien, Sundaöarna. S. lever i träd och livnär sig av insekter, smärre kräldjur m. m. Nattdjur.

Spöke, i folktron en okroppslig gestalt, vari en avliden visar sig bland de levande. Enl. den allmänna europeiska folktron, som har många motsvarigheter i andra delar av världen, uppträda S. endast, om den dödes ro störes, antingen av samvetskval över egna missgärningar l. av de efterlevandes alltför stora sorg, begäret efter hämnd på en fiende l. efter att komma i vigd jord etc. En primitivare uppfattning ger också särskilt elaka människor, liksom framstående trollkarlar, kvinnor, som avlida i barnsäng, m. fl. förmågan att spöka efter döden. Spökerier ha i äldre tider av kyrkan bekämpats med exorcism. I sägner bevaras minnet av försök att binda spöket genom att sänka liket i ett kärr och driva en påle igenom det l. att avhugga dess huvud och lägga detta mellan dess ben. Andar (se d. o.) uppträda också stundom i fullt identiska funktioner, ehuru S. synes närmare förbundet med den dödes kropp och därför så gott som alltid uppträder ”materialiserat”. Jfr G a s t.

Spökgräshoppor, s p ö k - s k r ä c k o r, se P h a s m a t i - d a e.

Spö'rer (S p o e r e r), F r i e d - r i c h W i l h e l m G u s t a v, f. 1822, d. 1895, tysk astronom, 1874—94 observator vid astrofysikaliska observatoriet i Potsdam, bestämde solens rotationselement och fastställde den redan av Carrington iakttagna minskningen av solens rotationshastighet från ekvatorn mot polerna.

Spöstraff, se K r o p p s s t r a f f.

Squarcione [skvartjå'-], F r a n - c e s c o, f. 1397, d. 1474, italiensk målare. S. grundade skolan i Padua, vars ledare han länge var.

Square [skoä'ə], eng., kvadrat, fyrkant, även i sms. med måttsord (se S t o r b r i t a n n i e n. *Mått och vikt*); i engelska städer öppen, ofta planterad plats.

Squaw [skoå'] (eng., av ett indianskt ord), indianhustru.

Sr, kemiskt tecken för en atom strontium.

s:r, förk. för senior.

Srem, se S y r m i e n.

Sri'nagar, huvudstad i Kashmir, Britt. Indien, i Kashmirdalen 1,600 m. ö. h. S. är en av modern utveckling oberörd stad, fordom berömd för sitt konsthantverk. 140,000 inv.

S/S, förk. för eng. *steamship*, ångfartyg.

SSSR, se Ryssland sp. 1534.

S.S.U.H., se Nykterhetsrörelsen sp. 1136.

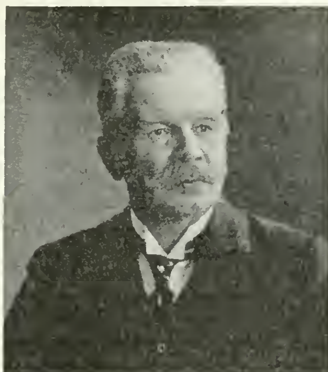
s.s.v., förk. för sydsydväst.

s.s.ö., förk. för sydsydöst.

st., förk. för sterling.

St., S:t, S:ta, S:te, se Saint och Sankt.

Staaff [stav]. 1. Karl Teodor S., f. 1816, d. 1880, målare. S. var en på sin tid mycket anlitad porträttmålare och utförde en rad officiella porträtt, bl. a. av kungahusets medlemmar. — 2. Per S., f. 1856, d. 1903, tidningsman, författare, medarbetare i Stockholms Dagblad 1882, 1885—93, i Dagens Nyheter 1893—1903. S., vilken var flitigt verksam som teaterkritiker och satirisk kåsör, skrev även parodier och en rad kvicka och godmodiga lustspel (bl. a. *En sommarsaga*, 1887, och *Ett lysande parti*, 1891). — 3. Karl S., f. 1860, d. 1915, den föreg:s broder, politiker, advokat i Sthlm 1893—1905. S. slöt sig till den radikala studentströmningen i Uppsala på 1880-t., vari han bl. a. ss. ordf. i Verdandi snart fick en ledarställning. Han deltog under 1890-t. livligt i rösträttsrörelsen och var från 1897 till sin död led. av A. K., där han först tillhörde folkpartiet och från 1900 liberala samlingspartiet. Inom detta kom han småningom att spela en framträdande roll och blev 1905 efter S. v. Friesen dess ledare. Han bekämpade 1901 års härordning och tog initiativ till omläggning av krigslagstiftningen och till det 1915 inrättade militieombudsmansämbetet. I rösträttsfrågan bekämpade han proportionalismen. Då unionsfrågan 1905 blev akut, gjorde S., som tidigare all-

Karl Staaff.

tid varit mycket norskvänlig, en betydelsefull insats för att på urtima riksdagen s. å. åstadkomma ett svenskt handlingsprogram. I Lundebergs koalitionsministär 1905 blev S. konsultativt statsråd, och han var en av de svenska delegerade på Karlstadskonferensen. Efter unionens upplösning lämnade han samlingsregeringen och bildade (nov. 1905) en liberal ministär med rösträttsfrågans lösning på majoritetsvalens grund som främsta programpunkt. Då hans förslag i denna sak 1906 fällts av F. K., avgick S. S. var principiell anhängare av en andrakammarparlamentarism efter engelskt mönster — vars grundtankar han utvecklade i ett postumt utgivet arbete, *Det demokratiska statsskicket* (2 bd, 1917) — och kände sig kallad att i spetsen för liberala partiet bringa densamma till genombrott i Sverige. Sedan valen till A. K. 1911 givit vänstern stark majoritet, blev S. ånyo statsminister. Hans andra ministär fick främst sin prägel av försvarsfrågan. S., som under valrörelsen förordat nedsättningar i försvaret, tillsatte de s. k. för-

svarsberedningarna (se d. o.) och inställde byggandet av en av föregående riksdag beslutad större pansarbåt. Sistnämnda åtgärd framkallade 1912 pansarbåtsinsamlingen (se d. o.), och en stark försvarsrörelse, delvis återspeglande oron ute i världen, gick över landet. S. övergick själv från kravet på minskning till accepterande av ökning i försvarsbördorna, men då hans i ett tal i Karlskrona (21 dec. 1913) framlagda program i viktiga punkter icke tillfredsställde de ivriga försvarsvännerna, uppstod den folkrörelse, som resulterade i bondetåget (se d. o.). Konungens tal till detta framkallade en ”konstitutionell konflikt” med S. och hans kolleger, och ministären avgick (febr. 1914). Till den nya ministären under Hj. Hammarskjöld ställde sig S. skarpt kritisk, men inför världskrigets allvarliga situation nedlade han vapnen och medverkade till eftergifter från de liberalas sida i försvarsfrågan, varigenom 1914 års härordning tillkom. Striden hade rört upp mycken bitterhet, och S., som icke brukade skona sina motståndare, hade utsatts för hänsynslösa och giftiga angrepp. I ”det demokratiska genombrottets” historia i svensk politik är S. en förgrundsgestalt. — Två av S. författade skådespel med social tendens, *Johansson och Vestman* och *Elisabet*, utgåvos 1917 och ha bägge uppförts i landsorten. S:s *Politiska tal* utgåvos 1918 i 2 bd. — 4. Erik S., f. 1860, son till S. 1, klassisk filolog, lektor i Sthlm 1899—1925, har bl. a. utgivit en högst förtjänstfull översättning av Sofokles' Oidipus (1897; omarbetad 1902). — 5. Erik Schöne S., f. 1867, broder till S. 3, språkforskare, prof. i romanska språk i Uppsala 1908. S. har utgivit värdefulla språkvetenskapliga arbeten, främst inom fransk och spansk filologi. Han har även varit verksam som översättare.

Staafflagarna, gängse benämning på de ändringar i strafflagen kap. 8 §§ 3 och 8 samt kap. 10 §§ 13 och 14, som på initiativ av ministären Staaff genomfördes vid 1906 års riksdag. Genom dessa ändringar dels sänktes straffet för deltagare i upplopp, dels höjdes straffmaximum för offentlig uppmaning till brott samt jämställdes med sistnämnda brott förtäckt försök att förleda till brott l. till ohörsamhet mot lag l. laga myndighet.

Stab (ty., eg. stav; urspr. med syftning på kommandostaven), den personal, som inom en armé l. marin biträder befälhavarna (jfr Generalstab); ofta i allm. om biträdande personal, medhjälpare.

Sta'bat ma'ter, lat., ”(Jesu) moder stod (vid korset)”, inledningsorden till en av den italienske franciskanen Jacopone da Todi (d. 1306) diktad sekvens, som skildrar jungfru Marias smärta vid åsynen av Jesu lidande på korset och som i katolska kyrkan utföres i mässan vid ”de sju smärtornas fest” (i sept. och i fastan). Till S. har komponerats musik bl. a. av Palestrina, Steffani, Pergolesi, Rossini och G. Wennerberg. Jfr Sequens.

Stabbarp, stenkolsgruva (nedlagd) och lervarufabrik i Trollenäs skn, Malmöh. l., vid Klippan —Eslövs järnväg. Äg. Höganäs—Billesholms a. b.

Sta'biae, forntida romersk stad på platsen för nuv. italienska staden Castellamare di Stabia. Beläget vid foten av Vesuvius,

förstördes S. jämte Pompeji vid vulkanutbrottet 79 e. Kr.

Stabi'l (lat. *sta'bilis*), stadig, säker; stadigvarande; pålitlig; se även Jämvikt sp. 318. — Subst.: stabilite't.

Stabilisa'tor, gyroskop l. annan anordning för att göra en kropps jämviktsläge mera stabilt.

Stabili't, elektriskt isolationsmaterial, vari asbest ingår. S. är mycket lättbearbetat och eldfast. Genomslagshållfasthet 10,000—15,000 volt vid 1 mm:s tjocklek.

Stabilite't, se Stabil.

Stacca'to (ital., lösryckt), förk. *stacc.*, anger, att en ton skall ansättas kort och skiljas från den efterföljande av en kort paus. S. utmärkes även genom en punkt l. lodrätt streck över noten. En särskild form av S. är spicca'to (ital., tydlig).

Sta'chys, växtsläkte (fam. *Labia'tae*), omfattande talrika örter, som ha läppformiga blommor med välvd överläpp. *S.* (*Beto'nica*) *officina'lis,* humlesuga, med få, långskaftade, avlångt äggrunda blad med hjärtlik bas samt rödgredelina blommor, förekommer sällsynt i s. och mell. Sverige. *S. silva'tica,* stinksyska, illaluktande med långskaftade, hjärtlika blad och mörkröda blommor, samt *S. palu'stris,* knölsyska, med nästan oskaftade, smala, spetsiga blad och röda blommor, växa tämligen allmänt, den förra på skuggig mark, den senare i kärr o. d. Samtliga blomma på hög- och eftersommaren. *S. Siebo'ldii,* koregi', från Japan, odlas för sina ätliga, avlånga rotstocksknölar.

Stack, se Stackning.

Stackning användes för förvaring utomhus av hö, otröskad säd, ved, gödsel m. m. Till skydd för hö, halm, säd och ved uppläg-

Stachys. Knölsyska (t. v.) och stinksyska.

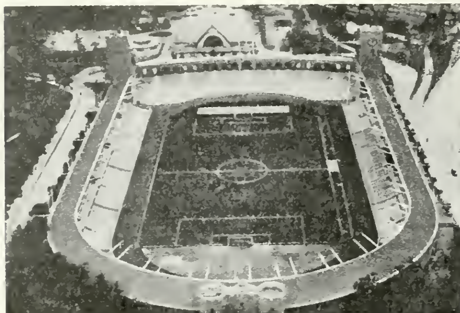
ges stacken så, att den från en smalare bas vidgar sig uppåt och avslutas med ett starkt sluttande takröste, som till ytterligare skydd (av hö och säd) stundom täckes med halm. Gödselstackar göras intill 2 m. höga och täckas helst med torvjord.

Stad. 1. Se Stadsväsen. — 2. Kanten på en väv.

Sta'de, stad i prov. Hannover, Preussen, nära nedre Elbe. 12,000 inv. — S. kom vid 1200-t:s början till ärkebiskopsdömet Bremen och var 1648—1712 residens för den svenske generalguvernören i Bremen-Verden. Det erövrades från svenskarna efter hårda belägringar 1676 och 1712.

Stadelugn, se Rostning.

Sta'dion (grek., av *sta'dios,* fast, bestämd), hos forntidens greker dels en kapplöpningsbana, vars normala längd var 600 fot = 192 m., dels ett mot denna bana svarande längdmått (varav $^1/_6$ kallades pletron). Antikens S. anlades vanl. med åskådarplatser av sten och särskilda fasta anordningar för start och mål. Berömd var framför andra S. i Olympia. Atens antika S. rekonstruerades för de första moderna olympiska spelen 1896. Namnet S. har bibehållits för de stora idrottsanläggningar, vilka flerstädes upp-

Stadion i Stockholm. T. v. Totalvy. — T. h. östra vårdkastornet.

förts för de moderna Olympiska spelen, liksom även för andra större idrottsplatser i Europa och Amerika. Det hittills största S. i världen, Wembley Stadion, är byggt i Londons förstad Wembley (färdigt 1923) med platser för omkr. 125,000 åskådare. — Stockholms Stadion uppfördes 1910—12 efter ritningar av Torben Grut i stilistisk anslutning till medeltida svensk tegelbyggnadskonst. Byggnaden inrymmer omkr. 19,000 åskådarplatser, därav 7,500 under tak.

Sta'dium (lat., tävlingsbana), utvecklingsskede, -punkt.

Stadsarkitekt, i byggnadsstadgan kallad stadsbyggmästare, kommunal tjänsteman, som skall biträda stadens byggnadsnämnd i fråga om byggnader, stadsplan och tomtindelning och övervaka den enskilda byggnadsverksamheten i staden.

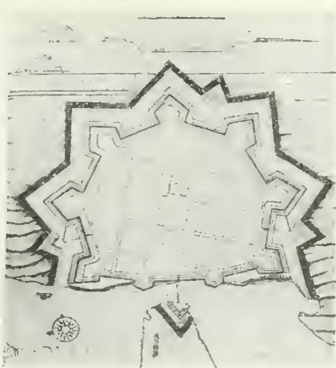
Stadsbok, i äldre tider av en stads myndigheter förda anteckningar rör. judiciella, kamerala och kommunala m. fl. förhållanden. S. ha olika namn ss. tänkeböcker (allmänt stadsprotokoll), ämbetsbok (förteckning över stadens ämbetsmän), burspråks- och räkenskapsböcker, skottebok (se d. o.) m. fl. Åtskilliga bevarade svenska S. från medeltiden och 1500-t. ha utgivits.

Stadsbyggnadskonst, utformandet av en stad efter enhetliga konstnärliga principer i fråga om såväl stadsplan (stadsplanekonst) som arkitektur. — *Antiken.* Till den antika S:s äldre historia framkomma genom utgrävningar och forskningar ständigt nya rön, men någon samlad bild av de konstnärliga principer, efter vilka de befästade samhällena l. de ofta från stadssamhället skilda tempelstäderna uppbyggdes, är f. n. svår att ge. Från Perikles' tid betraktas emellertid staden som en enda stor, homogen konstskapelse, och nu uppträder även den förste namngivne stadsbyggnadskonstnären, sofisten Hippodamos från Miletos. Han frångick den tidigare oregelbundna anläggningen, varpå det gamla Aten är ett exempel, och utbildade ett fast system av rätlinighet och rätvinklighet med bredare huvudgator och smalare förbindelsegator, möjl. härlett ur det antika lägret. Efter en sådan plan anlades bl. a. Peiraieus. — Sin högsta utveckling nådde denna

S. i de av Alexander den store nygrundade städerna. Ett mönsterexempel på pedantisk tillämpning visar Nicaea. I stadsmurens kvadrat är här i varje sidas mitt en port, och dessa fyra portar förbindas av stadens tvenne huvudgator med en byggnad i korsningspunkten. Mindre rigoröst tillämpades systemet i en stad som Priene. Särskilt praktfullt utbildades det kolonnadinfattade, altarförsedda huvudtorget, forum (se d. o.). — Under hellenistisk tid utbredde sig denna S. över vidsträckta områden. Pompeji (se plan till d. o.) är en typiskt borgerlig stad på italisk grund. Som motsättning därtill kan nämnas residensstaden Pergamon, där en höjd apterats för en imponerande massa offentliga byggnader och den terrasserade terrängen bestämmer placeringen. — Under kejsar Augustus' tid uppträder den första stadsbyggnadsläran, i Vitruvius' De architectura, som även blev en grundval för renässansens S. Normaltypen för Vitruvius var en stad av månghörnig, likformig grundplan — motiverad av fortifikatoriska skäl —

Medeltida stadsplan. Nördlingen.

Renässansplan. Befästnings- och stadsplaneförslag för Vänersborg.

med ett rutat gatunät och i mitten ett forum, omgivet av municipalbyggnader. — *Medeltiden.* Antikens S. låg ofta även till grund för medeltida stadsbildningar å områden, som behärskats av grekiskt l. romerskt inflytande (Italien, Frankrike), liksom de av världsliga l. andliga furstar grundade städerna, t. ex. n.ö. Tysklands kolonialstäder, även under medeltiden fingo en strängt regelbunden karaktär. Men i allm. följde den medeltida S. andra lagar. Det medeltida huset med sin trånga gavelfasad mot gatan framtvang icke en regelmässig kvarters- och gatubildning utan lät inordna sig efter svängda och brutna vägar, och det blev framför allt den rundade stadsmuren med dess portar och marknadstorget, som gåvo den medeltida staden dess plan och prägel. Utmärkande för denna är även den oregelbundna placeringen av torgmonument o. d. I Sverige ha framför allt Visby och Staden mellan broarna i Stockholm (se planer till resp. ord) väl bevarat sin medeltida plan. — *Renässan-*

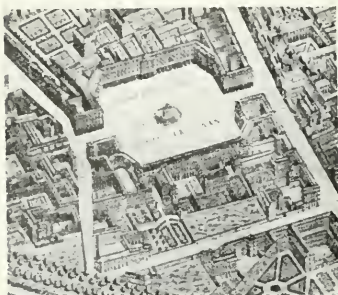

T. v. Tysk medeltidsgata. Nickenkulk, Braunschweig. — T. h. Italiensk renässansgata. Portico degli Uffizi, Florens.

sen. Med medeltidens S. bröt den italienska renässansens stadsbyggnadslära, som åter anknöt till antiken, främst till Vitruvius. Från 1400-t. uppstod en livlig nyorientering. Leon Battista Alberti, som i sin på 1450—60-t. författade De re aedificatoria till en början lovordar medeltidsgatan med dess omväxlande perspektiv, hävdar senare förtjänsterna hos den raka, helt likformigt byggda, med pelargångar försedda gatan, liksom han förordar triumfbågar vid gatornas ändpunkter och regelbundna, smyckade platser. Albertis läror utvecklades på 1500-t. av bl. a. Palladio och Scamozzi. Stor betydelse fingo även de särskilt under detta årh. uppgjorda förslagen till den stjärnformiga idealstaden, en koncentrisk stadstyp av helt regelbunden geometrisk plan, som även förverkligades i Palma nuova (1593). De flesta italienska städerna kunde endast partiellt tillämpa de nya idéerna. Piazza di San Marco i Venedig (se ill. till d. o.) är ett ypperligt exempel på renässansens arkadinfattade, ädelt formade slutna platser. Huvudorten för denna S. blev emellertid Rom (se d. o. sp. 1264 ff.), där särskilt den långa romerska palatsgatan, avslutad av en obelisk l. dekorativ port, och det fontänsmyckade palatstorget glansfullt genomfört renässanslärorna. — *Barocken.* Barockens S. utgick i än högre grad från Rom (se d. o. sp. 1269 ff.). De nya tendenserna framskymta redan i Michelangelos ordnande av Capitoliumplatsen (se Rom sp. 1265 ff.); särskilt blev hans uppställande av Marcus Aurelius' ryttarstaty i platsmitten mönstergivande för de europeiska huvudplatsernas smyckande under sekler framåt. Den romerska barockens kraftutveckling under 1500-t:s slut och 1600-t. skapar en S., som i effektfull uttryckskraft lämnar renässansens långt bakom sig. Strålformigt sammankomponerade gator (gatorna från Piazza del Popolo, se plan till Rom sp. 1247 f.), monumentala dekorationer, där ofta antika fynd sammanfördes med moderna arkitekturtillsatser (dioskurgruppen på Piazza del Quirinale), terrassering av höjderna (Spanska trappan, se ill. till Rom sp. 1266), triumfportsliknande praktfasader,

Platsbildning av italiensk barocktyp. N. Tessin d. y:s förslag till Norrmalmstorg (nuv. Gustav Adolfs torg) i Stockholm.

resta på naturalistisk kaskadarkitektur (Fontana Trevi, se ill. till Barock) och framför allt öppna platser av en ny, rörligare och rikare planform (främst Berninis Piazza di San Pietro, se Peterskyrkan och ill. till Rom sp. 1267—1268) beteckna denna blomstring. — Vid 1600-t:s mitt hade denna S. nått sin kulmen, och ledningen övergick nu till Frankrike, som behöll den i 200 år. Där hade under Ludvig XIV:s tid utvecklats en trädgårdskonst (se d. o.), som även gav många uppslag för S. Versailles' (se d. o.) stad, slott och trädgård belyser på det tydligaste det franska sambandet mellan trädgårdskonst och S. I Paris öppnades väldiga alléflankerade avenyperspektiv mot de stora praktbyggnaderna (Louvre — Tuilerieträdgården — nuv. Champs—Élysées, Esplanade des Invalides, se plan till Paris sp. 1643—1644) och utbildades framför allt ståtliga kungsplatser (Place des Victoires, Place Vendôme) med originell planform och enhetlig arkitektur. — I Sverige karaktäriseras 1600-t. av en allmän omreglering av medeltidsstäderna i enlighet med renässans- och barockidealen. Renässansens rätvinkliga gatunät kom till tillämpning vid Klas Flemings nyregleringar i Sthlm under 1630—40-t. En symmetriskt grupperad stadsplan i anslutning till renässansteoretikernas idealstäder framträder särskilt i fästningsstäderna (Kristianstad, Kalmar). Holländska förebilder influerade särskilt i Göteborg, där bl. a. kanalerna satte sin prägel på stadsbilden. Karlskronaplanen (omkr. 1680), till vilken E. Dahlberghs och N. Tessin d. ä:s namn äro knutna, inför barockens strålformiga gatusystem. I sitt projekt till ordnande av slottsomgivningen i Stockholm (se d. o. sp. 1656 f.) skapade slutligen N. Tessin d. y. ett storstilat verk i Berninis anda. — *1700-t.* medförde i Frankrike än större och mer öppna kungsplatser, varpå det främsta exemplet är Place de la Concorde i Paris (se d. o. sp. 1649 och ill. sp. 1653—1654) med sin enastående ensemble av grönska, plats, monument, likformiga sidobyggnader och imponerande fondbyggnad. 1700-t:s förmåga att till ett helt

Fransk platsbildning från 1700-t. Place Vendôme, Paris.

utforma en serie av platser framträder särskilt i Nancy (se ill. till d. o.). — *1800-t.* fullföljde under den napoleonska tiden linjen från Ludvig XIV:s tid. Raka militära triumfvägar, avslutade av romerska triumfbågar som den över stora delar av Paris synliga på Place de l'Étoile, och den strängt genomförda uniformiteten i byggnader å såväl torg som gator (Rue de Rivoli, se ill. till Paris sp. 1655—1656) äro utmärkande drag för empirens S. — Det senare 1800-t:s S. får sin prägel av storstadsutvecklingen med dess helt nya kommunikationsbehov. Även nu går Paris i spetsen genom sin store omdanare Haussmann. Det på grundvalarna av de gamla stadsmurarna upprättade ringformiga boulevardsystemet och de stora stjärnplatserna med sina radierande gator efterbildades bl. a. i Lindhagens nya stadsplan för Stockholm (se d. o. sp. 1660). — *1900-t.* Mot sekelskiftet framträdde en reaktion mot den enformiga storstadstypen och en anslutning till mer romantiska idéer. Wienaren Sitte påvisade tjusningen i medeltidsstadens oregelbundenhet, vilken blev mönstergivande för många nyanläggningar. Svenska exempel härpå utgöra Engelbrektsstaden och en del andra ytterområden på Östermalm och i Vasastaden i Stockholm (se d. o. sp. 1626, 1629 f.) medan senare åter klassiska ideal gjort sig gällande (t. ex. Götaplatsen i Göteborg, se ill. till d. o. sp. 245—246). Den moderna S. har även upptagit tvenne viktiga nya element: den amerikanska skyskrapan och trädgårdsstaden (se d. o.).

Stadsfiskal, allmän åklagare i stad. S. har därjämte i allm. viss befattning med säkerhets-, ordnings- och sundhetspolisen samt har tillsyn över vaktbetjäningen vid stadens häkte. S. tillsättes av justitiekanslern.

Stadsfogde, utmätningsman (underexekutor) i stad. S. tillsättes i Sthlm av överståthållarämbetet, i övriga städer av magistraten. S:s uppgifter motsvara delvis den gamla byfogdens (jfr Fogde).

Stadsfullmäktige, se Kommun sp. 1051 ff.

Stadshus, se Rådhus.

Stadsingenjör, kommunal tjänsteman, som förestår stadens gatu- och vägbyggnader, belysnings- och vattenledningsverk. I större städer med särskilda verkschefer plägar S. handlägga endast frågor rör. stadsplan och tomtindelning.

Stadskamrerare, stadskamrer, kommunal tjänsteman, i allm. chef för kommunens finansförvaltning. Kallas i vissa städer drätselkamrerare.

Stadskassör, kommunal tjänsteman, som utövar chefskapet för stadens kassakontor.

Stadskollegium, se Stockholm. *Förvaltning och kommunalstyrelse.*

Stadskommun, se Kommun.

Stadslag. De medeltida städerna hade egna lagar och egen rättskipning, skild från omgivande landsbygds. De äldsta europeiska S. äro från 1100-t., och enl. dem bildar staden en egen rättskrets, vars domare handlägga såväl civil- som politimål. Vanl. upptogs en i en stad utbildad S. av andra yngre städer, så t. ex. blev Soests S. förebild för flera tyska medeltidsstäders. I Norden utbildades S. redan under äldre medeltid (jfr Schleswig 2) och kallades Bjärköarätt (se d. o.); en dylik för Sthlm är bevarad från 1200-t:s slut, då även den fragmentariskt bevarade Söderköpingsrätten upptecknats; andra S. funnos för bl. a. Västerås och Skänninge. Omkr. 1350 utarbetades för Sthlm den nya och mer fullständiga Magnus Erikssons S., som snart blev gällande i alla svenska städer. Denna S. anslöt sig nära till Magnus Erikssons landslag och var liksom denna indelad i balkar men röjer liksom de äldre S. stark påverkan från tyska S. Den förblev gällande till 1734. Visby har en äldre S. från åtminstone 1200-t:s början och en yngre från omkr. 1340, båda av tysk karaktär. De svenska S. äro utgivna av K. J. Schlyter (se denne).

Stadsläkare, kommunal tjänsteläkare, som inom staden utövar samma funktioner som provinsialläkare på landet.

Stadsnotarie, lagfaren tjänsteman vid rådhusrätt. I större städer kallas S. assessor.

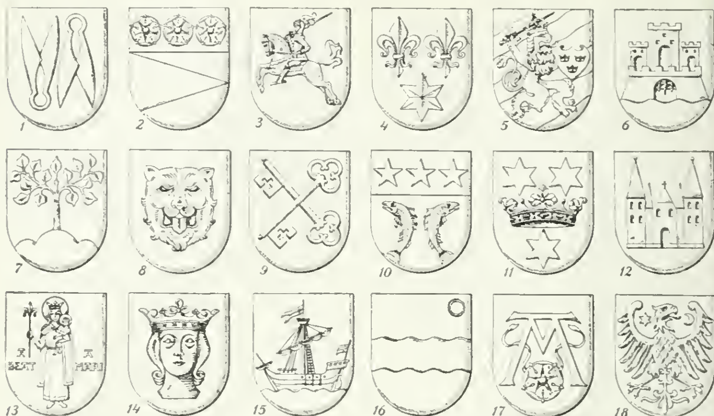
Stadsombudsman, kommunal befattningshavare, som tjänstgör som sekreterare i åtskilliga nämnder samt lämnar stadens myndigheter juridiskt biträde.

Stadsplan, plan för stads ordnande och bebyggande, vilken skall omfatta såväl byggnadskvarter som gator, torg och andra allmänna platser samt dessas höjdlägen (gatuprofiler). Upprättandet av S., vilket kan ske för hela samhället l. för viss del därav, åligger stadens byggnadsnämnd (i Sthlm stadsplanenämnden, vars verkställande organ är stadsplanekontoret under chefsskap av en stadsplanedirektör). S. antages av stadsfullmäktige l. allmän rådstuga men gäller ej, förrän fattat beslut fastställts av K. M:t. Bestämmelser om S. finnas i byggnadsstadgan för rikets städer samt i lagen 12 maj 1917 om fastighetsbildning i stad. Se även Fastighet och Stadsbyggnadskonst.

Stadsrätt, se Stadslag.

Stadsrättigheter, de särskilda rättigheter, meddelade av K. M:t, vilka konstituera en stadskommun till skillnad från en landskommun. Det för staden i kommunalt hänseende utmärkande är i huvudsak, att den utgör en sluten fullt självständig enhet med egna förvaltningsorgan (se Magistrat och Stadsstyrelse), i regel egen jurisdiktion och eget polisväsen, vilka förmåner emellertid av staden själv skola bekostas, att för densamma gäller särskild kommunallagstiftning (se Kommun) samt att för dess byggnads-, brand-, sundhets- och ordningsväsen särskilda stadgar, de s. k. stadsstadgorna, tillämpas. Jfr Stadsväsen.

Stadsstyrelse, kommunal styrelse, som i städer, som lyda under landsrätt, utövar magistratens administrativa och kommunala åligganden. S. består i städer, som erhållit stadsrättigheter före 1921, av en ordförande och två ledamöter samt i nyare städer av

Svenska stadsvapen. 1 Borås, 2 Djursholm, 3 Filipstad, 4 Gränna, 5 Göteborg, 6 Jönköping, 7 Lindesberg, 8 Linköping, 9 Luleå, 10 Lysekil, 11 Sigtuna, 12 Skara, 13 Skänninge, 14 Stockholm, 15 Vänersborg, 16 Värnamo, 17 Västerås, 18 Örebro.

en kommunalborgmästare och två kommunalrådmän.

Stadstjänare, sedan medeltiden förekommande benämning på vaktmästarna hos magistraten.

Stadsvapen påträffas i Sverige redan på 1200-t. Det äldsta kända är Kalmar S., som finnes i sigill (se ill. till d. o.) från 1247—69. Det förekommer där tecknat i vapensköld och har rent heraldisk karaktär. Så är även fallet med Linköpings S. i sigill av 1300. Söderköpings äldsta sigill av 1293 och Sthlms av 1296 visa heraldisk bild, ehuru ej tecknad i vapensköld. Samtliga dessa städer utom Linköping ha dock numera vapen av mer l. mindre förändrat utseende. Flera städer, ss. Kalmar, Västerås, Sigtuna, Strängnäs, Skänninge, bruka däremot under 1300-t. sigill med i huvudsak samma bild som deras nuv. vapen, ehuru ej i sköld. Bilden har dock trol. betraktats som S., och över huvud synes i äldre tid detta ofta ha uppstått ur ett äldre stadens sigill. Från 1500-t. fick varje ny stad sitt "stadsmärke", avsett för sigill, hallstämplar o. d. Detta gavs ofta heraldisk form och användes sedan som S. S. ha icke hjälm utan blott murkrona (se H e r a l d i k, fig. 72 g). S. fastställas av K. M:t.

Stadsväsen. Storleken och karaktären av de samhällen, som i skilda tider räknats och alltjämt i skilda kulturområden räknas som städer, äro ytterst växlande. Större stadsliknande samhällen torde tidigast ha kommit till utveckling i det forntida Egypten, Babylonien och Assyrien, men administrativt voro dessa ej skilda från landsbygden. Greklands (se d. o. sp. 1523) och Italiens forntida S. präglades främst av *stadsstatssystemet*: de olika småstaterna bestodo i regel av en dominerande stad och ett mindre uppland till densamma. Staden satte därvid sin prägel på samhällslivet, ehuru administrativt ingen skillnad gjordes mellan stad

och land. Dylika stadsstater kunde även utveckla sig till stormakter, så Rom, som ännu ss. världsvälde formellt bevarade sin stadsförfattning. Romerska riket bestod dessutom delvis av mindre autonoma stadsrepubliker, *munici'pier.* — I det medeltida Europa uppkom ung. från 1100-t. ett nytt S., som präglades av en stark skillnad mellan landsbygden och den självstyrande staden, som hade egen domstol och egna lagar. I spetsen för de kommunala frihetssträvandena gingo flerstädes de under biskopar lydande städerna, vilkas borgare ofta bildade sammanslutningar (i Frankrike kallade *kommuner*), som tilltvungo sig makten. Korstågstiden med dess ökade kommersiella liv bragte stort uppsving åt städerna. Samtidigt pågick en stadsgrundning i stor skala, särskilt i samband med den tyska kolonisationen i det av slaver befolkade n. och ö. Tyskland. På 1200-t. utbildas ett speciellt organ för stadsstyrelsen, *rådet*, med en l. flera *borgmästare* ss. överhuvud. Även tillkämpade sig städerna allt större politisk självständighet, och särskilt i Italien och Tyskland utvecklade sig mäktiga stadsstater. I Tyskland stärkte de sin ställning genom att för politiska och ekonomiska syften ingå förbund; det främsta av dem var Hansan. På 1300-t. uppstodo häftiga ståndsstrider mellan de besuttna och maktägande borgarna ("patricierna") och hantverkarklassen. De förra voro ofta organiserade i gillen (se d. o. sp. 1251), hantverkarna i skrån (se S k r å - v ä s e n). Mellan stad och landsbygd bestod långt in i nya tiden en stark näringspolitisk motsättning, i det såväl stads- som statsmakterna strävade efter att koncentrera hantverk och handel till städerna. Furstemaktens renässans på 1400- och 1500-t. innebar för städerna ett nästan allmänt förintande av den politiska självstyrelsen; endast i Italien och Tyskland (jfr F r i r i k s s t a d) bestodo självständiga städer i större utsträckning. Efter franska revolutionen ingår S. i ett nytt skede, präglat av utsträckt kommunal självstyrelse och demokratisering samt av en friare näringslagstiftning, i vars hägn städerna i samband med industrialismens genombrott uppleva en väldig ekonomisk utveckling. Medan medeltidens största städer ej hade mer än omkr. 30,000 inv., ha under 1800-t. ett stort antal "världsstäder" med millioner inv. uppvuxit, och en mycket stor del av befolkningen bor numera i städer (i de stora industriländerna inemot hälften l. mer). — Det *svenska* S. daterar sig från 800-t:s början, då Birka blev den centrala handelsplatsen i Svealand. Som sådan efterträddes det av Sigtuna. Flera äldre handels- och tingsplatser, ss. Skara, Linköping, Strängnäs och Västerås, utvecklades till städer framför allt genom att göras till biskopssäten; andra hade huvudsakl. handeln att tacka för sin uppkomst, så Kalmar, Lödöse och medeltidens mest lysande nordiska stad, Visby. I stadsstyrelsen var i äldsta tid konungen, som ofta ägde mark i städerna, representerad av en fogde; borgarna (*byamännen*) hade eget ting (*byamot*). Birger Jarls och Magnus Ladulås' regeringar bilda det första stora utvecklingsskedet i det svenska S. Den förre grundade Stockholm samt begränsade det inflytande i stadsstyrelsen, som de talrika tyska elementen i det

dåtida stadslivet förvärvat, genom bestämmelser, av innebörd, att tyskarna endera skulle bli svenska medborgare l. behandlas ss. "gäster" (se d. o.). De äldsta bevarade stadsprivilegierna äro Magnus Ladulås' för Jönköping (1284 och 1288), vari bl. a. förordnas om en av rådmän bestående styrelse och domstol efter tysk förebild. Detta styrelseskick blev sedan det allmänt gällande. Alltsedan Magnus Ladulås' tid, trol. ännu tidigare, förekom särskild stadslagstiftning (se Stadslag). Omkr. 1350 lät Magnus Eriksson utarbeta en stadslag för Sthlm, vilken blev gällande för de svenska städerna i allm. Enl. denna bestod rådet av borgmästare och rådmän samt förnyades successivt genom årliga val. Till skydd för de svenska borgarna bestämdes, att ej mer än hälften av rådet finge utgöras av tyskar. Under unionstiden förekommo nationalitetsstrider i Sthlm, där tyskarnas rätt att besätta halva rådet 1471 upphävdes, men i allm. sammansmälte vid denna tid det utländska elementet med det svenska. Även i det svenska S. gjorde sig gillena och skråväsendet gällande samt bedrevs en till principiell uppdelning mellan stads- och lantmannayrken syftande näringspolitik med förbud mot landsköp (se d. o.) o. s. v. Under Vasatiden främjades särskilt de större sjöstäderna genom att städerna uppdelades i *uppstäder* och *stapelstäder* med rätt till utrikeshandel (se Stapelpolitik) samt genom att det bottniska handelstvånget (se d. o.) kraftigt hävdades. Under senare medeltiden hade många nya städer uppvuxit; under Vasatiden åter skedde nybildningen huvudsakl. i form av kungliga stadsgrundningar, spec. i Norrland (se d. o. sp. 1042), Bergslagen och Finland. De nya och flera av de äldre städerna erhöllo regelbundna stadsplaner (jfr Stadsbyggnadskonst sp. 1397 f.). På Gustav II Adolfs tid genomfördes en 1633 fullföljd reform av stadsförvaltningen, bl. a. genom allmänt införande av ett årligen valt borgarutskott, *borgerskapets äldste* (se d. o.), som handhade kommunala uppgifter vid sidan av rådet, samt genom utbildandet av städernas gamla underdomstolar, *kä'mnersrätterna*. Ss. administrativ myndighet började rådet på 1600-t. kallas *magistra't.* Om städernas politiska representation, *borgarståndet,* se Borgare sp. 329 f. Det ekonomiska uppsvinget under frihetstiden kom särskilt städerna till del, bl. a. på grund av skyddspolitiken för handel och industri. Genom 1734 års lag upphävdes den särskilda stadslagstiftningen. Däremot fortbestod i näringspolitiskt avseende den konstrika byggnaden av mot varandra avvägda rättigheter och skyldigheter för olika städer; härvidlag skedde genombrottet först vid 1800-t:s mitt, främst genom förordningarna om näringsfrihet (se d. o.). Därefter har småningom den moderna tiden med industrialism och järnvägar inträngt i de flesta svenska städer, och S. har sedan 1850-t. genomgått en väldig utveckling (1850 bodde blott 10 % av Sveriges befolkning i städerna, 1900 21 %, 1926 31 %). Stadsförvaltningen omorganiserades till efter moderna förhållanden avpassad självstyrelse genom 1862 års kommunalförordningar, som bl. a. införde stadsfullmäktige (se vid. Kommun). Talrika nya städer ha uppstått under 1900-t., men i motsats till de äldre ha de

vanl. ej sin egen rättskipning (s. k. landsrätts- l. fögderistäder).

Stadsäga, stadsägobok, se Fastighet sp. 1435.

de Staël [də stal], se Staël v. Holstein 2.

Staël v. Holstein [stal], adlig och friherrliga ätter från Estland (ytterst från slottet Holstein i prov. Hessen-Nassau, Preussen). 1. Erik Magnus S., f. 1749, d. 1802, frih. (1788), diplomat. S. sökte sin lycka i Paris, där han förde ett grand seigneurliv och 1786 gjorde ett lysande gifte (se S. 2), sedan Gustav III förmåtts utnämna honom till ambassadör därstädes (1783). Då paret S. visade sympatier för revolutionen, ”permitterades” S. 1791. 1792—95 förde han på hertigen-regentens uppdrag underhandlingar om förbund med Frankrike men avgick 1799 under den stigande spänningen mellan Gustav IV Adolf och revolutionsregeringen. — 2. Germaine S., ”madame de Staël”, f. 1766, d. 1817, den föreg:s maka, fransk författarinna, dotter till Necker (se d. o.). S., som i Paris höll en av tidens mest bekanta salonger, blev 1803 på grund av sina intriger mot Napoleon I av denne förvisad från Paris. Hon vistades därefter på resor, tills hon efter Napoleons fall återvände till Frankrike. S:s viktigaste arbeten äro skriften *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (2 dlr, 1800), *Delphine* (s. å., sv. övers., 6 dlr, 1803—04), en efter förebild av Rousseaus La nouvelle Héloïse skriven roman, i starkt romantiserad form behandlande S:s omaka äktenskap och hennes kärlek till H. B. Constant de Rebecque, den under intryck av en resa till Italien

Germaine Staël v. Holstein. Målning av François Gérard.

skrivna romanen *Corinne ou l'Italie* (1807; sv. övers., 3 dlr, 1808—09), en den överlägsna kvinnliga begåvningens tragedi, i vilken S. kräver individualitetens rätt också för kvinnan, samt *De l'Allemagne* (3 dlr, 1810). I detta litteraturhistoriskt betydelsefulla arbete, i vilket S. under intryck av Montesquieus och Herders idéer visar upp, vilket inflytande folkindividualiteten har på litteraturen, söker hon väcka sina landsmäns förståelse för tysk kultur och diktning. Betydande ss. kvinnlig kulturtyp, blev S. med sin kosmopolitiska läggning, sin idérikedom och sin suggestiva, ofta agitatoriska framställningskonst en av de viktigaste förelöparna för den franska romantiken. — 3. Mathilda S., f. 1876, advokat, innehar advokatbyrå i Sthlm sedan 1923 (1919—23 tills. med Eva Andén). S. har gjort betydande insatser i kvinnorörelsen. Liberal stadsfullmäktig i Sthlm 1919—23, har hon även innehaft viktiga

offentliga förvaltnings- och utredningsuppdrag.

Stafe'tt (ital. *staffetta*, dim. av *staffa*, stigbygel), ilbud, kurir; kort rör, inneslutande skriftligt meddelande för överbringande medelst ilbud. — S t a f e t t l ö p n i n g, se F o t l ö p n i n g.

Staffa [stæ'ffə], se F i n g a l s g r o t t a n.

Staffage [-fa'sj] (ty., av *staffieren*, utstoffera), figurer i en målning, där landskapsskildringen är huvudsaken.

Staffan, namnform för Stefan.

Staffan, se G ä v l e.

Staffansskede (av fsv. *skedh*, löpning), ett på annandag jul (Stefanus martyrens dag) i stora delar av Sverige (liksom också annorstädes, t. ex. i Tyskland) förekommande bruk. En ceremoniell ritt, antingen i form av kappritt hem från kyrkan l. kringridande i gårdarna samt bruket att denna dag vattna hästarna i främmande gårdars, socknars l. häraders brunnar har förekommit i de flesta av Götalandskapen och kallats S. De kringridande ha vid sina besök i gårdarna mångenstädes plägat sjunga S t a f f a n s v i s a n, som förekommer i många varianter, men i regel börjar: ”Staffan var en stalledräng”; stundom har visans innehåll förtydligats genom utklädning; de kringridande välfägnades och insamlade ej sällan gåvor till ett gille. — I Östergötland och Svealandskapen samt Norrland är S. i form av kringridning ej utbrett. Staffanssångerna ha däremot större spridning men förekomma i regel i kombination med stjärngossarnas (se d. o.) uppträdande.

Staffanstorp, station i Brågarps skn, Malmöh. l., vid Landskrona — Lund — Trälleborgs och Malmö—Simrishamns järnvägar. Vid S. äger Svenska sockerfabriks a. b. råsockerfabrik.

v. Sta'ffeldt, A d o l f S c h a c k, f. 1769, d. 1826, dansk skald av tysk börd, amtman 1810. S. utgav två samlingar utpräglat romantiska *Digte* (1803 och 1808), dels i Oehlenschlägers stil behandlande fornnordiska ämnen, dels innehållande stämningsmättad tankelyrik av en grubblande och världsfamnande idealistisk läggning.

Staffli' (ty. *Staffelei*), träställning, varpå målaren ställer sin målning under utförandet. — S t a f f l i m å l n i n g, s t a f f l i b i l d, se M å l a r k o n s t sp. 456.

Stafford [stæ'ffəd], huvudstad i Staffordshire, mell. England, vid en biflod till Trent. Järnvägsknut. 29,000 inv.

Staffordshire [stæ'ffədsjə], grevskap i mell. England, kring Trents översta lopp. S. har stora stenkolsfält och är bekant för sin porslins- (se P o t t e r i e s), järn- och stålindustri. Jordbruk och boskapsskötsel. 1,350,000 inv. Huvudstad Stafford.

Staforsen, se I n d a l s ä l v e n.

Stafsing, B i r g e r, f. 1856, d. 1922, ingenjör, överstelöjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren, var arbetschef vid byggandet av bl. a. Stockholm--Saltsjöns järnväg, kraftverken vid Ljungafors och statsbanan förbi Södertälje (Rönninge—Ström). Bland hans många projekt märkas Västra stambanans inledande till Sthlm över Långholmen och Smedsudden (Smedsuddslinjen) samt Kapellskärsbanan (se d. o.).

Stafsinge, socken i Hall. l., jämte Vinberg pastorat i Göteborgs stift. 2,690 inv.

Stafyloko'cker (av grek. *stafyle'*, vindruva), se B a k t e r i e r.

Stag (holl.; etym. besläktat

med *stake*). 1. Tågvirke, stålwire, kätting e. d., som stöttar ett rundhult i ett fartygs stävriktningar l. bogsprötet underifrån. S. kunna förstärkas med borgstag (p r e v e' n t e r s t a g). — 2. Profiljärn, som förstärker ett skott å ett fartyg. — 3. Se Å n g p a n n a. — G å ö v e r s t a g, s t a g v ä n d a, se V ä n d a.

Stagg, *Na'rdus stri'cta*, lågvuxet, på torr mark växande gräs, som till följd av sin hårda, för betesdjuren osmakliga beskaffenhet och sin egenskap att uttränga andra växter anses som ogräs.

Stagnatio'n, se S t a g n e r a.

Stagnelius, E r i k J o h a n, f. 1793, d. 1823, skald. S., vilken var son till biskop M a g n u s S. (f. 1746, d. 1829) i Kalmar, studerade i Uppsala och blev kanslist i ecklesiastikexpeditionen 1815. Ett inåtvänt enslingsliv jämte ett av sjuklighet framkallat bedövningsbehov präglade tidigt hans diktning, som skolats i fransk-klassicismens formstränghet men ger uttryck för ett starkt romantiskt diktartemperament. Hans poesi får till en början sin karaktär av en brännande yppig, på sensuell skönhet och njutning inriktad fantasi. Men dels känslan av att verkligheten icke motsvarar drömmens föreställningar, dels ett spekulativt behov och romantisk oändlighetskänsla förde S. till den religiöst betonade svårmodslyriken i *Liljor i Saron* (3 dlr, 1821, innehållande ett antal smärre dikter samt det av Chateaubriand påverkade sorgespelet *Martyrerna*), där S., liksom i talrika först efter hans död offentliggjorda lyriska dikter, betecknar själen som fallen, tyngd av materien och trånande tillbaka till sitt eviga hem; nyplatonsk filosofi och orientaliska spekula-

Erik Johan Stagnelius. Medaljong i trä av L. G. Malmberg.

tioner (framför allt av gnosticistisk natur) ligga bakom dessa egenartade och mystiskt sköna dikter. Splittringen i S:s väsen mellan njutningstörst och grubbel, mellan ”makten att begära” och ”tvånget att försaka”, framträder även i det starkt subjektiva dramat *Bacchanterna eller Fanatismen* (1822). Bland S:s övriga arbeten märkas hexameterdikten *Wladimir den store* (1817), en ohistorisk skildring av den ryske storfursten Vladimirs omvändelse till kristendomen, samt några dramer med fornnordiska motiv (*Gunlög, Sigurd Ring* och *Visbur*), vilka liksom S:s delvis realistiska och burleskt komiska dikter från senare år (*Blenda* och *Thorsten Fiskare*), vilka dock ej nå över en torr och något otymplig ironi, offentliggjordes först efter S:s död. — Som lyriker hör S. till våra största genom temperamentets originella styrka och versens målande och musikaliska egenskaper. En fullständig uppl. av S:s skrifter har utgivits av Svenska Vitterhetssamfundet i 5 bd 1911 —19. Bland resultaten av den livaktiga Stagneliusforskningen mär-

kes främst F. Bööks monografi (1916).

Stagnell, J o h a n, f. 1711, d. 1795, författare, lektor i Kalmar 1756, skrev realistiska lustspel i Holbergs stil (bl. a. *Den lyckelige banqueroutieren,* 1753; *Ris-Bastugan,* 1755), vilka ofta satirisera politiska l. sociala förhållanden.

Stagne'ra (av lat. *sta'gnum,* stillastående vatten), stå stilla, stanna, ej utvecklas. — Subst.: s t a g n a t i o' n.

Stagsegel, snedsegel, som är litsat till stag l. lejdare.

Stahl. 1. G e o r g E r n s t S., f. 1660, d. 1734, tysk kemist, prof. i Jena 1693, uppställde flogistonteorin (se F ö r b r ä n n i n g sp. 889). — 2. F r i e d r i c h J u l i u s S., f. 1802, d. 1861, tysk politisk teoretiker och rättsfilosof, prof. i Berlin 1840. S. företrädde en konservativ statslära i skarp motsats till den individualistiska naturrätten och Hegels rationalism. Monarkin med stark furstemakt ansåg han vara den högsta av alla författningsformer. S. hävdar energiskt statskyrkans idé och avvisar religionsfriheten som "ett led i det omstörtningsverk, som hotar lugnet i Europa". Hans huvudarbete *Die Philosophie des Rechts* (2 bd, 1830—37) visar på åtskilliga punkter påverkan från Schelling.

Stahre, N i l s L u d v i g, f. 1843, d. 1909, kemist och apotekare, prof. vid Farm. inst. 1883, dess föreståndare 1901, tog livlig del i omorganiseringen och utvecklingen av den farmaceutiska undervisningen.

Stainer [sjta'j-], J a c o b, f. 1621, d. 1683, österrikisk instrumentmakare, byggde violiner och violonceller, högt skattade för sin utmärkta ton.

Stair [stä'ə], J a m e s D a l r y m p l e, viscount S., f. 1619, d. 1695, skotsk rättslärd. S. spelade stor politisk roll ss. målsman för skottarnas opposition mot de sista stuartarna. Bland hans skrifter märkes *Institutions of the law of Scotland* (1681).

Staket, se S t ä n g s e l.

Stakning, den markering i terrängen, som anger, var en projekterad landsväg, järnväg, kanal e. d. skall gå fram. Vid S. av raklinjer begagnas teodolit l. ock riktkäppar, vilka inriktas efter varandra. Jfr K u r v s t a k n i n g.

Stala, socken i Göteb. l., jämte Tegneby och Röra pastorat i Göteborgs stift. 1,265 inv.

Stalagmi't, S t a l a k t i' t, se D r o p p s t e n.

Sta'lin, J o s i f V i s s a r i o n o v i t j, eg. D j u g a s j v i l i, f. 1879, rysk bolsjevikisk politiker av kaukasisk börd, efter novemberrevolutionen 1917 folkkommissarie för nationalitetsangelägenheter, 1920—23 medlem av republikens revolutionära krigsråd, numera generalsekreterare för kommunistpartiets centrala kommitté och led. av SSSR:s centrala exekutivkommittés presidium.

Stalingra'd. 1. Guvernement i Nedre Volgaområdet, Ryssland. Jordbruk och boskapsskötsel. 101,266 kvkm. 1,425,000 inv. — 2. S., förr *Tsaritsyn,* huvudstad i S. 1, vid Volga. Betydande hamn och järnvägsknut. 110,000 inv. — S. anlades på 1500-t.

Stall. 1. Byggnad för hysande av husdjur, spec. hästar. Vanl. ha S. bakåt öppna s p i l t o r, i vilka djuren stå bundna, l. slutna k ä t t a r l. b o x a r, i vilka djuren gå lösa. Fodret ges i h ö h ä c k a r och k r u b b o r. Bakom spiltorna brukar löpa en g ö d s e l r ä n n a, som skiljer dem från

gödselgången. Vattningen sker numera ofta i automatiska vattenhoar, som matas av vattenledning. Jämte stallrummet, vari djuren stå, finnas ofta avskilda rum, ss. selkammare, mjölksilningsrum, foderrum m. m., och ovanpå vanl. en skulle för foderförvaring. Se vid. Ladugård. — 2. Den på stråkinstrumenten ung. mitt på resonanslådans överdel (locket) ställda träskiva, över vilken strängarna äro spända. S. överför strängarnas svängningar till resonanslådan.

Stallare (lat. *stabula'rius*), under äldre medeltid i Norden en hirdämbetsman, som bl. a. förestod konungens stall. Jfr Hird.

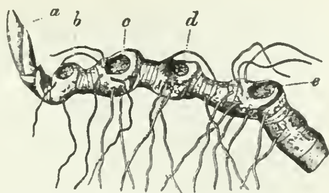
Stallgödsel, kreatursgödsel, husdjursspillning, blandad med strö av halm l. torvströ. Sammansättningen växlar efter arten av djurens utfodring och det använda ströet (jfr tab. till Gödselmedel). Den samlas vanl. i en gödselstad (se d. o.), där den får ligga för att jäsa ("brinna"), utföres mer l. mindre brunnen på åkern och nedplöjes så fort som möjligt för att hindra vid "brinningen" bildad ammoniak att bortgå.

Stallmästare, föreståndare för större stall, person, som yrkesmässigt sysslar med skolridning.

Stallprov, provtagning av mjölk vid mjölkningen för att vid misstanke om mjölkförfalskning konstatera beskaffenheten av den mjölk, korna lämna.

Stalturbin, se Ångturbin.

Stam. 1. En av växtens huvuddelar (jfr Blad, Hår och Rot), bär blad l. ärr efter dylika, knoppar och ofta rötter; den skiljes från en rot även anatomiskt och därigenom, att förgreningar anläggas exogent. Dylik S. förekommer hos fanerogamer och kärlkryptogamer, S. av enklare byggnad hos flertalet mossor, varjämte många bålväxter, spec. alger, kunna utbilda stamartade organ. — S. tillväxer vanl. genom en knopp i sin spets. Hos mångåriga S. kan denna knopp fortleva och åstadkomma obegränsad tillväxt; S. säges då bilda ett monopo'dium (ss. hos gran). I andra fall dör toppknoppen, en sidogren utvecklas nästa vår och skjuter huvudstammen åt sidan för att följande år själv undanträngas av en ny sidogren o. s. v.; S. säges då bilda ett sympo'dium (ss. hos många lövträd). Bladen sitta vanl. fästade på bestämda ställen (leder), åtskilda av bladlösa stycken (internodier). Knoppar anläggas vanl. i bladvecken, och grenar utgå från dessa. Om gaffelgrening l. dikotomisk förgrening se d. o. — S. genomdrages av ledningsvävnad (jfr d. o.). Kärlsträngarna ligga hos monokotyledoner vanl. spridda, hos dikotyledoner, gymnospermer och kärlkryptogamer vanl. samlade i en centralcylinder, som omger ett tomrum l. en märg, bestående av parenkym. Utanför ledningsvävnaden ligger barken (jfr d. o.). Unga S. omges av epidermis, som hos äldre S. avstötes och ersättes av kork (jfr d.

Stam. Rotstock av Convallaria multiflora. Sympodial förgrening: a knopp, varur nästa års stjälk utvecklas, b ärr efter årets stjälk, c efter fjolårets o. s. v.

o.). Om S:s byggnad se vid. Stereom. — S. utvecklas såväl under jorden (jordstam, se d. o.) som ovan jorden. Den tjänar i förra fallet till att fasthålla växten i jorden, till förvaring av upplagsnäring och till att hjälpa växten över ogynnsamma årstider (vinter, torrtid), då ovanjordiska delar dö bort. Ovanjordiska S. uppbära blad och blommor och tjäna därigenom ämnesomsättning och fortplantning. S. förmedla transporten av vatten och näringsämnen mellan växtens olika delar. Ovanjordiska S. innehålla vanl. klorofyll. S. äro hos träd och buskar samt delvis hos halvbuskar förvedade. En örtartad S. kallas stjälk, om den bär blad, stängel, om den är bladlös (vanl. med bladen samlade vid basen). Gräsens ledade S. och halvgräsens S. kallas strå. S. äro i många fall speciellt utbildade, t. ex. hos kaktusväxter och klätterväxter. Om fyllokladie, knölstam, lök och utlöpare se dessa ord. Jfr Skott. — 2. S. användes bildligt i ett flertal, ytterst skilda betydelser, vilka dock alla hänföra sig till ordets ursprungliga innebörd (se S. 1). Närmast denna torde stå användningen i bet. härkomst samt ss. beteckning för en grupp språk l. folk (ätter, familjer), som inbördes stå l. antagas stå i ett mer l. mindre nära släktskapsförhållande (om *språkstam*, se Språk sp. 1356). I den senare bet., *folkstam*, är ordets innebörd synnerligen obestämd. Än avses därmed alla folk, som tillhöra en gemensam språkstam (t. ex. den indoeuropeiska S.), språkfamilj (t. ex. den germanska S.) l. språkgren (t. ex. den skandinaviska S.), än större l. mindre underavdelningar av ett folk med delvis specifika språkliga l. i allm. kulturella egenheter (t. ex. de tyska S.), än slutligen mer l. mindre fasta, primitiva, politiska sammanslutningar mellan ätter l. familjer (t. ex. de israelitiska S., arabstammar, nomadstammar). — Ofta brukas S. även i bet. grundstomme o. d. — *Krigsv.* S. l. stamtrupp, före 1901 års härordning den del av armén, som utgjordes av indelta l. värvade trupper, vilka skulle utgöra huvuddelen av varje truppförband och vid krigsfall förstärkas av beväringen. Fortfarande finnes ett mindre antal s. k. fast anställda meniga, ofta även benämnda stamanställda. — *Språkv.* Det för de olika böjningsformerna av ett ord (l. för orden i en grupp av besläktade ord) gemensamma element, som kvarstår efter ändelsernas avlägsnande och som uppbär det väsentliga av betydelsen. Gemensamheten kan vara fullständig (*häst, häst-s, häst-ar*) l. ofullständig (*bok, böck-er*; *låt, läte*; *bita, bet, bett*). En S. kan innehålla vissa till roten (se d. o.) fogade element: *vidg-a* (jfr *vid*), *konstr-a* (jfr *konster*).

Stambana, sådan staten tillhörig järnvägslinje, som är avsedd för fjärrtrafik och är att betrakta som särskilt viktig huvudbana. De svenska S., äro: Inlandsbanan, Norra stambanan, Norrländska tvärbanan, Riksgränsbanan, Stambanan genom övre Norrland, Statsbanan genom Bohuslän, Södra stambanan, Västkustbanan, Västra stambanan, östra stambanan, varjämte även medräknas linjen Laxå—Charlottenberg—norska gränsen, stundom kallad Nordvästra stambanan. Samtliga svenska S. äro normalspåriga.

Stambanan genom övre Norrland, en 796 km. lång, normal-

spårig statsbanelinje från Bräcke vid Norrländska tvärbanan (se d. o.) till Haparanda jämte bibanorna Långsele—Sollefteå (14 km.), Mellansel—örnsköldsvik (29 km.), Vännäs—Umeå (31 km.), Bastuträsk—Skellefteå—Kallholmen (63 km.), Älvsby—Piteå (52 km.) samt Karungi —över-Torneå (46 km.). Vid Forsmo och Hällnäs utgå de 1925, resp. 1924 öppnade tvärbanorna Forsmo—Hoting och Hällnäs—Lycksele (se Inlandsbanan), och i Boden korsar S. Riksgränsbanan. De olika sträckorna å huvudlinjen öppnades för trafik: Bräcke—Håsjö 1883, Håsjö—Ragunda 1884, Ragunda—Långsele 1886, Långsele—Anundsjö 1889, Anundsjö—Vännäs 1891, Vännäs—Hällnäs 1892, Hällnäs—Jörn 1893, Jörn—Boden 1894, Boden—Niemisel 1900, Niemisel—Morjärv 1902, Morjärv—Lappträsk 1910, Lappträsk—Karungi 1913, Karungi—Haparanda 1915. Bibanorna (se ovan) öppnades resp. 1886, 1892, 1896, 1912, 1915 samt 1914.

Stambok. 1. Genealogiskt register. Jfr Rasstambok. — 2. Minnesbok, vari släktingar och bekanta inskriva sina namn, vanl. jämte en sentens, diktstrof e. d.

Stambråk, bråk med täljaren 1.

Stambu'l, se Konstantinopel.

Stambuli'skij, Alexander, f. 1879, d. 1923, bulgarisk politiker. Deputerad 1908, trädde han i spetsen för ett radikalt och pacifistiskt bondeparti, som motsatte sig Bulgariens förbund med centralmakterna under världskriget. Ministerpresident 1919, slöt han freden i Neuilly (se Bulgarien sp. 762), förföljde såväl den gamla regimens tyskvänliga ledare som kommunister och socialister och drev en hårdhänt agrarisk expropriationspolitik. Han störtades 1923 genom en kupp, varvid han nedsköts.

Sta'mbulov, Stevan Nikolov, f. 1855, d. 1895, bulgarisk politiker. S. deltog i befrielsekampen mot Turkiet, blev 1879 led. av (1884 talman i) sobranjen och stödde furst Alexander gentemot de ryska intriger, som slutligen medförde dennes fall. I samförstånd med Österrike och England bekämpade S., ss. ministerpresident 1887—94 utrustad med diktatorisk makt, den ryska Balkanpolitiken. Han störtades efter en brytning med furst Ferdinand 1894 och mördades f. å.

Stamford Bridge [stæ'mmfød briddĵ], ort i Yorkshire (East Riding), ö. England, ö. om York. Vid S. besegrades Harald Hårdråde av Harald Godwinson 1066.

Stamhemman, hemman, från vilket jordavsöndring ägt rum.

Stamholländeri, holländeri (eg. mejerigård, skött efter holländskt mönster), stamhjord av nötkreatur för tillhandahållande av avelsdjur. 1846—omkr. 1870 underhöll svenska staten ett antal S. av utländska raser. En nutida motsvarighet äro avelscentra (jfr Avel).

Stamino'dium (av lat. *sta'men*, ståndare, och grek. *ei'dos*, form), förkrympt, steril ståndare, ofta ombildad till ett bladliknande organ.

Sta'mitz, Johann, f. 1717, d. 1757, tysk tonsättare och musiker, den främste representanten för Mannheimskolan (se d. o.), skrev ett femtiotal symfonier, kammarmusik m. m.

Stamknopp, se Frö sp. 759.

Stamnared, socken i Hall. l., jämte Valinge, Skällinge och

Nösslinge pastorat i Göteborgs stift. 375 inv.

Stamning, en rubbning av talförmågan, som beror på funktionella orsaker. Stockningen i talet inträffar vanl. på konsonanterna; särskilt vid explosionsljuden p, b, t, d, k, g är S. vanlig. Man skiljer mellan kloniska (upprepade) kramper i talapparatens muskulatur och toniska, vilka bestå någon stund. Det förra tillståndet kan exemplifieras med uttalet *ka-ka-kaka,* det senare med *k-aka.* Anmärkningsvärt är, att deklamation och sång utan svårighet presteras av de stammande. S. påverkas av sinnesstämningen. Den brukar framträda vid 3—4 års ålder l. då barnet börjar skolan, sällan senare än vid puberteten. Orsakerna till S. äro ej klarlagda. Viss nervös belastning förefinnes i regel. Hos de stammande uppkomma lätt psykiska symtom (talfruktan, skygghet etc.), till stor del beroende på oförstånd hos anhöriga l. skolkamrater, vilka med gyckel tro sig kunna skämta bort åkomman. Som huvudregel gäller att få talet långsammare för att sedermera öka hastigheten till det normala. I flera fall torde endast psykisk påverkan ge resultat. S. förekommer hos 1 % av skolbarnen och är vanligast hos gossar. Vid behandlingen av S. har man använt metodiska övningar av andning, ljudbildning och accentuering; i vissa fall har även den hypnotiska metoden tillämpats. Av största vikt är, att behandlingen insättes så snart som möjligt.

Stamord (jfr Stam 2. *Språkv.*) kallas ett ord i förhållande till det l. de ord, som därav äro bildade, vanl. genom avledning (se d. o.). Ofta ha därvid förändringar inträtt i ordstammen (jfr t. ex. *kam* — *kamma* med *skam* — *skämma*). S. kan vara längre än avledningen (*skrika* är t. ex. S. till *skrik*); ofta överleva avledningarna S. (*lyte* är t. ex. bildat till ett *liuter,* ful).

Stamp. 1. Stampverk, stampkvarn, se Krossmaskiner. — 2. Se Sigill.

Sta'mpfer, Friedrich, f. 1874, tysk högersocialistisk publicist, 1916 redaktör för Vorwärts, led. av riksdagen 1920. S. har ivrigt bekämpat spartakister och kommunister. I *Von Versailles — zum Frieden!* (1920) har S. skarpt kritiserat fredsverket efter världskriget.

Stamping-out [stæ'mmping aot] (eng., utstampning), metod för bekämpande av smittsamma husdjurssjukdomar, består i nedslaktning på statens bekostnad av angripna besättningar för att med ens tillintetgöra smittämnet (jfr Mul- och klövsjuka).

Stampning. 1. Förskeppets rörelse upp och ned i sjöarna kring en axel, belägen tvärskepps. — 2. Se Valkning.

Stampverk, se Krossmaskiner sp. 1416.

Stamros, se Rosa sp. 1330.

Stamtavla, grafiskt l. i tabellform framställd förteckning över en viss persons, stamfaderns, avkomlingar, i vidsträckt bemärkelse över samtliga dessa, i inskränkt bemärkelse (ofta ättartavla) blott över dem, som tillhöra hans egen släkt (ätt), d. v. s. bära hans namn. Stundom uppsättes S. i form av ett träd, stamträd. Såväl detta ord som S. användes ofta i bet. härkomst, ätt. Ang. S. över husdjur jfr Rasstambok.

Standa'r (ffr. *estandard,* möjl. av lat. *exte'ndere,* utbreda, l. av urgerm. *standan,* stå), urspr. ett

förnämligare banér, avsett att planteras invid fältherren. Det var oftast tvekluvet och fäst med en tvärstång vid standarstången. Sedermera blev S. benämningen på kavalleriets urspr. trekluvna fälttecken och betecknar nu populärt varje på tvärstång förd fana. De svenska kavalleristandaren, sådana de brukats från 1600-t. till närvarande tid, äro mycket små och omgivna av en tyngre frans. De föras till häst med standarstången fästad vid högra stigbygeln i en s. k. lanssko.

Sta'ndard [eng. utt. stæ'nndəd] (eng., av ffr. *estandard*, jfr S t a n d a r). 1. Måttstock, norm; läge, nivå. — 2. Engelskt normalmått, utgörande rymdmått för virke vid export och fartygsbefraktning. Vanligaste formen är P e t e r s b u r g s t a n d a r d, omfattande 165 eng. kbfot (4,672 kbm.) sågat virke, 150 eng. kbfot (4.247 kbm.) fyrkantiga, bilade l. skrädda bjälkar och sparrar l. 120 eng. kbfot (3,397 kbm.) rundvirke. De olika kvantiteterna av skilda virkesslag äro så tillmätta, att en Petersburgstandard av de skilda sorterna vid fartygsbefraktning skall ta ung. samma utrymme i anspråk. För rundvirke, ss. pitprops, användes ofta G ö t e b o r g s s t a n d a r d, motsvarande 180 eng. kbfot (5,097 kbm.) löst mått. — S t a n d a r d v e r k (eng. *standard work*), arbete av bestående värde.

Standardise'ring (jfr S t a n d a r d), en strävan efter enhetlighet vid framställning av tekniska och industriella alster i ändamål att åstadkomma billigare produktion, minskade lager- och försäljningskostnader, lättare ersättningsmöjligheter o. s. v. Försök till S. gjordes på flera håll i utlandet i början av 1900-t. I Sverige bildades 1922 på initiativ av Sveriges Industriförbund *Svenska industrins standardiseringskommission,* som består av en av K. M:t utsedd ordf. samt representanter för försvars-, kommunikations- och handelsdepartementen, Ingenjörsvetenskapsakademien, industriförbunden, handelskamrarna o. s. v. och arbetar genom branschorganisationer samt sakkunniga kommittéer. Av dessa godkända förslag fastställas av kommissionen som ”svensk standard”. På senare tid har ett intimt samarbete mellan olika länders organisationer upptagits med syfte att om möjligt åstadkomma ”internationell standard”. Konferenser i detta syfte ha hållits, den första i Zürich 1923. — S. av läkemedel avser fastställande av deras verkningsgrad.

Standard Oil [stæ'nndəd åjl], se B e r g o l j a sp. 1328 ff.

Sta'ndert (mlty., standar), trekantig, stundom tvåkluven flagga, som användes som befälstecken å örlogsfartyg, ”namnstandert” å handelsfartyg, ”klubbstandert” å sportbåtar och som led i signalflaggsystemet. En bred vimpel, använd bl. a. som befälstecken för underofficer, kallas g a l j a d e' t.

Standfuss [sjta'nntfos], J. C., f. omkr. 1700, d. 1756(?), tysk tonsättare, skrev med anslutning till den engelska balladoperan (se O p e r a, sp. 1328) några komiska sångspel samt motetter.

Stanford [stæ'nnfəd], C h a r l e s V i l l i e r s, f. 1852, d. 1924, engelsk musiker och tonsättare. S., vilken var verksam som dirigent och universitetslärare, tonsatte operor, orkesterstycken, kammarmusik, oratorier, sånger m. m.

Stang, norsk släkt. 1. F r e d r i k S., f. 1808, d. 1884, rätts-

lärd, statsman, blev 1831 lektor i lagkunskap vid univ. i Kristiania, utgav 1833 det grundläggande arbetet *Systematisk fremstilling af kongeriget Norges constitutionelle eller grundlovsbestemte ret.* S. var 1837—39 regeringsadvokat. 1845—56 inrikesminister, inlade han stora förtjänster om Norges ekonomiska utveckling och kommunikationsväsendets förbättring samt hade väsentlig del i reformarbetet i den ekonomiska liberalismens anda från 1850-t. 1861 blev han åter statsråd och preses i norska regeringen och var 1873—80 statsminister. S. förde konservatismens talan och understödde Oskar II:s upprepade sanktionsvägran å stortingets beslut om statsrådets tillträde till dess förhandlingar (se N o r g e sp. 1014). — 2. E m i l S., f. 1834, d. 1912, den föreg:s son, politiker, höiesterettsadvokat 1862. Invald i stortinget 1883, reorganiserade han efter riksrättsnederlaget (se N o r g e sp. 1014) som högerns ledare detta till ett praktiskt arbetande parti. S. blev 1889 stortingets president och bildade s. å. en konservativ regering, som 1891 föll på frågan om de diplomatiska ärendenas behandling (jfr B e r n e r 2). Ånyo statsminister 1893—95, kämpade han för unionens bevarande under hävdande av Norges fulla jämnställdhet med Sverige. S. var 1898—1900 åter högerns ledare i stortinget samt 1901—04 höiesterettsassessor. — 3. G e o r g S., f. 1858, d. 1907, norsk militär och politiker, överste 1903. Ss. försvarsminister 1900—03 i ministären Steen-Blehr yrkade S. på stärkandet av Norges försvar och framför allt på anläggandet av fästningar utmed gränsen mot Sverige. S., som var målsman för den extremaste norska nationalismen, bekämpade vid unionskrisen 1905 häftigt Karlstadskonventionen. — 4. F r e d r i k S., f. 1867, son till S. 2, jurist, prof. i rättsvetenskap i Kristiania 1897, led. av stortinget 1906—09 och högerns partiledare 1908—11, justitieminister 1912—13. S., som 1921 blev universitetets rektor, har tagit initiativet till och leder Institutet för jämförande kulturforskning.

Stangenberg. 1. K n u t S., f. 1871, tecknare. S. har i sina av burlesk komik burna teckningar huvudsakl. skildrat svenskt familje- och jägarliv, ofta med versifierad text. — 2. H a r r y S., f. 1893, förste regissör vid Kungl. teatern 1919—26, har iscensatt bl. a. Rosenkavaljeren (1920), Manteln, Syster Angelica och Gianni Schicchi (s. å.) samt Bäckahästen (1925).

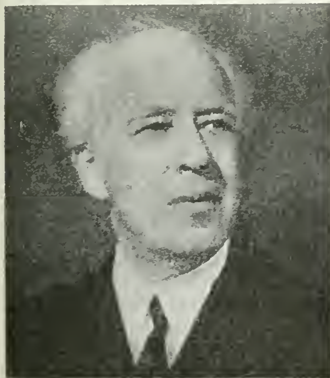
Stanhope [stæ'nnəp]. 1. J a m e s S., earl S., f. 1673, d. 1721, engelsk krigare och whigpolitiker, innehade från 1714 olika ministerposter. Han åvägabragte kvadruppelalliansen och tog ledande del i fredsslutet med Sverige 1719. — 2. Se C h e s t e r f i e l d.

Stanisla'us (po. *Stanisław*), konungar av *Polen.* 1. S. L e s z c z y ń s k i, f. 1677, d. 1766, vojvod av Posen, anslöt sig under Stora nordiska kriget (se d. o.) till Karl XII, som genomdrev hans val till polsk konung efter August II 1704. Svag och osjälvständig, fördrevs emellertid S. efter Karls nederlag vid Poltava 1709. Han vistades 1711—12 i Sverige och kom slutligen till Frankrike. Understödd av sin svärson Ludvig XV, sökte S. i Polska tronföljdskriget (se d. o.) förgäves återvinna sin tron. 1735 fick han i ersättning hertigdömet Lothringen, vars huvud-

stad Nancy (se d. o.) han lät försköna. — 2. S. II Poniatowski, f. 1732, d. 1798, greve. Ss. sändebud i Petersburg vann S. Katarina II:s gunst. Han valdes genom hennes maktspråk 1764 till polsk konung. Svag och karaktärslös, intog S., ehuru reformvänlig, en vacklande hållning och bekämpades av de polska patrioterna som ett Rysslands verktyg. Då han 1793 vägrade erkänna Polens andra delning, fängslades han på Katarinas befallning och tvangs att erkänna såväl den andra som den tredje delningen samt att abdikera (1795).

Stanisła'wów. 1. Departement i s.ö. Polen, på gränsen mot Tjecko-Slovakiet och Rumänien. 18,368 kvkm. 1,35 mill. inv. — 2. Huvudstad i S. 1. 28,000 inv.

Stanisla'vskij, Konstantin Sergejevitj (eg. Aleksejev). f. 1863, rysk skådespelare och teaterledare. S. började som amatörskådespelare i Moskvas sällskapliga kretsar, utbildades sedan fackmässigt av den framstående skådespelaren Fedotov och grundade 1898 (i förening med dramatikern V. Nemirovitj-Dantjenko)

Konstantin Stanislavskij.

Sir Henry M. Stanley.

Konstnärliga teatern i Moskva, som utvecklades till en av de förnämsta i Europa (se Rysk teater sp. 1530 f.) och vars chef han efter ett avbrott under de första revolutionsåren åter är.

Stanley [stæ'nnli]. 1. Se Derby sp. 232 ff. — 2. Sir Henry Morton S., f. omkr. 1841, d. 1904, engelsk journalist och upptäcktsresande. Från 1867 korrespondent för New York Herald (se Bennett), blev S. ryktbar genom den djärva undsättningsexpeditionen 1871—72 till Livingstone (se d. o.), skildrad i *How I found Livingstone* (1872, Huru jag fann Livingstone, 1873). 1874—77 företog S. en resa tvärs över kontinenten från Sansibar till Boma, varunder han bl. a. seglade över Victoriasjön och utforskade Tanganyikas stränder och Kongos lopp; han bidrog till Kongostatens uppkomst (se Kongo sp. 1088 f.). Denna för Central-Afrikas utforskande epokgörande resa har han livfullt skildrat i *Through the dark continent* (1878, Genom de svartes verldsdel, s. å.). 1887—89 företog S. en ny expedition till Central-Afrika, denna gång för att undsätta Schnitzer (se d. o.). S.

är jämte Livingstone den, som mest bidragit till Central-Afrikas utforskande.

Stanleyfallen [stæ'nnli-], se Kongo 1.

Stanley Pool [stæ'nnli pol], se Kongo 1.

Stanna't, se Tennföreningar.

Stannfåglar, se Fåglar sp. 824.

Sta'nniföreningar, se Tennföreningar.

Stanni'n, tennkis, ett med kopparkis isomorft mineral av sammansättningen Cu_2FeSnS_4. Användes som tennmalm, stundom även som kopparmalm.

Stanning, däcksplankornas avslutning mot innersta vaterbordsplankan å ett fartygsdäck av trä.

Stannio'l, se Tenn.

Stanni't, se Tennmalm.

Sta'nnoföreningar, se Tennföreningar.

Sta'nnum, se Tenn.

Stanovo'jbergen, bergskedja i ö. Sibirien, fortsättning på Jablonojbergen utmed Ohotska havets kust.

Stans (ty. *Stanze*), verktyg för klippning av hål och utstansning av arbetsstycken ur plåt- och metallremsor. Plåten placeras på en dyna, försedd med hål, som vidga sig koniskt och äro av S:s form, ehuru något större. S. pressas medelst slag l. tryck genom plåten, och den utstansade biten nedfaller genom hålet i dynan. S. göras av stål (kolhalt 0,70—1,20 %; för starkt ansträngda verktyg användes specialstål) samt härdas och anlöpas. — S. insättas i stansmaskiner, i vilka klippningskraften erhålles genom excenter och vevstake, pendelhävstänger l. skruvutväxling. De äro försedda med mataranordningar, ss. slider och revolverbord. Flera olika arbetsoperationer kunna successivt utföras i samma maskin, som i sådant fall ha de olika verktygen fastsatta på samma rörliga slid (seriestansar). — Stansning användes bl. a. för klippning av nithål i plåt, tillverkning av ämnen för mynt och pressade föremål (patronhylsor, knivar, kokkärl o. s. v.), ankarbleck till elektriska maskiner m. m.

Stanz, stans, (ital. *stanza*, eg. bostad, rum), urspr. beteckning för strof i allm.; numera huvudsakl. om ottave rime (se d. o.) och den ur denna utvecklade Spenserstanzen. — Stanzerna, se Vatikanen.

Stapel (etym. besläktat med *stav*). 1. Vaxstapel, se Ljus sp. 665. — 2. Klockstapel, se d. o. — 3. Se Galvaniskt element sp. 1033. — 4. Se Termostapel. — 5. Hög, bestående av olika lager l. skikt; förråd, nederlag av varor; även nederlagsort för vissa varor (jfr Stapelpolitik). — 6. *Skeppsb.* Den naturliga l. med konst åstadkomna sluttning, på vilken ett fartyg bygges. S. bygges ofta av betong. Den under vatten befintliga delen av S., på vilken fartyget glider vid avlöpningen, kallas sjöbädd.

Stapelartikel, vara, vilken föres som specialitet av en viss firma l. är huvudartikeln för handeln å en viss ort och därför upplägges i större förråd.

Stapelavlöpning, sjösättning av ett färdigbyggt skrov. Maskiner, rigg, utrustning o. d. ombordtagas efter S.

Stapelgarn, se Konstsilke.

Stape'lia, växtsläkte (fam. *Asclepiada'ceae*), hemmahörande i Syd-Afrika. Hithörande arter ha ofta stora, egendomligt färgade,

sjöstjärnelika blommor med aslukt (asblommor). Flertalet äro kaktuslika suckulenter. Några odlas i växthus.

Stapelpolitik, en form av handelspolitik, åsyftande att koncentrera företrädesvis transitohandeln till en viss punkt ss. stapel för utbytet. S. har spelat stor roll i äldre tider. Kontinentens fria städer tävlade särskilt under medeltiden med alla medel om att var för sig vinna ställningen som stapelplats mellan olika handelsområden. I nya tidens merkantilistiska statspolitik upptogs S. främst i den formen, att av de olika städerna inom ett land några få upphöjdes till stapelplatser för utrikeshandeln, varigenom regleringen av denna underlättades. I Sverige bestod sålunda till mitten av 1800-t. den skillnaden mellan stapelstäder (i allm. vid kusten l. segelbar farled) och uppstäder (belägna inne i landet), att endast de förra idkade utrikeshandel, medan numera endast gäller, att in- och utförsel till sjöss i regel skall ske över stapelstäder. Före 1765 var dessutom Sthlm stapel för städerna vid Bottniska viken (se Bottniska handelstvånget).

Sta'pes, lat., stigbygeln (se Hörselorgan sp. 1216).

Starar, *Stu'rnidae*, en fam. Tättingar med rak l. föga böjd, kraftig näbb, långa, spetsiga vingar och tämligen kort stjärt. Gamla världen. S. leva av insekter, maskar, frön m. m. Häcka i ihåliga träd. Vanliga S., *Stu'rnus vulga'ris*, är i vårdräkt glänsande svart med iriserande färgskiftningar spec. hos hanen, vintertid svart med ljusa fläckar. Allmän i s. och mell. Sverige, sparsammare norrut. Ägg

Vanlig stare. Längd 22—25 cm.

4—7, ljust blågröna. Flyttfågel. Fridlyst. — Maskhackaren, *Bu'phaga africa'na*, håller till på större hovdjur, ss. nötkreatur, noshörningar, elefanter, vilkas hud den befriar från insekter, larver o. a. parasiter, och varnar genom sin oro vid annalkande fara sina värdar. Afrika.

Starbo bruksägares a. b., Sthlm, grundat 1916, äger Starbo bruk med masugn, kalkbrott och såg i Norrbärke skn, Kopparb. l. samt Schisshyttan (se d. o.).

Starbuck [sta'bək], Edwin Diller, f. 1866, amerikansk psykolog, prof. vid Iowas statsuniversitet 1906. I sitt huvudarbete *The psychology of religion* (1899) behandlar han de religiösa företeelserna med empirisk metod och med statistikens hjälpmedel vid särskiljandet av religiositetens olika typer. Betydelsefull är hans på ett omfångsrikt material byggda framställning av ungdomsomvändelsernas psykologi.

Starby, socken i Kristianst. l., jämte Höja pastorat i Lunds stift. 475 inv.

Starbäck. 1. Karl Georg S., f. 1828, d. 1885, historisk författare, lektor i Norrköping 1864—75, skrev förutom avhandlingar och skolböcker en populär svensk historia, *Berättelser ur svenska*

Johannes Stark.

historien (11 dlr, 1860—72; fortsatt av P. O. Bäckström) samt historiska romaner. — 2. Karl S., f. 1863, den föreg:s son, botanist, politiker, lektor i Gävle 1902. Led. av A. K. 1902—14 ss. liberal och 1921—24 ss. konservativ, telegraffullmäktig 1907—19. Har ivrigt verkat för naturskydd (se d. o.), hembygdsvård och stärkt försvar.

v. **Sta'rhemberg** [-bärʒ], Ernst Rüdiger, f. 1638, d. 1701, greve, österrikisk fältherre, var ss. kommendant i Wien stadens rådige försvarare mot turkarna vid belägringen 1683.

Stark, Johannes, f. 1874, tysk fysiker, prof. vid Aachens tekniska högskola 1909, i Greifswald 1917, i Würzburg 1920—1922, har utfört talrika undersökningar om urladdningsfenomen i gaser och spektroskopi, upptäckt den efter S. uppkallade Starkeffekten och påvisat Dopplereffekt hos kanalstrålar. S. fick Nobelpriset i fysik för 1919.

Sta'rkad (fisl. *Starkaðr*), felaktigt Starkodder, ryktbar fornnordisk sagohjälte. S. stod under Odins hägn och tilldömdes av honom vid ett asating ett bragdrikt liv, men för varje Odins förutsägelse tillade Tor något ont: han skulle t. ex. leva i tre mansåldrar men utföra tre nidingsdåd. Av de många dikter, vari S:s bragder under forntiden besjöngos, ansågos flera, bl. a. den om hans deltagande i Bråvalla slag, vara hans egna kväden.

Starkeffekt, uppdelningen av en spektrallinje i flera närliggande, olika polariserade komponenter, då det strålande ämnet befinner sig i ett starkt elektriskt fält. S. förklaras enl. kvantteorin med att flera olika elektronbanor, som utan elektriskt fält ha samma energi och alltså ge upphov till sammanfallande spektrallinjer, i ett elektriskt fält få olika energi. S. är av stor betydelse för kännedomen om atomernas byggnad och upptäcktes 1913 av J. Stark på kanalstrålars spektra.

Sta'rkenburg [-borʒ], se Hessen 2.

Starkodder, se Starkad.

Starkström, elektrisk ström, som avser belysning, drivkraft l. dylika mera effektförbrukande ändamål. Svagström benämnes sådan ström, som avger obetydlig effekt. Sådana strömmar förekomma t. ex. i telefon-, telegraf- och ringledningsanläggningar. Högspända svagströmmar uppträda i induktorier m. m. Bestämmelser ang. gruppering av strömmar med hänsyn till styrkan (ampèretalet) saknas. Bestämmelser, avseende skyddsåtgärder mot livsfara l. eldsvåda, finnas blott för starkströmsanläggningar, vilkas spänning överstiger 40 volt. Sådana anläggningar få endast utföras l. ändras av installatör, som därtill enl. vissa grunder bemyndigats av Kom-

merskollegium. — Jfr Låg- och högspänning. — Ehuru starkströmstekniken i princip ej skiljer sig från svagströmstekniken, finnas dock vissa allmänna tekniska olikheter. Den förra är mestadels icke så komplicerad som den senare, och fel äro oftast lättare att lokalisera. Å andra sidan äro noggrannare arbete och omsorgsfullare valt material med tanke på hållfasthet, säkerhet och ekonomi, särskilt vad beträffar högspänningsanläggningar, erforderliga; en mångfald normer och bestämmelser härför äro fastställda.

Starling [sta'ling], Ernest, f. 1866, d. 1927, engelsk fysiolog, prof. i fysiologi i London (University College) 1899. Har jämte W. Bayliss påvisat förekomsten i tarmslemhinnan av ett ämne, sekretin, som framkallar avsöndring av bukspott, samt utfört viktiga arbeten över tarmrörelserna, hjärtats arbete, lymfströmmen och urinavsöndringen.

Sta'rosta (ry., av *stary*, gammal), byföreståndare i rysk mir.

Starr. T. v. Nålstarr (Carex dioica). — T. h. Knagglestarr (Carex flava).

Starr. T. v. Piggstarr (Carex contigua). — T. h. Vasstarr (Carex gracilis).

Starovje'rtser (ry. *starovjertsi*), se Raskolniker.

Starr. *Bot.* Halvgräs av släktet *Ca'rex* (fam. *Cypera'ceae*), varav över 800 arter äro kända, de flesta i kalla och tempererade klimat. Blommorna äro enkönade, starkt reducerade, samlade i ax. Frukten är en nöt, omsluten av en flaskformig behållare (fruktgömme). Ett 90-tal arter finnas i Sverige. Några av dessa ha blommorna i blott ett enda, enkelt ax, ss. *Carex dioi'ca*, nålstarr, på torvmossar o. d. Andra ha ett ax, sammansatt av flera smärre, ss. *Carex arena'ria*, sandstarr, med krypande rotstock, rätt allmän på sandiga havsstränder, *Carex conti'gua*, piggstarr, på gräsmark, m. fl. Hos ännu andra arter äro axen flera med han- och honblommorna i skilda ax, hanaxen vanl. överst, ss. *Carex vesica'ria*, blåsstarr, storväxt och bredbladig, vid stränder o. d., *Carex fla'va*, knagglestarr, på fuktig gräsmark, *Carex gra'cilis*, vassstarr, mycket storväxt, i vatten, *Carex caespito'sa*, tuvstarr, vilken bildar höga tuvor på fuktig gräsmark, m. fl. Många starr-

arter äro viktiga beståndsdelar i kärrartade växtsamhällen (starrkärr, mossar) och kunna vara torvbildande. De äro av betydelse som bete på fuktig mark, spec. i Norrland. Lapparna använda flera arter till inlägg i skodon (l a p p- l. s k o g r ä s). — *Med.* Se ö g o n s j u k d o m a r.

Starrkärr, socken i Älvsb. l., jämte Kilanda och Nödinge pastorat i Göteborgs stift. 3,395 inv.

Start (eng., eg. rusa i väg), igångsättning, början (av en tävling, affär, resa o. d.). — *Sportv.* Igångsättningen vid en hastighetstävling. Man skiljer mellan gemensam och enskild S., vilken senare form dock blott användes, därest gemensam S. skulle vålla bestämda olägenheter i tävlingshänseende. Startledaren benämnes s t a′r t e r. S. sker genom fällande av en flagga, avlossande av ett skott e. d. Vid kapplöpningar till häst användes även s t a r t m a s k i n, ett över startlinjen spänt band, som i startögonblicket ryckes upp i luften. — Verb: s t a′r t a.

Startmoment, det vridande moment, en kraftmaskin kan åstadkomma vid igångsättningen. Vissa maskiner (förbränningsmotorer, elektriska synkronmotorer) sakna S. och måste därför startas med hjälpmotor l. på annat sätt. Stort S. är av vikt, då stora massor hastigt skola sättas i rörelse; därför äro seriemotorer, som ha högt S., lämpliga bl. a. å elektriska lokomotiv.

Stas (av lat. *sta're,* stå), blodstockning.

Stas [stass], J e a n S e r v a i s, f. 1813, d. 1891, belgisk kemist, prof. vid militärskolan i Bryssel, bestämde atomvikter av olika grundämnen och var sin tids främsta analytiker. Även inom organiska kemin utförde S. viktiga bestämningar.

Stassfurt [sjta′sfort], stad i prov. Sachsen, Preussen, 30 km. s. om Magdeburg, vid en biflod till Saale. Betydande kemikalieindustri (jfr K a l i s a l t e r). 16,000 inv.

Stat, udde på halvön S t a t l a n d i Sogn og Fjordane fylke, Norge.

Stat (lat. *sta′tus*), eg. ställning, tillstånd; därav bl. a. finansiell ställning l. överslagsberäkning av sådan (jfr S t a t s r e g l e r i n g), naturaavlöning (se S t a t a r e), avlöningsordning, ”lönestat”, för befattningshavare inom ett verk, en kår etc. (”officer på S.”; jfr R e s e r v s t a t e r, ö v e r g å n g s s t a t, ö v e r s t a t), hög ställning l. uppträdande, som tillkommer sådan (”föra stor S.”), ämbetsmannakår (”landsstaten”), rike (eg. det rättsliga tillståndet; det fullt utbildade, mänskliga samhället). — S. i denna senare och viktigaste betydelse innebär det till ett visst område och en l. flera befolkningsgrupper begränsade samhälle, varest en gemensam styrelse, s t a t s m a k t (se d. o.), genom sina organ gör sig obetingat gällande. Denna styrelses närmare utformning kan skifta på mångfaldiga sätt och är grundläggande för s t a t s f o r m e n (se d. o. och S t a t s f ö r f a t t n i n g). Statsmaktens överhöghet inåt behöver ej innebära obegränsad självständighet utåt i förhållande till andra stater. En utåt fullt självständig S. benämnes suverän, men suveräniteten (se d. o.) kan vara på olika sätt begränsad, t. ex. genom union med andra stater, l. helt saknas (ss. förhållandet var med Finland under samhörigheten med

Ryssland), utan att statskaraktären förloras. S. kan uppkomma genom det primitiva samhällets utveckling till S., genom krigisk erövring l. genom rättslig reglering (t. ex. flera av de i samband med världskriget bildade staterna). Se vid. Statsteori. — S:s förhållande till andra stater regleras av den visserl. ännu ofullständiga internationella rätten (se Folkrätt), varjämte fördrag och förbindelser av olika slag kunna knyta S. till S. Därest dessa nå en högre grad av styrka, kan en förbundsstat uppstå (se Förbund).

Statare, statdräng, fast anställd jordbruksarbetare, vars avlöning delvis utgår i form av stat (d. v. s. viss mängd av de viktigaste livsmedlen och förr vanl. även av vissa klädespersedlar). S. utgöra flertalet av de fasta arbetarna vid herrgårdsjordbruk. Stattorpare kallas sådana, som ha ett mindre torp och därjämte stat.

Staten, det är jag, se L'état c'est moi.

Staten Island [stæ'ttn a'jlənd], mindre ö i Hudsons mynningsvik (se New York sp. 792).

Statens affärsdrivande verk, gemensam benämning på Järnvägs-, Generalpost-, Telegraf-, Vattenfalls- och Domänstyrelserna. På grund av den affärsmässiga arten av dessa verks förvaltning intaga de en särställning inom statsförvaltningen och äro i fråga om utgifter m. m. icke i samma utsträckning som andra beroende av riksdagens beslut.

Statens allmänna läroverk, se Rikets allmänna läroverk.

Statens arbetslöshetskommission, en av K. M:t 10 aug. 1914 tillsatt kommission, närmast lydande under socialdepartementet och med uppgift att i samråd med Socialstyrelsen föreslå åtgärder till motverkande och mildrande av den arbetslöshet på industrins område, som världskriget antogs skola medföra. Från att till en början ha haft den mera provisoriska karaktären av kristidskommission (se d. o.) har S. på grund av arbetslöshetens fortbestånd småningom blivit ett ämbetsverk med självständig befogenhet, vars avveckling måst helt ställas på framtiden. S:s verksamhet har gått ut på anordnande av offentliga nödhjälpsarbeten (se d. o.), understödjande av kommunala arbetsföretag, tilldelande av arbetslöshetsunderstöd och hyreshjälp, anordnande av yrkeskurser för arbetslösa o. s. v. Särskilt under den efter fredsslutet följande kristiden erhöll S:s verksamhet en utomordentlig omfattning. I jan. 1922 voro sålunda 163,000 arbetslösa registrerade inom omkr. 800 kommuner, 32,000 personer anställda vid statliga nödhjälpsarbeten och 65,400 personer i åtnjutande av kontant arbetslöshetsunderstöd. — Som en huvudgrundsats för S:s verksamhet har gällt, att arbetslöshetshjälp lämnats endast till oförvållat arbetslösa, som hos organ för offentlig arbetsförmedling sökt men ej erhållit arbete, samt att det belopp, som tillkommit den arbetslöse i form av understöd l. lön för utfört nödhjälpsarbete, måste ha understigit arbetslönen på öppna marknaden i orten. Tillträde till statens nödhjälpsarbeten har begränsats dels genom att arbetslösa inom vissa yrken (särskilt säsongyrkena) utestängts, dels genom gällande s. k. konfliktdirektiv, vilka åsyfta att giva uttryck åt den

statliga hjälpverksamhetens neutralitet vid arbetskonflikter på den öppna marknaden. Frågan om dessa direktivs rätta tolkning föranledde 1926 regeringskris (se Stripafrågan). Den våren 1923 begynta avvecklingen av S. måste på grund av arbetslöshetens fortbestånd avbrytas. Kommissionens verksamhet har sedan dess ånyo ökat i omfattning. Från 1924 räknat har densamma kulminerat i jan. 1927 med 27,400 anmälda hjälpsökande arbetslösa. Antalet enbart av S. hjälpta utgjorde då 5,146 personer. Den statliga arbetslöshetshjälpen har under verksamhetens senaste skede så gott som fullständigt utgått i form av beredande av anställning vid nödhjälpsarbeten. Så har efter hand blivit fallet även med de kommunala åtgärderna. — Av de cirka 250 mill. kr., som kostnaderna för arbetslöshetens bekämpande beräknats ha dragit för stat, landsting och kommuner under perioden 1914—26, ha cirka 170 mill. kr. förbrukats genom S. — Kommissionens ledamöter voro från början åtta, men antalet är fr. o. m. 1 juni 1926 reducerat till tre förutom ordf. Det löpande arbetet handhas av ett antal chefstjänstemän med biträde av teknisk, intendentur-, kameral- och kanslipersonal. Antalet befattningshavare (medräknat ledningspersonalen vid nödhjälpsarbetena) uppgick vintern 1926—27 till 128 personer. (Jfr Arbetslöshet.)

Statens bakteriologiska laboratorium, Sthlm, står under Medicinalstyrelsens överinseende och bereder immunsera och vaccin samt utför på Medicinalstyrelsens uppdrag bakteriologiska prov och arbeten.

Statens biografbyrå, se Censur.

Statens bostadslånefond, fond på över 40 mill. kr., ur vilken lån för bostadsbyggen kunna erhållas. Fonden förvaltas av Statens byggnadsbyrå.

Statens bostadsnämnd, 1923 inrättad nämnd med uppdrag att handlägga frågor ang. bostadsförmåner åt befattningshavare i statsförvaltningen. Har övertagit de funktioner, som tidigare tillkommo kommunikationsverkens, allmänna civilförvaltningens och försvarsverkets bostadsnämnder.

Statens bränslekommission, se Kristidskommissioner sp. 1366.

Statens byggnadsbyrå, under socialdepartementet sorterande institution, med uppgift att fördela och kontrollera användningen av subventions- och lånemedel ur statens bostadslånefond.

Statens centrala frökontrollanstalt, vid Bergshamra utanför Sthlm (postadress Stocksund), öppnad 1925, utövar genom laboratorieanalyser och odlingsförsök kontroll över utsädesvarors beskaffenhet samt bedriver därmed sammanhängande vetenskaplig forskning. Lokala statsunderstödda frökontrollanstalter, f. n. 8 st., utföra blott laboratorieanalyser och plombering av utsäde.

Statens egnahemsinspektör, tjänsteman i jordbruksdepartementet, som förestår departementets egnahemsbyrå, förbereder egnahemsärenden samt inspekterar och övervakar förmedlarnas av egnahemslån verksamhet. Jfr Egnahem sp. 741.

Statens farmaceutiska laboratorium, Sthlm, står under Medicinalstyrelsens överinseende och utövar viss kontroll över åtlydna-

den av apoteksvarustadgan och biträder Medicinalstyrelsen med farmaceutiska undersökningar och utlåtanden.

Statens fattigvårdsinspektör, se Fattigvård sp. 1448.

Statens historiska museum, Sthlm, Sveriges centralmuseum för förhistoriska och medeltida kulturföremål. S. leder sitt ursprung från Antikvitetskollegiets samlingar (se Fornminnesvård). Sedan 1786 står det under vård av Vitt. hist. o. ant. akad. och är sedan 1866 inrymt i Nationalmuseums bottenvåning. — Huvuddelen av samlingarna äro uppdelade på en forntids- och en medeltidsavdelning. Den förra, *förhistoriska fornsakssamlingen,* har en särskilt omfattande järnåldersavdelning. I fråga om guldfynd från brons- och järnåldern är S. ett av de rikaste museerna i Europa. *Medeltidssamlingen* omfattar främst kyrkliga konstföremål och är särskilt rik på träskulptur, i synnerhet altarskåp. övriga avdelningar äro: *samlingarna från nyare tid* (jämte profana medeltidsföremål tillfälligt uppordnade i gamla länscellfängelsets lokaler å östermalm), *myntkabinettet* (se d. o.), *antikvariskt-topografiska arkivet* (en samling uppgifter om fasta och lösa fornminnen, kyrkor m. m. samt planscher och fotografier m. m.), *antikvarisk-numismatiska biblioteket* (arkeologisk, numismatisk, historisk och topografisk litteratur m. m.). Till S. har från 1926 anslutits J. G. Anderssons stora *östasiatiska samlingar,* tillfälligt inrymda i Handelshögskolans byggnad vid Sveavägen, och s. å. inrättades vid S. för Andersson en personlig professur i östasiatisk arkeologi. — Chef för S. är riksantikvarien (se d. o.). Vården av samlingarna handhas närmast av 4 antikvarier ss. avdelningsföreståndare samt amanuenser.

Statens hästavelsfond har i väsentlig grad tillkommit genom stadgad avsättning av viss procent av försäljningssumman vid export av hästar under världskriget. K. M:t äger att av avkastningen, sedan minst $^{1}/_{10}$ lagts till kapitalet, efter Stuteriöverstyrelsens hörande disponera så stor del till hästavelns befrämjande, som riksdagen för varje år anvisar. Ur fonden kunna även till hushållningssällskap utlämnas räntefria lån på 5 års amorteringstid för inköp genom sällskapets bemedling av avelshingstar av nordsvensk l. Gudbrandsdalsras.

Statens industrikommission, se Kristidskommissioner.

Statens institut för rasbiologi, se Rasbiologi.

Statens järnvägar, se Järnväg sp. 341 ff.

Statens krigsberedskapskommission, en dec. 1915—aug. 1918 fungerande kommission (jfr Kristidskommissioner) med uppgift att utreda frågor ang. rikets ekonomiska krigsberedskap och på grundval därav föreslå åtgärder.

Statens krigsförsäkringskommission, en 1914—19 verksam kommission (jfr Kristidskommissioner), som skulle handha försäkring av fartyg och last mot krigsrisk. Genom avtal med vissa svenska olycksfallsförsäkringsbolag skedde genom S. även försäkring av befälhavare och manskap å krigsfartyg, vilken försäkringsverksamhet sedermera övertogs av S. själv.

Statens krigsmaterielkommission, tillsatt 1915 för att organisera och leda samarbetet mellan militära förvaltningsmyndigheter och industrien för att förbereda och möjliggöra dennas utnyttjande för militära ändamål vid krigstillfälle. S. upplöstes 1922 efter att ha avgivit förslag till fortsatt ordnande av krigsindustrifrågan.

Statens livsmedelskommission, se Kristidskommissioner.

Statens meteorologisk-hydrografiska anstalt, 1919 genom sammanslagning av Statens meteorologiska centralanstalt och Hydrografiska byrån bildat ämbetsverk, till vilket 1922 även fördes en del av den då upplösta Nautisk-meteorologiska byråns uppgifter. Dess uppgift är att enl. vetenskapens fordringar och med särskild hänsyn till näringslivets behov inhämta kännedom om Sveriges meteorologi (innefattande även väderleksförutsägelser; jfr Väderlekstjänst) och färskvattens hydrografi. S. står under överinseende av en styrelse, bestående av cheferna för Vattenfallsstyrelsen, Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen, Lantbruksstyrelsen, Sveriges geologiska undersökning och S:s egen chef ss. självskrivna led., en av Vet.-akad. och en av Svenska hydrografisk-biologiska kommissionen utsedd led. samt två av K. M:t utsedda led. Från S. utges *Årsbok* (från 1919) och vetenskapliga *Meddelanden* (från 1920) samt *Förteckning över Sveriges vattenfall* (från 1913). Chef är en överdirektör, vardera av S:s båda byråer förestås av en byrådirektör. Tjänstemännen äro statsmeteorologer och statshydrografer.

Statens Museum for Kunst, vanl. kallat Kunstmuseet, i Köpenhamn, inrymt i en 1888—95 av J. V. Dahlerup uppförd byggnad, omfattar danska statens konstsamlingar. S. är uppdelat på tre avdelningar, en för måleri och skulptur, en kopparsticksamling och en avgjutningssamling. Samlingarnas tyngdpunkt ligger på målningssamlingen, som främst omfattar dansk konst men även äldre utländsk, främst nederländsk 1600-talskonst (bl. a. goda verk av Rembrandt). Avgjutningssamlingen, till vilken initiativet togs av Julius Lange, är Nordens fullständigaste och är avsedd att ge en översikt av bildhuggarkonstens historia. S. omges av en parkanläggning med talrika originalskulpturer.

Statens normalskola för flickor, se Högre flickskolor.

Statens offentliga utredningar, gemensam benämning på kommitté- och sakkunnigutredningar (betänkanden). Tryckningen av betänkanden ombesörjdes tidigare av vederbörande kommitté (sakkunniga) men har sedan 1922 centraliserats. En särskild tjänsteman, statens tryckerisakkunnige, biträder härmed. Utredningarna ha samma format men olikfärgade omslag (särskild färg fastställd för varje departement).

Statens pensionsanstalt, i verksamhet fr. o. m. 1920, t. o. m. 1926 under namnet Statens anstalt för pensionering av folkskollärare m. fl., har eg. uppstått genom en sammanslagning av Folkskollärarnas pensionsinrättning och Småskollärares m. fl. ålderdomsunderstödsanstalt. Allt flera tjänstemannagrupper ha erhållit pensionsrätt i S., ss. utom kommunalt anställda lärarkårer även läkare,

veterinärer, sjuksköterskor och barnmorskor, hos hushållningssällskapen anställd personal, befattningshavare vid polisväsendet. I S. har fr. o. m. 1927 uppgått Elementarlärarnas nya änke- och pupillkassa.

Statens presskommission, en 1916—19 verksam kommission med uppgift att förmedla förbindelsen mellan de olika kristidskommissionerna å ena sidan och pressen å den andra. S:s organ var Statskommissionernas pressbyrå.

Statens provningsanstalt, under handelsdepartementet lydande anstalt i Sthlm, med uppgift att för allmän l. enskild räkning samt i vetenskapligt syfte utföra materialprovning (se d. o.). S., som står under ledning av en styrelse, bestående av 5 av K. M:t för 4 år förordnade ledamöter samt anstaltens överdirektör och chef, omfattar 5 tekniska avdelningar: mekaniska, byggnadstekniska, elektriskt-fysikaliska, bergskemiska och kemiskt-tekniska. S. inrättades 1920 och övertog då den verksamhet, som sedan 1896 utövats av Tekniska högskolans materialprovningsanstalt.

Statens reproduktionsanstalt, under Lantmäteristyrelsens överinseende stående anstalt i Sthlm, som åt myndigheter och enskilda utför reproduktion och tryck av kartor och ritningar m. m. samt bedriver i samband därmed stående förlagsverksamhet.

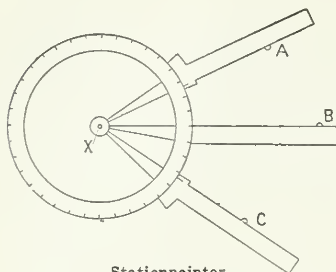
Statens rättskemiska laboratorium, Sthlm, står under Medicinalstyrelsens överinseende och utför de rättskemiska (se Rättskemi) undersökningar, som av Medicinalstyrelsen påfordras. Dess föreståndare kallas rättskemist.

Statens skogsförsöksanstalt, invid Sthlm förlagd institution för skogsvetenskapliga undersökningar, stiftad 1902 under namn av Forstliga försöksanstalten, erhöll sitt nuv. namn 1905. S. har med Skogshögskolan gemensam styrelse, i vilken Domänstyrelsens chef är självskriven led. Utom en extra avdelning för vissa föryngringsförsök i Norrland består S. av *skogsavdelningen,* som bedriver studier över skogarnas produktion under olika förhållanden; *naturvetenskapliga avdelningen,* som studerar skogsproblem av biologisk, fysikalisk, kemisk och geologisk natur, ss. jordmånens beskaffenhet, humustäckets omvandlingar, markflorans och markbakteriernas betydelse för försumpningsfenomenet, mineralämnenas, vattnets, syrets, kolsyrans och ljusets betydelse för skogens tillväxt etc.; *skogsentomologiska avdelningen,* som studerar skogens skadeinsekter inom landet. Anstalten har över hela Sverige försöksytor (625 st. 1922) samt 4 försöksparker: *Siljansfors* i Dalarna med c:a 1,400 har skogsmark, *Kulbäcksliden* och *Svartberget* i Västerbotten, vardera med 900 har, samt *Tönnersjöheden* i Halland med c:a 1,000 har.

Statens skogsmedel, statsverkets och domänfondens inkomster från kronans skogar. 1924 utgjorde S. 31,3 mill. kr. och domänfondens utgifter 24,6 mill. (överskottet alltså 6,7 mill.).

Statens tryckerisakkunnige, se Statens offentliga utredningar.

Statens veterinärbakteriologiska anstalt, Sthlm, står under Medicinalstyrelsens överinseende och tillhandagår veterinärförvaltningen med nödiga vetenskapliga undersökningar m. m.

Stationpointer.

State'r (grek., eg. våg), forngrekiskt namn på en viss kvantitet ädel metall, senare ett mynt (se d. o. sp. 425 f.).

State'ra, se S t a t i s t.

Statesman's Year-book, The S. [dhə ste'jtməns ji'əbokk] (eng., statsmannens årsbok), årligen sedan 1864 i London utkommande statshandbok med översikter över och statistiska uppgifter om politiska, sociala, ekonomiska förhållanden m. m. i alla länder.

Stati'k (grek. *statike'*, läran om vägning), den del av mekaniken, som handlar om kroppars jämvikt under påverkan av krafter. Läran om vätskors och gasers jämvikt benämnes h y' d r o - och a' ë r o s t a t i k. — Vetenskaplig S. känner man först från grekerna. Deras främsta namn är Arkimedes. I senare tid har hydro- och aërostatiken främjats bl. a. av Stevin och Pascal. Den för S. grundläggande satsen om virtuella hastigheter uttalades av Galilei.

Statio'n (lat. *sta'tio,* av *sta're,* stå), rastställe, hållplats; plats för regelbundna uppehåll av järnvägståg (se B a n g å r d), båtar etc.; stadigvarande uppehållsort (t. ex. för en flotta); även benämning på mindre postanstalter, lokaler för expediering av telegram och telefonsamtal, lokaler för polisavdelningar, fasta anstalter för vetenskapliga observationer etc.; i katolska länder benämning på platser med upprest kors l. bild ur Kristi lidandes historia, där troende katoliker förrätta sin bön. — S t a t i o n e' r a, förlägga.

Stationpointer [ste'jsjən-på'jntə], v i n k e l a v s ä t t a r e, navigerings- och sjömätningsinstrument för mekanisk lösning av P o t h e n o t s p r o b l e m (se d. o.). S. består av en cirkulär ring med ett fast och två rörliga radiella ben. Ringen är med det fasta benet som nollpunkt graderad åt bägge sidor. I ringens centrum är ett punkteringsstift anbragt. — Befinner sig ett fartyg i punkten X och har sikt mot landpunkterna A, B och C, markerade i sjökortet, avsättas de mätta vinklarna AXB och BXC på S., vilken inpassas på kortet så, att det fasta benet går genom B och de två andra genom A och C resp. Punkteringsstiftet tryckes ned, och fartygsorten är därmed markerad. Jfr S j ö m ä t n i n g.

Stationsblockering, se B l o c k i n r ä t t n i n g.

Stationsinspektor, föreståndare för större järnvägsstation.

Stationskrigsrätt, se K r i g s d o m s t o l a r.

Stationsmästare. 1. Föreståndare för mindre järnvägsstation. — 2. Tjänsteman vid statens vattenfallsverk. S. ansvarar för driften vid kraftverks understationer och transformatorstationer.

Stationsspänning, se N ä t s p ä n n i n g.

Stationä'r (fr. *stationnaire*), bofast; varaktig; stillastående. — S. är ett strömningstillstånd (vid materie-, värme-, elektrisk l. annan strömning), där hastigheten i varje punkt är konstant. —

S. banor, se Kvantteori sp. 1527.

Sta'tisk, som avser statik; som avser l. befinner sig i jämvikt.

Statiska organ, jämviktsorgan, sinnesorgan, med vilkas tillhjälp organismen kan hålla balansen, resp. bestämma sitt läge i förhållande till tyngdkraftens riktning. Hos ryggradsdjur äro S. nära förbundna med hörselorganen (se d. o. sp. 1217), varför S. förr tillskrevos hörselfunktion. S. bildas vanl. ss. instjälpningar av huden i form av öppna l. slutna blåsor, statocy'ster, innehållande en—flera otoli'ter, statoli'ter l. ”hörselstenar”, som vila på hårlika utskott från sinnesceller i blåsväggen. Stundom förekomma sinnescellerna endast fläckvis i S:s vägg, bildande begränsade *ma'culae sta'ticae* (l. *acu'sticae*). Statoliterna utöva ett efter kroppens läge olikartat tryck på sinnescellerna. S. i form av gropar l. öppna blåsor finnas hos många medusor i klockkanten och hos vissa kräftdjur, ss. tiofotingar (i främsta antennparets bas). S. i form av slutna, vätskefyllda blåsor finnas t. ex. hos vissa medusor, maskar, blötdjur och tvåvingar. Som S. fungera även förkrympta tentakler hos skivmaneter och ev. även de till ”svängkolvar” reducerade bakre vingarna hos tvåvingar. Alla ryggradsdjur ha S.; de utgöra en del av örats hinnlabyrint och bestå vanl. av två hinnsäckar, *sa'cculus* och *utri'culus,* med maculae acusticae och statoliter samt i regel tre båggångar, som utgå från utriculus. Benfiskarnas statoliter kunna liksom fiskfjällen användas vid åldersbestämningar (jfr Fiskar). Hos däggdjur och människan består hinnlabyrinten (se Hörselorgan) av snäckan, utriculus och sacculus samt av tre båggångar l. halvcirkelformiga kanaler, vilka mynna i utriculus. Båggångarna ligga i tre, mot varandra vinkelräta plan. I utriculus, sacculus och de närmast dessa belägna vidgade delarna av båggångarna, *ampu'llerna,* inmynna förgreningar av VIII:e hjärnnerven, utbredande sig i upphöjningar, *cri'stae* (sing. *cri'sta*), l. fläckar, *ma'culae* (sing. *ma'cula*). Över dessa fläckar finnas otoliter. Liksom övriga delar av hinnlabyrinten äro båggångar och blåsor fyllda av lymfa. — *Fysiol.* I båggångarna utlösas de reflexer och förnimmelser, som uppträda under och efter vridning (retning genom vinkelacceleration). Härvid uppstår en tryckvåg i lymfan, varigenom nervändarna i motsvarande crista retas. Genom otoliterna i utriculus och sacculus utlösas däremot lägereflexer, som bestå, så länge läget i fråga bibehålles. För varje otolit finnes ett läge, där retningen är maximal, och ett, där den är minimal. Dessa båda motsvara de fall, där otolitorganet är horisontellt och otoliten hänger på, resp. trycker på macula.

Statiskt obestämt är ett system (t. ex. byggnadskonstruktion), om antalet av de krafter, som skola beräknas, är större än antalet ekvationer, som man finner under förutsättning, att de ingående kropparna äro stela. Äro antalen lika, blir systemet statiskt bestämt. Ex.: bord på fyra ben; vore bordet och golvet absolut stela, skulle redan den minsta ändring av ett av benens längd fullständigt ändra fördelningen av bordets vikt på benen.

Stati'st (av lat. *sta're,* stå),

skådespelare, som blott har en stum roll att utföra (s t a t e' r a).

Statisti'k (av lat. *sta'tus*, ställning, stat), dels en självständig vetenskap om samhällslivets företeelser i deras kvantitativa yttringar, dels en allmän teori för massföreteelser. Urspr. förstods med S. detsamma som statsbeskrivning, med "befolkningen, de politiska förhållandena och produktionen samt andra företeelser i staten" ss. forskningsobjekt (enl. den s. k. Göttingenskolan). Sedermera har S. ss. samhällsvetenskap från mitten av 1700-t. (definitivt först från omkr. 1850) inskränkts till att avse en på massobservationer grundad, siffermässig kunskap om de samhälleliga företeelsernas mått. Å andra sidan ha de därvid utbildade undersökningsmetoderna i stor utsträckning tillämpats även inom många andra vetenskaper (tidigast antropologin och meteorologin) än de samhälleliga. I fråga om samhällslivet är S. det nära nog enda medlet till exakt l. tillnärmelsevis exakt kunskap, under det dess metod inom övriga vetenskaper är sidoordnad med många andra. — Den *teoretiska* S. omfattar allmänna principer för materialets insamlande och siffermässiga bearbetning. Såvitt möjligt söker S. med ledning av sannolikhetskalkylen uppställa vissa mönsterschema, i vilka enl. erfarenheten flertalet massföreteelser kunna mer l. mindre otvunget inpassas. Härvid tillämpas särskilt de på senare tid utarbetade s. k. frekvens- och korrelationsteorierna. Den *praktiska* S. omfattar dels observationsteknikens och teoriernas tillämpning på samhällsföreteelser, dels tillhörande observationsresultatet. — Den äldsta och viktigaste grenen av S. som samhällsvetenskap är *befolkningsstatistiken* (se även d. o.). Dennas från både teoretisk och praktisk synpunkt mest studerade gren är *dödlighetsstatistiken* (se d. o.). Ur befolkningsstatistiken har utgrenat sig den s. k. *familjestatistiken*, vilken utgör en början till statistiska observationer av smärre kollektivorganismer inom samhället. — Övriga viktigare grenar av samhällsstatistiken äro *jordbruksstatistik*, *näringsstatistik* (omfattande särskilt handel, sjöfart och industri), *finansstatistik* (statens och kommunernas finanser, medborgarnas inkomst- och förmögenhetsförhållanden, bankväsendet m. m.), *socialstatistik* (se d. o.) samt *undervisningsstatistik*. — Statistiska uppgifter om befolknings- och statsfinansiella förhållanden insamlades redan under forntiden och medeltiden; härav har dock nästan intet bevarats. Befolkningsstatistiken räknas från 1600-t., då register över födelser och dödsfall började föras i London. Den vetenskapliga bearbetningen av befolkningsstatistiskt primärmaterial började med H a l l e y (omkr. 1700) och S ü s s m i l c h (1741). Under det befolkningsstatistiken sedan denna tid raskt utvecklats, till en början mest på grund av försäkringsväsendets behov, ha flertalet övriga grenar av samhällsstatistiken utbildats först på 1800-t. Den administrativa S. i modern mening började med det svenska t a b e l l v e r k e t s upprättande 1749. Den offentliga S:s nuv. centralorgan i Sverige är S t a t i s t i s k a c e n t r a l b y r å n (se d. o.). Den teoretiska S. kan, om sannolikhetskalkylen icke hän-

föres dit, räknas från Gauss' arbeten i observationsteori i början av 1800-t.; den generella tillämpningen på samhällsföreteelserna gavs av Quetelet (1835). Bland svenska statistiker märkas Wargentin, Fahlbeck och Sundbärg (befolkningsstatistik), F. T. Berg (administrativ statistik), I. Flodström, Wohlin och Åmark (ekonomisk statistik) samt Charlier och S. Wicksell (teoretisk statistik). — Av *internationella organisationer* med syfte att befordra samarbete på S:s olika områden må nämnas Internationella statistiska institutet (grundat 1885, med permanent byrå i Haag sedan 1913); Internationella lantbruksinstitutet i Rom (grundat 1905) samt den 1919 av N. F. tillsatta Internationella statistiska kommissionen, vilken insamlar för förbundets verksamhet erforderlig S. — Ett viktigt språkrör för S. är *Nordisk statistisk tidskrift* (från 1922).

Statistiska centralbyrån, ett under finansdepartementet lydande centralt ämbetsverk med uppgift att bearbeta och offentliggöra de grenar av den officiella statistiken, som icke tillhöra annat ämbetsverks handläggning, särskilt befolknings-, rätts-, jordbruks- och valstatistik, statistik över fast egendom, statens och kommunernas finanser m. m. S. står under chefskap av en överdirektör. S. är uppdelad i tre byråer, en för befolknings- och rättsstatistik, å vilken avdelning föres äktenskapsregistret, en för jordbruks- och fattigvårdsstatistik samt en för finansstatistik. Varje byrå förestås av en byråchef. Övriga tjänstemän äro aktuarier m. fl. S. utger sedan 1914 *Statistisk årsbok* (tidigare *Statistisk tidskrift*) samt *Årsbok för Sveriges kommuner* (från 1918) och *Samling av uppgifter till äktenskapsregistret* (från 1921) m. fl. — S. grundades 1858 ss. en avdelning av Statistiska tabellkommissionen, varur det utbröts 1886.

Statistiska tabellkommissionen, en under finansdepartementet lydande central myndighet med huvudsaklig uppgift att mellan de myndigheter, som offentliggöra bidrag till Sveriges officiella statistik åstadkomma nödigt samarbete. S. består av chefen för Statistiska centralbyrån ss. ordf. samt representanter för de ämbetsverk, som ha att offentliggöra bidrag till denna statistik. — S. går tillbaka på det 1749 grundade Tabellverket, som räknas ss. världens äldsta statistiska ämbetsverk. Det omorganiserades 1756 till Tabellkommissionen och 1856 till S.

Stati'v (av lat. *stati'vus*, stående), ställning, använd som stöd för instrument l. maskindelar.

Statobla'st (av grek. *stato's*, stående, och *blasto's*, grodd), se Mossdjur.

Statocy'st (av grek. *stato's*, stående, och *ky'stis*, blåsa), Statoli't (av grek. *li'tos*, sten), se Statiska organ.

Sta'tor (av lat. *sta're*, stå), se Elektriska maskiner sp. 872 f.

Statosko'p (av grek. *stato's*, stående, och *skopei'n*, se), instrument för att konstatera, om ett luftfartyg stiger, sjunker l. håller sig på konstant höjd. S. grundar sig på det förhållandet, att trycket i ett kärl, som med ett kapillärrör står i förbindelse med fria

atmosfären, i de olika fallen blir högre, resp. lägre l. lika med yttre lufttrycket. Ur tryckskillnadens storlek, uppmätt med öppen vätskemanometer, kan stig-, resp. fallhastigheten uppskattas.

Statsanslag, de poster i riksstaten, som ange storleken av de medelbelopp, riksdagen ställer till K. M:ts disposition för de olika statsändamålen. Konstitutiv för S. är således bundenheten vid en viss ändamålsbestämning. Ju längre denna går i detalj, dess mer bindes K. M:t vid användningen av statsmedlen. Ett riksdagens beslut om beviljande av ett anslag är dock icke liktydigt med beslut om en statsutgift. Vad som beslutes, är anvisandet av det medelbelopp, som möjliggör utgiften. För att denna skall bli gjord fordras medverkan från K. M:ts sida genom beslut om utanordning (se Statsreglering). Medan vid bevillningarna fråga är om varifrån medlen skola tagas, oberoende av vart de skola gå, är med anslagen förhållandet det motsatta; anslag och bevillning stå också på var sin sida av budgeten. Från varaktighetens synpunkt indelas anslagen i *ordinarie*, avseende fasta, regelbundet återkommande statsbehov, och *extra ordinarie*, avseende tillfälliga sådana. Ofta uppföres ett nyupptaget statsbehov först på extra stat för att sedan, om dess berättigande vinner fastare erkännande, överflyttas på ordinarie. Med utgångspunkt från summans fixerbarhet och förbindande kraft finnas olika slag av S.: 1) Fasta l. bestämda S. avse statsändamål, där medelbehovet är icke blott på förhand känt utan även till siffran beräkneligt och fixerat, t. ex. en ämbetsmannalön. 2) Vid förslagsanslag är det däremot väl känt, *att* ett medelbehov, som måste fyllas, föreligger men icke storleken därav, t. ex. vittnesersättningar, bidrag till vägunderhållet på landet etc. Vid sådana anslag utsättes förslagsvis en siffra, som icke är bindande utan kan överskridas, varemot uppkommande behållningar redovisas till Statskontoret och tillföras statsverkets kassafond. De stå således nästkommande budgetårs statsreglering till disposition. 3) Reservationsanslag avse ändamål, vilkas tillgodoseende kan lämpas efter omständigheter, t. ex. anslag för ökning av vissa bibliotek och vetenskapliga samlingar. anslag till befrämjande i allm. av jordbruk och lantmannanäringar etc. I dessa fall betecknar siffran en maximigräns för medeluttaget, men uppkommande besparingar reserveras till samma ändamål för användning under senare statsregleringar. M. a. o. fondering får ske under sådana anslags konti. Tidigare fanns en mellanform, benämnd förslagsanslag högst. Liksom vid reservationsanslagen var siffran här fix uppåt, men eventuella besparingar fingo icke fonderas utan skulle liksom vid förslagsanslagen ingå till kassafonden. Men 1923 skedde samtidigt med budgetårets omläggning (se Statsreglering) en förändring med avseende å besparingarna, som hädanefter från alla andra anslag än reservationsanslag ingå till kassafonden. På de fasta anslagen uppstå nämligen besparingar, t. ex. därigenom att när ett ämbete är vakant, lönen besparas och endast tjänstgöringspengarna utgå till vikarien. Över dessa besparingar förfogade K. M:t förut enl. vissa grunder fritt inom huvudtiteln, men detta

togs nu bort, och i stället höjdes de under huvudtitlarna förefintliga anslagen till extra utgifter och därjämte ställdes till K. M:ts disposition ett anslag utanför huvudtitlarna till oförutsedda utgifter. Men då sålunda den skillnad mellan fasta anslag och förslagsanslag högst, som förut markerats av den olika förfoganderätten över besparingarna, nu föll bort, fanns icke längre någon anledning att behålla benämningen förslagsanslag högst. Alla anslag, som icke uttryckligen äro *betecknade* som förslags- l. reservationsanslag, äro således numera att anse som fasta l. bestämda och kallas av denna anledning även för *obetecknade* anslag.

Statsbanan genom Bohuslän, Längdbanan genom Bohuslän, Bohusbanan, en 179 km. lång stambana mellan Olskroken vid Västra stambanan och Strömstad. Den öppnades för trafik successivt 1903—09. Linjen Skee—Strömstad byggdes och ägdes först av Strömstad—Skee järnvägs a. b. men trafikerades av Statens järnvägar, som 1907 inlöste den.

Statsbanan Krylbo—Mjölby, en 253 km. lång, normalspårig järnvägslinje, dubbelspårig å sträckan örebro—Hallsberg, jämte den endast för godstrafik öppna, 7 km. långa sidobanan Dagarn—Hultebo, Västmanl. l. De olika sträckorna öppnades för trafik: Krylbo—Frövi 1900, Frövi—Dylta bruk 1857, Dylta bruk—örebro 1856, örebro—Hallsberg 1862, Hallsberg—Mjölby 1873 och Dagarn—Hultebo 1916. Sträckorna Frövi—örebro och Hallsberg—Mjölby, urspr. privatbanor, inköptes av staten 1900, resp. 1879.

Statsbanan Laxå—Charlottenberg, stundom benämnd Nordvästra stambanan, en 203 km. lång, normalspårig järnvägslinje från Laxå till Charlottenberg, jämte bibana Kil—Fryksta (3 km.) samt den 6 km. långa bansträckan Charlottenberg—norska gränsen, å vilken sträcka bantjänsten handhas av norska statsbanorna. S. ansluter till norska Kongsvingerbanan till Oslo. De olika sträckorna öppnades för trafik: Laxå—Kristinehamn 1866, Kristinehamn—Karlstad 1869; Karlstad—Arvika 1871, Arvika—Charlottenberg—norska gränsen 1865, Kil—Fryksta 1872.

Statsbanan Svartön—Riksgränsen, detsamma som Riksgränsbanan.

Statsform, formen för en stats styrelsesätt. Av ålder har karaktäristiken och den därav följande indelningen av S. byggt på Aristoteles' system, som lade de styrandes antal till indelningsgrund och skilde mellan monarki', där *en* person, aristokrati', där ett fåtal, och demokrati', där folket innehade statsmakten. De båda senare S. äro republi'kens former. Understundom förekomma blandformer.

Statsfru, se Hov sp. 949.

Statsfånge, person, som av politiska skäl hålles fängslad.

Statsförbrytelse, förbrytelse mot ett rikes säkerhet och bestånd, mot statsöverhuvudet och folkrepresentationen (jfr Förräderi och Majestätsbrott).

Statsförfattning, sammanfattningen av rättsreglerna för styrelsens organisation i en stat. S:s stadganden om statsmaktens utövning bestämmer ett lands statsform (se d. o. och Grundlag).

Statsförvaltning, se Förvaltning.

Statsgeodet, titeln på tjänstemännen vid geodetiska avdelningen av Rikets allmänna kartverk.

Statsgeolog, titel på vissa tjänstemän vid Sveriges geologiska undersökning.

Statsgruvefält, se Gruvlagstiftning sp. 36.

Statshydrograf, titel på vissa tjänstemän vid Statens meteorologisk-hydrografiska anstalt.

Statsinkomster. Från statsrättslig synpunkt kunna dessa uppdelas i två huvudgrupper, ordinarie inkomster och extraordinarie l. bevillningar. Bevillningarna, summariskt angivna i § 60 R.F., skola jämlikt § 61 R.F. utgöras intill början av det statsregleringsår, för vilket ny statsreglering fastställes av riksdagen. Detta betyder dock numera — sedan bevillningsutskottet genom vid 1853—54 års riksdag genomförd grundlagsändring befriats från sin förutvarande ovillkorliga skyldighet att på varje riksmöte avgiva förslag till bevillningsstadgar — icke, att varje riksdag behöver fatta beslut om grunderna för utgörandet, utan endast att riksdagen, om ingen ändring däri ifrågasättes, besluter deras uppförande till beräkning efter de gamla grunderna. De ordinarie inkomsterna utgå däremot på obestämd tid, tills de av behörig myndighet ändras l. upphävas. Denna myndighet växlar och är i vissa fall, t. ex. bötesmedel, konung och riksdag; i andra, t. ex. järnvägstrafikmedel, konungen ensam. Över bevillningarna är däremot riksdagen principiellt ensam herre, men konungen har dock i § 60 R.F. uttryckligen fått sig tillerkänd rätten att höja spannmålstullen och har även någon gång begagnat sig därav (t. ex. på den första ministären Boströms tid genom den bekanta ”spannmålsukasen” av 1895). Vidare anses han ha rätt att avstå från l. sänka en l. annan bevillning och har även gjort det vid några tillfällen under 1800-t. Numera torde dock en sådan rättighetsutövning av praktiska skäl knappast kunna komma i fråga.

Statskalender, årsbok, innehållande kalendarium samt systematiskt ordnad förteckning över det kungl. husets medlemmar, främmande makters statschefer och beskickningar, hovstaterna, statens ämbets- och tjänstemän m. m. S. har utgivits i Sverige alltsedan 1738 under olika titlar (Hofcalender, 1738—1823; den nuv. titeln Sveriges statskalender förekom första gången 1813). S., som utgives av Vet. akad., innehåller numera jämväl upplysningar om städernas kommunalförvaltningar, apotekarstaten, stiftelser, föreningar m. fl. sammanslutningar, tidningar, banker och kreditanstalter m. m.

Statskansler, se Österrike. *Författning.*

Statskartograf, tjänsteman vid avdelningen för ekonomiska arbeten och stomkartearbeten vid Rikets allmänna kartverk.

Statskommissarie, titel för byråcheferna i Statskontoret.

Statskonsulenter, titel på under Lantbruksstyrelsen lydande konsulenter inom vissa grenar av lanthushållningen: en i boskapsskötsel, en i får- och getskötsel, en i svinskötsel, en i mejerihushållning och en för bekämpande av tuberkulos bland nötkreaturen. S:s uppgifter bestå huvudsakl. i inspektioner, stamboksföring, utredningar m. m.

Statskontoret, under finansdepartementet lydande centralt ämbetsverk med åliggande i huvudsak att mottaga och redovisa statsverkets inkomster och bestrida statsutgifterna; att mottaga andra verks och myndigheters särskilt ingående uppbörd, för att tillhandahållas vederbörande; att förvalta de under S:s vård stående särskilda fonder och kassor; att ombesörja de olika slag av lånerörelse, vilkas handhavande anförtrotts S.; att över allt detta verkställa erforderlig bokföring; att å statsverkets sida företräda och kontrollera statsverkets giroräkning i Riksbanken; att årligen upprätta och till trycket befordra en liggare över statsverkets specialutgiftsstater m. m., den s. k. statsliggaren, samt för varje år upprätta och till vederbörande översända stater för rikets samtliga län. S:s styrelse utgöres av en generaldirektör ss. chef och 5 statskommissarier ss. ledamöter i styrelsen och chefer för var sin byrå. Inom S. finnas även kansli med sekreterare och notarie, räntekammare med kamrerare och räntmästare och ombudsmansexpedition med byrådirektör och notarie. — S. uppkom på 1600-t. ss. en avdelning av Kammarkollegium, varur det utbröts 1720. Till 1876 bar chefen titeln president.

Statskunskap, vetenskapen om staten. Jfr Statslära och Statsvetenskap.

Statskyrka föreligger, då en stat ej blott skyddar ett visst kyrkosamfund i utövningen av dess verksamhet utan även underhåller det ekonomiskt, varmed också följer större l. mindre rätt för statens organ att lagstifta rör. kyrkans angelägenheter och att tillsätta (resp. kontrollera tillsättningen av) viktigare kyrkliga ämbeten. — På 300-t. e. Kr. blev den kristna kyrkan i romarriket efter hand S., definitivt genom Teodosius den store. I Öst-Rom bevarades även i fortsättningen det nära sambandet mellan kyrka och stat (kejsaren ss. kyrkans högste ledare; jfr Caesareopapism), medan kyrkan i Västern blev mer självständig och spec. från Gregorius VII:s tid alltmer utvecklades till en internationell universalkyrka under påvlig ledning. Till strängare statskyrkobildning kom det i Västern först med reformationens införande i vissa av de då alltmer tydligt framträdande nationalstaterna. Sin kulmen nådde denna utveckling under ortodoxins epok (1600-t.), medan pietismen och i synnerhet upplysningen bragte nya idéer, den senare framför allt genom sitt betonande av toleransen och religionsfriheten. Dessa idéer segrade så småningom under 1700- och 1800-t., varmed följde ett uppmjukande av statskyrkoidén och på vissa håll även statskyrkoformens avskaffande (i Frankrike 1905, i Tyskland i samband med nydaningen efter världskriget). I För. Stat. äro stat och kyrka alltifrån självständighetsförklaringen (1783) skilda från varandra. Jfr Folkkyrka, Frikyrkliga och Kyrka.

Statsliggaren, se Statskontoret.

Statslotteri, av staten inrättat lotteri (se d. o.), varav staten tar inkomsten. Ehuru lotterier i äldre tid voro mindre väl sedda av statsmakterna, började man på 1700-t. tillgripa den fiskaliskt synnerligen fördelaktiga inkomstkälla, som offentliga penninglotterier erbjödo. 1771—1841 bestod i Sverige Kungl. num-

merlotteriet. Framemot mitten av 1880-t. framträdde emellertid en moraliskt betonad reaktion mot lotterispelandet. Motioner om inrättande av ett svenskt S. ha ofta men utan framgång väckts i riksdagen. Först 1923 medgavs anordnande av vadhållning medelst totalisator (se d. o.). Premieobligationslotterier ha även inrättats. En utredning rör. inrättande av ett svenskt S. har efter uppdrag 1922 verkställts av prof. C. V. L. Charlier. — S. förekommer i en stor del länder. I Europa märkas klasslotterier i Danmark, Nederländerna, Preussen, Spanien, Ungern och Österrike, enkelt lotteri i Norge, nummerlotterier i Italien och Österrike samt premieobligationslotterier i Belgien, Frankrike, Schweiz och Tyskland.

Statslära, allmän S., vetenskapen om statens natur. S. ingår som en gren i statskunskapen men plägar även, ss. behandlande rättsfilosofi och statsteori (se dessa ord), hänföras till filosofin (se d. o.).

Statsmakt, sammanfattande benämning på statsstyrelsens befogenheter. Uppkomsten av en oomtvistlig S. utgör förutsättningen för varje ordnat statsliv. S. utövas av mänskliga individer ss. *organ* för staten. *Omedelbara* benämnas de statsorgan, vilka grunda sin existens direkt å statsförfattningen och ej lyda under andra — i vanliga fall regering, folkrepresentation och domstolsväsen. Övervägande delen av förvaltningsapparaten utgöres av *medelbara* organ, vilka sortera under ett omedelbart statsorgan och av detta i sin verksamhet begränsas. — Med S. i inskränkt och oegentlig bemärkelse avses ofta viss del av S:s utövning, ss. den verkställande (utövande) makten, den lagstiftande och den dömande. Denna indelning härrör från Montesquieu och har spelat en framträdande roll i konstitutionalismens utveckling (se Maktfördelningsläran och Statsteori).

Statsmedicinska anstalten består av de var för sig arbetande Statens bakteriologiska, Statens farmaceutiska och Statens rättskemiska laboratorier (se dessa ord).

Statsmeteorolog, titel på vissa tjänstemän vid Statens meteorologisk-hydrografiska anstalt.

Statsminister, se Statsråd.

Statsobligation, av staten utställd obligation (se Obligationslån).

Statsorgan, se Statsmakt.

Statsreglering. Med stat förstår 1809 års R. F. utgiftsstat och med S. bestämmandet av budgetens, riksstatens, utgiftssida. Statsregleringsrätt blir således rätten att bestämma, till vilka ändamål statsmedlen skola användas, d. v. s. rätten att bestämma anslagen (se Statsanslag), i motsats till beskattningsrätten, som innebär rätt att bestämma, huru de till anslagens täckning erforderliga medlen skola åvägabringas. Medan beskattningsrätten, tänkt som en det svenska folket tillkommande befogenhet, är urgammal, är statsregleringsrätten vida yngre. Först genom 1723 års R.O. bundos konungens händer härvidlag, i det att ständerna ålades att "efterse", bl. a. "huru staten må inrättas". Statsregleringsrätten kom dock icke under frihetstiden att betyda så mycket för ständernas maktutövning, då S. egentligen kom att bestå i tillskapandet av en supplementarstat till Karl XI:s normal-

stat 1696, vilken skulle ligga till grund. Genom 1772 års R.F. blev S. ånyo konungens ensak, med den obetydliga inskränkningen, att han skulle uppvisa statsverkets tillstånd inför ett ständernas utskott. Men med 1809 års R.F. lades S. åter under ständerna och är numera en hörnsten i riksdagens maktställning. — Begreppet S. fattas emellertid även som likbetydande med hela den verksamhet, varur budgeten framgår som produkt. I denna bemärkelse tages ordet t. ex. i det ”memorial angående statsregleringen”, som även är känt under namn av finansbetänkandet, varom mera nedan. Till sin realitet är budgeten en hushållsplan, en förhandsberäkning av statens inkomster och utgifter under en viss finansperiod, b u d g e t å r e t. Detta räknas sedan 1923 från 1 juli samma år som budgeten uppgjorts av riksdagen. Riksstatens uppställning var förr övervägande bestämd av statsrättsliga synpunkter, ss. skillnaden mellan stats- och riksgäldsverk, mellan ordinarie inkomster och bevillningar, numera åter av finansteoretiska. Genom riksstaten för 1912 vidtogs en förändring, som avsåg att sammanföra likartade inkomster och utgifter oberoende av deras statsrättsliga natur och att inordna dem i en enhetlig, statens hela finansförvaltning, till såväl debet som kredit, åskådliggörande balansräkning. Till skillnaden mellan ordinarie inkomst och bevillning togs emellertid hänsyn såtillvida, att efter inkomstpost av sistnämnd art tillades ordet bevillning. Huvuddragen äro: *I n k o m s t e r*: A. *egentliga statsinkomster*: I. Skatter, t. ex. mantalspengar; inkomst- och förmögenhetsskatt (bevillning); tullmedel (bevillning). II. Uppbörd i statens verksamhet, t. ex. lots-, fyr- och båkmedel, bidrag till Bank- och fondinspektionen. III. Diverse inkomster. B. *Inkomster av statens produktiva fonder.* I. De affärsdrivande verkens (post, telegraf, m. m.) avkastning. II. Utdelning å aktier (Luossavaara —Kiiruna, Tobaksmonopolet). III. Överskott- å utlånings- m. fl. fonder. C. *Andel i riksbanksvinsten.* D. *I anspråk tagna kapitaltillgångar,* t. ex. statsverkets kassafond. E. *Lånemedel.* — *U t g i f t e r*: A. *Verkliga utgifter*: 1) Huvudtitlarna (se d. o.), av vilka den 11:e, pensions- och indragningsstaterna, nu benämnes pensionsväsendet; 2) oförutsedda utgifter; 3) riksdags- och revisionskostnader; 4) räntor å statsskulden. B. *Utgifter för kapitalökning*: 1) Statens affärsverksamhet, t. ex. för statsbanebyggnader; 2) avsättningar till fonder; 3) avbetalning å statsskulden. — Initiativet till S. ligger principiellt i K. M:ts hand och tages genom den s. k. s t a t s v e r k s p r o p o s i t i o n e n, men motionsrätt finnes, för utgifternas del stödd på praxis, för bevillningarnas på R.O. § 40, som uttryckligen tillerkänner bevillningsutskottet sådan rätt. Bland materialet till statsverkspropositionen är särskilt att märka Riksräkenskapsverkets förslag till beräknande av *statsverkets* inkomster och för *riksgäldsverkets* del den skrivelse om Riksgäldskontorets inkomster och utgifter, som dess fullmäktige avlåta. Beredningen i riksdagen är fördelad så, att utgiftsfrågorna hänskjutas till statsutskottet, dock sedan 1909 med två undantag: jordbruksdepartementets stat beredes av jordbruksutskottet, pensions-

väsendets av bankoutskottet. På inkomstsidan samarbeta stats- och bevillningsutskott. Urspr. åsyftades, att statsutskottet skulle genom beräkning av de ordinarie inkomsterna utreda, huru mycket därutöver erfordrades av bevillning, för att utgiftsstaten skulle täckas, varefter bevillningsutskottet skulle få i uppdrag att utreda, huru detta belopp skulle åvägabringas. Så sker emellertid icke. Statsutskottet behandlar visserl. alltjämt beräkningen av de ordinarie inkomsterna, men bevillningsutskottet avvaktar icke statsfyllnadssummans fastställande utan griper sig långt dessförinnan an med utredningen av bevillningsfrågorna. En annan avvikelse föreligger med avseende å statsfyllnadssummans omfattning och sättet för dess konstatering. R.F. betecknar samtliga bevillningar som statsfyllnadssumma; i praxis har däremot den s. k. allmänna bevillningen (= bevillning av fastighet och av inkomst) länge fått göra tjänst som sådan. Den var dock genom sin brist på smidighet föga lämpad därtill, varför man måste från andra håll hämta vad som erfordrades för nya behovs täckning. Denna statsfyllnadssumma blev till en tom form, den sista termen i ett räknestycke, vars facit var på förhand givet, och när 1910 inkomst- och förmögenhetsskatten avlöste den allmänna bevillningen som uttryck för den direkta beskattningens princip, föll även denna form bort. Sedan dess ha alla bevillningarna formellt sett intagit samma ställning till salderingen i riksstaten, och detta trots att 1919 inkomst- och förmögenhetsskatten gjordes rörlig på helt annat sätt än förut genom införande av principen om en för varje budgetår fastställd skatteprocent, ett indextal t. ex. 175 l. 165 % (grundbeloppet = 100 %), varigenom möjliggöres att utan ändring av i inkomst- och förmögenhetsskattelagen angivna grunder genom höjning l. sänkning av procentsiffran anpassa det direkta skattebeloppet efter behovet. Statsregleringsproceduren i riksdagen gestaltar sig således numera på följande sätt: statsutskottet går igenom utgiftssidan post för post och avlåter till riksdagen sina betänkanden däröver, av vilka de viktigaste och mest konstitutiva äro de, som avse de olika huvudtitlarna. Samtidigt pågår bevillningsutskottets behandling av bevillningsfrågorna, resulterande i en rad därav betingade utlåtanden, vilkas facit sedan drages i det betänkande angående beräkningen av bevillningarna för budgetåret, varmed detta utskott vanl. avslutar sin verksamhet för riksdagen; därefter skrider statsutskottet till att ställa balansen för det hela i finansbetänkandet. Där intager utskottet sitt förslag till beräkning av de ordinarie inkomsterna, rekapitulerar de beslut, som riksdagen förut fattat så på inkomst som utgiftssidan och bifogar till sist sitt förslag till riksstat. Nu har riksdagsarbetet kommit till den punkt, där de budgetära tvistefrågorna i regel föreligga lösta. Vad som återstår är en ren formalitet: riksdagens beslut om skrivelse till K. M:t med ny riksstat. — Nu skildrade procedur är en produkt av en specifikt svensk rättsutveckling, vida skild från den kontinentala av finanslagsteorin behärskade. Den mest i ögonen fallande skillnaden ligger i själva behandlingssättet med därav följande rätts-

verkningar. Den kontinentala budgeten är formellt sett en lag, för vars tillkomst kräves ett till varje detalj sig sträckande samtycke av alla faktorer i lagstiftningsmyndigheten, t. ex. konungen och representationens båda hus. Klickar det definitivt på någon enda punkt, faller det hela. I Sverige däremot är budgeten icke en på detta sätt rättsligt sammanhängande enhet. Vår riksstat är en kodifikation av förut fattade, i och för sig rättsgiltiga beslut, och eventuella meningsskiljaktigheter kamrarna emellan utjämnas i sista hand genom gemensam votering. En annan skillnad ligger på maktfördelningens område. Där finanslagsteori gäller, ger lagformen konungen och vartdera huset en formellt sett självständig medbeslutanderätt, som sträcker sig till hela det budgetära området. I Sverige är budgetens fastställande riksdagens ensak. Konungens andel däri begränsar sig till det inflytande han faktiskt utövar genom sitt initiativ samt genom den utredning och den avvägning mellan olika statsbehov, som kommer till synes i statsverkspropositionen. Det nu sagda innebär dock icke, att riksdagen har frihet att begagna sin rätt hur som helst. Att bestämma anslagen är en riksdagens funktion, men vid utövningen därav måste hänsyn tagas till staten rättsligen åvilande förpliktelser. Detta visar sig dels i förhållande till å lag grundade l. av konung och riksdag gemensamt i annan ordning upprättade institutioner, dels i förhållande till tredje man. Om riksdagens bundenhet av K. M:t i visst avseende å inkomstssidan se Statsinkomster. Slutligen är att märka, att budgetens realisation under det finansår, för vilket den är avsedd, ligger i K. M:ts hand; det tekniska uttrycket för denna hans funktion är utanordning. Därvid gälla för honom samma hänsyn som för riksdagen vid anslagsbestämningen, men därutöver har han, alltefter anslagens olika natur (se Statsanslag), att pröva, huruvida och i vilken utsträckning ett anslag skall under budgetåret tagas i anspråk. Riksdagen kan icke tvinga K. M:t att göra en utgift genom att bevilja medel därtill. Även på inkomstsidan har han ett visst inflytande. Men om såväl det ena som det andra gäller, att det här är fråga om en efterhandsrätt, vilken icke inverkar på budgeten som sådan utan framträder först, när denna skall tillämpas.

Statsrevision, den granskning av statsverkets, Riksbankens och Riksgäldskontorets tillstånd, styrelse och förvaltning, som årligen sker genom statsrevisorerna l. riksdagens revisorer. Revisorerna, som skola vara 12 (jämte 6 suppleanter), väljas vid varje lagtima riksdag, hälften av vardera kammaren. Varje revision omfattar ett budgetårs avslutade räkenskaper. För granskningen gäller av riksdagen antagen instruktion 19 maj 1893. över granskningens resultat avgivas av revisorerna berättelser. Statsrevisorernas anmärkningar skola, sedan vederbörande däröver avgivit förklaringar, av riksdagen överlämnas till vederbörande utskotts granskning och vid. behandling. Särskilda revisorer utses för granskning av Riksbankens avdelningskontor i orterna.

Statsråd, beteckning i Sverige, Norge, Danmark och Finland

dels å den rådgivande korporation, ministä'r l. konse'lj, vilken grundlagsenligt skall biträda statschefen i rikets styrelse, dels i Sverige och Norge å led. i denna korporation (i Danmark och Finland grundlagsenligt kallade ministrar, vilket även i Sverige i dagligt tal är vanligt), dels även på denna korporations sammanträde. I vissa länder (ss. i Ryssland före 1917) förekommer benämningen S. ss. enbart en ren titel. I Sverige inrättades S. genom 1809 års R. F. ss. en motsvarighet till det gamla riksrådet (se d. o.). Urspr. bestod S. av två statsministrar, justitiestatsministern och utrikesstatsministern, sex statsråd och hovkanslern; dessutom ägde statssekreterarna säte och stämma i S. i de mål, som av dem föredrogos. Denna organisation, där S:s led. voro skilda från det förberedande arbetet, upphävdes genom departementalreformen 1840, enl. vilken S. skulle bestå av chefer och föredragande för var sin gren av riksstyrelsen, departement (se d. o.), samt tre led. utan departement, de s. k. konsultativa S. ("konsulterna", S. "utan portfölj"). 1876 inrättades det nuv. statsministerämbetet. Konungen äger till led. av S. kalla "kunnige, erfarne, redlige och allmänt aktade infödde svenska medborgare av den rena evangeliska läran", dock ej samtidigt de som äro i rätt upp- och nedstigande skyldskap, syskon l. äkta makar. Av de konsultativa S. böra två förut ha förvaltat civil statstjänst. Statsministern och ministern för utrikes ärendena (utrikesministern) inneha rikets högsta värdighet (jfr Excellens), och de övriga led. av S. komma dem i rang närmast. Statsministern, vartill konungen kallar en led. av S., kan vara departementschef l. icke samt är S:s främste led. och sammanhållande kraft men äger ej någon i lag bestämd myndighet utöver övriga led. av S. Led. av S. äro förtroendeämbetsmän och få ej samtidigt utöva l. uppbära inkomster från annat ämbete. — Alla regeringsärenden med undantag av kommandomålen (se d. o.) skola inför konungen i S. av resp. departementschefer föredragas och där avgöras. I S. skall, för att beslut skall kunna fattas, minst tre led. jämte föredraganden vara närvarande. Samtliga led. av S. skola övervara mål av synnerlig vikt. Utomordentligt S. hålles vid frågor om krig och fredsslut och skall bestå av samtliga led. av S. Före 1909 fanns en särskild ordning stadgad för behandlingen av dels s. k. ministerie'lla mål, d. v. s. ärenden ang. rikets förhållande till främmande makter, dels justi'tieärenden. De förra avgjordes i s. k. ministeriell konselj, bestående endast av utrikesstatsministern, resp. utrikesministern ss. föredragande och en annan, efter 1885 två andra led. av S., de senare i den s. k. justitiekonseljen, som skulle bestå av justitiestatsministern, resp. justitieministern, minst två statsråd, två justitieråd och, före 1840, justitiekanslern. — S., ofta kallad regeringen, är en rådgivande myndighet. Konungen ensam fattar de formliga besluten. I vissa undantagsfall kan S. fungera som interimsregering och vissa led. av S. ss. tillförordnad regering (se dessa ord). Led. av S. skola bereda och föredraga ärendena. Vederbörande departementschef har att kontrasignera

konungens beslut samt ge desamma verkställighet. S:s led. böra till protokollet yttra sina meningar. Den det ej gjort, anses ha styrkt konungen i besluten. För sina rådslag resp. underlåtenhet att yttra sig äro led. av S. ansvariga (se Ministeransvarighet och Riksrätt). Statsrådsprotokollet, som utgör den officiella fixeringen av K. M:ts beslut, föres särskilt för varje departement av dess andre kanslisekreterare (för utrikesdepartementet av byråsekreterarna) samt, i nådeärenden, av protokollssekreterarna. Det justeras enl. praxis i statsrådsberedningen samt underskrives av regenten och samtliga led. av S., som varit närvarande. Statsrådsprotokollen får enl. T. F. § 2 icke utan K. M:ts tillstånd tryckas l. utbekommas inom 50 år från dess datum. — S. hålles i regel en gång i veckan (vanl. fredag). Ärendena beredas dessförinnan av olika verk och myndigheter efter remiss från det departement, vartill ärendet hör. En sista handläggning sker i statsrådsberedningen, vilken, ehuru ej omnämnd i grundlagarna, uppkom tidigt under det nya statsskicket och regelmässigt består av den departementschef, till vilken resp. ärenden hör, samt de konsultativa statsråden, varjämte ofta, särskilt när viktiga frågor förekomma, andra led. av S. äro närvarande, s. k. allmän beredning. Föredragningen skötes av departementstjänstemän l. andra särskilt tillkallade ämbetsmän. De senare årens utveckling på författningslivets område har till statsrådsberedningen förlagt det reella slutliga avgörandet av regeringsärendena.

Statsrådssaken, se Svensk-norska unionen.

Statsrätt, vanl. den del av den offentliga rätten, som omfattar statens författning och statsmaktens organisation, statsförfattningsrätt (jfr Statsvetenskap), understundom i vidsträcktare mening liktydigt med offentlig rätt. S. ss. vetenskap räknas till rättsvetenskapen.

Statssekreterare, beteckning å en högre ämbetsman i flera länder. I England t. ex. är *Secretary of State* (liksom i Tyska riket *Staatssekretär* före 1918) benämning å ministrarna för vissa viktiga departement. — I Sverige nämnes S. redan i 1634 års R. F., och i alla följande R. F. upptages S. bland kansliets främsta tjänstemän. Enl. 1809 års R. F. i den ursprungliga lydelsen förestodos kansliets fyra expeditioner av var sin S., vilken i statsrådet föredrog ärendena och där vid detta tillfälle hade säte och stämma. Genom 1840 års departementalreform upphävdes statssekreterarämbetet. 1917 inrättades detta i annan form. S. äro numera statsrådens närmaste ämbetsmän inom vederbörande departement och ha till sitt huvudsakliga verksamhetsområde de ärenden, som beröra K. M:ts förhållande till riksdagen, utarbetandet av propositioner m. m. I justitie- och handelsdepartementen är S. tillika expeditionschef. I utrikesdepartementet kallas motsvarande befattningshavare kabinettssekreterare.

Statsservitut, inskränkningar i en stats territoriella överhöghet, varigenom staten med hela l. en del av sitt territorium varaktigt förpliktas att i ett visst begränsat avseende tjäna annan stats intresse. *Affirmativa* äro de S., som ge en stat rätt att utföra vissa hand-

lingar å annat statsområde, ss. militär genommarsch, utnyttjande av hamn, anläggande av järnvägar l. telegrafkablar å främmande område. *Negativa* äro de S., som medföra för en stat rätt att av annan stat kräva avståendet från utövande av sin territoriella överhöghet i visst avseende, ss. förpliktelse för en stat att å visst område ej anlägga befästningar (t. ex. på Åland). Man skiljer även mellan S. av ekonomisk och militär art. Den lapparna tillerkända betesrätten inom norskt, resp. svenskt område (se Renbetesfrågan) utgör ett slag av *ömsesidigt* S.

Statsskick, detsamma som statsform.

Statsskuld. Lån upptagas av staterna i allm. för utgifter av mera extraordinär natur (t. ex. järnvägsbyggen l. andra stora anläggningar, krigskostnader), vilka ej täckas av skatteinkomsterna vid tiden för utgiften, men även för utgifter, då de tillfälligt ej täckas av disponibla tillgångar. S. kunna ur förvaltningsrättslig synpunkt indelas i förvaltningsskulder, som uppstå tillfälligt på grund av förvaltningsorganens ekonomiska transaktioner, och finansskulder l. egentliga S.; i finanstekniskt hänseende indelas S. i svävande och fonderade, varvid indelningsgrunden är tiden för återbetalningen. Till de svävande höra förvaltningsskulder, kortfristiga lån och (inlösliga) sedlar; de senare äro antingen amorteringslån, som avbetalas efter någon viss plan, l. ränteskulder, utan plikt, men väl rätt för staten att amortera. Ur andra synpunkter indelas S. i inländska och utländska, frivilliga och tvångslån o. s. v. — Särskilt genom världskriget växte de flesta staters skulder i oerhörd grad. Sveriges S. var 1913 648,286,603 kr. och 1926 1,735,286,369 kr.

Statsskuldbok, hos Riksgäldskontoret förd liggare över statsobligationer. Varje innehavare av obligation till svenskt statslån kan få obligationen deponerad hos Riksgäldskontoret och inskriven i S. över inskrivningen lämnar Riksgäldskontoret certifikat, som kan överlåtas till viss man, varom anteckning skall ske hos Riksgäldskontoret. Obligation kan deponeras såväl med som utan kupongarket. I förra fallet utbetalas räntan kontant i Riksgäldskontoret l. översändes i postanvisning l. check.

Statssocialism, en samhällsåskådning, som vill med bevarande av det bestående samhället inrangera bland statens uppgifter ett vidsträckt ingripande i näringslivet och en omfattande välfärdspolitik, huvudsakl. i syfte att dels åstadkomma en rationellare folkhushållning med mindre spelrum för tillgodoseende av enskilda profitintressen, dels främja de mindre bemedlade samhällsklassernas försörjning och välfärd. S. har utbildats främst i Tyskland under slutet av 1800-t., huvudsakl. av "katedersocialisterna" (se d. o.). Som steg i riktning mot S. kunna räknas den ökade omfattningen av statens affärsdrivande verksamhet och av dess socialpolitik.

Statsteori, statsdoktrin, samhällsteori, läran om statens väsen och ändamål. Sedan urminnes tid har tänkandet sysselsatt sig med problemen om statens natur och grund. I forntidens österländska monarkier, Egypten, Babylonien, Persien, uppstod den *teokra'tiska* S., innebärande att staten skapats av högre, gudom-

liga makter, vilka togo gestalt i envåldshärskaren. I antikens Grekland och Rom spåras även denna doktrin. Platon såg i staten en försinnligad idé, vars riktiga utformning krävde djupgående ingrepp i medborgarnas privata liv. Aristoteles hävdade, att människan vore en samhällelig varelse med inneboende, outrotlig instinkt till statsbildning. Denna lära liksom hans indelning av statsformerna (se d. o.) har haft utomordentlig betydelse för senare tiders S. Under tidigare senantiken sökte epikuréerna grunden till statslivet i ett mellan individerna ingånget fördrag, medan hos de stoiska filosofskolorna framträdde idéer om en över den gällande rätten stående rättsordning, *naturrätt.* Under medeltiden omfattades allmänt den teokratiska S., men senmedeltidens strider mellan påve- och kejsarmakt väckte till liv den antika fördragsläran. Denna tanke om styrelsemaktens ursprung från ett mellan folket och regenten avslutat fördrag, som, om det brötes av den senare, berättigade till dennes avsättning, utformades skarpt på 1500-t. av monarkoma'kerna. Furstemaktens ohämmade utveckling hade tidigare proklamerats av Machiavelli, och fursteabsolutismen erhöll sin teoretiska utformning av den franske rättslärde Bodin, vars lära om suveräniteten av samtiden togs till intäkt för det monarkiska envåldet (se Suveränitet). Under 1600-t. levde även den teokratiska S. upp. I strid mot dessa fursteabsolutismen gagnande S. utbildades under 1500- och 1600-t. *den naturrättsliga skolans S.* med arv från antika och senmedeltida tankar (se Naturrätt och Samhällsfördrag). Hugo Grotius och Althusius äro tidiga representanter för den utbildade naturrättsliga S. Denna utvecklades sedan i skilda riktningar. Enl. Hobbes levde människorna urspr. i ett allas krig mot alla, varur räddning endast stod att vinna genom överlåtelse av all makt till en oinskränkt härskande regent. Gentemot denna naturrättsliga furste-absolutism hävdade Locke, att samhällsfördraget endast åsyftade frihetens och äganderättens säkerställande, varför regeringens makt genom härskarfördrag borde inskränkas till enbart den myndighet, som härför behövdes. Folkets genom representationen uttryckta lagstiftande myndighet skulle tjäna ss. motvikt mot regeringsmakten. Montesquieu utbildade härur sin betydelsefulla maktfördelningslära (se d. o.). Ur föreställningen om en av statsmakten oberoende sfär av s. k. naturliga rättigheter har framvuxit lagstiftningen rör. den medborgerliga tanke-, rörelse-, tryckfriheten o. s. v. (jfr Rättighetsförklaring). Med J.-J. Rousseaus lära om samhällsfördraget som den akt, varigenom de i naturtillståndet spridda individuella viljorna förenades och överflyttades till folket i dess helhet, vars allmänvilja oinskränkt ägde bestämma och reformera författningen, *folksuveränitetsläran,* lades idéhistoriskt grunden till den moderna demokratin. Franska revolutionen och dess författningsverk likaväl som senare radikala rörelser kunna, omedelbart l. på omvägar, återföras till Rousseaus S. Det naturrättsliga betraktelsesättet av statens väsen fattades av Kant och Fichte ss. en för-

nuftsenlig grund, ett postulat för statslivet. 1800-t:s liberalism med Bentham och Constant de Rebecque ansåg statsmakten böra inskränkas till upprätthållandet av en rättsordordning, som tillåter individerna eftersträva största mått av lycka, och bygger på naturrätten, liksom våra dagars olika demokratiska riktningar. Inom vetenskapen har särskilt den franska statsrätten upptagit den naturrättsliga grunduppfattningen av statslivet. — Ss. en reaktion mot den naturrättsliga S. framträdde den *historiska skolan*, vars grund lades av E. Burkes stridsskrifter (1790—96) mot franska revolutionen och som utbildades av den tyska romantiska strömningen närstående filosofer, historiker och rättslärde. I Frankrike uppstod en motsvarighet härtill främst med J. de Maistre. Historiska skolan betraktade i motsats till naturrätten staten ss. en överindividuell organisk enhet, uppkommen spontant ur människornas samhälleliga natur och bestående av det genom tiderna sig sträckande folket, vars fortbestånd och framtida utveckling vore statslivets mål. Historiska skolans S. har haft betydelse för 1800-t:s monarkiska statsutveckling, särskilt i Tyskland, och utgör den teoretiska grunden för de konservativa strävandena inom politiken. Ss. en avart framträdde K. L. v. Hallers reaktionära statslära (omkr. 1820). — Inom nyare tysk S. märkes en utpräglat juridisk riktning med Laband, en riktning, betonande statens natur av organism, med v. Gierke, samt en förmedlande statsteoretisk åskådning med Jellinek, som särskilt utbildat läran om statsorganen. — I *Sverige* härskade under 1700-t. den naturrättsliga S., för vilken i viss mån frihetstidens författning och det tilltagande ständerväldet var ett uttryck. 1809 års R. F. bär spår av Montesquieus maktfördelningslära. I anslutning till utvecklingen i Tyskland framträdde en stark historisk skola, företrädd av L. Hammarskjöld, Atterbom, H. Järta, E. G. Geijer, A. v. Hartmansdorff, Biberg, S. Grubbe och K. J. Boström, vilken sistnämnde utvecklade en självständig konservativ statslära. Den svenska historiska skolans S. och därav betingade syn å 1809 års författning har behärskat statsvetenskap och konservativ politik i Sverige.

Statsutgifter, se Statsreglering.

Statsutskottet, se Utskott.

Statsverket, ett sammanfattande uttryck för den del av statens finansförvaltning, som föres med på Statskontoret anvisade och till K. M:ts disposition stående medel (bland därunder förefintliga diverse inkomster fördes 1912 även s. k. extra uppbörd) i motsats dels till riksgäldsverket, som skötes av Riksgäldskontoret med stöd av dit inflytande medel, dels till den gren av finansförvaltningen, som kallas bankoverket och ombesörjes av Riksbanken.

Statsverkets kassafond, särskild fond, upplagd för att medel till bestridande av de fastställda statsutgifterna alltid skola finnas tillgängliga och icke vara direkt beroende av tidpunkten för inkomsternas inflytande. S:s storlek var vid ingången av budgetåret 1926—27 omkr. 62 mill. kr.

Statsverkspropositionen, se Statsreglering.

Statsvetenskap, sammanfattande beteckning å de vetenskaper, vilka ha statslivet i dess olika yttringar till sitt föremål. Bland S. märkas förvaltningsrätt, finansrätt, statskunskap, statslära, statsrätt och delvis sociologi, nationalekonomi och statistik. Organ för svensk statsvetenskaplig forskning är den 1897 grundade *Statsvetenskaplig tidskrift för politik, statistik, ekonomi* (se F a h l b e c k).

Statua'risk, statyliknande.

Statue'ra (lat. *statu'ere*), fastställa. — S t a t u' r, gestalt, växt. — S t a t u't, stadga, föreskrift för sammanslutning l. korporation.

Sta'tus, lat., ställning, läge, tillstånd. — S. q u o, nuv. tillstånd l. läge; S. q u o a' n t e, ställningen före (t. ex. ett krig), oförändrat läge.

Statu't, se S t a t u e r a.

Statute law [stæ'ttjot lå] (eng., fastställd lag, förordning), se C o m m o n l a w.

Staty' (fr. *statue*, av lat. *sta'tus*, ställning), bildstod, skulptural framställning av en person i helfigur (jfr B y s t). En särskild art av S. är r y t t a r s t a t y n. — S t a t y e' t t, staty i mycket litet format.

Statybrons, en sorts brons (jfr d. o.) med låg tennhalt. Ofta utbytes en del av tennet mot zink, som är billigare.

Staufer [sjtao'-], se H o h e n s t a u f i s k a ä t t e n.

Stauffer-Bern [sjtao'-], K a r l, f. 1857, d. 1891, schweizisk grafiker, förnyade och förfinade i porträtt och naketbilder den gamla kopparstickartekniken.

Staufferkopp [sjtao'-], se S m ö r j n i n g.

Stauning [stao'-], T h o r v a l d, f. 1873, dansk socialdemokratisk politiker, led. av folketinget sedan 1906, ordf. i socialdemokratiska riksdagsgruppen sedan 1910. S., som var konsultativ medlem av koalitionsministären Zahle 1916—20, bildade 1924 Danmarks första rent socialdemokratiska ministär. Denna genomkämpade av valutasvårigheter och av en storlockout 1925 vållade kriser men lyckades icke genomföra en planerad radikal nedrustning. Efter brytning med de radikala på grund av oenighet i fråga om arbetslöshetens bekämpande och vissa skatteförslag avgick ministären dec. 1926.

v. Staupitz [sjtao'-], J o h a n n, d. 1524, tysk augustinmunk, generalvikarie för ordens tyska kongregation 1503—20, tillika prof. i Wittenberg 1503—12. S., som var påverkad av humanism och mystik, ingrep på ett avgörande sätt i Luthers utveckling (se L u t h e r sp. 898 f.). Vid sina försök att även efter 1517 hjälpa Luther blev han själv misstänkt för kätteri, varför han 1520 måste lämna sin ordensbefattning. Dock böjde han sig slutligen för påven.

Stauroli't, med granat besläktat mineral, ett ferroaluminiumsilikat, som kristalliserar i mörkbruna rombiska pelare l. korsformiga tvillingar och förekommer i gnejs och glimmerskiffer.

Stav, plur. s t ä v e r, se L a g g k ä r l.

Stava'nger. 1. Stad i Rogaland fylke, s.v. Norge, vid en gren av Buknfjord. Säte för fylkesman och biskop. 47,000 inv. — Domkyrkan är näst Trondhjems Norges mest betydande medeltidskyrka. Den uppfördes c:a 1130—50 i fullt genomförd engelsk-normandisk stil, som kommer till uttryck framför allt i de utomordentligt vackra portalerna. Efter en brand 1272 uppfördes det nuv. rikt skulptur-

Stavanger. Domkyrkans korparti.

smyckade koret, den norska höggotikens stilrenaste verk. S., som har en utmärkt hamn, är näst Oslo och Bergen Norges förnämsta exporthamn (fisk och jordbruksprodukter) och centrum för fiskkonservindustrin. Järnväg till Flekkefjord. — S., som omtalas redan på 1000-t., gjordes av Sigurd Jorsalafar omkr. 1125 till biskopssäte. 1682 flyttades detta till Kristiansand (jfr nedan S. 3). — 2. Se Rogaland. — 3. S. bispedömme, stift i Norge, upprättat 1925 genom utbrytning ur Agder bispedömme och omfattande Rogaland fylke. Biskopssäte S. 1.

Stavar, se Öga.

Stavby, socken i Uppsala l., jämte Tuna pastorat i Uppsala stift. 865 inv.

Stave, Erik, f. 1857, exeget, prof. i Uppsala 1899—1922, domprost 1917—22. S. är en av banbrytarna i Sverige för en vetenskaplig, historisk-kritisk bibelutläggning. Bland hans skrifter märkas *Daniels bok, översatt och förklarad* (1894), *Über den Einfluss des Parsismus auf das Judentum* (1898) samt en mängd läroböcker och populärvetenskapliga monografier. 1901—23 utgav S. Bibelforskaren.

Stavelse, som är ett omstritt fonetiskt begrepp, kan definieras ss. ett ljud, resp. en ljudförbindelse, bestående av ett sonoritetsmaximum, resp. av ett sådant jämte mindre sonora ljud. *Tala* är således tvåstavigt, därför att det innehåller två sonoritetsmaxima, nämligen de båda *a*, skilda av det något mindre sonora *l*. I andra ord är *l* tvärtom mera sonort än närmast angränsande ljud, t. ex. i *handel* (där *e* i vardagsspråk ej uttalas); *a* och *l* äro här stavelsekärnor l. sonanter (se d. o.), kring vilka ordets mindre sonora ljud gruppera sig. I det enstaviga *pst* är *s* stavelsekärna, därför att det är mera sonort än *p* och *t*. Det är omöjligt att exakt ange gränsen mellan två S.; ofta går den inne i ett ljud, som åtskiljer stavelsekärnorna (t. ex. i *fallet*). — Även trycket spelar en viss roll. *Fiol* och *fjol* t. ex. kunna ibland skiljas blott därigenom, att vid det förra utandningen uppdelas på två moment. För vad som ligger emellan två tryckmaxima (enl. vissa forskare riktigare: tryckminima) användes termen tryckstavelse. Det ovan definierade stavelsebegreppet blir då ljudstavelse. — Kort kallas en S., som innehåller kort vokal med l. utan följande kort ("enkel") konsonant, övriga kallas långa. Korta S. under stark accent finnas ej i nutida svenska. — öppen kallas en S., som slutar på vokal (motsats: sluten S.).

Stavelseskrift, se Alfabet.

Stavenow, Ludvig, f. 1864, historiker, prof. vid Göteborgs högskola 1895—1914 (dess rektor från 1909) samt vid Uppsala univ. 1914 (dess rektor sedan 1918). S.

har särskilt ägnat sig åt forskning i frihetstidens och den gustavianska tidens historia, vilka perioder han bl. a. behandlat i samlingsverket Sveriges historia (3:e uppl., delarna IX—X, 1922—25) samt i *Frihetstiden, dess epoker och kulturlif* (1899) och *Konung Gustaf III* (1901). S:s framställning utmärkes av klar stil och stark objektivitet.

Stavkarl (eg. man med stav), äldre benämning på tiggare.

Stavkyrka, den äldsta nordiska träkyrkotypen med väggar av lodrätt ställda, utåt oftast avrundade plankor, s t a v a r, nedtill inskjutna i liggande syllar, upptill sammanhållna av hammarband. Detta redan under vikingatiden utbildade konstruktionssystem bibehölls i Norden vid uppförandet av kristna kyrkor på 1000- och 1100-t., i mera avlägsna trakter ännu längre. I Sverige har endast en S. fullständigt bevarats, Hedareds kapell i Sandhults (se d. o.) skn. I Norge finnas däremot ett flertal, främst de i Urnes och Borgund (se ill. till d. o.) samt den från Gol till Bygdö vid Oslo flyttade. Dessa representera S. i dess rikaste utbildning med en- l. treskeppigt långhus, smalare kor, högt, i avsatser uppbyggt, spånklätt yttertak och praktfullt snidade portaler, på vilka till en början vikingatidens flätverksornamentik kvarlever (se ill. till N o r s k k o n s t sp. 1061). Ett ståtligt svenskt exempel på en dylik portal från Hemse finnes i Stat. hist. mus.

Stavmetoden, se L j u d m e t o d e n.

Stavnsbaandet [stao'nsbå'n-nedh] (da., hemortsbandet) betecknar det i Danmark 1733—88 gällande förbudet för bönderna — inom vissa åldersgränser — att

Hedareds stavkyrka.

lämna sin födelseort. S. föranleddes närmast av godsägarnas 1701 införda skyldighet att för varje gods ställa ett visst antal soldater, i det godsägarna behövde lagens stöd för att hindra sina underhavande att undandraga sig krigstjänst genom att lämna godset. I motsats till vornedskabet (se d. o.) omfattade S. dock ej kvinnorna. Jfr D a n m a r k sp. 60.

Stavnäs, socken i Värml. l., jämte Värmskog och Högerud pastorat i Karlstads stift. 2,555 inv.

Stavre, sågverk i Revsunds skn, Jämtl. l. Äg. Skönviks a. b.

Stavrim, detsamma som alliteration.

Stavs gruvor, järngruvor i Floda skn, Södermanl. l., Äg. Boxholms a. b.

Stavsinge, annan form för Stafsinge.

Stavsjö järnväg, en c:a 18 km. lång järnvägslinje mellan Kolmården, Östergötl. l., och Virå, Södermanl. l., med bispår till Stavsjö såg (0,7 km.). Spårvidd 0,600 m. öppnades för trafik 1903, bispåret endast för godstrafik.

Stavslunga, se S l u n g a.

Stavsund, gods i Ekerö skn,

Sthlms l. Slottet uppfördes på 1670-t. av Nik. Tessin d. ä. Stort bibliotek och arkiv. Sedan 1865 innehas S. av ätten Klinckowström.

Stayer (eng., av *stay*, hålla ut), se Kapplöpning sp. 543.

Stead [stedd], William Thomas, f. 1849, d. 1912 (vid Titanics undergång), engelsk publicist 1883—89 redaktör för Pall Mall Gazette. S. var en av de främsta föregångsmännen för den amerikanskt påverkade moderna journalistiken. Han grundade Review of Reviews och förlade böcker i billiga massupplagor. Ivrig imperialist och sjöförsvarsvän, hade S. ett visst politiskt inflytande; han var även en ivrig förkämpe för fredstanken. Djupa spår i tidsåskådningarna satte flera av de presskampanjer, som han bedrev, ss. i sedlighetsfrågan genom artikelserien *The maiden tribute of modern Babylon* (1885; Jungfruoffret i det moderna Babylon, s. å.).

Steapsi'n, se Enzym sp. 1106.

Steari'n (av grek. *ste'ar*, talg), en i vissa fetter, ss. smör och talg, förekommande ester mellan stearinsyra och glycerin (se dessa ord). I dagligt tal betecknas med S. den vid ljusframställning använda blandningen av stearin- och palmitinsyra.

Stearinbeck, en i stearinljusfabrikationen vid destillation av fettsyror erhållen svart, glänsande, seg biprodukt, bestående av oxifettsyror, högre asfaltenkolväten m. m. Användes bl. a. till framställning av impregneringsmassa för takpapp o. d., som rostskyddsmedel och som elektriskt isolationsmaterial (t. ex. i ficklampsbatterier).

Stearinsyra, $C_{18}H_{36}O_2$, fettsyra, som i form av glyceriden stearin utgör en stor del av djurfettens fasta beståndsdelar. S. kristalliserar i glänsande blad med smältpunkt 69°. Genom behandling med utspädd svavelsyra l. överhettad vattenånga sönderdelas stearin i glycerin och S., vilken senare användes för ljusfabrikation. Alkalisalterna av S. bilda jämte palmitin- och oljesyrans salter huvuddelen i tvål och såpa.

Stearopte'n, kristalliniska massor, som avsättas i flyktiga oljor vid längre förvaring och som utgöras av kamferarter och fenoler.

Steati't, se Talk.

Steatopygi' (av grek. *ste'ar*, fett, och *pyge'*, bakdel, säte), stark fettbildning kring sätet hos kvinnor, är rasmärke hos Afrikas dvärgfolk, spec. buskmänkvinnor men ofta även hos hottentottkvinnor.

Stecchetti [stekä'tti], se Guerrini.

Ste'dingar, en av friser och sachsare bestående folkgrupp, som under tidigare medeltiden bodde vid Weser i nuv. Oldenburg. S. voro länge självständiga men underkuvades 1234, varefter deras land delades mellan grevarna av Oldenburg och ärkebiskopen av Bremen.

v. Stedingk. 1. Kurt v. S., f. 1746, d. 1837, greve, fältmarskalk av pommersk börd. S. deltog i fransk tjänst i Nordamerikanska frihetskriget och vann en svensk seger mot ryssarna 1789. Med stor takt och skicklighet fyllde han därefter posten som ambassadör i Petersburg under det kritiska skedet 1790—1811 (utom krigsåren 1808—09). Han förde befälet över de svenska trupperna i sjätte koalitionskriget mot Napoleon I och representerade Sverige vid fredsslutet i Paris 1814. — 2.

Viktor v. S., f. 1751, d. 1823, den föreg:s broder, frih., generalamiral, deltog i fransk tjänst i Nordamerikanska frihetskriget och i svensk tjänst under ryska kriget 1788—90, varunder han ss. en av de tappraste underbefälhavarna deltog i Viborgska gatloppet och i andra slaget i Svensksund. — 3. Hans v. S., f. 1862, greve, kabinettskammarherre 1912, chef för Kungl. teatern 1910—19.

Steeg [steg], Théodore, f. 1868, fransk advokat och politiker, blev 1904 radikalsocialistisk led. av deputeradekammaren och 1914 senator. Han har sedan 1911 beklätt ett flertal ministerposter (bl. a. inrikesminister 1917—20). Generalguvernör i Algeriet 1921, generalresident i Marocko 1925.

Steele [stil], sir Richard, f. 1672, d. 1729, engelsk författare, urspr. officer. S. skrev lustspel, bl. a. *The lying lover* (1703; sv. bearb.: En bättrad Will-Hiärna, 1723) och *The conscious lover* (1722), genom vilka han

Sir Richard Steele. Mezzotintgravyr av John Raphael Smith.

Drinkare. Målning av Jan Steen. (Leningrad.)

bröt med den föregående tidens råa och osedliga engelska lustspel. Sin största betydelse fick S. emellertid genom sina moraliska veckotidskrifter, bl. a. *The Tatler*, 1709—11, samt den tills. med Addison (se d. o.) utgivna *The Spectator*, 1711—12. Genom miljöteckningen och det psykologiska människostudiet i dessa kom S. att spela en viktig roll för den engelska romanen. S. utgav även några politiska tidskrifter, vari han röjer utpräglad whigåskådning.

Steen [sten], Jan, f. omkr. 1626, d. 1679, holländsk målare. S. verkade huvudsakl. i sin födelsestad Leiden. Bland hans lärare nämnes hans svärfar Jan van Goyen. S. är i sin konst människoskildrare och berättare. Hans med humoristisk bravur och fantasi arrangerade genrescener hämta oftast motiven från ett bacchanaliskt bullrande folkliv. Föga uppskattad av samtiden, blev hans

konst mycket populär under 1700-t.

Steen [sten]. 1. J o h a n n e s S., f. 1827, d. 1906, norsk skolman och politiker, rektor i Stavanger 1867—91. Han framträdde redan på 1850-t. som en av grundläggarna av den norska radikala och nationella demokratin. 1859—1900 tillhörde han (med några avbrott) stortinget. S. var från 1884 vänsterns ledare i stortinget och bildade efter E. Stangs avgång en ny vänsterministär mars 1891 men föll 1893 på den unionella tvistefrågan om konsulatväsendet. Ånyo statsminister 1898—1902, genomförde S. åtskilliga demokratiska reformer, bl. a. införandet av allmän rösträtt, samt lät promulgera lagen om borttagande från den norska flaggan av unionsmärket (se S v e n s k - n o r s k a u n i o n e n). — 2. A k s e l S e v e r i n S., f. 1849, d. 1915, norsk meteorolog, 1874 anställd vid Det Norske Meteorologiske Institut, från 1913 ss. chef. S. arbetade särskilt med jordmagnetiska undersökningar. Han ledde Kristiania Arbeiderakademi (motsvarande Stockholms Arbetarinstitut).

Stéenhoff [ste'n-], F r i d a, f. W a d s t r ö m, f. 1865, författarinna. S. utgav omkr. sekelskiftet talrika radikala och feministiska skrifter samt under pseud. H a r o l d G o t e en rad skådespel med radikal tendens, i vilka hon opponerar mot den rådande sexualmoralen (*Lejonets unge*, 1896, uppf. bl. a. i Sthlm 1926).

Steensen [ste'n-], se S t e n o.

Steenstrup [ste'n-]. 1. J o h a n n e s J a p e t u s S m i t h S., f. 1813, d. 1897, dansk naturforskare, lektor i mineralogi och botanik vid Sorö akademi 1841 och prof. i zoologi i Köpenhamn 1845. Som zoolog ägnade sig S. spec. åt studiet av lägre djur, ss. bläckfiskar och kräftdjur, men skrev även större arbeten om fortplantning och hermafroditism. Upptäckten av kjökkenmöddingerna gav S. ett på förtjänstfullt sätt utnyttjat tillfälle att studera Danmarks tidigare fauna. — 2. J o h a n n e s S., f. 1844, dansk historiker, prof. i Köpenhamn 1882—1917. S. har gjort banbrytande insatser i dansk forn- och medeltidshistoria (*Studier over Kong Valdemars Jordebog*, 1873—74; *Normannerne*, 4 bd, 1876—82; *Danmark Riges Historie I*, 1897—1904). S. har även behandlat historieskrivningens utveckling under 1800-t.

van Steenwinkel [fann ste'n-], dansk konstnärssläkt, härstammande från Belgien. 1. H a n s S. d. ä., d. 1601, inkallades till Danmark 1576 av Tyge Brahe, för vilken han uppförde Uranienborg på Ven (se ill. till d. o.). S. deltog i uppförandet av Kronborgs, Frederiksborgs och Halmstads slott (se ill. till dessa ord) och befästningarna av Varberg och Akershus. Han är banbrytaren för den holländska renässansstilen i Norden, Kristian IV:s stil. — 2. H a n s S. d. y., f. 1587, d. 1639, den föreg:s son, uppförde Börsen i Köpenhamn (se ill. till d. o. sp. 87), delar av Frederiksborg samt trol. Trefaldighetskyrkan i Kristianstad (se ill. till d. o.).

Steeple-chase [stipl tjejs] (eng., eg. kyrktornslöpning), se K a p p l ö p n i n g sp. 543.

Ste'fan, S t e n f i n n, S t a f f a n, Norrlands apostel, sändes enl. Adam av Bremen av ärkebiskop Adalbert av Bremen ss. missionär till Norrland. Enl. traditionen skall han ha lidit martyrdöden och begravts i Norrala.

Denne S. har ingenting att göra med den legendariske Staffan stalledräng (se Staffansskede).

Ste'fan, d. 1185, Sveriges förste ärkebiskop, trol. av engelsk börd. S. var munk i Alvastra, då han valdes till biskop i Uppsala. Till ärkebiskop invigdes han 1164 i Sens av ärkebiskop Eskil från Lund. S. var nära förbunden med det högkyrkliga sverkerska partiet, lämnade efter Karl Sverkerssons död (1167) landet men försonade sig slutligen med Knut Eriksson (omkr. 1174).

Ste'fan (lat. *Ste'phanus*), namn på nio påvar, bland vilka märkes S. II, påve 752—57, vars förbund med frankerna ledde till Kyrkostatens (se d. o. och Påve sp. 759) uppkomst.

Ste'fan (eng. *Stephen*) av Blois, konung av *England* (se d. o. sp. 1064).

Ste'fan, konung av *Polen*, se Bathori.

Ste'fan (ung. *István*), fem konungar av *Ungern*, av vilka märkes S. I den helige, f. omkr. 975, d. 1038 (se Ungern).

Ste'fan, Josef, f. 1835, d. 1893, österrikisk fysiker, prof. i Wien 1863, utförde många arbeten inom optik och värmelära samt fann experimentellt den av Boltzmann härledda Stefan-Boltzmanns lag (se Strålning).

Stefaniesjön [ste'ffəni-], avloppslös saltsjö i s. Abessinien, ö. om Rudolfsjön. 790 kvkm.

Stefánsson, Jón, f. 1851, d. 1915, isländsk allmogeförfattare, bekant för sina bondenoveller, med motiv huvudsakl. från sin hembygd på nordöstra Island.

Stefánsson [ste'ffənsən], Vilhjálmur, f. 1879, kanadensisk polarforskare av isländsk börd. S. företog 1908—12 en etnografisk expedition till Kanadas nordkust, varvid S. ansåg sig i de "blonda eskimåerna" ha funnit ättlingar till de gamla nordborna. De vetenskapliga resultaten av denna expedition liksom av en senare till de arktiska öarna (1913—18) äro i hög grad omstridda. 1921—22 ledde S. en expedition till området n. om Sibirien.

Ste'fanus, den förste kristne martyren, framställes i Apg. 6 (trol. anakronistiskt) ss. "diakon" i församlingen i Jerusalem (sannolikt ha S. och hans sex kamrater i stället varit ledare för de grekisk-talande kristna judarna). Då S. vid ett tillfälle förnyade Jesu profetia mot templet, uppstod ett stort folktumult, varefter S. stenades. S:s åminnelsedag är 26 dec. I konsten framställes han ofta, klädd i diakondräkt och med tre stenar i handen.

Ste'ffani, Agostino, f. 1654, d. 1728, italiensk tonsättare, även verksam ss. diplomat. S. skrev för München och Hannover ett flertal operor, som i stilen ansluta sig såväl till den venetianska som franska operan. I övrigt märkas en mängd kammarduetter samt ett Stabat mater.

Steffen. 1. Richard S., f. 1862, litteraturhistoriker, skolman, rektor i Visby sedan 1906, föreståndare för arkivdepån i Visby 1927. S. har utom talrika uppsatser om svensk medeltids-, 1500- och 1600-talslitteratur skrivit bl. a. *Bellman och hans diktning* (1908). Han har även författat en för skolbruk mycket använd *Svensk litteraturhistoria* (1904) samt utgivit ett litteratururval, *Översikt av svenska litteraturen* (2:a uppl. omfattande tiden 1526—1920, 5 dlr, 1916—21). — 2. Gustaf S., f. 1864, sociolog, prof. i nationalekonomi och sociologi vid Göte-

Steglitsa. 14—15 cm.

borgs högskola 1903. S. är en av föregångsmännen för modern sociologisk forskning i Sverige. Inom hans omfattande produktion märkas *Sociala studier* (7 bd, 1905—12), *Sociologi* (4 bd, 1910—11) och *Världsåldrarna* (3 bd, 1918—20), den sistnämnda ett försök till sociologisk tolkning av den historiska utvecklingen. S. har ivrat för socialpolitik i "katedersocialismens" anda. Han var socialdemokratisk led. av F. K. 1911—16. S. ivrade vid världskrigets början för aktivismen och uteslöts därför ur socialdemokratiska partiet, vari han dock senare återinträtt.

Ste'ffens, Henrik, f. 1773, d. 1845, filosof och skriftställare av norsk börd, prof. i filosofi och naturvetenskap i Halle 1804, i Breslau 1811 (där han bl. a. verkade för den tyska nationalitetskänslans uppväckande) och i Berlin 1831. S. kom 1798 till Jena, där han studerade för Schelling, av vars naturfilosofi han starkt påverkades. För nordisk litteratur har han spelat en viktig roll genom sina föreläsningar i naturfilosofi i Köpenhamn 1802—04 och sitt personliga umgänge med de unga danska diktarna, varigenom han beredde vägen för den danska nyromantiken; särskilt övade han inflytande på Oehlenschläger.

Steg, blindmaterial till utfyllning av tryckformar.

Steganografi' (av grek. *stegano's,* dold, och *gra'fein,* skriva), se Chiffer.

Ste'ge, stad i Præstö amt, Danmark, vid Stege-Bugt på Möen. Sockerindustri. 3,200 inv. — S. är känt sedan 1200-t.

Stegeborg, Stäkeborg, gods i Skällviks skn, Östergötl. l., på Stäkeholmen i Slätbaken. Där anlades kort efter 1200 av konung Birger Magnusson en borg, varav lämningar utgrävts. Behärskande inloppet till Söderköping, var S. ofta omstritt. Johan III lät uppföra ett slott, som under sin glanstid på 1600-t. var ett av landets förnämsta. Från 1713 har S. varit i enskild ägo. Ett nytt slott uppfördes 1806; ruinerna av Johan III:s slott ha restaurerats.

Stegel och hjul, se Stegling.

Ste'gemann, Hermann, f. 1870, tysk författare och journalist, prof. i historia i München 1922, känd särskilt för sitt grundliga arbete *Geschichte des Krieges* (4 bd, 1917—22).

Steghjul, se Ur.

Stegling (av fsv. *staghl,* påle), fordom förekommande skärpning av dödsstraffet, bestående i att den avrättades kropp spikades fast på pålar l. träd. Vanl. fyrdelades kroppen och varje del lades på ett horisontellt liggande hjul ("stegel och hjul"), som fastsattes uppe på en lodrätt stående påle. Huvudet och ev. högra handen fastspikades på en påle.

Steglitsa, *Cardue'lis carduelis,* en art Finkfåglar med panna och strupe röda, hjässa och

ett band på halsens sidor svarta, rygg brun, buk vit och ett brett, gult band över vingen. Tämligen allmän i s. och mell. Sverige, sällsyntare norrut. Häckar i träd. Ägg 4—6, vita, brunfläckiga. Stannfågel. Fridlyst. På grund av sin sång hålles S. som burfågel.

Stegoce'phali, s t e g o c e f a'-l e r, en grupp fossila G r o d-d j u r, de första fyrfotadjuren, uppträdde troligen i den tidigare stenkolsperioden och utdogo under trias. Kroppsformen liknade närmast vattenödlornas, men huvudets skelett var mycket solitt byggt; även kroppen täcktes stundom av ett hudskelett. Hos vissa, krokodillika S., l a b y-r i n t h o d o' n t e r n a, voro tänderna på ett egendomligt sätt veckade. Många S. torde ha varit vattendjur, andra landdjur l. amfibier. Hos en av de största S., *Mastodonsau'rus giga'nteus*, var kraniet c:a 1 m. långt och kroppen troligen c:a 3 m.

Stegring, okynne hos en häst, bestående i att han reser sig på bakbenen. Ryttaren bör därvid undvika att bli hängande i tyglarna, enär hästen då lätt kan "gå över", d. v. s. falla på rygg. Om med avsikt framkallad S. se R i d-n i n g sp. 1127.

Stegräknare, apparat för räkning av stegen vid gång, består vanl. av en liten pendel, som på grund av skakningen för varje steg gör ett utslag; då den går tillbaka, vrider den ett kugghjul ett stycke, motsvarande en delning. Med detta hjul äro andra hjul kopplade för räkning av tiotal, hundratal o. s. v.

Stehag, socken i Malmöh. l., pastorat i Lunds stift. 1,575 inv.

Steier, L i s a, f. 1888, premiärdansös vid Kungl. teatern, lärarinna vid dess balettskola 1920—25, har med fin smak och teknisk skicklighet utfört huvudpartierna i en mängd baletter, delvis inom den moderna, av ryska inflytanden påverkade repertoaren.

Steiermark [sjta'j-], delstat i s.ö. Österrike. 16,373 kvkm. 980,000 inv. S. är till större delen ett alpland, fyllt av Steiriska Alperna. Mot s.ö. sänker det sig till ett kuperat och bördigt landskap. S. är Österrikes mineralrikaste område (järnmalm, brunkol, grafit m. m.). F. ö. åkerbruk, vin- och fruktodling, boskapsskötsel, skogsbruk samt järn- och trävaruindustri. Övervägande tysk, katolsk befolkning. Huvudstad Graz. — S. är uppkallat efter grevarna av Steier, åt vilka området 1056 förlänades. 1282 tillföll S. huset Habsburg. 1919 avträdde Österrike s. S. till Jugoslavien.

Steigerwald [sjta'jgervallt], skogrikt bergområde i n.v. Bayern, s. om Main. Högsta punkt 498 m. ö. h.

v. Steijern, se V u l t v. S t e i-j e r n.

Steijn [stäjn], M a r t i n T h e u n i s, f. 1857, d. 1916, sydafrikansk advokat och politiker, Oranjefristatens president 1896—1902. S. slöt 1897 förbund med Transvaal och understödde kraftigt Krüger under boerkriget. Han var senare delaktig i Sydafrikanska unionens bildande.

Stein [sjtajn], by i Bayern, vid Regnitz strax s.v. om Nürnberg. I S. ligger A. W. Fabers pennfabrik. 3,000 inv.

Stein [stejn], sir A u r e l, f. 1862, engelsk arkeolog av ungersk börd, har varit verksam i Indien vid olika colleges och i undervisningsförvaltningen. S. har gjort betydelsefulla arkeologiska expeditioner i inre Asien, främst i

Karl v. Stein. Målning av P. J. Lützenkirchen.

Turkestan och Persien 1906—08 och 1913—16.

v. Stein [sjtajn]. 1. Charlotte v. S., f. 1742, d. 1827, tysk författarinna, gift 1764 med stallmästaren Friedrich v. S. i Weimar. S. vann 1775 Goethes kärlek och övade stort inflytande på honom, tills Goethes italienska resa och hans förhållande till Christiane Vulpius vållade en brytning; mot slutet av deras liv återknöts förbindelsen. S. skrev 1794 det mot Goethe riktade sorgespelet *Dido* (tr. 1867). — 2. Karl v. S., riksfriherre vom und zum S., f. 1757, d. 1831, tysk statsman, preussisk finansminister 1804—07. S. satte som sitt mål Tysklands befrielse från det napoleonska herraväldet och rikets reorganisation, och då han 1807 efter Tilsitfreden blev preussiska regeringens ledande kraft, inledde han ett genomgripande socialt och administrativt reformarbete, vars främsta resultat voro bondeståndets frigörelse och adelsherraväldets nedbrytande (se Preussen sp. 584). På Napoleons befallning erhöll S. avsked 1808 och landsförvisades, varefter han i Österrike och Ryssland arbetade på en nationell tysk resning. Han hade under befrielsekriget betydande förvaltningsuppdrag och ägnade sig vid Wienkongressen, särskilt åt den tyska författningsfrågan. Besviken över den reaktionära anda, som då härskade, drog han sig 1815 tillbaka från politiken. — 3. Hermann v. S., f. 1854, d. 1927, tysk general. Vid världskrigets början generalkvartermästare, blev S. känd för sin lakoniska formulering av de första tyska segerrapporterna. Han var krigsminister 1916—18.

Steinach [sjta'j-], Eugen, f. 1862, österrikisk fysiolog, prof. i Prag 1904, Wien 1913, har utfört försök över transplantationer av könskörtlar (se d. o.).

Steinbach, se Erwin v. Steinbach.

Steiner [sjta'j-]. 1. Jakob S., f. 1796, d. 1863, schweizisk matematiker, prof. i Berlin 1835, bidrog kraftigt till den syntetiska geometrins utveckling. — 2. Rudolf S., f. 1861, d. 1925, tysk religionsfilosofisk skriftställare. I sina skrifter från 1890-t. röjde S. påverkan av Nietzsche, Schopenhauer och Haeckel. Dessutom gjorde han sig tidigt känd som ivrig Goetheforskare. Sedan han 1902—13 tillhört A. Besants teosofiska riktning, blev han målsman för vad han kallade antroposofi (se d. o.), som vann talrika anhängare i Tyskland och även i Skandinavien. Den utmärker sig för en egenartad förening av indiska och kristna tankemotiv med vissa moderna metafysiska idéer. — Under de sista åren gjorde sig S. bemärkt genom sina sociala reformprojekt, vilka vila på uppfattningen av samhället som ett organiskt väsen med tre själv-

ständiga yttringsformer: det ekonomiska livet, statslivet och det andliga livet. I Norge har S:s anhängare Richard Eriksen sökt vinna anslutning till dessa sociala strävanden.

Steinheil [sjta'jnhajl], tysk optikerfamilj, verksam i München. S:s firma, grundad av Carl August S., f. 1801, d. 1870, fortsatt av hans son Hugo Adolph S., f. 1832, d. 1893, och dennes son Rudolf S., f. 1865, har varit verksam såväl på astronomins som (senare) på den fotografiska optikens område samt inom glasfabrikationen (Sendlingerverken, nu i Berlin).

Steinlen [stäŋla'ŋ], Alexandre Théophile, f. 1859, d. 1924, fransk grafiker och målare, skildrade, särskilt i etsningar och litografier men även i målningar, med en socialt betonad realism motiv ur det parisiska folklivet och var en utomordentlig affischkonstnär. Berömda äro även hans kattbilder.

Steinmetz [sjta'jn-]. 1. Karl Friedrich v. S., f. 1796, d. 1877, tysk generalfältmarskalk, deltog i preussisk tjänst i 1813 års fälttåg och var med ännu i Fransk-tyska kriget ss. arméchef. — 2. Charles Proteus S., f. 1865, d. 1924, tysk-amerikansk matematiker och fysiker, anställd hos General Electric Co. i Schenectady, 1902 prof. i elektrofysik vid universitetet där, utförde grundläggande arbeten inom såväl teoretisk som praktisk elektroteknik samt införde i växelströmsteorin den symboliska metoden.

Steinthal [sjta'jn-], Heymann, f. 1823, d. 1899, tysk språkforskare och religionshistoriker, prof. i språkvetenskap i Berlin 1863. S. har, jämte religionshistoriska skrifter, utgivit språkfilosofiska arbeten av genomgripande betydelse (*Der Ursprung der Sprache*, 1851, *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues*, 1860, *Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft*, 1871, m. fl.; jfr Språkvetenskap sp. 1365) samt räknas som en av grundläggarna av folkpsykologin ss. vetenskap.

Midinette. Litografi av Alexandre Théophile Steinlen.

Steinway [ste'jnoej] (urspr. Steinweg), Heinrich, f. 1797, d. 1871, tysk-amerikansk pianofabrikant, grundade i Braunschweig en pianofabrik, överflyttad 1850 till New York (Steinway and Sons), till vilken knutits filialer i Hamburg och London. Fabriken i Braunschweig övergick 1865 till andra ägare (nuv. firmabeteckning Grotrian Steinweg). Firmornas instrument åtnjuta världsrykte.

Steiriska Alperna [stä'j-], benämning på Noriska och Cetiska

Stellaria graminea (t. v.) och media.

Alperna samt Niedere Tauern, i mell. österrike kring Mur.

Stek (holl. *steek*, eg. stick, styng), se Knopar.

Stekenjokks och Remdalens statsgruvefält, utlagda 1921, omfatta två 5 à 8 km. innanför riksgränsen belägna områden i Vilhelmina skn, Västerb. l., nämligen Stekenjokk, strax n. om gränsen till Jämtland och det 12 km. nordligare belägna Remdalen. S. föra svavelkis samt här och där ej obetydliga mängder kopparkis och zinkblände; fyndigheterna äro genetiskt samhöriga med de nordnorska kiserna. De upptäcktes 1918 och f. å. av Sveriges geologiska undersökning. Någon brytning har ej kunnat börjas på grund av transportsvårigheterna.

Steklar, *Hymeno'ptera*, en ordn. Insekter med i regel två par, relativt små, genomskinliga vingar, av vilka de bakre alltid äro mindre. Framvingarnas bas täckes av ett s. k. vinglock. Mandiblerna äro utbildade för tuggning, övriga mundelar för upptagande av flytande näring. Honorna lägga vanl. äggen inuti växtdelar l. i kroppen på insektlarver och ha därför äggläggningsrör. Många äro partenogenetiska. Larverna förpuppas oftast i kokong. C:a 4,000 svenska arter äro kända. Till S. höra bl. a. gadd-, guldparasit- och växtsteklar.

Ste'le, forngrekiskt namn på minnesvård i form av en upprättstående stenplatta. S. förekomma som gravvårdar, då de ofta äro smyckade med reliefer (se ill. till Gravvård sp. 1473), l. som inskrifttavlor med lag- l. andra betydelsefulla texter.

Stelkramp, se Tetanus.

Stel kropp. *Mek.* Kropp, som ej i minsta mån deformeras av på densamma verkande krafter. S. är ett i verkligheten ej förekommande idealfall.

Ste'lla, lat., stjärna. — S. pola'ris, Polstjärnan. — S. no'va, ny (l. temporär) stjärna. — Stella'r, som avser stjärnor, stjärn-.

Stella Kleve, se Malling 2.

Stella'ria, växtsläkte (fam. *Caryophylla'ceae*). *S. me'dia*, våtarv, nate, nedliggande med äggrunda blad och små vita blommor, är allmän på odlade ställen o. d., *S. grami'nea*, (gräs-) stjärnblomma, med smalt lansettlika blad och vita, stjärnlika blommor, är allmän på gräsmark. Bägge blomma hela sommaren och hösten, den förra även tidigt på våren.

Stelning, en vätskas övergång till fast form vid temperatursänkning. S. sker vanl. vid en bestämd temperatur, frys- l. stelningspunkten, som sammanfaller med smältpunkten. Jfr Smältning. I vissa fall kan man försiktigt avkyla en vätska flera grader under fryspunkten utan att S. inträder (underkylning). Vid skakning l. införande av något av

samma ämne i fast form inträder plötsligt S., varvid temperaturen stiger till fryspunkten.

Sten. 1. Allmän benämning på mineral och bergarter. — 2. Konkrement (se d. o.).

Sten, J o h n, f. 1879, d. 1922, målare. Under en lång vistelse i Frankrike (1910—18) påverkades S. främst av kubismen och målade huvudsakl. landskap men fann senare uttryck för sin dekorativa och koloristiska begåvning i gobelängartade kompositioner med nakna kvinnofigurer i yppiga exotiska landskap (*Källan*, 1917, Göteborgs mus.; *Siesta*, s. å.; *L'Abondance*, 1921—22, Hudiksvalls mus.). Han utförde även dekorativa målningar i Utbynäs kyrka vid Göteborg (1919). Hans akvareller från Bali, där han dog, vittna om en utveckling mot fastare form och djupare färgglöd.

Stenbearbetning. Till byggnadsändamål användbar sten tages ur större jordstenar l. från stenbrott medelst kilning (kallkilning, se d. o.) l. sprängning. Vid den senare användas helst mindre brisanta sprängämnen, ss. svartkrut. Den uttagna stenens vidare bearbetning beror på användningssättet. Ytorna till byggnadssten antingen "tuktas" l. "huggas", varvid bearbetningens noggrannhet vanligtvis angives i 5 à 8 olika grader. Bearbetningen sker medelst hammare och mejslar av olika slag, beroende på bearbetningsgraden. Maskiner för sågning, hyvling, slipning och polering (se d. o.) av sten förekomma.

Stenberg. 1. S t e n o S., f. 1870, jurist, ämbetsman, hovrättsråd i Svea hovrätt 1910, expeditionschef i justitiedepartementet 1909—14, konsultativt statsråd i ministären Hammarskjöld 1914—

Siesta. Målning av John Sten.

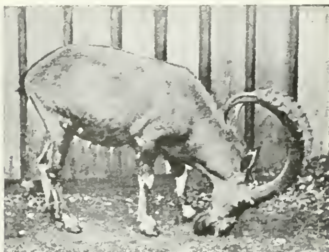
17, justitieminister i ministären Swartz 1917, justitieråd s. å. — 2. E m e r i k S., f. 1873, målare, prof. vid Konsthögskolan 1909—12. S. har med förkärlek målat scener ur Dalarnas folkliv, men sin främsta insats har han gjort som porträttmålare (porträtt av Oscar Montelius, se ill. till d. o., i Vitt. Hist. o. ant. akad., Gustaf Rydberg, i Konstakademin).

Stenberga, socken i Jönköp. l., jämte Näshult pastorat i Växjö stift. 690 inv.

Stenbildning, se K o n k r e m e n t.

Stenbit, se S j u r y g g.

Stenbock, *Ca'pra i'bex*, en art av G e t s l ä k t e t. Hanen bär starka, bakåtböjda horn, honan svagare dylika. Hakskägget är kort. Pälsen vintertid mörkt, sommartid ljusare gulgrå. S. lever nära snögränsen i Alperna men har genom ivrig jakt blivit säll-

Stenbock. Kroppslängd 1,4—1,6 m.

synt. S. klättrar med utomordentlig skicklighet. Lever av alpväxter, lavar o. d. — I Pyrenéerna, Kaukasus, ställvis i Asien och n.ö. Afrika finnas andra arter av samma släkte, kallade S.

Stenbock, gammal frälsesläkt, som upptagit stenbocksvapnet från en medeltida ätt. 1. Gustav Olsson S. till Torpa, f. 1502, d. 1571, frih., riksråd, en av Gustav Vasas främsta män i riksstyrelsen. Han blev 1540 ståthållare i Västergötland samt 1552 konungens svärfader (se Katarina sp. 685). Anlitad i maktpåliggande värv av Erik XIV, ådrog han sig konungens obefogade missnöje och understödde resningen 1568. Han utnämndes till riksmarsk 1569. — 2. Erik Gustavsson S. till Tofta, f. 1538, d. 1603, den föreg:s son, frih. riksråd, innehade höga poster under Erik XIV och Johan III men var tidtals i onåd, vid ett tillfälle på grund av ett förargelseväckande kärleksäventyr (motiv för Frödings pastiche En liten Comedia). Han slöt sitt liv i Danmark ss. landsflyktig anhängare till Sigismund. — 3. Gustav Otto S., f. 1614, d. 1685, den föreg:s sonson, greve (1651), riksamiral. S. gjorde en vacker karriär i Trettioåriga kriget och blev infanterigeneral 1648. I Karl X Gustavs polska krig gjorde han även betydande insatser och förde under de danska krigen överbefälet på den syd- och västsvenska krigsskådeplatsen. 1659 sänd till Fyn för att undsätta den svenska huvudarmén, led han s. å. ett förkrossande nederlag vid Nyborg. S. blev 1651 riksråd, därjämte 1658 de skånska landskapens förste generalguvernör och 1664 riksamiral. Ss. led. av Karl XI:s förmyndarstyrelse stödde han sin svåger M. G. De la Gardies politik; för sin misskötsel av marinförvaltningen ådömdes han 1676 dryga böter. Han drabbades hårt av förmyndarräfsten och reduktionen. — 4. Magnus S., f. 1663, d. 1717, den föreg:s son, greve, fältmarskalk 1710. S., som lärt sig krigskonsten i holländsk och kejserlig tjänst, var vid krigsutbrottet 1700 chef för Dalregementet, deltog med utmärkelse i slaget vid Narva och åtföljde sedan Karl XII under fälttågen i Polen. Guvernör i Skåne 1705, inlade S. därefter stor kraft och

Magnus Stenbock. Målning av D. Schwartz.

skicklighet i försvarsverkets iståndsättande därstädes. Han gjorde 1710 slut på den danska invasionen genom segern vid Hälsingborg, vilken vanns med en reguljär om ock bristfällig armé (i traditionen "Måns Bock och hans getapojkar"). S. å. kungl. råd, vidtog S. därpå kraftiga anstalter för att överföra en här till Polen. Sedan detta uppgivits, höll han i Pommern sachsare och ryssar på avstånd samt vann i Mecklenburg över danskarna segern vid Gadebusch 1712. S. innestängdes emellertid i Tönningen och måste kapitulera 1713, varefter han till sin död förblev krigsfånge på Frederikshavn i Köpenhamn. — S. var en av karolinska tidens främsta gestalter. Med ett vinnande väsen, okuvligt mod och glödande patriotism förenade han stora organisations- och fältherreegenskaper. Han visade även prov på konstnärlig och litterär begåvning.

Stenbocken (lat. *Caprico'rnus*), stjärnbild på s. hemisfären. Se även Djurkretsen och Vändkrets.

Stenbocks kurir, se Hammarberg.

Stenborg, skådespelarsläkt, bland vilkens medlemmar märkas Petter S., f. 1719, d. 1781, vilken på 1760- och 1770-t. ledde en trupp, som under ytterst primitiva förhållanden uppförde skådespel i Sthlm (där han 1773 öppnade den under olika namn till 1799 bestående Svenska teatern) och landsorten, samt hans son Karl S., f. 1752, d. 1813, operasångare, berömd särskilt för sitt utförande av hjälterollerna i den gustavianska operan, 1780—99 ledare av faderns teater i Sthlm.

Stenbrohult, socken i Kronob. l., jämte Älmhults köping pastorat i Växjö stift. I S. ligger Råshult (se d. o.). 3,420 inv.

Stenbräcka, se Saxifraga.

Stenby, se Västra Stenby och Östra Stenby.

Stenbäck, Lars Jakob, f. 1811, d. 1870, finländsk skald, präst, rektor i Vasa 1846, prof. i pedagogik i Helsingfors 1855, kyrkoherde s. å. S. greps på 1830-t. av den pietistiska rörelsen. Hans diktning (*Dikter*, 1840) präglas starkt av konflikten mellan pietismens asketism och hans i grunden skönhetsälskande sinne. Under senare år skrev S. endast psalmer.

Stenbär, stenhallon (se Rubus).

Stencell, se Stereom.

Ste'ncilpapper (av eng. *stencil*, genombruten schablon för målning o. d., av ffr. *estinceller*, beströ med gnistor, av lat. *scinti'lla*, gnista), se Kopieringsapparater.

Stendadel, se Blåmussla.

Ste'ndal, stad i prov. Sachsen, Preussen, 50 km. n. om Magdeburg. Den forna domkyrkan är, med undantag för det romanska västpartiet, uppförd omkr. 1400—50 och utgör ett av de stilrenaste exemplen på den nordtyska tegelgotiken. 30,000 inv.

Stendhal [staŋda'll], se Beyle.

Steneby, socken i Älvsb. l., jämte Tisselskog, Bäcke och Ödskölt pastorat i Karlstads stift. 3,810 inv.

Stenestad, socken i Kristianst. l., jämte Kågeröd pastorat i Lunds stift. 605 inv.

Stenfot, se Sockel.

Stenfrukt, se Frukt.

Stenfruktmögel, se Fruktmögel.

Stengods. Fr. v. Kanna. Raeren, 1567—68. — Vapenkanna. Raeren, 1577. — Urna med gul relief på manganstänkt botten. Marieberg, omkr. 1775. (Nat. mus.) — "Pegasusvasen". Av J. Wedgwood, 1786. (Nat. mus.)

Stengalla, ytlig inflammation i kötthovens traktdel, orsakad av stötar l. för starkt tryck i trakten genom felaktiga benställningar l. hovformer. *Behandling*: kalla omslag, vid varbildning operation. Jfr Sjukbeslag.

Stenget, se Gems.

Stengods, keramisk produkt, erhållen genom bränning av eldfast lera vid 1,200° à 1,300°, så att massan sintrat och ett tätt,

Stengods. Gräddkanna av K. A. Linning. (Nat. mus.)

för vatten ogenomträngligt och mot kemisk inverkan motståndskraftigt gods erhållits. S. användes till husgeråd och till apparater inom kemiska industrin. — I större utsträckning användes S. först i Tyskland under renässansen, särskilt för ölkrus. Detta S. bestod av piplera samt överdrogs med en färglös saltglasyr. Lämplig lera fanns särskilt i trakten av Rhen, varför de viktigaste verkstäderna förlades i dessa trakter, de främsta i Köln, Frechen, Raeren och Siegburg. Tillverkningen blomstrade under 1500-t. och början av 1600-t. De vanligaste formerna voro ett starkt bukigt krus och en hög, smal kanna, bägge försedda med lock och grepe. Föremålen voro vanl. försedda med en rik plastisk dekorering, pålagd i relief, någon gång också inristad l. stämplad. Motiven, vanl. hämtade från kopparstick av de s. k. Kleinmeister, utgjordes av bibliska och allegoriska skildringar, riddare, landsknektar o. d. Under 1600-t. och 1700-t. fick S. alltmer vika för fajansen och porslinet men upplevde en renässans i England vid

1700-t:s slut. Den vara, som nu kom till användning, utgjordes av en plastisk lera med malen flinta l. kvarts, ofta med tillsats av kaolin. Den ogenomskinliga blyglasyren färgades stundom. Detta gods (eng. *stoneware* l. *creamware*), kallat flintporslin, vann snabb utbredning, dels därför att det var lätt att forma och modellera, dels därför att det tillät billiga framställningsmetoder. Varan bragtes till sin fulländning av Josiah Wedgwood (se d. o.), som även genom sina smakfulla och för tidens krav avpassade former och dekorationsmotiv i nyklassisk anda i hög grad bidrog till dess populariserande. Även lärde man sig uppnå färgeffekter, som tilläto att i S. imitera dyrbara stenarter, basalt, jaspis, porfyr etc. Från England gjorde detta S. i slutet av 1700-t. och början av 1800-t. sitt segertåg över hela kontinenten. I Sverige tillverkades ett synnerligen gott S. vid Marieberg (se d. o.) redan under H. Stens direktörsperiod. Den svenska fabrik, där man med största intresse och konsekvens efterbildade det engelska S., var emellertid Ulvsunda (se d. o.), där det i början av 1800-t. under K. A. Linnings ledning tillverkades wedgwoodimitationer, företrädesvis i svart och terrakottafärgat gods. S. underlättade i hög grad uppkomsten av en keramisk storindustri.

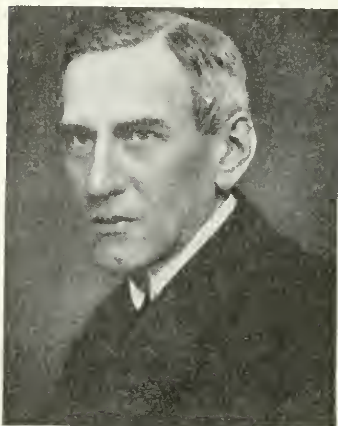
Stengårdshult, socken i Jönköp. l., jämte N. Unnaryd, Öreryd, N. Hestra och Valdshult pastorat i Skara stift. 505 inv.

Stengärden, se S t r a n d v a l l a r.

Stenhallon, se R u b u s.

Stenhammar, gods i Flens skn, Södermanl. l. Slottet uppfördes på 1600-t., restaurerades och utvidgades på 1850-t. S. testamenterades av R. v. Kræmer till svenska staten för att mot en mindre arrendesumma upplåtas åt någon prins av det kungliga huset. Nuv. innehavaren är prins Wilhelm.

Stenhammar. 1. K r i s t i a n S., f. 1783, d. 1866, kyrkoherde i Häradshammar och Jonsberg 1828, naturforskare (spec. framstående lavforskare samt entomolog). Ss. led. av prästeståndet vid riksdagarna 1834—51 blev han med tiden alltmer utpräglat konservativ. På grundval av hans värdefulla brev från Sthlm utgav hans son, kontraktsprosten E v a l d S., f. 1836, d. 1910, 1902—03 *Bilder ur riksdags- och hufvudstadslivet* (3 bd). — 2. P e r U l r i k S., f. 1829, d. 1875, den föreg:s son, arkitekt och tonsättare, anställd i överintendentsämbetet samt från 1866 lärare vid Konstakademin, skrev bl. a. ett flertal smärre kyrkliga vokalverk, av vilka kvartetten *Måste ock av törnen vara* alltjämt ofta utföres vid gudstjänsten på långfredagen, samt oratoriet *Saul och David.* — 3. E r n s t S., f. 1859, d. 1927, den föreg:s son, arkitekt, uppförde flera bank- och affärshus i Sthlm samt var en flitigt anlitad sjukhusarkitekt. Hans mest kända verk är Grand Hôtel Royal i Sthlm (1910) med dess ståtliga restaurang och vinterträdgård. — 4. V i l h e l m S., f. 1871, den föreg:s broder, tonsättare, pianist, orkesterdirigent, 1900—01 och 1924—25 dirigent vid Kungl. teatern och 1907—22 förste dirigent vid Göteborgs orkesterförening. S:s musikdramer *Gildet paa Solhaug* (Stuttgart 1899, Sthlm 1902) och *Tirfing* (Sthlm 1898) äro stilistiskt påverkade av

Vilhelm Stenhammar.

Wagnerdramat men hävda dock en nationell ton. S. har dessutom bl. a. skrivit två symfonier, två pianokonserter och fem stråkkvartetter samt ett flertal vokalkompositioner. Bland dessa märkas — jämte talrika, ofta fint målande romanser och ballader — Heidenstams *Ett folk* för kör, soli och orkester (med den allmänt kända kören *Sverige*) samt kantaten *Sången*. S. är både som solo- och kammarmusikspelare en högt ansedd pianist; hans föredrag är förfinat och stilistiskt väl avvägt.

Stenhärdningsmedel, ämnen som användas för att göra stenväggar (särskilt av sand- och kalksten) hårda och motståndskraftiga mot väderlekens inverkan. Vanl. använder man "Kesslers fluate", som består av fluorvätesyra och ett aluminium- l. magnesiumsalt i lösning. Stenytan blir härigenom hård och varaktig. För bestrykning av sandsten användes även s. k. "testalin", som utgöres av en såplösning med aluminiumacetat.

Stenhönssläktet, se Klipprapphönssläktet.

Stenindustri, bearbetning av bergarter till byggnads- l. gatbeläggningsmaterial (grövre S.) samt framställning av husgeråds- och prydnadsföremål av bergarter l. mineral (finare S.). För Sveriges del är, sedan Älvdalsporfyren slutade bearbetas (1870-t.) och sedan exportstenhuggerierna i Bohuslän och Blekinge grundades (mitten av 1800-t.), den grövre S. ojämförligt viktigast. *Gatsten av granit och gnejs* tillverkas huvudsakl. i Göteb. l. (tillverkningsvärde 1925 13,9 mill. kr.), Blek. l. (3,0 mill. kr.) och Hall. l. (0,9 mill. kr.). *S. k. svarta och gröna graniter* bearbetas huvudsakl. i Kalmar l. (940,000 kr.) och Blek. l. (271,000 kr.). *Skiffer* brytes och bearbetas huvudsakl. i Örebro l. (Grythytte skifferverk; 151,000 kr.), *täljsten* i Jämtl. l. (Handöl; 454,000 kr.). Arbeten av *sandsten, kvartsit* och *flinta* tillverkas huvudsakl. i Malmöh. l. (61,000 kr.) och Östergötl. l. (46,000 kr.), av *kalksten* (främst silurisk) och *dolomit* huvudsakl. i Örebro l. (531,000 kr.), Jämtl. l. (443,000 kr.), Kalmar l. (252,000 kr.) och Kristianst. l. (201,000 kr.). Arbeten av *marmor* tillverkas huvudsakl. i Sthlms stad (805,000 kr.), Östergötl. l. (Kolmårdsmarmor; 414,000 kr.), Södermanl. l. (358,000 kr.), Göteb. l. (186,000 kr.) och Malmöh. l. (165,000 kr.). — *Exporten* av stenarbeten omfattar huvudsakl. gatsten (1925 12,6 mill. kr.), ämnesblock av granit, gnejs o. d. (3,1 mill. kr.) och makadam (12,6 mill. kr.).

Stening, dödande genom stenkastning, ett i forna tider förekommande sätt för dödsstraffs utkrävande. I de svenska land-

Steninge slott från sjösidan.

skapslagarna stadgades S. i st. f. rådbråkning för kvinnor.

Steninge. 1. Socken i Hall. l., jämte Harplinge pastorat i Göteborgs stift. 445 inv. — 2. Gods i Husby-Ärlinghundra skn, Sthlms l. Slottet uppfördes på 1690-t. av Nikodemus Tessin d. y. Anläggningsplanen är fransk, under det den utomordentligt förfinade fasadanordningen snarast har italienska mönster. Park i fransk stil, anlagd av J. Hårleman. Godset har tillhört bl. a. ätterna Oxenstierna och v. Fersen.

Stenis, mäktiga och vidsträckta lager l. platåer av kompakt is i nordligaste Sibirien och Alaska. S. innehåller slamskikt och är täckt av grus, sand och tundretorv. Infrusna i dessa jordskikt och i själva isen påträffas talrika lämningar, ibland hela lik, av mammut, ullhårig noshörning, myskoxe o. a. kvartära däggdjur. En stor del av världsmarknadens elfenben utgöres av mammutbetar härifrån. S. har förklarats dels som en fossil rest av en stor inlandsis, dels som bottenfrusna anhopningar av flodis och issörja.

Stenkil, svensk konung omkr. 1060—66. S. var en storman, som enl. Hervararsagan var jarl och måg till Emund den gamle. I Västgötalagens konungalängd prisas S. ss. västgötarna särskilt bevågen, och åtskilligt, bl. a. hans mot Norge orienterade utrikespolitik, tyder på västgötsk härstamning. Om hans kristna nit, parat med klok hovsamhet, finnas många vittnesbörd. — S. är stamfader för Stenkilska konungaätten, av vilken Inge d. y. trol. var den siste.

Stenkista, en av bjälkar utförd konstruktion med fyra sidoväggar, som användes ss. fundament till i vatten stående pelare, underlag för kajer, vid flottningsanläggningar o. d. S. hoptimras på land och sänkes på sin plats genom stenfyllning i vid sidoväggarna anordnade rum, s. k. stenfickor.

Stenkitt, ett bindemedel, bestående av vattenglas, tillsatt med krita l. cement. S. användes dels för lagning av sten, dels för sammanfogning av sten vid sten.

Ste'nkjær [-tjär], lastageplats i Nord-Tröndelag fylke, Norge, vid Trondhjemsfjordens innersta del och Nordlandsbanan. Säte för fylkesman. Livlig industri. Trävaruexport. 2,650 inv.

Stenklot, vita stenar, klotformiga l. något tillplattade stenar, ofta rikt ornerade, finnas ibland på gravhögar. Det märkligaste S. ligger på tingshögen vid Ingelstad i Växjötrakten, andra äro kända från Södermanland, Närke och Uppland.

Stenknäck, *Coccothrau'stes coccothraustes,* en art Finkfåglar med mycket kraftig, konisk näbb. Huvud och rygg bruna, hals på översidan askgrå, buk vit. Europa; tämligen sällsynt i Sverige, i lövskog. Häckar i träd. Ägg 4—6, gråvita, mörkfläckiga. Flyttfågel.

Stenkol, ett naturligt bränsle, bestående av kol och större l. mindre mängder kolväten samt obrännbara ämnen (aska), mest lera och skiffer. S. uppkommer genom att växter anhopas under vatten, täckas av sediment och undergå en långvarig jäsningsprocess, varigenom växternas cellulosa blir rikare på kol, medan syret bortgår i form av vatten och kolsyra. Torv, brunkol, S. och antracit äro att betrakta som olika stadier i denna process; medan trä har en kolhalt av 52 % är kolhalten hos bränntorv omkr. 60 %, hos brunkol 55—75 %, hos S. 74—96 % samt hos antracit över 90 %. Brunkol är till färgen brunt, ger brunt streck och brunt pulver, förekommer mest i tertiärformationen, bl. a. i Tyskland. S. är svart och sprött, ger svart streck och pulver samt förekommer i alla fossilförande system, i större mängd dock först under stenkolssystemet. Antraciten är svart, glänsande med mussligt brott och förbrinner nästan rökfritt; förnämsta fyndorten är i Pennsylvania. Alla dessa tre kolsorter förekomma i form av flötser (se d. o.) av högst växlande mäktighet, vanl. flera i följd, växellagrande med sandsten, skiffer etc. — Den *tekniska indelningen av S.* hänför sig till vissa egenskaper hos kolen, ss. halt av flyktiga ämnen, lågans utseende och koksningsförmågan, samt till användningsområdet, styckestorleken och behandlingen vid gruvan. Magra S. (gasfattiga l. gasrika) brinna med icke sotande, feta S. med starkt sotande låga. Vid upphettning ge sandkol en lös, sönderfallande koks, bakande kol mjukna, och sinterkol sintra till en fast, porös koks. Vanl. indelas S. i följande 6 grupper: 1) gasfattiga sandkol (antraci't, hushållskol), 2) gasfattiga sinterkol (magra, kortflammiga; kaminkol), 3) bakande kokskol (feta, kortflammiga; smideskol), 4) bakande gaskol [feta långflammiga; hit höra bl. a. Cannel-coal, Bogheadkol m. fl. vid gasverk (se d. o. sp. 1094) använda], 5) gasrika sinterkol (långflammiga; gasflamkol, ångkol) och 6) gasrika sandkol (brunkol). De icke feta gasflamkolen användas för de flesta ändamål, ss. i flamugnar, gasgeneratorer och ångpannor. — Det ur gruvan uppfordrade S. underkastas vanl. skrädning på platsen, varvid bergarten frånskiljes. Det försäljes antingen osorterat (styckekol och stybb i blandning; ty. *Fö'rderkohle* [-kåle], eng. *run of mine* [rənn åvv majn]), l. ock sorteras det i vissa handelsstorlekar, ss. harpade kol, nöt- och småkol samt stybb (ty. *Nusskohle* [no'sskåle], *Kleinkohle* [kla'jnkåle], eng. *nuts* [nətts], *beans* [bins], *peas* [pis], *smalls* [småls] etc.). Stybb av icke koksande S. ger efter brikettering (se d. o.) ett särskilt i koldistrikten mycket använt bränsle i hushåll och vid smärre ångpannor. Vissa kokskol

med hög askhalt krossas och vaskas (jfr Koks sp. 995). — Vid lagring undergår S. en långsam oxidation, varvid spec. v., värmevärde och halt av flyktiga ämnen minskas. Oxidationen, som underlättas av stor stybb- och vattenhalt, kan stundom leda till självantändning (se d. o.). För att förhindra sådan lagras S. sällan till större höjd än 5 m. — S:s kvalitet bestämmes genom kemisk analys och kalorimetrisk bestämning av värmevärdet (jfr Förbränningsvärme).

Analys av ett engelskt gaskol (Lambton)

Överslagsanalys.

Vatten	1,6 %
Aska	4,1 %
Flyktiga ämnen	30,2 %
Koks	64,1 %

Elementaranalys.

Aska	4,0 %
Kol	81,8 %
Väte	5,4 %
Kväve + syre	7,6 %
Svavel	1,2 %

Värmevärde,	kalorimetriskt	8,300	Kal.
,,	effektivt	7,440	,,
,,	hos vatten- och askfri substans	8,730	,,

— *Inköp av S.* skedde förr alltid på basis av s. k. "certifikat", utfärdat av en officiell inspektör i skeppningsorten, men grundas numera oftast på värdeanalys (fuktighets- och askhalt samt värmevärde), utförd av offentlig anstalt på prov, uttagna av opartisk person vid lossningsorten.

Världens tillgångar av sten- och brunkol. (Uppskattade 1913.)

Amerika	5,106	milliarder ton.
Asien	1,280	,, ,,
Europa	784	,, ,,
Australien	170	,, ,,
Afrika	58	,, ,,
Hela världen	7,398	milliarder ton.

Viktigaste produktionsländer 1924. Produktion i 1000-tal ton.

För. Stat.	520,265
(därav antracit	81,841)
Tyskland (utom Saarområdet)	243,406
(därav brunkol	124,637)
Saarområdet	14,032
Storbritannien	271,405
Frankrike	45,047
Tjecko-Slovakiet	34,866
(därav brunkol	20,507)
Japan	30,111
Polen	32,313
Belgien	23,360
Indien	21,516
Ryssland	16,199
Australiska statsförbundet	15,177
Sydafrikanska unionen	11,332

Världsproduktionen 1924 var 1,361 mill. ton, därav 169 mill. ton brunkol.

Ang. viktigare produktionsdistrikt se resp. länder. Om Sveriges S. se Rät-lias.

Stenkolsbäcken, stenkolsfält med skålformig lagring. Jfr Bassäng.

Stenkolsformationen, se Karbonperioden.

Stenkolsfält, område med brytvärda kolflötser.

Stenkolssystemet, se Karbonperioden.

Stenkolstjära, vid gasverk, koksverk och stenkolseldade masugnar genom torrdestillation av stenkol erhållen oljig, mer l. mindre tjockflytande vätska av karaktäristisk lukt och spec. v. 1,1—1,3. Den är svartfärgad av fritt kol; större delen av S. (övervägande aromatiska kolväten) är löslig i bensol. S. innehåller ammoniak och reagerar därför (i motsats till trä- och torvtjära) alkaliskt. Sammansättningen växlar med stenkolets beskaffenhet och ugnstemperaturen. Är den senare hög (över 1,200°) sönderdelas delvis de tunga oljorna under avskiljande av fritt kol, varigenom oljan blir mindre värdefull.

Råtjärans ungefärliga sammansättning.

	Gasverkstjära		*Koksugnstjära*
	Vertikala retorter	Horisontala retorter	Kammarugnar
Spec. v. . .	1,1	1,2	1,15
Fritt kol . .	3 %	20 %	6 %
Vatten . . .	2 „	4 „	3 „
Lättolja . .	6 „	2 „	1,5 „
Tunga oljor	40 „	24 „	38 „
Beck . . .	50 „	50 „	52 „

Vid s. k. lågtemperaturförgasning (350°—500°) erhålles en tjära, som saknar naftalin och antracen men däremot innehåller naftener, högviskösa oljor och fast paraffin. — S. är, när den lämnar förlag och rörledningar, starkt blandad med vatten, av vilket det mesta borttages i separationsfack (se Gasverk sp. 1099), varvid erhålles råtjära, från vilken ytterligare en del vatten avlägsnas genom centrifugering. Den sålunda erhållna separe'rade S. användes som beströknings- och impregneringsmedel. För de flesta ändamål är ett fullständigt avskiljande av vattnet nödvändigt, vilket sker genom fraktionerad destillation. Intill 170° avgå vatten och lättolja (spec. v. c:a 0,94), mellan 170° och 230° mellanolja (spec. v. c:a 0,98), mellan 230° och 270° tungolja (spec. v. c:a 1,04) samt mellan 270° och 300° antrace'nolja (spec. v. c:a 1,08). Återstoden, asfalt- l. stenkolsbeck bildar vid avkylning en spröd massa och användes bl. a. som gat-, golv- och takbeläggningsmedel, elektriskt isolationsmaterial och vid brikett-, ferniss- och lackfabrikationen. Vid ytterligare upphettning av becket erhålles tjärkoks, använd bl. a. vid elektrodframställning. Ur de tyngre fraktionerna utfalla efter någon tid stora mängder naftalin (se d. o.), som frånskiljes. Dessa oljor användas ss. brännoljor i ugnar, ångpannor och dieselmotorer samt ss. smörjmedel, konserveringsmedel för trä, desinfektionsmedel etc. För utvinnande av mera värdefulla produkter underkastas oljorna fraktionerad destillation, tvättning med olika lösnings- l. fällningsmedel, filtrering o. s. v. Lättoljan lämnar c:a 40 % bensol och 12 % toluol. Mellanoljan håller 40 % naftalin, som utkristalliserar, varefter genom destillation erhålles råbensol (bearbetas tills. med lättoljan), karbol- och naftalinolja (den senare användes under namnet kreosotolja till träimpregnering). Ur karbololjan erhållas viktiga desinfektions- och färgämnen samt medicinska preparat, ss. salicylsyra. Tungoljan innehåller stora mängder naftalin jämte antracen m. m. Ur oljan framställes genom destillation karbol-, naftalin- och antracenolja, vilka behandlas tills. med motsvarande fraktioner av lättoljan. Antracenoljan är tjockflytande och starkt luktande. Efter frånfiltrering av råantracen kan den användas ss. lösningsmedel vid uttvättning av bensol och naftalin ur lysgas. Den löser kautsjuk och kan bearbetas till värdefulla färgämnen. — Stenkolstjärindustrin har utvecklats jämsides med lysgastillverkningen. I början av 1800-t. betraktades S. som en värdelös biprodukt. 1813 började man i England avdestillera S. för utvinning av oljor för konservering av järnvägssliprar. 1836 isolerade F. F. Runge anilin, fenol och pyrrol ur S., och 1845 fann A. W. v. Hofmann bensolkolväten i S. 1856 framställde W. H. Perkin anilinfärger ur S. Stenkolstjäreindustrin har sedan utvecklats huvudsakl. i Tyskland. S. är numera rå-

material vid framställning av de mest skilda produkter, ss. brännoljor, isolerings-, spräng- och färgämnen (se Färgämnen), desinfektionsmedel och medicinska preparat.

Stenkult, dyrkan l. helighållande av vissa stenar, är vida spridd. S. gäller ovanligt formade l. färgade stenar, ej minst meteorstenarna. Mindre stenar (av egendomlig form etc.) bäras ss. amuletter l. tjänstgöra ss. fetischer. Större stenar helgas l. offer frambäras åt den i dem boende makten genom stenens smörjande med olja, fett l. offerblod (om en ännu kvarvarande rest av detta bruk se Älvkvarnar).

Stenkumla, socken i Gotl. l., jämte Västerhejde, Träkumla, Vall, Hogrän och Atlingbo pastorat i Visby stift. 435 inv. — Kyrkan uppförd vid 1200-t:s slut.

Stenkvista, socken i Södermanl. l., jämte Ärla pastorat i Strängnäs stift. 1,195 inv.

Stenkyrka. 1. Socken i Gotl. l., jämte Tingstäde, Martebo och Lummelunda pastorat i Visby stift. 750 inv. — Kyrkan (se ill. till Gotland sp. 1405), en av de ståtligaste på Gotlands landsbygd, invigdes 1255, det mäktiga, galleriförsedda tornet färdigbyggdes på 1290-t. Från S. finnes i Gotlands fornsal en av de märkligaste gotländska bildstenarna (jfr Gotland sp. 1404), på vilken i sträng stilisering framställes ett rikt bemannat vikingaskepp (se ill. till Svensk konst). — 2. Socken i Göteb. l., jämte Klövedal och Valla pastorat i Göteborgs stift. I S. ligga Skärhamns och en del av Blekets municipalsamhällen. 4,085 inv.

Stenkärna, se Fossil.

Stenläggning, se Gata sp. 1110 f.

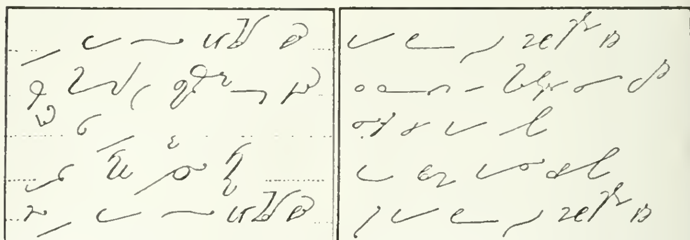
Stenman, Gösta, f. 1888, finländsk konsthandlare och konstsamlare, startade 1913 i Helsingfors en konstsalong, som utvecklats till en av de främsta i Norden (Stenmans konstpalats). Han har särskilt understött den unga finländska konsten, främst Sallinen.

Stennöt, Stennötspalm, se Elfenbenspalmer.

Ste'no, Nicolaus l. Niels Steensen, f. 1638, d. 1686, dansk naturforskare, katolsk titulärbiskop i Hannover och apostolisk vikarie för n. Tyskland. S. studerade medicin i Köpenhamn, Amsterdam och Leiden och ägnade sig sedermera åt anatomiska studier i Padua och Florens. S. upptäckte bl. a. öronspott- och tårkörtlarnas utförsgångar samt studerade bl. a. hjärtats och hjärnans byggnad. Mest bekant är dock S. ss. paleontologins grundläggare. S. visade, att de vid Florens talrikt förekommande s. k. stentungorna voro fossila hajtänder och utförde de första mera systematiska studierna av jordavlagringarna och deras fossil. Jfr Kristallografi.

Stenoba'tisk, Stenofo'tisk, Stenohali'n, se Eurytop.

Stenografi' (av grek. *steno's*, trång, och *gra'fein*, skriva), kortskrift, snabbskrift, en på särskilda tecken grundad skrift, som avser att möjliggöra ett ordagrant återgivande av det talade ordet ("att skriva så fort, som man talar"). Redan från 300-t. f. Kr. kan man i Grekland spåra försök till en snabbskrift. På 50-t. f. Kr. utarbetade i Rom Ciceros frigivne slav Tiro en S., ett system av sigler (se d. o.). "Tiros noter" kommo sedan under hela antiken till användning i Västerlandet såväl i det

Stenografi. Arends' (t. v.) och Melins system. Text: "Vi gå över daggstänkta berg, som lånat av smaragderna sin färg. Sorger ha vi inga, våra glada visor klinga, när vi gå över daggstänkta berg."

privata som i det offentliga livet men övergingo under medeltiden till en huvudsakl. av avskrivarna använd pergament- och tidsbesparande skrift för att efter en kort renässans under karolingerna snart helt och hållet glömmas. — Den moderna S. utvecklades tidigast i *England*. Som dess grundare räknas vanl. J. Willis, den förste, som uppställde en S. med tecken för bokstäver l. ljud (1602). Willis använde huvudsakl. raka streck i olika riktningar samt cirkeldelar. Vokaler mellan konsonanter angåvos ej med eget tecken utan genom efterföljande konsonants olika ställning till föregående konsonant (*intermitterande vokalbeteckning*). Han grundlade härigenom den s. k. gammalgeometriska S., vidare utvecklad av bl. a. E. Willis, Th. Shelton, J. Rich och Th. Gurney (1750). J. Byrom (c:a 1720) grundade den s. k. nygeometriska S. Han skrev konsonanttecknen sammanhängande och betecknade vokal i inljud med en fristående punkt i olika ställning (*interpunkterande vokalbeteckning*). Denna S. utvecklades vidare av S. Taylor (1786) samt vann sin fulländning hos I. Pitman (1837), vars system under nära ett sekel kunnat betraktas som ett engelskt enhetssystem. Det har emellertid i J. R. Greggs "halvkursiva" system (1888), med särskilda bokstavstecken för vokalerna (bokstavlig vokalbeteckning) och konsonanttecknen i den vanliga skriftens lutning, fått en farlig medtävlare, som spec. i Amerika nästan helt utträngt Pitmans olika system och även i England på senaste tiden alltmer vunnit terräng. — Först med revolutionen 1789 började man i *Frankrike* intressera sig för S. Det första systemet av betydelse blev Th. P. Bertins översättning av Taylors system (1792). Detta utvecklades vidare av H. Prévost (1827), A. Delaunay (1866) och Havette (1899). Conen de Prépéan (1813) införde bokstavlig vokalbeteckning och använde därvid cirklar och cirkeldelar, en idé, som senare upptogs av bl. a. A. Paris (1822) och E. Duployé (1867). I Frankrike, utom Paris, där Prévost-Delaunay överväger, är Duployés system det mest spridda. Alla dessa franska system äro geometriska, och upprepade försök med kursiva system ha varit resultatlösa. — Även i *Tyskland* framkommo omkr. 1800 en del geometriska system, men större betydelse fick S. först med

F. X. Gabelsberger, såväl den tyska S:s som den kursiva principens grundläggare. Gabelsberger insåg, att det gällde att finna icke de *kortaste* utan de mest *lättskrivna* tecknen, och dessa hämtade han från grunddragen i den vanliga skriftens bokstäver. Gabelsbergers kursiva system (1834), i den vanliga skriftens lutning och vokalerna betecknade symboliskt genom konsonanternas olika ställning inom ordbilderna, har stått som förebild för de flesta yngre tyska system. Systemuppfinnarna W. Stolze (1841), K. Faulmann (1875), F. Schrey (1887) ha gått mot större enkelhet och regelbundenhet. Utvecklingen har resulterat i en sammanslagning av systemen Stolze och Schrey (1897). Medan Gabelsbergers system i nära ett sekel varit det mest spridda i s. Tyskland och Österrike, blev först Stolze och sedan Stolze-Schrey allenarådande i n. Tyskland och tyska Schweiz. Efter misslyckade försök att på överenskommelsens väg nå enhet beslöt riksregeringen 1924 att antaga till enhetssystem ett under statlig ledning utarbetat förslag till sammanslagning av systemen Gabelsberger och Stolze-Schrey. En annan riktning, den vokalskrivande, företrädde L. Arends (1850, reviderad 1860). Han införde även den s. k. stapelprincipen, vilken innebär, att konsonanttecknen nedtill ha raka staplar, som modifieras alltefter åtföljande vokal och övergå i denna. Arends' har i Tyskland delats i flera skolor (Roller, 1875, m. fl.). Bland andra tyska system märkas A. Lehmanns Stenotachygraphie (1897), bröderna A. och R. F. v. Kunowskis (1893), J. Brauns (1888). — Den förste stenografen i *Sverige* var Johan Svan (adlad Svanhielm), som på 1670-t. till svenska bearbetade Sheltons geometriska system. På 1820-t. utarbetade F. O. Silfverstolpe och L. J. Hierta var sitt geometriska system efter utländska mönster. Självständiga geometriska system utgåvos 1847 av P. Götrek och 1867 av greve G. Taube, men först sedan Gabelsbergers kursiva system blivit överfört till svenska av A. Huber 1855, började S. bli mera allmän i Sverige. Intresset ökades, när E. Bergsten 1880 utgav en översättning av Arends' system. I striden mellan systemen Gabelsberger och Arends segrade det senare, som hade förtjänsten av större noggrannhet i språkets återgivande. En konkurrent till Arends' blev det 1892 av O. Melin utgivna systemet "Förenklad snabbskrift", byggt på Gabelbergers konsonanttyper och med bokstavlig vokalbeteckning samt tecknen frigjorda från ställningen till skrivlinjen. Tack vare sin lättlärdhet är Melins system f. n. det mest spridda i Sverige, spec. inom affärsvärlden, och infört i nästan alla handelsskolor. Bland riksdagens stenografer äro arendsianer ännu övervägande. Försök ha gjorts att förbättra såväl Arends' system (Hellborg, Ehlin) som Melins (Gyllenspetz).

Steno's (grek., trång), förträngning av hålrummet i hålformiga organ (ss. tarm, hjärta m. m.).

Stenote'rm, Stenoto'p, se Eurytop.

Stenregn, meteorstensfall.

Stenrevlar, stenvastar l. jättestigar, kallas rader av sten, vilka ofta förbinda hustomtningar och gravsättningar. S., som trol. varit vägar över

Stenskvätta. Hane. Längd 19—22 cm.

sumptrakter l. underlag för träpalissader, antas härröra från förhistorisk tid. De förekomma på Gotland och Öland samt i Östergötland.

Stenriket, populär benämning på den oorganiska naturen i motsats till djur- och växtriket.

Stenroth, Otto, f. 1861, finländsk bankman, 1907—08 och 1909—18 chef för Fastighetsbanken, 1919—23 ordf. i styrelsen för Finlands Bank, 1908—09 senator och chef för handelsexpeditionen, en tid 1918 utrikesminister.

Stenröse, se Gravröse.

Stensalt, se Bergsalt.

Stens bruk, se Finspång.

Stensele, socken i Västerb. l., pastorat i Luleå stift. 6,025 inv.

Stenshuvud, berg i s.ö. Skåne, vid Hanöbukten, utgörande Linderödsåsens sydöstligaste del. Högsta punkt 150 m. ö. h.

Stensimpa, se Simpsläktet.

Stensiö, Erik, f. 1891, paleontolog, avdelningsföreståndare (med titeln prof.) vid Riksmuseets paleozoologiska avdelning 1923. Har utfört banbrytande undersökningar över fossila fiskar och genom en fulländad teknik bl. a. lyckats ur undersökningar av primitiva devonfiskar utvinna resultat, som äro revolutionerande för uppfattningen om fiskarnas utvecklingshistoria.

Stenskvätta, *Saxi'cola oena'nthe*, en art Trastfåglar. Hos hanen är ryggen askgrå, pannan, ett band över ögat, övergumpen och buken vita. Honan ovan gråbrun, under vit med rostgul anstrykning, på bröst och framhals rostbrun. Europa, n. Asien; allmän i Sverige. Häckar i stenrös o. d. Ägg 5—7, blå- l. grönvita. Flyttfågel. Fridlyst.

Stensnitt, se Blåssten.

Stensnultra, *Ctenola'brus sui'llus*, en art Läppfiskar. Rygg vanl. rödbrun, buk vit. En svart fläck vid ryggfenans framkant och vid stjärtfenans bas. Längd 15—18 cm. Allmän vid Sveriges västkust och i s. Östersjön, nära stränderna.

Stensonska gången, se Luktorgan.

Stensopp, se Rörsoppar.

Stenstil, se Lapidarstil.

Stenstorp. 1. Socken i Skarab. l., jämte Brunnhem, S. Kyrketorp, Segerstad, Valtorp och Håkantorp pastorat i Skara stift. 1,095 inv. — 2. Municipalsamhälle i S. 1, vid Västra stambanan. S. är utgångspunkt för Hjo—S:s och Lidköping—Skara—S:s järnvägar. 770 inv.

Stenström, Karl, f. 1869, ämbetsman, politiker, hovrättsråd i Svea hovrätt 1909, konsultativt statsråd i Staaffs andra ministär 1911—14, landshövding i Västernorrl. l. sedan 1918. S. var liberal led. av F. K. 1918—lagtima riksdagen 1919.

Stensättning, i regel förhistoriska minnesmärken av i rad l. kretsar lagda l. resta stenar, i allm. förekommande på gravfält l. omslutande enstaka gravar. Om kontinentens S. se Megalitiska monument. En art S. äro skeppssättningar (se d. o.). I övrigt förekomma i Sverige S. i form av enkla geometriska figurer samt av labyrinter och do-

mareringar (se dessa ord), merendels från järnålderns slut.

Stensöta, *Polypo'dium vulga're* (fam. *Polypodia'ceae*), ormbunke med läderartade, parflikiga blad och cirkelrunda sporangiesamlingar, är allmän på klippor och stenar. Bladen rulla vid stark torka ihop sig (inta torrställning); de övervintra. Rotstocken har söt, lakritsartad smak. — Som krukväxter odlas flera ormbunkar under namnet *Polypodium*, t. ex. *Polypodium* (*Phlebo'dium*) *au'reum*, med stora, blågröna, parflikiga blad.

Ste'ntorsröst, s t e n t o r s - s t ä m m a (efter greken *Ste'ntor*, vars röst enl. Iliaden var så stark som femtio andra mäns), stark, dundrande röst.

Stentryck, se L i t o g r a f i.

Stentryckeri, tryckeri för litografiska stenar. Det första S. i Sverige anlades 1817 av tyskarna L. Fehr och K. Müller.

Stenträ, konstgjort trä, huvudsakl. bestående av sågspån e. d., som, hoprörd med finpulveriserad bränd magnesia och magnesiumkloridlösning, pressas under starkt tryck och därefter får hårdna. Användes till väggbeklädnad och golvbeläggning.

Stenum, socken i Skarab. l., jämte N. Ving, Skärv och Skånings-Åsaka pastorat i Skara stift. 460 inv.

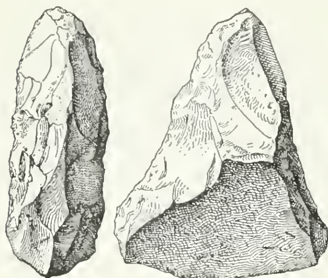
Stenungsund, municipalsamhälle (sedan 1920) i Norums skn, Göteb. l. S., som ligger på fastlandet mittemot S t e n u n g s ö n, är liksom denna en livligt besökt badort. Station vid Statsbanan genom Bohuslän. 175 inv.

Stenvall, A l e x i s, se K i v i.

Stenåldern, den förhistoriska kulturperiod, under vilken redskap och vapen huvudsakl. tillverkades av sten (flinta, diabas, diorit o. d.). Därjämte användes även förgängligare material som trä, ben och horn. Då stenmaterial varit förhärskande i primitiv kultur hos de flesta folk, kan S. räknas som ett tämligen universellt förhistoriskt utvecklingsskede. Det infaller emellertid vid olika tidpunkter på skilda håll. En del primitiva folk kunna sägas ha levat i S., ända till dess de i modern tid kommit i beröring med västerländsk civilisation. Emellertid är det huvudsakl. i Väst- och Mellan-Europa samt främst i Norden, som fyndmaterialet tillåtit ett mera ingående studium av S. — Man indelar vanl. den europeiska S. i paleolitisk och neolitisk tid (äldre och yngre S.). Den *p a l e o l i' t i s k a* tiden, som är representerad särskilt i Väst-Europa (Frankrike och Spanien) samt dessutom i Afrika och Asien, underindelas i efter märkligare

Stensöta. T. h. blad i "torrställning".

Kärnyxa (t. v.) och skivyxa av flinta från äldre stenålder.

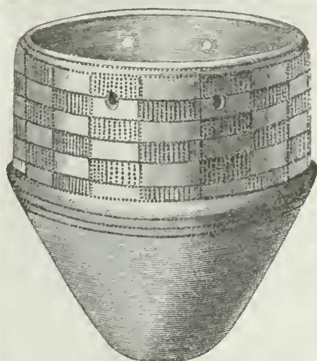
fyndplatser i Frankrike benämnda perioder: *chelléen* (efter orten Chelles, dep. Seine-et-Marne), *acheuléen* (efter byn Saint-Acheul, dep. Somme), *aurignacien* (efter Aurignac, dep. Haute-Garonne), *moustérien* (efter grottan Moustier i dep. Dordogne), *solutréen* (se Solutré) och *madeleine* (efter en grotta i dep. Dordogne). — Moustérien- och madeleinetiderna äro särskilt starkt representerade i fyndmaterialet. Moustérientiden torde delvis sammanfalla med den sista nedisningen (se Istider). Boplatsavlagringarna uppvisa en köldälskande fauna med bl. a. mammut, grottbjörn och ullhårig noshörning. Såväl i Frankrike som annorstädes har man i på själva boplatsen belägna gravar funnit skelett, tillhörande Neanderthalrasen (se Människan sp. 511). — Madeleineperioden omfattar slutet av den sista istiden och är representerad av många och rika fynd i Väst- och Mellan-Europa, särskilt i Syd-Frankrike (Dordogne). Fynden karaktäriseras framför allt av en ymnig renfauna. Ben av ren ha använts till redskap och vapen, flinta huvudsakl. till småredskap. Skulpturer och reliefer på benvapnen samt grottmålningar (se d. o.) visa en förbluffande naturtrogenhet. Försöken att konstnärligt återge människor äro däremot tafatta (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1491). I gravar från madeleinetiden har man funnit skelett, representerande Cro-Magnonrasen (se Människan sp. 512). — För tiden mellan madeleineperioden och den begynnande neolitiska tiden saknades länge tydligt markerade fynd, varför här troddes föreligga en verklig klyfta, den s. k. *hiatus*. Denna har emellertid senare utfyllts genom lyckliga fynd, bl. a. vid Mas d'Azil, en grotta i dep. Ariège i Frankrike, efter vilket perioden namngivits. Mellan ett lager från madeleinetid och ett från neolitisk tid kunde här tydligt urskiljas tvenne arkeologiska skikt, varav det undre särskilt innehöll lämningar av hjort. I Väst- och även Nord-Europa (bl. a. vid Maglemose, se nedan) ha gjorts åtskilliga fynd från denna övergångstid, särskilt dess senare skede — Den neo-

Hornyxa från tidig stenålder (överst). — Flintyxa med skaft av djurben från yngre stenålder. — Skifferkniv med djurhuvud från yngre stenålder.

l i' t i s k a tiden är redan från sin början representerad av fynd från stora delar av Europa, visande, att befolkningen snabbt brett ut sig över stora områden. Mycket snart utkristallisera sig inom detta europeiska stenåldersområde smärre områden med mer markerad kultur. Utom Europa är detta fallet t. ex. med Egypten, vars S. var betydande och avslutades årtusenden före den europeiska. — I *Norden,* där rikedomen på stenåldersfynd är särskilt stor, indelas den neolitiska S. vanl. i *äldre* och *yngre* S., i stort markerade i kulturen av oslipade, resp. slipade flintredskap. S:s början i Norden torde kunna förläggas omkr. 15,000 år tillbaka. I Nord-Europa har man parallelliserat kulturutvecklingen under denna tid med nivåförändringarna efter istidens slut. Under Ancylusperioden (jfr A n c y l u s - s j ö n) finner man i Norden den äldsta bebyggelsen, i Danmark och delvis även i Sverige representerad av den s. k. Maglemosekulturen (se d. o.). Därpå följer Litorinaepoken (se L i t o r i n a -

Redskap från yngre stenålder. Fr. v. t. h.: båtformig yxa av grönsten, tunnnackig flintyxa, flintdolk, flintsåg (överst), flintyxa och spjutspets av skiffer.

Gravkärl från stenåldern (gånggriftstid).

h a v e t), som markerar övergången mellan äldre och yngre nordisk S. I Danmark påträffas vid de dåv. kusterna särskilt talrika boplatser, de s. k. kjökkenmöddingerne (se d. o.). Kjökkenmöddingkulturens redskapsformer i flinta (kärn- och skivyxor) äro vanliga även i Götaland, särskilt dess sydligaste delar. I andra delar av Norden efterbildades kärnyxorna i annat stenmaterial (grönsten). Detta gäller de s. k. Lihult- l. Nöstvetyxorna, så benämnda efter fyndorter i resp. Bohuslän och s.ö. Norge, i vilka trakter grönstenskulturen är särskilt starkt utvecklad och varifrån den spritt sig över stora delar av mell. Sverige. Den uppbars av jägar- och fiskarstammar, vilka särskilt i de östsvenska landskapen efterlämnat ett stort antal boplatser. — Efter Litorinatidens landsänkning följde en landhöjning, vilken i Norden inleder den yngre stenåldern. Detta skede har av O. Montelius indelats i fyra perioder: 1) *trindyxtiden,* markerad framför allt genom grönstensyxor med rund l. oval

Krukskärvor från östsvensk stenåldersboplats.

genomskärning, en yngre utveckling av de förutnämnda Lihultyxorna, 2) *döstiden,* 3) *gånggriftstiden* och 4) *hällkisttiden,* vilka tre senare perioder, uppkallade efter karaktäristiska gravformer (se Dös, Gånggrift, Hällkista), även markeras av olika fornsaksformer i flinta och sten. Bland stenyxorna uppträda under gånggriftstiden skafthålsyxor av olika former (dubbeleggade, båtformiga m. fl.). Då inträdde också i s. Sverige åkerbruket samt höllos husdjur (nötkreatur, svin, get och får). Från gånggriftstid är även pålbyggnaden vid Alvastra (se d. o.), där man funnit rester av sexradigt korn samt förkolnade äpplen. Särskilt utmed den östsvenska kusten fortsätter emellertid den gamla grönstenskulturen. Till de boplatser, som representera denna, ss. de vid Åloppe i Nysätra skn i Uppland, har en gång havsstranden nått upp. Förutom grönstensyxor av olika slag ha här hittats knivar och spjutspetsar av skiffer och ben samt mängder av krukskärvor, ornerade med punktrader och streck, snör- l. snoddintryck m. m. I gånggrifter och hällkistor har man påträffat väl utförda lerkärl, ornerade i olika geometriska mönster (rutor, romber, cirklar m. m.). Ofta ha dessa mönster varit utfyllda med vit kritmassa. I ö. Sverige, från Skåne upp till landets mell. delar har man påträffat enmansgravar, vanl. utan markering ovan jord, vilket gravskick synes vara att hänföra till grönstenskulturen. De döda ha jordats i grusåsar och fått med sig i graven stridsvapen och redskap. Även boplatsgravar av samma karaktär som de förut (sp. 1539) nämnda paleolitiska gravarna ha påträffats, särskilt på Gotland. Enmansgravskicket är under S. utbrett över stora delar av Nord-Europa och är särskilt utpräglat i Danmark (Jylland). — Från gånggriftstidens slut härröra de äldsta i Norden kända metallföremålen, yxor av koppar av samma former som de samtidiga flintyxorna. Också har denna sista del av S. kallats kopparåldern (se d. o.). I och med att bronstekniken vinner insteg och kommer till större användning, tager den materiella kulturen ett stort steg framåt. Bronsålderns (se vid. d. o.) successiva inträde sker vid olika tidpunkter på skilda håll.

Stenåldershavet, detsamma som Litorinahavet.

Stenåsa, socken i Kalmar l. (Öland), jämte Hulterstad pastorat i Växjö stift. 550 inv.

Step [stepp], eng., "steg", ingår i namnet på danserna twostep och one-step (populärt kallade "step"). — Steppa, dansa med klapprande skosulor, med tillsats av komiska och akrobatiska effekter ofta förekommande som varieténummer.

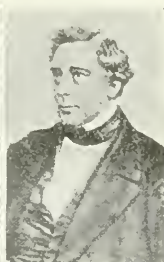
Stephaniesjön [ste'ffəni-], annan form för Stefaniesjön.

Ste'phanus, lat. form för Stefan (Stefanus).

Stephen [sti'vn], sir Leslie S., f. 1832, d. 1904, engelsk samhällsfilosof. Påverkad av J. och J. S. Mill samt H. Spencer, framlade S. i talrika skrifter en utilitaristisk och evolutionistisk åskådning, enl. vilken det mänskliga handlandet ytterst skulle gälla samhället ss. organism. S. skrev även biografier över engelska författare.

Stephens [sti'vnŝ], George, f. 1813, d. 1895, engelskfödd runolog och litteraturhistoriker, verksam i Sthlm 1834—51, lektor i Köpenhamn 1851—93, erhöll professors namn 1855. S., som var en av stiftarna av Svenska fornskriftsällskapet, utgav svenska folksagor och medeltidshandskrifter samt runologiska arbeten.

Stephenson [sti'vnsən]. 1. George S., f. 1781, d. 1848, engelsk uppfinnare och järnvägsbyggare, byggde 1822—25 den första järnvägen med slät räls (Stockton—Darlington) och införde därmed den sedermera vanliga normalspårvidden samt 1830 Liverpool—Manchesterbanan. S. kan även anses som det moderna lokomotivets (se d. o.) upphovsman. Han anlade en lokomotiv- och maskinverkstad i Newcastle, å vilken han förtjänade en stor förmögenhet. — 2. Robert S., f. 1803, d. 1859, den föreg:s son, järnvägs- och brobyggare, var sin fader behjälplig vid konstruktionen av "The Rocket" m. fl. maskiner, byggde ett flertal järnvägar och ansågs som sin tids främste järnvägsexpert. Som brobyggare vann han särskild berömmelse, bl. a. med Britanniabron (se Bro sp. 594 jämte ill.) samt broarna över Tyne vid Newcastle och över S:t Lawrence vid Montreal.

George (t. v.) och Robert Stephenson.

Stepnja'k, pseud. för Sergej Mihajlovitj Kravtjinskij, f. 1852, d. 1895, rysk revolutionär skriftställare. S. mördade 1878 polischefen i Petersburg och bedrev sedan från London propaganda mot tsardömet bl. a. genom skildringar av den revolutionära rörelsen (*Det underjordiska Ryssland,* 1882, sv. övers. 1883, och *Under tsarens spira,* 1885, sv. övers. 1887).

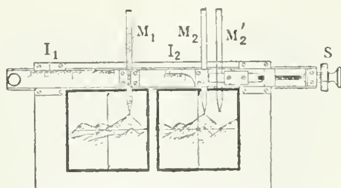
Stepp, annan form för stäpp.

Ste'pper (av eng. *step,* steg), vagnshäst med mycket höga knärörelser i trav. S. uppfödas huvudsakl. i England (*hackneys*).

Sterbhus, se Stärbhus.

Sterculia'ceae, växtfamilj (ordn. *Malva'les*), med nära 700 arter i tropikerna. Hit höra kakao- och kolaträd, *Brachychi'ton, Stercu'lia* (se Gummi) m. fl.

Stereofotogrammetri' (jfr Fotogrammetri), den på stereoskopiskt betraktande av lämpligt tagna bildpar grundade metoden för mätning med hjälp av fotografier. I vardera ögats synfält anbringas ett märke; då dessa hava betraktarens ögonavstånd sig emellan, ser man dem som ett enda märke på "oändligt" avstånd; minskas avståndet

Stereofotogrammetri. Stereomikrometer. M_1 ena märket med skala för mätning i höjd, I_1 skala för mätning i sidled, M_2 andra märket inställt på motsvarande punkt som M_1, M_2' inställt på oändligt avstånd, I_2 parallaxskala, S parallaxskruv.

mellan märkena, ser man deras bild nalkas i synlinjens riktning. Om samtidigt ett stereoskopiskt bildpar betraktas, kan man således låta märket sammanfalla med olika punkter i den stereoskopiska bilden. Denna tages vanl. med ökad bas (se Stereoskopi) och uppfattas då som en förminskad modell av det fotograferade, sedd med ökad plastik. Denna princip användes av Pulfrich i stereomikrome'tern. I stereokompara'torn ökar han i stället de två bildernas inbördes avstånd; genom bestämning av en punkts bildkoordinater å vänstra plåten samt av parallaxen (avståndet mellan M_2 och M_2') kan den inställda punktens läge beräknas l. konstrueras. I stereoautogra'fen överföras stereokomparatorns inställningar på olika punkter direkt i lägen och linjer å kartan. Stor betydelse för S. ha flygfotografier. Dessa användas dels till detaljutfyllande å andra kartor, dels omfotograferade (restituerade) till exakt lodrät axel och bestämd skala för planbilders erhållande, dels slutligen i stereoskopiska par för såväl plan- som höjdmätning. I senare fallet injusteras de båda bilderna i det läge, de hade vid tagningen, så att en (optisk) modell av terrängen erhålles, i vilken mätningar kunna göras. Härför ha konstruerats flera olika apparater, benämnda stereoplanigraf, autokartograf, aërokartograf, autograf, stereotopometer m. m. Denna form av S. har mycket stor betydelse, emedan dels ett mycket stort material på kort tid kan insamlas och sedan i lugn bearbetas, dels otillgänglig terräng kan kartläggas.

Stereografi' (av grek. *stereo's*, hård, solid, och *gra'fein*, skriva), perspektivisk teckning av solida figurer.

Stereogra'm (jfr Stereografi), modell av en yta i rymden; användes för att åskådliggöra dennas form l. för grafisk framställning av funktioner av två variabler.

Stereoisomeri' (av grek. *stereo's*, hård, solid), se Isomeri sp. 1555.

Stereokemi' (av grek. *stereo's*, hård, solid), rymdkemi, behandling av kemiska föreningars struktur med hänsyn till dennas anordning i rymden. Jfr Isomeri sp. 1555.

Stereokompara'tor (av lat. *compara're*, jämföra), se Stereofotogrammetri.

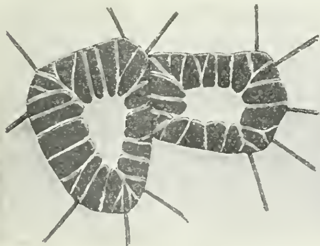
Stereo'm (av grek. *stereo's* hård), mekanisk vävnad, sammanfattande benämning på all sådan växtvävnad, vars uppgift är att ge växten stadga (skelettvävnad). De mekaniska celler, som ingå i S., äro vanl. mycket långa med spetsiga ändar, inkilade i varandra, samt med starkt förtjockade och vanl. förvedade väggar. Dylika celler (kallade libriform-, bastceller m. m.) förekomma vanl. i buntar l. strängar, förenade med kärlsträngarna. Som allmänna byggnadsprinciper (först påvisa-

de av S. Schwendener) gälla därvid, att S. i ovanjordiska stammar vanl. är förlagt till periferin, varigenom en böjningsfast konstruktion erhålles, lämpad att motstå vindtryck o. d., medan S. i rötter samt vissa rotstockar och stammar av vattenväxter vanl. är samlat i centrum, varigenom en slitfast konstruktion erhålles, som bättre motstår dragning (av betande djur, vind, rinnande vatten m. m.). — Av annan typ äro stenceller, vilka även ha förtjockade väggar men äro av rundad form. De bilda vanl. begränsade vävnadspartier l. förekomma spridda, t. ex. i blad, fruktväggar m. m. Om kollenkym se d. o.

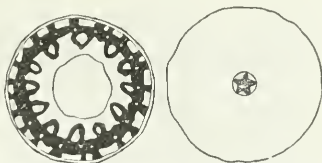
Stereometri′ (av grek. *stereo's*, hård, solid, och *metrei'n*, mäta), läran om beräkningen av i solida figurer ingående volymers, ytors och längders storlek.

Stereosko′p (av grek. *stereo's*, hård, solid, och *skopei'n* se), se Stereoskopi.

Stereoskopi′ (jfr Stereoskop), stereoskopiskt seende, innebär den på användningen av två ögon grundade förmågan att uppfatta avstånd. Vid seende med ett öga har man härför dels yttre möjligheter

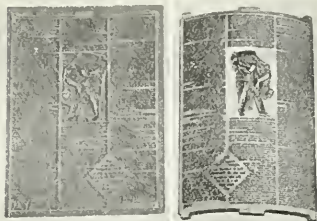

Stereom. Två stenceller i fruktkött av päron, omgivna av tunnväggiga celler (de trånga kanalerna i stencellernas väggar äro porer).

Stereom. Tvärsnitt genom en fanerogamstam (t. v.) och genom en rot. Mekanisk vävnad svart.

(övertäckning, skuggor, inbördes förflyttning, luftperspektiv m. m.), dels inre, ss. ackomodation. Med två ögon har man vinkeln mellan de båda blickriktningarna, vilken ger en absolut men föga noggrann bestämning; vid. ändringen i denna vinkel, då man fixerar ett nytt föremål; slutligen och viktigast det egentliga stereoskopiska seendet. Detta beror på en i vårt medvetande utförd värdering i avstånd av olikheterna mellan de bilder, ögonen på grund av sitt olika läge få av föremålen. S. är således av såväl fysiologisk som psykisk art; den måste läras, och saknas hos späda barn. De verkliga föremålen kunna vid S. ersättas av lämpligt tagna fotografiska bildpar; därvid behöver basen (avståndet mellan kameraobjektiven) ej vara lika med ögonavståndet. Vanl. användas stereosko′pkameror, två till en enhet sammanbyggda, identiska kameror med gemensam manövrering av slutare, bländare m. m. Bildparet betraktas genom ett särskilt instrument, stereoskop, varvid det uppfattas ss. en enda (vanl. förstorad) bild, vars plastik ändras proportionellt mot förhållandet mellan basen och ögonavståndet vid betraktandet samt mot förstoringen. Medan härvid det egentliga stereoskopiska seendet ger avståndsgrupperingen, kan vinkeln mellan blick-

Matris (t. v.) och avgjutning av matris i rundstereotyp.

riktningarna (konvergensvinkeln) efter mätning ge absoluta avstånd (se S t e r e o f o t o g r a m m e t r i och A v s t å n d s m ä t n i n g). Stereofotografi ger oss tre dimensioner i bilden och därmed ett mycket mera levande intryck samt är därför en både praktiskt och vetenskapligt mycket viktig avbildningsmetod.

Stereoty'p (av grek. *stereo's*, hård, solid, och *ty'pos*, avtryck), tryckplatta med fasta stilar (se S t e r e o t y p i); enformigt, lika, oföränderlig. — Verb: s t e r e o t y p e' r a.

Stereotypi' (jfr S t e r e o t y p), en på avgjutning i metall (legering av bly och antimon) grundad framställning av tryckplattor för högtryck. Gjutformen, m a t r i' s e n, utföres genom direkt avpressning i papp från en originaltryckform. S. utnyttjas för mångfaldigande av tryckplattor men utgör dessutom en oumbärlig hjälpmetod i rotationstrycket för förvandling av en plan tryckyta till en cylinderformad sådan. Härvid inspännes den från en plan yta erhållna matrisen i ett efter tryckcylindern format gjutinstrument. För tidningar och tidskrifter kan således text och bildmaterial utföras i en för varje sida sammanhängande metallplatta, rätt avpassad för tryckpressen.

Steri'l (lat. *ste'rilis*), ofruktsam, ofruktbar (jfr F e r t i l); fri från levande mikroorganismer; i överförd bet. andefattig, utan idéer. — S t e r i l i s e' r a, göra steril. — Jfr S t e r i l i s a t i o n och S t e r i l i t e t.

Sterilisatio'n l. s t e r i l i s e' r i n g (jfr S t e r i l). 1. Föremåls befriande från levande mikroorganismer. Desinfektion (se d. o.) är eg. detsamma som S. men har fått betydelse av befriande spec. från patogena mikroorganismer. Vid S. användes vanl. värme. Utväxta mikroorganismer äro härvid i allm. lätta att döda, sporer däremot mycket motståndskraftiga. Torr, het luft är mindre verksam än fuktig, het luft. Torr luft av 100°—120° dödar ej t. ex. mjältbrandssporer ens på flera timmar, av 140° på tre tim., medan vattenånga (100°) dödar dem på 1—3 min., och vattenånga av 140° på 1 min. Betydligt motståndskraftigare sporer finnas dock. Efter en kortvarig upphettning, som dödar alla utväxta mikroorganismer, kunna ev. kvarvarande, levande sporer få utveckla sig under gynnsamma förhållanden och en ny kortvarig upphettning ske, varpå, ev. efter upprepning av proceduren, full sterilitet uppnås (jfr P a s t e u r i s e r i n g). Vid S. med torr luft (torrsterilisering) upphettas i regel till 150° under 1—1 ½ tim., vid S. med ånga till 120° (i autoklav; se d. o.) under 20 min—¾ tim. Kirurgiska instrument kunna vanl. steriliseras enbart genom 5—10 min. kokning i vatten, vartill satts litet soda. S. av vätskor kan även ernås genom filtrering av desamma genom filtra av lergods, vilka ha så små

porer, att mikroorganismer ej slippa igenom. I många fall kan S. bekvämt erhållas genom en del giftiga ämnen (se Desinfektionsmedel). — 2. Upphävande av avlingsförmåga l. befruktbarhet. — Jfr Sterilitet.

Sterilite't (jfr Steril). 1. Frihet från levande mikroorganismer. — 2. Ofruktsamhet, ofruktbarhet. *Med.* Oförmåga att avla barn (om kvinnor: ofruktsamhet) därigenom, att könsceller ej uppträda i säden hos mannen l. i livmodern hos kvinnan l. ej kunna utvecklas i livmodern. Hos mannen är S. en följd av förstörelse genom sjukdom, borttagande (kastration) l. missbildning av testiklarna på båda sidor, dubbelsidig avstängning av sädesledarna (vanl. genom gonorré) l. variga processer i sädesblåsorna med förstörelse av könscellerna. Hos kvinnan är S. vanligare än hos mannen, till stor del beroende på de relativt små omgestaltningar i äggledarna och i deras läge i förhållande till äggstockarna, som behövas för att äggen ej skola vidarebefordras till livmodern. Inflammationer i bäckenet (även lindriga), ss. vid gonorré, blindtarmsinflammation, tuberkulos, kunna åstadkomma S. Förstörelse l. borttagande av äggstockarna, sjukdomar i livmoderns slemhinna, missbildningar i livmoder l. slida äro andra orsaker till S. Jfr Impotens, Kastration och Tvångssterilisation. — *Bot.* Hybrider äro mycket ofta mer l. mindre sterila, likaså talrika kulturväxter och former i naturen, vilka möjligen kunna ha uppkommit genom bastardering. Dylika växter kunna föröka sig vegetativt. Orsakerna till denna S. äro trol. flera och kunna leda till störning i utvecklingen av pollenkorn l. embryosäckar, av embryot efter befruktningen l. ingripa på någon annan punkt. Självsterila äro sådana växter (t. ex. många körsbärs-, päron-, rågsorter etc.), vilka äro oemottagliga för eget pollen och därför alltid måste korspollineras (jfr Pollination). Självsterilitet regleras (i hittills undersökta fall) av mendlande faktorer, som nedsätta pollenslangarnas tillväxthastighet.

Steri'ner, en grupp i djur- och växtvärlden förekommande ämnen. I allm. äro de omättade envärda alkoholer, närbesläktade med terpener och kolvätet reten. S. kristallisera i glänsande fjäll, olösliga i vatten men lösliga i organiska lösningsmedel.

Ste'risk (av grek. *stereo's*, hård, solid), som har utsträckning i rymden.

Ste'rkrade, stad i Rhenprovinsen, Preussen, i Ruhrområdet, n.ö. om Hamborn. Järnindustri. 50,000 inv.

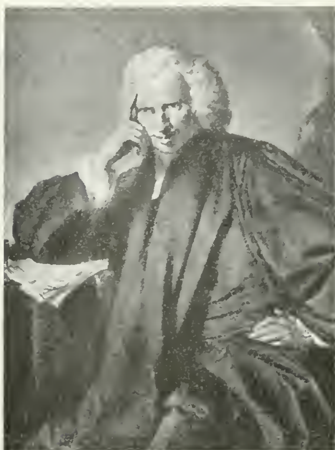
Sterky, Fredrik, f. 1860, d. 1900, en av socialdemokratins banbrytare i Sverige. Urspr. posttjänsteman, verkade han ss. publicist, bl. a. ss. medarbetare i Social-Demokraten 1886—89 och redaktör för Ny tid 1892—98. S. tog initiativet till Landsorganisationen och genomförde dess anknytning till socialdemokratiska partiet medelst en för Sverige egendomlig organisationsform under namn av arbetarkommun, vilken väsentligen var S:s idé.

sterl., förk. för sterling.

Sterle'tt, se Störfiskar.

Sterling [stə'ling] (eng., möjl. av forneng. *steorling*, liten stjärna, l. av *staerling*, stare, i så fall efter myntbilden), se Pound.

Stern. 1. Alfred S., f. 1846,

Laurence Sterne. Mezzotintgravyr av E. Fischer efter målning av Joshua Reynolds.

tysk historiker, prof. vid tekniska högskolan i Zürich 1887, främst känd genom sin gedigna *Geschichte Europas 1815—71* (10 bd, 1894—1924). — 2. William S., f. 1871, tysk psykolog och filosof, prof. i Breslau 1907, i Hamburg 1916. Inom psykologin har S. särskilt bearbetat den s. k. differentialpsykologin l. undersökningen av de olika typerna av själslig konstitution. Som filosof företräder han en av Lotze påverkad idealism, enl. vilken världen är "ett system av självverksamma och ändamålssträvande väsen och gradvis över varandra ordnade värden".

Sterne [stən], Laurence, f. 1713, d. 1768, engelsk författare, präst, skaparen av 1700-t:s känslosamma prosa. S. debuterade som författare först 1759, då han utgav 2 dlr av *The life and opinions of Tristram Shandy, gentleman* (9 dlr, 1759—67); senare skrev han *Sentimental journey through France and Italy* (2 bd, 1768; Yoricks känslosamma resa genom Frankrike och Italien, 1790—91). Han efterbildades flitigt, bl. a. i Tyskland av Jean Paul och i Sverige av K. F. Dahlgren.

Ste'rnheim [-hajm], Carl, f. 1878, tysk författare. S. har bl. a. utgivit en serie expressionistiska skådespel *Aus dem bürgerlichen Heldenleben* (*Bürger Schippel*, 1912, *Der Snob*, 1913 m. fl.), samt novellsamlingen *Chronik von des zwanzigsten Jahrhunderts Beginn* (2 bd, 1918), vari han i en stundom om H. Mann erinrande grotesk form satiriserar borgaren och det borgerliga samhället.

Ste'rrometall (av grek. *sterro's*, styv, hård), en i rödvärme smidbar mässingslegering. Se tab. till Mässing.

Stesi'koros, grekisk skald omkr. 600 f. Kr., en av de äldre representanterna för körlyriken (jfr Grekisk litteratur sp. 1500).

Ste'sso te'mpo, ital., i samma tempo.

Stetosko'p (av lat. *ste'tos*, bröst, och *skopei'n*, se), apparat för auskultation (se d. o.), uppfunnen av R. Laënnec, bestående av en ihålig cylinder av trä (vanl.) l. metall, användes som hörlur av läkare för avlyssnande av ljud från spec. hjärta och lungor. — Fonendosko'p, hörlur i form av en dosa, som med kautsjukslangar förenas med undersökarens öron.

Stetti'n, huvudstad i prov. Pommern, Preussen, 64 km. från Östersjön, vid Oder, nära dess utflöde i Stettiner Haff. 250,000 inv. — S. ligger huvudsakl. på v. Oderstranden. De äldsta partierna närmast floden ha trånga, krokiga gator; blott få äldre byggnader ha

Stettin. Parti av hamnen. I bakgrunden slottet.

bevarats, bland dem slottet från 1500-t. och Jacobikyrkan, till sina äldsta delar från 1200-t. De nyare kvarteren gruppera sig kring talrika prakttorg, främst Parade-Platz och Königs-Platz, den senare smyckad av Fredrik II:s ryttarstaty av Schadow (se ill. till d. o.). — Staden har flera bibliotek och museer. Den är Tysklands förnämsta östersjöhamn, sedan 1898 försedd med frihamn och sedan 1914, då den 3 m. djupa Berlin—Stettin-(Hohenzollern-)kanalen mellan Havel och Oder öppnades, bildande uthamn till Berlin. S:s egen uthamn är Swinemünde. 1925 utgjorde ankomna och avgångna ångfartygs sammanlagda nettotonnage 3,3 mill. ton. En stor del av Sveriges handel med Mellan-Europa går över S., där svenska kyrkans sjömansvård äger fastighet med kyrka, invigd 1920; sedan 1926 upprätthålles april—okt. reguljär lufttrafik Sthlm—S. (sedan 1927 med anknytande luftlinje S.—Berlin). S. har betydande skeppsbyggnads- (Vulcanverken), maskin-, cement- och livsmedelsindustri. — S., som trol. grundades av venderna, var under senare medeltiden stundom de pommerska hertigarnas residens och en mäktig hansestad. Nordiska sjuårskriget slöts genom en fred i S. 1570. 1648 tillerkändes S. Sverige, som 1720 måste avträda det till Preussen.

Stetti'ner Haff, strandsjö i prov. Pommern, Preussen, s. om Usedom och Wollin. S. förenas med östersjön genom Oders mynningsarmar Peene, Swine och Dievenow. 800 kvkm.

Steuchius [stö'ki-]. 1. Petrus S., f. 1605, d. 1683, skol- och kyrkoman, blev 1647 Härnösands förste superintendent. Bl. a. inrättade han flerstädes folkskolor och i Härnösand trivialskola samt gymnasium. — 2. Mattias S., f. 1644, d. 1730, den föreg:s son, prof. i Uppsala 1676, superintendent i Härnösand 1683, biskop i Lund 1694, ärkebiskop 1714. Ss. filosof bekämpade S. cartesianismen. — 3. Johannes S., adlad Steuch [stök], f. 1676, d. 1742, den föreg:s son, prof. i Lund 1702, i Uppsala 1710, superintendent i Karlstad 1723,

Robert Louis Stevenson.

biskop i Linköping 1730, ärkebiskop s. å.

Stev (no., eg. fastställd tid), norsk folkdikt, bestående av endast *en* strof; omkväde; ordstäv.

Steward [stjo'əd], eng., proviantförvaltare, hovmästare på ett fartyg.

Stewart [stjo'ət]. 1. Äldre form för Stuart (se d. o.). — 2. Se Castlereagh.

Stewart [stjo'ət], Dugald, f. 1753, d. 1828, skotsk filosof, prof. i Edinburgh 1775. S. tillhörde den s. k. skotska skolan, som utgått från Thomas Reids filosofi, och utvecklade närmare denne tänkares åskådning med modifikationer på åtskilliga punkter.

Stewartön [stjo'ət-], se Nya Zeeland.

Stevens [-vä'ŋs], Alfred, f. 1828, d. 1906, belgisk målare, bosatt i Paris. S. tillgodogjorde sig impressionismens teknik för sitt raffinerat eleganta måleri, som främst skildrar de franska societetsdamernas liv och miljö.

Stevenson [sti'vnsən]. 1. Robert S., f. 1772, d. 1850, skotsk ingenjör och uppfinnare. S. gjorde stora insatser inom fyrväsendet, byggde bl. a. ett tjugutal fyrar och förbättrade lysapparaternas konstruktion samt gav George Stephenson uppslaget till användande av slät räls vid järnvägsbyggnader. — 2. Robert Louis (Lewis) S., f. 1850, d. 1894, den föreg:s sonson, engelsk författare. S., som till en början studerade till ingenjör, senare till advokat, måste på grund av ohälsa länge vistas på resor; från 1890 var han bosatt på Samoa, där han förde en infödings liv. S:s författarskap omfattar essayer, lyriska dikter (bl. a. *Underwoods,* 1887) samt talrika romaner (bl. a. *Treasure Island,* 1883; Den underbara skattkammarön, 1887; *The strange case of Dr Jekyll and Mr Hyde,* 1886; Hemligheten med dr Jekyll, 1897; *The master of Ballantrae,* 1888; Arfvingen till Ballantrae, 1890) och berättelser med Söderhavsmotiv, genom vilka han blivit den egentlige grundläggaren av den exotiska novellen. S. är en av den moderna engelska litteraturens mest lästa författare, en på en gång realistisk och fantasifull berättare, som, ofta i romantiska äventyrsskildringar, ger uttryck åt en ljus optimism och beundran för handling och dådkraft. Om S:s nobla personlighet vittna även hans brev (utg. 1899).

Stevi'n, Simon, f. 1548, d. 1620, holländsk matematiker, fysiker och ingenjör, upptäckte lagen för det lutande planet och härledde den hydrostatiska paradoxen (se Bottentryck) samt lagen för kommunicerande kärl ur solidifikationsprincipen. Han verkade för införandet av decimalbråk och decimalsystemet

för mynt, mått och vikt. Vid. skrev han om algebra m. m.

Steyr [sjtajr], stad i Övre Österrike, vid en biflod till Donau. Järnindustri (automobiler m. m.). 25,000 inv.

Sthlm, förk. för Stockholm.

Štiavnica [sjtiavni'ttsa], ty. *Schemnitz,* ung. *Selmeczbánya,* stad i mell. Tjecko-Slovakiet. Nu tämligen obetydligt, var S. förr ett berömt bergsbrukscentrum med utvinning av guld, silver m. m. 14,000 inv.

Stibi'n, detsamma som antimonväte (se Antimon sp. 504).

Sti'bium, se Antimon.

Stibni't, detsamma som antimonglans.

Stiby, socken i Kristianst. l., jämte S:t Olof pastorat i Lunds stift. 1,100 inv.

Stick. 1. Kopparstick och Stålstick. — 2. Se Kortspel sp. 1247.

Stickbåge, se Båge sp. 891.

Stickcirkel, se Mättverktyg sp. 498.

Stickelbär, se Ribes.

Stickelhår, se Hår. *Zool.* — Stickelhårig, hos hästar (jfr d. o. sp. 1158) och nötkreatur beteckning för hårfärg av vita hår, strödda i mörk bottenfärg.

Sti'ckert (holl. *steker,* eg. stickare), kort dolk, som bäres till sjökadetternas uniform.

Stickfluga, se Muscidae.

Stickling, sättkvist, avskuren stamdel av växt, som nedstickes i jord för att slå rot och bilda ny planta. S. begagnas allmänt för förökning av trädgårds- och krukväxter. De fordra omsorgsfull bevattning, innan de slagit rot. Jfr Stöpling. — Av vissa växter (ss. begonior) kunna avskurna blad begagnas på liknande sätt (bladsticklingar).

Stickmaskin, se Stickning.

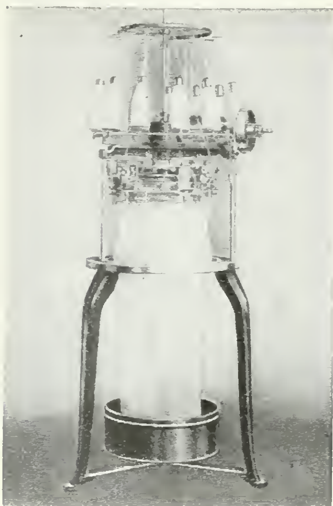
Stickmyrten. De ljusa fläckarna äro blommor.

Stickmygga, se Culicidae.

Stickmyrten, *Ru'scus aculea'tus* (fam. *Lilia'ceae*), tornig buske från Medelhavsländerna. S. har föga utvecklade blad och i stället fyllokladier (jfr d. o.); blommorna äro små, vita. S. odlas ofta som prydnadsväxt i kruka.

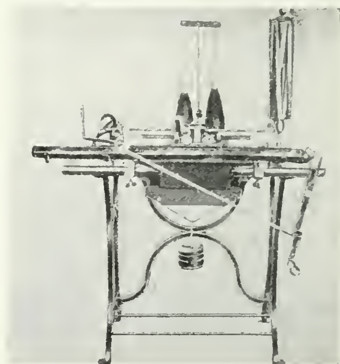
Stickmått, se Mättverktyg sp. 499.

Stickning, framställning av en vävnad genom att av trådar bilda s. k. maskor, som ingripa i varandra. S. torde ha uppkommit under 1400-t. De första stickade artiklarna voro trol. strumpor, vilka under 1500-t. kommo i bruk ss. självständigt plagg. Stickade varor, även kallade trikå' l. tricotage [-ta'sj], ha på grund av sin elasticitet fått en mångsidig användning. Man skiljer mellan inslags- och varptrikåer, de förra framställda av en tvärs över varan löpande tråd, bildande öglor, dragna genom föregående maskrad (handstickade varor samt

Stickning. Rundstol. Stående konstruktion.

strump-, rundstols- och egentliga stickvaror), de senare bildade av ett större antal trådar (en varp), som genom sidoslingringar binda varandra (kettenvaror, raschelvaror). — *Handstickningen* sker med ett par strumpstickor, den ena uppbärande sista radens maskor, den andra använd till att forma nya och draga dem genom föregående. Vid virkning, som liknar S., användes blott en med hake försedd nål. — *Maskinstickning* är närmast ett slags virkning. Den första stickmaskinen, konstruerad 1589 av engelsmannen William Lee, imiterade handstickningen, i det nålarna voro raka. Den infördes småningom i flera länder, där den även eftergjordes, bl. a. i Sverige av Polhem. — Trikåmaskiner ha nålar med omböjda, långa krokar samt säreget formade plåtskivor (platiner), vilka samverka med nålarna vid maskbildningen. Bland dessa maskiner märkas rundstolarna, där nålarna sitta i en cirkel, antingen radiellt i ett horisontalplan l. vertikalt, den förra typen urspr. konstruerad av fransmannen Decroix 1798, den senare av engelsmannen Brinel 1816. Platinerna äro anbragta på ett roterande hjul, mailleuse [majö's]. Fabrikatet blir hylsformat och lämpar sig bäst för underkläder. Paget- och Cottonstolarna [pæ'ddĵit-, resp. kå'ttn-], "flattrikåmaskiner", konstruerade på 1860-t., ha nålarna anbragta i ett rakt plan, horisontalt resp. vertikalt. De mellanliggande platinerna sitta i motsatt riktning. Båda maskinerna utföras för såväl slät- som mönsterstickning, mest för tillverkning av damstrumpor. Genom s. k. decknålar vid varans båda kanter kan man ändra maskantalet och därmed vidden, men såväl strumpfot som skaft måste sedan sys ihop. — I de egentliga stickmaskinerna användas nålar med små rörliga tungor (tungnå-

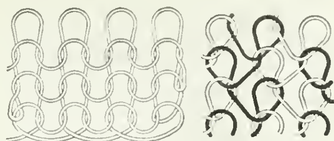
Huskvarna handstickmaskin.

l a r), uppfunna av engelsmannen Townsend 1858. Nålarna erhålla upp och nedgående rörelse genom en utefter nålbädden löpande slid med ett s. k. l å s, bestående av triangelformade plåtar, sinsemellan bildande spår, vari nålfoten föres. En trådförare lägger härvid tråden i haket på de lyftade nålarna, vilka sedan vid rörelsen nedåt draga trådöglan genom föregående maska. Såväl flat- som rundstickningsmaskiner finnas. Den vanligaste f l a t s t i c k - m a s k i n e n är Lambs 1866 konstruerade, med två mot varandra lutande nålrader, med vilken man kan framställa såväl hylsformade som s. k. platta varor. Motor-

Stickning. Nål till trikåmaskin (t. v.) och tungnål.

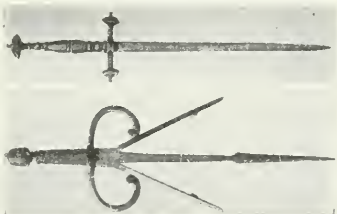
drivna maskiner användas i synnerhet till mönsterstickning och förses därför ofta med jacquardinrättningar. R u n d s t i c k - m a s k i n e n, avsedd för tillverkning av strumpor o. d., har betydligt mindre nålkrans än rundstolen. Hylsvidden kan i regel ej ändras genom "maskintagning" men väl genom varierande bromsning av tråden. — Av varptrikåmaskiner är r a's c h e l m a s k i n e n den f. n. mest använda. I denna sitta tungnålar i två rader fast i nålbäddarna, vilka växelvis röra sig upp och ned. Ovanför tungnålarna svänga fram och åter en l. flera ledstänger, försedda med nålar, som ha ögon, genom vilka trådarna löpa. Medelst inverkan av en särskild mönsterkedja givas ledstängerna olika rörelse i sidled, varvid maskor i olika mönster

Stickning. Egentlig stickvara (t. v.) och varptrikå.

bildas. Även dessa maskiner kunna förses med jacquardinrättning. Jfr T r i k å i n d u s t r i.

Stickvapen, alla blanka vapen, avsedda för stick l. stöt. Förutom spjutet (se d. o.) är d o l k e n det äldsta bland dessa, då den uppträder redan på stenåldersstadium. Hos germanerna har den utvecklats ur kniven. Under medeltiden användes dolk som hjälpvapen för att giva dödsstöten, "nådestöten", och kallades därför även "misericord" (av lat. *miserico'rdia*, barmhärtighet). Den bars vid höger sida, ofta fästad i en kedja vid bröstet. På 1500-t. uppträda fäktdolkarna, de s. k. vänsterhandsdolkarna l. parerdolkarna, som ofta tillverkades i garnityr med värjan. De kunde vara försedda med springklinga, som vid tryckandet på en knapp delade sig i tre, för att slå bort l. bryta motståndarens klinga. I Italien förekom på 1500-t. s t i l e' t t e n med liten treeggad klinga. Bland orientaliska dolkar märkas de persiska, raka en- l. tvåeggade, de turkiska,

Stickvapen. Stilett. 1500-t:s slut. — Vänsterhandsdolk med springklinga. 1500-t:s slut.

Georg Stiernhielm. Målning av David Klöker Ehrenstrahl. (Gripsholm.)

ofta med böjda klingor; dolkar med flamformig klinga förekomma även (jfr K r i s). Ang. stötvärja se S v ä r d.

Stickylle, se K o n s t u l l.

Stiebel [sti'bel], E m i l, f. 1876, operasångare (basbaryton), anställd vid Kungl. teatern i Sthlm, där han främst gjort sig gällande i komiska partier.

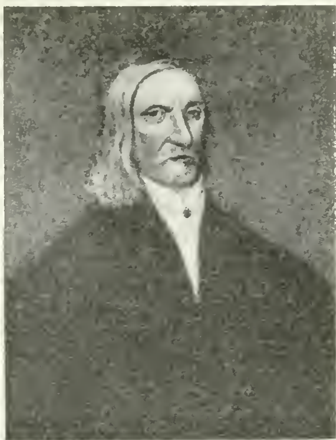
Stieler [sjti'ler], A d o l f, f. 1775, d. 1836, tysk kartograf, utgav 1817—23 en sedermera av Petermann m. fl. bearbetad handatlas, ett standardverk inom kartlitteraturen (10:e uppl. 1925).

Stiernblad, J u l e s, f. 1813, d. 1886, frih., godsägare, deltog i ståndsriksdagarna från 1850 och var led. av F. K. 1867—77. Han tog 1873 jämte C. E. Ekman initiativet till "kompromissen" (se d. o.) och betraktades ss. en av ledarna för "skånska partiet", som stödde De Geer.

Stierneld. 1. S a m u e l G u s t a v, f. 1700, d. 1775, frih., fältmarskalk 1772, på 1750-t. en av hovpartiets ledare. — 2. A d o l f L u d v i g S., f. 1755, d. 1835, frih., den föreg:s son, ståthållare på Gripsholms slott, gjorde stora historiska urkundssamlingar (nu i Uppsala universitetsbibliotek). — 3. A d o l f S., f. 1791, d. 1868, den föreg:s son, frih., diplomat, utrikesstatsminister 1838, angreps ss. medansvarig för bristen i kabinettskassan (se d. o.) av riksdagsoppositionen 1840 och avgick 1842 trots frikännande dom. 1848—56 ånyo utrikesstatsminister.

Stiernhielm, G e o r g, f. 1598, d. 1672, skald, lärd, den svenska renässansens centrala kulturpersonlighet. S., som urspr. hette G e o r g O l o f s s o n, var bördig från s. Dalarna, blev 1614 student i Greifswald (där han antog namnet L i l i a) och vistades de följande tio åren i huvudsak utomlands för studier, framför allt i Tyskland och Holland. 1628 var han sekr. vid svenska armén i Tyskland, blev assessor i Dorpats hovrätt 1630, adlades 1631, deltog 1642—45 i lagkommissionens arbete i Sthlm, blev vicepresident i Dorpats hovrätt 1648, riksantikvarie s. å. och preses i antikvitetskollegiet 1667. — Mer än för sina talrika ämbeten intresserade sig S. dock för sina mångskiftande studier. Före 1648 sysslade han främst med antikvariska, språkliga och naturvetenskapliga (framför allt matematiska) studier. Han skrev bl. a. ett arbete i svensk statskunskap, *Tri'as questio'num politica'rum*, och åtskilliga språkvetenskapliga arbeten (bl. a. *Ru'na sue'thica*), i vilka han framträder som representant för renässansens komparativa lingvistik med dess uppfattning, att alla språk härstamma från ett enda (för S. svenskan). Han påbörjade även ett svenskt lexikon, av vilket dock en-

dast bokstaven *A* utkom (*Gambla Svea- och Götha-måles fatebur,* 1643), samt utgav upplagor av Västgötalagen (1663) och Wulfilas bibelöversättning (1669—71). — Efter 1648 ägnade sig S. framför allt åt filosofiska studier (hans filosofiska anteckningar började 1924 utgivas ss. *Filosofiska fragment* av J. Nordström). Ss. filosof starkt påverkad av de nyplatonska renässansfilosoferna, var S. en avgjord motståndare till aristotelismen och förfäktade en naturfilosofi, vilken med åren fick en mystiskt religiös prägel. — S:s poetiska författarskap omfattar bl. a. den svenska texten till en rad franska baletter (*Then fångne Cupido,* 1649; *Freds-Afl,* s. å.; *Parna'ssus Triu'mphans,* 1651) och upptåg (*Lycksalighetens Ähre-Pracht,* 1650; *Virtu'tes Repe'rtae,* s. å.) samt diktsamlingen *Mu'sae Suethiza'ntes* (1668), innehållande bl. a. den på hexameter avfattade lärodikten *Hercules* (skriven 1647, tr. 1658), den svenska stormaktstidens yppersta dikt, vilken med sin platonska idealism och sina frodigt realistiska skildringar skänker ett fullödigt uttryck åt S:s personlighet. (Dikten *Bröllops-Beswärs Ihugkommelse,* som präglas av en liknande skildringskonst och som länge tillskrivits S., anses numera vara av annan hand.) Genom sina strävanden att realisera renässansens krav på en fosterländsk dikt på fosterländskt språk, efter antikt mönster, sin stränga fordran på att dikten skall vara ett konstverk samt sin reformering av den svenska versen till en på accenten byggd, av den regelbundna växlingen mellan betonade och obetonade stavelser beroende vers har S. för den svenska dikten haft

Johan Stiernhöök. Samtida målning. (Uppsala univ.)

en banbrytande betydelse, som förskaffat honom namnet ”den svenska skaldekonstens fader”.

Stiernhöök [-hök], Johan, eg. Johannes Olai Dalecarlus, adlad S. 1649, f. 1596, d. 1675, rättslärd, författare, 1630 assessor vid Åbo hovrätt, 1640 prof. vid universitetet därstädes och 1647 föredragande av justitieärenden i rådet. S. var ss. den ledande i fyra efter varandra fungerande lagkommissioner en av de främsta föregångsmännen till det stora arbetet på den svenska rättens kodifiering, vars resultat blev 1734 års lag, och hans lagstil var länge ett mönster för följande lagarbeten. S:s skrifter, främst *De ju're sveo'num et gotho'rum vetu'sto* (1642), en svensk laghistoria, kännetecknas av en för hans tid högst ovanlig vetenskapligt kritisk syn och är i germansk rättshistorisk forskning av grundläggande betydelse.

Stiernkors, Magnus, d. 1500, finländsk prelat, bedrev på 1450-t.

studier i Paris och valdes 1489 till biskop i Åbo. S. försvarade ivrigt kyrkans frihet, då Sten Sture d. ä. vid ett tillfälle sökte inkräkta därpå, och tog i kampen mellan denne och Jakob Ulvsson parti för den senare. Se även Finland sp. 1585.

v. Stiernman, Anders Anton, f. 1695, d. 1765, adlad 1743, historiker, chef för riksarkivet 1740. Bland alstren av S:s mångsidiga forskar- och utgivarverksamhet märkas de mycket anlitade *Alla riksdagars och mötens besluth* (3 bd och bihang, 1728—43), *Kongliga bref, stadgar och förordningar etc. angående commerce, politie och œconomie* (6 bd, varav de två sista postuma, 1747—75), *Svea* och *Götha höfdingaminne* (I, 1745 och 1836, II, 1835).

Stiernstedt, se Stjernstedt.

Stiernstolpe, Jonas Magnus, f. 1777, d. 1831, skald, översättare, expeditionssekreterare. S., som spelade en framträdande roll i det litterära Stockholmslivet på 1820-t., skrev versberättelser och sagor i Wielands stil samt översatte bl. a. dennes arbeten, Blumauers Aeneis (3 dlr, 1813—14) och Cervantes' Don Quijote (4 dlr, 1818—19).

Stift (eg. något instiftat, förordnat). 1. I nordiskt språkbruk beteckning för biskops ämbetsområde (i Norge numera utbytt mot *bispedömme*). I synnerhet i de germanska länderna, där städerna voro få, fingo S. en betydlig omfattning. Under hela medeltiden voro S. trots påvarnas centralisationssträvanden tämligen självständiga, men i nyare tid ha de provinsiella olikheterna mestadels försvunnit (i Sveriges evangeliska kyrka eg. först med 1686 års kyrkolag; jfr Kyrkoordning). Om den svenska stiftsindelningen se Sverige samt art. om de enskilda S. — 2. I katolska kyrkan urspr. beteckning för dom- och kollegiatkapitel, spec. i deras egenskap av egendomsbesittande korporationer. I de fall, då abboter lyckades hävda sin ställning ss. självständiga herrar över större klosterdomäner, talar man även om abbotstift. Även kvinnliga S. (jungfrustift) inrättades, med abbedissor etc. ss. styrande. I Tyskland bestodo en hel mängd S. ss. riksomedelbara ända till 1803. Vid reformationen hade en del abbotstift o. d. förvandlats till skolor l. välgörenhetsanstalter. Några jungfrustift (bland dem Quedlinburg) bevarades i sin hävdvunna form, medan S. vid kollegiat- och domkyrkor i allm. upplöstes. — 3. I åtskilliga protestantiska länder namn på stiftelser för ogifta adliga damer (i Danmark och Norge även för ofrälse). I Sverige finnes Vadstena adliga jungfrustift (se d. o.). Somliga S. äro baserade på indragna kloster l. jungfrustift, andra i nyare tid grundade efter förebilden av de äldre.

Stift, se Pistill.

Stiftarbilder, i spec. medeltida kyrkokonst förekommande framställningar av personer, som genom donationer l. stiftelser gynnat kyrkan. S. kunna ingå i själva kyrkans skulpturutsmyckning, ss. de berömda S. i domen i Naumburg (se ill. till Klädedräkt sp. 927), men vanligast förekomma de å altaren.

Stiftelse, en för visst ändamål avsatt förmögenhet, vilken ss. självständigt rättssubjekt kan förvärva rättigheter och ikläda sig förpliktelser av olika slag. Svensk rätt har så gott som inga bestämmelser om S., dess rättsliga natur och ställning, utan en-

dast administrativa bestämmelser rör. tillsyn över förvaltningen av för visst ändamål donerade medel. Frågan om fullständigare och mera betryggande bestämmelser betr. S. ha länge stått på dagordningen, och en för ändamålet tillsatt kommitté avgav 1903 betänkande därom. K. M:t anses i kraft av sin ekonomiska lagstiftningsmakt kunna i det enskilda fallet medge, att det ursprungliga stiftelseändamålet på grund av förändrade tidsförhållanden e. d. frångås. — En särställning bland S. inta s. k. fromma l. milda S., d. v. s. sådana S., vilka upprättats för välgörande ändamål av olika slag. De äro enl. svensk rätt befriade från erläggande av inkomst- och förmögenhetsskatt, inkomstbevillning samt fastighetsbevillning för sina för ändamålet avsedda byggnader. — Enl. Statistiska centralbyråns berättelse av 1917 rör. S. i Sverige vid 1910 års slut uppgick antalet S. — pensionskassor samt sjuk- och begravningskassor icke medräknade — sistnämnda år till 12,629. (1880 utgjorde de omkr. 3,700, 1890 omkr. 5,870 och 1900 omkr. 8,600.) Värdet av S:s egendom med avdrag å därå vilande skulder, d. v. s. nettoförmögenhet, har för 1910 beräknats till 329 ½ mill. S. å. förvaltades 2,355 S. av statens organ, 7,552 av kommunala myndigheter, verk och inrättningar. Bland övriga förvaltare märkas akademier, riddarhusdirektionen, föreningar av olika slag, främmande trosbekännares församlingar, enskilda undervisningsanstalter, affärsfirmor m. fl. För främjande av S:s syften utdelades 1910 12,8 mill. kr.

Stiftelsen för Sverige och kristen tro grundades 1915 av brukspatronen Ernst A. Kjellberg (f. 1856), vilken till S. skänkt inalles 350,000 kr. S:s syfte är att verka för väckande och stärkande av kristen tro och fosterlandskärlek. S. anordnar bl. a. apologetiska föredragsserier samt bekostar utgivandet av en serie "Religionsvetenskapliga skrifter" (från 1920).

Stiftelsen Kronprinsessan Margaretas minnesfond, en genom insamling bland svenska kvinnor 1920 till minne av den s. å. avlidna kronprinsessan Margareta bildad fond för välgörande ändamål. Utdelningen lämnas endast till föreningar l. stiftelser och ej till enskilda. Kapital 1927 omkr. 1,5 mill. kr.

Stiftelsen Lars Hiertas minne, en av Lars Johan Hiertas änka Vilhelmina Hierta 1877 upprättad stiftelse med säte i Sthlm, som verkar genom understöd till utredningar av sociala och vetenskapliga frågor, understöd av företag till folkuppfostran i moralisk och frisinnad anda, uppmuntran av undervisning i allmännyttiga slöjder och näringar (jfr Arbetsstuga) m. m. Fonder omkr. 1 mill. kr.

Stiftelsen Thérèse och Johan Anderssons minne, se Karolinska institutet.

Stiftsjungfru, stiftsfröken, se Vadstena adliga jungfrustift.

Stiftsmöte, sammankomst mellan präster och lekmän inom ett stift på kallelse av stiftschefen. S. är en inrättning av ungt datum (det första svenska S. hölls i Kalmar 1906), framsprungen ur det allt starkare förnumna behovet av lekmännens medverkan i det kyrkliga arbetet, och har nu upptagits i alla stift utom Göteborgs. I de flesta stiften ha även inrättats stiftsråd av präster

och lekmän för ledning av den frivilliga kyrkliga verksamheten.

Stifttand, se Tändernas sjukdomar.

Stig (av mlty. *stige,* antal av 20), se Träkol.

Stig Andersen, Marsk Stig, se Hvideätten sp. 1053.

Stigarbox, se Ledningssystem sp. 341.

Stigare. *Bergstekn.* Äldre benämning på förman vid gruvor. — *Elektrotekn.* Se Ledningssystem sp. 341 jämte ill.

Stigbygel, redskap av stål l. undantagsvis trä, fäst vid en sadel medelst ett stigläder. Ryttaren betjänar sig av S. vid uppsittning (från v. sida) samt för att få stadga i sitsen under ridning. — S. var urspr. blott en läderögla, senare två, vid sidan av sadeln. Redan på sasanidiska silverskålar från 200-t. finnas avbildade ryttare i sadel med S., och från 500-t. har man belägg på dess användning i Öst-Europa, men först på 1000-t. kom den i allmännare bruk.

Stigbygeln, se Hörselorgan sp. 1216.

Stigell, Robert, f. 1852, d. 1907, finländsk bildhuggare. S. var elev till C. E. Sjöstrand, kom i början av 1870-t. till Rom och studerade därpå i Paris, där han mottog starka impulser av den riktning, som strävade till friare, mer målerisk behandling av formen. Hans förnämsta arbete är gruppen •*De skeppsbrutna* (1889—91), rest på Observatorieberget i Helsingfors.

Stigen, yllefabrik med väveri, vadd- och shoddyfabrik samt färgeri i Färgelanda skn, Älvsb. l. Äg. S:s a. b., grundat 1897.

Stiglucka, gammal benämning på de porthus, som ofta ingå i kyrkogårdsinhägnaden. Urspr. tjänade S. försvarssyfte, men under medeltiden förekom stundom även predikan därifrån.

Stigman, landsvägsrövare.

Stigmatise'ring (av grek. *sti'gma,* märke), framkallande av rodnad, sårnader, brännblåsor m. m. genom suggestion utifrån l. genom självsuggestion. Helgonbiografier från olika tider berätta om fall av S., då meditationer över Kristi sår och lidande hos fromma människor framkallade motsvarande sår på deras egen kropp. Från medeltiden föreligga dylika berättelser om den helige Franciscus av Assisi och om Katarina av Siena. Från modern tid känner man åtskilliga fall av S., exempelvis hos en tysk nunna vid namn Anna Katarina Emmerich (från början av 1800-t.) och en belgisk nunna, Louise Lateau, 1868. Vetenskapen har länge betvivlat dessa fenomens verklighet, men ett rikt kliniskt erfarenhetsmaterial har visat förekomsten av S. hos personer med nervös konstitution.

Stigning, se Gänga och Skruvyta.

Stigort, ort (se Gruvbrytning sp. 33), som går i skarpt lutande l. vertikal riktning.

Stigsjö, socken i Västernorrl. l., jämte Viksjö pastorat i Härnösands stift. 2,175 inv.

Stigtomta, socken i Södermanl. l., jämte Nykyrka pastorat i Strängnäs stift. 2,135 inv.

Stigze'lius, Lars, f. 1598, d. 1676, universitets- och kyrkoman, prof. i logik i Uppsala 1630, teol. prof. 1640, domprost 1647, ärkebiskop 1670. Ss. motståndare till ramismen fick S. utstå mycket obehag av Johan Skytte och Laurentius Paulinus. S. är antagligen författare till 1649 års skolord-

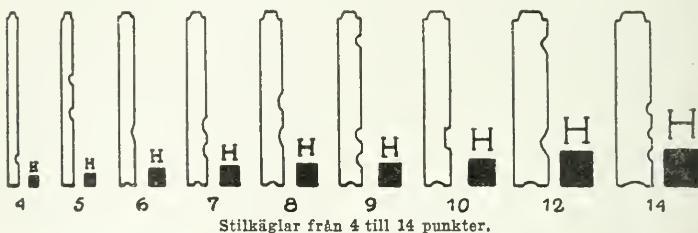
ning. Ss. teolog intog han en moderat ortodox ståndpunkt.

Sti'kisk [-kisk] (av grek. *sti'kos*, rad), se Metrik sp. 1569.

Sti'klastad, Stiklestad, gård i Nord-Tröndelag fylke, Norge, i Værdalen ö. om Trondhjemsfjorden. Om slaget vid S. 1030 se Olof sp. 1288.

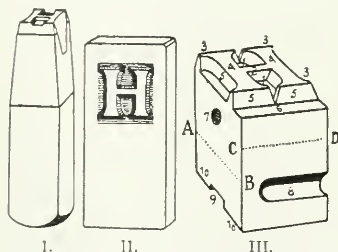
Stikomyti' (av grek. *sti'kos*, rad, och *my'tos*, replik), en spec. i forngrekisk dramatik förekommande art av replikföring, där varje replik omfattar blott en versrad. S. användes främst i avgörande, högdramatiska scener.

Stil (av lat. *sti'lus*, eg. skrivstift, skrivart). 1. I allm. beteckning för ett enhetligt, av vissa genomgående egenheter präglat sätt att utföra något (t. ex. "god S." i fäktning) l. sätt att vara ("det är god S. på honom"); stundom skriftlig uppsats ("skolstil"). Spec. brukas S. inom estetik, konsthistoria och språkvetenskap i bet. enhetlig, på ett l. annat sätt egenartad form för ett visst innehåll. Det för en viss S. säregna kan sammanhänga med innehållets beskaffenhet (t. ex. predikostil), med något tidstypiskt (t. ex. gustaviansk S.), med en viss miljö (t. ex. allmogestil), med vissa konstnärliga principer (t. ex. idealistisk, realistisk, naturalistisk, klassisk, romantisk, abstrakt, konkret S.), med för vissa konstarter karaktäristiska egenheter (t. ex. episk, lyrisk, målerisk, plastisk S.). Men med dessa mer objektiva faktorer förenas alltid mer subjektiva, t. ex. känsloläge (ironisk, patetisk S. o. s. v.), personlig egenart (en viss konstnärs S.). Termen S. innebär alltid samstämmighet mellan skilda element; frånvaro av sådan samstämmighet åstadkommer stilblandning. Ofta tages S. i mera inskränkt bet., ung. = god l. enhetlig S., personlig S. ("han har S."; "stillös"). — *Konsth.* Med hänsyn till det för ett visst tidsskede speciellt utmärkande konstnärliga uttryckssättet, klarast framträdande på det dekorativa området, talar man om olika konststilar, ss. dorisk, jonisk och korintisk stil, romansk stil, gotik, renässans, barock, rokoko, nyklassicism. Spec. i fransk och engelsk konst men stundom även i svensk ha stilbeteckningarna hämtats från regentnamnen, t. ex. Louis seizestil, Queen Anne-stil, gustaviansk stil och Karl Johansstil. — *Språkv.* Som motsats till S. användes stundom termen språk. S. avser då särskilt det sätt, varpå ett särpräglat innehåll kommer till uttryck, medan språk ej innebär tanken på något särpräglat. Jfr Stilistik. — Genom skilda faktorer (känsla, bildningsgrad, ämnets art m. m.), som verkat dels i förening, dels var för sig, är språket uppdelat i flera med hänsyn till stämning l. psykologisk inställning överhuvud sinsemellan skiljaktiga stilarter, vilka visa avvikelser i ordförråd, former, syntax o. s. v. Man talar om högre S. (t. ex. poetisk och religiös S.), lägre S. (t. ex. grovkornigt komisk S.) och, rätt artskild från dessa, mellanstil l. normalprosa, där det subjektiva elementet starkt står tillbaka. Övergångsformer finnas. — 2. Gamla S., nya S., se Tideräkning. — 3. Benämning på de lösa bokstavstyper, med vilka trycksaker framställas. S. tillverkas av stilmetall, en legering av c:a 67 % bly, 28 % antimon och 5 % tenn,

Stilkäglar från 4 till 14 punkter.

vilken gjutes i en m a t r i' s. Denna framställes genom att man i ett kopparstycke inslår en graverad negativ stämpel, p a t r i' s, av stål, efter vilken matrisen får sin form. De tidigaste stilsorterna framställdes efter mönster av de av bokpräntarna använda bokstavstyperna och götos för hand i därför tillverkade gjutinstrument samt saknade sinsemellan systematisk överensstämmelse. Numera gjutas stiltyperna i härför konstruerade maskiner, vilka ha en kapacitet av 2,000—4,000 typer per tim. I avseende till sina dimensioner, *kägel*, indelas stilarna efter ett på den s. k. p u n k t e n (0,376 mm.) byggt system, vilket grundlades under förra hälften av 1700-t. Detta systems mest kända tillämpare äro den franska boktryckarfamiljen Didot (se d. o.), efter vilken det numera i Europa mest förekommande kägelsystemet, D i d o t - s y s t e m e t, fått sitt namn. *Punktsystemet* har följande indelning: 1/8-petit = 1 punkt, 1/4-petit (kvartpetit) = 2 punkter, 1/4 cicero (kvartcicero) = 3 p., 1/2-petit (halvpetit, diamant) = 4 p., 1/2-corpus (halvcorpus, pärl) = 5 p., 1/2-cicero (halvcicero, nonparelj) = 6 p., 1/2-mittel (halvmittel, kolonel, mignon) = 7 p., petit = 8 p., borgis = 9 p., corpus = 10 p., cicero = 12 p., mittel = 14 p., tertia = 16 p., text (sekunda) = 20 p., 2-cicero (dubbelcicero) = 24 p., 2-mittel (dubbelmittel = 28 p., fin kanon (dubbeltertia) = 32 p., 3-cicero (kanon) = 36 p., grov kanon = 40 p., 4-cicero (missal, konkordans) = 48 p., 5-cicero (grov missal) = 60 p., 6-cicero (fin sabon) = 72 p., 7-cicero (grov sabon) = 84 p. o. s. v. De olika storlekarna benämnas g r a d e r, samtliga grader med samma karaktär i gravyren från minsta till största storlek ett g a r n i t y' r. — Med avseende på *gravyren* indelas stilarna i a n t i' k v a (antikva), k u r s i' v (*kursiv*) och f r a k t u' r (𝔣𝔯𝔞𝔨𝔱𝔲𝔯) samt vidare i b r ö d s t i l a r, r u b r i k s t i l a r, t i t e l s t i l a r m. fl. Brödstilar kallas de stilsorter, som vid sättning begagnas till den egentliga texten. Rubrik- och titelstilarna gjutas i en mängd

Stil. I. Stämpel (patris). II. Matris. III. Färdig stiltyp. A—B. kägel. C—D. Typtjocklek. 1. Utpunsning. 2. Hårstreck. 3. Schattering. 4. Stam. 5. Släppet. 6. Skuldran. 7. Gjutmärke. 8. Signatur. 9—10. Foten.

olika snitt, ss. smala, breda, magra, smalfeta, halvfeta och feta. De olika stilgarnityren ha ett otal särbenämningar, ss. anglian, bodoni, caslon, cheltenham, cochin, égyptienne, elzevir, garamond, grasset, grotesk, götisk, holsatia, jenson, jonisk, medieval, nordisk, plantin, renässans, romansk, rond, schwabach, sorbonne m. fl. I allm. gjutas typerna med endast ett bokstavstecken. Undantag äro ligatu'rerna, vilka i antikvastilarna äro: ff, fi, fl, ffi, ffl och i frakturstilarna ch, ck, ff, fi, fl, ll, ſi, ſſ, ſl, ß, ſſ, ſt, tz. Varje stilsort innehåller mestadels stora bokstäver, versa'ler (VERSALER), små, geme'na (gemena), siffror och skiljetecken. I antikvastilarna användas dessutom de s. k. kapitä'lerna (KAPITÄLERNA), en mindre versalsort för utmärkandet av personnamn i vissa fall. För utfyllning av mellanrum mellan de olika orden i en rad gjutes en lägre typsort, utan gravyr, kallad utslutning, vars vanl. förekommande delar kallas fyrkant (█), ½-fyrkant (▌), tredjedel (▍), fjärdedel (▎) och spatie (|). En icke oviktig del av bokstavsstiltypen är den lilla inskärning i typens ena långsida, den s. k. signatu'ren, vilken bl. a. tjänar till att för sättare ange varje typs läge, utan att han behöver se dess gravyryta. Jfr Skrift.

Stile'tt (ital. *stiletto*), se Stickvapen. — Stilettben, se Hästdjur sp. 1162.

Sti'liko (lat. *Sti'licho*), Flavius, d. 408, romersk fältherre av vandalisk börd. S. blev 395 förmyndare för och senare svärfader till kejsar Honorius. Han utvecklade stor kraft i försvaret mot germanerna och fördrev 402—03

Engelsk		Fransk		Medieval	
Aa 1	*Aa 1*	Aa 1	*Aa 1*	Aa 1	*Aa 1*
Bb 2	*Bb 2*	Bb 2	*Bb 2*	Bb 2	*Bb 2*
Cc 3	*Cc 3*	Cc 3	*Cc 3*	Cc 3	*Cc 3*
Dd 4	*Dd 4*	Dd 4	*Dd 4*	Dd 4	*Dd 4*
Ee 5	*Ee 5*	Ee 5	*Ee 5*	Ee 5	*Ee 5*
Ff 6	*Ff 6*	Ff 6	*Ff 6*	Ff 6	*Ff 6*
Gg 7	*Gg 7*	Gg 7	*Gg 7*	Gg 7	*Gg 7*
Hh 8	*Hh 8*	Hh 8	*Hh 8*	Hh 8	*Hh 8*
Ii 9	*Ii 9*	Ii 9	*Ii 9*	Ii 9	*Ii 9*
Jj 0	*Jj 0*	Jj 0	*Jj 0*	Jj 0	*Jj 0*
Kk	*Kk*	Kk	*Kk*	Kk	*Kk*
Ll	*Ll*	Ll	*Ll*	Ll	*Ll*
Mm	*Mm*	Mm	*Mm*	Mm	*Mm*
Nn	*Nn*	Nn	*Nn*	Nn	*Nn*
Oo	*Oo*	Oo	*Oo*	Oo	*Oo*
Pp	*Pp*	Pp	*Pp*	Pp	*Pp*
Qq	*Qq*	Qq	*Qq*	Qq	*Qq*
Rr	*Rr*	Rr	*Rr*	Rr	*Rr*
Ss	*Ss*	Ss	*Ss*	Ss	*Ss*
Tt	*Tt*	Tt	*Tt*	Tt	*Tt*
Uu	*Uu*	Uu	*Uu*	Uu	*Uu*

Stil. De tre i svensk boksats vanligast förekommande antikvatyperna jämte kursiv.

Alarik ur Italien. S., som på grund av obevisade beskyllningar blev avrättad, var den siste, som i Västromerska riket förmådde bjuda germanerna verksamt motstånd.

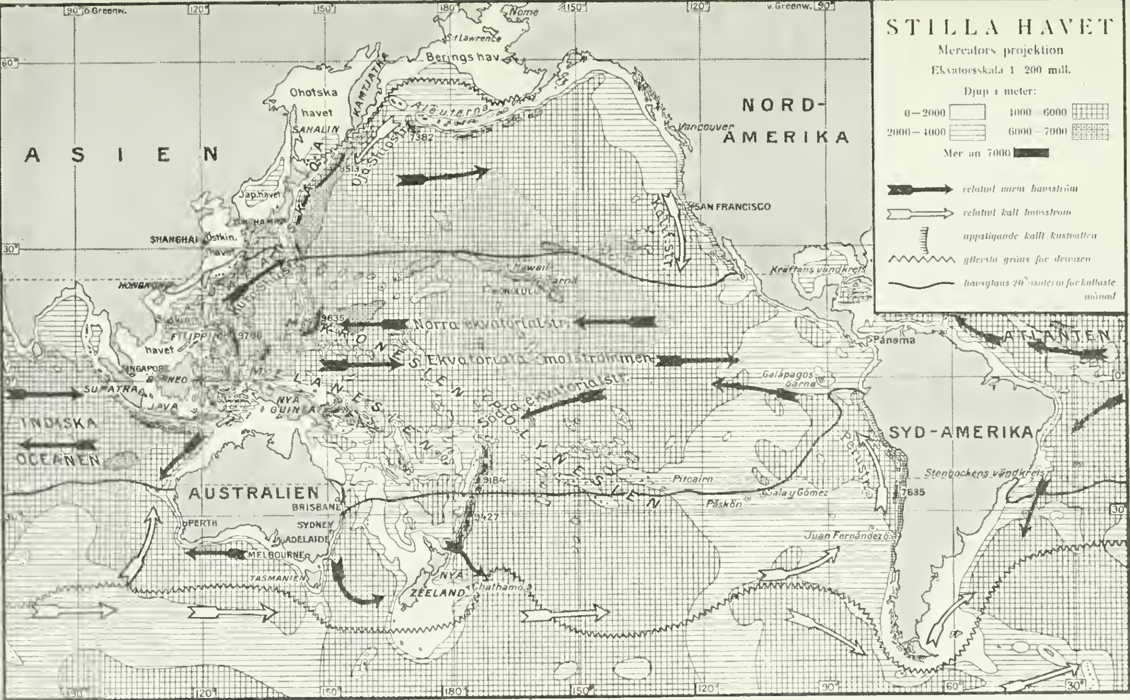
Stilise'ra (jfr Stil 1), avfatta (i ord); förenkla, återge i sina grunddrag; anpassa efter ett visst stilideal. Som konstterm användes stiliserande ofta i motsats till naturalistisk (se Målarkonst sp. 458). — Stili'st, språkkonstnär.

Stilisti'k är läran om stilen i språklig mening (se Stil 1) och behandlar alltså förhållandet mellan den språkliga gestaltningen och innehållet. I S. kan man ock, liksom inom grammatiken, anlägga en värdesynpunkt. Men under det grammatiken vädjar till språkbruket, vädjar S. till vissa allmänna principer för gott språk, vilka dels kunna samman-

hänga med mer elementära krav (se Språkriktighet), dels äro av högre och estetisk art (t. ex. kravet på liv och åskådlighet). — Av vikt är skillnaden mellan rent teoretisk S. och normativ (regelgivande) S. Den förra sysslar med vissa stilriktningar l. stiltyper och särskilt med de verkliga författarnas stil ss. ett led i en litterär analys; den senare däremot söker från allmänna utgångspunkter uppställa regler för ett ”gott” språk. Den vetenskapliga S. har ej gamla anor i Sverige. Tack vare de sista årtiondenas samarbete mellan litteraturforskning och filologi har den emellertid, ss. liggande mellan båda dessa vetenskaper, börjat idkas livligare. Bland målsmän för svensk S. märkas E. Tegnér d. y. och J. G. Cederschiöld.

Stilla bälten, detsamma som kalmregioner.

Stilla havet, Stilla l. Stora oceanen, Söderhavet, eng. *The Pacific,* det största av de tre världshaven, omfattar 179,7 mill. kvkm. l. ⅓ av jordytan och sträcker sig mellan Amerika i ö., Asien och Australien i v. samt Antarktis i s. Det står s. om Amerika och Australien i förbindelse med Atlantiska och Indiska oceanerna samt i n. genom det smala och grunda Berings sund med Polarbassängen. — *Djupförhållanden.* Medeldjupet uppskattas till 4,030 m. De största djupen äro belägna i långa, smala rännor (”gravar”), vilka huvudsakl. finnas nära Asiens kust. De viktigaste äro Japanska graven (8,513 m.), Alaskagraven (7,382 m.), Marianergraven (9,635 m.) och Filippinergraven (största djup enl. äldre mätningar 9,788 m.; ett nyfunnet djup på 10,430 m., världshavets största hittills uppmätta, torde tillhöra denna grav). I S:s centralare delar ligga (mellan 20° och 40° s. br. samt 170° och 180° v. l.) Kermadecgraven (9,427 m.) och Tongagraven (9,184 m.). En bred, flack bottenrygg på c:a 3,300 m:s djup, som utgår från Central-Amerika i en båge mot s.v., s. och ö., avstänger mot Syd-Amerika ett djupare bäcken med Atacamagraven (7,635 m.). — *Kustbildning och öar.* S:s n. och v. kuster äro utbildade med randhav, som genom ökedjor avspärras från öppna oceanen. Viktigast äro Berings hav (innanför Aleuterna), Ohotska havet (innanför Kurilerna), Japanska havet (innanför Japanska öarna), östkinesiska havet med Gula havet (innanför Ryukyuöarna) samt Sydkinesiska havet (innanför Filippinerna och Sundaöarna). Förbindelsen mellan S. och Indiska oceanen n. om Australien går över flera av ögrupper instängda havsbäcken (Celebessjön, Bandasjön, Javasjön, Arafurasjön), vilka bilda Australasiatiska öhavet. I S:s centralare delar finnas endast tvenne större öar, Nya Zeelands Nordö och Sydö, men däremot ett mycket stort antal mindre öar, efter sin befolkning sammanfattade i tre huvudgrupper, Mikronesien, Melanesien och Polynesien. — Ang. *bottenavlagringar* jfr Hav sp. 513 f. — *Havsströmmar.* På ömse sidor om ekvatorn löpa från ö. mot v. norra och södra ekvatorialströmmarna och mellan dessa en ekvatorial motström. N. ekvatorialströmmen viker vid Filippinerna av mot n. och följer under namn av Kuro-Shioströmmen Japans östkust. En gren av s. ekvatorialströmmen viker av mot s. längs Australiens östkust. Alla dessa strömmar äro

STILLA HAVET
Mercators projektion
Ekvatorsskala 1 : 200 mill.
Djup i meter:
0—2000
2000—4000
4000—6000
6000—7000
Mer än 7000
relativt varm havsström
relativt kall havsström
uppstigande kallt kustvatten
yttersta gräns för drivisen
havsytans 20°-isoterm för kallaste månad
ASIEN
NORD-AMERIKA
SYD-AMERIKA
AUSTRALIEN
INDISKA OCEANEN
ATLANTEN
Berings hav
St. Lawrence
Nome
Ohotska havet
SAHALIN
KAMTJATKA
Aleuterna
Jap.havet
SHANGHAI
HONGKONG
Vancouver
SAN FRANCISCO
Kalif.str.
Kräftans vändkrets
Hawaii
Panama
Galápagos öarna
Norra ekvatorialstr.
Ekvatorial motströmmen
Södra ekvatorialstr.
MELANESIEN
POLYNESIEN
NYA GUINEA
SUMATRA
JAVA
BORNEO
SINGAPORE
Pitcairn
Påskön
Sala y Gómez
Perustr.
Stenbockens vändkrets
Juan Fernández ö.
BRISBANE
SYDNEY
PERTH
ADELAIDE
MELBOURNE
TASMANIEN
NYA ZEELAND
Chathamö.

varma. Den sistnämnda strömgrenen förenar sig på c:a 50° s. br. med den kalla, från v. mot ö. löpande Antarktiska strömmen l. Västvinddriften, av vilken en gren under namn av Peru- l. Humboldtströmmen följer Syd-Amerikas kust norrut för att därefter ingå i s. ekvatorialströmmen. Kuro-Shioströmmen böjer av mot s. längs Nord-Amerikas kust ss. en kall ström, Kaliforniska strömmen. En annan kall ström, Oja-Shioströmmen, följer mot s. Kamtjatkas, Kurilernas och delvis Japanska ögruppens östkust. Kallt bottenvatten går i dagen utmed såväl Nord- som Syd-Amerikas kuster. Två relativt strömfria områden finnas kring vändkretsarna. — *Vindförhållanden.* I S:s ö. del ha vindarna samma karaktär och riktning som i Atlanten, men i v. antaga de monsunkaraktär och ändra riktning med årstiderna (se M o n s u n). — *Temperaturförhållandena* likna Atlantens, men temperaturen är i randhaven genomsnittligt flera grader kallare än i den öppna oceanen utanför dem. N. randhaven isläggas regelbundet under vintern. — *Salthalt.* Högsta salthalten, inemot 3.7 %, förekommer dels i v. och dels i ö., s. om ekvatorn. Längst i n. och s. understiger salthalten 3,3 %. S:s salthalt är genomsnittligt mindre än Atlantens. — *Samfärdsel.* Ett stort antal ångbåtslinjer förmedla samfärdseln mellan Nord-Amerika (Vancouver och San Francisco) och Asien, Australien och de olika ögrupperna samt mellan dessa inbördes. Mindre utvecklad är den transoceana trafiken på Syd-Amerika. En viktig knutpunkt för flera linjer är Hawaiiöarna, över vilka också en stor ångbåtslinje passerar mellan Yokohama och Panama. Genom Panamakanalen har S. central sjöförbindelse med Atlanten. Från Vancouver och San Francisco utgå transoceana telegrafkablar.

Stillahavsfördraget, se W a s h i n g t o n k o n f e r e n s e n.

Stilla veckan, detsamma som påsk- l. dymmelveckan.

Stille, A r t h u r, f. 1863, d. 1922, historiker, prof. i Lund 1908. S:s främsta insatser ligga på krigshistoriens och Karl XII-forskningens områden. Han utarbetade en banbrytande historisk-topografisk metod, som han tilllämpade i ett flertal krigsskildringar, ss. *Carl XII:s fälttågsplaner 1707—1709* (1908) och *De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570* (1918). Från 1910 redigerade S. Karolinska förbundets årsbok.

Sti'lleben (ty., orörligt liv), fr. n a t u r e m o r t e, i (målar-) konsten en framställning av livlösa föremål: frukter, husgeråd, matvaror, vapen o. d. S. förekom redan under antiken men fick sitt största uppsving i det nederländska 1600-talsmåleriet.

Stiller, M a u r i t z, f. 1883, filmregissör av finländsk härkomst. I sina tidigare inspelningar (t. ex. Sången om den eldröda blomman, Herr Arnes pengar, båda 1919) arbetade S. efter samma linjer som Victor Sjöström, tillsammans med vilken han förde den svenska filmkonsten till världsrykte. Hans senare produktion har varit mera internationellt betonad. och för närvarande är han anställd som regissör vid Famous Players Lasky Corporation, Kalifornien.

Stillestånd, överenskommelse, som avbryter krigsoperationerna mellan krigförande. Avtal om *lokalt S.*, v a p e n v i l a, ingås av

enskilda truppstyrkors chefer, om *allmänt S.* av de krigförandes regeringar. Bestämmelser härom finnas i Haagkonventionen 1907.

a. b. Stille-Werner, Sthlm, innehar fabrik (grundad 1841) för tillverkning av rostbeständiga kirurgiska instrument, hushållsknivar, skärmaskiner m. m.

Stillfrö, se S i s y m b r i u m.

Sti'lling, eg. J u n g (J u n g - S.), J o h a n n H e i n r i c h, f. 1740, d. 1817, tysk skriftställare, prof. i nationalekonomi i Marburg 1787, i statskunskap i Heidelberg 1804. S., vilken stod i nära förbindelse med Goethe under dennes Strassburgtid, skrev självbiografiska arbeten samt mystisk-spiritistiska skrifter. S:s författarskap har en starkt pietistisk prägel.

Stillingsön, badort i Myckleby skn, Göteb. l., med naturskönt läge vid Orusts ö. kust.

Sti'ltje (av holl. *stilte,* stillhet), vindstilla.

Stilton [sti'lltn], by i Huntingdonshire, mell. England. Stiltonosten (se O s t sp. 1461) tillverkas huvudsakl. i Leicestershire men har uppkallats efter S., enär den förr fraktades dit för att med diligens befordras till London.

Sti'lus, s t y l u s, lat., se D i p t y k.

Stim, förk. för S v e n s k a t o n s ä t t a r e s i n t e r n a t i o n e l l a m u s i k b y r å (se d. o.).

Stimula'ns, plur. s t i m u l a'n t i a (av lat. *stimula're,* egga), retmedel, livande medel; eggelse. — S t i m u l e' r a, egga, uppigga. — S t i' m u l u s, eggelse.

Stimule'rande medel, s t i m u l a'n t i a, i n c i t a'n t i a, upplivande medel (jfr E x c i t a n t i a).

Sti'nde, J u l i u s, f. 1841, d. 1905, tysk författare, bekant för en populär serie humoristiska småborgerliga romaner (*Buchholzens in Italien,* 1883; Borgarfolk på resa, 1885; *Die Familie Buchholz,* 3 dlr, 1884—86, sv. övers. 1885—87).

Stingrockor l. s p j u t r o c k o r, *Dasya'tidae,* en fam. R o c k o r, vanl. med en sågtandad gifttagg på stjärten. Huvudsakl. varma hav.

Stinkbrand, se S o t s v a m p a r.

Stinkdjur, se S k u n k.

Stinkflyn, *Hetero'ptera,* en underordn. S k i n n b a g g a r med vanl. trådformiga antenner, bred halssköld och framtill läderartade, baktill tunna, genomskinliga täckvingar. S. ha stinkkörtlar med illaluktande sekret. Leva av växtsafter, suga blod l. förtära andra insekter l. deras larver. C:a 500 svenska arter. Till S. höra bl. a. *Pentato'midae,* vattenskinnbaggar och vägglöss.

Stinkkalk, orsten (se d. o.).

Stinknäsa, se N ä s a n s s j u k d o m a r.

Stinkröta, se Y n g e l r ö t a.

Stinksländor, *Chryso'pidae,* en fam. tämligen små, gröna N ä t v i n g a r med trådsmala antenner och relativt stora vingar. S. leva av växtsafter, larverna, b l a d l u s l e j o n e n, av insekter, spec. bladlöss. Allmän är bl. a. *Chryso'pa vulga'ris.* Bredd mellan vingspetsarna 25—30 mm. — De liknande, med S. närbesläktade f l o r s l ä n d o r n a, *Hemerobi'idae,* äro vanl. mindre.

Stinksot, se S o t s v a m p a r.

Stinksvamp, s t i n k - l. g i k t m u r k l a, l i k s v a m p, *Pha'llus impudi'cus,* till buksvamparna hörande svamp. Den liknar som ung ett hönsägg och är då dold i marken. Senare spränges det yttre höljet och en murkleliknande fruktkropp skjuter upp, vilken har ett

Stinksvamp. Phallus impudicus.

olivgrönt, slemmigt sporlager på toppen av en intill 15 cm. hög fot. S. sprider nu en vidrig aslukt. Rätt sparsam i lövskog o. d. i s. och mell. Sverige, på eftersommaren och hösten. Unga S. förväxlas stundom med röksvampar.

Stinksyska, se S t a c h y s.

Sti'nnes, H u g o, f. 1870, d. 1924, tysk storfinansiär. Urspr. delägare i ett av farfadern grundat kolföretag, startade han 1893 egen firma. Under och särskilt efter världskriget blev S. en dominerande faktor i Tysklands näringsliv, i det han förstod att utnyttja den spec. för de "tunga" industrierna gynnsamma krigs- och inflationskonjunkturen. Vinsterna omsatte han alltid omedelbart i "sakvärden" genom att inköpa mängder av goda l. utvecklingsdugliga företag (bl. a. järn- och kolföretag, handels- och rederibolag, hotell, tidningar, pappersbruk). 1920 åvägabragte han den väldiga "elektromontantrusten", Siemens-Rhein-Elbe-Schuchert-Union. S:s övriga intressen ("Stinnescher Privatkonzern") berörde nästan alla viktigare produktionsområden, även i utlandet, bl. a. i Sverige, och utom Europa. Trots hans försök att samordna sina olika företag var dock koncernen löst hopfogad. Vid den tyska stabiliseringskrisen, då S. redan avlidit, störtade den samman. S. tillhörde ss. led. av tyska riksdagen (från 1920) tyska folkpartiet.

Stins, förkortning för stationsinspektor.

Sti'pa, ett släkte gräs (fam. *Grami'neae*). Småaxen bära mycket långa, fjäderlika borst, hos *S. penna'ta,* f j ä d e r g r ä s, omkring 30 cm. långa. Denna art förekommer som vild mycket sällsynt i Västergötland (fridlyst) och tillhör i övrigt öst-Europas stäppområden. Den odlas som prydnadsgräs. Talrika andra arter äro stäpp- och ökengräs i tropiska och subtropiska länder. Bladen av *S. tenaci'ssima,* e s p a' r t o g r ä s, a' l f a l. h a' l f a (- g r ä s), i Spanien och Nord-Afrika, lämna största delen av handelns espartofibrer, använda i flätverk m. m. och spec. till pappersfabrikation. Espartopapper är tjockt, poröst och lätt. Esparto erhålles även av ett annat gräs i Spanien och Nord-Afrika, *Lygo'dium spa'rtum.*

Stipendia't, innehavare av ett stipendium.

Stipe'ndium (lat., sold), penningunderstöd för viss tid l. visst ändamål åt studerande vid högre och lägre undervisningsanstalter, vetenskapsmän, författare etc. Om docentstipendium se D o c e n t.

Sti'pler (av lat. *sti'pula,* strå), se B l a d sp. 32.

Sti'ppelgravyr (av holl. *stippel,* prick), detsamma som punktgravyr.

Stipule'ra (lat. *stipula'ri*), avtala, bestämma. — Subst.: s t i p u l a t i o' n.

Stirling [stə'ling]. 1. Grevskap i mell. Skottland, innanför

Firth of Forth. Jordbruk; järnmalms- och kolgruvor. 160,000 inv. — 2. Huvudstad i S. l, vid Forth River. Textilindustri. 21,000 inv. — Under medeltiden en av Skottlands främsta städer, är S. rikt på historiska minnen.

Stirling [stə'ling], J a m e s, f. 1692, d. 1770, skotsk matematiker, sedan 1735 direktör för ett gruvbolag, skrev om serier och analytisk geometri samt angav en efter S. uppkallad formel för beräkning av fakulteter.

Stirlings metall [stə'lings], mässinglegering med låg järnhalt.

Sti'rner, Max, se Schmidt 2.

Stirr, se Laxsläktet sp. 319.

Stjerna, K n u t, f. 1874, d. 1909, arkeolog, docent i Uppsala 1905. S. ledde 1907 undersökningarna av kulturminnena å Studentholmen i Uppsala samt planlade och påbörjade en systematisk utforskning av hela Sveriges stenåldersbebyggelse, vilket arbete fortsatts men ännu ej slutförts. Bland S:s skrifter märkas *Bidrag till Bornholms befolkningshistoria under järnåldern* (1905), vari bevisen för burgundernas utvandring från Bornholm framläggas, det idérika *Före hällkisttiden* (1909) samt i anslutning till Beowulfskvädet smärre uppsatser rör. den nordiska folkvandringstidens arkeologi. En forskare med stor kombinationsförmåga och rik fantasi, har S. satt djupa spår i sin vetenskap.

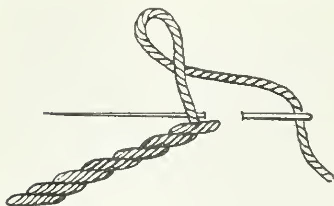
Stjernberg, N i l s, f. 1873, rättsvetenskapsman, prof. i straffrätt och juridisk encyklopedi vid Stockholms högskola sedan 1906, dess prorektor 1927. Bland S:s arbeten märkas *Kriminalpolitik* (1918), *Kommentar till strafflagen kap. 17—18* och *Kommentar till strafflagen kap. 24* (1922).

Stjerne, O s c a r, f. 1873, d. 1917, författare, medarbetare i Karlstads-Tidningen från 1899. S. skrev på riksspråk och värmländsk dialekt (delvis under sign. J o n g p å H e a) åtskilliga av Fröding påverkade diktsamlingar (bl. a. *Visor och Värs*, 1901; *Sol och snö*, 1906; *Sångerna om hemmet*, 1911), i vilka han i en vek och melodiös form besjunger främst hembygden och hemkänslan.

a. b. Stjernfors-Ställdalen, grundat 1896, äger järnverk m. m. i Bredsjö och Hjulsjö (se dessa ord) samt i Ljusnarsbergs skn, Örebro l., Skärets ångsåg, Ställdalens järnbruk, sågverk, pappersbruk och sulfitfabrik samt Stjärnfors träsliperi och kraftstation.

Stjernstedt. 1. K a r l J o h a n S. (S t i e r n s t e d t), f. 1686, d. 1753, frih., överstelöjtnant, 1741 landshövding i Finlands s.ö. län, där han vid krigsutbrottet s. å. bjöd ryssarna tappert motstånd. Politiker av hattpartiet, blev S. riksråd 1746. — 2. M a r i k a S., f. 1875, författarinna, gift 1900—06 med frih. C. Cederström, 1909 med författaren L. Nordström. S., vilken till en början framträdde under sign. M a r k S t e r n, har i talrika romaner och noveller (bl. a. *Janinas hjärta*, 1905; *Gena*, 1908; *Landshövdingens dotter*, 1911; *Världen och stjärnorna*, 1920; *Ullabella*, 1922; *von Sneckenströms*, 1924; *Fröken Liwin*, 1925) främst behandlat kvinnoöden och kvinnliga karaktärer.

Stjernström, E d v a r d, f. 1816, d. 1877, skådespelare och teaterledare. Under sin glanstid på 1840- och 1850-t. spelade S. en mängd roller dels vid Kungl. teatern, dels vid den av honom själv 1854—63 ledda Mindre teatern. 1875 grundade han Nya (senare Svenska) teatern.

Stjälkstygn.

Stjälk, se S t a m.

Stjälkmögel, *Botry'tis cine'rea* (tillhör *Fu'ngi imperfe'cti*), parasitsvamp, som angriper och förstör saftiga frukter, ss. ärt- och bönbaljor, gurkor, jordgubbar o. a. bär. Frön av angripna frukter dödas vanl., och om de gro, angripas och dödas oftast de uppkomna groddplantorna.

Stjälkröta, se F u s a r i u m.

Stjälkstygn, art av konturbildande prydnadssöm.

Stjälkål, se T r å d m a s k a r.

Stjärn, se H ä s t sp. 1158.

Stjärna, se S t j ä r n o r. — S. användes ofta bildligt i bet. ryktbar (kvinnlig l. manlig) skådespelare, cirkusartist etc.

Stjärnanis, se I l l i c i u m.

Stjärnarp, gods i Eldsberga skn, Hall. l., fideikommiss inom ätten Stierncrona. Slottet, bestående av två envånings stenbyggnader, den ena från 1600-t., den andra från 1800-t., inrymmer en betydande porträttsamling.

Stjärnbanéret (eng. *Star-spangled banner*), benämning på För. Stat:s flagga.

Stjärnblomma, se Stellaria.

Stjärndyrkan är i allm. ej något framträdande element i religionerna. Vid sidan av mån- och soldyrkan förekommer dock stundom åkallan av någon ss. särskilt mäktig ansedd stjärna, bl. a. Venus, morgon- och aftonstjärnan, samt Sirius. En mera utvecklad S. utbildades i Babylonien, i vars klara luft himlakropparna lätt kunna iakttagas. Spec. observerade man planeterna och djurkretsens tecken. Dessa ansågos vara de över människolivet rådande makterna, resp. tolkarna av gudomens vilja. Så uppkom efter hand en senast på 500-t. fullt utbildad astrologi (se d. o.) och astral religion. S. spred sig till Palestina, Egypten, Indien och Kina. I Grekland förkunnades den astrala religionen redan av pytagoréerna och Platon men nådde sin eg. utbredning först under den hellenistiska tiden. I det stoiska systemet fick S. en given plats, och till folkets breda lager i Medelhavsvärlden spridde den sig under romerska kejsardömets tid genom förmedling av de orientaliska kulterna (se M y s t e r i e r 1). Om dess vid. utbredning se A s t r o l o g i. — En utvecklad astral religion förekom även i det gamla Mexiko (jfr F o r n a m e r i k a n s k k u l t u r sp. 349).

Stjärneborg, se V e n.

Stjärnfall, s t j ä r n s k o t t, från äldre tider härstammande benämning på meteorer (se d. o.), föranledd av att S. ter sig som en stjärnas plötsliga ”lossnande” från firmamentet. Den skenbara banans längd på himlavalvet varierar från bråkdelar av en grad till flera tiotal grader, varaktigheten från bråkdelen av sek. till 3 à 4 sek. Medan de varje natt iakttagbara s p o r a' d i s k a S. dyka upp på vitt skilda ställen av himlavalvet och röra sig i allehanda riktningar, synas de periodiskt återkommande (p e r i o' d i s k a S. l. s t j ä r n f a l l s s v ä r m a r) utstråla från ett bestämt, ganska litet område av himlavalvet (r a d i a' n t l. r a d i a t i o' n s p u n k t, skärningspunkten för de

bakåt förlängda banorna). S. omkr. 10 aug. (Perseïderna) synas t. ex. komma från ett visst område i stjärnbilden Perseus. Denna periodicitet förklaras genom antagandet, att Perseïderna äro likformigt fördelade på en kring solen liggande elliptisk ring, som skär jordbanan på det ställe, där jorden befinner sig vid tiden för Perseïdernas uppträdande i aug. varje år. Jämförelser mellan banorna ha ådagalagt påfallande överensstämmelser mellan banelementen för bl. a. Perseïderna och den ljusa kometen av 1862 samt mellan Leoniderna (jfr d. o.) och Tempels komet av 1866, varav man möjl. kan sluta, att vissa stjärnfallssvärmar äro spillror av upplösta kometer. Sannolikast torde vara, att solsystemets rymd är fylld av tallösa, kring solen roterande småkroppar, av vilka kometerna och de större stjärnfallssvärmarna äro mer l. mindre stabila förtätningar och anhopningar.

Stjärnfors, se a. b. Stjernfors-Ställdalen.

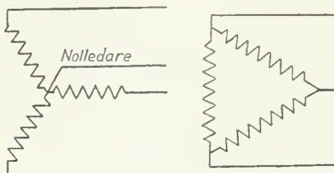
Stjärngossar. Trettondedagen har bevisligen redan under tidig medeltid, från början sannolikt i klosterskolorna, flerstädes i Europa firats med dramatiska framställningar av Matt. 2:1—12, de vise männens färd. Dylika framställningar, vid vilka de deltagande, i regel på något sätt utklädda gossar, bära en inifrån upplyst pappersstjärna, ha förekommit och brukas ännu i många svenska bygder. S. sjunga i regel julpsalmer och Staffansvisan (se Staffansskede) men framföra på sina håll även ett kort drama om heliga tre konungar. En stående figur bland S. är en komisk, i päls och grotesk mask utstyrd ”Judas”, vars uppgift är

Stjärnhop i Hercules.

att väcka munterhet men även att mottaga de gåvor, vilka S. samla för ett gemensamt gille. Stundom åtföljes, stundom ersättes ”Judas” av en ”julbock”. S. uppträda även annandag jul och kallas då ofta ”Staffanssångare”.

Stjärnhopar, objekt på himmelssfären, vilka i tillräckligt stark tub visa sig bestå av enskilda stjärnor, inbördes bildande ett system (med t. ex. samma, från närbelägna stjärnors skilda egenrörelser, ss. Plejaderna) l. sammanhörande på grund av sina skenbara lägen e. d. Jfr Nebulosor. — S. indelas efter utseendet i öppna och klotformiga. De öppna S. ha oregelbunden form (från vitt kringströdda till tätt hopade). Antalet dylika med en diameter större än en bågminut och med stjärnor, vilkas ljusstyrka är större än 16 à 17, har uppskattats till 162; deras fördelning på himlavalvet bl. a. visar, att de stå i nära relation till Vintergatan. Av allt att döma äro de öppna S. mycket avlägsna;

Stjärnkoppling (t. v.) och triangelkoppling.

avståndet till Plejaderna har beräknats vara 400 ljusår. — De klotformiga S. äro starkt koncentrerade i mitten, så att mittpartiets ljusstyrka vida överträffar de yttre delarnas. Antalet kända dylika objekt utgör icke fullt 90. Även de klotformiga S. ansluta sig i viss mån till Vintergatan. En typisk representant för denna kategori är S. i Hercules. Benämningen klotformiga S. torde — enl. vad nyare forskningsresultat utvisa — böra utbytas mot ellipsoidiska. Antalet enskilda stjärnor i dessa S. är enormt stort. Enl. H. Shapley är antalet i den nämnda S. i Hercules 100,000, vilket antal sannolikt är för lågt, enär stjärnorna med avtagande ljusstyrka starkt tilltaga i antal. Totala ljusstyrkan hos de ljusaste S. uppskattas till c:a 6. Märklig är hos dessa S. förekomsten av ett stort antal föränderliga stjärnor av en speciell typ. De klotformiga S. torde vara oss fjärmare än de öppna. — Inre rörelser i S. ha hittills icke med säkerhet kunnat påvisas, medan egenrörelser hos hela S. konstaterats hos några få öppna. Radialrörelser har man funnit hos ett flertal S.; de äro relativt stora utan att dock uppnå spiralnebulosornas storlek. — Enl. en av Shapley framställd teori upplösas de klotformiga S. i närheten av Vintergatans massor i öppna S. på grund av gravitationsverkningar.

Stjärnkammaren (eng. *The Star Chamber*), fordom engelsk domstol, lydande direkt under konungen. Under Jakob I och Karl I ett redskap för despotismen, avskaffades den förhatliga S. av ”långa parlamentet” 1641.

Stjärnkikare, se Fjärrsingar.

Stjärnkoppling, Y-koppling, kopplingssystem för trefasmaskiners faslindningar. S. kan ha nolledare till skillnad från det andra kopplingssystemet, delta- l. triangelkoppling. Se Elektriska maskiner sp. 875 ff.

Stjärnkorall, se Madreporaria.

Stjärnor. Populärt är S. benämning å alla himlakroppar, som för blotta ögat icke visa någon synbar diameter (t. ex. i sammanfattningen sol, måne och S.). I astronomin avser man med S. samtliga utanför vårt solsystem befintliga himlakroppar, varvid dock å ena sidan nebulosorna icke inbegripas, medan å den andra vår sol rätteligen bör hänföras till kategorin S. — Fastän S. befinna sig i rörelse (se nedan), synas de på grund av de enorma avstånden från oss orörliga i förhållande till varandra, vilket dels givit upphov till den föråldrade benämningen fixstjärnor, fasta stjärnor, dels möjliggjort en redan i forntiden påbörjad orienterande gruppindelning i stjärnbilder, konstellatio'ner som nu omfattar 86 stjärnbilder (32 n., 54 huvudsakl. s. om ekvatorn). De till namnen knutna, mer l. mindre fantastiska figurerna utelämnas på moderna stjärnkartor, där en stjärnbild omfattar en viss, linjebegränsad del av himlavalvet. På n. hemisfären äro Stora Björnen

och Hercules de största och stjärnrikaste, på den s. Skeppet Argo, Vattenormen och Centauren. Vissa mindre grupper inom större stjärnbilder bära särskilda namn, t. ex. Karlavagnen inom Stora Björnen. De enskilda S. betecknas vanl. med en bokstav ur grekiska l. latinska alfabetet före stjärnbildens latinska namn i genitiv (ex. β *Pe'rsei*), varvid ordningsföljden mellan bokstäverna i allmänhet motsvarar ljusstyrkan (α ljusare än β). Ljussvagare S. anges medelst rectascension och deklination för en viss epok. De märkligaste S. ha sedan gammalt särskilda namn, ss. Aldebaran, Capella, Polstjärnan, Sirius, Vega. Den äldsta bevarade förteckningen över S. (stjärnkatalog) härstammar från Ptolemaios. Bland modernare märkas Bonner Durchmusterung (se Argelander, Schönfeld och Thome), med stjärnkarta, samt ett påbörjat (1877 planlagt) internationellt jätteföretag, som avser åstadkommande medelst fotografins hjälp av en stjärnkatalog, omfattande 3 à 4 mill. S. (t. o. m. 11:e storleken), och en atlas med 22,000 blad och ung. 30 mill. S. (t. o. m. 14:e storleken). Se även Fundamentalstjärnor. — Någon tillförlitlig uppskattning av *antalet* S. har icke gjorts, men antalet i tub skönjbara uppgår sannolikt till 100-tals mill. För ett normalt öga äro på hela himlavalvet ung. 5,500 S. synliga. — Redan under antiken indelade man S. efter deras ljusstyrka i storleksklasser l. -ordningar (magnitu'der): de ljusaste av 1:a, de med blotta ögat nätt och jämnt iakttagbara av 6:e storleken. Storlek är här endast ett mått på den skenbara ljusstyrkan. Detta indelningssystem, som sedermera tillämpades även på de teleskopiska (endast i tub skönjbara) S., har småningom utvecklats därhän, att man numera satt ljusstyrkeförhållandet mellan två närbelägna storleksklasser $= 2{,}512$ [om h och h' äro ljusstyrkorna hos två S. av storleksklasserna m och m', är $\frac{h}{h'} = 2{,}512^{m'-m}$]. Negativa storlekar förekomma blott för himmelens två ljusaste S., Sirius (— 1,6) och Canopus (— 0,9). Vår sol, som är ung. 60,000 mill. ggr så ljus som Capella (ljusstyrka 0,2), d. v. s. 26,9 storleksklasser ljusare än denna, skulle sålunda vara av storleksklassen — 26,7; flyttad till Capellas avstånd skulle den te sig som en S. av storleken 5,4. — En närmare kännedom om S:s fysiska beskaffenhet har först spektralanalysens användande vid stjärnstudiet bragt oss. Pioniären på detta område, Secchi, klassificerade S. i 4 grupper (spektralklasser l. -typer): vita (ex. Sirius, Vega), gula (Capella, vår sol), rödgula och röda. Indelningen, som på ett träffande sätt särskiljer S., begagnas med fördel ännu för summarisk karaktäristik av stjärnspektra. Den numera huvudsakl. brukade indelningen ("Harvardklassifikationen") särskiljer S. i 9 med bokstäverna O ("Wolf-Rayetstjärnor"), B ("heliumstjärnor"), A, F, G, K, M, R, N betecknade klasser (med underavdelningar), vartill komma en (Q) för S. med abnorma l. komplicerade spektra, icke inrangerbara i de föregående, samt en (P) för gasnebulosor. Denna klassifikation är ett fullt naturligt system, i vars 6 huvudklasser

(B—M) 99 % av alla S. kunna kontinuerligt inordnas. Hertzsprung och H. N. Russell ha oberoende av varandra framställt den hypotesen, att det finnes två olika slag av S.: jättar, med större absolut ljusstyrka, och dvärgar, med ringa absolut ljusstyrka. (Absolut ljusstyrka l. luminositet = den ljusstyrka, som en S. skulle äga, om den befunne sig på ett avstånd, motsvarande en parallax av 0″,1.) En S. uppträder först som ett stort gasklot med låg temperatur och ringa täthet (jätte); med tilltagande täthet ökas temperaturen, medan absoluta ljusstyrkan i det närmaste förblir oförändrad. S. genomlöper klasserna M—A, tills den vid viss täthet når temperaturmaximum (B); därefter sjunker temperaturen och S. genomlöper serien baklänges (B—M). Härunder förminskas den på grund av kontraktion, ljusstyrkan avtager samtidigt, och, åter i klassen M, är S. en dvärg. Vår sol förmodas vara en dvärg. — S. av klassen F äro i genomsnitt närmare oss än S. av övriga klasser, S. av klassen B mest avlägsna. Detta är en bidragande orsak till att egenrörelserna (se d. o.) tilltaga från B till F för att sedan något avtaga från G till M. En S:s egenrörelse är sammansatt av dess individuella rörelse, specialrörelse, och den av vårt solsystems rörelse härrörande, paralla'ktisk rörelse. Vore specialrörelserna hos de olika S. icke underkastade någon utpräglad lagbundenhet, skulle S. på grund av den parallaktiska rörelsen i huvudsak synas röra sig från apex (se d. o.) mot antiapex (den apex diametralt motsatta punkten på himmelssfären). Utgående från detta antagande härledde F. W. Herschel läget av apex. Genom närmare studium av S:s egenrörelser har emellertid Kapteyn funnit, att S:s rörelser försiggå i huvudsakl. *två* riktningar, d. v. s. S:s skenbara egenrörelser äro företrädesvis riktade mot två olika punkter på himmelssfären. Han antog som förklaring härtill, att S. i stort sett följa två med Vintergatans plan parallella stjärnströmmar (eng. *star streamings*), vilka, genomsättande varandra, röra sig i diametralt motsatta riktningar. Schwarzschild har framställt en i viss mån avvikande teori, enl. vilken S:s rörelser huvudsakl. äga rum i *en* riktning, parallell med en diameter i Vintergatan; ju närmare rörelseriktningen sammanfaller med denna diameter, åt ena l. andra hållet, desto flera S. röra sig i denna riktning, endast ett ringa fåtal röra sig vinkelrätt mot denna diameter. — Jämte dessa stora stjärnströmmar har man hos vissa stjärngrupper (t. ex. Plejaderna) funnit, att samtliga komponenter röra sig i strängt parallell riktning och med samma hastighet (stjärndrifter, eng. *star drifts*). — Spektroskopet har givit oss möjlighet att — utom de ovannämnda skenbara rörelserna hos S. — mäta de rakt från l. mot oss riktade hastighetskomposanterna hos S., deras radialrörelser. Dessa hastigheter äro i regel icke påfallande stora (endast för ett 20-tal S. över 100 km. i sek.; jordens hastighet i dess bana kring solen ung. 30 km.). Med ledning av deras värden kan man i vissa fall beräkna resp. S:s totala hastigheter (400 à 500 km. i sek. förekomma). Även mellan radialrörelser och spektralklasser

har samhörighet konstaterats. — Upptäckterna av lagbundenheten hos S:s rörelser samt sambandet mellan spektralklasser och rörelseförhållanden äro epokgörande inom stellarastronomin. — N y a l. t e m p o r ä r a S. äro hastigt uppflammande, förut okända S., vilkas ljusstyrka under ett fåtal dygn kan ökas ända till ett 10-tal storleksklasser för att sedan avtaga i något långsammare tempo. Benämningen "ny" (*no'va*) är oegentlig, enär det med säkerhet alltid är fråga om redan förefintliga, ljussvaga S., i vilkas utveckling den hastiga stegringen av ljusstyrkan blott utgör en kort episod. De äro snarast att hänföra till kategorin föränderliga S. På grund av senare tiders spektralanalytiska undersökningar, enl. vilka nya S:s spektra även förete nebuloslinjer, har v. Seeliger antagit, att en nova uppstår på så sätt, att en ljussvag S. genom inträde i moln av stoft- l. gasformig natur och på grund av därvid uppstående motstånd försättes i glödande tillstånd liksom delar av de omgivande molnbildningarna. Om molnets täthet icke är likformig, kan S. visa växlingar i ljusstyrkan l. till och med ett förnyat

Stjärnorps slottsruin.

Stjärnsunds slott. Huvudfasaden.

uppflammande. Härvid torde man dock böra antaga, att samtidigt väldiga gasutbrott framkallas ur S:s inre. Påfallande är, att under senare år nya S. ofta uppblossat i spiralnebulosor. — Se även D u b b e l s t j ä r n a, F ö r ä n d e r l i g a s t j ä r n o r, P a r a l l a x, V i n t e r g a t a n.

Stjärnorp. 1. Socken i Östergötl. l., jämte Vreta kloster pastorat i Linköpings stift. 1,020 inv. — 2. Gods i S. 1, stamgods inom ätten Douglas. Slottet, som uppfördes på 1650-t., kvarstår efter en eldsvåda 1789 som en av Sveriges vackraste slottsruiner. Av flyglarna har den ena återställts till boningshus, den andra inrättats till sockenkyrka.

Stjärnskott, se S t j ä r n f a l l.

Stjärnsund. 1. Kapellförsamling till Husby (se d. o.). — 2. Gods i Askersunds landskommun, Örebro l. Slottet är uppfört 1798—1801 i empirestil efter ritning av C. F. Sundvall. S. ägdes och beboddes 1823—60 av medlemmar av konungahuset. — 3. Se K l o s t e r v e r k e n och P o l h e m.

Stjärntid, se T i d.

Stjärntistel, se T i s t l a r.

Stjärnur, se A s t r o n o m i s k a u r.

Stjärnvide, se Elaeagnaceae.

Stjärnår, detsamma som sideriskt år (se År). — C. V. L. Charlier har med S. betecknat en tidrymd av 1 mill. år.

Stjärnäpple, se Damaskenerplommon.

Stjärtand, se Gräsandsläktet.

Stjärtgroddjur, urode'ler, *Urode'la,* en ordn. ödlelika Groddjur med vanl. två par korta extremiteter och lång, från sidorna plattad stjärt, som användes som simverktyg. Huden är tunn, naken. S. utvecklas och leva mestadels i vatten, andas med gälar och lungor l. endast lungor. Till S. höra bl. a. gälgroddjur, jättesalamandrar och salamanderdjur.

Stjärtmes, *Aegithalus cauda'tus,* en art Mesfåglar med kort näbb och lång stjärt. Rygg huvudsakl. svart, fjäderdräkten f. ö. vit. Kroppens längd 15 cm., stjärtens 9 cm. N. Europa, n. Asien; s. och mell. Sverige, sällsynt norrut. Skogsfågel. Häckar i träd. Ägg vanl. 7—10, vita, brunprickiga. Strykfågel. Fridlyst.

Stjärttäckare, se Fåglar sp. 821.

Stk., förk. för storkors (jfr Ordnar sp. 1371).

Sto, se Hästdjur sp. 1162.

Stoa, se Aten sp. 805. Jfr Stoicismen.

Stobae'us, Kilian, f. 1690, d. 1742, läkare, botanist, historieforskare, prof. i Lund 1728. Den mångsidige S. utövade ss. lärare ett utomordentligt inflytande. Sina betydande arkeologiska och naturhistoriska samlingar skänkte han till Lunds univ.

Stobée [-be'], Lorentz Kristofer, f. 1676, d. 1756, kusin till K. Stobaeus, adlad S. 1707, militär, politiker, generalmajor 1739, landshövding i Göteb. l. 1741—49. S. var en av Holsteinska partiets (se d. o.) främsta förkämpar på riksdagarna och vann stort anseende, vilket befästades, sedan han omintetgjort ett försök att störta honom genom en orättrådig politisk process.

Stoby, socken i Kristianst. l., jämte N. Sandby och Hässleholm pastorat i Lunds stift. 3,770 inv.

Stock, eng., förråd, stam, uppsättning (t. ex. kreatursstock); kapital (t. ex. obligations- l. aktiestock).

Stock. 1. Se Stockstraff. — 2. Se Träsnitt. — 3. Trävirke, vid vilket pipa och mekanism på ett gevär äro fästade. S. består av förstock, kolvhals och kolv. — 4. Linsformig bergartsmassa, t. ex. malm, omgiven av en bergart av annan typ. Gångstockar uppträda gångformigt, d. v. s. övertvära lagringen, lagerstockar, som följa lagringen, uppträda lagerformigt i omgivande bergart.

Stocka, se Ströms bruks a. b.

Stockamöllan, såg och snickerifabrik i Billinge skn, Malmöh. l. Tillverkar kärror, transportvagnar, hyvelbänkar m. m. Firman grundad 1851, S:s a. b. 1906.

Stockaryd, socken i Jönköp. l., jämte Hjälmseryd pastorat i Växjö stift. 1,465 inv.

Stocken, municipalsamhälle i Morlanda skn, Göteb. l., på västkusten av ön Orust. 295 inv.

Stock exchange [ikstje'ndĵ], eng., fondbörs.

Stockfisk, uppfläkt, saltad, på stänger torkad torsk l. gråsej.

Stockholm, Sveriges huvudstad och största stad, konungens residensstad, säte för regeringen, riksdagen, Högsta domstolen och cen-

Stockholm. Utsikt från Skeppsholmen över Slottet, Operan och Karl XII:s torg.

tralförvaltningen samt för landshövdingen i Sthlms l. och Svea hovrätt. S. omfattar en landareal av 132 kvkm., därav 32 kvkm. inom "Gamla Stockholm" (S. utom Brännkyrka och Bromma). 453,330 inv. (1926). — *Läge och naturbeskaffenhet.* S., som är beläget på 59° 20′ 34″ n. br. och 18° 3′ 30″ ö. l. (S:s observatorium), sträcker sin bebyggelse å ömse sidor om gränsen mellan Uppland och Södermanland vid Mälarens utlopp i Saltsjön, dels över ett flertal öar och holmar, dels över n. och s. därom liggande fastlandsområden. Berggrunden, som utgöres av Stockholmsgranit (se G r a n i t) och — huvudsakl. på det sörmländska fastlandet — gnejs, är i stort sett platåartat utbildad. Markerat framträda v.—ö. förkastningsbranter i S:s s. del, där de invid Mälaren och Saltsjön lodrätt uppstigande Södra bergen på Södermalm nå S:s högsta punkt (50 m. ö. h.). Även i detalj är Stockholmstraktens terräng rikt kuperad. Höjderna ligga bara, medan deras sluttningar och dalarna täckas av moränbildningar och leror. Genom stadsområdet löper i s.—n. huvudriktning en väldig rullstensås, Stockholmsåsen, kraftigast utbildad på Norrmalm (Brunkebergsåsen och Observatorielunden) och Staden mellan broarna. — Den egentliga staden delas i tvenne huvudområden genom Mälarens östligaste fjärd, Riddarfjärden, och Saltsjöns innersta parti, "Strömmen", som bildar den stora infartsleden till S. Mälarens utlopp, Norrström och Söderström, omsluta Stadsholmen. En annan, delvis artificiell förbindelse mellan Mälaren och Saltsjön utgör Hammarbyleden (se d. o.), som avskär Södermalm från sörmländska fastlandet. Klaraviken, Karlbergssjön och Karlbergskanalen bilda en vattenled, som begränsar Kungsholmen mot de övriga n. stadsdelarna och förbinder Riddarfjärden med Ulvsundasjön, en förgrening av Mälaren. Åt Saltsjösidan märkas den idylliska Djurgårdsbrunnsviken, som jämte Djurgårdsbrunnskanalen avskär Djurgården från fastlandet, och den betydande sjöfartsleden Lilla Värtan mellan S. och Lidingön. Av dess förgreningar intränger den för sina natursköna omgivningar bekanta Brunnsviken till den egentliga staden. — Det egen-

Stockholm. Utsikt över Riddarfjärden med Stadshuset och Riddarholmen.

artade läget har i hög grad bidragit till att av S. skapa en av Europas vackraste huvudstäder. Höjderna och vattnet äro trots fortskridande nivelleringar och utfyllningar (särskilt omfattande kring Klaraviken och de centrala holmarna) alltjämt de mest karaktäristiska dragen i stadsbilden. Särskilt berömda för sin skönhet äro partierna utmed vattnet, främst inloppet från Saltsjön, som utom av Strömmen med dess livliga båttrafik får sin karaktär av Djurgårdens och Skeppsholmens rika parknatur, av Söders höjder med deras pittoreskt oregelbundna bebyggelse, av gamla stadens ålderdomliga husgytter och spetsiga kyrkspiror samt Slottets mäktiga fyrkant och de i n. liggande parkerna och monumentala byggnaderna. Även Mälarsidan erbjuder med Riddarholmens ståtliga byggnadsgrupp och Stadshusets ur vattnet stigande arkitektur en vacker och för S. karaktäristisk anblick. I de inre delarna av staden skänka framför allt terrängens ojämnheter behag och omväxling åt stadsbilden; mångenstädes öppna sig vida utsikter och egenartade gatuperspektiv, ofta behärskade av högt liggande fondbyggnader, däribland flera av S:s äldre och nyare kyrkor. — *Stadsdelar.* Naturförhållandena ligga även till huvudsaklig grund för S:s indelning i stadsdelar. Dessa äro inom den egentliga staden: Staden mellan broarna, Riddar-, Helgeands-, Skepps- och Kastellholmarna samt övriga holmar i Mälaren och Saltsjön (se nedan sp. 1617), på n. fastlandet Norrmalm, Vasastaden och Östermalm, i v. Kungsholmen och i s. Södermalm. Utanför det stadsbebyggda området ligga Djurgården och ett flertal stadsdelar, vanl. benämnda efter de viktigaste förorterna. Till de senare höra även ett stort antal utom stadsgränsen belägna samhällen. — *Staden mellan broarna* l. *Staden,* belägen på Stadsholmen, utgör S:s äldsta del och har alltjämt en starkt ålderdomlig karaktär med en i huvudsak medeltida stadsplan, trånga gator och gränder och höga, smala hus, med sina talrikt bevarade skulpterade portaler till stor del härrörande från 1600-t.

Stockholm. Slottsbacken (t. v.) och gatuparti i Staden mellan broarna.

Partiet v. om Stora Nygatan har en rätvinklig renässansplan och en i bebyggelsen starkare framträdande 1800-talsprägel. — Numera har Staden huvudsakl. karaktären av affärskvarter med talrika ämbetsverk och offentliga byggnader; den fasta befolkningen är övervägande fattig, och vissa partier, särskilt kvarteren mellan Öster- och Västerlånggatorna, ha en starkt proletär prägel. — Stadsdelens och fordom stadens förnämsta gata är Västerlånggatan, alltjämt en av S:s livligaste affärsgator och huvudleden för gångtrafiken mellan de n. och s. stadsdelarna. Körtrafiken ledes huvudsakl. genom Stora och Lilla Nygatorna samt utefter Skeppsbron. Den senare, som sträcker sig efter holmens ö. sida, är med sina rederikontor och det av E. Palmstedt 1788 uppförda tullhuset S:s viktigaste hamngata och har trots moderniseringar en förnäm gammal bebyggelse. Hela n.ö. delen av holmen upptages av Kungl. slottet (se Stockholms slott). På dettas s. sida bildar den av N. Tessin d. y. planerade Slottsbacken en ståtlig uppfartsväg från Skeppsbron, där den monumentalt avslutas av J. T. Sergels staty av Gustav III (rest 1808), medan dess fond bildas av Storkyrkans (se Storkyrkoförsamlingen) östfasad. Framför denna stå den av Gustav III till minne av borgerskapets vakthållning under ryska kriget åt staden skänkta obelisken (rest 1800) och T. Lundbergs staty av Olaus Petri (1898). På Slottsbackens s. sida ligga mitt emot slottet Tessins eget palats, nuv. överståthållarhuset (se. d. o.), det enda utförda av de smärre palats, som den tessinska planen här avsåg, vid. nuv. Finska kyrkan, uppförd 1648—53, märklig som en av Europas äldsta bevarade bollhus- och teaterbyggnader (se Bollhus), samt nyare byggnader (Centraltelegrafstationen, överståthållarämbetet). Holmens n.v. del upptages huvudsakl. av offentliga byggnader: Kanslihuset (se d. o.), gamla rådhuset l. Bondeska palatset (se Stockholms rådhus och ill. till Bonde sp. 291) och Riddarhuset (se d. o.) vid Riddarhustorget med L'Archevêques staty av Gustav

Stockholm. Gamla riksbankshuset (t. v.) och Börsen.

Vasa (1774). Utefter v. stranden ligga vid. en rad salutorg: Munkbron med Petersenska huset från 1600-t:s förra hälft, ett av S:s ståtligaste privathus, med rikt skulpterade gavlar och portaler (se ill. till Döteber), Köttorget, Mälaretorget och Kornhamnstorg med Bågspännaren av Chr. Eriksson (se ill. till d. o.). I det inre av Staden ligga Stortorget, S:s gamla huvudtorg, med väl bevarade 1600-talshus (se ill. till Bostad sp. 391) och den efter ritningar av K. J. Cronstedt (omarbetade av E. Palmstedt) 1776 uppförda Börsen, en rokokobyggnad med ståtliga gustavianska interiörer (nu inrymmande S:s fondbörs, se ill. till d. o., och Svenska akademien med dess Nobelbibliotek), samt i s. Järntorget med gamla riksbanken, den sistnämnda liksom Axel Oxenstiernas palats i Storkyrkobrinken (nu inrymmande finansdepartementet) uppförd i romersk palatsstil av N. Tessin d. ä. I stadsdelens inre ligga även Tyska kyrkan (se Tyska församlingen) och de små öppna platserna Tyska brunn med en monumental brunn (se ill. till d. o. sp. 654) av Palmstedt och Köpmanbrinken med en bronsavgjutning av S:t Göransgruppen i Storkyrkan. — *Riddarholmen*, tidigast kallad Kidaskär, senare Gråmunkeholmen, förenas genom den över Riddarholmskanalen ledande Riddarholmsbron med Staden mellan broarna och genom Järnvägsbron med Norrmalm. Holmen, under 1600-t. adelns speciella stadsdel, upptages nu till huvudsaklig del av ämbetsverk, de flesta inrymda i forna adelspalats. Kring Birger Jarls torg med B. E. Fogelbergs staty av Birger Jarl (1854) ligga jämte Riddarholmskyrkan (se d. o.) bl. a. Wrangelska palatset l. Kungshuset (se d. o.) med bl. a. Svea hovrätt, Stenbockska palatset, som nu ingår i Riksarkivets (se d. o.) komplex, och Bengt Oxenstiernas palats (Socialstyrelsen), samtliga från 1600-t., å holmens s. del det av två äldre adelspalats bestående gamla riksdagshuset (se d. o.) med bl. a. Kommerskollegium och Statistiska centralbyrån, å dess n. del bl. a. Stockholms stads arkiv, delvis inrymt i ett rundtorn från 1400-t., samt P. A. Norstedt & Söners byggnad från 1800-t. Ö. stranden upptages av järnvägen, de övriga stränderna av ångbåtskajer.

— *Helgeandsholmen* (se d. o.), som genom Norrbro (se ill. till Bro sp. 587 f.), S:s enda monumentala bro, planerad redan av Tessin d. y., efter K. F. Adelcrantz' ritningar utförd av Palmstedt 1787—1806, och den provisoriska Riksbron förenar Staden mellan broarna med Norrmalm, har fått sin nuv. karaktär genom Riksbankens och Riksdagshusets (se d. o.) tunga byggnadsmassor. Holmens lägre liggande ö. del upptages av den trädplanterade Strömparterren med det av C. Milles utförda Tegnérmonumentet Solsångaren (1927). — *Skeppsholmen* och *Kastellholmen* (se dessa ord) äro helt upplåtna åt flottan. övriga till S. hörande holmar i Saltsjön och Mälaren äro den n. om Riddarholmen belägna, från järnvägsbron tillgängliga *Strömsborg*, som upptages av en enda byggnad, inrymmande bl. a. Nedre justitierevisionens lokaler, den med Djurgården genom en bro förenade *Beckholmen*, vilken upptages av skeppsdockor, de med Södermalm genom broar förenade *Långholmen* och *Reymersholm* (se dessa ord) samt *Stora* och *Lilla Essingen* (se Essingen), som genom broar äro förbundna med varandra och Kungsholmen. — *Norrmalm*, den äldsta av stadsdelarna på n. fastlandet, skiljes genom Birgerjarlsgatan från Östermalm och genom Tegnérsgatan från Vasastaden (jfr nedan sp. 1625). Norrmalm utgör jämte Staden S:s egentliga cityområde med de stora affärshusen, de flesta bankerna och de förnämsta hotellen och restaurangerna. Gatunätet har till största delen bevarat den gamla, rätvinkliga renässansplanen. Bebyggelsen har till väsentlig del fått sin prägel under

Stockholm. Gustav II Adolfs staty.

1800-t. men genomgår en ständig förnyelse. Relativt ålderdomlig verkar stadsdelens gamla huvudgata, Drottninggatan, som ehuru ej av samma dominerande betydelse som förr alltjämt är S:s främsta affärsgata. I samma riktning löpa Regeringsgatan, likaså en viktig affärsgata, och Vasagatan med den 1927 moderniserade Centralstationen och Centralposthuset (se ill. till Postväsen sp. 514 och 515 f.). Den sistnämnda gatan förbinder de som knutpunkter för spårvägstrafiken viktiga platserna Tegelbacken, varifrån Vasabron leder direkt över till Staden mellan broarna, och Norra Bantorget, där Landsorganisationens hus, f. d. Carlbergska huset, uppfört av F. Boberg, bildar en verkningsfull gatufond. De förnämsta trafiklederna i riktningen v.—ö. äro Fredsgatan—Arsenalsgatan, Klarabergsgatan—Hamngatan med bl. a. Nordiska kompaniets (se d. o.) ståtliga affärspalats och Hallwylska palatset (se v. Hallwyl och ill.

Stockholm. Gustav Adolfs torg med Operahuset och Norrbro.

till Clason) samt Kungsgatan, som i sin nyaste del, den Brunkebergsåsen genomskärande sträckan mellan Hötorget och Stureplan (öppnad 1911), har en modern, efter plan av S. Wallander enhetligt ordnad affärshusbebyggelse, dominerad av de två "skyskraporna" Norra och Södra Kungstornen (uppförda resp. av Wallander 1923 och I. Callmander 1925). En annan nyanlagd trafikled är den breda, ännu ej fullt utbyggda Sveavägen (öppnad 1917). — Huvudtorget är Gustav Adolfs torg, som emellertid alltmer förlorar sin ännu i början av detta årh. starkt framträdande karaktär av stadens centrum. Det av Tessin d. y. som en monumental förplats till Slottet planerade torget prydes av L'Archevêques ryttarstaty av Gustav II Adolf (rest 1796, Sergels sockelgrupp, Axel Oxenstierna och Historien, tillfogad först 1906) och omges av monumentalbyggnader. På ö. sidan ligger Operan l. Kungliga teatern (se d. o.), på v. sidan det som pendang till gamla operabyggnaden av Palmstedt 1783—94 uppförda Arvfurstens palats (nu inrymmande utrikesdepartementet), vari ingå delar, bl. a. en praktfull portal, av Torstensonska palatset från 1600-t., och som äger förnäma gustavianska interiörer av L. Masreliez; n. sidan upptages av pompösa moderna bankbyggnader, f. d. Sveriges privata centralbank av I. G. Clason (1920) och Skandinaviska Kre-

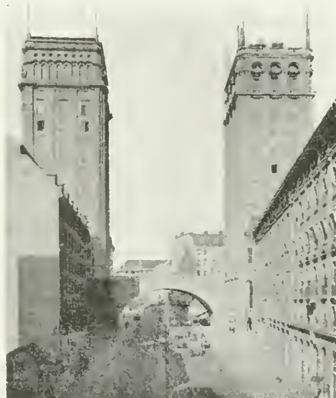

Stockholm. Karl XII:s torg.

Stockholm. Konserthuset. Fasad mot Hötorget.

ditaktiebolaget av E. Josephson (1917). Även Brunkebergstorg med den från Stortorget flyttade brunnen (av Palmstedt) och Telegrafstyrelsens nyrestaurerade byggnad (f. d. Brunkebergs Hotell) i fonden har förlorat mycket av sin betydelse. Hötorgets enkla salutorgsprägel har fått ett monumentalt inslag genom Konserthusets byggnad (1926), uppförd i modern klassicism av I. Tengbom, i det inre smyckad med målningar av I. Grünewald, skulpturer av Milles m. fl. Norrmalmstorg utgör en av de viktigaste knutpunkterna för spårvägstrafiken. — I dess närhet ligga stadsdelens förnämsta parker, Berzelii park, med K. G. Qvarnströms staty av Berzelius (1858), Milles' björngrupper (1906) och restaurangen Berns' salonger, samt Kungsträdgården (se d. o.) och Karl XII:s torg, med Karl XIII:s staty av E. G. Göthe (1821; hörnlejonen av Fogelberg), Molins fontän (1873; se ill. till F o n t ä n) och samme bildhuggares staty av Karl XII (1868). Vid v. sidan av Kungsträdgården ligga mellan denna och Västra Trädgårdsgatan, under 1700-t. den förnäma världens bostadsgata, bl. a. Jakobs (se d. o.) kyrka och Lantmäteristyrelsens hus från 1640-t. Parkens ö. sida begränsas av Kungsträdgårdsgatan med en rad moderna bank- och affärspalats i en enhetlig, klassicistisk stil, främst representerad av Stockholms enskilda

Stockholm. Kungsgatan med Södra (t. v.) och Norra Kungstornet.

Stockholm. Odenplan med Gustav Vasakyrkan och Karlbergsvägens början.

banks (se ill. till d. o.) byggnad, uppförd 1915 av Tengbom och smyckad med fasadskulpturer av Milles, vid. Svenska handelsbankens nybyggnad (1919) av E. Josephson och Livförsäkrings a. b. Thules hus av E. Lallerstedt (1918). Ett par förnäma 1870-talsbyggnader i denna trakt äro det vid samma gata liggande Jernkontoret samt den närbelägna Synagogan, uppförd av F. V. Scholander (se ill. till d. o.). — Den i s.ö. utskjutande Blasieholmen (se d. o.) utgör en stilla och förnäm stadsdel, av vars under 1600-t. uppförda adelspalats nuv. Utrikesministerhotellet och Bååt-Stenbockska palatset, nuv. Frimurarhuset (se d. o.), återstå. Vid Nybroviken ligga Musikaliska akademien (se d. o.) och Strand Hotells tornförsedda tegelbyggnad, vid Strömmen i ett sällsynt vackert läge Grand Hôtels med Grand Hôtel Royal förbundna komplex och Nationalmuseum (se d. o.), vars park prydes av skulpturverk, bl. a. Bältespännarna av Molin (se ill. till d. o.). — Ett liknande läge vid vattnet intager vid Norrström Rosenbads venetianskt verkande byggnad (1903) av F. Boberg (se ill. till d. o.), genom en plantering skild från Konstakademins av Lallerstedt i italiensk renässansstil uppförda byggnad (1896). N. därom ligger kring Klara (se d. o.) kyrka det relativt ålderdomliga och delvis proletära Klarakvarteret med S:s tidningskvarter, där 1927 L. J. Hiertas av Chr. Eriksson utförda staty rests. — I stadsdelens n. delar, som ej ha så utpräglad citykaraktär som de s., bildar särskilt trakten kring Johannes (se d. o.) högt belägna kyrka med dess stora, vackra kyrkogård samt Drottninghuset (se d. o.) och Brandkårens huvudstation ett avskilt parti. Starkt kringskuren är däremot Adolf Fredriks (se d. o.) kyrka, i vars närhet ligga Vetenskapsakademiens förutvarande byggnad, efter ombyggnad 1923 inrymmande Tandläkareinstitutet, Fångvårds- och Medicinalstyrelserna, samt Norra Latinläroverkets byggnad, uppförd 1876—80 i florentinsk renässansstil av H. Zettervall, i det inre smyckad med målningar av prins

Stockholm. Modern bostadsgata i Vasastaden (Sveavägens norra del).

Eugen, Carl Larsson m. fl. — *Vasastaden*, urspr. beteckning på övre Norrmalm, räknas numera ss. särskild stadsdel, begränsad i s. av Tegnérsgatan, i ö. av Birgerjarlsgatan. Den hade urspr. en enklare bostadskaraktär än nedre Norrmalm, men den starka bostadsproduktionen under senare år, som särskilt koncentrerats i ytterpartierna, har här som i andra stadsdelar tenderat till utplånande av den tidigare skillnaden i detta avseende. Bebyggelsen har en övervägande modern prägel, ehuru särskilt i de nedre delarna betydande partier härröra från stadsdelens första blomstring vid 1800-t:s slut. — Stadsdelens centrum utgör Odenplan med Gustav Vasa (se d. o.) kyrka, dess huvudgator äro Odengatan och Karlbergsvägen, vilken sistnämnda med sina planterade förgårdar till husen har en i S. tämligen enastående prägel. Av Norrmalms huvudgator fortlöpa Sveavägen och Drottninggatan, fortsatt av Norrtullsgatan, genom Vasastaden. Ett säreget stadsparti utgör den mellan dessa brant stigande Observatorielunden, som krönes av Observatoriets vackra, av K. Hårleman uppförda 1700-talsbyggnad, och vid vars fot en vetenskapsstad håller på att uppväxa med Stockholms högskolas (se d. o.) byggnader, Tekniska högskolans (se d. o.) gamla byggnader, den av Tengbom uppförda Handelshögskolan (1926) och Stockholms stadsbiblioteks (se d. o.) byggnad av E. G. Asplund (1927). Närmast den av järnvägen upptagna strandremsan utefter Klaraviken och Karlbergssjön löper den breda Torsgatan med bl. a. Gasverkets och Mjölkcentralens stora byggnadskomplex. På ömse sidor om dess övre del bildar Rödabergsområdet ett efter nyare stadsplaneprinciper med oregelbundet gatunät och pittoresk perspektivverkan anlagt stadsparti, som har en något äldre motsvarighet vid Upplandsgatans översta del. I hörnet av den från Kungsholmen fortsättande S:t Eriksgatan och den stadsdelen i v. omgivande Solnavägen ligger Vin- och spritcentralens av Cyrillus Johansson i tegel uppförda ståtliga lagerhus (1923). I stadsdelens utkanter ligga stora parker, Vasaparken invid Sabbatsbergs sjukhus, den på en höjd belägna Vanadislunden med Stefanskapellet och en vattenledningsreservoar i modern tegelbyggnadsstil samt n. därom på en udde i Brunnsviken Bellevueparken. — *Östermalm* skiljes från Norrmalm och Vasastaden av Birgerjarlsgatan. Dess nedre, boulevardliknande

Stockholm. Artillerigården med Hedvig Eleonora kyrkas kupol i bakgrunden.

parti, mellan Nybroplan med Dramatiska teatern (se d. o.), Stureplan med bl. a. Johnson & Co:s av Tengbom ombyggda och med fasadskulpturer av Milles smyckade hus samt Engelbrektsplan med Tryggs mäktiga tegelbyggnad (1909) av Lallerstedt, har alltmer utvecklats till S:s centrum, och särskilt har Stureplan efter Kungsgatans fullbordande fått ökad betydelse. — Östermalm har länge gällt som S:s ur

Stockholm. Sturegatan, sedd från Stureplan.

bostadssynpunkt förnämsta stadsdel, ehuru med de senaste årens utveckling på detta område en viss förskjutning inträtt, även inom stadsdelen själv. Dess äldsta del, det gamla Ladugårdslandet (se d. o.), utgöres av trakten kring Östermalmstorg med Hedvig Eleonora (se d. o.) kyrka samt Storgatan, tidigare stadsdelens huvudgata. Det kring denna kärna i huvudsak på 1880-t. uppvuxna inre Östermalm (namnet infördes 1885) har en för denna tid typisk prägel med breda, raka gator och enformiga bostadskvarter i en ofta rätt banal, vanl. renässansimiterande putsarkitektur. De begränsande stråkvägarna, som bättre än de inre delarna bevarat sin förnäma bostadskaraktär, utgöras av ståtligt planterade boulevarder: Strandvägen, Narvavägen, Karlavägen och Valhallavägen. Strandvägen bildar med Birgerjarlsgatans nedre del S:s fashionablaste promenadgata med ett starkt inslag av 1890-t:s romantiskt betonade arkitektur i natursten och tegel. Till detta förnäma gatustråk ansluter sig i viss mån även Sturegatan utefter Humlegården (se d. o.), S:s största och vackraste centrala

Stockholm. Modern bostadsgata på östermalm (Tysta gatan).

parkanläggning, med Kungliga Bibliotekets (se d. o.) byggnad och ett flertal skulpturer, bl. a. F. Kjellbergs staty av Linné (1885) och J. Börjesons av Scheele (1892) samt P. Hasselbergs Farfadern (1895). N. om Humlegården, intill vilken Djursholms- och Lidingöbanornas ändstationer äro belägna, ligger den på 1880-t. anlagda s. k. Villastaden med ett flertal trädgårdsomgivna privathus. Liknande modernare och mera konsekvent genomförda anläggningar med enfamiljshus l. mindre hyreshus ligga i östermalms yttre partier: den förnäma s. k. Diplomatstaden, belägen vid Djurgårdsbrunnsvikens n. strand ö. om Nobelparken, och den något äldre Lärkstaden (se ill. till Bostad sp. 393) n. om Engelbrekts (se d. o.) kyrka, vilken med sitt dominerande höjdläge bildar centrum i ett i modern tegelarkitektur enhetligt bebyggt stadsparti. Av ännu yngre datum är den moderna hyreshusbebyggelsen å det närliggande Eriksbergsområdet kring Timmermansordens ståtliga nybyggnad (1923) av I. G. Clason samt å området n. om den i Karlavägens och Narvavägens skärningspunkt belägna Karlaplan. Samtliga dessa nya områden ha ordnats efter liknande stadsplaneprinciper som de förut nämnda partierna i övre Vasastaden. — Östermalm har ett fåtal äldre byggnader, huvudsakl. av militär karaktär, ss. kronobageriet vid Sibyllegatan från Johan III:s tid, det av Cronstedt 1763 uppförda tyghuset vid Artillerigården samt Positionsartilleriregementets kasern, uppförd av F. Blom 1811, och Fredrikshov (se d. o.). Huvudsakl. i stadsdelens n. delar ligga en rad moderna monumentalbyggnader, ss. de av R. Östberg i tegel uppförda Östermalms läroverk (1910) och Patent- och registreringsverket (1921) samt E. Josephsons 1926 fullbordade generalitetsbyggnad med lokaler för generalstaben, krigshögskolan, sjökrigshögskolan, artilleri- och ingenjörshögskolan m. m., vartill sluta sig på Valhallavägens n. sida — inom Vetenskapsstadens (se sp. 1639) område — Stadion (se d. o.), vars torn bildar en verkningsfull fond till Sturegatan, och Tekniska högskolans (se d. o.) nybyggnad,

Stockholm. Parti av Hantverkaregatan med Owenska huset t. h. och Stadshuset i fonden.

framför vilken reser sig Industrimonumentet, en av Milles utförd, 1927 avtäckt bronsfontän. — *Kungsholmen* står i förbindelse med Norrmalm och Vasastaden genom Stadshusbron, Kungsbron och S:t Eriksbron, från vilka utgå tre av stadsdelens huvudgator, Hantverkaregatan, Fleminggatan och S:t Eriksgatan. — Kungsholmen, till 1672 kallad Munkelägret, är framför allt de kommunala byggnadernas, sjukhusens och fabrikernas stadsdel. Med det även här, särskilt i de v. ytterpartierna, raskt fortskridande moderna bostadsbyggandet har den icke längre samma utpräglade arbetarbefolkning som tidigare. Bebyggelsen har i huvudsak fått sin karaktär under 1800-t:s slut och 1900-t:s början. Några rester av den gamla småstadsidyllen återstå ännu, bl. a. i det stora höjdpartiet i ö., Kungsklippan. En vacker äldre gatubild uppvisar Hantverkaregatans nedre del med Kungsholms kyrka (se Kungsholms församling), Kungl. Myntet med det urspr. på 1600-t. byggda s. k. Owenska huset, Karolinska institutet och det av A. Nyström 1828—31 uppförda Serafimerlasarettet. I fonden reser sig här Stadshuset (se Stockholms stadshus), vilket med sitt sköna läge vid vattnet utgör ett dominerande inslag i stadsbilden. Stranden utefter Klaraviken upptages till stor del av fabriker (Bolinders, Separator). Utefter Mälaren bildar Norr Mälarstrand en ståtlig, ännu icke fullt utbyggd strandgata, f. n. avbruten av Garnisonssjukhusets tomt med en av S:s vackraste empirebyggnader (se ill. till Garnisonssjukhus). Ett sammanhängande område av parker och offentliga byggnader bildas i stadsdelens inre av främst Rådhuset (se Stockholms rådhus), vars mäktiga torn från olika håll framträder i stadsbilden, Polishuset, uppfört av G. Lindgren 1911, och Kronobergsparken. Från denna leder den ännu blott i sin början bebyggda Drottningsholmsvägen genom den stora, i huvudsak obebyggda v. delen av Kungsholmen med sjukhus (S:t Göran, Konradsberg), kaserner (Marieberg, se d. o.), ett flertal ännu bevarade malmgårdar, ss. Rålambshov och Kristineberg (numera Frimurarordens barnhus), industriområden m. m. ut till Tranebergsbro, vilken förenar Kungsholmen med Bromma. — *Södermalm*, l. vanl. *Söder*, står i förbindelse med Staden mellan broarna och de n. stadsdelarna genom Slussen, med fastlandet i s. genom broarna över Hammarbyleden (se d. o.). Slussen, i

Stockholm. Drottningholmsvägen, sedd från Kronobergsparken.

vilket namn vanl. inbegripes såväl den smala, slussförsedda kanalen mellan Mälaren och Saltsjön med dess tvenne broar som platserna på ömse sidor, Slussplanen och Karl Johans torg, erbjuder trots upprepad breddning av broarna och sjötrafikens delvisa avlastning genom Hammarbyleden alltjämt stora trafiksvårigheter, då den har att upptaga hela trafiken mellan Södermalm och de n. stadsdelarna. — Karl Johans torg med Fogelbergs staty av Karl XIV Johan (1854) bildar den ännu icke arkitektoniskt ordnade uppfarten till Södermalm, som i många avseenden utgör en stadsdel med säregna drag, betingade av såväl natur- som bebyggelse- och befolkningsförhållanden. De sistnämnda ha dock undergått en liknande förskjutning här som i andra stadsdelar med påföljd att Södermalm icke längre har så utpräglad karaktär av arbetarnas och småfolkets stadsdel som tidigare. I bebyggelsen framträder starkare än i någon annan stadsdel brytningen mellan gammalt och nytt, vilken jämte de stora terrängskillnaderna bidrager att skänka den en i sin helhet mer pittoresk prägel. — Ett på samma gång starkt storstadsmässigt och pittoreskt ovårdat intryck gör den i viss mån till S:s cityområde hörande trakten närmast Slussen med den för stadsbilden karaktäristiska, 1883 uppförda Katarinahissen och ett oregelbundet husgytter, vari det förnämsta

Stockholm. Slussen och Katarinahissen.

Stockholm. Rumpfska huset vid Götgatan.

inslaget bildas av det av Tessin d. ä. och d. y. i italiensk palatsstil på 1670- och 1680-t. uppförda Södra stadshuset, urspr. tänkt som en monumentalanläggning för praktiska, spec. merkantila syften, senare använt till olika ändamål och numera starkt förfallet. Härifrån utgå även ur de brant stigande bergväggarna sprängda kajgator och uppfartsvägar: Söder Mälarstrand, Katarinavägen och Stadsgården med moderna hamnanläggningar, Saltsjöbanans station och höga bostads- och affärshus. Huvudgatorna i det inre av stadsdelen äro de från Södermalmstorg utgående Hornsgatan, vid vilken bl. a. ligga Maria Magdalena (se d. o.) kyrka och Adolf Fredriks torg med fontängruppen Tors fiske av A. H. Wissler, P. Hasselbergs Snöklockan o. a. skulpturverk, och Götgatan, som vid det ännu ej ordnade Södra Bantorget skäres av Folkungagatan. Hela detta inre parti omslutes av den breda, ännu ej fullt utbyggda Ringvägen. — Den i regel rätt banala storstadsbebyggelsen från 1800-t:s slut och 1900-t:s början har skonat ej så få rester av den gamla malmbebyggelsen. Av 1600-t:s adelspalats återstå flera, delvis i rätt förfallet skick, ss. Rumpfska huset och Ebba Brahes (urspr. Louis De Geers) palats (Schönborgska huset), båda vid Götgatan, Reenstiernska palatset vid Volmar Yxkullsgatan, numera ingående i Maria sjukhus, och van der Noothska huset vid S:t Paulsgatan. Söder har även i större utsträckning än de andra stadsdelarna bevarat rester av den forna småstadsidyllen med låga trä- l. stenhus, ofta med trädgårdar. Till större grupper samla sig dessa "kåkar" på krönet av de för sin vackra utsikt över Strömmen och Mälaren bekanta Södra bergen, i v. spec. vid Badstugatan, i ö. vid Fjällgatan. Även trakten kring den i stadsbilden dominerande Katarina (se d. o.) kyrka och Mosebacketorg, Södermalms nöjescentrum, har en spec. ålderdomlig karaktär med många 1700- och tidiga 1800-talshus. Ett dominerande läge på bergen utmed Strömmen intaga ett par moderna

Stockholm. Kåkparti vid Fjällgatan

byggnader, Navigationsskolan och Stockholms handelsgymnasium samt, längre bort, Sofia (se d. o.) kyrka. — Södermalms yttre partier upptagas bl. a. av stora parker (Tantolunden, Vitabergsparken) och industriområden (kring Danvikstull och Ringvägen). I n.v. bildar Högalidskyrkan (se Högalidsförsamlingen) centrum i moderna bostadskvarter, som sträcka sig ned till det vackra Pålsundet. — *Omgivningar.* Den egentliga staden omgives av ett "grönt bälte" med delvis inom, delvis utom stadsgränsen liggande parker och obebyggda områden. Främst bland dessa står (Södra) Djurgården (se d. o.), den mest traditionsrika och populära promenad- och nöjesplatsen i S:s omgivningar, genom Djurgårdsbron direkt förbunden med Strandvägen. Den närmast denna belägna delen, Lejonslätten, flankeras av Nordiska museet (se d. o.), Biologiska museet, Djurgårdsteatern och uppgången till Skansen, vilken senare upptager det höjdparti, som skiljer Djurgårdens ö. och v. delar. I den v. delen, som är den tätast bebyggda, ligga vid. Djurgårdsslätten, som med ett flertal restauranger (främst Hasselbacken), danslokaler, cirkus och tivoli bildar ett populärt nöjescentrum, samt Liljevalchs konsthall (se d. o.), utvärdshuset Bellmansro och ett flertal förnäma villor, bl. a. den på 1840-t. uppförda s. k. Byströms villa och det av F. Boberg 1910—11 uppförda palatslika Oakhill, vilka bebotts av resp. prins Carl och prins Wilhelm. Utmed stranden ligga det flottan tillhöriga Galärvarvet, Djurgårdsstaden (se d. o.) och en del äldre privatbyggnader. Å Djurgårdens ö. del, som

Stockholm. Parti av Djurgården vid Rosendals slott.

har en mera utpräglad parkkaraktär, ligga bl. a. Valdemarsudde, Rosendal, Manilla och Thielska galleriet (se dessa ord). Bland de talrika skulpturer, som uppställts på Djurgården, kunna nämnas Ch. Fribergs staty av Karl XV (1909), K. G. E. Malmquists av Karl X Gustav (1917), bägge vid Lejonslätten, C. Eldhs av Wennerberg (1916) och E. Rafael-Rådbergs av Jenny Lind (1924) samt densammes byst av Fröding (1921), vilka jämte Chr. Erikssons grupp Idyll (1907) återfinnas vid Djurgårdsbrunnsviken, vid. J. Börjesons Fången viking (1913), Milles kolonnskulptur Bågskytten (1916) invid Liljevalchs konsthall och J. N. Byströms byst av Bellman (1829) vid Bellmansro. — Det stora området i n.ö. mellan Djurgårdsbrunnsviken och Brunnsviken (Norra Djurgården) indelas i stadsdelarna Ladugårdsgärdet, Hjorthagen och Vetenskapsstaden. Ladugårdsgärdet, s. om Sture- och Lidingövägarna, består till större delen av övningsfältet med samma

Stockholm. Gatuparti i Smedslätten.

namn (se Ladugårdsgärdet) och innesluter Värta-, Fri- och Flyghamnarna. Invid Värtahamnen ligger arbetarsamhället Hjorthagen med Värtagasverket och Elektricitetsverkets Värtastation. I det övriga området n. om Sturevägen, Vetenskapsstaden, ligga i l. invid Lilljansskogen flera sjukhus, Stadion, Tekniska högskolans nybyggnad (jfr sp. 1630 f.) och Östermalms idrottsplats samt längre norrut Naturhistoriska riksmuseets (se d. o.), Vetenskapsakademiens (se d. o.), Skogshögskolans och Veterinärhögskolans byggnader, Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet (se d. o.) och Bergianska trädgården (se Bergianska stiftelsen). — På andra sidan Brunnsviken ligga Haga (se d. o. 1), vars stora park har en liknande natur som Djurgården och tävlar med denna som populär promenadplats, v. därom S:s norra begravningsplats och längre bort Karlberg (se d. o.). — Utanför detta bälte vidtager en mångfald förorter, främst grupperade kring de från S. radiellt utstrålande trafiklederna. Jämte närmaste omgivningar utgör S. ett befolkningscentrum, "Stor-Stockholm", med c:a 540,000 inv. De flesta förorterna äro trädgårdsstäder (jfr d. o.), ofta med vidsträckta koloniträdgårdsområden i utkanterna; endast ett fåtal har stadsliknande bebyggelse. På sörmländska fastlandet ligga inom stadens gränser (Brännkyrka) längst i v. arbetarsamhällena Gröndal, Aspudden, Tellusborg och Midsommarkransen samt det modernt stadsplanelagda Mälarhöjden. Västra stambanan omges av industriorten Liljeholmen och villasamhällena Örby villastad, Älvsjö och Långbrodal (med Långbro sjukhus); utanför stadsgränsen följa här bl. a. Segeltorps, Stuvsta, Fullersta, Huddinge och Hörningsnäs villastads municipalsamhällen. Längre åt ö. utbreda sig villasamhällena Stureby och Enskede, S:s näst Lidingö folkrikaste förort (9,330 inv.), vid vilken S:s södra begravningsplats med Skogskyrkogården (se Kyrkogård sp. 3 f.) samt S:s slakthus äro belägna. Av de många orterna utom stadsgränsen kring Stockholm—Saltsjöns järnväg ha de närmast S. belägna betydande in-

dustri (Sickla, Saltsjö-Järla); längre ut får bebyggelsen en alltmer välordnad, burgen prägel (Storängen, Saltsjö-Duvnäs och den förnämliga badorten Saltsjöbaden). I stadens n.v. parti, Bromma, ha en del modernt byggda villasamhällen hastigt uppvuxit, ss. Äppelviken, Smedslätten och Ålsten. Vid Västeråsbanan, varifrån längre norrut Spånga—Lövsta järnväg leder till Hässelby villastads köping (stora trädgårdsanläggningar), ligga å ömse sidor om industristaden Sundbyberg flera municipalsamhällen, till betydande del med arbetarbefolkning (Nya Huvudsta, Lilla Alby, Duvbo, Bromsten och Solhem). Starkt proletär prägel har Hagalund vid Norra stambanan n.v. om S:s norra begravningsplats, medan det v. därom liggande Råsunda med Svensk filmindustris anläggningar ("Filmstaden") har en mera burgen, stadsliknande bebyggelse. Längre norrut bortom Järvafältet och Ulriksdals slott märkas vid Norra stambanan Helenelunds, Turebergs, Edsby, Norrvikens och Rotebro villasamhällen. De talrika orterna kring Stockholm—Roslagens järnvägar (Stocksunds köping, Mörby med Sthlms l:s centrallasarett, Djursholms stad, Enebyberg, Viggbyholm m. fl.) äro genomgående synnerligen välbyggda villasamhällen, likaså den i n.ö. på Lidingön utbredda staden Lidingö. — Inloppet till S. kantas på sydsidan av det monumentala Danviks hem (se d. o.) och de betydande industrianläggningarna kvarnen Tre Kronor, Finnboda varv och Saltsjökvarn. I Mälarens närmast S. belägna parti, dit sommartid liksom till Stockholms skärgård en stor del av S:s befolkning flyttar, märkes Drottningholms slott. — *Befolkning.* S:s folkmängd under skilda tider framgår av följande tabell (1,000-tal personer):

Medeltidens slut c:a	6	1890	246
Johan III:s tid c:a	7	1900	301
1635 c:a	16	1905	324
1663 c:a	40	1910	342
1718 c:a	45	1915	392
1750	60	1920	419
1800	76	1921	422
1825	79	1922	425
1850	93	1923	430
1860	112	1924	439
1870	136	1925	443
1880	169	1926	453

1926 utgjorde S:s mantalsskrivna folkmängd 453,330 (201,480 mankön), därav 388,730 inom Gamla S. (jfr ovan sp. 1609). Den kyrkoskrivna folkmängden var s. å. 457,260. Vid senaste folkräkningen (1920) hade S. 419,440 inv., varav 42,2 % voro födda i S., 55,0 % i andra delar av Sverige och 2,8 % i utlandet. Av industri och hantverk levde 1920 44,8 % av invånarna, av handel och samfärdsel 38,4 %, av allmän tjänst m. m. 15,7 % och av jordbruk med binäringar 1,1 %. Svenska kyrkan räknade 1920 i S. 414,517 medlemmar och främmande trossamfund 4,923, därav 2,747 judar, 1,003 romerska katoliker, 645 baptister, 271 metodister och 185 grekisk-ortodoxa. Av de 1920 i S. bosatta 5,972 utländska undersåtarna voro 1,373 tyskar, 1,344 finländare, 1,243 ryssar, 308 danskar och 295 norrmän. — *Administrativ och kyrklig indelning.* S. indelas i 18 territoriella församlingar (siffrorna inom parentes ange mantalsskriven folkmängd): Storkyrkoförs. (11,560), Klara (10,990), Kungsholms (23,755), S:t Görans (25,785), Adolf Fredriks (16,930), Gustav Vasa (21,660), Matteus' (51,625), Jakobs (9,085), Johannes' (22,955), Hedvig Eleonora (23,000), Engel-

brekts (27,375), Oskars (28,135), Katarina (44,490), Sofia (18,195), Maria Magdalena (23,075), Högalids (30,120), Brännkyrka (46,090) och Bromma (18,510) förs. 9,345 inom dessa församlingar mantalsskrivna personer tillhöra i kyrkligt avseende 4 exterritoriella församlingar, nämligen Hovförs. (840 medl.) och Skeppsholms förs. (3,965 medl.), vilka lyda under Hovkonsistorium (se d. o.), samt Tyska förs. (2,725 medl.) och Finska förs. (1,820 medl.), vilka jämte de territoriella församlingarna lyda under Stockholms stads konsistorium (se d. o.). S:s indelning i 35 rotar upphörde 1 juli 1926. — *Förvaltning och kommunalstyrelse.* S. utgör ett med länen likställt förvaltningsområde, där överståthållarämbetet (se d. o.) med överståthållare och underståthållare motsvarar länsstyrelserna. överståthållaren är preses i magistraten, som består av borgmästare och 23 rådmän men vars befattning med stadens förvaltning är inskränkt till endast ett fåtal uppgifter. Kommunens beslutanderätt utövas av de på en gång för 4 år valda stadsfullmäktige, till antalet 100, vilkas flesta beslut skola underställas överståthållarens prövning. För beredning av ärendena och för handhavandet av den kommunala förvaltningen fungerar sedan 1920, då en betydande omorganisation i detta hänseende ägde rum, stadskollegiet, bestående av stadsfullmäktiges ordf. och båda v. ordf., ett antal borgarråd (f. n. 6) samt 9 stadsfullmäktige. Borgarråden, vilka representera var sitt särskilda område av den kommunala förvaltningen, väljas av stadsfullmäktige för 6 år. De föredraga ärendena i kollegiet och deltaga med yttranderätt i stadsfullmäktiges sammanträden. Under stadskollegiet sorterar stadskansliet under en kanslichef och med särskilda tjänstemän samt 25 förvaltningsnämnder för olika ändamål. 1919—20 omorganiserades även den 1864 inrättade drätselnämnden till ett organ huvudsakl. för stadens finansförvaltning, i det dess ledning av stadens yttre vård överflyttades till andra verk, främst de nyinrättade fastighets- och gatunämnderna. — *Undervisningsväsen m. m.* Folkskole- och fortsättningsskoleväsendet, som är en för hela S. gemensam angelägenhet, står under ledning av en kommunal styrelse, folkskoledirektionen, bestående av 15 led., av vilka ordf. av stadskollegiet utses bland borgarråden. Direktionen har vid sin sida en förste och en andre folkskole- samt en fortsättningsskoleinspektör. S. indelas i 19 överlärardistrikt, i allm. ett i var församling och vardera omfattande en l. flera skolor, samt har 3 högre folkskolor. Över statens allmänna läroverk i S. utövas eforalstyrelsen av direktionen över Stockholms stads undervisningsverk, bestående av 11 led. med överståthållaren l. ärkebiskopen ss. ordf. De allmänna läroverken i S. äro 8, därav 3 fullständiga högre, 2 högre med endast latin-, resp. realgymnasium samt 3 realskolor. Därjämte finnas ett högre lärarinneseminarium, förenat med en statlig läroanstalt för flickor, Normalskolan, samt ett stort antal enskilda läroverk (10 statsunderstödda med studentexamensrätt). Stadens yrkesskolor stå under en särskild lärlings- och yrkesskolestyrelse. Vid. märkas folkhögskola (Birkagården), kvinnligt folkskoleseminarium samt 2 kommunala mellanskolor, Borgar-

STOCKHOLM
MED OMGIVNINGAR
Skala 1: 230 000
0 1 2 3 4 5 km
gräns för Stockholms stad
landskapsgräns
järnväg l. förstadsspårväg
järnväg under byggnad
automobilväg

Tabell över gator och platser å vidstående karta

* anger, att namnet återfinnes på specialkartan över Staden mellan broarna etc.

Adolf Fredriks kyrkog. D2—C3
Adolf Fredriks torg
Agneg. B3 [D5
Allmänna gränd F4
Apelbergsg. D3—C3
Arsenalsg. D3
Artillerig. E3—E2
Badstug. D4—C5
Banérg. E3—F2
Barnhusg. C3
Bellevueparken C1
Bellmansg. D4—D5
Bergsg. C3—B3
Beridarebansg. D3
Berzelii park D3
Biblioteksg. D3
Birgerjarlsg. D3—C1
Birger Jarls torg*
Birkag. B2
Björngårdsg. D5
Blasieholmsg. E3
Blekingeg. D6—E6
Bohusg. E6
Bondeg. E5—F5
Borgmästareg. E5
Bragevägen D2—D1
Braheg. E2
Brunkebergsg. D3
Brunkebergstorg D3
Brunnsg. D3
Bryggareg. D3—C3
Brännkyrkag. D4—B5
Dalag. C3—B1
Danderydsg. D2
David Bagaresg. D2
Djurgårdsslätten F4
Drottningg. D3—C2
Drottningholmsvägen B3—A3
Döbelnsg. D2—C1
Eiraplan C4
Engelbrektsg. D2
Engelbrektsplan D2
Eriksbergsg. D2
Erstag. E5
Fjällg. E5
Flemingg. C3—A3
Florag. D2—E2
Folkungag. C5, D5—
Fredsg. D3 [F5
Frejg. D1—B2
Fridhemsg. A3—B3
Fåfängan F5
Gamla Brog. D3—C3
Garvareg. C4—B4
Gotlandsg. E6
Grevg. E3—E2
Grevmagnig. E3
Grevtureg. D3—E2
Gustav Adolfs torg D3
Gävleg. B1
Götg. D5—E6
Hagag. C2—C1
Hamng. D3
Hantverkareg. C4—B3
Heleneborgsg. B5
Helgag. D5—D6
Herkulesg. D3
Hjorthagsvägen E2
Holländareg. D3—C2
Hornsg. D5—B5
Hovslagareg. E3
Humlegården D2
Humlegårdsg. E3—D2
Hälsingeg. B2—B1
Högalidsg. C5—B5
Högalidsparken B5
Högbergsg. E5—C5
Hötorget D3
Jakobsbergsg. D3
Jakobsg. D3
Jarlaplan D2
Johannesg. D2
Jungfrug. E3—E2
Järntorget*
Järnvägsparken D3
Kammakareg. D2—C3
Kapellgränd D5—E5
Kaplansbacken C4—C3
Karduansmakareg. D3
Karlaplan E2
Karlavägen D2—F2
Karlbergsvägen C2—A2
Karl XII:s torg D3
Karl Johans torg D4
Katarinavägen D5—E5
Klarabergsg. D3—C3
Klara kyrkogator
Klippg. E5 [C3—D3
Kocksg. D5—E5
Kommendörsg. E2
Kornhamnstorg*
Kronobergsg. B3
Kronobergsparken B3
Krukmakareg. C5
Kungsbroplan C3
Kungsg. D3—C3
Kungsholmsg. C3—A3
Kungsholms hamnplan C4
Kungsholms torg B4
Kungsklippan C3
Kungstensg. D2—C2
Kungsträdgården D3
Kungsträdgårdsg. D3
Kvarng. D5
Köpmang.*
Köttorget*
Lejonbacken*
Lejonslätten F3
Lilla Bältg. E2
Lilla Nyg.*
Lilljansplan D2
Lindhagensg. A3
Linnég. D2—F3
Lundag. C5—B5
Luntmakareg. D3—C2
Lützeng. F2
Långholmsg. B5
Lästmakareg. D3
Majorsg. E3—E2
Malmskillnadsg. D3—
Malmtorgsg. D3 [D2
Mariag. D5
Mariebergsg. A3
Markvardsg. C2
Mosebacketorg D5
Munkbrog.*
Munkbron*
Myntg.*
Mynttorget*
Mälaretorget*
Mäster Samuelsg. D3—C3
Narvavägen F3—E3
Nobelg. F3
Nobelparken F3
Norra Bantorget C3
Norra Smedjeg. D3
Norrbackag. B2
Norrlandsg. D3
Norrmalmstorg D3
Norr Mälarstrand C4—B4
Norrtullsg. C2—C1
Nybrog. E3—E2
Nybroplan E3
Nytorget E5
Nytorgsg. E5
Observatorieg. C2
Observatorielunden C2
Odeng. D1—B2
Odenplan C2
Olofsg. D3
Oxtorgsg. D3
Parmmätareg. C4—C3
Pilg. B4—B3
Pipersg. C3
Plogg. F5
Polhemsg. B4—B3
Prästgårdsg. D5—C5
Pålsundsparken B5
Ragvaldsg. D4—D5
Regeringsg. D3—D2
Rensg. D2—C2
Renstjärnasg. E5—E6
Repslagareg. D5
Riddareg. D3—E3
Riddarhusgränd*
Riksplan*
Rimbog. D2
Ringvägen C5, D6—E6
Rosenlundsg. C5
Roslagsg. D2—C1
Roslagstorg D2
Runebergsg. D2
Rådmansg. D2—C2
Rödabergsg. B2
Rörstrandsg. B2
Saltmätareg. C2
S:t Eriksg. B3—B1
S:t Eriksplan B2
S:t Paulsg. D5—C5
Scheeleg. B3—C3
Sergelg. D3
Sibylleg. E3—E2
Sigtunag. B2
Skaraborgsg. D5
Skeppareg. E3—E2
Skeppsbron*
Skinnarviksparken C4
Skåneg. D6—F5 [—C5
Slottsbacken*
Slussen D4
Slöjdg. D3
Smålandsg. E3—D3
Solnavägen C1—A2
Stadsgården D4—F5
Stallg. E3—D3
Stigbergsg. E5
Stora Bältg. E2, F2
Stora Nyg.*
Storg. E3—F3
Storkyrkobrinken*
Stortorget*
Strandvägen E3—F3
Strömg. D3—D4
Strömparterren*
Stureg. D3—E2
Stureplan D3
Sturevägen E2—F1
Styrmansg. E3
Surbrunnsg. D1—C2
Svartensg. D5—E5
Svartmang.*
Sveavägen D3—C1
Svedenborgsg. D5—D6
Södermalmstorg D4
Södermannag. E5—E6
Söder Mälarstrand D4—C4
Södra Bantorget D5
Tantolunden C5
Tavastg. D4—C5
Tegelbacken D4
Tegnérsg. D2—C3
Tegnérslunden C2
Timmermansg. C4—D5
Tjärhovsg. D5—E5
Tomtebog. B2—A2
Torkel Knutsonsg. C5
Torsg. C3—B1
Torstensonsg. E3
Tuleg. D2—C1
Tunnelg. D3—C3
Tyskbagareg. E2
Tysta gatan F2
Uggleviksg. D2
Upplandsg. C3—C1
Uppsalag. B2
Valhallavägen C1—F2
Valling. C2—C3
Vanadislunden C1
Vanadisplan B2
Vanadisvägen C1—B2
Varvsg. B5
Vasag. D3—C3
Vasaparken B2—C2
Vattug. D3
Vikingag. B2
Villag. D2
Vintervägen C3
Vitabergsparken E6
Volmar Yxkullsg. D5—
Värmdög. E6 [B5
Värtavägen F2
Västerlångg.*
Västeråsg. B1
Västgötag. D5—D6
Västmannag. C3—B1
Västra Trädgårdsg. D3
Ynglingag. C1—B1
Åsög. D5—F5
Ölandsg. D6—E6
Österlångg.*
Östermalmsg. E2—D2
Östermalmstorg E3
Östgötag. D5—E6

skolan, Tekniska skolan, Navigationsskolan och Stockholms handelsgymnasium. Ang. högskolor o. a. högre läroanstalter, museer, bibliotek och arkiv se Sverige samt specialartiklar; ang. sjukhus se tabell till Sjukvård sp. 639—640. — S:s *garnison* kommer fr. o. m. 1 jan. 1928 att bestå av följande truppförband: Svea livgarde, Göta livgarde, Livregementet till häst, Svea artilleriregemente, Svea ingenjörkår, Fälttelegrafkåren, 1:a intendenturkompaniet, Flottans station. F. n. är 2:a flygkåren förlagd till S. Där finnas även garnisonssjukhus samt militärläroverken (se d. o.). övningsområde är Järvafältet. — I S. utkomma följande dagliga *tidningar*: Arbetaren, Dagens Nyheter, Folkets Dagblad Politiken, Social-Demokraten, Stockholms Dagblad, Stockholms-Tidningen, Svenska Dagbladet, Svenska Morgonbladet (samtliga på morgonen), Aftonbladet och Nya Dagligt Allehanda (på eftermiddagen). — De främsta *teatrarna* äro Operan l. Kungliga teatern, Dramatiska teatern, Oscarsteatern, Vasateatern, Komediteatern, Södra teatern, Folkteatern (se dessa ord). Konsertlokaler finnas i Musikaliska akademien, Konserthuset och Auditorium. Dessutom finnas ett hundratal biografer, cirkus m. m. — *Sjöfart, handel och industri.* I fråga om det in- och utklarerade tonnagets storlek tävlar S. med Göteborg om rangplatsen ss. Sveriges förnämsta sjöstad; i fråga om utrikeshandeln är dock S. avsevärt underlägset Göteborg. Bland exportvarorna dominera grupperna maskiner, metaller samt papper och tryckalster, bland importvarorna jordbruksprodukter, näringsmedel och spånadsämnen. S. är säte för ett flertal större rederibolag, ss. Stockholms rederi a. b. Svea, Rederi a. b. Nordstjärnan, Trafik a. b. Mälaren—Hjälmaren och Vaxholms nya ångfartygs a. b. S. har regelbunden sjöförbindelse med de flesta svenska hamnar samt med Helsingfors, Danzig, Riga, Stettin, Lübeck, Köpenhamn, Oslo, London, Amsterdam m. fl. utlandshamnar. Handelsflottan räknade vid 1925 års slut 353 ång- och motordrivna fartyg och 20 segelfartyg om sammanlagt 256,914 nettoton (c:a ¼ av landets tonnage). Antalet ankomna och avgångna fartyg var 1925 101,624 stycken med ett sammanlagt tonnage av 8,4 mill. nettoton, därav i utrikesfart 3,573 om 1,8 mill. nettoton. Sammanlagda kajlängden var 1925 17,3 km., varav i Saltsjön 9,0 km. Värta-, Fri- och Stadsgårdshamnarna äro avsedda för lastfartyg, Skeppsbro- och Blasieholmshamnarna för östersjö- och skärgårdsfartyg, Riddarholmskajerna huvudsakl. för fartyg å Mälaren. 4,9 km. av kajerna hade ett vattendjup av 5,5 m. l. mera. Frihamnen hade 1927 en kajlängd av 1,2 km. med 8 à 10 m:s vattendjup. — S. är Sveriges förnämsta industristad. Industrin sysselsatte 1925 40,024 arbetare vid 1,002 arbetsställen. Största arbetsstyrkan räknade metallindustrin (14,777 arbetare vid 344 arbetsställen). Bland de större företagen märkas a. b. Separator (se d. o.); a. b. Pumpseparator, grundat 1903; J. & C. G. Bolinders (se d. o.) mek. verkstads a. b.; a. b. Wiklunds maskin- & velocipedfabrik, grundat 1891; Velociped a. b. Lindblad, grundat 1896; Bergsunds mek. verkstads a. b. (se d. o.); a. b. Primus (se d. o.); a. b.

Arvid Böhlmarks lampfabrik, grundat 1897; Metallfabriks a. b. C. C. Sporrong & Co (se Sporrong & Co); Hallbergs guldsmeds a. b., grundat 1896; G. W. Linderoths urfabrik; Telefon a. b. L. M. Ericsson (se Ericsson 2); a. b. Lux (se d. o.); a. b. Elektraverken, grundat 1917; Luth & Roséns elektriska a. b. (se d. o.) och Svenska radio a. b., grundat 1919. — Livsmedelsindustrin (jämte tillverkning av dryckes- och tobaksvaror) sysselsatte vid 167 arbetsställen 6,975 arbetare. De största anläggningarna tillhörde Bröderna Kessler (konservfabrik); a. b. Vin- och spritcentralen (se d. o.); a. b. Stockholms bryggerier (se d. o.); Gustaf Piehls bryggeri a. b., grundat 1897; a. b. Förenade chokladfabrikerna, grundat 1910, och a. b. Svenska tobaksmonopolet (se d. o.). — Pappers- och grafisk industri sysselsatte vid 194 arbetsställen 6,912 arbetare. De största anläggningarna ägdes av P. A. Norstedt & Söners förlag, Albert Bonnier, a. b. Sveriges litografiska tryckerier, Åhlén & Åkerlunds förlags a. b., Svenska tryckeri a. b. (se dessa ord) och Isaac Marcus' boktryckeri a. b. (firman etablerad 1844). — Textil- och beklädnadsindustrin sysselsatte vid 83 arbetsställen 4,828 arbetare. De största anläggningarna ägdes av Stockholms bomullsspinneri och väveri a. b., Stockholms yllefabriks a. b. och Tangens gardinfabriks a. b. (se dessa ord). — Läder-, hår- och gummivaruindustrin sysselsatte vid 38 arbetsställen 1,176 arbetare. De största anläggningarna ägdes av a. b. Stockholms skofabrik, grundat 1899, och Kembels skofabriks a. b., grundat 1906. — Den kemisk-tekniska industrin sysselsatte vid 64 arbetsställen 1,485 arbetare. De största anläggningarna ägdes av a. b. Wicanders korkfabriker, Liljeholmens stearinfabriks a. b., Nitroglycerin a. b. och Barnängens tekniska fabrikers a. b. (se dessa ord). — Elektricitets-, vattenlednings- och gasverken sysselsatte 1,399 arbetare. — Dessutom äga ett flertal av S:s industrifirmor större anläggningar i S:s grannkommuner, spec. Nacka, Sundbyberg och Lidingö, varjämte ett stort antal större industrifirmor med anläggningar i landsorten ha styrelse och huvudkontor i S. — S. är säte för flera stora banker (Stockholms enskilda bank, Svenska handelsbanken m. fl.) och försäkringsaktiebolag (Thule, Nordstjärnan, Skandia m. fl.). — *Kommunikationer.* Från S. utgå följande järnvägslinjer: Norra och Västra stambanorna, Stockholm—Västerås—Bergslagens järnvägar, Stockholm—Nynäs järnväg (samtliga från Centralstationen), Stockholm—Roslagens järnvägar (från östra stationen) och Stockholm—Saltsjöns järnväg (från station i Stadsgården). Inom S. finnas följande järnvägsstationer: Central-, Norra, Södra, Stadsgårds- och östra stationerna, Albano, Värtan, Liljeholmen och Älvsjö. Från flyghamnen vid Värtan har S. sommartiden daglig, ömsesidig flygförbindelse med Helsingfors och Stettin. — Den inre samfärdseln ombesörjes av ett vidsträckt spårvägsnät (146,5 km. enkelspår vid slutet av 1926; jfr Spårväg) och tre av a. b. Stockholms spårvägar trafikerade omnibuslinjer, ett flertal ångslupslinjer (40 farkoster 1925) och en synnerligen välordnad droskautomobilrörelse (900 st. vagnar vid slutet av

1926). — Förortstrafiken ombesörjes av spårvägslinjer (till Skarpnäck, Mälarhöjden, Gröndal, Tellusborg, Ulvsunda, Älsten, Sundbyberg, Lidingö; 20.6 mill. passagerare 1926), lokaltåg å järnvägarna (13,9 mill. passagerare 1926) och ett mycket stort antal omnibuslinjer (6,4 mill. passagerare 1926). — *Historia. Medeltiden.* Namnet S. (vars etymologi är omstridd) möter först 1252. Säkerligen fanns tidigare på holmarna vid Mälarutloppet en viss bebyggelse, och trol. har en befästningsanläggning tillkommit på nuv. Stadsholmen vid 1100-t:s slut. Ett stadssamhälle grundades här enl. traditionen vid 1200-t:s mitt av Birger Jarl. Staden tillväxte hastigt genom den uppblomstrande bergshanteringen i Bergslagen, vars alster utfördes över S., och genom den stapelpolitik, som till S. koncentrerade särskilt den norrländska handeln. S:s äldre privilegier, bekräftade av Erik av Pommern, äro förlorade (äldsta egentliga privilegiebrevet är från 1436); om i S. gällande stadslagar se d. o. Den uppblomstrande handelsstaden lockade till sig talrika tyskar, som snart fingo stor makt. Under Albrekts av Mecklenburg regering ökades spänningen mellan borgerskapets svenska och tyska element och kom till utbrott 1389, då S. för den avsatte Albrekts räkning försvarades av den tyska besättningen mot drottning Margareta och då tyskarna anställde ett blodbad på det svenska borgerskapet (se Käpplingeholmen). Under unionstiden spelade besittningen av S. en ytterst viktig politisk roll. Efter den svenska segern på Brunkeberg 1471 upphävdes stadslagens bestämmelse, att stadens styrelse till hälften skulle bestå av tyskar. S:s framgångsrika kamp vid 1500-t:s början mot de danska inkräktarna ändade dock med stadens dagtingan sept. 1520 efter ett hjältemodigt försvar av Kristina Gyllenstierna. Därpå följde ”Stockholms blodbad” (se d. o.), som utgör en hemsk avslutning på S:s medeltidshistoria. — Under hela medeltiden var S. praktiskt taget begränsat till nuv. Stadsholmen l. Staden mellan broarna. Till stadens mark hörde dock även Åsön l. Södermalm, som trol. tidigt donerats till S. och låg under S:s jurisdiktion i likhet med Norrmalm. På ”malmarna” var bebyggelsen obetydlig, ofta genom direkta förbud hindrad i sin utveckling. De märkligaste byggnaderna här utgjordes av Maria Magdalenas kapell på Södermalm samt Jakobs kapell och Klara kloster på Norrmalm på platsen för de nuv. kyrkorna med samma namn. Det tätt bebyggda samhället på Stadsholmen omfattade tidigast området mellan Väster- och Österlånggatorna, utefter vilkas innersidor gick en med porttorn försedd ringmur, av vars grundvalar underjordiska rester ännu finnas kvar. Stadsplanen här har i det stora hela bibehållit sin medeltida karaktär, delvis med mycket ålderdomliga drag. Centrum var nuv. Stortorget, vid vilket rådhuset låg. Den från 1200-t. stammande Storkyrkan kvarstår ännu, visserligen i rätt förändrad gestalt, medan det till stora delar från medeltiden härrörande slottet nedbrann 1697. Redan under medeltidens senare del började bebyggelsen sträcka sig utanför den gamla stadsmuren och ned till stränderna. Nuv. Helgeandsholmen bestod av en större och ett par smärre holmar. Riddarholmen,

Stockholm, sett från Brunkeberg. Kopparstick av Franz Hogenberg efter teckning av Hieronymus Scholeus, omkr. 1580.

som efter det där belägna franciskanklostret då kallades Gråmunkeholmen, var glest bebyggd. Den förnämsta byggnaden var klostret, vars kyrka ännu kvarstår (nuv. Riddarholmskyrkan). En åskådlig bild av det medeltida S. erbjuder den s. k. Vädersolstavlan från 1535 (i Storkyrkan). — *1500-t.* Under Vasatiden blomstrade handel och näringar åter upp. Johan III:s byggnadsintresse sträckte sig till alla delar av staden. Slottet om- och tillbyggdes. Klara kyrka fullbordades, Jakobs och Maria kyrkor påbörjades, Gråmunkeholmskyrkan restaurerades. Bebyggelsen på malmarna, särskilt den n., ökades raskt, och 1573 blevo de hittillsvarande förstäderna inkorporerade med modersamhället. 1603—35 utgjorde Norrmalm emellertid eget stadssamhälle. En bild av S. från 1500-t:s slut skänka de båda kopparsticken från omkr. 1580 i Braun och Hogenbergs stora stadsbildsverk. — *1600-t.* Från 1630-t. börjar medeltidsstaden utplånas och S. utvecklas till en stormaktshuvudstad. Nu först blev S. i egentlig mening Sveriges huvudstad: genom 1634 års R. F. lagfästes de till S. förlagda fasta centrala ämbetsverken. Den gamla formen för S:s stadsstyrelse omändrades genom "ämbetsfördelningen" 1636 efter mönster av den statliga kollegieinstitutionen. Med 1630-t. började även ett storartat uppsving för handel och sjöfart, vilket bl. a. medförde byggandet av den första slussen vid Söderström 1634. S. å. tillsattes också S:s första överståthållare, Klas Fleming, som vinnlade sig om utvecklingen av S:s stadsplan — i de äldre delarna av Norr- och Södermalm den till stor del ännu gällande. Omkr. 1640 lades Ladugårdslandet — nuv. östermalm — under staden och på 1640-t. Kungsholmen, vartill kommo Långholmen och Beckholmen. Med ett ytterligare utflyttande omkr. 1670 av stadens gränser i n. till Stallmästaregården, i n.ö. och ö. till den s. k. Djurgårdsgärdesgården (mellan Ladugårdslandet och N. Djurgården) samt Rörstrands läggande under S. 1699 erhöll S. de gränser, det hade ännu mot 1800-t:s slut. Av ännu bevarade offentliga byggnader från denna tid märkas särskilt Tyska kyrkan och Katarina kyrka, Riddarhuset och framför allt, från stormaktstidens sista skede, det nuv. Kungl. slottet. Av N. Tessin d. y:s storartade projekt till omformning av slottsomgivningen, åsyftande ett system av arkitekturplatser som kungliga förgårdar till slottet, kommo

Stockholm. Stadsplaneprojekt för Stockholms slotts omgivning 1713. Av N. Tessin d. y. 1 Tessins palats, 2 Maskinhus, 3 Börs, 4 Rådhus, 5 Storkyrkan, 6 Hovrättshus, 7 Slottet, 8 Mynthus, 9 Stallbyggnad på Helgeandsholmen, 10 övermarskalkspalats, 11 överståthållarpalats, 12 Kyrka, 13 Arsenal, 14 Kungsträdgården.

endast Slottsbacken, Norrbro och Norrmalmstorg (nuv. Gustav Adolfs torg) till utförande och även dessa sent och i ofullkomlig l. förändrad gestalt. Den enskilda byggnadsverksamheten gynnades framför allt av aristokratin och det högre borgerskapet, som uppförde storartade byggnader, av vilka många bevarats. En särskilt aristokratisk stadsdel var Riddarholmen. Efter 1600-t:s mitt börjar ett verkligt palatsbyggande även på malmarna. De ledande arkitekterna voro J. De la Vallée samt N. Tessin d. ä. och d. y. — *1700-t.* Under frihetstiden förblev stadssamhällets yttre struktur länge i stort sett densamma som under stormaktstiden, liksom folkmängden ännu vid 1700-t:s mitt föga översteg den vid 1600-t:s slut. Följderna av böldpestepidemin 1710, då c:a ⅓ av befolkningen bortrycktes, övervunnos däremot tämligen snart. I skydd av frihetstidens kraftigt bedrivna ekonomiska politik gynnades S. dock fortfarande i fråga om handel och näringar; av betydelse blev framför allt den uppväxande industrin. 1760 funnos i S. 463 fabriker, varav dock över 200 voro att hänföra till hantverk i modern mening, med 9,840 arbetare. Ett uttryck för den ekonomiska livaktigheten var uppförandet av Börsen vid Stortorget. Av stor betydelse blev den 1724 på initiativ av N. Tessin d. y. tillsatta Brand- och Politiekommissionen, som utöver de rena ordningsärendena bl. a. gjorde en viktig insats i S:s byggnadsfrågor. Medan under 1700-t:s förra del slottsbygget lade beslag på alla konstnärliga krafter och den enskilda byggnadsverksamheten ägnade sig åt relativt blygsamma uppgifter, betecknar Gustav III:s regering i arki-

tekturavseende ett uppsving. Bl. a. uppfördes Adolf Fredriks kyrka, gamla Operahuset och Arvfurstens palats samt Norrbro (fullt färdig senare). Tidens förnämsta arkitekter voro K. F. Adelcrantz och E. Palmstedt. — *1800-t:s förra hälft.* Gustav III:s senare stora byggnadsprojekt stannade på papperet, och den närmaste tiden efter hans död betecknar ett visst stillastående. Under 1800-t:s förra hälft skedde dock i S. betydelsefulla reformer, vilka bl. a. åsyftade att utvidga de rent kommunala organens inflytande på stadsförvaltningen. Betr. denna hade borgerskapet genom sina "äldste" sedan medeltiden spelat en viss roll, senare dock ofta i en viss motsättning till den mera byråkratiserade stadsstyrelsen. De 48 äldste utökades 1768 till 50. Inom dessa Stadens äldste bildades 1710 ett utskott, benämnt Borgerskapets bemedlingskommission, som av sina tidigare befogenheter numera blott har kvar förvaltningen av borgerskapets fonder. Under 1800-t. utvidgades ytterligare borgerskapets kommunala rättigheter; 1813 lades drätselförvaltningen under en rent kommunal institution, drätselkommissionen. Såväl befolkningens som handelns och näringarnas tillväxt var under denna period obetydlig. Ångkraftens införande betecknar dock en nyhet: den första svenska ångmaskinen byggdes 1807 vid Bergsund; 1822 erhöll S. ångbåtstrafik med Åbo och Ystad. S:s långsamma utveckling under denna tid avspeglar sig också i den föga livaktiga byggnadsverksamheten. De främsta arkitekterna voro F. Blom, K. K. Gjörwell och A. Nyström. — *1800-t:s senare hälft.* Vid 1800-t:s mitt började genom friare näringslagstiftning storindustrins genombrott möjliggöras. 1860 öppnades S:s första bangård, den s., och 1866 den n., varefter 1871 centralbangården invigdes. 1853 infördes gasbelysning och 1856 vattenledning. I S:s styrelse och förvaltning skedde viktiga förändringar, som medförde större makt och inflytande för de rent kommunala organen. 1862 infördes stadsfullmäktigeinstitutionen. Karaktäristiska uttryck för den nya tiden voro 1866 års allmänna industriutställning i S. (se Stockholmsutställningen 1) och det s. å. framlagda stadsplaneförslag, vars främsta tillskyndare var A. Lindhagen. I stora delar genomfört under 1870- och 1880-t., sökte detta sitt mönster i Haussmanns storstadsmässiga regleringsplaner för Paris, vilka byggde på ett system av stjärnplatser och därifrån utstrålande stora avenyer. Planens genomförande och det livliga bebyggande, som började, medförde den mest ingripande förändringen av den stockholmska stadsbilden sedan stormaktstiden. Den antikiserande stil, som härskat ännu fram på 1800-t., övergavs mot årh:s mitt för växlande historiska stilarter med utsmyckning i puts och gips. Den främste av tidens arkitekter var F. V. Scholander. Redan mot 1800-t:s slut gjorde sig en främst av I. G. Clason och F. Boberg företrädd reaktion gällande, kännetecknad av strävan efter äkta material, varvid natursstenen åter kom till sin rätt. De stadsdelar, där enskild byggnadsverksamhet gjorde sig särskilt gällande, voro Ladugårdslandet (från 1880-t. benämnt Östermalm) och Norrmalm, särskilt dess n. del, nuv. Vasastaden.

Vid 1800-t:s slut framträdde även en begynnande förstads- och förortsbildning, gynnad av förbättrade kommunikationer. I fråga om den andliga odlingen gjordes en viktig insats av den 1877 upprättade Stockholms högskola. Ett ståtligt uttryck för tidens kultursträvanden var 1897 års stora allmänna konst- och industriutställning i S. (se Stockholmsutställningen 2). — *1900-t.* Efter en jämn utveckling under 1900-t:s första decennier framstår 1920-t. som en avgjord genombrottsperiod i S:s historia. Viktiga förvaltningsreformer voro införandet av stadskollegiet och ombildningen av drätselnämnden (se ovan sp. 1643 f.). Stadens tillväxt medförde tillkomsten av nya institutioner, ss. den 1909 inrättade stadsplanekommissionen, nuv. stadsplanenämnden. 1923 togs initiativ till utarbetandet av en generalplan för S. Stadsområdet har erhållit en väldig utvidgning genom inkorporering med S. av grannsocknarna Brännkyrka (1913) och Bromma (1916). Trafiken har ökats enormt, och S:s trafikproblem ha på sista tiden blivit alltmer brännande. Särskilt gäller detta broförbindelserna mellan de n. och s. stadsdelarna. Även framdragandet av bredare trafikleder genom de äldre stadsdelarna utgör ett problem, som — trots anläggningen av bl. a. Kungsgatan och Sveavägen — ännu ej är helt löst. Arkitekturen, som under 1900-t:s första decennium dominerades av en delvis nationellt präglad tegelbyggnadsstil, har senare övergått till en klassicistiskt betonad putsarkitektur. Bland de många nya monumentalbyggnaderna märkes främst Stadshuset.

Stockholm—Nynäs järnväg, en c:a 55 km. lång, normalspårig järnvägslinje mellan Älvsjö och Nynäshamn, Sthlms l. Äg. S:s a. b. Banan trafikeras sedan 1905 av Trafik a. b. Stockholm—Nynäs. En del av S:s tåg trafikera även den staten tillhöriga sträckan Sthlms central—Älvsjö. S. öppnades för trafik 1901.

Stockholm—Rimbo järnväg, se Stockholm—Roslagens järnvägar.

Stockholm—Roslagens järnvägar, sammanfattande benämning på alla de järnvägar, som trafikeras av Stockholm—Rimbo järnvägs a. b. S. omfatta Stockholm—Rimbo järnväg med huvudsträckorna Sthlm—Rimbo (55 km.) och Uppsala—Länna—Rimbo—Norrtälje (81 km.), Rimbo—Sunds järnväg (42 km.; äg. Rimbo—Sunds järnvägs a. b.) mellan Rimbo och Hallstavik samt Faringe—Gimo järnväg (32 km.), som utgår från Faringe å Uppsala—Norrtäljebanan och förbinder denna i Gimo med Dannemora—Hargs järnväg (se d. o.). Från huvudsträckan Sthlm—Rimbo utgå grenbanorna Djursholms-Ösby—Svalnäs (5,3 km.), Djursholms-Ösby—Altorp (2,1 km.) samt Roslags-Näsby—Österskär (18,4 km.). Vid Stocksund finnes anslutning till en normalspårig linje till Långängstorp (1,1 km.). Samtliga övriga äro smalspåriga (0,891 m.). Sträckan Sthlm—Danderyd är dubbelspårig och liksom de från denna utgående grenbanorna elektrifierad. De elektrifierade sträckorna gå vanl. under den gemensamma benämningen Djursholmsbanan. — De olika sträckorna öppnades för trafik: Uppsala—Länna 1876, Länna—Faringe—Rimbo—Norrtälje 1884, Sthlm—Rimbo 1885, Djursholms-Ösby—Framnäsviken

1890, Rimbo—Häverösund 1898, Framnäsviken—Eddavägen 1901, Roslags-Näsby—Åkersberga 1901, Åkersberga—Österskär 1906, Djursholms-Ösby—Altorp 1910, Stocksund—Långängstorp 1911, Eddavägen—Svalnäs 1912, Häverösund—Hallstavik 1915 samt Faringe—Gimo 1920.

Stockholms Allmänna Restaurant a. b., S. A. R. A., ett dec. 1915 bildat dotterbolag till Stockholmssystemet med ändamål "att bedriva restaurangrörelse i Stockholm med förstäder på ett nykterheten gagnande sätt". S. har eftersträvat att av de förra "värdshusen" skapa verkliga folkrestauranger, där matserveringen är huvudsaken, medan den strängt reglerade spritdrycksserveringen ställts i andra planet, och att höja den allmänna restaurangkulturen. S. äger 1927 27 restauranger, därav 20 folkrestauranger, samt driver genom dotterbolag 2 förstaklassrestauranger. Stamaktierna, som ha röstövervikt, innehavas av Stockholmssystemet.

Stockholms allmänna telefon a. b., se Ericsson 2 och Telefoni.

Stockholm—Saltsjöns järnväg, Saltsjöbanan, en 15 km. lång, normalspårig järnvägslinje mellan Sthlm och Saltsjöbaden jämte grenbana Igelboda—Solsidan (3 km.). Äges och trafikeras av Järnvägs a. b. Stockholm—Saltsjön. Öppnad för trafik 1893; grenbanan 1913. Elektrifierad 1912—13.

Stockholms blodbad, benämning på de avrättningar, som Kristian II, efter att ha fullbordat Sveriges erövring, 1520 lät företaga i Sthlm för att trygga sin nyvunna ställning. Vid kröningshögtidligheterna på Stockholms slott lät ärkebiskop Gustav Trolle 7 nov. uppläsa en mot Sten Sture d. y:s anhängare (jfr Sture) riktad anklagelseskrift, vari skadestånd för övergreppen mot kyrkan fordrades. Längre har Trolle efter allt att döma ej velat gå; blodbadet har trol. Kristian själv planlagt och satt i verket, verksamt understödd av Jens Beldenak. För att fritaga Sturepartiet från allt ansvar lät Kristina Gyllenstierna uppläsa riksdagens föreningsakt om Stäkets nedbrytande och Trolles avsättning, varpå konungen anställde förhör med dem, som beseglat beslutet. Endast Brask (se d. o.) fredade sig från ansvar. En av 14 andliga bestående nämnd förklarade 8 nov., att Sten Stures anhängare gjort sig skyldiga till uppenbart kätteri, varpå konungen genast skred till exekution. Samma dag avrättades biskoparna Mattias i Strängnäs och Vincentius i Skara samt fyra världsliga riksråd. Större delen av dem, som denna och följande dagar halshöggos, tillhörde emellertid lågadeln och borgerskapet. Kristians syfte med S. var att rikta ett dråpslag mot Sturepartiet och med säkerhet ej, ss. tidigare ansetts, att krossa l. helt utrota den svenska högadeln.

Stockholms bomullsspinneri och väveri a. b., äger spinnerier och väverier vid Barnängen, Sthlm, och Torshag, Kvillinge skn, Östergötl. l., samt å Liljeholmen i Sthlm färgeri, blekeri och trikåfabrik. Grundat 1869. Arbetarantal 840.

a. b. Stockholms bryggerier, Sthlm, bildades 1889 genom sammanslagning av Hamburger Bryggeribolag, Nürnbergs Bayerska Bryggeribolag samt Grönwalls, Neumüllers och dåvarande C. G. Piehls bryggerier. S. förvärvade sedermera Bjurholms och S:t

Eriks Bryggeri a. b., Pilsnerbryggeriet och Münchens bryggeri jämte en del smärre bryggerier. Genom sammanslagningar och nedläggningar har S. numera koncentrerat sin tillverkning till fyra bryggerier, nämligen Hamburgerbryggeriet, Münchens, S:t Eriks och Grönwalls bryggerier samt har mälteri i f. d. Stora bryggeriets anläggningar vid Hornsberg å Kungsholmen. S. fyller så gott som fullständigt Sthlms behov av maltdrycker. Arbetarantal 1,176.

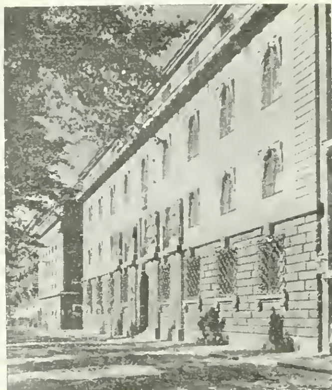
Stockholms Dagblad, förk. St. D., sedan 1824 daglig morgontidning i Sthlm, grundad ss. officiöst organ huvudsakl. för annonser och kungörelser. S. kom 1826 under ledning av tre bröder Walldén, av vilka J. A. Walldén var huvudredaktör 1834—69. Under denne och sonen W. Walldén (huvudredaktör 1869—84 och 1901—04) blev S. småningom en nyhetstidning med rikhaltig kulturavdelning. Den intog politiskt en moderat och föga partibetonad hållning, om ock övervägande konservativ. S. leddes 1884—1901 av E. V. och K. O. Montan. Under 1900-t:s två första decennier var S. konservativt huvudorgan och spelade även kulturellt och tidningstekniskt en ledande roll, det senare främst tack vare C. G. Tengwalls (redaktionschef 1907—13) insatser. Bland huvudredaktörer under denna period märkas K. Hildebrand och G. Gustafsson. Hög uppskattning vann dess utrikesavdelning, ledd av V. Söderberg 1902—21. Bland medarbetare märkas K. V. A. Strandberg, H. Forssell, G. af Geijerstam, H. Hjärne, H. Schück, S. Söderman, G. Nordensvan, F. Böök, J. Janzon (Spada), T. Wallbeck-Hallgren (Waldeck), O. Rabenius, W.

Faksimile ur Stockholms Dagblad.

Swahn m. fl. — Efter en ekonomisk rekonstruktion 1920 utgavs S. 1921—26 i förminskat format och med starkt koncentrerat innehåll. Dess politiske redaktör är sedan 1921 W. Ericson. Ss. chefredaktör inträdde hösten 1926 H. André i samband med en ny rekonstruktion, då S. ombildades till en populärt lagd billighetstidning efter amerikanska mönster med nytt format och med rikhaltiga illustrations- och kåseriavdelningar. Bland medarbetare märkas A. Beijer, E. Blomberg, R. Essén och S. Selander.

Stockholms enskilda bank grundades 1856 av A. O. Wallenberg som den första privatbanken i Sthlm och har senare utvecklats under familjen Wallenbergs (främst K. A. Wallenbergs) ledning. Redan från början fick S. stor betydelse ss. pioniär i Sverige för nyheter inom bankväsendet, t. ex. postremissväxelrörelse och handel med obligationer och utländska valutor. — S. är en i huvudsak lokal bank; den äger f. n. (1927) 10 avdelningskontor i Sthlm och 1 i Södertälje samt är växlingsombud för Smålands enskilda bank. Dess omslutning var

Stockholms enskilda banks byggnad. Uppförd av I. Tengbom 1912—15.

(1926) 423,4 mill. kr. — Grundfonden uppgick s. å. till 45 mill. kr., kommanditfonden (sedan 1894 äga bolagsmännen rätt att med sig förena kommanditdelägare) till 7,5 mill. kr., reservfonden till 36 mill. kr. och dispositionsfonden till 11,5 mill. kr. Vinstutdelningen har 1919—25 varit 15 %.

Stockholms högskola, öppnad 1878, tillkom, sedan tanken på ett "Stockholms universitet" i flera årtionden varit uppe, genom energiska strävanden av den 1869 bildade Högskoleföreningen i Stockholm. Den ledande kraften i denna liksom i S. under dess begynnelseår var A. Lindhagen. S:s ekonomiska underlag utgöres huvudsakl. av donationer, främst J. Söderbergs och E. Heckschers samt den till minne av representationsreformen insamlade Decemberfonden. Fonderna uppgå f. n. (1927) till 4,870,633 kr. — S. började med en matematisk-naturvetenskaplig avd., som redan på 1880-t. blev allsidigt utvecklad, varpå följde stats- och rättsvetenskaplig avd., som uppnådde fullständig ämnesrepresentation 1909, och humanistisk avd., som ännu endast har 7 ord. professurer (1 i resp. historia, litteraturhistoria och nordiska språk samt 2 i resp. nationalekonomi och konsthistoria). Humanistiska avd:s utbyggande, främst med professurer i moderna språk, är S:s närmaste framtidsförhoppning. De ord. professurerna voro vårterminen 1927 22, studentantalet 1,090. Matematisk-naturvetenskapliga och humanistiska avd. fingo examensrätt 1904, juridiska 1907. I 4 humanistiska ämnen upprätthålles undervisning på förordnande, och 3 av dem få medtagas i examen endast med tillstånd av K. M:t. I spetsen för S. står en styrelse, bestående av ordf., förordnad av K. M:t, samt S:s rektor och 7 andra led., 2 valda av Sthlms stadsfullmäktige, 2 av Vet. akad., 1 av Sv. akad., 1 av S:s lärarråd och 1 av övriga styrelseled. Förutom bibliotek och flera särskilda institutioner, främst naturvetenskapliga, äger S. en värdefull tavelsamling, tillkommen genom en donation av

Stockholms högskolas nybyggnad vid Norrtullsgatan. Uppförd av E. Lallerstedt 1925—27.

kapten J. A. Berg 1884 och senare utvidgad. Den omfattar förutom en samling svensk konst talrika goda verk av äldre utländsk, främst italiensk och nederländsk konst. — S. är inrymd i tre närliggande byggnader vid Drottning- och Norrtullsgatorna, näml. matematisk-naturvetenskapliga avd:s byggnad, invigd 1909, stats- och rättsvetenskapliga samt humanistiska avd:s byggnad, uppförd efter ritningar av E. Lallerstedt, invigd 1927, samt det till ⅔ genom testamentarisk disposition förvärvade s. k. Spökslottet. Det sistnämnda, taget i bruk 1926 och inrymmande bl. a. S:s kansli, är ett förnämt patricierhus från omkr. 1700, av vars ursprungliga fasta inredning bevarats ett paradrum med plafondmålning, trol. utförd av J. H. Scheffel. — Bland framstående lärare vid S. märkas kultur- och litteraturhistorikerna V. Rydberg, O. Levertin och K. Warburg, matematikerna G. Mittag-Leffler och Sonja Kovalevskij, zoologen V. Leche, fysikern S. Arrhenius, geologen G. De Geer, nationalekonomen G. Cassel och juristen A. O. Winroth.

Stockholms inteckningsgaranti a. b. grundades 1869 som Sveriges första inteckningsgarantiaktiebolag (se d. o.). 1873 utvidgades S:s verksamhet till att omfatta även lånerörelse och fullständig bankrörelse. Dess omslutning var 1926 205,7 mill. kr. (därav lån mot inteckning i fast egendom 134,1 mill. kr.). S:s grundfond uppgick s. å. till 18 mill. kr. och dess reservfond till 14 mill. kr.

Stockholmskonferensen, vanlig benämning på en internationell socialistisk konferens i Sthlm sommaren 1917, tillkommen på initiativ av holländaren Troelstra och med syfte att återupprätta andra internationalen (jfr d. o. sp. 1454) och få till stånd socialdemokratisk aktion för världskrigets avslutning genom en samförståndsfred. S., som räknade deltagare från Ryssland, Tyskland, Österrike, Belgien och flera neutrala länder, blev utan resultat, bl. a. därför att ombud från de allierade västmakterna uteblevo.

Stockholms län omfattar ö. delarna av Uppland och Södermanland utom Stockholms stad, som dock är säte för landshövdingen i S. 7,739 kvkm., därav 7,390 kvkm. land. Folkmängd (1926) 263,045, därav 130,335 mankön. I städerna bodde s. å. 16,5 % av S:s befolkning. S. indelas judiciellt i 6 domsagor och 8 tingslag, lydande under Svea hovrätt, och administrativt i 6 fögderier och 22 landsfiskalsdistrikt. 9 städer (Södertälje, Djursholm, Lidingö, Vaxholm, Norrtälje, Östhammar, Öregrund, Sigtuna och Sundbyberg), 4 köpingar (Stocksund, Hässelby villastad, Saltsjöbaden och Nynäshamn) och 21 municipalsamhällen. Av arealen upptogos 1925 2,865 har av trädgård, 162,400 har av åker, 15,445 har av naturlig äng; den odlade jorden utgjorde 22,4 % och skogsarealen 68,7 % av hela landarealen. Skörden utgjorde 1926 (inkl. Stockholms stad) 17,275 ton vete, 14,380 ton råg, 11,145 ton korn, 40,065 ton havre, 39,945 ton blandsäd, 5,335 ton baljväxter, 73,760 ton potatis, 76,820 ton foderrotfrukter och 198,070 ton hö. Husdjursstocken utgjorde 1919 28,715 hästar, 85,150 nötkreatur, 31,310 får, 23,655 svin och 139,065 höns. Fisket gav 1923 (inkl. Stockholms stad) 4,005 ton. Av lantbruk och fiske levde 1920 33,5 %, av indust-

Stockholms rådhus. Huvudfasaden.

ri, hantverk och bergsbruk 31,6 % samt av handel och samfärdsel 15,1 % av S:s befolkning. Industrin sysselsatte 1925 13,415 arbetare vid 352 arbetsställen, varav inom malmbrytning och metallindustri 6,721 och 87, inom jord- och stenindustri 1,612 och 38, inom pappers- och trävaruindustri 2,592 och 75 samt inom livsmedelsindustri 1,463 och 92. De allmänna vägarna hade 1924 en längd av 2,365 km., järnvägarna (inkl. Stockholms stad) år 1925 482 km., varav 346 km. enskilda (131 km. normalspåriga). S. beröres av Norra, Västra och Östra stambanorna, de enskilda normalspåriga Stockholm—Nynäs, Stockholm—Saltsjöns, Norra Södermanlands, Spånga—Lövsta och Stockholm—Västerås—Bergslagens järnvägar samt de enskilda smalspåriga Dannemora—Hargs och Stockholm—Roslagens järnvägar. Handelsflottan räknade vid 1925 års slut 92 ång- och motorfartyg och 103 segelfartyg om sammanlagt 19,769 nettoton.

Stockholms läns folkhögskola i Hammarby, Väddö skn, grundad 1879, omfattar huvudkurs och andra årskurs.

Stockholms läns västra domsaga utgöres av ett tingslag, omfattande Långhundra, Ärlinghundra, Seminghundra och Vallentuna härader. 22,460 inv.

Stockholms-Näs, socken i Uppsala l., jämte V. Ryd pastorat i Uppsala stift. 820 inv.

Stockholms-Posten, en 1778—1833 i Sthlm utgiven tidning, urspr. halvveckotidning, från 1779 daglig. S. utgavs från sin tillkomst av boktryckaren Holmberg med biträde bl. a. av J. H. Kellgren, vilken 1788 övertog tidningen. Genom talrika dikter, recensioner och artiklar dels av egen hand (bl. a. förde han i S. sin polemik mot Thorild), dels av medarbetare ss. fru Lenngren, Leopold, Rosenstein, Franzén m. fl. bidrog han att skänka S. en övervägande litterär karaktär. 1795—1813 redigerades S. av K. P. Lenngren, skaldinnans man.

Stockholms Post-Tidningar, se Post- och Inrikes tidningar sp. 509.

Stockholmsrim, det i svensk vers vanligast förekommande dialektala rimmet. S. bygger på det förhållandet, att i Sthlm och delvis i Uppland rikssvenskans *ä* och *e* sammanfallit i ett mellanljud (utom framför *r*), varför ett rimpar som t. ex. *vägen — stegen* av somliga anses för fullgott rim. S. ha, ehuru ofta kritiserade, flitigt använts av bl. a. Strindberg, Levertin och Heidenstam.

Stockholms rådhus låg urspr. vid Stortorget på den plats, som nu upptages av Börsen. 1732 flyttades det till Bondeska palatset (se ill. till Bonde sp. 291) vid Riddarhustorget, ett av de förnämsta adelspalatsen från stormaktstiden, uppfört i holländsk klassicism från 1662 av Jean De la Vallée (efter eldsvåda delvis

om- och tillbyggt på 1750-t. av J. E. Carlberg). Efter S:s förflyttning inrymmer huset Stockholms stads byggnadskontor. — Det nuv. S., med lokaler för magistraten, rådhusrätten m. m., upptar ett kvarter i det inre av Kungsholmen med huvudfasad mot Scheelegatan. Det uppfördes 1911—15 av Carl Westman i en nationellt betonad stil, närmast anslutande sig till Vasatidens borgar. Den mäktiga, i slammat tegel uppförda byggnaden har en arkaiserande skulpturutsmyckning, huvudsakl. av Gustaf och Aron Sandberg, och dekorativa målningar, bl. a. i vigselrummet, av Filip Månsson. Jfr Stockholms stadshus.

Stockholms skärgård, Sveriges största skärgård, utmed Upplands och Södermanlands kust. S., som mellan Arholma i n. och Landsort i s. har en längd av 145 km. samt mellan Sthlm i v. och Svenska Högarna i ö. har en bredd av 80 km., omfattar c:a 7,000 öar och skär om sammanlagt c:a 1,000 kvkm. S. är vida berömd för sin naturskönhet. I inre skärgården, d. v. s. S. innanför Östanå—Kanholmsfjärden—Dalarö, märkas Lidingön, Värmdögruppens fyra öar (se

Stockholms inre skärgård. Baggensstäket.

Stockholms yttre skärgård. Älvsnabben, ö. om Muskö.

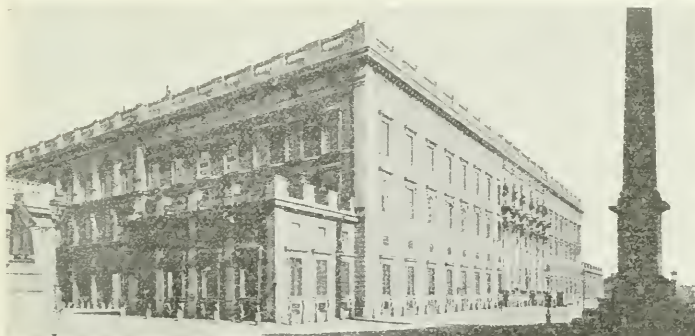
Värmdö) och Ljusterö samt bland fjärdarna Stora och Lilla Värtan, Trälhavet, Saxar- och Baggensfjärdarna. S. är här starkt bergig och skogbevuxen; utmed stränderna ligga tusentals stockholmares sommarvillor. I yttre skärgården framträda de särskilt utmed n.ö.—s.v. spricks- och förkastningslinjer utbildade öarna Blidö, Yxlan, Stora och Lilla Möja, Runmarö och i en rad utmed Södertörn Nämdö, Ornö, Utö m. fl. samt innanför dem Muskö; längst i ö. ligga grupper av kobbar och skär, ss. Nassa och Gillöga skärgårdar, vilka skulpterats av inlandsisen och vid landets höjning ur havet av vågorna berövats nästan all sin jord. Bland fjärdar märkas i yttre skärgården Gälnan, Kanholms-, Nämdö-, Jungfru- och Mysingsfjärdarna. De fyra huvudinloppen genom S. till Sthlm äro: Arholma- och Söderarmsinloppen från n. och n.ö., vid Rådmansö förenade till Furusundsleden, som för till Trälhavet (jfr d. o.); Sandhamnsinloppet i ö., fortsättande genom Sandhamnsleden åt n.v. över Kan-

Stockholms gamla slott, sett från s.v. Målning från 1600-t. (Uppsala univ.)

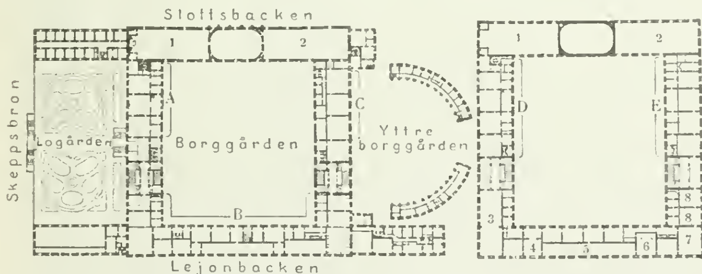
holmsfjärden till Trälhavet; Landsortsinloppet i s., varifrån Landsorts- och Dalarölederna föra åt n.ö. till Kanholmsfjärden.

Stockholms slott. Det gamla slottet, som låg på det nuv:s plats, grundlades under äldre medeltid, före l. samtidigt med stadens uppkomst (jfr Stockholm sp. 1653). Vid medeltidens slut bestod det av kring tre gårdar grupperade längor med en hallbyggnad, Adelshuset, och ett kärntorn, efter sin tornprydnad kallat Tre kronor. Denna anläggning ("Tre kronorsborgen") utvidgades och förskönades av Gustav Vasa och Erik XIV. Betydelsefullare blevo emellertid de omdaningar, som vidtogos under Johan III:s tid. Arbetena leddes av Anders Larsson och efter honom av Willem Boy. I yppig renässansstil uppfördes (l. ombyggdes) och inreddes bl. a. v. längan, som inneslöt de av Johan III bebodda våningarna, samt n. längan med sin praktfulla slottskyrka; den vid stora borggårdens s. sida belägna flygeln försågs nu med en elegant loggia, den s. k. trumpetaregången. Under Gustav II Adolfs tid byggdes i ö. under ledning av Caspar van Panten en kansliflygel i holländsk senrenässansstil. — Den pittoreska, rikt dekorerade borganläggningen var vid 1600-t:s mitt tämligen förfallen. Jean De la Vallée framlade en rad förslag till modernisering av slottet (det första 1654), men omdaningen inskränktes till mindre delar av detsamma, vilka inreddes av N. Tessin d. ä. Planer till en fullständig omgestaltning utarbetades av N. Tessin d. y., och 1690 beslöt Karl XI att efter dessa planer låta ombygga n. längan, 1692 hela slottet. Arbetena igångsattes omedelbart, och för den dekorativa utsmyckningen inkallades en fransk konstnärskoloni. 1697 stod n. längan färdig med sin pompösa slottskyrka i bottenvåningen och sina praktrum 2 tr. upp. Den 7 maj s. å. utbröt emellertid en eldsvåda, som lade större delen av det gamla komplexet i aska och som även allvarligt skadade den nyuppförda delen. Tessin, som i sina tidigare projekt tvingats taga hänsyn till den gamla borgen, fick nu tillfälle att bygga ett

Stockholms slott. V. och s. fasaderna.

palats helt efter sin egen smak. 21 juni godkändes ritningarna till nuv. slottet. — Påverkad av italiensk barock och fransk klassicism, har arkitekten i detta skapat en monumental praktbyggnad, bestående av fyra kring en kvadratisk borggård slutna flyglar, varifrån tre lägre flyglar framspringa (se ill. till Stockholm sp. 1609—10). De bägge ö. omsluta en trädgårdsterrass, Logården. På v. sidan bilda två halvrunda envåningsflyglar en yttre borggård. De fyra huvudfasaderna äro alla olika gestaltade. Enklast är den n., till vilken Lejonbacken bildar en ståtlig uppfart från Norrbro, rikast den s. med sin praktentré från Slottsbacken. Tessin utarbetade även ett omfattande förslag till slottstraktens omdaning (se Stockholm sp. 1656 f.), varigenom byggnaden skulle komma att än mäktigare göra sig gällande i stadsbilden. — Arbetena på det nya slottet drogo långt ut på tiden. De första åren efter branden iståndsattes n. längan med sina interiörer i Versaillesstil, grupperade kring Karl XI:s gal-

Stockholms slott. Plan av våningen 1 tr. upp och flyglarna (t. v.) samt våningen 2 tr. upp. A Drottningens våning, B Oskar II:s och drottning Sofias våning, C Högsta domstolen, D Konungens våning, E V. gästvåningen, 1 Slottskyrkan, 2 Rikssalen, 3 Vita havet, 4 Sveasalongen, 5 Karl XI:s galleri, 6 Gustav III:s paradsängkammare, 7 Konseljrummet, 8 Drabantsalar.

Stockholms slott. Karl XI:s galleri.

leri (nuv. festvåningen 2 tr. upp), som är det yppersta resultatet av de inkallade franska konstnärernas verksamhet (den plastiska dekorationen är utförd av René Chauveau och den målade av Jacques Foucquet). Under denna första byggnadsperiod tillkommo även bronslejonen utanför nordfasaden (modellerade och gjutna av Bernard Foucquet 1702—04). — Vid Tessins död 1728 voro själva slottsfyrkantens murar ännu icke helt uppförda. Under de närmaste årtiondena bedrevs emellertid byggnadsverksamheten i rask takt, och 1754 kunde konungafamiljen inflytta. Arbetena leddes efter Tessins död huvudsakl. av Karl Hårleman, biträdd av tid efter annan inkallade franska konstnärer, främst skulptörerna Bouchardon, Cousin och Adrien Masreliez samt målaren Taraval. I enlighet med Tessins planer utfördes på 1730-t. ö. och v. trapphusen med sin rika kolonnarkitektur och Bouchardons lyktbärande amoringrupper (se ill. till L j u s r e d s k a p sp. 678). En efter svenska förhållanden modifierad fransk rokoko sätter sin prägel på de flesta av slottets rumsinredningar. Så på våningen 1 tr. upp mot Norrbro (Oskar II:s och drottning Sofias rum), inredd huvudsakl. på 1730—40-t., och på våningen 1 tr. upp i ö. längan (nuv. drottningens våning), vilken iordningställdes 1746—54 för kronprins Gustav (III) och som rymmer slottets graciösaste rokokodetaljer, medan drabantsalarna i festvåningen (se ill. till H å r l e m a n) ha en mer klassicistisk prägel. Ungefär samtidigt härmed pågingo arbetena i Rikssalen och Slottskyrkan, vilka tillsammans helt upptaga s. längan. Till båda dessa rum hade Tessin uppgjort ritningar, vilka dock omarbetades av Hårleman. Rikssalsarkitekturen tillkom under 1730-t:s senare hälft. De väldiga skulpturgrupper, omväxlande allegoriska kvinnofigurer och putti med emblem, som kröna listverket, tillkommo i olika repriser; en del utfördes 1737—42 av Cousin och de övriga 1756—70 av

L'Archevêque med biträde av den unge Sergel. Slottskyrkan, som bjuder på slottets bäst bevarade rokokointeriör, inreddes huvudsakl. på 1740-t. Plafonden målades 1745—49 av Taraval och Johan Pasch, predikstolen skulpterades 1748—51 av Bouchardon, som även påbörjade altaret (se ill. till d. o. sp. 336), fullbordat av L'Archevêque och Sergel. Rokokokaraktär ha även de s. k. rådsrummen (1 tr. upp i v. längan, nu Högsta domstolens lokaler) dekorerade 1755 huvudsakl. efter K. F. Adelcrantz' ritningar, medan den däröver belägna våningen (nuv. v. gästvåningen), som inreddes för prins Fredrik Adolf av Jean Erik Rehn på 1760-t., representerar en mot klassicism tenderande stil. Den mogna gustavianska stilen kommer till uttryck i de paradsängkamrar i nuv. festvåningen, som inreddes 1775—79 av Rehn för Gustav III (se ill. till Rehn) och Sofia Magdalena (nu Sveasalongen). Sekel-

Stockholms slott. Slottskyrkan mot v.

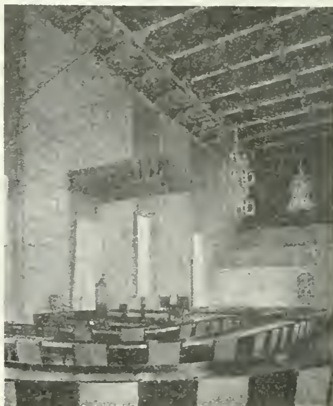

Stockholms stadshus. Exteriör.

slutets nyantik slutligen företrädes av en rad av Louis Masreliez utförda interiörer, bl. a. våningen 2 tr. upp i ö. längan (nuv. konungens våning), inredd för hertig Karl (XIII) 1792—95. 1800-t. har avsatt spår i slottet eg. endast genom mer l. mindre lyckade restaureringar. Festsalen Vita havet i våningen 2 tr. upp utfördes 1844 i empirestil av Axel Nyström, som även ordnade Lejonbacken.

Stockholms stadsbibliotek, sedan länge förberett (se Bibliotek sp. 1466), är avsett att öppnas mot slutet av 1927 i en efter ritningar av E. G. Asplund uppförd monumental byggnad i hörnet av Sveavägen och Odengatan. S. sammanbringar ett större skönlitterärt och allmänt vetenskapligt bokbestånd och skall trol. efter hand med sig införliva stadens församlingsbibliotek, varav flera dock tänkas organiserade som filialer av S. Tjänstemannapersonalen utgöres av en stadsbibliotekarie ss. chef, 6 bibliotekarier samt assistenter. Förutom de grundläggande medlen har S. erhållit anslag bl. a. ur Forsgrénska fonden och B. A. Danelii donationsfond.

Stockholms stadshus. Blå hallen.

Stockholms stadshus, innehållande lokaler för stadens representation och förvaltande myndigheter (jfr Rådhus), uppfördes 1911—23 av Ragnar östberg å den s. k. Eldkvarnstomten i Kungsholmens s.ö. hörn mellan Riddarfjärden och Klaraviken. Stadsfullmäktiges ursprungliga beslut (1902) avsåg uppförandet av ett rådhus, och de ritningar, varmed östberg segrade i en f. å. anordnad tävlan, gällde också ett sådant. Sedan 1908 beslut fattats om uppförande av ett särskilt rådhus i det inre av Kungsholmen (se Stockholms rådhus) och förändring av byggnadens ändamål till det ovan angivna, omarbetades ritningarna väsentligt. I planen ingår även uppförandet av ett nämndhus på andra sidan Hantverkaregatan. — S. är den främsta monumentalbyggnad, som tillkommit i Stockholm efter Slottet, med vilket det även genom sin betydelse för stadsbilden och sitt väl utnyttjade läge vid vattnet erbjuder jämförelsepunkter. Det är ett romantiskt betonat, starkt personligt byggnadsverk, i sin arkitektur och slösande rika dekorativa utsmyckning vittnande om intryck från skilda håll, särskilt dock från italiensk, spec. venetiansk, och nordisk medeltidsarkitektur. — Den av mörkt handslaget tegel uppförda byggnaden (se ill. sp. 1682) utgör med sitt mäktiga hörntorn ett rektangulärt komplex, grupperat kring två gårdar, Borgargården och den övertäckta Blå hallen. Den senare bildar en storslagen festlokal, förbunden med Gyllene salen, som upptar längan mellan de bägge gårdarna och smyckas av väggmosaiker, utförda av E. Forseth. I förbindelse med densamma står den i s. flygeln vid Borgargården belägna s. k. Statvåningen, som smyckas av fresker av prins Eugen och Törneman, stucker av Acke och Yngve Berg m. m. I ö. flygeln vid Borgargården ligger bl. a. den för stadsfullmäktiges sammanträden avsedda Rådssalen, i källarvåningen den av Yngve Berg dekorerade restaurangen Stadshuskällaren. Genom

Stockholms stadshus. Rådssalen.

arkader i bottenvåningen öppnar sig Borgargårdens s. flygel mot den vid vattnet liggande Stadshusträdgården, som bl. a. smyckas av C. Eldhs nakna idealstatyer av Strindberg, Fröding och Josephson (Diktaren, Poeten, Målaren). — Utom den redan nämnda konstnärliga utsmyckningen märkas en mängd dekorativa skulpturer i sten l. driven koppar av Aron och Gustaf Sandberg, S:t Göransgruppen, i brons, å tornet av Chr. Eriksson, målningar av Axel Wallert, Georg Pauli, Ewald Dahlskog, Leander Engström, Filip Månsson m. fl.

Stockholms stads konsistorium, den domkapitlen i stiften motsvarande kyrkliga styrelsen i Sthlm, bildades under Johan III och organiserades definitivt 1668. Det kom att bestå av kyrkoherdarna i de territoriella samt tyska och finska församlingarna. Förnämste preses blev ärkebiskopen, ordinarie ordf. *pastor primarius* (se d. o.). 1927 omorganiserades S. och utgöres nu av ett större konsistorium, sammansatt som förut, och ett mindre konsistorium, bestående av pastor primarius samt 6 av det störres medlemmar, valda av detta. Det större handlägger endast ärenden, som dit hänskjutas av K. M:t, det mindre alla övriga.

Stockholms ström, Strömmen, vik av Saltsjön, i v. begränsad av Staden mellan broarna.

Stockholms superfosfatfabriks a. b., Sthlm, grundat 1871, tillverkar gödselmedel, karbid, klorater, perklorater, trädestillationsprodukter, karbidkväve m. m. vid anläggningar i Gäddviken, Göteborg, Ljungaverk, Alby, Trollhättan, Avesta och Bollnäs. 1,100 arbetare.

Stockholmssystemet, Brattsystemet, restriktionssystemet, det system, på vilket den nuv. svenska rusdryckslagstiftningen vilar. S. är uppbyggt på det av I. Bratt (se d. o.) 1909—12 framlagda nykterhetspolitiska programmet, som betecknade en revolutionerande omdaning av Göteborgssystemet för att sätta samhället i stånd att genom systembolag ss. organ för *all* rusdryckshandel kontrollera, begränsa och ev. förhindra en persons inköp av rusdrycker och att genom andra organ, kommunala nämnder, övervaka och ev. omhändertaga alkoholmissbrukare. Redan i slutet av 1912 gjordes i Göteborg början till en individuell utminuteringskontroll, byggd på särskilda tillståndsbevis för inköp av brännvin; febr. 1914 infördes av Bratt i egenskap av chef för det då nybildade A. B. Stockholmssystemet i Sthlm den för S. karaktäristiska motboken. Fr. o. m. 1916 blev genom lagstiftning den individuella utminuteringskontrollen obligatorisk för spritdrycker, varje systembolag fick sig ett kontrollområde anvisat, och all enskild import av spritdrycker förbjöds. Den 1911 tillsatta Nykterhetskommittén hade på grundval av Bratts reformprogram 1914 framlagt ett förslag till ny rusdrycksförsäljningsförordning, vilket, något modifierat, upphöjdes

STOCKHOLMS-TIDNINGEN

NYA REKORD PÅ RIKSSKYTTETÄVLINGENS FEMARSDAG.

Skarpskytteföreningen fick sin första seger i den stora poängfejden

Faksimile ur Stockholms-Tidningen.

Stockholmsutställningen 1897. Industrihallen.

till lag 1917. Se vid. Rusdryckslagstiftning.

Stockholmstelefon, se Telefoni.

Stockholms-Tidningen, daglig morgontidning i Sthlm, grundad 1889 av Anders Jeurling, ägd av Stockholms-Tidningens A. B., med sin huvudstadsupplaga och landsortsupplaga landets mest spridda dagliga tidning. Genomsnittsupplaga 1:a kvartalet 1927 uppgick till 121,233 exemplar, den fast prenumererade upplagan 31 mars 1927 till 66,539 exemplar. — S., som från början fullföljt en liberal, socialreformatorisk och nationell politik, kämpade i främsta ledet för den allmänna rösträtten och för demokratins genomförande men har intagit en mycket konsekvent försvarsvänlig hållning och motarbetade beslutet i försvarsfrågan 1925 framför allt under åberopande av dess oförenlighet med det liberala programmet. Som nyhetstidning fyller den höga anspråk och har sedan åtskilliga år bjudit på ett rikhaltigt kulturellt innehåll. — Huvudredaktörer ha varit A. Jeurling (1889—1902), Adolf Hallgren (1902—06), Gustaf Gullberg (1906—11) och Erik B. Rinman (från april 1911). Bland medarbetare märkas: S. A. Hedin, Anna Branting (René), A. Wallengren (Falstaff Fakir), B. Schöldström, E. Norlander (Don Basuno), D. Fallström, E. Sjöstedt (Osborne), G. M. Silfverstolpe, O. Rabenius, O. Wieselgren och Nathan Söderblom.

Stockholmsutställningen. 1. Allmänna industriutställningen i Stockholm 1866, den första skandinaviska utställningen, omfattade dels industriutställning, anordnad i Kungsträdgården, dels konstutställning, som ägde rum i det nyöppnade Nationalmuseum. — 2. Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897 var av internationell karaktär ehuru dominerad av den svenska avdelningen, som avsåg att ge ett tvärsnitt av svensk andlig och mate-

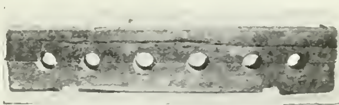

Stockholmsutställningen 1909. Nedre gården med stora fontänen.

riell odling vid tidpunkten för utställningen. Utställningsområdet var förlagt till främre Djurgården utmed vattnet. De viktigaste utställningsbyggnaderna, bl. a. stora industrihallen och konsthallen, i vilken en betydande utställning av svensk och utländsk konst var samlad, voro uppförda av F. Boberg i fantasifull, delvis orientaliskt verkande arkitektur. Vid sidan om den egentliga utställningen hade på Framnäsudden under ledning av F. Lilljekvist uppförts en rekonstruerad stadsbild av 1500-t:s Sthlm, grupperad kring gamla slottet med tornet Tre kronor. — 3. Allmänna svenska utställningen för konsthantverk och konstindustri i Stockholm 1909 var begränsad till alster av inhemsk konstindustri och förlagd till Friesens park på Djurgården. Utställningens arkitekt var F. Boberg, som även här arbetade i en fritt behandlad orientalisk stil. Såväl utställningsarkitekturen som -materialet voro typiska exponenter för den närmast efter sekelskiftet härskande, av Jugendstilen influerade smakriktningen.

Stockholms yllefabriks a. b., se Reymersholm.

Stockholm — Västerås — Bergslagens järnvägar omfatta de normalspåriga järnvägslinjerna Tomteboda (invid Stockholm) —Enköping—Tillberga—Ramnäs —Ängelsberg (147 km.), Ängelsberg—Ludvika—Vansbro (145 km.), Tillberga—Sala (28 km.), Tillberga—Kolbäck—Köping (45 km.), Ramnäs—Kolbäck (27 km.), Enköping—Heby—Runhällen (50 km.) samt Norbergs och Klackbergs järnvägar (se d. o.). Sträckan Tomteboda—Spånga är dubbelspårig. De olika linjerna

Stockstraff. Kyrkstock.

öppnades för trafik: Tomteboda —Ängelsberg och Tillberga—Sala 1875, Tillberga—Köping 1876, Ramnäs—Kolbäck 1899, Ängelsberg—Ludvika 1900, Enköping—Runhällen 1906 och Ludvika—Vansbro 1907. Äg. Stockholm—Västerås—Bergslagens nya järnvägs a. b., grundat 1897. Bolaget trafikerar även Spånga—Lövsta järnväg.

Stockholmsåsen, se Brunkeberg.

Stockkumla, egendom med mejeri i Dingtuna skn, Västmanl. l., bekant för sin osttillverkning (se Ost sp. 1461).

Stocklöpning, det förhållandet, att rotfrukter redan första året uppskjuta blomstängel. Stocklöparnas rot blir därigenom hård och näringsfattig. Anlag för S. är ett ärftligt fel.

Stockman, David, f. 1879, operasångare, från 1907 anställd vid Kungl. teatern i Sthlm, där han, i besittning av en utmärkt klingande och väl skolad stämma, med stor framgång uppburit de främsta lyriska tenorpartierna.

Stockning, införandet av en bisvärm i kupan.

Stockport [stå'kkpåt], stad, bildande eget grevskap, i Cheshire och Lancashire, England, vid Mersey, 10 km. s.ö. om Manchester. Betydande bomullsindustri. 130,000 inv.

Stockros, se Althaea.

Stockstraff, skamstraff, bestående däri, att brottslingen dömdes att sitta framför kyrkodörren med benen instuckna i den s. k. stocken, en träställning med run-

da hål. S. kunde ådömas av prästen och församlingens främsta som straff för mindre förbrytelser. S. avskaffades 1841.

Stocksund, köping och villasamhälle i Sthlms l., ingående i Danderyds förs., inom Sthlms förstadsområde vid det natursköna Stocksundet mellan Lilla Värtan och Edsviken (se Stockholm sp. 1641). Kommunal mellanskola. 2,210 inv.

Stockton [stå'kktən]. 1. S.-on-Tees [-ånn-tiš], stad i grevsk. Durham, n. England, vid floden Tees, nära mynningen. Skeppsvarv och järnverk. 70,000 inv. — S. är känt sedan 1200-t. Se Stephenson 1. — 2. Stad i Kalifornien, v. För. Stat., vid San Joaquin. Viktig handelsplats och järnvägsknut. 40,000 inv.

Stockverk, en samling små, var för sig obetydliga malmgångar, som brytas tills. med omgivande bergart ss. malm.

Stoff, ty., ämne, material. — Stoffe'ra, utstyra; uppsnygga. Jfr Hattfabrikation.

Stofi'l (möjl. etym. besläktat med ty. *Stoffel,* narr), trångsynt, envis, ”förtorkad” person, ofta med en bibetydelse av original, enstöring o. d.

Stoftmoln, massor av i regel mycket fint stoft, som av vindarna transporteras i de högre luftlagren från en trakt till en annan. Stoftet kan härröra från jordytan (i ökentrakter), från vulkanutbrott l. från världsrymden. Vid vindstilla l. regn sjunker stoftinnehållet till marken, bildande ”stoftregn”. Stundom utgöres S. till väsentlig del av frömjöl (särskilt av barrträd) och nedfaller då som ”svavelregn”.

Stoftregn, se Stoftmoln.

Stoftsand, detsamma som mjuna.

Stoici'smen, en antik filosofisk riktning, vars upphovsman Zenon (se d. o.) levde omkr. 300 f. Kr. Denne brukade samla sina lärjungar i Stoa poikile i Aten (se d. o. sp. 805), efter vilken riktningen fick namnet S. (stundom även Stoa). S. brukar indelas i tre perioder, den äldre S. 300—150 f. Kr. [Zenon, Kleantes (Cleanthes), d. omkr. 230 f. Kr., Krysippos (Chrysippus), d. omkr 209 f. Kr.], den mellersta S. 150—50 f. Kr. (Panaitios, se d. o.) och den senare S. t. o. m. 200-t. e. Kr. (Seneca, Epiktetos, se dessa ord). S. indelade filosofin i tre huvuddelar, logik (med kunskapsteori), fysik (naturfilosofi) och etik. Inom kunskapsläran företrädde sto'ikerna närmast en empiristisk ståndpunkt och ägnade särskilt intresse åt frågan om sanningskriteriet. Ett sådant funno de i de omedelbart vissa föreställningarna, på vilka all kunskap vilar. Inom den formella logiken har S. utarbetat läran om de hypotetiska och disjunktiva omdömena. — Den stoiska naturfilosofin upptog Herakleitos' lära om urelden, vilken på samma gång tänkes som en förnuftig och gudomlig princip, vilken ordnar allt på ändamålsenligt sätt. — Inom etiken hyllar S. den uppfattningen, att dygden är det enda goda och eftersträvansvärda. Den högsta dygden är upphöjdheten över affekterna, apatin l. det orubbliga jämnmodet i allt, vilket är kännetecknet på den visa människan. Även den sociala etiken och rättsfilosofin bearbetades av S., vilken hyllade ett mer l. mindre utpräglat kosmopolitiskt statsideal och hävdade de naturrättsliga normerna som värdemätare på positiv rättsordning (jfr Naturrätt). — S. (adj.: sto'isk)

användes ofta i allm. om karaktärsegenskaper l. livsåskådning, som erinrar om de gamla stoikernas, spec. i bet. orubblig karaktärsstyrka och självbehärskning.

Sto'iker, Sto'isk, se Stoicismen.

Stoke, S.-upon-Trent [ståok əpå'nn], stad, bildande eget grevskap, i Staffordshire, mell. England, vid Trent. S. är centrum för Englands lergodsindustri (se Potteries) och har betydande maskinindustri. 280,000 inv. — Ehuru S. redan på 1600-t. hade betydande lergodstillverkning, blev det stad först 1845. Det egentliga S. sammanslogs 1910 med angränsande orter, bl. a. Hanley, Burslem och Longton, till den nuv. storstaden S.

Stokes [ståoks], sir George Gabriel, f. 1819, d. 1903, engelsk matematiker och fysiker, prof. i matematik i Cambridge 1849, utförde viktiga hydrodynamiska undersökningar, som bl. a. ledde till en efter S. uppkallad formel för friktionsmotståndet mot en liten sfär, som rör sig långsamt genom en vätska. Vid. utförde han grundläggande undersökningar om fluorescens och uppställde den efter honom uppkallade, ej fullt allmängiltiga lagen, att fluorescensstrålningens våglängd är större än den uppväckande strålningens.

Sto'la, lat., se Klädedräkt sp. 928 och Kyrkoskrud sp. 14.

Stolberg [sjtå'lbärʒ], stad i Rhenprovinsen, Preussen, ö. om Aachen. Betydande metall- och glasindustri. 17,000 inv.

Stolbo'va, fordom by i Ingermanland, Ryssland, s. om Ladoga. I S. slöts 1617 en svensk-rysk fred (se Gustav sp. 139).

Stolgångsöppning, mynningen av ändtarmen i hudytan strax framför svansbenet i den djupa fåran mellan sittbensknölarna. S. hålles sluten genom en kraftig, ringformig muskel, *sfi'ncter a'ni.*

Stoll (ty. *Stollen*, eg. upprättstående stock; urspr. om stöttorna i gången), se Gruvbrytning sp. 33.

Stollbergsgruvan, Norrbärke skn, Kopparb. l., utgör sydligaste ledet i Väster-Silvbergstreckets i n.—s. strykande, c:a 3,5 km. långa zon av fyndigheter av manganhaltig järnmalm, bly- och zinkmalm. Malmlinserna ha i det närmaste vertikal ställning och genomsättas av diabasgångar. Sidostenen är en delvis bandad kvartsit med granat och glimmer. Anmärkningsvärd är en djupgående (påvisad till 100 m:s djup), längs förkastningssprickor försiggången prekvartär förvittring, som förvandlat diabasen till kaolin och malmen till limonit (s. k. mullmalm). S. äges jämte anrikningsverk (Silvhyttan) av a. b. Stollbergs gruvor och anrikningsverk, grundat 1911. — Väster-Silvbergs malmfyndigheter torde ha upptäckts och bearbetats i slutet av 1480-t.; de nedlades i förra hälften av 1700-t. och återupptogos på 1890-t.

Stollsvamp (av ty. *Stollen*, hake på hästsko), mjuk, vanl. oöm ansvällning på armbågsspetsen hos häst, beroende på inflammation i en där belägen slemsäck. Orsaken anses ofta vara tryck mot haken på skon, då hästen ligger. S. medför vanl. ingen olägenhet, men stundom kan en böld uppstå, åtföljd av betydande ansvällning och ömhet samt hälta. *Behandling*: is- l. kalla omslag, vid varbildning öppnande av bölden. Vid kroniska fall kräves ingen behandling.

Stolo'n (av lat. *sto'lo*, sidoskott), se Utlöpare.

Stolp, stad i n.ö. Pommern, Preussen. Livsmedels- och möbelindustri. 42,000 inv. — S. blev stad 1310 och tillhörde Hansan.

Stolpe, Hjalmar, f. 1841, d. 1905, etnograf och arkeolog, docent i nordisk arkeologi i Lund 1873, f. å. anställd vid Vitt. hist. o. ant. akad., 1903 prof. och intendent vid Riksmuseet. Vid sina omfattande undersökningar av fornminnen — bl. a. gravfälten på Björkön, båtgravarna på Vendels kyrkogård samt boplatslämningarna i Stora Förvar på Stora Karlsö — utbildade S. metoder, som senare flitigt använts. Resultaten framlade han endast preliminärt. En föregångsman var S. än mer inom etnografin, där han införde den typologiska metoden, särskilt vid studier i naturfolkens ornamentik. Han deltog i Vanadisexpeditionen 1883—85 och hemförde stora samlingar från Syd-Amerika, Asien och Söderhavsöarna (nu i Riksmuseet). Av S:s skrifter märkas *Utvecklingsföreteelser i naturfolkens ornamentik* (1890—91) och *Studier i amerikansk ornamentik* (1896).

Stolpe, se Heraldik sp. 660.

Stolpiller (lat. *supposito'ria*), piller, avsedda att införas i ändtarmen genom stolgångsöppningen. S. äro lokalt retande (S. av tvål) för framkallande av avföring l. beredda av något ämne, som smälter vid kroppstemperatur (kakaofett, gelatin m. m.), varvid i dem suspenderade läkemedel kunna resorberas.

Stoly'pin, Pjotr Arkadijevitj, f. 1862, d. 1911, rysk politiker, inrikesminister 1906, ministerpresident s. å. Se Ryssland sp. 1576.

Stom, stomhemman (trol. besläktat med *stuv*; eg. jordstycke), se Prästbostället.

Sto'mata (av grek. *sto'ma*, mun), se Klyvöppning.

Stomati't (av grek. *sto'ma*, mun), inflammation i munhålan, orsakas vanl. av bakterier l. svampar. Katarral S. (munskolla) med rodnad, ömmande munslemhinna, svullet tandkött, belagd tunga och illaluktande andedräkt förekommer stundom vid tandsprickning l. orsakas av kemiska retmedel l. av infektioner. Vid kvicksilverförgiftning och skörbjugg samt vid en infektionssjukdom, *stomaka'ke*, finnes katarral S. med missfärgade sår, feber och ofta tandutfall. S. k. *a'fte*, en S. hos barn, ger rodnad slemhinna med små gråvita blåsor och svullnad av lymfkörtlarna under käken. Brand i kinderna (*no'ma*) uppträder vanl. endast hos barn och efter någon infektionssjukdom (ss. mässling). Utgång i regel dödlig. Om torsk se d. o. *Behandlingen* inriktas på S:s orsak och på de lokala förändringarna (etsning av sår, sköljning med munvatten m. m.).

Stomberg, Ewald, f. 1876, tidningsman, har bl. a. varit medarbetare i Svenska Dagbladet 1908—21, dess andre redaktör från 1918, samt är från 1923 redaktör för Sydsvenska Dagbladet Snällposten.

Stomkarta, underlag (stomme) för upprättandet av spec. ekonomiska och topografiska kartor.

Stomp (fr. *estompe*), en vid ändarna tillspetsad rulle av skinn, papper l. d., som användes vid blyerts- och kolteckning samt pastellmålning för att framkalla jämna ytor och mjuka förtoningar. — Stompe'ra, teckna l. måla med stomp.

